

[Price Rupee 6/6]

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

मैत्रेयहोपाध्याय श्रौतकार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRAUTASŪTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKACHARYA

EDITED BY

VIKARACHARYA PANDIT MADANMOHAN PATHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Varanasi Sanskrit Pāṭhshālā,

Central Hindu Coll. of Benares

PASOUCULAS I

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK DEPÔT

BENARES

AGENT - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By Hans Des Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES

1903.

श्री.

-६-

आनन्दवतविद्योतिसुममोमि सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमन्यामरातपसूपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखट्या-संस्कृतगन्यमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवक -६८

श्रीगणेशाय नमः ।

कात्यायनश्रौतसूत्रसहितं कर्कभाष्यम् ।

अथोसुसम्बिन्धोर्विवेकनिमेषा
समग्रानि श्रेयस्तसिद्धितव ।
समस्तशास्त्रार्थसतत्त्वबाधकता
जयन्ति कात्यायनपादपास्तव ॥ १ ॥

अथातोऽधिकारः ॥ १ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेष । शास्त्रायतारसम्बन्धप्रयोजना-
भिधानं दर्शयौर्णमासादौ कृतमिदानीं पदार्थमात्रव्याख्यानं कियते ॥
तत्रायमथ शब्दः पूर्ववृत्तवेदाध्ययनानन्तर्यप्रवृत्त्यर्थः । पूर्ववृत्तं हि
वेदाध्ययने उत्तरो विचार उपपद्यते ॥ वेदवाक्यार्थनिरूपणे ह्यत्र
भवति । अतः शब्दस्तदेव वेदाध्ययन हेतुत्वेन प्रकरोति । यस्मा-
दधीतो वेदः तत उत्तर विचारस्यावसर इति । अधिकारशब्देन च
कर्मविषयं कर्तृव्यापारोभिधीयते । प्रतिज्ञासूत्रमेतत् । प्रतिज्ञातमि-
मधिकारो व्याख्यास्यत इति । प्रतिज्ञाकरणं शिष्यबुद्धिसमाधानात् ।
अपरे उपाचक्षते । नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मापनिबन्धनोत्तरफला-
भाचार्येण परिभाषोपनिबद्धा । तत्रायमथशब्दः कर्मानन्तर्यप्रवृत्ति-
ये । हेतुवर्धभावात् शब्दः । यस्मादभिहितानि कर्माणि अतस्तत्परि-
कारोभिधीयते । कः षष्ठैरग्निहोत्रादिभिरधिक्रियत इति ॥ १ ॥

एव प्रतिज्ञाते सति इदानीमिदं विचार्यते । किं फल-
न्ति कर्माणि, उताफलवन्ति कर्माणि । किं तावत्प्राप्तम् । अकर्त-
व्यंतीति धूमः । न हि तत्समनन्तरं फलमुपलभ्यते । आगमापि नैर्-
विधोस्ति यत्र अग्निहोत्रादिभिः प्राप्य फलमुच्यत इति । ननु च अ-
ग्निहोत्रं शुद्धयात् स्वर्गकाम इति, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यः

जतेत्येवमादिना फलवत्ता गम्यते । नैतदेवम् । अत्र हि यागहोम-
योः धृत्या विधानं यजेतेति यागस्य कर्त्तव्यतोच्यते । जुहुयादि-
ति होमस्य । न चान्यत्पदान्तरमस्ति यतः फलमवगम्यते । दर्शपूर्ण-
मासशब्दः कर्मणि वर्त्तते अग्निहोत्रशब्दश्च । स्वर्गकामशब्देन च
पुरुषो विशेष्यते । यजेतेत्यनेन च यागस्य कर्त्तव्यता उच्यते धृत्या । एवं
जुहुयादिति च होमस्य । तेन यात्र फलवृद्धिः सा भूयेति । एवं प्रातः
श्वमुच्यते—

फलयुक्तानि कर्माणि ॥ २ ॥

फलस्य साधकानीत्यर्थः । कुत पठत् । वाक्यात् । दर्शपूर्-
णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति
च । न नूक्तम् । योत्र कर्त्तव्यता वाचकः स यागस्य कर्त्तव्यतामाह
होमस्य च । नैतदेवम् । यागमात्रं कर्त्तव्यतायां विधीयमानायां वा-
क्यमवेदमनर्थकं स्यात् । न हि यागेनाफलस्य कर्त्तव्यता ।
तेन यागोपनयको वाक्यं च । अथ तु यागः साधनात्वेन वि-
धीयते स्वर्गे प्रति तदा धात्वर्थविधानेन धृतिरप्यत्रानुगृह्यते
वाक्यमप्यर्थवद्भवति । न च वेदे मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते
अतः स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनम् । तत्कथमिति चेत् । इह
स्वर्गकामो यजेतेति पदद्वयं न विधायकं, न चानुवादकम् । न हि
द्वयोर्धिधीयमानयोः परस्परं सम्यन्धो भवति, न चानूयमानयोः ।
तस्मात्तत्रैकमुद्देशकं पदनन्वयं प्रतिनिर्देशकमिति । तत्र यदि या-
गाद्देशेन स्वर्गकामो विधीयते । स्वर्गं कामयमानेन यागः कर्त्तव्य-
इति । तदा वाक्यस्यानर्थक्यं भवति । अदृष्टपरिकल्पना यागस्य स्व-
र्गकामनायाश्च । अथ तु स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते तदा स
तस्योपकारको भवति, पुरुषप्रयत्नरूपो ह्यसौ, स्वर्गकामस्य चाने-
क उपकारः पुत्रपञ्चादिलागत्पुत्रस्तत्र धैक्याकशोपात्तं स्वर्गमेव
साधयतीति नातीवाददृष्टपरिकल्पना । तस्मात् स्वर्गः साध्यो यागश्च
साधनम् । यपि च यागस्य कर्त्तव्यतायामसामञ्जस्यं स्यात् ।
स्वर्गं कामयते यागं च करोतीति । तस्मात् स्वर्गकामोद्देशेन याग-
विधानमतश्च फलवन्ति कर्माणीत्युक्तम् । आह च—

अधिकारिनिरूपणम् ।

स्वर्गकामो यजेतेति द्वेपदे चेद्विधायकम् ।
 परस्परं सम्बन्धो नानुवादेपि युज्यते ॥ १ ॥
 अतो नूद्य पदेनैकेनापरेण विधीयते ।
 यदि तत्रैव सम्बन्धस्ततो युज्येत नान्यथा ॥ २ ॥
 अनूद्य यदि यागं तु स्वर्गकामो विधीयते ।
 कामनायास्तथा यागाद्दृष्टं परिफलप्यते ॥ ३ ॥
 स्वर्गकाममनूद्याद्य यदि यागो विधीयते ।
 तस्योपकारकत्वेन कृतः स्वर्गस्य साध्यता ॥ ४ ॥
 प्रयत्नरूपो यागोऽयं निष्फलः स च जेष्यते ।
 विधेयोऽपि हि साध्यस्य साधनत्वेन जायते ॥ ५ ॥
 स्वर्गश्च साध्यो नान्यत्तु साध्यं किञ्चिदपीष्यते ।
 प्रयत्नरूपो यागोऽपि तेन स्यात्तस्य साधनम् ॥ ६ ॥
 छद्दिश्य स्वर्गकामं तु स्फुटे यागविधौ सति ।
 एकवाक्य गतः स्वर्गो यागेनेह प्रसाध्यते ॥ ७ ॥
 साध्यं नान्यस्मिन् यागस्य न चान्यत् स्वर्गसाधनम् ।
 साध्यसाधनसम्बन्धस्तेनेहः स्वर्गयागयोः ॥ ८ ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

अधिकारः सर्वेषां भवति । देयमनुष्यरक्षः पिशाचतिर्यंगाग्नी-
 नाम् । सर्वेह्येते कलार्थिन इति । दृष्टव्यामर्थो यथा सर्वेषामधिकार-
 इति । देवाः सन्नमित्युपासत । गावो या एतत् सन्नमासतेति ॥ ३ ॥
 अतः कलार्थित्वाविशेषात् सर्वेषामधिकार इत्येवं प्राप्तं वाद—

मनुष्याणां वारम्भसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

या शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न सर्वेषामधिकारो मनुष्या-
 कर्मस्यधिक्रियते । त एव हि यथा धुनं कर्मांस्तु सन्नयो न देवा-
 यः । देवास्तावदद्यात्तकामाः । न तेषामप्यासन्नमस्ति यथागादिभि-
 रवाप्यते । न च देवाणामप्ये देवाः सन्ति यान्यजंरत् । प्रयत्न-
 भार्प्याभावाद्नधिकारः । रक्षः पिशाचानामनुचित्यात् । गयादी-
 नामासन्नचेतयथात् । मयैवापाय । यच्च दर्शनमुक्तं गावो या
 एतत् सन्नमासतेति । स सन्नप्रदं सार्थोऽर्थवादः । तस्मान्मनुष्याण-

मेधाधिकारः ॥ ४ ॥

एवं सर्वमनुष्ठाधिकारप्राप्ताविदमाह—

अङ्गहीनाश्रोत्रियपण्डशूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

मनुष्ठाद्यामङ्गहीनादिवर्जितानामाधिकारः । कुत एतत् ।
आरम्भसामर्थ्यादेव । न ह्यङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मोप-
समर्थाः । श्रोत्रोनाधिकारः । अङ्गहीनः अङ्गहीनः । यथा विष्णु-
कर्मणे पशुरसमर्थः । अन्य आज्यावेक्षणो । मूको मन्त्रोच्चार-
णे । यथिरश्च संशोधने । विष्णुकर्मणादिभिश्च विना विगुणं कर्म-
मयति । अत एव नाधिकारः । अश्रोत्रियस्य सर्वं याजमानि-
केश्वतधिकारः । अनधिकृतो ह्यसावश्रोत्रियत्वादेव । एषद्विधा-
शुचित्यादद्रव्यत्वाच्च । अशुचित्वं हि तस्य स्मर्यते । अ-
द्रव्यत्वं च । तस्मादेवामनाधिकारः । ननु चारम्भसामर्थ्यादि-
त्यर्थं हेतुर्नथा गवादिभ्युदासे वर्तते एवमङ्गहीनादिभ्युदा-
सेपीति नारम्भव्यपेक्षेतत् सूत्रम् । सत्यमेतत् । अद्रव्यभ्युदासार्यमङ्ग-
हीनादीनामुपादानम् । आरम्भसामर्थ्यात्तस्याप्यनधिकारो मा-
भूदिति । शूद्रः कस्मात्प्राधिक्रियते द्रव्यवानङ्गहीनश्च । सन्ति
द्यान्यार्थानि दर्शनानि यैः शूद्रस्याप्यधिकारो गम्यते । हविष्कृदा-
ह्वानविशेषं प्रकृत्योच्यते 'आधावेति शूद्रस्य' तथा प्रतविशेषे म-
स्तु शूद्रस्य । तथा पितृमेधे अग्नीषद्विधं शूद्रस्वेति । एवं प्राप्त इव-
माह । शूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

कुत एतत्—

ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां श्रुतेः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणादीनामेवाधानं श्रूयते । यस्तन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । मीमे
राजन्वयो । यर्षासु वैश्य इति । तेनाधानामावादनग्निः शूद्रः । सो-
ऽन्तिमाध्ये कर्मणि कर्म प्रवर्तिष्यते । आत्मार्यं चाधीयन्ते अग्नयो न
परार्थे । आत्मने एहं ह्यत्र मयति आदधीतेति । तेन ब्राह्मणादय ए-
वाधानेनाग्निमुत्पादयितुं समर्थाः । न शूद्रः । आधानामाधात् ।
अतः शूद्रस्यानधिकारः । यानि पुनर्दर्शनान्युक्तानि तानि स्वकार-
विषयाणि । स्वकारस्य हि शूद्रासम्बन्धात् शूद्रत्वमुच्यते । कर्ण्यार्थं

हि स जातः । करणी च शूद्रा द्रुहितेति । अथवा ब्राह्मणराज्यवै-
श्यानामेवाध्ययनं धूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयति । ग्रीष्मे राजन्य-
वर्षासु वैश्यमिति । उपनयनं चाध्ययनार्थम् । अतस्तदभावादवैद्य-
त्वादनधिकारः शूद्रस्य । अपि च । शूद्रस्य प्रतिषेधो भवत्यध्ययनं
प्रति । अथने प्रपुत्रतुभ्यां धातुप्रतिपूरणम् । उच्चारणे जिह्वाच्छेदः
धारणे शरीरभेद इति । तस्मादवैद्यत्वाच्छूद्रो नाधिक्रियते
इति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत स्वर्गकामो यजेतेति च विशिष्टलिङ्गध-
र्मात् स्त्रिया अनधिकारे प्राप्त इदमाह—

स्त्री चाविशेषात् ॥ ७ ॥

स्त्री चाधिक्रियते । कुत एतत् । अविशेषात् । यस्माच्छूद्र-
प्राणमप्येतलिङ्गं न विशेषकं भवति अतो न पुंसामेवाधिकार इति ।
उद्दिश्यमानविशेषणं ह्यतत् । स्वर्गकामो यजेतेति । विधिसस्पर्शाभा-
वादविधिक्षितं लिङ्गं संख्या च । यत्र पुनर्विधिसंस्पर्शोस्ति तत्र लि-
ङ्गं संख्या च विवक्ष्यते । यथा पशुमालभेनेत्यत्र तद्विषयं पुस्तवमेक-
त्वं च विधीयते । विशिष्टपञ्चालम्नोऽन्यथा न भवति । तस्मात्
स्त्रिया अप्यधिकारः ॥ ७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ८ ॥

इदं चायमर्थो यथा स्त्रिया अप्यधिकार इति । मेखलया
यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमिति योक्त्रविधिपरे वाक्ये पत्न्या
अधिकारं दर्शयति । सा च पुंसां सहाधिक्रियते न पृथक् । येनैक-
स्मिन्कर्मणि पत्नीसाध्याः पदार्था इत्यन्ते यजमानसाध्याश्च । प-
त्न्याज्यमवेक्ष्यते यजमानो वेदं यज्जानीति । अपि च । तयोः सम-
घकं द्रव्यं स्मर्यते । धर्मार्थकामेषु चानभिचारः । तस्मात् सहाधि-
क्रियते । तुल्यफलत्वाच्च । कुत एतत् । सूत्रकारप्रख्यानात् । पत्नीः
प्रकृत्याहानुचरीर्वा फलाधिकारादित्यसामिति । क्रियाफलं च स-
कलमेकैकस्य भवति । न विभागेन । स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यथा
यजमानोभिधीयते । एव पत्न्यपीति । यथा यागेन यजमानं फलं
साधयति तथा पत्न्यपीति । वाक्यान्तरेण सह क्रिया तयोः । तथाच

स्मरणम् । नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न यत नाप्युपोषणम् । शुभ्रप-
यति भर्तार तेन स्वर्गे महीयते ॥ ८ ॥

अयाणां घर्षणामद्गहीनादिवर्जितानां स्त्रियासहाधिकारउक्त-
अन्यस्यापि कस्यचिद्विध्यते तदर्थं सूत्रमारभ्यते—

रथकारस्याधाने ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाद्ग्रथकारोधिक्रियते । श्रूयते हि घर्षासु रथकार आ-
वृथीतेति ॥ ९ ॥

तत्रैतद्विचार्यते । किं त्रैवर्णिको रथकारो रथक्रियायो
गाद्ग्रथकारः । उत जात्यन्तरमिति । ? । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् सन्देहः ।
किं तावत्प्राप्तम् । त्रैवर्णिक इति । तस्य ह्याधानप्राप्तौ सत्यामृतुमा-
प्रविधानात् वाक्यभेदो न भवति । जात्यन्तरवाचिनि पुनस्तस्याधा-
नसम्बन्धो यत्कस्यः श्रुतुसम्बन्धश्चेति । तथास्ति वाक्य भिद्यते ।
तस्मात् त्रैवर्णिको रथकारः । एव प्राप्त आह—

नियतं च ॥ १० ॥

च शब्दो घाण्ड्यस्यार्थः । निपातानामनेकार्थतोक्ता । उच्चा-
वचेभ्यर्थेषु निपाततीति निपाता इति । अतश्च शब्दो घाण्ड्यार्थे
याशब्दश्च पक्षव्यावृत्तौ । न त्रैवर्णिको रथकारः । किं तर्हि जात्य-
न्तरमेव ? तस्मिन्निह रथकारशब्दो कृढः स्मर्यते । माहिष्येण कर-
णयां तु रथकारः प्रजायते इति । क्षत्रियाज्जातो वैदयायां मा-
हिष्य । वैश्येन शूद्रायां जाता करणी माहिष्येणकारणयां जातो
रथकारः । आनुलोम्येन सङ्गुरजातः । रथकारशब्दश्चात्र कृढः ।
कृढिश्चयोगाद्वलीयसी । सा हि धृतिपक्षनिक्षिप्ता । वाक्यपक्षनि-
क्षितो योगः । नपि च । त्रैवर्णिकस्य विलोपोपजीवन प्रतिनि-
धम् । तस्मादपि जात्यन्तरं इति । तथा च मन्त्रलिङ्गम् ।
श्रुभूणां त्वेति रथकृत आदधीतेति । सौधन्वना श्रुभयशेत च । सौ-
धन्वनशब्देन स्पष्टमेव जात्यन्तरमभिधीयते । अथ यमुकश्रा-
त्यन्तरवाचिनि रथकारशब्दे वाक्यं भिद्यत इति । तद्विधिविधा-
नेन परिदृश्यते । अथ कस्मात्त्रैवर्णिक एव नाङ्गीक्रियते । सौ-
त्रि हि रथकरणाद्ग्रथकारो भवति तस्यैवमाधानम् । एव च

सति श्रुतुमात्रविधाने लाघवं भवति । आत्यन्तरे तु विशिष्टविधानाङ्गीकरणे गौरवं स्यात् ॥ १० ॥

एवमाशङ्किते उत्तरसूत्रम्—

नाभावादिति वात्स्यः ॥ ११ ॥

न त्रैवर्णिको रथकारः शक्यते धत्तुम् । योगनिमित्तः शब्दो यावदेव युक्तः तावदेव प्रवर्तते । अतो न रथकाराख्याया रथकरणनिमित्तता । वात्स्यग्रहणं प्रत्ययदाढ्यार्थम् । रथकारस्याधान इत्येवमादीनामपरा व्याख्या । रथकारस्याधाने दृष्टत्वाद्व्याकारोधिक्रियत इत्युक्तम् । रथकारशब्दश्च आत्यन्तर एव कटः । तेन, यौगिकाशङ्कैव न भवति । अतोऽप्येषा व्याख्यायते । रथकारस्याधाने दृष्टत्वात् किमाधानमात्ममेव भवति उत्तोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । तत्रैतदुच्यते । नियतं च । चशब्दात्रैमित्तिकं काम्यं च कर्म प्रवर्तते । कुत एतत् । आधानं हि तस्य भुतम् । आत्मसंस्कारार्थं अग्निद्वारेण । संस्काराश्चोपरितनकर्महेतवः । अतश्चोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । एवं प्राप्त उच्यते । नाभावादिति वात्स्यः । नैतदेवमुपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । लिङ्गाभावात् । न ह्यधिकारलिङ्गान्यस्य दृश्यन्ते । यथा त्रैवर्णिकानाम् । एहीति ब्राह्मणस्य । आगह्याद्रवेति घैश्यस्य च राजन्ययन्थोश्चेत्येव मादीनि । तेन लिङ्गाभावादनधिकारो गम्यते । पथमभिधाय पुनराधीतेन व्याख्यायते । अभावाल्लिङ्गानामुपरितनकर्मस्वधिकारो भावो न स्यात् । अस्ति तु मायः । न च लिङ्गाभायमात्रेणैवानधिकारो गम्यते । आधानं हि तस्य भुतम् । तच्च संस्काराग्निद्वारेण परार्थमिति । वात्स्यग्रहणमुक्तार्थम् । अपि च लिङ्गन्यस्ति । आधावेति सूत्रस्य । तथा मस्तुसूत्रस्य महीवद्ग्रं सूत्रस्येति सूत्रसम्बन्धाद्रथकारः सूत्र इत्यभिधीयते । तस्य हि मातामही सूत्रेति ॥ ११ ॥

निषादस्थपतिर्गावेधुके ऽधिकृतः ॥ १२ ॥

एवं हि धूयते । यस्य कटः पशुत्वं शमयेत् स यास्तुमध्ये यैर्द्रवावेधुकं चर्चं निर्वपेदिति । तामिष्टिं प्रकृत्यामनन्ति । यतया निषा-

स्थपतिं याजयेदिति । निपादस्थपतियंजेतेत्यर्थः । तत्रैतत्सन्दि-
ह्यते । किं निपादानां स्थपतिर्निपादस्थपतिः । उतनिपादश्चासौ
स्थपतिश्च निपादस्थपतिरिति । स्थपतिशब्द आधिपत्यवचनः ।
किं चातो यदि षष्ठीसमासः तदा द्वैवर्णिको भवति । अथ स-
मानाधिकरणसिद्धा जात्यन्तरमिति । जात्यन्तरस्यावैद्यत्वात्षष्ठीसमा-
सपरिग्रहे प्राप्ते उच्यते । निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति समानाधिकरण
इति । कुत एतत् पट्टचभ्रवणात् । ननु च समासे सति लुप्यते
षष्ठी । एतदेव ह्यनुपपन्नम् । यदधुना षष्ठी कल्प्या लोपश्चेति ।
इतरस्मिन्पुनः पक्षे द्वयोःपि पदयोः स्वार्थवृत्तिता भवति । तस्मात्
समानाधिकरणोऽयं षष्ठीसमासः । अपि च । निपादद्रव्यं हि दक्षिणा
भूयते । धूढं दक्षिणा काणो वा गर्हम् इति ।

वावकीर्णिनो गर्दभेज्या ॥ १३ ॥

अवकीर्णी ब्रह्मचारि यः स्त्रियमुपैति तस्य वा गर्दभेज्या
नैमित्तिकी । वा आज्याहुती इति उभयं हि शास्त्रान्तरे भूयते विक-
ल्पेन ॥ १३ ॥

तत्रैतद्विचार्यते । स्थपतीष्ट्यां अवकीर्णिपशी च किमाधा-
न संस्कृतोऽग्निर्यत् लौकिक इति । किं तावद्व्याप्तमाधानसंस्कृत इति ।
दर्शपूर्णमासविध्यन्तर्ग्राहके ह्येते कर्मणी । तत्र आधानसंस्कृतोऽग्नि-
होतः । इहापि तद्वदेव भवतीत्येवं प्राप्त आह—

लौकिके ॥ १४ ॥

लौकिकेनावेतदुभयं स्यात् । स्थपतीष्ट्यां हि तत्रायुज्यते यत्
दर्शपूर्णमासयोरङ्गं न आधानं दर्शपूर्णमासाङ्गम् । प्रकरणाभावा-
त् । स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन तद्विहितम् । अतो लौकिको-
न्मिरिति ॥ १४ ॥

भूमौ पशुपरोडाशश्रपणम् ॥ १५ ॥

न कषाळेपु ॥ १५ ॥

अप्स्ववदानाहमः ॥ १६ ॥

नाग्न्याविति ॥ १६ ॥

शिश्नाऽत्राशिन्नावदानम् ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यमिति चेपः ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यधिकारो निरूपितः इदानीमग्न्यधिकारनिरूपणायाह—

वैतानिकेषु सर्वः सर्वार्थत्वात् ॥ १८ ॥

वैतानिका वितानार्हा आधानसंस्कृता अग्नय उच्यन्ते । तेषु सर्वे धौने स्मार्त्तं च कर्म कर्त्तव्यम् । कुत एतत् । सर्वार्थ-
स्यात् । सर्वार्थो ह्येते अग्नयः । कथं ज्ञायते । यत्राम द्रव्यमुत्पद्यमा-
नमेष विशिष्टार्थसंयोगेनोत्पद्यते तस्य तादृश्यमेवावर्त्तयते । न
चैते विशिष्टार्थसंयोगिनस्तस्मात् सर्वार्था इति २ ॥ १८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १९ ॥

इत्येते चायमर्थो यथा स्मार्त्तमप्यत्र कियते । दक्षिणाग्निं
प्रकृत्य धूयते । मांसं तु तत्र न पचयुषिति । प्राप्तिपूर्वकश्च
प्रतिषेधो भवति । न च धौतो मांसपाको दक्षिणाग्नापत्तिर्यस्यैव
प्रतिषेधः स्यात् । घामिन्ने ह्यसौ विहित इति । भस्मिन्निहित-
प्रतिषेधः । स्मार्त्तो मांसपाकस्तस्यैव प्रतिषेधो युज्यते । तस्मार्त्तम-
प्यत्र क्षिप्यते इति ॥ १९ ॥

एवं प्राप्ते भूमः—

नौपासनश्रुतेः ॥ २० ॥

‘नैतदेवं’ स्मार्त्तमपि वैतानिकेषु कर्त्तव्यमित्येव तान्ति । येन
वैतानिकस्यापि स्मार्त्तकर्मसाधनभूतनौपासनो दृश्यते । वि-
रुमेधे भद्वारेणौपासनं निरस्यतीति । यदि हि स्मार्त्तमपि वैता-

१ गर्दभस्य शिश्नात् प्राशिन्नावदानं कर्त्तव्यम्, एतच्चात्, न जौह-
येज्यो हृदयादिभ्य इति तत्त्वम् ।

२ आधानेनोत्पादितामग्नीनां प्रयोजनापेक्षायां सामर्थ्येन स-
पाग्निकार्यार्थता विज्ञायत इति भाषः ।

३ तथा च मार्कण्डेयः अहिताग्निस्तु तुदुषादक्षिणाग्नौ समा-
हितः, भनाहिताग्निस्त्यौपासनेऽग्न्यभाय तेषाम्नु या इति ।

निकेषु क्रियेत । औपासनदर्शनं न स्यात् । दृश्यते च । तस्मात्समार्त्तान्यौपासने क्रियन्त इति । पूर्वमौपासनः । स्मरन्ति श्रुतं सस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कियन्-इति १ । पूर्वं च समार्त्तः श्रौताश्चोत्तरे । न च वैतानिकोत्पत्त्युत्तरकालमौपासनस्य युक्तस्त्यागोऽग्न्युत्सादित्वप्रसङ्गात् ॥ २० ॥

अधिश्रयणीये मासप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

यस्य दक्षिणाग्रीमासपाकप्रतिषेधः । साधिश्रयणीयाहर्षिपथः । दक्षिणाग्नौ प्रकृत्य श्रूयते । न धावसिते वैतमाहरेयुस्तस्मिन्पञ्चेयुरिति । पाकद्रव्यं चाविशेषान्मांसमपि भवति तस्यैव प्रतिषेध इति २ ॥ २१ ॥

स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादीनां फलवत्ता प्रतिपादिता । अधिकारनिरूपणा च कृता । इदानीं तस्यैव साङ्गस्य फलवत्त कर्मणो निरूपणायाह—

यज्ञं व्याख्यास्यामः ॥ २२ ॥

यज्ञशब्दो व्याख्याम्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रतिपाद्यता तामाह—

द्रव्यं देवता त्यागः ॥ २३ ॥

ग्रीहिषपभ्वादिद्रव्यम् । देवताशब्दस्तु चांदना लक्षणः । या यत्र चोद्यते सा तत्र देवता । न हि आत्मा काचिद्देवतास्ति

१ अत्र याज्ञवल्क्य-कर्म समानं प्रियाग्नौ कुर्यात् प्रत्यहं गृही, दा-
यकालाहते यापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु इति ।

२ अतः श्रौतान्येष वैतानिकेषु गार्हपत्यादिषु कर्तव्यानि समार्त्तान्ति-
नित्वापसध्येऽग्नयवेति सिद्धम् ।

३ यज्ञो यागो यजनामिष्टिरिति पर्यायाः, यज्ञं यागं व्याख्यास्याम इत्यर्थः, यागम्यरूपं कथयिष्य इति यावत् ।

४ अग्न्यादिदेवतोद्देशेन पुरांदाशादिद्रव्यांतरमग्नौ याग इति भावः ।

चैदिकं व्यवहारे तद्धितेन द्रव्यं प्रति देवतात्वं गम्यते । चतुष्टय-
न्तेन वा । नस्य द्रव्यस्य देवतां प्रति या उत्सर्गक्रिया स यागः ।
यश्चो याग इति चानर्थान्तरम् । अस्मिन्नेवायं लोके यज्ञशब्दः प्र-
सिद्धः । प्रसिद्धोऽपि सन्नुच्यते अङ्गप्रधानविवेकनिरूपणाय ॥ २३ ॥

निरूपितं प्रधानं फलसयुक्त इदानीमङ्गनिरूपणायाम्—

तदङ्गमितरत्वं समभिव्याहारप्रका- रणाम्याम् ॥ २४ ॥

यदन्वफलासंयुक्तं यागहोमरूपं तत्तत्स्यैव फलवती यागस्या-
ङ्गम् । धर्मःशेषोऽङ्गमिति चानर्थान्तरम् । कुत एतन्ममभिव्या-
हारप्रकरणाश्रयम् । समभिव्याहारशब्देन चाप्यमभिधीयते । यथा
पौर्णमास्येनेष्ट्र्येष्ट्राय विमुचे ऽनुनियंयतीति । प्रकरणाभ्याससामर्थ्या-
द्द्वौपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते चाक्यात्पौर्णमासाङ्गतोच्यते । उभया-
काङ्क्षालक्षणां प्रकरणमुच्यते । तद्यथा । दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामोपज्जेतेति यागस्य फले विधानं साधनत्वेन । साधनस्य
स्येति फलव्यतापेक्षा । इति फलव्यता च साध्यसम्यवेक्षा । तयोरा-
काङ्क्षावती सम्यग्धः प्रकरणम् । उभयोराकाङ्क्षावत्वे सति तत्सम्य-
ग्धप्रातिपादकवाक्यपरिकल्पना । वाक्यादभिधानसामर्थ्यम् । अ-
भिधानसामर्थ्याद्विनियोक्ती धृतिरिति । एव वाक्यप्रकरणाभ्यां श-
ेषविनियोग इति । मनु च तन्त्रे धृतिर्लिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानममा-
ख्यानानि शेषविनियोगप्रमाणानि । सूत्रकारेण तु प्रमाणद्वयमुप-
न्यस्तम् । शेषाणामनुपन्यास इति । नैष शेषः । कर्मविरचनाकालं
एव सानि ह्यभिहितानि । तत्र तत्राच्यते । काष्ठं हिरण्यं चाभिस्तुष्टु-
यात् धृतिरिति । काष्ठहिरण्ययोः धृतेर्विनियोजकत्वमुक्तम् । लि-
ङ्गस्य च । तेषामारम्भे ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वादिनि । क्रमस्तु
द्विप्रकारः । सन्निधानलक्षणो यथामप्यलक्षणश्च । तत्र यः सन्नि-
धानलक्षणः स विवृतिविषयः । अन्यतराकाङ्क्षोपि हि तत्र मध्यग्यो
भवति । विवृतिसंज्ञिधौ यदपूर्वमङ्गमाभ्यासने तत्साध्यामा-
यात्साध्याकाङ्क्ष तस्यानर्थक्यं मा भूदिति वैवृत्तस्य प्रधानस्य तत्र-
त्यपेक्षा फलप्यत । साध्यमन्यतराकाङ्क्षा लक्षणः क्रमः । तेनापि वि-
नियागां श्रुतिपित एवाचार्येण । यथाभिदेयनादीनामभिपेक्षनीये । यथा-

संख्यलक्षणेनापि विनियोग उक्त एव । यथा कांस्यवानस्यस्यमार्त्ति-
 कैरभिचारग्रह्यध्वंसप्रतिष्ठाकामा यथासंख्यमिति । समाख्ययापि
 च विनियोगो स्थापित एव । शेषमितरे यथासंख्यमिति । अतो वि-
 नियोगप्रमाणद्वयमेवात्राभिहितम् । यद्यपि तृभूत्याचार्येण यथासं-
 ख्यलक्षणक्रमं प्रकृत्योपांशुयाज्ञे दध्निर्नामास्यदध्नीह भ्रातृव्यं द-
 भेयमिति । अस्य विनियोग उक्तः । तज्जातीयो भोभते । प्रकरणेन
 हि तस्य सम्बन्धः । उभयाकाङ्क्षालक्षणास्तेनानुमन्त्रणेन प्रकरणिनो-
 पेक्ष्यन्ते । प्रकरणिमिरथाग्नेयोपांशुयाज्ञाग्नीषोमीयैस्तदपेक्ष्यते । तेन
 प्रकरणेनानुमन्त्रणसम्बन्धः । तद्यदि विरोधे व्यवस्थाप्यते । क्रमे-
 ण प्रकरणं प्राप्तिं स्यात् । यथासंख्यलक्षणेन विनियोगः प्रदर्शित
 एव । क्वचिनिर्वाङ्मकलापिदण्डिनो यथासंख्यमित्येवमादि ॥ २४ ॥

अयागहोमरूपस्याङ्गमाय उक्तः । इदानीं यागहोमरूपयोरङ्ग-
 स्वप्रतिपादनायाह—

यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गम् ॥ २५ ॥

यशब्दाज्जुहोतयश्च । ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते-
 त्यनेन यागस्य फलसम्बन्धउक्तः । कुतोऽफलयुक्ता यजतय इति । अ-
 श्रोतयते । नात्र सर्वस्य यागस्य फलवत्ता । किं तर्हि ॥ एव दर्शपू-
 र्णमासशब्दवाच्यः स फलयान् । कश्चासौ । यो दर्शपूर्णमाससंयो-
 गेनोपपन्नो यथाग्नेयोष्टकपालः पौर्णमास्याममाषास्यायां वाच्युनो भव-
 तीति आग्नेयस्य दर्शपौर्णमाससंयोगः । दर्शशब्देन च चन्द्रमसो द-
 र्शनाद्वैपरीत्यलक्षणयामाषास्योक्ता । तथा तावद्गतामग्नीषोमाषास्यस्य-
 नाउपांशुपौर्णमास्यां यजत्रिति उपांशुयाजस्य पौर्णमासीसंयो-
 गः । ताभ्यामंतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यास्यायच्छदि-
 त्यस्य च । तथा चन्द्रं दध्यमाषास्यायामैन्द्रं पयोमाषास्यायामि-
 त्यमाषास्यासंयोगः । एवमेते यागा लक्षणया दर्शपूर्णमासशब्देना-
 मिधीयन्ते । तेषामेव फलविधानम् । इतरे प्रयाजादयो निष्फला-
 स्तेषामपि फलवदुपकारः परिकल्प्यते । तेन तादर्थ्यात्तदङ्गता । त-
 स्मात्साधूलम् । यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गमिति । अङ्गाधिकारे
 पुनस्तदङ्गप्रदणमपूर्वसमुच्यनार्थम् ॥ २५ ॥

यजतिजुहोत्योर्पिथेकायाह—

यागहोमयोर्निरूपणं ब्राह्मणानामार्तिव्यनिरूपणं च । १३

यजति जुहोतीनां को विशेषः १ ॥ २६ ॥

इति ॥ २६ ॥

तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोनु-

वाक्यावन्तो यजतयः २ ॥ २७ ॥

उच्यन्ते ॥ २७ ॥

उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः ३ ॥ २८ ॥

उच्यन्ते । अनेन प्रकारेण तद्धर्मानुक्रमेण कृतमाचार्येण । य-
जनीनां तिष्ठद्धोमादयो धर्माः । जुहोतीनां उपविष्टहोमादयः ।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धे त्वदृष्टपरिकल्पनम् । तस्मात्तद्धर्मानुक्रमेणै-
तदुक्तम् ॥ २८ ॥

अङ्गत्वे लक्षणमुक्तम् । तेषां च ऋत्विक्तृकृत्यमुक्तं
प्रवेशान्तरे होममितरे यथास्तस्यमिति । ये इतरे ते किं ब्राह्मणा
उत क्षत्रियवैश्यावपीति । क्षत्रियवैश्यावपीति ब्रूमः । समर्था एधि-
क्षियन्ते । सामर्थ्यं च यैषां प्राक्तूयाणामपीत्येषं प्राप्तं आह—

ब्राह्मणा ऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोः ॥ २९ ॥

ब्राह्मणानामेवार्तिव्यन्ते अधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोः । तयोर्हि
होमभक्षप्रतिषेधः । अग्निहोत्राच्छिष्टं प्रकृत्योच्यते । तद्धै नामाह्वयः
पिबेद्भौ एधिध्रुवन्ति तस्माद्ब्राह्मणः पिबेदिति । एवं च कृत्या

१ यजतीनां यागानां, जुहोतीनां होमानां च परस्परं को विशेष-
ः, को भेदः ? इति प्रश्नः ।

२ तिष्ठता होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः, वषट्कारेण प्रदानं येषु ते
वषट्कारप्रदानाः, तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यज-
तय उच्यन्ते इति हेतुः ।

३ उपविष्टं कर्मा होमो येषु ते उपविष्टहोमाः, स्वाहाकारेण प्र-
दानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः, ये उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना-
श्च ते जुहोतय उच्यन्ते ।

क्षत्रियवैश्ययोर्भागस्य होमविधानं कृतं न मक्षणमिति १ ॥ २९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति । अथा
यै देवादेवा आह्वेय देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽसौ ऽनूचानास्त
मनुष्यदेवास्तेषां ह्येधा चिभक्त एव यज्ञ आहुनय एव देवानां द-
क्षिणामनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुषामनूचानानामाहुतिभिरेव
देवान्प्रीणानि दक्षिणामिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणानिति । दक्षिणा शब्द-
श्च परिक्रियार्थे द्रव्ये वर्तते । तेन ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति ।
अपि च स्मरन्ति । ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा
इति ॥ ३० ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणामारम्भे किं याथाकाम्य क-
र्तुं न नियोगतो ऽनुष्ठेयानीति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्ष —

फलयुक्तानामारम्भे याथाकाम्यी

फलार्थित्वात् २ ॥ ३१ ॥

फलार्थिनो हि कर्मचोद्यते । तस्माद्याथाकाम्यं प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

न नियमनिमित्ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षा-

यणाग्रयणपशुषु प्रवृत्तेः ॥ ३२ ॥

नियमेषु न याथाकाम्यम् । यस्माद्वियोगतस्तत्र शास्त्र प्र-

१ तथा च शास्त्रान्तरम् ' न राजन्यो न वैश्यो वा साध्याय वि-
षेदसोमपीधी ह्येव ' इति ।

२ फल सम्यग्दानां काम्यानां कर्मणां द्वादशाह्यादीनामारम्भे क-
र्तुं याथाकाम्यमिच्छया प्रवृत्तिः, कृतं ? तस्य कर्तुः फलार्थित्वादि-
स्यर्थः । काममनतिक्रम्य यथाकामम्, तस्य भावो याथाकाम्यो, या-
था काम्यमिति यावत्, ब्राह्मणादित्यादौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति
अत्रि विद्यान्दीयि यम्येति चेत्यकारलोपे हलसहितस्येति यकार-
लोपे औचित्यमौचित्ये इति घट् ऋषद्वयम् ।

घत्तेयति । सत्यवादीत्यादयः शायी स्यादिति च । पक्षे नैतन्नि-
यमशास्त्रं प्रवृत्तम् । प्रागेव यस्माद्याया काम्यं प्राप्तम् । यदि-
तु नियोगनानुष्ठेयम् । सत्यवदनशासनमनर्थकमेव स्यात् ।
तस्मात्सत्यवदनादि नियोगतानुष्ठेयं सत्यवदनशासनानर्थक्यं भा-
भूत् । तस्मान्नियमेषु न यायाकाम्यम् । निमित्तेऽपि यद्विधीय-
ते तत्रापि न यायाकाम्यम् । निमित्तोद्देशेन विधानात् । गृहवा-
हे भक्षणं क्षामयत इति । यदि गेहदाहे क्षामयत्यादिषु यायाकाम्यं
स्यात् । गेहदाहप्रहयामनर्थकमेव स्यात् । प्रागपि गेहदाहप्रह-
णायायाकाम्यं सिद्धमेव । तस्माच्चैमित्तिकेषु न यायाकाम्यम् ।
अग्निहोत्रेऽपि न यायाकाम्यम् । यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयादिति
श्रूयते । ननु च अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति च । तत्र प्रक-
रणात् काम्यस्यैवैष कर्मणो धर्मस्तत्र यायाकाम्यमित्येव प्राप्त उ-
च्यते । प्रकरणादेव कर्मधर्मः स्यात् यावज्जीविकता । तत्रापि
लक्षणया कर्माभ्यास उपदिश्यते । विहिता हि तस्य सार्यं प्राप्तः परि-
समाप्तिः । तेन यावज्जीवं जुहुयादित्यनेनाभ्यासो लक्ष्यते । क-
र्तव्यधर्मं पुनर्जुहुयादिति स्वार्यं एव यत्संते । नाभ्यासं लक्षयति ।
जीवने च निमित्ते ज्ञातो होमो विधीयते । तस्मात्कर्तव्यधर्मो याव-
ज्जीविकता । ततश्च न यायाकाम्यम् । यत्पुनरुक्तम् । अग्निहोत्रं
जुहुयात्स्वर्गकाम इति । स पृथक्काम्यः प्रयोगः । अयमपरो जीवन-
निमित्त इति । तत्रैतद्व्यति । काम्येऽपि प्रयोगे क्रियमाणे मैयमिकः
रुत एव भवति । सोऽप्यग्निहोत्रप्रयोग एवेति । दर्शपूर्णमासादि-
ष्वप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तत्रापि हि काम्यचोदना यवाज्जीवचोदना
च । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजेतेति च । दाक्षायणप्रहयं काम्यसम्बन्धाऽऽशङ्क्या ।
आप्रयणेऽप्यामपि आखान्तरादयायाकाम्यं स्वशास्त्रायामपि च । नपं
प्रकृत्यामनन्ति अनयोर्वा अयं यावापृथिव्योरसोऽस्य रसस्य हुता
देवेष्वोष्टेमप्रदानमेति । अशनस्य च नित्यकर्त्तव्यता । न च देयता-
भ्यो हुत्वाऽनित्यकर्त्तव्यता क्रियते । अतो नित्यतागम्यते । अपि च
प्रायश्चित्तविधानमत्र भवति । अनिष्टाप्रयणं न पश्चादनीयादिति ।
तस्मादाप्रयणेऽपि न यायाकाम्यम् । पश्चादप्येवम् । निकटं प्रकृत्या-
मनन्ति । तच्च स्वचस्त्रो नानीजानमर्तव्यादिति ॥ ३२ ॥

सोमे चैके ॥ ३३ ॥

सोमे च न याथाकाम्यम् । एवं हि श्रूयते । घसन्ते घसन्ते
ज्योतिषा यजेताति । साध्यासवसन्तग्रहणा ज्योतिष्टोमस्य निमि-
त्तम् । यथा ओघनमाग्रहोत्रस्य । एके पुनरन्यथा वदन्ति । ज्योति-
ष्टामन स्वर्गकामोयजेनेति फलयुक्ता चोदना तस्मादिह यथाका-
म्यम् । अत्रोच्यते । पृथक्प्रयोग एवायम् । एकः स्वर्गकामप्रयोगो
ऽपरो तैषमिह कर्तृधर्म इति । एवं च कृत्वा गधामघन श्रूयते । क-
र्तृधर्मर्षा सोमोनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयादिति । यद्यदय-
कर्तव्य तस्य कारणाभारेणानन्तराय उच्यते । तस्माद्वापि न या-
थाकाम्यम् । तथा च स्मरयाम् । फलज्ञानां पशुमोमानां निष्कृत्य-
यमसम्भवे । इष्टि वैश्वानरौ नित्य निर्वपेददपर्यये ॥ ३३ ॥

चातुर्मास्येषु चर्तुमु १ खश्रुतेः ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् । कुत एतत् । ऋतुमु-
खश्रुतेः ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातुर्मास्येयजताति श्रूयते ॥ ३४ ॥

किञ्च—

नियतसहपाठात् ॥ ३४ ॥

अपि च त्रितयैः सह चातुर्मास्यानां पाठो भवति । त-
एतान्यहकृतूस्तेनिरेऽग्रहोत्र दशपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुदग्ध-
सौम्यमध्वरमिति । सह पाठाच्च तुल्यता गम्यते ॥ ३५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

इदमेव चायमर्थो यथा नित्यानि चातुर्मास्यानि । गधामघन-
याजिनं प्रकृत्योच्यते । फयमेतेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्ती-
ति वयस्ययेति ब्रूयादिति । दर्शितत्वात्तेषां प्रतिषेधे सति कारणान्त-
रेण चातुर्मास्यानामनुग्रह दर्शयति वयस्ययेति ब्रूयादिति । यच्च ना-

१ ऋतो मुख प्रथमदिन प्रतिपत् तत्रैत्यर्थः, अत एव चातुर्मा-
स्यपक्षाणि प्रतिपद्येवानुष्ठीयन्ते । अत्रार्थे एषा ह सम्यक्सरस्य प्रथ-
भाराश्रीयत्फलगुनी पौर्णमासी चोत्तरेति श्रुतिः शरणम् ।

भावश्यं कर्त्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानुग्रहो भवति । अपरे स-
धैर्कर्मविषयं दर्शनं मन्यन्ते कथमेवामग्निरहोऽन्नमनन्तरितं भवति कथ-
मेवां पौर्णमासः । हविरनन्तरितं भवत्येवमादिसर्वत्र कारणान्तरेणा-
नुग्रहो दृश्यते ॥ ३६ ॥

नोऽत्सर्गयोगात् ॥ ३७ ॥

न च नित्यानि चातुर्मास्यानि । उत्सर्गेण हि तानि युज्यन्ते ।
इति तूच्छजमानस्यति । यन्नाम नित्यं कथं तस्योत्सर्गं इति ॥ ३७ ॥

स्यात् त्रिंशद्वत् ॥ ३८ ॥

भवेद्वा नित्यत्वेऽप्युत्सर्गो यथा दर्शपौर्णमासयोस्तस्मादुग्निर-
द्यतमेव वर्षाणि यजेतेति । अपि च । तन्नित्यमुच्यते यद्वर्षं कर्त्त-
व्यम् । द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च । तत्र नित्यं प्रकृत्य चिन्त्यते ।
किं सगुणमेव कर्त्तव्यं उत निर्गुणमपीति ॥ ३८ ॥

गुणान्नात्सगुणमेवेत्येवं प्राप्तं भाह—

विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात् ॥ ३९ ॥

विगुणेषु नित्ये कर्मणि फलाभिनिर्वृत्तिर्मयति । कुत एतत् ।
यतोद्धानि प्रधानानि च भिन्नानि । इह यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरेव कर्त्तव्यतोच्यते नाद्धानाम् । अतश्च प्रधा-
ने कृते यत्फलं तत्सिद्धं भवत्येव । अतश्च धात्वर्थमात्रमेव कर्त्त-
व्यम् । न तेनान्यस्य कर्त्तव्यता । यत्र च साधनत्वेन यागस्य धन-
णं तत्र साध्यापेक्षामयतीति कर्त्तव्यतापेक्षा च । न चात्र साधनत्वं
संस्माद्विगुणादपि फलं भवति । अद्धान्नातर्हि किमयम् । काम्य-
प्रयोगविषयमित्यदोषः ॥ ३९ ॥

प्रायश्चित्तविधानान्च ॥ ४० ॥

विगुणेषु नित्ये प्रायश्चित्तं विधीयते । मिथं जुहोति स्मभे
जुहोतीत्येवमपि । यदि हि विगुणं फलं न साधयेत् । प्रायश्चित्त-
विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् ॥ ४० ॥

१ एयं सिद्धान्तितेऽन्तरापूर्वपक्षोपमिति द्वयः ।

२ उक्तमेव सिद्धान्तं हृदयति ।

तथा च दृष्टम् ॥ ४१ ॥

विगुणमपि नित्य कर्म यथाकथञ्चित्परिसमाप्यमानम् १ । यत्पयो
न स्यात् फले जुहुया इति ग्रीहीयवाभ्यामिति यद्ग्रीहीयवौ न स्या-
तां केन जुहुया इति या अन्या ओषधय इत्येवमाद्यभिधाय पुनरुपसं-
हरति न वा इह तर्हि किं सनासीदयैतदह्यतैव सत्य श्रद्धायामिति
यथाकथञ्चित्परिसमाप्तिं दर्शयति । न चेते विधयो ? विधिविभक्तेर-
भावात् तस्माद्विगुणमपि नित्य फल साध्यत्वेन । अपरेन्यथा व्या-
चक्षते । गुणाभिनानसामर्थ्यान्नित्य सगुणमेव कर्तव्य । सूत्रधारया च ।
विगुणेऽपि नित्ये फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव । यदि नाम दैवान्मानुषा-
न्वा प्रतिबलात्सर्वाङ्गोपसंहारो न शक्यते कर्तुं कनिषयाङ्गापसहार-
णापि कर्त्तव्यमेव । यथा शस्त्रुयादित्युपपदार्थो ऽत्र परिकल्पते ।
सर्वदा कर्त्तव्य सगुण चेत्यशक्यमथ । अवश्यम्भावि हि दैवान्मा-
नुषान्वा प्रतिबलाद्वैगुण्यमिति । एव च कृत्वा विरुद्धौ नित्ये कर्म-
णि प्राकृताङ्गानुवृत्तिर्दृश्यते । यथा वरुणप्रघासद्यु । अथाहान्नि-
मग्नीत्सम्पृष्टीत्यमम्पृष्टमथ भवति सम्प्रेषितमथ प्रतिप्रत्यानाप्रति-
परेति स सपत्नीमुदानेभ्यश्चिति पत्न्यानयनविधिपर वाक्य अग्निस-
म्मानेप्रेषं दर्शयति । तथा महापितृयज्ञे स यज्ञापत्रीती भूत्या-
ज्यानि वृद्धातीत्येव विधिपरे वाक्ये लेखाकरणहरणोत्तरपरिग्रहा-
दीन्पवार्थाननुचक्षति । यदि हि नित्यस्याङ्गसम्बन्धो न स्यात् लेखाकर-
णाद्यनुवार्थो न स्यात्, भवति च, तस्माद्विगुण्यतामप्यङ्गमस्यन्ध ।
पशौ च दर्शयति । स उत्तरमाधारमाधार्यासस्पर्धयन् स्तुचौ प-
यैत्य जुहा पशु समनर्काति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये उत्तरा-
धार दर्शयति । यच्चोच्यते । न यागेनाप्यत्र साध्यत इति ।
आभिनानसामर्थ्यादुपाप्तदुरितक्षयो वा उत्पित्सुदुरितप्रतिबन्धो वा
भवत्येव । तस्माद्विगुण्यप्यङ्गसम्बन्ध ॥ ४१ ॥

अथ काम्ये कर्मणि कथम् ? । काम्ये विगुणे ऽपि फला-
भिनिर्वृत्तिर्भवत्येव । तत्रापि चाद्धानि प्रचानानि मिथानि च ।

१ नित्य कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथा शक्त्य-
ङ्गापेक्षमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम् । तथा हि यदि पया न स्यात्
इत्यादि ।

प्रायश्चित्तविधानं भवत्यश्वमेधे अश्वं प्रकृत्य अथ यदि क्षामो वि-
न्देदथ अथश्यामयो विन्देदित्येवमादि १ । यदि विगुणं काम्यं फलं न
साधयेत्प्रायश्चित्तविधानमर्थकं स्यात् । तथा च इष्टम् । इक्षते च
विगुणेपि काम्ये फलम् । वृष्टिकामेष्टिः कारीरी द्व्यहकालतया स-
माप्नाता शासान्तरे । तौ प्रकृत्य धूयते । यदि वर्षेत्तावत्येव जु-
हुयादिति । यद्यपरिसमाप्तायामेवष्ट्यां वृष्टिर्भवति तस्मिन्नेव काले प-
रिसमापयेत् । न द्व्यहकालतामाद्रियेत । यदि हि विगुणमपि
काम्यं फलं न साधयेत् । कथं वृष्टिर्दृश्यते । तस्माद्विगुणेपि
काम्येऽस्ति फलमित्येवं प्राप्तं आह—

न श्रुतिलक्षणत्वात् ॥ ४२ ॥

नैतदेवं विगुणेपि काम्ये फलमिति । समुणं हि श्रुत्या ल-
क्षणम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मचर्यसकाम इति ब्रह्मचर्यसंसाध्यं
यागश्च साधनम् । सेतिकर्त्तव्यताकं च साधनं साध्ये व्याप्रियते ।
तेनेतिकर्त्तव्यतासम्बन्धस्तस्मात्समुणमेव काम्यं फलं साधयतीति
नित्ये पुनः सर्वदा कर्त्तव्यत्वादवश्यम्भाविनि वैगुण्ये उपपदार्थः
परिकल्प्यते । यथा शक्नुयादिति । काम्येषु पुनरवश्यं कर्त्तव्य-
त्वाच्चेतत्परिकल्प्यते ॥ ४२ ॥

प्रायश्चित्तविधानं नहि किमर्थम्—

प्रायश्चित्तं तत्कालम् २ ॥ ४३ ॥

काम्यमपि कर्म प्रक्रान्तं परिसमापनीयमेव । फलाभावेपि प्रा-
यश्चित्तानुष्ठानमर्थवत् । तत्रापि अन्यत्फलं दोषपरिहारः । तेनार्थव-
त्प्रायश्चित्तम् ॥ ४३ ॥

दृष्टे तत्परिमाणम् ३ ॥ ४४ ॥

१ तथा पञ्चशारदीये उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य तावज्ज्ञे प्रायश्चित्तं
विधानं धूयते— अथोनपुत्रियो ऽपुत्रु मृत' इत्यादिकमिति देवः ।

२ तस्य काम्यस्य कर्मणो विनाशकाले यत् प्रायश्चित्तं तत्तस्य
नष्टस्य कर्मणः प्रत्यत्रायपरिहारजननेन सार्थकमिति भावः ।

३ कृतार्थायामिष्टौ धर्मयोदृष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्मण्यं
यत्परिमाणमदृष्टे धर्मयोः कियते इत्यर्थः । न तु दृष्टौ जातायां किमप्यूनं
कृतार्थं वा त्याज्यमिति यावत् ।

अथ यद्वृष्टिदर्शनमुक्तं न तदिष्टिकलम् । ऋतुस्वभावज-
निताया वृष्टेस्तदर्शनम् । तत्र तावत्प्रमाणता कर्मण उच्यते ॥ ४४ ॥

वाक्यप्रकरणाभ्यां शेषविनियोगउक्तः, इदानीं मन्त्राणां लि-
ङ्गेन विनियोग उच्यते । तेचाध्यवृत्तप्रसिद्धा एव मन्त्रास्ताननुवदति-

ऋचो यजूऽपि सामानि निगदा मन्त्राः ॥ ४५ ॥

नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादा-
वसानं यजुः । प्रगीत मन्त्रवाक्यं सामेय्युच्यते । तत्र विशेषणं गी-
तिः विशेष्याण्यक्षराणि । ॥ चागृहीतविशेषाणां विशेषे बुद्धिरुपपद्य-
ते । अतः पूर्वप्रतीतत्वाद्गीतिरेव सामशब्देनाभिलक्ष्यते । ननु
चैवं रघन्तरादयः शब्दा गीतौ घत्तन्ते । तत्र रघन्तरेण स्तुषीत
बृहता स्तुषीतेति च गुणगुण्यभिधानं स्तुतिः । सा साम्नो गोप-
पद्यते । तत्रोच्यते । स्वयमेव गीतेः स्तुत्यनाभिधायकत्वात्
ऋगक्षरामिद्व्यकिद्वारेण स्तुत्यमिनिवृत्त्यर्थनेति । एवं च कृत्वा ऋ-
च्यभ्यूढं सामगीयते प्रजापतिहृदयमनृचं गीयते इत्येषमादीन्यु-
पपन्नार्थानि भवन्ति । एव च ऋचो मन्त्रावे उक्तं साम्नो वक्तव्य-
म् । निगदाः प्रैवा इत्यनर्थान्तरम् । एतच्चतुष्टयं १ मन्त्रशब्देनाभि-
धीयते ॥ ४५ ॥

तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् ॥ ४६ ॥

तेषामिति सर्वनामशब्देन यजुषां परामर्शः । ऋचः सामानि च वा-
क्यव्यवहाररूपाण्येव प्रायशः पठ्यन्तेति न यजुःपु कियन्मात्रं वाक्य-
मित्यपरिहान आह । तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् । यावति पदसमूहे उ-
च्यरिते पदान्तराकाङ्क्षा न भवति तावदेकं वाक्यं नैरुत्तुक्यात् । य-

१ ननु निगदानां यजुष्टमेव, तत्कथं चानुर्विध्य मन्त्राणामिति
चेत्, न उपांशुयजुषा उच्येर्निगदेति भेदबोधनाय प्रथमुपादानात् ।
यस्तुतस्तु तेषां यजुष्टमेव, ऋगादावप्युच्यैस्त्वादिधर्माणां व्यत्यासद-
र्शनात्, एवमत्रिभिधा एव मन्त्रा, अतएव मन्त्राधिकरणे “अद्वे
शुभिय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयी विदा विदुः ऋचः सामानि
यजूऽपि” इत्येव मुक्तम्, सूत्रकारोक्तिस्तु बाह्य धर्मद्वयविषयेति
भायः ।

या देवस्यत्वेत्येवमादि अग्नये जुष्टं शुद्धामीत्येवमन्तम् ॥ ४६ ॥

यत्र पुनः श्रूयमाणैः षडैरनैस्तुक्त्यम् । यथा कर्मणे वा वे-
पायधामिति । तत्राध्याह्न्यापि क्रियापदं नैस्तुक्त्यं कर्त्तव्यमि-
त्यत आह—

मिथः सम्बद्धम् १ ॥ ४७ ॥

यत्तै पदैः सह सम्बध्यते तदध्याहर्त्तव्यम् । न हि क्रिया-
पदशून्य पदज्ञानमर्थाभिधायकं भवति । अथयानुपद्वार्थमिदमुक्त्य-
म् ॥ यथा दर्शपौर्णमासयोः । अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया इति । अध-
स्तनमन्त्रवाक्यात्ततो निर्भक्त इत्यनानुपज्यतं ॥ ४७ ॥

तेषामारम्भे ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात् ॥ ४८ ॥

तेषां मन्त्राणां प्रकरणसमर्पिताममारम्भे अर्पिता व्यवस्था भ-
वति । यो यत्पदार्थाभिधानसमर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यत । कुत
एतत् । तद्वचनत्वात् । तमपार्थं वक्तुं शक्नोति नार्थान्तरम् । यथा
उरुप्रधाउरुप्रधस्वेति प्रथमम् । ननु च प्रतिपदार्थं मन्त्रविनियोग
उक्तः । सत्यमेतत् । अनुक्तमङ्गहार्यत्वाददोषः । यथा प्रवरस्यत् स-
र्धान्तर्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४८ ॥

मन्त्रान्तैः कर्मादिः सान्निपात्योभिधानात् २ ॥ ४९ ॥

कर्माणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां मन्त्रान्तस्य कर्मादेश्च स-
न्निपातः संलग्नता कर्त्तव्या । कुत एतत् । अभिधानात् । अभिहि-
तो मन्त्रः कर्माभिधातुं शक्नोति । ततश्च नदनुष्ठीयते ॥ ४९ ॥

अनियमं वात्स्यः ॥ ५० ॥

वात्स्य आचार्योऽनियमं मेने । आर्द्रा वा मन्त्रमुक्त्वा कर्मा-

१ यावदेव मिथः सम्बद्धं परस्पराङ्वायि तावदेकं यजुः; अतो-
न्यत् यजुर्नन्तरमित्यर्थः ।

२ सकलस्य मन्त्रस्य कर्माणि विनियोगात् सकलेन सम्पादित
स्मरणं कर्माङ्गं, तत्र स्मरणं यथा नष्टं न भवेत् तथा कर्त्तव्यं अतो
मन्त्रान्तस्य तदादेश्च सम्बन्धं कृत्वा कर्मानुष्ठेयमिति तात्पर्यम् ।

नुष्ठानं क्रियते । कृते वा कर्मणि मन्त्रवचनमिति । एवमपि हि कर्माभिधायकत्वं मन्त्रस्य भवति ॥ ५० ॥

१ आदिं त्वाचार्याः ॥ ५१ ॥

तु शब्दः पक्षग्यावृत्तौ । नानियमः । मन्त्रान्ते एव कर्मादि-
माचार्या इच्छन्ति । यत्कारणं मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्त्तव्यम् २ । म-
न्त्राङ्गातस्सामर्थ्यादेवावगम्यते । एवं दृष्टार्थता भवति । इतरथा अ-
दृष्टं परिकल्प्यते । तच्च नेष्यते दृष्टे सति ॥ ५१ ॥

त आद्युक्ताः ॥ ५२ ॥

त एते मन्त्रा आदिमात्रे उक्ते सति समस्ताः प्रयो-
क्तव्याः ॥ ५२ ॥

परादिना पूर्वान्तः ॥ ५३ ॥

परस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्यान्तः प्रतिपत्तव्यः । ननु च या-
जुष्यलक्षणेनैव तत्सिद्धं किमर्थं पुनरुच्यते ? वाङ्मयसमुच्चयविधाना-
र्थतयेत्यदोषः । यथा विश्वेषां देवानां भागधेयीस्त्वत्तामूर्त्या उपसूर्य
इत्येवमादिप्रयुज्यते ॥ ५३ ॥

उपाशु प्रयोगः श्रुतेः ६ ॥ ५४ ॥

१ सिद्धान्तमाह 'आदि' इति ।

२ तदुक्तम्, अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यम्भाविनी स्मृतिः, अनन्य-
साधनानन्तरकार्यमन्त्रैः प्रसाध्यन् इति ।

३ मन्त्रैरेव स्मृतं कर्म कृत्वाभ्युदयकारि भवतीत्येषं रूपा दृष्टा-
येता ५३ ।

४ न तु सूत्रे यावदवयवोपादानं तावदेव पठनीयं, शास्त्र बाधात् ।

५ आदि पदेन 'अष्टगृहीतं जुहोति सन्तत मनुगृह्णन् युञ्जान
इती' त्यस्य गृहणम् । अतएव तत्राष्टानामेक मन्त्रस्यैव, एवमेव
देवस्य त्वे त्यग्निमादाय 'इत्यत्र त्रयाणां गृहणं भवति ।

६ 'उधैः श्रुत्वा क्रियते उधैः साम्नापांशु यजुषः' इति शाखा-
न्तरे श्रवणात् । 'स उपाशु यजुर्मिथ्यारन्तीति शतपथ श्रुतौ ।

शास्त्रान्तरे उच्चैर्ब्रुवा क्रियते । उच्चैः साम्नोपांशु ब्रुवेति । यजुषामेवोपांशुत्वम् । वेदोपकमाणि चैतानि ध्वनानि वेदोपसंदा-
राणि च । तेन ऋगादीनां वेदोपलक्षणायेता । ऋग्वेदविहितसामवे-
दविहितं धोर्ध्वकव्ये । उपांशु याजुर्वेदिकमिति १ ॥ ५४ ॥

न सम्प्रैषाः ॥ ५५ ॥

याजुर्वेदिकाध्वेपि सति सम्प्रैषा नोपांशु भवन्ति । सम्प्रोधना-
ध्वेष्वासेषाम् २ ॥ ५५ ॥

इदं विचार्यते । वर्हिः शब्दः किं संस्कारनिमित्त उत जाति-
निमित्त इति । संस्कारनिमित्त इति श्रूमः । संस्कृतेषु वृणेषु प्रयोक्तारो
वर्हिः शब्दं प्रयुङ्गते । नन्वसंस्कृतेष्वपि प्रयोगा वश्यते । वर्हिरादाय
गावो गता इति प्रदेशान्तरे चत्तारो वदन्ति । तस्माद्व्यात्सम्यग्योग
इत्येवं प्राप्त आह—

कौ३शं वर्हिः ॥ ५६ ॥

कुशा एव वर्हिः शब्देनोच्यन्ते । न संस्कारात् । कुत एतत् ।
असंस्कृतेष्वपि प्रयोगदर्शनात् । उपसीणानि वृणानि वर्हिर्गाधश्चर-
न्ति । सादृश्यात्प्रयोग इति चेत् । नेतरंतराध्वदोपप्रसङ्गात् । वर्हिः
शब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानम् । संस्कारनिमित्तश्च वर्हिः शब्द इति ।
यदि संस्कारनिमित्तो वर्हिशब्दस्तदा सादृश्याज्जातौ प्रयोगः । यदि
जातिनिमित्तस्तदा वर्हिःशब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानं, जातिनिमित्तत्वे
पुनरेव दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तो वर्हिः शब्द इति ।
चिन्तायाः प्रयोजनम् । वर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र संस्कारा न
कसंख्याः ॥ ५६ ॥

१ अस्य सूत्रस्येष्टि पशुसोमव्यतिरिक्तं कर्माग्निहोतादिकं विषयः,
एतेषु तत्र तत्र विशेषस्य ध्वन्याश्रयत्वात् ।

२ स च नोपांशुव्यतिरिक्तैरेभिः सम्भवतीति भावः ।

३ कुशा वर्गाः तस्येदं कौशम्, वैपिकाधिकारत्वेन तस्येदम्, इ-
त्येता साधुत्वम् ।

अर्थात्परिमाणम् १ ॥ ५७ ॥

यत्र परिमाणविशेषो न श्रूयते तत्र सामर्थ्यात्परिमाणं भवति । यथा वसोद्धारायां अर्थात्परिमाणवाधः । अर्थवाधो मा-
भूदिति । न ह्यहुष्टपर्ववृत्तपुष्करस्तुवेण वसोद्धारा होमः सम्भवति ॥ ५७ ॥

अयुग्धातृनि २ यूनानि ॥ ५८ ॥

यूतानां यन्धनार्थानामयुग्मा धातवो भवन्ति । धातवस्तृण-
मुष्टिप्रक्षेपाः ॥ ५८ ॥

प्रागग्रे यून उदगग्रं बर्हिराचिनोति ३ ॥ ५९ ॥

उदगग्रं प्रागग्रमिध्मम् ॥ ६० ॥

आचिनोतीति वर्त्तत ४ ॥ ५९ ॥

प्रत्यग्रन्थीनवगूहति ५ ॥ ६१ ॥

प्रत्यग्रं शब्दः पश्चाद्भागवचनः ॥ दिग्वाचको बर्हिष्यसं-
म्भवात् ॥ ६१ ॥

२ यावता परिमाणेन प्रयोजनं भवति तावत्परिमाणं (स्तृणादि)
भवतीत्यर्थः ।

१ अयुजो विपमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिसख्या धातवस्तृणामु-
ष्टिप्रक्षेपाः येषां तानीत्यर्थः । तदुक्तमाप्सम्येन 'त्रिधातु पञ्चधातु
षा शुक्लं करोति' इति । तित्तिरिस्तुत्रे ऽपि 'शिरन्वाहितं शुक्लं कृ-
त्वा' इत्युक्तम् ।

३ प्रागग्रे यूने प्रागग्रे सश्रहने यन्धनार्थानां रज्जौ उदगग्रं बर्हि-
राचिनोति यन्धनार्थं स्थापयतीत्यर्थः ।

४ उदगग्रं यूने सश्रहने प्रागग्रमिध्मं आचिनोति यन्धनार्थं स्था-
पयतीत्यर्थः ।

५ इध्मबर्हिष्यन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूनेन
गाढं यन्धनं यूनस्याप्रमुले सङ्कुलव्यं प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मबर्हिषोरग्र-
भागं प्रोतयित्वा तयामूलभागं अवगूहति प्रेरयतीत्यर्थः ।

अष्टादशोर्ध्वं परिधिवृक्षाणाम् ॥ ६२ ॥

अष्टादशकाष्ठमिध्मं कुर्यात् । परिधिवृक्षसम्बन्धिनः । परिधि-
वृक्षाः पलाशादयः ॥ ६२ ॥

एकविंशतिं वा ॥ ६३ ॥

एकविंशतिकाष्ठं वेध्मं कुर्यात् । शाखान्तरान्तरं वा शब्दो
विकल्पार्थः ॥ ६३ ॥

ततः परिधीनेके ३ ॥ ६४ ॥

तदैक इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिधितीति यचनात् ॥ ६४ ॥

अपरिमितं ४ प्रणयनीयं त्रियूनम् ॥ ६५ ॥

अपरिमितं प्रणयनीयमिध्मं यदुत्तरं कुर्यात् । शाखान्तरात् त्रि-
यूने च कुर्यात् । अत्र केचिद्वृक्षौ काष्ठविष्टिमिच्छन्ति । तदयु-
क्तम् । न हिध्मकाष्ठप्रक्षेपस्य सामिधेनीनां च शेषशेषिभाष्यः ।
काष्ठानि ह्यग्नीन्धनार्थानि । सामिधेन्यध्वेध्वमानाम्यनुवादिन्यः ।
इध्वमानानुवादिनाश्चाहम् । न ह्यासौ काष्ठप्रक्षेपः प्रति करणत्वेन

१ अत्राष्टादशसंख्या उपलक्षणं तेन सामिधेनीविष्टौ काष्ठवृ-
द्धिर्भवति, हासस्तु न प्रकृतियदित्युक्ते । अतएवापस्तम्बः 'सा-
मिधेनी विष्टौ काष्ठानिधिवर्धन्ते प्रकृतितो हसमानास्तु प्रकृति-
यत्' इति ।

२ तथा चापस्तम्ब "खादिरं पलाशं वैकविंशतिं दारुमिध्मं
करोति" इति ।

३ एके आचार्याः तत एकविंशतिसंख्याकाष्ठकादिध्माभूषि-
काष्ठान्यरतिमात्राण्येवोपादाय परिधीन् परिदधति, 'तदैक इ-
ध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधति' इति श्रुतेः ।

४ अपरि मितत्वं च आगुक्तेध्मकाष्ठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिक-
संख्यकाष्ठकत्वम् । अतश्चतुर्विंशतिसामिधेनीको य इष्टकापशुस्तत्र-
सप्तविंशतिकाष्ठानि भवन्ति, भवन्ति च प्रणयनीयेऽष्टाविंशति
संख्यानि ।

विधानम् । सस्माद्वृद्ध्या न काष्ठविहिरिति । अश्वपगम्यापि
ग्रामः । यद्यपि शेषशिपिभावः स्यात् । तथापि शेषवृद्धौ शेषि-
णो वृद्धिरन्याय्यैव ॥ ६५ ॥

निरूप्याज्यं वेदोऽसीति यजमानो वेदं
करोति ॥ ६६ ॥

सूत्रे क्त्वाप्रत्ययादेशो ह्यप् कालार्थः । न ह्याज्यनिर्वाप-
स्यात्र विधानम् । विहितो ह्यसाधन्यत्र । वेदबन्धस्य कालज्ञापना-
यानूयते । यथा निरूप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति ॥ ६६ ॥

कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं
मृतकार्यं वा ॥ ६७ ॥

सव्यावृत्तं सप्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुसदृशं वेदं करोति । अ-
थवा त्रिवृतं वेद्ययाकारं मृतकार्यं वा । वा शब्दा विकल्पार्थः ॥ ६७ ॥

पशुब्रह्मवर्चसाग्राधकामा यथासंख्यम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्येन वेदाकारात् कुर्युः २ ॥ ६८ ॥

आऽमुष्मादिति कर्मसु तच्च ॥ ६९ ॥

१ अस्य मन्त्रस्य षड्विजमानकं ऊहोऽभवति, तेन 'आवाङ्मयां
वेदो मया अस्मभ्य वेदा भूया, इति भवति प्रयोगः, पिड्यायां
'देवपितृभ्य' इति च ।

२ देवयाग्निकैरेतत्सूत्रद्वयमेकसूत्रत्वेन व्याख्यातं, तथा च सूत्र-
स्वरूपमिव सम्पद्यते—कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मृत-
कार्यं वा पशुब्रह्मवर्चसाग्राधकामा यथासंख्यम् 'पशुब्रह्मवर्च-
साग्राधकामा यजमाना यथासंख्यं यथापदेशकमेव यथाकारं
वेदं कुर्युः । तत्र पशुकामः कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं प्रदक्षिणावृत्तं
वत्सजानुं वेदं करोति । ब्रह्मवर्चमकामः कुशमुष्टिं त्रिवृतं करोति ।
अग्राधकामो मृतकार्यमिति यथा सख्यशब्दार्थः ।

३ आऽमुष्मादिति चेदं, यदाहा सयुक्तं तदपि कर्तव्यमग्रे
ज्ञेयम्, न त्वयधित्वेनेत्यर्थः ।

आह्वनीयस्यप्रतिकर्मोद्धरणनिरूपणं अनारभ्यविधेः २७
प्रकृतिगामित्वनिरूपणं च ।

यत्राहप्रयोगः कर्मविषयः । यथा आप्रयाजेऽप्य आ इडाया
इति च तत्र तच्च कर्मप्रतिपत्तव्यम् । यदाहामिसम्बध्यते । अभि-
विधौ कर्मविषय आहः प्रयोग इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अन्तश्चने च ॥ ७० ॥

तत्र कर्मप्रतिपत्तव्यम् । यथा शंखान्तं भवतीति ॥ ७० ॥

प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसङ्गे ॥ ७१ ॥

कर्मकर्मप्रत्युद्धरणमाह्वनीयस्य कर्त्तव्यम् । न चेदन्वयार्थं
सुवृद्धतः सधनपद्धतः ॥ ७१ ॥

अपवृत्तकर्मा लौकिकोर्थसंयोगात् ॥ ७२ ॥

अपवृत्तं यस्मिन्कर्म स लौकिकः प्रतिपत्तव्यः । कुत एतत् ।
अर्थसंयोगात् । यदर्थमुद्भूतस्तेनार्थेन संयोगात् । लौकिकवत्
द्रष्टव्यः । आह्वनीयसंस्काररूपे कर्माभिनिर्भृत्त्युत्तरकालं गार्हपत्यं
समर्थेति । कर्माभिनिर्भृत्तिमात्रार्थेन तस्य पृथक्क्रियेति ॥ ७२ ॥

अप्रकरणोत्पत्तिरनारभ्यवाद आश्रयित्वा-

त्सर्वगुणः ॥ ७३ ॥

यो न कस्यचित्प्रकरणे उत्पन्नः न चारभ्य विशिष्टरूपपते
पाक्यप्रकरणाश्रयामङ्गभावं नोपपातीत्यर्थः । स सर्वगुणो भवति ।
प्रकृत्यर्थो विकृत्यर्थश्च । यथा यस्य यादिर. स्तुषो भव-
तीति । अनारभ्यविहिता स्तुषे यादिरता प्रकृत्यर्थो विकृत्यर्थो च
कुत एतत् । आश्रयित्वात् । स्तुषाध्या द्वि-यादिरता । स्तुषश्च प्रकृ-
तौ विकृतौ च विद्यते ॥ ७३ ॥

तस्मात्सुमवार्थतेत्येवं प्राप्त आह—

प्रकरणे चाविशेषात् ॥ ७४ ॥

च शब्दो वा शब्दार्थे । यादृच्छाश्रयणारे । प्रकरणे एव नि-
वेशः । प्रकरणशब्देन प्रक्रियते यस्मिन् धर्मा इति प्रकृतिरुच्यते । न-
प्रानारभ्यविधेर्निवेशो न विहृताविति । कुत एतत् । अविशेषात् ।
आविशेषेण हि प्रकृतितो विकृतौ चोदकां धर्मग्रापयति । तत्रानार-

अग्निधेरपि प्रापितत्वात् । यद्यनारभ्यविधिः पुनः प्रापयेद्विरुक्ता दोषः स्यात् । न हि प्राप्तस्य सतः प्राप्तिसम्भवः । स्यादेतदेवम् । अनारभ्यविधिनैव पूर्वं प्रापिते स्वादिरत्वे पश्चाद्विदकस्तद्वर्जमङ्गानि प्रापयिष्यत्येवं द्विरुक्ता दोषो न भवतीति । नैतदेवम् । विकृतं हि प्रधानं चोदनासारूप्यात्प्रकृतिमपेक्षते नारभ्यविधिम् । चोदनासारूप्याभावात् ॥ ७४ ॥

दर्शनाच्च ॥ ७५ ॥

एवं च कृत्वा विकृतौ प्रयाजादीनां दर्शनमुपपद्यते । तस्यै प्रयाजेषु साधमानेषु ब्राह्मणो घीणागाधी दक्षिणत उत्तरमन्द्रां उदाग्नं स्तिस्रः स्वयम्भुता गाथा गायतीति गाथागानविधिपरं धार्क्यं प्रयाजा-
न्दर्शयति । ते च प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे भवन्ति । विकृतौ नानारभ्यवि-
धिसव्यपेक्षायाम् । तस्मादनारभ्यवादस्य प्रकृतिगामिवम् । रूपो-
दाहरणं स्वादिरत्यम् । अन्येष्वेवमादयः । कार्यं तु विचारस्य ता-
यदुक्ते कात्याः प्रतिपत्तकस्या अनारभ्याधीतास्ते यदि प्रकृतिविकृत्य-
र्थास्ततो विकृताद्यपि प्रयोगः । अनारभ्यवादानां तु प्रकृत्यर्थेयि विकृ-
तावप्रयोगो । न हि विकृतिरनारभ्यवादमपेक्षते, प्रकृतिसव्यपेक्ष-
त्वात् ॥ ७५ ॥

वैकङ्कतानि पात्राणि १ ॥ ७६ ॥

भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ ७६ ॥

खादिरः स्फ्यः ॥ ७७ ॥

स्यात् ॥ ७७ ॥

स्फ्यश्च २ ॥ ७८ ॥

चक्षुर्वास्वादिर एव ॥ ७८ ॥

पालाशी ३ जुहुर्भवति ॥ ७९ ॥

१ "ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मादेव यद्वियो यक्षपात्रीयो वृक्ष" इति श्रुतेः ।

२ "खादिरः स्फ्यः" इति धवणात् ।

३ इत्यते अनया इति जुहुः, मा पालाशी कर्त्तव्या । "यस्य प-
र्णमयी जुहुर्भवति न स पाप श्लोकं गृणोति" इति श्रुतेः ।

आश्वत्थुपभृद्भवत्येव ॥ ७९ ॥

वारणान्यहोमसंयुक्तानि १ ॥ ८० ॥

यान्यहोमसंयुक्तानि तानि वारणानि भवन्ति । वैकल्यतानि
पारिषेप्याहोमसंयुक्तानि ॥ ८० ॥

बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्विलाहः

१ होमेन संयुक्तानि यानि न भवन्ति पात्राणि तानि वारणानि
भवन्ति, यथा उलूखलमुसलकूर्चैडापात्रोपिष्टपात्रोपुरोडाशपा-
त्रीपम्याभृताघदानाभ्युपपद्यमानध्वानकटप्राशिप्रहरणपट्टत्रयप्रक्षय-
जमागास्तनहोतृपदनानि । तत्रोल्खलमुसले स्त्रायत्तप्रमाणे, कूर्चो
बाहुमात्रः पीठाकारः, इडापात्री अरतिमात्री मध्यसहृद्दीप्ता, पिष्ट-
पात्री अति विपुला, पुरोडाश पात्री प्रादेश मात्री समचतुरस्त्राप-
ट्टकुलपरिमण्डलप्रातवती, दाम्या प्रादेशमाती, प्रादेशमात्र ती-
क्ष्णाहुष्टपर्वमुख भृताघदानम्, अन्निररतिमात्रतीक्ष्णमुखः, उपवे-
पोऽरतिमात्रः प्रादेशमाता वा हस्ताकृतिः, अन्तर्धानकटस्यध्वं-
न्द्वाकारो द्वादशाहुलः, पट्टवत् स उभयत्र प्रातवत्, आमनानि
वारतिमात्राणि वा प्रादेश मात्राणि वा प्रादेशपृथूनि, एतानि वा-
रणानि । प्रसङ्गाद्वैकल्यतानि प्रतिपादनीयानि, यथा प्रकृतौ वैकल्य-
ध्रुवा, अग्निहोत्रहयणी, अग्निहोत्र होमार्थः स्रुचः, सोमे ग्रहचमम-
र्द्राणकलशादीनि, तत्रापि हविर्धानाधिवयणफलकपरित्युयासम्भर-
ययादीनि वारणान्येव, पौडाशिपात्र आदिरम्, अश्वदाभ्यप्रहणपा-
त्रमौदुम्बरम्, वाजपेधे सप्तदश-सोमप्रहाः सुराग्रहाश्च भवन्ति, ते-
षां पात्राणि वारणान्येव, सुराग्रहपात्राणि तु मृगमयान्यपि शाखा-
न्तरे तर्पणोक्तेः । एषमन्यदप्युक्तम् । “ आदिरः स्रुचः एषमर्थो ज-
हुराश्वत्थुपपभृद्वैकल्यतानि ध्रुवैतेषां वृक्षानामेकस्य स्रुचः वारयेद्-
बाहुमात्र्योऽरतिमात्र्यो वा आप्राक्तको-बिला हस्तमुष्यः स्फ्ययस्या-
प्राशिप्रहरणमिति आदिराणि वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति ” इत्या-
पस्तम्भोक्तिरिति दिष्टम् ।

समुखप्रसेका मूलदण्डाः भवन्ति ॥ ८१ ॥

बाहुप्रमाणाः स्तुचः कर्त्तव्याः । प्रस्तुताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धनाक्षस्त उच्यते तन्मात्रं पुष्करं भवति ॥ ८१ ॥

अरत्निमात्रः स्त्वोङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः २ ॥ ८२ ॥

अङ्गुष्ठपर्वणो याचद्वृत्तं तावत्प्रमाणं पुष्करं भवति ॥ ८२ ॥

स्फ्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशिन्नहरणं चमसाकृतिश्च ॥ ८३ ॥

भवति ॥ ८३ ॥

चात्वालोक्तरावन्तरेण संचरः ४ ॥ ८४ ॥

अर्धलक्षणं यत्सञ्चरणं तच्चात्वालोक्तरावन्तरेण भवति ॥ ८४ ॥

प्रणीतोत्कराविष्टिषु ॥ ८५ ॥

अर्धलक्षणमेव यत्सञ्चरणं तदिष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण भ-

१ बाहुः प्रमाणमासां ता. बाहुमात्राः । पाणिः प्रमाणमस्य तत्पाणिमात्रम्, पाणिमात्रं पुष्करं (मुख) यासां ताः पाणिमात्र पुष्कराः । त्वक्प्रदेशे विलं मुखं यासां तास्तव्विलाः । प्रसिध्यते क्षार्यते अनेनेति प्रसेकः हंसमुपसङ्गः प्रसेकः प्रणालिका यासां ताः हंसमुखप्रसेकाः । मूले दण्डो यासां ताः मूलदण्डाः स्त्वो भवन्ति ।

२ अरत्नि प्रमाणमस्या साचरत्निमात्रः । अङ्गुष्ठपर्वणोवृत्त, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तम्, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तप्रमाणं वृत्तं पुष्करं मुखं यस्य असाच-ङ्गुष्ठपर्ववृत्तमुखः स्त्वो भवति ।

३ याज्ञिकदेवैरेकमेव सूत्रं त्रेधाविभक्तम्, तन्मते “स्फ्योऽस्याकृतिः” “आदर्शाकृतिः प्राशिन्न हरणम्” “चमसाकृतिश्च” इति सूत्ररूपं भवति ।

४ अर्थं च सोत्तरखेदिकेषु चरणप्रघासमहाहविषशुसोमेषु होयः चात्वालयैभ्येव सत्त्वात् ।

यति । अन्तरेण सञ्चर इत्यनुवर्तते ॥ ८५ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । श्रुतद्रव्याभावे किं द्रव्यान्तरेण कर्तव्यम् ।
वतनेति? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

चोदिताभावेनारम्भस्तत्तिद्धित्वात्तस्य ॥ ८६ ॥

चोदितस्य द्रव्यस्याभावे नारम्भव्यं तत्कर्म । कुत एतत् ।
तदेव हि साधने तस्य कर्मणः श्रुतम् । अतो द्रव्यान्यस्य कर्मणोऽन्य-
स्य भवति । द्रव्यदेवतं हि कर्मणो रूपमिति ॥ ८६ ॥

सत्यमेतदेव काम्ये । अथ नित्ये कथमिति नित्येऽपि श्रुतद्र-
व्याभावे कर्मान्तरखड्या अनारम्भे प्राप्त माह—

नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ ८७ ॥

निरूपे कर्मणि श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिधिनारम्भव्यं तत्कर्म श्रु-
तद्रव्यसदृशेन । कुत एतत् । उच्यते । ग्रीहिमिर्यजेतस्य नियममा-
त्र ग्रीहिधुति । न च नियमानुरोधेन यावज्जीवश्रुत्युपरोधः शक्यः
कर्तुम् । अथदयकस्तव्यं कर्मणि नियममात्रस्यैवानुपादानं युक्तरूपम् ।
तस्मात्प्रतिनिधिना तत्कर्म परिसमापनीयम् । यद्येवं कुत श्रुतद्रव्य-
सामान्यत इत्युच्यते । ग्रीहिमिर्यजेतस्येन ग्रीहिजात्युपलक्षितानां
व्यक्तिविशेषाणामङ्गभाषो विहितो भवति । न हि ग्रीहिजात्या अमू-
खाद्यादद्याकपालाभिनिर्गुतिः उच्यते कर्तुम् । न च व्यक्तिविशेषा-
णां जातिसद्व्याहृते ऽन्यद्वाचकमस्ति । तस्माद्व्यक्तिशेषा यथात्राद्रभू-
ताः । तेन सहशेषूपादीयमानेषु कियतामपि व्यक्तिविशेषाणामुपादानं
कृतं भवति । तस्मात्साधूकं नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्या-
दिति ॥ ८७ ॥

नित्ये प्रतिनिधिर्भवति काम्येषु प्रकाशे प्रतिनिधिर्भवत्येव तद्व्यमाह—

आरम्भाक्षियमः ॥ ८८ ॥

आरम्भं हि तत्कर्म आरम्भश्च समाप्तेर्निमित्तं न च प्रतिनि-
धिद्रव्यमन्तरेण समाप्तिस्तस्य भवति । तस्मात्तत्रापि प्रतिनिधिर्भ-

१ भस्मिनेय सूत्रेण नित्यकर्मविषयकविशेषस्य यद्यप्यभावात्
काम्यकर्मविषयकमेतत्समुत्तमिति भावः ।

यस्येव १ ॥ ८८ ॥

दोषश्चासमाप्तौ स्यात्सामान्यात् ॥ ८९ ॥

अपिच ॥ प्रक्रान्तस्य काम्यस्यासमाप्तौ दोषोऽभवति । तदपि हि नित्यैः समानं भवति । यथैव नित्यस्याकरणं शिष्टविगर्हणम् । एवं काम्यस्यापि प्रक्रान्तस्य असमाप्तौ शिष्टविगर्हणम् । ननु च शिष्टविगर्हणं नाम को दोषोऽस्ति । अस्ति दोषो येन शिष्टा विगर्हन्ते । अथापि नाम नास्ति दोषः । शिष्टविगर्हणमेव दुष्टमिति ॥ ८९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ९० ॥

दर्शयति च द्रव्यान्तरेण समाप्तिम् । यदि सोमं न विन्दे-
रपूतीकानभिपुण्यादिति । अभिपद्येण च समाप्त्यभिधानम् ॥ ९० ॥
एवं दर्शने कृते तदाक्षिपति—

अन्यार्थं दर्शनं न पुनर्ग्रहणात् ॥ ९१ ॥

तत् दर्शनमन्यार्थं भवति यदन्यविधिपदे वाक्ये ऽन्यमर्थं
ज्ञापयति । यथा कृष्णलहोमविधिपदे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति । न
चेदमन्यार्थम् । कुत पतत् । पुनर्ग्रहणात् । सोमाभावे सति पुन-
र्द्रव्यान्तरमन्यवन्न विधीयते ॥ ९१ ॥

एवंस्वित्ते सत्पुच्यते—

१ इदमवतत्त्वम्, द्रव्यान्यत्वेऽपि न कर्मान्यत्वम्, कर्मान्यत्वकार-
णभूतानां शब्दभेदादीनामभावात् । यथा वैश्वीप्रयोगवैशाखीप्रयोग-
योरभेदः, उभयत्रापि दर्शपूर्णमासपदानुवृत्तेः । यथा वा शावलेय
वाहुलेययोर्भेदेऽपि न गोत्वं मिश्रमेवमत्रापि ग्रीहिनीधारभेदेऽपि न
कर्मभेदः । एवञ्च श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तराऽनुपादाने कर्मस्वरूप-
मङ्गमिया आरब्ध प्रतिनिधिनापि समापनीयमिति ।

२ “देवताभ्यो वा एष आबृक्षते यो यस्य इत्युक्ता न यजते त्रै-
धातयीयेन यजेत न तेन देवताभ्य आबृक्षत” इति तैत्तिरीये निन्दा-
प्रायश्चित्तयोः स्पष्टं दर्शनात् आरब्धस्यावश्यं समाप्तिरिति प्रतिभा-
ति । अतएव जैमिनिरपि पष्ठे “प्रक्रमान्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानि-
मित्तत्वात्” इति सूत्रयाञ्जकार ।

वृत्ते प्रतिनिधिभावनिरूपणं छागादावनूहनिरूपणं च । ११

अन्यार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रहणमेवेदमन्यार्थम् । कोन्योर्थ इति चेत्, सोमामाये-
यागस्यावश्यकत्वं व्यक्त्वात्सुसहस्रद्रव्यप्राप्तौ विसहस्रेषु अपि पूर्तीकेषु
व्यापारो वाक्यस्य । द्रव्यमात्रं ॥ प्राप्तमेव येन विशेषो नियम्यते ।
तस्मात्समाप्तिदर्शनमेवेदमिति ॥ १२ ॥

इदं भूयते । यतो वृत्तं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याभिज्ञा वैश्यस्ये
ति तदुभावे चिन्त्यते, किं प्रतिनिधिरत्र प्रसज्यते । उत न प्रसज्यते ?

न प्रसज्यत इत्याह—

वृत्ते प्रसङ्गो न नियमशब्दात् ॥ १३ ॥

वृत्ते प्रतिनिधिर्न भवति । येन नियमशब्दोऽत्र भवति । वृत्तं
छेदात्प्राप्तोशनं भवतीति । एषकारध्वणात् प्रतिनिधिषुदासो न
ह्यत्रान्यद्विहितं यद्व्युत्पद्यते । एवं स्थिते उच्यते । वृत्ते प्रतिनि-
धिः प्रसज्येत । न, न प्रसज्यत इति । कुत एतत् । यतो नाय नि-
यमशब्दः । अन्यार्थो ह्ययं दृष्टान्तमाचकः । पुरा केचमधोर्ध्वपता-
पत्कामयेत तद्वदनीयमिति हि प्रष्टव्यं वृत्तं चात्प्राप्तोशनं भवती-
ति संस्तवीयम् ॥ १३ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिधि-
ते द्रव्यान्तरे छागाभावे मेवे किं श्रुतद्रव्यशब्देनोपलक्षणम् । उत
प्रतिनिहितद्रव्यशब्देनेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रतिनिहितशब्दे नेति ।
शब्देन हि द्रव्यमभिधेयम् । न चाधिपरिणतरूपः एकनोति तदभि-
धातुम् । तस्माद्विपरिणाम इत्येवं प्राप्त उच्यते—

शब्दे ऽविप्रतिपत्तिः ॥ १४ ॥

प्रतिनिहिते द्रव्ये श्रुतद्रव्याभिधायिनि शब्दे अविप्रतिपत्ति-
रधिपरिणामः । अनूह इत्यर्थः । कुत एतत् । प्रतिनिधुपादानं हि
श्रुतद्रव्यपुद्गा मिषते । न तु द्रव्यान्तरपुद्गा । यत्र यधनेन द्रव्या-
न्तरं विधीयते । यथा नैवारं चरेत् निर्यपेदिति तत्र द्रव्यान्तरपुद्गि-

१ उपलक्षणमिदम् " सारस्वती मेरी, 'येन्द्रं मेपम्' 'येन्द्र द्य-
पम' इत्यादिभिः, अनस्तत्र भवत्यूह इति ।

भवति । न चेद्दृष्यचनमस्ति । तस्माद्भूयोऽथयवसामान्येन श्रुत-
द्रव्यमेवेदमिति कृत्वा प्रतिनिध्यापादानम् । अतः श्रुतद्रव्यशब्दे-
नैवाभिधानम् ॥ ९४ ॥

यदि घचने सति द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति ततः सोमामावे पू-
तीकानभिपुण्यादिति पूतीकानां घाचनिकात्वादस्तु विपरिणाम इ-
त्येवं प्राप्त आह—

सोमेन जात्यभावात् ॥ ९५ ॥

सोमामावे सत्यपि घचने सोमशब्देनैवोपलक्षणं कर्त्तव्यम् ।
न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या पूतीकोपादानम् । द्रव्यमावे यागस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वाद्द्रव्यान्तरे प्राप्ते तद्रूपविशेषनियमः क्रियते । तस्मात्सो-
मशब्देनोपलक्षणं कर्त्तव्यम् ॥ ९५ ॥

पृषदाज्ये तर्हि वाचनिकाद्याद्विपरिणामोऽस्त्वित्येवं प्राप्त आह—

आज्ये चादर्शनात् ॥ ९६ ॥

आज्ये चाविपरिणामः । कुत एतत् । अदर्शनाद्द्रव्यान्तरस्य ।
न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या दध्युपादीयते । किं तर्हि आज्यसंस्कारा-
य । तस्मिन्सति पृषद्गुणकमाज्यं भवति । यदप्युच्यते । इत्थं वा
इदं सौपिष्वैव दधिचेति तद्गुणभूतस्यैव दध्नः प्रशंसार्थमर् ॥ ९६ ॥
किञ्च—

१ अयम्भावः, प्रकृतौ आज्यपदयुक्ता “देवान् आज्यपामावह”
“देवानामाज्यपानां प्रियाधामानि” “देवा आज्यपा आज्यमनुप-
न्त” इत्यादयो मन्त्राः सन्ति, इदानीं तेषु देवा आज्यपानामित्यादि
पदानां स्थाने “देवा पृषदाज्यपा” इत्यादयः शब्दाः प्रयोज्याः, न
याः तत्र पुनिकर्तृणामिषयणवदत्रापि भविष्यत्यूहः ; घचनेन विहित-
त्वादिति पूर्वपक्ष्याशयः ।

२ यस्तुतस्तु लोके पृषच्छब्दस्य चित्रगुणबोधकत्वादत्रापि पृष-
दाज्येनेत्यस्य चित्रेणाज्येनेति भविष्यति बोधः तथा च सति चित्र-
तारूपगुणमात्रविधानेन वाक्यस्य चारितार्थ्ये जाते न प्राकृतादन्य-
स्य कस्यचिद्द्रव्यस्य प्रादुर्भावमिति कस्य स्थाने ऊहो मथिता ।

पृथग्वाज्ये वैकीर्णके द्रव्येचानूहनिरूपणम् । १५

पशौ मन्त्रवर्णात् ॥ ९७ ॥

पशौ हि मन्त्रवर्णो भवति स्वाहा वेधान् आज्यपान् इति पू-
षदाज्यसाधनकर्त्तृष्वपि सत्युच्यते ॥ ९७ ॥

किञ्च—

श्रुतेश्च ॥ ९८ ॥

एकवचनभूतिर्भवति । अथ पृथग्वाज्यं गृह्णातीति । यदि च
इध्नः प्राधान्यं स्वाहाद्विवचनेन भवितव्यम् । न च
तदस्तीति ॥ ९८ ॥

अथ यत्र द्वैकस्विकं द्रव्यमुपास्यते । यथा ग्रीहिषु नष्टेषु किं ग्रीहि-
सामान्येन प्रतिनिध्नुपादान् । उक्तं भुतद्रव्यं यथा उपदेयाः । भुतद्र-
व्याभावं सति प्रतिनिधिरिष्यते न भुतद्रव्ये सतीति यथा उपदेया
इति प्राप्तं भाह—

विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात् १ ॥ ९९ ॥

यस्मिन्विकल्पे यत्प्रवृत्तं द्रव्यं तत्सामान्येन प्रतिनिध्नुपा-
दानं कर्त्तव्यम् । न भुतद्रव्यमपि यथा उपदेयाः । किं कारणम् ।
सर्वेषु द्वैकस्विकेषु द्रव्येषु यजमानः स्वयमेवैकं साधनत्वेनाङ्गीकरो-
ति । तत्र तदेव साधनं नाप्यतः । अभुतसममेव हि तदिति । यदि
तदप्युपादीयते । कर्मान्तरबुद्धिः स्यात् । न च संप्रत्येते । तस्मात्प्र-
क्रान्तद्रव्यसादृश्येन प्रतिनिध्नुपादानमिति ॥ ९९ ॥

उक्तेन न्यायेन प्रतिनिहितद्रव्यनाशे तत्सामान्येन प्रतिनिध्नु-
पादाने प्राप्तं भाह—

प्रतिनिधौ तत्कालात् ॥ १०० ॥

---

१ “सोमे न जात्यभावात्” इत्यत्र न कारस्य पृथक् पक्षेर्द्रव्या
तस्यात्रानुवृत्तिः कर्तव्या, यद्यप्यविकल्पे प्रवृत्तं यथादिकं न प्रतिनि-
धेयम्, कुतः ? उपदीयमानप्रतिनिहितं द्रव्यसादृश्येन कर्मान्तराया-
स्येति वा व्याख्येयम् ।

प्रतिनिधिद्रव्ये नष्टे न प्रतिनिधिसामान्येन प्रतिनिधिरुपादेयः किं तर्हि धृतमेव द्रव्यम् । न तदभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादेयः । कुत एतत् । तत्कालात् । स एव हि कालः प्रतिनिधेः यः धृतद्रव्याभाव इति । अतस्मिन्नष्टे न तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादात्तव्यः धृतद्रव्यमेवोपादेयमिति ॥ १०० ॥

अथ यत्र धृते द्रव्यं अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं विद्यते पवित्रादि । अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं च प्रतिनिधिद्रव्यम् । धृतद्रव्ये अर्थाभावः । प्रतिनिधिद्रव्ये अर्थाभिनिर्वृत्तिः समर्थं धृतद्रव्याभावः तन्न किं धृतद्रव्याभाव उतार्थाभावस्तत्रैतदुच्यते—

अर्थद्रव्यविरोधे र्थसामान्यं तत्परत्वात् ॥ १०१ ॥

तस्मिन्नर्थद्रव्यविरोधे यदर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं तदधृतमपि प्रतिनिधिद्रव्यं उपादेयम् । कुत एतत् । अर्थाभिनिर्वृत्त्यर्थत्वाद्द्रव्यस्य येनार्थो न निवर्त्यते तत् धृतमपि सदधृतसममेव ॥ १०१ ॥

अथ यत्र गुणद्रव्यविरोधस्तत्रकथम् । यथा कृष्णानां ग्रीहिणां दर्विहोम इति । अकृष्णा ग्रीहयः सन्ति कृष्णाश्च कीचारास्तत्रैतदुच्यते—

गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात् ॥ १०२ ॥

गुणद्रव्यविरोधे द्रव्यमुपादेयम् । न गुणस्तद्वि प्रधानेन युज्यते । कथं येन युज्यमानं यागमभिनिर्वर्त्यति । अतः सन्निकृष्टं यागस्य द्रव्यं विप्रकृष्टं गुणः । अतः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च सन्निकृष्टे सत्प्रत्ययः ॥ १०२ ॥

इत्येवं प्राप्ते आह—

२न समत्वात् ॥ १०३ ॥

नैतदेवम् । द्रव्यमेव प्रधानेन युज्यते न गुण इति । सममे-

१ तदुक्त पष्ठाध्याये कृतीते पादे अमिनिना “अर्थं द्रव्यविरोधे-
ऽथो द्रव्याभावे तदुत्पत्तिर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात्” इति सूत्रेण ।

२ मद्यं पूर्वपक्षोऽयम् ।

द्रव्यक्रमेण पदार्थानुष्ठाननिरूपणं अङ्गकर्मणां १७
क्रमेणानुष्ठाननिरूपणं च ।

तदुभयम् । द्रव्यमपि प्रधानयोग्यान्तानसामर्थ्याद्गुणोपीत्येवं प्राप्त
उच्यते ॥ १०३ ॥

गुणानुग्रहात् ॥ १०४ ॥

गुणेनानुगृहीतं द्रव्यमेव प्रधानयोगि गुणस्तु विशेषणं विशेष-
ये द्रव्यम् । विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्यय इति न स-
ममेतत् ॥ १०४ ॥

अधुनेदं विचार्यते । याम्येक प्रधानसम्बन्धीन्यङ्गकर्मणि-
कि तेषां क्रमविशेषेणानुष्ठानं उतानियमः क्रम प्रतीतिः । किं ताव-
त्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात् ॥ १०५ ॥

अग्न्यग्न्याधानादीनां कर्मणामानुपूर्व्यं नास्ति । युगपद्येन हि
तानि प्रधानापेक्षायां गृह्यन्ते । न चैषां क्रमनियामकं किञ्चित्कारण-
मस्ति । येन क्रमोपसीयते । तेनैकत्वात्कर्तुंरयद्वं भाषिणि क्रमे य-
कञ्चित् क्रम आख्येयः ॥ १०५ ॥

अर्थनिर्वृत्तेश्च ॥ १०६ ॥

अपिचैवं सति सुखेनैवार्थानिनिर्वृत्तिमंभति । इतरथा क्रम-
विशेषे भाञ्जीयमात्रे विस्तरेण स्यात्तत्र प्रधानकालातिक्रमः
स्यादिति ॥ १०६ ॥

३स्याद्धानुपूर्व्यनियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः ॥ १०७ ॥

मवेद्वा क्रमनियमो नानियमः । धुनिरेव क्वचिदक्रमस्य निधा-
मिका भवति । यथा द्वादशाहे । तेषां गृह्यतिः प्रथमो दीक्षते ।

१ उक्तमेवमिद्वान्तं स्यापयति ।

२ अत एवाग्निहोत्रे पुनस्तथाया अग्निहोत्रा पायसीमावे पुन-
त्सत्यलक्षणं गुणं हित्वा स्त्रीयत्साया अप्यग्निहोत्राः ययसा होमो
भवति; भवति स्वाद्राणां परिधीनाममावे शुष्करेव कार्यसिद्धिः ।

३ एवमद्धानामनुष्ठाने क्रमनियमो वेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

अथ ब्रह्माणं दीक्षयत्यथोद्गातारमिति । एवमादिब्रह्मादीनां यजमानत्वात् प्राप्तास्तु दीक्षास्तु कमपरेयं ध्रुति । तथा च । आश्विनो दशमो गृह्यते । त तृतीयं जुह्वतीति । अथाथ क्रमनियमो गम्यते । यथा घघातपेपणयोः । अन्यथा पुरोडाश एव न सिध्यति । पाठक्रमादपिच क्रमोचसातु शक्यते । द्विप्रकारात् ध्रुतिपाठात् । मन्त्रपाठाच्च । विशिष्टेन क्रमेण पदार्थानां विधिपाठ । मन्त्राख्यानविधौ तत्रमिधानक्रमो विशिष्टपच । तत्रैतच्छक्यते वक्तु येन क्रमेण पदार्थानामवगमस्तेनैवानुष्ठानमिति । एतस्या प्रतीतक्रमहानिरप्रतीतोपादानं चायुक्तमापद्यते । तस्मात्पाठक्रमादपि क्रमोवगम्यते ॥ १०७ ॥

प्राकृतं च विकृतौ ॥ १०८ ॥

इमञ्च पाठक्रमादपि क्रमोवसीयते । येन प्राकृत पदार्थजातं विकृतौ चोदकप्राप्तमन्यपरे वाक्ये तेनैव क्रमेणानुव्रजति । पितृपथे उत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य परिगृह्याह प्रोक्षणीरासादायेत्यासादयन्ति । प्रोक्षणीरिधम घर्हिरुपसादयन्त्येवमादि । स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति यज्ञोपवीतित्वविधिपरे प्राकृत क्रम दर्शयति । अपरेऽन्यथैतत्सूत्र वर्णयन्ति । प्राकृत च वैकृतञ्च यत्र कर्मणि स्थवादेशसमुक्तं भवति तत्र पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यं पञ्चाद्विकृतम् । स्यादेकं ह्यचरितार्थत्वात्पूर्वं वैकृतमेव भवति । सूत्रप्रस्थानात्पूर्वं प्राकृतमिति । सूत्रस्य च वदवाक्यमूलतानुमीयते । एव च कृत्वा पशुबुधराधारभाषार्यं पशु पूर्वं समनक्ति । प्रकृत च स्थवादेशसमुक्तं भूवासमञ्जनम् । पशुसमञ्जनं तु वैकृतम् । तदचरितार्थत्वात्पूर्वमेव प्राप्नोति । तेन पूर्वंग्रहणं कुर्वन्वाचार्योमुमर्थं हापयति । भूवासमञ्जनमेवात्र पूर्वं मा भूदिति । तथा ज्योतिषोमे आसाद्य हवीः । पि सम्मृश्यापउपस्पृश्य राजानमावाय प्रपद्यत इति श्रुति । तत्र सूत्रकारेणोक्तम् । आसाद्याज्यानि दक्षिणेन कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधातीति । हवि सम्मर्शनात्सालम्भनोदकोपस्पर्शनानि प्राकृतं च विकृतानि त्वेनैव सिद्धानि ॥ १०८ ॥

विरोधेर्हस्तत्परत्वात् ॥ १०९ ॥

अथ यत्र विरोध पाठक्रमाद्येकमयोक्तत्र कथमिति । यथा सधे पर्णशाक्या घत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्तीपित्वेति पाठ । अ-

यंस्तु नैवं निर्वर्त्यते । वत्सापाकरणायैव हि शास्त्राच्छेदनम् । तेन पाठक्रमार्थकमयोरर्थक्रमो बलीयान् । तेनोक्तमाचार्येण विरोधेय-
स्तत्परत्वादिति । अर्थायौ हि पाठः ॥ १०९ ॥

श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात् ॥ ११० ॥

अथ यत्र श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधस्तत्र कथम् । यथा सं-
स्थिते यद्ये प्राहणतत्पर्यं श्रुत्यामिहितम् । पाठात् प्राक् स्त्रिएक-
त्समनन्तरं प्राप्नोति । तत्रैतदाह । पाठक्रमाद्वलीयसी श्रुतिः । प्र-
त्यक्षत्वात् संस्थिते यद् इति । पाठक्रमे त्वनुमानम् । नूनमेतेनैव
क्रमेणानुष्ठानं येनैवं पाठइति ॥ ११० ॥

अथ यत्र चोदनापाठस्य मन्त्रपाठस्य च विरो-
धस्तत्र कथम् । यथाज्याधिभयणे सोसावाज्यमधिभय-
तीयेत्वेति पठिष्व । तत्पुनरुद्रासयत्यूर्जेत्वेति पाठः । मन्त्रपाठे तु
आज्याधिभयणमन्त्रप्रभृतिघर्मोसि विश्वायुरित्येधमादिन् बहून् प-
दार्थानुपक्रम्योद्गासनमन्त्र ऊर्जेत्वेति पठ्यते । यत्किंचोदना पाठो व-
लवान् अधिभयणसमनन्तरमुद्गासनम् । अथ मन्त्रपाठस्तत उप-
रिष्टादिति । किमत्र युक्तम्?—

मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात् ॥ १११ ॥

मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्मन्त्रपाठो बलपाद् । कर्मणि क्रिय-
माणे प्रयुज्यते हासौमन्त्रः । अतश्च सन्निकृष्टो मन्त्रः । विप्रकृष्टो चोद-
नापाठः ॥ १११ ॥

ततश्च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टे सम्प्रत्यय इत्येवं प्राप्त
आह—

१ एतदुक्तं भवति, स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः । न च म-
न्त्रे भगव्यायै सति प्राहणस्य स्मारकत्वम्? अत्रयुज्यमानतया साम-
र्थ्याभावात् । न हि निर्वहामीति वसिष्ठेपेदिति वदमुष्मारितमनुष्ठा-
नौपयिकमनुष्ठेयप्रकाशनं करोति, किं तु सम्यन्धिमात्रतया प्रयोगव-
हिर्भूतं सत् अनेन वाक्येनैवं विहितमत एतत् करोमीत्येवमालोच-
नेन स्मारकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवमिष्टानत एव स्मारक
इति द्रव्यादिप्रका- ।

न१ समत्वात् ॥ ११२ ॥

नैतदेवं मन्त्रपाठो बलवानिति । सममेतदुभयम् । कर्मणि प्र-
युज्यते मन्त्रः । चोदना ॥ कर्मणः प्रवर्त्तिकैव । अपि च । पूर्वं प्रवृ-
त्ता चोदना विहिते हि पदार्थेपश्चान्मन्त्रः प्रयुज्यते ॥ ११२ ॥

गुरणानां तु भूयस्त्वात् ॥ ११३ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतत्समम् । मन्त्रपाठो बलवान् । स
हि प्रयुज्यमान उत्तरं पदार्थं बुद्धौ सन्निधापयति । नैव चोदनापा-
ठः । पदार्थस्मारको हि मन्त्रः । तस्मान्मन्त्रपाठो बलीयान् ॥ ११३ ॥

क्रमनियमे कारणान्युक्तानि । तेषां च बलायलमिदानीं धिचार्यते ।
यद्य बहूनां प्रधानानां सह क्रिया तत् किमेकैकस्य प्रधानस्य सकलं
गुणकाण्डमाश्रित्यित्यभ्यम् । उत प्रत्येकपदार्थेनानुसमय इति । सक-
लं गुणकाण्डमेकैकस्य कर्त्तव्यमिति भ्रमः । न पदार्थानुसमयः । प-
दार्थानुसमयं हि प्रथमस्य पदार्थे कृतं द्वितीयस्य तस्मिन्नेव क्रिय-
माणे पूर्यस्य व्यवधानं स्यादित्येवं प्राप्त आह—

तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्य-
योगात् ॥ ११४ ॥

तुल्यपानां प्राधानानां सहप्रयोगे सति सामान्यं पूर्वं कर्त्तव्यम् ।
समानः पदार्थः सर्वेषां पूर्वः पूर्वः कर्त्तव्यः । एवं क्रियमाणे आनुपूर्व्ये-
ण पदार्था युज्यन्ते । तत्तन्मन्त्राश्च । इतरथोत्तरपदार्थाभिनिर्हेत्युत्तर-

१ मध्ये पूर्वस्रोयम् ।

२ सिद्धान्तयति ।

३ “ तस्मादेतद्विष्णोऽभ्यनूक्त ” इत्यादिना श्रुतिरपि मन्त्राणा-
मुपभूयस्त्व कथयति ।

४ तद्यथा, बहुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां विमस्मीकरणम्, ततः स-
र्वेषां पात्री स्थापनम्, ततः सर्वेषां तत्र व्यभिचारः, ततः सर्वेषां पा-
त्रीपूषस्तारः, ततः सर्वेषामुद्गासनम्, ततः सर्वेषां घेयामासादनम्,
ततः सर्वेषामालम्भ इत्येव रूपः पदार्थानुसमयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

कालं पूर्वेषु क्रियमाणेषु भानुपूर्वयोगो न स्यात् । तस्मात्पदार्थानुस-
मयः । अथवानुपूर्वयोगादिति सकले गुणकाण्डे ऽपहृज्यमाने
भानुपूर्वेषु क्रमेणायुक्तानि प्रधानानि भवन्ति । तत्र सहत्वप्रापकः
प्रयोगवचनो धाप्यते । यत्पुनरुच्यते । पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव
द्वितीयस्य क्रियमाणं व्यवधानमिति । तत्सहत्वविधानेन परिहिं-
यते । आह च—

सकलं गुणकाण्डं वेदेकैकस्यापहृज्यते सहत्वप्रापको नैव प्र-
योगवचनो भवेत् । यतः पदार्थानुसमये क्रियमाणे क्रमश्चातुगृहीतो
भवति सहत्वश्चेति । एवं च सति सप्तदशसु प्रजापत्येषु षोडशभिः
पदार्थैः समानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते । अनेनैव मुख्यक्रमप्रावृत्ति-
कायुक्तावेव भवतः । कथं । प्रथमस्य नियोगं कृत्वा द्वितीयादीनां
नियोगे कृते यदि प्रोक्ष्यं द्वितीयतृतीयप्रभृतिक्रियते । सप्तदशमि-
ष्टादशभिर्वापदार्थैः प्रथमस्य प्रोक्षणस्य व्यवधानं स्यात् । मुख्यक्रमे-
प्येवम् । काण्डक्रमं तु वक्ष्यत्युपरिष्टात् ॥ १४ ॥

उक्तेनन्यायेन चतुरांमुष्टीधिर्वपतीत्यत्र मुष्टीनानुसमये प्राप्ते,
अष्टौ कपलान्युपदधातीत्यत्र च कपालानुसमये प्राप्त आह—

नैककर्मणि सम्बन्धात् ॥ ११५ ॥

निर्वापकर्मणि न मुष्टीनानुसमयः कार्यः । चतुर्मुष्टिको निर्वाप
एकः पदार्थः । पदार्थविदयो मुष्टिः । न चावयवेनानुसमयः कर्तव्यः ।
पदार्थेन हानुसमयो भवति । पदार्थश्च कर्तव्यः । अवयवस्तु-
तादर्थ्येनैव क्रियते । संख्या मुष्टयश्च । मुष्टीनां निर्वापसम्बन्धः
संख्यायाश्च । संख्यामुष्टिसम्बन्धे वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः । व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावस्तथार्थो न

१ वैरूप्यं चैवम्, चतुरोमुष्टीधिर्वपतीत्यत्र निर्वापं प्रति मुष्टीना-
मुपादेयत्वं विधेयत्वमद्वयत्वं चेति त्रिकम, संख्यां प्रति च तेषामुदे-
श्यत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वं चेति, यतश्च परस्परविरुद्धं त्रिकमस्य मु-
ष्टीनामापद्यत इति ।

॥ याकथावगतः । तेन याक्यभेदो न भवति २ ॥ ११५ ॥

एवं सर्वत्र पदार्थानुसमये प्राप्त आह—

ग्रहणसादानावदानप्रदानेषु तु वञ्चनात् ॥ ११६ ॥

ग्रहणं सादानान्तम् । अवदानं प्रदानान्तं कर्त्तव्यम् । शा-
खान्तरात् ॥ ११६ ॥

एवं सर्वत्रापदाने प्रदानान्ते प्राप्त आह—

न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः ॥ ११७ ॥

द्रव्येषु भिन्नेषु देवतायामानुजायां नावदानं प्रदानान्तं कर्त्त-
व्यम् । यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु । स्विष्टकृष्णगे ज्ञानेकहवि-
ष्के । कुत एतत् । सर्वाङ्गाणां प्रधानमपि गुणत्वेन योगात् ।
तद्यद्यवदाने प्रदानान्तं क्रियते गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः कृता
स्यात् । न चासाविध्यते ॥ ११७ ॥

इदमभ्याह्वित्येतत् । कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रकान्ते ऽपरिसमाप्ते
एव नित्यस्य काक आयाते किं नित्यं कर्त्तव्यमुत न कर्त्तव्यमिति ।
व्यवधानात् कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषात् ॥ ११८ ॥

प्रवृत्ते कर्मणि नियतस्य काल आयाते नियतमेव कर्त्तव्यम् ।
अकरणो हि दोषः स्यात् । ननु पूर्वस्यापि व्यवधाने दोष एव ।
सत्यमेवं यत्र तु विशिष्टतरो दोषः । प्रधानस्यैवाकियेति । तत्र गु-
णभूतानां पदार्थानां व्यवधानमात्रम् । अपिचास्तस्यभेदे व्यव-
धानेऽप्यदोषः । तस्मान्नियतमेव तावत्कर्त्तव्यम् ॥ ११८ ॥

१ ये चत्वारस्ते मुख्यः येषु मुख्यस्ते चत्वार इति परस्परव्यपक्षे-
द्यव्यपक्षेदकमात्रो ऽरुणैकहायनीन्यायेन द्रव्यस्य गुणावच्छेदकत्वे-
न गुणस्य च द्रव्यावच्छेदकत्वेनार्थाद्भवतीति भावः ।

२ एवं 'अष्टाकपालं निर्वपति' 'द्विरवधति' 'त्रिरप्यङ्के'
'त्रि. पावयति' इत्यादावपि दृष्टव्यम् ।

३ "अयातो गृह्णात्येवायं यां मित्रावरुणेति" इत्यादिकं यचनामि-
ति भावः ।

षोडश्युत्कर्षनिरूपणं अग्निहोत्रादेः पाठक्रमेण निरूपणं च । ४१

ज्योतिषोमे उक्त्यविग्रहार्ण परतः १ षोडशी धूपते ।
तत्र च कालनियमोऽस्ति । समयाध्युषिते षोडशिनस्तोत्रमुपाकरो-
मीति । तद्यदि मानुषात्प्रतिबलातुक्त्यविग्रहणामुत्कर्षं स्यात् ।
षोडशिनोऽप्युपाकरणकालायातस्तत्र किं षोडशिन उपाकरणं
कर्तव्यम् । उतोक्त्यविग्रहणानां परतः क्रमेणैतत् । प्रवृत्तेनियत-
मिति न्यायेन षोडशिन उपाकरणे प्राप्त उच्यते—

षोडशिनि त्वानुपूर्व्यभूयस्त्वात् ॥ ११९ ॥

षोडशिनि ॥ नैषम् । क्रमेणोक्त्यविग्रहणानां परत उपा-
करणं कर्तव्यम् । एवं गुणभूयस्त्वम् । इतरथा षोडशिनो वैगुण्ये
उक्त्यविग्रहार्ण च । उत्कर्षे षोडशिन एवेति । तस्मादुक्तं कुर्यात्
षोडशी ॥ ११९ ॥

अग्निहोत्रादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते । किं पाठक्रमेणैवामनुष्ठानम् ।
उतानियमः क्रमस्मृतीति । पाठक्रमेणानुष्ठानमिति सूत्रम् । पाठो हि
नियामकः क्रमस्येत्युक्तम् । एवं प्राप्त आह—

अनियमः फलसंयुक्तेषु ॥ १२० ॥

प्रधानकर्मसु, कर्म प्रत्यनियमः । कानिचिद्विधतकालान्वयेषु
पठ्यन्ते । कानिचित्कामनया क्रियन्ते । नचैषां परम्परान्तरं सम्बन्धी-
स्ति । यथाङ्गकर्मणामेकप्रधानसम्बन्धः । यस्यैव निमित्तमायातं तदे-
व कर्तव्यम् ॥ १२० ॥

पाठक्रमस्तर्हि किमर्थः—

क्रमो विध्यर्थः कर्मण्यसम्भवात् ॥ १२१ ॥

विधानार्थः क्रमो नानुष्ठानार्थः । सर्वेष्टारात्परे कर्मण्यनम्-

१ “ तं पराश्रमुक्येभ्यो विवृहति ” इति वचनात् ।

२ तदुक्तं पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादान्त्यधिकरणे तन्त्ररत्ने “ न
ग्रहणक्रमानुप्रहार्यमुत्कर्षो विधीयते; किं तर्हि यागक्रमानुप्रहार्यम्,
तस्य च स्तोत्रं प्रति प्राधान्यमविवादम्, अतस्तस्य यागाभ्यासस्य
काले नाद्रस्य स्तोत्रकालो वाध्यत इति युक्त एवोत्कर्ष इति ” इ-
त्यादिना ।

घात । मरणकामस्यासौ विहितस्ततोनुष्ठानकमस्यासम्भव
इति ॥ १२१ ॥

अवत्तस्याघदानस्यानाशे किं हविरन्तरमुत्पाद्यते । उतान्यत्तत
एवावदीयते । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवपक्षः—

अवत्तनाशेन्यद्गुणानुग्रहात् ॥ १२२ ॥

अवत्तनाशे ऽन्यद्गविरुत्पादयितव्यम् । कुत घतत् । गुणानुग्र-
हात् । एवं गुणानुग्रहः कृतो भवति । इतरथा गुणहीनेन यागः कृतः
स्यात् । ये पूर्वस्मिन् हविषि गुणाः कृतास्ते हव्यदाननिष्ठास्तद्विनाशा-
त् विनाशमुपगतास्तस्माद्गुणहीनं तत् । न च गुणहीनेन याग
इष्यते ॥ १२२ ॥

एवं प्राप्तं आह—

न पूर्वशेषात् ॥ १२३ ॥

नैतदेवं हविरन्तरमुत्पादयितव्यम् । यतः पूर्वस्यैव हविषः सं-
स्कृतस्य शेषो विद्यते । ननु द्रव्यदानविनाशेन गुणविनाशात् सं-
स्कारहीनं तदिति । नेत्युच्यते । उपभोगेन हि संस्काराणामपवर्गो भ-
वति । नचोपभुक्तास्ते प्रक्षेपमायात् । तस्माच्चत एवावदे-
यम् ॥ १२३ ॥

अचोदितत्वाच्च ॥ १२४ ॥

नचैवं विधा चोदनास्ति । अयदाननाशे हविरन्तरोपतिः का-
यैत्यतस्तत एवावदेयम् ॥ १२४ ॥

१ अवत्तनाशः, पुरोडाशस्य योमध्यपूर्वाधोवयवौ तदुत्पादानकत-
दवयवभूतमवदानद्रव्य यागसाधनम्, नष्टे च मध्ये पूर्वाधोवयवमिति
पूर्वमकलरूपे पुरोडाशे यो मध्यावयवः पूर्वाधोवयवद्वयादानापा-
दानभूतः स एवावदानापेक्षयावयवौ, तस्मिन्प्रयदानांस्तरणेन पित-
ृद्वेपि मध्याग्निरस्य पूर्वाधोन्तरस्य एवावदानद्रव्योपलक्षणत्वेन विद्य-
मानत्वाच्चत एवावदेयम् । न चैवं सति कृत्स्नस्य मध्यपूर्वाधोवय-
वावयवमिति यदुक्तम् ? “मज्जाद्वयवति” इत्येवमात्रस्य पचनधो-
धितत्वात् नु सकलस्य मध्यपूर्वाधोदिति तस्यम् ।

अवतनारो हविरन्तरोत्पत्तिनिरूपणं देवतादीनां ४५
प्रतिनिध्यमावनिरूपणं च ।

स्विष्टकृद्ददानुपूर्वयोगात् ॥ १२५ ॥

अपि च । तत एवावदीयमाने स्विष्टकृद्देवविर्भयनि सं
स्विष्टकृद्भवतीत्यर्थः । प्रधानावदानसमनन्तरं हि स्विष्टकृदित्यर्थवद्-
वदानं भवति । यदि तदेव न गृह्यते स्विष्टकृदर्थमपि ततो न गृह्यते
ततो हविर उत्पत्तिरनार्थकैव स्यात् । न१ च सेष्यते ॥ १२५ ॥

इत्येवं प्राप्तं आह—

गुणहीनौ तु शेषभावात् ॥ १२६ ॥

तु शब्दः पक्षस्यावृत्तौ । न तत एव पुनरवदेयम् । गुणहीनं हि
तदित्युक्तमेवं ये तत्र संस्कारास्तेद्वयवदाननिष्ठास्तद्विनाशाच्च वि-
नाशमुपगतास्तस्मात्संस्कारहमित्वात् ततोवदेयम् । अपि च । म-
ध्यात्पूर्वाङ्गाव्यावयतीति श्रुतिः । तदभावाच्च गुणहीनमेव तदिति ।
तस्माद्विहिरन्तरोत्पत्तिः कार्येति२ । आह च—

संस्काराणां पुरोडाशेद्वयवदानं प्रयोजकम् ।

तद्विनाशाच्च गृह्यते नावदेयमतस्ततः ॥

अपि च ।

गृहीतौ मध्यपूर्वाङ्गौ तौ च नष्टावुभावपि ।

अतः शेषस्य शेषत्वात्प्रधानत्वं न युज्यते ॥ १२६ ॥

नियते सामान्यतः प्रतिनिधि स्यादित्युक्तमधस्तात् । तेन दे-
वतादीनामपि प्रतिनिधिने प्राप्तं आह—

न देवताग्निरावृत्तक्रियाः परार्थत्वात् ॥ १२७ ॥

न प्रतिनिधेयान्येतानि । न ह्येतानि प्रतिनिधीयमानानि यदर्थं प्र-
तिनिधीयन्ते तत्कार्यं कुर्वन्ति । देवतायास्तावदेन्द्रयागे तदस्मरणे य-
द्यग्निः प्रतिनिधीयते । न तत्कार्यं करोति । ऐन्द्रयागनिबन्धनं यदपू-

१ शेषानु प्रधानार्थेऽवदीयमाने स्विष्टकृदर्थमपि ततोऽवदीययत
एवेति पूर्ववच्च स्विष्टकृद्भवतीति पूर्वपक्षे गुण इति हृदयम् ।

२ इदमुक्तं भवति, कस्त्वस्य हि पुरोडाशस्य मध्यदेशोपरितोऽङ्गुष्ठ
पर्यन्तमात्रमागोऽवदानम्, अर्घ्यस्त्वडादिशेषकार्यायः अतो न तस्य ह-
विषम्, यस्य तु हविर्ह्यनासौ विद्यत इत्यवश्यं हविरन्तरमुत्पादनीयम् ।

धम् न तदाग्नेयेन साध्यते१ । अग्नेरप्याहवनीयादेरभावे यद्यन्यन्तरं प्रतिनिधीयते । नाहवनीयकार्यं कारयेति । अन्यद्व्यहृष्टमाहवनीय-
स्याधिकरणत्वे अन्यदग्न्यन्तराधिकरणत्व इति । शब्दां मन्त्रः ।
सोऽपि मन्त्रान्तरस्य कार्यं न वर्त्तते । न हि पेपणमन्त्रः प्रथमं प्र-
काशयति । क्रिया द्विप्रकाशं अदृष्टार्थं दृष्टार्थं च । सा च प्रति-
निधीयमाना क्रियान्तरकार्यं न करोति । न हि पेपणमवघातकार्यं
वर्त्तते । अदृष्टार्थायामपि क्रियायामभिधीयते । न हि प्रयाजानु-
याजकार्यं वर्त्तन्ते । न चानुयाजाः प्रयाजानाम् । प्रतिगियतानि
ह्यदृष्टानीति ॥ १२७ ॥

कामं देवताम् ॥ १२८ ॥

योगिनिशब्दक्रियां प्रतिनिधत्ते न कामन्देवतामपि प्रतिनिध-
ध्यात् । अग्निशब्दादीनामप्रतिनिधेयत्वार्यमिदमुक्तम् । येन देवताप्र-
तिनिधातुं नैव शक्यते । न ह्यग्नेये इन्द्रस्य देवतात्वम् । ओदनालक्षण
हि तत् । तेनान्यत्रान्यदेवतैष न भवति । अर्चोदित्त्यात् ॥ १२८ ॥

प्रतिपिद्धं प्रत्यवायात् ॥ १२९ ॥

निवर्त्तते । यत्प्रतिपिद्धं न तत्प्रतिनिधेयम् । यथा इयामाक-
षरी कौद्रघरटाः । मोद्रे चरी माषाः इति । प्रतिनिधित्वेन हि
निषेधो भवति । अयक्षिया तु वै कौद्रघरटाः अयक्षिया माषा इति ।
प्रतिनिधित्वेनायं प्रतिषेधः २ । प्रतिषेधविध्यतिक्रमे च प्रत्यवायः ॥ १२९ ॥

१ एवं च गत्यभावाद्यागस्यापि श्लेषः, न हि त्यागमात्रं त्यागः
किन्तु देवतोद्देशेन त्यागः, तेनासत्यां देवतायां प्रधानत्वेव यहाप्यस्य
स्याल्लोप इति ।

२ तदुक्तम्, 'ग्रीहिर्यथो वा श्यामाको नीवारो वा हविर्मेयेत् ।
घेणुयथा मसूरं वा धातुं मूलं फलं जलम् । सत्यं वा हविरितेषु यथा-
सम्भयमाचरेत् । प्रतिनिध्यान्तरवत्सत्यं विज्ञेयं हविरित्यर्थः । प्रधान-
देवतोद्देशात् सन्त्यजत्सत्यमारमनः । अनोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं
धान्यमात्रकम् । ॥ ग्राह्यं सर्वेषां मापघरकोदारकोद्रघम् । यद्वा ग्री-
हिर्यथाभावे तुपतण्डुलयोगिनीः । ओषधीः परिरृह्यादादणुकोद्रघ-
र्जिताः । प्राग्ग्राणां वा भवेत् प्राग्यमारययानामरण्यजम् । यथाभावे
तु गोधूमास्ततो घेणुयथाद्वय ' इति ।

स्वामी फलयोगात् १ ॥ १३० ॥

स्वामी यजमानः । यः स्वद्रव्यपरित्यागेन फलं साधयति त-
स्य यद्यन्यः प्रति निधीयते स एव तत्कर्मफलेन युज्यते न पूर्वः ।
अतो न तस्यार्थं वर्त्तते । तस्मात्स्वामिनोप्यप्रतिनिधानम् ॥ १३० ॥
एवं सर्वत्राप्यप्रतिनिधाने प्राप्तं आह—

१ “ स्वामी फलयोगात् ” नेत्यनुवर्तते । स्वामी यजमानो न प्र-
तिनिधेयः । मृते तावत् क पुरुषान्तरं प्रतिनिदध्यात्, को वाध्वय-
वादीद् प्रवर्तयेत् । स्वयं प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृत्स्थाकर्तुः फलं
सिध्यति । यदि तु प्रतिनिधितो दक्षिणादाय द्रव्यत्यागं च करोति;
तदा तस्य सम्यक्फलसम्बन्धान्मुख्य एव स्वामी स्यान्न प्रतिनिधिः ।
परतीत्यस्त्रतन्त्रा मृते पक्षौ पुरुषान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोध्यतीत्यनाश-
ङ्कनीयमेव । प्रोषिते अन्यत्र आपृते वा यजमाने ये तावत् कृतवर्षा
आज्यावेक्षणादयः तेषु यथा समाख्यमध्यर्थादय एव कर्तारो वि-
द्यन्त इति न प्रतिनिधिना कार्यम् । पुरुषसंस्काराणां च ऋषिब्रह्म-
णादीनां कृतवर्तत्वात् यिनापि यजमानेन नास्ति वैगुण्यम्; पत्न्या-
अपि तदनुष्ठानसम्भवात् । यानि च ब्रह्मचर्यादीनि फलं प्रति योग्य-
तायाः कारणानि तानि बहिरवस्थिते नापि यजमानेन क्रियमाणानि
कतोदपकारकारणेषु । तस्मात् श्रेयबन्धनाज्यावेक्षणादायध्यर्थादर्थि-
यमातरादितरत्र ब्रह्मचर्यादायसम्भवात्प्रतिनिधेरनुपपन्नो यजमान-
प्रतिनिधिः । कुतः ? फलयोगात् । न हि पुरुषान्तरेण क्रियमाणानि
ब्रह्मचर्यादीनि यजमानस्य फलयोग्यतां सम्पादयन्तीत्यसम्भवः प्र-
तिनिधिः । तस्मात् प्रवासादिनापचरिते स्वामिनि तत्स्थाने स्वाभ्य-
न्तरं प्रतिनिधेयमिति । ननु पत्न्यां मृतायां किमस्ति प्रतिनिधिघटने-
ति ? नायमस्याधिकरणस्य विषयः । तदापि हि यदा नायत् ‘ मा-
यायै पूर्वमारिणो दत्त्वाग्नीतन्त्यकर्मणि ’ इत्यर्थे पक्षः समाधीयते त-
दाभ्यभाषादेवानधिकरणः सिद्धः । यदा तु नाभ्ययः पत्न्यै दत्त्वा त-
दाभ्याचारप्रामाण्याभापत्नीकस्य दशपूर्वमासाद्यनुष्ठानम् । अग्नि-
होत्रमात्रं तु धननादनुष्ठीयते । तदाप्यपत्नीकोऽप्यग्निमहरेदिनि य-
धनात् । यचनाभास्ति पत्न्याः प्रतिनिधिरिति तन्मन्त्रम् इति देय-
पाक्षिका ।

गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात् ॥ १३१ ॥

प्राग्नासादनाद्याज्यावेक्षणादिषु गुणपदार्थेषु साम्यप्रतिनि-
धीयते । कुत एतत् । परार्थो ह्यसौ । न तत्र प्रधानवत्स्वार्थं साधय-
ति । तस्माकत्वयामिनिर्बुद्धये साम्यप्रतिनिधीयते ॥ १३१ ॥

सत्त्रेषु तु श्रुतेः ॥ १३२ ॥

सत्त्रेषु पुनः स्वामी अथवादेव प्रतिनिधीयते । मथ यदि सं-
वीक्षितानां कश्चित्प्रमीयते तस्य यो नैदिष्टो स्यात्समुपवीक्ष्य तेन
सह यजेरन्निति श्रुतिः १ ॥ १३२ ॥

स तद्धर्मा कर्मयोगात् ॥ १३३ ॥

स नैदिष्टो चिन्त्यते । यजमानधर्मेयुज्यते । न युज्येत इति ।
अयजमानस्याज युज्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । स तद्धर्मा स नैदिष्टो
तद्धर्मा स्यात् । कुत एतत् । कर्मयोगात् । यजमानकर्मणा हि तस्य
योगस्तद्धर्मसंस्कृतेन तत्कर्मनुष्ठानं कृतम् । अयमपि तद्धर्मसंस्कृत
एव कर्त्तव्यतीतिर ॥ १३३ ॥

इदं विचार्यते । किं सत्त्राणि ब्राह्मणानामेव भवन्त्युत त्रया-
णामपि वर्णानामिति । वैद्यत्वाद्ब्राह्मणानामपि प्राप्तं माह—

सत्त्राणि ब्राह्मणानामृत्तिकश्रुतेः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणानामेव सत्त्राणि न क्षत्रियवैश्ययोरिति । कुत एतत् ।
श्रुत्यङ् धवणात् । येऽश्रुतिवज्जस्ते यजमाना इति श्रुतिः । न चान्तरि-

१ काम्यमपि यत् प्रारब्धं तदवश्यं समापनीयमित्युक्तम्, भाव-
शयकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयोज्यम् । अतो यद्यपि 'ये यजमानास्त
श्रुतिवज्ज' इति यजमानशब्दस्य श्रामिमृतकर्तृवचनत्वात् एकादशो-
पास्तयोश्च श्रामिकर्तृत्वयोरातिव्योद्वेगेन विधिसम्भवात् श्रामि-
मिरेयातिव्यज्यं कर्तव्यम् । तथापि श्रामिगता समदद्यादिसंख्या त-
त्राहम् । तथा यिना च वैगुण्यम् । अतस्तत्सम्पादनाय पुरुषान्तरं
प्रतिनिधेयमिति भावः ।

२ तथाच "समदद्याधराः सत्रमासीरन्" इति शास्त्रमनुगृहीतं
भवति, इतरथां संस्कृताः षोडशेयेति ग्राह्यपाठः स्यात् ।

सत्यैवेककल्पानामतुल्यप्रमाणानां आधिकारनिरूपणम् । ४६

जो यजमाना भवन्ति । परकीये कर्मणि यः प्रवर्तते सऋत्विगित्यु-
च्यते । तेनानेन प्रकारेण ऋत्विजां यजमानसंस्कारा विधीयन्त इति
गौण्या वृत्त्या एवं ऋत्विजां यजमानत्वं भवति । एवं च सति य-
जमानसंस्कारेभ्यो ऽदृष्टपारिकल्पनम् । तेनान्वया व्यर्थ्यते ऋत्विग्य-
धेनार्त्विजीनान्पदार्थाननूद्य तत्कर्तृत्वेन यजमानविधानम् । एवं दृ-
ष्टार्थता भवति । प्रत्याम्नानाञ्च ऋत्विजो निवर्तन्ते । न त्वेषमपि ऋ-
त्विगशब्देन गौण्या वृत्त्या तत्कर्मविधानम् । सत्यमेवम् । इतरस्मि-
न्पक्षे गौणीवृत्तिरदृष्टकल्पना चेति । तस्मादतिव्यक्तपदार्थेषु यजमाना-
नां कर्तृत्वेन विधानम् । एवं सति । येन क्रियमाणा भार्त्विजीनाः प-
दार्थाः सगुणामपन्ति तस्यैवाधिकार इति । तस्माद्ब्राह्मणानामे-
वाधिकारः सन्नेषु ॥ १३४ ॥ *

एककल्पानामवैगुण्यात् ॥ १३५ ॥

तानि चैककल्पानां भवन्ति । एकः कल्पो येषां तनूनपाद्या-
जित्त्वं नाराक्षसपाजित्त्वं वा तेषां सन्नेधिकारः । एवमवैगुण्यं-
भवति ॥ १३५ ॥

यद्येवं तुल्यप्रमाणानां भवन्तु । एवमपि हि भूयते । यजमानस-
मित्तौ बुभुक्षी कार्येति । यस्यैव यजमानस्य प्रमाणं नोपसंह्रियते त-
स्यैव वैगुण्यं स्वादिति । एवमाशङ्कितं भाह—

न परार्थत्वात् ॥ १३६ ॥

नातुल्यप्रमाणवैर्गुण्यं भवति । परार्थो हि यजमानो न त-
नूनपाद्याजित्त्वं वा स्वार्यार्थता । तत्र तनूनपाद्याजिनं नाराक्षसेन
वैगुण्यं नाराक्षसानां च तनूनपातेनेति । इह पुनर्न तथा । इह यज-
मानसमित्तौ बुभुक्षी कार्या सा च येन केनचिद्यजमानेन सम्मि-

१. भयमर्थः, अशिष्टानां नाराक्षस एव यज्ञाद्भूतं, तदुक्तं एव
भन्तुः कलसिद्धौ प्रयातां भवति । एवं तनूनपाद्युक्तं एवेतरेषाम् ।
अत एककल्पानामेव महाधिकारो न मिश्रकल्पानामिति सिद्धम् ।

ताभवतीति । तस्माद्वैषम्यं तनूनपातेनेति १ ॥ १३६ ॥

वैश्यराजन्ययोर्गार्हपते ॥ १३७ ॥

यद्यार्त्विज्येषु पदार्थेषु क्षत्रियवैश्ययोरनाधिकारः । गार्हपते तर्हि पदार्थेधिकारोऽस्त्वित्येवमाशङ्किते अघस्तनसूत्रान्नेति प्रतिषेधम-
पहस्यते । गार्हपतेपि पदार्थे वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः । कुत एतत् ।
विषमो हि तयोर्ब्रह्मसामकल्पः । गार्हदक्षिणं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम
कुर्यात् । पार्थुरश्मं राजन्यस्य । रायोवाजीयं वैश्यस्येति । तेनेतरेणे-
तरस्य वैशुष्यमितरस्य चेतरेणेति । तस्माद्दृष्टव्यतित्वेनापि वैश्य-
राजन्ययोर्नाधिकारः ॥ १३७ ॥

प्रक्रान्तेषु मन्त्रेषु तद्विषयमेव चिन्त्यते । अस्तिर सहस्रमम्ब-

१ नन्वेवमग्निनामपि परार्थवाच्यस्य कस्य चिदग्निषु साधितं
कर्म सर्वेषां फलसाधकं भविष्यतीत्यनाहिताग्निनामप्यधिकारः स-
न्त्रेषु भवतीति प्राप्ते उच्यते । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टासोमेन यजेत'
इत्यस्य प्रकृतित्वात् प्राप्तेः 'य एतेनानिष्टा' इति, यच्चनाश्रुतदर्शपूर्णमा-
सज्योतिष्टामानागनाहिताग्निनां नास्ति मन्त्रेऽधिकारः । तद्यग्नयोऽ-
प्याधानगतारम्भनेपदादनाधानृणां न कार्यसिद्धौ पर्याप्तुयस्तीत्यनाहि-
ताग्नीनामनाधिकारः । आदधीतेत्यात्मनेपदादि आधातुरेवाधानक-
लेन भवितव्यम्, कर्मयोग्यता चान्नीनां फलम्, अतोऽप्येनाहिता अ-
भ्यस्य कर्म न साधयन्ति । यजमानेन सम्मितादुग्धरीकार्येति तु शाखा-
र्थो देन केनचिदपि प्रयोगगतेन यजमानेन सम्पाद्यत इति चेपभ्यम् ।

२ पश्चापिपति ब्राह्मणे भूयते, 'पश्च पश्चायतस्त्रिवृतः संयस्तराः
पश्चपश्चाशतः पश्चदशा पश्च पश्चायतः सप्तदशा. पश्च पश्चायत ए-
फविंशति भिष्यसृज्वाः सहस्रसंयस्तरम्' इति । तत्र सन्देहः, किमयं
सहस्रसंयस्तरस्यदो मुख्यः उत गौणः ? यद्यपि मुख्यस्तदापि, किं
मनुष्यम्यतिरिक्तानां भ्यतः सहस्रायुषां गन्धर्वादीनामधिकारः, उत
मनुष्याणामेव रसायनाग्निविन्दादिसम्पादितसहस्रायुषाम् ? अ-
थवा कुलकल्पः ? अथवा साम्युत्थानम् ? अथवा विभ्वसृजामयनं
कुर्यातां सहस्रायुषम् ? अथवाधत्तुनीयशतानां यजमानामधिकारः ?
यद्यपि गौणत्वम्, तदापि किं प्राप्तेषु सम्यक्संशब्दः उत द्वादशरा-
त्रियुः उत द्विपसेषु ? इति पक्षाः । तत्र प्रथमं पक्षं तावदाह ।

स्मरे सत्रं किं तन्मनुष्याणां भवति केन चिन्नपारेण । उत न भव-
तीति ? किं तावन्नास्म्य । सुधेनैव पक्षः—

सहस्रसंवत्सरममनुष्याणामसम्भवात् ॥ १३८ ॥

अमनुष्याणामिति पर्युदासं मनि देवानां स्यात्, ते च पूर्वं
निराकृता पारम्पर्यादित्यत्र, तस्मात्तत्र प्रतिषेधार्थता वयंप्रमे।
अमनुष्याणामिति । मनुष्याणां न भवतीत्येतदुक्तं भवति । तथा-
चात्तरसूत्रे मनुष्यविषयैवाऽप्यनुज्ञा स्याद्देहानित्यादादिति । किमिति
मनुष्याणां न भवति । तदायुष्यस्यासम्भवात् । न हि सहस्रायुषो
मनुष्याः सन्ति ॥ १३८ ॥

२ स्याद्देहानित्यत्वात् ॥ १३९ ॥

अपेक्षा सहस्रसंवत्सरे मनुष्याणामेव । कुत एतत् । देहानि-
त्यत्वादिति । न हि नियतपरिमाणं मनुष्याणामायुरिति । कर्म-
च्छन्नं वर्षाणि जीवति । कालादुद्भवाधिकतरमपरिमितायुषो मनुष्या
इति ॥ १३९ ॥

३ तस्य च कार्यत्वात् ॥ १४० ॥

क्रियते ह्यायुरायुषः प्रापकेन कर्मणा । मया मित्रविन्द्या भी-
रुश्रमिन्नायुः कामस्येति । मित्रविन्द्या आयुर्भवेतीति गणने ।
तथा च काठके आयुःकामस्यामृतचरति ॥ १४० ॥

१ अतः श्रुतिवन्नाममनुष्याणां गन्धर्वानामपि चार इति
भावः ।

२ गन्धर्वानाममनुष्याणां गन्धर्वानामपि चार इति गणने गण-
नं इत्यादिनामनुष्याणामेव केनानाद्यमस्यानः श्रावस्येन यथादिना-
नुज्ञानकर्तृत्वाच्च मनुष्याणामेवापि चार इत्याशयवात् भावः ।

३ मनु मनुष्यदेहस्यानित्यत्वेऽपि सहस्रायुषो तेषां कार्यं मानव-
तीत्यत भावः ।

१ नासम्भवात् ॥ १४१ ॥

॥ हि तत्प्रापकेण कर्मणा सहस्रायुष्ट्वं भवति २ । प्रायशः
यतायुष्ट्वमेव मनुष्याणामनूयते । शतायुर्वै पुरुष इति ३ ॥ १४१ ॥

शास्त्रसम्भवादिति भारद्वाजः ॥ १४२ ॥

अस्ति हि शास्त्र आयुषो द्विवृद्धयर्थं मित्रविन्दया आयुष्कामो
यजेतेति । न च तत्रायुषः परिमाणमुक्तम् । भविष्यति कश्चित्कर्मा-
भ्यासेन सहस्रायुरिति ४ ॥ १४२ ॥

नादर्शनात् ॥ १४३ ॥

नैतदेवम् । सहस्रपरिमाणं आयुः कर्मणा क्रियत इति । नैधं
विधं चाक्यमस्ति । आयुर्दीर्घं भवतीत्येतावद्गम्यते । न च दृश्य-
न्ते सहस्रायुषो मनुष्याः । कथं तस्यायुःप्रापकाणि कर्माणि विहिता-

१ नन्वेवं रसयनैर्मित्रविन्दादिभिश्चायुः प्रापकैः कर्मभिश्च
मनुष्या अपि दीर्घमायुः प्राप्स्यन्तीत्याशङ्काह ।

२ अयमभिप्रायः, न हि रसायनादेः सहस्रायुष्ट्वस्य च सम्बन्धो
दृष्टश्च, नापि रसायनादीनां तथाविधं सामर्थ्यं दृष्टं येन मनुष्याः
सहस्रं वर्षाणि जीयेयुः, यमिर्जाठरैऽग्निरभिवर्धते वलीपलितादयो न-
दयन्ति स्वरवर्णमेधादीनां जननं भवतीत्येतावदेव कल्पयितुं शक्यते
न सहस्रायुष्ट्वम् ।

३ ननु शतान्यायुष्यस्येति विग्रहः करिष्यते ? मैवम्, न हि द्वि-
यद्यतयद्युयचनान्ताभ्यां समास इष्यते 'प्रमाणामायात् अमिधान-
सामर्थ्याच्च । नन्वेयमकटोऽपि प्रमाणमायात्तनं कथं विग्रहः ? उच्यते,
एकत्वं जात्यपेक्षं प्राणिर्पादकानि हि जानिरेकेति । यद्वा जातिराध-
मन्तरेणानुपपद्यमाना एकं तावदाथयमाक्षिपतीत्येकत्वं सत्तिरिति
दिष्टम् ।

४ नच 'यतायुर्वै पुरुष' इत्यनेन विशेषः । तस्य शतस्तपकत्वा-
दिति गृह्यण ।

नि । उच्यते । अपमृत्युनिरासार्थानि तानि । अपमृत्युनापि मरणं भवति । यद्येवमेव च पश्यते । एकत्रतमपमृत्युनामिति । तेनैकं परमायुस्तदुल्लङ्घनं कर्मणापि न शक्यते कर्तुम् । तस्मादप-
मृत्युजयार्थान्यायुः प्रापकानि कर्माणि । तथा आह । मर्त्याः पितरः
पुरा हायुषो भ्रियते यस्तर्ह्यभिचे इति । परमायुषः पूर्यमपि अप-
मृत्युना मरणं दर्शयति । तथा चापपुनर्मृत्युं जयतीति सर्वमा-
युंरयादिति । तथा च मानवे कथं मृत्युः प्रमथतीत्युक्त्या । अ-
नभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु घर्जेनात् । मालस्यादन्नद्वाराच्च
मृत्युर्दिशान् जिघांसतीत्याह । अपमृत्युनापि मरणं भवतीत्यमुमर्थं
भाषयति । अतः सहस्रायुप्रथस्यासम्भवादित्युक्तम् ॥ १४३ ॥

यद्येवमित्युच्यते—

कुलसत्त्वमिति १ कार्णाजिनिः ॥ १४४ ॥

यजमानकुलीनाः परिसमापयिष्यन्त्येतत्सत्त्वम् । तद्य पैतृक
रिक्थन्यायेन । न ह्यत्रान्यागतिरस्ति ॥ १४४ ॥

२साम्युत्थानमिति लौगाक्षिः ॥ १४५ ॥

कार्णाजिनिपक्षनिराकरणार्थमेतत्सत्त्वम् । कुलसत्त्वं वैश्विदा-
रूपं केचित्समापयिष्यन्ति । न चाययथाफलमिष्यते । यद्येवं यदं

१ कुलस्य पितृपुत्रपौत्रादेः सत्त्वं कुलमन्त्रमिति विग्रहः ।

२ यन्तुतस्तु 'शास्त्रफलं प्रयोजकं' इति न्यायात् सफलानुष्ठा-
नृणामेव फलं वैकदेशानुष्ठातृणाम् । न च कुलमन्त्रे एवेन सफलं
कृतम् । अतो विफलमनुष्ठानं स्यात् । न च तद्युक्तमिति अनुप-
साम्युत्थानपक्षोर्भस्त्वत्यत आह ।

३ सामिशब्दोऽर्थाश्वार्थे, अर्थसमाप्ते सत्त्वे उपायम् 'त्यागः
साम्युत्थानमिति विग्रहः, 'सामित्यर्थे जुगुप्सिते' इत्यम-
रोकेः ।

साम्युत्थानमेव १ सर्वथैतदपि नोपपद्यते । अत आह ॥ १४५ ॥

अन्हां वा शक्यत्वात् ॥ १४६ ॥

अन्हां वैतत्सहस्रमङ्गीकर्त्तव्यम् । न संवत्सराणामशक्यत्वा-
त् । मुख्यार्थासम्भवे च गौणावृत्तिरार्थीयते । तेन संवत्सरशब्दो

१ यस्तुतस्त्वयमप्यनुपपन्न एव, अस्मात्मात् कर्मण कलाहोप-
सेः । तर्हि सत्त्रविधायकवचनबलादेव सत्त्रिणां दीर्घायुर्मांवायती-
ति पञ्चमः पक्षोऽस्तु ? । मैवम् । न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भव-
ति । तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते, सम्मावितायु-
ष्काणामपि सत्त्वान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्मित्रयमाषाणां तत्सत्त्रविधि-
बलादायुर्धृष्टदर्शनात् । तर्हि 'पञ्च पञ्चाशता' इत्यस्य पुरुषपरत्व-
मङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते सम्बत्सरचतु-
ष्टयेन सहस्रसम्यत्सरत्वं सम्पद्यते । यत एकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकया-
गयुक्तः सम्बत्सरः पञ्च पञ्चाशत्संस्पृष्टजमानैः प्रत्येकं कर्तृभूतैः स-
म्यध्यमानस्तत्सरयो भवति तथा पञ्चदशादयोऽपीनि, तेन चतुः सम्ब-
त्सरमिदं सत्त्रमर्धतृतीयैर्यजमानशतैः क्रियमाणां सहस्रसम्वत्सर-
म्भवतीति पष्ठः पक्षोऽस्तु । सोऽप्यनुपपन्नः । 'चतुर्विंशति परमाः
सत्त्रमासीन्' इति वचनादधिकानां तत्राधिकारामावात् । मैवशा-
ब्दसम्वत्सरशब्दयोर्मध्ये अन्यतरस्य गौणत्वमाश्रित्य मनुष्याविका-
शभाभ्यर्थीयः । तत्रापि सव्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयस्ता-
मर्प्याद्य न स्वीयत्वात् । सम्बत्सरपदं ॥ अथम्यत्वात् सावनसौर-
चान्द्रनाक्षत्राद्यनेकार्थसाधारणत्वेनार्थनिश्चयासामर्थ्यात् गौर्था-
भवति । तर्हि यो मासः स सम्बत्सर इति वचनात्सम्बत्सरशब्दस्य
मासपरत्वे सति सहस्रमासमेतत्सत्त्वमिति सत्तमः पक्षोऽस्तु । सो-
ऽपि नोपपद्यते । यत अष्टमे वर्षे उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य
विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नीनादधीनः, तस्माद्वाधाना
दूर्घ्यं ज्योतिष्टोमानुष्ठानोत्तरकालमस्यायुषि न सम्भवन्ति सहस्रमा-
साः । ननु, तर्हि सम्बत्सरप्रतिमा चै द्वादशरात्रय इति प्रयोगाद्वा-
दशरात्रिपु-सम्बत्सरशब्दः ? । प्रतिमाविशेषणं तत्र सम्बत्सरशब्दः न
तस्य द्वादशरात्रिपु प्रयोगः । तस्मादष्टमः पक्षोऽप्ययुक्त इत्याशये-
नोक्त 'सर्वथैतदपि नोपपद्यते' इति ।

गौण्या वृत्त्याहर्विषयः १ ॥ १४६ ॥

संख्यायाः कस्माद्गौणी वृत्तिराधीयतेत आह—

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १४७ ॥

श्रुत्याहि संघत्सरस्योहर्विषयः प्रदर्शितः । महर्वसंघत्सर इति २ । तस्मादन्हां सहस्रमङ्गकिर्त्तयम् ॥ १४७ ॥

प्रकृत्यनुग्रहाच्च ॥ १४८ ॥

एवं च प्रकृति रघुवृत्तीता भवति । प्रकृतौ हि द्वादशाहे अ-
हानि संख्येयानि । इहापि गह्वदेव संख्यायोग इति ॥ १४८ ॥

कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् ॥ ४९ ॥

भजेद् विचार्यते । प्रधानकर्मणां योगपद्ये सहप्रयोगे सति
किमङ्गकर्मणां तन्त्रम् । उत प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति १ । प्रतिप्रधानमा-
वृत्तिरिति घ्नमः । प्रधानानि बहूनि । प्रत्येक चाङ्गवत्ता सम्पाद-
नीया । न चागावृत्तैरङ्गैरसौ सम्पद्यते । तस्मात्प्रतिप्रधानमावृत्तिरि-
त्येवं प्राप्त उच्यते । प्रधानानां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां तन्त्रम् ।
सकृत्क्रिया ॥ १४९ ॥

कुन एतत्—

शक्यपुरुषार्थकृतत्वंकार्यसमवायश्रुतिभ्यः ॥ १५० ॥

युक्तं यत्प्रधानकर्मणां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां सकृत् क्रियेति ।

१ यथा त्रिवृत् पञ्चदश सप्तदश इत्येते शब्दाः क्षीमपाचकाः
सन्त क्षीमयुक्ते एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते, नवद-
सन्त कचिदपि त्रिवृत्तादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधि-
करण्याह संघत्सरस्यदः स्वाययवभूते अहानि तथैव लक्षणया वर्तन्
इति भवति तस्याह परस्थमिति तत्त्वम् ।

२ उपलक्षणमिदम् "आदित्यस्त्येव सर्वंश्रुतयोयदौदेत्यय धम-
न्तो यदा मङ्गत्रोऽथ ग्रीष्मो यदा मघ्यन्दिनोऽथ यथा यदापराहोप
शरत्तदेवास्तमेवद्य हेमन्त" इत्यस्य, अत्रापि युतौ दिनपरारं स्पष्टमि
ति भाषः ।

कुत एतत् । शक्यत्वात् । शक्यते ह्यहोपकारिणाङ्गेनानेकेषामुपकर्तुम् । अगृह्यमाणाविशेषत्वात् । प्रदीपवत् १ । पुरुषार्थकृतत्वाच्च । प्रधानान्यद्भवन्ति कर्त्तव्यानीति पुरुषार्थः सकृत् कृतैरेवासौ कृत एव भवति । एकार्थसमवायश्चुतेच्च । एकस्मिन्नर्थे कले बहुभिः प्रधानैः साध्ये अङ्गानां समवायश्चुतिर्भवति । ता एकविंशतिराहुतयो ह्यावाधारी पञ्चप्रयाजा ह्यावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तदृषाग्नीषोमीय-उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तयाकञ्च सयांयांकञ्चाय यदेवाद् पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्चेति आहुतीनामेकविंशतिसंख्या दृश्यते । सा च तन्त्रपक्षे भवति । इतरथा आहुतिशब्दो लक्षण्या ताद्विधिपर एव स्यात् । अपरेण्यथा वर्णयन्त्येतत्सूत्रम् । शक्यपुरुषार्थत्वात् । शक्यते हि सकृत्कृतेनाप्यनेन यहुनामुपकर्तुम् । पुरुषार्थवत् । यथा पुरुषार्थेन प्रदीपेनेति । अपि च । कृतमप्यङ्ग यदि पुनः क्रियते । तत्कृतत्वादेकार्थवत्कृतं भवति । यथा प्रदीप एव कृतः पुनः क्रियते । समवायस्तूक्त एव । अतः सहप्रयोगे प्रधानानामङ्गानां सकृत् क्रियेति ॥१५०॥

प्रयोगएव प्रधानानां कुत —

फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवतागुण-

सामान्ये २ ॥ १५१ ॥

यैकेन प्रयोगवचनेन बहुभिर्प्रधानान्युपदाय कले विधीयन्ते । तत्र सहप्रयोगः । इतरेतरसंख्यपेक्षाणि हि तानि विहितानि । यथा वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजगेदिति । तत्र वैश्वदेवशब्देन समुदायवचनेनाष्टानां हविषां सहत्वम् । यदि च तेषां कर्माणि समानं भवति । पञ्चप्रयाजता त्रयोऽनुयजतेत्येवमादि । भिक्षाङ्गकर्मणां सहप्रयो-

१ यथा एक एव प्रदीपोयहुनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषामुपकरोति, यथा वा पटसु भावनासु लिङ्पदेनैव कथम्भाचमपेक्षमाणास्तपि सल्लाम्नाता एवाहविधयः पणामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति तथेदमितिभावः ।

२ सामान्यशब्दस्य द्वन्द्वान्तपदत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धः, तथा च, फलसामान्ये कर्मसामान्ये देयसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतासामान्ये गुणसामान्ये च सह प्रयोग इति भवति सप्रार्थः ।

मितविन्दाद्यौतन्त्राभावनिरूपणं देशकालयो- ५७
स्त्वन्ननिरूपणं च ।

ये सतीतरेतरवैगुण्यं स्यात् । देशसामान्ये च सहप्रयोगो न मित्र-
देशानामशक्यत्वात् । कालसामान्येप्येवम् । परिक्रयद्रव्यसामान्ये
च सहप्रयोगो युक्तः । यथा त्रिपंचुक्तेषु । त्रयाणां धामनस्त्रयाणां इया-
मस्त्रयाणां यश्चरति । देवतासामान्ये पुनः समानमुच्चारणम् । यथा
सप्तदशसु प्राजापत्येष्वनुयाचने प्रैवे च । यदि च तासां देवतानां
गुणोऽपि समानो भवति यथा तद्वैवोपांशुत्वम् । गुणभेदे पुनर-
शक्यं सहोच्चारणम् । ययोपांशुयाजदेवताप्रीयोमीययाः ॥ १५१ ॥
तद्भेदे भेदः ॥ १५२ ॥

तेषामेव सहस्यकारणानां यत्र भेदस्तत्र सहस्यं न भवति ।
यथा मित्रविन्दाप्रतिकामान्वेययोः प्रयोगवचनभेदात् कर्मभे-
दो भवति । यथा कस्यचित्पञ्चप्रयाजता कस्यचित्त्रयप्रयाजता ।
तत्र सहस्ये इतरेतरवैगुण्यमापद्यते । देशभेदपि भेदो भवति । यथा
पक्ष्णप्रघातेषु मारुत्याः । कालभेदपि दूरस्थ पौर्णमासस्य च
सहस्यं भिद्यते । द्रव्यभेदपि त्रयाणां त्रिपंचुकानां भेदः ॥ १५२ ॥

सहस्ये प्रधानानामङ्गानां तन्त्रमुक्तम् । क्वचित्तयोः
सङ्गतिरेव नास्ति । यथा वैश्वदेवे देशो विरुध्यते । प्रधानानां प्राची-
नप्रवरणो देशः । प्राचीनप्रवर्णं वैश्वदेवेन यजेतेति । तदङ्गानां समो
देशश्चोदकप्राप्त्या । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तेना-
ङ्गप्रधानानामसङ्गतिरेव । कालोऽपि चात्र विरुध्यते । प्रधानानां
पक्षान्तस्तदङ्गानां पक्षादित्येतदालोच्य स्मरितम्—

१ देशकालौ विरोधे न कृत्स्नोपदेशात् ॥ १५३ ॥

१ देवपान्निकैरेतत्सुखं द्विधाकृतम्, “देशकालौ विरोधे” “न
कृत्स्नोपदेशात्” इति । तत्र देशकालौ विरोधे इत्यस्य देशकालौ त-
न्त्रस्य विरोधकाचिति प्रतिप्रधानं भिद्यते इत्यर्थः, एवञ्च यस्यामेव
पौर्णिमायां भास्तेष्वनुष्ठानं न तस्यामेवाप्रीयोमीयस्य । न च यद्भिः
पर्यभिर्दर्शपूर्णमासानुष्ठानमेयं सति स्यात् ? इष्टापत्तेः । एवं देशस्या-
पि तथा च न तयोस्तन्त्रमिति पूर्वदले “न कृत्स्नोपदेशात्” नैतदेव
प्रतिप्रधानं देशकालयोः शक्तिः, कस्मात् ? कृत्स्नसाधुप्रधानप्राग-
स्य पौर्णमासादौ उपदेशात्, यदा तु एकस्यैवानुष्ठानं न तदा
कृत्स्नं ? त्रयाणां देवानां प्राधान्यादिति समाहितम् ।

कृत्स्नं होतकर्मसाङ्गं देशे काले च विधीयत इति । न ह्यङ्गरहितस्य प्रधानस्य पृथग्वचनम् । देशकालौ विरोध इत्येतत्सु-
त्रमपरेन्यथा घर्णयन्ति । किं प्रयोगवचनैकत्वे सति कर्मादीनि
सर्वाणि सहत्यविरोधकानि उत देशकालाविवेति ॥ तद्वेदे भेदस्त्यु-
क्तत्वात्सर्वाणीत्येवं प्राप्त आह—

देशकालावेव विरोधकौ न कर्मादीनि । शब्दो हि सहप्र-
योगः । कर्मादीनामशब्दता । तेन वैश्वदेवे कर्मभेदेऽपि सति अ-
धानां हविषां सहत्वम् । कथं कर्मभेद इति चेत् । पयस्यायाः
साभ्राव्यपयोविध्यन्तेन बृधन्यन्तता प्राप्नोति । इतरेषां पौर्णमास-
विध्यन्तेन चार्धप्रता । शब्दबलीयस्त्वात्सहप्रयोगः । द्रव्यभेदेऽपि शु-
नासीरीये परिक्रयभेदेऽपि प्रयोगवचनैकत्वात्सहप्रयोगः । तस्मा-
द्देशकालावेव सहप्रयोगस्य विरोधकौ प्रयोगवचनैकत्वे सति न
कर्मादीनि । एतस्यां व्याख्यायां न कृत्स्नोपदेशादिति सूत्रं पूर्वपक्ष-
मुत्पाप्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १५३ ॥

अस्ति उपोतिशोभस्तत्रापसद कालीनः प्रहण्यस्तु नि-
गदस्यहे सुत्यामागच्छेति । स च चोदकेन द्वा-
दाशाह मातस्तत्र च द्वादशोपसरकालीनाग्नयहानि द्वादशसौ-
त्यानि । तत्रैतत्सादिह्यते किं सकृच्छ्रुत्या शब्दोच्चारणं, उत भेदेन
प्रति सुत्यमिति? कुतः सन्देहः । यदि प्रकृतौ ज्यहे सुत्यामागच्छेत्यने
न सुत्योपलक्षणं कृतम् ततो भेदेन प्रतिमुत्यमुपलक्षणम् । अथ
यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितं ततः सकृच्छ्रुत्या
शब्दोच्चारणं । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं

प्रकृतिवत् ॥ १५४ ॥

अहर्गणे उपसत्कालीने सुब्रह्मण्यानिगदे सर्वाण्यहानि भे-
देनोपलक्षयितव्यानि । एवं प्रकृतिचद्विप्रकृतिः कृता भवति ।
प्रकृतौ हेतुं सौत्यमहर्गसीत्तदेवोपलक्षितम् । ज्यहे सुत्यामागच्छे-
ति । इह द्वादशसौत्यान्यहानि । तत्र च यदेवनोपलक्ष्यते तस्यै-
वोपलक्षणसंस्कारदानाद्वैगुण्यमापद्यते । तस्माद्द्वादशाहे त्रयोदशा-
ह इत्येवमादिसर्वेषामुपलक्षणभिरप्येवं प्राप्ते दूमः ॥ ५४ ॥

उपसत्काले सकृत्सुताशब्दोच्चारणं कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं च । ५६

तन्तकालकर्म प्रत्यहमविधानात् ॥ १५५ ॥

सुमविमर्शिको निर्देशः । तन्त्रेण उपसत्काले सुत्या शब्दो-
च्चारणं कर्म । सकृत्सुत्या शब्दोच्चारणमित्यर्थः । कुत एतत् । प्र-
प्रत्यहमविधानात् । नह्येवं विधं वाक्यमास्ति ग्रहत्वमुच्चारणमिति ।
ननु चोदकेन विधानम् । प्रकृतावेकं सौत्थमहस्तदुपलक्षितम् ।
इयमे सुत्यामागच्छेति । विहृतौ बहूनि सौत्थानि । तानि सर्वाण्युप-
लक्षयितव्यानि । अत्रोच्यते । न हि सुत्थोपलक्षणं चिकीर्षितं
न हि तथोपलक्षितया किञ्चित्प्रयोजनमित्यत्राहं परिकल्प्ये ।
यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितम् । तेष्वोपसत्कालीना-
नामहो निगदद्वारेण । इयमेतीते सुत्वां प्रतिभवेतेन्द्रागस्त्यमिति ।
ननु आताप्यदृष्टमेव । महीन्द्रभामन्त्राणां शृणोति न च धुरधाग-
च्छतीति १ । सत्यमेवम् । अनेन प्रकारेण यागसंस्तवोवम् । येन
साधनान्यचेतयमानान्यपि चेतनायासंभूयन्ते । यथा शृणोत प्रो-
धायाः इति । न हि प्राधाणः शृण्वन्ति । संस्तवायैतदुच्यते । यथा
शृणोतु देवः सविता इव इति यागः संस्तव्यते । एवमनागच्छता-
पीन्द्र भागच्छतीवाशृण्वन्तपि सविता शृणोतीवेति । यागसस्त-
वने न च कर्तुंरसाहसजननमिति द्रष्टे ५६ः । सुत्थोपलक्षणे पुन-
रुत्स्यांशोऽपि नास्तीति ॥ १५५ ॥

एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं

कृतत्वात् ॥ १५६ ॥

यत्रैकद्रव्यविषयः कर्मणोऽप्यासन्नत्र किं प्रतिक्रिये मन्त्रा-
व्यावृत्तिरुत सकृन्मन्त्रवचनमिति । क्रियाव्यावृत्तौ तच्छेषस्य मन्त्र-
स्यापि प्राप्ती सकृदुच्यते । एकद्रव्यविषये कर्मणोऽप्यासे सकृन्म-
न्त्रो घटव्यः । कुत एतत् । कृतत्वादिभिधानसंस्कारस्य । अपि
च साध्यासा एकैवेयं क्रियेति । क्रियादौ च मन्त्रवचनमु-
क्तम् ॥ १५६ ॥

१ देवतानां विग्रहवत्त्वस्य मीमांसकैरनङ्गीकारात् । इन्द्रशब्दस्यै-
वात्र देवतात्वं; न च शब्दस्यामन्त्रणस्मरणमागमनं वा घटत
इत्याशयः ।

उक्तेन न्यायेन हविषो ग्रहणं बर्हिषो लवने तस्यैव स्तरणे
आज्यग्रहणं च सकृन्मन्त्रवचने प्राप्त आह—

न ग्रहणलवनस्तरणाज्यग्रहणेपु तु ॥ १५७ ॥

तु शब्दोपधारणे । ग्रहणादिषु नैव सकृन्मन्त्रवचनम् । न
ह्यभिधानसंस्कारस्य कृतत्वमस्ति । ग्रहणे तावद्यावदेव मुष्टिना
गृहीतम् तावदेव मन्त्राभिधानेन संस्कृतम् । अन्यदगृह्यमाण-
मभिधानसंस्कारसव्यपेक्षमेवेति । लवनस्तरणयोरप्येवम् । आ-
ज्यग्रहणे च ॥ १५७ ॥

वचनादाज्ये १ ॥ १५८ ॥

आज्ये धाचनिकी मन्त्रानिवृत्तिरुक्ता । उत्तरेषु ग्रहणेषु ।
त्रिंश्रिरेव यजुषा गृहीयाद्विवृद्धिं यज्ञ इति । तदनु सकृत्सकृ-
देवेति ॥ १५८ ॥

मुष्टौ चोत्तमे ॥ १५९ ॥

तूर्णीं चतुर्थमिति ॥ १५९ ॥

क्षीतस्वामनोऽक्षजदर्शने मन्त्रवचनमाज्ञातम् । तथा-
नदीतरणे अवधर्पणे अमेध्यदर्शने प्रयागे च । तत्रैतत्सन्दिह्यते ।
किं युगपदनेकामनोऽक्षप्रदर्शने सकृन्मन्त्रवचनमुत भेदेने-
ति ? । तथानदीतरणेपि च स्रोतसां भेदे किं भेदेन मन्त्रवचनं
उत सकृदिति ? । अवधर्पणे युगपदनेकधारासन्निपाते किं
प्रत्यवधर्पणं मन्त्रवचनमुत सकृदिति ? एवं युगपदनेकामेध्यदर्शने
घनीवाहनप्रयागेऽपि च किं प्रतिप्रसारणं मन्त्रवचनमुत प्रथमे प्रयागे
इति ।

१ गद्यप्येकः पदर्थो निर्वापादिः तथापि प्रत्यङ्म्यासं संस्कारमे-
वोभयति, मन्त्रवचनं निर्वापेण द्रव्यं संस्कृतं न्यम्, अतो यस्मिन्नेव
मुष्टौ मन्त्रो नोच्यते तस्यैव मन्त्रकृतेन संस्कारेण हीनं स्यात् । का-
यैप्रयुक्तो हि संस्कारो न क्रियास्वरूप प्रयुक्तः, कार्यं चात्र मिश्रम् ।
तस्मात् प्रतिमुष्टिमन्त्रावृत्तिरिति भावः ।

यजमानस्य स्वप्नादिदर्शने सकृन्मन्त्रवचनं माधानयूप- ६१
योस्तन्नेणानुष्ठानं च ।

तत्र प्रत्येकं मन्त्रवचने प्राप्तं ब्राह्म—
स्वप्ननदीतरणावर्षणामेघ्यदर्शनप्रयाणेषु तु
सकृत्कालद्रव्यैकार्थत्वात् ॥ १६० ॥

यथासम्भवं हेतुविभागः । अनेकस्वप्नदर्शने कालैकत्वात्
सकृन्मन्त्रवचनम् । नदीतरणे द्रव्यैकत्वात् । आतसामेदेप्येकमंय न-
दीद्रव्यमिति सकृन्मन्त्र । अवर्षणेऽपि कालैकत्वात् । तथामेघ्य-
दर्शने प्रयाणेषु तु एकार्थत्वात् । एक एवायमर्थो गमनं नाम । तस्या-
दाघेय मन्त्रवचनं न प्रतिप्रयाणमिति ॥ १६० ॥

अथ यत्र कालभेदेन पुनस्तदेव निमित्तमापतति । तथापि किं
सकृद्वचनमुतमेदेनेति भ्रमिहितमेव तदिति कुर्या सकृन्मन्त्रवचने
प्राप्तं ब्राह्म—

न निमित्तभेदात् ॥ १६१ ॥

नात्र सकृन्मन्त्रवचनम् । भिद्यते क्षत्र निमित्तमिति कृत्याभ्या-
वृत्तिः ॥ १६१ ॥

अप्रधानकालः सकृदसन्निपातात् ॥ १६२ ॥

अप्रधानकालीनं यदङ्ग, यथा आधान, तस्य प्रतिकर्म प्राप्तौ स-
त्यामुच्यते । सकृत्कर्तव्यम् । न हि तत्कचित्कर्मविशेषे सन्निपति-
तं यस्यापवर्गेऽपवृज्येत १ । अतः स्वकालत्वात् सकृदेव कर्त-
व्यम् ॥ १६२ ॥

यूपः ॥ १६३ ॥

सोप्यन्नाघेयवद्द्रव्यः । सोप्यप्रधानकालीन एव । दीक्षासु
यूपं छिनत्तीति तस्मात्सोपि साधारणः । पशुत्वयोपि । नन्वग्न्याधेया-
धिकरणन्यायेनैव गतार्यत्वादवाच्यमेतत् । पशवे वै यूपमुच्छ्रपन्तीति
प्रतिपशुमाप्त्याऽङ्गानिवृत्त्यर्थमतिदेशः ॥ १६३ ॥

१ एवमनभिहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कार-
णवशात् किञ्चित्कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव मयति प्र-
थमावस्थायामेव सर्वार्थत्वावधारणादिति भावः ।

स्वरुख्य सङ्स्थावचनात् ॥ १६४ ॥

स्वरूपि यूपवदग्नीषोमीयसवनीयाबुधन्धानां साधारण एव । संस्थावचने हि भवति । स्वरुहोमेन हि यूपः संस्थाप्यत इति । यदि च प्रथममेव हूयेत यूपः साधारणो न भवेत् । तस्मात्सोपि यूपवरसाधारणः ॥ १६४ ॥

तन्निवृत्तेश्च ॥ १६५ ॥

अपि च । तत एव यूपसंस्कारनिर्वह्यते । तस्य यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्यं इति समामनन्ति ॥ १६५ ॥

दशपूर्णमासादिषु चिन्त्यते किं सर्वं स्वयमेव कर्त्तव्यम् । उत किञ्चित्परकर्तृकमपीति ? फलार्थिनः कर्मचोदितं भतस्तेनैव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

कर्मणि पुरुषाणाम् १ ॥ १६६ ॥

अधिकारः । कुत पतत् । परिक्रयाम्नानात् । तद्वश्यते हि तत्र परिक्रयः । गोर्दक्षिणा हिरण्यं दक्षिणोत्थेयमादि ॥ १६६ ॥ एवं सर्वत्र प्राप्ताविदमुच्यते—

प्रधानं स्वामी फलयोगात् ॥ १६७ ॥

यः प्रधानं स्वद्रव्यपरित्यागपरसत्तापादनरूपं तत्स्वामी करोति । फलयुक्तं हि तादृशं । तद्य कुर्वन् फलेन युज्यते इति । एकं सूत्रमेवेदमपरे वर्णयन्ति । परिक्रयाम्नानात् सर्वत्र पुरुषाणां कर्त्तृत्वे

१ अत्र परिक्रयाम्नानादिति शेषः । तथाच, दशपूर्णमासादिकर्मणि होतृधर्मादीनां कर्त्तव्यं भवति न यजमानस्य परिक्रयाम्नानादिति सूत्रार्थः । न च यजमानस्य साक्षादकर्तृत्वे अर्थिनः साङ्गं कर्त्तव्यमिति विरोधः ? प्रयोजकत्वेनापि तस्य कर्त्तृत्वोपपत्तेः ।

स्वामिन आशीर्वादादौ कर्तृत्वनिरूपणम् । ६३

सति प्रधानं स्वामीकरोति । फलयोगादित्युक्तमेव ॥ १६७ ॥
किमेतदेव स्वामीकरोति नेत्याह—

पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे साम-
र्थ्यात् ॥ १६८ ॥

पुरुषयोगी यामन्त्रः तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहीत्येवमादिः
प्रत्यागाशीर्गुक्तः । यश्चात्मसंस्कारः पावनमुपहृतादिः । तौष्ठावपि
त्यागे प्रतिपत्तव्यौ । त्यागशब्देन त्यागाधिकृतो लक्षणया यजमानो-
भिधीयते । यजमानयोगिनी भवत इत्यर्थः । यजमान एव हि सम-
र्थ आशीः प्रार्थनं कर्तुम् । संस्कारोऽपि च फलप्रतिग्रहयोग्यतापत्त्या
यजमानयोग्य एव ॥ १६८ ॥

वचनादन्यत् ॥ १६९ ॥

अन्यवचनाद्यजमानस्य भवति । यथा शुक्रं यजमानोन्वाह-
भत इति । ऋत्विजामपि वचनेन संस्कारो भवति । यथा हिरण्यमा-
लिनी वाजपेयेन चरन्तीति ॥ १६९ ॥

---

१ ननु च प्रधानसमकर्तृकत्वाद्भक्तानामपि स एव कर्ता सैरस्य-
ति ? न, तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्रहात् । द्रव्योत्सर्गे ह्यक्रिय-
माणे न किञ्चित् यजमानेन कृतं स्यादिति तं करोति । न ह्यात्मनेप-
दे फलार्थिकर्तृकत्वं गम्यते, किं तर्हि मायवाक्षितकर्तृत्वस्य सतः
फलसम्बन्धिरयम् । अतश्च फलन कर्तुरन्मत्र न गन्तव्यम्, न तु फ-
लार्थिनोऽभ्येन व्यापारकरणं विरुध्यते, तावता च सिद्धोऽङ्गेऽन्यनियम
इति । अतोऽङ्गेऽन्यकर्तृत्वं प्रधाने च स्वाधिकर्तृत्वमिति । अन्येष्वपि
कर्म कुर्वन्सु यजमानेन यत्नेन कृताकृतप्रत्यवेक्षणं कर्तव्यमेव । अ-
न्यथा हि ऋत्विजः कर्मकर्तृत्वात्प्रमादेन सर्वं कर्म साधनतया य-
थाधृतं न कुर्वन्ति, वैगुण्येऽपि तेषां स्वार्थविनाशाभावात् । तदुक्तं
महाचार्यैः, यथैवाध्वर्युणा पदार्थाः कर्तव्यास्तथैव यजमावेनाप्रमादा-
र्थं प्रत्यवेक्षितव्या इति ।

शेषमितरे यथा संख्यम् ॥ १७० ॥

इतरे सामिव्यतिरिक्ताः शेषं यथाख्यं कुर्वन्ति । या यस्या-
द्येति ॥ १७० ॥

उपवीतिनः १ ॥ १७१ ॥

कुर्वन्ति स्मृतेः ॥ १७१ ॥

प्राञ्ज्युदग्वा ॥ १७२ ॥

प्राञ्ज्युदग्निं च कर्माग्निं सन्तिष्ठेरन्निति धृतिः २ ॥ १७२ ॥

आवृत्तिसामन्तेषु ३ प्रदक्षिणम् ॥ १७३ ॥

आवृत्तौ सामन्ते च प्रदक्षिणं स्मृतेः ॥ १७३ ॥

विपर्यस्य पित्र्येषु तु सकृदक्षिणाच्च ॥ १७४ ॥

पित्र्येषु कर्मसु विपर्यासेनाप्रदक्षिणं कार्यम् । सकृच्च । यद-

१ तदुक्तं शाङ्खायनश्रौतसूत्रे “ यज्ञोपवीती देयकर्माणि करो-
ति ” इति ।

२ तथाच धृत्यन्तरम्, ‘तं प्राञ्जमनुसमस्यति प्राची हि देयानां
दिग्गोऽवदश्चमुदीची हि मनुष्याणां दिक्’ इति । ‘तथो हास्यै त-
त्प्रागेव कर्मकृतं भवति तद्वै प्राङ् निदध्यात् अथोदक् प्राङेव यज्ञो-
ऽनुसन्तिष्ठाता इति तथो हास्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठत, इति च ।
पात्राणामासादनं दक्षिणत आरभ्योदक् संख्यं, पश्चादाभ्य प्राक् सं-
ख्यं वा कार्यम् । परित्तरणपर्युक्षणादिकमप्युत्तरतः, समापनीयम्,
भिरल्लेखनाद्यपि यद्यमेव कर्तव्यम् इतितत्त्वम् ।

३ सामन्तप्रवदेन परित्तरणपर्युक्षणानित्यपरिपेक्षपदपरिलेखपि-
ण्डपरिलेखादिकर्म उच्यते । सामन्ततो भवं सामन्तम्, सार्वत्रिक-
मिति तद्व्युत्पत्तेः । तथा च ध्रूयते ‘दक्षिणात् याहुनन्यावर्तन्त’
इति ।

४ ‘प्राचीनावीती पित्र्याणि’ इत्युक्ते. यत् परित्तरणादिप्रदक्षिण-
युक्तं तत् पित्र्ये अप्रदक्षिणम्भवति इति भावः ।

प्रधानद्रव्यनाशे साक्षाद्वृत्तिनिरूपणं वैकल्पिकेऽन्यतः ६५
रेणानुष्ठाननिरूपणं च ।

अयस्तरूपं दैवे स्मर्यते तत्पिण्डे सहस्रकर्तव्यम् । यथा परितमुच्छापे-
लिप्योद्वेगनाम् । १६६ ॥

प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साक्षाद्वृत्तिस्तदादेशात् ॥ १७५ ॥

प्रधानस्य च यत्साधनद्रव्यं तस्य व्यापत्तौ विनाशे साक्षाद्वृ-
त्तिर्भवति । तेन ह्यादिष्टान्यद्भानि तद्विनाशश्च विनाशमुपगतानि ।
अपरंरूपं यत्नयन्ति । द्रव्यमेव संस्पर्शमिरङ्गैः सहायते । नारा-
नुपकारकैरपि । तेन तान्यादिष्टानीत्युक्तार्थम् ॥ १७५ ॥

इदं भूयते । ग्रीहिमिषं जेत यवैर्वा यजेतेति । तत्रैतत्सन्दिह्यते ।
किमुभायपि ग्रीहिपयौ यागं प्रत्यङ्गमावमुपनेयौ । उत यिकल्पेनेति ।
किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

गुणानामेकार्थानां सर्वारम्भश्चोदितत्वात् ॥ १७६ ॥

ये गुणा एकप्रयोजना यथा ग्रीहिपयादयाः तैः सर्वैस्तत्कार-
णव्यम् । कुत एतत् । चोदितत्वात् । चोदिता हि तैः यागामिनिर्-
स्ताविति ३ य एव गुणोद्गमायं मोपनीयते तस्यैव श्रुतिरनर्पिका-
स्यादिति ॥ १७६ ॥

एवं प्राप्तं भावः—

न कृतत्वात् ॥ १७७ ॥

नैतद्वैधं सर्वैस्तत्कारणव्यमिति । किं कारणम् । कृतत्वात् ।
एकेनैव यदा तत्कारणकपालाभिनिर्गृहीतरूपं निर्धर्तितं भवति ।
तदा द्वितीयोपादानमनर्थकं स्यात् । सर्वे हि ते इतरेतरनिरपेक्षा एव
पिधीयन्ते ॥ १७७ ॥

अथ एकेनैव निर्धर्तिते यागे द्वितीयधृत्यनुग्रहाय या-
गाभ्याश्चिः क्रियते । तत्रैतदुत्तरसूत्रम्—

१ 'यथा वै दिक् पितृणां या दक्षिणा दिक् सा पितृणाम्' इति
श्रुते ।

२ तदुक्तमापस्तम्बेन "यद्यप्रत्यवेयतः दक्षिण्यापघेतान्यद्रविः
संस्कृत्य प्रयच्छेदेयतायै" इति ।

३ तथोभयोर्यागसाधनत्वे व्येति भावः ।

अनारभ्यत्वात् ॥ १७८ ॥

अनारभ्योयमर्थः । यदुत गुणानुरोधेन प्रधानाभ्यावृत्तिः त-
स्माद्विकल्पः १ ॥ १७८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १७९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ग्रीहियवयोर्विकल्प इति । हविरुदपनं
प्रकृत्य धूयते । यथैवृद्धा उ ह्यवेते यदि ग्रीहियो यदि यथा इति २ । य-
पि च । समुच्चये सति न ग्रीहिमि कृतो भवति न यथैरिति स-
ङ्गीर्णमभ्यदेव द्रव्यान्तरं भवति ॥ १७९ ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ १८० ॥

इति चेत् पश्यसि । ग्रीहियवयोरेवाभ्यतरस्य विकल्पेनान्यतर-
स्य श्रुतिरनार्थिका स्यात् ॥ १८० ॥

कालान्तरेर्धवत्वं स्यात् ॥ १८१ ॥

कालान्तरे द्वितीयश्रुतिः सार्वयिका भविष्यति । न ह्येकस्मि-
न्कर्मणि समुच्चयः सम्भवतीत्येतदुक्तम् ३ ॥ १८१ ॥

१ न समुच्चय इति हृदयम् ।

२ ज्योतिष्टोमे हि द्रव्यदेवतासंयोगनामदृष्टानामपर्यायविधानात्
प्रकरणेन युगपद्द्रव्यात्सर्वसम्पादनाय युक्तं यदभ्यस्यते, ग्रीहियवौ
तु द्वाभ्यां चाक्षयाभ्यामन्योन्यनिरपेक्षौ यागद्रव्यप्रकृतितया विधीय-
मानौ तद्वारेण प्रयोगवचनो गृह्यन् पर्यायेणैव गृह्यति न युगपत्
येन बलात्प्रधानाभ्यासः स्यात्, अतो विकल्प एव । समुच्चित्य यज-
नया तु चाक्षयद्वयमपि वाधितं स्यादिति दिक् ।

३ तदुक्तं शास्त्रान्तरे “ग्रीहिभिरिष्टा ग्रीहिमिर्यजेता यवेभ्यो यवै-
रिष्टा यथैर्यजेता ग्रीहिभ्यो दशपूर्णमासौ” इति । अतो ग्रीह्याप्रय-
यानन्तरं प्राग्यवाप्रयाणात् ग्रीहिभिरेव दर्शपूर्णयासयागः । यवाम-
ययानन्तरं प्राग्यीह्याप्रयणात् यथैरिति । अत्र दर्शपूर्णमासावित्यने-
न दर्शपूर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियम उक्तः, तेनान्यासु विकृतिषु नायं
द्रव्यनियम इति धूर्तस्त्रामिनः ।

आधारेऋज्वादीनाममुच्यः होत्राधानयोश्च कुत्रचित् ६७ दधानानुष्ठानं च ।

आधारं प्रकृत्यगुणाः सामन्ताः । ऋजुमाधारयति सन्त-
तमाधारयति दीर्घमाधारयति प्राञ्चमाधारयति तेषामेककार्यत्वाद्भुक्ते-
न न्यायेन विकल्पे प्राप्त आह—

धर्ममात्रेषु समुच्चयो विरोधे ॥ १८२ ॥

ये गुणा धर्ममात्राः तेषां समुच्यः । कुत धनत् । अधिरोधे हि
ते यत्सन्ते । कथम् । ऋजुसन्तर्तं न विरुणद्धि । न सान्तर्यं प्राञ्चम् ।
प्रतिनियतानि ह्यष्टानि । तस्मिन्ऋज्वादीनां समुच्यः । ननुक्तमेकका-
र्यत्वादिति । सत्यम् । परमं कार्यम् । अयान्तरकार्याणि तु भिन्ना-
नि । पदजुना क्रियते । न तस्सन्तर्तेन यत्सन्तर्तेन न तस्माधेनि ॥१८२॥

होत्राधानयोः क्रियमाणानुषादिनामग्निमग्धनप्रणयनादिषु हो-
तृकाणां आधानमन्त्राणां च भूभुवः स्वरिणि क्रियेपां समुच्चयः, उत
विकल्प इति? । मन्त्राणां क्रियाभिधायकत्वं तस्माधनाभिधायकत्वं च
इदं प्रयोजनमिति विकल्पे प्राप्त आह—

होत्राधानयोः ॥ १८३ ॥

होतृकाणां मन्त्राणां अघस्तनसुशोषातः समुच्चयोनुरूप-
ते । यत्कारणमदृष्टार्था हि ते क्रियमाणानुषादिनः । करणमग्राणां
च विकल्प इष्यते । दृष्टार्थत्वात् । क्रियमाणानुषादिनस्त्वदृष्टार्थाये-
ति समुच्यः १ । आधानमन्त्राणां तु समुच्चयो वाचनिकः । त्रिभिर-
क्षरैर्गाहपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीयमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्र होतृकाणां समुच्चये प्राप्त आह—

न याज्यानुवाक्यासु विरोधात् ॥ १८४ ॥

एकस्मिन्प्रकरणे याज्यानुवाक्यालक्षणमुक्तानां समुच्चयो न
भवति । देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या । हविः समर्पणार्था च या-
ज्या । अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः । तथाचाह । ज्ञयति वा अनुवाक्यया
प्रयच्छति याज्ययेति ॥ १८४ ॥

१ तथाच श्रुतिः “ त्रिप्रथमाग्न्याह त्रिरुत्तमासू ” “ आग्नेयीर-
याह ” “ एकादशान्याह नयान्याह दशान्याह ” इत्यादि ।

दर्शनाच्च ॥ १८५ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा याज्यानुवाक्यास्तु न समुच्चयः । प्रा-
 आपत्याग्रकृत्यामनन्ति । एकानुवाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या ही-
 ति । देवतैकत्वं हेतुं भुवन् याज्यानुवाक्ययोरेकत्वं च प्रदर्शयति ।
 तथापि तु यत्र पुरोनुवाक्यां प्रकृत्यामनन्ति । एकया च देवान्प्रव्याधय-
 न्ति द्वाभ्यां पितृनिति अनुवाक्याद्वित्वविधिपरेवाक्ये एकत्वं दृ-
 श्यति १ ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्तेषु दोषनाशात् ॥ १८६ ॥

एकस्मिन् कर्मणि प्रायश्चित्तयद्वये आम्नातेऽ किं समुच्चयः, उत
 विकल्प इति ? । विकल्प इति धूमः । कुतो दोषनिर्घातार्थं हि
 प्रायश्चित्तं भवति । दोषदर्शने हि सति तदाम्नायते तत्तत्तत्तत्तत्-
 तिरेव प्रयोजनं तेन विकल्प्यते ३ ॥ १८६ ॥

१ एवमेव महापितृयज्ञे पुरोऽनुवाक्या प्रस्तावे “ स द्वे पुरोऽनु-
 वाक्ये अग्न्याह्निकया च देवान् प्रकृवाययन्ति द्वाभ्यां पितृन् ” इत्या-
 वाधयेकत्वं सिद्धं दर्शयति । तस्मादत्रापि विकल्प एवेति भावः ।

२ “ यो ऽमावास्यां पौर्णमासीं चातिपातयेदग्नेये पथिकृ-
 त्वाद्याकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ” “ यो ऽमावास्यां पौर्णमासीं चा-
 तिपातयेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् ” इत्यादिना बोधिते इत्यर्थः ।

३ अयमभिप्रायः, वैगुण्यं निमित्तीकृत्य वाक्येन विधीयमानानि-
 प्रायश्चित्तानि वैगुण्यनाशकत्वात् प्रत्येकं समर्थानि विज्ञायन्ते ।
 तेषां विकल्पसमुच्चयविचारे अद्वयार्थत्वात्समुच्चये प्राप्ते एकै-
 केन वाक्येन निरपेक्षविधानाद्वारैक्याद्विकल्प एव न समु-
 चयः । तदुक्तं द्वादशाध्याये तृतीयपादे चतुर्दशसूत्रे जैमि-
 निना “ प्रायश्चित्तेषु चैकाग्र्याभिष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्व-
 स्य निर्घातः ” इति । अस्यार्थः, प्रायश्चित्तेषु विकल्प-
 स्यात्, कुतः ? ऐकाग्र्यात्, कथमैकार्थ्यम् ? यत् एकेषां निष्पन्नेन
 दोषेण केवलस्य तस्याभिसंयोगो यद्वृत्तो यत् आर्त्तिमियाद्भू-
 त्वाहंति गार्हपत्यं जुहुयात् इति, तस्मात् सर्वस्य दोषस्यैकेन निर्घा-
 तः । एकेन चेद्निर्घाता दोषस्तर्हि द्वितीयादीनि प्रयोगान्तरायांनि भ-
 वन्ति । एवं स्मार्तेष्वपि दृष्टव्यम् । तत्र द्वितीय सूत्रम् “ समुच्चय-

एकेन च निहते दोषे द्वितीयमनर्थकमित्येवं प्राप्त आह—

नाश्रुते ॥ १८७ ॥

प्रायश्चित्ते कृते दोषः प्रयतीति नैवं श्रुतिरस्ति ॥ १८७ ॥

प्रत्यक्षाच्च ॥ १८८ ॥

प्रत्यक्षेणापि दोष निर्घातो न दृश्यते । मित्रे जुहोति स्कन्ने जुहोतीति । कृतेपि होमे न मित्रममित्रं भवति । न च स्कन्म-
स्कन्नम् । अतो धर्मं मात्रं, तस्मात्समुच्चयः ॥ १८८ ॥

स्याद्वा दर्शनात् ॥ १८९ ॥

अथैवा केमुचित्मायाश्चित्तेषु दोषनिर्घातार्थता । यथा महा-
व्याहृतिहोमेषु १२ दोषनिघातो द्वात्र दृश्यते । स यथा पर्वणा पर्व स-
न्द्वादेयः द्वेष च सन्दधाति य यथाभिर्मिषज्यतीति सन्ध्यामनैषज्ये
दर्शयति ॥ १८९ ॥

एवं प्राप्त आह—

नाऽन्यार्थत्वात् ॥ १९० ॥

नैतदेवं सन्ध्यामनैषज्ये दृष्ट्वा विकल्प इति । किं कारणम् ।
अन्यार्थे ह्येते । किमर्थं इति चेत् । महाव्याहृतिस्तुत्यर्थे, शर्पं

स्त्वदृष्टार्थेषु (१२, ३, २५) यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि तेषु समु-
च्चयः, कानि पुनस्तानि ? यानि न शिष्टस्याक्रियायां प्रतिषिद्धस्य क-
रणे वा विधीयन्ते, यथा ' यस्याहुतमग्निहोत्रं ३ सूर्योऽभ्युदियात्मेवं
चरं निर्धेपेत् सौर्यमेककपालम् ' तथा ' यस्याहुतमग्निहोत्रं ३ सूर्यो-
ऽभ्युदियादग्निः समाघाय वाचं यथा दम्पती सर्षादमुषासीयाताम् '
इति । तत्र दोषो न दृश्यते दोषस्याभावाभिर्घातार्थता च नास्ति के-
वलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते तद्यैमित्तिक च कर्मणः प्रकरणे
उत्पन्नत्वात् कर्मार्हं विहायते । तत्र यावन्ति चोद्यन्ते तानि सूर्याणि
प्रयोगवचनेन सदृशन्ते । अतस्तेषां समुच्चयः । तदेवं जैमिनेः ' सि-
द्धान्तः, प्रमादापातितस्य वैगुण्यस्य समाधानार्थानां विकल्पः, निमि-
त्ते सति कर्मद्वानां समुच्चय इति सङ्क्षेपः ।

नाम प्रशस्तो महाव्याहृतिहोमो येन सन्धानमैपज्ये क्रियेते ।
तस्माददृष्टार्थत्वम् ४ ॥ १९० ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणि प्रयुज्यमानातां मन्त्रा-
णां किं यथास्नातस्वरेण प्रयोगः, उत भाषिकस्वरेण ? भाषि-
कस्वरो ब्राह्मणस्वरः । आहोस्विदेकधृत्या तानेनेति ? किं तावत्प्रा-
प्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

मन्त्रे स्वरक्रिया यथास्नातमविशेषात् ॥ १९१ ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मन्त्रे आस्नातस्वरेण प्रयोगः । कुत ए-
तदविशेषात् । न विशेषोवस्तातुं शक्यते अनेन स्वरेण अनेन वा
प्रयोग इति । तस्मात्समाज्ञायस्वरः ॥ १९१ ॥

एवं प्राप्त आह—

भाषिकस्वरो वोपपन्नमन्तोपदेशात् ॥ १९२ ॥

या वाहः पक्षव्यावृत्तौ । भाषिकस्वरो वा भवति ब्राह्मण-
रः । न मन्त्रस्वरः । कुत एतत् । उपपन्नस्वरस्यैव मन्त्रस्य घिद्य-
मानस्वरस्य ब्राह्मणे स्वरान्तरेणोपदेशो भवति । तस्माद्भाषिक-

४ अपराध्याख्या "स्याद्वादर्शनात्" प्रायश्चित्तानि द्विविधानि,
कानि चिद्वैगुण्यस्य प्रमादापत्तिस्य समाधानार्थानि, कानि चिन्निमित्ते
कर्माद्भानि । तत्र यानि वैगुण्यसमाधानार्थानि तेषु वोपनिर्घातः
स्यात्, कुतः ? दर्शनात् "स यथा पर्वणा" इत्यादिनातदुक्तम् । ए-
कैव च निर्हते दोषे न द्वितीयस्य प्रयोजनमित्यकमेव किञ्चि-
द्विकल्पेन कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवमेव सर्वेषु प्राप्ते आह
"नान्यार्थत्वात्" प्रायश्चित्तानि न दोषे निर्घातार्थानि किन्तु भेदना-
दिनिमित्ते सति कर्माद्भानि, तेषु दोषेऽसति न तन्निर्घातार्थता-
यता कुत ? अन्यार्थत्वात्, तत्र हि न प्रायश्चित्तस्य विनष्टसमाधानं
कार्यम्, किञ्च न एतार्थो दृष्टः, न च होमादिना मिश्रं स्फुटं वा अ-
मिश्रमस्फुटं च कर्तुं शक्यते, अत एव विधे निमित्ते यानि विधीयन्ते
तान्यदृष्टार्थान्येव, तस्मात्तेषु समुच्चय इति । एवं च जैमिनिस्त्व-
न्तेनाविराधि व्याख्यानं भवति, अतो युक्तमेवेति दिक् ।

एकश्रुतास्वरपाठस्य एकश्रुतेः प्रामाण्यस्याधाने ७१
पडादिसंख्याविकल्पस्य च निरूपणम् ।

स्वर इति ॥ १९२ ॥

एव प्राप्त उच्यते—

तानो१ वा नित्यत्वात् ॥ १९३ ॥

वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । नैतदस्ति यद्वापिकस्वर इति ।
तानेन प्रयोगः । एकश्रुत्या प्रयोग इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

कुत एतत्—

एकश्रुतिदूरात्संयुद्धौ यज्ञकर्मणि सुग्रहण्यासाम-
जपन्यूङ्खयाजमानवर्जम् ॥ १०४ ॥

स्मर्यते ह्यधमेकश्रुतिदूरात्संयुद्धाविति यत्तमाने यज्ञकर्मण्यज-
पन्यूङ्खसामसु । यथमादिचर्जितानां मन्त्राणां एकश्रुत्या तानेन प्रयो-
गः२ । ननु चेष्ट स्मृति । श्रुत्या च मन्त्रप्रयोगः स्वरान्तरेणोच्यते ।
नैव श्रुतिमन्त्रप्रयोगार्था । तं प्रययत्युरुग्रया उरुग्रयश्चेति प्रयोगव-
चनेनोपसृहीतस्यात् । लिङ्गेन प्रथने प्राप्नोत्येवं तत्र श्रुतिरर्थया-
दार्था । उरुने यज्ञपतिः प्रथतामिति । प्रथस्तमेतत्प्रथनं येन यज्ञ-
पतिरपि प्रथया पशुभिश्च प्रथत इति । अपि च नित्या स्मृतिर-
विच्छिन्नपारम्पर्यात् । अथ वा नित्यत्वादिति । नित्यं पैदिफ प्र-
थनं स्मृतानां तन्मूलमिति । एवं च स्मृतेर्नित्यत्वम् ॥ १०४ ॥

आधाने श्रूयते षड्देवा द्वादशदेवा इत्येवमादि । तत्र स-
न्वेहः । किं दानसंयोगे सख्याविकल्पते । उत समुच्चीयत इति । ।

१ तान एकश्रुतिरित्यर्थः ।

२ सुग्रहण्यामिन्द्रागच्छेत्यादिर्निगदः सुग्रहण्या, सामानि उग्रा-
वभिर्गन्धे गीयमानानि, जपाच्च घूर्वास इन्द्रस्य बाहुरसि मयोदित्या-
द्या जपतीति यद्वेनचोदिता मन्त्राः, न्यूङ्खास्तु पृष्ठे पङ्के होत-
येदे प्रसिद्धा ओकारा द्वादश पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा य तो ओ
ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ सुपाव हयंभ्याद्रित्यादयः,
याजमानं च सर्वं विष्णुकमणादिकम्, तत्सम्बन्धिनो ये मन्त्राः दि-
विविष्णुरित्याद्याः येषु नैकश्रुतिर्भवतीति सूत्रस्य इदमर्थः ।

सर्वासामाघ्रातत्वात्समुच्चये प्राप्त आह—

संख्याविकल्पो दानसंयोगे कृतत्वात् ॥ १९५ ॥

दानसंयोगे या सख्या भ्रयते सा विकल्पेन गवितुमर्हति । जुष्ट एतत् । एकेन संख्याविशेषेणान्तर्यर्थस्य निर्धत्तितत्वात् । आन्तर्यर्थश्चैतद्दानं न धर्ममात्रम् । स एव यज्ञो ह्यतो मददक्षे ॥ देवा दक्षिणाभिरदक्षयन्निति प्रकृत्यामनन्ति । ता वै पद्दद्यादिरपेवमादि ॥ १९५ ॥

अस्त्यग्नीषोमीय पशुस्तत्र भ्रूयते । दधन्न उवध्यमवदधाति । यसा जुहोति । अध्यूर्त्नी होत्रे प्रयच्छति । धनिष्ठुमग्नीध्रे प्रयच्छति । तच्च चोदकेन पञ्चपद्मादिपशुगणे प्राप्तम् । तत्र सन्वेह । किमयध्यादीनां समुच्चय, उत विकल्प इति ? किं तावत्तावत्प्रतिभाति । एकेनैव द्रव्येण तस्या क्रियाया निर्धत्तितत्वाद्विकल्पे प्राप्ते आह—

उवध्यवसाध्यध्नीविनिष्ठेषु समुच्चयो

द्रव्यसंस्कारतद्भेदाभ्याम् ॥ १९६ ॥

उवध्यादिषु समुच्चयो न विकल्पः । कुत एतत् । द्रव्याणि हि तया क्रियाया संस्क्रियन्ते । प्रतिपाद्यन्ते । नात्र द्रव्य क्रियार्थे क्रिया एव द्रव्यार्थेति क्रियानिर्वात्युत्तरकालाच्चरितार्थस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः । संस्कारः संस्कार्याणि मिथानि । यस्मैव पशो रोपसंस्कारो न क्रियते तस्यैव संस्कारदानाद्वैगुण्यमापद्यते । तस्मात्समुच्चयः इति । भूतमव्यसमुच्चारणन्यायेन द्रव्यमन्यत्र क्रियार्थम् । एकेनैव च क्रियाया निर्धत्तितत्वात् द्वितीयेन प्रयोजनमिति ॥ १९६ ॥

उयोतिष्टोमे त्रयं प्रकृत्यामनन्ति । द्विरप्येन क्रीणाति । चासस क्रीणाति । गवा क्रीणातीत्येवमादि । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं क्रयचोदना गुणेषु समुच्चय, उत विकल्प इति ? किं तावत्प्राप्तम् इतरतरनिरपेक्षत्वादक्षिणा सख्या विकल्पवत् विकल्प प्राप्ताविदमाह—

१ उपलक्ष्यमिदं शुद्धाघन्यादिष्वपि समुच्चयस्य ।

चोदनागुणेषु च प्रकल्पत्युपबन्धाभ्याम् ॥ १९७ ॥

अघतनसूत्रोपास्तसमुच्चयानुकर्षणार्थश्चशब्दः । क्रयचोदना-
गुणेषु समुच्चयो न विकल्पः । प्रकल्पस्य हि सोमे विद्यमानं कर्ममध्यं
क्रयश्चादितस्तेनास्य धर्ममात्रता । न दायमप्राप्तस्य सोमस्य परिप्रा-
प्यार्थः । धर्ममात्रत्वाद्यथाचोदितः कार्यः । चोदना च सर्वद्रव्या-
णां । तस्मात्समुच्चयः । अपि च संख्योपबध्यते । तं ये दृशभिरेव
प्रीणीयाद्दशभिरिति ॥ १९७ ॥

१ गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ॥ १९८ ॥

अर्घ्यलक्षणेषु सञ्चरणेषु ॥ १९८ ॥

२ विवृत्यावृत्य घेतरथावृत्तिः ॥ १९९ ॥

विषर्जनमप्रदक्षिणम् । आयर्चनं प्रदक्षिणं । एते शस्त्रतः कृत्या
इतरथावृत्तिः कार्या ॥ १९९ ॥

अतीत्य निष्क्रमणम् ॥ २०० ॥

यत्र सञ्चरणमार्गेण शास्त्रात्प्रविष्टः । यथान्तरेणापराप्रीगत्या
यतप्रदक्षे तत्र तत्पदार्थाभिनिर्हृत्युत्तरकालमतीत्य तेनैव मार्गेण निः-
क्रमणम् ॥ २०० ॥

३ उत्तरत उपचारो यज्ञः ॥ २०१ ॥

उत्तरत उपचारो यै यज्ञ इति श्रुतेः । अनिषत्देशस्य कर्म-
णा देशोयम् ॥ २०१ ॥

१ विना यचनं गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् तयोर्ध्वयायं न
होरात् तयोरन्तरालेन न गच्छेत्, नापि स्पर्शोद्भात्रादिप्रमत्तप-
लेन नयेदित्यर्थः ।

२ निवृत्य प्रदक्षिणमावृत्य आवृत्य आयर्चनं कृत्या प्रदक्षिण-
मावृत्य या इतरथावृत्तिः प्रत्यावृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

३ यत्र उत्तरत उपचारो भवति, उत्तरत विद्वारादुत्तरदे-
शे उपचारणं कर्म करणं यस्यासावुत्तरत उपचारः, सर्वं कर्म
विद्वारादुत्तरदेशे कर्तव्यमित्यर्थः ।

दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥ २०२ ॥

भवतः । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते इति वचनात् ।
अथ हैपैव तुला यदक्षिणो वेद्यन्त इति प्रकृत्य तस्मादक्षिणं वेद्यन्तम-
धिस्पृश्येवासीतेति ॥ २०२ ॥

पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥ २०३ ॥

ब्रह्मणः पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् आस्ते १ ॥ २०३ ॥

अध्वर्युः कर्मसु वेद्योगात् ॥ २०४ ॥

अध्वर्युर्वेदविहितस्य कर्मणश्चत्वार ऋत्विजः कर्तारः ।
तेषामनागृहीतकर्तृके कर्मण्यध्वर्युः कर्त्ता । कुत एतत् । वेद्यो-
गात् । अध्वर्युणा हि वेदो युज्यते । समाख्यायते । अध्वर्युर्वेद-
इति । यदि तद्वेदविहितानामध्वर्युः कर्त्ता तदैतदुपपद्यते ॥ २०४ ॥

वचनविरोधाभ्यामन्यः २ ॥ २०५ ॥

तद्यथा प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति वचनात् । विरोधादपि
वेषणोपधानयोर्युगपद्विधानादुपधानेऽनीत् ॥ २०५ ॥

हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजाम् ३ ॥ २०६ ॥

समावेक्षे सत्युत्तरमुत्तरं वहिर्भवति ॥ २०६ ॥

पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥ २०७ ॥

भवति ॥ २०७ ॥

१ तच्चात्र श्रुतिः, “अथ हैपैस्तुला यदक्षिणो वेद्यन्तः स
यत्साधु कर्तव्यं तदन्तर्वेद्यं यदसाधु तद्वेदिवेदि तस्मादक्षि-
णं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत्” इति ।

२ वचनाद्विरोधाभाष्ययोरन्योऽपि यजुर्वेदविहितस्य कर्मणः
कर्त्ता भवतीति सूत्रार्थः ।

३ हवींषि च पात्राणि च स्वामी च ऋत्विजश्च हविष्पात्र-
स्वाम्यृत्विजः तेषाम् ।

ऋत्विजामन्तर्वाहिभावः प्रतपनश्रपणादयो गार्हपत्ये वा । ७५

ऋत्विजां च १ यथापूर्वम् ॥ २०८ ॥

ऋत्विजां च यथापूर्वं समावेशं सत्युत्तमुरत्तरं वहिर्भवति ।
पूर्वं पूर्वमन्तरं भवति ॥ २०८ ॥

न वा चोदित्वात् ॥ २०९ ॥

न, पायमन्मन्तर्वाहिभावो भवति । न ह्यस्य ब्राह्मणे चोद-
नेति । एवमभिहिते पुनराधीतेन व्याख्यायते । अचोदितत्वात् ।
नायमन्तर्वाहिभावः स्याद्यदि न स्मर्यते स्मर्यते च । तस्मा-
दस्त्येवेति २ ॥ २०९ ॥

गार्हपत्ये संस्काराः ॥ २१० ॥

प्रतपनादयो भवन्ति ॥ २१० ॥

श्रपणं वाहवनीये ॥ २११ ॥

आहवनीये वा भवति । गार्हपत्ये वा ४ एवमेव हि धू-

१ चकाराद्धविषां तत्पात्राणां सत्प्रगणयागादौ स्वामिनां वैवम-
न्तर्वाहिभावो ज्ञेयः ।

२ तद्यथा “ तामन्तरेण यूपं चार्तिं च हरन्ति ” इति । “ प्रत्या-
हृत्य वा सोमाहवनीययोरव्ययायात् ” इत्यादि, अन्तर्वाहिर्भावश्चाप्या-
ग्न्यवधिकः । तेन यथा अग्नेरव्यवहिता, यूपस्तु पात्रवाह्यपात्रेक्षया
वहिः, प्रतिप्रस्थाना तु ऋत्विक्त्याद्युपादयि वहिर्भवतीति भावः ।

३ प्रतपनं आदिर्येषां तं प्रतपनादयः, तेच अधिभयणपर्यग्निक-
रणपात्रप्रतपनादयः, एतेषां संस्काराणां विशेषवचनाभावे गार्हपत्ये
ऽनुष्ठानमित्यर्थः ।

४ आदिविकल्पोऽयमः, नेच्छाविकल्पः । “ तच्छ्राविज ” इति त-
च्छ्रावित्वस्य नियतत्वेनानुवादात् । तदुक्तम् “ रूपं कालोऽनुनिर्वा-
प्यः श्रपणं देयताप्लवा, आदौ ये विधृताः पक्ष्माश्च इमे सर्वदास्मृ-
ताः ” इति । रूपं कर्म स्वरूपं दाक्षायण्यौर्णमासादिकम्, काल उ-
दिताऽनुदितादिः, अनुनिर्वाप्यो वैश्वदेव्यादिसौ, श्रपणं हायिः श्रपणं
गार्हपत्ये वाहवनीये वा, देयता येन्द्र भवति आहोन्द्रं वा, एतेषां वि-
कल्पानां मध्ये यः प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्तव्यः न पश्चा-
न्तरम् । एवमेते पञ्चैवादिविकल्पाः । अन्ये सर्वेऽपीच्छा विकल्पा
इति दिक् ।

यते ॥ २११ ॥

आज्येन यूपं समनकीति श्रूयते । तत्रैतच्चिन्त्यते किमाज्यशब्दः संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति ? । किं तावत्प्राप्तं । प्रयोगप्राप्त्युपासंस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्त इदमाह—

घृतमाज्ये लिङ्गात् ॥ २१२ ॥

आज्ये चोदिते घृतं प्रतीयात् । जातिनिमित्त १ आज्यशब्दो न संस्कारनिमित्त इति । असंस्कृतेऽपि हि प्रयोगो दृश्यते । क्रेयमाज्यं क्षीणमाज्यं तैलमुपसेवनं वर्त्तते । नन्वयमेकदेशे प्रयोगः । सत्यमेवं । एकदेशप्रयोगोऽपि घातकशक्तिमन्तरेण न भवति । लिङ्गाच्च लिङ्गं चाभ्य भेदे ब्रह्मोद्वर्गप्रकृत्य भवति । यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रचनामज्यज्यादत्त इति । असंस्कृतेऽप्याज्यशब्दप्रयोगो भवति । अपरे लिङ्गादिति चर्गायान् लिङ्गाद्रन्यमेव भवति । आज्यनिर्वापं प्रकृत्यामनन्ति । महीनां पयोसीति महा इति ह वा एतास्त्रामेकं नाम यदुगवामिति २ ॥ २१२ ॥

तस्य होमो नादेशे ॥ २१३ ॥

तस्येत्यप्यवयवलक्षणा पृष्ठी । द्रव्यान्तरस्याविधाने तेन होमः फलव्यः ३ ॥ २१३ ॥

१ प्रयोजनं 'आज्येन यूपमनक्ति' 'आज्यमासिध्योद्वगात्रे सोम्यं प्रपच्छति' इत्येवमादौ संस्काराभावः ।

२ तथाच मण्डनमिध्या—

'घृतार्थे गोघृतं ब्राह्मं तदभावे तु माहिषम् ।

आज्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥

तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम् ।

तदभावेऽनसीस्नेह कौस्तुभं सर्पणोद्भवम् ॥

पुसस्नेहोऽथवा ब्राह्मं पुर्यालाभे पर परः ।

तदभावे यत्रवीहिष्यामाफान्यतरौद्भवम् ॥

पिष्टमालोऽथ यत्नेन घृतार्थे योजयेत् सुधीः ।

वृक्षनैलेषु पुत्रागनिम्बैरण्डोद्भवं त्यजेत्' इति ॥

३ तथा 'सव्येनावृष्यदक्षिणाग्नी जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च' इति । 'नमः कृतायेति जुहाति' इति च । अत्र सर्वत्राज्येनैव होमो भवति ।

आज्यहविष्कानां इडाप्राशिन्नाधारादीनां च ७७
धौवाज्येनानुष्ठानम् ।

चात्वालात्पुरीषम् ॥ २१४ ॥

यज्ञकर्मणि यत्पुरीषं तन्वात्वालादमाह्वम् ॥ २१४ ॥

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः १ ॥ २१५ ॥

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति वच-
नात् । तत्र केचिदुपस्तरणमिधारणे अपि धौवादेवाज्यादिच्छन्ति ।
उपस्तरणाभिधारणं अपि यज्ञमाधने एवेति । तापुनर्यु-
क्तम् । तत्रैवदानसंस्कारकं हवने । न यज्ञमाधने । कुत एतत् । उ-
त्पद्यमानेष्वयं यागोऽष्टकपालसाधनकण्डोत्पद्यमानेष्वष्टाङ्गपा-
लोमयतीत्यनेन । तत्रान्यदुद्गम्यान्तरं न विकल्पते । न समुच्चयते ।
न चैवंपरीत्येन घ्राध्यत्राधकभावेन यामिसंश्रयन्त । उत्पत्तिगुण-
विरोधात् । अतोद्वयप्रदानसंस्कारोयम् । तथाचाह । स आज्य-
स्यापस्तीर्य द्विहविषोषदायाथारिष्टादाज्यस्यामिधारयति । सैवा-
पाज्येन मिथ्राहुनिर्हृषत् इति । मिथ्रजत्वेताज्यममिधीयते । न
यागसाधनत्वेनति । अथ संस्कारकागयपि धौवादं गृह्यते । तदानीं
पुराडाशाभिधारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपिनत एव प्राप्नुवन्ति ।
अस्तुतयेतिचेत् । न स्वाह्वानर्थक्यात् ॥ २१५ ॥

इडाप्राशिन्नाधारांश्चैके ॥ २१६ ॥

धौवादेनेच्छन्ति । तत्रापि हि यज्ञसंशब्दनं भवति । पाययशिय-
येष वा एतदिडया चरिर्पुरीषादाया । तथा प्राशिन्नं यज्ञस्यामनन्ति ।
तद्यथैव यज्ञस्यायदानमेवमपनर्दितं शिरा ये यज्ञस्यैतयोत्पन्न-
आधारयोरिति यज्ञसंशब्दनं भवति । एषे तत्रेच्छन्ति । अवश्यमात् ।
उपचारिकाण्येतानि यज्ञसंशब्दनानि ॥ २१६ ॥

१ आहवनीये य आज्यहविष्कानां अहन्ति ते ध्रुवायाः सप्त-
शादज्यमयदायकार्या इत्यर्थः । 'उपमृण्यन्नाभिधारयन्नाज्यस्य यज्ञ-
ध्रुवाया गृह्यति' इतिधृतौ आज्यपागार्थत्वेन आहव्यं दाध-
नात् इति ।

दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥ २०२ ॥

भवतः । ब्रह्मा चै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते इति वचनात् ।
अथ हैपैव तुला यदक्षिणो वेद्यन्त इति प्रकृत्य तस्मादक्षिणं वेद्यन्तम-
धिस्पृश्येवासीतेति ॥ २०२ ॥

पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥ २०३ ॥

ब्रह्मणः पश्चाद्यजमानो वेदिसल्लग्न आस्ते १ ॥ २०३ ॥

अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात् ॥ २०४ ॥

अध्वर्युवेदविहितस्य कर्मणश्चत्वार ऋत्विजः कर्त्तारः ।
तेषामनागृहीतकर्तृके कर्मण्यध्वर्युः कर्त्ता । कुत एतत् । वेदयो-
गात् । अध्वर्युणा हि वेदो युज्यते । समाख्यायते । अध्वर्युवेद-
इति । यदि तद्वेदविहितानामध्वर्युः कर्त्ता तदैतदुपपद्यते ॥ २०४ ॥

वचनविरोधाभ्यामन्यः २ ॥ २०५ ॥

तद्यथा प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति वचनात् । विरोधादपि
पेषणोपधानयोर्युगपद्विधानादुपधानेऽनीत् ॥ २०५ ॥

हविष्पात्रस्त्राम्यृत्विजाम् ३ ॥ २०६ ॥

समावेशे सत्युत्तरमुत्तर वहिर्भवति ॥ २०६ ॥

पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥ २०७ ॥

भवति ॥ २०७ ॥

१ तच्चाच श्रुति, “अथ हैपैवतुला यदक्षिणो वेद्यन्त. स
यत्साधु कर्त्ताति तदन्तर्वेद्यं यदसाधु तद्वहिवेदि तस्मादक्षि-
णं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत्” इति ।

२ वचनाद्विरोधाच्चाध्वर्योरन्योऽपि यजुर्वेदविहितस्य कर्मणः
कर्त्ता भवतीति सूत्रार्थः ।

३ हवींषि च पात्राणि च स्वामी च ऋत्विजश्च हविष्पात्र-
स्त्राम्यृत्विजः तेषाम् ।

आज्यहविष्कानां इडाप्राशिन्नाधारादीनां च ७१
धौवाज्येनानुष्ठानम् ।

चात्वालात्पुरीषम् ॥ २१४ ॥

यज्ञकर्मणि यत्पुरीषं तद्यात्वालाद्ग्राह्यम् ॥ २१४ ॥

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः १ ॥ २१५ ॥

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति वचनात् । तत्र केचित्तुपस्तरणाभिधारणे अपि धौवादेवाज्यादिच्छन्ति । उपस्तरणाभिधारणे अपि यज्ञसाधने एवेति । तत्पुनर्युक्तम् । द्वयवदानसंस्कारके ह्येते । न यज्ञसाधने । कुत एतत् । उत्पद्यमानपवाये यागोऽष्टाकपालसाधनकपचोत्पद्य आग्नेयोष्टाकपालोभयतीत्यनेन । तत्राज्यदृढ्यान्तरं न विकल्पते । न समुच्छीयते । न चवैपरीत्येन याज्ययाग्नकभायेन धामिसम्भ्रम्यते । उपस्तिगुणविरोधात् । अतोद्वयवदानसंस्कारोपम । तथाचाह । स आज्यस्योपपत्तीर्य द्विहविषोवदायाधोपरिष्टादाज्यस्याभिधारयति । संपापाज्येन मिथ्याहुतिर्ह्येत इति । मिथ्यत्वेनाज्यमभिधीयते । न यागसाधनत्वेनेति । अथ संस्कारकाद्यपि धौवाद गृह्यते । तदानीं पुरोडाशाभिधारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपितत एव प्राप्नुयन्ति । अस्तुतयेतिचेत् । न स्वात्मानर्थक्यात् ॥ २१५ ॥

इडाप्राशिन्नाधारांश्चैके ॥ २१६ ॥

धौवादेवेच्छन्ति । तत्रापि हि यज्ञसंशब्दनं भवति । पाकयज्ञिय-
येष वा एतदिदया ऋरिपुरिणीडायां । तथा प्राशिन्नं प्रकृत्यामगन्ति ।
तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमपतर्दित शिरो वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर-
आधारयोरिति यज्ञसंशब्दनं भवति । एके तत्रेच्छन्ति । अवशत्वात् ।
उपचारिकाण्येतानि यज्ञसंशब्दनानि ॥ २१६ ॥

१ आहवनीये ये आज्यहविष्कायागा भवन्ति ते ध्रुवायाः सका-
शादाज्यमवदायकार्या इत्यर्थः । ' उपस्तृणन्मिधारयन्नाज्यस्य यज-
न्ध्रुवाया गृह्णाति ' इतिध्रुवौ आज्ययागार्थत्वेन धौवस्य वचनात्
इति ।

यते ॥ २११ ॥

आज्येन यूपं समनकीति श्रूयते । तत्रैतच्चिंत्यते किमाज्यशब्दः
संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति ? । किं तावत्प्राप्तं । प्र-
योगप्राचुर्यात्संस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्त इदमाह—

घृतमाज्ये लिङ्गात् ॥ २१२ ॥

आज्ये चादिते घृतं प्रतीयात् । जातिनिमित्तं १ आज्यश-
ब्दो न संस्कारनिमित्त इति । असंस्कृतेषु हि प्रयोगो दृश्यते ।
क्रैयमाज्यं क्षीणमाज्यं तैलमुपसेवन वर्त्तने । नन्वयमेकदेशे प्र-
योगः । सत्यमेवं । एकदेशप्रयोगोपि वाच्यकशक्तिमन्तरेण न
भवति । लिङ्गाच्च लिङ्गं चाश्व मेघे ब्रह्मौदनं प्रकृत्य भवति ।
यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रयनामभ्यज्यादक्ष इति । असंस्कृतेष्व-
ज्यशब्दप्रयोगो भवति । अपरे लिङ्गादिति वर्गायान्न लिङ्गाद्रव्य-
मेव भवति । आज्यनिर्वापं प्रकृत्यामनन्ति । महीनां पयोस्तीति मह्य
इति ह वा एतासामेकं नाम यद्गवामिति २ ॥ २१२ ॥

तस्य होमो नादेशे ॥ २१३ ॥

तस्येत्यवयवलक्षणा पक्षी । द्रव्यान्तरस्याविधाने तेन होमः
कसंख्यः ३ ॥ २१३ ॥

१ प्रयोजनं 'आज्येन यूपमनक्ति' 'आज्यमासिद्योद्गात्रे सौम्यं
प्रपच्छति' इत्येवमादौ संस्कारामावः ।

२ तथाच मण्डनमिथा—

'घृतार्थं गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।

आज्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥

तैलभावे प्रक्षितव्यं तैलं जर्तिलसम्मथम् ।

तदभावेऽनसरीरनेह फौस्तुभं सर्पपोद्भवम् ॥

पृश्नस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वोलाभे परः परः ।

तदभावे यत्रवीहिद्वयमाफान्यतरोद्भवम् ॥

पिष्टमालोट्य यत्नेन घृतार्थं योजयेत् सुधीः ।

पृश्नैलेषु पुप्रागनिर्म्यरण्डोद्भवं त्यजेत्' इति ॥

३ तथाच 'सज्येनावृत्त्यदक्षिणाम्नां जुहोत्यग्नय इति सरम्यत्या
इति च' इति । 'नमः रुतायेति जुहोति' इति च । अत्र सत्यं प्राज्ये-
नेय होमो भवति ।

होमः शब्देन ग्रीहियकपोर्ग्रहणं अवदाननिरूपणं च । ७६

अवपट्कारातिरेकान्च ॥ २२२ ॥

अवपट्कारास्वाहुतिषु द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तं ज्ञापयति ।
कथम् । तद्वै चतुरवत्तं भवतीद् वा अनुवाक्याय याज्याय वपट्कारो-
य सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवतीति प्रकृत्याह । अति-
रिक्तः । ह तदवदानं यत्पञ्चममिति । तेनावपट्कारास्वाहुतिष्वनु-
वाक्याद्यभावाद्द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तमिति ज्ञापितं भवति ।
तथा यच्चतुर्थैर्ग्रीह्यैरहौपीरथ के ते द्वे आहुती इति द्वयोरतिरि-
क्ततां दर्शयति ॥ २२२ ॥

ग्रीहीन्यवान्वा हविषि ॥ २२३ ॥

हविषि चोदिते ग्रीहीन्यवान्वा प्रतीयत ॥ २२३ ॥

तस्या द्विरवद्यति ॥ २२४ ॥

तस्य सकलस्यैव देवतोद्देशेन गृहीतस्य होमे प्राप्ते वचना-
द्विरवद्यति ॥ २२४ ॥

त्रिजर्मदग्नीनाम् ॥ २२५ ॥

जमदग्नीनां त्रिरवद्यते । पञ्चावत्तं १ जमदग्नीनामिति व-
चनात् ॥ २२५ ॥

२पश्चात्तृतीयम् ॥ २२६ ॥

३ एवं च यत्त यत्राम्येषां चतुरवत्तमात्रमात्रपक्षीसंयाजप्रधान-
यागादी तत्र सर्वत्र जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव कर्त्तव्यम् । अग्नि-
होत्रहोमोऽपि तेषां पञ्चावत्तमेष पठ्यते मानवे "चतुः पञ्चकृत्यो
धा" इति । आपस्तम्बोऽपि । त्रिजर्मदग्नीनाम्, इति सूत्रयामास ।
अत्र जमदग्निपदमुपलक्षणम्, अन्येषामपि पञ्चावत्तं स्मर्यते ।
तथाहि—

“जमदग्निवत्सविदा चार्ष्टिपेणास्तथैव च ।

पञ्चावत्तिन एतेऽग्नये सर्वे चतुरवत्तिनः” इति ॥

४ तृतीयमवदानं हविषः पश्चाद्वागादवदेयम् । प्रथमाद्वितीये तु
मध्यात्पूर्वार्धादिति वक्ष्यते ।

१ प्राञ्चावाधारी ॥ २१७ ॥

होतव्यौ ॥ २१७ ॥

२ विदिशावेके ॥ २१८ ॥

जुहति ॥ २१८ ॥

आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम् ॥ २१९ ॥

यदाहवनीये जुहतीति श्रुतिः । आ पत्येतिस्मिन्नहवत इति
आहवनीयसमाख्यानम् ॥ २१९ ॥

जुह्वावचने ॥ २२० ॥

अवचनेन्यस्य होमार्थस्य द्रव्यस्य जुह्वा होमः कर्तव्यः ।
कुत एतत् । समाख्यानात् हवतं ज्ञेयेति जुहः । एतच्च दर्श-
पूर्णमासप्रकरण एव तद्विध्यन्तप्रादहकेषु च । तत्रैव जुह-
येति ॥ २२० ॥

सकृद्दृष्टीतार्थावाप्तेः ॥ २२१ ॥

सकृद्दृष्टीतेन होमः कर्तव्यः । सकृद्दृष्टीतेनैव हि होमा-
र्थोमिनिर्गृष्टिरवाप्ता भवतीति ॥ २२१ ॥

किञ्च—

१ पूर्वाधार उत्तराधारश्चैतौ द्वावप्याधारी प्राञ्ची, प्राक् संख्यौ
होतव्यौ श्रुज्जु सन्तर्ना दीर्घांचेति सूत्रार्थः । 'श्रुजुमाधारयति'
'सन्ततमाधारयति' 'दीर्घमाधारयति' 'प्राश्चमाधारयति' इति श्रु-
तेः । सूत्रे प्राश्चायिन्युक्तिस्तु श्रुज्वापुपलक्षिकेति भावः ।

२ एकं शास्त्रिनः आधारौ विदिशौ जुहति, आहवनीयभ्योत्त-
रधोनेरारभ्य दक्षिणांमपर्यन्तं पूर्वाधारम्; दक्षिणधोनेरारभ्यो-
त्तरांसपर्यन्तमुत्तराधारमिति । तथा च सूत्रान्तरम् 'उत्तरपश्चा-
धादग्नेरारभ्यापिच्छिन्नं दक्षिणतं जुहोति' 'तथादक्षिणपश्चाधादा-
रभ्यापिच्छन्नमुत्तरतो जुहोति' इति ।

अभिधारणप्रत्यभिधारणैककपालानुवचनाश्राव्या- ८१
दिनिरूपणम् ।

द्विश्वाभिधारणम् ॥ २३२ ॥

स्त्रिष्टकत्वेव भवति ॥ २३२ ॥

२ अवदाय प्रत्यभिधारणं प्राक् स्त्रिष्टकृतः ॥ २३३ ॥

तस्माद्यस्य कस्य च हविषोवधाते पुनरेव तदभिधारयति
स्त्रिष्टकृतस्य तत्पुनराप्यायतीति ॥ २३३ ॥

सर्वहुत एककपालः ३ ॥ २३४ ॥

कर्त्तव्यः । यावापृथिवीयमकृतित्वात् । 'तत्प्रकृतित्वं च य-
स्यायुपरिष्ठात् ॥ २३४ ॥

४ अनुवाचनप्रैपो यथादेवतममुष्मा

अनुब्रूहीति ॥ २३५ ॥

चतुर्थ्यै तेनानुवाचनं कर्त्तव्यम् ॥ २३५ ॥

आश्राव्यप्रैपे च ॥ २३६ ॥

चतुर्थ्यन्तेनैव प्रेषणम् । यत्र प्रैषाचरणस्य प्रैषः । यथा इन्द्रा-

१ 'सहृदयवत्पथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति' 'मयास्य
अरोः सहृदयवत्पथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति', इति 'श्रुति-
श्रयाम् ।

२ प्रधानार्थं हविषोऽवदानं कृत्वा हविषो यावद्भ्यः प्रदे-
शेभ्योऽवदानप्रदहणं कृतं तत्राज्येन प्रत्यभिधारणं कर्त्तव्यं, स्त्रिष्ट-
कृतः प्राक्, तस्मिन् कृते तु प्रत्यभिधारणं ॥ कर्त्तव्यम् । तथा च
श्रुतिः "तस्मात्" इत्यादि ।

३ 'अथैत ४ सर्वमेव जुहोति न स्त्रिष्टकृतेऽवधाति' इति
श्रुतेः ।

४ या देवता यस्मिन् यागे भवति तद्वाचकममुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं
प्रयुज्यानुब्रूहीति प्रैषः कर्त्तव्य इत्यर्थः, यथा अग्नयेऽनुब्रूहि सोमायानु-
ब्रूहि इति ।

अवदेयम् ॥ २२६ ॥

सर्वेषां वोभयमविधानात् ॥ २२७ ॥

सर्वेषां वोभयं भवतीति । चतुरवचं पञ्चावचं वा । कुत पत-
त् । अविधानाज्जमदग्नीनां पञ्चावचत्वस्य । माध्यन्दिनानां पठ्यते ।
तद्वै चतुरवचं भवति उक्तो पञ्चावचमेव भवतीति । शास्त्रान्तरे तु
पञ्चावचं जमदग्नीनामिति । तेन जमदग्नीनां पञ्चावचमेव इतरेषां
चतुरवचं पञ्चावचं वा ॥ २२७ ॥

मध्यात्पूर्वाद्वाञ्चासम्भिर्दन्नङ्गुष्ठपर्व-

मातमवदानम् ॥ २२८ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वाद्वाञ्चासम्भिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं गृ-
हीयात् । असम्भिन्दन्नवदानमर्यादां कुर्यात् । कुत पतत् । अ-
वदानसम्भेदनाद्वा मर्यादायाधः । मर्यादायाधे च मध्यात्पूर्वाद्वाञ्चि-
त्यस्य बाधः ॥ २२८ ॥

मात्रावहधिपयसोः ॥ २२९ ॥

दधिपयसोऽपि तन्मात्रमेवावदेयम् १॥ २३९ ॥

आद्यन्तप्रोराज्यम् ॥ २३० ॥

फलस्यमिति शेषः । स आज्यस्योपस्तीर्य छिर्हविषोषदाया-
योपतिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति २ ॥ २३० ॥

एकप्रत्यवायुः स्थिष्टकृतः ॥ २३१ ॥

स्थिष्टकृतस्त्ववदाने एकमवदानं प्रत्ययति ॥ २३१ ॥

१ तपोर्हि द्रवत्वात्स्रुवेणायदानं सामर्थ्यात् स्रुचपुष्करस्यै-
साधत्परिमाणत्वादिति भावः ।

२ तच्च भुयाया अवदेयम्, 'उपस्तृणप्रमिघारयप्राज्यस्य य-
जन् भुयायां गृह्णाति' इति पचनात् ॥

अभिधारणप्रत्यभिधारणैककपालानुवचनाप्राव्या- ८९
दिनिरूपणम् ।

द्विश्वाभिधारणम् ॥ २३२ ॥

स्विष्टकृत्येव भवति १ ॥ २३२ ॥

२ अवदाय प्रत्यभिधारणं प्राक् स्विष्टकृतः ॥ २३३ ॥

तस्माच्चस्य कस्य च हविषोषयति पुनरेव तत्रभिधारयति
स्विष्टकृत्येव तत्पुनराध्यायतीति ॥ २३३ ॥

सर्वहुत एककपालः ३ ॥ २३४ ॥

कर्त्तव्यः । छाषापृथिवीचमृत्तित्वात् । 'तत्प्रकृतिर्व च य-
स्ययुपरिष्ठात् ॥ २३४ ॥

४ अनुवाचनप्रैपोऽथैवादेवतममुष्मा

अनुब्रूहीति ॥ २३५ ॥

चतुर्थ्यं तेनानुवाचनं कर्त्तव्यम् ॥ २३५ ॥

आश्राव्यप्रैपे च ॥ २३६ ॥

चतुर्थ्यन्तेनैव प्रेषणम् । यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैपः । यथा इन्द्रा-

१ 'सकृद्वद्यत्तयोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति' 'मघास्य
चरोः सकृद्वद्यत्तयोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारति', इति 'श्रुति-
प्राम् ।

२ प्रधानार्थे हविषोऽवदानं कृत्वा हविषो यावद्व्यः प्रदे-
येऽयोऽवदानमहर्णं कृतं तत्राज्येन प्रत्यभिधारणं कर्त्तव्यं, स्विष्ट-
कृतः प्राक्, तस्मिन् कृते तु प्रत्यभिधारणं न कर्त्तव्यम् । तथा च
श्रुतिः "तस्मात्" इत्यादि ।

३ 'अथैत ॥ सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेष्वयति' इति
श्रुतेः ।

४ या देवता यस्मिन् यागे भवति तत्राचकममुष्मे इति चतुर्थ्यन्तं
प्रयुज्यानुब्रूहीति प्रैपः कर्त्तव्य इत्यर्थः, यथा अग्नयेऽनुब्रूहि सीमायानु-
ब्रूहि इति ।

गिज्यां च्छागस्य घषां मेदः प्रेष्येति ॥ २३६ ॥

अमुं यजेति ॥ २३७ ॥

यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषामावस्तत्रामुं यजेति द्वितीयान्ते-
न प्रैषः १ ॥ २३७ ॥

प्रैषानुवाचने पृष्ठी वपायै धानांसोमेभ्य

इति परिहाप्य ॥ २३८ ॥

प्रैषसम्प्रदेशेनुवाचने द्रव्ये पृष्ठी विभक्तिर्भवति । वपायै धा-
नांसोमेभ्य इति परिहाप्य ॥ २३८ ॥

असावित्यपनोदे ॥ २३९ ॥

यत्रासौ यजामौ यजेति । यथा पुनरभ्युधीतेषु । तत्र वैचना-
विभक्तिश्चापनोदे वर्तते । अथवासावित्यपनोदे इति । यत्र मन्त्रेऽसा-
विति सूर्यनामशब्दस्तस्यापनोदं कृत्वा यस्तत्राभिधेयस्तन्नामादेशः
कार्यः २ ॥ २३९ ॥

सवषट्कारासु तिष्ठन्दक्षिणत उदङ् प्राङ् वप-
ट्कृते ॥ २४० ॥

सवषट्कारास्त्रादुतिषु दक्षिणतो धितानस्योदङ् प्राङ्मध्यस्थितो
वषट्कृते जुहोति ३ ॥ २४० ॥

सह वा ॥ २४१ ॥

१ तद्यथाग्निं यज सोमं यजेति ।

२ यथा 'सम्राडयमसौ' 'गृहस्पनेष्टा साम्राज्येतामिदिशाम्य-
सौ', 'इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमित्यादि ।

३ वषट्कारात्पूर्वं होमे निन्दा च भूयते 'द्विषणात्रं वा एष यद्वष-
ट्कारस्तद्यथा पात्रउदघृत्य प्रयच्छेदेयं तदय यत्पुरा वषट्काराज्जुहु-
याद्यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेयं तत्' इति ।

हविष उभयतः महावाज्यहोमानुष्ठानं निगदानां ८३
कर्मचोदकत्वं च ।

सहवा वपदकारेण जुहुयात् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तस्मादु
सह वै वपदकारेण जुहुयाद्वपदकृते वेति ॥ २४१ ॥

१ उभयत आज्यं हविषः ॥ २४२ ॥

शारयेत् ॥ २४२ ॥

सह वा ॥ २४३ ॥

एयमेष हि श्रुतत्वात् २ । अनुवाचनप्रैषौ यथादेयतमिति ॥ २४३ ॥

प्रैषाः प्रकान्ता भतस्ताद्विषयमेवैतच्चिन्त्यते । किमग्नी
दग्नीन्विहरेत्येषमाह्वः कर्मचोदका, उत सम्बोधनार्था
मन्त्रा इति ? । ननु चोक्तमाचार्येण निगदानां मन्त्र-
त्वम् । 'अष्टौ यजुषि सामानि निगदा मन्त्रा इति । स-
त्यमेयम् । मन्त्रवैलक्षण्यसदेषास्तिप्यते । स एव च निर्गुणो भवि-
ष्यति । किं वैलक्षण्यमिति चेत् । उच्यते । केचित्करणमन्त्रा गेनु-
ष्ठातकाले पदार्थान्स्मारयन्ति । केचिन्नमन्त्रा अह्वयार्थाः । अपरे
क्रियमाणानुवाद्भिः क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति । यथाग्निमन्थनीयाद-
यः । न च तद्व्याः प्रैषाः । अपि च विधिभिर्मक्तियुक्ता एते भग्नी-
दग्नीन्विहरे वाहिस्तृणीहीति । तेनामन्त्रस्याशङ्काविमिश्रत्यर्थमिदमार-
भ्यते—

वर्त्तमानापदेशाच्चोदनाशब्दात् श्रुत्यर्थाभावात्तवै-

चेति वचनाद्भिर्देशात्कर्मचोदकः ॥ २४४ ॥

भग्नीदग्नीन्विहरेत्येषमादि. कर्मचोदकः प्रतिपत्तव्यः । कुत

१ होमकाले हविष उभयत आज्यं होतव्यम्, पूर्वमन्त्रं हुत्वा ततो
हविर्ह्रियते पुनश्चोपवाज्यमित्यर्थः ।

२ 'प्रदग्धाहुतिर्ह वा अन्योऽध्वर्युरिति' प्रकृत्य "अथ हेना एय
सन्तपयति योऽयमाज्यं हुत्वाचदानानि जुहोत्यथ पुनरन्तत आज्ये-
नाभिजुहोत्येष हेनाः सन्तपयति" इति, तथा "तदुहोवाच याज्य-
वन्धो यज्ञा उपस्तीयांषदायामिधारयति तदेयैनाः सन्तपयति" इति
च श्रुतेः ।

एतत् । पर्त्तमानापदेशात् । घर्त्तमानमर्थमपादिशन्त्येवमादयोनुष्ठेय-
त्वेन । अग्निविहरणकियानुष्ठेयत्वेनोच्यते । किं च चोदनाशब्दात् ।
चोदनाशब्दो हि भवति । लिङ्लोटौ कर्मचोदकौ । लोटवचनानि
चेतानि श्रूयन्ते । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिष्पणीदीत्येवमादीनि । अतः
कर्मचोदकः । यदि च विधिविमक्तियोगेपि कर्मचोदकत्वं नाधी-
यते । लोटवचनमनर्थकमेव स्यात् ।

श्रुत्यर्थाभावाच्च ।

अपि च लोटवचनादेवायमर्थो गम्यते । यदुक्तं कर्मचोद-
कत्वम् । यदि च विधिविमक्तियोगेपि कर्मचोदका न भवेयुः धु-
तार्पणानिः स्यात् ।

किञ्च—

तवैचेति वचनात् ।

मन्त्रयैलक्षण्यामेषाम् । तयै वचनाः प्रेयाः पठ्यन्ते । प्राद्वण्य
नर्पितयै इत्येवमादयः । इति वचनाच्च मन्त्रायथा उरु प्रथा उरुप्र-
त्ययेति प्रथयत्येवमेतदुक्ते यक्षपतिः प्रथतामिति च । अतोपि म-
न्त्रयैलक्षण्यादमन्त्रत्वम् ।

निर्देशात् ।

अपि च निर्दिष्टा मन्त्राः । अहेषु अन्यमन्त्रं मे पादि यमृगय-
स्त्रयी यिदो यिदुः ऋचो यजूंषि सामानोति तन्मद्यो चागाम्नागा-
हमन्त्रत्वम् । अतः ।

कर्म चोदकः ।

अगरे निर्देशादित्यन्यथा धर्णयन्ति विधिविमक्तियोगाच्छ्रु-
यन्ति कर्मनिर्देशुमिति ॥ २४४ ॥

परं प्राप्त माह—

मन्तो वा समसिव्याहारात् ॥ २४५ ॥

वा शब्दः पक्षव्यापृष्टौ । मन्त्रो धैवश्रातीयकः प्रतिपत्त्यः ।

कुत एतत् । समभिव्याहारात् । य एभिरर्थोभिधीयते स समभि-
व्याहृतो वाक्यान्तरेण विहरत्यग्नीनित्येवमादिना । न च विहितस्य
विधानमवकल्पने । अभिधानं तु सम्भवति । तस्मान्मन्त्रएव जा-
तीयकः प्रतिपत्तव्यः । अथवा समभिव्याहारादित्यभिव्याहरणमेषां
प्रयोगकाले चाद्यते । उत्तिष्ठन्नाह्वाग्नीन्विहरेति । अथाह प्राक्षणीरामा-
दयेति च । यदि कर्मचोदका एते स्युरभिव्याहरण एषां न चाद्यते । चाद्य-
ते च तस्मान्मन्त्रा इति । यत्पुनरुक्तं वर्त्तमानापदेशादिति तन्मन्त्रावपि
न विरुध्यते । वर्त्तमानापदेशको हि मन्त्रो भवति । यदुच्यते । चां-
दनाशब्दाच्छ्रुत्यर्थाभावादिति । तत्रोच्यते । मन्त्रत्वेऽप्येतन्न दुष्यति ।
न लोहयिभक्तेर्विधानमेवैकोऽर्थः । प्राप्तकालतायामपि लोहं स्मर्यते । अ-
ग्नीष्मन्नीन्विहरं धर्हिस्तृष्णोहीति च । अन्नोदित्यभिधीयते विहरण-
स्तरणयोः प्राप्तः काल इति । यदपि मन्त्रयैलक्षण्यमुक्तम् । तथै-
चेति वचनादिति तदप्यमेकान्तिकम् । तथै वचना अपि मन्त्रा इत्य-
न्ते । कन्या इव वधतु मेतवा उ इति । मन्त्रश्चायम् । अनितिवचना च
मन्त्रा इत्यन्ते । स जुहोत्येव स्य घाजी क्षिपणिं तुरग्यनीत्येवमादयः
तस्मादप्यैलक्षण्यम् । यद्योक्तं निर्देशादिति निर्दिष्टा हि मन्त्रा श्रुचां
यजूंषि सामानीति निगदानामनिर्देशादमन्त्रत्वमित्यत्र श्रूमः । यजुषां
निर्देशात् निगदोपि निर्दिष्ट एवेत्यदोषः । अथवा वर्त्तमानापदेशा-
दित्येवमादीनां व्याक्यान्तरं प्रस्तूयते । पूर्वप्रापरितोषात् । उक्तमेव हि
निगदानां मन्त्रत्वमिति । विषयव्याप्तिश्च भवति । इदमामनन्ति
आग्नेयोष्टाकपालो भवति पेद्राग्नौ द्वादशकपालो भवतीत्येवमा-
दि । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमेते विधय उक्तार्थवदा आहोस्वि-
न्मन्त्रा इति । तत्रै तदुच्यते नैते विधयो वर्त्तमानापदेशात् । यो हि
वर्त्तमानमर्थमुपदिशति सोऽनुवादसरूपत्वाच्च विधिः स्यात् । विधौ-
नै तर्हि कीदृसादवगम्यते । अत्र आह । चांदनाशब्दात् । लि-
ङ्गन्ताल्लोङ्गन्ताच्चव्यान्तात् । एते हि विधौ स्मर्यन्ते । न चामेयो-
ऽष्टाकपालो भवतीत्येवमादयो लिङ्गन्ता न लोङ्गन्ता नापि तज्या-
न्ताः । अतो न विधयोऽर्थवादास्तर्हि भवन्त्वित्याशङ्कित आह । श्रु-
त्यर्थाभावात् । अर्थवादा न भवन्त्येते श्रुतस्य हार्थस्वार्थयोरो भवति
स्वावको । न चात्र श्रुतोर्धो विद्यते य एभिः संस्तूयेत् । तस्मात्प्रार्थ-
वादाः । मन्त्रास्तर्हि भवन्तु । मन्त्रा अपि न भवन्त्येते । कुत एतत् ।

श्रुत्यर्थाभावादेव । श्रुतस्य ह्यर्थस्य मन्त्रः प्रयोगकालेभिधायको भवति । न चासावस्तीति । तवैचेति वचना इति वचनाश्च मन्त्रा ब्राह्मणे पठ्यन्ते । न चैत तल्लक्षणयुक्तास्तस्मादप्यमन्त्रत्वमिति । तस्मात्सर्वप्रकाराभावादानर्थक्ये प्राप्त आह । निर्दोशात्कर्मचोदकः । कर्मचोदक एव जातीयकः प्रतिपत्तव्यः । शक्नोति ह्यसौ अर्थवादपदसंयोगात् पञ्चनलकारपरिकल्पनाद्वारेण विधानं कर्तुम् । ननु यवर्त्तमानापदेशकोऽयं भवति कथमिवानुवादस्वरूपत्वाद्विधिः स्यात् । यथा गच्छति पठनीत्येवमादयो न विधयः । एवमेतेषां अत्रोच्यते । आप्नोद्योष्टाकपालो भवतीति मानुषादौयम् । न ह्यसौ विहितः कचिद्येनानूचते । तस्मादष्टाकपालो भवतीति भावयितव्य एवमेव गम्यते । न चाभाषितोऽष्टाकपालो भवतीति । तस्माद्भाषयितव्य एव । अर्थवादपदसंयोगोऽप्युक्त एव । आप्नोर्वैदेवानां मुष्मन्तिष्वेवमादि । यदि घर्त्तमानापदेशकस्यापि विधायकत्वमाश्रीयते । गायत्रेण स्याच्छब्दसा परिशुक्लामीत्येवमादीनामपि विधायकत्वमस्त्वित्येव प्राप्त आह ।

मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ।

मन्त्रो वैव जातीयः स्यात् । कुतः समभिव्याहारात् । य एवमादिभिरर्थो विधीयते । स वाक्यान्तरेण विहित एवेति । तस्मान्मन्त्रा एवमादयः ॥ २४५ ॥

१ अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनम् ॥ २४६ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ २४६ ॥

१ अर्थ प्रयोजनम् । तथाच प्रयोजनपरिगणनया शूर्पाग्निस्रोत्रहोम्यादिद्रव्याणां समीपे स्थापनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अर्थात् कार्त्तिक्यभाषे पर्मणि उपसंहार्यमाणानि । सर्वाणि द्रव्याणि गणयित्वा कर्मात्मनात् प्रागेवानीय समीपे स्थापनीयानि अन्यथा कालाधिलभ्येन प्रधातयमंषाधः स्यादिति तात्पर्यम् ।

चर्मास्तरणहविरासादनवेदोपग्रहस्यलवजोपग्रहस्य- ८७
 लादिनिरूपणम् ।

१ चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि ॥ २४७ ॥

कस्तेव्यानीनि शेष ॥ २४७ ॥

अवरोक्तमुत्तरहृविषि ॥ २४८ ॥

हृषिपा यत्पश्चाद्विमहितं तदासादनादिषु उत्तर देशत का-
 लतश्च प्रातपक्षव्यम् २ ॥ २४८ ॥

एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम् ३ ॥ २४९ ॥

साज्य एकस्मिन्द्रव्ये वेदेन उपग्रहो भवति । एकद्रव्यप्रहणम्-
 नेकद्रव्येषुदासायम् ४ ॥ २४९ ॥

स्फ्येनान्यत् ॥ २५० ॥

आज्यादन्यमान्येन द्रव्येण द्रव्यबलेकस्मिन् स्फ्येनोपग्रह-
 णम् ॥ २५० ॥

५ कुशैरसत्सु ॥ २५१ ॥

असत्सु वेदघण्टाद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम् । अपरेन्यथा
 वर्णयन्ति । असत्सुद्रव्येषु जपोपसानादिषु कुशैरुपग्रहणम् ॥ २५१ ॥

१ चर्माणि कृष्णाजिनाधिपयशादुलचर्मादीनि उत्तरलोमानि
 प्राग्ग्रीवाणि च स्तरणीयानि इत्यर्थः । “तदुत्तरत् पुच्छस्योत्तरलोम
 प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति” इति श्रुते ।

२ तथाच महापितृयज्ञे ‘स तन्न जुहुमास्तादयस्य पूर्वामुपभृत-
 मथ ध्रुवामथ पुरोडासमथ धाना मथ मग्यमि’ति । अथ दिग्विपर्य-
 येण प्राच्येवोत्तरा तेनैवमनूयन् इति माय ।

३ दाक्षिणहस्तस्य साज्यस्यैकद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनान्यस्क-
 न्दनधारणार्थं सन्यहस्तगृहीतवेदेनाधारणमुपग्रहणमुच्यते । यथा
 “दद्यापवित्रेणोपगृह्य” इति ।

४ तेन जुहुपभृतोर्वयोर्ग्रहणे न वेदोपग्रहः ।

५ तथाच स्मृति “सन्य सोपग्रह कार्यो दक्षिण सपवि-
 त्रक” इति ।

पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकालेऽ

१हादयन् ॥ २५२ ॥

एवमेव श्रुतत्वात् । असः हादयन् शब्दमकुर्वन् ॥ २५२ ॥

इदमामनन्ति । अभिजिता यजेत विद्यजिता यजेनेम्यस्य-
लभ्युकाश्चोदनास्तत्र चिन्त्यते । किमेषु फलमस्युत नास्तीति ? ।
यदा चास्ति तदा यत्किञ्चिदुत स्वर्ग इति ? किं तावत्प्राप्तम् । फला
श्रवणाच्चास्ति फलमित्येव प्राप्त उच्यते—

२वाच्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् ॥ २५३ ॥

सामर्थ्याद्भवितव्यमत्र फलेन । एवमेताश्चोदनाः समर्था भ-
वेत्येव भवन्ति । इतरथा सापक्षाः सन्तर्पणार्थिकाः स्युः । न च वेदे
शाघात्तस्याप्यानर्थक्यमिष्यते । यद्य साकाशं वाक्यं तदध्याहारेण
वानुपद्वेण वा गिराकाहो कर्त्तव्यम् । एव चार्थवद्भवति । तेनैव
स्वर्गकामपदानुपद्वेण कार्यः । विद्यजिता यजेत स्वर्गकाम इति नै-
वस्तुल्यम् । ननु च पशुकामादिपदानुपद्वे कस्माच्च कियते । अ-
त्रोच्यते । स्वर्गेष्वप्युपरिभिवाच्यते । तदेव सामर्थ्यादनुपपज्य-
ते । नान्यानि फलवाक्यानि ॥ २५३ ॥

एककर्मणि गुणविशेषे फलविशेषः ॥ २५४ ॥

एकस्मिन्कर्मणि गुणविशेषे फलविशेषणश्च भवितव्यमाप्नोति-
सामर्थ्यात् ॥ २५४ ॥

१ तदुक्तम् “ इत्यमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहू परिगृ-
ह्योपभृत्याधिनिदध्यात् ” इति । तथा “ ते असः शिञ्जयन्ताददीत ”
इति धुनियाम् ।

२ अधुनफलेषु विद्यजिदादिषु स्वर्गः फलत्वेन कर्त्तव्यः, कु-
तः ? सामर्थ्यादित्यर्थः ।

३ तद्वथा, अभ्याधेय पूर्णाहुत्यन्तमिष्टयन्तं च, तत्र पूर्णाहुत्यन्त-
पक्षादिष्टयन्तपक्षे फलभूयस्त्वम्, तत्रापि पक्षदक्षिणापक्षाद्द्वादशद-
क्षिणापक्षे फलाधिक्यम्, ततोऽपि चतुर्विंशतिदक्षिणापक्षे । एवशा-
द्वाधिक्य फलाधिक्यम्, इतरथा तद्विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः
इति गात्रम् ।

दानादौ यजमानकर्तृकत्वं स्वातादिषु मन्त्राभावश्च । ८६

दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु

यजमानं प्रतीयात् ॥ २५४ ॥

दानादिनिगदव्याख्यातानि तेषां कर्त्तारं यजमानं प्रती-
यात् १ ॥ २५४ ॥

स्वातलूनच्छिन्नावहतापिष्टदुधदग्धेषु

यजुःक्रियासम्भवात् ॥ २५५ ॥

याते पूषाघटे । कृते वहिषि । छिन्ने यूरे । अवहतेषु मीहिषु ।
पिष्टेषु तण्डुलेषु । दुग्धे यवसि । दग्धे महावीरे । तद्यजुरा क्रिया न
भवति । कुत एतत् । द्वाराभावात् । क्रियाद्वारको हि मग्न इति ।
एतच्चासम्भवाविषयमेव द्रष्टव्यम् २ ॥ २५५ ॥

१ दाने तावत् “अग्न्याहार्यं ददाति” “तस्मादग्नीध्रे प्रथमाय द-
क्षिणां ददाति” इत्यादौ यजमानस्यैव दानकर्तृत्वम् । याचने
“भावोदेवास्त इति याचयति” “रेवती यजमान इति याचय-
ती” इत्यादौ तस्यैव याचककर्तृत्वम् । यद्यमेव “आश्विनं शु-
क्लात्यन्वारमधेवा” “घट कृत्वा ददाति” इत्यादावपि यजमान-
स्यैव कर्तृता हेयेति भावः ।

२ याज्ञिकास्तथेयमाहुः “एषु लोकसिधेःष्वपि गृहीतेष्वपि य-
जुः क्रिया यजुर्गुप्ता क्रिया यथाकथं चित् कर्तव्या कुतः ? स-
म्भवात् । सम्भवति हि यथाकथं चिद्यजुः क्रिया । अथवा अस-
म्भवात् । अन्यस्याः क्रियायाः कर्ममध्ये असम्भवात् । यदाच पशौ
यूषाहरणार्थं सन्निहृष्टे अलामात् देवान्तरे विप्रहृष्टे गम्यते तदा प्र-
धानकालविरोधो भवति । यदा चैकदक्षिणपक्षः तदा महावीरोपा-
दिकमेकेनान्तरा निष्पादयितुं न शक्यते इति । तदुक्तं मण्डनमिधेः—

“छिन्ने मूत्रं च पिष्टं च साध्याय्यं मृगमयं तथा ।

लोकसिद्धं गृहीतं चेन्मन्त्रा जाप्याः कडाशयात् ॥

छिन्नादिलोकसिद्धं चेदाद्विषेत कर्तुं प्रति ।

तद्यन्मन्त्रजप आह मारद्वाजः कृताकृतम् ॥

छिन्नं चावहते पिष्टं दग्धे मूत्रं च मृगमये ।

साते च लौकिके प्राप्ते अपोनास्त्येव याजिनाम्” इति ।

रौद्रः राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा
पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदपः ॥ २५६ ॥

रौद्रादिमन्त्रमुक्त्वा च शब्दात्कर्म च कृत्वा उपस्पृशेदप इति ।
वर्शयति चैवं रुद्रियेषेच वा एतदचारिणः शान्तिरापस्तदग्निः शान्त्या
शमय इति २५६ ॥

त्रयीसारसमुद्धारसूत्रप्रव्याख्यानमावृते ।
यत्तन्मयानुगृह्णन्तु साधुत्वेतेह साधवः ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविचारणे
परिभाषाध्यायः प्रथमः समाप्तः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ इह स्वर्गोपवर्गो परः पुरुषार्थः । तौ चानेककथाप्रभेदाभि-
 प्रनियतवर्णानुपूर्व्याव्यवस्थिताऽऽत्मिसर्वगतविधिनियेधरूपशब्दौघ-
 समधिगम्यौ । न हि प्रत्यक्षादीनामसौ विषयः १ । ननु च स्वर्गकामो
 यजेतेत्येवमादिना स्वर्गस्यास्तु तत्समधिगम्यता अपवर्गो कथामिति ।
 उच्यते । शुभाशुभमर्मफलोपभोगनिमित्तशरीरप्रहणाभावोऽप-
 वर्गः । स च विहिताकरणप्रतिपिद्मसेवनोपजातानुमोपभोगायाव-
 द्यं भाविनि शरीरप्रहणे दुर्लभ इति भवति विधिनियेधसमधिगम्य-
 ताऽपवर्गस्यापि । यदपि कैश्चिदुच्यते धानादपवर्ग इति । तदपि न ।
 देहेन्द्रियतो व्यतिरिक्तात्मसत्त्वावबोधस्य मुक्तेश्च केन साध्यसाध-
 नसम्बन्धो वृद्धीत इति पर्यालोचनीयं स्वर्गशागादियत् । भागमोपि
 नैवं विधः । यदप्यात्मा धा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तदप्यारमनो दर्शन-
 भ्रमणादिपरमेव । मुक्तिस्तु पुनरपि शुभाशुभोपक्षयानिमित्तैवेति २ ।
 शानेपि सति विहिताकरणाग्रनिपिद्मसेवनाथ मुक्तिप्रतिषन्धः । य-
 दप्युच्यते न करोति न लिप्यत इति । धानप्रशमेवासी । मग्येय स-
 त्यात्मसत्त्वावबोधो न किञ्चिदुपकार करोति । नेत्युच्यते । यदा य-
 गतमेतदस्ति देहादिव्यतिरिक्त आत्मेति तद्वन्धश्च शुभाशुभानिमित्तो
 न वृद्धस्तिप्रतानुसारिणामिव ३ भूतसङ्घातमात्रमेवेदमिति तदा त-

१ प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भतत्वेनातीन्द्रियेण प्रमाणाभावात् ।
 तदप्रामाण्ये तन्मूलभूतानां प्रमाणान्तराणामप्यविषय इति भाषः ।
 भाषनावलजं योगिप्रत्यक्षं तत्र समर्थमिति तु मनोरथमात्रं । भाष-
 नाया ह्यनुभूतविषयत्वात् ।

२ तदुक्तम् “अथ चत्वारि भूतानि भूमिवाय्वमलानिलाः । चतु-
 र्भ्यः परं भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायत इति ।

३ “यथा पुष्करपलाश भाषो न निरुप्यन्त ययमेवं विदि पार्थ
 कर्म न निरुप्यते ” “तद्यप्येकीकातुलमग्नौ प्रातं प्रहृयेतत्र दास्य सर्वे-

ग्रन्थहेतुपरिहारे प्रयतत इति भवति ज्ञानान्मुक्तिः । अथापि शुद्धं ज्ञानमेव मुक्तेः साधनमिति विधिः स्यात्तथापि विधिनिषेधमूलतयापवर्गस्यापीति । स च विधिनिषेधरूपः शब्दसमूहोऽनेकशाखान्तरावस्थानरूपतया स्वतश्च प्रतिवाक्यमनेकवाक्यार्थप्रतिमानिरुद्धावतारतया महोर्मिमालाकुलार्णव इव बुरवगाहः । तद्यथा कचिदग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ धात्वर्थमात्रविधानम् । तत्राप्यग्निहोत्रशब्दे गुणविध्याशङ्का । तथा किं होमः स्वर्गाय उत स्वर्गो होमाय इति । एवं सर्वत्र । कचित्सोमेन यजेतेतिवह्निशिष्टधात्वर्थविधानम् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति फले विधिः । कचिच्च सौर्वादौ विंशष्टे फले विधीयते । दधानुहोतीत्यत्र गुणे विधेर्न्यापारपर्यवसानम् । कचिच्च प्राकाशायध्वर्यवे हृदातीत्यादिद्यद्धात्वर्थेऽनान्यसम्बन्धविषयो व्यापारः । तथा कचिन्मुख्यार्थवृत्तिता शब्दस्य । कचित्सहस्रसम्प्रसारद्वयत् गुणवृत्त्या शब्दवृत्तिः । विध्यर्थवादसम्प्रोदश्च परस्परतो रूपव्यतिपङ्गात् । धूपेण जुहोति तेन ह्यत्र क्रियते इति विधिमरूपोऽर्थवादः । रात्रीः प्रति तिष्ठन्ति य एता उपयन्तीत्यर्थवादसरूपं रात्रीणां फले विधानमिति । दिदमात्रमिदं बुरवगाहत्ये । यद्यपि च संशयविपर्ययरहितज्ञानोत्पत्तिशक्तियुक्तविधियाक्याभिहितार्थं प्ररोचनाद्वारेणार्थवादानां तदन्तर्मात्रं उक्तो जैमिनिप्रभृतिभिर्मन्त्राणामभिहितार्थप्रकाशनेन क्रियाङ्गता नामधेयस्य च गुणकलोपवर्धनेनेति सुविदूतमेवेतत् । यथा मैत्रादिलक्षणाणुकथनेनानेकरूपवाक्यार्थमागोषदर्शनं एतमे-

वाप्मानः प्रदृश्यन्ते ” “ मिद्यते हृदयमग्निदिक्ष्यन्ते सर्वसमाया, क्षीयन्ते चाभ्य कर्माणि तस्मिन् हृद परापरं ” इत्यादि धृतिस्मृतिप्रत्ययैवायगमात् । तस्मात् सुमधुःखादिसमस्तपैशिरिकतमगुणोच्छेदो-
मोक्षः, सुगदुःखाच्छेदश्च धर्माधर्मयोरच्छेदात्, धर्माधर्मयोरच्छेद-
धात्वप्रदानां धर्माधर्माणामुपभोगेन निर्वर्तनमितिकर्मांनुष्ठानेनात्म-
ज्ञानेन च विरोधादुत्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां न-
दननुष्ठानेनानुत्पाद्याद्विहिताकारणप्रतिपिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाध-
र्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिपिद्धाकरणेन च पराद्वारादस्मति परारा-
रम्भ पूर्णं शरीरनिपाते ष्यति शास्त्ररमाप्य शास्त्रदोषिकादा ।

य । तथापि नेयतानेकरास्त्रान्यवस्मिन्वाक्यराशिप्रतिपादितायांनुष्ठा-
ने शक्यं कर्तुमित्याचार्यः कल्पसूत्रप्रारम्भवान् । तत्र चाधिकारा-
दिसामान्यधृत्युपनिषन्धनं कृत्वा विशेषोपनिषन्धनं न्याय्यम् ।
इतरथा हि प्रतिविशेषं सामान्यानुकथनं ग्रन्थगौरवं स्यादित्यतोधि-
काराद्युपस्पृशेत्तत्र इत्येवग्रन्थमनुक्रम्य विशेषाननुक्रमते । तत्र च
पूर्वं पौर्णमासमारभ्यते । यद्यपि फलवत्सु क्रमो नास्त्यनुष्ठानं प्रति
अनुविधाते दूरोत्सारित इति । तथापि क्रमवर्तिनी यागित्यवश्यम्भा-
विनि क्रमे धृत्यर्थानुसारेण पौर्णमासमारम्भः प्रथमः । ननु च साम-
न्यादाधानस्य प्राक्कालता, न ह्यकृताधानः शक्योति पौर्णमासमनु-
ष्ठातुमिति । धृतिक्रमाच्च । सर्वे सम्माराणममरतीति । तथा स्मृत्यनु-
क्रमणम् । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासाविति । नेतदेवम् । प्रत्यु-
पैष्यन्निति धृतिक्रमात्पूर्वं पौर्णमासम् । सामर्थ्याच्च । न हि पौर्णमा-
समनुकथ्य साकल्येनाधानमनुविधातुं शक्यते । सन्नि हि तत्र
दर्शपूर्णमासविधानग्राहिण्य इष्टयः । किं च मन्त्रक्रमादपि प्रतपन
इति । दर्शस्तर्हि प्राप्नोति इषं त्वेति । सत्यमेतत् । किं त्वसौ पौर्ण-
मासपूर्वकः । दाक्षायणे च साक्षादेव मन्त्रक्रमानुग्रहः । नस्मात्पौर्ण-
मासारम्भ एव कारणभूयस्त्वमिति । तेन पूर्वं पौर्णमासमारभ्यम् ।

पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरां वोश्वसेत् ॥ १ ॥

मिति । न चात्र ऋग्यादिवत्समुच्चयः सम्भवति विरोधात् । न
 चाग्नेयप्रयाजादिवदङ्गाभिभावः । कलित्वाकलित्वानवगते । न च वा-
 श्र्वण्यादिवद्वा व्यवस्था । तत्र हि लिङ्गप्रकरणानुमितवाक्यावगताद्वा-
 भावयोर्वाश्र्वण्यावृधन्वत्योश्च व्यवस्थापरमेव चचनम् । चार्वाङ्गी पौर्ण-
 मास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति । न चात्मानुवादोऽ-
 प्राप्तत्वात् । बाधोपि चान्यतरस्यान्यत्र चरितार्थस्यान्यतरेणाचरि-
 तार्थेन निवृत्तिः । न च ग्रहणामहणयोश्चरितार्थाऽचरितार्थश्च कुश-
 दारवत्सम्भवतः । तस्माद्यथोक्तपदेतरवाक्यापेक्षया विकल्पः
 योऽङ्गिर्नीति । अथोपवासशब्देनार्थप्राप्ताशननिषेधो प्रतो-
 पायनीयमस्तीति इत्यनेनाशनविधानं स्यात् । नेत्युच्यते । अशनप्रतिषे-
 धवैयर्थ्यात् उत्तरसूत्रादप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अनिषेधेपि
 हि गुणार्थमुत्तरं सूत्रमारब्धव्यमेव न चात्र मिथविषयत्वेप्यविराधः ।
 सति ह्यशने तद्गुणविधानमुपपद्यत इति । तस्माद्विरोध एव । कस्त-
 ह्यत्र समाधिः । उच्यते । अन्यतरस्यायथार्थता । तत्राप्यनियमः ।
 अस्य पाश्चात्यस्य वा । विरोधोपजनकत्वादयथार्थत्वे प्राप्त यस्यै-
 वायथार्थतान्यत्रोपलब्धा दृष्टप्रवृत्तिर्यात्तस्यैवाभ्यर्तुं युज्यते नेतर-
 स्य । स चायमुपवासपदो नियतद्रव्यकालपरिमाणे व्यशने उपल-
 ष्यते । यथा चान्द्रयणमुपपसेदिति । अतो यमनियममविषयतोपवा-
 सशब्दस्य । केचित्पौर्णमासीशब्दं लक्षणया कर्मविषयं मन्यन्ते, पौ-
 र्णमासीमुपपसेन्न प्रवसेदित्यर्थः । नदेतन्न । कर्मणः पूर्वोत्तरभाषानु-
 पपसेः । स्वयं होमसूत्रादेव तत्सिद्धे । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ।
 पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वोपोष्य यमनियमवान्यजेतेति । पूर्वा-
 मुत्तरमिति द्विरनियन्धनम् । तत्र सन्दिह्यते । किमेकापौर्णमासी उत
 द्वे इति । एकैति श्रुतम् । एकाहागोपालाङ्गनादिप्रसिद्धा । सम्भारमर-
 प्रकृत्य च दर्शयति द्वादशपौर्णमास्य इति । द्वे अपि वा स्याताम् ।
 शिष्टानुस्मरणात् । या पूर्वपौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राके-
 ॥ विष्टापयति इति । दर्शयति च द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे
 अमावास्ये इति । तथा एवाह सम्यत्सरस्य प्रथमा राक्षिपःकाल्पनी
 पौर्णमासी योत्तरैपोत्तमा या पूर्वोनि । सूत्रकारप्रख्यानाय । उत्तरस्यां
 काल्पग्यामिति । प्रसिद्धलिङ्गं मुख्यविषये । द्वितीया गौणी । न
 ह्यनेकार्थता सति सादृश्यादौ युज्यते । असति तु सादृश्ये सम्यग्धे
 या नेकार्थत्वमपि भयत्यक्षादिशब्दयत् । सादृश्यं चेदास्तीति पक्षवा-

मः । एवं द्वित्रयोपेक्षायपि सन्देहः । कतरा पूर्वा कतरोत्तरेति । मुख्यसन्निधानाद्यतुर्दशी पूर्वा पञ्चदशयुक्तरा । तत्रैतदुच्यते । चतुर्दशी पूर्वा तस्यां हि चन्द्रमसः पूरणमासीन त्रयोदश्याद्यपेक्षया । आह य चन्द्रमसं प्रकृत्यैतस्य ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्यावक्षत इति । अपि च पूर्वोदिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वा विचक्षणा इति चतुर्दशी पूर्वा तापयति । तथा यदात्यन्ताम्रियात्सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् । गुणपत्सोत्तरा राका तदामयति पूर्णिमा इति पञ्चदशीमुत्तरां दर्शयति । ज्ञापयति पञ्चदशी वा पूर्वा प्रतिपदुत्तरेति । कुत पतत् । साह-
स्याश्चि पौर्णमासीत्यद्वितीयन्तो प्रवर्तते । तच्च साहस्यं पौर्णमास्याः प्रतिपदि न चतुर्दश्याम् । कथं मासस्य पूरणं पौर्णमासीत्यद्वयं प्र-
वृत्तौ निमित्तं मासमानं चन्द्रमाः । मन्त्रलिङ्गाश्च । यथा देवप्रविशति तत आप्यायते पुनः । वायु सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृति-
रिति । तत्रैतच्चन्द्रमसः पूरणं प्रतिपदि पञ्चदश्यां च तुल्यम् । अ-
भ्यकलाभ्यापारसामान्यात् । अस्या हि कलोभयत्र व्याप्रियते । इयां-
स्तु विशेषः । एकत्रोपेतीतरत्र धापैति । चतुर्दशकलावसामान्याश्च ।
प्रागन्त्यकलाभ्यापाराद्यतुर्दशकलः पञ्चदश्यां प्रतिपद्यपि तद्व्यापा-
रोपरमे चतुर्दशकल एव । तदेतत्साहस्ययुक्ता पञ्चदशीति प्रतिप-
त्त्ययते यद्यतुं न चतुर्दशी साहस्याभावात् । यत्रोक्तं त्रयोदश्या-
द्यपेक्षया तत्र पूरणमस्तीति । एवं चेन्न काचिदपूणेमासी सर्वत्र
ह्यापेक्षिकं पूरणमिति । यद्युक्तं पूर्वोदिते कलाहीने इति तदपि खर्वि-
काभिप्रायम् । हृदयते घायमर्षोऽन्यपरे धाक्ये । स वैसम्प्रत्येषोपव-
सेत् सप्रतिवृत्तः हनानि सम्प्रतिव्रियन्ते आतृष्य हनानीति मुण्यो-
पवासविषयम् । तथा स वा उत्तरामेषोपवसेदिति प्रकृत्य पूर्वोपवा-
सविषयं दोषमाह समिध वा एव क्रमते यः सम्प्रत्युपवसतीति । आ-
दित्यरूपिणो यजमानस्यास्तमनकाले सम्पूर्णोदितेन वृत्ररूपिणा च-
न्द्रमसा सङ्क्रमणं भवति । तस्य चास्पष्टो जयपराजयो मत्वेतदु-
च्यते । जनद्धा वै सङ्क्रान्तयोर्पद्विरोधेतरमभिमधतीतरोधेतरमि-
ति । अथ य उत्तरामुपवसति तस्य को गुणोभवति । यथा पराज-
मावृत्तः समिधः स्यादप्रत्यालभमानः सोऽन्यतो घात्येव स्यादिति ।
तत्र ह्यसम्पूर्णं आभिमुख्येन धाम्ययास्त्रितः पापकपी चन्द्रमा यमनिप-
यमयता आदित्यरूपिणा यजमानेन सुखेन जेतुं शक्य-
त इति प्रतिपदमुत्तरां दर्शयति । यथा यथा ह सम्प्रत्य-

रस्य प्रथममा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वे
ति । पक्षादौ सम्बत्सरादिरिति प्रतिप्रतिपत्प्रथमोच्यते । पक्षान्ते
च तदन्त इति पौर्णमास्युत्तमा । न च पौर्णमास्यां पक्षादित्वं च-
तुर्दश्यां चापक्षान्तता सम्भवति । तस्मादेतत् । सूत्रकारप्र-
स्थानाच्च । पक्षादौ यद्यद्वाधिरिति । यदा चतुर्दशी पूर्वा तदा पञ्चदश्यां
यागः स्यात् । तत्र पक्षादौ हविः पाक्षिकं स्यात् । नन्वेवं सत्युत्त-
रोपवासपक्षे द्वितीयायां यागः प्राप्नोति, तत्र पक्षादौ यद्यद्वाधिरिति-
पाक्षिकमेव । न, सूत्रारम्भसामर्थ्यात् सद्यो वा प्रातरिति ॥ १ ॥

अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ॥ २ ॥

ममाग्ने वृच्चो विह्वेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वया ध्यक्षणे पृतना-
जयेमेत्याहवनीये समिधमादधाति ॥ ३ ॥

अग्न्यन्वाधानमिति कर्मणो नामधेयम् । कर्तृनिर्दिष्टात् । गुणवि-
ध्यमन्मयात् । द्रष्टृवेचाप्रसिद्धं । तत्राध्वर्युग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अध्वर्युः
कर्मसु वेदयोगादिति प्राप्तत्वात् । अथ यजमानो धेत्येयमर्थमु-
च्यते । तत्र इयतापि सिद्ध्यत्यात् । यथान्यत्र पात्राणि सः सादाप-
ति यजमानोवा । तथाऽग्न्यमवेक्षणे तेजोसीति यजमानो वेति । तस्मा-
दध्वर्युरित्यवाच्यम् । अत्रोच्यते । यजमानकाण्डमित्यथान्तरा-
स्याऽमौ च मह्यममात्वायाः याधिका भवति । तेन यजमानो
धेतीत्युच्यमानं वा शब्दो वधारणे न्यायमूलत्वेन माभूदिति शा-
स्त्रमूलोऽयं विकल्प इत्यध्वर्युग्रहणम् । नन्वितरत्रापि शास्त्रमूल-
स्य विकल्पः । आग्न्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वेति । मघा-
प्यध्वर्युग्रहणं तर्हि कर्त्तव्यमवेति । सत्यमेवम् । प्रत्यक्षं हि तत्र
पचनम् । तर्दके यजमानमथवपापयन्ति तस्मादध्वर्युरेवायक्षेते-
ति च । ननु चात्राप्याचार्यस्य प्रत्यक्षमेव पचनम् । स्मरन्ति
हि, पञ्चदशरागापनिषयन्धनं कृतमाध्वर्येणेति । तस्मात्प्राप्ति प्रत्य-
क्षकृतां विदोयः । उच्यते । शाखाद्वयमधिरूढ्य तात्पर्येणानुप-
स्त माचार्यः । तत्र नित्यनैमित्तिककाम्यवैफल्यकानि कार्त्स्न्येनोप-
पनिषदानि शाखाद्वयव्यतिरेकेण नैम्यमिकमात्रमेव । तेन शाखा-

अथविहितस्येतरेणास्ति विशेषः । तद्विहितं प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तमिष-
यथाकथाञ्चिदपि ज्ञाप्यते । शास्त्रान्तरीयं पुनः प्रयत्नतो ज्ञापनीयमित्य-
ध्ययुग्रहणम् । ननु कतिपयशास्त्रोपसंहारे सति असर्वशास्त्रप्रत्य-
यत्वादनादरणीयमेतत् सूत्रकारवचनामिति । नैतदेवम् एवं हि स्म-
रन्ति या एव काश्चन नवदशशास्त्रा उपनिबध्यन्ते । तत्रैव नैयामि-
काङ्गप्रधानकर्मोपसंहारः सम्भाव्यते । किमुत पञ्चदशशास्त्रोपनि-
बन्धन इति । तस्मादपरिचोदना ऽसर्वशास्त्रप्रत्ययत्वमिति । अथ
सर्वशास्त्रप्रत्ययकर्मापसंहारेणैवाधिक्रियेत तथासत्यशक्यमर्थो-
पदेशात्सर्वशास्त्रानामानर्थक्यमेव स्यात् । स्मर्यते लोकगतमध्य-
याखानामिति । तथैकदेशाध्ययनेनाप्यधिकारं स्मरन्ति । वेदानशील्य
वेदौ वा वेदं चापि यथाक्रमम् । अविप्लुतप्रज्ञाचरौ गृहस्थाश्रममा-
यसेदिति । तथा च लिङ्गम् । यो वै ज्ञातो नूचानमनमवकाशयेदिति ।
सर्वशास्त्रप्रत्ययत्वे ज्ञानूचानो न कश्चित्स्यात् । अपरेध्ययुग्रहणं य-
जमानसम्बन्धार्थं व्यापयं पन्ति । तत् किमर्थं व्यूहनेध्ययुर्वैयुक्ते य-
जमानो यथास्यादिति । किं वा स्यादध्ययुणा विकल्पितत्वादधिकृ-
तमेव ऋत्विगन्तर प्राप्नुयात् । अथ पुनर्यजमानसम्बन्धे ज्ञापिते य-
जमानः सिद्धो भवति । एतस्यामपि व्याख्यायामध्ययुर्वयजमानो वा
युपमनकि, तथाध्ययुर्वयजमानो वा सोमोपनहनं हरतीत्यत्र दोषः ।
तस्माद्यथाकैश्च व्याख्या । यदच्छा वा चार्यस्य कचित्कथञ्चिद्विकल्पं
ज्ञापयतीति । अथयाम्यदेव व्याख्यान्तरम् । ऋग्वेदविहितमग्न्याधा-
ने समाप्यया होतुः प्राप्नोति, तन्माभूदित्यध्ययुग्रहणम् । सचायं म-
माह इति मन्त्रोद्भूतार्थप्रकाशकत्वादाह्वनीयकार्यापलास्यन्तु म-
माह इति यथार्थं विपरिणम्यते । न ह्यविपरिणतोद्भूतार्थप्रकाशने
समर्थो भवति । सत्रे गणयज्ञेषु च यजमानामिधार्थीनि पदानि यजमा-
नकर्तृकमग्न्याधाने यथार्थं विपरिणम्यन्ते । अस्माकमग्रे ऽस्मर्थं नम-
स्तामिति चेत्येवमादीनि । अध्ययुर्कर्तृके त्वग्न्यग्न्याधाने न्यायनिगदत्वा-
दनुद एव । न च वचो दिशां चावनतिरध्ययुर्विषया । कर्मणः परार्थ-
स्यात् । लिङ्गाच्च । या वै काश्च यज्ञे ऋत्विज आशिषमारासते यजमान-
स्यैव सति । अस्तौ च स्रग्मिह्यहोपमाणा स्यादधिकरणस्यैवावत्प्रमा-
णत्वात् । कुतः । परिधीनां यर्म सश्रुतेः । यर्मणश्च शरीर-
माणत्वादावेयं चाधिकरणप्रमाणमुचितम् । लिङ्गाच्च । यदु वा
आत्मसम्मितमर्थं तदबति तत्र हिनस्ति यज्ञस्यो हिनस्तीति इति । प्रा-

देशमाग्री वा शिष्टानुस्मरणात् । वेदः समित्यवित्रं च त्रयं प्रादेश-
सम्मितामिति । तस्य चाविरोधात् । कचिच्च दर्शनात्प्रादेशमाग्रीभ-
वन्तीति । अधिकरणप्रमाणत्वमाधेयस्यानैकान्तिक लिङ्गं विध्यर्थशेष
स्तस्मात्प्रादेशमाग्रीयेव ॥ ३ ॥

तूर्णीं द्वितीयाम् ॥ ४ ॥

द्वितीया ग्रहणेन प्राप्तो मन्तो निवर्त्यन्ते तूर्णीमिति ॥ ४ ॥

एवमितरयोरग्न्योः ॥ ५ ॥

समिधावाद्धातीनि वाक्यशेषः । प्रथमं दक्षिणाग्रीं सस्ति-
धानात् । प्रदक्षिण क्रमयोगाबुदकसत्त्वता सम्पत्तेश्च । गार्हपत्ये वा-
सुष्यक्रमानुग्रहात् । अग्न्यन्याधानस्य हि कार्यं देवता परिग्रहः । ताश्च
पूर्वं गार्हपत्येऽधीज्यन्ते । ततो दक्षिणाग्राविति । सस्तिधानाद्यकारणं
केचिदग्निग्रहश्च प्रकृतत्वाद्वाच्यं मन्यमाना गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः
क्रमार्थं मन्यन्ते ॥ ५ ॥

महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्सुस्थम् ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्रः इत्येता महाव्याहृतयः अध्येतृप्रसिद्धाः, भूर्भुवः
स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति लिङ्गात् । विभागानुपदेशात् सम-
स्ताभिः, भेदेन कचिदुपदेशात् प्रतिमहाव्याहृतीति । न वाक्यभेदा-
त् ॥ वाक्यसमुद्यप्य चान्याम्यत्वात् । तस्मात्प्रत्यग्विभक्त्याभि-
व्याहृतिभिः समिदाधानम् । सूत्रकारानुपदेशात्वेति चेत् । स्वा-
त्परिभाषितत्वात् । तेषामारम्भेऽसौ व्ययस्या तद्वचनत्वादिति । तत्क-
थम् ? अर्थयादात् । भूरिति गार्हपत्यो मुख इत्यन्याहार्यपचनः स्वरित्वा-
हयनीय इति । तथा भूरिति वा अयं लोकः मुख इत्यन्तरिक्षलोकः
स्वरित्यसौ लोक इति । अयं वै लोकः गार्हपत्योन्तरिक्षलोकान्या-
हार्यपचनो ऽसौ लोक आहयनीय इति । समस्तोपदेशो लाघवार्थः ।
भेदोपदेशश्च होमविधानार्थः । ताद्येताः शब्दत्वसामान्यान्मन्त्रस्य
निपक्षिकाः ॥ ६ ॥

तूर्णीं वा यथापूर्वम् ॥ ७ ॥

समिदाधानमिति वाक्यशेषः । तत्र च गुणपरसमिदाधानं

भेदे कारणाभावात् । केचिन्तुष्यीद्वितीयामिति द्वितीया ग्रहणमिहार्थं
 मन्यन्ते । तूष्णीं चेति लघीयसा न्यासेन सिद्धत्वात्, यद्वगुरुत्व क-
 रोति तद्विह भेदेनाधानं यथा स्यादिति । तदयुक्तम् । न हि सूतका-
 रस्यानुप्रवृत्तिरीदृशी यन्न्यासगौरवमर्थान्तराय भवत्यसति वचने ।
 सति ॥ वचने प्रमाणाधानमर्थ इत्यतिरेकोपि गृह्यते । न च न्यास-
 गौरवस्यान्यथानुपपत्त्या शक्यं वचनमनुमातुम् । द्वितीयां समिध-
 माद्भातीति कदाचित्स्थलशब्देनोच्यते कदाचित्स्थलशब्देन । न्यासप्रस-
 युतपत्तिसमिधाधानं दुर्निवारमिति । ये तु सूत्रगौरवमात्रेणैवार्थान्त-
 रं परिकल्पयन्ति नमस्तेभ्यः । यथापूर्वमिति च न यथाध्ययसितं सू-
 त्रादेशेनैव लक्षयत्वात् । पूर्वमिति हेतु प्रकारेणैवैक्यकार्या प्राय-
 ताः सूत्राणि प्रजयन्ति । तस्माद्यथापूर्वं यथापन्न मन्त्र इति । तदे-
 ताद्विधिकल्पकमन्यन्वाधानं इष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति ? । इष्टार्थमिति
 श्रुतम् । इष्टं हि कार्यमग्नौ काष्ठमाधीयमानं करोत्यग्नीन्धनं तद्वारण
 च । न च तद्वनमिषाम्भितम् । कार्यस्य पिष्टमानत्वात् । ते वा पते
 उल्मुके उदूहन्तीति च पूर्वोदितसमिधुवविषयस्तच्छब्दो द्विवचनान्त
 एवमेवोपपद्यते । देवतापरिग्रहार्थं वा वचनसामर्थ्यात् । कस्य
 देवा गृहानागच्छन्त कस्य न यः पूर्वं हार्यमान इत्यग्नीन् गृह्णाती-
 त्यर्थवादसरूपमपि कार्यनिर्देशविषयमभ्युपगतमाचार्येण । येना-
 न्यन्वाधानप्रभृतीत्यनुक्रम्य दीक्षणीयादिप्रागुद्वमानीयाया निवर्त्त-
 यति । तत्रान्यन्वाधानकार्यं दीक्षणीयायां कृतमित्यभिप्रायः । नत्र हि
 वचनमात्रावैषण्यं प्रकृत्य अग्निर्वै यज्ञस्यावराद्धर्षो विष्णु पराङ्मुखस्तद्
 सर्वाश्चैवेतदेवतापरिग्रहा सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा इति दीक्षणी-
 याद्ग्रन्थान् देवतापरिग्रहस्य निवर्त्तितत्वात् । प्रायणीयादिभ्यः न्या-
 धाननिवृत्तिरुच्यते । तत्र देवता परिग्रहणार्थं अन्यन्वाधाने उपपद्यते
 नाग्निधारणार्थं । ननु कार्यवादसरूपमेव वचनम् । आप्रावैषण्यमे-
 कादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति प्रकृत्य तत्सर्वाश्चैवेतदेवता
 परिगृह्येत्युक्तम् । निर्वातदीक्षप्रयोजनाया दीक्षणीयाया देवताप-
 रिग्रहफलश्रुतिरर्थवादो मयति । किं पुनरभ्युपगतो देवतापरिग्रहो-
 ऽप्यत्र प्रयोजनत्वेन जैमिनिप्रभृतिभिरपि । एवं च सति याचनिकं
 कार्यं देवतापरिग्रहः । तस्मिन्सति नापलभ्यमानमपि प्रयोजनान्तर-
 मयान्तु न्याप्यम् । यच्च लिङ्गमुक्तं ते वा पते उल्मुके इति तदपूर्वं
 प्रकृतेऽपि वदते । तद्यथा स यथा इत्येवमेव सम्भरतीति । अप्रकृत-

विषयस्तच्छब्दः । प्रयोजनमयादिष्वपि कियते । किमदमेकं कर्म, उत
 यद्विहितं । यद्विहितं धूमः । अधिकरणभेदाच्चाधेयभेदाच्च प्रत्यग्निसार्पद्वय
 पर्यवसनात् । एकं वा कार्यकत्वात् । एकं हि कार्यमभीज्यमानदेवताप-
 रिग्रहः । एकवाचनान्तेन चैकेन शब्देनोपदेशोभवत्यस्य चाधानमिति ।
 न स्वाधिकरणभेदः पर्यवसानं वा कर्मभेदे कारणां, परिधिपरिधा-
 नवत् । तस्मादेकमिति । प्रयोजनमग्नौ नैमित्तिकं भवतीति सम्प्र-
 दायः । केचित्तु गृहमेधीयादिषु सर्वत्र कर्त्तव्यामिति प्रयोजन-
 माहुः । तत्पुनरालोचनीयम् । न ह्यपराग्निसम्बद्धो माभीज्यमान-
 देवतापरिग्रहस्तत्रोपपद्यते । तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः । अपरे त्वाहुः ।
 अग्निपरिग्रहणद्वारेण देवतापरिग्रहो ममाग्नं इत्यग्नीन् गृह्णातीति व-
 चनात् । तेषां चाग्निनां भेदः । प्रत्यग्निचान्याभ्यान्याग्नौ देवताः प-
 रिगृह्यन्ते । तेनापराग्निहोमेष्वसत्सु तदेवतापरिग्रहो नास्तीति
 निवर्त्तते गन्धन्याधानम् । न चान्न समुदितानामेककार्यता । तद्यथा
 त्रयो मायाण इतरेतरसम्यपेक्षा उक्तां धारयन्ति । प्रत्यक्षं हि तत्र
 समुदितानामेककार्यत्वमिहत्वग्निद्वारेण भेदाध्ययमानमिति ।
 तन्वैयं सत्यपराग्निकयोः कार्यान्तरं प्राप्नोति । अस्तु कां दोषः ?
 कर्मभेदः स्यात्तत्र याशागोमिप्रभृतिकृतव्यात्ययोपरोधः स्यात् ।
 उच्यते न व्यात्ययोपरोधनयान्यद्वार्धस्वान्यथात्यमयस्तातुं द्रव्यम् ।
 यथा हि प्रमाणैरर्थः प्रमीयते तथैव गृह्यत इति । अथैकमे-
 वाग्न्यन्याधानं प्रत्यग्न्यभ्यस्यत इत्यदोषः । एवमाधीयमाने प्रत्य-
 ग्न्यभ्यासं नैमित्तिकावसर इति ॥ ७ ॥

अहनि मासमैधुने वर्जयेत् ॥ ८ ॥

अनु आहनि मैधुनस्य प्रतिपिद्धत्वाद्याच्यत्वम् । कर्मोपल-
 क्षणार्थमहर्माहणमित्यदोषः । इत्यते च कर्मणः कालव्यपदेशः ।
 चतुर्दशौ मासं मासमिममृशेत् पञ्चाहोत्रमावास्यामिति । निय-
 मस्य च कर्माद्भूता म्याख्या । अतद्वद्भूता हि पुरुषमात्राभिर्न-
 पञ्चात्फलपरिष्कारना स्यात् । अनु च मासमैधुने वर्जयेदिनीय-
 त्वपि सूत्रे प्रकरणात्कर्माद्भूतायगतिरपिरुक्ता व्यर्थमहर्माहणमिति ।
 मत्स्यमेषमाप्रयोगत्रयपरिममासेर्यं धर्मो मा भूदिति प्रतिप्रयोगा-
 यसापित्यमद्वानामिति न्यायसंस्मृत्वापमहर्माहणम् । एवं च सति

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमांसं पृष्ठशतकं सुन्दरे,
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाशयत ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुच्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता भीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रप्रहृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिरपि एतद्प्राहृकै-
र्देयं धार्मिकमभिमे मूल्यम् मुद्रा ७ भाणका ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिता स्तवकाः
  - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कार) २
  - (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
  - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (भीमांसा) १०
  - (४) भाष्योपलब्धितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमद्भोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
  - (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
  - (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीनागभट्ट निरचितः । तर्कपादः (भीमांसा) २
  - (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (भीमांसा) २
  - (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्त सुत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
मनिश्च कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिवेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्त.) १
- (११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहोक्तः आचार्यचित्सुसमु-
त्तविरचितव्याख्योपेतं } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगारिवरोपाध्यायरचित । सम्पूर्णम् । } (न्याय) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीप्रणयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्त) ११
- (१५) शिशुस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिभूषिता । } (वेदान्त) २
- (१६) मीमांसायालप्रकाश (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुनीणमीमांसाठिन साध्वा
इयधुरन्धरश्रीमद्वनाराणान्मजभट्टशङ्कर-
विरचिता । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणवञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २
- (१८) अद्वैतार्वाक्यसिद्धान्तसार । पण्डितप्रवरश्रीसिद्धान्तद्वयाम् ।
प्रज्ञानमठठनव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहापाध्याय श्रीककाचार्य-
विरचितम् भाष्यमहितम् । १

पञ्चादिप्रणयनम् }

हरिदासगुप्त,
बीसम्बा-चरितपुरकाश्व
वनारस सिटी ।

No 69.]

[Price Rupee One.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्कचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRAUTASŪTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKĀCHĀRYA

EDITED BY

VYĀKARVĀCHĀRYA PANDIT MADAYMOHAN PĀTHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Banarī Sanskrit Pāthshālā,

Central Hindu College, Benares

PARTICULARS II

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPOT,

BENARES

AGENT - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES

1903.

Registered According to Act XXV. of 1867.

श्रीः

-३-

आनन्दयतयिद्योतिसुमनोमिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्गितमन्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवकः-६९

दाक्षायणो पुनरारम्भसामर्थ्यादाप्रयोगद्वयपरिसमाप्तेर्मासस्य मृत-
मूद्रकृतवासासि घर्जयेदित्ययं घर्म ॥ ८ ॥

केशश्मश्रु वपते वाऽशिश्वम् ॥ ९ ॥

या शब्दस्य सन्निधानविशेषेऽपि सति वपतिनैव सम्बन्धः । शि-
खासम्बन्धे हि पक्षे सति सशिश्व स्यात् । तत्र स्मृतिरुपरुध्यत ।
अशुचिर्वा एव यन्मुगडस्तस्यैतद्विधानं यच्छिद्यति । न चाहल्य
घर्जनं सपिण्डस्य । तस्मात्स्मृत्यनुरोध एव उच्यमानिति १ ॥ ९ ॥

अपराह्णेऽव्रतोपायनीयमश्रीतः सर्पिषा सुहितौ ॥ १० ॥

अपराह्णग्रहणं अन्होपरभागमाश्रयिष्यम् । शब्दसामर्थ्यात्
ययान्यब्राह्मस्त्रिभानविषयता । तत्र ह्यपराह्ण इदानीति प्रकृत्य पूर्वाह्णा
वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णं पितृणामिति वाक्यं
पाद्विषयाध्यवसानम् । इहत्यपरभागमाश्रयित्वमिति । भोजनकाल-
प्रत्यासत्तेश्च । व्रतोपायनीयमिति व्रतं भोजनमुच्यते यथाऽवग्र-
तद्व्रतं स्यात् । पयो व्रतमिति च । तद्येनापेयते अमापादि-
ना तद्व्रतोपायनीयम् । अश्रीत इति द्विवचनोपदेशात्पत्नी च । इत-
रथा हि याजमानएव नियमः स्यात् । यथा सौभ्रामण्या हुतो-
च्छिष्टभक्ष इति । सर्पिषाऽपि । नात्र पयो व्रतवत्सर्पिरयं साधनं
वित्यसम्भवात् । अमापममासमिति च पर्युदासात् । तेन यथाप्राप्तं स-
र्पिर्भक्षीयते । तत्रापि किं नियमाधिष्ठितं तैल्लादिपरिसंख्या? क-
श्चात्र विशेषः । यदि नियमः तैलमापि व्यङ्गनादिसंस्कारमाप्स्यात् न

१ केचिद्वाशब्दमपि समित्यनेन सह योजयन्ति, अशिश्व या सशि-
ख वेति । तन्मते कोशरमश्रुवपनं नित्यमेव । सूत्रकारप्रत्यानादस्य
यमर्थो ऽवसीयते । येनाधाने “ पौर्णमासवद्वपनम् ” इत्युक्ता,
“ ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनं ” त्यादिना वपनस्य विकल्पमाह ।
यदि पौर्णमासे वपनं विकल्पेन स्यात्तदा पौर्णमासीत्यनेनैव
धानेऽपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनर्विकल्पो न घट्य स्यात् । उ-
क्तञ्च । अत एव ज्ञायते पौर्णमासे वपनस्य विकल्पान्नास्तीति
याज्ञिकदेयाः ।

२ व्रतं भोजनं येनाश्रनोपेयते भक्षियते तद्व्रतोपायनीयम् उच्यते ।

निवर्त्यते । अथ परिसंख्या सर्पिणो न नियम इति । किमत्र युक्तम् । नियमविधिः । तत्र हि स्वार्थवृत्तिता शब्दस्य स्यात् । तैलव्युदासे परार्थता कल्पेत । लक्षणा च स्यात् । तस्माज्जिघमविधिरेव । नियम च सत्यर्थात्तैलादिनिवृत्तिः । असुहितौ अतृप्ताविति । तदेतदशनं हृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति । धर्ममात्रमिति द्रूमः । कुतः । द्रव्यकालादिनियमात् । हृष्टार्थे हि यत्किञ्चित्स्यात् । तस्माद्धर्ममात्रमिति । हृष्टार्थं वा प्रमिद्वेस्तदर्थत्वात् । न हाहृष्टाय कश्चिद्भुङ्क्तं । यत्कृतं द्रव्यादिनियम इति । काम नियमादहृष्टपरिकल्पना प्राङ्मुखाभ्यानि भुङ्क्तेति चेत् । न तु गन्धमानतृप्त्यपहृष्टद्वारेणाहृष्टपरिकल्पनमिति । प्रयोजनं सति सामर्थ्ये ऽश्रोयात् ॥ १० ॥

अन्तरेणापराग्नौगत्वा परेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्न-
भिमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत
इदमहमिति वा ॥ ११ ॥

अन्तरेणापराग्न्यांरिति यष्ट्यां प्राप्तायां तदपरादन्तरान्तरेण युक्त इत्युपपदयिर्माकर्हितीया । प्राङ्तिष्ठन्निति शक्यमवक्तुम् । अपरेण व्यत्यस्थितस्याग्नीक्षणाविधानसामर्थ्यात् । अभिमीक्षमाण इत्यपि न पाठ्यम् । मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तः । उक्तं च प्रदेशान्तरे । आहवनीयमोक्षमाणस्तद्वचनत्वादिति । यत्कथं योक्तव्यमन्तार्थत्वात् । तस्य च पिलिङ्गत्वात् । प्राङ्मुखाया अग्राद्या । प्रापितस्यापि विद्वन्निगमो यथा स्यादिति । अपामुपस्पृशेत्तमाचमनं लिङ्गात् । प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशतीति प्रकृत्य तेन धृतिरन्तरता मद्या वा आपा मध्यो भूया व्रतमुपायानीति । आलम्बनमात्रं वा आचमनानुपदेशात्तस्य नैमित्तिकत्वात् । शब्दसामर्थ्याद्याप उपस्पृशतीति लिङ्गमर्षेयादमात्रं दीक्षास्नानयत् । व्रतमुपैति नियममुपगच्छनीति । अग्ने व्रतपत इत्याहवनीयार्ग्निरुच्यते । न हि देवस्याग्नेरोक्षणं भङ्गयति । नेन दार्षण्यतामभृथ विपरिणामः । ननु च सामिष्ट्यजुरन्ते - प्रकृतौ चाधमृथपिथानास्तत्र च व्रतस्य प्रामादिकत्वादप्रहणमिति चेत् । न । अतद्धर्मत्वात् । न हि सामिष्ट्यजुरन्तताऽग्रभृथस्य धर्मः । तस्माच्च तदन्तपथाग्रभृथः । तत्र न व्रतप्रहणेऽग्नि-

यद्यो विपरिणाम्यत इति न तद नुरुक्तम् ॥ ११ ॥

सत्यवाचतः ॥ १२ ॥

अन इत्यवाच्यम् । पाठादेव तत्सिद्धेः । स्वात्सम्यन्धज्ञापना-
येत्यात् । अतग्रहयोत्कर्षे सत्यं नियमां यथोक्तम्येतेति । अपरे त्व-
त्त. शब्द हेत्यर्थे मन्वन्ते । ननु चैकमुपतयनसमकालमेव सत्यवदन
मुत्तरपां चैतद्विराधीतीहापि प्राप्तम् । तथा परमाधानसमकालं न
वा आहिताग्निनानृतं यदित्यम्यमिति । अनुतात्तिष्यपनोदेति सु-
प्रितम् ॥ १२ ॥

इदमप्यत् सत्यवाचत इत्यस्य विषयोपदेशनायाह—

कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनमिति ॥ १३ ॥

पूर्वं तु पुरुषाङ्गम् । यदिदमुत्तरदंशे तत्कर्माङ्गमिति । यो
विशेष इति चेत् । कर्माङ्गे प्रायश्चित्तसमुच्चयः । पुरुषार्थापचारे
स्मार्त्तमेव । औतापचार औतम् । नन्विह द्वे पुरुषार्थे औत स्मार्त्त
च । तत्र औतापचारं कृते प्रायश्चित्तसमुच्चय इह प्राप्तोत्येवं । पुन-
रागमो व्यर्थ इति । सत्यमेवं कर्माङ्गे कर्मगतविशेषनिषन्धनं वि-
शिष्टं प्रायश्चित्तं यथास्यादिति । तथावैदिके मूरिति यानुषेदिके भुष
इति । होतृकपदाद्यनुष्ठानकाले सत्यवदनापचारे होतृकं औतं आ-
ध्ययं च । स्मार्त्तं च । केचित्स्वाधानकालानृतवदनप्रतिषेधमनुषाहं
मन्यन्ते । तथा हि न वा आहिताग्निनानृतं यदित्यम्यम् । न च
पदं जातु नानृतमपदेदित्याह ॥ १३ ॥

वृक्षारण्यौपधीनामश्रीयाद्वा ॥ १४ ॥

इदमवसरप्राप्त सायाशनमुच्यते । आरुण्यवृक्षारण्यमार-
ण्यौपधीनां वा श्रीयाद्वा न चेतिपिकल्पः । के-
चित्क्षारण्यशब्दमौपधीविशेषकं मन्यन्ते । निर्देशसामर्थ्यात्
क्षारण्यशब्दो वृक्षपक्षारपूर्वः । अतो न तदुपसर्जनमिति । न वा
अविशेषेण भवणात् । स वा आरण्यमेवाश्रीयादिनि हि महत्त वा
आरण्यो मोषघो ब्राह्मसमित्याह । सूत्रस्य च तन्मूलत्वादतन्त्रो
निर्देश इति । सामर्थ्यासिद्धत्वात् पिकल्पोऽवाच्य इति चेत् । न, म-

वधारणार्थत्वात् । अवधार्य हि वैफल्यके कर्मणि प्रवृत्तिर्न्यायेति ।
आरण्यगुणविधित्सया वेदमुच्यते ॥ १४ ॥

आहवनीयगृहशाख्यघो गार्हपत्यस्य वा ॥ १५ ॥

विकल्पेन हि श्रवणमत्र । तत्रायमधः शब्दः किं सद्वादिविरो-
धकृताऽस्तरणस्यापीति ? । नास्तरणनिषेधकः । तत्रापि प्रयोगप्र-
त्ययाभ्यामधः सुताचयमिति । कचिच्च स्पण्डिलशायित्वतो नास्त-
रणस्य निषेधः । अधःशयीताघस्तादिव हि श्रेयस उपचार इति
लिङ्गात् ॥ १५ ॥

सद्यो वा प्रातः ॥ १६ ॥

पूर्वामुत्तरां योपवसेदिति हि पूर्वमुक्तम् । तत्र सद्यो वे-
त्तिययुच्यमाने तयोरेवान्यतरत्र यागः प्राप्नोति । उत्तरोपवास-
पक्षे च द्वितीयायाम् । तन्माभूदित्यतः प्रातर्ग्रहणम् । अथाक्रियमाणे-
षि प्रातर्ग्रहणे अङ्गानां प्रधानकालस्यस्य न्याय्यस्यात्पूर्वस्यामप्रा-
प्तिरेव यागस्येति । उच्यते । एवं सति यथोत्तरस्यां साङ्गप्रा-
प्तिरेवमुत्तरोपवासपक्षाऽप्यलम्बनद्वारेणोत्तरार्धेत्तरस्यामपि प्राप्नुया-
त् । तन्निरासार्थं प्रातर्ग्रहणम् । अस्तु तथेति चेत् । न, पौर्ण-
मास्यां यागविधानसामर्थ्यात् । एवं उत्तरस्यामप्यप्राप्तिरिति
चेत् । स्यादारम्भसामर्थ्यात् पूर्वामुत्तरां योपवसेदिति । उत्त-
रापि हि पौर्णमासीप्रतिपदिति प्रतिपादितम् । तेन सद्यो वा प्रातः
प्रातरिति यदा प्रातस्तदा सद्य इति इतिपौर्णमासी द्वितीया च
निरस्ते भवतः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादप्ययमर्थोऽवसीयते । पक्षादौ
यद्यद्विरिति । हविः पक्षादिना विशेष्यते तथैवमुपपद्यते । अथेत-
रधानैकान्तिकत्वादविशेषणं स्यात् । तस्मात्तुत्तरस्यामेव याग
इति साधूच्यते १ ॥ १६ ॥

१ याज्ञिकदेवभाष्ये त्वत्र सूत्रभेदो हृदयते । तथा हि "स-
द्यो वा " पौर्णमासे यद्वद्वदकर्त्तव्यमुक्तं तदेकस्यामहन्यग्न्याया
नादि कर्मापवर्गान्तं भवति । " प्रातः " अस्मिन् पक्षे प्रातः प्र-
तिपदिन एव सर्वमग्न्याधानादि कर्मापवर्गान्तं कर्तव्यं न पूर्व-
पुरग्न्याधानदिने प्रतिपदः प्रधानकालत्वात् अङ्गानां प्रधानकाल-

अग्निहोत्रं हुत्वा ब्रह्माणं वृणीते ब्रह्मिष्ठं भूपते
भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा
वृणीमह इति ॥ १७ ॥

प्रातरित्यनुवर्त्तमाने अग्निहोत्रं हुत्वेत्युक्ते तत्प्रतिपत्तिर्मा भूत्
सायंमग्निहोत्रमिति । ततः अहनि कर्मसाकल्याद्वाधौ चाधिष्ठा-
नात् । अग्निहोत्रग्रहणं च इहायांभावाद्भावास्या विषयम् । तत्र हि
घञ्चनम् । उदिते पौर्णमासस्य तन्त्रं प्रक्रमियादनुदिते अभावात्स्य-
स्येति । अतो अग्निहोत्रग्रहणमानन्तर्यायम् । ब्रह्मिष्ठमिति च पदा-
र्थसत्त्वोपजातावयोधेन । न हि परमात्मक्यब्रह्मसत्त्वस्यावयोधो-
त्रोपयुज्यते ॥ १७ ॥

वृत्तो जपत्यहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य प-
तिर्भूभुवः स्वदेवसवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणं
तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे

त्यस्य न्याय्यत्वात् । तत्र च प्रतोषायनीयाशनारण्याशनान्यतरा-
गारण्यमानि न भवन्ति, उक्तकालमायात् । रागप्राप्त्येवैतेषु ब्र-
ह्मादिनियममात्रविधानाच्च । न हि रागतस्तदानीमशनादीनि प्राप्नु-
यन्ति । अन्यद्वपनादि सर्वं भवत्येव ॥

व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति कोचित् । तथाच कात्यायनः—

“सन्धिश्चेत्सङ्गवाद्दृष्ट्वै प्राक् पर्यायसंवाद्भवेः-

सा पौर्णमासी विज्ञेया सप्तस्कालविधौ तिथिः” इति ।

१ परणं चाचारादेयं कर्तव्यम् । वितानस्योत्तरतः प्रादुर्मुणो-
पविष्टं ब्रह्माणमुदङ्मुणोपविष्टो यजमानः स्फुर्य सव्येन दृष्टित्वा
दक्षिणेन यदसहितेन ब्रह्मणो ज्ञान्वालय्य वृणीते ? अमुकगोत्र
अमुकशामन्त्रं पौर्णमासेष्टया धयं यत्त्वामहं तत्र त्वं ब्रह्मा भवेति,
अत्र च भूपत इत्यादिमन्त्रः, । एतच्च परणमग्रवृत्तस्य प्रवर्तनम् ।
तेन पथमानीष्टादक्षय्यादि न भवतीति ।

१०६ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

तिष्ठन् जगत्यै जगत्यनुष्टुमे ऽनुष्टुप्प्रजापतये प्र-
जापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो बृहस्पतिर्देवानां ब्र-
ह्माहं मनुष्याणाम् ॥ १८ ॥

इतो जपति ब्रह्मा जपतीति यावदुक्तम् । अथवा यदा इतः स-
मस्तेन मन्त्रेण भयति तदा जपति कर्तुमेवाद्योगपथ भा भूदिति ॥ १८ ॥

वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याह ॥ १९ ॥

सामर्थ्याद्यजमानः । स हि घरणेनाऽनस्या च यज्ञगोपायने
नियोक्तुं समर्थो नाभ्यः । वाचस्पतित्थं च स्तोतुं ब्रह्मण्यध्यारोप्यते ।
वाचस्पते ब्रह्मन् यज्ञं गोपायेति । यदपि च कण्ठानां देवसहितरि-
त्युक्त्वा वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याहेति पठ्यते । तदपि न समानक-
र्तृकार्यम् । पूर्वकालता भावे हि कस्याशब्दः । समानकर्तृकतायामसा-
मञ्जस्यं स्यात् । न हि ब्रह्मात्मानमेव वाचस्पते इति सम्बोधयति ।
अथाधिष्ठात्री देवतोच्यते । तमापि नियोगामायाददृष्टार्थता स्यात् ।
तस्माद्यथोपवर्णित एवायं । स चार्थं प्रैषो नियोगार्थत्वादसत्यपि
घरणे प्रवर्तते । यथा ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादिष्याधाने चेष्टिषु । क-
थमाधाने घरणमाय इति चेत्तस्यात् प्रवृत्तिर्दर्शनात्, अत्यार ऋत्विजः
प्राश्नन्तीति । ब्रह्मैवनामाये ऽस्तु घरणमिति चेत् । तत्रापि दर्शनादग्न्या-
धेये ब्रह्मा सामानि गायतीति । तेन प्रतिपन्नब्रह्मत्यस्य घरणं क्रियमा-
णमप्राकृतप्रयोजनं स्यात् । घरणविशेषनियमार्थमस्तु प्रवृत्तिरिति
चेत् । न, नियमस्य क्रियापुटः सरत्वात् । सत्यां हि क्रियार्था नि-
यमानुग्रहो न नियमानुग्रहाय क्रियाप्रवृत्तिः । यो हि पण्डितं ग्रन्थमात्र
एवं कुर्यात्स प्राक्मुखाभ्यानि मुञ्जीतेन भोजननियमानुग्रहाय एतो-
पि सन् मुञ्जीतापि । यश्च ज्योतिष्टोमे ब्रह्मघरणनिषेधो न्यायमूलः स-
इहापि प्रवर्तनं पर्य ॥ १९ ॥

अपरेण वाह्वनीयं दक्षिणातिक्रामति ॥ २० ॥

उत्तरत उपचारो यज्ञ इति घरणमुत्तरतः । दक्षिणतो प्र-
हादजमानयोरासने इति । गमनं विफलपः । श्यामसाम-
स्यात् ॥ २० ॥

अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योस्म-
त्पाकतर इति ब्रह्मसदनमर्क्षिते ॥ २१ ॥ ;

तच्चैतत्फौशं स्यान्नृणानिरसनोपदेशात्, प्रसिद्धे च । न वा निय-
मशासनाभावात् । तृणनिरसनं तु कृष्णस्तृतत्वादासनस्य । तत्कुतः
शिष्टानुस्मरणात्प्रसिद्धिरविशिष्टा । तस्माद्यथा प्रसिद्धमवेधयिद्धमा-
सनमिति ॥, २१ ॥

ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति १ निरस्तः पाप्मा सह
तेन यं द्विष्म इति ॥ २२ ॥

‘स चापमासनसंस्कारप्तेन पशुपुरोडाशे आपद्युपरिसमाप्ते’
संस्कृतस्यादासनस्य पुनर्न प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥

इदमहं बृहस्पतेः सदसि सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा
तदग्नये प्रप्रवीमि तद्वायवे तत्पृथिव्या
इति ॥ २३ ॥

ब्रह्मसदन आहवनीयमभिमुख २ उपविशति ॥ २४ ॥

‘तदग्नये प्रप्रवीमीत्यग्निशब्दां देवता वचनः स्यात्प्रकृतत्वात् ।
न वा वायुना समुच्चारणात् । तस्य चाप्रकृतत्वात् । तस्माद्देवतास्त-
रवचन’ । प्रयोजनम् सौर्यादायविपरिणामः । ब्रह्मसदनग्रहण गु-
णार्थं प्रकृतत्वादेव । को गुण इति खेदाहवनीयमभिमुख
इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ नैर्ऋत्यां दिशि प्रक्षिपति आहवने दर्शनात् । तत्र “समान
होत्रा तृणानिरसनम्” इत्युक्तम् । होतुश्च पठितम् “होतृपदना-
च्छुष्कं तृणमुभयतः प्रनिच्छिद्य दक्षिणापरमथान्तरदेशं निरस्यति”
इति, एवञ्च होत्रास्ताम्यसम्पादनाय तथैव कर्तव्यमिति भावः ।

२ छन्दांग सूत्रे तु “परिघोषां सन्धिं स्तुचां याप्रांणि उत्कर
यामिमुख” इति पठितम् ।

वाग्यत आनुयाजप्रसवात् ॥ २५ ॥

यतवाग्ब्रह्मा भवत्यनुयाजप्रसवं यावत् ॥ २५ ॥

भागपरिहरणादि वा ॥ २६ ॥

सा चैषाऽवधारणा अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्तीति प्रकृ-
त्यस्त वै वाचं यम एव स्याद् ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीत्येतस्माद्वचस
इति आह्वयते । पूर्वमविशेषादध्ययसितम् । पाठकमाद्विशेषा-
ध्ययसानम् । लिङ्गाद्य, निवृहन्ति वा एते यज्ञं क्षण्यन्ति ये मध्ये यज्ञ-
स्य पाकयज्ञियेडया चरन्तीति हेतुत्वेन वाग्यमनस्येहाचरणं
निर्दिशति । तस्मान्नागपरिहरणाद्येव । स चायं पदार्थधर्मो यतया-
कवे हि सत्यप्रमादात्कृताकृतप्रत्यवेक्षणमाचरति ॥ २६ ॥

आवृता ऽत्रपट्कारासु ॥ २७ ॥

अथपट्कारास्वाहुतिषु १ ब्रह्माऽवृतात्पाद्यते । ताश्चेता अग्निहो-
त्राहुतयो षपट्काराः । अस्ति हि तत्रैकविंशत्येव सति प्रायश्चित्तार्थ-
तया ब्रह्मणः प्राणिः । तेन निमित्ताद्व्याहृतिहोम आपन्ने सति आवृता
क्रियामात्रेण ब्रह्मोत्पद्यत इति । क्रियया हि कारकमाक्षिप्यते । लिङ्गा-
द्य । अथ हैतामिन्द्र ऋषयं प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादन्नभामहत
उत्पादिति । न चैतदेवमेकविंशत्यात् । एवं हि धूयते एकविंशमग्नि-
होत्रमिति । अद्भ्यप्रधानपदार्थाभिनिवृत्तिरेकेनरिज्जा कर्त्तव्येति ।
ननु नैमित्तिकार्थतया द्वितीयोपि भविष्यति । नेत्युच्यते । न हि नै-
मित्तिकस्य ब्रह्माक्षेपसामर्थ्यमस्ति । मिथं जुहोतीति होममात्र एव वि-
धेयं परपर्ययमानं वाक्यान्तरपरिप्राप्त इति चेत् । यदेष प्रत्ये वि-
ष्टाये शुभं तेन ब्रह्मत्वमित्येषमादिना व्याहृतिहोमे ब्रह्मसम्यग्बोधिधा-
तम् । तेन यत्र व्याहृत्यस्नत्र ब्रह्मणा भवितव्यम् । नैतदेवम् । यदि
होमद्वयत्वाच्चरितार्थं स्यात्ततः कर्त्ताचारस्वादपि । अस्ति ह्यस्य चरि-
तार्थं दर्शपूर्णमासादौ । तेनाग्निहोत्रे नाम्ययानुपपत्त्या ब्रह्माक्षेपं
दाहयत इति । एकविंशत्यपिरोधाय । न चात्र क्रिया ब्रह्मागमन्तरंण
न सम्भवति । कर्त्तन्तरविधानात् । अस्ति ह्यत्राध्यव्योक्तं कर्त्तन्तरम् ।
तेनापि न तदाक्षेपः । यथाहोमोदादन्नमामहत तत्कादिति ।

१ ताद्य पूर्वाहुतिषूपाहुतिषूत्राहुतिष्वग्निहोत्राहुतिष्वग्निहोत्राहुत्याद्याः ।

सोपि चतुर्ध्वशब्दोमविषयोर्थवादः । अस्तु तर्हि दर्विहोमविषयता-
स्य सूत्रस्य । दर्विहोमाहुतयोऽवपदकाराः तासां हि पौर्णमास-
विध्यन्तप्राहित्वेनोचितो वपदकारः । स्वाहाकाराभ्यानात्तुननिवृ-
त्तिः । तदभावे ऽन्वाच्याममुपपद्यते । तदेतदनुपपन्नम् । तत्र हि
प्राप्त एव ब्रह्मा मन्त्ररहिता च क्रिया ब्रह्मवरणादिका तूष्णीमर्थे
सुप्ता इति पूर्णाहुतिविध्यन्तप्राहिहोमविषयता तर्ह्यस्तु अस्य सूत्रस्य ।
ता अपि ह्यवपदकारा इति । एतदपि नोपपद्यते । अग्निहोत्रन्याय-
सात्स्रण्यादनुवृष्टताभ्यस्तमयाहुतौ पूर्णाहुतिका धर्मा विहितास्त
आचार्येण पूर्णाहुत्यामुपसंहृत्यान्यत्वातिर्दिष्टाः । अतस्तत्रापि ब्रह्मणः
प्राप्त्यभावे एव । एवं चेद्विहार्यमेव सूत्रमस्तु । इह हि प्राग्ब्रह्मवर-
णाद्व्याहृतिहोमनिमित्ते सति तदर्थं ब्रह्मवरणापकर्षोऽन्वाच्यः । अङ्ग-
प्रधानार्थव्याह्रह्मणः । तदर्थमिदं सूत्रं व्याहृतावपदका-
रास्तु । व्याहृता क्रियया । समान्तिकावासौ
क्रिया न्यायतः प्राप्नोति ॥ ननु चान्यत्राचार्येणायमावृच्छ-
ब्दो मन्त्ररहितक्रियाविषयः प्रयुक्तः । मृदा सहोषां करोत्याहुते-
ति । सत्यमेव मृदा सहोषां करोतीत्यतैव समान्तिका क्रिया प्रा-
प्ता तत्रावृच्छब्दो मन्त्रनिवृत्तिपर एव । तत्रिवृत्तिश्च वाचनिकी ।
एतयैवाहुतुपहरम्यजुरिति । अतो ब्रह्मवरणापकर्षार्थमेतत् । वाच-
स्पतिप्रैवस्तु स्वकालीन एव व्याहृतीनामतदङ्गत्वात् । अतदङ्गता च
प्रकरणध्यवच्छेदात् । शक्यन्ते चावपदकारा व्याहृतयो यक्तुम् ।
उचितत्वाद्वपदकारस्य । वाज्याकार्ये हि तासामात्मनमस्ति । यदि-
वाज्यां पुरोनुवाक्यां वा न विन्देद्व्याहृतीरेव वाज्यायाः पुरोनुवा-
क्याया स्त्वक्षाने कुर्यादिति । तेनेह वपदकाराभावे अवपदकारा
व्याहृतय उच्यन्ते ॥ २७ ॥

अत्र वा वृतोपायनम् ॥ २८ ॥

शश्वस्य नुत्यत्वात् ॥ २८ ॥

व्याहृत्य वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥ २९ ॥

वाग्यत आनुयाजप्रसवादिति वाग्यमे सति यद्यनुव्यवहर-
ति तदा वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥ २९ ॥

अधिकारमुपजीवभाह—

पुनरादाय देवस्यत्वेत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामग्नेष्ट्वेति

प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्नत चेत् ॥ ३९ ॥

पुनरादाने च द्रव्यमाग्नस्य प्राशनार्थत्वात् । अतश्च आसादि-
तेषु गच्छति । अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायाग्नेष्ट्वेत्यनेन मन्त्रेण प्राश्ना-
ति । चेच्छब्दो धिक्लृपार्थः । अतः चेत्प्राश्नाति पुनरादाय प्राश्नाति ।
अथोपरिष्ठासतो ॥ ३९ ॥

निदधाति वाऽसदेशे ॥ ४० ॥

पूर्वमविशेषेणाभिहितं विशेषप्रतिपिपादयिषयाऽत्र पुन-
र्यच्चनम् ॥ ४० ॥

प्रक्षाल्य पातं नाभिमालभते या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इव-

४ शमयन्तु स्वाहा कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ घसिना

मे मासं पृक्था ऊर्ध्व मे नाभेः सीदेन्द्रस्य

त्वा जठरे सादयामीति ॥ ४१ ॥

प्रक्षालने च कार्यसम्बन्धाविशेषाद्वयोरपि पात्रयोः । एकव-
चनं तु आख्येषां । ननु चैकमेवैतत्पात्र प्रक्षाल्य पात्रमित्येकवचननिर्दे-
शात् । तथा तूष्णीं प्राशग्रहरणमिति । द्वे वा स्वातां प्रतिप्राप्तदर्शना-
त् । कर्णयोः प्राशग्रहरणे इति तस्मात्प्रक्षाल्येष्वेवैत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौति ॥ ४२ ॥

समित्सम्बन्धादामन्त्रणं समिच्छद्येनोच्यते । अथवा समि-
च्छद्येन तादृशानुयाजा उच्यन्ते । अनुयाजार्थमात्रन्त्रित एत त
इत्यनेन मन्त्रेणानुजानाति । यत्रपतिरादभ्य सत्ये विपरिणम्यते । य-
त्रपतिसम्बन्धवचनसंस्कारपरिलोपः । कस्य चिन्मामूदिति ॥ ४२ ॥

प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा ॥ ४३ ॥

अ यदि कामयेत् ब्रूयात्प्रतिष्ठेति वचनात् । केचिन्प्रतिष्ठेति
त्रिपापद्वारादन्तरमभ्याहरन्ति मामभ्यात् । तत्पुनर्युक्तमयुक्तं धेति-

विचारणीयम् । प्रतिष्ठतमिति च यरणप्रघासेषु विपरिणामः ॥ ४३ ॥

कर्मापवर्गे समिधमादधाति जुहोत्युपतिष्ठते वा नमः
कृताय कर्मणे अकृताय कर्मणे नमः अयाद् यज्ञं जा-
तयेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निपद्य सन्वः सनिः सु-
विमुचाविमुञ्च धेह्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः
स्वाहेति यथेतमेत्य ॥ ४४ ॥

अथयगः समाप्तिः १। यथेतमेत्येति २ परिभाषितत्वादयाच्यमिति
चेत् । अतीत्य निःक्रमणमिति । नेदमर्थेनाऽप्राप्तेः । तत्र स्वस्यापि हि
समिदाधानादि न विद्यते । स्वाहाकारमनां च उपस्थानसमिदा-
धानार्थम् । होमे ह्यसमागतापि प्राप्नुयादेव । स्वाहाकारः सूर्य-
त्रेत्यनेन । स चार्थं यदाथो यायुकास्तापच्छिन्नाविपु
निपद्यते ॥ ४४ ॥

एतद् ब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः ॥ ४५ ॥

एतद्ब्रह्मत्वमधिकारादिहोक्तम् । तदिष्टिपशुविषयस्मर्येत्य-
म् । इष्टिप्रहणं प्रकृतत्वादकार्यम् । पशुप्रहणं च चोदकपरिप्रापि-
तत्वात्कर्तव्यं वा पशुप्रहणम् । ब्रह्मानुज्ञाते प्रोक्षणे यथा स्यादिति
न हि तत्र साग्राभ्यधिकारत्वात् प्रोक्षणमस्ति । इष्टिप्रहणं तर्हि न
कर्तव्यम् । वा कार्यं वाक्यादि पञ्चर्थतैव ब्रह्मत्वस्य स्यात् ।
तन्माभूद्वितीष्टिप्रहणम् । ब्रह्मवरणाधिकारे तत्प्रसङ्गमुपजीवता
यायद्ब्रह्मत्वं तत्सर्वमभिहितं अतः प्रणयनाद्युच्यते ॥ ४५ ॥

१ ब्राह्मणतर्पणान्तम् । तस्मिन् इत्यर्थः ।

२ यथा येन क्रमेण इतं गतं आहवनीयस्य पूर्वोणापरेण वा त-
थैव एव आगत्य आहवनीये समिदाधानहोमोपस्थानाचन्यतमं करो-
ति । होमपक्षे ' इदं जातवेदसे ' इति स्वागमाग्रमाधिकारमिति
भावः ।

अध्वर्युश्च ॥ ३० ॥

हविर्ग्रहणकाले धान्यमने । तद्वयं हि शास्त्रमुभयोः । स
यदि पुरा भानुर्धौ वाच व्याहरेत्ततो वैष्णवीमृच वा यजुर्धा जपे-
दिति । यजमानस्य त्वनाम्नानादाध्वर्यवमेव । केचिन्नु च शब्दा-
द्यजमानस्य दीक्षाकालवाग्यमापचारे वैष्णवमिच्छन्ति । तत्रापि ह्या-
म्नायते वा यद्वाच्यमोऽप्रमत्यव्याहरतीति । स च मन्त्र
प्राकरणिकः स्यात् । प्रकरणादेवसामान्यसम्यग्वावगतेर्विशेषवि-
पयस्ये सति वाच्यस्य लाघवं । इतरथा ह्यप्रकृत उपादीयमा-
ने सामान्यसम्यग्वां विशेषसम्यग्वाञ्चेति गौरवस्यात् ॥ ३० ॥

प्रणय यज्ञं देवता वर्धयत्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु

सप्तऋषीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यज-

मानं च घेहोम् प्रणयेति प्रणीताः

प्रसौति ॥ ३१ ॥

प्रणययज्ञमित्यनेन मन्त्रेण प्रणीताः प्रणीयमाना अनुजाना-
ति ॐ प्रणयेत्यस्य प्रसवाद्यन्तातः पुरस्ताजपः । प्रयोजनमुपां
शुप्रयोगः । अत्र पुनर्लोपमव्यमपुरुषैकवचनाधिपेदेपि सति मृग्यावि-
दोपः । अयं च मन्त्रोनेकयजमानको कर्मणि१ यजमानाः तप्तु यजमा-
नांश्च घेहीति विपरिणम्यते । द्वित्वेपि यजमानौ स्तां यजमानौ च
घेहीति च ॥ ३१ ॥

एवमामन्त्रित ॐकारेण प्रोक्ष यज्ञमिति हवि-

पीध्मावर्हिपोश्च ॥ ३२ ॥

प्रोक्षणं प्रसौति । एवमामन्त्रित इत्यामन्त्रणाविधानं प्रह्नन् हविः
प्रोक्षिष्यामीत्येवमादिलाभाद्यर्थमान हि तत्र प्रणीताप्रणयनयदाप्तातिम् ।
एवमोद्गारेणेति, ॐकारपूर्वकेणाद्यंस्वरूपेण यच्चसेति यावत् ॥ ३२ ॥

बृहस्पते परिगृहाण वेदिः सुगात्रो देवाः सदनानि
 सन्त्वस्यां वर्हिः प्रथताः साध्वन्तर्हिः स्नापृ-
 थिवी देवी देव्यस्त्विति वेदिं परिगृ-
 ह्णन्तम् ॥ ३३ ॥

प्रसौतीत्यनुपसंते ॥ ३३ ॥

प्रजापतेनुग्रेहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् ॥ ३४ ॥
 होतां प्रसौति ॥ ३४ ॥

देवता वर्धयत्वमिति सर्वत्रानुपजतिः ॥ ३५ ॥

अनुपद्मश्च लाघवार्थः । अत्र च प्रोक्षणपरिमतेषु अर्घ्येषु परं
 वेदिपरं च घटनप्रघासेषु घटनमूहते । यज्ञमानपरं चानेक्य-
 अमानके ॥ ३५ ॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशिञ्च २
 प्रतीक्षते ॥ ३६ ॥

देवस्यत्वेति प्रगृह्णाति ॥ ३७ ॥

स पार्श्वं प्रसिद्धेः सादनोपदेशात् पुनरादानसामर्थ्याच्च ॥ ३७ ॥

३ पृथिव्यास्त्वेतिसादयत्यपोह्य वर्हीःपि ॥ ३८ ॥

१ पूर्वोक्तेषु प्रोक्ष्य यज्ञमित्यादिकेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु 'देवता-
 वर्धय त्व नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु सप्तश्रुषीणाः सुकृतां
 यत्र लोकस्तत्रमं यज्ञं यजमानश्च वेहीति' मन्त्रमनुप-
 जति ।

२ प्राशिञ्चं प्रक्षणा भागः, ययमात्रं पिप्पलपार्श्वं वा ।

३ प्रक्षया सत्प्रातिगृह्य वेदेर्वक्षिणांसदेशे स्तृतानि वर्हीपि अय-
 सायं प्रागृद्धं सादयति । आश्वलायनादिसूत्रेषु तदर्थनाम् ।

गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधायालभते भूतस्त्वा
भूतकरिष्यामीति ॥ ४६ ॥

गार्हपत्यमित्युपपदविभक्ति षष्ठ्यपवादो द्वितीया । उदपात्र
उदकस्य पात्रम् । उदकस्योदादेश । तद्याविशेषेपि सति चतुरश्र
स्यात् । अमसेनाप प्रणयतीति । स च चतुरश्र प्रसिद्धे । लिङ्गा
श्च । अमस प्रकृत्य चतु स्त्राकिना चतस्रो वै दिश इत्याग्नयते । सु-
प्रकारप्रस्थानात् च । अमसवत् स्तुवेणेति । आलम्भ उदकस्य स्या-
त्तत्सस्काराभिप्रवृत्ते । पात्रस्य वा । तदुपदेशात्तत्सस्कारतश्च तत्स
न्यन्धिद्वारेण इडापहवे होत्रत्वारम्भणघत् । प्रयोजन प्रणीताकायां-
पन्नयोद्धिपयसोरविपरिणाम । उदकालम्भ हि भूतस्त्वा भूतकरि-
ष्यामीति त्वाशब्दस्तद्विषय स्यात् । तत्र द्रव्यद्वित्वे विप-
रिण्यमेत ॥ ४६ ॥

ब्रह्मन्नपः १ प्रणेष्यामि यजमान वाचं
यच्छेत्साह ॥ ४७ ॥

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति ब्रह्मानुशाप्रार्थन ब्रह्मेत्यृत्विगिशेष ।
स च यद्यपि घरणाभरणनिमित्तस्तथापि तु ब्रह्मत्वं कर्त्तर्युपचर्य-
त । प्रयोजन तु सत्रे ऽविपरिणाम । कुम्भपायिनामघने च मैत्राय
रूपे ब्रह्मत्वं कुर्वेति । यजमान वाचं यच्छेत्त्यनकयजमानके ययार्थ

१ यदाच प्रणीताना सर्वार्थस्य संयवनायैतत्वा वा तदा यस्मिन्
कर्मणि चरुप्रणयार्थं पयो घृत वा सिद्धितम्, यथा ' वैश्वदेवश्च
पयसि वा ' इति, ' घृत चरुदित्येभ्य ' इति च, तत्र पयो घृतस्य
च प्रणयन दग्धस्य मन्वाद्यर्थं कर्त्तव्यम्, तत्र ब्रह्मन् अप्ययास ज-
घृतान् गच्छधनी प्रणेष्यामीत्युह । पित्र्यायामपि प्रणयनात्पूर्व-
मेव निवान्या दुग्ध्वा तदुद्गस्य प्रणयन कर्त्तव्यम् ' अत्र नैमित्ते-
मन्त प्रणीता संयवनायां पयः, कर्माचार्याणां मते सर्वार्थो पयः, इत-
रेषामरण्यां पयेति तत्त्वम् ।

विपरिणम्यते । स चायं चाग्न्यम पदार्थधर्मत्वादसत्यपि प्रणयने प्र-
वर्तते इति । प्रैषश्च तादर्थ्यात् ॥ ४७ ॥

अनुज्ञात उत्तरेणाऽहवनीयः सम्प्रतिनिदधाति
कस्त्वेति ॥ ४८ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितत्वादनृणाव इत्यवाच्यम् । न वा प्रैषप्रैषा-
द्योरागन्तर्यस्युदासार्यत्वाद्यजमान चायं यच्छेत्यनन्तर यथा स्या-
दिति । पाठादेव तत्प्राप्तिरिति चेत् । न प्रैषसमनन्तर तदर्शानुष्ठानं
स्याच्यमिति । सम्प्रतिशब्दो ऽनन्तिकानतिकूरविषयत्वात्तातिहस्य सा-
दृश्यो अनासाः सादयेदिति वचनात् । नि गने मन्त्रः स्यात्तदुपदे-
शान् । निदधाति कस्त्वेति । श्रुतिविरोधाच्चेति चेत् । स प्रणयति
कस्या युनक्तीति । निधाने वा प्रणयनस्य तदर्थत्वात्तस्मादुसम्प्र-
त्येगोत्तरेणाहवनीयं प्रणयतीत्युपसंहारात् । आत्मान्तरे ॥ स्पष्टतर-
पाठः स निदधाति कस्त्वेति । स्वाशब्दो द्रव्यपरत्वाद्द्रव्यबहुत्वेपि यथा
दधिघृतादौ विपरिणम्यते । न चाऽभ्यायनिगदत्वादप्यप्रणयनीति द्वि-
युक्त्वचनान्तोपदेशः । स्वाशब्दश्चैकवचनास्तस्मादनूह इति ॥ ४८ ॥

नान्तरेणगच्छेयुः ॥ ४९ ॥

प्रकृताप्रकृतयोरुपदेशात् लिङ्गाच्च तेनग्मियुन चर्यमायामन्त-
रेण सञ्चरानिति । प्रयोजनं सर्वत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ४९ ॥

काऽस्य वानस्यत्य मार्त्तिकैरभिचारब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामा

यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

कास्यादीनि प्रणयनाधितानि शृदन्तानि धर्मिचारदीन्साध-
यन्ति । न तदाश्रया क्रियाः शब्दस्य तत्परत्वात्कास्यादीनां फलसम्प-
धः । एवं च सति विकार एवामप्रवृत्तिं पुरुषार्थत्वात् । वानस्यत्ये
॥ वारणं प्रयत्नंमार्त्तिकैरभिचारैर्यस्य साधारण्यत्वात्तदाश्रयः । कामो ब्र-
ह्मवर्चसे प्रयत्नयत्येव । ता यता प्रणीता ह्यथा उत धर्ममात्रा
इति? धर्ममात्रा इति सूत्रम् । देशनियमात्प्राप्तनियमाच्च । तथा मन्त्र-
घत्तोपदेशात् । शिरः संस्तवाच्च । शिरा इ वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीता

इति । अनवखण्डनसामान्याच्छिरः संस्तवः । स्कन्दनप्रतिषेधश्च धर्ममात्र उपपद्यते । इतरथा ह्यवश्यम्भाविस्कन्दनमिति । अन्ते प्रतिपत्तिविधानाच्च । अथ प्रणीता दक्षिणतः पथेन निनयतीति । इष्टार्थत्वे हि कदाचित्तुपयुक्ता भवेयुस्तत्र प्रतिपत्तिविधानं पाक्षिकं स्यात् । अपाक्षिकं च अथणम् । तस्माद्धर्ममात्रा इति । इष्टार्था वा द्रव्याणां क्रियाभिनिर्वृत्यर्थता प्रसिद्धेः । न हि कश्चिद्रव्यमदृष्टार्थं परिकल्पयति । सन्ति चात्रोदकसाध्याः क्रियाः । न च तत्सिद्धयेन्यदुदकमुपदिश्यते । तेन इष्टार्थवगम्यमानेपि यो नामादृष्टद्रव्यमिति स दिङ्मनियमयद्भोजनादप्यदृष्टे कल्पयेत् । लिङ्गाच्च प्रणीताभिर्हवीषि संयौतीति । यत्तुक्तं दशादिनियम इति स नियमो दृष्टाय । शिरः संस्तुतिः प्राग्भागासामान्यात् । स्कन्दनप्रतिषेधश्च सुतरां इष्टार्थस्य उपपद्यते । प्रतिपत्तिः शेषस्येति । इष्टार्थस्येपि सन्देहः । किं संयवनार्था उत सर्वार्था इति ? तत्र केचित्प्रतिषेधश्च सुतरां इष्टार्थस्य उपपद्यते । प्रतिपत्तिः शेषस्येति । इष्टार्थस्येपि सन्देहः । किं संयवनार्था उत सर्वार्था इति ? तत्र केचित्प्रणीताभिः संयौतीति धाक्यसामर्थ्यात् संयवनार्थतामाहुः । द्रव्यप्रकृत्यैः परार्थैश्चास्तत्र चाधिशेषात्सर्वार्थत्वादनुवादोयमित्यपरे । किं चाग्नीधोमीये प्रतिषेधानुपपत्तेः संयवननार्थत्वे हि तदभावादेव प्रणीतास्तु व्यर्थं प्रतिषेध इति । निरुद्धे च प्रतिप्रस्तवानुपपत्तिः । तत्रापि हि नैव संयवनमस्ति । सर्वार्थत्वे पुन प्रतिषेधप्रतिप्रस्तवानुपपद्यते । सूत्रकारप्रस्थानाच्च प्रणीतास्तुपसदिति । तस्मात्सर्वार्था इति ॥ ५० ॥

तृणैरग्नीन्परिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथमं द्विशः पान्नाणि

सह सादयति ॥ ५१ ॥

तृणशब्दो दर्भविषयः । यज्ञिया तु वै दर्भा इति लिङ्गात् । दर्भैस्तृणान्ति हरितैः सुवर्णैरिति च । समाचाराच्च । आचरन्ति हि दर्भैः परित्तरणम् । आचार्याभिप्रायाच्च । यर्हिपस्तृणे तिरस्त्रीनि दद्यातीत्युक्त्वा ऽप्ये वा युक्तत्वादित्यभिधायान्वयापि तृणार्थ इति । अन्यतुपादीयमानं यर्हिर्जातीयमेव प्रतीयते न तृणान्तरजातीयम् । पुरस्तात्प्रथममिति दिग्भिप्रायम् । आहवनीयस्तु कार्यक्रमादेव प्राप्नोति । ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्नी तयोरपि पुरस्तादेव प्रथमं श्रुतेः ।

येषं च स्मृतिवशात् । प्रदक्षिणमावृत्तिसामन्तेषु अदाक्षिणमिति ।
 इह च परित्सीर्येति परिः समन्तार्थः । स्मार्त्तं चैतास्मिन् स-
 ति क्रमे तदपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तम् । तद्यैतपरिस्तरण-
 माहुत्यङ्गं यज्ञसंयोगात् । स हैष यज्ञ उवाच नम्रताया वै विभे-
 मीति प्रकृत्य तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्तीत्याह । यज्ञसम्य-
 न्धादाहुतिर्यज्ञशब्देनोच्यते । अथ यज्ञसम्यन्धमात्रमेवोच्यते । त-
 थास्याग्निव्यतिरेकेणान्यथापि स्यात् । तत्र तस्मादेतदग्निमभितः
 परिस्तृणन्तीत्यसमञ्जसं स्यात् । तस्मादाहुत्यङ्गमेतत् । तथापि के-
 चिदाहुत्यर्थत्वात्पक्षार्थाहोमहिरूपवादिषु चाक्यसंयोगापरिस्तरण-
 मिच्छन्ति । चाक्यं ह्येतत् । स हैष यज्ञ उवाचेति । तच्च प्रकरणाहु-
 रोधेन न यज्ञविधौ न्यवस्थापयितुं शक्यमिति । तदेतदसह्याक्यस्य
 यज्ञविधौ न्यवस्थाप्यात् । स हैष यज्ञ उवाचेति एव इत्ययं शब्दः प्रक-
 तयागविषयः । तस्माद्दण्डपूणमासाहुत्यङ्गमेव । तथा चाह परित्सीर्य तं
 पूर्वेषां पात्रासादनमिति । द्विशः पात्राणि सः सादयतीति द्वे-
 षु एकीकृत्य सा चैषा द्वन्द्वता 'पात्रोद्देशमात्रार्था-
 त्संबन्ध प्रवर्तते । एवं हि समामनन्ति द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरन्ति । न-
 नु च पूर्वं चाग्निहोत्रहवणी चेत्येवमादिसमाप्तावाद्दर्शनस्यैव द्वन्द्व-
 ता । इतरथा हि पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आह च तद्वादशाक्षरा
 वि विराड् विराड् वै यज्ञ इति । नयोक्तहेतुत्वात् । उक्तं हि पात्रोद्देशे-
 न द्वन्द्वता विधानमिति । पाठवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत् । न विरि-
 ष्टद्वन्द्वपरिग्रहाद्येवादन्यथा हि विनियोगक्रमव्यवस्थितानां द्वन्द्व-
 ता स्यात् । तत्र स्वयस्य कपालैः सह द्वन्द्वता न स्यात् । अथ
 पुनः पाठे सति विशिष्टद्वन्द्वपरिग्रहः सिद्धो भवति । यत्पुनरुक्तं
 तद्वादशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञ इति । सोऽवयुत्यपवादः ।
 एवं च सति विकारे चर्विष्टथां स्वस्य एक एवासाधने । न हि तत्र
 द्वन्द्वोपजनकानि कपालानि सन्तीति । अथोपरितन्नेन द्वन्द्वता
 क्रियते । तत्र यथापाठं द्वन्द्वता न कस्यचित्स्यात् । ननु वैप-
 रीत्येपि स्वयस्य द्वन्द्वताभावप्रसङ्गः किं क्रियताम् । यद्वयपा-
 -३यं मा भूदिति । अथैवदासादितानां तु द्वन्द्वगतविशेषात्तान्नाता
 त्वस्य कस्यचिद्येन केन चिद्वन्द्वतेत्यविरुद्धम् । सूत्रकारमिमांसायां ।
 द्विशः पात्राणीत्युक्त्वा पूर्वाग्निहोत्रहवणिसकृत्कपालमित्येवमादि
 तु द्वन्द्वैकवद्भावमाह । तेन च सिद्धायां द्वन्द्वतायां द्विश इत्यपार्थ्यं

श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा १ ॥ ५४ ॥

रात्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ५४ ॥

कर्मणे वामिति शुर्पामिहोत्रहवण्यादाय वाचं
यच्छति ॥ ५५ ॥

साकाङ्क्षत्वादाद् इत्यध्याहारः मन्त्राद्याविशेषावुभयार्थः । प्रयोजनमन्तरा येन्यन्तरेणापि प्रयुज्यते । शुर्पामिहोत्रहवण्यादानं नि-
र्वापार्थम् । तस्मिन्निधावागन्तात् । प्रयोजनं पश्चादमन्त्रवदग्निहोत्रहव-
ण्यादानं प्रोक्ष्यपर्येतया । वाग्यमस्तु पदार्थधर्मः । यां वा अमूहं ह-
विर्ग्रंहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र चै तां विस्तृत इति । कालोपलक्षणार्थ-
त्वात्प्रयोजनं हविर्ग्रहणामावेपि पश्चादौ भविष्यति ॥ ५५ ॥

प्रतपनं प्रस्युष्टं निष्टसमिति वा ५६ ॥

तत्संस्कारो हविर्ग्रहणार्थः तेन तदभावे न भवति ॥ ५६ ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादनस्तिष्ठ
त्समङ्गि ॥ ५७ ॥

श्रपणशब्दाविशेषेपि सति अत्र गार्हपत्यविषयो ब्राह्मः । जघ-
नेन गार्हपत्यं प्रागीपमनोऽवस्थितं भवति । तस्यदक्षिणं चक्रमारु-
ह्यानसोधिनिर्वपतीति । विहृत्यनुप्रवृत्तिदशेनाथ । स जघनेन गार्हप-
त्यं प्राचीनावीति भूत्वा दक्षिणासीन एतद् पट्टफालं पुरोडाशं गृह्णा-

१ अप्यन्ते अनेन हवींषि इति श्रपणो गार्हपत्यो घाहवनीयो वा
तस्य पश्चात् प्राक्संस्थान्युदगप्राणि प्रागप्राणि वा पात्राण्यासादय-
ति । तदुक्तं कारिकायाम्—

“ उत्तरे चेदुदक्संस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् ” इति ।

तीति । सङ्गताङ्ग समाङ्गि । सांयौगिकानि चाहान्यत्र गृह्यन्ते । न हि सामवायिकव्यतिरेकणानो व्यपदेशोति । अनङ्गुत्प्राप्तिरपि तर्हि स्यात् । न केवलं गमनार्थत्वात्तयोस्तस्य चार्थाभावात् । तस्माद्युग-
याक्रवरथादिमात्रमेव ॥ ५७ ॥

धूरसीति धूरभिमर्शनम् ॥ ५८ ॥

धूरः शब्दो युगशम्यान्तरालवचनः स्मृतः । एवं हि स्मरन्ति
रूपत्पादयन्ति च । धूर्धूर्ध्वतर्धधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव वि-
हन्ति यद्गम् । धारयतेषां इति । यद्गस्य विहन्तिरनसो याधारणं श-
म्यान्तरालावनुदुत्स्कन्धसम्बन्धाद्भवति । लिङ्गाच्च । तस्य वा एत-
स्यानसोनिरेव धूरमिर्हि वै धूरय य एतद्गहन्त्यग्निदग्धमिषेषां यद्गं
भवतीति । अतोऽन्यत्रोपचारवृत्तयर्थेपाम्नयोः । धूर्मेदाश्चोभयोरभिम-
र्शनम् । तत्संस्काराच्च । दक्षिणामभिमृश्य तत् उत्तरम् । उदक्सं-
स्यतासम्पत्तेः । स्मर्यते हि सर्वत्रोदक्संस्यता । लिङ्गं च भवति । त-
थाद्युदग्भवति । तथादीची मपतीति च । केचित्केकस्या एव धुरो-
भिमर्शनमिच्छन्ति । वाक्यशेषात् । भग्निर्वा एव धुर्यत्तमेतदत्येभ्य-
स्त्वपति हविर्ग्रहीष्यस्तस्मा एवेतन्निन्दुत इति । एकायादग्नेः सकृदेव
निन्द्य इति । तापुनरेतदर्थवादप्रायम् । अनोवययसस्कारश्चात्र । ती
च संस्कार्यो भिन्नौ । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारावृत्तिर्निरूप्येति भेदेना-
भिमर्शनमिति सम्प्रदायः ॥ ५८ ॥

देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्वादीपाम् ॥ ५९ ॥

अभिमृश्य जपतीति सूत्रशेषः । अथ जपनेन फलममीमीपा-
मभिमृश्य जपतीति श्रुतत्वात् । स चायमनः संस्कारत्वाच्च प्रतीप-
माचर्तते । तत्संस्काराच्च मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्यां देवानामसि ध-
ग्दितमिममेवमादिना ऽनोभिधीयते नेयेति । अत एवेतदुपस्तम्भनस्य
ताद्रातमनसो हविर्गृह्णानीति च वाक्यशेषः । अयं च मन्त्रश्चोदिता-
र्यामिधायी पितृयज्ञे विपरिणीयते । पितृणामसि चग्दितमं पिपृहत्-
ममिति च । देवशब्दस्य प्रकृतदेवयजनत्वात् । वचनं चाप्राप्तम-
येतम् । ह्यपोर्हि देवतयोर्यद्बुधचनं श्रूयते । तेन विकार एकदैवत्ये य-
जनस्याविपरिणाम इति केचित् । तदेतदनुपपन्नमिव वचनस्याप्यत्र

स्यात् । उक्तं च तस्मात्सर्वत्र द्वन्द्वेति सिद्धम् । पात्रशब्द साधनव-
चनो न ज्ञानवद्विषयः । तथा द्विस्कयकपालशम्पाकृष्णाजिनादी-
नामपात्रता स्यात् । साधन चेत्पात्र कपालसमुदास्य साधनत्वा-
द्यथाभूतस्य द्वन्द्वता । प्रतिचितिसाधनभाव इति चेत् । तथा च
प्रतिचिति द्वन्द्वता । न समाप्नानसामर्थ्यात् । स्फ्य च कपाला-
नि चिति । उद्धरणपात्रयोरपि कपालवद्भ्येन द्वन्द्वता । अर्धप्रसरण-
या द्रव्योपकल्पनमिति परिभाषितत्वाद्वाच्यम् । पात्रासादनमिति
चेत्स्याद्वैशकालार्थत्वात् ॥ ५१ ॥

यजमानो वा ॥ ५२ ॥

विकल्पार्थोयमारम्भ ॥ ५२ ॥

शूर्पामिहोत्रहवणि ऽर्थवच्च ॥ ५३ ॥

स्फ्यकपालः शम्पाकृष्णाजिनगुलूखलमुसल हयदुपलमि
इति यावत् । आसादयतीति अनुवर्त्तते । शूर्पे प्रसिद्धमेव
स्यात् लिङ्गाच्च । यदि नडानां यदि यणूनां यदीपीकाणामिति । एषा
चाध्वपुरेण कर्त्ता स्यात्सामान्यानाञ्च वा करणस्याच्चादित्वात् ।
अन्वासङ्गाच्च । तस्मात्तद्वृत्तानामुपादानमिति । लिङ्गाच्च । तद्यदे-
वैषामप्राशुदस्नक्षावभ्यो वामेभ्य कश्चित्पराहन्तीति । १ अर्धवच्चोति

१ येषां येषां पात्राणामभोपयोगस्तेषां सर्वेषामुपयोगकर्मणोपासा-
दनमित्यर्थवच्चेत्यनेन बोध्यते । तथा च कात्यायन —

“ प्राञ्च प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्र समीपतः ।

तत्तथा सादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यत ” इति ।

तानि चैवम् शूर्पामिहोत्रहवणी, स्फ्य कपालानि, शम्पा
कृष्णाजिनम्, गुलूखलमुसलम्, हयदुपलम्, पात्री पथिप्रच्छेदनानि,
पथित्रे उपवेध, आज्यस्याल्युपसर्जनो पात्रम्, कुशमुष्टिरन्वाहार्यपात्र-
म्, वेदितृणमग्नि, योक्त्र स्त्र, जुहूपमृत, धूरा सप्तहनावच्छाद-
नानि, परिश्रयो विधृत्यौ, आज्य पुरोडाशपात्र्यौ, होत्रपदन श्रुताव-
दानम्, औषध प्राशिग्रहरणे, अन्वाहार्यतदुल्ला अन्तर्धानकट, पूर्ण-
पात्र पक्षे समिद्वय च, इध्मवर्हिषारुपफलम् खड्गश्च चेति ।

अथोस्यास्मिन्निघट इति अर्थवत्प्रयोजनवदित्यर्थः । तच्च विनियोगक्रमेणासाधने । अर्थवद्ब्रह्मणाद्यपि न परिच्छुपवेपादिवत्साक्षाच्छ्रूयत । अन्वाहार्योपसर्जनीपात्रादि तदप्यासादनीयम् । इन्धनाद्यपीति चेत् । नाचोदिनार्थत्वात् । चोदिते हि यदर्घात्प्राप्नोति तदासाधते । तथापि याज्ञिकैर्दण्डकः प्रणीतो ऽनः पात्री वा पवित्रच्छेदनानि चेत्तद्यमादि । तत्र चोपधेयसमनन्तरमाज्यस्याल्युपसर्जनीपात्रम् । वेदोपधानाज्यनिर्वापणानामेककालत्वात् । पिपन्ति विष्टान्यग्नीध्रश्चेत् कपालान्यथैकं वाज्यं निर्धेयतीति । उपधानोत्तरकालमुपसर्जन्यधिभक्षणमिति । कुशमुष्टिरपि तर्हि ततः पूर्वं प्राप्नोति । एष हि सूत्रितं निरूप्याज्यं धेवं करोतीति । न समस्यानुपधानादुत्तरकालमुपसर्जन्यधिभक्षणमाज्यनिर्वापणाच्च वेदबन्धनम् । तुल्यकालतोभयोरपीति न नियमोचसीयते । उच्यते । कुशमुष्ट्युपसर्जनीपात्रयोर्यद्यप्येककालता । तत्कार्ययोस्तु गम्यते पौर्णपर्यं । प्राकालीनं ह्युपसर्जनीकार्यं वेदकार्यादतः पूर्वंमुपसर्जनीपात्रं ततः कुशमुष्टिरिति । ततश्चान्वाहार्यपात्रं प्राशितहरणोत्तरकालं प्राप्नोति । न तण्डुलानामसाधवसरः तत्प्रात्रं तु कुशमुष्ट्यन्तर्जानवृणयोरन्तराल इति । पात्रस्याधिभक्षणार्थाच्चादेवं सर्वत्र कार्यक्रमेणासादनमालोचनीयमिति । विकारेपि च प्राकृतपात्रकार्यापन्नस्य धैकृतस्यासादनादिप्रवर्त्तत एव । किं पुनस्तत्रापि कार्यक्रम एव । न, प्राकृतपात्रक्रमः । प्रकृतावपि हि कार्यक्रम एव कारणमासादने । तद्यथा निकटे वपाधपण्यनन्तरं दक्षिणाद्रप्यमिति । यत्पुनर्विकृतावप्राकृतकार्यापन्नम् । यथा मन्थनचतुष्टयम् । यूपधुरचतुष्टयादि तत्प्रकल्प्यत एव नासाधते न प्रोक्ष्यते च । न हि तस्यासादनप्रोक्षणे विहिते । न च कार्यापत्तितः प्रातिस्तस्यानुपकल्पनमेव । चर्विवृष्ट्यां चरुपात्रस्य तर्हि कपालधर्मोऽस्तु कार्यापत्तेरिति । स्यादेतदेव यदि कार्यापत्तिः स्यात् । न त्रिद तथा । इह हि न चरुपात्रगतेनोष्ण्या चरुः पच्यते । कपालगतेनेव पुरोडशः । कथं तर्हि चरुपात्रगत ऊष्णोदकमेव तपयति ततश्चासिस्त्रित्यकपालकार्यापत्तिरिति । ततश्चरुपात्रमप्युपकल्प्यते । यच्चप्रकृतावेव याज्ञिका इष्मावर्द्धयोरुपकल्पनमाहुः तदिह प्रोक्षणाभावात् । तदभावोपरिष्ठात्योक्ष्णविधानात् । प्रोक्षति विशास्येति ॥ ५३ ॥

समवायात् । षड्वोह्यस्य देवता अग्निरग्नीषोमौचेति । न त्वग्नीषोम-
योः समुदितयोः देवतात्वादेकत्वम् । नैतदेवम् । स-
मुदितयोरपि देवतात्वे देवशब्दस्य प्रत्येकवृत्तित्वम् । अग्निर्देवः सो-
मोदेव इति प्रसिद्धम् । मन्त्रलिङ्गाच्च । देवो अग्निर्देवः सोम इति
च । न चात्राद्ययभूतोग्निः सोमो वा नास्ति । किं तु पृथक्त्वेन दे-
वतात्वाभावात् । पृथक् तद्धितानुपपत्तेः । समुदायाच्च तद्धितप्रत्ययद-
र्शनात् । समुदितयोरपि देवतात्वे ऽग्नेः सोमस्य चास्स्येव समवायः ।
एवं च सति अग्नीषोमाभ्यामिति द्विवचनोपपत्तिः । एषं च सति
अग्नीषोमयोरुज्जितिमिति च । यच्चोक्तं अपिष्टो वा देवतान्यस्यादिति
शुक्तं तदग्निसद्विनीयस्य पूज्यो देवतात्वाद्भवति पूज्यत्वम् । सम-
वायस्तु पूज्योपि न निषायते । अथ देवतैव देवशब्देनोच्यते । तथा
च सात प्रातिपदिकार्थस्याप्यनन्यत्वात् पितृयज्ञे देवशब्दस्याप्यवि-
परिणामः । पितरोपि हि नादितरवाद्देवता शब्देनाभिधातुं शक्यन्ते ।
ततश्च देवताविषयो देवशब्द इति अविपरिणामः । अथ तत्र पितृश-
ब्देन चोदना पितृभ्यः सोमवज्रः पितृभ्यो यर्हिपदृश्य इति । न च पि-
तरो न देवशब्देनाभिधातुं शक्यन्त इति विपरिणम्यते देवशब्दः ।
नैतदेवं देवताविषये हि देवशब्दे पितृणामपि नादितरवाद्देवतात्वादे-
वशब्दप्रयोगो ऽधिक्य एव । अथ शब्दान्तराभिहितेषु देवशब्दो न प्र-
वर्तते इति । तथा च सत्यग्न्यादिष्वपि देवशब्दप्रयोगो कुलम् ।
तत्रापि हि शब्दान्तरत्यमाग्नेयो ऽग्नीषोमीय इति । इयांस्तु विशेषः
इह तद्धितस्तत्र चतुर्थी । न चादित एव शब्दोभ्यत्रापि प्रयोगादित्यु-
क्तम् । अथ देवशब्दो योगादग्न्यादिषु प्रवर्तते वानादेव इति । तथा-
पि पितृयज्ञे अनूह एव । पितरो हि तस्माद्व्यक्त्याभिनिर्गुप्तिद्वारेण
फलदानादेव इति । तदेतदप्यसत् । प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया
देवशब्दस्यार्थप्रतीतिसामर्थ्यात् । न च दानादेवत्वं सर्वत्रेप्यते । न हि
सर्पन्त्यपि गोधा सर्पशब्देनाभिधातुं शक्यते । प्रत्ययस्य विशिष्टजा-
तिविपर्ययाद् भुजङ्ग एव सर्पशब्देनाभिधीयते । तेनेहापि प्रत्ययस्य
विशिष्टार्थप्रवृत्तितयादेव एव देवः । तेषां च बहुत्वात्समवेतं वचनम् ।
ननु चैवमपि देवद्वित्वम् । अग्नेरुभयत्रैकत्वात् । नैतदेवम् । एको
हि केचलोग्निरपरः सोमसद्वितीय इति बहुत्वम् । ननु चैवमपि दे-
वानामिति षष्ठी बहुवचनमनुपपन्नम् । न हि तदनः पृथगाग्नित्वा

सोमेन च सम्बध्यते । इतरेतरमन्यपेक्षयोर्देवतात्वात् । यथा च देवानां देवतात्वं तथा तदर्थं विद्यारणद्वारेणातो देवानामित्युच्यते । सत्यमेतदेवं मन्त्रे देवशब्दस्य बहुवचनान्तवात्तेषां च सात्तादनः सम्बन्धाभावाच्चतुषलक्षितसमुदायद्वारेणागः सम्बध्यत इत्यदोषः । ततश्च विकार एकदेवस्ययोर्देवस्यासि देवयोरसीनि च युक्तपतरे वचनम् । लिङ्गमपि चात्र समवेतं । विणिष्टलिङ्गत्वादन्यानिनाम् । ततश्चादित्येष्ट्यां देव्या असीति प्रयोगः । न च देवशब्दो देवताशब्दयदाविष्टलिङ्गः । येनादित्येष्ट्यामप्यविकृतः प्रयुज्येत । देवीं चाद्यमजनपन्त देवा इति दर्शनात् । तथा देव्यनुमतं देव्यदिते देवीराप इति चेति । केचित्तु लिङ्गवचनयोरसम्बन्धं प्रत्यमाना अपि परिणाममिच्छन्ति । तत्पुनर्विचारणीयम् । यज्ञपतिशब्दश्चानेकपञ्चमानके विपरिणम्यते । चादिनायांभिधानात् ॥ ५९ ॥

विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ॥ ६० ॥

विष्णुस्त्वेत्यनेन मन्त्रेणानमो दक्षिणं चक्रमाद्येति । एवं हि ध्रूयते । स जघनेन गार्हपत्यं प्रागीपमनोवस्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसो विनिर्धयनीति ॥ ६० ॥

प्रेक्षत उरुवातायेति हविष्यान् ॥ ६१ ॥

ग्रीहीन्यथान्वा । तच्चैतद्विधिः प्रेक्षणं नानावीजेषु गतसंस्कारप्रतियोजमावर्त्तते । मन्त्रश्च क्रियाशेषत्वात् । मन्त्राद्वात्वाद्योरुवातायेत्यस्य भवेत्यध्याहारः । ननु अथ प्रेक्षत इति प्रेक्षणस्य चादितात्वात् औत्क्रियपदाध्याहार एव न्याय्यः । सत्यमेवं, यत्र तेनैकवाक्यतोपजायते । इह पुनरुवातायेति विस्तीर्णना हविषः प्राणायथाताय प्रार्थ्यते । न चासौ प्रेक्षत इति क्रियापदेन शक्यतेभिधानम् । तस्माद्यथोक्त एव भवेत्यध्याहारः ॥ ६१ ॥

अपहृतमिति निरस्यत्यन्यत् ॥ ६२ ॥

हविर्द्रव्यव्यतिरेकेण यदन्यल्लोष्टादि तदपहृतमित्यनेन मन्त्रेण निरस्यति । रक्षोभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्यादक्षोपस्पर्शनं भवति । प्रतपन्मन्त्रे चैवम् । नानावीजेषु च शक्यत्वाद्युगपदपद्रव्य-

निरस्तनं भवति ॥ ६२ ॥

अविद्यमाने ऽभिमृशेत् ॥ ६३ ॥

अभिमर्शनेऽप्ययमेव मन्त्रो । अथापात्यस्यपहतः रक्ष इति यद्यत्र फिञ्चिदापन्नं भवति । यद्युनाऽप्येव मृशेदिति धृतत्वात् । ना-
नार्थजेषु च भेदेनाभिमर्शनसंस्कारः । ततश्च मन्त्रावृत्तिः ॥ ५३ ॥

यच्छन्तामित्यालभते ॥ ६४ ॥

हविर्द्रव्यं प्रकृतत्वात् । पञ्चमिरद्गुलीभिरभिमर्शनं स्यात् ।
मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्यां यच्छताम्पञ्चेति नियमस्तु पञ्चेत्येतदुक्तं भ-
वति । तथा पञ्च वा इमा महुलयः पाङ्क्तो वै यश्चक्षुश्चक्षुर्मेव-
तदत्र दधातीति । नचोपदेशाभावात् । मन्त्राणां चापिधायकत्वात् ।
यच्छन्तां पञ्चेति चप्रहणापेक्षया । यदुपु च भेदेनालम्भः संस्का-
रात् ॥ ६४ ॥

देवस्यत्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरोऽ मुष्टीन् ॥ ६५ ॥

प्रहणे मन्त्रः स्यात् । तदुपदेशात् । स गृह्णाति देवस्यत्वेति ।
प्रक्षेपे वा । गृह्णातेत्युपदेशात् । तत्कुतः । यचनादानिहोत्रहवण्यां
चतुरो मुष्टीन्प्रियं पति । मुष्टीन्प्रजमानो गृह्णीयात् । परिमाणस्य
याजमानत्वात् । न वा पदार्थप्राधान्यात् । तस्य चाभ्यर्च्युक्तवृत्तत्वात् ।
तत्कुतः । समाख्यानाद्यजमानपरिमाणमन्यविषयम् यथा पञ्चार्चि-
परियासयेदिति ॥ ६५ ॥

एवमग्नीषोमीयम् ॥ ६६ ॥

ननु द्यौत्तरसुतादेव तत्राग्नेरवाच्यमेतदिति । ॥ हि तदेन्द्रा-
ग्नविषयम् । यथा दैवतमन्यदित्येतद्विषयताप्यस्यास्मियति चेत् ।

१ मुष्टिप्रत्ये मन्त्रेण चतुर्थे तूष्णीम् । एवमेव सर्वेषु सूत्रेषु । प्र-
हयान्तरे चाग्निहोत्रहवण्याः शृण्वे हविः पृथक् पृथक् प्रक्षेपणीय-
म् । एवं शृण्वेदानस्यापि दृष्टार्थता भवति । अग्निहोत्रहवण्यां च रि-
क्षायां हविरन्तरं प्रहोष्यते; आपद्य तत्र परिष्यन्त इति तत्त्वम् ।

ततश्चायाच्यमेवमग्नीषोमीयमिति । न समाम्नायोषप्रदर्शनार्थत्वात् ।
यथा दैवतमन्यदिति हि प्राप्तौसमाम्नायो न प्रदर्शितः स्यात् ।
तत्र पूर्वस्मिन् मन्त्रे ऽग्नीषोमाभ्यां जुष्टं शृङ्गामीति शेषभावमि-
यात् ॥ ६६ ॥

यथादेवतमन्यत् ॥ ६७ ॥

ऐन्द्राग्राथोवमारम्भः । ननु चैवं यथा देवतमिति नोपपद्यते ।
धीप्तायां ह्ययमग्नयीमाधः । या या देवता यथादेवतमिति । धीप्ता
च बहुविधया । न चात देवता बहुत्वम् । अतोनुपपन्नमेतादिनि ।
अथ विप्रकृत्यर्थमुच्येत । तत्रापि चोदकंनैव प्राप्तत्वादयाच्यता ।
प्रकृत्यर्थत्वे च शब्द दोष इत्युक्तम् । उच्यते, प्रकृतावेष देवता व-
हुत्वमस्ति । तद्वैके चरु निर्वपन्ति पौर्णमास्यां सारस्वते ऽमावा-
स्यायां सरस्वत्या इति । ऐन्द्राग्नेन सह देवता बहुत्वम् । अ-
थायमधिधिः स्यात्तथाभ्युदितेष्टिविषयं भविष्यति । अस्ति हि तत्र
प्रतापकौ ग्रहणे देवताबहुत्वमिति । नन्वभ्युदितेष्टिरपि विकृति-
रूपा ततश्च विकृत्यन्तरयग्नैवं विषयतापि स्यात् । सत्यमेवम् ।
तदेवेदं कर्मविकृतकूपमित्यदोषः ६७ ॥

भूतायत्वेति शेषाभिमर्शनम् ॥ ६८ ॥

साकाङ्क्षत्वान्मन्त्रस्य परिशेषयामीत्यध्याहारः । न ह्यत्राभि-
मर्शनक्रियापदमेकवाक्यतामुपैति । किमिति । भूताय प्रमदायावि-
च्छेदाय नारातये नादानाय कृपणतया परिशेषयामीति एकवाक्य-
ता । न ह्यस्याविच्छेदायामिमर्शनम् । परिशेषणं त्वविच्छेदाय भव-
ति । तस्माद्यथोक्त एव वाक्यशेषः । स चायं शेषसम्यग्नेपि सति ह-
विष एव संस्कारः । प्रयोजनवत्त्वात् । न च शेषेण संसृष्टे ना-
स्ति प्रयोजनम् । अतः शब्दमालापनयनवच्छेपिसंस्कारः प्रतिपत्तव्यः ।
उच्यते । शब्दमात्रं देवदक्षीयेति कृत्या शुचौ देशे व्यवस्थाप्यते ।
अपगतदेवतसम्यग्धाया अपि मालाया संस्कारो देवदत्तस्पर्शानि-
ष्टपरिहारार्थं, न मालाया, एवमिहापीति, प्रयोजनं शेषिसंस्काराभि-
सम्बन्धापंतया सशेषं ग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ ६८ ॥

स्वरति प्राङ्दीक्षते ॥ ६९ ॥

तथैतद्दृष्टस्सनिरोधोपजातश्रमापनोदायेक्षणम् । परिवृतमिव
वा एतदनो भवति तदस्यैतच्चक्रुः पाप्मगृहीतमिव भवति यशो
यै श्वरहर्देवोः सूर्यस्तत्स्वरं यै तदनोमिविपश्यतीति लिङ्गात् ।
प्रयोजनं निर्वाणभावे न भवति ॥ ६९ ॥

६० हन्तामित्यवरोहति ॥ ७० ॥

अनसः ॥ ७० ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति १ अपणस्य पश्चात्सादयति ।
पृथिव्यास्त्वेति ॥ ७१ ॥

यो यदा अपण । अग्निशब्दश्चात्र २ धपणाग्नियिपयः । न देव-
साधचनः सन्निधानात् । प्रयोजनं विहृतावधिपरिणामः ॥ ७१ ॥

पात्र्यां वा स्फ्योपहितायाम् ॥ ७२ ॥

एतदनः सम्यन्धप्रतिपक्ष्यम् । उक्ते पात्र्यै गृह्णीतीति दि स-
माप्तमिति तदा ॥ ७२ ॥

धूरीपारोहणानि पात्रीत्रिले जपति ॥ ७३ ॥

धूरीपारोहणाद्विद्युदैस्तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । जपति शब्दोपादानात् ।
विलिङ्गा अपि पचनसामर्थ्यात् विनियुज्यन्ते । अनन्तरायमुत्तिष्ठं य-

१ उत्तरदेशं प्रति ।

२ अत एव वरुणप्रधासेषु पूर्वोद्युर्मेधमिथुनकरम्भपात्राणि गृही-
तानां यथानां दक्षिणाग्नेः पश्चात् सादनम् । पिड्यावां च दिव्यिपर्यया-
दूगाहंपत्यदक्षिणाम्बोरुत्तरतो दक्षिणाम्मादनम् । उपव्यधेःपु गार्हपत्य-
स्य दक्षिणत इति विधेयः ।

जुगि जपेदिति १ ॥ ७३ ॥

दृहन्तामित्युत्थानम् ॥ ७४ ॥

अस्मिन्पक्षे ॥ ७४ ॥

कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गभौ कुशौ स्थिनत्ति
पवित्रे स्थ इति ॥ ७५ ॥

अप्रशीर्णाग्रावप्रवन्तौ । मनन्तर्गभौ ययोरन्तर्मध्ये गर्भौ
न स्तः । तौ कुशौस्थिनत्ति पवित्रे स्थ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

तीन् वा ॥ ७६ ॥

स्थिनत्तित्यनुवर्त्तते । तत्र मन्त्रो न स्यात् द्विवचनान्तत्वात् ।
पंविप्रद्वयपक्षे च कृताघासान् । स्वाह्वार्थोभिधानसामर्थ्यात् । प्राति-
पदिकार्थस्य विद्यमानत्वात् । द्विवचनस्यासमवायाश्रितेति चेत् । मा-
भूत्समवायः । गुणो हि संख्या प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतः । न च

१ इदमत्रानुमन्धेयम् । एतां मन्त्राणां त एवार्था भवन्ति येऽन-
सि । फलम् ! घृस्तावदूधूर्वनेर्यधकर्मण इति सावि (पार्श्वी) किं चि-
दागच्छद्विहृति । तन्नाभ्यग्निरस्ति सत्यं तत्त्वात् । हविर्भृद्वाप्यन्नस्य-
युस्तामतिक्रामति, तस्या भवि निन्दुते धूरसीत्यादिना । अनोपप-
पादपि हविष्यान् धारयतीति बन्धितममित्यादिशब्दैरुच्यते । पिण्डु-
भ्याभ्यर्थोक्तम्, तत्र पादेन क्रमते अत्र तु हस्तेनेति विशेषः । त-
स्मात् स्निग्धप्रयोगाणां पाद्व्यामपि त एवार्था इति दृष्टव्यामी । यदि
तु पाद्व्यां गृहीत्यात्तदा घूरिपाद्यभावेन तदननुष्ठानकृतं व्यवधानम-
न्तरायमन्तरं तत्रप्रकाशकयजुर्गि जपेदिति माधवाचार्याः । पार्श्वीनः
पक्षादेशे उत्तरस्मिन्योपविश्य प्राङ्मुखो ग्रहणं कुर्यात्, पिण्डवा-
दक्षिणासीनः, पृथ्व्यकेतुदङ्गामीनः । आसनाय स्थानासमये पा-
थीमपरेणैव गत्वा दक्षिणतः प्राङ्मुखोऽपि ग्रहणं कार्यम् । पार्श्वीना-
दपत्योरन्तराले गमनस्यासिद्धत्वात् । अनस्यपि प्राङ्मुखोऽपि ग्रहणं
कृतं भवति हि ।

न हत्यनेन मन्त्रेण प्राचोद्गारानुदूहति । तच्चैतदङ्गारापोहनं देश-
शरेचनार्थं रिक्ते हि देशे कपालानि यथोपधीयेरन्निति । एवं च सति
चर्विष्टयामपोहनाभावः । धानाभर्जनस्य च देशरेचनकृतोपकारमा-
वात् । अङ्गारेषु ह्यधिध्वयणमुमयोरपि प्रसिद्धम् । केचिदनेन मन्त्रे-
णाङ्गारानिरस्सनमेव कुर्वन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । अपाग्ने अग्निमामां
जहि निःकव्याद् सेधेति अपजह्याग्निमामां निषेध च कृत्यादग्नि-
ति । वाक्ययोषाञ्च । एतावैतत्तुमावतोपहन्तीति । तदेतदनुपपन्न-
मविधानात् । विध्यन्तरशेषत्वाच्च । अस्तिह्यत्र विध्यन्तरम् । तेन प्रा-
चोद्गारानुदूहतीति । मन्त्राणाञ्चाविधायकत्वमुक्तम् अत उदूहनमा-
त्रमेव । अपिचाग्न्युत्सर्गे दोषो दृश्यते धीरहा वा एष भवति
योम्रीनुत्सृजतीति ॥ १०९ ॥

आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य कपालेनावच्छादयति

ध्रुवमसीति ॥ ११० ॥

यद्यपि चाङ्गारे द्वितीया कपाले च तृतीया । तथाप्यङ्गारस्य
निष्प्रयोजनत्वात्कपालस्य च प्रयोजनवत्त्वात् कपालार्थतैवाङ्गार-
स्य । कपालधर्मोपि च सन् तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधातीति । मध्य-
मसंयोगात्तद्वर्ग एवायं न कपालमात्रधर्मः । न च भर्जने प्रयत्नते ।
अङ्गारेषु हि तस्याधिध्वयणम् । आपितुयजं पठेति च पितुयजे विप्र-
रिणामः । ननु चायमसमवेतवचनः । न ह्यत्र देवा इज्यन्त इति ।
तेन देवयाङ्गत्यं यथाकथञ्चिदग्राह्यते । देवेज्यार्थद्विःअपणङ्गारे-
ण देवयाङ्गत्यमस्यापि भवति । यथा च देवयाङ्गत्यं तथा मन्त्रो-
नुपदति । तस्मात्समवेतवचनः ॥ ११० ॥

अमुप्येति द्विपञ्चद्वे ऽभिचरन् ॥ १११ ॥

अमुप्य यथावेति अभिचरप्रामातिदिशति । द्विपञ्चदमपतीप ।
सचापं द्विपञ्चदो न स्वरूपतो गृह्यते किं तर्हि द्विपञ्चद्व्यान्तरम्-
पि । एवं च सतीह स्यात्पञ्चद्वे व्यादेशः सिद्धो भवति ॥ १११ ॥
किमिदं द्विपञ्चद्वे अभिचरतो नामादेशः । नैत्युच्यते—

अन्यतापि ॥ ११२ ॥

अतोऽन्यत्रापि अभिचरतो द्विपच्छन्दे नामादेशः कर्त्तव्यः ।
यथा द्विपतो वधोसि भ्रातृव्यमववाध इत्येवमादि ॥ ११२ ॥

संन्याङ्गुल्याशुन्येङ्गारं निदधात्यग्रे ब्रह्मेति ॥ ११३ ॥

अभिनिहितमेव सच्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवतीति ध्यते । स
चायं कपालसंस्कारस्यान्यतिकपालमावर्त्तते । गुणविभक्तिनिर्द्दिष्टमपि
चात्र प्रयोजनवत्त्वात्कपालमेव संस्कार्यमागारे गात्रो वास्यन्ताम्,
प्राकारे कुक्षुमानीति वत् । भर्जनेपि चोपरिष्ठादङ्गार- प्रयर्त्तत एव ।
महद्वार्येत्थात् । अरोस्त्वकपालकार्योपत्तेर्न तत्समप्रवृत्तिः ॥ ११३ ॥

धरुणमिति पश्चात् ॥ ११४ ॥

कपालमुपदधातीति वाक्यशेषः ॥ ११४ ॥

१ पुरस्ताद्धर्त्रमिति ॥ ११५ ॥

२ विश्वाभ्य इति दक्षिणतः ॥ ११६ ॥

प्रथमं कपालमङ्गीकृत्वेतरत्र दिद्विषम उच्यते—

समं विमज्ज द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित-
स्थेति ॥ ११७ ॥

समं विमज्ज चितस्थेत्यनेन मन्त्रेण द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत
उपदधाति प्रदक्षिणक्रमयोगेन । स्मार्त्तं चैतत्प्रदक्षिणं न भूतं तत-
श्च तद्वपारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तं भवति । समं विमज्जेत्यप्युच्य-
ते । ॥ दक्षिणत एवमुत्तरत इति स्वशब्दाभिधानात् । स्यादङ्गीपो-
मीयार्थत्वात् । तत्र हि समाविभागानुक्तावधिकं दक्षिणत इति न वि-

१ 'धर्त्रमिति विषम' इत्यनेन मन्त्रेण पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि-
कपालमुपदधाति ।

२ 'विश्वाभ्यस्त्वाग्नाभ्य' इत्यनेन दक्षिणतः दक्षिणभागे कपालं
स्थापयति ।

गुणानभिधानेन प्रधानमभिधास्यतीति शक्यते उत्सृष्टम् । तस्मात्प्र-
त्यक्षेऽपि मन्त्रः प्रवर्त्तत एव ॥ ७६ ॥

हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवि-
तुर्व इति ॥ ७७ ॥

हविर्ग्रहणीति न हविर्ग्रहणविवक्षया । किं तर्हि अग्निहोत्र-
घण्टायां चतुरो मुष्टीभिर्वर्षतीत्याम्नानात् । अतस्तद्विवक्षेयम् । प्रयोजनं
ग्रहण्यामायेपि तत्रापः क्रियेरन् । ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इत्यने-
न मन्त्रेण ॥ ७७ ॥

तास्थानं तयोः ॥ ७८ ॥

ताः अपिः पवित्रयोः स्थानं वचनसामर्थ्यात् । पवित्रे निधाय
प्रणीतास्थितिं चाम्नानात् ॥ ७८ ॥

सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिद्भ्यति देवीराप
इति ॥ ७९ ॥

उदिद्भ्यति ऊर्ध्वं गमयति । दक्षिणग्रहणं शक्यमपकर्तुं, स-
माचारात्प्राप्तं । कर्त्तव्यं चा, सव्येऽप्यितानामेव प्रोक्षणीनामुदिद्भ्यति
यथा म्यादिति । यद्यपि शब्दभ्यानेकवचनानके यथार्थं विपरि-
णम्यते १ ॥ ७९ ॥

प्रोक्षितास्थिति तासां प्रोक्षणम् ॥ ८० ॥

ताभ्य पयान्नाय एकदेशेनेति मन्त्रदायः । नेत्यपरे भा-
ष्यानि क्रियापितोष्यात् । न हि प्रोक्षणे कर्मता कल्पता च

१ म प 'यजपती गुणान्' 'यजपती देवयुक्ती' 'यजपतीरि
गुणान्' 'यजपतीरि देवयुक्ती' इत्यादि यथायथमुद्गनीयः ।

तासां सम्भवतीति । अन्याश्च नोपदिश्यन्ते । तस्मान्मन्त्रोच्चारणमेव । तदेताभ्यो निन्दुत इति च लिङ्गात् । अत्र पुनस्तासां प्रोक्षणमित्यस-
मञ्जस स्यात् । हविष्येति प्रोक्षणाक्रियानुकर्षणार्थचशब्दानुपपत्ति-
श्च । तस्मात्सप्रदाय एव ज्यायान् । अथ ताभिरिव प्रोक्षणं विद-
ध्यते मतः प्राणीतेन अविध्यति । निन्दवश्चार्थवादप्रायः ॥ ८० ॥

हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति ॥ ८१ ॥

अत्र क्रियापदाभावात् अधस्तनसूत्रोपात्त प्रोक्षणाक्रियापदं च
एवैनानुरूप्यते । तच्च यथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपद्यमानस्तप्रो-
क्षतीति विपरिण्यतरूपमनुरूप्यते ॥ ८१ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ८२ ॥

उतं व्याख्यानम् ॥ ८२ ॥

पात्राणि दैव्यायेति ॥ ८३ ॥

प्रोक्षतीत्यनुपपत्तेः । शुन्धस्वं इति षड्वचनसामर्थ्यात् । कु-
डीकृत्य प्रोक्षणमित्येके । तत्र प्रोक्षणस्य पात्रादेशेन विधानात् । समु-
दायस्य पात्रोदितत्वात् । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारावृत्तिर्गर्ह्या ।
तस्मात्प्रतिपात्रमेव । षड्वचनं तु पूजार्थम् १ । यदा उक्ता उपस-
केतुमकरोति यत् । देवशब्दस्य स्थाने पितृवशे प्रधानार्थेषु पात्रेषु-
धूर्पकपालकृष्णमज्जिनोलूललमुन्मलादिषु पितृशब्देन प्रयोगः । यानि
स्वर्गप्रशान्तार्थानि प्रनाडिकयापि तेषु देवपितृशब्दप्रयोगः । यत्तु त-
त्रापि देवकर्मार्थं तत्र दैव्यायेत्येव । पात्रं प्रोक्ष्यो च विनिर्योगव्रतम् ।
क्रमान्तराभावात् ॥ ८३ ॥

असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय ॥ ८४ ॥

स चासञ्चरं प्रणीतादवनीयान्तरालम् । ता गन्तरेण सञ्चरे-
युत्सिक्तत्वात् । यद्यपि चादवनीयगार्हपत्यान्तराले हविष्पात्रस्या-

१ परेतु यद्यप्रीद्विप्रोक्षणे जातेः प्रोक्षणं न व्यक्तंरेवं प्रात्रप्रोक्ष-
णेपि, तथाच षड्वचनमप्युपपन्नमित्याहुः ।

मृत्विजां अन्तरागमनप्रतिषेधे सति असञ्चरव्यपदेशो भवति । तथा-
पि तु प्रकरणसमधीत एव परिगृह्यते । नान्तरेण गच्छेयुरिति । इत-
रस्य च सर्वविषयत्वात् । प्रोक्षणीशब्दश्च यौगिको न जाति-
मिश्रः सस्कारनिमित्तो वा । प्रोक्षणीभिरुद्वजिताः स्म इत्यसंस्कृतेपि
शब्दप्रयोगात् । प्रकृत्युपसर्गप्रत्ययसमुदायार्थस्यावगम्यमानत्वत् ।
उक्षतिः सेचने, प्रशब्दश्च प्रकर्षे, करणा च प्रत्ययः प्रोक्ष्यत आभि-
रिति । चिन्तायाः प्रयोजनम् । आज्यप्रोक्षणीरुद्यम्येत्यत्रासंस्कृता
भादीयन्ते ॥ ८४ ॥

शर्मासीति कृष्णाजिनादानम् ॥ ८५ ॥

शर्मासीत्यनेन मन्त्रेण कृष्णाजिनादानम् । कृष्णाजिनमिति व-
र्णीतत्वरूपः । कृष्णस्य अजिनं कृष्णाजिनम् । न कर्मधारयः । कृष्ण च
तदजिनं वेति । कुत एतद्विलङ्घात् । स कृष्णो भूत्याद्यचारतस्य देवा
अनुविद्य त्वचमेवावच्छाया अहुरिति । कृष्ण इति मृगोभिधीयते । प्र-
योजनं मार्गं यथा स्यादिति । तदेतदादानमयथातार्थं तदभा-
वेऽभावः ॥ ८५ ॥

अपेत्य पात्रेभ्योवधूनोत्यवधूतमिति ॥ ८६ ॥

यद्यपि चापगमनक्रियाऽध्वर्युविषया १ । तथापि सामर्थ्यात् ।
कृष्णाजिनापनयनं प्रत्येत्यम् । तस्य ह्यपनयनमवधूयते । अतिनत्येव
पात्राण्यवधूनांति यद्वत्स्यामेध्यमभूत्तद्वत्स्यैतदवधूनीतीति । तच्चैत-
दवधूतनं दृष्टार्थत्वात्संकीकृत्यते । श्लोभिधायकरणाच्च मन्त्रस्योदका-
लम्भो भवति ॥ ८६ ॥

१ हरिस्वामिमतेनेदम्, तेहि 'अतिनस्य पात्राणि' इत्यस्य अति-
नस्य अतिक्रम्य पात्राण्यतीत्य 'नहि पात्राणि मेघ्यानि सन्ति पु-
नरमेघ्यानि' इति युक्तम्, इत्यभिप्रायेणाऽध्वर्युः पात्राण्यतिगम्य कृ-
ष्णाजिनं सङ्गृह्यधूनीतीति व्याचक्ष्युरिति ।

१ प्रत्यग्रवीमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ ८७ ॥

चर्मणां प्राग्ग्रीवतोक्ता तद्वपवादः प्रत्यग्रवीमिति ॥ ८७ ॥

सव्याशून्ये निदधात्युलूखमद्रिरसि आवासी-
ति वा ॥ ८८ ॥

सव्येन पाणिना जघन्ये कृष्णाजिने उलूखलं स्थापयति । अ-
द्रिरसीत्यनेन मग्नेन आवासीति वा ॥ ८८ ॥

प्रतित्वेत्युभयोः ॥ ८९ ॥

येयः । अत्राद्विप्रावशब्दाद्युलूखलं स्तोतुं प्रयुज्येते । नदीदममय-
मुलूखलम् । पानस्पत्य इति विरोधान् । पृथुबुध इति च मन्त्रयणान् ।
सामर्थ्याच्च । अग्निनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति । अथ दक्षिणे-
नोद्वेगमाहरतीति । न ह्यदममयमुलूखलं दक्षिणेनैकेनाहर्तुं शक्यते ।
तस्मादुपचारदृष्ट्याद्विप्रावशब्दो । ये तु मन्त्राभिधानसामर्थ्यमात्रेणै-
षादममयतां नियमयन्ति त एव प्रष्टव्याः । किं च मुसलेषु प्रावश-
ब्दप्रयोगात् । इहद्रावासीति । असंशयं च तद्वानस्पत्यम् । अत्र
केचिद्वपनिर्मितघटौ पानस्पत्यपदस्य स्थाने मानुष इति विपरिणा-
ममिच्छन्ति । तत्पुनर्मातियुक्तमिष । न तुलूखलकण्ठपञ्चावपि तत्रा-
गां कृष्णाजिने स्थापनमस्ति । यतो न ते उलूखलपत्न्यकृष्णाजिने स्थिता
तण्डुलनिवृत्तिं कुर्वन्ति ॥ ८९ ॥

हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति ॥ ९० ॥

अग्नेस्तनूरित्वमेव मग्नेणोमूखले हविर्द्रव्यमापयति । अग्निश-
ब्दश्च न द्वयता वचनो लिङ्गात् । यद्यो हि तेनाग्नेस्तनूरिति । यद्वत्ता-

१ प्रतीक्षां ग्रीवा यस्य तन् प्रत्यग्रवीमम् । “कृष्णाजिनप्रपदूभो-
रगूपाभिर्विमुदङ्काव्यावधूताभिरपथैतत्पुस्तकाग्रातिर्धाननीपमुत्तर-
सोमोपस्तृणमिति” इत्यादिना तैत्तिरीयेष्वुक्तमेतत् ।

धने यज्ञशब्दस्तस्य चाग्निसम्बन्धादग्नेस्तनूरित्युच्यते । तस्मात्
ज्वलनविषयोऽग्निशब्दः । अग्नीषोमयोश्चानभिधानात् । प्रयोजनमवभृथे
अपान्तनूरिति विपरिणामः । तच्चापि सवनीयैः सहानुष्ठानात् । अस-
ति प्रयोजने दार्पणद्वतावभृथविषयतोदस्य । पितृयज्ञे च देववीतय इत्य-
स्य स्थाने पितृवीतय इति प्रयोगश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ ९७ ॥

वाचं विसृजते ॥ ९८ ॥

एवं हि भूयते यां वा अमूढं हविर्महीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां
विसृजते इति ॥ ९९ ॥

यजमानश्च ॥ १०० ॥

वाचं विसृजत इति वर्त्तते ॥ १०१ ॥

हविष्कृता वा ॥ १०२ ॥

हविष्कृताब्धानकाले वा घाग्विसर्गः । तत्रापि हि श्रूयते ।
घाग्वै हविष्कृताचमेवैतद्विसृजत इति । नन्वर्थवादरूपत्वाभ्यां वि-
सर्गकालः । सत्यमेवं पूर्वत्रापि ह्यर्थवादस्वरूपतैव किं त्वमयत्राभितं
विधिरथमाचार्येण वाक्यान्तराद्या कुतश्चित् ॥ १०३ ॥

नानावीजेष्वन्त्ये सामर्थात् ॥ १०४ ॥

नानावीजेष्टयां किमन्त्ये घाग्विसर्जनमुताद्ये? यथा देवसु हविः
तु । तत्र हविरायपनस्य यतवाक्यं धर्मः । शूर्पादानादेर्व्याभाषणम् ।
एकैकं च हविस्तुषविप्रमोहान्तं कर्त्तव्यम् । पदार्थस्यैतादृशत्वात् ।
तत्र यद्याद्ये घाग्विसर्गः शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मानुग्रहः । अथान्तेह-
विरायपनस्य यतवाक्यधर्मानुग्रहः । तत्र नियमानियमयोर्नियमसा-
मर्थ्यादन्त्य एव घाग्विसर्गः । न हि शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मेनिय-
मः । इतरत्र यतवाक्यं नियतं इति ॥ १०५ ॥

बृहदग्रावेति मुसलमादत्ते ॥ १०६ ॥

हविष्येषु मुसलमिति वाक्ययोगः ॥ १०७ ॥

स इदमित्यवदधाति ॥ १०८ ॥

स चायं मन्त्रः स इदमिति चोदितार्थाभिधायकत्वात्
पितृयज्ञे विपरिणम्यते । यचनलिङ्गयोस्तु कृतं व्याख्या-
नम् ॥ ९६ ॥

हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ॥ ९७ ॥

हविष्कृदेहीत्यनेन मन्त्रेण त्रिः संवदयति हविः संस्कर्त्तुं प-
त्नीमग्नीधं वा ॥ ९७ ॥

अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा ॥ ९८ ॥

अत इत्यथार्षेयं पाठकमादेव तत्सिद्धेः । वार्षेयं वा । प्रवृत्ता-
यघातस्याह्वानप्रज्ञापनार्थत्वात् । तत्कुतो यचनसामर्थ्यात् । हविष्कृ-
देहीति त्रिरवप्राह्वयतीति । अन्यस्येन च त्रिविध्यमिति रिको-
उच्यते । अन्यस्याप्रकृत्यात् । ऋत्विजां च परिकीर्तयत् । सूतका-
रप्रस्यानाथ । ऋत्विजां वेको प्रकृत्यादिति । तेनाथ्वयुष्यतिरिक्तो-
भ्यः परिगृह्यते । स चाम्नीरसाग्निकर्मात् । समाख्यानुग्रहात् । प्रज्ञा-
पीति चेत् । न, तस्य येष्वयविहितकर्मसम्बन्धात् समाख्यानुग्रहा-
भावात् । भवति चाग्नीधोर्ध्वयुसमाख्यानम् । आभिनमस्यययो भ-
क्षयन्तीति प्रकृत्याभ्यायते । अथ आभिनमं भक्षयन्ति अथ-
युः प्रतिप्रसाताग्नीध इति । तस्मादन्यस्येनान्नीधमिधी-
यते ॥ ९८ ॥

आह्वयत्याहन्त्यन्यो ह्यदुपले कुक्कुटोसीति त्रिः

शम्यया द्विर्दपदुः सकृदुपलाम् ॥ ९९ ॥

हविष्कृदाह्वानं कुर्वेत्सर्वेषामन्यो ह्यदुपले आहन्ति । श-
म्यया कारणभूतया । द्विर्दपदुः सकृदुपलाम् । कुक्कुटोसीत्यनेन म-
न्त्रेण । अन्य इति कुतो यचनात् । स यत्रैव हविष्कृतमुदाहयति त-
देको ह्यदुपले समाहन्तीति । एव इति सर्वनामसाम्बन्धेनान्यथैः परा-
मर्शात्तदेको ह्यदुपले समाहन्तीत्येकशब्दोन्मीक्षितः । ततश्च यच-
नादग्नीध आह्वने कर्तव्यम् । न विरोधानुपधानपत् । तत्र राजागृही-
तकर्तृविशेषकं यचनं स वै कपालान्वेषाम्यतर उपदधाति ह्यदुपले
भक्षयतर इति । इह पुनर्गृहीतः कर्तृविशेषः । अथ हविष्कृतमुदाहयतीति

समाख्ययाध्ययुः स यत्रैव हविष्कृतमुद्गादयति तदेको हववुपले
समाहन्तीति । तस्माच्च विरोधादग्नीदिति । प्रयोजनमव्यापृतेष्व-
ध्वर्यागग्नीदेवावहन्ति इति । ननु च द्विदंशद सकृदुपलामित्युक्त्या-
द्विरित्यवाच्यम् । स्यादतदेवं यदि त्रिशब्दो हन्तिना सम्यज्यते । अथ
तु मन्त्रेणाभिसम्यज्यते । त्रि.कुक्कुटोसीति । द्विदंशदि सकृन्मन्त्र-
प्रयोगे प्राप्ते एकद्रव्ये कर्मावृत्ताविति मन्त्राज्यासाधार्यमारम्भः । ह-
व्यमि सम्बन्धे पुन त्रिशब्दस्यानुधादत्तं स्यात् । स चायमह-
धोपकारक पदार्थ इति । वक्ष्यत्युत्तरत्र तथा च सति पादवुक्ते
नियच्छते ॥ १९ ॥

वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्ते ॥ १०० ॥

अवहन्ताऽमिप्रवृत्तत्वात् ॥ १०० ॥

प्रतित्वेति हविरुद्धपति ॥ १०१ ॥

स एष ॥ १०१ ॥

परापूतमिति निष्पुनाति ॥ १०२ ॥

अपहतमिति तुषान्निरस्यति ॥ १०३ ॥

अध्ययु रनयघातशेषत्वात् । न चैत्रा प्रसिद्धियंदयहन्ता तुषा-
न्निरस्यतीति । प्रतिपत्तिश्चेष्टा । तद्भावेऽभावः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

वायुर्व इति विविनक्ति ॥ १०४ ॥

पृथक् करोति । तण्डुलान् कणांश्च वितुषी करणाय । त-
च्चैनद्विविक्तीकरण तुषनिरासनात्पूर्वं प्रतिपत्तव्यम् । सामध्वर्यादशो-
पन्निरसनं तदर्थं भति भयति । उक्तं च विरोधार्थमत्परत्वादिनि । सू-
क्ष्ममन्त्रं यथाशुक्लीत्यदोषः । स चायमवघात हव्याजिनादानादि-
तुषधिप्रमोषान्त । तत्र नानापीजेष्ट्यां हविरायपनमुष्मलयोजनहविर्-
द्रवपनिष्पन्नविधेयं करणानि भद्रेन मन्त्रयन्ति । हविष्परया-
मन्त्रस्य । शेष तन्त्रेण ॥ १०४ ॥

देवोव इति, पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते ॥ १०५ ॥

हविष्याद् । नानावीजेष्ट्यां च सन्निपातात्तन्त्रेणाभिमन्त्र-
णम् १ ॥ १०५ ॥

त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः

शुन्धध्वमित्येके ॥ १०६ ॥

फलीकरणं कणाविमोकः । तत्र कर्त्तव्यं देवेभ्यः शुन्धध्वमि-
त्येतत् मन्त्रेण । धीष्मा प्रतिफलीकरयामन्त्रावृत्तिपरा । स हि प्रति-
अक्षरं मन्त्रावृत्तिर्युज्यते । पितृयज्ञे च पितृभ्यः शुन्धध्वमिति विप-
रिणामः ॥ १०६ ॥

फलीकृत्य कणास्त्रिदधाति ॥ १०७ ॥

फलीकृत्येत्येषाव्ययम् । पाठकमादेशतत्सिद्धेः । स्यात्प्रतिफली-
करणं कर्णनिधामं यथास्यादिति ॥ १०७ ॥

पेपणोपधाने युगपत् ॥ १०८ ॥

स वै कपालान्येयान्यतर उपदधाति इत्युपले अन्यतर इति
हि प्रकृत्य समामनन्ति । तद्वा एतदुभयं सद्विद्यत इति । तत्र पे-
पणमन्तरङ्गायादध्ययुः करोति । यर्हि रङ्गत्यात् ओपधानमग्नीदेय
पठयति २ । तत्र धृतिपठानुसारेण पूर्वमुपधानमुच्यते ॥ १०८ ॥

धृष्टिरसीत्युपप्रेषमादायापाद्म इत्यङ्गारान्ग्राचः

करोति ॥ १०९ ॥

उपप्रेषोद्गाद्यपोदनसमर्थं काष्ठम् । तद्दधृष्टिरसीत्यादाय मया-

१ परेतु नानावीजेष्ट्यां मेदेन मन्त्रपाठमिच्छन्ति कालमेदात् ।

२ अध्ययोः पेपणकार्ये ध्यापूनत्यात् । ततश्च यत्र विरोधो नास्ति
यथा घटनप्रघासेषु अध्ययौर्मेघकरणे प्रतिप्रस्थानुद्ध करम्भपात्रमे-
घापरमे तत्रोभयोरप्यास्यं स्वयमेव कर्त्तव्यमर्थान्, नाम्नीधः ।

ग्न इत्यनेन मन्त्रेण प्राचोद्गारायनुदहति । तच्चैतदद्वारापोहनं दे-
शरेचनार्थं रिक्ते हि देशे कपालानि यद्योपधीयेरश्रिति । एवं च सति
चर्विष्टचामपोहनाभावः । धानाभजनस्य च देशरेचनकृतोपकारमा-
वात् । अङ्गारेषु ह्यधिधयणमुभयोरपि प्रसिद्धम् । केचिदनेन मन्त्रे-
णाद्गारानरसनमेव कुर्वन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । अपाग्ने अग्निमामाहं
जहि तिःकृत्वाद् संधेति अपजह्याग्निमामाहं निषेध च क्रत्याश्रि-
ति । वाक्येपाश्च । एतावेवैतदुमावतोपहन्तीति । तदेतदनुपपन्न-
मविधानात् । विध्यन्तरशोपवाच्च । अस्तिह्यत्र विध्यन्तरम् । तेन प्रा-
चोद्गारायनुदहतीति । मन्त्राणाञ्चाविधायकत्वमुक्तम् अत उदूहनमा-
त्रमेव । अपिचान्युत्सर्गे शोषो दृश्यते वीरहा वा एव भवति
योमीनुत्सृजतीति ॥ १०९ ॥

आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य कपालेनावच्छादयति

भुवमसीति ॥ ११० ॥

यद्यपि चाङ्गारे द्वितीया कपाले च तृतीया । तथाप्यङ्गारस्य
निष्प्रयोजनत्वात्कपालस्य च प्रयोजनपरत्वात् कपालार्थतैवाङ्गार-
स्य । कपालधर्मोपि च सत् तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपबध्नातीति । मध्य-
मसंयोगात्तद्धर्म एषार्थं न कपालमात्रधर्मः । न च भजने प्रवर्तते ।
अङ्गारेषु हि तस्याधिधयणम् । आपितुवजं वहेति च पितृपक्षे विप-
रिणामः । ननु चायमसमवेतवचनः । न ह्यत्र देवा इत्यन्त इति ।
तेन देवपादृत्यं यथाकथञ्चिदशोच्यते । देवेण्यार्थं हविःधयणद्वारे-
ण देवपादृत्यमस्यापि भवति । यथा च देवपादृत्यं तथा मन्त्रो-
नुदहति । तस्मात्समवेतवचनः ॥ ११० ॥

अमुष्येति द्विपच्छब्दे ऽभिचरन् ॥ १११ ॥

अमुष्य यथावेति अभिचरत्तामानिदिशति । द्विपच्छब्दमपनीय ।
सचायं द्विपच्छब्दो न स्वरूपतो गृह्यते किं तर्हि द्विपच्छब्दागतरम-
पि । एवं च मतीह त्रातृव्यपक्षे व्यादेशः सिद्धो भवति ॥ १११ ॥
किमिदं द्विपच्छब्दं मिचरतो नामादेशः । नैवुच्यते—

अन्यत्रापि ॥ ११२ ॥

अतोऽन्यत्रापि भूमिचरतो द्विपञ्चन्दे नामादेशः कर्त्तव्यः ।
यथा द्विपतो बधोसि भ्रातृव्यमवगध इत्येवमादि ॥ ११२ ॥

संव्याङ्गुल्याशुन्येङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति ॥ ११३ ॥

अभिनिहितमेव सध्वस्य पाणेरङ्गुल्या भवतीति श्रूयते । स
चापं कपालसंस्कारस्याप्रतिकपालमावर्त्तते । गुणविभक्तिनिर्दिष्टमपि
चाद्र प्रयोजनवत्त्वात्कपालमेव संस्कार्यमागारे गावो वास्यन्ताम्,
प्राकारे कुसुमानीति घत् । भर्जनेपि घोषट्टादद्धारः प्रवर्त्तत एव ।
अह्वार्येत्वात् । श्वरोस्त्वकपालकार्योपसेनं तद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ ११३ ॥

धरुणमिति पश्चात् ॥ ११४ ॥

कपालमुपदधातीति धार्यशेषः ॥ ११४ ॥

१ पुरस्ताद्धर्त्रमिति ॥ ११५ ॥

२ विश्वाम्य इति दक्षिणतः ॥ ११६ ॥

प्रथमं कपालमङ्गीकृत्येतरत्र दिङ्बियम उच्यते—

समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित-
स्थेति ॥ ११७ ॥

समं विभज्य चित्तस्थेत्यनेन मन्त्रेण द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत
उपदधाति प्रदक्षिणक्रमयोगेन । स्मार्त्तं चैतत्प्रदक्षिणं ॥ श्रूयते तत-
श्च तद्वप्यारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तं भवति । समं विभज्येत्यप्युच्य-
ते । द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत इति स्वशब्दाभिधानात् । स्पृष्टव्यो-
मीयार्यत्वात् । तत्र हि समविभागानुकावधिक दक्षिणत इति न वि-

१ 'धर्त्रमसि दिवम्' इत्यनेन मन्त्रेण पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि-
कपालमुपदधाति ।

२ 'विश्वाम्यस्त्वाश्रम्य' इत्यनेन दक्षिणतः दक्षिणभागे कपालं
स्थापयति ।

भागाधिकं स्यात् । तत्र को दोषः । संख्याधिक्यमप्याशङ्क्यते । अथ पुनः समाविभाग उक्ते यदधिकं विभागस्य दक्षिणत उपधानं सिद्धं भवति ॥ ११७ ॥

तूर्णी वा ॥ ११८ ॥

न चित्स्येति ॥ ११८ ॥

एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य ॥ ११९ ॥

कपालाभ्युपधातीति शेषः ॥ ११९ ॥

१ इदमप्राकृतम् । एतानि सर्वाणि कपालानि निरन्तराणि सं-
 त्रिष्टानि सभानि चोपधेयानि यथान्तरा भूमिर्न दृश्यते । अत्र न
 ध्यमपङ्क्तिः कपालानि दण्डुलानि समचतुरस्राणि; एवं च पङ्क्तु-
 दीर्घा मध्यमापङ्क्तिः । दक्षिणोत्तरपङ्क्तौ तु किञ्चित्ततो न्यून-
 पुरोडाशस्य कूर्माकारोत्तया वृत्ताकारस्यमस्तिस्त्रेयांश्चकपालं प्रथम-
 विधेयं तदर्थकपालचित्तेरपि अर्थात् वृत्ताकारताया अभ्यममात्या-
 त् । ऐन्द्राग्ने चतुर्थोपधानानन्तरं समविभागेन चत्वारि दक्षिणतश्च-
 त्वायैषोत्तरतः । अत्र कपालचितिक्षेत्रं मध्यमाभ्यशफप्रमाणम् । पङ्क्तु-
 वृत्तं वृत्ताततः प्रागपच्छन्देन समं त्रेधा विभज्य मध्यमभागस्य ति-
 र्धगपच्छन्देन त्रेधा विभागः कार्यः, दक्षिणोत्तरभागयोस्तु यण्ड-
 चन्द्राकारयोः पुरोडाशकपालसद्वृत्तातुरोधेन तिर्यग्विभागः । तत्र
 पङ्क्तुपाले दक्षिणो भागो द्वेधा उत्तरे त्र्येकमेव कपालं खण्डचन्द्रा-
 कारमुत्तरभागप्रमाणम् । सप्तकपाले दक्षिणो भागो द्वेधा, उत्तर प-
 ण्क्था । अष्टकपाले दक्षिणो भागो द्वेधा उत्तरो द्वेधा । नवकपा-
 ले दक्षिणश्चतुर्धा उत्तरं द्वेधा । दशकपाले दक्षिणश्चतुर्धा मध्यमो-
 त्तरो द्वेधा । एकादशकपाले दक्षिणः पञ्चधा इतरो द्वेधा । द्वादश-
 कपाले दक्षिणः पञ्चधा मध्ये त्रेधा उत्तरश्चतुर्धा । त्रयोदशकपाले
 दक्षिणः षड्धा उत्तरश्चतुर्धा, मध्यमः सर्वत्र त्रेधैव । एकं कपालं
 वेत्तपाणिसंमितम् । द्विकपाले वृत्तस्य तिर्यगपच्छन्देन द्वेधा वि-
 भागः । त्रिकपाले वृत्तस्य तिर्यक्समं त्रेधा विभागः । चतुष्क-

अधिकं दक्षिणतः ॥ १२० ॥

विभागाधिकं यत्तदक्षिणत उपधेयं क्रमेणैव त सर्वोपधाता-
उत्तरं स्मृत्यनुग्रहात् ॥ १२० ॥

भृगूणामित्यङ्गारैरभ्युहति ॥ १२१ ॥

कपालानीति शेषः । स चाय मन्त्र एककपाले विपरिणम्यते ।
तपसा तप्यन्तेति । यवनस्य समयाद्यात् । त्रिकपाले च तप्यन्त्यामि-
ति । अभ्युहनं च कपालावतापनार्थम् । तत्रेतेषु कपालेषु यथापुरोडा-
शः पच्येत । एवं च सति कपालविध्यन्तप्राहिणोपि धानाभर्जनस्य
भाङ्गारैरभ्युहनं भवति । प्रसिद्धभाषात् । अधस्तादि तस्य सन्तापनं
प्रसिद्धमिति ॥ १२१ ॥

उपसर्जनीरधिभ्रयति ॥ १२२ ॥

उपसर्जनी शब्देन क्षययनार्थां व्याप उच्यते ।
तदधिभ्रयणं च तस्मात् पिष्टानां मर्दयं यथा
स्यादिति । एवं च सति पुराडाशपाकार्थं एवेताः । ततश्च यत्र
अपणं तत्रोपसर्जन्यधिभ्रयणमपि कार्यम् । वितृयन्ने च दक्षिणाम्रौ
अपणविधानात् मध्यक्षीरोपसर्जन्यधिभ्रयणमपि तत्रैवेति तन्मन्त्रा-
यः । अत्र पुनरधिभ्रयणे कृते उपकारो मन्थे खेवितस्यो । न ह्युपसर्ज-
नीगतैतोष्मणा सक्तूनां पाक इवजन्यते । पिष्टानामिध पुरोडाशे । त-
स्मादनधिभ्रयणमेव श्याप्यतरमिवाभाति । करम्भपात्रेषु चैवम् ।
तत्र चोपधानसमनन्तरं युगपदुपक्रमविधानात्पेयणमभिधेयम् । इत-
रथा हि प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतोपदानं चायुक्तं स्यात् । ततोपमर्जन्य-
धिभ्रयणविधानस्यायमनवसर इति । उच्यते । उपधानवत्पेयणत

पाले वृत्तसमं प्राञ्चमपच्छिद्योत्तरभागस्य त्रेधा विभागः दक्षि-
णत एकम् । पञ्च कपालेऽपि वृत्तं प्राञ्चं द्वेधापच्छिद्योत्तरभाग-
स्य त्रेधा विभागः दक्षिणस्य त्रेधा । कपालानि तु घर्षणाद्युपायेन
तथा कर्माणीयानि यथा कपालचित्रिदश वृत्त सम्पूर्णत इति याज्ञि-
कादिमाध्वेषु ।

सह यौगपद्यं यथा स्यादित्येवमर्धमिहामिधानम् । तथा च विरो-
धादग्रीध एव कर्तृत्वमत्रापि । यत्र तु विरोधो नास्ति यथा चर्वि-
ष्ट्यां तत्राध्वर्योरिधोपसर्जन्यधिश्रयणो कर्तृत्वम् । अपरे तूपधान
समनन्तरमुपसर्जन्यधिश्रयणामिधानस्य प्रयोजनान्तरं व्याचर्णय-
न्ति । यत्रोपधानं तदधिश्रयणमपि तत्रैवाधिकाराद्यथा स्यादिति ।
एव चोपसर्जन्यानयकाल एव तासामधिश्रयणम् ॥ १२२ ॥

कृष्णाजिनमादत्ते पूर्वत्रातिकृष्णाजिनम् ॥ १२३ ॥

कृष्णाजिनस्य यत्पूर्वं धर्मजातमुपदिष्टम् आदानादि सव्या-
शून्यकरणान्तं तदिहातिदिश्यते । तुल्यश्रुतित्वात् । तच्चैतत्पेषणा-
र्थत्वादपेषणे न स्यात् ॥ १२३ ॥

तस्मिन्द्वपदं धिपणासीति ॥ १२४ ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने द्वपदमुपधाति धिपणासीत्यनेन म-
न्त्रेण ॥ १२४ ॥

पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति ॥ १२५ ॥

उपरिस्थाद्वाक्ययोपात् । हनू एव द्वपदुपले जिह्वैव शम्येति
जिह्वासस्तुतिरन्तरालवृत्तिसामान्येन । न चाविराधात् । विरुध्यते शु-
षरिशम्ययोपहितया पेषणम् । किं चान्यदधस्तादुपहिता द्वपदं प्रा-
क्प्रवय्यातामुपजनयतीति निश्चलीकरोति । अतोदृष्टार्थत्वादधस्तादु-
पधानम् । लिङ्गाच्च । स ये जघनेन शम्या पिष्यमाणा नामयशीय-
न्ते पिष्टानि वा तण्डुला वेति । अधस्तादुपहिताया मनद्भयति नां-
रि । जिह्वासस्तुतिरुपधानवमापेक्षया ॥ १२५ ॥

धान्यमसीति तण्डुलानोप्य पिनष्टि प्राणायत्वेति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १२७ ॥

धान्यशब्दः सत्वकेषु व्रीह्यादिषु कृद्धः । यद्यपि च धितोतेर्धा-
न्यमित्यवयवाभ्यां गम्यते । तथापि प्रत्ययस्य विशिष्टार्थविनयत्वात्
शोशब्दवद्गुह्यशब्दत्वम् । एव च सति लक्षणया तद्विकारप्रकाशनं
शब्दस्य । यवगुलिका अपि तद्विकार एवेति मन्त्र प्रयुज्यत एव ।
शाक्यानामयने च तरसमयाः पुरोडाशा भवन्तीत्यत्र तरसमसीति
मन्त्रो विपरिणम्यते । धान्यशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात् । ननु च प्र-
कृतौ प्रकृतिद्रव्यशब्देन धान्यविकारद्रव्याभिधानादपि तरसप्रकृ-
तिद्रव्यशब्देन मृगोसीत्यभिधानं कर्तव्यम् । एव हि तत्र वचनं सं-
स्थिते संस्थितेहनि गृहपतिर्गृहयां यानि स तत्र यावद् मृगान् हन्ति
तेन तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तरसस्य मृग प्र-
कृतिद्रव्यम् । नैतदेवम् । प्रकृतौ ह्याम्नानसामर्प्यात् धान्यशब्देन
लक्षणया तण्डुलामिधानम् । इह पुनः स्नायत्तं प्रयोगे नायाचकश-
ब्दप्रयोगो युज्यते । तस्मात्तरसमसीत्येव प्रयोगः । पिनमीति चा-
ध्याहारः साकाङ्क्षात् ॥ १२७ ॥

दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ॥ १२८ ॥

प्रक्षिपति पिष्टानि । प्रोहनं च पिष्टस्य सतः । तान्तादीजेषु चै-
कैकं प्रोहणान्तं कर्त्तव्यं प्रसिद्धेः ॥ १२८ ॥

चक्षुषे त्वेतीक्षते ॥ १२९ ॥

पिष्टानि इति चाध्याहारः । साकाङ्क्षात् । ईक्षणं च द्रव्य-
संस्कारत्वाच्च तण्डुलानामपि चर्विष्टयां प्रवर्त्तते ॥ १२९ ॥

पिप्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्या-
ज्यम् ॥ १३० ॥

१ चाजप्रसवीयन्नुहोतौ चयने; चाजपेये च सर्वौषधीनामिति दे-
वादिमाष्येष्वधिकम् ।

पिपृषन्ति पिष्टान्यमान्धते कपालान्यथैकं वाज्यं निर्वपतीति
 तुल्यकालश्रवणात् । अत्रान्यशब्देन कैश्चिद्यजमानोभिघ्रातुमिष्यते ।
 अथ्यर्थवर्गीधौ हि वेपणापघानयोर्न्यापृताविति । तथा च सूत्रकार-
 प्रस्थानम् । निरुप्याज्यं वेदोसीति यजमानो वेदं करोतीति । तदेतद-
 युक्तमिवास्माति । यत्कारणम् । यत्किञ्चिदिदं कर्तव्यं तत्सर्वमृति-
 ग्मिः परिक्रीतत्वादित्वजाम् । अतोऽन्यशब्देन ब्रह्माभिधीयते । भ-
 म्य इत्यश्वयुंसन्निर्कर्याहत्विगेव गृहीतुं न्याय्यो न यजमानः । सूत्र-
 कारप्रस्थानाच्च । यच्चनविरोधाऽयामन्य इति । यत्पुनरुक्तं निरुप्या-
 ज्यं वेदं करोतीति तत्रापि न समानकर्तृकतार्यः कत्वाप्रत्यया-
 देयः । न ह्यत्राज्यनिर्वापविधानं अन्यत्र विहितत्वात् ।
 तेनानिर्वातकालस्य वेदबन्धस्य कालं लक्षयितुं क्त्वाप्रत्ययवि-
 कारो त्यप् प्रयुक्तः । यथान्यत्र निरुप्याज्यं प्रातर्दोहमन्यस्मिन्निति ।
 तस्माद् प्रक्षेयाज्यं निर्वपेत् । निर्वापश्च पात्रान्तरे १ प्रक्षेपयाम् ॥ १३० ॥

पात्र्याऽपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्ये-
 त्वेति ॥ १३१ ॥

पात्र्यामावपनं संययनार्यम् । ततश्च चर्चिष्टर्थां तण्डुलानां पा-
 त्र्यामतावपनम् । संययनाभावात् । सपवित्रता आहृष्टोपकारिणीति
 चतयपि भवति ॥ १३१ ॥

२ श्रपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा ॥ १३२ ॥

अन्तर्वेदिमहणाच्छ्रपणोऽत्र गार्हपत्योभिमेतः ॥ १३२ ॥

उपसर्जनीरानयत्यन्यः ॥ १३३ ॥

१ पात्रान्तरमाज्यमाली । तस्यालक्षणमुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—
 “आज्यमाली च कर्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।

मदीमयी वा कर्तव्या सयांम्राज्याहुतीषु च” इति ।

२ भपवित्रां पात्रीमादायेत उरथाय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविशति
 रपथा वेधाः कृत्विमाणाया अन्तर्वेदे उपविशतीत्यर्थः ।

उपसर्जन्यन्यशब्दौ व्याख्यातार्थौ ॥ १३३ ॥

पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति ॥ १३४ ॥

ता आनीयमानाः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इत्यनेन म-
श्रेण । तथा आनीयन्ते यथा मन्त्रान्तेन ग्रहणं भवति । स चायम-
पामभिधायकत्वात्तत्कार्यावच्छेदयस्ति दधनि धृते च विपरिणम्यते ।
उपसर्जन्यान्वयने च चरावप्यकार्यलोपात् प्रवर्तत एव ॥ १३४ ॥

संयौति जनयत्यै त्वेति ॥ १३५ ॥

तच्चैतत्पिण्डार्थत्वाच्चरै न भवति ॥ १३५ ॥

१ समं विभज्यासृहरिष्यन्नालभत इदममेरिदमग्नीषो-
मयोरिति ॥ १३६ ॥

समविभागो दृष्टार्थः । तत्सहायमिति तत्सद्विधिः । तत्पुन-
र्नानाकरोतीति दृष्टार्थोपगमान् । ततश्चैकस्मिन् प्रवर्तते । केचिदा-
ग्नेयालम्भान् दृष्टार्थमिनिर्वृत्ते अग्नीषोमीयामिलम्भतमदृष्टायेति
मन्यमाना पितृतावग्नीषोमीयविकार एककेषाम्नावेषणवाद्गौ भा-
लम्भमिच्छन्ति । तत्पुनरयुक्तम् । दृष्टार्थत्वात्तस्य । विभागपूर्वको
द्यालम्भः पर्य्युक्तम् । तत्पुनर्नानाकरोतीति । तस्मादेकके ऽना-
लम्भः । समं विभज्यालभत इतीयतापि सिद्धे यदसंहृतिरिति
सुप्रयति । तद्यस्य यस्य यदा संहारस्तस्य तस्य तदालम्भो यथा-
स्यादिति । यथा चकुर्यां कलीकरणान्ते शौष्णस्यावेक्षणान्त
इति ॥ १३६ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ १३७ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ १३७ ॥

इपे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः ॥ १३८ ॥

१ इति पिण्डौ कृत्वा पुनर्मिश्रणमकरिष्यन् क्रमशैतौ पिण्डायाल-
भत इत्यर्थः ।

अन्यश्चात्र ब्रह्माभिधीयते । पुरोडाशयोक्तं भूयस्मीधौ व्यापृ-
तौ । अरिषक्तृकत्वं च कर्मणः पारिक्याम्नानादित्युक्तम् । याज-
मान च पारिभाषितमेव, प्रधानं स्वामी फलयोगादित्ययमादि । वि-
रोधाच्च प्राप्त एव ब्रह्मणि यदन्यग्रहण करोति तद्विरोधेऽप्युपलदादौ
ब्रह्मैव यदा स्यादित्येवमर्थमिति सम्प्रदायः । अपरे त्वन्य इति न्याय-
स्तुप्रमादुः । विरोधादेवान्यप्राप्तः । एव ह्याह । तत्रा एतदुभयं सह
क्रियत इति प्रकृत्याद्धौह चा एष आत्मना यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धौ यदि
ह विभेद्यति स यश्चासावर्द्धौ य उचायमर्द्धस्ता उभावर्त्तिन गमया-
वति । एष चाविरोधेऽप्ययौरेयाधिधयण स्यात् ॥ १३८ ॥

अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः ॥ १३९ ॥

अपत्नीक इति नाविद्यमानया पत्न्याधिकाराभावात् । तस्मा-
द्विद्यमाना एव पत्न्यपत्नीवत् यदा रजस्तला तदैतन्नय-
ति । तथाचाह प्रेत्यहनि यस्य पत्न्यनालभुका स्यात्तामवकुर्य यजे-
तेति । आहवनीयश्रापिणोऽपत्नीकस्याहवनीय एवाज्याधिधयणम् ।
एव युक्तमाहवनीयश्रापिणः प्रकृत्य यस्यपत्नी न भवत्यत्र एव
तस्याहवनीयेधिधयतीति । इतरस्य तु गार्हपत्य एव ॥ १३९ ॥

धर्मोसीति पुरोडाशौ युगपत् ॥ १४० ॥

आज्यस्य पुरोडाशयोक्तं युगपदाधिधयणम् । तत्रा एतदुभयं

१ केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहुः । तस्यात्येकाकिन ए-
वाधानं भूयते आश्रयलायनब्राह्मणे । पत्न्या मृतायामग्निनिर्देष्टव्यायां
पुनर्विवाहासम्पन्ने आत्मायामस्याधानमाहापस्तम्नो बर्धपोणमासा-
भयणार्थं शेषाणि कर्माणि न भवन्तीति । तथा त्रिकाण्डे
मण्डन —

“तस्मान्नयेकदेशेन दग्धव्या पथमारिणी ।

पत्नी ज्येष्ठतया यापि यज्ञपादये निरूपितम्” इति ।

कर्मप्रदीपे कात्यायन —

“मृतायामपि मायाया वैदिफाम्नीष हि त्यजेत् ।

उपाधिनापि तन् कर्म यावज्जीव समापयत्” इति ।

सह क्रियत इति श्रुतम् । तत्र चाध्वर्युर्मुष्यत्वादान्नेयमाधिभ्रमति ।
अग्नीषोमीयमग्नीत् ॥ १४० ॥

उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनति

पृथुम् ॥ १४१ ॥

यावत्कपालमितिपुक्ते ऽति पृथुप्राप्स्यमावान् । निषेधवैद्य-
ध्वमनतिपृथुमिति उच्यते । कपालपरिमाणसिद्धौ पा-
यत्कपालमिति प्रथनपरिमाणोपपत्तिः स्यात् न तु कपालपरि-
माण सिद्धम् । अतस्तत्परिमाणावधारणापानतिपृथुमहणम् । त-
त्कथं? श्रुतिसंयोगात् । 'तं न सन्नापृथुं कुर्यादिति प्रकृत्याभ्यस्तफ-
मात्रं कुर्यादित्युद्देक आहुरिति । अनेकयजमानके च यथार्थं ग्रन्थि-
परिणामः । चरौ च कार्याभावात्प्रथनाभायः । यद्य येनाधिभितः स
तस्य प्रथनाभिप्रशंने करोतीतरथा हि तत्तत्कपालसंपोगाच्छोषणे
सति प्रथनमनुपपन्नम् ॥ १४१ ॥

१अभिष्ट इत्यङ्गिरभिष्टशति सकृत्त्रिर्वा ॥ १४२ ॥

चरौ न स्यात्कार्यलोपात् ॥ १४२ ॥

पर्यग्निकरोत्यन्तरितः रक्षोन्तरिता अरातय इति

सहाज्यम् ॥ १४३ ॥

पुरोडाशाज्यसंयोगात्पर्यग्निकरणस्योपदेशिकत्वाच्च प्रकृतौ ध-
माणां साध्याप्ये ऽप्रवृत्तिः । एवं च तद्विकारे पथौ पर्यग्निकरणादि-
धानमुपपन्नं भवति । प्राक् पर्यग्निकरणादिपटलेपापमवनपाश्वस्तु-
लिप्रक्षालनेऽर्थात्कसंख्ये । न हि तथोक्तपतिशोदिता । श्रुतिपति-

१ तं पृथु कृतं पुरोडाश सोदकेन हस्तेन सर्वतः स्पृशति । पृथ-
ने क्रियमाणे यत्र यत्र विदीर्णं भवति तदङ्गिः सन्दध्याति, सकृन्मन्त्रे-
ण द्विस्तूर्णम् । " विष्टलेपेनाविहारायन्त्रिः परिमार्ष्टि " इति मान-
ये । " अङ्गिः त्रिदशग्निकरोत्येनाविहारायन् " इत्यापस्तम्बः ।

२ अन्यथाग्निसंयोगात् कालविलम्बाच्च शोषणे सति प्रतिपत्तिका-
ले क्षालनमतिदुष्करं स्यात् ।

१४६ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

मात्रविधानं त्वस्ति १ । सामव्यादिषु च क्रमोवसातु
यज्यते ॥ १४३ ॥

२ देवस्त्वेति श्रपणम् ॥ १४४ ॥

ददातीति वाक्यशेष । समर्थ्याश्चरोरधस्तात् ३ ॥ १४४ ॥

माभेरित्यालभते ॥ १४५ ॥

तच्चैतच्छ्रुताश्रुतसधिस्यर्थः । तममिमृषति श्रुतं घेदानीति
धूयते । प्रयोजनं धानानामभावोभिमर्शनस्य दर्शनस्य दर्शनारपाक-
क्षयित्वात् । मन्त्रो दर्शनं एवास्ति चेति चेत् । मालम्भेऽपि सामर्थ्यपरि-
प्रापितत्वात् । अतस्तदकार्योपपत्तिः । चरौ च स्यादन्त्यलोपादा-
लम्भः ॥ १४५ ॥

अतमेरुरिति श्रुतावभिवात्सयति भस्मना वेदेनोपवे-
षेण वा ॥ १४६ ॥

अश्रुतयोः श्रपणप्रदानार्थे श्रुतग्रहणम् । इतरथा ह्यप्याच्य व्या-
दिति । भस्मनामिषामयति गच्छादयति । घेदेनोपवेष्टेण वा कर-
णभूतेन । यिदं वाच्यमप्यप्रवृत्तिबास्तस्य । अनेकयजमानके मन्त्रस्य
विपरिणामः ॥ १४६ ॥

पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य
प्रत्यगसः स्पन्दमानं त्रितायत्वेति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १४७ ॥

१ "पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयति, पिष्टलेषाम्बुदाति"
रायादिना ।

२ "देवस्त्वेत्युल्लुक्तेनामितापयति दर्भस्त्यच प्राहयति" इति मनु ।

३ उपलक्षणमिदं धानानामपि । -

आप्तग्रहणं यागदेवता द्वापनार्थम् । इतरथा हि देवतोद्देशा-
भावे प्रतिपत्तिमात्रमेव स्यात् । अथ पुनराप्तग्रहणे तदुद्देशेन परि-
त्यागः कार्यः । तथा च नाशदोषादौ द्रव्यमात्रमुत्पादयितव्यमिति
याशिकाः । अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात्तस्य च नाशे देवरक्ताः किंशु-
का इति नोत्पत्तिमिच्छन्ति । अभितप्येति प्राप्तीत्यमेवोक्त्या तापयि-
त्या । प्रत्यगिति प्रत्यग्वचनाश्रयागुदग्वा असस्पन्दमानमिति समु-
पसर्गेनिर्देशादसङ्गच्छत् । न स्पन्दनमात्र प्रतिषेधः । त्रितापत्वेत्ये-
भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । मितयामीति वाक्यशेषः ॥ १४७ ॥

अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति ॥ १४८ ॥

अन्वाहार्यो दक्षिणार्थे ओदनः । ततो देवा यतां दर्शपूर्णमास-
योर्दक्षिणामकल्पयन्त्यन्वाहार्यमिति श्रूयते । दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं
पचतीति विधानात्तत्राधिश्रयणम् । स च भोक्तृवृत्तिस्यवाच्छिन्नपरि-
माणः स्यात् । परिमाणान्तरानभिधानात् । अन्नस्य च भुज्यर्थत्वा-
त् । भुजेच्च वृत्तिप्रवृत्तिसंयोगात् । अनयधृतपरिमाणत्वाच्चेति चेत् ।
स्यादौचित्यात् । उचिता हि पुरुषाणां प्रवृत्तिश्रयेण वृत्तिरिति । स
च लौकिक उद्दकेष्वमते । सामर्थ्यगृहीतत्वात्तस्य । न चेह प्राणी-
तमुपदिश्यते । परिकथार्यत्वाद्यास्य पुरुषार्थरूपता । तस्मान्न प्राणीती-
वृक्ताध्य इति सम्प्रदायः । अपरे व्यावर्णयन्ति । सामर्थ्यपरिगृही-
तमपि यदेव सूर्यार्थत्वेन प्रकल्पितं तदेव गृहीतुं न्याय्यम् । न च
सूर्यार्थत्वे कश्चिद्विशेष आश्रयितुं शक्यते चेदमर्थ्यं प्रति । प्राणीतं
च सूर्यार्थमित्युक्तम् । पुरुषार्थरूपत्वेऽपि सति कृत्वमिनिर्बृत्त्यर्थपुरुष-
सत्तिद्वारेण कर्म सम्यन्धो सत्येवेत्यशेषः । अथ निर्दिष्टका-
यार्थतैव प्रणीतानां नार्थगृहीतार्थता । तथाया द्विविधं हयामपः कृत्वा
इति, अपः उपस्पृश्येति च । तथासत्यप्राप्तिः स्यात्पाण्योरवनेजने प्रा-
शिन्नहरणप्रक्षालने च । अथ कर्मसम्बद्धपात्रसंस्कारः स इत्युच्येत त-
त्सम्बन्धाविशेषादध्ययुपाण्योरपि संस्कारः शक्यो वक्तुम् । केवलं
तु तत्र कृतप्रयोजनता पात्रस्य । पाण्योरवनेजनं तु करिष्यमाणप्रयो-
जनम् । न चेयता विशेषः शक्योऽवसातुम् । तस्मात्पाण्योरवनेजन-
पात्रप्रक्षालनयोः प्राणीतमेवोदकम् । सम्प्रदाये तु पात्रप्रक्षालन एव
प्राणीतमुदकमिच्छन्ति न पाण्योरवनेजने । तत्पुनर्विचार्यमाणं ना-

तिसमञ्जसमिव । उभयत्र हि क्रियाक्षिप्तमुदकं न स्वशब्दाभिहितम् ।
तस्मादुभयत्र प्राणीतमुदकमिति । अन्वाहार्ये तु द्रव्याक्षिप्तमित्यकि-
माक्षेपाद्यदि विशेष उपलभ्यते ततोस्तु लौकिकमिति ॥ १४८ ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ १४९ ॥

तुल्यभूतित्वात् । तुल्यसूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥ १४९ ॥

अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यङ्गुलखातां व्याममा-
त्रीं पश्चात् त्र्यरलिं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणा-
मुदग्वा मध्यसङ्गृहीतामग्निमभि-
तोऽसौ ॥ १५० ॥

आहवनीयमपरेणेति । कुतः । वाक्यशेषात् । सोऽयं पिष्णान-
निः छन्दोभिरभितः परितृहीतोऽग्निः पुरस्तादापक्रमणमासेति । घे-
दिरिति संस्कारनामधेयम् । तेषु हि सत्सु शब्दप्रयोगादाहवनीय-
त्वं । प्रयोजनं सोमे धर्मप्रवृत्तिरिति । यतति । करोत्यर्थः । अथय-
मैवाग्राण्यातपदप्रयोगेण भवितव्यम् । तत्र किं सामान्यरूपः करोति
प्रयुज्यतामुत विशेषरूपः खनत्यादिरिति । तत्र विशेषरूपे खनत्याशौ
प्रयुज्यमाने सामान्यरूपाख्यातपदप्रयोगमन्तरेणापि कार्यसिद्धेः त-
त्प्रयोग एव ज्यायानिति खनतीति सूत्रितम् । मानपरिसमूहनादीना-
मन्यतमस्योच्चारणमस्त्विति चेत् । तेऽपि हि वेद्ययाः खनत्यादिप-
त् । न, अप्रकाररूपत्वात् । प्रकाशरूपो हि खनतिर्घेदस्वरूप प्रकाश-
यति न तथेतरे मानादयः । तस्मात्खनतिशब्दः प्रयुक्तः । तथा यदय-
स्यत्र घेदिकरम्यं यथोक्तमिति खनतिशब्दार्थं करोतिनानुवदति । अ-
मनाधिकारादाह त्र्यङ्गुलखातां त्र्यङ्गुलपरिमाणं व्याममस्या इति ।
व्याममात्रीं पश्चात् परिमाणातः । व्याममात्रीं पश्चात्परिमाणादुति
यचनात् । त्र्यरलिं प्राचीम् । मरुतित्रयपरिमाणा प्राचीं भवति ।
अपरिमितां घेत्ययमपरिमितशब्दो यद्यपि पूर्वप्रमाणापेक्षया बहुतरे
रुद्धितो वचते । तथापि नञ् समास एवात्र गृहीतव्यः । किं वा-

गम । एवं हि श्रूयते । नात्र मात्रास्ति याचतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यादिति । तेन न परिमिता अपरिमितेति । यथा चाग्नौ अपरिमितेष्टक इति । तत्राप्यपरिमाणमेव शाब्दम् । ते अपरिमिता एव परिभ्रित उपदधुरपरिमिता यजुष्पतीरपरिमिता लोक पृथेति । कुत पतदिति चेन्निलङ्गात् । न वैमे सर्वाणि रूपानि उपपद्यन्ते यै घरे च यथनवाभ्यापयेति । अनास्तिरपरिमाणपक्ष उपपद्यते । इतरथा ह्यतिरेक एव स्यात् । पुनश्चास्मृतत्वमासये इष्टका परिमाण आह । षष्टि च त्रीणि च शतानि परिभ्रित उपपद्यन्तेत्येवमादि । तद्येतदपरिमाणवचने अपरिमितशब्द उपपद्यते नान्यथा । तेनैतौ ह्यावेव यज्ञ-शास्त्रेऽपरिमितशब्दापरिमाणवाचिनौ । शेषा कदिवसेन बहुवाचका इति । यथा द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा । यथा च यूषेऽपरिमितो वेत्येवमादि । तथा च परिशिष्टकार आह अपरिमितं प्रमाणा-दभूय इति । प्रत्यस्तमिताययवायं वृत्तितया अपरिमितशब्दः श्रुत्यैव बहुनि वर्तते । अपरिमितपक्षेऽपि च मानं वर्तते एव । न ह्यपरिच्छिन्ने देशे कतनादिशक्यं कर्तुमिति । प्राक्प्रवणामुद्गमेति । समां हि दर्शपूर्णमासयोर्देशो विहितः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतिति । तत्र वेदेः प्राक्प्रवणनियमो घाघनिकः । सा वै प्राक्प्रवणा स्यादिति प्रकृत्याह अयोदशप्रवणेति । मध्ये संहारितेति घघनान्मध्यं सङ्गृहीताम् । अग्निप्रमितोऽसौ भवतः । तावपि च वेदिशब्दवाच्यावतः श्रम्येते तावपि । इतरथाहयनीयमपरेण वेदि कततीत्यपरत एव खननम् । तथा च सूत्रकारः । अपोह्य यहींषि निदधात्यशदेशे इत्यशयोः स्तरणं दर्शयति ॥ १५० ॥

आमूलोच्छेदनादोपधीनाम् ॥ १५१ ॥

येति सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम् । न हि व्यङ्गुलत्वात्तमूलोच्छेदनयोः समुच्चयः सम्भवति । व्यङ्गुलस्य ह्यनतिरिक्तमन्यूनं च पातं व्यङ्गुलत्वात्तमित्युच्यते । अस्मिन्न पक्षे ॥ १५१ ॥

ओपधीनां मूलान्युच्छेत्तवैग्रयात् ॥ १५२ ॥

इति प्रैषः । तच्चाग्नीदाहेति वक्ष्यामः । केचिन्पूर्वसूत्रमाकारा-
न्तमेव कुर्वन्ति । सुषांस्तुल्यपूर्वसवर्णाच्छेयाद्व्यायाजाल इति म-
कारस्याकार आदेशः । छन्दो यद्वाघेन सूत्राणाम् । तत्रोत्तर, सूत्र
वा मूलोच्छेदनादौषधीनामिति स्वशब्दाभिहित एव विकल्प । न हि
तदानीं सान्धिकीयमावादेशवकारः । स चायं प्रैषस्तादर्थ्यात्छन्नन-
काल एव दातव्यः । केचिदाहुः मूलोच्छेदनान्तत्वा सारस्वतादिविष-
या । न हि दर्शपूर्णमासयोर्वेदां मूल्यानि सन्ति कुतस्तदुच्छेदनमि-
ति । अपरे तु मूलोच्छेदनस्य छन्नपरिमाणाविषयत्वाद्विहापि म-
न्यन्ते । एवं ह्याह तस्मात् इयङ्गुला वेदि' स्यादिति । पुनश्च तदुत्तया
न कुर्यादौषधीमां वै समूलान्युषाम्लोचत्तस्मादौषधीनामियमूलान्यु-
च्छेत्तवै प्रयादिति । औषधिमूलोचितछन्नपरिमार्णं खेयमित्यतवुक्तं
भवति । ततश्च सर्वत्र सम्मयात् सर्वविषयता । एवं च प्रकरणम-
नुगृहीतं भवति ॥ १५२ ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ॥ १५३ ॥

वेदिपुरीषमपनीयान्यत्पुरीषमाहसंख्यम् । तच्चैतदनुमार्जनापूर्वं
सामर्थ्यात्कसंख्यम् । पुरुषार्थत्वाच्च विकृताच्चप्रवृत्तिः ॥ १५३ ॥

वेदिं परिसमृद्धा वितृतीयेभिर्दुत्तरत उत्करं क-
रोति ॥ १५४ ॥

परिसमृद्धनोत्करकरणयोरग्नीधः कर्तृत्वं स्वभावेनसामर्थ्यात् । वितृ-
तीयं च सामर्थ्यात् वेदग्राह्यम् । तच्च पूर्ववितृतीयम् । परिशिष्टका-
रवृत्तनात् । विषयस्योत्तरां स उत्कर इति । आचार्यामिप्रायाश्च । चा-
त्वालोत्कराद्यन्तरेण सञ्चर इति । सन्निहितो हि चात्वालोत्करः
पूर्ववितृतीये भवति ॥ १५४ ॥

देवस्यत्वेति स्फ्यमादाय सतृणः सव्ये कृत्वा दक्षि-

णेनालम्य जपन्तन्द्रिष्य बाहुरिति ॥ १५५ ॥

आदानं सतृणस्य स्फ्यस्यैव दृष्यस्य सहत्वमात्रम् । सतृणमित्यु-

पदिष्टत्वात् । प्रयोजनमन्तराये तूष्णीमेव तृणादानम् । आददेश्वरकृतं देवेभ्य इति अङ्गप्रधानदेवताविषयो देवशब्दस्तदर्थं हि यज्ञस्यादानम् । वेदिनिष्पत्यर्थत्वात् । वेदेष्ट्याङ्गप्रधानदेवतासम्बन्धो हविर्द्वारणायेनया शक्यते तादर्थ्यं वदितुम् । ततश्च पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति विपरिणामः । दक्षिणेनालभ्येत्यवाक्यं सामर्थ्यसिद्धत्वात् । न हि सव्ये कृतस्यान्यथा लभ्यः सम्भवति । तेन सव्यपाणिस्तस्यैवालम्भो यथा स्यादिति । अक्रियमाणे हि दक्षिणेनालभ्येत्येतस्मिन् मुक्तत्वाप्यालम्भः प्राप्नोति तन्माभूदिति दक्षिणं ग्रहणम् । तच्चैतद्वज्रादानं जपश्च स्तव-यजुर्होमार्थत्वाच्चतदभावे न भवति । तादर्थ्यं च तत्सन्निधायाम्नानात् । तत्र चायस्य विद्यमानत्वात्सत्तृणमिति चोपदेशात् तृणस्य हि निःसम्बन्धं स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वम् । स्वयस्यापि तद्वच-दर्थतैष ॥ १५५ ॥

नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरि-

प्यन् ॥ १५६ ॥

प्राक् स्तम्बयजुर्हरणादङ्ग्रेण पृथिव्यात्मानौ नोपसंस्पृश्यौ । एवं हि ध्ययते । यज्ञं प्रकृत्य तेन सृष्टितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति । केचिन्वेतदनुपस्पर्शनमाकर्मपरिसमाप्तेरिच्छन्ति । अविधेयाम्नांसामर्थात् । स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति चोत्तरसूत्रे ऽयमर्थं योजयन्ति । स्तम्बयजुर्हरिष्यन्वेद्यां तृणं निदधातीत्येवम् । तापुनर्नोपपद्यते । न ह्युत्तरसूत्रेण सम्बध्यमानः स्तम्बयजुर्हरिष्यन्नित्यवयवोर्ध्वगमयति । स्तम्बयजुर्हरणं हि प्रहरणादिपुत्रीपतिवपना-न्तम् । तत्र वाठादेव वेद्यां तृणं निदधातीयतापि सूत्रेणार्थः सिद्ध्यति नार्थोनेनावयवेन । पूर्वसूत्रे चार्यवत्ता ऽस्यावयवस्य । नोपस्पृ-शेत्पृथिव्यात्मानौ तेन कियन्तं कालमित्यपेक्षिते स्तम्बयजुर्हरिष्य-न्निति कालसमर्पणेनार्थवत्तावयवस्या गपि च वज्रादानस्य स्तम्ब-यजुर्हरणार्थतैत्युक्तम् । जपस्यापि तत्संस्कारद्वारेण तादर्थ्यमेव । तत्र वाक्यशेषः । सृष्ट्यल्लेखेनमेतच्चजुर्जेपतीति । सृष्टयति श्रोतृ-करणेतीक्ष्णी करोतीत्येतदुक्तं भवति । पुनश्चाह तेन सृष्टितेन ना-त्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति । तीक्ष्णीकरणस्य स्तम्बयजुर्हरणा-र्थत्वादनुपस्पर्शनमपि तावदेवेति गम्यते । तस्माद्यथोपपन्नितमेवा-

स्मामिः सूतम् । नोपस्पृशेत्पृथिन्यात्मानौ तेन स्तम्भयन्नुर्हति-
ष्यन्निति ॥ १५६ ॥

वेद्यां तृणं निदधात्युदक्पृथिव्यै वर्मासीति ॥ १५७ ॥

भाविन्या हृत्या घेदिः । न हाद्यापि संस्क्रियते भूपदेयः । तृणं
प्रकृतत्वाद्यदात्तं तद्विधेयम् । उदगिति च प्राषत्वनिवृत्त्यर्थम् । स्पृ-
त्या हि प्रागप्रतोदगप्रता धाम्नोति । तस्मिन्तृणं च श्रौतीयमुदगप्रतेति
गम्यते । ततश्च तदपचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १५७ ॥

पृथिविदेवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति ॥ १५८ ॥

तच्च यज्ञेन तदर्थत्वात्तदादानस्य । देवयजनीति वास्य स्मा-
न्ते पितृयज्ञे देवपितृयजनीति प्रयोगः । अङ्गप्रधानार्थाच्चाद्वेदेरित्यु-
क्तम् । पृथिविशब्देन च घेदिरत्राभिधीयते । तन् संस्कारामिप्रवृत्तेः ।
प्रहरणं च वेद्यां न तृणे अन्तर्हित इति सूत्रितत्वात् । इतरथा हि
तृणे प्रहरतीत्येवमवश्यम् । अथ पुनरन्तर्धानवचनात्तदर्थमेव तृ-
णस्य न प्रहराद्याधिकरणात् । तृण एव प्रहरयामिति सम्प्र-
दायः ॥ १५८ ॥

व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते ॥ १५९ ॥

यज्ञेनोद्धृतं वापुरीषं तद्व्रजं गच्छेत्त्यनेन मन्त्रेणादत्ते ॥ १५९ ॥

वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते ॥ १६० ॥

आप्तं पुरीषमिति वाक्यशेषः ॥ १६० ॥

बधानेत्युत्करे करोति ॥ १६१ ॥

प्रहृत्य निदधाति बधान देवसधितारिति श्रूयते ॥ १६१ ॥

प्रहरणशेषो वा विशेषोपदेशात् ॥ १६२ ॥

प्रह्रियते ऽनेनेति प्रहरणं मन्त्रः प्रहरणशब्देनाभिधीयते ।
तस्य शेष एकदेशः प्रहरणशेषः । कुत एतद्विशेषोपदेशात् । प्रह-
रणं हि प्रहृत्य अविशेषोपदिश्यते । स प्रहृत्य पृथिविदेवयज-

न्योपध्यास्ते भूलं मा हिंसिष्यमित्येवमादि तमतो मा भोगिति
यायत् । यथेयं जण्डशोधयसानं च कथम् । मन्त्रलिङ्गादिति केचि-
त् । एवं चेत्प्रहरणरोपतैव प्राप्नोति । न हि विधायका मन्त्रा
इति । लिङ्गमपि च कयाचिद् वृत्त्या प्रहरणशेषभावमुपयास्यति ।
भुतितः स्वयदशो विधानमित्यपरे । तथा च सति भुतिद्वयसाम-
र्थ्याद्विकल्पो भवति । एवं च सति प्रहरणरोपो वाविरोपोपदे-
शात् । प्रतिकर्म वा जण्डशः प्रयोक्तव्यो विरोपोपदेशादिति ।
एवमपि स्तैरन्येऽन्यथा वक्ष्यन्ति । भाष्यदिनपाठेऽविरोपोप-
देशात् । शास्त्रान्तरे तु विशेषेणोपदिश्यते । तेनाविशेषस्य
विरोपे प्रवृत्तिरविकल्पा । न तु विरोपस्याविशेष इति । तेन
विशेषोपदेशादवयवश्च यद्य प्रयोग इत्यवधारणा प्राप्नोति । सम्प्रदाये
॥ विकल्पमेवेच्छन्ति । प्रहरणरोपपक्षश्चोत्तुर्णी पुरीषादानवेदिप्रेक्ष-
णपुरीषाहरणानि ॥ १६२ ॥

अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ॥ १६३ ॥

अपाररुमित्यनेन मन्त्रेण प्रहरणादि द्वितीयं कर्मोत्तरकरणा-
न्तं प्रतिपत्तव्यम् । अरुहं वै नामासुररक्षसमासेति रक्षामिधा-
यकत्वाद्वाक्षसो मन्त्रः । ततश्चोदकोस्पर्शनमत्र भवति । देवपितृ-
यजनादृध्यासमिति च प्रयोगः पितृयज्ञे । देवजनं हि वेदिरत्नाभिप्रेता ।
असौ च पितृयज्ञे देवपितृयजनं भवति ॥ १६३ ॥

अभिन्न्यस्यत्यग्नीदुत्तरमररो दिवमिति ॥ १६४ ॥

अभिन्त्यासञ्च हस्तप्रयेन भवति नैकेन पाणिना । कुत एत-
द्विलङ्गात् । अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहु
प्रतिगृह्णातीति । प्रस्तवं स्तुत्वा तमभिनिदधातीति हि प्रकृत्येवमाम-
नन्ति अभिनिहित एव सव्येन पाणिनेति । पूर्वाभिनिहिते होत्रकार-
करणं समर्थं भवति । इहापि चाभिनिधानमेव चोदितम् । तमग्नीद-
मिनिदधातीति ॥ १६४ ॥

द्रप्सस्त इति तृतीयम् ॥ १६५ ॥

प्रहरणादीति वर्तते ॥ १६५ ॥

तूर्णीं चतुर्थं सट्टणम् ॥ १६६ ॥

सह तृणेन पुरीषमुत्करे करोति ॥ १६६ ॥

पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः दक्षादुत्तरतश्च

स्पर्धेन गायत्रेणेति प्रति मन्त्रम् ॥ १६७ ॥

पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दः पूर्वं मद्याः कूलमिति यथा । परिग्रहणं परिग्रहः । यद्येवं परिगृह्णातीति नोपपद्यते । तस्मात्परिग्रह क-
रोतीत्येतदुक्तं भवति । दक्षिणतः पक्षादुत्तरतश्च स्पर्धेन करणभूतेन
गायत्रेणोत्सेवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १६७ ॥

वेद्यां त्रिरुल्लिख्याह हर त्रिरिति ॥ १६८ ॥

अयं च मन्त्रः किमियत्तापेक्षया उक्तं सित्यविषक्षया । कि-
ञ्चातः यदीयत्तापेक्षया वरुणप्रधासेषु हर पटुकृत्व इति प्रयोगो वेदि-
वित्तवारप्रति वेदि हि तिस्रस्तिस्रो लेखाः । अथ त्रित्वविषक्षया
तत्तस्त्रिरुल्लिख्यसित्यः । न ह्यनभ्यस्ते प्रति वेदि सित्यविषिष्ट हर-
णमभिहितं भवति । तत्र केचिदाहुरियत्ता विषक्षा । प्रकृती हि
लेप्तात्रित्वात्रिसंख्या विशिष्टं हरणमभिहितम् । विकृताद्यपि पटु-
लेखा इति पदसंख्याविशिष्टं हरणमभिधेयमिति । अन्येत्याहुल्लिख-
्यस्य ध्रुत्वैव तिस्ररूपविषयता । लक्षणयेयत्ता परता स्यात् । ध्रु-
तिलक्षणा विषयैव श्रुतिर्ज्यायसीति साभ्यास्तस्त्रिशब्दः प्रयो-
क्तव्यः ॥ १६८ ॥

१ ह्रस्वाग्नीलेखाः संमृशति ॥ १६९ ॥

हरणसंमर्शने अग्नीत्कर्तृके । क्त्वाशब्दसामर्थ्यात् ॥ १६९ ॥

पितृयज्ञाग्निचित्ययोर्वा तत्र दर्शनात् ॥ १७० ॥

ते चेते पितृयज्ञाग्निचित्ययोः प्रतिपत्तव्ये । कुत एतत् । तत्र

---

१ एवं प्रेषितोऽग्नीत्ताभ्यो लेखाभ्यः पांसुन् त्रिह्रस्वा उत्करे प्र-
क्षिप्य लेखाः सम्मर्शनेन समीकरोतीत्यर्थः ।

दर्शनात् । तत्र होने इत्यन्ते । पितृयज्ञं तावत् । लिप्यति हरति यद्वाप्यं
भयति । अग्निचित्येपि च लिखित्वाह हर्यवसिति त्रिराग्नीध्र इति ।
दर्शनमत्र विधानमभिप्रेते भयति । कुत एतत् । तत्र दर्शना-
देव । तत्र हि दर्शनं न विधानमन्यपरत्वाद्भयनस्य । किं परतेति
येन । पितृयज्ञे तावद्विप्यति हरतीति प्रकृत्य स यज्ञोपधीती भूत्वा-
क्यानि गृह्णातीति । पित्र्यत्वाद्भय स्मृत्युदितं प्राचीनाधीतमुचितमनो
यज्ञोपधीतविधानपरं यचनम् । अग्निचित्येपि च प्रायणीयहविष्कृद-
न्ते सौमिक्या घेदेः स्फ्यादिसम्पत्तयान्तस्यायसरविधानार्थं यचनम् ।
वेदिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात् । तद्वर्गपरिग्राहौ सत्यामयसरो
विधीयते । एवं हि तत्र यचनं प्रायणीयं प्रकृत्य, तस्य हविष्कृता घातं
पितृयज्ञे, घातं चितृयज्ञे स्तम्भयजुर्हरति, स्तम्भयजुर्हत्या पूषेण
परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह हर इति, हरति त्रिराग्नीध्र इति ।
अतो विहृत्यनुप्रवृत्तिर्दर्शनात्प्रकृतावुपदेशोनुमीयते । किं च
स्तम्भयजुर्हरणादभिः सहोच्चारणात् । तस्मादिह भवति लेखा इह-
यादि ॥ १७० ॥

१ अत्र वेदिकरणं यथोक्तम् ॥ १७१ ॥

अननमिहायसरे प्रतिपत्तव्यम् । आमुलोच्छेदवात् इत्यहु-
लम् वा ॥ १७१ ॥

उत्तरं परिग्रहं २ परिगृह्णाति सुक्ष्मास्योनोर्जस्वतीति
प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् ॥ १७२ ॥

प्रतिमन्त्रमितीयतापि सिद्धे यस्वतीकोच्चारणं करोति, तद्वा-
क्यावसानप्रकृतये । इतरथा हि सुक्ष्माघासि शिवाचेत्यत्रापि पयंव-

१ याज्ञिकदेवमते ' वेदिकरणं यथोक्तम् ' इत्येव सूत्ररूपम्,
' अत्र ' पदं त्वनुवर्तत इति, अत्र मूलं मृग्यम् ।

२ अत्रापि ' ब्रह्मन् ' । उत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामि ' इति
ब्रह्माणमामन्त्र्य ' ओ३म् परिग्रहाय ' इति तेनाश्रुतातः परिगृह्णाति ।

सानं स्यादतः प्रतीकोच्चारणम् । पूर्ववदिति स्फ्येन दक्षिणतः प-
ञ्चादुत्तरतश्चेत्येवमर्थम् ॥ १७२ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि १ ॥ १७३ ॥

अनुमार्जनं समीकरणमभिप्रेतम् । पुरीषाहरणपक्षे चा-
स्मिन्नवसरे घेदिपुरीषमपनीयाम्यशनीयानुमार्जनं कर्तव्यम् । सा-
मर्थ्यात् । यच्चोक्तं प्राक्प्रवणामुदभ्येति तदप्यस्मिन्नेवावसरे का-
र्यम् । करणान्तरानुपदेशाच्च वज्रोपैवानुमार्जनम् । प्रकृत-
त्वात् ॥ १७३ ॥

अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्क्षारयति ॥ १७४ ॥

अध्यधिशब्दः सामीप्ये उपरिभावे च । वेदिमिति द्वितीयोपप-
द्विमक्तिः । प्रोक्षणी शब्दो यौगिकोऽपि प्रोक्षणी विशेषविषयः । वि-
शिष्टशब्दोपादानसामर्थ्यात् ॥ १७४ ॥

अन्योथ स्फ्यमुद्यम्याह प्रोक्षणीरासादयेध्मं वर्हिरूप-

सादय रुचः समृद्धिं पत्नीः सन्नहाज्येनो-

देहीति यदीच्छेत् ॥ १७५ ॥

अन्यशब्देनाग्नीदमिधीयत इत्युक्तम् । अथ शब्दप्रयोगोनर्थकः
पाठानुपूर्व्यादपि तत्प्राप्तेः । उच्यते । प्रोक्षणी धारणस्य वज्रोद्यमनस्य
चैककालता यथा स्यादिति । आनन्तर्यार्थत्वाच्च शब्दस्य नैकका-
लार्थतेति चेत् । स्यात्पाठादपि तत्प्राप्तेः । व्यर्थोऽथ शब्दप्रयोगो मा-
भूदिति एककालार्थता कल्प्यते । एवं ह्याह स वा उपर्युपर्येयं प्रो-
क्षणीपुधार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छनीति । ननु च सप्तम्याप्ययम-
र्थो लभ्यते । अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्क्षारयत्यध्वर्याध्वन्यः स्फ्यमुद्य-
म्याहेति सिद्धरत्येककालता । एवं चेदन्यार्थोऽयमथ शब्दः । को-
ऽन्योऽस्ति ह्यथ शब्दे धार्यमाणास्तु प्रोक्षणीषु सर्वे प्रैषाः प्राप्नुव-

१ 'तां प्रतिमार्ष्टि' इति श्रुतेः । प्रतिशब्दः पूर्वक्रियाचितिमयघो-
तकः, पूर्वं स्वन्तेन विषयमां कृतां इदानीं समीकरोति इति श्रुतेरर्थः ।

मिति । नान्यथा । इध्मबर्हिः शब्दौ धरुणप्रधासेषु न विपरिणम्येते । यत इन्धनादिध्मः । एष चैकस्मिन्नपि काष्ठे प्रयोग उपलभ्यते । इध्मस्य वा एकलमपच्छिद्येति । बर्हिः शब्दे तु जात्यपेक्षयैकवचनम् । इदं चैकस्मिन्नपि तृप्ते बर्हिः शब्दप्रयोगः । बर्हिरंघास्मा एतत् स्तृणात्यस्फुटं हविरसदिति । इह समुदाय एकवचनान्तो जात्यपेक्षः । ततश्चाविपरिणामः तृणसमुदायान्तरेपि सैव जातिरिति । स्फुटशब्दे बहुवचनस्य समवायाद् गृहमेधीयोपसदादौ यद्यपि विपरिणामः । पत्नीशब्दस्य त्वनेकपत्नीकेप्यनूह एवैकवचनान्तस्य समासनात् । आप्येनोदेहीति आप्येन गृहीतेनोद्वेक्ष्येत्युक्तं भवति । प्रैपार्थक्यतृणगतमपि वचन समवायाद्यर्थं विपरिणम्यते । यथा धरुणप्रधासेषु प्रोक्षणीरासादयतमित्येवमादि । यदीच्छेत्ततः प्रैपो भवति । स यदि कामयेत् प्रूयादेतद्युक्तमप्येतापि नाद्विषेतेति ॥१७५॥
प्रैपप्रैपार्थयोरप्ययुक्तकर्तृकार्यं विरोधात् स्यादन्वः प्रैपेऽभ्यश्च प्रैपार्थं इति प्रात इदमाह—

यथाप्रेषितमन्यः पराधिकारात् ॥ १७६ ॥

यथाप्रेषितमन्यः करोति । प्रैपवचनसामर्थ्यादेवान्यस्मिन्प्रा-
प्तेऽन्यशब्दोपेक्षितः । यथान्यप्राप्त्यन्य इति । अन्यः करोत्यग्नी-
त्करोतीति यावत् । कुत एतत् । पराधिकारात् । सामर्थ्यादेव च
परप्राप्तौ परशब्दो जघन्यविषयः । परं हि जघन्यं निकृष्टमधिकृत्य
प्रैपः प्रवर्तते इति । अपि च निकृष्टोत्कृष्टस्य प्रैपणं विरुध्यते । न
ह्येवमाचरन्ति यदि वाध्ययुः प्रेषयिताग्नीश्च प्रैपार्थं करोति ततोऽन्य-
युग्मा किञ्चित्कृतं किञ्चित्कारितं भवति । तथा च सति समाख्यानु-
गृह्येत । प्रैपार्थस्य पुनरप्ययुक्तकर्तृकत्वे कृतमर्थं न कारितं स्यात् ।
तत्र नातीव समाख्यानुग्रहः स्यात् । तस्मादध्ययुः प्रैपेऽग्नीश्च प्रैपार्थं
इति ॥ १७६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

स्वयं वा अविरोधात् ॥ १७७ ॥

स्वयं वा अध्ययुः प्रैपार्थं करोति सामर्थ्यादग्नीत्येवमिति । कुत
एतत् । प्रैपार्थस्य प्राधान्यात् । कुत एतदिति चेत् । प्रैपस्य तदर्थ-

साहस्यादिविद्युक्तेषु युज्यते नैकवाचिता ॥
 लोकेषु कारयन्नेव कर्त्तुं न्यपदिश्यते ।
 कुर्वाणमेव कर्त्तारमाहुर्नैव प्रयोजकम् ॥
 कर्तृशब्द- प्रयोज्ये हि कर्तृत्वादेव वर्त्तते ।
 प्रयोजके च सम्यन्धादकर्त्तर्युपचर्यते ॥
 शब्दस्यार्थेन सम्यन्धो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः ।
 अपि शक्ती प्रकल्प्यते प्रत्ययो नान्यथा भवेत् ॥
 तेन यन्नान्यसाहस्यं सम्यन्धो वा कचिद्भवेत् ।
 तत एव प्रतीतत्वाच्छक्तिर्नैवानुमीयते ॥
 एवं प्रयोजकेध्वर्यो कर्तृत्वानुनपपत्तिः ।
 प्रैषार्थस्यान्यकर्तृत्वात्समाप्त्यानुग्रहः कथम् ॥
 प्रैषप्रैषार्थयोर्नैव कर्त्तृकत्वं विरुध्यते ।
 अतः कर्त्तृत्वमपत्तिः सामर्थ्यादुपजायते ॥
 प्रैषार्थस्यान्तरङ्गत्वात्प्रधानत्वाच्च कर्तृता ।
 अध्वर्योरेव पश्यामः कार्तीयवचनाद्वयम् ॥
 प्रैषस्य बाहिरङ्गत्वाद् गुणत्वेनैव युज्यते ।
 अग्नीध एव कर्तृत्व विपरीतमतोन्मथा ॥
 लोकस्य भ्रान्तिनाशाय महान्त यस्तमाप्सितैः ।
 कृतेय न्यायमाश्रय हेतुकर्तृनिराकिया ॥ १७८ ॥
 प्राक्स्तरणाद्देर्दि नावमृशेत् ॥ १७९ ॥

वेर्दि प्रकृत्य ह्येवमामनन्ति । तेनानवमर्शं यजस्य तथा भेषाः
 सो भविष्येति ॥ १७९ ॥

शृतानि च हवीऽप्याप्रचरणात् ॥ १८० ॥

नावमृशेदिति वर्त्तते प्रचरणा च प्रधानविषयम् । न स्विष्टकृ-
 दादि विषयम् । अतदर्थत्वाच्चविध ॥ १८० ॥

अङ्गाष्टागुलिभ्यां माऽसऽहिताभ्यामवध-

न्त्येके १ ॥ १८१ ॥

१ अवमर्शननिषधात् तत्प्रतिप्रसधार्योऽयम् ।

मांससंहिते मांससंलग्ने ताभ्यामेके ऽवधन्ति । एके काष्ठेन ।
एवं ह्याग्नायाम् । काष्ठेनावधतीति । तथा स्तुवेनावधति स्वाधितिनाव-
ति हस्तेनावधतीति । तत्र सामर्थ्यात् स्तुघस्य द्रवद्रव्यविषयता
स्वाधितेश्च मांसविषयता हस्तकाष्ठयोस्तु पुरोडाशविषयावम् ।
तथा च सूत्रकारः । शृतायदानं पार्श्वी चेति । आह च—

सामर्थ्यात्स्वाधितिर्मासे द्रवेषु स्यात् स्तुघस्तथा ।

हस्तकाष्ठे पुरोडाशमवधातुं प्रकल्प्यते ॥ १८१ ॥

आपन्नः स्तृणक्षिरस्येत् ॥ १८२ ॥

षट्पेक्षां तृणकाष्ठान्नापन्नं तत्स्तरणकाले निरसितव्यम् ॥ १८२ ॥

१ द्विपतो बध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति ॥ १८३ ॥

तदेतद्दृष्टार्थम् । दृष्टस्यासम्भवात् । प्रधानोपकारकं च प्रया-
जादियत् । ततश्च यावदुक्ते निवर्तते ॥ १८३ ॥

२ अन्ननिज्यपाणी अपरेण प्रणीताः स्फ्यं नि-

दधाति ॥ १८४ ॥

पाण्योरधनेजनं दृष्टार्थम् । वेदिरननेन हि पूलीधयलायमलो
क्रियते । प्रयोजनम् तदभावे न भवति । तावदनिज्य प्रणीतानामप-
रतः स्फ्यं निदधाति ॥ १८४ ॥

इध्मावर्हिश्च ॥ १८५ ॥

समासोक्तयोः क्रमापरिधाने सत्याह—

पूर्वमिध्मम् ॥ १८६ ॥

निदधातीति वर्तते ॥ १८६ ॥

१ अध्वर्युः प्रैषार्थमुद्यतं वज्रं प्रैषान्ते उदगप्रमुखेन क्षिपतीत्यर्थः ।

२ हस्ताक्षुत्करेभ्यः प्रज्ञास्य प्रणीतानां सर्वाणि यथं स्फ्यमा-
सादपत्यध्वर्युरित्यर्थः ।

स्यात् । अन्तरङ्ग प्रैपार्थो बहिरङ्ग प्रैपः । प्रैपार्थेन व्यवहितत्वात् । ततश्च यदन्तरङ्गं प्रधानं च तदध्वर्युः करोति । बहिरङ्गं गुणभूतं चाग्नीदिति न्याय्यम् । ननु च विरुध्यत एतदुक्तम् । न हि निकृष्ट उत्कृष्टं प्रेषयितुमलमिष्यत आह । अधिरोधात् । स्यादयं विरोधो षडयं प्रैपः स्यात् । अधोपणात्वेना । अग्नीदध्वर्युमधीच्छति । यथैत-
द्वैतद्वयं कुर्यादिति । प्रेषणाध्येपणयोः को विशेष इति चेत् । निकृष्ट-
विषयं प्रेषणम् । उत्कृष्टविषयमधोपणमिति । यथा लोके माण-
वकः प्रेष्यते काष्ठान्याहरेति । स्वामिनं च प्रत्यधोपणा स्नायतां
भुज्यतामिति । वेदेपि च पभिरग्रे सरयं याह्यर्वाह्नारथ वा
विभवो ह्यग्वा इति । अग्नीध्वान्निर्धायते ततश्च न
विरोधः ॥ १७७ ॥

प्रैपावचनाच्च ॥ १७८ ॥

न च सम्प्रैप वचनमस्ति । यथान्यत्तान्नीद्विनिविहरेति ।
अथवा सम्प्रैपावचनादिति । नैतत्सम्प्रैपवचनं किं तद्विधोपणमेत-
दिति । अथ यदुक्तमध्वर्यो प्रैपे सति किञ्चित् कृतं मन्त्रयोः
किञ्चित्कारितं तथा सति समाख्यानुग्रह इति । उच्यते । एवं हि
प्रैपदानक्रियामेष प्रति साक्षादध्वर्योः कर्तृत्वं न प्रैपार्थं । साक्षात्क-
र्तृन्तरस्य विद्यमानत्वात् । ननु चोक्तं स्वतन्त्रं कर्तेति प्रक्रम्य
तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्त्ता चेति प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वम् । नैतद्व-
चम् । अन्यकर्तृत्वमप्रेपार्थस्येत्युक्तम् । कथं तर्हि प्रयोजकस्य कर्तृ-
त्वम् । प्रैपे इयापापात् क्रियायां चान्यस्य दृष्टत्वात् । तेन कर्तृत्वनि-
वृत्त्यनकार्यार्थं कर्तृत्वमतिदिश्यते । आह च—

प्रैपणे यदि कर्तृत्व तदर्थेनोपपद्यते ।

तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात् कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

कर्तृनिर्देशकार्यं च कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादि । यथा अ-
पि सार्वधातुके ङित्वातिदेशा ङित्विबन्धनकार्यार्थः । न च तस्य
साक्षात् ङित्वं ङकारस्येत्योऽभावात् । परमिहाप्यकर्त्तरि कर्तृत्वा-
तिदेशः । तेन समाख्यानुग्रहो नातीषोपपद्यत इति ।

प्रयोजकस्य कर्तृत्वं स्याच्चत्किमितिदिश्यते ।

अथातिदेशः कार्यार्थस्तदेव स्यात्प्रयोजनम् ॥

एवं च सति नातीषममाख्यानुग्रह उपपद्यते । तस्मादध्वर्युः
प्रेषार्थमग्नीच प्रेष इति । तथा च लिङ्गम् । प्रेषवचनं हि प्रकृत्याम्ना-
यते । न यदि कामयेत ग्रायादेतद्यद्युक्तामयेतापि नाद्रियेत स्वयमुद्यो-
घेतत् वेदेदमतः कर्मोति अध्वर्युं प्रेषार्थस्य कर्त्तारं दर्शयति ।
सुप्रकारानुप्रवृत्तेभ्यामर्थोचसीयते । हर त्रिरिति प्रेषवचने हि
मनि हृत्पाग्रील्लेखाः समृशतीत्याह । तच्चैवमुपपद्यते । यथास्मा-
भिन्यायोभिहितः । यदा चाध्वर्युः प्रेषदानेधिक्रियते । तत्राग्नीध्रः
प्रेषार्थः स्यात् । तथा च सति हृत्पाग्रील्लेखाः समृशतीत्यवाह्यं
स्यात् । आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थं नोपपद्यते ।
तत्र चान्यस्य हृत्पाग्रील्लेखाः कर्तृत्वमुपचर्यते ॥
प्रयोजकस्य कर्तृत्वं तदुक्तिं प्रत्यसंशयम् ।
उक्तेरपि च कर्मार्थं उच्यमानतयैव हि ॥
तस्या अपि च कर्तृत्वमुच्यमानप्रयोधनात् ।
उच्यमानस्य कर्मार्थं कर्तृत्वं चार्थसाधनात् ॥
यद्यं ह्यनेककर्तृत्वं कर्मत्वव्यवधानतः ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमुच्यमानं न शोभते ॥
प्रयोजकोक्तिस्तस्यैव व्यापारः स्फुट एव हि ।
न तेन व्यवधानं तु पाक एवोदकादिषु ॥
पच्यर्थः सम्प्रत्यक्षेण हेतुवाक्यं विनापि हि ।
तेन पूर्वापरीभावो हेतुवाक्यस्य नेष्यते ॥
अद्वित्येपि हि द्वित्यस्य यथादेशः कृतो ऽपि ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमेव प्रेषातिदिश्यते ॥
द्विषियन्धनकार्यार्थं द्वित्यं ह्यद्विति माप्यते ।
कर्तृकार्यातिदेशार्थमकर्त्तव्येयमुच्यते ॥
गुणवृद्धिनिषेधार्थं द्वित्यं ह्यद्विति कप्यते ।
अकर्त्तव्येपि कर्तृत्वं तृतीयाद्यर्थमुच्यते ॥
अपवृत्तिकर्तृत्वं ॥ सर्वत्राश्रयेष्यते ।
गोवालम्भविधाने हि पादिके नैव गृह्यते ॥
कर्तृशब्दस्य वाच्यश्चेत्प्रयोज्यो हेतुरेव च ।
एवमप्येकशब्दस्य प्राप्तानेकार्थवाचिता ॥
सत्याङ्गौ च सा नैव गत्यभावेस्तदाह्वयम् ।

प्रणीतादक्षिणेन बाहृत्य ॥ १८७ ॥

११ध्मं निदधाति ॥ १८७ ॥

२सुवं प्रतप्य पूर्ववद्देदाग्रैरन्तरतः प्राक्संमार्थ-
निशित इति त्रिपर्यस्य बहिर्मूलैः

प्राङ्मुक्तम्य ॥ १८८ ॥

सुवं प्रतप्य पूर्ववदिनि प्रत्युष्टं गिष्टमिति वा । तुल्य-
धुतिर्यात् । वेदाग्रैः करणभूतैरन्तरत इति । मुखतः प्रागति
बुध्नादारभ्याप्रारसंमार्थं । अग्निपित इत्यनेन मन्त्रेण । त्रिपर्यस्य च
द्विर्मूलैर्विपर्यासात् प्रत्यगिति लभ्यते । बहिर्बाहृतः । वेदाग्र-
मूलैः प्राङ्मुक्तम्येति । प्राङ्मुक्ता । प्राङ्मुखैवोक्तम्येति वचनात् ।
उक्तमर्णं च सम्मार्गमात्रे । न प्रतपने । तस्मात् तथैव समु-
त्पाद्यथाग्निं नाभिज्युषेत्प्राङ्मुखैवोक्तम्येति वचनात् ॥ यदिरपि
मन्त्रः प्रवर्त्तते । देवमेवास्तथा च सूत्रकारः । देवमेवे मन्त्र-
वृत्तिं ज्ञापयति । अग्निसम्मार्गे तूष्णीमुपरीति ॥ १८८ ॥

३प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ १८९ ॥

१ प्रणीतानामाहवनीयस्य चान्तरालेन प्रदक्षिणामिध्मावर्हिताहृत्य
निदधातीत्यर्थः ।

२ अग्नीत् स्वर्यं प्रतप्य अप उपस्पृश्य ततोऽग्निदेयात् प्राङ्मुक्त-
म्य प्राङ्मुखं गत्वावेदाग्रैः अग्रे प्रतिपत्तिविधानाद्देदात् पृथग्भूतैः
अन्तरतो मुखप्रदेशे स्वर्यं प्राक् सम्मार्थं, वेदाग्रैर्मूलादारभ्याप्र-
पर्यन्तमुपरिप्रदेशे प्राञ्च सम्मार्थं मार्जनेन तत्संलग्नं रजं पा-
तयतीत्यर्थ इति देवः ।

३ यस्य यस्य स्वर्यादेः सम्मार्गो विहितो विद्यास्यते तस्य तस्य
सम्मार्गानन्तरं तत्तत्प्रतप्य प्रतप्याध्यर्थं प्रयच्छति । अत्रायं क्रमः
पूर्वं स्वर्यस्य प्रतपनम्, ततः प्राङ्मुक्त्या यथोक्तः सम्मार्गः, पुनः प्रत्या-
वृत्य प्रतपनम्, तत उदकोपस्पर्शनमथ समर्पणमिति । अग्रेपक्षे अ-
पर्योः प्रतपनपक्षे चार्थादग्नीध्रे समर्पणमिति विशेषः ।

धीप्ता स्तुगादिविषया । ततश्च स्तुगादीनामपि उत्तर प्रत-
पन प्रयच्छते । पूर्वं तु स्तुचस्यैव विधानात् ॥ १८९ ॥

अनिशितेति स्तुच १ ॥ १९० ॥

सम्प्राप्तीत्यनुयच्छते ॥ १९० ॥

तूष्णीं प्राशिन्नहरणं ; शृतावदानं पार्श्वीच ॥ १९१ ॥

ननु चाषाच्य तूष्णीमिति । सम्मार्गमन्त्रानुपदेशात् ।
स्यात्प्रतपनमन्त्रव्युदासार्थत्वात् । त प्राप्तिश्च त्रियाभिर्देशात् । त-
च्छ्रेयाषाञ्च मन्त्रस्य । पार्श्वीमात्रोपदेशसामर्थ्यात् । प्रयोजनपर्या-
यिदोषाच्च । उद्धरणपादयोरिडापाज्याश्च सम्मार्गः । स च विनियो-
क्रमण । क्रमान्तरे प्रमाणाभावात् ॥ १९१ ॥

३ सम्मार्जनान्यपास्यति ॥ १९२ ॥

अपक्षिपत्युत्करे । प्रदेशाभ्युत्तराविधानात् । लिङ्गाद्योत्तरं वा
अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठाति ॥ १९३ ॥

४ आहवनीये प्रासनमेके ॥ १९३ ॥

१ जुह्वम्भृदधुषा ।

२ परेतु यदुक्तमविशेषानुद्धरणपाज्योरिडापाज्योश्च तूष्णीं वि-
नियोगक्रमेण प्रतपनादीनीति, तद्व्युत्तरं, 'पार्श्वीम्' इत्येष्वच्य-
प्रयोगेण पार्श्वीगतद्वित्वस्याग्रामाणिकत्वात्, आसादनोपस्तारादौ प-
क्षस्या एवपर्याप्तत्वात् शास्त्रान्तरेषु नथैव श्रवणात् । इडापाज्यास्तु
न कुत्रापि सूत्रे सम्मार्गप्रतपनं विहितं स्त, अतस्तथो सम्मार्गप्र-
तपने निर्मूले पक्षः । अत एव पित्रभूत्याचार्येणैतया सम्मार्गोत्तर-
मुक्तम् इति प्राहुः ।

३ सम्मार्गोत्तरं सम्मार्जनसाधनानि वेदाग्राणि उत्करं क्षिप-
तीत्यर्थः ।

४ 'आहवनीये वा' इति देवः । अत्रार्थे 'सम्मार्जनान्यपदि' सं-
स्पृश्याम्नौ प्रहरति यस्मिन् प्रतपत्युत्करे वा' इत्यापन्नम्यन्ति
शरणम् ।

तद्वैके स्तुवं समार्जनान्यम्नावश्यादधतीति वचनात् ॥ १९३ ॥

पत्नी ऽ सन्नहति प्रत्यग्दक्षित उपविष्टांगार्हपत्यस्य
मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधी-
वासोदित्यै रास्नेति ॥ १९४ ॥

पत्नीशब्देन यज्ञस्य स्वामिन्यभिधीयते । कुत एतत् । स्मृते ।
स्मरन्ति हि वैशाकरणाः । पत्युर्नो यज्ञसयोग इति । तत्रैव पत्नी-
रूपं भवति । नान्यत्र । यद्य रजकस्य पत्नी रूपकस्य पत्नीति ।
उपचारमात्रं तत् । चिन्तायाः प्रयाजनम् । सन्नहनक्रियाकर्त्रमि-
त्यन्धाश्राभ्यर्च्यपत्नी गृह्यते । सन्नहनं च सम्पूर्वस्य नहे । सन्नहन-
मर्थमिति । प्रत्यग्दक्षिणत इत्यवान्तरदेश उच्यते । स कस्य ।
गार्हपत्यस्य । कुत एतत् । श्रुते । सा वै न पश्चात्प्राची यज्ञमन्त्रासी-
तेति हि प्रकृत्य तस्माद्दु दक्षिणत इवैवान्त्रासीतेत्याह । उपविष्टा-
मिति च भूतकालप्रत्ययनिर्देशाग्नेदानीमुपवेशनम् । पूर्वमेवोपविष्टा
सन्नहति । तस्या अपि च कर्म सन्निधिव्यवस्थानं नाप्यम् । यज्ञ-
मानयत् स्वामिन्वाविशेषात् । क्वचिद्य दर्शयति । पत्नी च पूर्व-
वत्पत्नी च पश्चादेशमिति । मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता मुञ्जमयेन त्रिगु-
ण्येन योक्त्रेण सन्नहति । तच्च परिहरत्यधीवासोदित्यै रास्नेत्यनेन
मन्त्रेण । अर्धावाप्त इति बहिर्वासस इति । स चा अग्निवास
सन्नहत्यापोपधये वैशासो बहण्या रज्जुस्तदोपधीरेवेतदन्तर्दधाति ॥ १९४ ॥

दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुदगूहति
विष्णोर्वेष्प इति ॥ १९५ ॥

उत्तरस्य शङ्कुस्थानीयता । प्रतिमोक्ष उपानहौ प्रतिमुञ्चत
इति न्यायेन प्रवपणमुच्यते । ऊर्ध्वमुदगूहति विष्णोर्वेष्प इत्य-
नेन मन्त्रेण । तद्यैतत्पत्नी सन्नहनं तत्संस्कारात्मनिपानि कर्त्त-
व्यम् । यद्युच्यते सन्नहनं प्रकृत्याथ मेघेनवोत्तरार्द्धेनाज्यमवेशन
इति ततश्चाज्यावेशनार्थतावगम्यते । तदप्यर्थवादप्रायम् । न
हि सन्नहनस्याज्यावेशनार्थत्वे प्रमाणत्वमस्ति ॥ १९५ ॥

न ग्रन्थि करोति ॥ १९६ ॥

स वै न ग्रन्थि कुर्यादिति वचनात् ॥ १९६ ॥

ऊर्जेत्वेत्याज्यमुद्रास्य पत्नीमवेक्षयत्य-
दब्धेनेति १ ॥ १९७ ॥

ऊर्जेत्वेत्यनेन मन्त्रेणाज्यमुद्रास्य पत्नीमवेक्षयत्यवेक्षणं का-
रयति । ततश्चाध्येयणा पत्न्याज्यमवेक्षयेति । न क्षा-
म्यथा भवेक्षयितुं शक्यते । अदब्धेनेत्यवेक्षते । यद्यपि चो-
क्तमवेक्षयत्यदब्धेनेति । तथापि स्वावपश्यामस्त्युत्तमपुरुषयो-
गाद्वेक्षण एव मन्त्रो नाध्येयण इति । तस्मैतन्नेकपत्नीकं
परायत्यादेकैव करोति । पत्न्यभावेऽपि च पितृवशे २ द्रव्यसंस्कारौ-
नपायादप्युत्तरेक्षते ॥ १९७ ॥

३ वेधां करोत्यपरं प्रोक्षणीम्यः ॥ १९८ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ १९८ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः ॥ १९९ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः । आहवनीये वा ४ कृत्वा घेषां
करोति । तच्च नैवमेधं विकल्प्यते । किं तर्हि स्पष्टस्वितघिमापयम् ।
आहवनीयश्रापिण आहवनीये वा कृत्वा एवं ह्यामनन्ति । भयाभ्यमा-
दाय प्रांडुदाद्भवति तदाहवनीयेधिधर्याति यस्याहवनीयं हवीर्हपि ध-
पयन्ति । सर्वो मे यज्ञ आहवनीये ऋतोमूदिति ॥ १९९ ॥

१ आपस्तम्बः 'सा निमील्यावीक्ष्यानुच्छ्रयसन्ती वीक्षत' इति ।

२ एव रजस्वत्यायां प्रसूतायां प्रोषितायां वाऽऽध्ययुरेधावेक्षते ।

३ अग्नीत्तदाज्यं नीत्वा आमादितानां प्रोक्षणीनां पश्चाद्वेधां
करोतीत्यर्थः ।

४ 'अधिधपयम्' इति शेषः ।

सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति प्रोक्षणीश्च

पूर्ववत् ॥ २०० ॥

च यदादाज्यं च पूर्ववदेव । न हान्ययाज्योत्पद्यते पवित्रे प्रा-
प्येते इति । कुत एतादिति चेत् । प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतस्ते तत आ-
दत्ते ताभ्यामाज्यमुत्पुनातीति । प्रोक्षणीनां पुनः संस्कारः कार्यायै ।
प्रयोजनमिध्माद्यर्हिषां प्रोक्षणाभावे न भवति ॥ २०० ॥

आज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वा ॥ २०१ ॥

प्रकृतत्वादध्ययुः ॥ २०१ ॥

स्त्वेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धामनामेति

सकृन्मन्त्रः २०२ ॥

मिह सकृन्मन्त्र इति । सत्यमेतदेवम् । चाश्वयुज्यप्रतिपत्त्यर्थस्तु पु-
नरारम्भः इतरथा ह्येकवाक्यताप्याशङ्केत सकृन्मन्त्रवचनार्थ-
विप्रसक्तार्थतया त्रिशब्दस्य तन्माभूदित्यतः सकृन्मन्त्रवचनमु-
च्यते ॥ २०२ ॥

अष्टानुपभृत्यल्पीयोनुराजाश्चेत् ॥ २०३ ॥

अष्टगृहीतमुपभृति गृहीतव्यम् । जीहवादरूपतरम् । यष्टानुरा-
जाः सन्ति । इहानुराजानामयैकल्पिकत्वाद्विकृत्यर्थश्चेच्छब्दः ॥ २०३ ॥

चतुरन्यत्र प्रतिविभागात् ॥ २०४ ॥

अनुराजवत्कर्मणोभ्यत्र अन्यद्रव्यानुयाजके च कर्मणि चतु-
र्गृहीतमुपभृति ग्राह्यम् । कुत एतत् । प्रतिविभागात् । प्रतिविभागेनै-
व्युपयोग औपभृतस्य दर्शयते प्रयाजेषु चानुराजेषु च । तेनोभयार्थ-
तौपभृतस्याध्यवसीयत्वं । नतश्चानुराजाभावे प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं
भयतीत्ययमभिप्रायः ॥ २०४ ॥

किञ्च—

पश्चात्तिथ्यादर्शनान्त्व ॥ २०५ ॥

पशौ तावदभ्युदयकेष्वनुराजेषूपभृति चतुर्गृहीतं दर्शयति ।
अथोरपूजाज्यं चतुर्गृहीतं जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पूष-
दाज्यमिति । तथा अनुराजके कर्मण्यातिथ्यायाम् । अथोरपूजाज्यं
सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यनुराजा भयन्तीति ।
तत्रानुराजायेन द्रव्येण नार्थ इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं दर्-
शयति ॥ २०५ ॥

न कृत्स्नोपदेशात् ॥ २०६ ॥

नैतदेवं कृत्स्नं होतदष्टगृहीतमनुराजार्थत्वेनोपदिश्यते । अथ
यद्यौहृत्य उपभृति गृह्णाति छन्दोभ्यस्तद् गृह्णाति अनुराजेषो हि
तद्गृह्णाति छन्दाश्च ह्यनुराजा इति । एव चानुराजार्थस्यैव एव-
नात्प्रयाजेषु विनिर्योगः । यथा प्रयाजार्थस्योत्तराधारे ॥ २०६ ॥

यदुक्तं पश्चात्तिथ्यादर्शनादिति । न तद्दर्शनं किं तर्हि वचनं तत्—

पश्चात्तिथ्ययोर्वचनात् ॥ २०७ ॥

यद्वा सकलस्यानुयाजार्थता तदानुयाजाभावे उपभृत्यग्रहणे प्राप्ते वचनाच्छर्तुर्गृहीतं विधीयते । प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति । न चेद् प्राप्तिरस्तोत्पत्तो वचनमिदमिति । अत्र वक्ष्यामः । स्यादेतदेवं यदि कृत्स्नमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्येत । न तूपदिश्यते । एष हि शास्त्रिणां वचनम् । यद्वैष्णव्य उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद् गृह्णातीत्युभयार्थतया विधानम् । यत्पुनरुक्तम् । अनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति, तदनेनोभयार्थत्वविधानादनुवादः स इति । तन्नु स एष विधिरयमनुवादः कस्मात् भवति । न, तेन सकलस्यानुयाजार्थत्वे प्रयाजार्थतानुगदितुं शक्या, उभयार्थविधाने पुनर्यथाप्राप्तावनुयाजांशो नूयत इत्यदोषः । कृत्स्नोपदेशे हि स्यादेतदेवम् । नार्थं कृत्स्नोपदेशः । पश्चात्तिथ्ययोश्च वचनं स्यात् । यद्युभयार्थता न स्यात् । उक्तेन न्यायेनोभयार्थत्वे प्राप्तिपूर्वकत्वाददर्शनमेव तदिति । किं च वचने सत्यं तस्मिन् ह्यनुयाजा भवन्तीति हेतुसमर्थः स्यात् । तस्मादपि दर्शनमेवेति । आह च । उभयार्थविषेदितरस्यानुवादता ॥ २०७ ॥

ध्रुवायां च जुहूवत् ॥ २०८ ॥

चशब्दादुपभृति च । किं सिद्धं भवति सकृन्निर्धामन्प्रवक्ष्यामः । तच्च वचनपरिप्राप्तं त्रिखिरेष यजुषा गृह्णीषादिति विधा पुनराह तदनुसङ्गसङ्गदेवेति ॥ २०८ ॥

धूमं प्रोक्षति विसृज्य वेदिं च वह्निः

प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि

कृष्णोसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०९ ॥

धूमानिप्रोक्षति । कृष्णोसीत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । कथं पुनरिधम विष्णुस्य प्रोक्षति वह्निं प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि प्रातिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं ग्रथुपसर्गप्रयोगस्तामस्यात् ।

तथा च चचनम् अघास्मै बर्हिं प्रयच्छन्तीति । इध्मस्याग्न्यर्थस्य प्रोक्ष-
णम् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाश्रयम् । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति मन्त्र-
घणं । इध्मं प्रहृत्य चाह । तन्मेध्यमवैतदग्नय करोतीति । प्रयोजन-
म् । तादृश्याभावे न प्राक्षणम् । यथावभृयेष्टया परिधित्सु परिधिस्त-
स्कारार्थस्येध्मकाष्ठस्य घदेरपि चानेन कारणेन स्तरणाभावे न प्रो-
क्षणम् । यथा गृहमधीय, तत्रापि हि मन्त्रलिङ्गम् । बर्हिष त्वा जुष्टं
प्राक्षामीति । तन्मध्यामेधेनद् बर्हिष करोति वाक्यशेष । उपस्तसु तु
स्तृतायी अग्न्येकवृत्स्तरणमस्त्ययेति प्रोक्षणं प्रयत्तं एव । बर्हिर्मन्त्र-
स्तरणस्येति समवेतचचनत्वात् स्तृग् द्वित्वैकवयोर्विपरिणाम्यते ।
स्तृग्भावे च उपातिष्टामेनूषन्ध्यापक्षे स्तृगशब्दस्याप्रयोगः ॥ २०९ ॥

शेषं मूलेपूर्वांसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति ॥ २१० ॥

अत्र शेषस्य द्वितीयान्तनिर्देशात्, मूलानां च सप्तम्या गुण-
विमत्तया निर्दिष्टत्वात्, शेषार्थतति केचित् । नेत्यपरे । घेदवाक्यं हि
शेषस्य मूलाद्यतैव गम्यते । एव हाह । अथवा प्रोक्षण्य परिशि-
ष्यन्ते ताभिरोपधीना मूलान्युपनिनयदिति । तत्तस्कार इव इद-
ते । ता इमा आर्द्रमूला आपधय इति । किं च प्रयोजनयत् द्रव्यस्त-
स्कारावगतेरिति प्रयोजनयद् बर्हिर्द्रव्यं तदनेन सस्त्रियत इति ।
सूत्रं च यथावेदवाक्यं नेयम् । यथाय या प्रोक्षण्य परिशिष्यन्त
इति शेषस्य व्यपदेशः सापि सामस्त्यार्थः । प्रयोजननाशदोषादौ मू-
लोपनिनयनं कर्त्तव्यमेव ॥ २१० ॥

पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिमिस्रःस्य

पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥ २११ ॥

प्रणीतासु निधानं वाचनिकम् । बर्हिर्विमुच्य पूर्ण-
स्मात्प्रदेशात् त्रिमुष्टिप्रस्तरग्रहणं विष्णोरित्यनेन मन्त्रेण । स
चापमपच्छदे मन्त्रं पुरस्ताद्गृह्णतीति वचनात् । ततश्च यत्ताप-
च्छेदो नास्ति तथा पितृयज्ञं परिच्छिन्नं यद्य गृहीतोसाधिति तत्र म-
न्त्रा नियत्तं ॥ २११ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं मिस्रःस्य दक्षिणस्यां

वेदिश्रोणौ निधायान्यैरवच्छाद्य वेदिः स्तृणा-
त्यूर्णमूदसमिति त्रिवृत ॥ २१२ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय प्रस्तरं बर्हिः सप्तहनं विस्त्रस्य विमुच्य दक्षि-
णस्यां वेदिश्रोणौ स्थापयित्वा अन्यैस्तृणैरेव प्रच्छाद्य वेदिं तद्वच्छा-
दयति ऊर्णं मूदसमित्यनेन मन्त्रेण । त्रिवृदिति त्रिधातुम् । मन्त्र-
स्य नोदितार्थमिधायकत्वात्पितृयज्ञे विपरिणामो बर्हिषः ॥ ३१२ ॥

उपपत्त्या वा १ ॥ २१३ ॥

२ बहुलम् ॥ २१४ ॥

स्तृणाति ॥ २१४ ॥

अधरमूलम् ॥ २१५ ॥

स्तृणाति अधरमूलानि३ करोति ॥ २१५ ॥

पश्चादपवर्गम् ॥ २१६ ॥

उपश्चाद्यापवर्गः समाप्तिर्भवेति । न प्रागुदग्वा । ब्रह्मणे प्रदानं
ब्रह्मण्यम्, व्यापृतहस्तः स्तरण कथं नामकुर्यादिति । तेन पितृयज्ञे न
भवति । गृहणेधीयेपि च केचित्स्तरणाभावात् प्रदानमिच्छन्ति ।
नैत्यपरं । अस्ति हि तत्र व्यापारः । सप्तहनविस्त्रसननिधानाच्छा-

१ न त्रिवृत, अपितु यावतीमिरावृद्धिर्भवेति वेदेः स्तरण ताप-
तीभिः कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

२ निविष्ट धनं यथा स्वाप्त्याच्छादयतीत्यर्थः ।

३ पूर्वस्तृतस्य बर्हिषो मूलानि पश्चात्तीर्यमाणबर्हिषोऽग्नेः प्रच्छा-
दनीयानीत्यर्थः ।

४ वेदेः पूर्वमागाशरूपेति शेषः । एकं मुष्टिं वेदेः पूर्वमागामी-
त्यां द्वितीयं मुष्टिं वेदेर्मध्यमागमे पूर्वस्तृतबर्हिषो मूलान्यग्नेदद्यादयन्
स्तृणाति, ततस्तृतीयं मुष्टिं वेदेः पश्चिमपान्ते पूर्वपक्षे द्वितीयमुष्टि-
स्तरणतः सम्बद्धं स्तृणीयात् । अयमेकः प्रकारः ।

दनानि । प्रकृतौ हि तानि भक्ष्यप्रस्तरेणाभ्यर्च्युणानुष्ठितानि इहापि
तद्वक्तियेति ॥ २१६ ॥

१ प्रवृहन्वा ॥ २१७ ॥

वृहादिप्रक्षेपे, 'निष्कृष्य अथो अपि प्रवृहं' स्तृणीयादिति
यचनात् । अस्मिन् पक्षे मन्त्रावृत्तिरनेच्छन्ति । स्तरणक्रियासात
त्यात् । इतरत्र प्रतिमुष्टिक्रियाविच्छेदान्मन्त्रावृत्तिरिष्यते । स्तरणद्र-
व्यान्यत्यात् । यद्यपि च स्तरीयमाणैकवेदिविषया स्तरणक्रिया मन्त्रो-
त्पत्तयः । अथापि स्तरणद्रव्यान्यत्यमात्रमद्विष्टव्यं सूत्रकृता मन्त्रा-
वृत्तिरभिहिता, न ग्रहणलघनस्तरणाद्यग्रहणेष्विति ॥ २१७ ॥

अग्नोद्भासनमाहवनीयश्रापिणः ॥ २१८ ॥

विरोधात् आहवनीयकल्पने हि हवीर्वापि दहोरन् । यद्येवं क-
पालो द्भासनमपि कर्त्तव्यम् ॥ २१८ ॥

इध्मात्समिधमादायाहवनीयं कल्पयत्पुपरि

र्युपरि प्रस्तरं धारयन् ॥ २१९ ॥

उपर्युपरीति सामीप्ये, प्रस्तरं धारयत्समिधाऽऽहवनीयं समर्थं
करोति १ । तस्मैऽसमर्थोऽकरणमग्नेरेव इष्टार्थत्वात् । अतस्कायापिष्ठा-
नामपां परिध्रितां वा ॥ २१९ ॥

उल्मुके उदूहृत्यनुयाजाश्चेत् ॥ २२० ॥

अनुयाजार्थमुल्मुकोदूहनम् । तस्मैऽस्पर्शनेन द्यग्मरुयाजा-

१ एवं च प्रागप्यग्नौ कृतं भवति । वेदेः पश्चिमपार्श्वे स्तरीया
तस्याप्राणि यष्ट्यादिनोत्पाट्य तेषामवस्तादन्यस्य बहिषो यथा
मूलानि भवन्ति तथा स्तृणीयात् ।

२ समिधाघातेन कल्मसमिन्धनेष्मादेर्ज्वालनममर्थं करोति । लो-
केऽपि काष्ठादिना पूर्वमग्निमाहृत्य पश्चात् सन्धुस्तर्षं क्रियते, एव-
मग्रापीति भावः ।

येस्यायातयामतोपजन्यते । तत्संस्कारप्रयोजनत्वाच्चोत्सुकयोरा
 ह्यनीयानुगमने ततो नानयनं गार्हपत्यादेव प्रणीयत इति । तयोश्च
 पुनरनुसंस्पर्शनविस्मरणेऽनुयाजनिवृत्त्युत्तरकालं, नाहवनीये तत्सं-
 स्पर्शनं तदर्थसंस्कारत्वात् । ननु चोत्तरपदार्थार्थमग्निं संस्कारार्थं ता-
 पीष्यते । तथा ह्याह । ते पुनरनुसंस्पर्शयन्तीति प्रकृत्य भयातया-
 म्नि यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यत्तस्य तत्तनवा महा इति । न केव-
 लानुयाजार्थत्वात् । तत्प्रकृतो यच्चनान् । ते घा एते उल्मुके ब्रूहन्त्य-
 नुयाजेभ्य इति । इतरदर्थवादप्रायम् । तथाच सूत्रकारः । अनुया-
 जाधेदिति । तच्चैतद्यागाभिनिर्वर्त्यर्यद्रव्यादष्टसंस्कारस्यावुदको-
 पि भवति ॥ २२० ॥

परिधीन्परिदधात्यार्द्रानेकवृक्षीयान्बाहुमात्रान्पा-

लाशत्रैकङ्कतकार्मर्यवैत्वान्पूर्वालाभेपूर्वा-

लाभ उत्तरान् खादिरौदुम्बरान्वा

मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति

प्रतिमन्त्रम् ॥ २२१ ॥

परिधीयन्त इति परिधयः । संज्ञा चैषा यौगिकी । न हि लोके-
 परिधिराद्यः प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया गणादिशब्दवत्प्रचिद्रू-
 षः । न च यूपस्यैव संस्कारनिमित्तता शक्यावसातुम् । संस्का-
 राणामधिधानात् । गम्यते चाग्रावयवार्थः सर्वतो धाना-
 त्परिधय इति । यूपे त्वयववार्थो नावगम्यते । तत्संस्काराच्च विधि-
 ताश्छेदनादयः । तेन तन्निमित्ततावगम्यते यूपशब्दस्य । ननु चैवं
 सति परिधानात्परिधय इति चत्वारः प्राप्नुयन्ति । नोपदेशसाम-
 र्थाग्नमध्यमदक्षिणोत्तरानिति । यत्र तु नैवं विधेयं यच्चनं न च छोदका-
 नुवृत्तिसत्तत्र चत्वार एव भवन्ति । यथा पितृमेघे वारणात्परिधीत्प-
 रित्यायेति । प्रवर्ग्येपीति चेत् । न, मध्यमदधवणात् । यदुम्यान् मध्यमे
 परिधायुपधयति इति त्रयाणां च मध्यमो भवति । पैतृदारपेषु च-
 नुमन्त्यास्त्विति चेत् । न, सूत्रारम्भमामर्थ्यात्पूर्ववदिति । परिधान-
 योगनिमित्तत्वे च परिधिरादस्य पितृमेघादौ न धर्मप्राप्तित्वं ह्यत्र ध-

मौलक्षणाथः परिधिपदोऽग्निहोत्रादिशब्दवत् । संज्ञा तर्ह्यनर्थिका । न, संबन्धव्यवहारार्थत्वात् । परिधिपरिधानं शकलान्याधाय मत्येति । एकवृक्षीयानिति । उत्तरसूत्रादेवैकजातीयत्वं प्राप्ते एकवृक्षव्यक्त्यर्थ-मेवैकवृक्षीयग्रहणम् । अपरे तु वचनाभावाद्यैवमिच्छन्ति । न ह्यक्त-त्वव्यवच्छिन्नवृक्षव्यक्तिपरं वचनमस्ति । अस्ति च जातिपरं वचन-म् । ते वै पालाशाः स्युरिति । ननु पालाशादिग्रहणादेतत्सि-द्धम् । सत्यमेवम् । अत्राद्य उत्तरानित्युक्त्यादेकस्य द्वयो-र्वाभावे उत्तरजातिर्मा भूदित्येकवृक्षीयग्रहणम् । याहुमाश्रान् या-हुप्रमाणान् । पालाशादीनां पुंसस्य पूवस्पालाभे उत्तरो-त्तरस्य ग्रहणम् । स चायं प्रतिनिधिः स्यात्पूतीकादिष्व-त् । न वानर्थप्राप्तत्वात् । न ह्यर्थेन परिधमात्रं प्राप्नोति येन जातिनि-यम्येत । तस्माद्विधानमेवेदम् । पूतिकेषु तु द्रव्यापचारे सामर्थ्या-त्सदृशद्रव्यमासौ ईषत्सदृशपूतीकनियम उपपद्यते । प्रयोजनं पूर्वा-भावेपि न प्रायश्चित्तमिति । खादिरौदुम्बरत्वात्ते चासी खादिरौ-दुम्बराः अभाषविधानाभावात्पालाशैः सह विकल्प्यन्ते । अपरे तु वैलैः सह विकल्पमिच्छन्ति । एवं ह्याम्नायते । ते वै पालाशाः स्युरिति प्रकृत्य यदि पालाशाश्च विन्देदयो अपि वैकङ्कताः स्यु-र्यदि वैकङ्कताश्च विन्देदयो अपि काष्मर्यमयाः स्युर्यदि काष्मर्य-मयां न विन्देदयो अपि बैल्यास्युरयो खादिरा अथा उदुम्बरा इति । तेन काष्मर्यमयाभावे बिल्वखादिरौदुम्बरा विकल्प्यन्ते । आह च—

अभावे च पालाशस्य विकङ्कतविधिर्यतः ।

तेन बिल्वविकल्पाहर्षा खादिरौदुम्बराविति ॥

मध्यमदक्षिणोत्तरानिति । अत्रिचार्थं क्रमार्थं च गन्धर्व इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं परिदधाति । त्वाशब्दस्याग्निपरत्वादवसृष्य विपरिणाम-मिच्छन्ति । अग्निपरता च तत्संस्कारमिप्रवृत्ते । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पा-त्विनि च व्यक्तमग्निपरत्वम् । अतोऽस्यापि तत्परत्वेवेति । तदेतन्ना-तीव सुविचार्यालोचितमिय । परिधिपरत्वात्त्वाशब्दस्य । तत्कथमे-कवाक्यत्वात् परिधिर्ह्यत्रामिधीयते । गन्धर्वस्त्वा विभावसु परिद-धात्विति यजमानस्य परिधिरसीति च स्पष्टैव परिधिपरता तस्मा-दवभृथेऽप्यनूह एव । यत्पुनरुक्तं सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्त्विति अग्निप-

रतेति । यावे तस्याग्निपरतास्य किमायातम् । अतोयमनुपन्याम' । इन्द्रस्य यादुरसि दक्षिण इत्यौपचारिकमेतत् । न तेन दक्षिणादिफसं-
स्थितत्वाद्दक्षिण इति । कुतां, लिङ्गात् । एष वै धीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य
यादुर्दक्षिण इति । तेन पितृयज्ञे न विपरिणामः । मित्रावरुणौ त्यो-
त्तरनः परिधत्तामिति युक्तरूपोत्र विपरिणामः । उत्तरशब्दस्य सम-
धेतव्यचनत्वात् ॥ २२१ ॥

प्रथमं परिधिः समिधोपस्पृश्य बीतिहोतमित्याद-
धाति ॥ २२२ ॥

प्रथमग्रहणं द्वितीयतृतीयषष्ठ्युदात्तार्थम् । उपस्पर्शनं च तमं-
स्कारः । द्वितीयानिर्देष्टान् । याव्ययशश्च । तेनैतानग्रे समिधे इति ।
प्रयोजनमपभृद्येपि क्रियते । अग्नौ तु समिधाधानं ह्यर्थम् । तत-
श्चावभृद्ये न भवति ॥ २२२ ॥

अनुपस्पृश्य द्वितीयाः समिदसीति ॥ २२३ ॥

द्वितीयाग्रहणादुपस्पर्शनमपि प्राप्तं निविध्यते ॥ २२३ ॥

सूर्यस्त्विति जपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचन-
त्वात् ॥ २२४ ॥

एवाशब्दोऽग्निपरतायादवभृद्ये विपरिणाम्यते । पुरस्ताच्छब्दश्च दि-
क्परतायादिपितृयज्ञे सूर्यसयादश्विगतः पारिधति । सम्प्रदाये त्वस्या-
विपरिणाममिच्छन्ति । तेषामयमभिप्रायः । पुरस्ताच्छब्दोऽग्रवचनां न
दिग्याचीति । तथैतत्परिधपरिधानाद्यवेक्षणान्तमेवः कर्मकार्यक-
त्वात् । एक हि कार्यमग्निस्संस्कारः । तत्कुनो, याव्ययशोपात् । य-
ज्ञाद्रे यपदकाराद बिभेमिति प्रकृत्य तद्वर्मेवैतद्वग्नये गह्वरीति ।
तथा गुप्यै वा अभितः परिधयो भयन्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्दोमार्द
करोति । एककर्मण्ये च नैमित्तिकमते भवति । अग्निस्संस्कारात्पा-
दग्निकार्यापघास्यपु परिधिशु च भवति । नन च यपदकार
भूतिनिमित्तं परिधानमिति । तेनायपदकारं जुहोती न प्रयत्नं
इति । नैतदेवम् । न हि कश्चिद्वपदकारादिमेति न च तन्नय प-

रिधिभिरपनीयते । तेनाग्निसंस्कारविध्यैर्वाद्वायमेतत् । स चाह-
पोग्निसंस्कारो दृष्टस्यासम्भवात् ॥ २२४ ॥

१ आवृत्य वेदिं बर्हिस्तृणेतिरश्नीनि दधाति
सवितुरिति ॥ २२५ ॥

अथस्त्रीणां वेदिमुपावसन्ते स तृण आदाय तिरश्चीनि
दधाति हि धूयते । तिरश्ची इत्युद्गमे । अत एव प्रागप्रवदेस्तरणम् ।
आदृग्य वेदिमित्युपाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तः स्याद्वेद्यधिकर-
णार्थत्वात् । अन्यथा हि न ज्ञायते क्वेते तृणे निर्धायते
इति ॥ २२५ ॥

अन्ये वायुक्तत्वात् ॥ २२६ ॥

अन्ये वा तृणो उपादेये न वेदिसम्बन्धिनी । कुत एतत् । अयु-
क्तावादन्येषां इतरेषां च बर्हिस्तृणानां वेदिस्तरणे विनियुक्तत्वा-
त् । न च विनियुक्त वचनमन्तरंणार्थान्तरं विनियोगमर्हति । वेदि-
तृणेऽध्वयुरादत्त इति यथा । नत्वप्रापि वचनमस्ति तस्या द्वे तृणे
आदायेति । न । वक्ष्यभावात् । पञ्चम्या ह्ययमर्थो लभ्यते । पृथ्या-
पि ह्ययमर्थो लभ्येत इति चेत् । सत्यं, लभ्यते विभक्तिव्यत्ययेन ।
अस्तु व्यत्यय इति चेत् । न, न्यायविरोधात् । पञ्चम्यस्यासम्भव इति
चेत् । सप्तम्यर्थे पृथी भविष्यति । एवं चावश्यं भाविनि व्यत्यये न
न्यायविरुद्धो विनियुक्तस्य विनियोग आश्रितो भवति । तस्मादप्र-
कृते तृणे आदाय वेद्यां निदधातीति सूत्रार्थः ॥ २२६ ॥

तथाचोत्तरसूत्रम्—

१ अध्वर्युर्वेदिं प्रत्यावृत्य आहवनीयसमीपाद्देदिं प्रत्यागत्य स्तुतल्यैव
बर्हिषो द्वे तृणे आदाय मध्ये स्तुतस्य बर्हिष उपरि आहवनीयस्य प-
श्चात् प्रदशे तिरश्ची उद्गमेस्त्वापयति । आपस्तम्बः ‘समाधनन्तर्गमौ
दर्भौ विधृती कुटन’ इति, तथा ‘अन्तर्वेद्युद्गमे निधायेति’ च ।
फाठके च ‘पुरस्तात्प्रस्तादनन्तर्गमौ विधृती आदाय वेद्यामुद्गमौ
निधाय’ इति । अत एव तिरश्ची इति सूत्रतमिति देवभाष्ये ।

अन्यत्रापि तृणार्थ इति ॥ २२७ ॥

अतोऽन्यत्रापि तृणार्थे ऽन्यान्येव तृणानि गृहीतव्यानि । यथो-
पाधीरसीति तृणमादायेति । कुन एतदयुक्तत्वादेव । युक्तग्रहणे ह्या-
दत्तं करोति । अथस्तीर्णार्थे वेदेर्द्धे तृणे अध्वर्युरादत्त इति । ननु वि-
शये लौकिकमित्यनेनैव सिद्धत्वादवाच्यमेतत् । नैतदेवम् । तद्धि
सर्वार्थनिराकरणाविषयम् । सर्वार्थतया ह्यग्निद्रव्ये प्राप्ते अग्निमुप-
ममाधाय स्तुवन्तीत्यत्र, उल्कुपीमेवादायोपपरेयादित्यत्र च, लौकि-
कमुपादेय इत्येवमर्थम् । ननु चैवमस्मीनां सर्वार्थता विरोधः । न,
निर्दिष्टकार्यसर्वार्थत्वाददोषः । इदं च सर्वार्थत्वात्कार्यविशेषद्रव्य-
निराकरणाविषयम् ॥ २२७ ॥

यूपाञ्जने च सर्पिः ॥ २२८ ॥

अन्यदेव ग्राह्यम् । प्रकरणे ह्यसंयुक्तविधानात्स्वाच्यस्य सर्वा-
यंता तेन पञ्चाद्यपि सर्वार्थमेतदाज्यमिति यूपाञ्जनमाशङ्कते । य-
द्येवं किमिति न भवति । प्राकृतकार्यविशेषसम्बन्धादित्यदोषः । का-
र्यविशेषसम्बन्धाविशेषादस्य विशये लौकिकमित्यनेन तर्हि पुनरुक्त-
म् । न, तद्वाक्यावगतकार्यविशेषसम्बन्धविषयम् । इदं तु प्रकरणा-
धगतामित्यदोषः । अन्यत्रापि तृणार्थ इत्यस्यापराध्याख्या । अन्ये वा-
युक्तत्वादित्यनेनैवोपाकरणतृणादिष्वप्यस्यत्वसिद्धाववाच्यमेतदिति ।
अतोऽन्यथा व्याख्यायते । अन्यत्रापि तृणार्थे यर्हिस्तृणसदृशेष्वो-
ऽन्यानि तृणानि भवन्ति । तत्सादृश्यं च संस्कारैर्भवति । तेषांभ्या-
न्यसंस्कृतानीत्यर्थः । कुन एतत् । यर्हिः शब्दस्य जातिनिमित्तत्वात् ।
संस्कारनिमित्तताप्याशङ्कत एवेति चेत् । संस्कृतेषु यर्हिस्त्वृणेषु
यर्हिः शब्दं प्रयुज्यते याज्ञिकाः । नासंस्कृतेष्वपि शब्दप्रयोगात्, यर्हि-
रादाय गाधो गता इति । सादृश्यात्सम्प्रयोग इति चेत् । न, इतरेत-
राश्रयप्रसङ्गात् । यद्विसंस्कारनिमित्तत्वात् सादृश्याज्जातौः प्रयोगः ।
तत्र कथं यर्हिः गच्छेन जातिनिमित्तनैवोद्दिश्य संस्कारविधानमुप-
पद्यते । यर्हिरासादयति । यर्हिः प्रोक्षतीति च । जातिनिमित्तत्वे पुनरेव
दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तम् । एव चेद् यर्हिश्च यूपाधत् स्तृ-
णातीत्येवमादौ संस्काराणामप्राप्तिः । अतश्चमुक्तमन्यत्रापि तृणार्थ

इति । यथाज्ञाने च सर्पिरित्येतदपि केचिदेवं व्याचक्षते । तद्-
युक्तमुक्तो ह्ययमर्थो घृतमाज्ये लिङ्गादिति । तस्माद्यथोक्तैव
व्याख्या ॥ २२८ ॥

पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन् ॥ २२९ ॥

पुरोडाशमात्रामैन्द्रयायवे प्रास्यति । पयस्यां मैत्रायण्या, मा-
श्रियने धाना इति । अवेन्द्रया औक्किकानि गृह्यन्ते । इच्छया प्राक-
णिकानि । तुल्यशस्त्रत्वाद्धिकल्पः । अपरे ॥ न्यायत एव विकल्पमि-
च्छन्ति । सधनीययागशेषस्य हविः शेषभक्ष इत्यनेन यजमानाद्यने
विनियोगः । अत्र च पुरुषार्थत्वादभक्षणेऽप्यहोपः । ननु चैवं सतिप्रा-
कृतं चतुर्धा करणं कस्माज्ज भवति । नाम्यत्र विनियोगशासनात्
अत इवमुक्तं पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन्निति ॥ २२९ ॥

तयोः प्रस्तरः स्तृणात्यूर्णं भ्रदसमिति ॥ २३० ॥

तयोर्विधृत्योरुपरि प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णं भ्रदसमित्यनेन मन्त्रेण ।
अद्भुतप्रधानार्थं जुहुध्वारणार्थत्वात् । पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति विपरिण-
म्यते मन्त्रध्वोदितार्थमभिधानात् ॥ २३० ॥

आभिनिदधात्यात्वावसव इति ॥ २३१ ॥

१ पितृभूत्याचार्यास्तेष्वेवं व्याचक्षते 'च शब्दस्तुशब्दस्यार्थे, पुरो-
डाशपयस्याधानासु तु षोऽप्राकृतान्युपादधात् स इच्छयैषो-
पादधात् न ॥ शास्त्रतः, अशास्त्रार्थे एवावसव यत् प्रा-
कृतादन्यम्योपादानम्, कुतः ? पुरोडाशादिषु द्वितीयादयेमात्
पुरोडाशादीनामेधार्थं प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो न प्रधानात्, प्र-
तिपत्तिश्च विद्यमानानां कच्चितुपयुक्तानां भवति; न प्रतिप-
त्यर्थमुत्पाद्यन्ते, अपि चावयवश्रवणान्येतानि, विद्यमानानां धायय-
षा गृह्यन्ते' नावयवार्थमुत्पाद्यन्ते, तस्मात् द्विदेवत्यपात्रेषु प्रतिपादि-
तशेष यजमानेन महितव्यम्, इति ।

अत्रार्थे जैमिनीयं 'अपनयस्येकदेशस्य विद्यमानसंयोगात्' इति
तार्तीयिकाष्टमपादसत्रयास्त्रितसूत्रमपि गमकम् ।

अभिनिधानं पाणिद्वयेन क्रियेत प्रसिद्धिलिङ्गाश्रयामित्युक्तमु-
त्करामिन्यासे ॥ २३१ ॥

सव्यासून्ये जुहुं प्रतिगृह्य निदधाति
घृताचीति ॥ २३२ ॥

अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहं
प्रतिगृह्णातीति ध्रूयते । प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसर्गप्रयो-
गसामर्थ्यात् । यर्हिषि च ध्रुनौ समर्पणे विहिते ऽथास्मै यर्हिः प्र-
यच्छन्तीति । सूत्रे, तं यर्हिः प्रतिगृह्येति । घृताच्यसीति मन्त्रश्रीदि-
तार्थामिधानाद्विकृतौ विपरिणम्यते । यथा गृहमेधीयादाचनाज्य-
स्तुगासादने घृताच्यसीति पदद्वयं निवर्तते । घृतमंक्षितमस्या-
मिति घृताची । अपरे त्वाहुः । घृतमच्यतेनयेति घृताची ।
तदेतदयुक्तमिष । उपभृति ध्रुवायां चासम्मवात् । न हि ताभ्यां
घृतमच्यते । चिन्तायाः प्रयोजनं करणपक्षे न विपरिणामः । प्रियेण
धाम्नेत्यस्याप्यप्रयोगमिच्छन्ति केचित् । धामशब्दस्याज्याविषयत्वात् ।
एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यामिति हि ध्रूयते । या त्वं घृता-
च्यसि जुह्वस्य नाम्ना सेद प्रियं सद्य आसीद प्रियेण धाम्नाज्येनोपेता
सतीति पादपाठः । तदेतदनुपपन्नम् । न हि धामशब्द आज्यविषयः ।
धामानि जयाणि भयन्ति स्वात्मानि नामानि जन्मानीति चेति
हमियुक्तोपदेशः । तस्मात्प्रियेण धाम्ना मिहिता सतीदं प्रियं सद्य
असीदेति । यत्तु धामशब्द आज्ये दृश्यते । स पाठं चिदुपचारवृत्त्या
प्रतिपत्तव्यः ॥ २३२ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं यर्हिष्युपभृतं
ध्रुवायां चावकृष्टेनपूर्वम् ॥ २३३ ॥

एव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं यर्हिष्यास्तादयन्ति । के इ-
तरे इत्यत आह । उपभृतं ध्रुवाय । अनुपूर्वमवकृष्टे मन्त्रान्तर-
पिधानाद् । यर्हिषीति च प्रस्तरनिरासार्थम् । एवशब्दः प्रतिग्रह-
णविषयः । समर्पणपूर्वकं यथा स्यादिति । नन्वितरे इत्युक्त-
त्वानुपभृत ध्रुवां चेत्यपवादम् । याच्यं वा स्तुगासावृणप्रतिपत्त्यर्थं-

त्वात् इतरथा ह्याधेयस्यासादनं प्रतीयेत । न गुणात्वावधिकरण-
स्य । अथ पुनरुपभृद्भुवाग्रहणे क्रियमाणे स्तुग सादनमेतदिति
शापितं भवति । तत्कथमिति चेद्वचनात् । घृताज्यसि जुहुर्ना
मेति जुहं, उपभृन्नाम्नेत्युपभृत, भुवाङ्गाम्नेति च ध्रुवाम् । मन्त्रलि-
ङ्गाच्च । जुहुर्नाम्नेत्येवमादि । प्रयोजनमाज्याभावेऽप्यासादनमिति ।
अपरे रूपभृद्भुवाग्रहणस्य फल व्यावर्णयन्ति । पृषदाज्यपात्र-
स्यान्नादनं व्युदासाद्यम् । तत्पुनराचार्येणामिहितमेघोपभृतासा-
दनमित्युक्ता म्रियेण धाम्नेति वा विशेषोपदेशादिति । पृषदाज्य-
पात्रस्य पाषाणपात्रेष्वुदासाद्यमुपभृद्भुवाग्रहणम् । तत्कथमनुभृद्भि-
कारंत्वाद्युपभृतो ह्युपधारणं कार्यम् । न च तत्पृषदाज्यपात्रेण क्रि-
यते । अत एवार्थगृहीतत्वात्तस्य सादनादि न भवति ॥ २३३ ॥

१ पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णं निधायानक्ति

यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां

विष्ठामनु यो व्रितस्थे आत्मन्वान्

सोम घृतवान् हि भूत्वाग्निं

गच्छ स्वर्गजमानाय

विन्देति ॥ २३४ ॥

उपस्तीर्णं इति पूर्वतरं द्रष्टव्यम् । तद्भूतोपदेशादुद्वास्योपस्त-
रणमशक्यं कर्तुम् । अभिघारणं हविर्मात्रस्य तत्सम्बन्धेनोपदेशा-
त् । यद्वै हविरभिघारितं तन्मेध्यमिति । सूत्रकारस्तु पुरोडाशो-
ल्लेक्षयति ॥ २३४ ॥

१ अयमत्र क्रमः प्रथमं घेदेन पुरोडाशविमस्मीकरणम्, ततः
पात्र्याः स्थापनम्, पुरोडाशयोरभिघारः, पात्र्याः स्थापनद्वये उपस्तारः,
अथवा प्रथमं पात्र्यामुपस्तारस्ततः पुरोडाशयोरभिघारः, उदगुदास-
नम्, घेदेन पुनर्विरत्नस्फरणम्, स्थापनम्, पात्र्या उपरि प्राणदानमि-
ति देवभाष्ये ।

यथा देवतमन्यत् ॥ २३५ ॥

इति उक्तार्थम् ॥ २३५ ॥

प्रत्यनक्ति कपालानि यानि धर्मे कपाला-

न्युपचिन्वन्ति वेधसः पूष्णस्तान्यपि-

वृतऽइन्द्रवायू विमुञ्चतामिति ॥ २३६ ॥

कपालोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्प्रतिकपालमञ्जनम् । युगपच्छा-
शक्यत्वाद् । एवं सति यानि कपालानीति बहुवचनमञ्जनक्रियाव्यव-
च्छिन्नस्तमुदाधापेक्षम् । पात्रप्रोक्षणमन्त्रपरपूजार्थं वा ॥ २३६ ॥

तूर्णीं वा ॥ २३७ ॥

कपालाञ्जनम् ॥ २३७ ॥

संख्ययोद्भासयति ॥ २३८ ॥

संख्याशब्देन करणभूतेनोद्भासयतीत्येतदुक्तं भवति । तत्रैत-
द्विचार्यते । किमेकमेकमिति प्रयोगः सर्वत्र । उत एक द्वे त्रीणीति ।
उत प्रथमं द्वितीयं तृतीयमिति । एकमुद्भासयामीति प्रतिकपालं प्र-
योगः । एकमिति हि संख्याशब्दः च स प्रायस्यादविरोधाच्च सर्वत्र
प्रयुज्यते इति । तदेतदुक्तम् । न ह्येकशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यमानः
समर्थो भवति । एवं चेदेक द्वे त्रीणीति प्रयोगस्तथा सति यथाव-
त्संख्यासंख्येयसम्यग्वात्सामञ्जस्योपपत्तिः । एतदपि नोपपद्यते । न
हि द्वितीये कपाले द्वित्यविशिष्टमुद्भासनं तथा तृतीये चतुर्थे च ।
अतः पूरणप्रत्ययान्ता संख्या परिगृह्यते । प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्ये-
वमादि । एवं संख्ययोद्भासनं कृतं भवति । यथावत्संख्यासंख्येयस-
म्यग्वात् । तथा च कपालनाशसंविन्देः प्रायश्चित्तवचनमुपपद्यते ।
ननु च प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वाद्विकृतावेककपाले ऽप्रयोगः ।
उच्यते । न विकृतिवशेन प्रकृतौ पदार्थावधारणमुपपद्यते । प्रकृति-
वशेन हि विकृतावधारणं युक्तरूपमतो यत्किञ्चिदेतदिति ॥ २३८ ॥

प्रियेण धाम्नेति हवींऽपि वेद्यां कृत्वा ध्रुवा अस-

दक्षिति सर्वाण्यालभते ॥ २३९ ॥

यदुवचनं ख्याल्यपेक्षया । सर्वशब्दश्च जौहयाद्यपेक्षः । मुख्य-
क्रमेण वासादनालम्भने । क्रमान्तराभावात् । यज्ञपतिशब्दश्च यदुप-
जमानके विपरिणम्यते ॥ २३९ ॥

पाहि मामित्यात्मानम् ॥ २४० ॥

आलभत इति यत्तैते । स चायमात्मसंस्कारः करिष्यमाणप्र-
योजनः । १ ततश्चाश्वमेधे विरोधात्प्रतिप्रसूता सयनीयाद्यासादनाल-
म्भने कृते ऽध्वर्युरन्नहोमाभिप्रवृत्त एवात्मानं संस्पृशतीति ॥ २४० ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ २४१ ॥

तुल्यशालत्वात् ॥ २४१ ॥

इति कासापनसूत्रविवरणे कर्कोपाध्यायकृतौ
द्वितीयोऽध्यायः ।

---

१ ततः पशौ सुत्यायां च पुनः पुनर्हविषासादने कृते न भवति ;
प्रथमत एव सकृद कृतेनात्मनः कर्मसमाप्तिपर्यन्तं सकृद वा दिति
देवभाष्ये ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ होतृपदनं कृत्वा परेण वेदिः श्रोणिं वोत्तरेणे-
ध्मात्समिधमादायान्नये समिध्यमानायानु
ब्रूहीत्याह ॥ १ ॥

होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृपदनम् । समाचारादवेधविजं
स्यात् । तच्च कुशोत्तरीयम् । उपरिष्ठात्पृष्ठनिरसनोपदेशसामर्थ्यात् ।
कृत्वेति । करोतिरयमभूतप्रादुर्भावजनः । शब्दसामर्थ्यात् । इदयने
च कर्ममध्येप्युत्पत्तियुपादीनाम् । स्वापनार्थो वापरणं बार्धामिति प्र-
वेशनिर्देशात् । किं च कृते चोदितत्वात् । प्रकृतसद्रव्यस्य च कर्मण्य-
मिष्टिसामर्थ्यात् । कियासातत्याविच्छेदाच्च । युपादीनां स्वाहृत्यै-
वोत्पत्तिश्चोद्यते । तस्माद्वैपम्यमनेन । यत्तु करोतिरभूतप्रादुर्भाव इति ।
तवनैकाग्रितकम् । अन्यत्रापि दृष्टत्वात् । पादौ करोतीति संस्कारे ।
गोमयानि करोतीति संहारे । घटमत्र कुर्विति स्वापने । तस्मात्स्वाप-
नार्थ एव । अपरेण वेदिमिति लिङ्गादध्यवसानम् । एषां लोक इ-
त्युदङ्जतीति प्रकृत्याह । अन्तरा वा एतदाहवनीयं च गार्हपत्यं
चास्त इति । श्रोणिं वोत्तरेणेति तु शास्त्रात् । यद्येवं श्रोणिमुत्तरेपी-
धेत्यवधारणा । ननु लिङ्गविरोधः । नोद्गमनविधिरपत्त्वात् । एषां
लोक इत्युदङ्जतीत्यभिधाय संस्तौति । अन्तरा वा एतदाहवनीयं
च गार्हपत्यं चास्त इति । स चोपचारकृत्या अन्तरा शब्दोन्तरे वान्तरे-

१ अघ्वर्युर्वेदिमपरेण वेदेः पश्चाद्गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले
होतृपवेशनार्थं धारणादिवृत्तञ्च शुष्ककुशैरास्तीर्णमासनं स्थापयि-
त्या, तत 'पदि होतृद' इति होतारमामन्त्र्य तत्रागते स्म इध्मा-
देकां समिधं हस्ते गृहीत्वाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवं होतारं
प्रति प्रवीतीति सूत्रार्थः ।

ति । इध्मात्समिधं गृहीत्वा अग्नये समिध्यमानायेत्यमुं मन्त्रमाह । स
चायमग्निगृहो जात्यपेक्षः । आतेः पदार्थत्वात् । ततश्च वरुणप्रघासे-
ष्यन्तः । दृश्यते च आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतीति प्रहृत्याष्वयुरेवा-
हाग्नये समिध्यमानायानुगृहीत्यूहाभायः । तथा प्रतिपठणीयोदैति
प्रतिप्रस्थाता सम्मृजन्स्वग्निं सम्मृष्टेनायिति । तथाचाष्वयुरेवाह प्र-
हृन्प्रस्थास्यामि समिधमाघायानिमग्नीसम्मृद्हीत्येकयचनान्तोऽग्निश-
ब्दः । एवं च सति आज्येऽपि तुल्यत्वादविपरिणाम एव आज्येनो-
द्देहीत्येवमादौ । ननु चाग्निं यथा प्रक्षिप्यमाणायामनुगृहीति द्विपचनम-
पि दृश्यते । तथा जातिपरे नोपपद्यत इति । नैव क्षीयः । यच-
नं हि तद्यकिपरम् । व्यक्तेर्हि जातिशब्दमन्तरं प्रस्थापनानुप-
पत्तिरिति ॥ १ ॥

होतरिति चैके ॥ २ ॥

होतरित्येवं चैक आहुः । तथैतद्योत्पद्यमानुगृहीत्यस्मात्प्राग्य-
क्तस्यम् । तद्युक्तेषु आहुरग्नये समिध्यमानाय होतरनुगृहीति प-
चनात् ॥ २ ॥

प्रथमस्थानेन प्राक् स्विष्टकृतः १ ॥ ३ ॥

स्वानशब्दः सयनाभिप्रायः ॥ ३ ॥

मध्यमेनेडायाः ॥ ४ ॥

स्विष्टकृतप्रभृतीद्वान्तं मध्यमेन सयनेन २ ॥ ४ ॥

शेषमुत्तमेन ३ ॥ ५ ॥

१ सर्वे मन्त्राः स्विष्टकृतः प्राक् स्विष्टकृतं प्रैषा अपि उपाभ्यपेक्ष-
या किञ्चिदुच्यते यत्तत् स्वरूपेण प्रयोक्तव्या इति ।

२ प्रयोज्यमित्यध्याहारः ।

३ इडात् आरज्यं कर्मापयनांस्तं सर्वे मन्त्रा उत्तमेन सयनेन
प्रयोज्याः । अतः 'उपाङ्गुप्रयोगः ध्रुवेः' इत्यस्य द्वावपूज्यमासयोऽप्य-
वृत्तिः । स्वराग्निरविधानात् ।

स चायं सवनधर्म उच्चैर्धर्मकाणाम् । न यजुषाम् । यस्य
 धृष्टैर्धर्मैस्तस्य तद्गतो विशेषो यस्तु युज्यत इति ॥ ५ ॥

सन्तत्वन्निव मेनुव्रूहीत्याह यजमानः ॥ ६ ॥

स चायं होतृसम्योधनार्थत्वात् प्रोपितेन न प्रयोक्तव्यः । इ-
 दैव होतृसम्योधनमन्य करोति । तदुक्तं गुणेषु प्रतिनिधिः पण-
 र्थत्वादिति । सत्रेषु चैक एवानुवदति । न ह्यत्रात्माभिवादिष-
 दसम्यग्धेयात्मन किं चित्प्रार्थ्यते यदनुच्चारणे यजमानानां
 सस्कारपरिलोप आशङ्कते । तस्मादेक एवाहेति ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चाववाधते पाद्याभ्यां वेदमह-

ममुमववाध इति द्वेष्यम् ॥ ७ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चाववाधते । अववाधनमाक्रमणम् । च शब्दा-
 घञमानः । इदमहममुमववाध इत्यनेन मन्त्रेण द्वेष्यम् । एवं च
 ममुमित्यस्यस्थाने द्वेष्यस्य नामादेशः । स च क्रत्वर्थो न पुरुषार्थः
 भ्रातृभ्यामित्युपदेशसामर्थ्यात् । यदि हि पुरुषार्थत्वं स्यात् द्वेष्य-
 स्थागाने भ्रातृभ्याववाधनमुपदिश्येत । उपदिश्यते च । तस्मा-
 द्क्रतूपकाराद्यद्वेष्यस्याववाधनमिति निरवयवम् । पाद्याभ्यां घेति
 इयमवधारणा । माध्यन्दिनीयायां ह्यविशेषपाठः । तस्मादंतास्य-
 नूच्यमानास्तु य द्विष्यात्तमङ्गुष्ठाभ्यामववाधेतेति । कण्ठीयायां तु
 विशेपपाठः । पाद्याभ्यामङ्गुष्ठाभ्यामिति । इष्यते च सामान्यस्य
 विशेपविषयता । अतो न विकल्पः । पाद्याभ्यामेवेत्यवधार्यत इति ।
 इदमहमिति च सत्यप्यात्माभिवादिषदप्रयोगे पुरुषार्थरूपतामा-
 पास्तत्रेभ्यविपरिणामः । अतएवैकः कुर्यादिति ॥ ७ ॥

अभावे द्विपन्तं भ्रातृव्यमिति वा ॥ ८ ॥

द्वेष्यस्थामाये द्विपन्तप्रववाधे भ्रातृव्यमिति वा प्रयोगः ।
 अत्र च क्रत्वर्थेव्ययवाचने अमुष्येति द्विपच्छब्देभिचरन्त्यप्रापीत्य-
 मिधानाद्यधभिचरन्नामादिषति तत उक्थोपस्पृशं भवति । ननु
 च द्वेष्यद्विपतोर्नामादेशोऽवश्यम्भावी तत्र कां विशेषः । उच्यत
 सुक्षिप्त इति ब्रूमः । यदाभिचारपुष्टा नामादेशस्तद्वयोदयस्पृशं-

य । न आत्वर्थरूपतायामिति । अत्यन्तत्वेनैवामिचारमिच्छन्ति ।
 ॥ एतत् वचनमस्ति । यथा घञ्जामिमर्षनजपे द्विपतो यध इति ।
 यदि तामिचरेदित्युक्त्वा यधु अमिचरेदमुष्य यध इति द्रूया-
 दिति । यत् स्फयोदकप्रहरणं च वचनम् । तथा 'स्तम्बपञ्चहरेणे
 यधु अमिचरेदमुमतो मा मौगिति द्रूवादिति । वचनपूर्वकं च त-
 त्सूत्रं अमुष्येति द्विपद्वेदमिचरन्नन्यत्रापीति । न चेह वचनमतोमि-
 चारानायात्कुत उदकोस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यावत्सामिधेनि वेदेदमहं तावतियेन वज्रेणेति ॥ ९ ॥

प्रयोगार्थमिदमारभ्यते । यावत्सः सामिधेन्योऽस्मिन्कर्मणी-
 ति वेद विज्ञानीयादिदमहं तावतियेन वज्रेणेति १ । ननु याव
 पञ्चदशैव सामिधेन्यः । तत्र यावत्सामिधेनि वेदेत्यप्ययम् ।
 सत्यमेवमेव हि ता अभिविधीयन्ते । अथैकविंशतिसंख्याप्रवृत्ति-
 स्थापनार्थम् । एकविंशतिसामिधेनीरपि दशंपूर्णमासयोरनुद्रूयादि-
 ति । इदमहममुमयथा इत्यत्रामिहित एव इदमहमिति शब्दः ।
 पुनरिहोच्चारणं तावतियेन वज्रेणेत्यस्यावसरार्थम् । तावतिथ इति
 च पूरणप्रत्ययान्तः । तावतां पूरणत्वावतिथ इति । पञ्चदशानां
 पूरणः पञ्चदश इति । यद्येवं पित्र्यायां सामिधेनीव्रित्ये तीयप्रत्यया-
 न्तस्यानृपलस्य तृतीयेनेति प्रयोगः । उपसत्सु च नान्तादसंख्या-
 देर्मडिति मद् प्राययान्तस्यास्य शब्दस्य नवमेनेति प्रयोगः २ ॥ ९ ॥

प्रतिप्रणवमाधानम् ॥ १० ॥

सामिधेन्यनुवचनं कुर्वतो ह्यंतुः प्रणवे प्रणव इध्माधानं कु-
 र्यात् । स चार्थं कालार्थः संयोगः उमयोरन्यर्थत्वात् । इध्मां एतद्गी-
 र्धनार्थः, सामिधेन्योषीज्यमानानुवादिन्यः । न च वचनमन्तरेण
 गुणयोगुणागुणितेष्यते । यत् सामिधेनीयाग्या इध्मपवाहुतिरिति स्तु-

१ द्विपन्तमयवाच्य इति शेषः ।

२ तथा च 'इदमहं तृतीयेन, इदमहं नवमेन, इदमहं चतुर्थिणे-
 न, इदमहं एकविंशेन' इत्यादि पित्र्यायानुपसत्स्विष्टकापशौ प्राजाप-
 त्यपशौ च यथासंख्येन प्रयोगः ।

तिमात्रं तत् कालार्थेऽप्युपपद्यते । प्रयोजनं मानुषादपचारादनुक-
यां सामिधेन्यां प्रक्षिप्ते इध्मकाष्ठे सामिधेन्यनूच्यत एवेति । उभ-
यैतदिन्धनाभावे ऽवभृथादौ निवर्त्तते ॥ १० ॥

समिद्ध इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनु-
याजाश्चेत् ॥ ११ ॥

समिद्ध इत्यतः प्रतीकात् प्राक् यः प्रणवस्तत्र सर्वमिध्ममभ्या-
दधाति । एकमिध्मकाष्ठं वर्जयित्वा, यद्यनुयाजाः सन्ति । तच्चैतदि-
ह वैकल्पिकत्वादनूयाजाणां विकृतिविषयम् । समिद्ध इत्यतः शब्दो
पादागसामर्थ्यात् । केचित्सामिधेनीं चिष्टावागन्तुनामन्यायां सर्व-
ध्मप्रक्षेपमिच्छन्ति । तत्पुनरनुपपन्नम् । प्रकृतौ हि समिध-
मानो अश्वर इत्यस्याः प्रणवे सर्वध्मप्रक्षेपः कृतो विकृतायपि
चोदकानुप्रहातत्रैव कार्यः । किं च यत्र बहुशो धारया
भयन्ति तत्रानुपपत्तिः काष्ठानामष्टदशेध्ममित्युक्तपरिमाणत्वात् ।
अथ चिष्टद्विरुपमम्यते । सा हि निष्प्रमाणिका स्यात् । न हि सामि-
धेनीनामिध्मस्य च परस्परतोनाङ्गिभावः । तस्मात्समिद्ध इति प्रा-
गत इत्यत्र धृतिरनुकृता । एवं हि धर्म्यां समिद्धो अग्न आहुतेत्यतः
प्राचीनः सर्वमिध्ममभ्यादधाति ॥ ११ ॥

अनुवचनान्ते वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य स्तु-
वेण पूर्वमाधारमाधार्याहाभिमभीत्सन्मृद्धीति ॥ १२ ॥

अनुवचनान्तः सामिधेभ्यन्त उच्यते । त्रिरेव प्रथमा त्रिष्ट-
सामामनवातप्रनुष्टादिति हि प्रकृत्य आह । एतदनुवचनमिति ।
अपरे तु फलपकारान्तराभिप्रायात्सुयजा च यजेत्येतदनुवचनं मध्य-
न्ते । तदभिप्रायः । अग्रे महां अस्ति ब्राह्मण भारतेत्यादीध्यामानाप्रथ-
मुपादितया सामिधेन्यनुवचनेकदेशभूतमिति । तदन्ते वेदेनाहवनी-
यस्य त्रिरुपवाजनं कृत्वा स्तुवेण पूर्वमाधारमाधारयति । तदेतदु-
पवाजनं प्रसिद्धितादर्थ्याद्दृष्टार्थम् । उचितं ह्यग्नौ काष्ठान्याधायेन्ध-
नापोषवाजनमिति । धर्ममात्रं वा द्रव्यविशेषनियमाद्रेदेनेति । सं-
ख्यानिपमात्रं विविति । न च वेदद्रव्येण त्रित्ययिष्टिष्ट उपवाजने

दृष्टार्थमिति वृत्तिः । तस्माद्धर्ममात्रम् । प्रयोजनमयादावपि किय-
 ॥ । स्तुतप्रदणं जुह्वा निवृत्त्यर्थम् । होमे हि जुहः परिमापितेति ।
 आधारीमिति संज्ञानिर्देशः । आधारेति च ऋग्व्यादिगुण परिग्रहार्थ-
 स् । अत्र च प्रजापतिर्देवता । निरुक्तत्वात्सूत्रकारप्रख्यानात् । पूर्वो
 देवता सामान्यादिति । स्वाहाकारः स्यात्परिमापितत्वात् स्वा-
 हाकारः सर्वत्रेति । न वा प्रतिषिद्धत्वात् । न स्यादेति वचनात् । अ-
 निरुक्तं हि घन इति । परिभाषाम्याविषया । अग्निमग्नीत्सम्पृष्टीत्यप
 मन्त्रधोदितार्थाभिधायी विहृतौ विपरिणम्यते । पदार्थाद्याद्य पूर्वा-
 धारो यावदुक्तं निवृत्तते । उपयाजनं तु द्रव्यसंस्कारात्प्रवर्धत
 एव ॥ १२ ॥

इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्माष्ट्यमे वाजजि-
 दिति त्रिभिः परिक्रामम् ॥ १३ ॥

इध्मसन्नहनैः करणभूतैरनुपरिध्याग्नि त्रिभिः परिक्राम्य सं-
 माष्ट्यमे वाजजिदित्यनेन मन्त्रेण । स चाय होमसाधनभूताहवनीय-
 द्रव्यसंस्कारत्वात्सम्मागौ यावदुक्तेषु प्रवर्धते । मन्त्रस्तु घोदिता
 र्थाभिधायित्वादयमभूद्येषां विपरिणम्यते । अत्र केचिदग्निद्रव्याभि-
 धायकत्वात्सकृन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति । देशमेवाहवनीये । परिष्पु-
 पलक्षिता हि मित्रा देशाः । तथा च लिङ्गमयोपरिष्पान्पूर्णां त्रिरि-
 ति । प्रतिदिशं हि मन्त्रप्राप्तौ तूष्णीमिति वचनमर्थवद्भवति । प्रति-
 दिशं ॥ सकृत्सकृन्मन्त्रवचनमिष्यते, तदुक्तमेकद्रव्य कर्माष्ट्या-
 र्थित ॥ १३ ॥

तूष्णीमपरि ॥ १४ ॥

अनुत्पन्नानुहसिसामर्थ्यात्परिक्राम्येत्यत्रापि भवति । अनुप-
 रिष्पुपदेयसामर्थ्याद्ययोपहितमिति केचित् । नेत्यपरे । न ह्ययं परि-
 धिसहकारो येनाग्निप्रवृत्त्या तत्कम आधीयते । अग्निसंस्कारस्त्वयम् ।
 तेन प्रदक्षिणोपचारोदकसंस्थता सम्पादनाय प्रथम इक्षिण ततः
 सम्मार्गः ॥ १४ ॥

अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः

स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥ १५ ॥

आहवनीयस्यापरतो नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेणाञ्जलिं करोति । नमस्कारार्थत्वाच्च पुटाञ्जलिं करोति । स्वधा पितृभ्य इत्यनेन दक्षिणत उत्तानमञ्जलिं करोति । तदेतदञ्जलिकरणमुत्तरार्थम् । स स्वचोत्तरमाधारमाधारयिष्यन्पूर्वेण स्वचावञ्जलिं निदधाति इति वचनात् । प्रयोजनं तदभावे ऽमायः ॥ १५ ॥

अप उपस्पृश्य सुयमेम इति जुह्वपभृताया-
दायोत्तरां जुहू कृत्वा दक्षिणातिक्रामत्यङ्-
घ्रिणा विष्णविति ॥ १६ ॥

अपामुपस्पृश्यं पित्र्यं मन्त्रमुक्त्वन्ति परिभाषितत्वाद्वाच्यम् । तः प्राचीनाधीत्यादि व्युदासार्थम् । सुयमेम इत्यनेन मन्त्रेण जुह्वपभृतायादत्ते । किं तूत्तरां जुहू कृत्वा पूर्वतरम् । नन्वेतदवाच्यं पाणिभ्यां जुहू परिगृह्योपभृत्याधानमादानकाल इत्युक्तत्वात् । उच्यते । तत्सर्वाविषयम् । एतदुत्तराधारार्थमित्यदोषः । सर्वाप्येतयेवाद्यापि प्राप्तेरवाच्यतेत्येवं चेत् । मन्त्रव्यदादानस्यांस्तराधारार्थतां ज्ञापयति । इतरथा हि जुह्वपभृतोरादानोद्देशेन विधानसामर्थ्यात् । दादानमात्रे प्रवृत्तिराशङ्केत । अथ पुनरुत्तरां जुहू कृत्वेति सूत्रारम्भे सति फर्मार्थस्वगादानादन्यदेतदिति ज्ञापितं भवति । ननु च परिभाषिकस्य भर्गार्थता कथमवगम्यते । उच्यते । वाक्यस्यापि द्वापविषयत्वात् । इयमेव कुर्यादुमाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहू परिगृह्योपभृत्यधिनिश्चयादिति । इदं तत्तराधारार्थान्तरप्रकरणात्तदर्थमिति निरयधम् । दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णवित्यनेन मन्त्रेण । यजतिस्मानं प्रतिगमने मन्थ । अयमपि चोत्तराधारार्थगमनविषय एवापान्तरप्रवरणादेव ॥ १६ ॥

१ परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यतः ॥ १७ ॥

१ परिधीनां पश्चात्सूच्यां पूर्वेण दाम करिष्यतो ऽप्यर्घ्यगमना-
गमनमार्गः सञ्चरः ।

इति । अपरेणेति तृतीया । न हि एनत् प्रत्ययौत्र एनवन्त्य-
तरस्यामदूरे पञ्चम्या इति । सर्वार्थं होष्यत इति सम्बन्धात् ॥ १७ ॥

सव्येनेतो दक्षिणेनामुतो ॥ १८ ॥

गच्छतीत्यच्चाहारः । इतो गच्छन्त्यजाति स्नानं सव्येन ग-
च्छति अमुत आगच्छन् दक्षिणेनेति । न च सव्यदक्षिणयोरितरेतर-
निरपेक्षयोगमनसामर्थ्यमस्ति । तेन प्रवृत्त्युपलक्षणार्थं वचनम् । एत-
दपि सर्वार्थमेवाविशेषार्थधानसामर्थ्यात् । अथानेतिरूपमणस्यैवेति
हि प्रकृत्य य आध्यायिभ्यन्सव्येनातिक्रामनि दक्षिणेनाश्राप्येति ।
ननु चैवं सति आध्यायणाविशिष्टत्वातिक्रमणे सव्येतरपादनियमो
भवति न सर्वत्र । ततोश्चोत्तराघारे न भवति । अत्रोच्यते । अतिक्रम-
णं हि प्रकृत्य सव्येतरपादनियमाभिधानम् । तर्हिमन्वाध्यायणे-
न विशेष्यमाद्यो विशिष्टानुवाङ्गलक्षणोवाक्यभेदः प्रसज्यते इतः स-
र्वार्थतेत्युक्तम् । अत एव सूत्रकारेणैहोपनिबद्धम् । आह च ।
आध्यायणविशिष्टे तु नियमो यद्यप्यं भवेत् । विशिष्टस्यानुवाङ्गत्वाद्वा-
क्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्सर्वार्थतेव ॥ १८ ॥

वसुमतीमित्यवस्थायेत इन्द्र इति जुहोत्यु-
त्तराधारम् ॥ १९ ॥

अवस्थानवचनमुपवेगमनिषेधार्थम् । जुहोतित्वाद्ध्युपपदेशात्
प्राप्नोति । अतो वचनात्तिष्ठति क्रियोच्यते । तिष्ठ स्तमाधारयति
यं वा च आधारयतीति श्रूयते । अत एव च द्विहोमस्यपि तिष्ठ-
तैवात्तराधारआचार्यते । मन्त्रवर्णाचिन्द्रोदेवता ततश्च द्विहोमे-
ष्विन्द्राय स्वाहेति होमः । दक्षिणतश्च होमोस्य दक्षिणतस्तिष्ठत्वा-
धारयतीति वचनात् । पूर्वाघारे तु जुहोति स्थानादेवोत्तरत आ-
धारणं सिद्धम् । आधारी प्रकृत्य स यदुभयत आधार्यनीति हि
श्रूयते । स चार्थं पदार्थत्वाद्यावबुक्ते निवर्तते । प्रयाजार्थद्रव्येण
वचनसामर्थ्यात्क्रियते । चतुर्थ्युद्दिष्टं वा एतदभूतस्याधारमाध्याय-
त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति । प्रयाजार्थता चास्य वाचनि-
की । स यच्चतुर्जुहोति श्रूणाति प्रयाजेभ्यो हि तद्रुह्यतीति । एवं

च प्रयाजार्थद्रव्याभावे ऽवश्यकर्त्तव्यत्वादाधारस्य स्थात्यादेवैक-
गृहीतेन निर्वस्यते । यथा दर्विहोमेषु ॥ १९ ॥

आधार्यातिः स्पर्शयन् स्तुचावेत्य जुहा ध्रुवाः
समनक्ति संज्योतिषेति ॥ २० ॥

जुहोत्युत्तराधारमिति क्रियानिर्देशादवाच्यमाधार्येति । उच्य-
ते । श्रुत्याद्यर्थोयमारम्भः । ध्रूयते हि जुमाधारयति तथा सन्तत-
दीर्घं प्राश्नमिति । असस्पर्शयन्नसलागयन् स्तुचावेत्य यजति स्था-
नात् जुहा ध्रुवाः समनक्ति संज्योतिषेत्यनेन मन्त्रेण । गच्छतामि
त्यव्याहारः । यद्यपि जुहा ध्रूयते तथाप्यज्जन्मक्रियोपदेशसामर्थ्या-
जौहवपरतैव न्याय्या । ननु चेवं सति जौहवेनानकीति सूत्रमा-
रब्धव्यम् । नेत्याह । तथा च सति स्तुचस्य करणता स्यात् । अथ
पुनर्जुहोत्युक्ते तस्याप्य करणतेति साधूक्तम् । स चायं ध्रुवासत्का-
राभ्युत्तराधारे सति प्रयत्नते । एवं ह्याह । शिरौ वै यज्ञस्योत्तर
आधार आत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति द-
धातीति ॥ २० ॥

निधायैध्मसन्नहनान्यादाय ओश्रावयेत्याह ॥ २१ ॥

निधाय स्तुचाविध्मसन्नहनानि गृहीत्वोधारयेत्यत्रमाह ।
स्तुद्निधानं च धार्शनिकम् । इतरथा हि युक्तयोराप्रयोजनामिनिर्धृत्त-
रधिभोकः स्यात् । एवं च सति स्निग्धवन्तेपि नि जानापदेय उपपद्य-
ते । निधाय सशरमश्रुष्य प्राशिप्रमथयतीति ॥ २१ ॥

अस्तु श्रौपडित्यग्नीत् ॥ २२ ॥

अस्तु श्रौपडित्येवं पुनरग्नीदाह ॥ २२ ॥

वेदिचर्हिरेध्मशकलमपच्छिद्यैके ॥ २३ ॥

आधायणं कुर्वन्ति । एवं एतन्न यचनम् । तद्वैके चेद्रे स्तीर्णायै
वर्हिरेमिपद्याधायन्तीध्मस्य या शकलमपच्छिद्यामिपद्याधाययन्ती-
ति । एवं च इध्मशकलस्यापच्छेदो वर्हिपत्न्यामपच्छिमात्तमेव ॥ २३ ॥

एव सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु ॥ २४ ॥

उपग्रहद्रव्याणीति केचित् । तदयुक्तम् । न ह्याध्यावणमात्रे विधानमेवमिति । होतृवरणे तु विधानमेवम् । इदं वै किञ्चिदस्येदं यज्ञमभिषद्या होतारं प्रवृणा इति । तस्मादेवं सर्वत्राध्यावणे ध्वर्युः प्रत्याध्यावणे चान्नादिति । तथा च लिङ्गमाध्यावणध्वर्यु-स्तदानीधं यज्ञ उपावर्त्तते स्मग्नीन्नापय्याहरंदाप्रत्याध्यावणात् । प्रत्या-ध्यावयत्यग्नीन्तत्पुनरध्वर्युं यज्ञ उपावर्त्तत इति अध्वर्य्वग्नीधोराश्रुत-प्रत्याश्रुते दशयति ॥ २४ ॥

अथ प्रवृणीतेग्निर्देवो दैव्यो हेता देवान्य-

क्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्यवद्भरतवत् ॥ २५ ॥

अथेत्यथान्यं पाठ्यदेव तदर्थप्राप्तेः । तेन वरणे यजमानस्य प्राप्तत्वादध्यर्थधोयमथ शब्द इति केचित् । तदेतदनुपपन्नम् । आनत्यर्थे हि वरणे यजमानः परिभाषितो नाहृष्टसंस्कार्ये । न चैतदा-नत्यर्थम् । प्रवृणात्वाद्धोतुः । अतो यजमानस्याप्रवृत्तिरेव । अथ शब्दप्र-योगस्तर्हि किमर्थः । इध्मसग्रहनादि गृहीत्याध्यावणं कृतम् । तस्य तावन्मात्र एव सामूत् । अत उपग्रहद्रव्यस्योत्तरत्नानुकर्यण्यायोऽथ श-ब्दः । अथ प्रवृणीते गृहीतेनैवेध्मसग्रहनादिना प्रवृणीते स्थितेषु स-मयति । तदर्थमेव उपग्रहद्रव्यं ध्रूयते । इदं वै किञ्चिदस्येदं य-ज्ञमभिषद्या होतारं प्रवृणा इति । अथ वा श्रुतप्रत्याश्रुतयोः पर-णार्थत्वज्ञापनायाथ शब्दः । स वै प्रवृणायाध्यावयतीति हि ध्रूयते । अ-ग्निर्देवो दैव्य इति देवताग्निरभिधानं स्यात्प्रकृतत्वात् । न वा सवि-रोपणत्वात् । होतृपदोपसंहितो ह्ययमग्निशब्दः । तेन स्थिरहृदम्य-भिषायकः स्यात् । हृयते हि तत्र होतृपदोपसग्रहनायाहने प्र-याजाज्यभागप्रधानेदेवतासङ्कीर्त्तनोत्तरकालम् । अग्निं होत्रायापदेति तदग्निं होत्रायापोदया आहृति । तथा स्थिरहृति यज्ञप्रोदोतुः त्रि-याधामानीति प्रकृत्याह । तदस्मा एतां देवा आहुतिं पश्यन्ति या ये-नेनैतद्भूयः समशाम्यन्निति स्थिरहृदग्नेर्होतुः परिकल्पिता । अतो होतृपदोपसंहितः स्थिरहृदग्निः । तथा सूक्त्यागे अग्निर्हो-त्रेण हविरनुपतामीकृत्यतेति । तदेतन्नोपपद्यते । स्थिरहृदग्नेर्हृ-

तत्प्रातः । न हि स्विष्टकृष्टन्मन्त्रोपम । किं च होतृसंस्कारमिप्रवृत्तेः ।
 तेनाग्निर्देवो देव्यो होता स होतृर्ध्वारोप्यते तदभिष्टवाय । एवं
 प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वं मन्त्रस्याभ्युपगतं भवति । इतरथा ह्यप्रकृत-
 वस्त्वन्तर्पयता प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वेकवाक्यत्वे सत्ययुक्तापद्यते ।
 किं च एकवाक्यतानुपपत्तेः । न ह्यग्न्यभिधायकत्वे एकवाक्यतो-
 पपद्यते । देवान्यस्त्रिद्विद्वांश्चिकित्सानिति प्रकृत्य भरतवादिषाह । म-
 रतश्चाग्निरभिधीयते । एष हि देवेभ्यो हव्य भरतीति । न चाग्निव-
 दग्नैर्यष्टत्वं सम्भवति । होतुस्तु सम्भवत्यग्निवद्यष्टत्वम् । तेनाग्न्य-
 मिधायकत्वे भरतवदिति दृष्टान्तानुपपत्तिः । किं च ब्रह्मण्यदिति
 च नोपपद्यते । उक्तेनैव न्यायेन ब्रह्म ह्यग्निरित्याह । एवं सति सर्व-
 पदानां सामग्रस्येकैकवाक्यता । तस्मात् स्विष्टकृष्टन्मन्त्रमभिधानार्थ-
 मिदमुच्चारणमिति । चिन्ताया प्रयोजन प्रधानदेवताभिधायकत्वे
 आग्नेयविकारे सौर्यादौ विपरिणामः । स्विष्टकृष्टन्मन्त्रमभिधायकत्वे-
 ऽवभृथेष्टयाम् । अस्मदभिप्राये त्वयि कृत एव सर्वत्र प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

अमुत्रदमुवदिति यजमानार्पेयाण्याह परस्ता-
 दर्वाश्चि त्रीणि ॥ २६ ॥

अमुत्रदिति आर्पेयोच्चारणम् । त्रीणीति कुतः । त्रीन्वृणीत इति
 यचनात् । इदं हि पितृवामेय पुत्रोय पौत्र इति लिङ्गात् । यजमान-
 ग्रहणं च ऋत्विगार्पेयव्युदासायम् ॥ २६ ॥

यावन्तो वा मन्त्रकृतः ॥ २७ ॥

या शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । यावन्तो या मन्त्रकृतस्तावन्तो
 निपमेनैव । यावन्ति यस्य प्राप्नुयन्ति तावन्ति प्रवृणीते न त्रीणी-
 ति । तत्कथं आर्पेयं प्रवृणीत इत्येयोत्र विधिः । एकं वृणीते द्वौ
 वृणीते त्रीन् वृणीत इत्यनुवादः । तथा न च तुर्यो वृणीते न प-
 ञ्चातिवृणीत इति । आर्पेयाणि ऐक्यवद्वित्वमित्यपञ्चत्वपरिच्छिन्ना-
 नि प्रापरिकाषां पठ्यन्ते । तेनार्पेयं वृणीत इतीयं यथावन्ति यस्य
 प्राप्नुयन्ति तावन्त्येष निपन्ते । अत्रविधानं तु फलमेकत्वमित्य-

योरवयुत्पत्त्यादसम्भवमात्रादेवाऽप्युपेयते १ । मन्त्रकृतो मन्त्रदश उ-
च्यन्ते । न हि मन्त्राणां करणं भवति । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । तेन
दर्शनार्थं कृत्रिमेति व्यवसीयते । इदमेव चानेकार्थता धातूनाम् ।
गन्धनावक्षेपेण सेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृत्र इति
मात्मानेपदप्रतिपादने गन्धनादीनर्थान् कृत्रो दर्शयति ॥ २७ ॥

२१ुरोहितापेयेण वा ॥ २८ ॥

तथैतद्वाजपियम् । पुरोहितोपपत्ते । तथाचोत्तरसूत्रम् ॥ २८ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ २९ ॥

क्षत्रियोभिपेक्षितयारहितोभिप्रेतो धत्तनसुप्रारम्भवैषर्ष्यप्रस-
ङ्गात् । अनयोर्नित्यं पुरोहितापेयोच्चारणं, राजस्तु विकल्प ॥ २९ ॥

मनुवदिति वा सर्वेषाम् ॥ ३० ॥

ग्राहणादीनां मनुवदिति प्रथमम् । तच्च सकृदेवाभ्यासे-
कारणाभावात् ३ । यद्योक्तमिदं हि पितृवाम्रेष पुत्रोप वीत्र इति तत्र-
वर्धनार्थम् ॥ ३० ॥

४ग्रहण्यदा च वक्षदग्राहणा अस्य यज्ञस्य प्रा-

१ अत्र 'उर्ध्वमासीनः' होतार वृणीते मनुष्यद्वरतवद्मु-
वदिति यथापेयो यज्ञमानस्त्रीष्ययऽप्युपि मन्त्रकृतो वृणीते ऽपि
वा एक ही श्रीन् पञ्च न पञ्चातिवृणीते ' इत्यापस्तम्बपचनम-
ध्यनुकूलम् ।

२ राज्ञो यजमानस्य पुरोहितापेयाणि स्पर्शयानि वा वृणीत इत्यर्थः ।

३ आपस्तम्ब 'पुरोहितस्य प्रवरेण राजा वृणीते' इति, 'अपि
वा तार्येण वृणीते मनुवदित्येव सूत्रात्' इति च । मन्त्र 'यद्यग्राहणो-
यजेत पुरोहितस्य प्रवरेण प्रवृणीयान्' इति ।

४ आपेयो धारयादनन्तरं ग्राहण्यदित्यादिकं मन्त्रशेषं सूत्रात् ।
तदन्तेऽसौ मानुष इत्यास्तावित्यस्य पदस्य स्थाने अनुष्णमिति हो-
तुर्नाम प्रदद्यात् वृणात् ।

वितारोऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मण्यदित्यारभ्य होतृनामग्रहणान्तो मन्त्रः ॥ ३१ ॥

उपाशु वा ॥ ३२ ॥

होतृनामग्रहणं भवति । एवमपि हि ध्रियते । तथैतद्धोतृवर-
णमद्वष्टसंस्कारस्तथा च यावदुक्तेषु प्रवर्तते ॥ ३२ ॥

सम्मृष्टा उपाविशतः ॥ ३३ ॥

अथाध्वर्युं चाग्नीधं च समृशतीति सम्मर्शनविधानात् ।
साधेधोपविशतः सन्निधानात् ॥ ३३ ॥

अग्निर्होतेति स्तुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः ॥ ३४ ॥

स्तुगादापनविधानसामर्थ्यात् । सर्वत्र परिग्राह्यादिदमुच्यते ।
सन्निधानात्प्रयाजार्थस्तुगादापनविषयतयास्य वाक्यस्य । एवं च
सति पञ्चाधेकादशप्रयाजोत्कर्षे पुनरुच्चारणम् ॥ ३४ ॥

धृतवतीमित्युक्ते स्तुचावादायातिक्रम्याश्राव्याह

समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्समिद्धतमे ॥ ३५ ॥

धृतवतीमित्यस्मिन्सकले मन्त्रवाक्ये उक्ते स्तुचौ गृहीतवा-
तिक्रम्याधाययति । ततश्च पुरोनुवाक्याभावः । अथ यदपुरोनुवाक्य-
काः प्रयाजाभयन्तीति श्रूयते । पञ्चग्रहणं कर्मभेदज्ञापनार्थम् । पञ्च
होतृणां कर्माणि । समिद्धोमेन होयसमृद्धा आहुतय इति यच्चनात्
समिद्धतम इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

यज यजेति शेषम् ॥ ३६ ॥

समिधो यजेति हि प्रथममुक्तम् । शेषं यज यजेत्येव वक्तव्य-
म् । अथ यज यजेत्येवोत्तरानाहंति यचनात् ॥ ३६ ॥

१ गन्धर्पसंज्ञाविज्ञानात् सर्वत्र प्राप्नोति तेन प्रयाजेष्विति निय-
म्यते ; समाख्यातः सन्निधेर्बलवत्त्वादित्याह्वयः ।

१ ध्रुवस्तिष्ठन् ॥ ३७ ॥

इति वचनम् । अभिक्रमणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ॥ ३७ ॥

२ पूर्व पूर्व वाभिक्रामम् ॥ ३८ ॥

णमुलयं ततश्चाभिक्रम्याभिक्रम्येति द्रष्टव्यम् । तस्मादभित-
रामभितरामश्च क्रामेदभितरामभितरामाहुर्वीजुद्धयादिति । तेन ध्रु-
वपक्षे समिद्धतमे, अभिक्रमणपक्षे पूर्वं पूर्वमिति ॥ ३८ ॥

उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥ ३९ ॥

चतुर्थे प्रयाजं प्रति उपभृतो जुह्वामानयति । तन्मानयमृशन्
स्तुतौ । स वा अनवमृशन्समानयतीति ॥ ३९ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

एवं प्रवृद्धौ ॥ ४० ॥

प्रयाजप्रवृद्धौ चतुर्थे चतुर्थे समानयति ॥ ४० ॥

अनुयाजेषु ॥ ४१ ॥

चैवमेव प्रतिपत्तव्यम् ॥ ४१ ॥

१ एकस्मिन् स्थाने स्तम्भ इव तिष्ठन् पञ्च प्रयाजान् यजति,
अपक्रमणकारणे सत्यपि नापक्रामेदिति भावः । अत्र 'सर्वान्वैकध्वम्'
इत्यापस्तम्बसुप्रनुपोदयलकम् ।

२ अभिक्रम्याभिक्रम्याहवनीयसमुक्ष गमनं कृत्वा पूर्वं पूर्वं प्रा-
क्संस्पर्शकृत्वा पश्चापि प्रयाजान् पृथक् पृथक् स्थाने जुहोतीत्यर्थः ।
'पञ्च प्रयाजान् प्राचः प्रति दिशं वा, सामघः पुरस्तात्तनूनपातं द-
क्षिणत इदः पश्चादूर्ध्वर्हिष्ठतरतः स्वाहाकारं मध्ये' इत्यापस्तम्बसूत्रम् ।

३ आपस्तम्बः 'त्रीजिष्ठाधर्मौपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक्र-
म्य रोपेण ध्रुवामभिघार्योत्तुपूर्वं हवींऽप्यभिघारयन्नुपभृतमन्तत'
इति ।

४ अत एव 'चतुर्थसप्तमदशमेपु समानयन्ति' इति वासिकोक्तिः ।

वितारोऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥ ३१ ॥

ग्रहणवदित्यारभ्य होतृनामग्रहणान्तो मन्त्रः ॥ ३१ ॥

उपांशु वा ॥ ३२ ॥

होतृनामग्रहणं भवति । एवमपि हि ध्रियते । तच्चैतद्धोतृवर-
णमद्वयसंस्कारस्तथा च यावदुक्तेषु प्रवर्तते ॥ ३२ ॥

सम्मृष्टा उपविशतः ॥ ३३ ॥

अथात्थं चाप्रीधं च सम्मृशतीति सम्मर्शनविधानात् ।
साधेवोपविशतः सन्निधानात् ॥ ३३ ॥

अग्निर्होतीति स्तुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः ॥ ३४ ॥

स्तुगादापनाविधानसामर्थ्यात् । सर्वत्र पत्न्यान्नादिदमुच्यते ।
सन्निधानात्प्रयाजार्थस्तुगादापनविधयैवाह वाक्यस्य । एवं च
सति पश्चादपि दशप्रयाजोक्त्यै पुनरुच्चारणम् ॥ ३४ ॥

घृतवतीमित्युक्ते स्तुचात्रादायातिक्रम्याश्राव्याह

समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्समिद्धतमे ॥ ३५ ॥

घृतवतीमित्यस्मिन्सकले मन्त्रवाक्ये उक्ते स्तुचां पृथीत्या-
तिप्रश्रयाधाययति । ततश्च पुरोनुवाक्याभावात् । अथ यदपुरोनुवाक्य-
काः प्रयाजाभवन्तीति ध्रियते । पञ्चग्रहणं कर्ममेदहापनार्थम् । पञ्च
होतारिणः कर्माणि । समिद्धहोमेन होमसमृद्धा आहुतय इति यचनात्
समिद्धतम इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

यज यजेति शेषम् ॥ ३६ ॥

समिधो यजेति हि प्रथममुक्तम् । येषं यज यजेत्येव गतस्य-
म् । अथ यज यजेत्येवोच्यतेनाहंति यचनात् ॥ ३६ ॥

१ अन्यर्थसंज्ञाभिधानात् सर्वत्र प्राप्नोति तेन प्रयाजेष्विति निष-
म्यते ; समाख्यातः सन्निधेर्पल्लवत्यादित्याद्यः ।

१ ध्रुवस्तिष्ठन् ॥ ३७ ॥

इति वचनम् । अभिक्रमणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ॥ ३७ ॥

२ पूर्वं पूर्वं वाभिक्रमम् ॥ ३८ ॥

णमुलपं ततश्चाभिक्रम्याभिक्रम्येति द्रष्टव्यम् । तस्मादभित-
रामभितरामव क्रामेदभितरामभितरामाहुर्वीजुदुयादिति । तेन ध्रु-
वपक्षे समिद्धतमे, अभिक्रमणपक्षे पूर्वं पूर्वमात ॥ ३८ ॥

उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥ ३९ ॥

चतुर्थे प्रयाजं प्रति उपभृतो जुह्वामानयति । तज्जानपमृशन्
सुषौ । स वा अनवमृशस्तमानयतीति ३ ॥ ३९ ॥

अधिकारमुपजीयन्नाह—

एवं प्रवृद्धौ ॥ ४० ॥

प्रयाजप्रवृद्धौ चतुर्थे चतुर्थे समानयति ४ ॥ ४० ॥

अनुयाजेषु ॥ ४१ ॥

चैवमेव प्रतिपत्तव्यम् ॥ ४१ ॥

१ एकस्मिन् स्थाने स्तम्भ इव तिष्ठन् पञ्च प्रायाजान् यजति,
अपक्रमणकारणं सत्यपि नापक्रामेदिति भावः । अत्र 'सर्वेभ्यैकध्वम्'
इत्यापस्तम्बसूत्रमुपोद्वलकम् ।

२ अभिक्रम्याभिक्रम्याहवमीयसमुख गमनं कृत्वा पूर्वं पूर्वं प्रा-
क्ससपद्धत्या पञ्चापि प्रायाजान् पृथक् पृथक् स्थाने जुहोतीत्यर्थः ।
'पञ्च प्रायाजान् प्राच- प्रति दिश वा, सामध पुरस्तात्तनूनपात द-
क्षिणत इह पश्चादूर्ध्वदिक्छरत- स्वाहाकार मध्ये' इत्यापस्तम्बसूत्रम् ।

३ आपस्तम्ब 'त्रीनिष्टार्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक्र-
म्य रोपेण ध्रुवामभिघार्याजुर्पूर्वं हवीर्हव्यभिघारयन्त्युपभृतमन्तत'
इति ।

४ अत एव 'चतुर्थसप्तमदशमेषु समानयन्ति' इति वासिकोक्तिः ।

उत्तरां जुहुमध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति ॥ ४२ ॥

उत्तरैव जुहूरित्यवाच्यं उत्तरमिति । तेनोत्तरां प्राचीमव-
हृत्येति सम्यन्धः । इत्यमेव कुर्यात् प्राचीमेव सूचमुपावहृत्येति हि
श्रूयते । मध्युह्याध्युह्य जुहोति न सकृदवतारितया । हुत्वा तेनैवाधिह-
त्यापभृत्यधिनिदध्यादिति वचनात् ॥ ४२ ॥

एवं सर्वत्र ॥ ४३ ॥

न प्रयाजमात्र एवेतत् । न हि प्रयाजान् प्रकृत्य श्रूयते इदम् ।
होममात्रोद्देशेन च श्रवणम् । अयं तौ होमस्यैवेति प्रकृत्यैतच्छ्रू-
यत इति ॥ ४३ ॥

नाभिदेशे धारणम् ॥ ४४ ॥

प्रकृतयोर्जुहूपभृतोऽभयातोधारणस्यैवेति हि प्रकृत्यामनन्ति । अथ
ह्येव मध्यमः प्राणस्तस्मादुत्तमुपन्यव्यधैवे धारयेदिति । सर्वत्र यद्व्यानु-
धर्त्तते । तथा च सर्वधिपयमेतद्वारणं भवति न प्रयाजेऽप्येव । अ-
नारभ्य ह्येतत्पठ्यते ॥ ४४ ॥

प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममेका तस्य योस्मां-

द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ ४५ ॥

प्रयाजे इष्टे सत्यनुमन्त्रणं कर्त्तव्यम् । एको ममेति । तथैत-
द्याजमानं भक्षणत्यात् । आत्माभिधादिपदसम्यन्धे सत्यव्याधीर्यो-
गाभावात् । अनेकयाजमानके कर्मण्ययिपरिणामः ॥ ४५ ॥

एवं मिथुनैर्यथासंख्यम् ॥ ४६ ॥

उत्तरत्र यथा संख्यमेवमनुमन्त्रणानि पार्याणि । एवं द्याम्ना-
यते । तस्मात्प्रथमे प्रयाजे इष्टे द्यादेको ममेति, तथा द्यौ ममेति द्वि-
तीये प्रयाजे, त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे इत्येवमादि । तदेवमर्थम् ।
लाघविक आचार्यः सूचयतेयं मिथुनैर्यथा संख्यमिति ॥ ४६ ॥

न तस्य किंचनेति पञ्चमे ॥ ४७ ॥

पञ्च मम न तस्य किं चनेत्येवं पञ्चमे प्रयाजे प्रयोगः ॥ ४७ ॥

त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्पज्ञाद्

इति च ॥ ४८ ॥

एतैश्च यथा संख्यमनुमन्त्रयति साक्षाद्भुत्वात् । अमूयासमिति प्रति
पदमध्याहारः । स च श्रुतावभिहित एव । प्रथम प्रयाजमनुमन्त्रयेत्
त्विषिमान् भूयासमिति । पूर्वस्माच्चैतदनुमन्त्रणं भिद्यते । पृथग्विधा-
नसामर्थ्यात् । प्रयोजनं संहितावत्प्रयोगः । त्विषिमान्भूयासमित्येवमा-
द्याशीर्योगसामर्थ्याद्नेकयजमानके विपरिणम्यते । अनुमन्त्रणस्य
चासन्निपातात्प्रोक्तोपि यजमानः करोति ॥ ४८ ॥

आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां स्थानात् ॥ ४९ ॥

नव प्रयाजान्यजतीत्येवमादौ प्रयाजधर्मपरिप्राप्तौ सन्देहे इद-
मारभ्यते । आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां यो धर्मः प्राप्तस्तेन सम्बन्धं कु-
र्यात् । स चानुमन्त्रणस्थानादिकः । कुत एतत् । स्थानात् । क्रमादित्यर्थः ।
चतुर्थपञ्चमयोर्ह्यन्तराले आगन्तवः पठ्यन्ते । अतश्च सन्निधानात्-
धर्मसम्बन्ध इष्यते । धर्मापेक्षायां हि सन्निहितव्यतिक्रमे कार-
णं नास्ति ॥ ४९ ॥

प्रथमचतुर्थान्यां वा यथालिङ्गम् ॥ ५० ॥

प्रथमचतुर्थयोर्वाधर्मेण सम्बन्धः कर्त्तव्यो लिङ्गात् । यो बहु-
देवत्यस्तस्य प्रथमधर्मं य एकदेवत्यस्तस्य चतुर्थधर्मः इति । लिङ्गं ह्यत्र
पुरुषस्वापक्रमः । ननु कैश्च सति द्वितीयवृत्तीययोरप्यविशेषाद्धर्मप्र-
वृत्त्या भाधितव्यम् । नेत्युच्यते । प्रथमचतुर्थयोर्हि कारणमन्यदप्य-
स्ति । एकत्र प्राथम्यमितरत्रानन्तर्यम् ॥ ५० ॥

१ सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात् ॥ ५१ ॥

अथ वा उत्तमधर्मेण सर्वान् सम्यग्रीयात् । कुत एतत् । उ-
पायित्वात् । तमेव पञ्चमं होतव्यं प्रति तत्साकल्यसञ्जननाय उपायिन

आगन्तवः । कथमवगम्यते । येन नव प्रयाजान्यजनीत्यत्राध्यासेन
सत्यापूरयितव्या । न हि नवैतानि कर्माणि । उत्पन्नसयोगात्सत्याया ।
एव च सति न्यायादन्त्यस्याध्यासः प्राप्नोति । न हि पूर्वाध्यासो यु-
ज्यत इत्यन्त्यस्याध्यासोऽयम् । तेन पञ्चमधर्मसम्बन्ध एवात्र
युज्यते १ ॥ ५१ ॥

एत्य जुह्वाभिधारणं ध्रुवाया हविष उप-

भृतश्च ॥ ५२ ॥

सन्निधानाधजति स्थानस्थितस्यैवामिधारणं मा भूदित्यत ए-
त्येत्युच्यते । ध्रुवादीनामुच्चारणं स्थालीन्युदासार्थम् । तत्कप, न हि
स्थाल्यामभिधारणस्य प्राप्तिरस्ति । उत्तमप्रयाजसङ्कीर्तितवेद्यतास-
म्बद्धहविरभिधारणमवेष्यते । तच्च ध्रौय पुरोडाषावापभूतं च । एवं
ह्यत्र वाक्पयोस्त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्थाप-
यन्निति प्रकृत्याग्न्यादयः सङ्कीर्तिताः । ततश्चात्रैव सर्वयागपरिस-
माप्त्वायातयामानि हवींषि संवृत्तानीति । पुनराह ते देवा अकामयन्त
कथं त्विमं यज्ञं पुनराप्याययेमेति प्रकृत्य स यज्जुह्वामाज्य परिशिष्ट-
मासीद्येन यज्ञं समस्थापयन्तनेव यथापूर्वं हवींष्यध्वचारयन्निति । त-
तश्च स्थाल्या अनभिधारणम् । हवि शब्दश्चात्र गोवर्लीयद्वन्द्यायेन पु-
रोडाशयोर्वर्त्तते । अत्रैतद्विचार्यते । किं हविः सस्कारोऽयमुत्तमप्रयाजो
प्रतिपत्तिः । किं तावत् प्राप्तम् । हविः सस्कारोऽयं द्वितीया निर्देशात् ।
द्रव्यं च तृतीया भूयते । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति । लिङ्गा-
द्यः । पुनरेतानि तदाप्यापयत्यवातयामानि करोतीति । प्रयाज-
शेषप्रतिपत्तिर्था इष्टार्थत्वात् । इष्टो ह्यत्रापो जुह्वारिक्तता ।
तथा ह्यज्यमागाविज्येते । अतस्तद्वृद्धयस्तसर्गाभावे इष्टार्थ-
ता । इतरथा हि हविरभिधारणाददृष्टं कल्प्येत । तथान्याप्य इ-

१ एवं च नवैषादशप्रयाजादापि 'पञ्चमम न तस्य विष्ठा
योस्मान् द्वेष्टि यज्ञं यवं द्विष्मः अथादो मूयासम' इत्येधानुमन्त्रणम् ।
अथ तन्मन्त्राचारादसयोर्यिकत्वं, यतपद्यं विशेषाध्वयोपि दाया
न्तरं विशेषयते ।

हे मति । यदुक्तं हविषि द्वितीया द्रव्ये च तृतीया । तथापि यस्तु यत्ता
पृथ्वीया द्वितीयायै, द्वितीया च सप्तम्यर्थे, सुपां सुपो भवन्तीति ।
लिङ्गं स्वधेवादिप्रायम् । चिन्तायाः प्रयोजनम् । हविः सस्कारे
पशुपुरोडाशाभिधारणार्थं । प्रयाजशेषः स्थापयितव्यः । शेषप्रतिपत्तौ
सन्निहितश्चेत् कार्ये इति ॥ ५२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्साम्नेयेन सौम्येन ॥ ५३ ॥

आज्यभागाविति कर्मणोः सहा । असौ च सम्प्रवहारायां
आज्यभागप्रभृतीडान्त्यमेक इत्येवमाध्यां । ताभ्यां चरति । चरति
रनुष्ठानार्थं । ताद्यनुनिष्ठनीत्यर्थं । स चैक आग्नेयां ऽपरः सौम्य ।
अग्निदेवस्य आग्नेयः । सौमदेवस्य च सौम्यः । स्मर्यते हि देयता
तद्वित्तो ऽग्नेर्दत्तः सोमाद्यणिति च । आग्नेयमस्मिन् कर्मणि द्रव्यमि-
त्याग्नेयः । एव सौम्यः ॥ ५३ ॥

चतुरवत्तः सवपट्कारास्तु ॥ ५४ ॥

सवपट्कारास्वाहुतिषु चतुरवत्तं होतव्यम् । चतुरवत्तं जु-
होतीति हि श्रूयते ॥ ५४ ॥

अनिधायवदायावदाय ध्रुवामभिधारयति, आ-
प्ययतां ध्रुवा हविषा धृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति
देवयद्व्यः सूर्यायाऊधो अदित्या उपस्थ ऊ-
रुधारा यज्ञे अस्मिन्निति ॥ ५५ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनिधाय सुचावित्युच्यते । वाचानिको
हि तयोर्विमोक्षः । ते एतच्छिष्टकृति विमोचनमायच्छन् इत्यादि ।
सवदायावदायेति चीप्सा प्रति स्तुर्वाविषया । चतुरवत्तविषयत्वे
ह्यनुपपत्तिः । आहवनीययज्ञतया ध्रुवाया इति परिभाषितम् । अतस्तद-
भिधारणमुच्यते । आज्यभागयोर्यजति स्वाद्याज्यापुरोनुवाक्यावस्थ
म् । अनुवाक्या च प्रेषितानुच्यते । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमयदामो-
त्तरकालमनुवाचनमुत्तं सहाहोस्त्रिपूर्वमिति । न चेद्वाचायै वि-

शेषः प्रदर्शितः । किं तु विहृतावनुप्रवृत्तिर्दृश्यते । पशौ गृहीत्वानुवाचनम् । तत्पुरोडाशे च सहानुवाचनम् । अवधन्त हीन्द्राग्निभ्यामिति । कचिच्च पूर्वानुवाचनम् । यथावरुणप्रघासेषु मारुत्यां, सव्येन स्तुचौ गृहीत्वेति । तत्र पूर्वानुवाचनमेवयुज्यते । तस्य हि विहृत्यनुप्रवृत्तिर्दर्शनं मारुत्यामित्युक्तम् । नन्वितरयोरप्यस्ति । तस्यमेवम् । तच्च वाचनिकम् । अस्यापि वाचनिकत्वमिति चेत् । न यद्यन्तस्यान्यपरत्वात् । यास्त आलम्भोत्र विधीयते । स चाप्राप्तस्तस्मात्पूर्वानुवाचनं प्रकृतितः प्राप्तमेवानुवच्यते इति । पशुपुरोडाशादौ त्वनन्यपरत्वात् यच्चनस्य सहानुवाचनादि परतैव । तस्मात्पूर्वमनुवचनम् । ततोऽपदान् । पुनरतिशयं प्रवचनमिति । तदपि प्रदर्शितमाचार्येणातिक्रम्याध्याव्याह सन्निधौ यजेत्येवमादौ १ सर्वयजतिष्वेव क्रम इति ॥ ५५ ॥

अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाश्राव-
णात् ॥ ५६ ॥

अनुवचनोत्तरकालमभ्यर्च्युर्नापव्याहरेत्, होता चाभाष्यं
यावत् ॥ ५६ ॥

२ आश्रावितेग्नीदाप्रत्याश्रावणात् ॥ ५७ ॥

प्रत्याश्रावणमस्तु श्रौतमिति । आ तत इत्येतदुक्तं भवति ॥ ५७ ॥

१ आपस्तम्बः 'आग्नेयः सौम्यश्चाज्यहाविषा चाज्यभागौ चतुर्द्वि-
हीताभ्यां जमदग्नीनां तु पञ्चावत्ताभ्यामथ जामदग्न्यो जामदग्न्य-
भामग्न्य पञ्चावत्त कुर्वति सर्वप्रावणमुष्मै अनुब्रूहीति पुरोनुवा-
चनं सम्प्रत्ययवदायावदाय स्वयेण प्रस्तारयद्दिं समज्य जुष्टपशु-
तावादाय दक्षिणातिक्रम्याध्याव्य प्रत्याश्रावितेऽमु यजेति याज्यामिति
सार्वत्रिणम्' इति ।

२ अभ्यर्च्युणा आघ्रावणे एते वा प्रत्याश्रावणमग्नीनापव्याह-
रेत् । 'भोधावय' 'अस्तु श्रौत' इत्यनयोरन्तरा नापव्याहरणम-
ग्नीध इति ।

विज्ञप्तिः ।

- १ मस्यां चौसठ्या-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिभासपृष्ठशतके सुन्दरे
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाभ्युद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतघण्टीयै, ग्रंथोदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमभिमं मूल्यम् मुद्रा ७ भाणका ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवक ' " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रत मुद्र्यमाणा ग्रन्था - मुद्रिता स्तवका
  - (१) सस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (सस्कार) २
  - (१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
  - (१) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (१) भाष्योपपूहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमद्भोक्तार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचितं माहभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (१) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगणभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (१) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (१) प्रह्लादसूत्र भाष्यम्-चादरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विष्णु-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) १

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)
- (१०) सिद्धिब्रह्म-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभि श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्त)
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीत आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपते । } (वेदान्त)
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूप म० म०
श्रीगणेशधरोपाध्यायविरचित । सम्पूर्णम् । } (श्याव)
- (१३) त्रिधिरसायनम् श्रीमत्पद्मवीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) महत्सो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्त)
- (१५) शिवस्तोत्राजली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।
- (१६) मीमांसायालप्रकाश (जमिनीयठादशा
ध्यायार्थसंग्रह) श्रीमदुपदेवाक्यप्रमा-
णपारायारीखधुरीणमीमांसाहोत्रसाम्ना
ज्यधुरन्धरधर्ममहानाराजात्मजभट्टशङ्कर-
विरचित । } (मीमांसा)
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) मह
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचिनम् । (मीमांसा)
- (१८) भट्टनसिद्धिसिद्धान्तसार । पण्डितप्रवरश्रीमदानन्दकृतम्
प्रणीतमहानव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त)
- (१९) पादपावनधौतमूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीककाचार्य-
विरचित भाष्यसहितम् ।

पञ्चादिपेपणलानम् }

हरिदासगुप्तः

श्रीधन्वा-धौतमूत्रपञ्चाकारम्

यनारस निदी ।

THE
CHOWKHAMBÂ-SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARVÂCHÂRYA PÂNDIT MADANMOHAN PÂTRAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmîśhâstra,

Ranbir Sanskrit Pâthshâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULES III

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARÉS

AGENT - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

* Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARÉS

1903.

Registered According to Act XVI of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिमुमनोमि. सुसस्थता ।

सुवर्णागदितमव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सवकः-७२

प्रत्याग्रावितेध्वर्युराहोतृप्रेषात् ॥ ५८ ॥

यजेति होतृप्रेषः, आ ततो नापव्याहरेदिति ॥ ५८ ॥

होता वषट्कारात् ॥ ५९ ॥

नापव्याहरेदिति धर्त्तते । सोऽनुगृहीत्येवोक्त्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रकल्प्येतच्छ्रूयते ॥ ५९ ॥

सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् ॥ ६० ॥

सोमे चाध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्या नापव्याहरेदास्तोत्रोपाकरणात् ॥ ६० ॥

उपाकृत उद्गातारं आ होतृप्रेषात् ॥ ६१ ॥

उपाकृते स्तोत्रे उद्गातारो नापव्याहरेयुराहोतृप्रेषात् । होतृप्रेष उक्तमस्तोत्रीयायाः प्रस्तावसमनन्तरं यपोत्तमेति येन होता सम्योध्यते ॥ ६१ ॥

होता वषट्कारात् ॥ ६२ ॥

नापव्याहरेदिति धर्त्तते । कियन्तं कालम् । आ ग्रहसम्यग् होमवषट्कारात् । अथ सौम्येष्वरे स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रकल्प्येतदपि हि श्रूयते ॥ ६२ ॥

आग्नेयमुत्तरापूर्वाङ्गे दक्षिणपूर्वाङ्गे सौम्यम् ॥ ६३ ॥

आग्नेयमाज्यभागमुत्तरपूर्याङ्गे जुहोति। दक्षिणपूर्वाङ्गे सौम्यं ॥ ६३ ॥

समिद्धतमे वा ॥ ६४ ॥

उत्तराङ्गपूर्वाङ्गे दैक् आग्नेयमाज्यभागं जुहोति प्रकल्प्येतच्छ्रूयते ॥ ६४ ॥

हविर्म्यां च ६५ ॥

१ सूत्रे होतृग्रहणं सकलघट्टकर्तृणामुपलक्षकम्, तेन प्रसादादयोपि यपोत्तमेति प्रयोत्तरं शक्यतीति किमपि न श्रूयः ।

चरतीति वाक्यशेषः । समिद्धतम इति च । समिद्धहोमेन
शेव समृद्धा आहुतय इति ध्रूयते ॥ ६५ ॥

पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा उपांश्वाज्यस्य ॥ ६६ ॥

पुरोडाशागयोर्मध्ये उपांश्वाज्यस्याग्नीषोमौ यजति । अथ
पुरोडाशाविति द्वितीयोपपदविभक्तिः १ ॥ ६६ ॥

विष्णुर्वासावास्यायां हौत्रास्नानात् ॥ ६७ ॥

अमावास्यायां विष्णुर्वैज्यते अग्नीषोमौ वा । एवं हि हौत्रे आ-
स्नायते । वैश्वदेवेदिदं विष्णुरिति २ ॥ ६७ ॥

यावद्धविरुत्तरार्द्धास्विष्टकृत् ॥ ६८ ॥

यावन्ति हवींषि सधेयामुत्तरार्द्धास्विष्टकृद्विज्यते । सम्प्र-
तिपक्षदेवैकावाच्च सहस्रप्रक्षेपः । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतदुत्तरार्द्धात्
प्रतिपाद्यते । यागश्च निर्यस्यते । अत एव च यावदुक्तेषु प्रवर्तते ॥ ६८ ॥

तत एव होमः ॥ ६९ ॥

१ अयं क्रमः, आग्नेय आज्यभागो ध्रुवातश्चतुर्गृहीतेन, सौम्य
आज्यभागोऽपि, आग्नेयेन पुरोडाशेन यागः तत्राग्नये ऽनुगृहीत्यनु-
याचनम् जुह्वां ध्रुवाया स्तुवेणाज्यं गृह्णित्वोपस्तारः, आज्यस्यास्या
सकाशादध्रुवाया अभिघारणम् पुरोडाशमध्याद्दुष्टपर्वमात्रं तिरस्त्री-
तमयदानं प्राप्त्यै द्वितीयं पूर्वाधातं पश्चाद्यस्तिनस्तृतीयं पश्चाधातं
ध्रुवेणोपर्यभिघारः पुनर्गृह्णाया आप्यायनम् आज्यस्याहवाज्येनाय-
स्य हविषोऽयदानयोः प्रत्यभिघारः अतिक्रम्याधाव्याग्निं यजेत् २
कृत्वा यपट्टहते सह वा सुष्पाद्वैनहोमः, आज्यभागयत् ध्रुवात-
श्चतुः पश्चादग्नये यावदापोषानुयागः, आग्नेययागयत् द्वितीयेन पु-
रोडाशेनाग्नीषोमीययागः स्विष्टकृदिति देवमाध्वे ।

२ स्पष्टरिपतोऽयं विकल्पः सनयतोऽग्नीषोमौ अस्तनयनो वि-
ष्णुरिति, शाङ्खायनः 'येन्द्रं साध्याय संनयतो माहेन्द्रं वा ; येन्मयं
त्यसंनयन्नुपानुयाजम्, इति ।

उत्तरत एव होमो भवति । शेषास्त्विष्टकृते समवधती-
स्वेतदुक्तम् ॥ ६९ ॥

उपांशुयाजशेषादपि धौगास्त्विष्टकृदवधाने प्राप्त माह—

नाज्यादशेषात् ॥ ७० ॥

न स्त्विष्टकृदयमवधानं धौवादाज्याद्व्यतिथ्यम् । कुत एतत् ।
अशेषत्वात् । न होतच्छयभूतम् । न नूपांशुयाजनिर्गन्तुत्तरफालं
शेषव्यपदेशोऽस्वेति । नेति घृम । न होतनुपांशुयाजायैव गृह्यते ।
अग्नौ च वा यत्तच्छय गृह्यते यद्वधुपायांमाज्यामाति । न च, सर्वा-
यस्यैकदेशो निवृत्ते शेषव्यपदेशोऽस्ति ॥ ७० ॥

असः सृष्टामाहुतिभिः ॥ ७१ ॥

स्त्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीति वाक्यशेषः । स वा अश्वयज्ञ इत्ये-
राज्य आहुतिश्चा जुहोतीति प्रक्रम्याह शत्रियः स्त्विष्टकृद्विधेयं
इ पशुप्रसज्यं चादितराभिराहुतिभिः सः सृजदिति ॥ ७१ ॥

निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशिन्नमवधति

यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत आज्यमु-

भयतो वाग्नेयात् ॥ ७२ ॥

स्तुप्रिधानं वाचनिकम् । तेषां स्त्विष्टकृति विमोचनमागच्छन्
इति । सञ्चरश्च परिधीतपरेण सञ्चरोभिप्रेतः । तस्य चाश्वयज्ञा-

१ अपरा व्याख्या । न ह्यज्येणैकरूपमास्ति शयस्य हि हनार्यस्य
प्रतिपत्त्यपक्षस्य स्थितस्य प्रतिपत्त्यर्थानि शेषकार्याणि । न चाज्यमे-
वं विधमस्ति । न नूपांशुयाजार्थं पूर्वं पृथक् प्रकृतिरित्यस्ति यस्य
शेषो भवति । अतः साधारणादेष धौगाद्वचनेनापांशुयाजार्थं
गृह्यते । यस्यायद्वधुपायामुपांशुयाजार्थं गृहीतेऽर्थात्तदमाज्यम् तस्य-
वाद्वायुपक्षरणाभिघारणाद्युपयोगीत्यहतायै न प्रातिपदहेम् । स-
यांस्ते च तेन नि शेषेण समिष्टवज्रहृत्य इति न ततः शेषकार्यम् ।
यज्जुहोतिं चतुर्गृहीतं तालि यं हुतामिति यथाभावाद्व्यपदेशस्यैव
मस्याभावात् इत्यनन्तरं ॥

मनुयाजार्थम् । स्विष्टकृत ऊर्ध्वमनुयाजार्थं ह्यनेन सञ्चरेण सञ्चर-
णम् । ननु प्राशिन्नसमर्पणार्थं कस्मात्प्रभवति । न, तस्य पाक्षि-
कमनेन समर्पणम् । अपाक्षिकं चाभ्युक्षणम् । तेन करिष्यमा-
णप्रयोजनत्वादनुयाजार्थमेव न्याय्या । प्रयोजनं तदभावेऽपि
इति । पशौ च द्व्यङ्गस्विष्टकृतोत्तरकालमभ्युक्षणं न पुरोडाशस्विष्टकृ-
तीति । ज्योतिष्टोमे च तृतीयसवनं सौम्ययागसमनन्तरमभ्युक्षणम् ।
नेतरयोः सवनयोरनुयाजाभावात् । केचित्तु तृतीयसवनंऽपि स्वि-
ष्टकृदागसमनन्तरमेवाभ्युक्षणमिच्छन्ति न सौम्यसमनन्तरम् । त-
दनन्तरमेव दृष्टत्वात् । युक्तरूपतरमिषचैतदिति । प्राशिन्नमिति
ब्रह्मणो भागस्तद्व्यधत्ति । अवद्यति शब्दां पादानसामर्थ्याद्विरिति
प्रतिपत्तव्यम् । अवद्यतेर्हिहिरवदानसम्यन्धो दृष्टः । अत्रित्वसम्य-
न्धोपीति चेत् । न, विषेपसंयोगात् । विर्जमदप्रानामिति । तथा
च प्राशिन्नं प्रकृत्य पठ्यते । द्विहंविषोयशयेति । तेन यद्व्यधत्ति
तद्यथमात्रं पिप्पलमात्रं वेति । शाखिनां तु पठ्यते । द्वं एकलेयव-
ति यथमात्रं पिप्पलमात्रं वेति । पिप्पलमात्रमिति च पिप्पलफलम-
भिप्रेतम् । न पिप्पलमात्रेण सहोच्चारणात् । क्वचिच्च दर्शनाद्य-
यात्रं धोदुभ्यस्या पिप्पलं वा धन्धनात्प्रमुच्येतेति फलविषय एव
पिप्पलपदः । आज्यं चान्यतरतो भवत्युभ्यतो वा अन्यतरत आ-
ज्यं कुप्यान्धस्ताद्वोपरिष्टाद्वेति व्यचनात् । तथा स आज्यस्योपत्तीर्यं
द्विहंविषोवदायाद्योपरिष्टादाज्यस्याभिधारयति । तद्यथैव यदस्यावदा-
नमेवमेवतदिति । गाग्रयान्मलकं विरुज्य द्वे शकलेवद्यति यथमात्रं
पिप्पलमात्रं वेति । व्यचनमङ्गीकृत्याग्नेयादित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

आर्गाश्च ॥ ७३ ॥

शृङ्गातीति सूत्रशेषः । तांश्चाग्नेयादेव प्राशिन्नस्तद् चरतया ।
स चायमुपदेशः । कमरूपपरिष्टाद्व्यधत्ते । अस्मिन् तावद्व्यधत्तसि-
तमन्तरान्यत्राक्रियते । तत्किमर्थं चतुर्धाकरणसिद्धान्तसमाप्त्या-
यतयेति निरवयवम् ॥ ७३ ॥

अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वणेके
ऽप उपस्पृश्येडां पश्चावचां दक्षिणतो म-

ध्याच्च यावद्धविस्विष्टकृद्ददाज्यम् ॥ ७४ ॥

प्रक्रान्तं प्राणित्वमभ्यर्च्युसञ्चरेण समर्प्य पूर्वेण वाहयतीर्य त-
तोप उपस्पृशति । रुद्रिय. प्राञ्चत्रमिति । ततश्च तदभावे न भयति ।
तत इडां पश्चाच्चानां गृह्णाति । यावद्धविरिति । प्रतिपत्तिरित्याह । ननु च
दक्षिणातो मध्याह्न्ये स्विष्टकृद्ददाज्यमिति श्रुते पश्चाच्चत्तग्रहणमपा-
द्यम् । सर्वेषां तुल्यस्य प्रज्ञापनावेति कश्चित् । न देत इत्यतः । न हि पुरोडा-
शस्याज्यस्य च तुल्यता शक्यास्तुल्यगन्तुम् । प्रतिपाद्यते ह्यत्र पुरोडा-
शो नाज्यमस्युक्तार्थिधानात् । तेन पर्वस्योजेडायां पश्चाच्चत्ता
यथा स्यादिति पश्चाच्चत्तग्रहणम् । ननु चानुक्तं पश्चाच्चत्तमपेक्षम् ।
ततश्च तत्रापि भविष्यत्येव । नेह पुरोडाशप्राधान्यात्तत्कार्यं च पत्नी-
संपाज्येप्याज्यप्रसङ्गाद्विरेयाज्यं प्राप्नोति । नोपन्तराणां भिद्यारण्यप्राप्ति-
रिति । तेन सुभूष्यते पश्चाच्चत्तामिति ॥ ७४ ॥

यजमानमागं पूर्वार्द्धादीर्घं प्रशीर्य पुरस्ता-

द्भुवायाः करोति ॥ ७५ ॥

पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद्भुवायै निदधातीति श्रुत-
रित्याह । अयं च भागानामयमन्तरः । ततश्च वित्तियोगकर्मणः पूर्वमग्रीध-
स्ततो प्रहणस्ततो यजमानस्येति । भुवायाः पुरस्तादिति श्रुतिरित्येवं दं-
शं करोति ॥ ७५ ॥

इडां होत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणाति-

क्रामति ॥ ७६ ॥

मागैर्येषहितरथादिडाग्रहणं क्रियते । तां होत्रे प्रदायाविसृ-
जन् दक्षिणातिं क्रामति ॥ ७६ ॥

इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्यणी अनक्ति ॥ ७७ ॥

प्रहृत्यादिडाग्रहणमकार्यं क्रियते च पश्चाञ्जनं यथा ततः क्रि-
येतेत्येवमर्थम् । तथा च दृश्यते । स होतुरिह निलिम्पति तदङ्गौ-
ष्ठयोर्निलिम्प्य इति प्रहृत्याह यत्रयै अनुर्विमयाश्चकारेदं ये मे तन्निष्ठं

यशस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म इह रक्षाऽस्ति यत्नं न हिऽस्तु-
रिति तमेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयत तथो एवंनाम-
य एतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयते ऽयं यन्प्रत्यभ्रप्र प्रा-
श्नाति तिनेदनुपहृतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निर्मलम्पत
इति इडाया अद्भुलिपर्वाञ्जन दर्शयति । नेन प्रकृतायामपीडायां पु-
नरिडाप्रहणम् । पर्वशब्दः सन्धियचनो लिङ्गात् । काण्डात्काण्डात्प्ररोह-
न्ती परुषः परुषस्पर्तीति । तथा काण्डात्काण्डाद्द्वेया पर्यगाः पर्यणः
प्ररोहतीति दूर्योच्यते । तत्र पर्वशब्दं सन्धियचनं दर्शयति ॥ ७७ ॥

अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत् ॥ ७८ ॥

अवान्तरेडामिडाया एव होतुः पाणौ समवयन्ति । अथ होतुः
पाणौ समवयन्ति समवयत्तामेव सर्वा तदेनां प्रत्यक्षऽहोतरि ध्रुपती-
ति ध्रुयते । पूर्वघट्टहणाच्च पञ्चायत्तामिति । पुरोडाशावदानादेव प-
ञ्चायत्तता । न ह्याज्यं संस्पृष्टरूपत्वाद्विधेकेन गृहीतुं शक्यते इति ॥ ७८ ॥

इडाञ्च ॥ ७९ ॥

इमादधातीति धत्ते ॥ ७९ ॥

सर्वे ऽन्वारभन्ते ॥ ८० ॥

प्रकृत्यादिडामिति केचित् । अपरे तु वाक्यस्यामर्ष्यां होतुर-
न्वारम्भमिच्छन्ति म्यर्गस्थ लोफस्पैतद्विहार यदाता नस्मादां तारम-
न्वारभेतेति ॥ ८० ॥

इडोपहृतेत्युच्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति
ब्रह्मपिन्वस्वायुर्मे धुक्व प्रजां मे धुक्व पदान् मे
धुक्व ब्रह्म मे धुक्व क्षतं मे धुक्व विशो मे
धुक्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य
प्रजया पशुमिराप्यायस्वेति ॥ ८१ ॥

इदोपहूनेत्येवमुच्यमाने आग्नेयं बर्हिषद् करोति ब्रह्मपिन्वस्त्रे-
त्यनेन मन्त्रेण । विपरिणम्यते चासाधनेकयजमानके कर्मणि ॥ ८१ ॥

तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ ८२ ॥

तन्निर्देशाच्चतुर्द्धा कृतं बर्हिषद् करोति । आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति
यचनादाग्नेयमित्युक्तम् । चतुर्द्धाकरणस्य च व्यादेशार्थात्तस्य च
यजमानकर्तृकत्वात् कत्वाग्रस्ययसामर्घ्याच्च यजमानश्चतुर्द्धा करणे ।
सत्रेषु च व्यादेशाभावाद्भावश्चतुर्द्धा करणस्य ॥ ८२ ॥

बर्हिषि ऋत्विग्य आदिशति ॥ ८३ ॥

बर्हिषीति नियमार्थमुच्यते । भादृषश्च वाचनिको न समर्पणं
साधत् । तेनेदं प्रक्षण, इदं होतुरित्येवमाद्यादेशः ॥ ८३ ॥

उभौ वाविशेषात् ॥ ८४ ॥

उभौ वा चतुर्द्धा कियेते नाग्रेय एव । कुतोऽविशेषात् । मघ
यत्र प्रतिपद्यते तच्चतुर्द्धा पुरोडाश कृत्वा बर्हिषद् करोतीत्यविशेष-
भरणम् । किं च चरितार्पत्याविशेषात्संस्कार्यस्याविशेषाच्च । तथा
प्रतिपक्षिसम्यवेक्ष्यतीति याज्ञिकाः । अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं
यद्यपि स्यात् । अस्ति तु विशेषः । आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति ।
यद्यपि च माध्यन्दिनीयायां पुरोडाशमात्रभरणम् । तथापि त्वाग्रे-
यमिति यचनाद्विशेषनिष्ठतैव व्याख्या । न चाग्नीषोमीय आग्नेयः ।
यत्र हि निरपेक्षदग्निपदास्तद्विदित उत्पद्यते स आग्नेयः । न च
सोमस्यपेक्षस्याग्निपदस्य सामर्थ्यमस्ति । सापेक्षं चासमर्थं भवती-
ति समर्थानां प्रथमाद्वेति ह्यधिकृत्य तद्विदितान्नम् । तेनाग्नीषोमीय-
स्यानाग्रेयत्वाच्चतुर्द्धा करणमाय इष्यते । यद्येवमुभौ वाविशे-
षादिति सूत्रं किमर्थम् । आशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अपि च प्रातिपदमा-
गानां आग्नेयादिति सूत्रितम् । आग्नेयान्नागाणांवेति । तत्तिज्या-
स्तार्थं यत्तद्व्यमुभौ वाविशेषादिति । तत्तुतां यचनात् । दग्निमात्रस्य
हि प्रातिपदं धूयते । इदंविशेषोपपत्तीति । माग्यनां च । पूर्वार्द्धं पु-
रोडाशस्य प्रतीयेति पुरोडाशसंयोगः । यद्येवं किमर्थं सूत्रमान-
यादिति । आग्नेयाग्निसर्गं विरूप्येत्यतोयचनादस्तु तदर्थेति चेत् ।

न, प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात्सर्वत्र प्राशिप्रग्रहणं न्या-
यम् । भाग्यस्तु पुरोडाशसयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्तन्ते । दानिक-
सिद्धान्तेऽपि न चतुर्धा करणं सान्नाय्यस्यापुरोडाशत्वात् । तस्य
च पुरोडाशसंयोगात् । प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः । सान्नाय्यवि-
फारे च पशौ चतुर्धाकरणाभावात् । अथ पशुं सम्मृशन्तीति हि
प्रकृत्याहेतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इम उप-
तिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमथनात् पट्टेतात्रैव
सम्मृशेदिति चतुर्धा करणाभावो विमथनाशङ्कायां सम्मर्शनवि-
धिसस्तथ इति ॥ ८४ ॥

अत्र पितर इति यजमानो जपति ॥ ८५ ॥

चतुर्धाकृतं पुरोडाशमालभ्य उत्तरत्नं विसर्गोपदेयात् । अत्र
पितर इति यजमानो जपेत् ॥ ८५ ॥

विसृज्यामी मदन्तेति ॥ ८६ ॥

जपतीति वर्तते । अयं च कैश्चित्प्रोपितस्यापि यजमानस्ये-
ष्यतेऽनाधितरयात् । तापुनरनुपपन्नम् । आलम्भपूर्वकत्वाद्विसर्गस्य ।
तेन यथापूर्वेऽप्यगुरेवमुत्तरेपीति । चतुर्धा करणे च सत्यनयोः
प्रवृत्तिस्तत्र विदूषां भोजनेनेति वाक्यशेषात् ॥ ८६ ॥

एकैकमाहरति ॥ ८७ ॥

भागिते भागमिति वाक्यशेषः । तच्च पक्षाक्षोपहारतादृश्या-
भक्ष्यार्थं हरणम् । द्रव्यसंस्कारतया च । मन्याहार्येऽपि तथेति चेत् ।
न, परिष्कारार्थत्वादद्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति ॥ ८७ ॥

द्यावापृथिव्योरुपवह्नेर्गन्धीधे पडवत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ यत्राहोपहृते द्यावापृथिवी इति तद्गन्धीध आदधतीति
हि ध्रूयते । तत्र कैश्चिद्भागद्वयं उपस्तरणामिधारणोपेतं पडवत्त-
मिष्यते । अन्यथा पडवत्ताभावात्तपुनर्नोपपद्येत । न ह्यत्रोपस्तर-
णामिधारण्ये विहिते । कथं तर्हि पडवत्तमुच्यते । प्रत्यस्तमितापय-
चार्यवृत्तितया पडवत्तशब्दोऽग्नीज्ञाग उपचरित उपलभ्यते । भद्रं
कर्णंदिपद्यत् ॥ ८८ ॥

प्राश्नात्युपहूता पृथिवी इति ॥ ८९ ॥

तत्पट्यत्तमग्नीत्याश्नात्युपहूता पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण । अथ द्वितीयमुपहूतो घौरिति धृतमपि सूत्रकृता नोपनियदम् । यावयभेदादेव तदर्थोपलब्धेः ॥ ८९ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ ९० ॥

भूर्यासि हविष्कराय उपहूत इत्येवमाशाशीः प्रार्थनमाशासनम् । एषा वा आशीरिति वचनात् । अत्र मयीदमिति यजमानो जपति । अत्र यजमानप्रहृष्टं शक्यमकर्तुम् । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारपौस्त्यागे सामर्थादिति परिभाषितत्वात् । एवं तर्हि पत्नीसंवाजेऽप्यामपि यजमानो यथाजपेदिति । तत्र हि पत्युपहवः क्वचिदाम्नात् । उपहूतेयं पत्नीति । आशीचंचनेनैकवाक्यत्वाच्चस्या एव अपो मा भूदिति यजमानप्रहृष्टम् ॥ ९० ॥

उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ ९१ ॥

उपहूतामिडामृत्विजः प्राश्नन्तीत्यर्थः । यजमानश्च । सा धिया इडा प्राशिन्नभामाश्च वाचकुक्कपि वसन्ते । द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ ९१ ॥

पवित्रयोर्मार्जयन्ते परेण वेदिः सुमित्रि-

या न इति ॥ ९२ ॥

तृतीयार्थे सप्तमी । न ह्यत्र सप्तम्यर्थसम्भयः । करणता तु सम्भवति मार्जनं प्रति । सुषां हि स्थाने सुषः छन्दसि भवन्तीति । उन्धोऽसूत्राणि स्यति स्मर्यते । तेनात्र सप्तमी तृतीयार्थे । लिङ्गाच्च । पवित्रपूता यद्वत् ऊर्ध्वमिति । केचिद्यात्रोदकेन मार्जनमिच्छन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । सुमित्रिया न आप इति । तन्पुनरपि धायवत्याम्भ्राणामनुपपन्नस्य उदकानुषदेराकृष्य । न चान्यदत्र मृज्यर्थे करणे नास्ति । यथा पशुवपान्ते । न च पवित्राभ्यां मृज्यर्थो न सम्भवति । लि-

१ वेदिमपरेणावशिष्टाः पवित्राभ्यामात्मानं मार्जयन्ते शोधयन्त इत्यर्थः ।

न, प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात्सर्वत्र प्राशिप्रग्रहणं न्या-
यम् । भागास्तु पुरोडाशसयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्तन्ते । दार्ष्टिक
सिद्धान्तेऽपि न चतुर्धा करणं सान्नाय्यस्यापुरोडाशत्वात् । तस्य
च पुरोडाशसयोगात् । प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः । सान्नाय्यवि-
कारे च पशौ चतुर्धाकरणाभावात् । अथ यशुः सम्मृशन्तीति हि
प्रवृत्त्याहेतुर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इम उप
तिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमथनान्न पट्टेताम्रैश्च
सम्मृशेदिति चतुर्धा करणामावो विमथनान्नशङ्काया सम्मर्शनवि-
धिसस्तथ इति ॥ ८४ ॥

अत्र पितर इति यजमानो जपति ॥ ८५ ॥

चतुर्धाकृत पुरोडाशमालभ्य उत्तरत्र विसर्गोपदेशात् । अत्र
पितर इति जयमानो जपेत् ॥ ८५ ॥

विसृज्यामी मदन्तेति ॥ ८६ ॥

जपतीति वचंते । अथ च कैश्चित्प्रोपितस्यापि यजमानस्ये-
ष्यतेऽनाश्रितत्वात् । तत्पुनरनुपपन्नम् । आलम्बपूर्वकत्रादिसर्गस्य ।
तेन यथापूर्वेऽध्वरुरेवमुत्तरेषीति । चतुर्धा करणे च सत्यनयो-
प्रवृत्तिस्तत्र पितृणां भोजनेनेति वाक्यशेषात् ॥ ८६ ॥

एकैकमाहरति ॥ ८७ ॥

भागिने भागमिति वाक्यशेषः । तच्च पक्षाश्रोपहारतादृश्या-
द्भक्षणार्थं हरणम् । द्रव्यसंस्कारत्वाच्च । अन्वाहार्येति तथेति शेषः ।
न, परिक्रपार्थत्वाद्व्यसंस्कारत्वाच्चेति ॥ ८७ ॥

द्यावापृथिव्योरुपवह्नेनेग्नीध्रे पडवत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ यथाहोपहृते द्यावापृथिवी इति तदग्नीध्र आदधातीति
हि धूयत । तत्र कैश्चिद्भागद्वय उपस्तरणामिधारणोपेतं पडवत्
मिथ्यत । अन्यथा पडवत्ताभावात्तत्पुनर्नोपपद्येत । न ह्यश्रोपस्तर-
णामिधारणो विहितः । कथं तर्हि पडवत्तमुच्यते । प्रत्यस्तमिताप-
यापंश्चित्तया पडवत्तशब्देऽग्नीद्भाग उपचरित उपलभ्यते । अथ
कर्णोद्विद्यद्यत् ॥ ८८ ॥

प्राश्नात्युपहूता पृथिवी इति ॥ ८९ ॥

तत्पदवत्तमनीत्याश्नात्युपहूता पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण । अथ
द्वितीयमुपहूतो यौरिति श्रुतमपि सूचकता नोपनिषद्म । याक्यभेदा-
देव तदर्थोपलब्धेः ॥ ८९ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ ९० ॥

भूपस्ति हविष्करणा उपहूत इत्येवमाशाशीः प्रार्थनमाशासनम् ।
एषा वा आशीरिति घञ्चनात् । अत्र मयीदमिति यजमानो जपति ।
अत्र यजमानग्रहण शक्यमकर्तुम् । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्वामे
सामर्थ्यादिति परिभाषितत्वात् । एवं तर्हि पक्षीसंयाजेऽप्यामपि
यजमानो यथाजपेदिति । तत्र हि पत्युपहव, कचिदाम्नातः । उप-
हूतेयं पक्षीति । आशीर्यजनेनैकवाक्यत्वात्तस्या एव जपो मा भूदिति
यजमानग्रहणम् ॥ ९० ॥

उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ ९१ ॥

उपहूतामिडान्मृत्विज प्राश्नन्तीत्यर्थः । यजमानश्च । सा धैरा
रदा माशिग्रभागाश्च याधनुर्कांषि वसन्ते । द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ ९१ ॥

१ पवित्रयोर्माज्यन्ते परेण वेदिः सुमित्रि-

या न इति ॥ ९२ ॥

तृतीयार्थे सप्तमी । न ह्यत्र सप्तम्यर्थसम्भयः । चरण्याता तु
सम्भवति माज्यं प्रति । सुषा हि स्थाने सुष, उन्दस्ति भवन्तीति । उ-
न्धोपसूत्राणि चेति स्मर्यते । तेनात्र सप्तमी तृतीयार्थे । लिङ्गाच्च ।
पवित्रपूता यदत ऊर्ज्यमिति । केचिन्नातोदकेन माज्यं तमिच्छन्ति ।
मन्त्रलिङ्गात् । सुमित्रिया न भाव इति । तन्पुनरविद्यायकरणमन्त्रा-
णामनुपपन्नम् । उदकानुपदेष्टव्यम् । न चान्यदत्र मृज्यर्थे चरणं नालि ।
यथा पशुवपन्ते । न च पवित्राभ्यां मृज्यर्थो न सम्भवति । लि-

१ वेदिमपरेणापविष्टा, पवित्राभ्यामाज्यमाज्यं माज्यन्ते शोधयन्त
इत्यर्थः ।

ज्ञाथ । पवित्रेण पूताः पवित्रपूता इति । यदि चोदकमपि सा-
धन स्यात् । पवित्रपूता इति समासो न स्वादसामर्थ्यात् । यद्य धू-
यते पवित्रयति मार्जयन्त इति । तथापि पवित्रवद्वस्तुनिर्देशादन-
प्यवसाय एवेत्यन्यथानेयमिति । मन्त्रश्च सुमित्रिया न आप ओषध-
यः सन्निवलेषमन्तः स्यात्परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य । न च दुर्मित्रिया
इति प्रदेशान्तरे न चिन्तियुक्तः । न च परादिना पूर्वान्तन्यायोत्र स-
म्भवत्यप्रकरणसमधीतत्वात्तस्य । प्रकरणान्तरसमधीते ॥ यत्नाद्या-
क्यसमुच्चयो भवति । यथा ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ ९२ ॥

यजमानस्य प्राणापानौ पातमिति प्रस्तरे ते
करोति ॥ ९३ ॥

प्रकृतस्याप्यपवित्रप्राप्तौ ते इत्यवाक्यम् । उच्यते च । तेन शास्त्राप-
थितव्युदासार्थमिति । तस्यापि समस्य मार्जनप्राप्तिरतस्ते इति व-
क्षः क्रियते । अनेकयजमानके च विपरिणामो मन्त्रस्य । मार्जन के-
नामक्षनिमित्तत्वात्तदभावे न भवति । पवित्रप्रतिपत्तिस्तु भवति प्र-
तिपक्षेरेव ॥ ९३ ॥

तूर्णी वा ॥ ९४ ॥

पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् ॥ ९४ ॥

अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥ ९५ ॥

तुल्यधुतित्वाद्वा वा प्राशिन्नमक्षयाम् ॥ ९६ ॥

१भागमस्मै परिन्तिहरति ॥ ९६ ॥

मस्मै प्रक्षय्ये पूर्वैर्याहयनीये भागं समर्प्यवतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

यजमानभागं चाप्रोपिते ॥ ९७ ॥

१ अर्थं च चतुर्धाकरणभागव्यतिरिक्तं, तेषां दानस्य पूर्वमेव वि-
हितत्वात् ।

अप्रोपिते यजमानभागे च परिहरति १ ॥ ९७ ॥

२ अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ
हत्वा वेद्यां निधायालभते प्रजापतेर्सागो
ऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि
समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यूर्ग-
स्यूर्ज मे धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अमुत्रा-
मुष्मिन् लोक इह चेति ॥ ९८ ॥

सर्वाण्येवात्स्वाद्येनाभिघारणम् । आलम्भो यजमानस्य स्यात् ।
मन्त्रलिङ्गात् । दाने च तस्याधिकारात् । अश्वय्योर्वा करणस्यात् । कर-
णमभ्यधिययाणिर्वा च यजमानयोगित्वं न्यायात् । तत्कथं भाष्यर्ययः
पदार्थः मन्त्रोपि । लिङ्गेन यजमान आशङ्कोन । प्रधानभूतश्च पदार्थः ।
शुणभूतश्च मन्त्रः । तेनाश्वय्योरात्मोपिकारां युज्यते । तन्मन्त्रेपि ल-
क्षणया यजमानाभिघातमित्यदोषः । तथा च लिङ्गं वा वै काश्च पठे
श्रुत्यञ्ज आशिपमाशासते यजमानश्चैव सेति । उर्गसीत्यस्यांशवि-
पयसाह्वयादौ विपरिणामः । ऊर्जे मयि धेहीत्यत्रापि केचिदिच्छ-
न्ति । न पुनर्विचारयितव्यम् । न हि प्रकृतोर्विपयतेष्यते । तेना-
न्यदेवोर्जोन्तरं प्राप्यते । ततश्चाविपरिणाम इष्यते । मयि धेहीति ग-
णपक्षे विपरिणम्यते । अभिघारणं तु गवादेरनुपकारकारणात् प्रथ-

१ यदि तु यजमानः प्रोपितो भवति तदाऽश्वय्युजा दत्त यजमा-
नभागे ब्रह्मा गृहीत्वा प्राञ्चिमे निदधाति, प्रस्तरहोमांश्चरं तु स ह-
यत इत्यर्थः ।

२ भागपरिहरणानन्तरमश्वय्युरन्वाहार्यमभिघार्य स्वात्मास्वेनाज्ये-
नोपरि निक्षेपा उत्तरत उद्धास्य दक्षिणाम्नेरुपरिष्टाशुत्तायं गार्हपत्यद-
क्षिणाम्नेरन्तरालेन प्रत्यङ् नीत्वा दक्षिणाम्नेर्दक्षिणेन मन्त्रेण ब्रह्मय-
जमानौ हत्वा ब्रह्मयजमानयोरन्तरालेन नीत्वा तत्रापि यजमाने द-
क्षिणेन ब्रह्मायमुत्तरेण पूर्वनाहवनीयं प्रवीतोत्तराधन्तरा हत्वा धेहि
मध्ये आसाद्यालभतेऽश्वय्युरित्यर्थः ।

र्त्तते । स्वादिस्ने ह्योदनोभिधार्यते । न च गोः स्वादिस्ना प्रयोजनम् ।
ब्रह्मयजमानयोस्तु अन्तराहरणं गोर्न भवति । वाससस्तु प्रवर्त्तते
अविरोधादिति ॥ ९८ ॥

१ सा दक्षिणा ॥ ९९ ॥

स दक्षिणेति वक्तव्ये दक्षिणागतलिङ्गान्तर्मार्गेण सेत्युक्तम् ।
अयं च परिक्रमार्थः । ततश्च पक्षाघोषहारादय्येपि दानसमनन्तरं
भक्षणं न भवति । चतुर्द्धाकरणं तु द्रव्यसंस्कारात्पक्षाघोषहारात्
दर्प्याद्यान्तरमेव भक्षणम् ॥ ९९ ॥

उदगुद्धासयति हविश्च ॥ १०० ॥

उदगुद्धासनमन्वहार्यस्य हविषश्च पुरोडाशादेः ॥ १०० ॥

२ समस्योल्मुके समिधमादायाह ब्रह्मन्प्रस्था-

स्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृद्धीति ॥ १०१ ॥

समास आहवनीय एव प्रतिक्षेपः । ते पुनरनुसंस्पर्शयन्तीति
हि भूयते । समिध या साधनुयाजार्थं परिशेषिता तामादायाह ब्रह्म-
न्प्रस्थास्यामीत्येवमादि । प्रैषद्वयं चेतत् । तत्रैकोनुयाजार्थस्ततश्च तद-
भावे आतिथ्यादौ न भवति । सम्मार्गप्रैपस्तु सम्मृजिद्वारेण सर्वाधे-
रपात्रप्रतिपर्यर्पणमसाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकारत्वेनानुयाजा-
भावेपि प्रवर्त्तत एव । तथा च सम्मार्गं प्रकृत्याह युक्तो यदत ऊर्ण-
मसंसितं यज्ञस्य तद्ब्रह्मादिति । अथ केचित्पूर्वं समिदादानमिच्छ-
न्ति । तत उल्मुकसमास । कृत एतत् । एवं विरुतौ ह्यनुप्रवृत्तिर्दृश्य
ते । पात्रप्रक्षालनान्तनुयाजाः समिदादीनि । तदेतदनुपपन्नमिध । ॥
छात्र सूत्रमङ्गे किञ्चित्कारणमस्ति । तदभावे च यथाव्यपन्निसूत्र-
व्याख्येयं युज्यते । पक्षुः समिदादीत्युक्तम् । तन्न्यायपूर्वकारपारेक-

१ य एरोऽन्वहार्य उक्तः सा दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा भवति ।

२ भक्ष्यमुदरमुक्तं आहवनीये प्रक्षिप्य प्राणं परिशेषितां समिध-
मादाय 'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि' इति ब्रह्माय प्रति ब्रवीति; अग्नीधं
चाग्निमग्नीत्सम्मृद्धीति प्रवीतीत्यर्थः ।

स्यादिशब्दस्य लोपेन समिध आदौ यत्तदादीति द्रष्टव्यम् । समि-
दादानं च प्रैषाद्ग केचिदिच्छन्ति । तदुत्तरकालीनप्रैषविधानात् ।
न चाध्वर्योः समिदाधानं येन दृष्टार्थता स्यात् । अत आदानस्य प्रै-
षार्थतेति । तन्वानुपपन्नमदृष्टार्थमसद्वात् । दृष्टार्थञ्चात्र आधानं त-
तश्च तादर्थ्ये नादृष्टपरिकल्पनं भवति । नन्वाधानमग्नीधो माध्वर्यो-
रिति कथं दृष्टार्थता स्यात् । उच्यते । अर्थादग्नीध्रं समर्पयिष्यत्येष
दृष्टार्थता सम्भवति । तस्मादाधानार्थमयम् । एव च सत्यवभृथेनुया-
जसद्भाषादाधानाभावाद्भादानमिति । उल्लुक्कममासन्नानुयाजार्थं
आहवनीयसंस्कारः । तथाचाऽस्मृतावनुयाजनिर्हृत्युत्तरकालं पुनर-
समासः । स्वाध्वयेनोपचयस्य संस्कारत्वादध्वभृथेऽप्यामपि प्रव-
र्त्तते । अग्निमग्नीत्सम्मुद्गीति वाक्यस्य विपरिणामव्योदितायांभि-
धानात् ॥ १०१ ॥

एषात इति होतानुमन्त्रयते ॥ १०२ ॥

अनुमन्त्रणं च समिधं स्यात् । तां होतानुमन्त्रयत इति वच-
नात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । ततश्च घट्टणप्रयासपु विपरिणामः । एते ते
समिधौ ताभ्यामिति ॥ १०२ ॥

१अजानति यजमानः ॥ १०३ ॥

स यदि मन्त्रेण न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रये-
वेति वचनात् ॥ १०३ ॥

संमार्ष्टि पर्व्वदपरिक्रामः सकृत्सकृत्ससृवाः
समिति ॥ १०४ ॥

पूर्व्वदपरिणमं संमार्ष्टि अपरिक्लम्य भवत्सकृत् । त्रिंश्रि परि-
क्लम्येति माः भूत् । ससृवाः समिति च विशेषमन्त्रस्य चावभृथे
परिणामः ॥ १०४ ॥

१ अनुमन्त्रणं कर्तुं होतरि अजानति यजमान एषात इति स-
मिधमनुमन्त्रयत इत्यर्थः ।

ब्रह्मानुज्ञातोन्याजैस्त्रिभिश्चरत्यौषभृतः

समानीय ॥ १०५ ॥

ब्रह्मानुज्ञात इत्यवाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः । उक्तं च ।
एनं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौतीति । वाच्यं वा तदनुज्ञोत्तरकालं
प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । अथवा प्रपन्नमनन्तरं तदर्थप्रवृत्तिर्गामूत
न्यायनो हि प्रैवसमगमन्तरं प्रैवायं । प्राप्नोति तन्माभूदित्यत्र इदमुच्य
ते । ब्रह्मानुज्ञात इति । नयथानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं ममनि नि-
दधानीति । त्रिभिरिति चानुयाजविरवप्रहापनायाच्यते । अथवा च-
तुर्यस्यानुयाजाभावाप्रहापनार्थम् । यद्येवमनुयाजान्ते स्वर जुहोतीति
प्राक् ततः स्वरहोमं प्राप्नोति । नैतदेवम् । अनुयाजाङ्गं हामी नद-
न्त एव निरुपचरितान्तस्तस्माद्दोषः । औषभृतः समानीय
जुहोम ॥ १०५ ॥

अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

अतिक्रम्याश्रावणवचनमनुयाक्यानिशसार्थम् । याज्यापुरो-
नुयाक्यायन्तो यजतय इत्यनेन प्राप्तव्यात् । अथ यदपुरोनुयाक्या
अनुयाजा भवन्तीति विशेषवचनात् । तन्निरासः । तस्मात्साम्प्रति-
हितमतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजति ॥ १०६ ॥

यज यजेत्युत्तरौ ॥ १०७ ॥

उत्तरौ ह्यनुयाजौ प्रति यज यजेत्येवं वक्तव्यम् । एवं हि
भूयते ॥ १०७ ॥

देवान् देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दात् ॥ १०८ ॥

सर्वत्र देवान्यजेत्येवं प्रयोगः । पुन एतन् नियमशब्दात् । दे-
वान्यजेत्येषाध्युंराह, देवं देयमिति अर्थेषु होतेति । अथ यज यजे-
त्युत्तरयोरभिधीयते तत्रैवकारो न समर्थितः स्याद्देवान्यजेत्येषाध्य-
ुंराहति ॥ १०८ ॥

विश्व—

विकृतिदर्शनाच्च ॥ १०९ ॥

विकृतौ हि दर्शनं भवति । अतिक्रम्याधान्याह देवान्यजेति ।
सोप्यवर्हिषौ ब्राह्मणयाजौ यजतीति । तेन नियमशब्दाद्देवान् देवानिति
या मर्थत्र । यजेति चोत्तरयोरिति तु शास्त्रान्तरान् । एवं च सति व-
रुणप्रघासादौ यत्र यज्ञ यजेति पुनर्वचनम् तत्र नियम एवेभ्यत इति
सम्प्रदायः ॥ १०९ ॥

१ प्रतीचो जुहोति ॥ ११० ॥

प्रत्यक्षोऽनुयाजास्तदपानमिति वचनात् ॥ ११० ॥

उपसत्सु च ॥ १११ ॥

अधिकारमुपजीयन्नाह । उपसत्सु च प्रत्यक्षो होमाः । तुह्यं
हि शास्त्रमत्रापि ॥ १११ ॥

प्रतीचा जुहानीति वचनात्कर्तुरपि प्रत्यगपसरणे प्राप्ते ऽनि-
यमे वा नियमाद्यंमाह—

२ ध्रुवः ॥ ११२ ॥

चतुर्थः समानीय प्राचीम् ॥ ११३ ॥

चतुर्थं होमं प्रति औपभृन् समानीय प्राचीमाहुतिं जुहोति ।
तत्र यजति स्थानादेत्य । यजतीनां हि स्थानं परिमापितम् । तिष्ठन्नुद-
द् प्राडिति । तथाचोक्तं परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यत इति । ननु च
होममात्राभिसम्बन्धात्सर्वत्रैवं प्राप्नोति । नाध्यायणाभिसम्बन्धाच्च
आध्याययिष्यन् सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाध्याष्येति । तन्वाध्याय-
पानिक्रमणप्रतिष्ठे इदं वचनं अनाध्यायगृहोमे त्यनियम इति । उच्य-
ते । एतन्मूलमेवैतत्सूत्रं वचनान्तराभावात् । तस्मादाध्यायणसम्बन्धे-
ध्यातिप्रामाण्यं नेतरत्वेति । इतरहोमस्तूत्तरत एव व्यवस्थितेन क-
र्तव्यः । तथाक्तमुत्तरत उपचारो यज्ञ इति । चतुर्थं ग्रहणं चा-
नानुयाजाङ्गत्वप्रमाणार्थम् । इतरथा ह्यनुयाजत्रयव्यतिरेके-

१ एतांस्त्रीननुयाजानध्युः प्रत्यक् संस्थान् जुहोतीत्यर्थः ।

२ अध्युःरेकत्र स्थित एव श्रीननुयाजान् प्रत्यक् संस्थान् जुहोति
॥ प्रत्यनुयाजं प्रत्यगपसरतीत्यर्थः । *

णान्यदपूर्वोत्पादकं होमान्तरमाशङ्कोत । अतश्चानुयाजप्रवृत्तौ
प्रवृत्तिरस्य न तदभाव इति । एवं च सत्यनुयाजान्ते स्वरं
ब्रुवातीति साङ्गानुयाजकर्माभिनिर्वृत्युत्तरकालं स्वरहोमः सिद्धो
भवति । अथ वा देवानामेव देवतात्वमत्रापि यथा स्यादिति चतुर्थं-
ग्रहणम् । मन्त्राभावेऽपि चात्र स्वाहाकारोऽस्येवेति पश्याम
उपरिष्ठात् ॥ ११३ ॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणमशन्यमुं जहि

द्वादुन्यमुं जह्युल्कुप्यमुं जहीति ॥ ११४ ॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणं करोति । अशन्यमुं जहीति ।
एवमादिभिः प्रतिमन्त्रं वाच्यमेवात् । तच्चाश्वर्युः पुरुषयोगाभावा-
त्समाख्यानाच्च ॥ ११४ ॥

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥ ११५ ॥

एवमनुमन्त्रणां विफारेनुयाजप्रवृद्धौ समो विभागः कर्त्त-
व्यः । समं सादधुतित्वादिति न्यायात् । अनुयाजप्राप्तौ च पुरु-
षार्थस्वरूपस्याध्यनुमन्त्रणस्य प्रवृत्तिरित्येवेत्यभिप्रायः ॥ ११५ ॥

स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात् ॥ ११६ ॥

न वा समो विभागः कर्त्तव्यः । किं तर्हि विकृतौ पठ्यमाना-
नुयाजमन्त्राणां यस्य स्थानं तदन्त्येन धर्मसम्बन्धः कर्त्तव्यः ।
ततश्च द्वितीयादीनां नारादासानुमन्त्रणमितरेषां स्विष्टकृदनुमन्त्रण-
मिति । कुत पतवोपायित्वात् । प्रथमे ह्यभिनिर्वृत्ते द्वितीयेऽपि निर्वृत्ते
तमेव प्रत्यपेक्षा न प्रथमं तृतीयं वा । एवं द्वितीयेऽभिनिर्वृत्ते तृती-
यविषयापेक्षन्ति । ततश्च स्वस्थानान्त्ययोरेधायमभ्यास इति । यद्य-
पि च पूरणन्त्यस्याभ्यासो न्याय्यः । तथापि षाट्क्रमद्वितीयस्या-
भ्यास इष्यते । प्रयाजेषु च चतुर्थान्त एव पाठ इति । तेन युक्तं
तत्र पञ्चमस्यैवाभ्यासः । प्रयोजनम् । प्राद्वनाराधेसादभ्यासविनाशो
साभ्यासो द्वितीय आधत्तं । एवं तृतीयेऽपि द्रष्टव्यम् । आह च-
अनुत्पत्तौ नु या संख्या साभ्यासं नैव पुर्यते ।
इष्टमेनानुयाजानाभ्यासो विकृत्यायिति ॥

तस्यान्त्याभ्यास इष्येत न स्यात्पाठो यदास्तथा ।
सति त्वन्तरपाठे हि नान्त्यस्याभ्यास इष्यते ॥
देवीहारांरो यदि ह्येष प्रथमाभ्यास इष्यते ।
निवृत्तत्वात्स्वरूपेण तस्य न ह्युपपद्यते ॥

किञ्च—

अकृते हि द्वितीये च तदपेक्षैव युज्यते ।
स्वस्थानान्त्येन घोषायादिति सुखमुदाहृतम् ॥
प्रयाजेषु ॥ पाठस्य न्यायेनाभिप्रायव्यता ।
अतः पञ्चम एवासौ पौनः पुन्येन भाष्यते ॥

अत्रोच्यते । एवं प्रवृत्तौ समं विभजंत । स्वस्थानान्त्येन घोषा-
यादिति । अनेनानुमन्त्रणविषयो निर्णयः कृतः । न च पुरुषार्थस्त-
कपस्यानुमन्त्रणस्य विकारे अनपेक्षितत्वात्प्रवृत्तिरिति । न च सादिरं
वीर्यकामस्य दूषं कुर्यादिति अत्र प्रवृत्तिरित्यते । तत्र हि सादिरः
कत्वपेक्षैव प्रवृत्तः । इह त्वनुमन्त्रणनिबन्धनोभिधायते, न चानुमन्त्रणं
कत्वपेक्षया पृह्यते । अतदर्थं तथात् । तेन न्यायोपपत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।
धर्मांतरविषयस्या धा । स च स्थानादिः । यद्वाभ्यस्यमानप्रहापना-
येत्युक्तमेव ॥ ११६ ॥

एतज्जुहपभृता व्यूहत्यग्नीपोमयोरिति
जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तानेनाग्नीपोमौ तमि-
तीतरेणेतरां नीचा प्रतीचीम् ॥ ११७ ॥

एतेष्वध्वगुंविषयमवाच्यम् । प्राप्तत्वादेव । तेन यजमानस्ये-
त्यभ्यूहनं यथा स्यादेवमर्थमुच्यते । जुहपभृदग्रहणं च न कार्यम् ।
जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेत्यभिहितत्वात् । इतरेणेतरामिति चोक्तत्वात् ।
अतस्तद्विकाराणां भ्यूहनंयुदासार्थमिति केचित् । न हि तद्विकारा-
णां दूर्वादीनां चोदकं न भ्यूहनं प्राप्तं नियच्छयितुं शक्यम् । प्रतिपेक्षा-
स्वामायादिति । कस्तर्हि जुहपभृदग्रहणस्य समाधिः । उच्यते ।
जुहपभृता व्यूहतीत्युक्ते विशेषार्थं पुनर्यचन, जुहूं प्राचीं दक्षिणेने-
ति । इतरेणेतरां प्रतीचीमिति च । अपि चोपभृत्संशब्दं पुनर्य-
नास्त्येव । तेन जुहपभृतौ व्यूहतीति पूर्वमभिहिते इतरसाधेनोपभृ-
च्छब्दयते यक्तुम् । तस्मादपुनरुक्तंतेति । अग्नीपोमयोरित्येव मन्त्रे-

ण दक्षिणेन हस्तेन जुहुं प्राचीं व्यूहतीति । अग्नीषोमौ तमितीतरेण सव्येन इतरामुपभृतं नीचा प्रतीचीं व्यूहति । अत्र प्रतीचीमिति प्र-
त्यङ्मुखांमुपभृतं कृत्वा प्रतीचीमेव केचित्त्येरेत्यन्ति । तदेतन्नोपपद्यते
यत्कारणं प्रतीचीमित्येकः शब्दः स यदि वा प्रेरणेन सम्प्रव्यते स्फुत्ता-
वेति । तत्र प्रेरणाभिसम्बन्धो युज्यते । यत उपभृतं प्रतीचीं सव्येने-
त्येव मुक्त्याह अपाञ्चं तमपोहति योऽस्मा मरातीयतीति । अप-
कस्मात्प्रतीचीमित्यस्य प्रेरणसम्बन्धः स्फुत् सम्बन्धश्च नैव्यते । अ-
स्ति किल शास्त्रिणां वचनं नानाविपूची नौ व्यूहतीति । नैतदेवं वच-
नमस्ति नास्तीति सन्दिग्धम् । अथाप्यस्ति तथापि माध्यन्दिनपाठार्थं
एव तस्यापि वचनस्य नानाविपूची नौ व्यूहतीति । विस्तृत्यासौ ।
उचीसमवाये । नानाव्याप्तिसमवायिनी व्यूहतीत्यर्थः । तेन प्राचीं प्र-
तीचीमित्येतदेवोक्तं भवति । ततश्च प्राच्येव प्रतीची प्रेर्यते ॥ ११७ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ११८ ॥

प्रकृत्यर्थं यथायमारम्भः । विहृतौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । य-
थायैमूहत्वादित इति । तेन प्रकृतावेधाग्नीन्द्रमित्रावरणाद्यर्थं वचन-
म् । ननु कैय सति इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनमवाच्यम् । समाग्न्यायम-
दर्शनार्थत्वाददोषः । तत्पुनर्वचनं परादिना पूर्वान्त इत्यनेन इन्द्रा-
ग्न्योरुच्चितिमित्यस्यापि प्राप्तिर्मा भूदिति प्रकृत्यर्थम् । उपांशुयामु-
रोडाग्नीषोमयोस्तु तन्त्रेणाकारणं गुणभेदाभावात् ॥ ११८ ॥

अध्वर्युर्नानूजयत्वयं यजमानो वाजस्यैन-
मिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं
द्वेष्टीत्युत्तरे ॥ ११९ ॥

अध्वर्युर्वा स्फुचौ व्यूहति । तुल्यशास्त्रत्वात् । यदि नय यज-
मानो यद्यु अध्वर्युरिति । तदा मन्त्रे विशेषमाह । अनूजयत्वयं य-
जमानो वाजस्यैनमिति पूर्वे । यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्यु-
त्तर इति । यजमानपदस्य चात्र समवायादानेकयजमानके भविषो-
पणस्य विपरिणामः । व्यूहनस्य चैष्टदेवतासद्वीचनार्थतया कृतप्रयो-
जनस्तत्संस्कारद्वारेण चान्तापच्छिन्नेषु प्रयोगः । यथेष्टान्तात्प्रत्यास-

न्तिष्ठत इति । तथापि हि देवतासङ्कीर्तनमिष्यते । इष्टत्वादेवतायाः
कृतप्रयोजनकत्वात्स्वचाम् । तथाच सूत्रप्रस्थानं व्यूहनपरिच्छजने
छत्वेक इति ॥ ११९ ॥

अभ्युक्ष्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसु-
भ्य इति प्रति मन्त्रम् ॥ १२० ॥

अभ्युक्षणं च जौहयः स्यात् । कार्याभिसम्बन्धात् । जुहोति जौ-
हयेनेत्यर्थः । यथापूर्वमिति न्यायात् । अथ वा प्रदक्षिणोपचारेद-
पसंस्ततासम्पत्त्या दक्षिणस्य प्रथमं मा भूदिति । अस्तु तथेति
चेत् । न, तस्य स्मात्तत्वात् । एतत्तु याचनिकमिति । वसुभ्य
इत्यनेन मन्त्रेण प्रति मन्त्रम् । अत्र रुद्रेभ्यस्त्वेति चतुर्थ्यन्ततिर्देशा-
द्भौद्रोयमिति केचित् । ततश्च तदन्त रुद्रकोपस्पर्शनमिति । तदयु-
क्तम् । परार्थत्वाद्भुद्रपदस्य । नात्र रुद्रस्य देवतात्वम् । हविर्भागा
देवतास्यात्सूक्तभागा । न चान्न रुद्रो हविर्भजते, न च सूक्तम् ।
परिधिपरत्वाच्चमन्त्रस्य । रुद्रेभ्यस्त्वाअनर्गमित्यज्यमानपरिद्धाभिभागम् ।
अतस्तत्प्रशंसार्थं वस्याद्युच्चारणम् । यत्वं प्रशस्तमिदमज्यन यक्रियमा-
णं वसुभ्यो रुद्रेभ्यश्च क्रियत इति । तस्माद्रौद्रस्वाग्नां रक्षास्पर्शनम-
त्रेति ॥ १२० ॥

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याहेपिता दैव्या
होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सू-
क्ताकाय सूक्ता ब्रूहीति ॥ १२१ ॥

प्रथमप्रहणमनिषमभ्युदासार्थम् । अन्यथा हि यः कश्चिदृष्ट-
वान् । परिधिप्रहणं च परिधिसंस्पर्शार्थम्, प्रहणक्रियाकर्ममायानर्ह-
त्वात् । परिधिमभिपद्याभाषयतीति । तथा परिधिभ्यो होतृदाभाष-
यतीति आध्यापणस्य तादृश्यं दर्शयति । तथा आध्याव्याहेपिता दैव्या
होतार इति प्रकृत्याह । दैव्या वा एते होतारो यत्परिधिष्व इति परि-
ध्यर्थतां मन्त्रस्य दर्शयति । सूक्तपाकशेषक्रियोपप्रहार्थं वा । तदा-
गमे विधानातिद्विधा । हविता दैव्या होतार इति दैव्या वा एते हो-
तारो यत्परिधिष्वोपप्रयो हीष्टा दैव्या होतार इति । दैव्या होतारः

पालिद्वाश्च । तद्यथावपद्रुतं हुतमेवमस्यैतद्भवतीति । यत्पुनर्वचनं
तद्योमोपलक्ष्यार्थम् । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्नेपि
प्रवर्त्तते । अविशेषितत्वाच्च संस्तवाणां नाज्यसाधनयागशेषभूतता ।
अतश्च सर्वत्र प्रवृत्तिः । विश्वे देवाश्चात्र देवता । इमां वाचममिषिष्ये
गृणन्त इति मन्त्रालिङ्गात् । याज्यशेषाच्च । स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः
सम्प्रगृह्णातीति । एवं च सति द्विहिमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्थाहेति
होमः । अथ जुह चोपभृतं च सम्प्रगृह्णातीति द्वयोः प्रग्रहणविधा-
नसामर्थ्यात् उभाभ्यामपि होमः ॥ १३६ ॥

घृताची इति धुरि निदधात्यनसि-

वदग्रहणम् ॥ १३७ ॥

घृताची इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्तुची निदधाति । चरितार्थत्वा-
द्ब्रह्मसंस्कारः । अतश्चान्तापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः । अयं धुर्ययद कैश्चि-
त् पत्नीयजमानविपयतया धर्ष्यते । धुर्यादिवधुर्या । यथा धुर्यादनइ-
षाहायनसः प्रणेनारौ एवं दम्पती अपि यज्ञस्येति । एवं च सति वि-
दुपक्षे धुर्यं पार्हति विपरिणामः । पत्न्यभावात् । सम्प्रदाये तु नेष्यते ।
धुर्यशब्दस्यानङ्गिपयत्वात् । यद्यपि च तावन्न नस्त एव तथापि
स्थनसानङ्गसम्बन्धोऽस्तीति । तत्र तिथीयमाताभ्यां स्तग्भ्यां तर्हि सा
मा भूदिति धुर्यां पातमिति स्तुगमिधाने युक्तरूपम् ॥ १३७ ॥

स्फये पात्र्यां चेत् ॥ १३८ ॥

पात्र्यां चेद्वह्णं स्फये सादयति ॥ १३८ ॥

यज्ञं नमश्च त इति वेदिमालभते ॥ १३९ ॥

स आयं वेदिसंस्कारः समिष्टयज्ञः साधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः ।
ततश्च तद्भावे ऽभावे इति ॥ १३९ ॥

वेदः होता स्वस्वमध्युराज्यस्थली-

मग्नीदादाय पत्नीसंपाजेभ्यो गार्हपत्यं

गच्छन्ति ॥ १४० ॥

तेषु पत्नी सयाजयिष्यन्तः प्रतिपद्यन्तीति प्रकृत्य जुह्व च
 'रुचं चाध्वर्युरादत्ते वेदः' होताज्यविलापनीमर्मादिति ह्यामनन्ति ।
 'तिपरायन्तीति प्लवनाद्गार्हपत्यो गम्यते । विहृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च ।
 'रुहपतेरेव गार्हपत्ये जायन्त्या पत्नी सयाजयन्तीति । स्वनम्रहण च
 उपभृद्व्युदासार्थम् । उपमरणार्थे न हि तत्प्राप्तिरिति ॥ १४० ॥

अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्व-
 णापरेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेणाहवनीत्यम् । अपरेण वा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्त-
 रेण वाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ १४१ ॥

१ उपविश्य दक्षिण जान्वाच्य ॥ १४२ ॥

सोमादीन्यजति ॥ १४२ ॥
 अधिकारमुपजीवन्नाह—

एवः सर्वतोपविष्टहोमेषु ॥ १४३ ॥

'उपविश्य दक्षिण जान्वाच्य । यजतित्वाच्छिष्टति क्रियायां प्रा-
 तायां उपविश्येत्युच्यते । जान्वाञ्जनं च भूमौ पातनं समाचाराद्धिज्ञा-
 च । ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिण जान्वाच्योपासी-
 दन्ति ॥ १४३ ॥

उपांशु चरन्ति ॥ १४४ ॥

पत्नी सयाजैरिति ॥ १४४ ॥
 अधिकारमुपजीवन्नाह—

चरणशब्दे सर्वं देवतान्यत्र ॥ १४५ ॥

यत्र चरणशब्दस्तत्र सर्वमुपांशु भवति । तथा पितृवद् उपांशु-
 चरन्तीति । १. देवतान्यत्र, चरणशब्दस्तत्रोपांशुचरणे देवता-
 मात्रमुपांशु ॥ १४५ ॥

१ यजतित्वाच्छिष्टदामे प्राप्ते आह उपविश्येति ।

प्रेषिता इदानीं मद्रवाच्याय मद्रवदनाय मानुषं होतारं सूक्तवाका-
य प्रसौतीत्येकवाक्यतासामर्थ्यात्तादर्थ्यमवगम्यते । अन्यथा होक्वा-
क्यता समधिगता मित्रवाक्यता अन्याय्यापद्यते । तत्रैतदुक्तं भवति ।
एते परिधयः प्रेषिता इदानीं मानुषो होता प्रेष्यत इति । ग्रहणकि-
याकर्मभावः प्रैपार्थत्वेऽप्यविरुद्धः । प्रयोजनं प्रैपाभावे परिध्यनाल-
म्भो यथा दर्विहोमेषु ॥ १२१ ॥

पशौ प्रैष्येति ॥ १२२ ॥

शूहीत्यस्य स्थाने पशौ प्रैष्येति चकन्यम् । तत्र हि मैत्रायणस्य
प्रैपाग्नानम् ॥ १२२ ॥

सज्जानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥ १२३ ॥

कर्तव्यमिति सूत्रेणः ॥ १२३ ॥

विधृती स्थाने कृत्वानक्त्येनं व्यन्तु

वय इति ॥ १२४ ॥

विधृत्योत्थानमाहयनीयः । सर्वद्विपां तदधिकरणत्वात् । अत-
स्त्वेनं प्रस्तरं व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२४ ॥

कथम्—

अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ १२५ ॥

धुयायाम् । प्रस्तरसंस्कारध्यायम् । तथा चोपभृदाद्यभावेऽपि
प्रस्तरोऽप्यत एवेति ॥ १२५ ॥

मरुतामिति नीचैर्हत्वा तृणमादायानु-

ग्रहरति ॥ १२६ ॥

मरुतामित्यनेन मन्त्रेण प्रस्तरम् नीचैर्हत्वा नतस्तृणमा-
दायानुग्रहरति ॥ १२६ ॥

हस्तेनाचरति ॥ १२७ ॥

आचरणमुपसमूहनम् । तद्य सामर्थ्यात्पाष्ठादिनां प्रातं च

घनसामर्थ्याद्दत्तेनैवाच्यते । तमद्भुलिमिरेव योयुष्येरन्न काष्ठै-
रिति ॥ १२७ ॥

हस्ताचरणाधिकारमुपजीवन्नाह—

यजमानभागं च प्रोषिते ॥ १२८ ॥

प्रोषिते यजमाने तद्भागं च हस्तेनैवाचरति । तच्च स्वाय-
सर एव, गुणपरत्वाद्ब्रह्मणस्य ॥ १२८ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १२९ ॥

क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नित्यमेव हस्तेन भागो होतव्यः ॥ १२९ ॥

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव

योनिरस्मि ममैव सन्दिवि देवेष्वधि पुत्रः पि-

त्र्ये लोककृज्जातवेदः स्वाहेति ॥ १३० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १३० ॥

सूक्तवाकान्ते ॥ १३१ ॥

इत्यस्य कृणमादायानुग्रहरतीत्यनेन सस्यन्धः । एवं ह्यामनन्ति
सूक्तवाकेन प्रस्तरं ग्रहरतीति । तन्नैतत्सन्दिह्यते । किं सूक्तवाकप्र-
स्तरद्वययोरङ्गाङ्गिलक्षणाः सयोगः । उत कालार्थं इति ? । किं ता-
वत्प्रतिभाति । अङ्गाङ्गिलक्षण इति । कुत एतत् । सूक्तवाकेनेति
करणविभक्त्या निर्देशात् । प्रस्तरमिति च कर्मविभक्त्या । सूक्त-
वाके एव याज्या प्रस्तरमाहुतिरिति चामनन्ति । तत्राय यागः प्रस्त-
रद्रव्यकः । अग्न्यादिदेवताकश्च । अग्न्यादयो ह्यत्र सूक्तवाके सङ्की-
र्यन्ते । अग्नस्य च क्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितम् । तेनात्र प्र-
स्तरद्रव्यस्याग्न्यादयो देवता इति गम्यते । स्पष्टतरं चैतदभिधीयते ।
अग्निरिवं हविरनुपतावीवृधतेति । इदमिति सन्निहितं प्रस्तरद्रव्यं
निर्दिशति । अपि च । फलसङ्कीर्त्तनं भवति । आयुराशास्त इत्ये-
वमादि । तेन प्रस्तरद्रव्यकः सूक्तवाकमन्त्रकश्चाग्न्यादिदेवताक-
श्चायुरादिफलको होम इति । तदेतदपरे नेच्छन्ति । उभयोः
परार्थत्वात् । प्रस्तरस्य हि शुग्धारणार्थता ज्ञाता । प्रस्तरे शुद्धं

सादयतीति । सूक्तवाकस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तने दृष्टार्थ इति ताद-
 र्थाऽध्यवसानं युक्तम् । अतो निर्ज्ञातार्थयार्थः संयोगः स कालार्थ
 एव भवति । यथेधमप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनयोरिति । तदन्ते प्रक्षि-
 प्यमाणः प्रस्तरः सूक्तवाक्येनैव प्रहृतो भवतीति वचनं सूक्तवाक्येन
 प्रस्तरं प्रहरतीति । सूक्तवाक्य एव याज्या प्रस्तरं आहुरिति चैवमेव
 द्रष्टव्यम् । यथाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनं तत्प्रधानयामेष्टदेवताभिधानपर-
 म् । कर्मनिर्णेत्युत्तरकालमपि हि कृताकृतप्रज्ञप्त्या देवतास्मरणं दृष्टा-
 र्थमेव भवति । अतो न प्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनमिति । न
 हि प्रस्तरस्य चाग्न्यादीनां च सम्यग्बोधो हातः । येन प्रस्तरदेवता-
 सङ्कीर्त्तनं भवेदिति । यथाग्निर्विदुः हविरिति सन्निहितप्रस्तराभिनि-
 र्देशक इति । तदपि प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यस्य हविर्देवानुपपत्तेः त-
 त्प्रतिनिर्देशाभावात्पुरोडाशादिविषयमेव । यथायुरादिफलसङ्कीर्त्तनं
 तदपि स्तुतिमात्रपरम् । न ह्यायुरादिफलता प्रस्तरप्रहरणस्य वा-
 क्यवादयता । न च मन्त्रे सङ्कीर्त्तनमात्रादेव निर्ज्ञातप्रधानसम्यग्बो-
 दस्य फलवत्ता शक्याभ्युपगन्तुम् । न चाफलवत् फलगतोक्तं भवति
 वचनमन्तरेण । तस्मान्नाङ्गिलक्षणः संयोग इति । प्रयोजनं प्रस्तरप्र-
 हरणानावेत्यातिथ्यादौ सूक्तवाक्यं प्रयुज्यत एव ॥ १३१ ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १३२ ॥

अग्नीद्वचनं न कर्त्तव्यम् । प्रैवार्येध्वर्युः प्रैवेचाग्नीदित्युक्तत्वा-
 त्स्वर्यं चाविरोधादित्यत्र । तेन वरुणप्रघासादिभ्यःपरिणामार्थमि-
 ति केचित् । तत्कथम् । वचनात् । वचनं हि तत्र भवति । अथाग्नी-
 दाहानुप्रहरेति ता उभावेथानुप्रहरत इति । तदेतदस्त्वत् । न हि
 वरुणप्रघासेभ्यःनुप्रहरेत्यस्य विपरिणामो न युज्यते । प्रहृतौ प्रहरण-
 क्रियाकर्तुरेकस्य प्रैषणम् । विहृतौ द्वयोः कर्त्तारिति । न च भेदेन प्रै-
 षदानं प्रयोगवचनो मावाधीति । तस्माद्युक्तरूप ऊहः । न च तत्राग्नी-
 दाहानुप्रहरेति विधानम् । प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । अतो यथाप्राप्तस्या-
 नुवादोपमः । अतः श्रुत्यनुकरणमेतत् । अथवा ऽध्वर्योः प्रैवार्यकर्तृत्वे
 सति यः कश्चिदध्येषणया स्यात्तत्राध्वर्युप्रत्यासत्तेरग्नीदया स्यादि-
 त्येवमर्थमग्नीदूप्रहणम् । न्यायतः प्राप्त एव चात्राग्नीदभिधीयते अन्य-
 त्रापि स एव यथा स्यादिति । यथा हन्यन्त्यो हवतुबले इति । यथा

चातः पत्न्यवहन्यन्यो वेति । एवं च सत्यनेनैव न्यायेन ज्योतिष्टोमे
प्रतिप्रस्थातुः प्रैवे ऽधिकारः । अपि चाह—

उक्तत्वात्प्रेषणेन्यस्य तद्विशेषो कसीयते ।

तेन सूत्रकृता प्रोक्तमग्नीद्व्यग्रहयामत्र तु ॥ १३२ ॥

प्रास्य तृणं चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते ॥ १३३ ॥

प्रस्तरसम्बद्धं तृणमाहवनीये प्रास्य चक्षुष्पा इत्यात्मानमाल-
भते । स चायं तृणप्रहरणे सति भवति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृ-
णक्तीति लिङ्गात् । करिष्यमाणप्रयोजनात्मसंस्कार इत्यपरे । तथा च
सर्वत्र प्रवृत्तिः ॥ १३३ ॥

सन्वदस्वागानग्नीदगञ्छावय श्रीपद् स्वगा-
दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुपेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीत्येतेषां सन्वदस्वागञ्छौपडित्यग्नीच्छेप-
मितरो व्यत्यासं ब्रूतः ॥ १३४ ॥

सम्बद्धस्त्रेत्वेवमादीनां सम्बद्धस्वागञ्छौपडित्यग्नीदाह शेषं
चाऽऽयुर्द्व्यत्यासं । तस्य चास्य शंयोर्वाकार्यत्वात्तदभावे निवृत्तिः ।
शंयोर्वाकश्चार्थकर्मत्वाद्यावदुक्ते निवर्तते ॥ १३४ ॥

परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ
च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥ १३५ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नयोर-
पि प्रवृत्तिः । प्रहरणमन्त्रयोश्चामन्याभिधायकत्वादवभृषे विपरि-
श्याम ॥ १३५ ॥

स्वची प्रगृह्णाति सः स्रवभागा इति सः
स्रवां जुहोति ॥ १३६ ॥

प्रग्रहणे मन्त्रः स्यात् । स सम्प्रगृह्णाति सः स्रवभागास्वेति पञ्च-
नात् । होमे वा स्वाहाफारवपट्फारयोस्तदर्थत्वात् । तयोश्च तत्र मा-

घाह्निह्नाथ । तद्यथावपद्रुतं द्रुतमेवमस्यैतद्भवतीति । यत्पुनर्वचनं
तद्योमोपलक्षणार्थम् । प्रतिपत्यर्थेकमे चैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्नेषु
प्रवर्त्तते । अधिषेपितत्वाच्च संस्त्रवाणां नाज्यसाधनयागशेषभूतता ।
अतश्च सत्यं प्रवृत्तिः । विश्वे देवाश्चात्र देवता । इमां वाचमभिविश्वे
गृणन्त इति मन्त्रलिङ्गात् । वाक्यशेषाच्च । अथै विश्वेभ्यो देवेभ्यः
सम्प्रगृह्णातीति । एवं च सति दर्विहोमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्थाहेति
होमः । अथ जुह्व चोपभृत च सम्प्रगृह्णातीति द्वयोः प्रग्रहणविधा-
नसामर्प्यात् उभाभ्यामपि होमः ॥ १३६ ॥

धृताची इति धुरि निदधात्यनसि-

वदग्रहणम् ॥ १३७ ॥

धृताची इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्तुची निदधाति । चरितार्थरता-
द्वद्भ्यसंस्कारः । अतश्चान्तापच्छिन्नेषु प्रवृत्तिः । मयं धुर्यग्रब्द कैश्चि-
त् पत्नीयजमानविषयतया वर्ण्यते । धुर्याविषयधुर्या । यथा धुर्यावगद-
वाहाधनसः प्रणेनारौ एवं दम्पती अपि यज्ञस्यति । एवं च सति पि-
तृपक्षे धुर्य पाहीति विपरिणामः । पत्यभावात् । सम्प्रदाये तु नेष्यते ।
धुर्यशब्दस्यानङ्गविषयत्वात् । यद्यपि च ताद्यत्र नस्त एव तृयापि
त्वनसानङ्गसम्बन्धोस्तीति । तत्र निर्धीयमानाभ्यां स्तुभ्यां तद्विज्ञा-
मा भूदिति धुर्यां पात्यमिति स्तुगमिधानं युक्तरूपम् ॥ १३७ ॥

स्फये पात्र्यां चेत् ॥ १३८ ॥

पात्र्यां चेद्वहर्ण स्फये सादयति ॥ १३८ ॥

यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते ॥ १३९ ॥

स चायं वेदिसंस्कारः समिष्टयजुः साधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः ।
ततश्च तदभावे ऽभाव इति ॥ १३९ ॥

वेदः होता स्तुक्स्तुवमध्वर्युराज्यस्थली-

मग्नीदादाय पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं

गच्छन्ति ॥ १४० ॥

तेषु पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपद्यन्तीति प्रकृत्य शुद्धं च
स्वयं चाध्वर्युरादत्ते चेद् । होताज्यविलापनीमर्गनादिति क्षामनन्ति ।
प्रतिपद्यन्तीति प्रचनाद्गार्हपत्यो गम्यते । चिकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च ।
गृहपतेरेव गार्हपत्ये जायन्त्या पत्नीः संयाजयन्तीति । स्वरग्रहणं च
उपभृद्ध्युदासार्थम् । उपमरणार्थं न हि तत्रासिष्ठिति ॥ १४० ॥

अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्व-
णापरेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेणाहवनीयम् । अपरेण वा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्त-
रेण वाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ १४१ ॥

१ उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥ १४२ ॥

सोमादीम्यजति ॥ १४२ ॥

अधिकारमुपजीयन्नाह—

एव, सर्वतोपविष्टहोमेषु ॥ १४३ ॥

उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य । यजतिस्वाप्तिष्ठति क्रियायां प्रा-
प्तायां उपविश्येत्युच्यते । जान्वश्चतं च भूमौ पातनं समाचाराद्धिज्ञा-
च्च । ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासी-
दन्ति ॥ १४३ ॥

उपांशु चरन्ति ॥ १४४ ॥

पत्नी संयाजैरिति ॥ १४४ ॥

अधिकारमुपजीयन्नाह—

चरणशब्दे सर्वं देवतान्यत्र ॥ १४५ ॥

यत्र चरणशब्दस्तत्र सर्वमुपांशु स्रवति । तथा चिदयत्र उपांशु-
चरन्तीति । देवतान्यत्र, चरणशब्दादन्यत्रोपांशुत्वध्वये देवता-
मात्रमुपांशु ॥ १४५ ॥

१ यजतिस्वाप्तिष्ठदोमे प्राप्ते आह उपविश्येति ।

यजति सोमं त्वष्टारं देवनां पत्नीरग्निं

गृहपतिमिति ॥ १४६ ॥

स्वाह्येनाज्येन सोमादीन्यजति । अन्नस्यो देवतायजतीति प्र-
कृत्याह ता या आज्यहविषा भवन्तीति ॥ १४६ ॥

तृतीयेऽन्तर्द्धानं पुरस्तात् ॥ १४७ ॥

तृतीये पत्नीसंयाजे पुरस्तात्कटादिनान्तर्द्धानं, स यत्र देवता-
पत्नीर्यजति तत्पुरस्तात्तिरः करोतीति श्रुतेः ॥ १४७ ॥

पत्न्यन्वारभतेध्वर्युम् ॥ १४८ ॥

अधिकारान्तृतीय एव पत्नीसंयाजेन्वारम्भः । अध्वर्युप्रदण-
ाय न द्रव्यान्वारम्भः । स चायमध्वर्युसंस्कारो द्वितीयानिर्देयात् ।
ततश्च पत्न्यभावेऽपि धीः कश्चित्करोति ॥ १४८ ॥

शंखन्तं भवतीडान्तं वा ॥ १४९ ॥

यदेतत्पत्नीसंयाजकर्म तच्छंखन्तमिडान्तं भवति । न चात्र
विकल्पः । शंखुरिडा घान्ते भवति, किं तर्हि इदमवस्येव । शंखोर्ध्व-
रूपः । कुत एतद्यत इदमामनन्ति । तदिडान्तं भवतीति कृत्य उतो
प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुपात्त वेदस्यैकं
तृणमाच्छिद्यत्येवमादि यावच्छंखोर्गृहीति ॥ १४९ ॥

शंखन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्सरु-

चि स्तुत्रे स्थाल्यां च ॥ १५० ॥

१ गृहपतियोगानन्तरं पूर्ववेदिदां पञ्चावसामादायेदां होत्रे प्र-
दायाविसृजन्दक्षिणातिकामतीदां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी अन-
न्त्यवान्तरं दामादधाति पूर्ववेदिदां च सर्वेन्वारमन्ते मयीदमिति
यजमानो जपरपुषहतां प्राशन्ति युक्ता यजमानश्च पवित्रपोर-
मावाहर्भेर्माज्यन्ते अघरेण वेदिं सुमित्रियान इत्येतावादिडान्तं भव-
तीत्यभिप्रायः ।

शंखन्ते कर्मणि वेदवृणं गृहीत्वा प्रस्तरवदनक्ति ग्रमं जुह्वां
मध्यं स्तुवे बुध्रं^१ स्वात्यां व्यन्तु चय इत्यनेन मन्त्रेण अनक्ति । प्रस्त-
रवदित्युपदेशात् ॥ १५० ॥

अग्नीदाहानुग्रहरेति ॥ १५१ ॥

कृतं व्याख्यानम् ॥ १५१ ॥

प्रास्य वृणादि पूर्ववत् ॥ १५२ ॥

प्रास्यवृण तदादि पूर्ववत्कर्म भवति ॥ १५२ ॥

शंखन्ते स्तुक् स्तुवं प्रगृह्णात्यग्ने दग्धा-

यविति ॥ १५३ ॥

शंखोर्धाकान्ते स्तुक् स्तुवं प्रगृह्णाति अग्नेदग्धाययिति जुहो-
ति । अधिकाराग्राहपत्ये । प्रतिपत्यर्थकमे चेतत् । पत्नीसंयाजतो-
पत्याश्च तद्भावे निवृत्तिः । न च पत्नी भवति । प्रतिपाद्यदग्धा-
भावात् । पत्नीसंयाजानां चार्थकर्मत्याद्यावदुक्ते निवृत्तिः ॥ १५३ ॥

सव्येनावृत्य दक्षिणाम्नी जुहोत्यग्नय इति

सरस्वत्या इति च ॥ १५४ ॥

सव्यावर्तनविधानास्त्राभावादतीत्य निष्क्रमणप्रज्ञापनार्थम् ।
ततश्च यदि पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यं प्रविष्टस्तदेतद्भवति नेतरन्न । त-
त्रापि केचित्सव्येनावृत्य इडां करोतीति सूत्रमभिसम्बन्धयति ।
होमार्थायात्प्रवेशनस्य । तदयुक्तम् । अव्यवहितसम्बन्धेऽपि तदर्थोप-
पत्तेः । न च होमायैव प्रवेशनम् । विशेषानवगतेः । अतः साङ्गपत्नी-
संयाजनिवृत्त्युत्तरकालमनीत्य निष्क्रमणम् । तेन सव्येनावृत्य दक्षि-
णाम्नी जुहोतीति एवमभिसम्बन्धः । तच्चैतदर्थकर्म ततश्च यावदुक्ता-
न्तापच्छिन्नादौ निवृत्तिः ॥ १५४ ॥

उलूखले मुसले यच्च शूर्प आशिरुपे द्वप-

दि यत् कपाले उत्पुपो विप्रुपः सत्याः सन्तु

यजमानस्य कामाः स्वाहेति पिष्टलेपां

जुहोति ॥ १५५ ॥

अधिकारादक्षिणाग्नावेव । पिष्टलेपसाधनत्वाच्च तच्छब्देना-
द्व्यभिधानम् । अथवा पिष्टसम्यन्धितो लेपास्तेराहुतिरिति । एवं
च सति प्रतिपत्तिरेषा ततश्चेद्वान्तेपि कर्मणि प्रवर्तते । यच्च कैश्चि-
दभिधीयते । आज्याहुतिरेपेति । तदपि पिष्टलेपग्रहणादयस्यम् ।
प्रतिपाद्यमानेषु हि द्रव्ये जुहोति संशब्दनादत्र देवतया भवितव्यम् ।
देवतोद्देशेन हि परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपे जुहोति शब्दो वर्तते । न
चात्र देवता गम्यते । तद्धितेन चतुर्थ्या वा । मन्त्रोपि चानिर्दिष्टदेव-
ता लिङ्ग पद । उलूखलादीनां चाग्नौपादानमाग्निरुपचिपेणत्वेन न
देवतात्वेन । यदुलूखलादिभ्यास्त्रिष्टुं तज्जुहोतीति सम्यग्धो न तेभ्य
इति । कामानामपि चात्र सत्यता प्रारयते । तत्तच्च तेषामपि न देव-
तात्वम् । एषञ्चानधगतदेवताको होम इत्यनुपपन्नम् । अत्रोच्यते ।
अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्यां किं यत्कि-
ञ्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यतामुत प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृतप-
रिमहोन्प्राप्त्यः । सन्निधानात् । अप्रकृतोपदाने पुनरसन्निधानात्सम्भे-
द इति । तथा च नैरुक्ताः । तद्येनादिष्टदेवतामन्त्रास्तेषु देवतोपपरी-
क्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवतीति । तत्राप्या-
भेदोपांशुयाजग्नीषोमीयसन्निधाने पुरांडाससम्यन्धितः पिष्टलेपा
इति सन्निधानविशेषादाग्नेयग्नीषोमीयदेवतापरिकल्पनं न्याय्यतर-
म् । तदुद्देशेन हि तद्द्रव्यं गृहीतं यच्छंशोयमिति । उपांशु याजसा-
न्नाय्यदेवतानामसम्यग्धोदतद्देवतात्वम् । केचिन्नु सम्यग्धापिदोषे
सत्यप्येकयैव देवतया कार्यामिनिर्गुणैर्गुणैरपत्वाद्वाग्निमेव प्रकल्पयन्ति ।
यिकारेतर्हि कथम् । तत्रापि वैकृतदेवताभिमम्यन्धात् तद्देवत्ववप-
रिक्त्वपने प्राप्त उच्यते । प्रकृतदेवताभिस्तद्वान्तेन मन्त्रो विवृतिमुपा-
हंतीति न वैकृत्यदेवता घटते । न ह्यस्य विवृतौ पाठ इति । त-
स्माद्विवृतापि प्रकृतदेवताकरयमेवेति ॥ १५५ ॥

पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोसीति योक्त्रं च

प्रमामुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन मा वन्ता-

त्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य

लोकेऽरिष्टां मा सह पत्या दधात्विति ॥ १५६ ॥

अथ शब्दात्पत्न्येव, कृतप्रयोजनत्वात्प्रातिपत्तिरूपता । ततश्चान्ता पच्छिन्नपि प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

स्तृणात्यावेदेः ॥ १५७ ॥

तद् होता आषेदेस्तृणातीत्येतच्छ्रूयते । द्रव्यविपदोयमाह् शब्दप्रयोग इति भयांदा प्रतिपत्तव्या । कर्मविषये स्वमिविधिरिति परिभाषितम् । आमुष्पादिति कर्मसु तच्चाति । अथ ह्यौने स्पष्टतरं वचनं ततोऽप्यभिधिरस्तु ॥ १५७ ॥

ध्रौवः समिष्टयजुर्जुहोति देवागातु विद इति ॥ १५८ ॥

समिष्टयजुरिति कर्मण संज्ञा । समिष्टयजुरन्तं भवतीत्येषमा-
द्यर्थः । जुहोति वचनं इति जुह्वेय होमः । जुहोति-राद्योपविष्टस्य । ति-
ष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोतीति तु नोपनिबद्धम् । अर्थकर्मचैतत् । त-
तश्चान्तापच्छिन्ने निवृत्तिः । वातश्चात्र देवता । स्वाहा वानेधा इति
लिङ्गात् । ननु च देवागातु विद इति सम्बुद्धिनिर्दिष्टानां देवानां दे-
वतात्वमस्तु । नेत्युच्यते । न हि ते हविः सम्बन्धितया सम्बन्धयन्ते ।
किं तर्हि विसर्गाय देवागातु विदोगातु यज्ञ विरया यातुं गन्तव्यमिति
गच्छतेति । तथा च लिङ्गम् । तदेतेन यथायथं व्यवसृजन्तीति । तेन
विसर्गाय सम्बोधनम् । मनसस्पतेस्तर्हि देवतात्वमस्तु । तस्य हि स-
म्बोधनं मनसस्पते इमं देवयज्ञमिति देवयज्ञसम्बन्धनस्यापस्वीत
इति । नैतदेवम् । तस्यापि ह्यत्र पारार्थ्येनैव ध्रुवणम् । मनसस्पतिरु-
च्यते इमं यज्ञं वाते धेहीति । न यज्ञसम्बन्धो मनसस्पते । गतेषु
देवेषु मनसस्पतिरिमं यज्ञं वाते स्थापयत्वित्याशास्यते । एवं सप्तमी
निर्दिष्टस्यापि तस्यैव देवतास्त्वमनुरूपतरम् । यज्ञशब्देन चात्र लक्षणया
द्रव्यं बोध्यते, कर्मणा । द्रव्यवचनत्वं द्रव्यस्य वेति स्थापनं तदुद्दे-
शांशेनैवोपपद्यते, नाम्नया । कर्मवचनेपि च कर्मणोपि तत्साधन-
भावाभ्युपगमने वातेऽवस्थानमुपपद्यते । तस्माद्धातु एवात्र देवते-
ति । प्रयोजनं जुहोती वाताय स्वाहेति प्रयोगः ॥ १५८ ॥

• बर्हिः सम्यर्हिरिति ॥ १५९ ॥

जुहोतीति चर्त्तते । सम्यर्हिरित्यनेन मन्त्रेण बर्हिर्जुहोति ।
प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । तद्वान्तापच्छिन्नेष्वनिवृत्तिः ॥ १५९ ॥

वेद्यां प्रणीतानिनयति परीत्य कस्त्वेति ॥ १६० ॥

परिगमनं कर्तुरेव न प्रणीतानाम् । तत्परिगमने हि प्रणीये-
त्येवमवश्यम् । प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वादिति । प्रणीतासम्यन्धादाह-
यनीयं परीत्यनि ॥ १६० ॥

पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णा-

जिनं रक्षसामिनि ॥ १६१ ॥

पुरोडाशकपालयोर्भूतपूर्वगत्या सम्यन्धविषयेयम् । न हि व-
र्त्तमानः कपालस्य पुरोडाशेन सम्यन्धोस्ति । तस्य करणत्वेन निर्दे-
शाद्यद्यपि पुरोडाशो नास्ति यथा चर्चिष्ट्यां तत्रापि कपालमात्रमुपादे-
यम् । तद्यैतदेवताभिसम्यन्धात्प्रतिपत्त्यर्थकर्म कैश्चिद्विष्यते । देवता-
भिसम्यन्धश्च मन्त्रवर्णाद्रक्षसां मागोसीति । वाक्येतेषाम् । ततो
देवाः सर्वे यज्ञः सृज्येति प्रकृत्य । अथ यत्पापिषु यज्ञस्य भागधेय-
मासीत्तैर्नां निरभजन्नस्नाप्योः फलीकरणैर्द्विविधतादिति रक्षांसि
फलीकर्यानिर्भक्तागत्याह । ततश्च तेषां देवतात्वमिति । न तदेवमि-
त्यपरे । न ह्यत्र देवता चोद्यते । नात्र चतुर्थीतद्धितो वा । येन देवता-
गम्यते । मन्त्रवर्णादपि देवताकल्प्यतं यत् जुहोति चोदना । तत्र हि
देवतादेदोऽन परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपां युज्यते । तत्रात्रद्रव्यमावि-
न्यां देवतायां मन्त्रवर्णस्य च क्रियासाधनाभिधायित्वसामर्थ्यात्ततो
देवतापरिकल्प्यते । न चेद् होमश्चोद्यते । तस्माच्च देवता प-
रिष्यन्त्यते । मन्त्रवर्णवाक्यदोषो त्यर्थवाद्भायः । प्रयोजनं न देवता-
भिधानमत्र । न चायं रक्षोभिधायकः । द्रव्यपरत्वाभिर्देवस्य । ततश्च
नोदकोपर्यपश्यनमत्र ॥ १६१ ॥

पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानो-

अलिना प्रति गृह्णाति संवर्च्य सेति ॥ १६२ ॥

आहवनीयं परीत्य पूर्णपात्रं निनयति । संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयतीति वचनात् । सन्ततमित्यव्यवच्छिन्नम् । यजमानश्च तदअलिना प्रतिगृह्णाति संवर्च्यसमित्यनेन मन्त्रेण । पदार्थश्चायं ततश्चान्तापच्छिन्ने निवर्तते । तत्रैतद्विचार्यते । किं नयनं प्रधानमुत ग्रहणमिति ? किं चातः । यदि निनयनस्य प्राधान्यम् । प्रापितोप यजमान इहैव कर्त्तव्यम् । अथ ग्रहणस्य प्राधान्यम् । यत्र यजमानस्तत्र पूर्णपात्रो निनेयः । पूर्णपात्रं निनयतीति वचनात् निनयनस्य प्रधानताग्रहणस्य तु तादर्थ्यमातदअलिना प्रतिगृह्णातीति ग्रहणार्थता वा निनयनस्य । चोदितत्वाविशेषात् । दृष्टोपकाराभिनिर्बृत्त्यै । सञ्जगमति हि निनयनं ग्रहणस्य दृष्टमुपकारम् । अन्यथा ग्रहणानभिनिर्बृत्तिः । न तु ग्रहणं निनयनस्य दृष्टोपकारोपजनकम् । तदभावेऽपि निनयनोपपत्तेः । तस्माद्ग्रहणार्थं निनयनमिति द्वादशाहे सर्वैर्मोहाः ॥ १६२ ॥

मुखं विमृष्टे ॥ १६३ ॥

अधिकाराद्यजमान एव ॥ १६३ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रति मन्त्रं
पृथिव्यामितीत ऊर्ध्वो वा ॥ ६४ ॥

पृथिव्यामिति इतो मन्त्रपदादूर्ध्वो वा । क्रमणं तु प्रागुदगमाऽप्यपि पदार्थ एव ॥ १६४ ॥

अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ॥ १६५ ॥

साकाहुत्वाग्निर्भक्त इत्यनुषङ्गः । मागसंस्काराच्चान्तलु-
सेपि प्रवृत्तिः । एतस्मादेव बहुयजमानकेत्येकः करोति । स्वांशवे-
क्षणमित्यपरे । एककर्तृकत्वे चान्वारम्भः ॥ १६५ ॥

अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥ १६६ ॥

अयेक्षत इति क्रियापदानुषङ्गः । मन्त्रे च ततोनिर्भक्त इत्ये-
वमादि । स चाय पदार्थोर्ध्वकर्मत्वादान्तलुप्ते निवर्त्तते ॥ १६६ ॥

अगन्मस्वरिति प्राङ् ॥ १६७ ॥

ईक्षत इति वर्त्तते । एतदप्यर्थकमेव । नात्र प्रतिप-
त्तिरूपतेति ॥ १६७ ॥

संज्योतिषेत्याहवनीयम् ॥ १६८ ॥

ईक्षत इति च वर्त्तते । अप्रतिपत्तिरूपत्वादेतदप्यर्थकम् । ज्यो-
तिषा हि सम्भवनमत्रप्रार्थ्यते । तेन यागसाधनभूताहवनीय इत्य-
सम्बन्धेऽपि सति न तत्संस्कारपरिकल्पनम् । एव चाश्रलोपे
निवृत्तिः ॥ १६८ ॥

स्वयन्भूरिति सूर्यम् ॥ १६९ ॥

स्वयन्भूरित्यनन मन्त्रेण सूर्यमवेक्षते ॥ १६९ ॥

वच्चोदा इति यं वा कामं कामयते ॥ १७० ॥

वच्चोदा असीत्यत्र मन्त्रप्रयोगः । य वा कामं कामयते त
शास्त्रि पदप्रयोगो वा । सूर्यावेक्षणमपि अर्थकमेव ॥ १७० ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणग्रहणादितरयाष्टिग्युदास । अथवा धौतमेतदिति ।
आष्टिसामान्येषु प्रदक्षिणमिति तस्मात्तंम् । धौते सति कोविशेष
इति चेत् । धौत प्रायश्चित्त तदपचारे यथा स्यादिति ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणाधिकारमुपजीयन्नाह—

ग्रहग्रहणप्रतिग्रहोमेषु च तृष्णीम् ॥ १७२ ॥

ग्रहग्रहणादिषु तृष्णीं प्रदक्षिणावर्त्तनम् ॥ १७२ ॥

१ कर्त्तव्यमिति शेषः । इदमत्रानुसन्धेयम्, सशस्त्रग्रहंभ्ये
चार्य धर्मः न शस्त्रमात्रे प्रतीतीयं न ग्रहग्रहणमात्रे न दोषमा-
त्रे इति । प्रदक्षिणक्रियाशेषत्वागन्तोपि प्रातस्तृष्णीमित्यनन
व्याख्ययंत इति ।

गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति शतः

हि मा इति ब्रूयाद्वा ॥ १७३ ॥

मवेति मन्त्रे विशेष । एतदेष्ट्यर्थकम् ॥ १७३ ॥

• सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७४ ॥

• गच्छति प्राङ्दुरु विष्णविति ॥ १७५ ॥

ततोऽसि तन्तुरस्यनुमा तनुह्यस्मिन्यज्ञे ऽस्याः

साधुकृत्यायामस्मिन्नन्ने ऽस्मिन्नल्लोक इदं मे

कमेद वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति पुत्रस्य

नाम गृह्णाति ॥ १७६ ॥

पुत्रस्याशी प्रार्थनार्थत्वाद्वाद्वादे प्रतिपन्नमाने पुत्रता-
म ग्रहणम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

आत्मनो ऽविद्यमाने तन्तवे त्वा ज्यो-

तिषे त्वेति वा ॥ १७७ ॥

अविद्यमाने पुत्रे आत्मनो नाम गृह्णीयात् । तत्स्थाने तन्तवे त्वा-
ज्योतिषेति वा प्रयोगः ॥ १७७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् ॥ १७८ ॥

• मन्त्राभाषाश्रुतिक्रियाशुचाराणप्रतिषेधः ॥ १७८ ॥

• वृतं त्रिसृजते येनोपेयात् ॥ १७९ ॥

येन मन्त्रेणोपेयात्तनैवोत्सर्गः ॥ १७९ ॥

संयज्ञपतिराशिपेति भागं प्रादनाति ॥ १८० ॥

साक्षाद्वाद्ययुज्यतामित्यध्याहारः । मन्त्रविसर्गमागम्याद्यत-

नयोऽन्तापच्छिन्नेषु प्रवृत्तिः प्रतिपत्तिरूपत्वात् ॥ १८० ॥

ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्पयतीति

श्रुतेः ॥ १८१ ॥

भृत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानं यथा स्यात् प्रैषवचनमात्र
मेव मा भूदिति ॥ १८१ ॥

इत्युपाध्यायकर्मकृतौ कात्यायनसूत्राविवरणे

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शने ऽमावा-
स्यायाम् ॥ १ ॥

श्रुत्यर्थमनुविधित्सुनाचार्येण पौर्णमासमनुविहितमिदानी-
मयसरमासं दर्शत्वानुविधानं कर्तव्यम्, तत्र च प्राकालीनः पिण्ड-
पितृयज्ञः सोऽनुविधेय इत्यत आह । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अग्नौ-
परोक्षान् अपराह्णः । तृतीयो मास इत्यपर वाक्यशेषात् । पूर्वाह्णे
वै देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितृणामिति । पिण्डपितृयज्ञ इति
पिण्डदानकर्मनाम् । अर्धांशुगमासक्षेपम् योगिनीं पिण्डैः पितृणां यज्ञः
पिण्डपितृयज्ञ इति । होमस्य च तादर्थ्यदर्शनात् । स दैवैः
प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददातीति । मासि मासि पोक्षममिति च ग्रह-
स्य यदैवैष न पुरस्ताद्य पश्चाद्दर्शोऽथैष्यो ददातीत्याह पिण्डदानमे-
वामिधीयते । न जपहोमादि । प्रयोजनं तदकरणेऽप्यावृत्तिः । च-
न्द्रादर्शनमन्नादिनापि भवति, तन्माभूदित्यमाषास्वयाविशेष्यते ।
तदैवोच्यतामिति चेत्, न अमाषास्या शब्दस्य कर्मविषयतापि ह-
स्यते । चतुर्दश्या पौर्णमासीमभिमृशेत्पश्चादोत्रामाषास्यामिति । तत्र की-
दोषः । चतुर्दश्युपवासपक्षेपि प्राप्नोति । अस्तुतथेति चेत् । न भू-
तिविरोधात् । यदैवैष न पुरस्ताद्य पश्चाद्दर्श इति । अनेन च
क्षयो लक्ष्यते तस्मिन् क्षीणे ददातीति श्रूयते । स च परमः क्षयः । इत-
रस्तु प्रत्यहमेव भवति । एषं च सति परमक्षयवितिष्ट एष कालं
पिण्डपितृयज्ञो भान्यत्रेति । यथाराज्यसूये पक्षमध्य अमाषास्ये दाक्षा-
योगश्च । पर्विकामाषास्यायां दृष्टेऽपि चन्द्रमस्यपराह्णे परमक्षय इति
क्रियत एव कालं पिण्डपितृयज्ञः । यदैवैष न पुरस्ताद्य पश्चाद्दर्श इति
क्षयोऽपलभ्यार्थत्वात् । तस्मिन्क्षीणे ददातीत्यथ यदक्षीणे दद्या-
त्समर्हः ह कुर्वादेयेऽप्यथ पितृभ्यश्चेति ॥ १ ॥

दक्षिणाग्नौ श्रपणं होमश्च ॥ २ ॥

गार्हपत्याद्वचनायापवादोऽयं वचनात् ॥ २ ॥

परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥ ३ ॥

तमित्यध्यास्यमाने न ज्ञापते कस्य परितरणमिति तन्निर्देशः । पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चार्थवद्येति । द्वन्द्वता मा भू-
वेकश इति ॥ ३ ॥

अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं श्रुवं वा तूर्णीं
गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाभिभवहन्ति तिष्ठन् ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यमिति वचनात् । अपूर्णता चरोऽस्तु-
क्ष । अपूर्णं पितृणामिति । तूर्णीमिति च लौकिकयागुच्चारणमति-
वेधो, न ह्यत्र मन्त्रप्राप्तिरस्त्यपूर्णत्वात् । उत्तरेण दक्षिणाग्निं तिष्ठन्प्र-
हर्त्तीति वचनात् ॥ ४ ॥

सकृत्फलीकरोति ॥ ५ ॥

फलीकरणं पुन पुनर्लोकं प्राप्तं सरुबुच्यते ॥ ५ ॥

सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मे-
क्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च ॥ ६ ॥

सारशब्द सकलतण्डुलवाची । प्रसिद्धे । ईपस्त्रिपत्रता वा
घाक्वशेषात् । श्रुताश्रुतं पितृणामिति । प्रमिद्धिरनैवान्तिष्ठी । गु-
ह्यपि सारशब्दप्रयोगात् । पूर्णं यं देवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामु-
पर्यर्द्धं पितृणामित्यपूर्णग्रहणम् । श्रपयित्वाभिघारयत्याज्येन । तत्पु-
तोऽन्यत्रापि दर्शनात् । आज्येनाभिघार्येति । तच्च यथाकथं चिदभि-
घारणमात्रं नियमामावात् । उद्वासनं दर्शयन् । पिश्यात्वात् । पूर्वभा-
गीयं मेक्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च । तच्च यथाकथं तमाहु-
तिसम्बन्धात् । होमश्च यन्मोपर्वीतना मादमुगेनैव देयत्वात् ।
त उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देयेभ्य इति । न वा पिश्याभ्यां

इत्यात् । प्रधानोपचारस्यायाज्याङ्गानाम् । महापितृयज्ञे च
देवाज्यग्रहणेः यज्ञोपवीतित्वविधानात् । स यज्ञोपवीती भूत्याज्या-
नि गृह्णातीति । प्राप्तानुवाद इति चेत् । नानन्यपरत्वाद्वाक्यस्य ।
मन्त्रलिङ्गाच्च । कन्ययहनाय पितृमत इति कन्यवाहनः पितृणामि-
ति पितृसम्बन्धात् । तस्मात्पिण्डयवेद्यहोमः ॥ ७ ॥

प्राप्त्य तद्वक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ॥ ७ ॥

अग्नौ मेक्षणमभ्यादधातीति । दक्षिणेनापरेण घामरेय स्फ्ये-
नेति शास्त्रान्तरात् ॥ ८ ॥

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥ ८ ॥

लेखाया ॥ ८ ॥

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यसव्येन वोद्धर-
णसामर्थ्यात् ॥ ९ ॥

अत्रामिनये द्युतिरुद्घादितोद्धरणसामर्थ्यादिति । इतीय वै
देयेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योथेयं पितृणामिति । पाणी द्वितीये-
चतुष्टयम् । अग्रे देवतीर्थम् । मूले मनुष्याणामिति । मयैवमित्य-
हुष्टमूल पा कनिष्ठिकाप्रदेशो वा । तत्राहुष्टमूलः पितृतीर्थं स्मर्यत
इत्यपमथ्यमिति । कनिष्ठिकोद्देशे हि सम्पत्ता भवति । सा च पित्र्य-
नुचितेति ॥ ९ ॥

असाववनेनिकेति यजमानस्य पितृप्रभृ-
तिव्रीन् ॥ १० ॥

असापिति नामादेशपूर्वकं यजमानस्य पितृप्रभृतिश्रीतवने-
जयति ॥ १० ॥

उपमूलं सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा
यथावनिकं पिण्डान् ददात्यसावेतच्च इति ॥ ११ ॥

अन्नमिति चाध्याहारः । उपरचमूलमित्यन्यपदविग्रहो नित्य-
समास्तः । मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तान्युपमूलं दिशानि
परिस्तृणानि अन्यत्रापि तृणार्थं इत्युक्तत्वात् लेभ्यामां कृत्वा य-
थावनिकं यत्र यत्रावनेजनं कृतं तत्र तत्र पिण्डान् दद्यात्सामंभ-
त्त इति पितृप्रभृति ॥ ११ ॥

१ ये चत्वामन्विति चैके ॥ १२ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

अत्र पितर इत्युक्तत्वादङ्ङास्त आ तमनात् ॥ १३ ॥

पितृडातामाभिमुख्येनोक्त्वा अदक्षिणं गत्वा दङ्ङाले २तमगा-
दपाङ् ॥ १३ ॥

आवृत्यामीमदन्तेति जपति ॥ १४ ॥

आवृत्तं गन्तेनैव मार्गेण । अथोपपत्यस्य जपतीत्युपदे-
शात् ॥ १४ ॥

अवनेज्य पूर्ववन्नीर्वि विसृज्य नमो व

इत्यञ्जलिं करोति ॥ १५ ॥

विश्वेसनोपदेष्टात्पूर्वमेव नीविमन्परिधानम् । प्रति नमस्कारं
वाञ्जलिकरणम् । पदद्वयो नमस्करोतीति घञनात् । पदद्वयो नम-
स्करोतीति सुप्रकारानुपदेशाच्चेति चेत् । स्थान्माहाविज्ययज्ञे उक्त-
त्वात् । पदवा नमस्कारमिति श्रुतेश्च । तुल्यत्वात् पदद्वयो नम-
स्करोतीति ॥ १५ ॥

१ यदि द्विपितृकः स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वायुपलभ्येदिति
विशेषः । शौनकः 'नामान्यविद्वान् पितः पितामहः प्रपितामहः' इति ।
व्याघ्रपात् 'गोत्राशाने फादयप' इति ।

२ तमं ग्लानिः, वा ग्लानिपर्यन्तमित्यर्थः । पिण्डुः 'यथाशक्ति
प्राणनिरोधं कृत्वासीत्' इति ।

एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रति पिण्डम् ॥ १६ ॥

यद्वयचनोपदेशात् त्रिणि त्रीणि ॥ १६ ॥

ऊर्णा दशा वा ॥ १७ ॥

येति विकल्पः ॥ १७ ॥

वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा ॥ १८ ॥

उत्तरग्रहणाद्देव यवसी अभिप्रेते । ततश्चोर्ध्वं पश्चाद्यतः ॥ १८ ॥

ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति ॥ १९ ॥

पिण्डमूलेषु । तर्पयत् मेपितृनिति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

अवधायावजिघ्रति यजमानः ॥ २० ॥

स श्रापं यजमानसंस्कारः । स यजमान भाग इति वचनात् ।
ततश्च नाभ्यर्धुरयजिघ्रति । अथायजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति ।
प्रतिप्रयोगसामर्थाद्भ्यर्धुरेव । प्रत्यवधाने इवप् प्रयोगाद्येति चेत् ।
स्वात्कार्यार्थत्वात् । निरप्याज्यं प्रातर्दोहनमिति यथा ॥ २० ॥

उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ ॥ २१ ॥

अभ्यादधातीति यावय शेषः । तत्र च पूर्वं सहस्राच्छिन्नानि
तत उल्मुकम् । अग्नौ सहस्राच्छिन्नान्यग्न्यादधाति पुनरुल्मुक-
मपि खजतीति वचनात् । अजादित्वाद्वाप्यक्षरत्वाच्च पूर्वं-
निपातः ॥ २१ ॥

१आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति

पुलकामा ॥ २२ ॥

१ पुत्र कामा यजमानपति 'आधत्तगर्भम्' इत्यनेन मन्त्रेण
मध्यमपिण्डं प्राश्नाति, मुनकीति यावत् ।

प्रसवसमर्थेति चाक्यशेषः ॥ २२ ॥

पिण्डपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह—

प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोपि जीवान्त-

र्हितेपि ॥ २३ ॥

दानं प्रयच्छंत एव । पितृशब्दस्याधिकेपविषयत्वात् ॥ २३ ॥

जीवतृपितृकस्य होमान्तम् ॥ २४ ॥

कर्म स्यात् ॥ २४ ॥

व्यवेते जातृकर्ण्यः ॥ २५ ॥

कुतः । यस्मान्न जीवेन व्यव्वेते दानं मेने जातृकर्ण्य ॥ २५ ॥
किमिति न व्यव्वेते—

न जीवन्तमतीत्य ददातीति ॥ २६ ॥

शास्त्रान्तरेषु अथवात् । अतो होमान्तं कर्म
स्यात् । यद्येधमनारम्भ एव श्रेयान् । कुतः । दान-
स्य प्रधानभूतत्वात् । न च प्रधानमावेद्दानं प्रवृत्तिरस्ति । अ-
तो नारम्भ एवेत्यवधार्यते । अतुर्दृश्युपवासपक्षे ऽमावास्यायां पूर्वाह्ने
दर्शयागः । तत्र चापराह्णे पश्चात्पिण्डपितृयज्ञः । अमावास्यापवासे
पूर्वः प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तत्रानियमे प्राप्त आह—

पूर्वो वाङ्मत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥ २७ ॥

पूर्वं एव दर्शात्पिण्डपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः । एतदङ्गत्वप्रतिपा-
दकवाक्यात् । पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञ निष्पृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रत-
नुत इति । अमावास्यायामेव पूर्वो भवति ॥ २७ ॥

इदमेव विचार्यते । किं पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमुत्तानङ्गमिति ।
किं तावत्प्राप्तम् । अवङ्गमिति श्रूम—

प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनाहिताग्नि-

श्रुतिभ्यो नाङ्गम् ॥ २८ ॥

प्रकरणभेदात् । प्रकरणपठितमङ्गं भवति, न चार्थं तत्प्रकारणे पठ्यते । किं च कालभेदात् । पूर्वोक्ते पराह इत्यङ्गानां चैककालता भवति । अपि च लिङ्गं भवति । यस्मिन्ना गृहीतः पौर्णमासेन यजन । विष्टपितृयज्ञेयामावास्यामवस्ये नामावस्यमन्तरेणापि विष्टपितृयज्ञं दर्शयति । तच्चातङ्गं उपपद्यते । अनुग्रहवचनं च पृथग्दर्शयति । कथमेवां पितृयज्ञेनन्तरितो भवतीति । अथाङ्गं स्यात् । कथमेवामावास्यां हविरनन्तरितं भवतीत्युक्तं इत्या वेत्य-
मावास्यानुग्रहेणैवानुगृहीतः पितृयज्ञोऽनुग्रहवचनं पृथक् गोपय-
द्यत । अपि चानाहिनाग्निधुतिर्भवति । अथ नाहिताग्निना चार्थं इति अङ्गायै हि द्वौ असति न कियेत । ततोऽप्यनङ्गमिति ॥ २८ ॥

अङ्गं वा समभिव्याहारात् ॥ २९ ॥

अथवाङ्गं विष्टपितृयज्ञः । पुन एवम् । समभिव्याहारात् । समित्येपीमायेनाभिव्याहारो वाच्यः वाक्यादित्यर्थः । पूर्वेषु पितृ-
यज्ञो निष्क्रम्य कृत्वा प्रातर्देवेभ्यः प्रतननम् । यच्च येन यिना न भवति तत्तदर्थं, तादर्थ्यलक्षणं तु तदर्थं, तस्मादङ्गमिति । यन्तु प्रकरणभे-
दादनङ्गमिति । प्रकरणान्तरसमधीतमप्यङ्गं भवत्येव । यथा प्रचार्यः
सौभाग्यार्थः चेति । निप्रचालमप्यङ्गं भवति । यथाप्रहोवाग्मुद्रण-
लिङ्गं वचनं द्रष्टव्यम् । अनुग्रहवचनमयं वाशोङ्गं वेत्त्युपपद्यते । अथ-
नाहिताग्निना चार्थं इति वचनम् । तस्मादङ्गं विष्टपितृयज्ञ इति ॥ २९ ॥

विष्टपितृयज्ञः प्राजादित्यादनुपिहित इदानीमावास्यामनुपि-
धीयते—

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां च्छिन्नचि

शात्मलीं वेपेत्येत्यूर्जेत्येति ॥ ३० ॥

३० न उदेता चान्द्रमा इति ज्ञात्वा पर्णशाखां छिन्नचि । पुन
एतत् । तर्द्वेके दृष्ट उपपत्तन्तीति वचनात् । अदृष्टे वा । तत्पुन । म-
मावास्यायां अमावास्यायां यजतेति श्रुत्यात् । पर्व- पञ्चाङ्गः । वा-

मीली१ वा । अमीमयम् धेत्वर्यः । इवेत्येत्तुर्जैत्येति वा तामाच्छिनसी-
पेत्तुर्जैत्येति हि श्रूयते । ॥ चानयोर्मन्त्रयोः करणत्वात्समुच्चयः ॥ ३० ॥

छिनदमीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥ ३१ ॥

छिनमीति उभाभ्यां सम्बध्यते । कुतः साकाङ्क्षत्वात् । उभायोद्वेद-
ने धिनियुक्तत्वात् । तामाच्छिनसीपेत्तुर्जैत्येति ॥ ३१ ॥

सन्नमयामीति वोचरे ॥ ३२ ॥

तत्कुतः । ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टिं घचनात् । अनुमार्ष्टिं च प्र-
गुणीकरणमात्रञ्च मन्त्रालङ्कारादेव प्राप्तमाचार्येण नामिहितम् । एव च
सति त्राप्यपि मन्त्रो माध्वन्दिने पाठाच्छेदने धिनियुज्येते दिकन्वेन ।
अक्षरस्त्वनुमार्जन एव कावधपाठात् ॥ ३२ ॥

बहुलपलाशमशुष्काग्रां प्रागुदीची-

मन्यतमां वा ॥ ३३ ॥

मन्यतमामिति घचनं न सर्वदिविषयम् । प्राचीमाहरति उ-
दीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरतीति घचनात् ॥ ३३ ॥

वृतमुपैति ॥ ३४ ॥

अनिर्ज्ञातकालस्य शाखाच्छेदनस्यावसरविषयवेदमुक्तम् ।
ततश्च प्रतोपायनीयाशनोत्तरकाल छेदनमिति । तत्प्रातिश्च प्रकर-
णाविभागात् । सूत्रकारोपदेशाच्च । पूर्वोक्तमास्यदन्यदिति ॥ ३४ ॥

प्रतग्रणे नियमो माभूदित्याह—

इयथोक्तं वा ॥ ३५ ॥

१ तस्या अयवयं शमीली ताम, 'तस्या हृत्, टिङ्गाणम्' इति
पाणिनिस्तुष्टाभ्यां हृन्डोष्प्रत्ययाभ्यां रूपम् ।

२ तथाचापस्तम्बः 'ऊर्जेत्येति सन्नमयत्यनुमार्ष्टिं वा' इति । स-
न्नमनमृज्जकरणम् ।

३ यस्मिन् काले वैकल्पिकमुक्तम् तत्र काले वा भवति इदं चेति
सुत्रार्थः ।

मातृभिर्वत्सान्सृज्य वत्सः शाखयो
पस्पृशति वांयव स्थेति ॥ ६६ ॥

संसर्गश्च मेलापकः । वत्सस्य चोद्दिश्यमानत्वात्प्रतिवत्समु-
पस्पर्शनम् । लिङ्गं चाविपक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव । क्वचिद्यो-
पदेयापुंशःसामिति । यदि वत्सपदः स्त्रीविषयोपितदैतदुपपद्यते ।
तथा च पाणिनि । भ्रातृपशुसङ्केष्यतरुणेषु स्त्री इति । स्त्री शब्दः
साधुमंयति तरुणेषु पुंशब्द इति । अथ च सति स्त्रीयस्ता भवि-
ष्यथो गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उपायव स्थेति चैके ॥ ३७ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्तिउपस्पर्शनं च पृथक्करणार्थं उच्यतेइति ॥ ३७ ॥

देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥ ३८ ॥

शाखयोपस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्येति वचनात् । एकस्याधो-
पस्पर्शेन सर्वासां संस्कार इति । कुत एतन्मन्त्रे बहुवचनोपदेयात् ।
भाव्यायध्वमस्या इति । ततश्च घाहिनी दध्येंद्रमित्यत्र मन्त्रो विप-
रिण्यत इति सम्प्रदायः । अपरे तु भ्यायनिगदस्वादिपरिणाम-
मिच्छन्ति । येषोपस्पृश्यते तस्य एव संस्कार इति । बहुवचनं पूजा-
र्थम् । एता उद्या उपसः केतुमकतेति यत् ॥ ३८ ॥

ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥ ३९ ॥

मन्त्रे हीम्नशब्द एव दृश्यते स एव मा भूदित्यत आह मा-
हेन्द्रं वेति । अत्रश्च विकल्पः । तच्च वचनात् । मर्दकं माहेन्द्राये-
ति कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य

पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥ ४० ॥

हान्यगारे तयोरन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनम् । यजमान
मर्दनं च पशुविधेयभावाद्गुह्यमानकंपि नोच्यते । पशूनां तु हान्य-

ऋभूतानां पालनमिद्देश्यते । ततश्च घहिनीदधानि विपरिणामः ॥ ४० ॥

मूलादुपवेपं करोति ॥ ४१ ॥

घेषोऽस्युपवेप इति । मूलतः शाखां परिचास्योपवेपं करोतीति यत्रगात् । उपवेपनिष्पत्तौ च मन्त्रः । शाखायाश्च परिचासनं संस्कारः । ततश्च केवलायामामिशायां तृष्णिमेव शाखापरिचासनम् । परिचासितया हि पयसोपाकरणमिति ॥ ४१ ॥

सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ ४२ ॥

सान्नाय्येऽप्युपवेपः । कुतः । शाखासंयोगात् । शाखां परिचास्योपवेपं करोतीति ॥ ४२ ॥

उपधानाद्भोभयोः ॥ ४३ ॥

पाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उपधानार्थस्यादुपवेपस्योभयत्र प्रवृत्तिः । ततश्च शाखाभावे पारयो भवति ॥ ४३ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वध्नाति कुशौ ॥ ४४ ॥

वसोः पवित्रमित्यनेन मन्त्रेण कुशायेवपवित्तं वध्नाति शाखापानम् । ते चैते परिचासनपवित्रमन्त्रेण शाखोपगूहनात्पूर्वं कर्त्तव्यम् । अर्धादि पात्रो वाय्यत इत्युक्तं विरोधेऽर्थस्तत्परत्वादिति । पश्चाच्च परिचासनादौ क्रियमाणे सति उपगूहनमदपार्थं स्यात् । इष्टार्पणाच्चास्याः शाखायाः अनाश इति । दृष्टे च सति तादृशपरिकल्पना साध्यी । अतः पश्चादुपगूहनमिति ॥ ४४ ॥

त्रिवृद्धा ॥ ४५ ॥

श्रित्रिष्टुप् घेष्यमिधीयते । तां वध्नाति । पाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४५ ॥

यवाग्वाग्निहोतहोमः सन्नयतस्तां रातिम् ॥ ४६ ॥

तां रात्रिमिति घचनात् पक्षमध्ये आमावासे न यवागू निधनः ॥ ४६ ॥

आपस्तम्बः, त्रिष्टुप्संमय पवित्रं शाखायां शिथिलमवसर्जति' इति ।

हुत उपसृष्टां प्रव्रूतादित्याह ॥ ४७ ॥

हुनेप्रिहोत्रे दोग्धारमाहोपसृष्टां प्रव्रूतादिति ॥ ४७ ॥

प्रोक्ते द्यौरसीति स्थात्यादानम् ॥ ४८ ॥

उपसृष्टेति प्रोक्ते दोग्धा प्रति प्रह्ने द्यौरसीति स्थात्यादानम् ।
तथाधिधयणार्थमतश्च धायव्ये पयसि अधिधयणाभावादानादान-
म् । एवं कार्योपस्था च यथाधयण्योदादाने विपरिणामः । द्यौः सः
पुषिधी स इति ॥ ४८ ॥

• मातरिश्चन इत्यधिश्रयति ॥ ४९ ॥

स्वालीय ॥ ४९ ॥

यसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥ ५० ॥

प्राग्नेति धिक्कल्पः । तच्चैतच्छ्रौतं प्रागुदग्ग्रहणम् । स्मार्त्तं
हि यद्यगमन्तरेणापि प्राग्नेत्येव । प्रयोजनं तदपचारे श्रौतं प्रा-
गधिश्रयम् ॥ ५० ॥

वाग्यतो दोहयत्यश्रूद्रेण ॥ ५१ ॥

दोहयतीति कारितत्यादौपयणा गां धुषवेति । अश्रूपयुंदासा-
न् क्षत्रियवैदपयोरप्यनुवा ॥ ५१ ॥

स्थात्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥ ५२ ॥

स्थात्यन्वारब्धे यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपत्य-
श्रुयुः ॥ ५२ ॥

कामधुक्ष इति प्रश्नः ॥ ५३ ॥

कां दुग्धयानसीति दोग्धारं पृच्छति ॥ ५३ ॥

प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥ ५४ ॥

अभून्निति प्रोक्ते गोमाग्निं सा विश्वायुरिति आह ॥ ५४ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥ ५५ ॥

एवमितरे द्वे दोहयति । एवं शब्दाच्च समस्तः क्रियोपदेशः ।
अयं तु विशेषः । उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमभिदधाति ॥ ५५ ॥

विसृष्ट्वागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥ ५६ ॥

दोहयतीति वाक्यशेषः । अनन्वारम्भवात्प्रथमयोश्च प्रतिषेधाच्च
घोर्भेषत्वेन । उत्तरा दोहयतीत्येतावत्सुक्ते न जायते ॥ ५६ ॥
क्रियत्यो बुद्ध्यन्त इत्यत आह—

यावत्स्वमधिकारात् ॥ ५७ ॥

यावत्स्वमभ्यास ग्राहकत्वाच्च इति । कुत एतत् । अधिकारात्
अपरिहाने सत्याधिकारो व्यवच्छेदकः ॥ ५७ ॥

तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥ ५८ ॥

तिस्रो वा बुद्ध्यन्ते । त्रित्वे हि निश्चयं बहुवचनं व्यवहितम् ।
मनु चतुर्थादायपि भवत्येव । सत्यमेव ॥ ५८ ॥

आदिसामर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

नित्यगतमेव बहुत्वमाद्रियते । उक्ते हि बहुत्वे कृतः शास्त्रार्थः
इति किमित्युत्तरं गम्यत ॥ ५९ ॥

दर्शनाव्च ॥ ६० ॥

इदयते चायमर्थो यथा बहुवचनप्रयोगे त्रित्वगतमेवो-
पादीयते । कृष्णा मौष्मा धूष्णा भान्तरिक्षा । इदमग्रे विख्यातं । शक्यं
घेयुता । सिन्धुमास्तारका इति । पञ्चबहुवचनान्यनुप्रसंग्य पञ्चदश
क्षेपति । अर्द्धमासानां वा एतद्वचनं यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन-
भालभत इति ॥ ६० ॥

परिक्षालनमानयति सम्पृव्यध्वमिति ॥ ६१ ॥

तथाध्यंरानयति दोहमात्रे अन्यस्य श्रुतत्वात् ॥ ६१ ॥

उद्धास्यातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥ ६२ ॥

प्रातर्द्धुतशेषेणेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे । तदा प्रातर्द्धुतशेषेणेत्ये-
वावश्यत् । अतः प्राक् शब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात्पूर्व्यं यद्बधुतशेषं
प्राप्य होमशेषमित्यर्थः । आतनक्तीति आतनञ्जनात्पूर्वसङ्कोचनार्थः ।
सङ्कोचः काठिग्नं तत्सायं होमशेषेण सुकरमिति । इन्द्रस्याधेति
खापलक्षणम् । महेन्द्रस्वापि आयात् । तत्रैकेन्द्रायति कुर्व-
न्तीति ॥ ६२ ॥

सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन विष्णो

हव्यमिति ॥ ६३ ॥

अयोश्चकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधातीति यचनात् ॥ ६३ ॥

निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ६४ ॥

निधाय तत्रयो वत्सापाकरणं पूर्ववत् । तच्च पयस्येन्द्रं पयो
ऽमासास्यायामिति ॥ ६४ ॥

प्रातराग्नेय ऐन्द्रामश्च द्वादशकपालो

ऽसन्नयतः ॥ ६५ ॥

स पय उभयत्राक्युत आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेयग्रहणम् ।
अमा ये गोच यत्सुयंसतीत्युपक्रम्य तस्मादैन्द्रामो द्वादशकपालः पु-
रोडाशो भवतीत्याह । तथैतदसन्नयतः ॥ ६५ ॥

निरूप्याज्यं प्रातर्दोह्नमन्यस्मिन् ॥ ६६ ॥

आज्यनिर्वापे कृते प्रातर्दोह्नमन्यस्मिन्पात्रे कर्त्तव्यम् । म-
न्यस्मिन्निति ग्रहणार्थं दोहस्य तत्रैवान्वयनम् ॥ ६६ ॥

परिक्षालनान्तं कृत्वा सायं दोहमाहृत्य प्रातर्दो-

हः श्रपयित्वाभिघायोद्धास्योभावनक्ति ॥ ६७ ॥

१ यदि मृन्मयं स्यात्पूर्णं दाहं यान्तर्दधाति ।

मातर्दोहं अर्पयित्वा सायं दोहाहरणम् । यथासुत्रे दृष्टार्थना
मयति । अभिधारणं च पयसः । उभावनकोटिं प्राणदानं त-
युभयो ॥ ६७ ॥

शृतस्याग्नेवद्यतीति श्रुतेः ॥ ६८ ॥

अपन्यायत्वाच्छ्रुतप्रहरणम् । यन्ना हि पूर्वं कर्म श्रुति । पद-
घटयति तच्छ्रुतस्य प्रथमम् ॥ ६८ ॥

समस्य मार्जनम् ॥ ६९ ॥

शाखापिथेषु सह मार्जनम् । तच्च पुनः शाखायामेव क-
र्तव्यम् । मार्जनमात्रं एव अघणात् ॥ ६९ ॥

इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनम् ॥ ७० ॥

तनुं च यथा देवतमप्यदित्युक्तत्वादयावयमेतत् । न समान्ना-
यज्ञापताघरात् । अज्ञाप्यमानं हि समाम्नाये परादिता पूर्वा-
न्या-
येन इन्द्राग्न्यादित्यस्य पूर्वव्यूहनशयतैव प्राप्नोति । तस्मात्साधूक्तमि-
न्द्राग्न्योरिति व्यूहनामात् ॥ ७० ॥

सह शाखाया प्रस्तरानुप्रहरणम् ॥ ७१ ॥

प्रस्तरप्रहरणस्य निर्णेतकालत्वात् शाखाप्रहरणस्य चानि-
र्णेतकालत्वात् प्रस्तरणं सह शाखा प्रहरतीति वाक्यार्थः ॥ ७१ ॥

परिधिभिः सहोपवेप जहोति जोहोमि त्वा

सुभगसौभगाय पुरुत्तम पुरुहूतश्रवस्यन्निति ॥ ७२ ॥

मन्त्रभेदाच्च कर्तृभेदस्ततश्चाग्नीनुपवेप जुहोति ॥ ७२ ॥

पौर्णमासप्रदन्यदसद्यः ॥ ७३ ॥

१ प्रतिपत्तिरियम्, चरितार्थत्वात् । अथा नाशदोषादौ सट्दृष्ट-
हीतेनाज्येन हाम ।

न चायमनिर्देशः । प्रकरणसाधारण्यात् । साधारणत्वाद्धर्मा-
णात् । एवं चोभयत्र गुणकामप्रवृत्तिरविच्छेदा । १ इयांस्तु विशेषः ।
असद्यः ॥ ७३ ॥

सोमयाजी सन्नयेत् ॥ ७४ ॥

सोमयाजिनो नियमः ॥ ७४ ॥

कामादितरः ॥ ७५ ॥

तस्मादप्यसोमयाजी सन्नयनयेदिति ॥ ७५ ॥

त्रिंशत् वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥ ७६ ॥

तस्मादु त्रिंशत् शतमेघ वर्षाणि यजेत इति श्रुतत्वात् । दर्शपूर्णमा-
सप्रहणं न कर्तव्यम् । उपक्रमादेतस्मिन्नेः । कर्तव्यं वा । मानन्त-
र्वात्साम्नास्यस्य तद्गुणकविषयतैव मा भूदिति ॥ ७६ ॥

पञ्चदशदाक्षायणयजी ॥ ७७ ॥

पञ्चदशायणयजी स्वाद्यो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजे-
तेति ॥ ७७ ॥

अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥ ७८ ॥

एव शब्द इत्यर्थः । यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं एवं दर्शपूर्णमासाप-
र्षाणि । उभयोस्तुल्यशास्त्रत्वात् २ । यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहोति । या-
वज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । दर्शपूर्णमासयोः साम्नास्यघ-
तौष्ठ्यानुविधानं कृतम् । इदानीं दक्षायणगुणकयोः कर्तव्यम् । तत्र
च पयस्या विधत्ते । सा च दधिपयोभ्यां माव्यते । विकारस्याप्यघ-
र्मातिदेशं प्रत्यपेक्ष्य किमत्र दग्धो घर्मा उत पयस इति । अनेनाति-

१ अत्र 'उक्तादप्यत सर्वे दर्शपूर्णमासवद्भवति' इति शेषः ।

२ अतश्च विकल्पः, तस्याच्चापस्तम्भः क्षमकामो दर्शपूर्णमासापे-
षाणाम् सर्वकामो वा शुभपत् कामयेताहारपृथक्त्वे वा यावज्जीवं
यजेत त्रिंशत् वर्षाणि वा जीर्णो वा विरमेत्' इति ।

देशप्रसङ्गेन यावानतिदेशः स सर्वोभिधीयते । तत्पूर्वकत्याह्वय वि-
शेषातिदेश ऊहो याध्व्येति ॥ ७८ ॥

तत्र तावदतिदेशविचारः क्रियते । यावद्वैकृतीषु चादेनासु या-
गाद्यं न च प्रतिपाद्यते सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस कामः ऐन्द्रा-
ग्रमंकादशफपालं निर्वपेत् प्रजाकामः अग्नीषोमीयमजमालभेतेति
चैवमाद्यासु किं यावदुक्तं निर्वापमात्रं आलम्भमात्रं च उत
यागा एत इति ? । एतदलक्षणात्पात्कर्मणो यावदुक्तान्येतानीति प्राप्त
उच्यते—

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥ ७९ ॥

कर्म एव आख्यातशब्दो व्यापारशब्दो यो द्रव्यदेवतायुक्तः
स यजतिः प्रत्येतव्यः । यागः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । यद्यपि यज-
तिर्देवितिरिति च घातोर्निर्देशकस्तथापि तस्य द्रव्यदेवतासयोगामा-
यात् तदर्थं एव सूत्र्यते । द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो याग इति ।
कुत एतत् । द्रव्यदेवतासयोगात् । यच्च द्रव्यस्य देवतोद्देशेन
त्यागः स याग इति । द्रव्यदेवतायुक्तं च कर्मशब्दे यागं दर्श-
यति । मैत्रावाहस्पत्यं चरुं निर्वपतीत्यभिधाय तयोऽन्योरव-
द्यन्नाह मित्रावृहस्पतिभ्यामनुग्रहीत्याभाष्याह मित्रावृहस्पती यजेति
वपद् कुने जुहोतीति सहानुवाचनविधिपरे वाक्ये यागं दर्शय-
ति । तथा पशावग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति वपद् कृते
जुहोतीति प्रेषविशेषविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति । एकदेशसितमपि
च लिङ्गं छातीं पुलाकवत् सर्वैर्गगमकम्भवति न्यायस्य नुस्य-
त्वात् । तस्माद्यागा एत इति ॥ ७९ ॥

यागेषु सत्सु किं यागमात्रं भवत्युत धर्मा अपि सन्ती-
ति ? । यदा च सन्ति तदा किं पूर्णाहुतिका, उताग्निहोतिका, उतद-
र्शपाणमासिका, उत ज्योतिष्टोमिका इति, अथ दर्शपूर्णमासि-
का एवेति । किं तावत्प्राप्तं धर्मोणामनाम्नानादधर्मका इति, एवं
प्राप्तंभिर्वीयते—

दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥ ८० ॥

सामर्थ्यादित्यर्थं हेतुर्धर्मसंज्ञायां तद्विशेषे च । साधारणधर्मं

सत्तायां तावत् एवमेवाधोदनाः समर्था मयन्त्यधवन्त्यो मयन्ती-
त्यर्थः । इतरथा सापेक्षाः सत्योन्निर्धिकाः स्युः । तत्कथम् । सौर्ययोगेन
प्रहयधर्ममायवेदित्यपरिपूर्णं वाक्यम्, यच्च नामापरिपूर्णं तदध्या-
हारेण यानुपद्वेण वा पूर्यतव्यम् । न हि धंदे मात्रामात्रस्याध्या-
नर्थक्यमिष्यते । तेनात्र विध्यन्तानुपद्वेण वाक्यपूरणायानर्थक्यं
मा भूदिति । स च द्वायपौर्णमासिकः सामर्थ्यादेव । स एवात्र शेषी-
भयितुं समर्थः । व्यक्तलोदनाद्योदितत्वेन निर्वपति संशब्देन च
प्रतीयमानत्वात् । नाम्य इति । विध्यन्तानुपद्वेण च धर्माणामनुपद्व
इति द्वायपौर्णमास धर्मो इति सूत्रनम् । इष्टपशुमिति च इष्टपु-
पशो चेति द्रष्टव्यम् । पश्वन्तरेषु ह्यग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिं पश्वन्तरे-
ग्नीषोमीयद्वयनांशति ॥ ८० ॥

दर्शनाच्च ॥ ८१ ॥

इत्येते धायमर्थो यथा द्वायपूर्णमासधर्मो इष्टपशुषु प्रयत्न-
स्त इति । सावित्रीमिष्टिं निर्वपतीति प्रकृत्याह । तस्ये प्रयाजेषु
तायमानेषु ब्राह्मणो धीणागार्थी इक्षिण्य उत्तरमन्द्रामुद्वापने तिस्रः
स्वयं सम्भृता गाथागायतीति गाथागानांविधिपरे वाक्ये प्रया-
जान्दर्शयति । तथा पशो स उत्तरमाधारमाघार्यान्दर्शयन्
स्तुवी पयैः य जुहा पशुः सममलीति पशुसमज्जनविधिपरे वाक्ये
उत्तराधारं दर्शयति ॥ ८१ ॥

एव सर्वेष्टिष्वयानुमानिकयत्नेन धर्मप्राप्तिरभिहितम् । इदानीं
तदपवादत्वेन प्रत्यक्षेष्टेन धर्मप्राप्तिरभिधीयते—

वैश्वदेवधर्माश्चातुमास्येषु वचनप्रवृ-

त्तिभ्याम् ॥ ८२ ॥

वैश्वदेवधर्ममिति चातुर्मास्यानां प्रथमं पर्वं, तस्य धर्मो उत्तरेषु-
पर्वेषु प्रयत्नं ते, कुतो, वचनात् । वचनादिति हेतुमात्रमुपदेशः ।
ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः । प्रतिपर्वं वचनं भवति, एतावद्य

१ किम, केन, कथम्, इत्यत्राप्येषु कथमंशमावाहपरिपूर्णता
वाच्यस्य ।

पञ्च हवीर्हवि भवन्तीति । तानि धाम्नेयादीनि वैश्वदेविकाणि पञ्च-
घोघन्ते । तेषां चोपक्षीणत्वात्तद्धर्मकाणीति गम्यते । धर्मप्रवृत्तिं
च दर्शयति शुनासीरीये । आद्येयैतान्येव पञ्च हवीर्हवि भवन्ती-
त्यभिधाय तस्यावृत्तोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न मध-
न्याग्रिमिति प्रतिषेधति । प्रतिषेधश्च प्राप्तपूर्वको भवति । अप्राप्तत्वा-
च्चात्तरवेदिप्रतिषेधोऽनुवादकः ॥ ८२ ॥

सोमाञ्चावभृथे सामप्रतिषेधात् ॥ ८३ ॥

सोमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः । कुतो यच्चगा-
त् । च शब्देन यचनमनुकुर्यते । उच्यते ज्ञेयशब्देनेन यचनं नाम-
धेयमवभृथ इति । सामप्रतिषेधाच्च । सोमिकादवभृथाग्राम सामा-
न्येन सामगतं प्राप्तम् । तत्प्रतिषेधो विधीयते । नाप्राप्तं प्रतिषेधति ।
तत्र न सामगीयत इति ॥ ८३ ॥

कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात् ॥ ८४ ॥

कणापासनक्रियाच रुधिरापासनक्रिया तथो एवासुक्पशौ-
रिति यचनेन प्राप्नोति । सा च प्रतिषिध्यते । न मन्त्रोपदेशादिति ।
यद्यप्येवक्रियाप्राप्तिः स्यात् न मन्त्रे उपदिश्येत उपदिश्यते च रक्ष-
सां भागोसीति तस्मात्तावन्मात्रमेव भवति । अशेषक्रियाविषयं य-
चनमित्यावृद्धानिष्टवर्धमिदमुक्तम् ॥ ८४ ॥

विशये लौकिकमयुक्तत्वात् ॥ ८५ ॥

विशयः संशय उच्यते । यथा आज्यश्राद्धेषु सामसु अग्निमु-
पधाय स्तुघन्तीति, किं लौकिक अग्निद्रव्यं उत वैदिकमिति । अत्र
लौकिकं प्रदीतव्यम् । अयुक्तत्वात् । इतरस्य च विविष्टकार्यसंयो-
गादिति । ननु अन्ये चायुक्तत्वादित्यभिहित एवाय न्यायः । न प्र-
करणसमधीतविषयता तस्येति । अस्य पुनरप्रकरणसमधीतविषय-
तेति योगान्तरारम्भः ॥ ८५ ॥

दर्शपौर्णमासधर्माः सौर्यादिष्वपि भवन्तीत्येतदुक्तम् ।
दर्शपौर्णमासयाश्च पद प्रधानानि । तत्रैतच्चिन्त्यते किं य-
स्मिन्कस्मिंश्चिद्वैकृते प्रधाने यतः पुनश्चिद्धर्मपरिप्राप्तिरुक्त नि-

यमकारिकारण किं चिदस्तीति? । किं तावत्प्राप्तं नियमकारणाभावा-
दानियम इति । एवं प्राप्त उच्यते—

विधिविशेषः कर्मण्येकद्विशब्दपरिमाण-

द्रव्यदेवतागुणसामान्येभ्यः ॥ ८६ ॥

विधेर्विशेषः विधिविशेषः वैकृते प्रधाने एकार्थादिभिर्विशेषै-
र्विशेषेण धर्मप्राप्तिः । यथा सौख्यं देवतैकात्म्ये नायान्तरसामान्यताप्ते-
यधर्मप्राप्तिः । सत्यपि व्यक्तरूपे निर्वपति संशब्द न च सामान्यतामी-
यादिभ्यः । सदृशे हि प्रतीतिर्भवति । प्रतीतेन च धर्ममध्यस्थ इत्यनेन ।
द्विदेवतयाश्चान्नायैष्यन् चान्नायामीयविध्यन्तः । द्विरवसामान्यात् ।
एन्द्राग्नस्यापीति चेत् । न शब्दपरिमाणात् । उभौ हि पञ्चाक्षरावि-
ति । मारुते च शब्दपरिमाणादेन्द्राग्नविध्यन्तः । द्रव्यसामान्येन च
विध्यन्तप्राप्तिर्यथा पुरोडाशे पौरोडाशिकाः । साक्षात् च साक्षा-
यस्य । देवतासामान्येन च विध्यन्तप्राप्तिर्यथाग्नेये आग्नेयस्य । ननु
चेतद्व्याच्यम्, एकत्वेनैव मतार्थत्वात् । वाक्यं वा, सौख्ये चराचरी-
योमीयधर्मपरिमाणार्थं नञ् हि सामोप्यस्तीति । इन्द्रसद्भावादे-
न्द्राग्नविध्यन्त एन्द्रं पुरोडाशे । तदेतदनुदाहरणम् । न ह्यत्र देवता-
सामान्यमस्ति समुदायात्सद्धितोत्पत्तेः । कस्तुहंश्च समाधिः । यस्यनि
द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समथायादिति । तादृश्येन देवतासामान्यो-
पपत्त्यसः । गुणसामान्येनापि विध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते । यथा प्रतिका-
मान्ये पौर्णमास्यां क्रियमाणे पौर्णमास्याग्नेयविध्यन्तः । अमायास्या-
याममायास्याग्नेयविध्यन्त इति । कालो ह्यत्र गुण इति । तदेतदप-
रेनुदाहरणमाहुः । न हि कालो गुण इति शक्यते वक्तुम् । सगुणं
हि कर्म काले विश्रीयत इति । गुणसामान्ये तर्हि किमुदाहरणम् ।
अस्ति वैश्वदेवो द्वादशकपालस्तत्र देवतानेकत्वसामान्यादेन्द्राग्नवि-
ध्यन्तेनाग्नीषोमीयविध्यन्तेन धानियमेन भरितव्यमित्येवं प्राप्त
आह । गुणसामान्यादेन्द्राग्नविध्यन्तः । उभौ हि द्वादशकपालार्थ-
ति । शब्दपरिमाणान्तप्रोदासीनमेव ॥ ८६ ॥

अथ द्रव्यदेवताविरोधे किं द्रव्यसामान्येन विध्यन्तनियमोस्तु
उतदेवतासामान्येनेति? । यथावैष्णवे नवकपालं द्रव्यसामान्येन

पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुयाजविध्यन्त इति । तत्र नियम-
कारिफारणाभावादनियमे प्राप्त आह—

नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य

समवायात् ॥ ८७ ॥

अथ नानियमो द्रव्यस्य सामान्येन पौरोडाशिको विध्यन्तो
नोपांशुयाजकस्य । द्रव्यदेवतयोर्द्वयोरपि विध्यन्पयुपस्थापकत्वं
द्रव्यमेव बलीयः । कुत एतत् । समवायात् । द्रव्य हि याग समये-
ति । तद्धि त्यज्यमानं यागमभिनियंस्तरति । देवतातूहशेनोपक्रांति ।
तेनासौ विप्रकृष्टेति सांस्कृत्यं सम्प्रत्ययः । अथवा समवायादिति द्र-
व्यमेव विशेष्यत्वेन हृदि सम्प्रवैति । देवताविशेषणत्वेन । विशेषणावि-
शिष्टयोश्च विशेष्ये सम्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

१ आमिक्षायामुभयोस्तन्निवृत्तेः ॥ ८८ ॥

आमिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्धर्मप्राप्तिस्त्राज्यां ह्यसौ नि-
वर्त्यते ॥ ८८ ॥

नैकचोदनात् ॥ ८९ ॥

नैतदस्ति यदुक्तमुभयोर्धर्मप्राप्तिरिति । किं कात्यायनम् । एकचो-
दनात् । एकाहीय चोदना मैत्रायण्यमिक्षेति । सा चैकासती
नोमे विकर्तुमर्हति । अतान्यतरस्य विध्यन्त इति ॥ ८९ ॥

२ दध्नः संघातात् ॥ ९० ॥

वज्रो हि विध्यन्तः प्रवर्त्यते । सङ्घातस्वसामान्यात् ॥ ९० ॥

१ 'दासायणे ध्रूयते' 'मैत्रायणो पयस्या' इति, चातुर्मास्येषु
'वैश्वदेवी पयस्या' इति, पयस्या घाकणी माकती च । सा च पयस्या
दधिपयोऽयां निष्पाद्यते । तत्र सन्देहः, किमस्यामुभयोर्धर्मां, उत
दध्नः, उत पयसश्चेति ? । तत्राय पक्षमुद्गाथयति ' इति देव भाष्ये ।
२ द्वितीय पक्षमनुवदति ।

पयसस्तद्भावात् ॥ ९१ ॥

पयसो वा तत्र विध्यन्ते प्रवर्तते । कुनस्तद्भावात् । अतो ह्या-
मिक्षा भवति घनीभावयितुं दधानीयते । अथवा तद्भावादिति
तद्रसस्य भावादामिक्षायां मधुर पयो मधुरा चामिक्षा ॥ ९१ ॥

पशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयाविध्यन्ते प्राप्त आह—

पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तम् ॥ ९२ ॥

पशौ सान्नाय्यस्य विध्यन्तः । तदुक्तम् । द्रव्यदेवताविरोधे द्र-
व्यस्य समवायादिति । ननु नैवात्र द्रव्यदेवतयोर्विरोधो विद्यते ।
पशुद्रव्यस्य चादितावात् । इतरेतरप्रभवत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सा-
न्नाय्ये प्रतीतिर्भवति । प्रतीत्या च घमेसम्बन्ध इष्यते । सान्नाय्यध-
र्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकम् । देवतापौरुषादशिकानाम् । अतो द्र-
व्यदेवताविरोध एवायम् । ननु तेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । न,
तन्नावयवहितं द्रव्य, इह पशुद्रव्येण व्यवधानादारम्भः ॥ ९२ ॥

प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥ ९३ ॥

पशून्ना चान्नघेत्सान्नाय्योन्ना वा ताममिमन्त्रयतेति पशाय-
प्युर्णां दर्शयति । सा च सान्नाय्यस्य विध्यन्ते घटने । ननु विपरी-
तमेतल्लिङ्गम् । सान्नाय्यस्य विध्यन्ते हि सति तदुन्ना धूम्यमिम-
न्त्रण पशूणाम् प्राप्नोत्येव । विधानं तु सुनयामप्राप्तिर्गन्त्यते । सत्यम् ।
सान्नाय्ये च प्रधानस्य श्रुति पशुपुण्यसर्जनभूतस्यादकस्येति । तेन
द्रव्यान्यत्वात्पुनरुच्यते ॥ ९३ ॥

सङ्घातत्वसामान्यात्पशौ दध्नो विध्यन्ते प्राप्त आह—

पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥ ९४ ॥

पयसो वा विध्यन्ते प्रवर्तते । एककालता पयसः पशोश्च ।
यदा वै योया रंतो घत्तंथ पयो घत्त इति । तथा यदा पशुजायते ऽथ

पया जायत इति । अथवा सद्यः कालः पशु पयोपि सद्यः कालमे-
ध । अनन्तरं च पशो पय । दधि तु पयोवस्त्राया व्यवहितम् । अतः
आनन्तर्यात्पया विध्यन्ते । धनुर्मानुग्रहश्च भवति । पयः प्रात्राणां
प्राक्षणादया धर्माः प्रवर्तन्ते न दध्मः । तेषां चानुग्रह कृतो
भवति ॥ ९४ ॥

प्राकृत धर्मज्ञानं विकृतिषु चोदकेन प्राप्तासीत्युक्तम् । ततो
अत्रहकालतापामपि प्राप्तायामिदमाह—

सद्यस्त्वं काशकृत्स्निः ॥ ९५ ॥

काशकृत्स्निः सद्यस्त्वम् मेन चिकृतीनाम् । य इष्टया स्मेन
पशुनाप्रयणन या यक्ष्यमाया स पौर्णमास्याममायस्यायां वा यजेते-
ति वचनात् ॥ ९५ ॥

अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यवादरी ॥ ९६ ॥

वात्स्यश्च वादरीश्च वात्स्यवादरी तावावतु । विकृतिविषय-
त्वेन पौर्णमासी यामायास्या वाच्यते । तच्च प्रकृतिनापि चोदकेन
प्राप्तं पयातानुवादायमिति ॥ ९६ ॥

क्षित तावद्व्यवसितमन्यदन्तरा चिन्त्यते । यन्नाम प्राकृत-
स्य द्रव्यस्य कार्यं वैकृतमन्यद्द्रव्यान्तरं विधीयते । यथा मोद स्वह
निर्वर्षाच्छ्रयं शीकाम इति । किं तत्प्राकृतद्रव्यधर्मान् लभने उत न ल-
भत इति । किं तावत्प्राप्तम् । ग्रीहोत्तमहन्तीति ग्रीहिसंयोगत भुता
धर्मा कथमिव मुद्रं पु मविध्यन्तीत्यत आह—

स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलामो विप्रतिषिद्धः ॥ ९७ ॥

यद्वैकृत द्रव्यं प्राकृतस्य कार्यापन्नं भवति । तद्यदर्थान् लभते ।
कुन । कार्यापत्तेः । प्राकृतस्य हि द्रव्यस्य धर्मसम्बन्धोऽप्यर्थप्रयुक्तो
न स्वरूपप्रयुक्तः । आनर्थक्यात् । अपूर्वसाधनविशेषकारितो ह्यसौ
एव च वैकृतेऽपि सोऽस्तीति प्रवर्तत एव ॥ ९७ ॥

वैकृतद्रव्यं प्राकृतकार्यापन्नं तदर्थमयुज्यत इत्युक्तम् । तेन त-
न्मन्त्राभिधानमपि लभते । इदं तु सन्निधानं, किमुहितेनाभिधानं क-

सैवमुतानूहितेनेति । किं तावत्प्राप्तं मयंपाथो मा भूदित्यनूहितेने-
ति प्राप्तं भाह—

यथार्थमुहश्चोदिते ॥ ९८ ॥

चोदिते वैकृत्ये प्रधाने द्रव्ये यथार्थमुह कर्त्तव्यः । यथा तमर्थं
प्रकाशयति तथा तथोद्यते । यत्कारणम् । प्रकृतौ तेन मन्त्रेण वाग-
साधनं द्रव्यमभिहितं विकारेपि हि तेन तदेव कर्त्तव्यम् । न चाधिप-
रिणतरूपं शक्नोति कर्तुमित्यर्थाद्विपरिणम्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतायनेकपक्षीके यामे पक्षीशब्दस्य विपरिणामे प्राप्तं भाह—

न प्रकृतावपूर्वत्वादिति ॥ ९९ ॥

न प्रकृतौ विपरिणामोक्तिः, अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । न हि प्रकृते-
रन्या प्रकृतिरस्ति यद्विक्रियते । विकृतौ तु प्रकृतिवन्नायाद्विप-
रिणामः ॥ ९९ ॥

प्रकृतिर्वाविकृतिः कर्त्तव्येत्यनेनाशेषभ्रमपरिप्राप्ताविशमाह—

विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो

ऽप्रवृत्तिः ॥ १०० ॥

विकृतौ वचनाद्व्यवृत्तिर्भवेति । यथा पित्र्यजे त द्वौतारु-
णीते नार्थेयमिति । अर्थलोपाद्व्यवृत्तिर्भवेति । यथा सुवृक्षेऽथवा-
स्य । विरोधादपि निवर्त्तते । यथा चरौवेपणमिति ॥ १०० ॥

किमतावद्वय विकृतौ न प्रवर्त्तते नेत्याह—

परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥ १०१ ॥

परस्यार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य परस्याभावे तस्याऽप्यभा-
यो भवति । यथा साक्षाद्व्येष्ट्यां कणापासनस्य ॥ १०१ ॥

१ यथा प्रकृतौ 'अग्नीषोमाभ्यां ह्यागस्य वयायै मेदस' इति म-
न्त्रघटकागपदस्थाने 'मेपस्य' इति मन्त्रस्यैन्द्रमेपादौ । तदुक्तम्
'शब्दे अधिप्रतिपत्ति' इति ।

पराधौत्पन्नस्य परामाद्ये ऽभावे प्राप्त माह—

चोदितत्वाद्वा भावः ॥ १०२ ॥

पराधौत्पत्तायपि भवत्यत्र । यत्र यथा चोदना भवति । यथा यूपशकलेन ग्रहं सम्मार्ष्टीति, यूपामाद्येपि शकलमार्तं गृह्यते ग्रहसम्मृज्यर्थम् ॥ १०२ ॥

स्वितावुत्तरमुच्यते । पौर्णमास्याममायास्यायां वा यजेतेत्यनुवाक्योयमित्युक्तम् । तत्र प्रति विधीयते—

न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्याहारात् ॥ १०३ ॥

किं चिद्विगतं पक्षं स्येति विपक्षः प्रतिपेक्ष्यते । तत्र च वैकृत्यः क्रिया न स्युः । क तर्हि । पक्षान्त एव स्युः । कुतः । पौर्णमास्याममायास्यायां वा यजेतेति वचनात् । तनूक्तमयमनुवाद इति । नानुवादः । अनुवादे हि पौर्णमासीशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रतिपक्ष-लक्ष्यते । तत्र श्रुतिः परित्यक्ता भवति । न चैतद्युक्तं पल्लक्ष-णानुरोधेन श्रुतिर्भाष्यते । अपि चानुवादो ऽप्रवृत्तिविशेषकरत्वा-दनर्थक एव भवति । सोमस्य चैतदेव कालविधानं य इष्ट्या-सोमेन पशुना ऽऽग्रयणेन यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममायास्यायां वा यजेतेति । न ह्यत्र सोमस्य पौर्णमास्यामायास्ये विहिते भूतोपि ना-नुवादः ॥ १०३ ॥

दर्शपौर्णमासयोः साक्षाद्व्यवतोरसाध्नाव्यवतोऽध्यानुविधानं कृतमिदानीं दाक्षायणयज्ञोऽनुविधीयते—

दाक्षायणयज्ञः प्रजापश्वन्नयशस्कामस्य ॥ १०४ ॥

१ यत्र तु क्रिया द्रव्यार्था तत्र साधनभूतद्रव्यमावे तदभावः, यथा पौष्णचरौ कण्डनस्य ।

२ 'य इष्ट्येत्यत्राष्टमद्वयेनैवाग्रयणग्रहण्यो प्राप्ते पुनस्तदनुपादानं पौ-र्णमास्यामायास्यकालग्रहणार्थम् । अतः । 'दर्शं पूर्णमासानीजान् इत्यादावनिष्टावप्ययं कालः सिद्धो भवतीति भाष्यः ।

दाक्षायण्यज्ञनिरूपणं कालक्रमभेदेन हविषां निरूपणं च २५९

दाक्षायण्यज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । द्रव्यगुणसंस्कारे-
भ्यप्रसिद्धत्वात् । तस्मादाक्षायण्यज्ञो नामेति वचनात् । स च प्र-
जापञ्चयज्ञस्यैव नाम भवति । पर्यायेण च योगासिद्धिः । न हि
कामानां युगपदुत्पत्तिसम्भवः ॥ १०४ ॥

नामफलगुणयोगात्कर्मन्तरम् ॥ १०५ ॥

तद्येन कर्मन्तरं न दर्शयौघमासाविति । कुतः । नामान्य-
त्वात् । अन्यसि नाम दाक्षायण्य इति । नामान्यत्वे चान्या प्रतीति-
र्भवाति । यथा देवदत्तादन्या यज्ञदत्त इति । फलान्यत्वाच्च । अ-
न्यसि फले धूयते । प्रजादिफलान्यत्वे च फलिमोन्यत्वं भवति ।
गुणान्यत्वाच्च । गुणान्यत्वं च दृश्यते । मैत्रावरुण्यामिक्षेत्सेवमादि ।
गुणान्यत्वे च गुणिनोन्यत्वं गम्यते । अतः कर्मन्तरमिति ॥ १०५ ॥

गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद्वचनाभ्याम् ॥ १०६ ॥

अथवा न कर्मन्तरम् । तावेव गुणविकृतौ दर्शयौघमासा-
विति । कुत एतत् । सन्निधेः । दर्शयौघमासौ हि प्रकृत्याह त-
स्मादु त्रिशतमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय यचुराक्षायण्यज्ञो स्या-
दथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतेति । सन्निहिते च तत्प्रतीतिर्भव-
ति । तथा च सम्पद्वचनं अथ होष सा सम्पत्सम्पदन इति । यदि
तदेव कर्म तदा सायासैर्यागैर्हिरासम्पत्पञ्चदशभिर्धैः सम्पा-
द्यते । यच्च नामान्तरत्वादिति । भवत्येकस्यापि नामान्तरं हस्तः करः
पाणिरिति । कर्मन्तरत्वाच्च नामान्यत्वं प्राद्वणपरिवाजकवत् ।
फलं गुणाद्यम् । गुणा न्यत्वेपि च न गुणिनोन्यता । न हि देव-
दत्तस्योन्मादादिनाम्यत्वं भवति । तस्मात्तदेवेदं कर्म गुणविकृत-
मिति । श्रयोजनं दर्शयौघमासयोरुक्त्या ॥ १०६ ॥

१ अस्यामि 'दाक्षायण्यज्ञानुष्ठानपत्रे' इति शेषः । अत एव 'अ-
ज्ञप्ता ह वा अस्य दर्शयौघमासाभ्यामिष्टं भवति' इति श्रुतायापि
दाक्षायण्यनुष्ठानोत्तरं दर्शयौघमाससमाप्तिरुक्त्या ।

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्रामोमावास्या-

याम् ॥ १०७ ॥

क्रियते इति चाक्षयशेषः । एवं हि श्रूयते पूर्वोद्युत्तमोमीयेण यजते पौर्णमास्याम् । तथैन्द्राग्नेन यजते ऽमावास्यायामिति ॥१०७ ॥

साक्षात्पयवत्प्रातः ॥ १०८ ॥

साक्षात्पयशब्दो यागार्थे दधानि पर्याप्ति च वर्तते । तच्च नोभयमुभयत्र भवति । अमावास्यायां हि पयस्योच्यते । पौर्णमास्यां पुनराग्नेयं पुरोडाशो भयत्येन्द्रं साक्षात्पमित्येवावदेव । उभयरूपे ऋभयत्र प्रवर्त्तमाने सत्यत्र प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणीपयस्यानेद्यज्ञादधानीति त्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतयैव मित्रावरुणौ द्वे देवते इति वेचतादित्ये नोपपद्यते । उभयरूपे हीम्नोऽपि प्राप्नुयात् । तस्माद्विभागेन साक्षात्पयवत्प्रातरेव चोपांशुयाजो न भवति १ ॥ १०८ ॥

अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी २ ॥ १०९ ॥

१ अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यामुखरणादिकर्मापवर्गान्तमग्नीषोमीयं सद्य एव प्रातः परितमाप्य पुनरुद्धृत्याभ्यन्वाधानग्रत्याशनधाराच्छेददध्यध्वजस्तापाकरणोपवेपकरणपवित्रवन्धनानि यथाकालं कृत्वा साय होमानन्तरं दोहयित्वा निधानान्तं कृत्वा प्रातर्दोहार्थं वस्तापाकरण शालोद्गूहनं च कुर्यादिति देवभाष्ये ।

२ अत्र मुख्यायाममावास्यायां प्रातः काले सद्य एवोद्धरणादिकर्मापवर्गान्तं कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याभ्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञमत्याशनशास्त्राच्छेदनसत्रमनोपवेपकरणपवित्रवन्धनानि यथाकालं कृत्वा साय होमानन्तरं मैत्रावरुणपयस्यार्थं वस्तापाकरण कुर्यात् । अत्र 'मित्रावरुणाभ्यां भागमिति' गोरूपस्पर्शने विशेषः शालोद्गूहनं चाति देवभाष्ये ।

१ तत्रैव दोहनं शृते वा दध्यानयति ॥ ११० ॥

दधनि वा दोहनम् ॥ ११० ॥

वाजिनं निषिच्योत्करे करोति ॥ १११ ॥

वाजिनमवसेचनमुच्यते । तस्य च यागसम्बन्धाद्यागधर्माः प्रवर्तन्ते । घेद्यामास्तादनं प्राप्ते उत्कर इत्युच्यते । न चात्र घेदिधमाः प्रवर्तन्ते । स्वरूपप्रयुक्तत्वात् ॥ १११ ॥

अनाज्यलिप्तं वा ॥ ११२ ॥

तत्रस्याभिघारस्य विकल्पः । अनाज्यलिप्तं निषिच्येति वचनात् । ततश्च प्राणदानं भवत्यथ ॥ ११२ ॥

प्रहृत्य तृणं तेन चरति विमुच्य वा
रुचौ ॥ ११३ ॥

१ तत्रैव तस्मिन् लौकिकदधन्येवाज्यजिर्वापानन्तरं यस्यार्थं दोहनं कर्तव्यम्, प्रथममुक्तायां लौकिक घनीभूतं दध्यामिच्येत्यर्थः । अथवा पयसि शृते तस्मिन् सति पश्चाद्दध्यानयति न प्रथमम् । अत्र देव-
याहिकभाष्ये व्याख्याद्वयं दृश्यते, तत्र 'तत्रैव दोहनम्' इत्यत्र 'सा-
नाय्ययत्' इत्यनेन सायम्प्रातश्च द्वौ प्राप्ते प्रातरेवेति नियमः, एवं
'शृते वा दध्यानयति' इत्यत्र याज्ञवल्की पादानादशृते पयसि लौकि-
कदध्यानयतिमित्याद्याः । द्वितीया तु उभयत्र दधिपयसोर्विद्यमानत्वेन
तत्रैव दोहने प्राप्ते पयो विकारत्वात्पयस्याया प्रातर्दोहनं कर्तव्यम्,
अथवा शृते प्रातर्दोहे सायन्दोहदधि आनयतीति । यस्तु नन्तु स्वरा-
ख्यायां पयस्याप्रकारस्यानुपवेशात् शास्त्रान्तरोक्त प्रकारस्य ज्याय-
स्त्वादिदमेव मतं साधु मतिः । अत्रार्थे " तस्मिन् प्रातर्दोहे सायन्दोहमा-
नयति " इति आपन्नम्यवचनं मूलम् ।

२ अथवा वाजिनस्याज्यलेपो न कार्य इत्यर्थः । अत्र वाजिनस्य
तस्माभिघारस्य प्राणदानापहरणमभिघारणादयो न भवन्ति ।

एव हि श्रूयते इति ॥ ११३ ॥

बर्हिर्वचसिश्चन् गृह्णाति तदपभेषु रेतो
दधातीति श्रुतेः ॥ ११४ ॥

ग्रहणं च यथा कथञ्चित् न स्वयेण । अयच्छतीत्यश्रवणात् ।
अपभ्यायश्चावसेक इति श्रुतिग्रहणम् ॥ ११४ ॥

वाजिभ्यो नवाचयति ॥ ११५ ॥

पूर्वांनुवाचन मा भूदित्यत उच्यते ॥ ११५ ॥

प्रति वषट्कारः हुत्वा वाजिनशेषेण दिशो
व्याधारयति दिश इति प्रति मन्त्र प्रदक्षिणं
पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ११६ ॥

वाजिनशेष इत्ययम् । प्रदक्षिणग्रहणं च श्रौतं न स्मार्त्त-
म् । अतस्तद्वचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११६ ॥

उत्तमाम्यां मध्ये पूर्वाद्धेच ॥ ११७ ॥

१ मन्त्राभ्यां मध्य पूर्वाद्धे च व्याधारणम् ॥ ११७ ॥

स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ११८ ॥

साकाङ्क्षां हेतुः । क्रियापदाभावात् । अतः स्वाहाकारनिधान-
म् । मन्त्राश्च यथा श्रुता एव । न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः । सुषा सुषो
मयन्तीति चतुर्थ्यर्थ एव प्रथमा । एव च सति जयाहामेपि यथा श्रु-
ता एव मन्त्राश्चित्तं च चित्तश्चति न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः ॥ ११८ ॥

१ दिश इत्यादिमन्त्राणां मध्ये 'उदिश' 'दिग्भ्य' इत्याभ्या-
मिति भावः ।

१ शेषमुपहृत्यस्वेत्यामन्त्र्यामन्त्र्य भक्षणमुपहृत

इति प्रसूतः ॥ ११९ ॥

उपहृत्यस्वेत्यामन्त्र्य प्रत्यर्विजां प्रसूत इत्यनुशातः ॥ ११९ ॥
पितृवृत्तं नामभिरामन्त्र्य प्राप्ते—

युक्तनामभिर्वेत्याह ॥ १२० ॥

युक्तनामानि होत्रादीनि । एवं हि ध्रूयते तद्धै पञ्चैव भक्षयन्ति
होत्राद्याधर्युञ्जत्येवमादि ॥ १२० ॥

आधकारमुपजीवयाद्—

सोमे च ॥ १२१ ॥

सोपहृत्य भक्षणं कर्त्तव्यम् । नानुपहृत सोमं पातव्य इति
पञ्चनात् ॥ १२१ ॥

साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ॥ १२२ ॥

एवमनुज्ञावचनमर्धवद्भवति ॥ १२२ ॥

इदानीं भक्षमन्त्रानाह—

ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति ॥ १२३ ॥

षाक्यमदाष्ट विकल्प ॥ १२३ ॥

इदानीं भक्षयितृनाह—

वाज्यहं वाजिनस्योपहृतस्योपहृतोभक्षया-

मीति वा ॥ १२४ ॥

वाजे वाजी भूयासमिति वा ॥ १२५ ॥

---

२ शेष भक्षयार्थं हस्ते कृत्वा ऽभुकोपहृत्यस्वेति होत्रादीन् पृष्ठा
पृष्ठा उपहृत इति तेनानुशातः सन् शेषभक्षणं करातीत्यर्थः ।

होतृध्वर्युर्ब्रह्माग्नीध्रजमानाः ॥ १२६ ॥

भक्षयन्तीति वाक्ष्यशेषः । समासोक्तावपि द्वि क्रमोऽयमेवा-
भयिनव्यो येन यजमानस्य प्राथम्यमुच्यते ॥ १२६ ॥

प्रथमो बोभयतस्तु यजमानः ॥ १२७ ॥

प्रथमो वेति । तत्र कुतः । प्रथमो यजमानो भक्षयतीति । उभ-
यतस्तिष्ठति प्राथम्यपक्षे उत्तमोपि भक्षयेत् । अथो अप्युत्तम इति
यचनात् ॥ १२७ ॥

दाक्षायणं वा दक्षिणा ॥ १२८ ॥

दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते । अन्याह्वर्यो वेति विकल्पः ॥ १२८ ॥

संवत्सरं वा यजेत ॥ १२९ ॥

पञ्चदशयथाणीत्युक्तमेव । संवत्सरश्चाथ साधनः परिगृह्य-
ते । अत्रापि सैव यागमन्त्रकर्त्तव्यतेति । सा च साधन उपपद्यते
न चाग्निसत् इति ॥ १२९ ॥

सस्वयनृतसूत्रकृतवासांसि वर्जयेत् ॥ १३० ॥

अहनि प्राऽसमैधुने वर्जयेदिति तत्कर्मणि वर्त्तमाने द्रष्टव्य-
म् । अहनीति यचनात् । एतत्पुनरादर्शप्रयोगादन्तरालधर्मो यच्च-
नसामर्प्यादिति ॥ १३० ॥

दशपूर्णमासप्रकरण एव काम्ये आग्नेय आम्नातः । यत्कामो
ह एवा एतेन यज्ञेन यजेत सोऽसौ कामः ससृज्यते इति । तं च प्र-
कृत्योपांशुत्वविधानम् । उपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं निर्धे-
यतीति । तदनुविधानप्रसङ्गेन यस्य यस्यांशुत्वं तस्य तस्यांच्यते-

उपांशुकाम्यदेवता ॥ १३१ ॥

काम्ये कर्मणि देवतानामुपांशुत्वं भवति । देवताप्रद्वयं न
कसंब्यम् । चरणशब्द सर्वदेवतान्यत्रेत्युक्तत्वादुपांशुत्वस्य ।
एवं चक्षुष्यकचोदना देवतास्येवोपांशुत्वं नाव्यक्तास्तु सामधिकारि-
त्यति देवताप्रद्वयम् । सामर्पण्यां तर्हि व्यक्तत्वादुपांशुत्वमस्तु ।

नैतदेवम् । तन्त्रमेदस्तु तत्र । एकतन्त्रे चोपांशुत्वमित्याचार्यामिप्रा-
यः येनैन्द्रघापोधसयोरुपांशुत्वं विदधातीष्टिषु च । एवं च राजसु-
येत्यनुमत्यादिषु नैवोपांशुत्वं तन्त्रमेदात् । प्रजाकामवैश्वदेवे तर्हस्तु
उपांशुत्वं व्यक्तत्वादेकतन्त्रत्वाद्योदनैकत्वात् काम्यत्वाच्च । तथा प-
ञ्चयिते । नैतदेवम् । न हि तत्र काम्यतयैवोत्पत्ति स्तेन यत्र व्यक्तत्वं
द्योदनैकत्वं चैकतन्त्र्यं च कामार्थं चोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशुत्वम् । यथा
मिश्रिचिन्दायाम् । आह च ।

व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये चत्र कामना ।

सादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्वातुपांशुता ॥ १३१ ॥

आग्रयणे वैश्वदेवः ॥ १३२ ॥

उपांशुर्भवेति ॥ १३२ ॥

एककपालाश्चावरुणाः ॥ १३३ ॥

आरुणयज्ञे ॥ १३३ ॥

प्राजापत्यः ॥ १३४ ॥

उपांशुर्भवेति । तस्माच्चत्किञ्च प्राजापत्यं यदे कियत् उपांश्वेव
चत्किपत् इति पञ्चनाम् ॥ १३४ ॥

सावितश्चातुर्मास्येषु ॥ १३५ ॥

उपांशु ॥ १३५ ॥

तत्रैव—

वैश्वदेवी ॥ १३६ ॥

पश्यथा ॥ १३६ ॥

वायव्यं ॥ १३७ ॥

ययः, नपुंसकलिङ्गोपदेशात् । यथागर्वां तर्हि न प्राप्नोति । प्राप्स्यति
आगधमेत्याह । न हि द्रव्यधर्मोयं अपूर्वप्रयुक्तत्वात् । दर्शयति च
पञ्चाग्निं प्रकृत्य तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि द्वीद्वयनिरुक्तानि

भवन्ति छे छे छयोपिति वैश्वदेवशुनासीरीययोरुवाणामनिरुक्तां
दर्शयति । तस्माद्यवाग्वामप्युवाशु चम ॥ १३७ ॥

१तनूहवीऽपि ॥ १३८ ॥

दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्यादेवताः ॥ १३९ ॥

देवसूदेविकाहवीऽपि ॥ १४० ॥

उपाऽशुभवन्ति । दीक्षणीयादिषु देवताग्रहणं वागन्तपक्षार्थ-
म् । सहप्रधानन दीक्षणीयादौ वागन्तेन मा भूदिति ॥ १४० ॥

वायव्योऽग्नौ ॥ १४१ ॥

मैत्रावरुणी च ॥ १४२ ॥

अग्नौ च ॥ १४२ ॥

ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥ १४३ ॥

वायोधसश्च ॥ १४४ ॥

उपाशु ॥ १४४ ॥

आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १४५ ॥

आग्नेयं प्रवृत्त्य धूयते । सास्मै कामं ससृज्यते यस्मै कामा-
यष्टिं निर्वपतीति ॥ १४५ ॥

वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ वा ब्रूयाद्दृष्टिकामो-

स्मीति ॥ १४६ ॥

अध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मन-

साध्यायेति ॥ १४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भनिमित्ताह्निरूपणम् । २६७

एवमादि निर्गद्व्याख्यातम् । सर्वाण्येतानीति चार्धनिर्देशो न
शब्दनिर्देशः । यत्कारणम् । न होतानीत्येतावता नैकसुक्यं भवति ।
अतः प्रणिपदमुच्चारणमिति ॥ १४७ ॥

इदानीं दर्शपूर्णमासयोरारम्भनिमित्तमद्रमाह—

अभ्राण्यग्नीध्रम् ॥ १४८ ॥

स्तनयितु च वर्ष चेति होतारम् ॥ १४९ ॥

सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥ १५० ॥

अन्वारम्भणीयाभ्रावैण्य एकादशकपालः

सरस्वत्यै १चरुः सरस्वते द्वादशकपालो

दर्शपूर्णमासारम्भे ॥ १५१ ॥

एकादशकपालग्रहणं न कर्तव्यम् । अग्नीषोमीयधिकारस्या-
देव तत्प्राप्तेः । कर्त्तव्यं वा, कपालानां प्रत्यक्षविधानं यथा स्यादिति ।
ततश्च तद्वतगुणकामप्रवृत्तिरिति केचित् । दर्शपूर्णमासारम्भ इति
श्रुतत्वात्प्रथमप्रयोग एव भवति । एवं हि श्रूयते । दर्शपूर्णमासावार-
प्स्यमायोम्भारम्भणीयया यजेनेति । आरम्भस्य च विद्यमानत्वा-
द्विकारेऽपि प्रवृत्तिः । यथाप्रयणं एषां चातुर्मास्येषु आरम्भस्य ए-
कत्वात्नक्तदेव भवति । क्षमवत्यादिषु त्वारम्भभेदात्पुनः पुनः
प्रयोगः ॥ १५१ ॥

पष्ठौही दक्षिणा मिथुनौ वा ॥ १५२ ॥

पृष्ठेनया षोडशममर्था वृषसं स्या पष्ठौही । मिथुनौवेति । मिथुनौ-
हौ हौ दद्यादिति ॥ १५२ ॥

इन्द्राय विमृध एकादशकपालः

पौर्णमासमनु ॥ १५३ ॥

---

१ चरुलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे 'स्वशाखोक्तश्च सुमिन्नां ह्यदग्धो
ऽकठिनः शुभः ॥ चातिशिथिलः पाच्यो न चरुश्चारसस्तथा' इति ।

पौर्णमासेनेष्टेन्द्राय विमृधेनुनिर्वपतीति वचनात् ॥ १५३ ॥
सचायम्—

१ अदित्रिकल्पः ॥ १५४ ॥

शाखान्तरावदित एवारभ्यान्तात्रिकल्पः ॥ १५४ ॥

आदित्यैभ्यश्चरामात्रास्यम् ॥ १५५ ॥

अनुभजतीति सूत्रशेषः ॥ १५५ ॥

आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य ॥ १५६ ॥

आग्रयणमिति कर्मणो नामधेयं वक्ष्यमाणस्य । तत्र च प्रथमं
हविरैन्द्राग्नम् । तस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपाल पुरोडाशो भजतीति ।
अग्रपाकग्रहणने च शरद्वसन्तौ लक्ष्यते । तत्कथमग्र पाकाग्र-
पाक प्रथमपाक इत्यर्थः । स च शरद्वसन्तयोर्भवति । शरद्वसन्तयो-
राग्रयणमिति शाखान्तरात् ॥ १५६ ॥

व्रीहीणां यवानां च ॥ १५७ ॥

चरुरपि यावो यथा स्वादिति यवग्रहणम् । तेषामेव नियमो
माभूदिति व्रीहिग्रहणम् । व्रीहिफाल व्रीहीणां यवकाले यवानाम् ।
अत एव च यावश्चरुर्भवति ॥ १५७ ॥

वैश्वदेवश्चरुः ॥ १५८ ॥

तस्मादेष वैश्वदेवश्चरुर्भवतीति ॥ १५८ ॥

पयसि वा ॥ १५९ ॥

स च वा पयसि भवति । पय पक्षे अत्र प्रणीता धर्मः
कार्यः ॥ १५९ ॥

१ आदावारम्भ एव विकल्पो यस्य स । आरभ्यते न वेति,
यद्यारभ्यते तदा यावज्जीव क्रियत एव । तदुक्तम् 'रूप कालोऽनु-
निर्गोपो देवता अणु एव', आदौ य विधृता पक्षास्त इमे सर्वदा
यता, इति ।

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १६० ॥

अस्य च वैश्वदेविकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वम् लिङ्गदर्शनात् । तस्य हि सर्वं द्रुतं करोति अपर्यावर्त्तं जुहोतीति आध्यायते । तेनैतं सर्वं होमापरिवृत्तीं आज्ययागविधिपरे वाक्ये अनुवदति । तस्य परिवृत्ता यत्नै वै कल्पे च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वं प्रैव स्त्रिएकदन्वाभक्तोयै-
तः । सर्वमेव जुहोति न स्त्रिएकतेव दत्ति सा च परिवृत्तोऽतो द्रुतः पर्यावर्त्तत इति सा द्वितीया परिवृत्ता । तथैतदुभयमप्यनिर्णयत्वा-
ज्यस्यैव यागः कर्त्तव्य इति । तस्माद्वैश्वदेविकैककपालप्रकृति-
त्वमिति । एवं च सति प्रेक्षा बहिर्हृतघास परिधानं चेदापि भवति । नृधप्रयाजापपीति चेत् । नैन्द्राग्रवैद्यदेवविरोधात् । आज्ययागेपि
घासः परिधानादि भवत्विति चेत् । नैतदेवम् । पुरोडाशेन हि तापयु-
पसाप्यते । न आज्यस्यासौ धर्मः । तस्मादप्रवृत्तरिति । यत्तु धायस्ये
पपासि द्रव्यान्वावेप्युपांशुर्धं भवति । युक्तं तत्र प्रत्यक्षे हासो धर्मः ।
इह पुनश्चोदकत इति ॥ १६० ॥

१७ द्वास्थान्ताश्छादयेदाज्येन ॥ १६१ ॥

तथैतदाज्यं लौकिकमपूर्वत्वात् ॥ १६१ ॥

आज्यस्य वा यजेत् ॥ १६२ ॥

तस्मादाज्यस्यैव यजेदिति घचनात् ॥ १६२ ॥

पुराणानां वा चरुः ॥ १६३ ॥

वैद्यदेवश्चरुयां पुराणानां कर्त्तव्यः । तं वै पुराणानां कुर्यादि-
त्याहुति घचनात् । वा नवानाम् । तौ वा उनावेव नवानां स्याता-
मिति ॥ १६३ ॥

प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ १६४ ॥

२ द्यावापृथिवीयमुद्रास्य प्राणदानान्तरमस्यान्तानाज्येन लो-
किकघृतेनान्तादयेदित्यर्थः ।

प्रथमजज्ञ गौर्न गोकुलस्याप्रतीतत्वात् । गोक्ष जन्मना सम्बन्धोतः प्रतीतत्वात्प्राथम्यं तद्व्येक्षम् ॥ १६४ ॥

प्रसङ्गमुपजीवन्नाह—

वैश्वदेवस्य च ॥ १६५ ॥

प्रथमाज्ञा गौर्दक्षिणा ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्वं चानु-

प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्किञ्चिद्दद्यात् ॥ १६६ ॥

आहिताग्निः सन्यायदशंपूर्णमासौ न करोति अथ चाग्रयण-
फालातिपत्तिर्भवति तत्राग्रयण विरोधः कथ्यते । नवानां दक्षिणा-
ग्निपक्वं चानुप्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्वा किञ्चिद्दद्यात् । नतो यच्छ-
ल्लुप्यात्तद्दद्यादिति वचनात् । अस्य चाग्रयणत्वात् पौर्णमास्यमा-
वास्या वा काल इति ॥ १६६ ॥

अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रातरग्निहो-

त्रहोमः ॥ १६७ ॥

अग्निहोत्रेणैव यो नामायनं गमनं कर्तुमिच्छति अग्निहोत्रेणै-
वाग्रयणं गमयतीत्यर्थः । स न वै सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात् ।
य सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं स न वै कर्त्तव्यः । न ह्यनदाग्रयणं
सायं प्रातर्ग्रहणादेवाग्राग्रयणा श्रवितिरिति । तथा च दर्शपूर्णमासा-
नीजानस्य चानुप्राश्यविधिपरे वाक्ये अग्निहोमं प्रतिषेधति । ना-
ग्निहोत्रे ल्लुप्यादभ्यक्षा आग्रयणमन्यदग्निहोत्रमिति । अतश्चात्र
॥ पजनीयकालनियम इति ॥ १६७ ॥

१ तदाशिताया वा पयसा ॥ १६८ ॥

नवाशिताया वा गोः पयसा जुहाति ॥ १६८ ॥

१ तत्रवाग्रमायिता तद्वाशिता तस्याः, नवाशिताया वा गोः
पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रहोम इत्यर्थः ।

अनेकेषु यागेष्वनेकेषां पदार्थानां निरूपणम् । २७१

दीक्षितव्रतं च ॥ १६९ ॥

तत्कालातिपाते नवाशिताया गो पयसा कर्त्तव्यम् ॥ १६९ ॥

उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥ १७० ॥

उपसत्सु षष्ठमाणासु नवद्वयेण रौहिणौ कर्त्तव्यौ ॥ १७० ॥

सुत्यासु सवनीयाः ॥ १७१ ॥

कर्त्तव्या ॥ १७१ ॥

सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥ १७२ ॥

भारव्याघ्रपण इयामाकनीयारादि । भारव्याघ्रपणस्य सौम्ये
कृते तत्र भक्ष्यत इति ॥ १७२ ॥

१त्रैणवो ग्रीष्मे ॥ १७३ ॥

सौम्य कर्त्तव्य । इयामाकचरोऽत्र कालानिर्देशात् भारव्यं
भवति ॥ १७३ ॥

• पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को •

वर्षाधृतं वा वासः ॥ १७४ ॥

क्षौममात्रस्य मुख्यते । वर्षासु यत्परिहित उतमित्येके । तत्र
धृतशब्दा नाश्रुता भवति । तस्माद्वर्षासु यदधृत परिहित तदेव प्रही-
तव्यमिति ॥ १७४ ॥

अमावस्यायामग्न्याधेयम् ॥ १७५ ॥

अग्न्याधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्च समुदायस्य तेन ह्य-
सावग्निराधीयते उत्पाद्यते निष्पाद्यते । न मन्यतमात्र स्थापनमात्र

---

१ वैणव वेणुमयस्त्रिरित्यर्थः । तथाचापस्तस्य — 'वेणुयवा-
नामिष्टिमेके समामनान्ते' इति ।

धा । आहवनीयशब्दो हि संस्कारनिमित्तः न जातिनिमित्तो योगनि-
मित्तो वा । तेषु सत्सु यदप्रयोगदर्शनात् । अतश्च यावानूकश्चिद्वृष्टार्थो
अवृष्टार्थो वा तत्संस्कारायाज्ञायते स सर्वोन्वयाधेयशब्दाख्यः ।
एव च सति संस्कारैकदेशाभावपि अनाहवनीयता । अतश्च सक-
लकर्मसमुदायाभ्यावृत्तिरिति सम्प्रदायः । अत्र पशामः । कश्चित्सं-
स्काराङ्गवान्भवति । यथा पूर्णाहुत्यामाज्याधिभयणाद्यङ्गवृष्णी-
म् । अग्निहोत्रे च परित्तरणादि । इष्टिषु चान्यन्याधानादि । यस्यैवा-
ङ्गिनाङ्गापचारस्तस्यैवावृत्तिर्युक्तरूपा न सकलस्याधानस्येति । न
चेदाङ्गापचारेपिमायश्चित्तं भवत्याहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात् । ननु
च विद्यन्त एवाहवनीयाद्यस्त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभि-
राहवनीयमादधातीति प्रयोगदर्शनात् । नेत्युच्यते । यदीयतेवाह-
वनीयाद्युत्पत्तिः स्वात् शेष व्यर्थमेव स्यात् । तस्मात्पञ्चभिरा-
हवनीयमादधातीति भाविनीवृत्तिः । अतो नैमित्तिकहोमस्याभा-
वः । यद्येव पूर्णाहुत्यादि होमोपपन्नं न भवति । उच्यते । आ-
हुत्याहवनीयसंस्कारायैव विधानादित्यशेषः । तस्मादिह विहिता-
नां भाविनीवृत्तिर्युक्ता न तु नैमित्तिकहोमनां । ते हि सत्याहवनीये
विधीयन्ते । पूर्णाहुत्याद्यस्तु तदुत्पत्त्यर्थतयेति विशेषः । जमा-
घात्या शब्दश्चात्र गोप्या इत्या प्रतिपद्विषयः । एवम् हि ध्रूयते
आध्यामं प्रकृत्य यदहरेचैव न पुरस्तात् पश्चादहश्येत तद्वद्वपवसे-
दिति । उपवासशब्दश्च यमनियमापेक्षः । यदहस्याध्याम्याधेयं
स्याद्विवाहनीयादित्येवमादिधिधानात् । तस्मादमावास्यायामुपक-
्रम्य प्रतिपद्याधानम् । कृत्तिकादिषु तु नैधं, न हि तत्रैवं वचनं
मस्तीति ॥ १७५ ॥

कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीषु ॥ १७६ ॥

सं चार्यं विद्वत्प । कृत्तिकास्वप्नी आदधीतेति निरपेक्ष-
विधानात् । ननु चामावास्यायां कृत्तिकास्त्विति च किमिति न
अयति । नैतदेवम् । एवं हि समापनन्ति स योमाघास्यायामग्नी
आधत्ते यथा विद्वानायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स तत एव स्वर्गं
लोकमियादेवं तदित्यमाघास्यायां विधाय नक्षत्रनिवेधेन संस्तीति ।
अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा विहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रतिपि-

स्तेऽसि जिह्वा पुर स्यादेवन्तदिति । तस्मादत्रापि नक्षत्रविकल्पः ॥ १७६ ॥

हस्तो लाभकामस्य ॥ १७७ ॥

स चाप्यविशिष्टो लाभ उच्यते न लाभमात्रं य इच्छेत्प्रमे-
रीयतेति वचनात् । तस्मात्प्रतिग्रहलाभः । अतश्च ब्राह्मणविषय ए-
वायम् ॥ १७७ ॥

चित्रा च क्षत्रियस्य ॥ १७८ ॥

य धन्यान्नामकामस्य ॥ १७९ ॥

वसन्तो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः ॥ १८० ॥

तस्माद्ब्राह्मणो वसन्त आर्क्षीतेति वचनात् । ब्रह्मवर्चस-
कामो वसन्त आर्क्षीतेति । ब्रह्मवर्चस च ब्राह्मणस्यैवोचितम् । त-
स्मात्सकामनिष्कामयोर्ब्राह्मणयोरिति ॥ १७९ ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः ॥ १८० ॥

ग्रीष्म क्षत्रियस्याधानकालो भवति । तस्मात्क्षत्रियो ग्रीष्म
आर्क्षीतेति वचनात् । श्रीकामो ग्रीष्मआर्क्षीतेति हि भूयते ।
सर्वविषयं चैतत् । विशेषानवगमात् ॥ १८० ॥

वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकृताम् ॥ १८१ ॥

आधानस्य कालो भवति प्रजापशुकामवैश्यर-
थकृताम् । कामसम्बन्धश्च सर्वविषय न वैश्य विषय एव । वैश्यो व-
र्षास्वाधीतेति च निष्कामस्यापि वैश्यस्य । वर्षास्तु रथकार
आर्क्षीतेति च रथकारस्य वर्षा ॥ १८१ ॥

इदानीं पूर्वेषु रुपक्रममाह—

अग्न्यगारे कुर्वन्ति ॥ १८२ ॥

षट्पञ्चनोपदेशादप्रकृता ॥ १८२ ॥

उदग्बुधं वा परम् ॥ १८३ ॥

वा ग्राह्यधम्पूर्व तु ग्राह्यशमय ॥ १८३ ॥

दक्षिणपूर्वे द्वारे ॥ १८४ ॥

अपरस्य दक्षिणम् पूर्वस्य पूर्णम् । न होकेकस्य द्वारद्वय-
विधानमुपपद्यत । यस्मादपरस्य पूर्वं सामर्थ्यवत्प्राप्तम् ॥ १८४ ॥

पौर्णमासवद्वपनम् ॥ १८५ ॥

अथति । उनिना च अविशेषमतिदिश्यते । विकल्पस्य तु
सूत्रान्तगमिहितत्वात् । ऋतुक्षत्रसम्भारसामवपनादीन् वा कु-
र्यादिति ॥ १८५ ॥

क्षौमे घस्ते ऽहते पत्नी च ॥ १८६ ॥

क्षौमे जातसे अहते अधौते पत्नी च । क्षौमे वसानायसी भा-
दधीयातामिति वचनात् ॥ १८६ ॥

सऽस्थिते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

ते च परिसमाप्ते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति ॥ १८८ ॥

मन्थनसंज्ञिधानागमकृताभ्यामेवाराणभ्या, अनयोर्हि सन्नि-
धानात् ॥ १८८ ॥

वैश्यकुलाम्बरीपमहानसाढा ॥ १८९ ॥

वैश्यकुलादपरिशृङ्गीनो द्रुतोच्छिद्यो वा परिशृङ्गते । अम्बरीपो
भ्राष्ट्र कन्दुर्धत्त य प्रसिद्ध । महानसो यत्राक्षीणोऽग्निर्यथा लौकि-
केषु सत्तृष्टु ॥ १८९ ॥

दिवाभ्नाति रात्रौ वा ॥ १९० ॥

एवहरस्य श्रौम्याघेयऽस्यादिवैवाग्नीयाविति । न चायं
दिव्यमनियम । किं तर्हि राज्यशनविकल्पार्थमिदमुक्तम् । तद्व्यपि-
काममत्र नक्तमश्रीयादिति ॥ १९० ॥

उपास्तमयं देवाः पितरः पितरो देवा योऽह-
मस्मि स सन्यजे यस्याहमस्मि न तमन्तरयामि
स्वं म इष्टः स्वः श्रान्तः स्वः हुतमस्त्विति ॥ १९१ ॥

इत्याह्वयति । तत्कुत । स यो ह्येव विद्वान् देवाः पितर इति
हृपतीत्याह्वाने विनियोगात् ॥ १९१ ॥

पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पूर्वेण द्वारेण यजमानो दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी ॥ १९३ ॥

गार्हपत्यागार्येन हितस्वाग्नेः पश्चादक्षिणतः पत्नीमनुव-
घ्नात् ॥ १९३ ॥

अश्वत्थशमीगर्भारणी प्रयच्छति ॥ १९४ ॥

अश्वत्थश्चासौ शमीगर्भश्च अश्वत्थशमीगर्भस्तस्मै तस्मै अभिष्यौ
भरणी प्रयच्छति यजमानाय । ते चाभ्युपस्यथे परिगृह्येते ।
एव च सति ते एव व्यक्ती सर्वदा भवतः । अन्ते च प्रतिपत्तिदृश-
नात् । अरणी वृषणयोरिति । तथा च सत्यनयोरभावे नारयण-तरा-
दुपादानं प्रक्य कर्तुं व्यक्तिनियमात् ॥ १९४ ॥

अभावे ऽगर्भस्य ॥ १९५ ॥

शमीगर्भाभावं ऽश्वत्थमात्रादगृह्येते ॥ १९५ ॥

वाचं यच्छापूर्णा हुतेरित्याहास्तमिते निशायां

पर्युदयं वा प्रधान कालत्वात् ॥ १९६ ॥

अस्तमित आदित्ये रात्रौ यजमानमाहेति शारान्तरध्वजा-
त् । अस्तमित इति श्रुतत्वादस्तमितग्रहणम् । रात्राविनि च भु
तराविनिशामग्रहणम् । पर्युदयमिति च वायमस्य पदार्थधर्मात्वात् ।

तेषां च पर्युदयकालता दृष्टा यतश्चाकृत्वेन द्वि पदार्थाः सुखेनानुगृही-
यन्त इति दृष्टार्थता भवति । इतरथा ऽदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्पर्यु-
दयमेवेति । यत्तु अस्तमिते आदित्ये रात्र्यादिति च भ्रूयते तदुदय-
समीपेषु भवत्येव । प्रागुदयासि रात्रिरेव भवतीति । अपरे तु विक-
ल्पमेवेच्छन्ति ॥ १९६ ॥

गार्हपत्यागारे ऽजं वध्नाति न वा विध-

मानं प्रातरग्नीध्रे दद्यात् ॥ १९७ ॥

तत्रैके ऽजमुपवध्नातीति प्रहृत्याह । तत्र तथा न कुर्यादध-
व्याजः स्वादग्नीध्रपेदेनं प्रातर्हवासेनैवं तं काममाप्नोतीति । तेन
वधजो नास्ति ततो नियोगतो वध्यते । अविधमाने प्रातरग्नीध्रे
संस्थिते कर्मणि धानं संस्थित इति काश्वपाठान्न । एतां रात्रिमजं व-
ध्नातीति चास्तमितप्रहणम् ॥ १९७ ॥

१ अस्तमिते रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्य-

पात्राणि मिमीते तं चातुष्पादं पचति ॥ १९८ ॥

हविष्यान्न ग्रीहयो न पचाः । ओदननिर्देशात् । अथ चातुष्पा-
दयमोदनं पचतीति । तं चातुष्पादं पचतीति तमिति-
निर्देशाच्चण्डुला एव ग्रीह्यन्ते न ग्रीह्यः । कथद्वनस्याभुत-
रथात् । पात्राणि च प्रसूतिपरिमाणान्न मोःकृतृतिपरिमाणं ह्यन्न-
व्ययच्छदकम् ॥ १९८ ॥

उद्धास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्या-

श्वत्थीस्तिस्त्रः समिधो घृताक्ता आदधाति

समिधाग्निमिति प्रत्यूचम् ॥ १९९ ॥

१ सूर्ये ऽस्तमुपगते रक्तवृषभचर्मणि ग्रीहिपूर्णानि चत्वारि पा-
त्राणि स्थापयति । चतुर्णां ऋत्विजां वृत्तिपर्याप्तं तं चातुष्पादं गार्ह-
पत्येऽग्नौ पचति इत्यर्थः ।

चातुष्पादयस्यासेचनं मध्यं कृत्वा सर्पिरासिच्य तेनाकास्ति
॥ समिध आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ॥ १९९ ॥

उपत्वेति जपति ॥ २०० ॥

शिमिरादधात्येकं जपतीति हि श्रूयते ॥ २०० ॥

१ द्वितीयां वाच्यर्युः ॥ २०१ ॥

द्वितीयां वा जपति । येनैवं श्रूयते । समिद्धतीभिर्घृतघनी-
भिर्ऋग्भिरभ्यादधतीति समिच्छद्वितीभिर्घृतशब्दघटीभिश्चेति ।
द्वितीया च न समिच्छद्विती अतो द्वितीयामेव जपतीति । पा-
ठक्रमस्तु लिङ्गेन बाध्यते । अत्रयुगग्रहणं च पाठक्रमव्युत्पादार्थम् ।
नतश्च समिधाधानान्ते जप । अपरे तु जप याज्ञमानमिच्छ-
ति । मन्त्राध्याकर्मकरणा इति सूत्रितत्वात्तन्वाच्यर्युरित्युच्यते ॥ २०१ ॥

चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ॥ २०२ ॥

तमादनम् ॥ २०२ ॥

राक्षस्ते ब्रह्मौदन इत्याह ॥ २०३ ॥

अभ्यर्युः ॥ २०४ ॥

वरं ददाति ॥ २०४ ॥

ऋग्भिरभ्यो यजमान । चातुष्पादयेन खानतेर्निर्वेसित्वादि-
ष्टिषु ब्रह्मवरणं न भवति । भस्मति चातुष्पादय भक्षयितुं चत् । ना-
भ्यर्पवाविषत्प्रवृत्तत्वात् । अग्न्याघयं ब्रह्मा सामानि गायतीति प्रवृ-
त्तक्रिय एवासाधिति ॥ २०४ ॥

संवत्सरं वापुरस्तात्कुर्यात्ततः सर्वांनादधीत ॥ २०५ ॥

१ अथवा न जपत्येति श्रुच्च जपत्यपि तु सुसमिदायतीमा ज-
पतीत्यर्थः ।

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पुरस्तादाधानस्य सघरसर मायत्
मानादिवरदानान्तमादन कुर्यादिति । अहिमस्य पक्षे उत्तमरात्रिम-
योगेन चत्वार पदार्था भवन्ति । अशननियम । अजवन्धनम् ।
जागरणम् । धाम्यन्धधोति । उत्तमसयोगेन ह्येते धूयन्ते ।
एवहरस्य भोग्याधेयः स्याद्वैद्या इनीयादिति अशननिय-
मः । तथा एताः रात्रिमज्ज यमन्तीति अजवन्धनम् ।
तथा जाग्रति देवा इति प्रकृत्याह । स म देवतर भा-
स्ततरस्तपरिजनरोम्नी आधस्त इत्याधानकालता भवति । वा-
यवन्धस्य प्रधानकालरात्रित्युक्तमवेति । तत सर्वानादधीति । तत
एवाग्न स्काशात् सर्वं प्रय आधीयन्त । सभ्योपि तम एव सर्व-
महणात् । तस्य हि मन्थन निहितम् । सभ्य च निर्मथ्येति ॥ २०५ ॥
अत्राधानोत्तरकाल कर्मधिरच्यते—

गार्हपत्येनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य चातुष्पादं

पक्वा विहरेत् ॥ २०६ ॥

विहरणोपदेशादिप्रहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने लौकिकम-
ग्निमाहृत्य चातुष्पादं पक्वा चतुर्भ्यो दत्वा तमव विहृत्याग्निहो-
त्रहोम कुर्यात् । पुन ख्योनराहरणम् । गुणविग्रत्याद्य मात्र मानादि
भवति ॥ २०६ ॥

रात्रिं जागरणधारणे ॥ २०७ ॥

जागरण यजमानस्य धारणमग्ने ॥ २०७ ॥

शकलैर्वा ॥ २०८ ॥

प्रसिद्धे । गोमयादिभिर्वा । ननु चैतदवाच्यम् । सामर्थ्यंति
शरणात् । वाच्य धान्यतरनियमो यथा स्यादिति ॥ २०८ ॥

व्युष्टायामुपशमय्य दक्षिणा वा सः हरेदन्वा-

हार्यपचनयेत् ॥ २०९ ॥

व्युष्टाया रात्रावुपशमय्यतमग्निं दक्षिणा वा सहरेत् । यद्य-

गार्हपत्यश्रमने प्रायश्चित्तनिरूपणम् । २७९

गार्हापत्यश्रमने नित्योभिर्ग्रतः स एव भवति ॥ २०९ ॥

स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धे हिरण्यं निधायो-
पाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः ॥ २१० ॥

उपशमितस्याग्नेः स्थानमुल्लिख्यान्वारब्धेऽभ्युक्ष्य हिरण्यं
निधायोपाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः । अग्न्यद्वयान् उप-
पाखूत्करैर्हस्ताकारः कर्त्तव्यः । ततोऽन्तेषु शर्करा इति । अत्र चोद्वेज-
मोपलक्षिताः स्मात्ताभपि पदार्थाः परिसमूहमावयः पूर्वं कर्त्तव्याः ।
अभ्युक्षणं तु तन्मन्त्रेणैव भवति ॥ २१० ॥

हिरण्यमुपर्येके ॥ २११ ॥

उपरिष्टादेके हिरण्यमिच्छन्ति । एवमपि हि धृतस्यात् ॥ २११ ॥

एवमितरयोः ॥ २१२ ॥

गार्हपतीयदक्षिणाग्नेः स्थाने कर्त्तव्ये ॥ २१२ ॥

अयं तु विशेषः—

पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेण्येकादशसु
मत्या वा ॥ २१३ ॥

तं वा भष्टासु विक्रमेण्यादधीतेत्येवमादि घञनात् ॥ २१३ ॥

इतरस्य त्रितृतीये दक्षिणतः ॥ २१४ ॥

इतरस्य दक्षिणाग्नेः त्रितृतीये द्वे द्वे दक्षिणतः स्थानं
कर्त्तव्यम् ॥ २१४ ॥

उत्सृजेमिमथनमनुसृत एके ॥ २१५ ॥

उदितेनुदिते चान्निमन्थनं भवति ॥ २१५ ॥

उदिते तूद्धरणम् ॥ २१६ ॥

उद्धरणं तूदितं यद्य कर्त्तव्यम् ॥ २१६ ॥

अपरेण गार्हपत्यायतनम् ॥ २१७ ॥

मन्यनं भवतीति धाक्यशेषः ॥ २१७ ॥

तत्र च—

अश्वमानयेति ब्रूयात् ॥ २१८ ॥

तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यंस्यात्तदश्यमानेतवै द्रूयमिति । अतश्च यो मन्थिष्यन् स प्रेषं ददाति । स चाध्वर्युः शाखान्तरे विहितः । तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोमन्यतीति । अग्नीमनुप्रेषार्थं करोति ॥ २१८ ॥

स्थितेऽश्वे पुरस्तात् ॥ २१९ ॥

मन्यनं भवति ॥ २१९ ॥

जाते वरदानम् ॥ २२० ॥

जातेऽग्नौ वरदानं कर्तव्यम् ॥ २२० ॥

मनसैके ॥ २२१ ॥

मनसा वा सङ्कल्पमात्रं कृत्वा पश्चाददाति ॥ २२१ ॥

तस्याभिश्वासः प्राणममृते दध इति ॥ २२२ ॥

१ तत्र च प्रथममध्वराणिमुत्तराग्नां निधाय उत्तरारण्या ईशान-
दिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं ब्रध्नुलधिपुलं प्रमथ्य छित्वा तस्य मूलं चात्र-
बुध्ने प्रवेक्ष्य अध्वराण्या मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्रांश्च द्वादशाङ्गुलं
त्यक्त्वा तदन्तराले अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वेऽरण्यगते मन्थनस्थानं
कृत्वा चात्रबुध्नेऽग्नौ तस्य प्रमथ्यस्याग्रं तत्र निधाय चात्राग्रफीलकणो-
पर्युद्गममौर्विलीं निधाय यन्त्रं धारयित्वा चात्र नेत्रेण प्रदक्षिणं
त्रिवेष्टयित्वा तथा मन्थनं कुर्याद्यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति । तत्र
यजमानः प्राङ्मुखो यन्त्रधारणं करोति, पत्नी चात्र नेत्रेण त्रिवेष्ट-
यित्वा मन्थनं करोति । ततः शापान्तरादध्वर्युश्च । 'तस्मादध्वर्युः
प्रत्यङ्मुखोऽग्निमन्यति' इति । चात्रादीनां लक्षणमन्यत्र स्पष्टम् ।

अग्निश्चास्तेन च प्राण्यनेऽग्निं समर्थः क्रियते । ततश्च भु-
जेनाभिश्चास्तः क्रियते ॥ २२२ ॥

उच्छ्वासोमृतं प्राण आदध इति ॥ २२३ ॥

वायूपादान उच्छ्वास । सैव आधानतक्रिया । स पुनरपानिति
तदेवमन्तरात्मनायत्त इति । तदेवमग्निमन्तरात्मनायत्त इति । यज-
मानसंस्कारोयमिति तत्कर्तृकः । अतश्च पुनरायत्ते न भवत्यग्निर्सं-
स्कारत्वात् । अग्निश्चास्तेन भवत्येव । द्वावपि चैतावेककर्तृकौ । सपु-
नरपानितीति वचनात् । अग्निश्चास पुनर्जातसंयोगात्ततः सर्वाणा-
दधीतोयमत्र न भवति । उच्छ्वासस्त्वात्मसंस्कारादयत्तयेति ॥ २२३ ॥

१ दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति
सम्भारेष्वमुष्य त्वा व्रतपते व्रतेनादध
इति यथार्थ ॥ २२४ ॥

यथार्थं ग्रहणेन शास्त्रान्तरपरिपठितमर्थेयं शृण्वते । यद्यङ्गिरा म-
द्भिरस्तां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । यदि भृगवः भृगू-
णां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । भार्गवाङ्गिरसव्यतिरिक्तानां
आदित्यानां त्वा देवानामिति । एव हि शास्त्रान्तरे पठ्यते ॥ २२४ ॥

१ तं आतमग्निं दारुमिर्यज्ञीयवृक्षकाष्ठैर्ज्वलन्तं दीप्यमानं सम्भा-
रेषु सम्भारणां हिरण्यपादीनामुपरि भूर्भुव इति मन्त्रेण अमुष्य त्वेति
मन्त्रेण च स्थापयति, यथार्थं यस्य यः ऋषिर्भवति तस्मादमुष्यति स्था-
ने तदपिवाचि पदं पष्ठ्यन्तं प्रयोजयमित्यर्थः ।

२ तथा चापस्तम्बः 'भृगूणां त्वा देवानामिति यो भार्गव स्या-
दङ्गिरसां स्या देवानामिति यो आङ्गिरसः स्यादादित्यानां
त्वा देवानामित्यन्यासां प्रजानां, वरुणास्य त्वा वारुणो व्रतपते इति
राज इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते इति राजन्यस्य मनोऽपि प्रामण्यां व्र-
तपते इति पैश्यानां आदित्यानां त्वेति रथकारस्यति यथार्थाधा-
यमिति ।

वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति

राजन्यस्य ॥ २२५ ॥

अनपते वनेनादध इत्युभयत्र सम्यध्यते । राजन्यग्रहणेन च
कैश्चिदनभिषिक्तो गृह्याने । अनभिषिक्त क्षत्रिय इति । एतन्नायुक्तम-
यत्कारण क्षत्रियायां ब्राह्मणजाता राजन्य इति स्मर्यते । तस्मात्स
एव गृहीतव्य ॥ २२५ ॥

मनोष्ट्वा ग्रामण्य इति वैश्यस्य ॥ २२६ ॥

ऋभूणां त्वेति रथकृतः ॥ २२७ ॥

आदधति । देवानामित्यत्रापि हि पठ्यते । रथकारशब्द स्रजा-
तिनिमित्त इत्युक्तम् ॥ २२७ ॥

रथन्तरं गायेति प्रेप्यति ॥ २२८ ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः कर्तृमेदाज्ञ ज्ञायते क प्रेषे को वा प्रेषार्थं
इत्यत आह—

गानमध्वर्योः ॥ २२९ ॥

समाख्यानात् । अध्वर्युवेदविहित हि सामगानम् । उत्प-
त्तिमात्र हि सामवेदे । प्रेषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् ॥ २२९ ॥
एव प्राप्त आह—

ब्रह्मा वा वेदयोगात् ॥ २३० ॥

ब्रह्मा वा सामगायति । कुत एतत् । ब्रह्मणोपि अध्वर्युवेदवि-
हितकर्मयोगास्ति । यदत्रयविहित हि ब्रह्मत्वमतः समाख्यातस्तत्रापि
घटते ॥ २३० ॥

युक्तत्वाच्चाध्वर्योः ॥ २३१ ॥

अपि च युक्तोऽध्वर्युः पदार्थान्तरेषु । तथा च सूत्रान्तरम् ।

प्रस्तोता परिसामानि गायति अग्न्याधेये सौप्रामभ्यां च प्रहोति ।
तस्माद् ग्रह्यैक सामगाने ॥ २३१ ॥

इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ॥ २३२ ॥

परिधिबृहत्सम्यग्निधनेध्मेनाहवनीयोद्धरणम् । उपयमनेमि-
श्रंद्भिर्गृहोत्था विश्वन्मन्त्राश्च सृष्टिर्ग्रह्यानुपपत्तिरतस्तत्रारोपणमात्रे-
णैवोपयमनम् । तत्र चेध्माप्रमारोप्यते । बुध्ना पुनरप्यभिहितं ॥ २३२ ॥

यथैनं धूम उपेयात् ॥ २३३ ॥

तथा योद्धरणं कर्तव्यम् । यथा यजमानं धूम उपगच्छत् ।
अनेन च प्रकारेण यजमानस्य धूमानुगमनं विधीयते ॥ २३३ ॥

वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः पुरस्ताद्युवा तदभावे

ऽयुवाश्वाभावे ऽनङ्वान् ॥ २३४ ॥

तं यत्र प्राञ्चं दृष्टं तत्पुरस्तादश्वं नयन्तीति वचनात् । म-
थ्यनकालाद्वा यथावमभ्यो नाश्वान्तर तदभावे वानङ्वान्भवति । अ-
स्मिन् पक्षे अनभिधायकत्वादश्वमानयेति प्रेषाभावः ॥ २३४ ॥

३ सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं-

नीत्वावर्त्य स्थापयति ॥ २३५ ॥

दक्षिणपूर्वपादेनेति मन्त्रिधानात्सम्भारानुत्तरेण प्राञ्चं नरिषा-
घर्षं स्थापने क्रियमाने सन्निहितो दक्षिणपूर्वपादः । एवं च सत्य-
श्वौ सन्त्येनाक्रमणम् ॥ २३५ ॥

१ एवं प्राङ् मुखे ऽश्वे अग्रतो नीयमाने आहवनीयस्तरसमीपं
प्राप्य प्राङ् मुखस्यैवाश्वस्य दक्षिणपूर्वपादेनार्थमग्रदक्षिणचरणेनाहव-
नीयस्तरस्यान् द्दिरण्यादिसम्भारानधिष्ठाप्य अश्वपादेनाक्रम्य तमदं
प्राञ्चं ग्रीत्वा तत आचर्य प्रदक्षिणावर्तनेन प्रत्यङ् मुखं कृत्वा समुत्तं
स्थापयतीत्यर्थः ।

वृहदिति प्रेष्यत्यग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य
तृतीयेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् ॥ २३६ ॥

अग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनोपस्पर्शनेनादधाति द्वि-
तीयेन वा भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण । पूर्ववच्छब्देन च यथर्षी
ति लक्ष्यते ॥ २३६ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव
भूमेत्याह ॥ २३७ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याग्ने इध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूमेति म-
न्त्रं जपति । तच्छेत्तद्यजमानः कराति । इध्मपूर्वार्द्धान्धारभण इति
अन्वारम्भोपदेशात् । तस्य च याजमानत्वात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । अ-
श्वरितमन्त्रादमन्त्राद्यादध इति ॥ २३७ ॥

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सारपराज्ञीभिः ॥ २३८ ॥

शब्दाद्यजमानोऽभ्युपस्थाने । सारपराज्ञी ग्रहणं च सत्यवहारा-
धेयम् । सारपराज्ञीर्न वा कुर्यादिति ॥ २३८ ॥

दक्षिणाग्निमादधाति ॥ २३९ ॥

गार्हपत्यात् । नित्यपक्षे योस्त्री दक्षिणाह्नस्तमादधाति ॥ २३९ ॥

सभ्यं च निर्मथ्य ॥ २४० ॥

अशब्दादादधातीति । तं च सभास्थाने । अथ य एष सभा-
यामग्निरिति घचनात् । समा च यत्र स्थितोऽयापयति
स्याचष्टे वा ॥ २४० ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २४१ ॥

दीव्यनिः क्रीडाधेयः । गां पणं कृत्या द्यूत रभस्यमित्यर्थः । घ-
नुयचनापदेशात्प्रकृतत्वाच्च श्रुत्विजोभिधीयन्ते द्यूतस्य कर्तृत्वन ।

तथैतद्युतं सञ्ज्ञाङ्गम् । सञ्ज्ञस्य प्रकृतत्वाच्च । उपरितनसूत्रे च त-
दमोपदेशात् ॥ २४१ ॥

धारणोपस्थानमत इति ॥ २४२ ॥

सञ्ज्ञाङ्गत्वे च पुनराद्ये न भवत्येव विद्यमानत्वादेव सञ्ज्ञ-
स्य । यद्यपि च तनूहर्षाणि कालान्तरे क्रियन्ते तथापि तु समासन-
मा एवारभ्य कर्त्तव्यमिति ॥ २४२ ॥

इयैतवारवन्तीययज्ञायज्ञियानीति च

प्रेष्यति ॥ २४३ ॥

एतद् शब्दः सञ्ज्ञानन्तरेप्रवृत्तार्थः । इयैतादीनां वैककालं प्रै-
ष्येधारणमिति सम्प्रदायः । प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्याङ्गेदे नैत्यपरे । त-
तश्च इयेनगान्तोत्तरकालीनो वारयन्तीयप्रेषः । वारयन्तीयोत्तरका-
लीनश्च यज्ञायज्ञियस्य ॥ २४३ ॥

दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति ॥ २४४ ॥

प्रदक्षिणमग्निपरिगमनं कृत्वा उदगुत्सृजत्यभ्यम् । दक्षिणप्रद-
णाम् नैतरथावृत्तिर्भवति ॥ २४४ ॥

ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनचातुष्प्राश्य-

जागरणेध्र्मपूर्वाह्णान्वारम्भणसार्पराज्ञीर्न

वा कुर्यात् ॥ २४५ ॥

श्रुत्यादिविकल्पार्थमिदमुक्तम् । श्रुनौ तावत् । ते वा एत-
न्नतव उभय एवापहतपाप्मान इति प्रकृत्याह तस्माच्चदैवेन कदाच-
पश्च उपनमेदथाग्नीं आदधीतेति । तथा यदैवेन श्रद्धोपनमेदथादधानी-
ति श्रुतवनादरः । तस्मान्न नक्षत्र आदधीतेति नक्षत्रविषयोनादरः ।
नक्षत्रानादरे चामावास्थायां त्रिषम इति सम्प्रदायः ।
तापुनर्नातोव युक्तरूपम् । यत्कारणं अमावास्या नक्ष-
त्रं च मेदेन मिहिते । कृत्तिकादिध्वादधीतेति नक्षत्रविधानम् । तद-

नादरे चाकृत्तिफादिप्राणीनि गम्यते । तथा चाह यद्यु नक्षत्रका-
मः स्यादेतद्वा अनवरुद्धं नक्षत्रं यत्सूर्यः स एनेनैव पुण्याहेन यदे-
तेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेत्येदिति । एवं सत्यमात्रांस्यायाम-
कृत्तिफादिष्वप्याधानं भवत्येव । सम्मारेषु विहितप्रतिषेधाद्विकल्-
पः । न चैकध्वनं सम्मारः सम्मारेदिति घञनात् । सामस्यपि
घालोमिस्तेजोयन्ति सामानि तस्मान्न गेयानीति । यपनेपि घाला-
न्तरादिकल्पः । चातुष्पाद्व्येपि चातुष्पाद्व्यमोदनं पञ्चमीति विधा-
याह यद्वा अस्य घ्राह्याणां कुले वसंत्यृत्विजश्चानृत्विजश्च तेनैव
काममाप्नोतीति विकल्पः । जागरणमपि विधायोच्यते । तद्वपि का-
ममेव स्नप्यादिति । इध्मपूर्वाह्नान्यारम्भणं च पूर्वाह्नमुल्लुकाकानामभि-
पद्य जपतीत्युक्त्वाह स यदि कामयेत जपेदेतद्यजुःकामयेतापि
नाद्विद्येतेति । सार्वराज्यपत्नानामपि सर्पराज्ञा ऋग्भिरुपनि-
ष्टेतेति विधाय्याह तस्मान्न सार्वराज्ञा ऋग्भिरुपनिष्टेतेति ॥ २४५ ॥

विकल्पप्रसङ्गेनेदमपरमुच्यते—

अग्निहोत्रं च तृष्णीः श्रुतेः पूर्णाहुत्यन्ते ॥ २४६ ॥

अग्निहोत्रशब्दोत्र धर्मवन्मैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः । वा-
जुहुयाद्वा न जुहुयादिति । कुत एतत् । एव हि शास्त्रान्तरे पठ्यते ।
होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रं विधिप्रतिषेधाच्चाण्डोग्याग्निहोत्रं
ष्वेत्युक्तम् । तत्पुनर्युक्तम् । न होतौ विधिप्रतिषेधौ । तृष्णीं हो-
मप्रशस्येय । यदि जुहोत्यथवाकुर्यावथ न जुहोत्यग्निः परापतंत-
स्मात्तृष्णीं जुहुयादिति । अतो न विकल्पः । तच्चेनदग्निहोत्रं सायारम्भ-
प्रातरपवर्गं प्रयोगद्वयपरिसमापनम् । आग्नेयी सायमाहुतिः सौरी-
प्रातराहुतिः प्रधानभूते । अथ चैकफालत्वाद्द्वानि तन्त्रेण । प्रधानाहुती-
स्तु चतुर्गृहीतान्गर्ग्यी हुत्या पात्रान्तरं तदुन्नीय चतुर्गृहीतान्तरेण
सौरीम् शेषमेकीकृत्योत्तराहुतिरिति । तच्चैतत्पूर्णाहुत्यन्तं
भवति ॥ २४६ ॥

पूर्णाहुतिविधानमयाह—

निरुप्याज्यं गार्हपत्येधिश्चित्य स्तृक् स्तृवं
च सम्मृज्योद्वात्योत्पूयान्नेक्ष्य गृहीत्वान्वार-

अत्र एव सर्वत्र स्वाहेति ॥ २४७ ॥

पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयम् । अन्यथं सङ्गा चैषा । तेन पूर्णं वातं ग्राह्यम् । तौ वै पूर्णा जुहातीति वचनात् । निरुप्याज्य गार्हपत्येधिभ्येत । गार्हपत्यग्रहणं च आहवनीयव्युदासार्यम् । तत्रापि हि अथपण विहितं अथपणं वाहवनीय इति । अपरे तु मन्यन्ते । अधिभयणं सस्कारमात्रमेवेतत् । न होतच्छ्रपणं धापाफ इति धापर्यं पाफनेच स्वाज्यं सवृत्तं तस्मात्त्राहवनीयव्युदासार्यम् गार्हपत्यग्रहणम् । कस्तद्व्यञ्जं समाधिः । गार्हपत्यग्रहणस्य सस्कारनिमित्तत्वात्तदभावाच्च भाविन्या इत्या गार्हपत्यग्रहणोपपत्त्यर्थं गार्हपत्यग्रहणम् । एष च सत्याहवनीयव्ययमेव न्यायः । स्तुक् स्तुक् समुज्यते । होमसम्बन्धाद्वैकद्रुती स्तुक् । स्तुक्श्च विशेषितत्वात्वादिरे एष । तथा च अग्निहोत्रं विधानसामर्थ्यात् । वैकृतः स्तुवो भवति । उद्गाह्योऽप्यावेक्ष्य स्तुवेण ग्रहणम् । स्तुवस्य सम्मार्जनविधानात् । ग्रहणार्थता सम्मार्जनोत्पत्त्ये च दर्भैरेन कचिरपाणिना सम्मार्ज्याह । अम्बारब्धे जुहोति स्वाहेति । एष सर्वत्र । यत्राभ्यक्ता जुहोति चोदना तत्राधिभयणादि प्रवर्तते । कुत पतत् । जुहाति वादात् । अव्यक्तता सामान्याच्च ॥ २४७ ॥

वरं ददामीति वाग्विसर्जनम् ॥ २४८ ॥

वरदानं च पूर्णाहुत्यङ्गम् । तस्यां वरं ददामीति वचनात् । पूर्णाहुतिधर्माश्चानुद्धृताऽपस्तम्बयाहुतौ विहिता गार्हपत्यं भाज्यमधिभित्योद्गाह्योऽप्यावेक्ष्येयवमादि । इयं त्रिविहितधर्मिका तेन चादनासारूप्येण ततो धर्मान् गृह्णाति । अत आचार्येण तदीया धर्मा इहापदिष्टा । तत्रान्यारम्भणवरदाने न विहिते । अतस्तयोरेकतिदेशः । वाग्यमपि चेद्देवेति नार्तदिश्यते ॥ २४८ ॥

द्वादशाहान्ते तनूद्वयीऽपि निर्वपति मासे
द्वितीये तृतीये पण्मास्ये संवत्सरे सद्यो वा
न वेति ॥ २४९ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ २४९ ॥

तनूहवींष्युच्यन्ते—

अग्नये पवमानाय प्रथमा ॥ २५० ॥

इष्टिमंत्रति ॥ २५० ॥

अग्नये पावकायाग्नये शुचये ॥ २५१ ॥

द्वितीया ॥ २५१ ॥

अदित्यै चरुस्तृतीया ॥ २५२ ॥

न चेयं तनूहविषां मध्ये पठ्यते । तेनास्या उपांशुत्वं न भव-
तीति सम्प्रदायः । शाङ्खायनशाखायां उपांशुत्वमस्याः पठ्यते ॥ २५२ ॥

आग्नेय एव वा पुरस्तादादित्यस्य ॥ २५३ ॥

आग्नेयो वा प्रागादित्यात् अथादित्यै चरुपांशु ॥ २५३ ॥

षड्दक्षिणाः प्रतिविभज्य ददाति द्वादशचतु-

र्विंशति वा ॥ २५४ ॥

प्रतीष्टियभागेन दक्षिणादानम् ॥ २५४ ॥

भूयसीश्च यथा श्रद्धम् ॥ २५५ ॥

उक्तसंख्याभ्यतिरेकेण यथा भद्रं भूयसीश्च ददाति ॥ २५५ ॥

धेनुरादित्यस्य ॥ २५६ ॥

ताश्चेता दक्षिणा इष्टिसम्यग्धादिष्ट्यङ्गं न सकलस्याधानस्य ।
तथाचोक्तम् । उलूखलमुसलाभ्यां हययुपलाभ्यां हविर्यज्ञं प्रप्तीति
प्रकृत्य स एव यज्ञो हतो न ददक्षे त देवा दक्षिणाभिरदक्षयाम्रिति
तस्मादिष्टिनामेव दक्षिणा इति । प्रयोजनं इष्ट्यभावे त-
दभाषः ॥ २५६ ॥

अनृतातिथ्यपनोदपूतिदार्वाधानवीसपक्वना-

यजमानस्य चर्चसंख्यपदार्थनिरूपणं
पुनराधाननिमित्तकथनं च ।

२८९

व्युदकानि वर्जयेत् ॥ २५७ ॥

भानृतातिथ्यपनोदः स्मृतिप्राप्तं यथानूयते । नानृतं प्रदेदिति स्मृतिः । अग्रणोद्योतिधिरिति च । तदनुपाख्यम् । न वा भादिता-
प्रितानृतं पठितव्यमिति । तदेतत्प्राचीय मुक्तरूपम् । यतोनुवादा-
मनयंरूपम् । विधौ च प्रवृत्तिविशेषकरत्वम् । तस्माच्छ्रौतं यथार्थं
सत्ययदननियमः । एवं च तदपचारे श्रौतं स्मार्त्तं च प्रायश्चित्त-
म् । पूतिशब्दो बुनेन्धिद्रव्यधात्री प्रसिद्धेः । श्रुतीसफलं यत्पृथि-
व्या गच्छेत् तिल्लुकाद् पाचितम् । श्रुतीसलब्धं पृथिवीयवनो नैर-
स्तामिमापात् । योऽमृषीसं पृथिव्यामग्निरिति । आप्युदकं च ।
अग्निहोत्रार्थमुद्भूते ऽन्नापुदकदानप्रतिषेधः । स यदुद्भूतेप्राय-
श्चागताय नोदके याचन्त इति । नौशब्दश्चाग्निहोत्रविषयो नौ-
र्हवा यथा स्वर्ग्या यदग्निहोत्रमिति ॥ २५७ ॥

१ ब्रह्मचार्यग्नित्यधारीक्षीरहोम्यग्निमुपशायी-

द्वादशरात्रः पट्नात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २५८ ॥

निगद्व्याख्यातम् । पुरुषधर्मध्यायम् । ततश्च सोमाधाने
समारोपस्य ऋतुधर्मत्वात् पुरुषधर्मोऽग्नित्यधारित्वं याच्यते ॥ २५८ ॥
अग्न्याधेयमनुविहितमवसरमाप्तमिदानीं पुनराधेयमुच्यते—

२ पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य ॥ २५९ ॥

१ यजमान आधानानन्तरं द्वादशरात्रम् अथवा पट्नात्रम्, अथ-
वा अग्नयः अग्निमपक्षे त्रिरात्रं ब्रह्मचारी मयेत् । अग्निनायधारी
गार्हपत्यादयसीयदक्षिणाग्निमस्याधित्वं धारयेत् । क्षीरहोमी बुधे-
नैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमौ शयी-
तेत्याचार्यः ।

२ मृत्पापंस्तु बोधनवृत्ताध्ययनादिमत्तयानिप्रसिद्धः पुरतः स
प्रतिज्ञात इत्युच्यते, न प्रतिज्ञातो ऽप्रतिज्ञातः, आधानरूपेण निमि-
त्तेनाप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः यः प्रायश्चानालुप्पप्रतिष्ठो ऽपि अ-
ग्न्याधानमममन्तरं सप्तमरादयामेव विद्यमानादिदानेनोमाभाषा-
माप्रतिष्ठितो ऽप्रसिद्ध इव स्यात् अप्रतिष्ठ इव मयेत् तस्येह पुनराधेय-

पुनराधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्चाधानाप्रतिष्ठात-
स्य भवति । यस्याधानसमनन्तरमेव प्रतिष्ठातमपगतं स बाधा-
नाप्रतिष्ठातः । एव हि श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स
पुनरावधीत । तथा योग्नी आधाय सर्वज्यानि जायते स पु-
नरावधीत ॥ २५९ ॥

राज्ययशस्कामस्य वा ॥ २६० ॥

त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य ॥ २६१ ॥

त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य स त्रिरात्रावरः । अतश्च त्रिरा-
त्रापि भवति । अग्नीनिनि यहुचनोपदेष्टात् तत्र पयोत्सृज्यन्ते ।
अतश्च सप्तस्यानुत्सर्गे ॥ २६१ ॥

सद्योवा ॥ २६२ ॥

तत्र विशेष पश्यति । सद्यस्वेदिति ॥ २६२ ॥

पुनर्वस्योः ॥ २६३ ॥

पुनराधेयमावधीतेति वचनात् ॥ २६३ ॥

वर्षासु मध्यन्दिने वा ॥ २६४ ॥

स वै वर्षासु अवधीतेति वचनात् । तस्मात्तु मध्यन्दिन एवा-
वधीतेति वा । स चायं विकल्पः । मध्यन्दिने वर्षाकालसम्पत्तेः । वा-
यदा मध्यन्दिनोप वर्षा इति प्रकृत्य तस्मात्तु मध्यन्दिन एवावधी-
तेत्याह ॥ २६४ ॥

तस्मिन्पूर्वकमनुष्ठानयुत्पादकं पुनराधेयसङ्गकं कर्म भवतीत्यर्थः ।
तथापर्यणं पठ्यते 'आधानाद् वृद्धिर्हानिश्चेदवाप् संघासराद्रोहि-
ष्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वस्यो पुनरावधीत' इति । यादृप्यायनो
'अपि' काम्य पुनराधेयमज्ञानानस्य' इति पठितवान् । अथवा प्रति-
ष्ठातं प्रियं न प्रतिष्ठानमप्रतिष्ठानमाप्रियम् आधानसमनन्तरमेव सर्वस्य-
हानिपुत्रमरणादिहानिदंशनादाधानमेव यस्याप्रियमभवति तस्य पुन-
राधेयमिति । 'एतद्धास्य प्रियतमं धाम' इत्यादि दंशनात्प्रतिष्ठात-
शब्दस्य प्रीती शक्तः ।

कुशैराधानम् ॥ २६५ ॥

उभयोरग्नयोः । तं वै दग्धैरुत्तरीति हि श्रूयते ॥ २६५ ॥

व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने

निदधात्येवमाहवनीयस्य यावद् सद्यश्चेत् ॥ २६६ ॥

स चायमपूपः प्राक्क सम्भारेभ्यः स्थाप्यते । सम्भारं तु ह्यग्नि-
निधानं विहितं भूभुव इति सम्भारंभ्यनि । न वापूपस्य सम्भारेः
सह विकल्पो धर्ममाश्रयात् । अनः परिसमूहनादीन्पञ्च पदार्थांश्च
कृत्वा अपूपस्थापनम् । सद्यः पक्वं चापूपौ भवतः । न रात्र्यन्तरपक्षे ।
अपूपं प्रकृत्याह पूर्वोभ्यामवै नावेतद्गन्निभ्यामस्तर्द्धम् इति । पुनस्त
भिराकरणायाह यन्निमित्तं भान्तर्हितो भवत इति ॥ २६६ ॥

आग्नेयः पञ्च कपाल उपाशु प्रागुत्तमादनु

याजात् ॥ २६७ ॥

तेनोपाशुचरन्तीति प्रकृत्याह उद्यैरुत्तममनुयार्जं यजतीति ।
अतः प्रागित्युक्तम् ॥ २६७ ॥

तद्वर्जं वा ॥ २६८ ॥

उत्तमानुयार्जवर्जं धोपाशु भवति । उद्यैरुत्तममनुयार्जं यज-
तीति । एतावानेष हि विधिः । आग्नेयं प्रकृत्याह तेनोपाशु चरन्ती-
ति । चरणशब्दे च सर्वस्योपाशुताचार्येणोक्ता चरणशब्दे सर्वमिति ।
पञ्च कपाल एवैको भवति । नान्या एष्टयः । एवकारकरणात् । आ-
ग्नेयमेव पञ्च कपालं पुरोडाशं निर्वपतीति ॥ २६८ ॥

अग्नीनिति वा प्रथमे प्रयाजे ऽनुयाजे च ॥ २६९ ॥

या समिधो यजेति वेद्यान् यजेति या । एवं श्रूयते प्रयाजाग्रह-
स्य स आध्याह्न्याह समिधो यजेति अग्नीन्यजेति । येष म्यासं न वि-
कल्पाशङ्क्या अग्नीनिति वेत्युक्तम् । यद्येवमग्नीनित्येवैत्यवधारयित-

ध्यम् समिधो यजेति हि तस्यैव संस्तवायोन्यते । अतोऽग्नीनिवे-
त्यवधार्यते ॥ २६९ ॥

अज्यभागो द्वितीयो ऽग्नये पवमानायेन्दु-

मते वा ॥ २७० ॥

सचार्यं वाचनिको देवता विकल्पः ॥ २७० ॥

हिरण्यं दक्षिणानङ्गवान्वाग्न्याधेयिकीश्चे-

च्छञ्छरुतेः ॥ २७१ ॥

श्रुतिग्रहणं समुच्चयविधानार्थमिति केचित् । तदयुक्तम् । अ-
ग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्दत्वात्ययमनुवाद एव । अग्न्याधेयि-
क्यां हि पूर्वं दत्तास्ततः पुनराधेयिक्यः । श्रुतिग्रहणं च विध्याशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ॥ २७१ ॥

अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः ॥ २७२ ॥

उक्तव्यतिरेकेणान्यदग्न्याधेयवद्भवति । इयांस्तु विशेषः ।
सद्यः । अभ्यगारकरणं अरणिप्रदानं उच्छ्रुत्वासञ्च न भवति । अन-
ग्निसंस्कारात् ॥ २७२ ॥

अपराह्णे मैत्रावरुणी वशानस्तमिते पुरोडा-

शेडान्तं कृत्वा रात्रिशृतया प्रातश्चरन्ति तत

आधानम् ॥ २७३ ॥

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पूर्वद्युरपराह्णे मैत्रावरुणी यथामालङ्घ्य
रात्रौ श्रपयित्वा प्रातः प्रचारस्तत आदधीत । पुनर्वसोरेव नान्यत्र । न
त्रिरात्रायरमुत्सर्गो नापूपायति ॥ २७३ ॥

पुनराधेयमनुविहितमिदानीमग्निहोत्रस्यावसरत्नं प्रोत्सार्य
याद्यान्तरावगतकमेण तद्वद्भूतमुपस्थानमनुविधीयते—

सायमाहुत्याहुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठ-

ते वात्सप्रेण ॥ २७४ ॥

सायमुपतिष्ठेत सायः । दि देवा उपातिष्ठन्तेति घचनात् ।
वात्सप्रेमिति घोषस्थानक्रियानाम् । यद्यपि च हुतायामित्युक्तम् त-
थापि तु समिधाधानमन्त्रफर्मानन्तर्यामिदहनन्तरमेव कर्त्तव्यम् । हु-
तशब्दश्च हुतप्रायविषयः यथा हुने च धारावर्जमिति ॥ २७४ ॥

न वा ॥ २७५ ॥

न क्षोपतिष्ठेत । अथ यस्मादुपैष्यतिष्ठेताथ यस्मादक्षोपतिष्ठेतेति ।
विहितप्रतिषिद्धत्वात्क्रियः ॥ २७५ ॥

१तिस्तस्मिन्नूपप्रयन्तोस्य प्रत्नां परितो चित्रा-

वसविति च ॥ २७६ ॥

प्रक्तमादेव त्रि/षसिद्धेस्मिन्न इति ग्रहणात् स्वस्थानस्थिताना-
मेव त्रिराहुतिः । चित्रावसविति च त्रिरथ ॥ २७६ ॥

सन्त्वमित्युपविश्य ॥ २७७ ॥

अपतीति याक्यणेवः । एतावन्नुतिष्ठन् अपत्यधासीतः सग-
मिति घचनात् ॥ २७७ ॥

गां गच्छत्यन्वस्थेति ॥ २७८ ॥

एतच्च सन्निधानात् फर्मोद्भूतां गां प्रति गमनं सन्निहितप्र-
त्ययगवायात् । एवं च सति गोपक्ष एतैरुपस्थानं मान्यमेति ॥ २७८ ॥

संहितेत्यालमते ॥ २७९ ॥

गामेय ॥ २७९ ॥

गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्येति ॥ २८० ॥

---

१ मन्त्रोपप्रयन्तो ऽध्ययमित्यारभ्य परितः दृढम् इत्यन्तं वात्स-
प्रेयस्थानं समाम्नायक्रमेणैव कर्त्तव्यम् । तत्र विशेषमाह—

अग्नी उपतिष्ठत इति द्विवचनोपेक्षया अघस्तनमाहवनी-
यस्य ॥ २८० ॥

गां गच्छतीड एहीति ॥ २८१ ॥

तामेव ॥ २८१ ॥

काम्या एतेत्यालभते ॥ २८२ ॥

सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ॥ २८३ ॥

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्मितिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो
जपति सोमानमिति वचनात् । उदकसंस्पर्शनाविधानाद्यानुदक-
मिति ॥ २८३ ॥

पौर्णमासवत्पुत्रनाम ग्रहणम् ॥ २८४ ॥

घृत्युपदेष्टाश्च तन्तये स्वेत्यादिसर्थे प्रवर्त्तने । नाम ग्रहणान्त
घात्सप्रमिति ॥ २८४ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वोभौः ॥ २८५ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मन्त्रणोभावप्यग्नी उपतिष्ठते । क्रमस्तु
न दत्तः । क्रमान्तराविधानात् । अस्य च घात्सप्रेण सह विकल्पः ।
यद्वा वा भदो दीर्घमग्न्युपस्थानमिति प्रकृत्य यत् आह तस्माद्वैतेनै-
वोपतिष्ठेतेति । एतच्चागोपक्षेपि भवति । न ह्यत्र गां प्रतिगमनं स्पर्श-
नं वास्तीति ॥ २८५ ॥

प्रवत्स्यन्सर्वान्र्येति प्रति मन्त्रम् ॥ २८६ ॥

अघस्तनोपस्थानसमनन्तरमस्य पाठ इति प्रवत्सतो यज्ञप्राण-
ह्याग्न्युपस्थानमभिधीयते । प्रवत्स्यजमानः सर्वानग्नीनुपतिष्ठते । नये-
ति प्रति मन्त्रम् । नयं प्रजां मे पाहीति च । गार्हपत्यं प्रथममुत्पत्तिक्रमा-
त्तत आहवनीयं पुनर्दक्षिणाग्निम् । मन्त्राणां तु लैङ्गिको विनियोगः ।
नृभ्यो द्वितो नयो गार्हपत्यः ॥ २८६ ॥

गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ॥ २८७ ॥

गमनं सामर्थ्यपरिप्राप्तमेव धाम्निसर्गावसरविधित्सयो-
च्यते । धाम्न्यमस्तूपस्थानसमनन्तरमेव भवत्यवसरान्तराधि-
धातात् ॥ २८७ ॥

प्रवसत्याजमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्का-
राद्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्च ॥ २८८ ॥

प्रोषितोपि याजमानं करोति यथा कालमिति । अग्निहोत्र-
काले अग्निहोत्रं याजमानं पौर्णमासकाले पौर्णमासं एवं सूर्यत्र ।
कुत पतत् । आत्मसंस्कारास्तु धाम्न्यमुपदेयश्च । यदारमस-
स्कारकं तं कर्त्तव्यम् । यथा वनग्रहणपावनमुण्डनादि । यजमानस्य
ह्यसौ संस्कारः । प्रोषितोपि च यजमाना यजमान एव । यच्च
धर्ममात्रं तावत्सर्वम् । यथा त्रिष्णुत्रमादि । कुत पतत् । धर्म-
मात्रत्वादयम् । न ह्यनार्यमणि सन्निपतिनम् । श्रुतश्च । श्रुतिरप्य
मुमर्षे ह्यापयति । यथा प्रोषितोपि याजमानं कर्त्तव्यम् । य-
त्सद्वरं परेत्याद्य तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्स्तास्य हुताहुतिशृङ्गे धाम्न्यस्य
हृदनीनि प्रकृत्याह यो जघिष्ठो भुवनेभ्यस्त्ययमाद्यमिधाय मन यवै-
तदाह मनसैवात्मानमप्रोषितं भवतीति मनसैवानुचिन्तनेन प्रत्यक्ष
इयं भवतीत्यमुमर्षे ह्यापयति ॥ २८८ ॥

एतत् च मत्या वाग्यमनम् ॥ २८९ ॥

पुनरेतत् मत्या वाग्यमनं करोति ॥ २८९ ॥

समित्प्राणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठतं आहवनीयगा-
हं पत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रति मन्त्रम् ॥ २९० ॥

अभिन्निर्गृहीतामिधायच्छति । गुर्वोदिषमप्यनुपेत्य कं चिदाह-
वनीयादीनुपतिष्ठते अगन्मति इति मन्त्रम् । समासे च सत्ययमेय
धम । स आहवनीयमेवाह उपतिष्ठतेति श्रुतत्वात् ॥ २९० ॥

समित्प्राणिसमूहानि चोपदिश्य ॥ २९१ ॥

च शब्दाद्वन्तरमेव । तिष्ठत्समिध सघ्नैवेत्युक्ते समिधुपवे-
शनं याचनिकम् । परिसमूहनानामपस्तुपनमपनय । अग्नेस्तृणा-
न्यपचिनोतीति यावन्तरात् । तृणप्रक्षेप इत्यपर ॥ २९१ ॥

तूर्णीं वोपस्थानं पूर्ववत् ॥ २९२ ॥

येन क्रमेण गच्छता कृतं तेनैव क्रमेण । स वै सप्त तूर्णी
मेघोपतिष्ठेतेति प्रकृत्य यत् आह स वेद गार्हपत्यः । परिदग्मेद्
मुपागादिति स वेदाहवनीय इति च ॥ २९२ ॥

गृहा माविभीतेति एत्य च ॥ २९३ ॥

गृहानुपैति ॥ २९४ ॥

क्षेमाय व इति प्रविशति ॥ २९५ ॥

पूर्वषदेव । येन क्रमेणागच्छता कृतम् ॥ २९५ ॥

नहि/स्याद् गृहान्काम/ श्वः ॥ २९६ ॥

गृहानेव । अत ऊर्ध्वं स्मार्त्तं पुत्रद्वानजपादि प्रवर्त्तते ॥ २९६ ॥
शाखान्तरपाठक्रमात् वात्सप्रोपस्थानमुक्तमिदानीमपस्त-
मसमग्निहोत्रमनुविधीयते—

उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायं प्रातरग्निहोत्रे ॥ २९७ ॥

एतच्चाध्ययुहोमपक्षे । स्वयं होमपक्षे तु स्वयमेवोद्धरणमि-
ति प्रेषामाव । अग्निहोत्रग्रहणाच्च सत्यप्युद्धरणे पौर्णमासादिषु
न भवति । सायारम्भं प्रातरपवर्गमग्निहोत्रमिति सायममिदित्या-
न्मा भूत्वात् । प्रेषामाव इति प्रातर्ग्रहणम् । तत्कुत । आचार्यामि-
त्रायादाहुस्तिर्था प्रधानकानादिति ॥ २९७ ॥

प्रत्यङ्मुखो वा सायं निदध्यात्

तस्मिंश्चायं प्रातर्होममेके ॥ २९८ ॥

गार्हपत्यं वा स गच्छति गार्हपत्यादि स आहतो भयतीति

भुत्वात् । अनन्तमितानुवितयोरिति शास्त्रात् । उदितहोमिनामपि अ-
नुवित ययोस्तरणम् तस्मिन्मरणम् मुखचिह्निते एके सायं प्रातर्होमं कु-
र्वन्ति । एके विषयत्वेन भुत्वात् ॥ २९८ ॥

नित्यो दक्षिणाग्निः ॥ २९९ ॥

स च दक्षिणा वा सऽहरेदित्यस्मिन्पक्षे ॥ २९९ ॥

नित्याधिकारोपजिजीविषयेदमाह—

सर्वे गतश्रियः ॥ ३०० ॥

निःपातयन्ति । धार्यो गतश्रिय इति वचनात् । गतधीश्च
प्रातर्धीः । य प्रति गता धीः एषं हि धूयते त्रयोह वै गतश्रियः
ब्राह्मणः शुभ्रवान् क्षत्रियो विजयी राजा वैश्यो भ्रामणीरिति ॥ ३०० ॥

सदा वा हरणम् ॥ ३०१ ॥

दक्षिणाग्नेरधिकारात् । दक्षिणाग्निं कृत्वाह महर्हरेवैनमाह-
रेयुरिति ॥ ३०१ ॥

एकेषामुपवसथे ॥ ३०२ ॥

उपवसथ पथैनमाहरेयुरिति वचनात् ॥ ३०२ ॥

१ नत्रावसिते वा ॥ ३०३ ॥

नत्रावसिते चैनमाहरेयुरिति वचनात् यावसिते ये-
रमुक्तम् ॥ ३०३ ॥

तस्मिन्पच्युरमाहुसम् ॥ ३०४ ॥

तस्मिन्पच्यमित्याहुने पच्युरमाहुसम् । तस्मिन्पच्युस्तद्भा-
षाया मभ्ययुरिति वचनात् ॥ ३०४ ॥

१ पाक्याभावे गोः पयोधिश्रयितवै द्रूयात् ॥ ३०५ ॥

तस्य यजमान । अध्वर्योरधिभयण कर्तव्यात् ॥ ३०५ ॥

तद्ब्राह्मणं पाययितवै द्रूयात् ॥ ३०६ ॥

तच्छाध्युं प्रत्याह । पय पायने यजमानस्याधिषा-
रात् ॥ ३०६ ॥

अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रद-

क्षिणमात्रहवनीयं परीत्योपविशति य-

जमानः ॥ ३०७ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्र इति अन्तरेणापराग्नीगत्या दक्षि-
णेन चेति । अप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमान । पचना-
दप्रक्षिण पारिगमनम् ॥ ३०७ ॥

पत्नी च पूर्ववत् ॥ ३०८ ॥

प्रत्यग्दक्षिणतो गार्हपत्यस्य । च शब्दाद्यजमानश्च पूर्ववत्
दक्षिणतो प्रक्षयजमानयोरासने इति यौग्यमासे परिभाषितम् ।
यतिमा तदग्निद्वयते ॥ ३०८ ॥

अपरेणाह वनीयं कूर्चं निदधाति कुशान्वा ॥ ३०९ ॥

कूर्चशब्द आसने निर्दिष्ट । कूर्चांशुपायसपेन्नुपाचेति । तथा
हिरण्मये वा कूर्चं हिरण्मये वा फल्क इति । स्वधैतदासनं कूर्चं
निधायेति यचनात् । कुशानामपि यैषद्विषयवास्तदेयकार्यम् ॥ ३०९ ॥

परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्मिरुदग्म्रान्

दक्षिणाग्रान्करोतीति श्रुतेः ॥ ३१० ॥

१ पचनाहंण्डुलभाष्ये 'गो पयो अधिर्थायितवै' इति यजमानो
ऽप्ययं द्रूयात् ।

परिस्तरणमाहवनीयस्य प्रागुद्गमिर्दग्धैः प्रागग्रैरुद्गमैश्च दर्भैः ।
एव हि मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयं प्रकृत्य ध्रुयते । अथ यान्यमु-
न्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि कर्तुमीति
यचनात् । अमूनीनि च्याग्निहोत्रतृणान्युच्यन्ते । तद्यदि तत्र प्रागु-
द्गमिस्तदैतदुपपद्यत इति । मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयस्यैतद्दृष्टमि-
हापि तस्यैव परिस्तरणमित्याशङ्क्य या सर्वेषामित्युच्यते । सर्वे
यामेवैतत्परिस्तरणं कार्याविशेषात् ॥ ३१० ॥

आहवनीयं पर्युदयोदधारां निनयत्यागार्हप-

त्यात् ॥ ३११ ॥

तं च ॥ ३१२ ॥

* ततो दक्षिणाग्निम् ॥ ३१३ ॥

तं च पर्युक्ष्यततो दक्षिणाग्निं पर्युक्षतीति प्राक्संख्येऽपि पर्यु-
क्षणे गौर्हपस्यसमनन्तरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणम् । अतस्ततो द-
क्षिणाग्निमित्युक्तम् ॥ ३१३ ॥

हुते च धारावर्जम् ॥ ३१४ ॥ . . .

पर्युक्षतीति घावयशेषः । तच्च प्राशयनविमर्गात् घृतस्य हि .
पदार्थधर्मत्वात् । पर्युक्षणमपि हि पदार्थ इति ॥ ३१४ ॥

अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्सामशूद्रेणस्था-

त्यामार्यकृत्यामूर्द्धकपालायां दक्षिणतः प्रा-

चीमुदीचीं वा ॥ ३१५ ॥

अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची सन्निहितस्तत्साधनभूते द्रव्ये द्रष्ट-
व्यः । तदाग्निहोत्रार्थं द्रव्यं यस्यां पिबते मयमाग्निहोत्रिणी । अ-
त्रापि मतुज्जोषे कृते अग्निहोत्रिणिर्मात्रं भवति । तथा च एदयने
यदाग्निहोत्री द्रोहमाना वा द्यतेति । यद्यप्यपि च्याग्निहोत्रेऽप्यग्नि-
होत्रेति । यस्याग्निहोत्रं द्रोहमानमभ्यर्चयामाद्यतेति । पुंवत्सामाग्निं यद्य-

विज्ञप्तिः ।

मस्या चौपम्बा-संस्कृतग्रन्थमालाया प्रतिमास पृष्ठशतके सुन्दरे
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एक स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यत ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्था मुख्यते ।
प्राचीना दुर्लभाश्चाभ्युद्भिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुख्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालयाऽध्यापका पण्डिता
अन्यच्च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।

1. भारतधर्मैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलक्षीपयासिभिश्च एतद्ब्राह्मकै-
र्देय धार्मिकमग्रिम मुख्यम् मुद्रा ७ भाषका ८

2. कालान्तरे प्रतिस्तवक " " १ " ०

3. प्रापणव्यय पृथग् नास्ति ।

4. साम्प्रत मुद्रयमाणा ग्रन्था - मुद्रिता स्तवका

(1) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कार) १

(2) शब्दकौस्तुभम् । महोजिदीक्षितकृत (व्याकरणम्) १०

(3) श्लोकधार्तिकम् । महद्वुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकरादयया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

(4) भाष्योपबृंहित तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णम् । (यदान्त) १

(5) करणप्रकाश । श्रीब्रह्मदेवविरचित सम्पूर्णम् (ज्योतिष) १

(6) भाट्टचिन्तामणि महामहोपाध्याय-
श्रीगागामह विरचित । तर्कवाद (मीमांसा) १

(7) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १

(8) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाट्स्यायन प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विश-
्वामित्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्त) ६

॥ श्रीः ॥

-*-

मानन्दवतविद्योतिसुमनोमिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमन्यामरातपनूपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखन्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिफालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सत्यकः—७४

तृणेनावज्योत्यासिन्व्यापः पुनरवज्योत्य नि-

धाय त्रिरुद्धासयन्त्युदक् ॥ ३१९ ॥

तदधिधितं द्रव्यं तृणेनावज्योतयेत् । अवज्योतनं च दृष्टार्थम् । तदवज्योतयति श्रुतं घेदानीति श्रुतिः । अतश्चाधिधयणाभावे त-
रुद्धादावनवज्योतनम् । अयासेकापि च दृष्टार्थः । उदकस्य हि क्षयो
पथा स्यान्न पयस इति । पुनरवज्योतनं च उदकक्षयसंवि-
त्यर्थम् । न च यवाग्यामुदकासेका विरोधात् । अवज्योतनं तु तन्ने-
ण भवति । घृते पुनरुदकासेको न भवत्येव विरोधात् । निधाय
त्रिरुद्धासयत्युदगिति । अमुलपम् ततश्च मुक्त्वा मुक्त्वा त्रिरुद्धासयन् ।
तथा च मृताग्निहोत्रे भूयते न त्रिःप्रतिष्ठाप्य हरति यात्रिः । प्रतिष्ठाप-
यन् हरेद्देवत्रा कुर्यात् ॥ ३१९ ॥

अस्तमिते जुहोति ॥ ३२० ॥

प्रधानसन्निधेद्योद्धरणाद्दूर्ध्वमस्तमित एव कर्त्तव्यम् । उ-
द्धरणमात्र एव हि यच्चनमनस्तमित उद्धरतीति ॥ ३२० ॥

वैकङ्कतः सुक्स्त्रुवं प्रतप्य पाणिना

सम्मार्ष्टि ॥ ३२१ ॥

होमार्थत्वाद्वैकङ्कती स्त्रुक् प्राप्नोत्येव स्त्रुघायां यमारम्भः ॥ ३२१ ॥

पुनः प्रत्यतप्योन्नेप्यामीत्याह ॥ ३२२ ॥

ओ३मुन्नयेति यजमानस्तिष्ठन् ॥ ३२३ ॥

प्रत्याह ॥ ३२३ ॥

चतुरः सुवानुन्नयति ॥ ३२४ ॥

चतुर्गृहीत च होमद्वयार्थमुपयन्त्रोपयोगात् । अनश्च नानो चा-

म्यतरस्यापि प्रयोक्तृत्वम् । प्राशनं तु शेषसाध्यत्वादप्रयोजकम् ।
तथा लिङ्गं स यत्स्वचि परिशनाष्टि तदग्निदात्रोच्छिष्टमिति ॥३२४॥

स्थात्यां परिशिनष्टि तदब्राह्मणः पिवेत् ॥ ३२५ ॥

अब्राह्मणप्रतिषेधार्थोयमारम्भ । तद्धै नाब्राह्मण विभेदति
व्यवहारात् ॥ ३२५ ॥

उपरि समिधं धारयन्त्रार्क्षीमध्यधि गार्हपत्या-

दाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन् ॥ ३२६ ॥

इत्यत्र उपरि समिधं धारयन्त्रार्क्षीम् । न मुच्छृणुमलता स-
म्बन्धिनीम् । मध्यधियुद्धः सामीप्य उपरिमात्रे च गार्हपत्यादाह-
वनीयं हरति मुखमात्रे इत्यत्र धारयन् ॥ ३२६ ॥

मध्ये निगृह्योपविश्य समिधमादधात्यभिज्यो-

तिषं त्वा वायुमर्तो प्राणवतीं स्वर्ग्यां स्व-

र्ग्यायोपदधामि भास्वतीमिति ॥ ३२७ ॥

गार्हपत्याहवनीयवोर्मध्ये निगृह्य नीचैर्गृहीत्वा पुनरुद्धृत्य मु-
क्ताम् एव उपविश्य समिधमादधात्यभिज्योतिषमित्यनेन मन्त्रेण ।
समिदाधानं दृष्टव्यम् । अतश्च नैमित्तिकेषु कुशमन्त्रादिषु न भ-
वति ॥ ३२७ ॥

प्रदीप्तमभिजुहोत्यभिज्योतिरिति सजू-

रिति वा ॥ ३२८ ॥

विकल्प भूते ॥ ३२८ ॥

अभिर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ३२९ ॥

छद्मपादिति पाक्यशेष ॥ ३२९ ॥

कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्यन्न-

स्मिन् ॥ ३३० ॥

कालद्वयोपादानमाग्न्यर्थाद्विकल्प । होष्यन्वा भस्मिन्वा काल इति । होष्यन् अवेक्षणमनुपमाद्यैव स्मृचम् । सोऽनुपसाधपूर्वा-
माहुतिमिति वचनात् ॥ ३३० ॥

तूष्णीमुत्तरां भूयसीम् ॥ ३३१ ॥

स वै कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति भूय इवोत्तराम् । उत्त-
राशब्दश्च देशपरोपि द्रष्टव्यः । अथ योत्तरास्विष्टकृत्ताजनमेव सा
अमात्तामुत्तराहं जुहोतीति ॥ ३३१ ॥

भूयिष्ठं स्तुचि ॥ ३३२ ॥

परिशेषयतीति धाक्यशाप ॥ ३३२ ॥

द्विः प्रकंप्य निदधाति ॥ ३३३ ॥

स्मृचं कुर्वे ॥ ३३३ ॥

उपमृज्य स्मृचं कूर्चे निमार्ष्टि नमो

देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षि-

णत उत्तानम् ॥ ३३४ ॥

अप उपस्पृश्य ॥ ३३५ ॥

उपमाजिनं च स्मृगग्रस्य । मध्यं द्रव्यस्य विद्यमानत्वात् । स्मृ-
गग्रमुपमृज्य कूर्चं स्योत्तरे प्रदेशे निमार्ष्टि नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रे-
ण । स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानं निमार्ष्टि । अतश्चोत्ताने-
नैव पाणिनोपमाजिनम् । अपामुपस्पृशन् पित्र्यत्वे सत्यपि प्राचीना-
धीत्यादि व्युदासार्थम् ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥

इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थात्याः स्तुवेणेह

पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजां रमयतु प्रजा-

पतिः अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये
स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

इतरयोरग्नयोः पुष्टिकामो जुहोति । च वाय्वादपुष्टिकामध ।
स्वाहयाः स्वरुणेश्वरपुष्टिमित्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३७ ॥

अग्नयेन्नादायाज्ञपतये स्वाहेति दक्षिणामौ ॥ ३३८ ॥
जुहोति ॥ ३३८ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३९ ॥

अनामिकया द्विः प्राशनाति ॥ ३४० ॥

श्रीच द्रव्यम् ॥ ३४० ॥

उत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्तिष्ठति देवान् जिन्व-

पितृन् जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तऋषीन्
जिन्वेति ॥ ३४१ ॥

उत्सृप्यति पात्रान्तरे नीत्वा । सुषिर्हि गत्यर्थः । चतुर्भक्षणे
भक्ष्यापित्वा द्रव्यपात्रं निर्लेढि लिह आस्यादने जिह्वा आस्यादयति
सत उत्तिष्ठति । देवाञ्जिन्व पितृञ्जिन्वेति । तृतीयं सप्तऋषीञ्जिन्वति
तृतीयामिति स्मृतिपथम् । ततश्च भदेन द्विः कृत्वैः पूर्वं तृतीयं पुनः
तदुत्सृप्योत्तिष्ठति ॥ ३४१ ॥

चतुर्थी कूर्चस्थाने त्रिनिर्षिष्यत्यग्नये पृथिवी-

क्षिते स्वाहा पृथिव्या अमृतं जुहोमिस्वाहा

ऽमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ ३४२ ॥

चतुर्थीस्त्वं पृथिव्या कूर्चस्थाने त्रि पृथिवीं निर्षिष्यति । अ-

नये पृथिवीक्षित एवमादिमिर्मन्त्रैः प्रति मन्त्रं वाक्यमेदात् ॥३४२॥

स्वस्वमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ॥३४३॥

गार्हपत्ये संस्कारप्राप्ते आहवनीय उच्यते ॥ ३४३ ॥

समिध आदधाति सर्वेषु यथा पर्युक्षितः

समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि समेद्ध ते

अग्ने दीद्यासमिति ३४४ ॥

सर्वेष्वग्निषु । यथा पर्युक्षितमिति क्रमार्थम् । स चार्थं मन्त्रो गार्हपत्यहस्तादिषु समवेतवचनत्वाद्भिपरिणम्यते । ननु च प्रकृतौ विरिणामो न युज्यते । यागसाधनभूताग्नियिकारत्वाददोषः ॥३४४॥

वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् क्षीरहोता चेत् ॥३४५॥

क्षीरहोता प्रत्यस्तमितायययार्थवृत्तितया ऽप्ययुक्त्यते । चेच्छब्दो यथार्थः । यदि वाग्यतो यद्यवाग्यत इति । अतश्चाप्ययोदोहप्रभृति वाग्यमधिकल्प ॥ ३४५ ॥

प्रातर्जुहोत्यनुदिते ॥ ३४६ ॥

सायं होमो अनुविहित इदानीं प्रातर्होमस्य विशेषानुक्त्यनं क्रियते प्रातर्जुहोत्यनुदित इति । अत्र च यत्न यत्न प्रातर्होमं तदेव प्रातरितरत्सामान्यम् । किञ्चिदधस्तादभिहितं किञ्चिदत्र तन्मोमयोरपि होमयोर्द्रष्टव्यम् । तथैवमभिधीयते कर्मकत्यक्तापनार्थम् । सायारम्भं प्रातरपर्वर्गमिदमेकं कर्मेति । तत्पुनः । अग्निहोमं जुहोतीत्यभिधाय सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति कालविधानम् । तथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति होमानुवादेन दध्यादि विधानम् । तथा अग्निज्योतिरिति सायम् । सूर्यो ज्योतिरिति प्रातः । एवं सति सायं प्रातः सम्यक् होमविषयोभिहोत्रपदत्तेन विधिद्वयपदेवताकालीनमिदमेकं कर्म । तदेतन्निनियुज्यते अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम इति । आप्रेयी सायमाहुतिः । सौरी प्रातराहुति । सायं जुहोत्यग्निज्योतिरिति वचनात् । अथ प्रातः सूर्योज्योतिरिति । अत्र च कालभेदा-

दङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । तदेतत्सूत्रकारेणापि प्रदर्शितम् भावति-
र्वा प्रधानकालत्यादिति । एव च सति कुण्डपायिनः समयनादिषु प्रधा-
नाहुतीभेदेन । अङ्गानि तु तन्त्रेण कालैकत्वात् । तथा च सूत्रकारेण
केचिद्धर्माः सायं होमसन्निधौ विहिताः केचित्प्रातर्होमसन्निधावि-
ति कर्मैकत्वस्थापनायैव ॥ ३४६ ॥

अन्तरेणापराम्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं
गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः ॥ ३४७ ॥

स चायं प्रवेशः साधारणः । प्रातरित्ययिशेषितत्वात् ॥ ३४७ ॥

पत्नी च यथा देशम् ॥ ३४८ ॥

योस्या देशः प्रवेशान्तरे विहितः प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां
गार्हपत्यस्थेति । पाम्पुषवेणं च विधीयते । अयाचमनावसर्पि-
धितस्या अयाचनञ्चोभयत्र ॥ ३४८ ॥

अप आचामति वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मा-
नः सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि
व्रतमिति ॥ ३४९ ॥

अप आचामति यजमानो वृष्टिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४९ ॥

वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्युदसि वृश्च मे
पाप्मानं जह्यपो ऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं
गोपु मे व्रतमिति ॥ ३५० ॥

पाप्यमस्य च पदार्थधर्मत्वात् सर्वान्ते विसर्गं । अतश्च पू-
र्येणाचमनेन पाप्यमनमुत्तरेण विसर्गं । विसर्गस्य प्रहणपूर्वकत्वात्
मन्त्रलिङ्गाच्च । सत्येन व्रतमुपैमीति व्रतशब्देन च वाङ्मनियमोभिधी-
यते । तस्य च विसर्गं प्रगोतीत्य निष्प्रमणात् ॥ ३५० ॥

उन्नयामीत्याह प्रातः ॥ ३५१ ॥

उन्नेष्यामीत्यस्य स्थाने उन्नयामीति ॥ ३५१ ॥

प्राक्संस्थः समित्पर्युक्षणं धाराचोम-
यत्र वा ॥ ३५२ ॥

येत्युक्तत्वात् उभयत्र वा प्राक्संस्थं समित्पर्युक्षणं भ-
वति ॥ ३५२ ॥

अग्निशब्दे सूर्यः ॥ ३५३ ॥

सायं होममन्त्रेषु यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयोज्यः ।
समाग्रायप्रदर्शनार्थं चैतत् । समाग्राये यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः
प्रयुज्यते । नाग्निपराग्निकयोरपि होममन्त्रयोः ॥ ३५३ ॥

रात्र्युपसान्हेति वा ॥ ३५४ ॥

रात्रिशब्द उपसेति वा प्रयोगः अन्हेति वा ॥ ३५४ ॥

ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः ॥ ३५५ ॥

अनेन मन्त्रेण प्रातर्होमस्तत्र च यदि रात्रौ हुतमग्निज्योति-
रिति प्रातः तदा प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः इति वा जुहोति ।
एवं हि श्रूयते अथ प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति । पुन-
श्चाहाय प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सूर्योज्योतिः स्वाहेत्यतश्च अन्त्री विक-
सिपतौ ॥ ३५५ ॥

प्रथमास्तमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य ॥ ३५६ ॥

मस्तमितमात्रे उदयसन्निकृष्टं च स्वर्गकामस्य जुहुयात् । स
चायं गुणफलसम्बन्धो न कामफलसम्बन्धः ॥ ३५६ ॥

तमोऽभ्यये सायं जुहुयादियति प्रातरायु-

ष्कामस्य ॥ ३५७ ॥

तमोऽयाममे सायमायुः कामस्य जुहुयात् । विगच्छति च तमसि प्रातः ॥ ३५७ ॥

अन्तः पशौ पशुकामस्य सायं प्रातः ॥ ३५८ ॥

सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति । प्रातश्चानिः-
क्रान्तेषु ॥ ३५८ ॥

शयाने श्रीकामस्य प्रातः ॥ ३५९ ॥

शयाने जनपदे श्रीकामस्य जुहुयात् ॥ ३५९ ॥

प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहत्येव स-
हस्राक्षमत्स्यतः ॥ ३६० ॥

समिद्धमात्रे धूप्यमाने चाग्नौ यो नाम प्रजासु निहत्येवाप्र-
मत्सुमिच्छति स एवं ह्यरूपेऽग्नी जुहोति । तच्चैतत् क्षत्रियाविषयं न
ब्राह्मणपैदपयोजनपदस्य सम्भवः ॥ ३६० ॥

भुयिष्ठार्चिषि गृहीत्येव सहसा ॥ ३६१ ॥

यो नाम गृहीत्येव अधिष्ठायेवाप्रमत्सुमिच्छति स एवं
स्वरूपेऽग्नी जुहुयात् । तदपि क्षत्रियाविषयमेवोक्तं हेतुत्वात् ॥ ३६१ ॥

प्रदीप्तितमे श्रीयशस्कामस्य ॥ ३६२ ॥

अथ यज्ञैतत्प्रदीप्तो भवति तत्र श्रीयशस्कामो जुहुयात् ।
तच्चैतत्क्षणत्रयविषयमपि भवति ॥ ३६२ ॥

अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणान्नमत्स्यतः ॥ ३६३ ॥

अथ यज्ञार्चिषि प्रत्यवगन्ति तत्र मैत्रेणाप्रमिच्छन् जुहोति ।
एतदपि सर्ववर्णविषयमेव ॥ ३६३ ॥

अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ३६४ ॥

जुहुयात् । तच्चैतद्ब्राह्मणविषयमेव न हीतरयोर्ब्रह्मवर्चससं-
योगोति ॥ ३६४ ॥

पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ ३६५ ॥

जुहोति ॥ ३६५ ॥

यथागवा ग्रामकामः ॥ ३६६ ॥

तण्डुलैर्बलकामः ॥ ३६७ ॥

दध्नेन्द्रिय कामः ॥ ३६८ ॥

अनधिभ्रयणे च श्रुतिसामर्थ्याभ्याम् ॥ ३६९ ॥

न दध्यधिभ्रयेदिति श्रुतिः । सामर्थ्यं च दधित्यमेवापैति ।
श्रुत्युपादाने सति सामर्थ्यग्रहणं क्रियमाणं तण्डुलार्थं भयति ।
दध्यधिभ्रयणप्रतिषेधश्च लिङ्गम् । अनुषादो ह्ययम् ॥ ३६९ ॥

धृतेन तेजस्कामः ॥ ३७० ॥

जुहुयात् ॥ ३७० ॥

संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे ॥ ३७१ ॥

एतेषां द्रव्याणां कामसंयोगे सति संवत्सरं जुहुयात् ।
एवं किल कामः समुप्यते । संवत्सरसंमिता वै यतचर्येति
श्रुत्वात् ॥ ३७१ ॥

सायं प्रातर्वा ॥ ३७२ ॥

वा यदात्यक्षो विपरिवर्तते । सायं प्रातर्वा कामसंयोगेन
जुहोति न संवत्सरम् । अग्निहोत्रं हि सायं प्रातः परिसमाप्यते ।
तत्र चार्यं गुणसम्बन्धः । तस्मात्सायं प्रातर्येति । संवत्सरसंमि-
ता वै यतचर्येत्ययमन्याधिपयोर्येवाद् । अग्निविकल्पेषु संवत्सर ६-

प्यते । तत्र अग्निविकल्पान्नकृत्याह एतेषामेकः संवत्समु-
पेत्येति ॥ ३७२ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु ॥ ३७३ ॥

अयं च द्वारनियमो अग्निहोत्रे इष्ट्यां च । तत्रैव हि
भूयत इति ॥ ३७३ ॥

सायं प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने ॥ ३७४ ॥

यदेवसायं प्रातराहवनीयमुपतिष्ठत उपचाल्ति इति वचनात् ।
पूर्वमुपस्थानं पश्चादासनम् । अल्पाव्ययमिति ह्यत्रा पूर्वमासनमुक्तं
माभ्यार्येण । तच्चैतदुपस्थानं प्राक्पर्युक्षणाद्भवति । इत्थे हि पर्युक्ष-
णमुक्तम् । इत्थे च धारावर्जमिति । उपस्थाने च पूर्वमक्रियमाणे
ह्युतशब्द औपचारिकः स्यात् । यात्सप्रोपस्थानं तस्मादपि पूर्-
तरम् । कण्ठानां हि समिदाधानमन्त्रसमनन्तरं यात्सप्रम-
न्त्राणां पाठः ॥ ३७४ ॥

शय्यासनं वा गार्हपत्ये ॥ ३७५ ॥

अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमाप्ते वा शोते वेति
वचनात् ॥ ३७५ ॥

संम्रजन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निम् ॥ ३७६ ॥

अथ यत्रैव संम्रजन्न्याहार्यवचनमुपस्मरेदिति । तत्रैतत्परि-
समाप्त्योत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् ॥ ३७६ ॥

अनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तः सभासनः

सभ्यस्य ॥ ३७७ ॥

अथ प्रातरनशित्वा मुहूर्त्तः समायागसित्वापि कामं पश्ये-
तेति वचनात् ॥ ३७७ ॥

अस्मोद्धृतमुपेयात् ॥ ३७८ ॥

अथ यत्रैव भस्मावधृतमुपनिगच्छेत् तत्रैव तस्योपस्थानमिति ।
तच्च पाठानुपूर्व्यात्प्रातरेव ॥ ३७८ ॥

स्वयं वा जुहुयात् ॥ ३७९ ॥

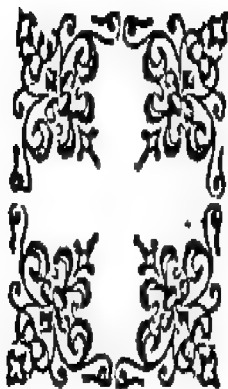
मध्यर्युर्ध्वेति विकल्पः ॥ ३७९ ॥

उपवसथे नियमः ॥ ३८० ॥

स्वयं होमित्यस्य । स यो ह्येवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जु-
हीतीति पचनात् । स चायमुपवसथसंयोगेनैव नियम इति ॥ ३८० ॥

इत्युपाध्यायकर्कश्वी कात्यायनमाप्ये
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन् ॥ २ ॥

वैश्वानर इति च गुणान्वितं सौमिष्टकृतं इति वत् । अत्र हि गुणिनी देवता अग्निः । सा हि याज्यानुषाक्य ॥ इत्यते । वैश्वानरो जीजनदग्निर्नो न व्यसीमिति । तथा पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यामिति । तथा च वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति प्रकृत्याह यदानय इति स्यादतितद्वेद्ययोदिति । तथा चाभ्युदयेष्ट्यां पठ्यते अग्नये पथिकृते ऽष्टाकपाल पुरोडाशं इन्द्राय वृभद्र एकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति पठिते सूत्रकारेण गुणादेव तद्वितं प्रदर्शितं । इन्द्राय वृभद्र एकादशकपालो वैश्वानराभ्येति । एवं च सति यज्ञ यत्र वैश्वानरभक्षणं तत्र तद्याग्निर्गुणिनी देवता द्रष्टव्या । यथा यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुषो वा यजेत वैश्वानरं निर्ववेदिति । वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन्निषेच्छ्या वैश्वानरपार्जन्याविच्छ्याम्वारम्भणीया । यकारेण वैश्वानरपार्जन्यौ प्ररुच्य त्रिद्विष्ट्याम्वारम्भणीयेत्यामनन्ति । अनन्वारम्भणीयाया आन्वारम्भणीयशब्दः तत्कार्यलक्षणार्थः । तेनेच्छ्याम्वारम्भणीयां करोति इच्छ्या वैश्वानरपार्जन्यापिति ॥ २ ॥

वैश्वानरो द्वादशकपालश्चरुत्तरः ॥ ३ ॥

निगदस्यावपातम् । सा वैश्याम्वारम्भणीया सत्यपि यजतिः त्रे चातुर्मास्याङ्गमूना न चातुर्मास्यशब्दाच्चेति । यथा पौर्णमासान्वारम्भणीया ॥ पौर्णमासशब्दाच्चा एवमित्यादि । तथा च सत्यन्तराये अग्रयाकृत्यमस्या ॥ ३ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालो ऽष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः
पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानाम् ॥ ४ ॥

स च प्रपिष्टानां भवति । एव हि श्रूयते । तस्मात्तत् पूष्णे चर्चं कुर्यन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्यन्ति । एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिपठितमपि पाक्षेन प्रकरणमुल्लङ्घ्य यत्र पूषा तत्र नीयते पचणम् ॥ ४ ॥

द्विदेवतोपि नियमसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

यत्रापि पूया सद्धितीयस्तत्रापि पेपणं भवत्येव । कुतो नियम-
सामर्थ्यात् । पूषणो नियोगतः पिष्टताप्रतिपाद्यते । इतरस्येन्द्रस्याग्नेर्वा
भनियम इति ॥ ५ ॥

अर्द्धपिष्टं बोभयसामर्थ्यात् ॥ ६ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यत्र पूया सद्धितीयस्तमर्द्ध-
पिष्टं कुर्यात् । उभावपि ह्यर्थं सद्धतायांभुञ्जितार्थो भविष्यतः । पि-
ष्टं पूषण इतरस्यापिष्टमिति ॥ ६ ॥

सौमापौष्णदर्शनाच्च ॥ ७ ॥

अपिच सौमापौष्णो नेमपिष्टानां दर्शयति । सौमापौष्णं चरं
निर्घपेक्षेमपिष्टानां पशुकाम इति ॥ ७ ॥

अपिष्टो वा देवतान्यत्वात् ॥ ८ ॥

अपिष्टो वा भवति । द्विदेवत्यो न पिष्यते । कुत एतद्देवताभ्य-
त्वात् । न ह्याग्नापौष्ण इन्द्रापौष्णे वा पूषणो देवतात्वम् । यत्र पूषण-
दाक्षदित उपपद्यते तत्रैव पूषणो देवतात्वम् न पदान्तरात् । न च
पदान्तरस्तत्पेक्षारूपपदाक्षदितोत्पत्तिः । सापेक्षत्वात् । सापेक्षं
चामसर्थं भवति । समर्थाणां प्रथमाद्वैति तद्वितोत्पत्तिरुक्ता । तस्माद्यत्र
फेपलः पूया तत्रैव पेपणमिति ॥ ८ ॥

सौमापौष्णे वचनात् ॥ ९ ॥

यस्तु दर्शनमुक्तं तद्विशिष्टविधानम् । सौमापौष्णदेवत्यद्वय-
रर्द्धपिष्टानां पशुकामस्य भवतीति वचनं तत्र दर्शनमिति ॥ ९ ॥

एतानि सर्वत्र ॥ १० ॥

एतानि पञ्च हवींषि सर्वत्र भवन्ति । सर्वशब्देन वरुणप्रधा-
मा महाहविः शुनासीरीय च ग्रहीतव्यम् । तत्र हि प्रतिपर्वं वचनं
भवति । अर्धेनान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ १० ॥

मरुद्भयः स्वतवद्भयः सप्तकपालः ॥ ११ ॥

स्वतवद्गुणविशिष्टानां मरुतां सप्तकपालः कर्त्तव्यः ॥ ११ ॥

मरुतो वा ॥ १२ ॥

वैश्वदेवी पयस्या ॥ १३ ॥

एतत्प्रकृतित्वं च कैश्चित्पयस्यान्तर इष्यते । तत्पुनर्नोती-
य पुनरुपमिव । येन प्रकृतितो विकृतौ धर्मप्रत्यय इष्यते ।
न विकृतितः प्रकृतौ । प्रकृतौ च दाक्षायणे धर्मवती पयस्या विद्य-
ते । अयं प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्येति । धर्मा-
श्चास्या विहिताः । शृते वा दृष्ट्याभयतीति तथा वाजिनमनाज्यालितं
निविशति उत्करेकरोति । वाजिनयागश्च भक्षान्तः सधर्मको विहितः ।
एवं च सति प्राकृत्या एव पयस्यायाः सकाशात् वैकृत्यां धर्मप्रवृत्ति-
र्युक्तरूपेति । तथा च सूत्रकारप्रत्ययानम् । अग्नौ पयस्याया उपांशु-
त्वं विहितं उपांशुकाण्डे वायव्योऽग्नौ मैत्रावरुणी चेति । वैश्वदे-
विकपयस्याप्रकृतित्वे हि उपांशुत्वं प्राप्तोत्वे च न विधेयमिति ॥ १३ ॥

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १४ ॥

एतत्प्रकृतित्वं चैककपालानामित्युक्तमेव ॥ १४ ॥

एतद्वैश्वदेवम् ॥ १५ ॥

अस्य पर्यणो वैश्वदेवमितीयं संज्ञा । असी च संव्यहारार्थं
प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमित्यादौ ॥ १५ ॥

प्राचीनप्रवणे ॥ १६ ॥

तच्च प्राचीनप्रवणो कर्त्तव्यम् । दर्पपूर्णमासस्यागधर्मत्वेन स-
मप्राप्तौ प्राचीनप्रवणविधानम् ॥ १६ ॥

अहत्वासाः पत्नी च ॥ १७ ॥

नियमार्थमेतदुक्तम् ॥ १७ ॥

ते एव वरुणप्रघासेष्वपि ॥ १८ ॥

एवकारकणाच्च स्थितिविषयेष्वपि । येष च सति वरुण-
प्रघासेषु तेषामेव प्रतिपत्तिः । तथा च नाशदोषादौ यैश्चदेवधर्मि-
स्थेनाहतयास्तः परिधानं भवत्येव । प्रतिपत्तिस्तु न कर्तव्या ॥१८॥

त्रेधा चर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा ॥ १९ ॥

सन्नहनं कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

कुशप्रस्त्रः प्रस्तर उपसन्नद्धः ॥ २० ॥

प्रस्त्रः प्रस्तरं गृह्णातीति वचनात् ॥ २० ॥

आसाद्यग्निमन्यनम् ॥ २१ ॥

आसाद्य हवींश्चग्निमन्यनं कर्तव्यम् । आसाद्य हवींश्चग्नि-
मन्यतीति वचनात् । तथैवमग्निहितेषु सम्मर्पनायैव कर्तव्यम् ।
प्रकृतापि हि भूयते । आसाद्य हवींश्च सम्मृशतीति । इयथा-
दिष्टमाहुतपैकनसन्निपाते सर्वाप्रवेशे हि पूर्वं प्राहुनं कर्तव्यमित्यु-
क्तमाचार्येण । प्राहुनं च विहृतापिनि । तथा च यनुममञ्जनस्य पू-
र्यैः समनतीति । उत्तराधारमाचार्ये जुह्व भूयाः स मनतीति
दि प्रकृतायुक्तं तस्मा भूदिति यनुममञ्जनस्य पूर्वकारोप्यते ॥२१॥

अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय येषां

करोति ॥ २२ ॥

वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन् ॥ २३ ॥

शकले करोति ॥ २३ ॥

उर्वदयसीलधरारणि तयोः ॥ २४ ॥

उर्वदयसीलधरेण मग्नेन कुशतरुणयोर्दयर्धरारणि
करोति ॥ २४ ॥

आयुरसीत्युत्तरवाज्यस्थाली सः सृष्टय पुरु-

रवा इत्यभिनिधानं तयोः ॥ २५ ॥

अधरारण्यामभिनिधानं करोति पुरुरवा इत्यनेन मन्त्रणे ॥२५॥

अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति ॥ २६ ॥

मथ्यमानायानुवाचनं कारयति । अनुवाचनं हि निष्ठातक-
तृकं तेनाश्वयोः प्रैषदानेधिकारः । अन्यत्र तु प्रैषार्थ इत्युक्तम् ॥२६॥

मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः

प्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥

पुनः प्रदक्षिणं चाप्रदक्षिणं च ॥ २७ ॥

जाते जातायेति ॥ २८ ॥

जाते ऽग्नौ जातायेत्यनुवाचयति । सापेक्षत्वाच्चाग्नय इत्यनुव-
चते ॥ २८ ॥

प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् ॥ २९ ॥

अग्नावग्निं प्रास्यन् अग्नये प्रह्रियमाणायेत्यनुवाचयति ॥२९॥

भवतन्न इति प्रास्यति ॥ ३० ॥

अग्नावग्निम् ॥ ३० ॥

अग्नावग्निरिति जुहोति स्थात्याः स्तुवेण ॥ ३१ ॥

क्षालीप्रहणं च पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारव्युदासार्थम् । हव-
धप्रहणं च प्रचरणी व्युदासार्थम् । ते हि सर्वहोमेष्वेव विहिते
इति ॥ ३१ ॥

नवप्रयाजं नवानुयाजम् ॥ ३२ ॥

धैश्वदेवं गवति । नवानुयाजं गवतीति घचनात् । पञ्चमा-
श्वस्तेन नवसंख्याप्रयाजानामित्युक्तमेव ॥ ३२ ॥

वरुणप्रधाता महाहविश्च ॥ ३३ ॥

ननु वैश्वदेवधर्मित्वेन नवप्रधाजानुयाजता प्राप्तेव । अधिक-
हविः सम्बन्धार्थमित्यदोषः । तथा च माकृत्या अपि नवप्रधाजता भ-
वति । इतरेणामप्यन्तराय इति । अपरेत्वन्नराये अङ्गानुष्ठानं नेच्छ-
न्ति । समुदायस्य ह्यङ्गसम्बन्ध इति । तेषामपि माकृत्यर्थम् नवप्र-
धाजता वक्तव्या । तत्रोपसेहारोमा भूदिति वरुणप्रधाता महाहविश्चे-
त्युक्तम् ॥ ३३ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति देवा गातुविदो
यज्ञ यज्ञमेष त इति ॥ ३४ ॥

इदञ्चोपपन्नसंयोगात्संख्याया अङ्ग्यासेन त्रिरथम् । वैश्वदेव-
धर्मित्वेन च घटनप्रप्रासेषु महाहविषि च समिष्टयजुर्वा त्रि-
रथम् ॥ ३४ ॥

पशौ च ॥ ३५ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि मथन्ति ॥ ३६ ॥

यां आवह इति वा पशौ ॥ ३६ ॥

मन्त्रविषयपञ्चायम् । पशुहोमेन समिष्टयजुर्वा त्रिरथमभिहित-
म् । अग्नीषोमीयस्य च दक्षिणाग्निहोमोमान्तरा वाचनिकी । वातश्च
धित्वामित्यपदार्थः, मा भूत्त्रिरथविधानानर्थक्यमिति ॥ ३६ ॥

एकं वा वैश्वदेवे ॥ ३७ ॥

यत्नतादृक्कल्पः ॥ ३७ ॥

पर्वतःस्थासुवपनं वा प्रागन्त्यात् ॥ ३८ ॥

पर्वतःस्थासु वपनं वा भवति, मवेच्छेत्प्रागन्त्याद्भवति । न हि
तद्विहितमिति ॥ ३८ ॥

१अपरेण दक्षिणार्धेन दक्षिणं गोदानमुन्दति
सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं
दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥ ३९ ॥

गर्वादीयत इति पृथिव्यां दीयत इति घायनकाले । उन्दयति
फलेदपति निम्नयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

त्रेण्याशलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणा-
न्यन्तर्दधात्योषध इति ॥ ४० ॥

त्रेणी शलली प्रसिद्धा । तथा केशयिनयनं कुर्यात् त्रीणि कुश-
तरुणान्यन्तर्दधात्योषध इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४० ॥

त्र्यायुपमिति यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

त्र्यायुपमित्यमु मन्त्रं यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

शिबो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्चयामी-
ति वपति ॥ ४२ ॥

लोहशब्देन ताम्रमभिधीयते । लोहित इव ह्यग्निरित्यर्थेया-
दात् ॥ ४२ ॥

एवं पश्चादुत्तरश्च ॥ ४३ ॥

उम्ननादि कर्त्तव्यम् । क्षुरादानं तु छतरयाज भवति ज-
पश्च ॥ ४३ ॥

गृहेषु पौर्णमासः समारूढनिर्मथि
तयोस्तथा चेत् ॥ ४४ ॥

१ दक्षिणाग्रेपरस्पां दिशि प्रादुमुखोर्वाग्रस्य यजमानस्य द-
क्षिणां गोदानं दक्षिणकर्णसमीपवर्तिन शिरः प्रदेशमग्निः हव्य-
तीत्यर्थः ।

गृहेषु यौर्णमासं कर्त्तव्यम् समारुढनिर्मथितयो रग्नयोस्तथा चेदिति । यदि समारोपनिर्मथनेस्तः । न च वैश्वदेवे समारोपनिर्मथने विहिते । दस्माच्चेच्छब्दो यत्रार्थः । यत्र समारोपनिर्मथने विहिते । ते च वरुणाप्रघासेषु साकमेधेषु च । अथ केशश्मश्रूया समा-
रोह्याग्नी उदघसायेव ह्यतेन यजते इति ॥ ४४ ॥

प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् ॥ ४५ ॥

अथतीति वाक्यशेषः ॥ ४५ ॥

एकेऽधः प्राङ्शायी मध्वाश्रुतुजायोपायी
मांससम्पन्नतानि वर्जयेदुदकाभ्यवायं च
प्रागवभृथात् ॥ ४६ ॥

विकल्पमिच्छन्ति । एके मांसादीनि नियोगतो वर्जयेत् । अधः
यपनादीनां सर्वेषामेव विकल्प इति सम्प्रदायः ॥ ४६ ॥

आपाढ्यामयन्ते योनिरिति समारोह्योदघसाय
निर्मथ्य वरुणप्रघासाः ॥ ४७ ॥

आपादीनाम्नेन च चातुर्मासोपलक्षितफालविधानम् । अथ य-
देव एतैश्चतुर्षु मासि यजत इति श्रुतत्वात् । तथा च सहकारिय-
धनम् । पञ्चम्यां यौर्णमास्यां वरुणप्रघासा इति । अयन्ते योनिरित्यनेन
अग्नेः समारोह्याग्नी । कुत एतत् । अन्यत्र दर्शनात् । समारोहा-
ग्नीशालास्तस्मिन्मिति । क समारोह्य अत्ययोस्तत्कुतः अन्यत्र दर्शना-
देव । समारोपणं हि प्रकृत्योच्यते ग्रामे वा विद्यत्सन्नरण्योरिति ।
तेन सुवन्नपसिद्धः समारोपः । कचिन्मन्त्रः कचिद्ग्नी कचिन्धार-
णी इति । इह च गार्हपत्य एव समारोपः । तत्र ह्याहयनीत्योप्यन्त-
॥ गर्भिणी ग्यायेनालीति द्विधचनमग्नी इति । अपरे तु भेदेन
कुप्यन्ति । उपर्युक्तो घस्यतिः प्रदेशान्तरगमने वर्ज्यते । निर्मथ्य वरुण-
प्रघासाः कर्त्तव्या इति वाक्यशेषः । वरुणप्रघासा इति बहुवचनमप-
यमेदापेक्षया ॥ ४७ ॥

पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषामभ्रष्टयवानां

करम्भपातकरणम् ॥ ४८ ॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां दक्षिणाग्नौ मामभ्रष्टयवानां करम्भ-
पात्राणि कर्त्तव्यानि । दक्षिणाग्निप्रहृष्टं च गार्हपत्यन्युदासार्धम् । गि-
स्तुप्रहृष्टं च फलीकरणन्युदासार्धम् । एव हि श्रूयत अथ पूर्वद्युर
स्वाहार्धपचने निस्तुषानि घयवान्कृत्वा तानीषद्विषोपतप्य तेषां
करम्भपात्राणि कुर्यन्तीति । अथश्चमात्रमेव च दक्षिणाग्नौ प-
र्यग्निकरणं तु गार्हपत्यादेव । गार्हपत्यं सस्कारा इति घचनात् ॥ ४८ ॥

यावन्तो यजमानगृह्णा एकाधिकानि ॥ ४९ ॥

यावन्तो गृह्णा न्युरिति घचनात् । एकाधिकानि पयाना-
तिरिक्तानि भयन्तीति घचनात् ॥ ४९ ॥

प्रजायां वा जातश्रुतेः ॥ ५० ॥

प्रजायां वा सम्माय कर्त्तव्यानीति । प्रजासम्मितानि कर्त्त-
व्यानीत्यर्थः । शुन पतत् । जातश्रुतः । तद्याध्वेयास्य प्रजा जाता आ-
सन्त्याद्याजातास्ता उभयीष दणपाशात्प्रमुञ्चतीति । पूर्वं गृह्यश-
्रद्धाविशेषादभिहितम् । तद्याध्वेयास्य प्रजा जाता आसन्त्याद्या जा-
तास्ता उभयीर्वदण इति विशेषावगतिः । तस्मात्प्रजा सम्मितान्यथ
कर्त्तव्यानीति ॥ ५० ॥

अप्रजत्वाकरणे प्राप्ते द्विप्रजस्यैकप्रजस्य च प्रजास्यद्वयायां
प्राप्तायामिदमाह—

त्रीणि वा नित्यत्वात् ॥ ५१ ॥

द्विप्रजैकप्रजानां त्रीणि कर्त्तव्यानि । यदुत्पत्तिश्रुतिं हि श्रव-
णम् करम्भपात्राणि कुर्यन्तीति । नित्यं च त्रिषु यदुत्पत्तिम् । न
चैव प्रजा सम्पारः । कर्त्तव्यानि होतानि कर्त्तुं प्रष्टव्यान्तापन्ते ।
अतश्च द्विप्रजैकप्रजाप्रजानां त्रीण्येकाधिकानि कर्त्तव्यानि ॥ ५१ ॥

मेपमिथुन च ॥ ५२ ॥

तत्रापि मेघं च मेघौ च कुर्वन्तीति घचनात् ।
पूर्वेद्युरेव कुर्वन्तीति केचित् । तदयुक्तम् । तत्रापत्ययमे-
कः शब्दः ॥ कालविषयो वा भवति द्रव्यविषयो
वा । यदि कालविषयो न यवमयता प्राप्नोति द्रव्यविषये न
कालनियम इति । तत्र द्रव्यविषयता युक्ता । कालविषये हि सत्य-
ज्ञानां प्रधानकालना बाध । तथाचानुचदन्ति यवमयी भवत इति ।
तस्मानुत्तरेद्युरेव मेघमिधुनकरवाम । तत्रापिति शब्दस्य द्रव्य-
विषयत्वात् । अधिकृतत्वादित्दमुच्यते ॥ ५२ ॥

अनैडकीरूपाः प्रक्षाल्याश्लेषयेत्तयोः ॥ ५३ ॥

द्विप्रकारापूर्णा भवन्ति षेडक्यः अनैडक्यश्च । तत्र निय-
मार्थमिदमुक्तम् ॥ ५३ ॥

कुशोर्णा वाभावे ॥ ५४ ॥

कुशोर्णा वा भवन्ति । ताभ्यामनैडकीनामभावे । एवं हि ध्रुपते ।
यद्यनैडकीरूपाविन्देत्ताः प्रणिज्य निश्लेषयेद्यु अनैडकीनं विन्दे
द्यो अपि कुशोर्णा एव स्युरिति ॥ ५४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदी करोति ॥ ५५ ॥

आहवनीयदेशस्य पुरस्तादित्यंके । तदयुक्तम् । मत्तियतदेश-
त्वादाहवनीयस्य । आहवनीयमुद्धृत्य तस्य पुरस्तादित्यपरे । यतद्-
प्यनुपपन्नम् । न ह्याहवनीयोद्धरणमत्र कृतम् । घट्टणप्रघास्तसाधनभू-
तस्याहवनीयस्योत्तरवेदाग्निनिधानमुक्तम् । उत्तरवेदाग्निनिधी-
यत इति । आचार्येणाप्युक्तम् । तस्याग्निनिधातीति । अर्धोत्तर-
वेदिकरणात्पूर्वं स्मृद्ध्यते । तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात् । तस्मादा-
हवनीयस्य पुरस्तादिति । यावदाहवनीयां न भवति गार्हपत्याद्य
पृथग्भूतस्याहवनीयव्यपदेशस्तस्मादाहवनीयोद्धरणस्य पुरस्तादिति
सुवार्थः । तद्वे वे वेदी ग्रायत्री भवत इति घचनाद्वेदी क-
रोतीत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

प्रादेशोन्तरा पृथो वा ॥ ५६ ॥

प्रादेशः प्रसिद्धः । प्रसृतांगुलिपाशिरामणिवन्धात्पृष्ठ उच्यते ।
तथा च कथनम् । न पृथेन न मुष्टिमेति ॥ ५६ ॥

रथमात्र्युत्तरा ॥ ५७ ॥

रथप्रमाणं चाभिहितं परिशिष्टकारेण । तत्राष्टाशीतिशत-
मीपेत्येवमादि ॥ ५७ ॥

चतुरस्त्रिन्वा पश्चात्सप्तप्राची पङ्क्त्वा त्रयः-

पुरस्तात् ॥ ५८ ॥

इदमपरं वैकल्पिकं प्रमाणम् ॥ ५८ ॥

तेषां मध्ये शंकुः ॥ ५९ ॥

अथार्थां मध्ये शङ्कुनिर्गमनं कर्त्तव्यम् । तेषामिति चात्रेन पु-
रस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते । तत्र हि शंकुना कार्यमस्ति पुरीष-
निष्पन्नाय ॥ ५९ ॥

अपरिमिता वा ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणयोर्धदुतरा वा कार्या ॥ ६० ॥

स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोति ॥ ६१ ॥

स्फ्यश्च प्रोक्षितोद्गमार्थं प्रकृतौ प्रतिपक्षः । प्रोक्षणं च प्रणी-
तोदकेन । प्रणीता अपि प्रक्षणा यिना न भवन्ति । अतः सर्वमप-
हृष्यते । स्फ्यादीनां च पात्राणामासादनादि कर्त्तव्यम् । तत्र
कंचिद् पदकमासादयन्ति । तत्पुनर्विचारणीयम् । न ह्यत्र यनन-
मपहृष्यते । अतः स्वकाल एवास्यासादनमिति । अथ चेदिरपह-
ष्यमाणा सर्वसाधनान्यपकर्षयति । तदान्वयरवच्छादनान्यप्रहृष्येत् ।
॥ चैतद्युक्तरूपमिव सर्वम् । सम्मर्शनान्तं च ज्योतिष्टोमे उत्तरवे-
दिर्दृष्टा इहापि सम्मर्शनान्त एव कर्त्तव्या । ज्योतिष्टोमविहिता-
या एषं वाक्येन विनियोगः । अतः स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करो-
तीत्युक्तम् ॥ ६१ ॥

उभयोरेक उत्करः ॥ ६२ ॥

उभयोरपि वेद्योरेक उत्करो भवति ॥ ६२ ॥

अपरेण वेदिं प्रतिस्थातुः सञ्चरः ॥ ६३ ॥

सञ्चरयञ्चरण्याय सञ्चरनियमः ॥ ६३ ॥

उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्याम् ॥ ६४ ॥

स उत्तरस्यामेव वेदावुत्तरवेदिमुपकिरतीति वचनात् ॥ ६४ ॥

शम्यामादाय चात्वालं मीतीति पूर्वोक्तम्

सञ्चरं परिहाप्य ॥ ६५ ॥

इह च शम्यादानमप्राकृतकार्यार्थम् । अतस्तस्य आसादनादि
न भवति । उत्कर पूर्वेष्व सञ्चरमुक्त्वा चात्वालमानम् । चात्वालश्च
मानाद्यभिनिर्घट्यते आह ॥ ६५ ॥

शम्यामुदीची निदधाति पुरस्ताच्च ॥ ६६ ॥

उदीचीमेव ॥ ६६ ॥

दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च ॥ ६७ ॥

प्राचीमेव ॥ ६७ ॥

स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रति-

श्रम् ॥ ६८ ॥

शम्या निधानानन्तरमेव परिलेख कर्तव्यः । लाघयिकेन
सता संयतः शम्या निधानमुक्तम् ॥ ६८ ॥

विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्ये-

नान्वारब्धे ॥ ६९ ॥

यिवेदग्निरित्यनेन मन्त्रेण । चात्वाले प्रहरत्यन्वारध्ये यज-
माने ॥ ६९ ॥

अग्ने अङ्गिर इति पुरीषः हरति ॥ ७० ॥

पुरीषं यदुत्पातं तदग्रे अङ्गिर इति ह्रपति ॥ ७० ॥

हस्तेन च ॥ ७१ ॥

च शब्दास्स्फुरेण च ॥ ७१ ॥

योस्यामिति निवपति पूर्वाद्धे शंकुसहितम् ॥ ७२ ॥

योस्यामित्यनेन मन्त्रेण शङ्कुसंलग्नं पुरीषं निवपति ॥ ७२ ॥

अग्नीदुत्करवत्तूष्णीः हतम् ॥ ७३ ॥

तमग्नीदुभिनिदधाति उत्करवत्पाणिद्वयेन मन्त्ररहि-
तम् ॥ ७३ ॥

एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति

विशेषः ॥ ७४ ॥

एवं द्विरपरं प्रहरणादि कर्त्तव्यम् । यो द्वितीयस्यां तृतीय-
स्यामिति निवपने विशेषः । अन्यारम्भस्तु प्रहरणमात्र एव । तत्रैव
भुतत्वात् ॥ ७४ ॥

अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य सिः हसीति

व्यूहत्युत्तरवेदिम् ॥ ७५ ॥

अनुत्पेत्यनेन मन्त्रेण यथार्थपुरीषमाहृत्य यथाद्यो निवेत्यने
तथा पुरीषमाहृत्य सिः हसीत्युत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ७५ ॥

शम्यामात्रीं त्रितृतीयामपरिमितां युगमार्त्तां

यजमानदशपद्यां वा ॥ ७६ ॥

हार्त्रिषदकुला शम्वा । वितृतीयामिति वेदेस्त्रिभागसम्मि-
तामपरमितां वा प्रमाणादयस्त्वैव । तत्र हि ध्रुयते वितृतीयाग-
परिमितां चेति । युगमाशी यजमानदक्षपद्यां धोत्तरवेदिं व्यू-
हति ॥ ७६ ॥

सोमे वोत्तरे व्यपस्फुरणश्रुतरेस-

म्भवाच्च ॥ ७७ ॥

सोम एवोत्तरे द्वे प्रमाणे । अन्यान्यापि तत्र भवन्त्येव । तत्राविशेष-
धयणात् । सोम एवोत्तरे इति । कुत एतत् । व्यपस्फुरणश्रुते । व्यप-
स्फुरेते ह वा एते वेदिभ्योत्तरवेदिभ्य । व्यपस्फुरण च स्पर्शोच्यते ।
सा चातिमहत्त्वाद्युत्तरवेदे, स्पर्शोपजायते । असम्भवाच्च ॥ ७७ ॥

मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुः

सक्तिम् ॥ ७८ ॥

उत्तरवेदि मध्ये प्रादेशपरिमाणां चतु सक्तिं नाभिं
करोति ॥ ७८ ॥

प्रोक्षरत्युत्तरवेदिः सिकताश्च प्रकिरति

सिः क्षसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

आनन्तर्यामिभेदेव प्रोक्षणं मा भूदित्युत्तरवेदि ग्रहणम् ॥ ७९ ॥

छन्ना वसति ॥ ८० ॥

अथैनां च्छादयति सा छन्नेता । रात्रिं यमतीति श्रुतत्वात् । छा-
दनमुत्तरवेदिसंस्कारः । सोत्र प्रवर्त्ततेत्यसत्यर्थस्तु ज्योतिष्टोम एव ।
ननु ज्योतिष्टोम उत्तरवेदिरूपश्चा । स चेह वचनेन विनियुक्ता ।
उत्तरस्यामेव वेदा उत्तरवेदिमुपकिरतीति तेन वसत्यर्थोऽपि प्राप्नोति ।
उच्यते । सद्यः कालत्वाद्विहृतीनां वसत्यर्थस्यात्राप्ताति । छादन
संस्कारत्वाद्भक्त्येव ॥ ८० ॥

वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष
इति प्रतिमन्तं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

छायोष्णन्यायेन च वेद्युत्तरवेद्योऽन्तरे स्थित्योदङ्ङुत्तरवेदिं
प्रोक्षतीन्द्रघोष इत्येवमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

दक्षिणाऽससहितं बहिर्वेदिशेपं निषिञ्चतीदमहं
तप्तं वारित्यमुमित्यभिचरन् ॥ ९० ॥

दक्षिणांसलग्नं प्रोक्षणीशेष निषिञ्चति बहिर्वेदि इदमहं
तप्तमित्यनेन मन्त्रेण । अभुमित्यभिचरन्नामादिशेष । स च बहि-
र्वायश्चादित्यतः पूर्वो भवति ॥ ९० ॥

नाभ्याः श्रोण्युत्सेषु पञ्च गृहीतं जुहोत्य-
क्षया दक्षिणेऽसे श्रोण्यामऽसे मध्ये च
हिरण्यं पश्यन्सिऽ ह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

उत्तरवेदिनाभ्याः श्रोण्युत्सेषु पञ्चगृहीतं जुहोति अक्षया
दक्षिणे असे मध्यम तत उत्तरस्यां श्रोण्यां पुनर्दक्षिणास्यां तत
उत्तरं असे पुनर्मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिऽ ह्यसीत्येवमन्त्रैः
प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

भूतेभ्यस्त्वेति स्फुचमुद्यच्छति ॥ ९२ ॥

स्फुचयैकशती भवति होमसम्यग्धातु ॥ ९२ ॥

नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद्ध्रुवोसीति
प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

पूयंयदिति मध्यमदक्षिणोत्तरैः षड्योसीत्येवमादिमन्त्रैः
प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

अग्नेः पुरीषमिति निवपति १ गुग्गुलुः
सुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकाश्चोपरिशीर्षण्या
अमात्रेऽन्याः ॥ ९४ ॥

अग्नेः पुरीषमित्यनेन मन्त्रेण । गुग्गुलुः आदीनि मात्र्यां निवप-
ति वृष्णेस्तुका उपरि शीर्षण्याः । तद्मात्रेऽन्याः ॥ ९४ ॥

तेष्वग्निं निदधाति ॥ ९५ ॥

तेषु सम्मारेषु अग्निं मुञ्चति ॥ ९६ ॥

उद्धतावोक्षिते दक्षिणम् ॥ ९६ ॥

अग्निं निदधानीति यावद्वक्ष्यते । पैतृदारयादि च सम्मा-
ननिरपनान्तमथ न भवति । उत्तरयेदिमात्रविधानात् । पैतृदार-
यादीनां चाग्न्यर्घत्वात् । एते हि ज्योतिष्टोमिकत्वाग्नेरङ्गम् । श-
रीरं देवास्व पीतुदार्मिषमिधायाह तद्यदेवात्राग्नेर्गर्भं नदिहाप्य-
मदिति । न चह ज्योतिष्टोमिकोऽग्निः । उत्तरयेदिमात्रविधानात् । कि-
मिति तर्हि पैतृदारयादय उपभ्यस्ताः । लाघराय भक्तिदेशाद्यं ।
ज्योतिष्टोमं ह्यग्निं प्रणययौपतिवपनाम्हम्येत्यनेन कथं नामतिदेवः
स्यादिति । तथाचोष्मेन दूरणं निराकृत्योपयनीरुपनिवपतीत्युक्त-
माचार्येण ॥ ९६ ॥

२ उपयमनीरुपनिवपति ॥ ९७ ॥

प्रणीताद्यतः ॥ ९८ ॥

१ गुग्गुलुः अमिद्धः, सुगन्धितेजनं रोहीतः, वृष्णेः स्तुका पि-
रो रोमाणि, ताश्च शीर्षण्याः शीर्षा भवा, गृह्ण्यारन्तरान्ते मयानि
मेवरोमाणि, अन्याः अन्यास्मिन्मेषस्य शरीरप्रदेशे आना अग्नि देवः ।

२ अग्रेऽवपमन उपयुक्ता मृत्तिका । सिकता वा उप समीपे म-
न्त्रेर्न्ये चै. प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

प्रणीताप्रणयनस्यापकृष्टत्वात् प्रणीताप्रणयनादि न भव-
ति । एवं चेत्प्रणीताप्रणयनं यस्यादौ तदादि भवति । तच्च परिस्तर-
रयाम् । एतदप्यनुपपन्नम् । अयस्तराभावात् । अद्याप्यग्न्यन्वा-
धानमकृतमास्ते तेन परिस्तरणस्यानवसरः । अनः प्रणीताग्रहणेन
प्रणीतानामग्रहणम् । कथं तर्ह्ये तत् । प्रणीत आहवनीयो यस्य कर्मण
आदौ तदादि भवति । किं च तदग्न्यन्वाधानम् उदूधृत्य ह्याहव-
नीयमग्न्यन्वाधानस्यावसरः । तेन प्रणीताद्य इति अग्न्यन्वाधान-
मित्येतदेवोक्तं भवति । अथ वैकस्यादिशब्दस्य लोपेनोद्गुण-
न्यायेन प्रणीतादिमादौ कृत्वा भवतीत्यर्थः । एवं कृत्वा यत्
कृतं तत्कृतमेव ब्रह्मधरणादि शेषमग्न्यन्वाधानादि प्रतिप्रसूयते ॥९८॥

ग्रतोपायनं वा कृतं चेत् ॥ ९९ ॥

अग्न्यन्वाधानसमनन्तरं ग्रतोपायनीयस्य कालः । तदप्य-
त्र वा भवति । यदि न कृतं पूर्वम् । ननु च ग्र-
तोपायनस्यायमेव प्रथमः कालः, कथमिदमुक्तमकृतं चेदिति ।
उच्यते । ग्रतोपायनं पदार्थाङ्गं तेषां आपकर्षात्तस्यापि पक्षे
अपकर्षः प्राप्नोति । तेनाकृतं चेदित्युच्यते । यद्येवं वा न भवत्ये-
व ग्रतोपायनम् । अत्र किं कारणम् । वैकल्पिकानामादायेवावधारणं
कर्तव्यम्, मयास्मिन्काले ग्रतोपायनं कर्तव्यमिति । तद्यद्य-
ग्न्यन्वाधानोत्तरकालता वधार्यते तदा ब्रह्मधरणादीनामग्रहणमिति
वृत्तपकर्षात्पह्यते । एवं च कृत्वा नार्थं ग्रतोपायनस्य काल इति ।
नन्वेवं सति अग्न्यन्वाधानोत्तरकालतापैति । किं क्रियताम् । ब्रह्मधर-
णादिष्वपह्यमाणेषु तदङ्गस्थापकपे एव । ब्रह्मधरणादयो पि
दि अग्न्यन्वाधानादुत्तरकालीना एवासन् । तस्मादपरिची-
दना एषा ॥ ९९ ॥

नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नः पयस्ये वारुणी

मारुती काय एककपालः ॥ १०० ॥

आग्नेयादिभ्यो नित्येभ्योधिफान्येतानि द्वयोर्द्वि भवन्ति ॥१००॥

नानाज्यनिर्वपणम् ॥ १०१ ॥

साधारण्याद्गार्हपत्यस्य निर्वापाधिप्रवणयोः सह प्राप्तावि-
दमुच्यते ॥ १०१ ॥

दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः ॥ १०२ ॥

अपरकालत्वाद्गृहं मा भूदिति ॥ १०३ ॥

धुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं

पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ १०४ ॥

धौवादाज्यात्पूर्वं पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं गृह्य-
ते । ज्योतिरसीत्यनेन मन्त्रेण । विश्वरूपमित्यत्र समाप्त्यद्वाक्यस्य
समिदन्तेनेत्युच्यते । न ह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः । प्रकरणान्तर-
पाठात् । मन्त्रस्यपूर्वोपि सन् सकृद्विधौ प्राप्नोति । अनुयाजार्घ्यस्य
हि द्रव्यस्य प्रकृतौ एवमेव दृष्टत्वात् ॥ १०५ ॥

अनुयाजार्घ्यं सर्वत्र ॥ १०६ ॥

यत्र पृषदाज्यग्रहणमुच्यते तत्रानुयाजार्घ्यमोच्यते । एवं
चासंसर्गात् पृषन्पाततास्य भवति । तत्रोपयत्ननीयम् । न ह्युप-
भृत्कार्यापत्तिरस्य । उपभृत उपभरणार्थत्वात् । तेनोपभृत्कर्माः
स्वरूपप्रयुक्ताः । नानुयाजार्घ्यद्रव्यधारणप्रयुक्ता इति ॥ १०७ ॥

औपभृतासादनम् ॥ १०८ ॥

औपभृतमासादनं पृषदाज्यस्य भवति । अनुयाजार्घ्यस्य ह्येव
मेव दृष्टत्वात् ॥ १०९ ॥

प्रियेण धाम्नेति चाग्निशेषोपदेशात् ॥ ११० ॥

अग्निशेषेण हि प्रियेण धाम्नेत्येतद्विमात्रमुद्दिश्य विहितम् ।
न च प्रकृत्यानुयाजार्घ्यस्य द्रव्यस्य तदासादनम् । उपभृत एव
सदिति ॥ १११ ॥

उत्तरं वापरकालत्वात् ॥ ११२ ॥

उत्तरं वा गृह्यते । कुत पात् । अपरकालत्वात् । अपर-
कालो हि तस्य विनियोग इति । एवं प्राप्तं पुनर्वा गृह्येन व्याव-
स्यते । वा पूर्वं गृह्यते । उपभोगत्वात् । ग्रहणावपि ह्यपरकाली-
नेन सता पूर्वकालतैव उपभुक्ता । अतः प्रकृत्यवत्पूर्वका-
लतैवेति ॥ १०७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च ॥ १०८ ॥

पृषदाज्यं गृह्णाति ॥ १०८ ॥

न वा ॥ १०९ ॥

अथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवतीति विकल्पेन
अस्यात् ॥ १०९ ॥

प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रैषयज-
मानवाचनहोतृपदनवरणप्राशिन्नाङ्गुलिप-
र्वस्त्रनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रति
प्रस्थाता ॥ ११० ॥

प्रतिप्रस्थाता न कराति प्रणीतादीन् । प्रणीतास्तावद्विभयात् ।
भवन्ति ह्यध्वर्युणा कृताः प्रतिप्रस्थातुरपि । पत्नीमिश्रहन् कृतत्वात् ।
अग्निमन्थनं ॥ शास्त्रात्, आश्रुतप्रस्थाद्युने च । प्रैषाः यजेनेत्येवमा-
दयः । वाचनं यजमानस्य । वाचनस्य का प्राप्तिः । पृषदाज्य-
रुन्दगे घतुस्त्रिंशदोम इति केचित् । तत्र हि वशाद्विद्वद्भागे
वाचनं विहितम् । नेत्यपरे । एकैकस्या एव हामो नञ्छिद्विद्वदिति ।
एकैकां यथाकार्त्तं ह्रुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीत्युक्तत्वात् ।
फलश्रुतं नमोधिः । सवाग्न्युक्तेषु यजमानवाचनं विहितम् । तद-
नुपरागात्प्रतिप्रस्थातुरपि मा भूदिति प्रतिविध्यते । प्राशिन्नं घचना-
त् । अङ्गुलिपर्वज्जनं कृतत्वात् । अयान्तरेडाभागांश्च कृतत्वादेव ।
अपराग्निहामा घचनात् । अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेष्य पत्नी. संया-
जयत्युपान्त एव प्रतिप्रस्थाता इति घचनात् । अवभृथोपि घच-
नादेव न भवतीति ॥ ११० ॥

कृतानुकरोन्यत्र दक्षिणस्याम् ॥ १११ ॥

कृतानुकर एवं प्रतिप्रस्थानेति वचनात् ॥ १११ ॥

वाजिने निषिच्योभयोः करीराण्यावपति

दामीपलाशमिश्राणि ॥ ११२ ॥

तथोरुमयोरेव करीराण्यावपति । तथा तथोरुमयोरेव शमीपलाशान्यावपति । उभयोस्तुल्यत्वात् । न मिश्रण फलानाम् । प्रयोजनं अन्नरायेषि सूप्यन्त एव । तत्रस्याभिघाराच्च पूर्वमावापः । वाजिने निषिच्य करीराण्यावपति । एतानि च संस्कारकाणि न प्रदेयानि । अतः प्रदेयधर्मा न भवन्ति ॥ ११२ ॥

मेघमिथुनं च ॥ ११३ ॥

आवपनीत्यनुवर्त्तते । यस्यायमावापस्तदुक्तान्नं पात्र्या प्राप्तं वचनात्पयस्थयोः क्रियते ॥ ११३ ॥

मारुत्यां मेघम् ॥ ११४ ॥

पारिशेष्याहाराण्यां मेघम् । अस्य च मेघमिथुनस्य पौरोडाशिकयिध्यन्तेन केचिन्मृगपात्रेषु भक्षणमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । पिष्टकृतानां हि उन्डेरकादीनां कुञ्ज्यां भक्षणं प्रसिद्धम् । यथा पुरोडाशानां फालेषु चक्रवर्त्तां च स्वादयामिति । यथा प्रसिद्धे च भक्षणादौ मन्त्रवर्जियमादि विधानम् । अतश्च कुञ्ज्यां मेघमिथुनभक्षणम् । तयोर्भाक्पालकार्यापक्षेभ्योरारिषोपकल्पनमिति । उक्तमपि तत्रोपसर्जनी कार्यस्य गिरुत्तत्वादन्यदेव मर्षति । प्रदेयधर्मास्तु प्रदेयत्वामेघमिथुनस्य समवन्त्येव । कार्यं प्रदेयनेति चेत् । सोऽदतरेणोपदानेन न ह मेघमवदधानीति । प्रदानायैव चावदीयते । नया च लिङ्गम् । एवमेव प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुर्यन्मेष इति । वरुणस्यैव मेषस्य प्रदेयतेति ॥ ११४ ॥

सर्वाणि हवीः प्युत्तरस्यामासादयति मारुतीः

सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् ॥ ११५ ॥

सर्वग्रहणं करम्भपात्रार्थमिति केचित् । तदनुपपन्नम् । दक्षि-
णेऽग्नौ नेपां होमः । तत्रैवासादनं युक्तरूपमिति । सर्वग्रहणं विमर्ष-
मिति चेत्, न्ह विधाने सति विस्मयार्थम् । मादतीव्यतिरेकेण सर्वा-
ण्युत्तरस्यां वेद्याम् । मादती तु सहाज्या दक्षिणस्यामासाद्यते इति ।
एवं च सति मादत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थानुरेथ कर्तव्यं मेध्याद्यैः ।
एवं च सति यथा स्वं प्राणदानमिति ॥ ११५ ॥

सम्मार्जनाय प्रेषिते संमृष्टे प्रतिप्रस्थाता

पत्नीमानेप्यन्नाह केन चरसीति ॥ ११६ ॥

असंमृष्टमेव भवति स प्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपदेति स
पत्नीमुदात्तेष्वपृच्छति केन चरसीति ॥ ११६ ॥

संस्तुतानाचष्टे ॥ ११७ ॥

ये संस्तुताः सङ्गता मर्त्यव्यतिरेकेण तानाचष्टे ॥ ११७ ॥

वृणानि वोदगृह्णाति प्रतिसंस्तुतम् ॥ ११८ ॥

अनांख्यातमहितं ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ॥ ११९ ॥

आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति

नयन् ॥ १२० ॥

आख्यातोत्तरफालं प्रघासिन इत्यमुं मन्त्रं वाचयति पद्वीम् ।
अन एव मन्त्रचर्णात्करम्भपात्रेषु मरुतां देवतात्वं गम्यते । प्रघासि-
नां हवामहे मरुतश्चरिशादस इति वाक्यशेषाच्च । यथा पुरांनुपा-
पयैव मर्त्यतयैव नानेत्ययः पात्रेभ्यो हवति ॥ १२० ॥

करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि

कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जाया

पती वा दक्षिणेनाहत्य तीर्थेन पूर्व्वेण वेदिम-

परिण वा यद्ग्राम इति ॥ १२१ ॥

करम्भपात्राणि शूर्पेण पत्नी जुहोति । दक्षिणेश्वौ प्रत्यङ्मुखी यद्ग्राम इत्यनेन मन्येण । मूर्धनि कृत्वा गच्छति । दक्षिणेनाहरणं प्रहायजमानयोश्चाग्नेश्चान्तरेण तीर्थेन प्रविश्य शूर्पेण वेदिमपरेण घेत्य यथोक्त जुहोति । जायापत्नी वा जुहुतः । तदा च यजमानोन्वारम्भं करोति ॥ १२१ ॥

मोषूण इति यजमानो जपति ॥ १२२ ॥

अक्रन्कर्मैत्येनां वाचयति प्रतिनयन् ॥ १२३ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगात्तेनैव मार्गेण पत्नी नयन्नक्रन्कर्मैति वाचयति ॥ १२३ ॥

आगते सम्मार्जनाद्याज्यमागाभ्याम् ॥ १२४ ॥

पैकतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह । आगते प्रतिप्रस्थातारि संमार्जनाद्याज्यमागान्तं कर्मक्रियते ॥ १२४ ॥

स्वर्कपाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

तत ऊर्ध्वं स्वर्कपाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

हविर्भिश्चरति ॥ १२६ ॥

अध्वर्युः ॥ १२६ ॥

१ अत्रापस्तम्बः 'अन्तरा वेदी गत्या यजमानः पत्नी चोत्तरेण चोत्तरां वेदिमैषीकं शूर्पेण करम्भपात्राण्योष्य शीर्षेण धितिघाय पुरस्ता-
त्प्रत्यङ्मौ तिष्ठन्तौ दक्षिणान्तौ शूर्पेण जुहोति मोषूण इन्द्रेति यजमानः
पुषे जुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युगौ याज्यामक्रन्कर्म कर्मकृत इति
पचायतो ऽपि वा अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयादप्यग्नेण दक्षिणमग्निं
पुरस्तात्प्रत्यङ्मौ तिष्ठते शूर्पेण गिरसोऽधवाय मोषूण इन्द्रेति यजमान
उत्तरस्तिष्ठन् यद्ग्रामे यदरण्य इति जुहुतः शूर्पेण करम्भपात्राण्यक्र-
न्कर्म कर्मकृत इति व्युत्क्रामत' इति ।

पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः ॥ १२७ ॥

स यो मेषो भवति मारुत्यात्तं वारुण्यामवदधाति यामेषी भ-
यति वारुण्यात्तां मारुत्यामवदधातीति वचनात् ॥ १२७ ॥

अन्यतरेणावदानेन सह मेषम् ॥ १२८ ॥

अन्यतरेण पयस्यावदानेन सह मेषमवदधातीति ॥ १२८ ॥

सव्येन स्तुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो-

दक्षिणेन मरुद्ग्योनुवाचयति ॥ १२९ ॥

सव्ये पाष्णावध्वर्युः स्तुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासो-
न्यारभ्याद् मरुद्ग्योनुगृहीति श्रुतत्वात् ॥ १२९ ॥

वारुणीवदवदानम् ॥ १३० ॥

मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १३० ॥

हविर्मिथ्वरित उभौ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ १३१ ॥

हविर्मिथ्वरित इति कायेन प्रधयेत्येतदुक्तं भवति । उभावेव
स्विष्टकृत्प्रभृतिर्कुर्वाते सर्वम् ॥ १३१ ॥

इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥ १३२ ॥

तत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः ॥ १३३ ॥

द्विरवद्यति ॥ १३३ ॥

स्तुचौ व्यूहतोध्वर्यू ॥ १३४ ॥

अध्वर्युग्रहणं यजमानव्युवासायम् ॥ १३४ ॥

समासिच्य वाजिनभक्षः ॥ १३५ ॥

समामिच्य वाजिनशेथौ भक्षः कर्त्तव्यः ॥ १३५ ॥

१ तथा आपस्तम्बः ' उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः शेथौ समघनी-
यांचरे पिष्टारे पूयैवद्भक्षयन्ति ' इति ।

अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु ॥ १३६ ॥

अध्वर्युर्कर्मकुर्वन्नध्वर्युविकार इत्युच्यते । अतश्च कर्मनिमित्त-
तयाद्भक्षेष्वापि भवति ॥ १३६ ॥

मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात् ॥ १३७ ॥

एवमैत्रावरुणा विद्यते तत्र तस्यापि भक्षो भवति । कुत
एतत् । होत्रध्वर्युं विकरोति । होतार हि पुरोनुवाक्यानुषङ्गेन
विकरोति प्रेषेण वा ऽध्वर्युम् । मैत्रावरुणः प्रेष्येति चानुवादेति
वचनात् । अतः सोऽपि भक्षिमितैर्भक्षैर्युज्यत इति ॥ १३७ ॥

समिष्टयजूऽपि तूर्णान् दक्षिणस्याम् ॥ १३८ ॥

येषां भवन्तीति ॥ १३८ ॥

वारुणीनिष्कापेणावभृथम् ॥ १३९ ॥

कर्तुं भयः प्रतियन्तीति यावदशेषः । निष्कापस्य करणत्वेन
निर्देशात्पुरोडाशो निपत्तते ॥ १३९ ॥

तूर्णमित्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति ॥ १४० ॥

तूर्णमित्येति सामगानप्रतिषेधः । अभ्यवेत्य च तूर्णमिति ।
अपोषकमण्यवाचनप्रतिषेधः । मज्जयति निष्कापस्यालीमवभृथेत्यने-
न संग्रहेण ॥ १४० ॥

१ पयस्यापाचनकाले तावद्यथादध' खालीतललग्न पयस्यापेयः
निष्काश उच्यते । अथास्यै यामयै पयस्यायै क्षामकर्षमिधमादा-
य' इति श्रुते । पात्रे संसक्तः कृष्यते र्वादिलप्यते इति कर्तः, क्षाम-
ध्यासौ कर्षश्चेति क्षामकर्षः, खालीतललग्नः पयस्यापेय इति तदर्थः ।
अथ च नास्मा सौमिकादवभृथादमंसासिद्धः स्योमवद्भ्य सर्वे कर्त-
व्यम् । ततो प्रथमं चात्वालसमीपं पयोः ह्रीनि पाचनम् ।
ततो निष्कापाज्यस्यालीस्यस्मिद्वर्द्धिः श्रुतावदानस्यपरिधानय-
त्राद्युपयोग्यमायमादाय चात्वालोत्कटापन्तरेण निष्कृष्टोदकसमीपं
गच्छति ।

जायापती स्नातोऽमज्जन्तौ ॥ १४१ ॥

अमज्जन्तावेव स्नानमाचरतः ॥ १४१ ॥

अन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः ॥ १४२ ॥

घ्रायुगतिशुष्योः । शोधयतः प्रक्षालयत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अन्ये वाससी परिदधाते ॥ १४३ ॥

जायापती ॥ १४३ ॥

पूर्वं दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत् ॥ १४४ ॥

पूर्वं वाससी दद्यादधिकृतेभ्य ऋत्विग्भ्यो यस्मा एवेच्छा भवति । स यस्मै कामयेत तस्मै दद्यादिति वचनात् ॥ १४४ ॥

यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानां

समिदसीति ॥ १४५ ॥

यथेतमिति तूष्णीमेवेत्येतदुक्तं भवति । तथा चामहीया जपप्रतिषेधः । आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४५ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ १४६ ॥

समिधमादधातीति वाक्यशेषः ॥ १४६ ॥

धेनुर्दक्षिणाश्वः षड्वा दश वा ॥ १४७ ॥

धेन्यादीनां विकल्पः ॥ १४७ ॥

कार्त्तिक्याः साकमेघाद्वयहम् ॥ १४८ ॥

१ यथागतमेवं चात्कालोत्तरावन्तरेण तूष्णीमेव एव गृहमाण-
-त्याहवनीये * देवानां समिद ' इति मन्त्रेण समिधमादधातीति
सुत्रार्थः ।

कारिणीतीति कारिणीकौषीण्यमास्युच्यते । स च चतुर्मासोपल-
क्षितः कालोभिधीयते । अथ यदेव एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति ।
तथा च सूत्रकारान्तरम् । पञ्चम्यां चतुर्थमासां साकमेधा इति ।
साकमेधा इति च कर्मणो नामधेयम् । तद्वचन्यमेधापेक्षया बहुव-
चनम् । नाम च व्यवहारार्थम् । मासं साकमेधेरिति । अह-
मित्यप्युच्यते । उत्तरसूत्रादेव तत्राप्ते । प्रातर्हुताऽहुत्या वृत्तिः ।
घातयं वा । पूर्वेषुः कर्त्तव्यस्यापि साकमेधसंज्ञा यथा स्यात् । इत-
रथा हिं पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यस्य साकमेधसंज्ञा स्यात् । तन्माभू-
दिति अहमहणम् ॥ १४८ ॥

पूर्वेषुः पूर्वाह्णेनये नीकयते पुरोडाशः ॥ १४९ ॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां गभीकयद्गुणविष्टिषायाग्नये पुरो-
डाशः । पुरोडाशमहणं च यजति प्रतिपरयर्थम् । इतरथा छादुति-
रप्याशङ्केत ॥ १४९ ॥

मरुद्भयः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः ॥ १५० ॥

अवपायाच्च कालस्य प्रधानमात्रं तदह ॥ १५० ॥

समिष्टयजुरन्तं भवति ॥ १५१ ॥

साग्नपनीयं कर्म । कुत एतत् । नैव त्रीर्णावेदिमंयति या
मरुद्भयः साग्नपनेभ्य इति वचनात् । गृहमेधीये ॥ १५१ ॥

वर्हिस्तुप्रहरणवर्जं वा ॥ १५२ ॥

अथ वा वर्हिर्मात्रमेव न ग्रहियते । येन प्रतिपस्तुर्गर्ह्ये पदा-
र्थानामुत्कर्षो न स्यात् । तस्माद्वर्हिर्मात्रमेधोरुच्यते । एवमपि
सति गृहमेध्यन्ते संस्थासयुक्तपदार्थविधानात् । साग्नपनीयां
संस्थाप्येति ग्राह्यजनर्पणं विधीयते । तेनैव च कर्मापवगां । एवं च
सति वर्हिर्ग्राह्यतर्पणमैवः ग्राह्यजनर्पणं कर्मापवगां च पदार्थ-

१ अथ मध्यन्दिनशब्देन त्रिमुहूर्तात्मककालोक्तत्वात् सकल-
स्यानुष्ठानम् ।

चतुष्टयमेवोत्कृष्यते इति सम्प्रदायः । अपरे तु सैव स्त्रीणांवेदि-
र्भनतीत्यनेन सर्वमेवोत्कर्षयन्ति । तथा सान्तपनीयां संस्थाप्येत्ये-
तदनुकूलतरं भवतीति । अन्ये च पुनर्वचनसामर्थ्याद्वर्हिर्मात्रमे-
वोत्कर्षयन्ति सान्तपनीयासंस्था च वर्हिः प्रहरणेनैवाभिधीयत इति ।
स चायं पक्षः श्रेयस्फरतर इवास्मात् ॥ १५२ ॥

इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधाय मरुद्ग्रथो

गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि ॥ १५३ ॥

स्थानशब्दः कार्यवाची । कार्यं हि दृश्यते । शकलानां क्षालनम् ।
स्थाने निधायेति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्राकृतमेव निधानम् ।
अस्ति हि प्रकृताद्यपरेण प्रणीतास्फर्यं निदधार्ताध्मावर्हिर्ध्वनि प्रकृ-
तिलिङ्गम् । एवं च स्थानमपि लक्ष्यते । तच्च निधानं पक्षं प्रेषिते-
न कर्त्तव्यम् । तत्र यजुः प्रोक्षितोद्गमायमुपयाति । तत्प्रोक्षणेन च
प्रज्ञा प्रणीताद्यपकृष्यत इति । गृहमेधिगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्ग्रथः सा-
यमपराह्णे चरुः कर्त्तव्यः । सायंशब्देन चापराह्णे लक्ष्यते । एवं
हि श्रूयते । अथ मरुद्ग्रथो गृहमेधिभ्योऽपराह्णे चरुरिति । स च
पयसि भक्ष्यते ॥ १५३ ॥

सान्नाय्यवत् ॥ १५४ ॥

तच्च पयः साम्नाय्यधर्मयद्भवति । कुत एतत् । श्रुतेः । शा-
खाया परस्मान्पाकृत्य पवित्रयति सन्द्दोह्यतं चरुं उपयनीति ।
अपि च मेधो धे पयो मेधास्तण्डुला इति तण्डुलैस्समुच्चारणात्प्रा-
धान्यमयगम्यते । तथा चरुं प्रकृत्य धूयने तस्य दूय्यावृद्धिः ।
विप्रकारा क्रिया ओषधिक्रिया साम्नाय्यक्रिया चेति ॥ १५४ ॥
एवं प्राप्ते इदमाह—

तूर्णी वैकचोदनात् ॥ १५५ ॥

या शब्दः पक्षं व्यापयति । अथ या न साम्नाय्यधर्म-
यत्तत्पयां मर्षति । किं कारणम् । अप्रदेयत्वात् । कथमप्रदेयत्वम् ।
उपमर्जनभावात् । उपसर्जनत्वं च अधिकरणधिसत्त्वा निर्देशात् ।
पयसि उपयतीति ॥ १५५ ॥

एकचोदनात् ॥ १५६ ॥

एकाहीयं चोदना मरुद्गो गृहमेधिभ्यश्चरिति । एका च चोदना नोभे चिकर्तुमर्हतीति । अतश्चासाश्राव्ये सन्नाय्यधर्मा वाचनिकाः । शास्त्राया वत्सानपाकृत्यैवमादयः । अत एव च मन्थोपि न प्रवर्तते । वत्सापाकरणमात्रस्य चोदितत्वात् । तथा च शास्त्रान्तरे दर्शनम् । अयञ्जुपा वत्सानपाकृत्येति । दर्शनं चैतन्त वचनम् । अप्रधानत्वात् । वत्सानपाकृत्येति बहुवचनोपदेशात् । केचिदायसन्दोहमिच्छन्ति । तथा च यदि बहु ओदनः स्यादित्युपपद्यते । गो गृहुरे हि ओदनस्य बहुत्वं भवतीति । तत्पुनर्युक्तम् । बहुवचनोपदेशाप्रय वधापाक्रियन्ते । ओदनबहुत्वं च तिष्ठणामपि तथा सम्भवत्येव । पयसो बहुत्वात् । तस्माद्व्यापामपाकरणम् । न च पयसोधिभ्यश्चरति । पवित्रवति सन्दाहोऽयेतावन्मात्रं श्रवणात् ॥ १५६ ॥

श्रपयित्वाभिघार्योद्भास्य शरावयोर्युद्धरति

पात्रयोर्वा ॥ १५७ ॥

अपणाभिघारणे अनूद्यते १ पिशीलकविधानार्थम् । केचिद्विश्वशीलकोपस्तरणनिषधार्थमाहुः । तदनुपपन्नम् । न ह्यस्यान्ययप्राप्तस्य निषेधकं वचनमस्ति । शरावयोर्युद्धरति पात्रयोर्वेति-विकल्पः । अथ द्वे पिशीले वा पात्रौ वा निर्णोजितौति पचनात् निर्णोजनं श्रुतावनूद्यते । सूत्रकारेणान्वयप्राप्तस्यान्योपनिषत्तम् । निर्णोजनं च सम्भारं उच्यते । प्रकृतौ हि दृष्टं सम्भारं प्रकृत्य पात्राणि निर्णोजितौति । तच्च गृहमेधिपिशिलीकस्यैव भवति न सौविष्टस्य । शेषकार्यार्थत्वादप्रयोजकत्वं हि तस्य । एवं च सति पशायपि द्व्यङ्गानामभिघारणासादनालम्भा न भवन्ति ॥ १५७ ॥

आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासि-

श्चत्साज्यार्थम् ॥ १५८ ॥

ओदनस्य मध्ये सर्पिरासिञ्जलाज्यकार्याय । आज्यकार्यं च मा-
ज्यभागाभिनिर्वृत्तिः ॥ १५८ ॥

यावदुक्तमतः ॥ १५९ ॥

अत ऊर्ध्वं यावदुक्तमधस्तादयावदुक्तमिति केचित् । तद-
युक्तम् । प्रमाणाभावात् । तस्मादतः शब्दो हेत्वर्थः । अतो 'याव-
दुक्तम्' येनाज्यप्राप्तावप्याज्यभागौ विधीयेते अत आज्य-
भागविधानेन यावदाराधुपकारकं तत्सर्वमन्नं न भवति ॥ १५९ ॥

स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्य तूष्णीं

वा कृतत्वात्परिधिपरिधानम् ॥ १६० ॥

पुनः संस्कारशङ्कया स्तरणयजुरेत्युच्यते । अत इदमाह
तूष्णीं वा कृतत्वादिति । कृतत्वात्संस्कारस्य तूष्णीमेवाभिमर्शनं
कर्त्तव्यम् । ततः परिधिपरिधानं भवति । पूर्वतरं चान्वयोक्त्याह-
नीयकल्पनमिति ॥ १६० ॥

शकलान्याधाय मत्स्योद्धृतावासादयति ॥ १६१ ॥

प्रतिग्रहणाच्च इध्मसंबन्धा न भवति । उद्धृताचोदनाया-
सादयति । तत्र गृहमेघ्योदने आज्यमोदनञ्च द्वयमपि प्रयोजकम् ।
आसादनमन्त्राद्यतो विपरिणम्यते प्रियाभ्यां धामभ्यामिति । सौविष्ट-
कृते स्याज्यमेव प्रयोजकम् । ओदनस्य च ध्रुवस्यानरथात् । धृ-
ताङ्गस्योदनो नास्तेति प्रयोगः । आलम्भश्चाज्ययोर्दक्षिणस्य चो-
दगस्य ॥ १६१ ॥

स्वस्वस्वं च सम्माष्टर्चनुद्वास्य वा सम्मा-

र्जनम् ॥ १६२ ॥

ओदनाव्यावृत्तेरनुद्वास्यैव सम्मार्जनम् ॥ १६२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं दक्षिणात् सौम्य-

मुच्यताम् ॥ १६३ ॥

गृहमेधिस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत्समावदानौ ॥ १६४ ॥

भाज्यभागवदिति दक्षिष्वादेकः अपर उत्तरात् । समाघदानाधिति उभयोर्धवदानं नैकप्रत्ययार्थं स्विष्टकृत इति ॥ १६४ ॥

अप्रत्यभिधारणं च ॥ १६५ ॥

प्रत्यभिधारणं च क्षताभ्यङ्गो न मयति । सौविष्टकृते तु द्विरभिधारणमिति सम्प्रदायः । यच्चोक्तमुपरिष्ठादान्यस्याभिधारयतीति सोनुषादो यथाप्राप्तस्य ॥ १६५ ॥

अनुद्धृत्य वा सहितमाज्यमधिश्रयति ॥ १६६ ॥

षाण्ढी विकल्पार्थः । अनुद्धृत्य पिशीलकयोः स्थालीपक्षोयमुच्यते । सहितमाज्यमधिधयतीति आहवनीयभाष्यधेमुच्यते । तदेव प्रतिवेशमाज्यमधिधयतीति वचनात् । अत्र च स्थालीधुवार्थं धर्त्तते । तेनाज्यनिर्वापकाले तत्सम्भारः क्रियते ॥ १६६ ॥

उद्वात्स्योभयमासादयति ॥ १६७ ॥

स्थालीमोदनं च तस्मिन्नेवापसर इति ॥ १६७ ॥

न प्राशिन्नमिडान्तं भवति ॥ १६८ ॥

अपेक्षामेवावयति न प्राशिन्नमिति वचनात् ॥ १६८ ॥

पूर्वं मार्जनमुपहूय ॥ १६९ ॥

पूर्वं पक्षे उपहूय मार्जनं ततो भक्षणम् ॥ १६९ ॥

प्रादन्ति युक्ताः ॥ १७० ॥

युक्तमहर्णं यजमानन्युदासार्थम् ॥ १७० ॥

यजमानगृह्या हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्रा-

ह्मणाश्चान्ये बहुश्चेत् ॥ १७१ ॥

यद्वधेदोहनो हविस्च्छिष्टाशा उपनीताः ॥ १७१ ॥

अरिक्ताः स्थालीं निदधाति ॥ १७२ ॥

अथैतामनिरसितां कुम्भीमपिधाय निदधातीति वचनात् ।
अपिधानं च सामर्थ्यप्राप्तत्वान्नोपनिषद्भ्यः ॥ १७२ ॥

सान्तपनीयाः सःस्थाप्य ॥ १७३ ॥

संस्था च सम्प्रदाये पदार्थचतुष्टयेन । केपांचिद् वर्विहोम-
माश्रैषेति । यर्हिश्च सान्तपनीयासक्तं तत्प्रतिपत्त्या च समाप्ति-
र्भवत्येवेति ॥ १७३ ॥

प्रातर्वा शेषभावात् ॥ १७४ ॥

प्रातरेव वा परिसमाप्तिः कर्त्तव्या न श्चानीम् । कुत एतत् ।
शेषभावात् । गृहमेधीयाशेषो हि विद्यते दर्विहोमः । तस्मा-
त्प्रातः परिसमाप्तिः ॥ १७४ ॥

मातृभिर्वत्सान्सःसृज्य ऽनिवान्या वत्सं

बध्नाति ॥ १७५ ॥

तर्णां रात्रौ ॥ १७६ ॥

यात्राग्न्याग्निहोत्रहोमः ॥ १७६ ॥

प्रातर्हुत्वा ऽहुत्वा वा स्थाल्या दर्व्यादत्ते

पूर्णादर्वीति ॥ १७७ ॥

अग्निहोत्र च हुत्वा अहुत्वा वा वर्विहोमः कर्त्तव्यः ।
तत्र गृहमेध्याग्न्यभागपूर्वस्य विद्यमानत्वात् । अग्न्यभागयोरन-
नुष्ठानम् ॥ १७७ ॥

१ अथ नष्टयास्ता परकीयेण घत्सेन या गौरुं द्वाते सा निधान्येत्यु-
च्यते ।

ऋषभमाह्वयितव्यं ब्रूयात् ॥ १७८ ॥

ऋषभो यथा रौति तथाह्वानं कुरुतेत्येतदुक्तं भवति ॥ १७८ ॥

रुते जुहोति ॥ १७९ ॥

ऋषभस्य ॥ १७९ ॥

अव्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह ॥ १८० ॥

ऋषभे ॥ १८० ॥

देहि म इति जुहोत्यृषभो दक्षिणा ॥ १८१ ॥

गृहनेषिषोषस्थेषु वाचनिकी दक्षिणा । उपोनिषोमोदघसान्नीयावत् । यस्य रुते जुहोति तमेव ऋषभं पूर्णदर्शाय दक्षिणां ददातीति वचनात् ॥ १८१ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः ॥ १८२ ॥

अदित्यै चरुरन्यतापि ॥ १८३ ॥

यत्रादितिर्येवता भूपते तत्र चरुर्मपति । यथा राजसूयं अदित्यै महिष्या इति । यद्येवं अदित्यै चरुस्तृतीयेति चरुमहणं न कर्त्तव्यम् । अनोन्यथा व्याख्यायते । यत्रादित्य इति चरुं भूपते तत्र न दद्याते किमदितिर्येवता उतादित्य इति । तत्रादितिर्येवतास्यमुच्यते । यथा सौत्रामाण्यादित्यश्चरुन्ते चेति । एव चेत् अदित्यै महिष्या इति चरुं लभ्यते वाक्योपलक्षणार्थतया । अथ भोभूते महिष्ये गृहान्परेत्यादित्य चरुं त्रिर्यपतीति । अयमेवाथा क्माण आदित्येष्टिरिति पृथगङ्गसस्तुत्यादित्येष्टिरिति च व्यपदेशात्पृथक् ॥ १८३ ॥

तन्त्रस्थे प्राप्त आह—

समानवर्हिषी वा कालकर्मकरत्वात् ॥ १८४ ॥

समानतन्त्रे भवतः । कुतः । कालकर्मकरत्वात् । नात्र कालो

भेदको न च कर्मभेद इति । अतः समानतन्त्रे भवति इति ॥ १८४ ॥

१महाहविरुद्वसाय निमर्ष्य ॥ १८५ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः । उद्वसायेष्ट ह्येतेन यजत इति वचनात् । एतेनेति पर्वणा पर्वण्युपदेशश्च महाहविषयः ॥ १८५ ॥

पूर्वेद्युवा ॥ १८६ ॥

न चैतदेवम् । पूर्वेद्युरेवोद्वसायमयने कर्त्तव्ये । किं कारणम् । अनीकवत्यादि हि त्रैयम्बकान्तं साकमेधाख्यमेकं पर्वेति । तथोच्यते उद्वसायेष्ट ह्येतेन यजत इति । तस्मात्पूर्वेद्युरेव ॥ १८६ ॥

३नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नौ माहेन्द्रश्चरुर्वैश्वक-

र्मण एकंकपालः ॥ १८७ ॥

नित्येभ्यः पञ्चभ्योधिकान्यैन्द्राग्नौ भवन्ति ॥ १८७ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यं च चरु-

णप्रघासवत् ॥ १८८ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनपृषदाज्यानि चरुणप्रघासवदिति युक्तम् । मन्थनं तु तत्रापि वैश्वदेविकं मोक्षकेनेहापि । तस्मिन्मिति चरुणप्रघासवदित्युच्यते । उभयत्राधिकहविः सम्यन्धविधानार्थतयेत्यदोषः । अन्तरायेपि हाधिकानां मन्थनं यथा स्यादिति ॥ १८८ ॥

१ अथ महाहविराह—

२ अस्मिन्पक्षे केचिदेवमाहुः— समारोहोद्वसाय गार्दपत्वं निमर्ष्यं साकमेधाख्यमेव साधरणाघनी विहृत्यानीकवर्तीयादितिप्रणयनम् । ततश्च पित्र्यादिषु पूर्वो मध्याह्यनीय पणोपसानादौ तस्य साधारणतयात् । अयमपि पक्षो युक्ततर इव हृदयते । अन्ते अन्योः समारोपविधानात् । 'अग्नी समारोह' इति ।

३ अथ महाहविषि हवींष्याह—

ऋषभो दक्षिणा ॥ १८९ ॥

पितृयज्ञ उपांशु चरणम् ॥ १९० ॥

पितृयज्ञ इति कर्मणां नामधेयम् । पितृसम्यक्षो यज्ञः । पितरो ये न आसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नामेति । तत्रोपांशु चरणशब्दात्सर्वमुपांशुभवति न देवतामात्रम् ॥ १९० ॥

पुरस्तादुपचारः ॥ १९१ ॥

अन्यथातुत्तरोपचारत्वे प्राप्त यदनियतस्नानं तस्य पुरस्तादुपचारः । अनेन च दिग्निषर्षयो क्रायते । विध्यताम् दक्षिणामुखं कर्मणि प्राची उत्तरायदिति पुरस्तादुपचार इत्युक्तम् ॥ १९१ ॥

ब्रह्मयजमानयोश्च ॥ १९२ ॥

इदमन्ययप्राप्तमेवोच्यते । ब्रह्मयजमानयोश्च पुरस्तादुपचारः ॥ १९२ ॥

पूर्ववद्वा ॥ १९३ ॥

याशब्दो विकल्पायः । पूर्ववच्छब्देन च दिग्निषर्षयादपरादिषु गृह्यते । न दक्षिणा । तथाचोपरिष्ठाद्वह्यति पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानो पुरस्तादग्नीदिति इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीदिति धुनेः । तथा हविर्भिष्यद्विध्यन्तः प्रतिविपर्यन्तीति । तथा पतेर्द्विभिर्भिः प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीदिति । अतः पूर्ववच्छब्देनापरादिकपरिगृह्यते ॥ १९३ ॥

अपत्नीकः ॥ १९४ ॥

पत्नीकर्तृकपदार्थनिवृत्तिरित्येके । यत्पत्न्या कर्त्तव्यं तदत्र न भवति आज्याघेक्षणादि । पत्नीप्रतिषेधात्प्रतिनिधिः करोतीत्यपरे । पदार्थः प्रधानभूतः कर्त्ता गुणभूतः । पदार्थमाधान्वाच्य कर्त्रन्तरमाक्षिप्यते । तस्मात्प्रतिनिधिना कर्त्तव्यम् । तत्पुनर्विचारयित-

न्याय । प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यत्र पुनः शास्त्रतः पर्यु-
दासस्तत्र कथं प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यं प्रतिनिधीयते स
एव पर्युदस्त इति ॥ १९४ ॥

दक्षिणामिराहवनीवियत् ॥ १९५ ॥

वस्युपदेशात्स्वकार्यापरित्यागेन दक्षिणाग्निराहवनीयकार्ये
विधीयते ॥ १९५ ॥

पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरत्यर्थवच्च ॥ १९६ ॥

न्यायसूत्रे एव गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा गमनप्रति-
षेधात् ॥ १९६ ॥

पितृभ्य सोमवद्भ्यः पट्कपालः ॥ १९७ ॥

सोमवद्गुणविशिष्टेभ्य पितृभ्यः पट्कपालो भवति ॥ १९७ ॥

सोमाय वा पितृमते ॥ १९८ ॥

विकल्पेन ग्रवणात् ॥ १९८ ॥

पितृभ्यो बर्हिपद्भ्यो धानाः ॥ १९९ ॥

भयन्ति ॥ १९९ ॥

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः ॥ २०० ॥

मघतीति घाफयशेषः ॥ २०० ॥

चतुर्वा ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

पितृभ्यश्चात्सकृद्ग्रहणे ग्राप्ते अन्वयाच्चतुर्ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहननपेयणे ॥ २०२ ॥

उत्तरेणान्याहार्यपचनं दक्षिणातिष्ठन्नवहन्तीति यचनात् ॥ २०२ ॥

दक्षिणाद्धे कपालोपधानम् ॥ २०३ ॥

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्मुपवधातीति घ-
चनात् ॥ २०३ ॥

धानाभर्जनम् दक्षिणार्धौ ॥ २०४ ॥

मन्वाहार्यपचने घानाः कुर्वन्तीति घचनात् ॥ २०४ ॥

अरणपेणविपर्यासेऽपि धर्माः ॥ २०५ ॥

धानानां अरणपेणयोर्विपर्यासः । तस्मिन् सति तद्धर्मा
न भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ २०५ ॥

अभिमृश्यार्धाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे

सकृन्मथित एकदालकया मन्थः ॥ २०६ ॥

अभिमर्शनं श्रुताश्रुतसविस्वर्थं प्रकृत्युक्तम् । तमभिमृ-
शति श्रुतं चेदानीति च । धानाभिमर्शनं न एष्यते कर्तुमि-
पतो-
मिमर्शनं पुरोडाशविपर्ययं द्रष्टव्यम् । अभिमृश्य पुरोडाशमर्धाः
धानाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे सकृदुपमथित एकदालकया
मन्थो भवति ॥ २०६ ॥

अग्रहणं मन्थस्य ततोर्द्धाः पि-

पन्तीति श्रुतेः ॥ २०७ ॥

अथपितृभ्यो यर्हिपद्मोन्वाहार्यपचने घानाः कुर्वन्ति ततोर्धाः
पिपन्तीति श्रुतत्वात् ॥ २०७ ॥

अग्रहणं वा चोदितत्वात् ॥ २०८ ॥

या द्वादः पक्षस्यावृत्तौ । अग्रहणं वा मन्थस्य भवति । चोदते
दि मय पितृभ्योऽग्निभ्यासेभ्यो निवान्याये दुग्धे सकृदुप-

मयित एकसन्नाकया मन्थो भवतीति । चोदितत्वात् अग्रहनतप्र-
णयोः सहस्रयोगात् ॥ २०८ ॥

दक्षिणेन दक्षिणार्ग्निं परिवृतमुदग्भारं
तन्मध्ये वेदिं करोत्यत्रान्तरादिक-
सूक्तिमाप्त्यान्ते ॥ २०९ ॥

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदग्भारं परिवृतमध्ये वेदिं करोति
अथान्तरदिवस्सूक्तिम् । दिक्सूक्तिर्हि चतुरस्रं विश्ये कर्मणि स्मर्य-
ते । अत उच्यते अवान्तरादिक सूक्तिमिति ॥ २०९ ॥

दक्षिणार्ग्निं मध्येस्याः करोति ॥ २१० ॥

ततोऽग्वाहार्यं धिभ्रपणम् । मध्यशब्दो गर्भवाची ॥ २१० ॥

प्रणीतानुहरणं ब्रह्मयजमानौ चानुग-

च्छतः ॥ २११ ॥

स्यायसूत्रमेतत् । अतोऽन्यत्ताप्यभिप्रणयते प्रणीतानुहरणादि
भवत्येव । वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ २११ ॥

स्पर्शादानादि करोति ॥ २१२ ॥

यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥ २१३ ॥

पिङ्गवस्याः प्राचीनावीतिप्राप्ताविदमुच्यते ॥ २१३ ॥

द्विर्वोपभृति ॥ २१४ ॥

प्रहीतव्यम् । द्विरुपभृति गृहीयादिति विधाय प्रतिप्रसव उ-
च्यते । तद्वद्व्यवेव कृत्व उपभृति गृहीयादिति । अतो विकल्प ॥ २१४ ॥

प्रागुग्रन्थि बर्हिः ॥ २१५ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः ॥ २१५ ॥

विस्त्रुस्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा त्रिस्तृणत्राग्निं
पर्येति ॥ २१६ ॥

यर्हि विस्त्रुस्य यूनं चोभयमग्रे गृहीत्वा चेदि स्तृणन् त्रिः प-
र्येति । तथा च स्तरणं कर्त्तव्यम् यथोत्तरतां पथगो मयति ॥ २१६ ॥

प्रस्तरमातुः शिष्टा तावत्प्रतिपर्येति ॥ २१७ ॥

प्रस्तरमात्रं परिशिष्य त्रिरेव पर्येति ॥ २१७ ॥

तु स्तृणात्यविधृतिम् ॥ २१८ ॥

तमिति प्रस्तरनिर्देशः ॥ २१८ ॥

प्राक्स्तुस्थः हविरासादनम् ॥ २१९ ॥

मयरोक्तमिति प्राप्नो दिग्विपर्ययमवस्ये प्राक्स्तु-
स्थतोच्यते ॥ २१९ ॥

सामिधेनी प्रैषाद्याज्यभागाभ्यां यज्ञोपवी-
तिनः सर्वे ॥ २२० ॥

मयन्तीति याज्यशेषः ॥ २२० ॥

पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीत् ॥ २२१ ॥

यदि पुरस्तादुपविष्टौ मोचेत् स्वितायेवेति ॥ २२१ ॥

आश्राव्य सीद होतरित्येव द्रूयात् ॥ २२२ ॥

ययस्तरकरणाश्च होतृपरपदाः पितृपथे न होतारं वर्णति नापे-
यमिति यच्चानात् ॥ २२२ ॥

अपवर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ २२३ ॥

मजा वै यद्विनेत्रजाः पितृषु दधातीति निषेधात् ॥ २२३ ॥

असमानयनं वा बर्हिः संयोगात् ॥ २२४ ॥

समानयनं चात्र न भवति । बर्हिः संयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषीति । वा समानयनं भवति । चतुर्थसंयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयतीति । बर्हिषीत्यनुवाद एव । बर्हिः प्रयाजस्य चतुर्थस्यात् । तथान्यत्रापि चतुर्थे चतुर्थे समानयतीत्युक्तम् ॥ २२४ ॥

प्रत्यगतीत्य जुहोति ॥ २२५ ॥

एवमेव हि प्रयाजेषु भूयते । प्रसूनोभ्ययुः स्तुचावादाय प्रथमं ङङितिक्रामत्यतिक्रम्याध्याव्याह समिधो यजैति । सोपबर्हिषश्चतुर्थः प्रयाजान्यजति । तथानुयाजेष्वपि स्तुचावादाय प्रत्यङ्ङितिक्रामत्यतिक्रम्याध्याव्याह देवान्यजति सोपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ जयति । एवं सोमयज्ञ चोदकानुग्रह एव भवति । प्रकृणौ हि दक्षिणां दिशं गावा होमः कृतः इहापि दिग्व्यपयंयेण प्रतीचयेव दक्षिणेति । प्रधाने तु चोदकप्राप्तस्य प्रत्यग्गमनस्य प्रत्यक्षः प्रतिवेधः । प्रत्यनक्तवदानां नि नातिक्रामतीति ॥ २२५ ॥

हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्ति ॥ २२६ ॥

प्रतिपदप्रयोगाद्यदि सामिधेनिप्रैषादादौ विपर्ययकृतः । अथ पश्चादुपविष्टौ ततो व्यघस्वितावेति ॥ २२६ ॥

सर्वेभ्योवद्यति यथा पूर्वं सोमवज्रयो मध्या-

त्सकृत्सकृत्सहावदधाति ॥ २२७ ॥

एवं हि भूयते । स उपस्तृणीत आज्यमयास्य पुरोडासास्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्यस्य तत्सकृदवदधातीति ॥ २२७ ॥

द्विरभिधारणमनतिक्रमणं च ॥ २२८ ॥

घाचनिकम् ॥ २२८ ॥

सोमयज्ञस्य पचायं प्रकारो मामूदित्यत आह—

सोमाय वा पितृमत इति ॥ २२९ ॥

एवं बर्हिपक्ष्य उत्तरतो धानामन्यपुरोडा-
शानाम् ॥ २३० ॥

एवं शब्देन सर्वमतिदिश्यते ॥ २३० ॥

अग्निज्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्थपुरोडाशधा-
नानाम् ॥ २३१ ॥

अत्रैवं शब्दोनुवर्तते ॥ २३१ ॥

पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वः स
स्विष्टकृत् ॥ २३२ ॥

कव्यवाहनगुणविधानेन गुणान्तरस्य निवृत्तिर्मा भूदिति स
स्विष्टकृदियुज्यते । अस्तु तथेति चेत् । नाहृष्टार्थत्वात् । इतिगाम-
यदानप्रदेशविधानं शास्त्रान्तरात् । अत्र सोमवधाने यज्ञानामभ्ययो-
रवदानग्रहणं तद्गुणमात्रं न हि तयोस्तत्र देवता सम्यग्भः । अथवा-
नमात्रमवधानात् । उपसौ हि गृहकपालायकृतः सोमवधागडापन्नः ।
तेन धानानां मन्थस्य च न समुच्चयः शक्यते यक्तुम् । न हि विक-
ट्यो न धैर्यस्तेन वाच्यवाचकभावः । एवमेव गुणभावेन अग्निसि-
ति । प्रयोजनं तद्ग्रहणे यागस्यानावृत्तिरिति । एवं बर्हिपद्यां अ-
ग्निप्राप्त्यागे च ॥ २३२ ॥

ओः स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा श्रुतप्रत्याश्रुते

स्वधा नम इति वषट्कारः ॥ २३३ ॥

एतच्च प्रधानेषु कव्यवाहने च विषयत्वेन श्रूयते । एतैर्द्वि-
भिः प्रचरिष्यते इति प्रकृत्य तदुनाध्यायन्योऽभ्यधेत्यस्तु स्वधेति
प्रत्याश्रयः । स्वधा नम इति वषट्कार इत्याह । तस्माच्च
संप्रवेतम् ॥ २३३ ॥

मन्थमुपहृत्य होताध्वर्युर्ब्रह्माग्निदिवघ्रायं
निदधाति ॥ २३४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । तदेते प्रयच्छन्तीति नोपनिबद्धं सामर्थ्य-
परिप्राप्तत्वात् ॥ २३४ ॥

प्राशिन्नमवदायेडां वा सर्वे प्राश्नन्ति वा ॥ २३५ ॥

प्राशिन्नेडादि मन्थोपहृतेन सह विकल्प्यते । इडां च सर्वे
प्राश्नन्ति वा । अयजिष्यन्ति वा । एवमेव हि श्रूयते । यथात्वेवेतरस्य
यज्ञस्येडाप्राशिन्नः समवघ्नयेद्यमेवेतस्यापि समवघ्नेयुस्तामुपहृ-
यावैयजिष्यन्ति न प्राश्नन्ति इति प्रतिषिध्य प्रति प्रत्ययः प्राशितव्यं
त्वेय वयं मन्यामह इति ॥ २३५ ॥

वेदिं त्रिः परिपिब्यत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यज-
मानो वा ॥ २३६ ॥

वेति विकल्पः ॥ २३६ ॥

स्रक्तिषु पित्रवनेजनं परिपिब्य परिपिब्य पूर्व-
वदुत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥ २३७ ॥

स्रक्तिषु कौण्डेषु पितृसम्यग्दमधनेजनम् । पूर्वमदित्यसाधव-
नेनिदधेति उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां प्रथमम् । तच्च परिपिब्य परिपिब्य
क्रियते ॥ २३७ ॥

सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथावन्तिकं पि-

ण्डान्ददात्यसावेतच्च इति ॥ २३८ ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय येषु प्रदेशे-
ष्ववनेजनं कृतं तत्र पिण्डान्ददात्यसावेतच्च इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३८ ॥

उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे ऽत्र पितर इति ॥२३९॥

उत्तरपूर्वस्यां अक्षां पाणिनिमार्जनं करोत्यत्र पितर इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३९ ॥

यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कर्म्योदञ्चोक्षन्नमीमद-

न्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम् ॥ २४० ॥

ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो भूयेति श्रुतत्वात् । उदञ्चकारणात् परिश्रुतस्य उदञ्च इत्यवाच्यम् । आतत्वादेव पृष्ठतोमघलोक्तानां धमुच्यते । अथ घानुपस्थानसम्यन्धः । उदञ्च उपनिष्ठन्त इति । द्वाभ्यामिति न धक्तव्यं परादिना पूर्वान्तप्राप्तेः । धक्तव्यं वा प्रकरणाभावात् । प्रकरणस्यानो हि स न्यायः ॥ २४० ॥

मनोन्वाह्यामह इति गार्हपत्यं तिसृभिः ॥२४१॥

उपतिष्ठन्त इत्यनुषत्तं ॥ २४१ ॥

प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदन्तेति

दाता जपति ॥ २४२ ॥

अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्याभिप्रपद्य जपतीति श्रुतत्वात् । दातुः प्राचीनावीतिप्रहणे न सर्वं प्राचीनावीतिनो भवन्ति । येनोपरिष्टाद्यज्ञोपवीति विधानम् । ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो भूत्यानुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इति ॥ २४२ ॥

अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

परिवेकः प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

नीर्वां विसृज्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति

पङ्क्त्या नमस्कारान् ॥ २४४ ॥

प्रत्यञ्जलिकरणं पङ्क्त्या नमस्कारोतीति वचनात् ॥ २४४ ॥

गृहान्नः पितरो दत्तेति च ॥ २४५ ॥

जपति ॥ २४६ ॥

ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक्स्मृत्यूहनात्प्रया-

जवत् ॥ २४६ ॥

ब्रह्मन्त्रस्यास्यामीति ब्रह्मामन्त्रणम् । तस्य यदादौ तदादि ।
उत्सुकस्तमासादीत्यर्थः । उत्सुकस्तमास्तस्य ह्यनुयाजाङ्गत्वा-
त् । प्रयाजयदिति च यज्ञोपवीतं देशगमनं च ब्रह्मयजमानयोर्वति-
नातिदिश्यते प्राक्स्मृत्यूहनात् ॥ २४६ ॥

यज्ञोपवीतिविपर्ययम् ॥ २४७ ॥

स्मृत्यूहनादारभ्य पिडयत्यात्कर्मणः प्राचीनाधीतित्वमेव न-
यति । न देशविपर्ययां ऽविहितत्वात् ॥ २४७ ॥

न प्रस्तरमादत्ते ॥ २४८ ॥

नाप्यर्च्युः प्रस्तरं समुल्लुम्पतीति ॥ २४८ ॥

अनुप्रहरेत्युक्ते न किञ्चनानुप्रहरति ॥ २४९ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरति स न किञ्चनानुप्रहरतीति व-
चनान् ॥ २४९ ॥

तूष्णीमात्मानं सःस्पृशति ॥ २५० ॥

उपस्पृश्य परिधीनानुप्रहरति ॥ २५१ ॥

उपस्पृशं च केचिन्मन्त्रेण कुर्वन्ति तत्पुनर्न, वचनाभावा-
त् । अपूर्वत्वाच्च ॥ २५१ ॥

शंखन्तं भवति ॥ २५२ ॥

पितृयज्ञकर्म शंखन्तं भवतीति वचनात् ॥ २५२ ॥

वर्हिः परिध्यग्नौ प्रास्यति ॥ २५३ ॥

अथैतद्वर्हिस्तुसमस्यति परिधीम्येति श्रवणान् ॥ २५३ ॥

हविरुच्छिष्टं च ॥ २५४ ॥

अनुसमस्यति ॥ २५४ ॥

अप्सु प्राश्यं वा ॥ २५५ ॥

अप्सु प्राश्यं वेति विकल्पः । अस्य चागन्तुरवादस्ते नि-
वेशः ॥ २५५ ॥

त्रैयम्बकान्निर्घपतिरौद्रानेककपालान् यावन्तो

यजमानगृह्या एकाधिकान् ॥ २५६ ॥

त्रैयम्बकानिति नामधेयम् । तस्मात्त्रैयम्बकानामेति । रुद्रदेव-
स्यान् एककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् ।
गृह्यशब्दोत्र प्रज्ञाविषयः । कस्मिन्पात्रेष्वनुस्यधुतिर्वात् । एकना-
तिरिक्ता भवन्त्येकाधिकान् ॥ २५६ ॥

चतुरो वा ॥ २५७ ॥

चतुःसंख्या वा द्विप्रज्ञैकप्रज्ञानाम् ॥ २५७ ॥

उदङ्मुखः सर्वम् ॥ २५८ ॥

उदङ्मुखः पतान् गृह्णातीत्युक्त्या श्रवोचत् स तत्
एषोपोत्यापोदङ्निष्ठश्रवद्वन्त्युदीच्यौ हस्तपुच्छे उपदधात्पुच्छराजं
गार्हपत्यस्य कपालान्पुष्पदधातीति ॥ २५८ ॥

देशांश्च ॥ २५९ ॥

भारतृक्चतुष्पयस्यानुवृत्तवद्वादीन् उदङ्मुखमिति पद्यते ॥ २५९ ॥

जुहोतयो वपट्कारान् ॥ २६० ॥

जुहोतय इति कुत । मन्त्रे स्मृताकाराम्नानात् । अग्वाहार्य-
पचनाबुल्लुमुकमादाशोदङ्परंत्य जुहातीति च अवणात् । तथा प-
लाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोतीति अवणात् । चतुष्पदे जु-
होतीति च । अतो जुहोतय इत्युक्तम् । यद्येवमवपट्कारमिति
किमुच्यते । यत्तयम्यकैरयजन्तेति च यजत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । जु-
होति यद्वच्च वपट्काराधिक्येपि दृश्यते । उभयतो यूपं प्रत्यदमु-
स्यो जुहुत इति । होममग्न्यर्थः । अस्तुनयेति चेत् । न, तत्राहृत्य
विधानात् । तौ वै वपट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयंत इति । तस्माद्वप-
ट्कारानित्युच्यते ॥ २६० ॥

अक्तान्वा ॥ २६१ ॥

ते वा अक्ताः स्युरित्युक्त्वा त उ वा अक्ता एष स्यु-
रिति विकल्पः ॥ २६१ ॥

पात्र्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्लुमुकमादाय चतु-
ष्पदे पलाशपत्रमध्यमेन होमः ॥ २६२ ॥

तान्साह्यं पात्र्यां समुद्राख्येति वचनात् । एकपात्र्यां दक्षि-
णाग्न्युल्लुमुकम् । मादानस्य दृष्टार्थम् । तत्रैव होमो भवति । यद्ययं
चतुष्पदे जुहोतीति कथम् । तत्रैवोल्लुमुकं स्थापयित्वा हूयमाने च-
तुष्पदे द्रुतमेव भवति । दक्षिणिकरणा हि क्रियेयं भूयत इति ।
पलाशपत्राणां यन्मध्यमे तत्पलाशपत्रमध्यमम् । यद्वा पलाशपत्र
च तन्मध्यमे चेति पलाशपत्रमध्यमे तेन होमः ॥ २६२ ॥

सर्वेषामवदानं सकृत्सकृदतिरिक्तवर्जम् ॥ २६३ ॥

एककपालानां वाचनिकं सकृदवदानम् । स सर्वेषामेव
वचनिकस्यैव वाचयति य एषोतिरिक्तो भवतीत्यतिरिक्तवर्ज-
मित्युक्तम् ॥ २६३ ॥

अक्तेषु मिश्रणम् ॥ २६४ ॥

भयतीति सूत्रशेषः ॥ २६४ ॥

एष त इति जुहोति ॥ २६५ ॥

अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इति ॥ २६६ ॥

उपकिरणं च तिरः करणम् । तिर इव वै गर्मास्तिर इयेत-
पद्रुपकीर्ण इति भाखूत्करस्य केचिदाहवनीयघर्मान् कुर्वन्ति । तथा-
युक्तं होमाभ्यवधानात् । उपकिरणं ह्यत्र विहितमिति ॥ २६६ ॥

आगम्याव रुद्र मदीमहीति जपन्ति ॥ २६७ ॥

अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नाना-
स्त्र्यम्बकमिति ॥ २६८ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां एतिगमनात् । पितृवदिति यचना-
दपसन्त्यम् ॥ २६८ ॥

देववच्चेति प्रदक्षिणम् ॥ २६९ ॥

एतेनैव दक्षिणानाघ्नानाः ॥ २७० ॥

एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणानाघ्नानाः परियन्ति ॥ २७० ॥

कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्त पतिकामा भगका-

मा वा ॥ २७१ ॥

उत्तरेण मन्त्रेणोभयत्त द्वेषयत्पितृवच्च पतिं कामयमानाः ।
सौभाग्यं वेति ॥ २७१ ॥

रौद्रान्यजमानोर्ध्वलि नोदस्यत्यगोः

प्रापणम् ॥ २७२ ॥

रौद्राः पुरोडाशाः, तान्नौद्रान् पुरोडाशान् यजमानोज्ज्वलितो-
क्षिपति । अग्नौ प्रापणम् । यथा गौर्नौद्राप्नुयादिति ॥ २७२ ॥

पतंतः प्रतिगृह्यत्यैनानशक्य उपस्पर्शनम् ॥ २७३ ॥

अशक्ये प्रक्षणे पतिनानामुपस्पर्शनम् ॥ २७३ ॥

मृतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वा सज्यो-

भयतः स्थाणुवृक्षवृशवल्मीकानामन्यतम-

स्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतच्च इति ॥ २७४ ॥

१ मृतयो कृत्वा वेणुयष्ट्या वा २ कुपे वा सज्योभयतः स्थाणु-
दीनामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदग्नौ प्रापण एतच्च इत्यनेन मन्त्रेणा
सजति । आसज्जन चावलगनम् । आसज्जत्यवलगयति ॥ २७४ ॥

कृत्तिवासा इति च ॥ २७५ ॥

मन्त्रमात्रोपदेशान् क्रियाया अनिर्दिष्टत्वात्तस्मिन्मन्त्रा-
मात्र क्रियात् द्वष्ट्या । तथानिष्ठापयत्येवममेतत्स्वपन्न द्वि कश्चन
दिनस्तीति वाक्यशेष ॥ २७५ ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ २७६ ॥

पृष्ठतो न वलोकयन्त एवापामुपस्पर्शनं कुर्वन्ति यदुपचतो-
पदेशात् । अत्र च वाशब्दोपपत्त्यर्थे । अग्निपरिगमनादि यमापयमा-
समिदाधाताग्ने कर्त्तव्यम् । आगन्तुत्वात् । तथा च वाशब्द-
शेषः । ते प्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति । अ-
नपेक्षमेत्याप उपस्पृशन्तीत्यग्नौ रुद्रियेणैव वा एतद्व्याप्तिरिति
भूतकालनिर्देशात् निर्वृत्त रुद्रिय कर्मेति गम्यते । अथ वा पाठानु-

१ यत्र तृणमय आवपने धान्यं धध्यते तन्मृतम् ।

२ वेणुनिर्मितमाजगद्वययुक्तो क्षारविशेषो धीवघापरपर्या-
यः कुपः ।

पूर्व्या भय रुद्र मदीमहीति जपसमनन्तरं क्रियेत ततश्चाचारिपुरि-
त्येतदनुपपन्नार्थं ह्यादिति ॥ २७६ ॥

शुनासीरीयमतः ॥ २७७ ॥

स यत्रैव सकामेधैर्यजते तच्छुनासीर्येण यजेतेति
यचनात् ॥ २७७ ॥

यदेच्छेत् ॥ २७८ ॥

यदा या इच्छा भवति । तस्माद्यदेव कदाचित्तेन यजेतेति
भूतेः । उत्तरेषु या ज्योस्त्वेष्विति च शास्त्रान्तरात् ॥ २७८ ॥

पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम् ॥ २७९ ॥

अथैतान्येष पञ्च हवीः। वि भवन्तीत्यनेन प्राप्तानां निवृत्त्यर्थमु-
च्यते । पौर्णमासधर्मो बर्हिर्वर्जमिति । तद्यैतच्छास्त्रान्तरयचनाद्द्रष्ट-
व्यम् । अग्रे तु वर्णयन्ति तस्यावृणोपकिरन्त्युत्तरेवेदि न गृह्णति पू-
षदाज्यं मन्थन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति प्रयोदुयाजा एकः समि-
ष्टयजुरिति । उत्तरेवेदिपृषदाज्ययोः प्राप्त्यभावादनुवादः । ययं चेद्-
निदिष्टानां देवतासः प्रस्तरादीनां प्रातिभवेत्येव । सूत्रकारेण च य-
र्हिर्वर्जं सर्वेषां निषेधः कृतः । तच्च शास्त्रान्तरयचनाद्वैद्याप-
यते ॥ २७९ ॥

नित्येभ्योधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशक-

पालः ॥ २८० ॥

इन्द्राय वा शुनासीरायेति देवताधिकल्पः ॥ २८० ॥

वायव्यं पयः ॥ २८१ ॥

अथ वायव्यं पयो भवतीति यचनात् ॥ २८१ ॥

लौकिकम् ॥ २८२ ॥

तच्च लौकिकं भवति धर्मरहितम् ॥ २८२ ॥

शुतं यतः—

ओष्टारौ वा ॥ २८९ ॥

घोटासौ ग्राहन्तौ धलीचर्दौ वेति विकल्पः ॥ २८९ ॥

श्वेतोश्वः सौर्यस्य ॥ २९० ॥

वह्निप्रा । सौर्यं प्रहृष्याद् दत्त्वाश्वः श्वेतो दक्षिणेति ॥ २९० ॥

अभावो गौः ॥ २९१ ॥

अश्वामाये गौर्भवति । यद्यभ्युदयं न विन्देदपि गौरेव
पेतः स्यादिति ॥ २९१ ॥

साकमेधसमनन्तरमुत्तरेषु वा श्वोत्तरेण्यदिति शुनासीसी-
मुत्तरे । अन्यदपि पक्षान्तरमस्ति वर्धमानाह—

संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे शुनासीरीये-

णेष्टा सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेत

पौर्णमास्याम् ॥ २९२ ॥

यो नाम चातुर्मास्यमेरदोरावधारेण संवत्सरं ध्यान्नुमि-
च्छति स संवत्सरंप्सुः । तथा चोक्तम् । तथैके रात्रीरापिपयिषन्ती-
ति । तस्य संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे शुनासीरीयम् । फाल्गुनापौ-
र्णमास्यः पूर्वे यदुद्दृष्टं चन्द्रमसः शार्वतः प्रथममुद्दृशनं तत्फाल्-
गुन्युद्दृष्टम् । फाल्गुनापतारमितिपदित्यर्थः । तत्र शुनासीरीयेणेष्ट्या
सोमेन पशुनेष्ट्या वा पौर्णमास्यां यजेत । सोमोग्निशोमः । पशुरानी-
योमीयः । इष्टिरग्नेयीति विकल्पः ॥ २९२ ॥

आवृत्तिरनीजानस्य ॥ २९३ ॥

सोमे पश्चिमिष्टमिरनीजानस्यावृत्तिर्भवति । एतदुक्तं भवति ।
उत्तरगं पक्ष एवेतैर्व्यजेतेति ॥ २९३ ॥

आवृत्तौ फलविशेषनायाह—

फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं प्राप्तव-

श्वदेवम् ॥ २९४ ॥

फाल्गुन्या उपवसथ. फाल्गुन्युपवसथ. उपवसथशब्देन प्रा-
कालीनमहुरुच्यते । चतुर्दशीति एतयुक्तं भवति । तत्र शुक्लासीर्यं
प्रातः पौर्यामास्यां वैश्वदेवमिति ॥ २९४ ॥

सपाशुकान्यपि चातुर्मास्ये सन्ति तदर्थमाह—

सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ २९५ ॥

सपशुषु चातुर्मास्येषु एकतन्त्राभ्युपगमन्यायान्यत्पशुतन्त्रमभ्यु-
पेयम् । कुत एतत् । प्राधान्यात् । प्रधानशब्दो महत्प्रवाची, मह-
द्यात्पशुतन्त्रस्येत्यर्थः । न ह्यत्र गुणप्रधानभावः । चातुर्मास्यैर्यजन्तेति
यागाविशेषात् । तस्मात्प्रधानशब्दो महत्त्ववाचकः । महति च तन्त्रे
लघुप्रक्षेप्तुं शक्यते । न लघुनि महदिति ॥ २९५ ॥

पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम् ॥ २९६ ॥

कर्मभवतीति । यद्यमेव छाग्रीपोमीये हृष्टम् । उत्तरवेदिच्छा-
यसतीति । सापि ह्याहवनीयपदङ्गप्रधानार्थः । तत्प्रकृतिरिव छात्रादि
तथैव भविताभ्यम् ॥ २९६ ॥

सद्यो वा ॥ २९७ ॥

वापद्यः पक्ष्मवावृत्तौ । सद्यो वा भवति । न ह्यहकालतया ।
सद्यस्त्वं विरुतीनामित्येतद्युक्तमेव । यत्तु पूर्वेषु रुतरेवेदिच्छादनात्मा-
मुक्तं स सौमिको विप्रकर्षो न पाशुक इति । पशु पदार्थमात्रं च शृ-
ङ्गाति सद्यस्त्वविधानाच्च सौमिक विप्रकर्षमिति ॥ २९७ ॥

वैश्वदेवः पशुः ॥ २९८ ॥

वैश्वदेवे भवति ॥ २९८ ॥

पशुपुरोडाशमनुहवीऽपि निर्वपति ॥ २९९ ॥

यचनसामर्थ्यात् ॥ २९९ ॥

चातुर्मास्यनिरूपणं मित्रविन्दोष्टिनिरूपणं च । ३६७

तेषां स्विष्टकृद् भूयस्त्वात् ॥ ३०० ॥

तेषां हविषा सम्यग्धी यजप्रैष स्विष्टकृच्चामो भवति । भूय-
यस्यपाद् यदुत्वादित्यर्थः । यद्वना ह्यनुग्रहो युक्तो नैकस्येति ॥ ३०० ॥

यथोक्तमविरुद्धम् ॥ ३०१ ॥

यदविरुद्धं तद्यथोक्तं च कर्त्तव्यम् । यथाश्ववालप्रस्तरस्य प्र-
सृतता ॥ ३०१ ॥

हृदयशूलान्ते वपनम् ॥ ३०२ ॥

पुत्रार्थं च न सामर्थाभियोगतः कर्त्तव्यम् ॥ ३०२ ॥

घरुणप्रघासेषु वारुणः ॥ ३०३ ॥

पशु ॥ ३०३ ॥

महाहविषि माहेन्द्रः ॥ ३०४ ॥

पशु ॥ ३०४ ॥

शनासीराभ्यां चतुर्थः ॥ ३०५ ॥

कृतानुकरणतया प्रतिप्रस्थातुरपि पशुर्मा भूदिति चतुर्थ-
ग्रहणम् ॥ ३०५ ॥

पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्वणेति वा ॥ ३०६ ॥

पशुर्मयति । महाहविषि माहेन्द्र इति वचनात् । तस्यैव पु-
रस्तादपशुरन्ते वा न साकमेधानामिति भेदेन पश्वनुष्ठाने पशुरपि
पर्वणस्तथाचर्यतेति । अतस्तस्यापि पर्वदक्षिणेति सम्प्रदायः । ते-
त्यपरे । पशोर्हि स्वदक्षिणापरिष्ठासे । समानतन्त्रत्वे तु पर्वं पथ ताद-
निति पर्वदक्षिणैव भवति ॥ ३०६ ॥

धुस्यनुसारेणाचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं
भूतिमभ्रपाटानुसारं ज्योतिष्टोमं प्राप्ते । तं प्रोत्सार्य द्रवियैस्तद-
सामान्यान्मित्रविन्दानुविधीयते—

मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य ॥ ३०७ ॥

मित्रविन्देति कर्मणो नामधेयम् । अभिधायकत्वात् । प्रीयङ्गु-
मित्रायुष्कामस्य । पर्यायेण च योगसिद्धिः ॥ ३०७ ॥

दशहविः ॥ ३०८ ॥

सैना दशहविषमिष्टियपश्यत् इति वचनात् । उपक्रमादेव त-
त्तिष्ठेत्वाच्यमेतदिति चेत् । उपहोमेष्वपि मित्रविन्दाशब्दो मा भू-
रिति दशप्रहणम् ॥ ३०८ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुर्वारुणो दशकपालश्चरुर्दा-
यावो मैत्रश्चरुरेन्द्र एकादशकपालो बार्हस्प-
त्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालोष्टाकपालो
वा सारत्तश्चरुः पौष्णश्चरुस्त्वाष्ट्रो दशकपाल
एकं प्रदानम् ॥ ३०९ ॥

वचनादेव प्रदानम् । दाज्यापुषादययोऽऽ । स च देवताभिधा-
नान् ॥ ३०९ ॥

समस्यानुवाचनम् ॥ ३१० ॥

अत्र चाविभक्तिलोपेन समासः । एव हि पूर्वमभिहितं स-
नुवाचनप्रेयो यथादेवतममुष्मा अनुग्रहीति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्ते-
नाक्तः । अपि च लुप्तममास सति द्वन्द्वे अजायदन्तम् अल्पा-
द्यतरमिति च पूर्वं निपतति । तत्र पाठक्रमो बाध्यते । तस्मादविभक्ति-
लोपेन समासः ॥ ३१० ॥

यजेति च ॥ ३११ ॥

अविभक्तिलोपेनैव समस्यते ॥ ३११ ॥

प्रेषाश्च ॥ ३१२ ॥

भक्तमासेन भवन्ति । अत्र च प्रैवशाब्देन स्थितकृत्तिगदाभिधानम् । निगदृष्टदः स्थितकृतिदृष्टस्थितकृतिनिगदं ध्यादिति निगदः प्रैव इति चानयान्तरम् । तस्मात्प्रैवाब्धेति सौविष्टकृतनिगदाभिधानम् । प्रैवाब्धेति बहुवचनं देवतामेवात् । भक्त्याप्या व्याचक्षते । याज्यादौ देवताभिधाने तन्नामप्या प्रैवशाब्देनोच्यते ॥ ३१२ ॥

उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः ॥ ३१३ ॥

उत्तराणि यानि सूक्तवाक्ये निगमन्ताति यथेष्टं कर्त्तव्यानि । कुत एतत्ता जोषणा श्रुते । यथं या एव देवता भवन्ति ताः सम्पश्य-
त्यसौ हविरनुपतेति । एष्टा प्रतिशोभ्येन याज्यायामभिधानात् ।
त्वष्टा कृपापि वदती सरस्वतीति ॥ ३१३ ॥

अनुलोमा वा चोदना गुणत्वात् ॥ ३१४ ॥

अनुलोमा वा निगमा भवन्ति । न प्रतिशोभ्येन । येन सर्व-
त्रैव निगमनपूर्वचोदनास्तु स्मर्त्तव्या । तन्मूलत्वात् । इतरथा नि-
गमतान्येव सम्भवतीति । तस्माच्चोदनापाठक्रमस्यैव सर्वत्र गु-
णभावः ॥ ३१४ ॥

होतृमप्यग्राभिहितं तदुच्यते—

पञ्चदशस्तमिधेन्यः ॥ ३१५ ॥

भवन्ति ॥ ३१५ ॥

नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि स-
मनक्तु यज्ञैरिति ॥ ३१७ ॥

याज्या त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भ-
गः सविता मे ददातु बृहस्पतिर्ददादिन्द्रो बलं मे
मित्रावरुणः सोमो ऽग्निरिति ॥ ३१८ ॥

हुत्वा स्थाल्याः स्तुवेणोपहुजोत्यभिरन्नादो-
ऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वा-
हा सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहा वरुणः सम्राट् सम्रा-
ट्पतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु
स्वाहा मितः क्षत्रं क्षत्पतिः क्षमस्मिन्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहेन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मि-
न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सविता राष्ट्रं रा-
ष्ट्रपती राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा
पूषा भगं भगपतिर्भगमस्मिन्यज्ञे मयि द-
धातु स्वाहा सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टि-
मस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा त्वष्टा रू-
पाणां रूपकृद्रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहेति ३१९ ॥

एवमादिभिर्गन्धैः प्रार्तिमन्त्रम् ॥ ३१९ ॥

विराजौ संयाज्ये ॥ ३२० ॥

सयाज्याशब्देन च स्विष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये मिथी-
येते प्रेक्षो अग्न इमो अग्न इति ॥ ३२० ॥

सहस्रवत्पौ वानू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्पु.
ष्टिवद्भसु धुमदमे सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम्
उत्त नो ब्रह्मन्नाविष उक्थेषु देवदूतमः शं नः
शोचा मरुद्दृधोऽग्ने सहस्रसातम इति ॥ ३२१ ॥

नूनो रास्व सहस्रवदित्येवमादि ॥ ३२१ ॥

दशदक्षिणा सहस्रं वा ॥ ३२२ ॥

सहस्रं वेति विकल्पः ॥ ३२२ ॥

इति कात्यायनसूत्रे कर्कोपाध्यायविरचिते
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

पष्ठोऽध्यायः ।

धृत्यनुकरणाकारिणाऽऽचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं
 धृतिमन्त्रपाठावसरे ज्योतिषोमस्य तन्त्रस्तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञस्यसामा-
 न्यान्मन्त्रविन्दऽनुविहिता । हविर्यज्ञस्यसामान्यादेव इदानीं निरुद्ध-
 पशुपन्थोऽनुविधेयः । हविर्यज्ञस्यसामान्यं च हविर्यज्ञविधौ ह वा
 अन्यः पशुपन्थः सपविधोऽप्य इति श्रुतत्वात् । अस्य च प्राणिनाध-
 नकस्यसामान्यादग्नीषोमीयविध्यन्तप्राहकस्यम् । अग्नीषोमी-
 ये हि धर्माणां विशनादीनां विहितत्वात् । इह चाविधानात् । तथा
 च विशसनादीनाग्नीषोमीयात्प्राप्ताननुवदति । तस्मादुपाशुः संवृतं
 द्रुयाच्छेतान्मुहुर्त्तमिति । तथा च तत एव द्युपपरिप्राप्तौ सत्यां जा-
 ल्यन्तरधिधानम् तस्मात्प्राज्ञाशमेव द्युपं कुर्वीतेति । तेन निरुद्धपशु-
 पन्धमूरीकृत्य अग्नीषोमीयधर्मानुकरणे क्रियते । अग्नीषोमीयधर्मा-
 णां हि सौमिकैर्धर्मैरत्यन्तव्यतिषद्वादिह धर्मानुकरणे युक्तरूपम् ।
 तत्रातिदेशेन धर्मान्पश्यति । अत्र च कैश्चित्सौम्यामणी पशुषु निरु-
 द्धप्रकृतित्वमिष्यते । तत्पुनर्नातीय युक्तरूपम् । येन ॥ हि निरुद्धः
 प्रकृतिभूतः । तेनापि अग्नीषोमीयादेव धर्मो गृहीतः । ॥ य
 मिक्षुको मिक्षुकाद्याचत इति । अतस्तेष्वग्नीषोमीयविध्यन्तप्रा-
 हका एव । न हि तेष्वानुमानिकवचनापवादत्वेन प्रत्यक्षशिष्टं पचनं
 नाम वा विद्यते । यथा वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु सोमाद्यामभृष्ट
 इति च । तस्मादग्नीषोमीयप्रकृतित्वमेव तेष्वपीति । अग्नीषोमीय-
 प्रकृतित्वे च सति आरम्भणीया न भवति । आरम्भतिमिच्छा हिन्वा ।
 न चाग्नीषोमीयस्यारम्भोऽस्ति । तेन पैतृकारिकधन्यायेन अग्नीषोमीया-
 भायादिहापीति न भवति । ननु च दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे आरम्भणी-
 या प्राप्ता, तत्र पृथगाऽरम्भायात्र क्रियते । निरुद्धादिषु तु पृथगाऽर-
 म्भस्य विद्यमानत्वाद्दस्यन्वारम्भणीयेति । यथान्याहायो दर्शपूर्ण-
 मासप्रकृतित्वेनाग्नीषोमीये प्रातः सौमिकया दक्षिणया नियन्तते ।
 अतस्तद्विफारेषु यत्त दक्षिणाज्ञानं नास्ति तत्त प्रवर्तते, एषमाऽरम्भणी-

यापीति । नैनमुक्तमामग्नीषोमीये हि आनृत्यशेन प्रवृत्तो-न्वाह।र्यो ग-
वा शतेन निरुच्यते । तद्विकारेषु चर्तमान केन निवार्यते । आर-
म्भणीया पुनर्नकेन चिन्विच्यते । आरम्भनिमित्तत्वात् । तदभावाच्चा-
ग्नीषोमीयस्यानङ्गमारम्भणीया । अतस्तिद्विकारेष्वप्रवृत्तिरिष्यते-
इत्यलमतिप्रसङ्गेन, प्रकृतमिदानीमभिधीयते ।

पश्विज्या त्सवत्सरे संवत्सरे प्रावृषि ॥ १ ॥

कर्त्तव्येति सूत्रशेष । पशुना इत्या पश्विज्या । सा च प्रति-
सर सर कर्त्तव्येति । तेन सवत्सर सवत्सर इत्युक्तम् । नित्यत्वं हि
परिभाषायामुक्तमेव । दाक्षायणपशुषु प्रवृत्तरिति । अपि च ।
त वै सवत्सरो नानीजानोतीयादिति । सा च प्रावृषि । प्रावृच्छदे-
न वर्षा उच्यते । तेन सुदयसे यजेतेति श्रुते । सुयव-
साश्च वर्षा १ ॥ १ ॥

आवृत्तिमुखयोर्वा ॥ २ ॥

पश्विज्या भवति, वा प्रावृषि । आवृत्तिशब्देन उदगयन्तदक्षिणायने
उच्यते । तयोर्मुखमावृत्तिमुखम् । प्रथममहस्तत्र कर्त्तव्यम् । न
पौर्णमास्यमाषास्ये अपश्यते । सवत्सरे सवत्सरे इति चोक्तत्वा-
देकप्रक्रिया । नोभयोरपीति ॥ २ ॥

गृहेषु ॥ ३ ॥

देवयजनागारेऽग्नीषोमीयस्य इष्टस्याविहापि सग्मा भू-
दिति गृहेऽप्युच्यते । तेन गृहेषु यजेतेति वचनात् । अपरे त्ययम-
नुवाद इति मन्यन्ते । न ह्युदयसानमग्नीषोमीयार्चम् । ज्योतिष्टोमप्र-
करणे विधानात् । तादर्थ्याच्च प्रासङ्गिकाग्नीषोमीयस्य । एव च स-
ति न्यायसूत्रमेवैतद्गृहेष्विति । यद्येव समारोपोपि प्रकरणसमर्थी

१ सचतुर्त्वं सर्वत्र चान्द्रमानेन गृहीतव्यं तदभावे सौर । तथा
च स्मरणम्—“ श्रौतस्मार्तक्रिया सर्वा इत्याद्यान्द्रेषु चर्तुषु, तद-
लाभ तु सौरेषु ” इति ।

तत्पात्रं ज्योतिष्टोमार्थं एव । प्रासङ्गिकोष्मीपोमीये इति पश्वन्तर-
पु न प्रवर्तते । नैतदेवम् । समारोपो ह्यग्निसंस्कारः । अप्रध्याङ्ग-
प्रधानार्थता । यदाहवनीये जुहोतीति वचनात् । तस्मात्प्रवर्तत एव
समारोपः । अत एव चांशरवेदिसम्भाराश्च प्रवर्तन्ते ॥ ३ ॥

यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं रुद्रेण वोरु वि-
ष्णविति ॥ ४ ॥

स यदि रुद्रा जुहोति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति,
यद्यरुद्रेण रुद्रेणैवोपहत्य जुहोतीति वचनादिकल्पः । इयं च
यूपाहुतिरपोमीये यूपायां दृष्टा । यूपं ब्रह्मयन्त्रेष्वाग्न्या जुहो-
तीति । तत्र च प्रथमा कृताकृतप्रत्यवेक्षणा कृतमिहापि ब्रह्मपरयो-
त्तरकालतैश्च मन्त्र्यते ॥ ४ ॥

आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति यूपम् ॥ ५ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भयतीति वचनात् । यक्षयुपरिष्ठात् यूप-
पान्ते पार्श्वे मधिरथेति । अतश्च विष्णोयम् ॥ ५ ॥

अभिमृदात्यत्यन्यानि ॥ ६ ॥

यूपमग्निरुद्रेण मन्त्र्यते ॥ ६ ॥

प्राङ्मुक्तिपुत्रमिमन्त्रयते वा ॥ ७ ॥

मन्त्रेणैव मन्त्र्यतेति । स चायं तुल्यशारत्वादिष्वप्य ॥ ७ ॥

पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्द्धसकलशाखं

मध्याग्नौपनतमव्रणम् ॥ ८ ॥

१ तत्र 'रुद्रे पानी यूपो भयति' इत्यत्र न भयति, रुमाधर्या-
त् । यूपं च्छेदयता होतृमिति च्छेदनाथो होमः, न च रुद्रे पान्यां
च्छेदनमस्तीति ।

निरुद्धे हि धूपते । तस्मात्पालाशमेव दूपं कुर्वीतेति । मध्या-
ह्नोपनतत्वं च निरुद्ध एव तत्रैव पाठात् । अथ य एष आननु-
परिष्टादुपनतो मध्य इति । अन्यत्रान्तियम् ॥ ८ ॥

अभावे खदिरत्रिल्वरौहीतकान् ॥ ९ ॥

पलाशमावे खदिरादयो मयन्ति ॥ ९ ॥

खदिराभावे सोम इतरान् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे खदिरामावे धैत्यानौहीतकान्धा कुर्यात्पालाशस्तु
निरुद्ध एवेति सम्प्रदायः । खदिरामावे इतरानिति बहुवचनमुच्चा-
रणार्थम् । दूपव्यक्तिमेवापेक्षं वा ॥ १० ॥

सुद्वेणांपरपृशति त्रिणवे त्वेति ॥ ११ ॥

दृष्टार्थत्वाद्यस्मिन्प्रदेशे ऋद्धेन तत्रोपस्पर्शनम् ॥ ११ ॥

ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित

इति परशुना प्रहरति ॥ १२ ॥

ओषध इत्यनेन मन्त्रेण दूषमन्तर्दाय स्वधित इत्यनेन म-
न्त्रेण परशुना प्रहरति ॥ १२ ॥

प्रथमशकलं निदधाति ॥ १३ ॥

कार्यार्थम् ॥ १३ ॥

अनक्षस्तम्भं ब्रूयति ॥ १४ ॥

यथाक्षस्तम्भस्तम्भं च्छाणुनं मयति तथा च्छिद्यते ॥ १४ ॥

एकजम् ॥ १५ ॥

एक एव यो जातः ॥ १५ ॥

धां मालेखीरिति पतन्तमभिमन्तयते ॥ १६ ॥

यूपम् ॥ १६ ॥

स च—

न दक्षिणा पतेत् ॥ १७ ॥

अयं हि त्वेति शोधनम् ॥ १८ ॥

कुत एतत् । मन्त्रलिङ्गात् । अयं हि त्वा स्वधित्वेतिज्ञा-
नः प्रणिनायेति ॥ १८ ॥

अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषो पदेशात् ॥ १९ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अयं हि त्वेत्यभिमन्त्रणशेष एव
भवति न शोधने । कुत एतत् । विशेषोपदेशात् । तं प्रक्षय-
मानमनुमन्त्रयते चां मा लेयीरिति । मन्त्राणां व्यापिधाय-
कत्वात् ॥ १९ ॥

अतस्त्वमित्यावृत्तने जुहोति ॥ २० ॥

आमन्त्रनं व्यापादान्ताधनत्वेन स्वाणुरभिप्रेतः । आमन्त्रनम-
भिजुहोतीति धृतत्वात् ॥ २० ॥

यूपे वा तत्संस्कारात् ॥ २१ ॥

यूपे वा जुहोति न स्वाणौ । कुत एतत् । तत्संस्कारात् । यूपस्य
हि संस्काराभिप्रेतः ॥ २१ ॥

स्थाणौ श्रुतेश्च ॥ २२ ॥

स्थाणौ वा जुहोति न यूपे । कुत एतत् । धृतेः । अथामन्त्र-
नभिजुहोतीति मष्टत्वाद् नेदतो नाष्टा रक्षाऽन्वृत्तिप्रतिनिधिः । यूपं
चित्रमनुनेदतो नाष्टारक्षाऽसि अनुत्तिप्रतिनिधित्वजो वा आर्ज्यं तदग्ने-
र्गर्ह्येताष्टा रक्षाऽन्वयवाधत इति धृतेः । चरब्दान्मन्त्रवर्णाच्च । अ-
तस्त्वं देवधनस्पते यतवन्तो विरोहेति । यस्त्वं मत्तोऽवृत्तः स यत-
शाणौ विरोहेति मन्त्रवर्णैर्न स्वाणुरेवाभिधीयत इति । स्थाणायपि
च होमे द्वियमाणे यूपीयस्वाणुरिति भवत्येवाहष्टौ यूपसंस्कारः ।
अतः स्थाणवेव होम इति ॥ २२ ॥

परिवास्योच्छेदनं पुनः ॥ २३ ॥

परिपूर्वोघसिद्धेदनार्यः । परिवास्य च्छित्त्वा यूपार्धं पुनश्छेदनं
न कर्त्तव्यम् ॥ २३ ॥

अथरत्निश्चतुररत्निर्वा ॥ २४ ॥

परिवास्यते । स वा एष अथरत्निर्बैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयु-
पो भवतीति वचनात् ॥ २४ ॥

एकारत्निप्रभृतीनेके ॥ २५ ॥

एवमपि हि श्रूयते । स यत्पशुना यवयमाण एकारत्निं पूरं
कुर्वत इममेव तेन लोक जयत्यथ यद्वारत्निमन्तरिक्षलोकमेव तेन ज-
यतीति । एके तन्नेच्छन्ति । न ह्यनौ विधीयेते किं तर्हि भवयुग्मया-
देन संस्तवोयं, यो सापसंहरति स वा एष अथरत्निर्बैव चतुररत्निर्वा
पशुबन्धयुपो भवतीति १ ॥ २५ ॥

अष्टाश्रं करोत्युपरवर्जम् ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वन्तवर्णो व्यापारः । एव हि तस्या आगमनं वृष्टार्थं
भवति । उपरवर्जमिति । उपरवर्ज्येन उपरवर्जः प्रदेशोभिधीयत ।
उपरवर्जप्रदेशवर्जमष्टाश्रं करोति ॥ २६ ॥

अग्राचपालं पृथमात्रमष्टाश्रं मध्यसंगृहीतम् ॥ २७ ॥

करोतीत्यनुपङ्गः । पृथगेदं सङ्कुचितकुलिः पाविराम
शिश्वन्धादुच्यते ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा
तदर्मातिक्रान्तं यूपस्य ॥ २८ ॥

१ तथा चापस्तम्बः—“अथरत्निश्चतुररत्निर्वा पालाशो निकृष्टप-
शुबन्धस्पातो अन्यः सौम्यस्याध्वरस्येति पाञ्चसनेयिनः” इति ।

स चायमुपदेशः । प्रतिमोक्षस्त्वङ्गनोत्तरफाल एव ॥ २८ ॥

पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे दशसप्तच-
तुर्दशवर्जमपरिमितो वा ॥ २९ ॥

भवति यूपः । एयमपि हि श्रूयत इति ॥ २९ ॥

सप्तदश वाजपेये ॥ ३० ॥

एकविंशतिरश्वमेधे ॥ ३१ ॥

यथाकायं स्थविमा ॥ ३२ ॥

सौख्यं च यथाकायमेव भवति । न च तक्षणेन अमृतुल्यप्र-
माणात् ॥ ३२ ॥

वेदिं करिष्यन् पट्टोत्तारं पञ्चगृहीतं मन-

सानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा द्यौ-

पृष्ठमन्तरिक्षमात्माङ्गैर्यज्ञं पृथिवीं शरीरैः

वाचस्पते ऽछिद्रया वाचा छिद्रया जुह्वा

दिवि देवतावृधं होत्रामैरयन्स्वाहेति ॥ ३३ ॥

प्राग्वेदिकरणात् । पट्टोत्तारं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य पञ्चगृहीतं
जुहोति । पञ्चभिर्धा विप्रहे । स चायं होमो निकट एव भवति ।
तत्रैव पाठात् । नाग्निषोमीय इति ॥ ३३ ॥

वेदिं करोति ॥ ३४ ॥

किमर्थमनवसरे वेदिकरणमुक्तम् । परित्तरणादीनुपरिष्ठाद-
हययाचार्य इति । उच्यते । ज्योतिष्टोमे ह्युत्तरवेदिर्विहिता । तत्र पा-
हयनीयनिधानमुक्तम् । अग्निं वा अग्न्यामात्रास्यन् भवतीत्यनेन । स
चायमग्निस्तस्कारः । अङ्गप्रधानार्थत्वाच्चाग्नेरग्निषोमीये प्राप्नोति
अग्नीषोमीयाश्च पञ्चान्तरेषु । न च वेद्या विनोत्तरवेदिर्भवति । अतः
स्यावसरोद्देशिरपकृष्यते । तेन वेदिं करोतित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

वरुणप्रधासवत्स्पयाद्याग्निनिधानात् ॥ ३५ ॥

वारुणप्रधासिकोपदेशोयम् न धर्मपरिणासि ॥ ३५ ॥

एकमिध्मेन प्रणयति ॥ ३६ ॥

तत्र हि कर्परप्रणयनं द्रयोश्च । इह एकमिध्मेनोच्यते । तत्कु-
तः । ज्योतिष्टोमेहीध्मेन प्रणयनं दृष्टम् । स चाह्वनीयसस्कारः ।
अङ्गप्रधानार्थेत्याद्य तस्याग्नीषोमीये प्राप्तिः । तत्प्रकृतिसिद्धाद्य पश्वन्त-
रेषु । तेनैकमिध्मेनेत्युच्यते । एव च कृत्वा समारोपोप्यत्र
भवत्येव ॥ ३६ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागानामवदानपूर्णपात्रविष्णु-

क्रमान्कुर्याद्विर्वियज्ञविधौ ॥ ३७ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागानामवदानपूर्णपात्रविष्णु-
धार्थं निरुद्धे च प्रतिप्रसवार्थं वचनम् । भागावदानानि तु क्लोमं ब्रह्मणे
ह्रीं यजमानाय पुरीततमध्ययणे इत्येवमादीनि अग्नयोमीयमाया-
तानि । तत्र चाप्यन्तरे प्रतिपेधात् विकारपशुनुपाच्छन्ति । तेनेह विधा-
नमग्नीषोमीयनिषेधार्थम् । तत्र च निषेधात् पश्वन्तरे प्रवृत्तौ निरुद्धे
विकल्पं वक्ष्यति क्लोमह्रीं ह्यध्वनीपुरीततमश्चेच्छन्निति । अतो भागा-
वदानानामग्नीषोमीये अभाव एव निरुद्धे विकल्पोऽप्यत्र नियम इति ।
पूर्णपात्रविष्णुक्रमयोस्तस्मिन्निरुद्ध एव विधानम् । दक्षिणाग्नि-
होमाग्निरादग्नीषोमीयस्यान्यत्राप्रवृत्तिरेव । तथा चाह हवियंज्ञविधौ
ह वा अन्यः पशुवन्ध इति स द्वैप द्विवियंज्ञविधौ यस्मिन्नन-
मुपनयति यस्मिन्नप प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्नियति य-
स्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमत्यथ द्वैप सवविधो यस्मिन्नेतानि न क्षि-
यन्त इति ॥ ३७ ॥

परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वणप-

णाधिश्रयणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करो-

त्याज्यासादनात् ॥ ३८ ॥

परितरणादीनामुपाधानं धैकृतपदार्थोक्तिममनन्तरं प्राकृतानुसम्बन्धनार्थम् । यन्नावसराविधानार्थं च । उत्तरपरिग्रहादि करोत्यनेन च उत्तरपरिग्रहस्य यदादौ तदादि करोत्याज्यास्तदनादिति ॥ ३८ ॥

अत्र विशेषः—

सपृषदाज्यमाज्यग्रहणम् ॥ ३९ ॥

तस्य चानुयाज्यतेत्युक्तमेव ॥ ३९ ॥

वर्हिषि पृक्षशाखास्तृणाति ॥ ४० ॥

अवसरान्तराविधानाच्च स्तरणाधिकारात् वर्हित्तरणसमन्तरमेव पृक्षशाखास्तरणम् ॥ ४० ॥

देवस्य त्वेत्यग्निमादाय यूपावटं परिलि-

खतीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादन्त-

र्वेद्यर्द्धम् ॥ ४१ ॥

अन्तर्वेदिध्य न यूपार्द्धस्याङ्गत्वेनोच्यते । किं तर्हि देशलक्षणेयम् । यूपमानं प्रकृत्य वचनं हि भवति अर्द्धमन्तर्वेद्यर्द्धं वह्नियेतीति । तत्र यूपार्द्धस्याङ्गत्वेन वेदिविधानं अर्द्धं वह्नियेदीत्येतदपि विधेयम् । तथा च वाक्यमेव प्रमद्वः । देशलक्षणायां श्लेषदोषो न भवति । न चैकवाक्यरते सत्यमेकवाक्यतायुक्तरूपाः । अनेकाः पृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गात् । चिन्तायाः प्रयोजनन्तीत्यमुनि प्राची यदितं कर्त्तव्यं न अतद्गत्यात् ॥ ४१ ॥

उपरसम्मितं खनति ॥ ४२ ॥

उपरशब्देन चोपरार्द्धः प्रदेशो लक्ष्यते । उपरार्द्धप्रदेशसम्मितं खनतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्राचः पाःसूनुदपति ॥ ४३ ॥

तदग्रेण यूपं प्राञ्चं निदधाति ॥ ४४ ॥

तच्छब्देनावट. परामृश्यते ॥ ४४ ॥

कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन् ॥ ४५ ॥

यूपे ॥ ४५ ॥

प्रथमशकलं च ॥ ४६ ॥

चशब्दादुपर्येष ॥ ४६ ॥

अग्रमुत्तरेण चपालम् ॥ ४७ ॥

निवधातीत्यनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥

यवोसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूला-

नि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४८ ॥

आपश्च सतीष्वेष प्रणीतासु लौकिका एव गृह्यन्ते । सा-
माप्ये ह्यङ्गार्थाः प्रणीताः । तद्विकारे च पञ्चवङ्गार्थानामेव प्रतिप्रसवः ।
तेनापूर्वस्याद्यूपकर्मोदावप्रवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ४९ ॥

प्रयोगः ॥ ४९ ॥

अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ ५० ॥

शेषप्रतिपत्तिरवटसंस्कारश्चायम् । अतः यूपैकादशिन्यां स-
र्वावटसंस्कारः कर्तव्यः ॥ ५० ॥

यर्हीऽपि प्राञ्च्युदञ्चि च प्रास्यति पितृपद-

नमसीति ॥ ५१ ॥

अवटे यर्हीऽपि प्राग्प्राण्युदगप्राणि च प्रास्यति पितृपदनम-
सीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५१ ॥

प्रथमशकलं चाग्रेणीरसीति ॥ ५२ ॥

प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

सुवेणावटे जुहोति तूष्णीम् ॥ ५३ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात् स्वाहाकारोपि न भवति ॥ ५३ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा यूपमन-

क्त्युदङ्मुपविश्य ॥ ५४ ॥

परिक्रमणं च यजमानस्योच्यते । आभूसन्निधानात् अपरि-
क्रमणमिति ॥ ५४ ॥

यूपायाज्यमानायानुवाचयति ॥ ५५ ॥

अज्यमानस्य यूपस्यानुवाचनं कारयतीत्यर्थः । तद्यैव यूपा-
याज्यमानायानुवृहीति ॥ ५५ ॥

देवस्त्वेत्यनक्ति ॥ ५६ ॥

यूपम् ॥ ५६ ॥

चपालमुभयतः ॥ ५७ ॥

अनक्तीति वर्त्तते । देयमेदाभ्योभयत्रयस्य इत्युक्तमग्निसं-
मर्गे ॥ ५७ ॥

अक्तं प्रतिमुञ्चति सुषिप्पलाम्य इति ॥ ५८ ॥

अक्त एव पुनश्च यजमाने चपालनिर्देशार्थम् । चपालं प्रतिमुञ्च-
तीत्यर्थः । प्रतिमुञ्चामीति चाक्त मन्त्रशेषः ॥ ५८ ॥

सोपरमग्निष्ठादेशमक्त्वा परित्ययणदेशः

समन्तं परिमृश्याध्वर्युर्नावसृजेदापरित्य-

यणात् ॥ ५९ ॥

सहोपरमेष्ठाग्निष्ठादेशं पुनरप्यस्या परित्ययणदेशं समन्तं परिमृ-
श्य यूपमध्वर्युर्नावसृजेदापरित्ययणात् । सोपरमग्निष्ठादेशाग्र्यं च

लाप्रत्ययापदेशादध्ययोरिति केचित् । अग्निग्रहृत्तत्वाद्यजमानस्ये-
ति सम्प्रदायः ॥ ५९ ॥

उच्छ्रियमाणायानुवाचयति ॥ ६० ॥

यूपायेत्यनुवचते ॥ ६० ॥

द्यामग्नेत्युच्छ्रयति ॥ ६१ ॥

यूपम् ॥ ६१ ॥

यात इति भिनोत्यग्निष्ठासम्प्रत्याहवनीयम् ॥ ६२ ॥

यात इत्यनेन मन्त्रेण अयदे प्रक्षिपति यथाग्निष्ठासम्प्रत्याहव-
नीयं भवति । एवं च सति यूपैकादशिन्यां सत्याग्निष्ठाः सम्प्रत्या-
हवनीयं कर्त्तव्याः ॥ ६२ ॥

ब्रह्मवनिन्वेति पाशुभिः पर्यूहति ॥ ६३ ॥

पाशुभिः पूरयति गर्भम् ॥ ६३ ॥

ब्रह्म दृहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः

पर्युपंति ॥ ६४ ॥

मैत्रावरुणदण्डेन दृढीकरोति ॥ ६४ ॥

समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य विष्णोः कर्मा-

णीति वाचयति यूपमन्वारब्धम् ॥ ६५ ॥

समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य गर्भम् विष्णोः कर्माणीति वा-
चयति यजमानम् यूपमन्वारब्धम् । सचाथमुभयसंस्कार इति
सम्प्रदायः । यूपसंस्कार एवेत्यपरे । उभयसंस्कारपक्षे च यदुपज-
मानके सर्वेषां वाचनमेकस्यान्वारम्भः ॥ ६५ ॥

तद्विष्णोरिति चपालमीक्षमाणम् ॥ ६६ ॥

वाचयतीत्यनुवचते ॥ ६६ ॥

परिवीयमाणायानुवाचयति त्रिगुणा त्रिव्यामा
कौशी रक्षना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं परि-
व्ययति परिवीरसीति ॥ ६७ ॥

त्रिगुणया त्रिव्यामया कौश्या रक्षनाया नाभिमात्रे त्रिवृतं प-
रिव्ययति परिवीरसीति । नाभिमात्रं च प्रमाणाख्यायजमानवि-
षयम् ॥ ६७ ॥

सृष्टुज्यान्वतरस्यामन्ते प्रवेशयति ॥ ६८ ॥

सृष्टुज्य रक्षनामन्वतरस्यां रक्षनायां अन्ते गोपापति ॥ ६८ ॥

यूपशकलमस्यामवगाहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः

सूनुरसीति ॥ ६९ ॥

यूपशकलमस्यां रक्षनायामवगाहत्युत्तरेणाग्निष्ठां अद्गद्गति
दिवः सूनुरसीति ॥ ६९ ॥

बहुषु यथास्वम् ॥ ७० ॥

बहुषु यूपेषु यथास्वमवगाहनम् ॥ ७० ॥

उपविरितीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृ-

शत्युपदेवानिति ॥ ७१ ॥

पशुमात्रप्राप्ताविबुध्यते—

छागं मन्त्राम्नानात् ॥ ७२ ॥

स च पशुदछागो ग्रहीतव्यः । कुत पतत् । मन्त्राम्नाना-
त् । शग्नीषोमौ च्छागस्य हविष आसृमिति । तेन पशुपद्दछाग-
विषय इति गम्यते ॥ ७२ ॥

पन्नदमव्यङ्गम् ॥ ७३ ॥

दारे त्यवेदिक्त्वात्स्मार्त्तमिति । यज्ञपतिष्वद्वा अनेकयजमानके
विपरिणम्यते । यूपान्हुत्वां परिव्ययणे ऽग्निमन्यने च ॥ ८५ ॥

प्रवृत्य होतारमाश्राव्याहानिर्ह दैवीनां वि-
शां पुर एतायं यजमानो मनुष्याणां सुन्व-
न्निति सुत्वे तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छ-
तः हिमा द्वा यू राधाः सीत्सम्पृञ्चानावस-
म्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ८६ ॥

आश्रायणं च मैत्रावरुणार्थम् । स मैत्रावरुणायां दैवाभायय-
तीति वचनात् । अग्निर्ह दैवीनां विशां पुर एत इति । यजमानस्य चा-
नेकयजमानके यथार्थं विपरिणामः । सुन्निति सुत्वे इत्युपान्याय-
रणसुन्वयजमान इति प्रयोगः ॥ ८६ ॥

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मित्रावरुण-
योस्त्वा प्रशस्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीत्यौदु-
म्बरं यजमानमुखमात्रम् ॥ ८७ ॥

मैत्रावरुणसन्निधानात्तस्यैव मुखमात्रो मा भूदिति यजमान-
मुखमात्रमित्युक्तम् ॥ ८७ ॥

दीक्षितदण्डः सोमे ॥ ८८ ॥

दीक्षितदण्डं समर्पयति ॥ ८८ ॥

क्रीते वा ॥ ८९ ॥

अस्मिन्वावसर इति ॥ ८९ ॥

एकादशप्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ ९० ॥

इयं चेकादशसंख्यात्पन्तसंयोगिनी । चांदकभातेषु प्रयाजे-
॥ संख्या ध्रूयते साध्यासेन पूर्यते । या पुनरुत्पद्यते सख्या ध्रूयते

सा पृथक्त्वनिवेशाद्देशी भवति । यथा प्रकृतौ पञ्चप्रयाजान्यजति ।
अध्यासे च सति अन्त्यत्वेवाध्यासो न्याय्यः । एवं च सति अध्या-
सविनाशे अन्त्य एवावर्तत इति । अनेकदेवनाको ऽनेकयाज्यायांश्च
पञ्चम एवायमिति । एवं यत्र यत्रोत्पन्नसंयोगिनी संस्था तत्र तत्रा-
ध्यासेन पूर्यते । यथा ग्रीणि समिष्टयजुषि जुहोतीति कर्माध्या-
सः । तिस्रोऽनूचन्त्या एकविंशतिरग्नीषोमीयाः पञ्च इति द्रव्या-
ध्यासः । कार्ये तु सर्वत्रैकमेवेति ॥ ९० ॥

समैत्रावरुणे प्रेष्येत्याह यजस्थाने वचने ॥ ९१ ॥

समैत्रावरुणे कर्मणि यजेत्यस्य स्थाने प्रेष्येति वक्तव्यम् । यत्र
मैत्रावरुणस्य मैत्रवचनमस्ति । एवं च सति पशौ पत्नीसंयाजेषु मैत्र-
वचनाभाषाद्यजेत्येव वक्तव्यम् ॥ ९१ ॥

दशेष्ट्वा प्रयाजानाह शासमाहरेति ॥ ९२ ॥

यूपशकलमाहरेति च काष्ठाणां पठ्यते । माष्यन्दिनीया-
यां तु शासमाहरेत्येव ॥ ९२ ॥

स्वरुमादायाक्त्वोभौ जुह्वन्ते ताभ्यां पशोर्ल-
लाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तविति ॥ ९३ ॥

स्वर्हं गृहीधोमावपि स्वर्पंशी जुह्वन्ते ऽक्त्वा ताभ्यामेव पशो-
र्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तवित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९३ ॥

स्वरुमवगुह्यार्सिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाता-
धिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

स्वर्हं यूपे प्रययगुह्य शमित्रे ऽसिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाता-
धिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

सादयित्वा स्फुचौ चात्वालमुत्तरेण शमि-
तायोह्विष्वति ॥ ९५ ॥

उपस्पृशति । पन्नदो निगमेषु जातदशन उक्तः । अन्यद्ग-
ध्यानूनाङ्गः ॥ ७३ ॥

यथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ॥ ७४ ॥

प्रोक्षणमन्त्रं यादृशोभिहितः अनुत्वा माता मन्यतामनु
पितानु भ्राता इत्येवमादि । मातृमान्प्रातृमानिति च मन्त्राभिधान-
सामर्थ्यात् ॥ ७४ ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ७५ ॥

नैतदेवम् । न ह्येवं विद्या चोदनेति । मन्त्राणां चाविधा-
यकरथात् ॥ ७५ ॥

अग्निं मन्यत्याहोमात्करोति ॥ ७६ ॥

गुणविधित्वाद्यास्य धर्माभावे धर्मपरिप्राप्त्यर्थमाहोमादि-
रयुज्यते ॥ ७६ ॥

उपाकरणमन्थने वा ॥ ७७ ॥

उपाकरणं तृणेनोपस्पर्शनमुक्तम् । तस्य पुनरुच्चारणं मन्य-
नसन्नियोगाद्यर्थम् । सन्नियुक्तैर्विकल्पोपधास्यादिति ॥ ७७ ॥

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पार्शं
कृत्वा ऽन्तराशृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य
त्वेति ॥ ७८ ॥

पार्शं कृत्वा प्रतिमुख्यतीनि बध्नात् ॥ ७८ ॥

देवस्य त्वेति यूपे ॥ ७९ ॥

बध्नातीत्यनुवर्त्तते ॥ ७९ ॥

ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा यमिच्छेत् ॥ ८० ॥

अप्यपि हि देवता विशेषा विकल्पेन श्रूयन्ते । वाशब्दादिक-

लपरिणामौ यमिच्छेदित्यादिविकल्पार्थमुक्तम् । यमिच्छेत् सर्थं
दैव कुर्यात् ॥ ८० ॥

अद्भ्यस्त्विति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति ॥ ८१ ॥

प्रोक्षणीष्वद्भ्योऽपि संस्कृतप्रोक्षणीविषयः प्रोक्षण्यु
पादानसामर्थ्यात् ॥ ८१ ॥

अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णाति ॥ ८२ ॥

आस्योपग्रहणं च पानाय । नादृष्टार्थम् । दृष्टार्थत्वात् । तथा
आग्नेये धूयने तर्पयित्वा इदं पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीमीरितरा-
म्यप्युपगृह्णातीति ॥ ८२ ॥

आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति ॥ ८३ ॥

अथाधस्तादुपोक्षतीति वचनात् ॥ ८३ ॥

इध्ममैषादि करोत्याप्रयाजेभ्यः ॥ ८४ ॥

मैषानमनन्तरं प्राकृतानुष्ठत्यर्थमिदमुक्तम् । आदिप्रदद्यात्
च होतृपदनादिद्रष्टव्यम् । तदेव हि पूर्वं न कर्तव्यमिति ॥ ८४ ॥

उत्तराधारमाधार्य पशुं पूर्वं समनक्ति

ललाटाऽस्रोणीषु सन्त इति प्रति

मन्तम् ॥ ८५ ॥

प्रश्नौ हि उत्तराधारसमनन्तरं धृत्वा समञ्जनमुक्तम् । तेने-
होच्यते । पशुं पूर्वं समनकीति । अनेन च क्षापकेन यत्र प्राकृतयोः
समावेशस्तत्र पूर्वं प्राकृतमिति । यथासाधं हवींषि सम्पृथक्त्वासाध
हवींष्यग्निं मन्यतीति । यथा च प्रहृत्य तृणमात्मानमालमते । प्र-
हृत्य तृणं पाजिनेन चरतीति । समञ्जानि यज्ञैरित्यत्र गच्छन्ता-
मित्यध्याहारो नानुषङ्गः । एषावक्यतामायात् । एवं च सति स-
मनक्तिरातिशेयप्रापि गच्छतामित्यध्याहार एव नानुषङ्गः । पूर्वेण
स्योदितमिति । अतश्चोभयत्र सहिनावयत्प्रयोगो न भवति । प्राय-
श्चित्तगणस्य विशेषः । अनुषङ्गविनाशे भौत प्रायश्चित्तम् । अध्या-

सुक्सादनं च यचनात् । उल्लेखनोपलक्षिताश्च परिसमू-
हनादयः सर्वे भवन्तीति सम्प्रदायः ॥ ९६ ॥

पर्यग्नयेऽनुवाचयति ॥ ९६ ॥

पर्यग्निकरणे क्रियमाणे यदनुवचनं तत्कारयति । कर्तुं च-
तत्कारयति । पर्यग्नये जुहूहीत्येवम् । तथाच श्रुतिरप्याह पर्यग्नये
जुहूहीति । पर्यग्निकरणं चाग्नीत्कर्तृकं ग्रैपञ्च तदङ्गत्वादाग्नीध्र एवे-
ति सम्प्रदायः । तथा च श्रूयते यदेवाव कर्म करोति स एव
तस्योपचारं वेदेति । अपरे स्वध्वर्योरेव ग्रैपदानमिच्छन्ति । पर्यग्न-
िकरणमात्र एव यचनामिति ॥ ९६ ॥

आहवनीयोऽल्मुकमादायाम्नीत्रिः समन्तं प-
र्येति पश्चाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवी-
यान् ॥ ९७ ॥

आहवनीयोऽल्मुकं गृहीत्वापश्चादीनग्नीत्रिः पर्येति ॥ ९७ ॥

आज्यपशुशामित्रान्वा ॥ ९८ ॥

पर्येति न सर्वानिति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

प्रतिप्रास्योऽल्मुकं तावत्प्रतिपर्येति ॥ ९९ ॥

आहवनीये प्रक्षिप्योऽल्मुकं त्रिरिव प्रतिषदप्रयोगाद्याप्रद-
क्षिणम् ॥ ९९ ॥

पुनरादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पुनरग्नीदाहवनीयोऽल्मुकमादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पशुश्चान्वक् ॥ १०१ ॥

पशुश्च उल्मुकमनुनीयते । एवं हि श्रूयते शमितैतं
कण्ठे यच्चा नयति ॥ १०१ ॥

प्रतिप्रस्थातान्वारमत एनं वपाश्रपणीभ्यां
कार्मर्यमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्याम् ॥ १०२ ॥

ते वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारमत इति वचनात् ॥ १०२ ॥

तमध्वर्युजमानोध्वर्युम् ॥ १०३ ॥

अन्वारमत इत्यनुवर्तते ॥ १०३ ॥

वेदितृणे ऽध्वर्युरादायाश्राव्याहोपप्रेष्य
होतर्हव्या देवेभ्य इति ॥ १०४ ॥

अनन्तरं यजमानस्याभिहितत्वादध्वर्युमहणम् ॥ १०४ ॥

रेवति यजमान इति वाचयति ॥ १०५ ॥

रेवति यजमान इत्यनुमन्त्रं यजमाने वाचयति ॥ १०५ ॥

शामित्रं नातीयात् ॥ १०६ ॥

शामित्रमतीत्य न गच्छेत् ॥ १०६ ॥

शामित्रेभि निदधाति ॥ १०७ ॥

यतो गृहीतांग्रिस्तत्र निधानं मा भूदिति पुनः शामि-
त्रमहणम् ॥ १०७ ॥

निर्मन्थ्यमेके ॥ १०८ ॥

आग्निं निदधाति । तुल्यश्रुतस्याग्निक्त्वः ॥ १०८ ॥

पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षीयसीति ॥ १०९ ॥

शामित्रस्य पश्चात् । मन्त्रश्रानेकयजमानकं विपरिणम्यते ॥ १०९ ॥

तस्मिन्नेननिग्नन्ति प्रत्यकूशिरसमुदक्-

पादम् ॥ ११० ॥

तस्मिन् स्वृणे पशुं प्रत्यक्षिरसमुदकपादं निघ्नन्ति ॥ ११० ॥

प्राक्शिरसं वा ॥ १११ ॥

उदकपादमिति वर्त्तत एव । शिरसोदिद्धनियमेपि सति पुरु-
पस्योदकपादता घौचनिकत्वात्कर्त्तव्या । ओदकानुग्रहाय ॥ १११ ॥

संगृह्य मुखं तमयन्त्यवाभ्यमानम् ॥ ११२ ॥

मुखग्रहणपूर्वकं तमनं यथा शब्दं न करोति ॥ ११२ ॥

वेष्केण वा ॥ ११३ ॥

तमयन्ति । वेष्कश्चाधलक उच्यते ॥ ११३ ॥

एत्याहवनीयमावृत्यासते ॥ ११४ ॥

अध्वर्यादयः ॥ ११४ ॥

संज्ञपयान्वगन्तित्येव ब्रूयात् ॥ ११५ ॥

अनेन मन्त्रेण समितोच्यते संज्ञपनं कुरु । अन्वगन्ति-
देवान्प्रयनुगच्छति त्वयः । तथा च भूतिः । स यदाह्वान्वगन्तित्ये-
तर्हि ह्येव देवाननुगच्छति इति । एवं च कृत्वाऽनेकपाशुकेऽ-
स्य पदस्य विपरिणामः ॥ ११५ ॥

स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ॥ ११६ ॥

पूर्णाहुतिविकारत्वात्सकृदगृहीतेन तद्धर्मवत् ॥ ११६ ॥

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्या-

हासोमे ॥ ११७ ॥

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्याहासोमे । सोम-
ग्रहणेन च निरुद्धोमिधीयते । तमेव हि प्रकृत्यै तत्पठ्यते । तस्मानु-
पाशु संज्ञप्तं ब्रूयान्छेतान्नुमुहूर्त्तमिति ॥ ११७ ॥

देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ ११८ ॥

एयाङ्गुति संस्कृतेनैषाज्येन ॥ ११८ ॥

न वैते जुहुयात् ॥ ११९ ॥

घाशब्दो विकल्पार्थः । एवं हि ध्रुयते ते वा पते परिप-
शब्दे इत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि
नाग्नियेतेति ॥ ११९ ॥

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति

माहिभूरिति ॥ १२० ॥

स्थानायदुर्येपि विकारे अहिपृदाकुशब्दौ उपमानार्थेऽथान्न
विपरिणम्येते । उपमायाश्चानङ्गत्वाद्विपरिणामः । अङ्गभूतं हि
प्रकाशयितव्यम् । न चोपमाङ्गभूतेति । भूरिति तु एवं स्थानापर-
त्वाविपरिणम्यत एव ॥ १२० ॥

प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्पाह नेष्ट-

रिति सोमे ॥ १२१ ॥

सोमप्रवर्णं च सोमविषयमेव । तत्र हि नेष्टा विद्यते । एवं च
सति सोमवाह्येषु पशुषु प्रतिप्रस्थातरिति चकथ्यम् ॥ १२१ ॥

पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त

अतानेति ॥ १२२ ॥

पान्नेजनहस्तां पत्नीं नयन् वाचयति नमस्त आतानेति ।
पक्षीषुहुत्ये च कृत्यर्थत्वादेकैव पान्नेजनहस्ता । संस्कारार्थत्वात्स-
र्वासां वाचनमिति ॥ १२२ ॥

पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी ॥ १२३ ॥

प्राणशब्देन प्राणायतनान्यभिधीयन्ते । तानि पान्नेजनीभिः
पक्षी शोध्यतीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

तानीदानीमाह—

मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं
पादान्त्सहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिम-
न्त्रम् ॥ १२४ ॥

मेढ्रं प्रजननमुच्यते । शेषं प्रसिद्धमेव ॥ १२४ ॥

क्षेपेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्यनुपिञ्चतो
मनस्त इति शिरः ॥ १२५ ॥

पान्तेजनीशेषेण यजमानश्च शब्दादध्ययैश्च । अध्ययैः का-
ण्दीयायां पठ्यते । अध्ययैश्च यजमानश्चेति विलिङ्गत्वादभिधीयते ।
मनस्त इति शिरः शेषमन्त्रा यथार्थं विनियुज्यन्ते ॥ १२५ ॥

यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ॥ १२६ ॥

अनुपिञ्चत इत्यनुयच्छते ॥ १२६ ॥

शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निपिञ्चतः ॥ १२७ ॥

संस्कारवाच्याभ्यतिरिक्ते । निपिञ्चामीति च मन्त्रे-
ऽध्याहारः ॥ १२७ ॥

उत्तानं पशुं कृत्वाग्नेन नाभिं तृणं निदधा-
त्योषध इति ॥ १२८ ॥

नाभ्यग्ने हि यथायाः स्थानम् ॥ १२८ ॥

स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय च्छित्वाग्रं
सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतो नक्ति
लोहितेन रक्षसामिति ॥ १२९ ॥

प्रमाता च घृताका प्रदेशोच्यते । यथा पशुसमञ्जन कृतम् ।
च्छिन्ना मत्तुर्णं चर्म तृणाग्र सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन मूलं
द्विगुणीकृत्योऽथतोनक्ति लोहितेन रक्षसामित्यनेन मन्त्रेण ॥१२९॥

निरस्तमित्यपास्यति ॥ १३० ॥

भक्त मूलम् ॥ १३० ॥

इदमहमित्यभितिष्ठति यजमानः ॥ १३१ ॥

रक्षोभिधायकृत्वातुदकोपस्पर्शनम् । अतः च पशुयजमानो
एक एवामितिष्ठति कृत्यर्थेऽथाह ॥ १३१ ॥

वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन
द्यावापृथिवी इति ॥ १३२ ॥

प्रोर्णौति वपाया घेष्टयति । वपाश्रपण्योश्च उक्ताकार्योपस्था
तन्मस्तेणोहितेनादानं द्यौस्त पृथिवीस्त इति ॥ १३२ ॥

परिवास्य चात्वालेवसिच्य शामित्रे
प्रतपति ॥ १३३ ॥

परिवासनं च स्नेहनमुच्यते ॥ १३३ ॥

शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत् ॥ १३४ ॥

तच्च पुनरुक्तमुक्तमग्नीदादत्त इति पुनः शब्दोपादानाभिर्म-
न्यपक्ष शामित्रैकदेशस्य ॥ प्रासनमिति । कण्वानामपि च तत्पुनरप्य-
र्जयति पठ्यते । पुनः शब्दस्य कृतार्थवृत्तित्वात् ॥ १३४ ॥

तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरिति ॥ १३५ ॥

तृणाग्रमाहवनीये प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते । अथस्तनपक्षार्थेऽग्नी-
बुक्तश्च शब्देन तस्यानुकर्षणं सा भूदित्यध्वर्युग्रहणम् । एवं चाने-
नैव क्षापकेन ज्योतिष्टामे नेष्टा तोत इत्येतां वाच्यतीत्युक्त्वा सोमक-

यस्या च समीक्षमाणामित्यत्र च शब्देन नेष्टुरेवानुपूर्वणं युक्तम् ।
तथा च प्राक्षणात् । तं नेष्टा वाचयतीति प्रकृत्याद्यैर्नां सीमकय-
प्या संख्यापयतीत्याह ॥ १३५ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतप्य वषामन्तरायूपानी
हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति
परीत्य ॥ १३६ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्प्राहवनीये प्रतप्य वषामन्तरेण यूपानी
हृत्वा पूर्वैष्य यूपं परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः प्रतिप्रस्थाता श्रप-
यतीति । सम्प्रदाये तु स्वात्यालायसंकादि प्रतिप्रस्थाता चार्यालेष-
सिच्य ग्रामिन्ने प्रतपतीति । प्रतपनं च अपणैकदेशः । तां पशुश्रपणे
प्रतपति तद्योहास्याप्रापि श्रुता भवतीति हि भूयते । श्रपणं च प्रति-
प्रस्थातुकर्तृकमिति सम्प्रदायः ॥ १३६ ॥

वषाः स्तुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ १३७ ॥

अभिघारणं तु प्रकृतमेव । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । अतश्च स्वा-
ह्यमाज्यमिति ॥ १३७ ॥

स्तोकेभ्योनुवाचयति शृतायाः शृताप्रच-
रेत्याह प्रतिप्रस्थाता स्वाहाकृतिभ्यः प्रे-
थेति ॥ १३८ ॥

स्वाहाकृतिशब्देनोक्तमः प्रयाज उच्यते ॥ १३८ ॥

हुत्वावषामभिघारयति पृषदाज्यं ध्रुवां प्रथ-
ममाज्यभागौ चेत् ॥ १३९ ॥

चेच्छब्दो यद्यर्थः । यथाज्यसमावाच्य क्रियते इति । निरुद्धे
याज्यभागयोर्विकल्पः ॥ १३९ ॥

तेनोच्यते—

अत्राज्यभागौ कुर्वन् ॥ १४० ॥

आज्यभागौ कुर्यन्नश्रावमरे करोति । अग्नीषोमीये पुनरा-
ज्यभागौ नस्त एवमुक्तमेव ॥ १४० ॥

वपया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपा-
मवधत्ताहेन्द्रामिभ्यां छागस्य वपायै मेदसो-
नुग्रहीति ॥ १४१ ॥

उपस्तीर्य जुह्वामाज्यं हिरण्यशकलमवधत्ताति । अवधत्ताहेति
च सहानुवाचनार्थम् । इन्द्रामिभ्यां च्छागस्येति च प्रयोगोपमदर्शना-
र्थम् । न सौयोदि व्युदासनार्थम् । विकल्पेन छात्रदेयताः श्रूय-
न्त इति ॥ १४१ ॥

हिरण्यमवधाय द्विरभिघारणः सोमे ॥ १४२ ॥

निरुद्धे तु सकृदभिघारणम् । सा वा एवा पश्चादप्यत्र वपा
भवतीति पक्षनाम् । सोमशब्देन चाग्नीषोमीयांपलक्षणम् । अतस्त-
द्विकारेषु निरुद्धवर्जं सर्वत्र द्विरभिघारणमिति ॥ १४२ ॥

आश्राव्याहेन्द्रामिभ्यां च्छागस्य वपां मेदः
प्रेष्येति ॥ १४३ ॥

एतद्वि प्रयोगोपमदर्शनार्थमेव ॥ १४३ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसूते ॥ १४४ ॥

प्रसूतशब्देन सधनीयोमिधीयते । तद्विकारेषु च प्रस्थितशब्दे
प्राप्ते सौत्रामण्यामुपसहारादन्यत्र न भवतीति । उपसहृतो हि प्र-
स्थितशब्दः सौत्रामण्या प्रस्थितमिति च द्विपदोः सर्वमिति ॥ १४४ ॥

हुत्वा वपाश्रपण्यान्नुप्रास्यति प्राचीं वि-
शाखां प्रतीचीमितराः स्वाहाकृते इति ॥ १४५ ॥

घषाधपणीषद्भुत्वे मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १४६ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः

प्रवहतेति ॥ १४६ ॥

मन्त्रलिङ्गाद्याग्निर्मांजनमिति ॥ १४६ ॥

विशास्ति पशुमन्यः ॥ १४७ ॥

शशुर्हिंसायाम् । अन्यः पशुं हिनस्ति मारयतीत्यर्थः । कुत ए-
तदन्य इति । संज्ञाभेदात् । अन्या हि संज्ञा शमितेति । संज्ञाभेदाच्च
संज्ञान्तरे प्रमीतिर्भेषणि देवदत्तो यज्ञदत्त इति यथा ॥ १४७ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

ऋत्विजां वैको ऽप्रकृतसत्त्वाच्छामित्रे ॥ १४८ ॥

ऋत्विजां वैकः करोमि संबपनं नाम्न्यः कुत एतत् । अम-
पल्लसत्त्वाच्छामित्रे । शमनकर्मणि मक्षपने नैव काश्चित्प्रकल्पितो ह-
ृद्यते वेदान्तु शमितैनं कण्ठे वक्ष्या गयतीत्यस्ति प्रकल्पनम् । उच्यते ।
ऋत्विजामेवैकः शमनक्रियायोगाच्छामितेति । वस्मादृत्विजामेवैकः
करोति ॥ १४८ ॥

किं च—

उपगादर्शनाच्च ॥ १४९ ॥

हरयते चायमर्थो यथा ऋत्विग्भ्यतिरिक्तस्याप्रकल्पने ऋत्वि-
जामेव कर्तृत्वमिति । हो इत्यृत्विऽञ् उपगायन्त्येवमिति यजमान इत्यृ-
त्विजमुपगानं दर्शयति । विधिरिति चेत् । मैवम् । हो इत्येव परत्वा-
द्वाक्यस्य । न्यायप्राप्तान् ऋत्विजोनुवदिति । तद्विधाने हि वाक्यमे-
दप्रसङ्गः । तथा नाध्वर्युरुपगायतीति अध्वर्योः प्रतिषेधं ध्रुवन्तृत्वि-
जामुपगानं दर्शयति । एवं तावत्केषां चिदयमेव सिद्धान्तः । अत्रो-
च्यते । यदुक्तमप्रकृतसत्त्वाच्छामित्र इति । तत्रैवं येन ऋत्विग्भ्यति-
रिक्तस्य शमितुः प्रकल्पनं च हृद्यते । शमितैनं कण्ठे वक्ष्यागयती-
ति । तथाऽनृतं हविः शमितरिति । तत्र शमितारं दर्शयति । नेनु च
ऋत्विजामेवैकः शमनं कुर्वन् शमिता मधिष्यति । तस्यैतदर्थनमिति ।

सेत्सुच्यते । व्यापृतेषु श्रुत्विष्णु शमितृशब्दध्वनादन्य इति गम्यते।प्र-
निप्रस्थाता पशुमन्वारमने तमध्वर्युर्मेवावरणो ऽग्निमुपैवे अधि-
शो होता ऽग्नीदुग्मुकमादायाग्रतो गच्छति । प्रह्लाकृताकृतप्रत्यवेश-
यो । एवं सर्वैर्विष्णु व्यापृतेषु शमिना श्रूयते । अतस्तेऽग्नौ ऽन्य इति-
गम्यते । यश्चोपगादशनमुक्तम् । तदप्रकल्पितविषयमाश्रयि च संह-
पने श्रुत्विक् कर्तुं समाख्ययाध्वर्युः प्राप्नोति । तत्राध्वर्युशमितृस-
धादे इदमनुपपन्नार्थं भवति । अनेनाध्वर्युर्भवति शमितरितदेनो न-
घतोति । तस्मादन्यः शमितेति।अथयानेन सूत्रेण विकर्त्तनमेव चिह्न्यते
विशान्निपशुमन्यः । अन्यः पशुविकर्त्तनं करोति । न श्रुत्विगिति । कु-
त एतदभिप्रवृत्तत्वात् । मारणे हि शमितुरभिप्रवृत्तत्वाद्विकर्त्तनेवि-
स एवेति । एवं प्राप्त उच्यते । श्रुत्विजां वैकोप्रकल्पत्वाच्छामित्रे ।
श्रुत्विजामेवैकः पशुविकर्त्तनं करोति । कुत एतत् । अप्रकल्पत्वा-
च्छामित्रे । शामित्रशब्देन विकर्त्तनमभिधीयते । तत्र नास्यः प्र-
कल्पितः । यत्र नाम नास्य प्रकल्प्यते तत्रर्षिजां कर्तृत्वम् । उप-
गादशनाद्येति व्याख्यानम् ॥ १४९ ॥

विक्रयी त्वन्यः शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

विक्रयी पुनरन्यो भवति । कुतः । शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

अङ्गान्यत्रघट्यभञ्जनं ॥ १५१ ॥

अनवच्छेदयन् ॥ १५१ ॥

हृदयं जिह्वां श्रोत्रं सव्यसक्थिपूर्वनडकं
पार्श्वं यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रो-
णिरिति जौह्वानि ॥ १५२ ॥

श्रोत्रशब्देन धक्षोभिधीयते । यकृच्छब्देन च कालेयम् । गुदः
पक्षाशयावस्थानं तन्मध्यम् । दक्षिणा च श्रोणिः । एतानि जौह्वानि
जुह्वामयदेयानि ॥ १५२ ॥

दक्षिणासक्थिपूर्वनडकम् ॥ १५३ ॥

एतन्नि य सचतेयसकोस्मिन्काय इति पचकोमिधीयते । तस्य
य पूर्वे प्रथमो नष्टक सोचयेय ॥ १५३ ॥

गुदतृतीयाणिष्ठम् ॥ १५४ ॥

गुदतृतीयस्य छत्रुतरम् ॥ १५४ ॥

सव्या च श्रोणिरित्यौपभृतानि ॥ १५५ ॥

उपभृत्तयदेवानि ॥ १५५ ॥

वर्षिष्ठमुपयङ्म्यः ॥ १५६ ॥

यत्तर्षिष्ठं महत्तरं गुदतृतीयं तदुपयङ्गोमार्थम् । एतमेव हि
विभागश्चणाम् ॥ १५६ ॥

अवदानकाले प्रभागः ॥ १५७ ॥

जोह्यौपभृद्विवेकार्थं छत्रहयम् ॥ १५७ ॥

वनिष्ठुजाघनी चावद्यति ॥ १५८ ॥

वनिष्ठुस्थूलान्त्रम् । जघनप्रदेशे मया जाघनी प्रसिम्
लेयम् ॥ १५८ ॥

क्लोमप्लीहाध्यध्नीपुरीततं वेच्छन् ॥ १५९ ॥

अवघेत् । क्लोमो गलकनाडीह्नीह प्रसिम् । मध्यध्नी ऊव-
प्रदेशस्थोपरिभगति । पुरीतच्छब्देन हृदयमथच्छादितं येन तदुप-
यते । पुरीतपुरीषः हृदयं तत्पुरीततां प्रच्छादयतीति श्रुतत्वात् ।
एतानि भागावदानानि । एवामत्र विवक्ष्य । अन्यत्र नियमः । अ-
नीयोमीये स्वभावात् एवेत्युक्तमेव ॥ १५९ ॥

उदरमेदोवाशिष्टं गुदे प्रास्यति कृशश्चेत् ॥ १६० ॥

उदरे यन्मेदः अद्भुतदृष्टेनापृहीतः तदवशिष्टं गुदे प्रास्येद्वि-
पनुर्भगति । कृशो दुर्बल उच्यते ॥ १६० ॥

विज्ञप्तिः ।

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरे
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

प्राचीना दुर्लभाभ्यामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भूयन्ति ।

भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
कालान्तरे प्रतिस्तयक " " १ " ०

प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-

मुद्रिताः स्तवकाः

संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता

(संस्कारः) २

शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः

(व्याकरणम्) १०

श्लोकचार्तिकम् । भट्टकुमारिलयिरचितम्

पार्थसारथिनिर्भक्त-न्यायरत्नाकराख्यया

(मीमांसा) १०

व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।

माध्योपबृंहितं तस्यत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन-प्र-

करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-

णतीर्थ विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-

गम् । सम्पूर्णः ।

(वेदान्तः) २

करणप्रकाशः । श्रीप्रह्लादेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-

श्रीमागामह विरचितः । तर्कपादः

(मीमांसा) २

न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिनिर्भ-

विरचिता सम्पूर्णः ।

(मीमांसा) २

प्रह्लादसूत्र माध्यम-वादरायण प्रणीत

वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-

नभिश्च कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।

(वेदान्तः) ६

- (२) स्वाद्यादमञ्जरी-मह्येणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यरुता परमगुरोभि धी ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्त) १
- (११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोधमट्टा-
रुक्ताचार्यसप्रहीत आचार्यचित्तुसुमु-
निर्विरचितव्याख्योपते } (वेदान्त) २
- (११) विभक्त्यर्थनिर्याय न्यायानुसारिप्रयमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूप म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचित । सम्पूर्णम् } (न्याय) ५
- (११) विधिरसायनम् श्रीभण्णयदीक्षितवृत्तम् स० (मीमांसा) २
- (१२) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) मट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्त) १३
- (१२) शिखस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त) २
- श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमता ।
- (१६) मीमांसायालप्रकाश (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायापसंप्रह) श्रीमद्वपदवाक्यप्रमा-
णपारायारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीमद्वनाराणारमजमट्टशर-
विरचित । } (मीमांसा) २
- (१०) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिफनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)
- (१८) अद्वैतसिद्धिमिद्वान्तसार । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतमत्तनव्याख्यासमलङ्कृतम् । } (वेदान्त) ३
- (१६) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहापात्राय श्रीवर्का-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् ।
- (१०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त)

पञ्चादिप्रेषणस्नानम् }

हरिदासगुप्त ,
श्रीकला मन्त्रतन्त्रशास्त्र
धनारस सिद्धी ।

No 75.]

[Price Rupee One.

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

PASCICULES V.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES

AGENTS — OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDIT JYĒSHYÂRAMA MUKUNJÎ, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दयनविद्योतिसुमनोमिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमन्यामशतपत्नूपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिङ्गुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—७५

श्वभ्र उवध्यमवधाय तस्मिन्लोहितः रक्षसा-
मिति ॥ १६१ ॥

श्वभ्रे गर्ते उवध्यमवधाय तस्मिन्लोहित रक्षसामित्यनेन
मन्त्रेणावधायति । प्रतिपत्तिश्चेय, अतश्च यदुपु पशुपु सर्वेषां
प्रतिपत्तिः ॥ १६१ ॥

शूले हृदयं प्रतृघ्न शमित्रे श्रपयति ॥ १६२ ॥

साम्राज्यविकाराबुखायां श्रपणे प्राप्ते वचनात् शूले प्रतृघ्न
श्रपणम् । शूलस्य शोखाकारावपत्त्या तन्मन्त्रेणादानम् ॥ १६२ ॥

पशुं चोखायाम् ॥ १६३ ॥

पशव्याच्छामित्र एव श्रपयति । यत्र द्वि वचनं भवति ।
अथ यमेतमुदञ्च पशुश्रपणायादख्यतीति ॥ १६३ ॥

पशुदेवतायै पुरोडाश एकादशकपालः ॥ १६४ ॥

अग्नीषोमीयोन. पशुलदेवस्य पशुपुरोडाश इति तदेव-
स्यता विहिता । इह कपालार्थावमारम्भ । अग्नीषोमीये एकादशक-
पालः पशुपुरोडाशोऽप्यवशात्त्या तदन्वयाच्चैकैकादशकपालता म-
यतीत्युक्तम् ॥ १६४ ॥

अग्नीषोमीयो वा विशेषोपदेशात् ॥ १६५ ॥

पशव्यं पशुव्यावृत्तौ । न वैकादशकपालता कर्त्तव्या ।
किं कारणम् । येनाग्नीषोमीये देवताद्वित्यसामान्यविशेषणैकाद-
शकपालता भवति । तथा सामिषेचमीये नूयते । अग्नीषोमीय-
मेकादशकपाल पुरोडाश निर्धेयति तदनु देव स्थाः हवीःपि
निरूप्यन्ते इति । न चाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशविकारः पश्वन्तरेषु
पशुपुरोडाशविकार एवायम् । तस्मादेकद्विसदपरिमाणानिभिरिह
कपालसंख्या । नैकादशकपाल इति ॥ १६५ ॥

अत्रैव हविष्कृदाह्वानमिज्यैकत्वात् ॥ १६६ ॥

हविष्कृदाहानाहननयोरेककालत्वमुक्तम् । स यत्रैव हविष्कृतमुद्धादयति तदेको ह्यवपुषले समाहन्ति इति । हविष्कृदाहानं च हन्त्यर्थम् । हविष्करोतीति हविः कृत । तेनौषधे प्राप्नोति । आहानकालत्याज्जाहननमपि अवैवाशङ्कते । तेनोच्यते हविष्कृदाहानमेवात्र भवति । आहननं तु पशुपात्रमोक्षणोत्तरकालमेव । नस्य हि पवित्रयया सहैकवाक्यत्वमाहानस्य च पुरोडाशोऽव्ययेति ॥ १६६ ॥

अवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानु-
ब्रूहीति ॥ १६७ ॥

सहानुवाचनं द्वयोर्धारणवचनात् । इहाग्निप्रहणं तु प्रयोगप्रदर्शनार्थम् । स्यंप्रजापत्योरपि पक्षं भाषात् ॥ १६७ ॥

उपभृति चावचति स्त्रिएकृद्वत् ॥ १६८ ॥

अथ शब्दादनन्तरमेव । स्त्रिएकृद्वत्स्यैव स्त्रिएकृद्वदित्युच्यते । स्त्रिएकृद्वदानस्याकालत्वात् । अपि च स्त्रिएकृद्वदानं जुहुयां प्राप्तं तद्विहोपभृतीति धारणम् ॥ १६८ ॥

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति प्रेष्यति ॥ १६९ ॥

प्रयोगप्रदर्शनार्थमेवेदमुक्तम् ॥ १६९ ॥

हत्वा समानीयाम्नये प्रदाय ॥ १७० ॥

हुत्वा जीह्वमौषभृज समानीय अग्नये प्रदानं करोति ॥ १७० ॥

सगुणस्थाने ऽगुणः ॥ १७१ ॥

स्त्रिएकृदगुणरहितायाम्नये ॥ १७१ ॥

इति पठ्य—

सर्वत्रिकार एकत्वात् ॥ १७२ ॥

सर्वस्मिन्त्रिकारे एकत्वं त्रिगुणामिधायकत्वं दृश्यते । अनुपा-
नपापामिदामग्न इति त्रिगुणममिधानम् । तथा मैत्रायण्युपनिषे द्वाता

यस्यार्तिं पुरोडाशस्य जुपतामिति । याज्यायामपि च खदस्य हव्या-
समिधो दिदीह्य इति । एवं सर्वत्र निर्गुणमभिधानम् । यदि चाध्वर्यु-
रपि अनुवाचनप्रैययोर्निर्गुणमभिधानमस्विष्टकृच्छ्रकं करोति तदा
याज्यानुवाक्यप्रैयैः सहैकवाक्यता भवतीतरया कचित्सगुणं कचि-
र्निर्गुणमभिधानमित्यसामञ्जस्यं स्यात् ॥ १७२ ॥

यथाम्नातं वा वचिभेदात् ॥ १७३ ॥

यत्र यथास्नातं तत्र तथैव कर्त्तव्यम् । भिक्षैर्वाक्यैर्वाज्यापुरो-
नुवाक्याप्रैयविकाराणां विधानम् । यथा वचनं सर्वत्र कर्त्तव्यता
युक्ता । तेन वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते ॥ १७३ ॥

इडामवधत्यक्रियान्यस्य समानार्थत्वात् ॥ १७४ ॥

इडामग्रहणं शेषकार्योपप्रदर्शनार्थं न्यायस्य तुल्यत्वात् । न त-
द्बुद्धत्वात्सार्थम् । इडादीन्धेवावधति । पशुपुरोडाशे चोदकप्राप्तस्या-
ग्न्याभ्याधानादेरदृष्टोपकारकस्याक्रिया । कुत एतत्समानार्थत्वात् ।
यमेवोपकारं पशौ प्रयाजादीनि कुर्वन्त पशुपुरोडाशेषि तमेव ।
अतः पश्वर्धमनुष्ठितानां पुरोडाशेष्युपकारप्रसङ्ग इति ॥ १७४ ॥

न चोदनाभेदात् ॥ १७५ ॥

नैनदस्ति ययुकम् । किं कारणम् । चोदनाभेदात् । भिक्षे हेतौ
चोदने । अग्नीषोमीयप्रज्जमालभेत । अग्नीषोमीयस्य यथावा प्रचर्या-
ग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति । यत्र हेतुकेन शब्दे-
नोपादाय कले विधानम् यथा वैश्वदेवेन प्रजाक्ताम याज्येदिति ।
तत्रोपादेयत्वेन विधानात् साहित्यविच्छेदायाम् युगपद्द्वोपकारा-
पेक्षा । तेनागृह्यमाणविशेषात्सन्निधानाविशेषाच्च तन्त्रेणाद्वोपकार-

१ अपरे त्वेवमाहु - अत्र शास्त्रान्तरे भूपते अग्निं यजतीति, तेन
याग एव निर्गुणोऽग्निर्विहितः, अतो यो यागे निर्गुणोऽग्निर्विहितः
स सर्वविकारो भवति, सर्वेषां होतृणामध्वर्युणां च विकारो भवति,
कुतः, एकत्वात्, यतोऽनुवाचनप्रैययाज्यादिष्वेक एक एवायमग्निर्न
भिन्नः । एकस्य कचित्सगुणः कचिदगुण इति न विरुद्धरूपतामर्ह-
ति, तस्मात्सर्वत्र निर्गुण एवेति सिद्धान्तः ।

सम्यग्धः । इह पुनश्चोदनाभेदादेतज्ज सम्भवति ॥ १७५ ॥

कालगुणभेदाच्च ॥ १७६ ॥

अन्यस्मिन्फाले पशोः प्रयाजाः कृता अन्यफालीनस्य कर्षं पुरोडाशस्योपकुर्वुरिति । तथा गुणभेदाच्च । एषादशसंख्यागुणका हि प्रयाजाः पशोः पञ्चसंख्यागुणकाः पुरोडाशस्य । अतोपि न तन्प्रेणोपकारसम्यग्धः । एवमाचार्येण पक्षद्वयोपन्यासः कृतः । अत्र य एव न्याय्यतरः स एवाङ्गीकर्तव्यः । कक्षासौ । अक्रियाम्यस्य समानार्थत्वादिति । अङ्गोपकारस्य हि भास्त्रानसामर्प्यादन्त्येव यावत्सम्यग्ध इष्यते । इतरथाङ्गप्रधानयोस्सम्यग्ध एव अवति । यदाङ्गानि न तदा प्रधानानि प्रधानकाले च भाङ्गानीति । एवं च सति यद्यप्यत्र चोदनाभेदस्तथापि प्रयाजकृतापूर्वस्य विद्यमानत्वात् पशुपुरोडाशोपि प्रसज्यत एव । चोदनाभेदोत्पादकारणमिति । तथा फालभेदो गुणभेदश्च । तस्मात्साध्यमिहितमिडामपद्यत्क्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति ॥ १७६ ॥

पशुर्दक्षिणा धेनुर्वीरो वा मर्जिते ॥ १७७ ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणोति पुपशुर्गृह्यते । वरशब्देन स्वाधीनं ब्रह्ममभिरुचितमुच्यते । मर्जितग्रहणाच्च सन्निधानात्पशुपुरोडाशोऽहमाजर्तं गृह्यते । तथा च श्रुतिः । पशुपुरोडाशोऽहामेषोपहूतायां दक्षिणा नयेदिति । आचार्येण संक्षपते यपोद्भेदतत्प्रसङ्गेन पशुविक्रान्ताद्युत्वाप्रक्षेपणान्तमभिहितम् । अवसरः पुनरयम् । येनैवं श्रूयते । अथ यद्वयवा प्रचर्ष्यतेन पुरोडाशेन प्रचरतीति प्रकृत्य तस्माद्यववा प्रचर्ष्यतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येत्येवैतस्य वन्धुयं कश्चैव पशुं पुरोडाशोनुनिरूप्यतेष पशुं विशास्तीति । तथा यात्रान्तरे अग्नीषामीयस्य वयमाप्रचर्ष्याग्नीषामीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्यपतीति । अतोत्रैव पशुविक्रान्तान्पशुत्वाप्रक्षेपणान्तम् ॥ १७७ ॥

१ततः शमितारं शास्ति त्रिः प्रच्यावयता-

१ अयमर्थः— हे शमितस्तुवं पशुं त्रिः प्रच्यावयतात् प्रच्यावय उत्कालय त्रिःप्रच्युतस्य ऊर्ध्वमावृत्तस्य इदमप्यपरि स्थापयेति ।

त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताद्यत्वा
पृच्छा शृतः हविः शमिताश्निति शृतमित्ये
व श्रुताश्च शृतं भगवो न शृतः हीति ॥ १७८ ॥

हृदयमुत्तमं कुरुतादित्यनेकपाशुके विपरिणम्यते । यत्वा पृ-
च्छादित्येवमादि द्वितीयमनुशासनमतस्तृतीयसवने शमिन्ननुशासन-
प्रभृतीनि यदुक्तं तदेवमादिप्रत्येतन्मम । पूर्वानुशासनस्य त्वथो
निर्बृत्त एव ॥ १७८ ॥

त्रिःप्रच्युते हृदयं प्रवृद्धोत्तमं करोति ॥ १७९ ॥

प्रच्युतस्य हृदये च नमुच्यते । बृहन्निष्कर्षः शुलाभिरुक्तः
एवमुत्तममवदानोत्तमं मांसानां करोति ॥ १७९ ॥

शूलं चाभूमौ ॥ १८० ॥

करोतीति वर्तते ॥ १८० ॥

जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृच्छति-
शृतः हविः शमिताश्निति त्रिरभिक्रमम् ॥ १८१ ॥

जुह्वा पृषदाज्यं बृहत्त्वा चात्वालोक्य रावन्तरेणोपनिष्क्रम्य
त्रिः कृत्वा पृच्छति । शृतं हविः शमिताश्नित्यभिक्रम्याभिक्रम्य ॥ १८१ ॥

प्रोक्ते तद्देवानामित्याहोपाशु ॥ १८२ ॥

शृतमिति प्रोक्ते शमिता प्रतिप्रश्ने तद्देवानामित्याहोपाशु-
पाशु ॥ १८२ ॥

यत् यदा त्वां कश्चिन्पृच्छत्यृच्छेत् कथम् शृतः हविः शमिताश्निति
तदा त्वं शृतमित्येव श्रुतात् ब्रूहि । नहि पुनरेवं श्रुतात् कथं शृतं
भगव इति । तथा एवमपि ॥ श्रुतात् कथं शृतः हीति । तदुक्तं भवति,
शृतमित्येतावदेव प्रतिवक्तव्यम्, भगवच्छब्दो वा हिशब्दो वा न परत
उधारणीय इति ।

सन्ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वम् ॥ १८३ ॥

पशुमभिघारयतीति सूत्रशेषः । पृथक् च हृदयग्रहणात् पृथ-
दाज्येनाभिघारणम् । इतरस्येतरंणाज्येन तूष्णीमेव । प्रकृतत्वादभि-
घारणस्य । मन्त्रस्तु घचनात्तस्यैव हृदय एव ॥ १८३ ॥

पश्चसी वपावद्धृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता
वेद्यां प्लक्षशाखास्वंचयति ॥ १८४ ॥

वपावदित्यन्तरायूपान्योर्हृत्वा दक्षिणतो वेद्यामात्वादयति ।
उत्तरत आस्तादने प्राप्ते घचनादक्षिणत इत्युच्यते । उज्जास्यस्य साक्षा-
दपयिकारात्सादने प्राप्ते घचनाद्वेद्यामन्युच्यते प्रतिप्रस्थाता तु
प्लक्षशाखावचयति घचनात् । आलम्बनान्तमध्ययोरिव ॥ १८४ ॥

जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्त्यां पात्र्यां
च मनोतायै हविषोऽदीयमानस्यानुब्रूहीत्यु-
क्ते स्फुरोरवचयति यथोक्तं द्विर्द्विः ॥ १८५ ॥

यथोक्तग्रहणाञ्जोहवानि जुह्वामौपभृतान्युपभृति । द्विरयदाने
पचनात् तानि द्विर्विरचयतीति ॥ १८५ ॥

अशेषे गुदतृतीये ॥ १८६ ॥

गुदतृतीये पुनरशेषे गृह्यते ॥ १८६ ॥

वपावद्विरप्यम् ॥ १८७ ॥

अधस्ताद्विपरिधाय । मनोतामैवस्तु प्रतिप्रस्थानुरोधेति सप्र-
शयः ॥ १८७ ॥

रेडसीति वपां गृहीत्वा द्विरभिघार्य प्रयुत-

मिति पार्श्वेन सृजत्यसिना वा ॥ १८८ ॥

रेडसीत्यनेन मन्त्रेण वसाहोमहवन्त्यां वसां गृहीत्वा द्विरभि-
घार्य प्रयुतमित्यनेन मन्त्रेण पार्श्वेनासिना वाह्यालयति ॥ १८८ ॥

शेषमिडापाज्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च
प्रास्यति श्रोणिवर्जम् ॥ १८९ ॥

चोदकपरिप्राप्त्या चानः पूर्वं प्राशिन्नप्रदृश्यम् । तत आसेच-
नादि ॥ १८९ ॥

जाघनीगुदन्निधायाहेन्द्राम्निभ्यां च्छागस्य ह-
विषो ऽनुग्रहीति ॥ १९० ॥

जाघनीगुदन्निधानमुच्यते पशुसम्मर्शनाभावप्रज्ञप्त्यर्थम् । प्रति-
पत्तिर्हि पशुसम्मर्शनम् । न चैते प्रतिपाद्ये कार्यार्थत्वात् । हेन्द्राम्नि-
भ्यां छागस्य हविषो ऽनुग्रहीति प्रयागप्रदर्शनार्थमुक्तमेव ॥ १९० ॥

आश्राव्याहेन्द्राम्निभ्यां च्छागस्य हविः प्रे-
प्येति ॥ १९१ ॥

एतदपि प्रयोगोपप्रदर्शनार्थमेव ॥ १९१ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥ १९२ ॥

प्रसुतशब्देन सवनीयो लक्ष्यते तानुबन्धोपि । येन सव-
नीयधिकारे त्रिपदौ प्रस्थितशब्दमुपसंहरति । प्रस्थितमिति च त्रिपदोः
सर्वमिति ॥ १९२ ॥

अर्धर्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति
घृतं घृतपात्रान् इति ॥ १९३ ॥

याज्याया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १९३ ॥

दैवतं हुत्वा प्रदक्षिणमावृत्य जुह्वा पृष-
दाज्यस्योपघ्नन्नाह वनस्पतये ऽनुग्रहीति ॥ १९४ ॥

प्रदक्षिणप्रदणमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् । उपपूषो हन्तिश्च

ग्रहणार्थोऽन्यत्रापि दृष्टः । अथ स्तुवेणोपहृत्याज्यामिति । समिधाज्य-
स्योपहृत्येति च ॥ १९४ ॥

आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति ॥ १९५ ॥

अस्य च स्विष्टकृद्विकारत्वं सङ्ख्ये उक्तम् । देवतासङ्कीर्तना-
नि चात्र स्विष्टकृद्वपुष्यन्ते । प्रयोजनम् नोपांशुयाजविध्यन्तः अ-
रक्ष सौविष्टकृत इति ॥ १९५ ॥

हुत्वा समानीय सौविष्टकृतम् ॥ १९६ ॥

हुत्वा घानस्पत्यं समानीय सौविष्टकृतं द्रव्यमौपमृत्तं स्विष्टकृ-
द्यागं करोतीति सूत्रोपः । समानयमानं च स्विष्टकृदनुयाजघनं कर्त्त-
व्यम् । अथ वाग्युपभृत्ययदानानि भवन्ति तानि समानयमान आह-
ति वचनात् ॥ १९६ ॥

प्रत्येत्य वा विशो व्याघारयति वसाशेषेण

वाजिनवत् ॥ १९७ ॥

व्याघातत्रयस्यैव व्याघारणे प्राप्ते वाशब्देन पक्षं व्याघार्यं
जुहोतित्यात् जुहोतिस्थानमुच्यते । वाजिनवत् व्याघारयति ॥ १९७ ॥

इयांस्तु विशेषः—

सर्वं जुहोति ॥ १९८ ॥

ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशति ॥ १९९ ॥

पशु एवमांशोपलक्षणार्थः । तानि चोपयुक्तव्यतिरिक्ता-
नि प्रदीतव्यानि । तत्संस्कारादिमायाशङ्कादर्शनाच्च । विमायापट्टा
दि तत्रैव भवति नापयुक्तेषु । अथ पशुं सम्मृशतीति प्रकृत्याहाय
यत्पुरा सम्मृशति य इम उपतिष्ठन्ते विधिमधिष्यन्त इति दाह्यमान
इति । तस्मात्प्राशिर्ब्रह्माजाघनीगुदव्यतिरिक्तानां सम्मर्शनम् ॥ १९९ ॥

अवदाय वेडां प्राक् प्रदानात् ॥ २०० ॥

पशुसम्मर्शनम् । पापदो विच्छेदार्थः । तच्च जाघनी गुदनिधा-
नोत्तरपालं प्राक्प्रदानादित्युक्तत्वात् ॥ २०० ॥

इडासादधाति ॥ २०१ ॥

वैकृतपक्षरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थम् । अतश्च प्राशिष्यप्रदानं
पूर्वम् ॥ २०१ ॥

उपहृतायां वनिष्ठुमग्नीधे ॥ २०२ ॥

अयच्छति ॥ २०२ ॥

अध्यध्नी० होते ॥ २०३ ॥

समर्पयति ॥ २०३ ॥

अवान्तरेडा वा ॥ २०४ ॥

अध्वध्नी भवति । अवान्तरेडाकार्येध्वध्नी भवतीत्यर्थः । अ-
स्मिन् पक्षे ऽवान्तरेडा न दीयते । क्लोमाक्षीनामप्यस्मिन्नेवापक्षरे स-
मर्पणम् । शाखान्तरात् । क्लोम बह्वणे स्त्रीह यजमानाय पुरीततमध्व-
र्यव इति । एषां चात्र विकल्प इत्युक्तमेव ॥ २०४ ॥

मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयजानङ्गारानाहरोप-

यष्टरूपसीद ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिधमाधा-

याग्निमग्नीत्सम्मृद्धीति ॥ २०५ ॥

मार्जितग्रहणं च पवित्रप्रतिपत्युन्मुक्तसमासोपलक्षणार्थमपि ।
येन वैकृतप्रेषसमनन्तरं ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्राकृतमाह ॥ २०५ ॥

शामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवप-

पत्युत्तरस्याम् ॥ २०६ ॥

अग्नीदुपपददोमार्थम् ॥ २०६ ॥

आग्नीध्रीयाद्वा सोमे होतृधिष्ये ॥ २०७ ॥

आग्नीध्रीयाद्वा अङ्गारानाहृत्य । सोमे शामित्राद्वेति विकल्पः ।
इयांस्तु विशेषो होतृधिष्ये निवापः ॥ २०७ ॥

प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेद-

मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०८ ॥

प्रतिप्रस्थानोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् । अङ्गाराहरणस्य हृष्टार्थत्वात् । अङ्गारंषु जुहोति हस्तेनैव हस्तेन गुदकायडं जुहोतीति वचनात् ॥ २०८ ॥

प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो म इति

मुखोपस्पर्शनम् ॥ २०९ ॥

प्रतिप्रस्थाता करोतीति वाक्यशेषः ॥ २०९ ॥

अनुयाजान्ते स्वयं जुहोति दिवं ते

धूम इति ॥ २१० ॥

अन्तप्रदृशाश्च धारानुयाजान्ते स्वकहोमः । चोदितार्थमिधानाच्च मन्त्रस्य स्वकण्डुत्वे विपरिणामः ॥ २१० ॥

पशुदेवतायनस्पतिभ्यां स्फुग्ब्यूहनम् ॥ २११ ॥

स्विष्टकृद्विकारत्वात् यनस्पतेरप्राप्तं सङ्कीर्तनं वचनादभिधीयते । पशुदेवतायाश्च गुणार्थमुच्चारणम् ॥ २११ ॥

जाघन्या पत्नी संयाजनम् ॥ २१२ ॥

जाघ्न्यकार्यापत्तेर्यथासादनालम्भने अस्याः क्रियेते । जाघनी यदुभयं यथासादनमन्त्रे विपरिणामः ॥ २१२ ॥

उत्तानाया देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति ॥ २१३ ॥

वचनात् ॥ २१३ ॥

इडां च ॥ २१४ ॥

उत्तानाया यप ॥ २१४ ॥

परिवर्त्याग्नेये गृहपतये ग्रीधे च ॥ २१५ ॥

अत्राति वचनादेव ॥ २१६ ॥

आज्येन पूर्वे ॥ २१६ ॥

हे कमणो कर्तव्ये । पक्षीसाधनक एष हि यागे जाघनी विहि-
ता अय जाघन्या. पक्षीः संयाजयन्तीति ॥ २१६ ॥

सर्वा वा जाघन्याविशेषात् ॥ २१७ ॥

सर्वा एष वा जाघन्या कर्तव्याः । कुत एतत् । पक्षीसंया-
जणाविशेषात् । ते वै पक्षी. संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृ-
त्य चतस्रो देवता यजनीति ॥ २१७ ॥

वर्हिर्हृत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादाय ॥ २१८ ॥

अथ हृदयशूलनाथभृथं यन्तीति भूतैः । अवभृथशब्दश्चात्रौ-
पचारिक अयंमन्त्रसम्बन्धात् । अतश्च यागो न भवति । तथाच-
सूत्रकारः । वर्हिर्हृत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादायेति । शूलस्यादा-
नमात्रं न शूलनाथभृथमिति । प्रतिपत्तिरावचानेकशूले सर्वेषां प्र-
तिपत्तिः ॥ २१८ ॥

आहवनीयं वोपस्थाय वृतादीनि चेत् ॥ २१९ ॥

आशब्दो विकल्पार्थः । यत्र वृतादीनि तानि च हविर्य-
हविध इति ॥ २१९ ॥

अभ्यवेत्त शुष्कार्द्रिसन्धौ हृदयशूलमुपगूह-

ति श्रुगसि तममिशोच यो ऽस्माद्वेष्टि यं

च वयं द्विप्सो मापो मौषधीरिति च ॥ २२० ॥

अभ्यवेत्तेत्यवतीर्योदकं श्रुगसीत्यनेन मन्त्रेण । उदितार्यामि-
धानाभ्यास्यानंकशुले विपरिष्णामः ॥ २२० ॥

म्लायन्नुदपातं निषिष्य पूर्वेण यूपं यथो-

क्तमुपगूहति ॥ २२१ ॥

ग्लैहपंक्षये । ग्लायन्निति उदकं प्रतिगमनमनुत्सहस्रं प्रण
यूपमुदपात्रं निषिध्य शुष्कार्दसन्धौ ययोक्तं शूलमुपगूहते ॥ २२१ ॥

धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृश-

न्त्यपः ॥ २२२ ॥

मन्त्राभिधानसामर्थ्यात् । धरुणपदेन ह्यापोमिधीयते ॥ २२२ ॥

उपगूहनशेषो वा पूर्वः ॥ २२३ ॥

पूर्वो मन्त्र उपगूहनशेष एव भवति । विशेषेणोपगूहन एव
पठ्यते इति ॥ २२३ ॥

अभिमन्त्रणं वीक्षरेण ॥ २२४ ॥

सुमित्रिधान इत्यनेनाभिमन्त्रणं वा भवत्यपामुपस्पर्शनं वा । मा-
य्यन्दिनायायां ह्यभिमन्त्रणं पठ्यते अथाभिमन्त्रयन्ते सुमित्रिया न
इति । फावर्ध्यायां चोपस्पर्धनम् अथाप उपस्पृशन्ति सुमित्रियां
न इति । अतो विकल्पः ॥ २२४ ॥

न सोमेनूबन्ध्या वर्जम् ॥ २२५ ॥

न चायं शूलावभृथः सोमे नूबन्ध्यावर्जं न भवति । एव हि
धूपते ॥ वै नाम्नीपोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्यैवावा यवानू-
बन्ध्याया इति । नम्रश्चात्र न प्रतिषेधार्थता । अतुल्यप्रमाणशिष्ट्याप्र-
करणेन तन्मीपोमीयस्य प्राप्नोति वाक्येन प्रतिषेधः । विकल्पस्य
आप्यात्यव्यात् । अस्याप्यो हि विकल्पः । पक्षे बाधात् । अतः
पर्युदासरूपेण नाम्नीपोमीयस्य करोति नाग्नेयस्येति । अग्नीपोमीय-
स्यनीयर्थातिरिक्तेषु शूलावभृथ इति यस्याया यवानूपन्ध्याया
इति नित्यानुयायः ॥ २२५ ॥

वरुणप्रधासवत्समिदाधानम् ॥ २२६ ॥

भयतीति सूत्रशेषः ॥ २२६ ॥

व्रतं विसृज्यापराग्नीनां पूर्वं चतुर्हृतिं यूप-

हुतिवत् ॥ २२७ ॥

अतविमर्गोपदेशश्च यत्रैव अत तत्रैव भवति नाग्नीषोमीय
इति ॥ २२७ ॥

सविहारोतः ॥ २२८ ॥

अतः परगये विहारः । अत्र कर्मापवर्गो दीयन्त इति केचित् ।
तदयुक्तम् । अतिप्रणीतस्य पश्वङ्गामिनिवृत्त्यर्थमात् । तदङ्गायाश्च क-
र्मापवर्गाया । नित्याधार्यार्थमित्यपरे । अतिप्रणीतो हि पश्वर्थमुद्धृतस्त-
दपवर्गे च स एव विहारो न्याय्य इति । सम्प्रदाये तु स विहार इ-
त्यग्निहोत्रार्थमुच्यते । अग्निषोमीयविकारत्वाद्भस्मिने परिसमाप्तिर-
स्य । तत्र च अग्निहोत्रविहारस्य धारकमतः सविहार इत्यग्निहोत्रा-
र्थमुक्तम् । गताध्रियः पक्षस्तत्र न्याय्यतर इवाभानि । अग्निहो-
त्रार्थत्वं हि विहारस्यासम्भवं एव । इदमग्निहोत्रं पशुपामान्ते वा
हुयेत तन्त्रमध्ये वा । यदि तन्त्रमध्ये प्रसङ्गादतिप्रणीत एव प्राप्नो-
ति । अथान्ते ततोपवृत्तकर्मा लोकाक इति पुनरुद्धरणं प्रयोजयति ।
यत्पुनरुच्यते अग्निहोत्रं विहारस्य 'धारकमिति । तदनुपपन्नमन्यार्थं
विहारे तत्परिसमाप्तौ कर्मान्तरे विहारस्य धारकमिति दुःशक्यं
पशुम् ॥ २२८ ॥

समारूढनिर्मथिते वा ॥ २२९ ॥

अपराग्नीनां पूर्वे इयमाहुतिर्भवति ॥ २२९ ॥

यथोत्साहं दद्यादस्याम् ॥ २३० ॥

ततो यच्छक्नुयात्तद्द्यादिति वचनात् ॥ २३० ॥

अग्निं प्रणीय सदो हविर्द्वानाग्नीध्रहोतृधि-
रण्यान्यथोक्तं गृहीत्वा ज्यान्यग्नीध्रप्रणयनम-
ग्नीषोमीयदर्शनात् ॥ २३१ ॥

सद आदीनि ह्यग्नीषोमीये दृश्यन्ते । सदसि स्थितेन होत्रा ध-
पदकारः कृतः । उत यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्यादिति हविर्दाने

सामिधेयसुवचनम् । अग्नीध्रे प्रत्याभाषणम् । होतृभिष्य उपय-
होमः । गृहीत्वाज्यान्वाग्नीध्रमणयनम् । आग्नीध्रीयादङ्गाराहरणम् ।
एनानि ह्यग्नीषोमीये इष्टानि तद्विकाराद्यात्रापि भवन्तीति ॥ २३१ ॥

न सोमार्थत्वात् ॥ २३२ ॥

सोमार्थानि हि सद आदीनि । सोमं प्रकृत्य भूयते । तदुद-
रमेवास्य सदः शिर एवास्य हविर्दानं यादृश आग्नीध्रीयश्च मार्जा-
लीयश्चेत्येवमादि ॥ २३२ ॥

प्रसङ्गादर्शनम् ॥ २३३ ॥

सोमप्रयुक्तानामेषां प्रासङ्गिकमग्नीषोमीये दर्शनम् ॥ २३३ ॥
दर्विहोमेभिश्चदानो चिन्त्यते । किमपूर्वा दर्विहोमाः उत पूर्ववन्त
इति । तत्रेदमुच्यते—

दर्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यवि-

शेषात् ॥ २३४ ॥

दर्विहोमास्त्रैयम्बकादयः । ते पौर्णमासधर्मा भवन्ति । पौर्ण-
मासशब्देन दर्शस्याधुपलक्षणम् । ययः साधनकेषु हि द्रव्यसामा-
न्यात् सात्राप्यधर्मा इत्यन्ते । कुत एतत् पौर्णमासधर्मा इति । जुहो-
त्यविशेषात् । जुहोति यजत्वोर्यगो ऽविशेषः । उभयत्र हि द्रव्यदेयता-
स्यम् । त्रैयम्बकाग्निर्यपति यैद्वानिति । निर्यपतिशब्देनौपधमवगम्य-
ते । सौर्यादिषु दृष्टत्वात् । तथान्यत्र धानाभिर्जुहोति सकृत्भिर्जुहोति
छाजैर्जुहोतीति द्रव्यविधानम् । मान्त्रवर्णिकयो देयता । ततोभयत्र
द्रव्यदेयतापत्त्यायजनिर्जुहोत्योरविशेषः । अधर्मकाश्च दर्विहोमाः ।
धर्मापेक्षायां च सस्यां द्रव्यदेयतापत्त्यामान्यात्पौर्णमासधर्मा इति
युक्तारूपता ॥ २३४ ॥

किं च—

जुहुदर्शनाच्च ॥ २३५ ॥

भाटनानि प्रकृत्य भूपते । कथमस्यन्ते पुरोनुवाक्यपन्तो या-
ज्यपन्तो यपदकृतं स्रज्या हुत्वा भवन्तीति प्रश्नपूर्वकमाह एतेषां चै

सप्तपदानां मास्तानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गा-
यत्री पुरोनुवाच्याथ यानि चतुर्थ्युत्तमानि सा चतुस्पदा त्रिष्टुप्पा-
उपेदमेव कपुत्सलमयं दण्ड इति स्मृगनुग्रहः । एतेषां च यौगमास
दद्यानामनुग्रहं युव-पौर्वामासधर्मित्यं दर्शयति ॥ २३५ ॥

एवं सर्वधर्मपरिप्राप्ताविद्माह—

तूष्णीमनर्थलुताः ॥ २३६ ॥

यच्चतान्मन्त्रनिवृत्तिः । अनर्थलुता इति । इष्टेनार्थेनालुता
इत्यनर्थलुता । यथैकाग्नित्वेऽपि गार्हपत्यध्वजादिनीति ॥ २३६ ॥

एकाग्नयः ॥ २३७ ॥

एकाग्निसाध्या एव पदार्था भवन्ति ॥ २३७ ॥

अप्रयाजा अननुयाजा असाभिधेनीकाः ॥ २३८ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात्सामिधेनी सहचरित्काष्ठनिवृत्तिः ॥ २३८ ॥

अनिगदाः ॥ २३९ ॥

निगदशब्देन स्विष्टकृत्तुह्यते । अस्विष्टकृत इत्यर्थः ॥ २३९ ॥

प्रतिनिगद्य होमाः ॥ २४० ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वाद्देवता प्रतिनिगद्य होम उच्यते । वयद्वकार-
निवृत्त्यर्थमुच्यते ॥ २४० ॥

स्वाहाकारप्रदानाः ॥ २४१ ॥

परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्ताः ॥ २४२ ॥

परतन्त्रोत्पत्तयः । यथा वाजपेये ऽब्रह्मोमे सर्वमेधे च तन्त्रस्य
विद्यमानत्वादिति न्यायसूत्रमेतत् ॥ २४२ ॥

पाकयज्ञपशुवाग्नीषोमीयविध्यन्त इष्यते तत्रसङ्गेन पाकयज्ञ-
विषयमिद्माह—

पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमः ॥ २४३ ॥

पाकयज्ञशब्देन च स्मार्त्ता होमा उच्यन्ते । तत्र ह्यमाययद्व-
त्त तस्य असर्वस्य होमः कर्त्तव्यः ॥ २४३ ॥

सामिन्नेन्यनुवचनम् । अग्नीध्रे अत्याभावणम् । होतृभिष्य उपय-
ह्वेगः । गृहीत्वाज्यान्वाग्नीध्रप्रणयनम् । आग्नीध्रीयादङ्गापहरणम् ।
एनानि ह्यग्नीषोमीये दृष्टानि तद्विकापश्चात्रापि भवन्तीति ॥ २३१ ॥

न सोमार्थत्वात् ॥ २३२ ॥

सोमार्थानि हि सद् आदीनि । सोमं प्रकृत्य भूयते । तदुद-
रमेवास्य सद्ः शिर एवास्य हविर्दानं बाहव आग्नीध्रीयश्च मार्जा-
लीयश्चेत्येवमादि ॥ २३२ ॥

प्रसङ्गादर्शनम् ॥ २३३ ॥

सोमप्रयुक्तानामेषां प्रासङ्गिकमग्नीषोमीये दर्शनम् ॥ २३३ ॥
दर्विहोमेष्टिदानीं चिन्त्यते । किमपूर्वा दर्विहोमाः उत पूर्ववन्त
इति । तत्रेदमुच्यते—

दर्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यवि-
शेषात् ॥ २३४ ॥

दर्विहोमाश्चैवम्यकादयः । ते पौर्णमासधर्मा भवन्ति । पौर्ण-
मासशब्देन दर्शस्याप्सुपलक्षणम् । पयः साधनकेषु हि द्रव्यसामा-
न्यात् साम्राज्यधर्मा इव्यन्ते । कुत एतत् पौर्णमासधर्मा इति । जुहो-
त्यविशेषात् । जुहोति यज्ञत्वार्थेनो ऽविशेषः । उभयत्र हि द्रव्यदेयता-
स्यम् । त्रैपम्यकान्निर्गपति रौद्रानिति । निर्गपतिशब्देनोपधमयगम्य-
ते । सौर्यादिषु दृष्टयात् । तथाप्यत्र धानाभिर्जुहोति मक्तुभिर्जुहोति
लाजैर्जुहोतीति द्रव्यविधानम् । मान्त्रधर्मिकयो देयता । ततोभयत्र
द्रव्यदेयतायस्याप्यजनिजुहास्योरविशेषः । अधर्मकाश्च दर्विहोमाः ।
धर्मापेक्षायां च मत्यां द्रव्यदेयतायस्यसामान्यार्ग्याण्यमासधर्मा इति
युक्तरूपता ॥ २३४ ॥

किं च—

जुहूदर्शनाच्च ॥ २३५ ॥

भारुणानि प्रकृत्य भूयते । कगमस्येने पुरोनुयाक्यवन्तो दा-
व्यपगता पयदहते रुचा कुता भवन्तीति प्रश्नपूर्वकमाह एतेषां वै

सप्तमोऽध्यायः ।

सोमयागनिरूपणम् ।

धृत्यप्येवमुचिदधत्ता ऽर्चयेण हवियंका अनुविहिता इदानीं धु-
तिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो ज्यातिष्टोमो ऽनुविधयः । धृतिपाठो हि दे-
वयजनं जोषयन्त इति । मन्त्रपाठश्च एवमगन्तं देवयजनम् । अत्र
यं क्रमं निरूपणायार्थिकरूपमारब्धवानाचार्यः ।

दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेः ॥ १ ॥

फलवस्तु क्रमं प्रत्यनियमोमिहितो ऽनियमः फलसंयुक्तोऽपि-
ति । इह पुनर्वाचनिकः क्रम इष्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन य-
जेत नानिष्ट्वेति । अतः हि धृतिर्भवति देवरयो वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्श-
पूर्णमासौ स य एताभ्यामिष्ट्वान्येन यजेते यथा ह वा रथस्पष्ट-
प्रवाधस्ताने देवानामधस्यतीत्यनेन दर्शपूर्णमासपूर्विकाभ्यां प्रवृत्तिरु-
च्यते । अपरे तु वर्णयन्ति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति धु-
तेरितीयमवेति करणपरिच्छिन्ना धृतिः । अस्या एव च देवरयो वा
एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासावित्ययमर्थवाद इति । अन्यशब्देन च
यजेतेरेवामिधानं जुहोतेरपि । अन्येन यजेतेति वचनात् । तथा च
प्रागप्यग्निहोत्रं न निवार्यते । न्यायप्राप्तानियममद्युदासार्यं च धृतिप्र-
दयम् ॥ १ ॥

किमेव यथोत्सर्गं नेत्युच्यते—

सोमेन उपकृत्तसोमः ॥ २ ॥

सोमेन वा इष्ट्वान्येन यजेत् य उपकृत्तसोमोऽग्निमाधत्ते ।
उपकृत्तं इत्येनं सोमयागाय स उपकृत्तसोमः तस्याधानस-
मन्तरमेव सोमं प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

कुत एतत्—

हुत्वा च शेषप्रासनम् ॥ २४४ ॥

कुत पतव-

अग्निहोत्रे तदस्य पाकयज्ञस्येवेति श्रुतेः ॥ २४५ ॥

अग्निहोत्रे हि शेषप्रासनं विहितम् । अथैतदग्नौ हुत्वोत्स-
र्वाचामनि निर्लेयति तदसौ पाकयज्ञेन संस्तवं करोति तदस्य
पाकयज्ञस्य रूपं पश्यत्यो हि पाकयज्ञ इति । यदिपाकयज्ञे प्रासन-
मुच्यते तत एतदुपपद्यते नान्यथेति ॥ २४५ ॥

अग्नीषोमीयात्पशुषु ॥ २४६ ॥

प्राणिस्थापनकवन्मामान्याद्विद्वन्महत्ताविदमाह ॥ २४६ ॥

शास्त्रानियोजनम् ॥ २४७ ॥

शास्त्राणां पशुनियोगः कर्तव्यो न दूषे ॥ २४७ ॥

वपाः हुत्वा त्रीणि पञ्च सर्वाणि वावयति

न सर्वाण्येवेति ॥ २४८ ॥

सर्वाभावे शेषात्स्विष्टकृतः ॥ २४९ ॥

प्रधानापदानपेक्षात्स्विष्टकृदर्थं प्रहीतव्यम् ॥ २४९ ॥

स्थालीपाकेन सह प्रदानम् ॥ २५० ॥

महद्युक्तं प्रधाने तृतीयाविमक्तिर्भवतीति । तथा च सह-
स्यमार्तं स्थालीपाकस्य नामदानैस्तुल्यता । प्रयाजनमन्तराये प्रयो-
क्तव्यमिति ॥ २५० ॥

पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा वरो वा ॥ २५१ ॥

आपधस्य मानपात्रं पूर्णं पूर्णपात्र । स्वाधीनं द्रव्यमभिद-
चिनं च परशब्दपाच्यमिति ॥ २५१ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सोमयागनिरूपणम् ।

धृत्यर्धमनुविधेयता ऽर्चायेण हविर्यज्ञा अनुविहिताः इदानीं धु-
तिमन्त्रपाठावसरेप्राप्तो ज्योतिष्टोमो ऽनुविधेयः । धृतिपाठो हि दे-
वयजनं जोषयन्तं इति । मन्त्रपाठश्च एवमगन्तुं देवयजनम् । अत्र
यं क्रमं निरूपणायाधिकरण्यामारब्धवानाचार्यः ।

दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेः ॥१॥

फलवत्सु कर्म प्रत्यनियमोभिहितो ऽनियमः फलसंयुक्तेष्वि-
ति । इह पुनर्वाचनिकः क्रम इष्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन य-
जेत नानिष्टेति । एवं हि धृतिर्भवति देवराणो वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्श-
पूर्णमासौ स'य एताभ्यामिष्ट्वान्येन यजते यथा ह वा रथस्पष्ट-
एवावसाने देवानामयस्यतीत्यनेन दर्शपूर्णमासपूर्विकाभ्याम् प्रवृत्तिव-
क्ष्यते । अपरे तु वर्णयन्ति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतंति शु-
तेरितीयमेवेति करणपरिच्छिन्ना धुनिः । अस्या एव च देवराणो वा
एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासावित्ययमर्थवाद इति । अन्यथाद्येन च
यजेतेत्याभिधानं न जुहोतेरपि । अन्येन यजेतेति वचनात् । तया च
प्रागप्यस्त्यहोत्रं न निवार्यते । न्यायप्राप्तानियमव्युदासार्थं च धृतिप्र-
हणम् ॥ १ ॥

किमेव एवोत्सर्गः नेत्युच्यते—

सोमेन उपकलृप्तसोमः ॥ २ ॥

सोमेन वा इष्ट्वान्येन यजेत् य उपकलृप्तसोमोऽग्निमाधत्ते ।
उपकल्पितं द्रव्यं येन सोमयागाय स उपकलृप्तसोमः तस्याधानस-
मृगन्तरमेव सोमं प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

कृत एतत्—

आधानस्य सोमप्राधान्यात् ॥ ३ ॥

सोमप्रधानं ह्याधानं सोमप्रयुक्तम् । एवं हि ध्रूयते सोमेन य-
क्ष्यमाणो नतुंमृच्छेन्न नक्षत्रमिति । यस्यमाण इत्यनद्यतने लृङ् धिमाक्ति-
मंयिष्यत्यनद्यतने लृङ् स्मर्यते । यस्यमाणा इति च विशेषणोपादान-
सामर्थ्यादपि चायमर्थोऽवगम्यते । न हि काश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्य
विहितत्वात् । तेनानन्तरं यस्यमाण इतिगम्यते । याशब्दश्च व्य-
ष्टिनविभाषार्थः । उपक्लृप्तसोमस्य सोमपूर्वत्थम् इतरस्येप्रिपूर्व-
त्थमिति । सोमपूर्वत्वेपि चान्येषां यामानां वर्षपूर्वमासपूर्वतैव वा-
च्यमिति ॥ ३ ॥

यक्ष्यमाण आदधीतेति सोमप्रयुक्त आधाने सोमापयोगेऽस्या-
प्यपयोग इति परिचोदित उत्तरसूत्रम्—

नाविशेषात् ॥ ४ ॥

नैतदेवम्, सोमापयोगेऽप्यपयुज्यत इति । कुत एतद्विशेषात् ।
सर्वेकमांशो ह्यग्नयः । आधानं चाग्न्यर्थम् । सोमेन यक्ष्यमाण इत्यन्त-
र्माधानस्य कालान्तरतोच्यते न सर्वोर्धनापनीयत इति ॥ ४ ॥

घसन्तेऽग्निष्टोमः ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमग्रहणं ज्योतिष्टोमोपलक्षणार्थं शोक्त्यादिभिर्नृत्त्यर्थम् ।
घसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येतदेवोक्तं भवति । यद्वा घसन्ते घसन्ते
ज्योतिषा यजेनेति तदग्निष्टोमसंज्ञकम् । प्राथम्याग्नित्वत्वाच्च । चतुः
संख्येपि ज्योतिष्टोम उक्त्वार्थानामग्नित्वार्थं भूयते । पशुकाम उक्त्वा
गृहीयात् पौडिना धीर्यकामस्तुधीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदि-
ति । प्रवृत्तिभूताग्निष्टोमसंज्ञतां हि प्रकृत्यधर्मोभ्जानम् । नित्याग्नित्व-
संयोगविरोधाच्च। इतरास्तु तत्तत्प्रसव इति । तस्मात्साधुक्तं घसन्ते-

१ अत एव हरिश्चाभिमिरप्युक्तम् ' संस्कारमप्यपाठान्प्रतिष्टो-
माद्याः सप्तसंख्याः निष्कामैरपि कार्या ' इति । ' चतुः सप्तस्यापि
ज्योतिष्टोमत्वात् अविशेषाच्च येन यन्नापीष्टं प्रतिघसन्ने ज्योतिष्टोमे-
नेष्टमेव भवतीति नाग्निष्टोम एवेत्यर्थं नियम ' इत्यन्तरं । युक्तं चेत्तत्,

ग्नियोम इति ॥ ६ ॥

ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषासो-
मपीधिनः ॥ ६ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौर्युद्यते । तस्य हि बाहनेन दौर्बल्यादुत्सर्गः स-
म्भवति । कश्चिद् दृश्यते । पुनरुत्सृष्टो गौरमीषोमीय इति । छागो
वा स्यादप्ययात् । तस्यापि हि हिमवत्प्रदेशे बाह्यामानस्योत्सर्गः स-
म्भवति । अतश्चोदकादुत्सृष्टाया छाग एवेति सम्प्रदायः । यस्तु भूयते ।
पुनरुत्सृष्टो गौरिति तच्च गोमहणादप्यगौरिरिति भवति । द्विपुरुषा
सोमपीधिन इति यस्य पिता पितामहेन वा सोमो न पीतः तस्यै-
न्द्राग्रो भवति । एवं भूयते यस्य पितामहः सोमं न पिबेद्वयं स
पिपासेत्स ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति । अथ च निमित्तवाक्य-
त्वात्प्रत्येकं वाक्यपरित्यज्यते । तथा चाभ्यन्तरस्यापि सोमाधाने भ-
वत्येन्द्राग्र इति । अयं चाभ्यन्तरम्भणीयावत् आरम्भे भूयते न
च दीक्षणीयावत्सन्त्रमभ्ये । अतः पुरुषसंस्कारकत्वात्पूर्वतर यजनीये
ऽहनि कर्त्तव्यः । पुरुषसंस्कारता चास्य यस्यपिता पितामहः सोमं
न पिबेत्स दुग्मांश्छाया इति धवणात् । दौर्ब्यादप्यनिरुपयाय च भूत्या
विधानमस्यातः पुरुषसंस्कारांपमिति सङ्कटिकया ॥ ६ ॥

षोडशर्त्विजो ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणा-
च्छुसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्र-
तिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्रमीत्सुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुजे-

यच्चन पिता सद्बुद्धेऽप्युक्तत्वादिति । अथवाग्निष्टोमसस्योदका-
दीन्प्रति प्रकृतित्वज्ञापनार्थमाग्निष्टोम इत्युक्तम् । अतोऽग्निष्टोमसस्याम-
कृतिभूता तामेव प्रकृत्य धर्माणामाम्नात्, इत्येतेषुच सस्यास्तु ततो
धर्मप्राप्तिरिति ।

तृण्वृणीते १ ॥ ७ ॥

उपक्रमादेव तत्सिद्धे षोडशग्रहण न कर्त्तव्यम् । वा कर्त्त-
व्यम् । चमसाभ्युद्युदासार्थम् । तेषामाप हि श्रुतौ यजतामृत्विगा-
द्या मा भूविति । अस्मिन्वति चेत् । न, सख्यानन्तात् । ज्योतिष्टोमस्य
यहकनो षोडशर्त्विज इति । अतश्च तेषामृत्विक् निवन्धनं कार्यं न
भवति ॥ ७ ॥

चतुरोऽवाद्यांस्तत्पुरुषा इतरे यथा वेदम् ॥ ८ ॥

आद्यांश्चतुराश्वर्त्विजो वृणीते तस्मात्तत्पुरुषा इतरे यथावे-
दम् । ये य यद्वेदविहितस्य कर्त्तार ते तेषामाद्यर्त्विजां पुरुषा । प्र-
धानपुरुषधरणेन च तेषि वृता एव भवन्तीत्यभिप्रायः । तथा च छि-
द्रमध्यमेधे यन्महर्त्विजो ब्रह्मोदग प्राश्रन्ति तदेव होतृकाऽभ्यामक्ता
इति । वा सर्वावृणीते । न चतुर एव । धरणं ह्यानत्वर्थम् । भूतिश्च
न चान्यस्मिन्धुने भूते यान्यो वृता वा भूतो वा भवति । दर्शयति च
पृथग्भूतिं दक्षिणादानं प्रकृत्य अथ योत्रेय नेष्ट्रेयाच्चावाकापापो-
क्षेत्र इत्येवमादि ॥ ८ ॥

१ धरणं नाम करिष्यमाणकर्मस्वरूपदक्षिणाद्रह्यनत्वरिमाणभा-
षणपूर्वकं व्यवसयप्रवृत्तानां ब्रह्मत्वादियु कर्मसु कर्तृत्वेनाभ्यर्चना । त-
द्यथा हिरण्यगजगजदक्षिणेन यामाऽश्वदक्षिणेन च रथन्तरपृष्ठेन
चतुष्टोमेनाग्निष्टोममस्यज्योतिष्टोमेनाह यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति ।
अतोऽपि पूर्वं षड्विंशब्राह्मणोक्तं दैवर्त्विग्यधरणम् । तद्यथा अग्निर्मे
होनादित्यो मेष्ट्युद्यन्द्रमा मे ब्रह्मा परम्यो म उद्राता आपो मे हो-
त्रागृह्णीत इति । होत्रावसिपदेन च ब्राह्मणाच्छन्नि प्रभृतिद्यादय-
र्त्विगप्रदणम् । ततो रथमपो मे चमसाभ्युद्यु इति च ।

२ भाष्येनैव 'मामन यक्ष्यमाणा ब्राह्मणानावेयावृत्तिजो वृणीते
यूनं स्यादित्यानुचानानुर्ध्ववाचा ऽनद्रहीनानिति प्रकृत्य तान् वृ-
णीत चतुरः सर्वावेष्ट्रेयाऽभ्युद्युं प्रातःप्रम्यानां नेष्टारमुपेतारमित्य-
भ्यर्च्य ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छन्निमगनीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणो होतार

ब्राह्मणाच्छुस्यग्नीत्पोतारो ब्रह्मणः ॥ ९ ॥

समासलक्षणेन पूर्वं पोटुरग्नीध्र उच्चारणम् ॥ ९ ॥

देवयजनं जोषयन्ते ॥ १० ॥

शुषिरीक्षणार्थं । तद्वै देवयजनमीक्षन्त इति वचनात् ॥ १० ॥

उच्चतमं सममविभ्रंशि ॥ ११ ॥

तद्वर्ष्म सासमं स्यादिति वचनात् । अविभ्रंशीति अविन-
भ्रत भ्रदयते हि भूमिर्गते । यत्रौषधयो न भ्रदयन्त इत्यपर ॥ ११ ॥

अभितो देवयजनमात्रदेशं पुरस्ताद्वर्जम् ॥ १२ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्रमतिरिष्येतेति वचनात् ॥ १२ ॥

प्राक्प्रवणमुदग्रा यत्किञ्चानूचानर्त्विजः १ ॥ १३ ॥

अनूचाना अनुवचनसमर्था ध्रुत्विजो यदेवाध्यवस्यन्ति
तदेव योमनम् देवयजनमिति ॥ १३ ॥

उद्धतौषधिमूले परेन्ते विमितं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

उद्धता ओषधयो मूलानि च यस्मिंस्तनुद्धतौषधिमूलं देवयजन

मैत्रावरुणमच्छायाक प्राधस्तुनमिति होतृन् उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रति
हृत्तारं सुब्रह्मण्यमित्युद्गातृन् सदस्यं सप्तदश कौपीतकिनं सामा-
नन्ति स सर्वकर्माणामुपहृष्टा भवति ' इति ।

१ आपस्तम्ब दक्षिणत उन्ननमुदीचीनावनत प्राक्प्रवणमुदगप्र-
वणं यः देवयजनं यत्र यः चहृथ प्राहृणो न स सत्यमुत्तराय यत्र
देवयजनं यत्र क्वचनान्मनाधाय यजते देवयजनं यत्र यजत इति वि-
हायते दक्षिणा याव देवयजनं दक्षिणाध्वत्कल्याणीददाति देवयजनं
यत्र यजत इत्येके ।

तस्यापरेते विमितं कुर्वन्ति । विमितशब्दः समचतुरस्रवाची ॥१४॥

तच्च—

प्राग्वृक्षम् ॥ १५ ॥

यस्य पूर्वापरौ चतः पृष्ठवर्धनः ॥ १६ ॥

पुरस्तादुच्चम् ॥ १६ ॥

यच्चतात् ॥ १६ ॥

प्रतिदिग्द्वारम् ॥ १७ ॥

दिक्षवतीकाषाण् करोतीति यच्चतात् ॥ १७ ॥

उदग्वर्जं वा ॥ १८ ॥

यावत्तः पक्षव्याहृत्तौ । न ह्युदग्वारविधायकं वाक्यमस्ति । पूर्वापरद्वारे तु विहिते उभयतो द्वारे अनुविहिते । तत्रा उभयतो द्वारः द्विर्द्वारं भवति उभयो द्वारः सह । तथा चालाया दक्षिणमपि द्वारमप्यगम्यते । धर्मवृक्षां हि प्रकृत्याह वधेनाऽहोताभिष्टु-
धंस्वरापद्वेदिति । होतुर्हि नियतं ज्ञानं, न च दक्षिणद्वारमन्तरेण त-
त्सम्बन्धेन भवति । तथा च सूत्रकारः दक्षिणतो निघ्नति होतुः स-
म्बन्धेन इति । अतो द्वारत्रयमेव सप्रमाणमित्युदग्वर्जमेवेत्युक्तम् ।
यत्तु दिक्षवतीकाषाण्करोतीति तद्विहित्येऽप्युपपद्यत एव ॥ १८ ॥

शालां २ वा ॥ १९ ॥

१ 'विमितं चतुरस्रं स्वाह्वारविप्रमाणत' इति परिशिष्टकार-
प्रामाण्यात् ।

२ शालाप्रमाणं चोक्तं परिशिष्टे 'विःशालपरतिः शाला स्यात्तदर्थेन
तु विह्वता' इति । तत्प्रामाण्ये च 'प्रमाणाधे वाङ्मयस्याश्रयास्यपुं ल-
क्षणं करोति तन्निरप्युक्तम्' इति नुल्लोक्तम् । अत्र विःशालपरतिर्मु-
ल्लरन्तः दशरतिरश्वामरन्तः तस्याः प्रथमे पदे भागे निरप्युक्तम्
तस्या अर्धे पक्षारविमिते भोवपक्षाङ्गनापमिति ।

फणेति विमितं वेति विकल्पः । शालादीर्घचतुरक्षा ॥ १९ ॥

परिवृतेऽ चोत्तरापरे ॥ २० ॥

क्रियेने इति वाक्यशेषः ॥ २० ॥

दीक्षाप्रभृतिशुक्लपक्षे पञ्चमीऽ सप्तमी वा
प्रसुतः ॥ २१ ॥

शुक्लपक्षे दीक्षेतेति वचनात् । तत्प्रभृति पञ्चमीऽ सप्तमी वा
प्रसुता भवति सौम्यमहर्भवतीति । एका दीक्षा निक्षो दीक्षा इति वाक्य-
द्वयमुपनिषजम् । दीक्षैकत्वं पञ्चमी प्रसुतः त्रिवे च सप्तमीमिति ।
एका दीक्षा निक्षो दीक्षा इति वक्तव्यं यत्पञ्चमीऽ सप्तमी वा प्रसुत
इत्युक्तं नदीक्षा शब्दत्रयार्थव्याख्येयत्वात् । दीक्षाशब्दो ह्यलौकि-
कस्तस्य किं वाच्यमत्यत उक्तं पञ्चमी सप्तमी वा प्रसुत इति । रु-
ष्णाजिनादिभिर्दीक्षितः सत्याश्विनहानि प्राक्प्रायणीयायाः दीक्षि-
तधर्मरास्ते तानि दीक्षाशब्दवाक्यानि तेषामिव सत्या एका दीक्षा
निक्ष इत्येवमादि । तथा आहीनेषु मास्तापवर्गतामभिधाय दीक्षाः
सुत्योपमच्छेपेणेत्युक्तम् । तथा दीक्षाषामुत्तमे ऽहनि वेद्यग्निमातमिति ।
अहं शब्देन रात्रिरप्युपलक्ष्यते । तमाहारात्परिच्छिन्न दीक्षेति
वाच्यम् । तासु दीक्षासु तेष्वहोरात्रेषु यूपच्छेदनमहाधीरकरण-
पनीवाहनानि ॥ २१ ॥

कालातिक्रमे नियतक्रिया प्राप्तकालत्वात् ॥ २२ ॥

मानुषादिप्रतिबलाः कालव्यतिक्रमे नित्यानि कर्तव्यानि । प्रा-
प्तो हि तेषां काल इति ॥ २२ ॥

न समत्वात् ॥ २३ ॥

समं ह्यत्र कारणम् । दीक्षितस्य सतो नित्यानामक्रिया । सो-
द्यापि दीक्षित एवेति ॥ २३ ॥

१ परि समन्तात् ऋत्यादिना वृत्तं परिवृत्तं, तस्मिन् ।

द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा १ ॥ २४ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

पुण्यहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम् ॥ २५ ॥

शिष्टानुस्मरणात् ॥ २५ ॥

प्रक्रमोत्थाने विरोधे ॥ २६ ॥

प्रक्रमोत्थाने वा पुण्येहानि भवतः । इतरत्र तु भुतिविरोधो
नियतफालत्वात् ॥ २६ ॥

न वा चोदितत्वात् ॥ २७ ॥

न चैनदङ्गीकर्तव्यम् । कुतः । अचोदितत्वात् । न ह्यत्र चो-
धना । स्मृतिस्त्वियम् । तेन यत्र भुतिविरोधो नास्ति तत्रास्याः प्रा-
माण्यामेव । विरोधे त्वप्रामाण्यामिति ॥ २७ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं यूपाहुतिं प्राग्धुत्वा

यूपान्ते वार्ध्नि मथित्वा दीक्षितस्याग्नि-

होमप्रतिषेधश्रुतेः ॥ २८ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं कर्तव्यम् । दीक्षाणामेव पूर्वे यूपाहुतिं हुत्वा
यूपान्ते वार्ध्नि मथित्वा । कुत एतत् । दीक्षितस्याग्निहोमप्रति-
षेधश्रुतेः । न दीक्षितस्याग्निहोमप्रतिषेधश्रुतेः चारणी चादाय
यूपान्तेमि मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति सम्प्रदाये विपर्ययः । दीक्षा-

१ अत्र चारणां दीक्षापक्षाः । एका दीक्षा निधो दीक्षा द्वादश-
दीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति । अत्रापलम्भः ' दशाहमवराध्य दी-
क्षितो भवति मासः संवत्सर वा यदा कृता, स्वादित्यपर विज्ञायते
च यदा ॥ दीक्षितः कृणो भवत्यथ मेघा भवति यदास्मिन्मन्त्रे कि-
ञ्चनभवत्यथ मेघो भवति यदाप्य कृष्णं चक्षुषोर्नदत्यथ मेघो भ-
वति यदास्य त्यचाप्यमर्घ्यायते इथ मेघो भवति यथा दीक्षेत् कृणो
यजेत् यदास्याह्नाः दीपते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति '

सु यूपच्छेदनमित्यस्य सूत्रस्यापराध्याय्या । यूपच्छेदात्प्राग्युपाहुति-
हुत्वा यूपं ग्रहयन्मैष्णव्यर्चा जुहोतीति श्रुतत्वात् । यूपान्तिकं वा-
ग्निं मधित्वेति चांशब्दो विकल्पार्थः । यत्पुनरुक्तं हि दीक्षितस्या-
प्रावेतामाहुतिं जुहोतीति स यूपान्तिकमग्नयनविधिशेष-
भूतोर्ध्वादो न प्रतिषेधावधिरिति । अपि च यूपाहुतिसमनन्तरमेव
भूपते यवान् परिधिष्टं भवति तदादत्ते यक्ष्णः शस्त्रं भवति तत्त-
क्षादत्ते त आयन्ति स ये यूपं ज्ञापयन्त इति । अतश्च दीक्षाणां प्रा-
ग्युपाहुतिं हुत्वेत्यपवाद्याय्या ॥ २८ ॥

उच्छ्रयणकाले वोभयः होमच्छेदने

सन्निधेः ॥ २९ ॥

उच्छ्रयणकाले वा होमच्छेदने भवतः । कुतः । तत्सन्निधौ हि
शिष्येते । यूपं ग्रहयन्मैष्णव्यर्चा जुहोतीति । दीक्षास्येव वा । दीक्षा-
सु यूपं क्षिन्तीति वचनात् । सन्निधिवंचनेन याज्यते ॥ २९ ॥

समारोह्याग्नी शालास्तन्मं पूर्वार्द्धं गृही-

त्वारणिपाणिराहेदमगन्मेति ॥ ३० ॥

समारोपः सूत्रत्रयसिद्ध इत्युक्तम् । स च नित्यधारिषक्षे
सर्वार्धेत्वाच्च भवति सर्वार्धे हि धारणमिति । सोमाधानेपि भग्निनि-
त्यधारितीति न समारोप इति सम्प्रदायः । अत्र पुनः शक्यते वक्तुम् ।
पुरुषधर्मोऽग्निनित्यधारिता । क्रतुधर्मश्च समारोपः । तदकरणे च
क्रतोर्यैगुण्यमितरत्र पुरुषस्य । क्रतोश्च सादृगुण्यं कर्त्तव्यं विरोधे
न पुरुषस्य । अतश्चिधः पक्षेपि तर्ध्वेति चेत् । न । सर्वकर्माधेत्वा-
धारणस्य । अरण्योरमावात् । अरण्यमाधेपि च न भवति । तथा च
मन्त्रलिङ्गम् । अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथा इति ।
ये पुनरत्रापि समारोपमिच्छन्ति त एव प्रष्टव्याः । अरण्योरमाधे
च शालास्तमग्न्यादने लौकिकारणिपाणिर्भवेत्येव यजमानसंस्का-
रात् । अधारणी पाणौ कृत्वा शालामध्यवस्यतीति । तस्यैव प्राजमा-
नम् । सधै न सर्वेणैव संवदेतेति यजमानं हि प्रकृत्याहाधारणीपा-
णौ कृत्वेति । द्वादशाहे च सर्वे अरणिपाणयो शृदधतिमग्न्यारमन्ते

द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा १ ॥ २४ ॥

भयन्तीति वाक्यशेष ॥ २४ ॥

पुण्यहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम् ॥ २५ ॥

शिष्टानुस्मरणात् ॥ २५ ॥

प्रक्रमोत्थाने विरोधे ॥ २६ ॥

प्रक्रमोत्थाने वा पुण्येहनि भवतः । इतरत्र तु धृतिविरोधो
नियतकालत्वात् ॥ २६ ॥

न वा चोदितत्वात् ॥ २७ ॥

न चैतदङ्गीकर्तव्यम् । कुत । न चोदितत्वात् । न ह्यत्र चो-
दना । स्मृतिसिद्धयम् । तेन यत्र धृतिविरोधो नास्ति तत्रास्याः प्रा-
माण्यामेव । विरोधे त्वप्रामाण्यमिति ॥ २७ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं यूपाहुतिं प्राग्युत्वा

यूपान्ते घामि मथित्वा दीक्षितस्याग्नि-

होमप्रतिषेधश्रुतेः ॥ २८ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं कर्तव्यम् । दीक्षाणामेव पूर्वं यूपाहुतिं कृत्वा
यूपान्ते घामि मथित्वा । कुत एतत् । दीक्षितस्याग्निहोममति-
षेधश्रुतेः । न दीक्षितस्याप्राग्वतामाहुतिं जुहोत्याज्य चारणी चाक्षाय
यूपाग्नेभि मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति सम्प्रदाये विरुद्धम् । दीक्षा-

१ अत्र चत्वारो दीक्षापक्षाः । एका दीक्षा लिङ्गो दीक्षा द्वावप-
दीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति । अत्रापन्तस्य 'दशाहमथरात्र्यं दी-
क्षितो भवति मासः' सद्यस्तर वा यदा कृश स्वादित्यपर विज्ञायते
च यदा वै दीक्षित एषो भवत्यथ मेघा भवति यदास्मिन्नन्तर्न वि-
ज्ञानभवत्यथ मेघो भवति यदाप्य वृष्ण चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेघो भ-
वति यदास्य त्यघाण्यमन्धीयते ऽथ मेघो भवति यथा दीक्षेत एषो
यजेत यदास्याङ्गानां दीयते जुहोत्येष तदिति विज्ञायत इति '

नापित उपतिष्ठते नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठ-
प्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम् ॥ ३६ ॥

स वै नयान्येवाग्रे निहतत इति प्रकृत्य सर्वं धूयत इति ॥ ३६ ॥

दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति ॥ ३७ ॥

पितारण्य च केनोन्मोचन कफतादिना । उजसि । उन्दीकृन्द-
ने । उजसि कलेदयति तिम्रयतीति । इमा आप इत्यनेन मन्त्र-
णा । गोदानं च दक्षिण गिरस्तः पार्श्वे गवि पृथिव्यां दीयत
इति गोदानम् ॥ ३७ ॥

यूपवत्कुशतरुणम् ॥ ३८ ॥

अन्तर्वधाति ॥ ३८ ॥

क्षुरेण चाभिनिधाय ॥ ३९ ॥

यूपवदेव ॥ ३९ ॥

छित्वोदपात्रे प्रास्यति ॥ ४० ॥

छिप्या केशानुदपात्रे प्रास्यति ॥ ४० ॥

एवमुत्तरं तूष्णीम् ॥ ४१ ॥

उन्दनादि सर्पङ्गोदानं करोति ॥ ४१ ॥

नापिताय क्षुरं प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

तेन केशश्मश्रुवपति ॥ ४३ ॥

भीत' इति । आपस्तम्बसूत्रे च अन्नमश्नाति सर्पिर्मधुमिधं दधि
मधु वा यदस्य मनसः प्रियं तदश्नाति तदेवास्यामुष्पलाकं भयतीति
विज्ञाप्यते तथादित् स्याद्यथा ततो दीक्षासु षणीय षणीया प्रतपु-
षेयापुरस्तादा केचनपताक्षाससो वा परिधानाद्भाजनमकं समामन-
न्ति' इति ।

इमधुनश्च क्षुरान्यत्वं प्रसिद्धम् । अतस्तेनेत्युच्यते ॥ ४३ ॥

आपो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युक्ता-
मत्युत्तरपूर्वाह्निम् ॥ ४४ ॥

इष्टायंत्वाल्बोदकुम्भोदफेनैव १ स्नानम् । उदिदाभ्य इत्यनेन
मन्त्रेण उक्तामत्युत्तरपूर्वाह्निम् ॥ ४४ ॥

क्षौमं यस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतम् ॥ ४५ ॥

क्षौममातसमहतमधौतम् । निष्पेष्टवै ब्रूयादिति त्रैपवृत्तं
प्रक्षालनं कृत्वा परिधत्ते ॥ ४५ ॥

चेदङ्गिरभ्युक्ष्य ॥ ४६ ॥

अङ्गिरभ्युक्ष्य वा परिधत्ते ॥ ४६ ॥

स्नातवस्यं वामौत्तधौतं विचितकेशं प्रसारि-
तदशं दीक्षातपसोरिति ॥ ४७ ॥

स्नातवस्यं वा अरजकशोभीकृत विचितकेशप्रसारितदश-
मित्यहतमपि । दीक्षातपसेरित्यनेन मन्त्रेण ॥ ४७ ॥

न नीर्वि कुरुते ॥ ४८ ॥

अर्गागिक परिधत्ते । समाचारपरिष्ठातमुत्तरायम् २ ॥ ४८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थातापरस्मिन्परिवृते पर्वो
तूर्णाम् ॥ ४९ ॥

१ तद्वागादिष्वित्यन्ये । अत्र ' इथावशस्त्रपु आति ' इत्याद्याः
सुप्रकारोक्तयः शरणम् ।

२ ' तत उत्तरीयं च धारयति ' इति पाण्यपाठान् । एवमेवेति
दृष्टिग्राहि, सर्वत्र तथैव दर्शनादेकगम्याधिगतायां प्रमाणाभावात् ।
अत्रार्थे ' तावन्वे याममी ' इत्याद्या ध्रुवो मूलम् । एक बाधो
यामो मीतिदर्शनात् ।

दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ४९ ॥

वपनं वा ॥ ५० ॥

वपनं च वा भवति वा न भवति । वपनाभावे च वितारणो-
न्दनादि न भवति, वपनार्थत्वात् ॥ ५० ॥

धेन्वनदुह्योर्नाग्नीयात् ॥ ५१ ॥

धेन्वनदुग्मासं नाशितम्यम् । स धेन्वे चानदुह्य नाग्नीया-
दिति वचनात् ॥ ५१ ॥

ऋतुमध्ये समाप्नानात् ऋतुधर्मोयमिति प्राप्त आह—

पुरुषधर्मो वासम्भवात् ॥ ५२ ॥

पुरुषधर्मं यथायं ऋतावसम्भवात् । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषे-
धो भवति । न चेह प्राप्तिरस्ति । कथं, येन दीक्षितस्य यथो व्रतो
विहितो निवृत्ते च यथास्ति हविः शेषमक्षतोक्ता । अतः प्रतिषेधस्या-
सम्भवात् पुरुषधर्मं यथायमिति संम्प्रदायः । इष्टाद्यनविषयोयं
प्रतिषेध इत्यपरे । तथा च प्रकरणस्यायाध इति ॥ ५२ ॥

असलमोजनं वा ॥ ५३ ॥

असलः पाथा स्थूल उच्यते । तस्य वा मोजनं भवति । अ-
श्नाग्येपाद्मसलं च द्रवर्तान् ॥ ५३ ॥

प्रपाद्याग्नावैष्णव एकादशकपालः ॥ ५४ ॥

प्रपाद्य यादुगृहीतं विमिति प्रवेद्याग्नावैष्णव एकादशकपालः
कचंन्यः । एकादशकपाल इति धुतिरनुकृता । एकादशशब्दपरि-
भाषादिभिः प्राप्तोति कपालमन्वयेति ज्ञापनाय ॥ ५४ ॥

आदित्येभ्यो वा चरुः ॥ ५५ ॥

सा चेयं स्वपदगनविभाषात्तदेक आदित्येऽथ चरुर्देवैर्वाप्यतीति
वचनात् ॥ ५५ ॥

प्राक्समिष्टयजुषः करोति ॥ ५६ ॥

दीक्षणीयां हि प्रकृत्य भूयते तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टय-
जुषस्य जुहति ॥ ५६ ॥

समिष्टयजुर्वर्जं वा ॥ ५७ ॥

समिष्टयजुरेष वा न जुहोति । सर्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न
जुहोतीति घचनात् । अतश्च यर्हिहोमादयः प्रवर्त्तन्त एव । धौवा-
ण्यस्यौद्गमणेषु विनियोगउक्तः पञ्चमं जुह्वां धौवमासिच्येति । तद्वि-
नियोगोत्तरं यर्हिहोमादय इति न्याय्यम् ॥ ५७ ॥

उपांशु चरन्ति प्रागग्नीषोमीयात् ॥ ५८ ॥

तस्मात्तत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति
घचनात् ॥ ५८ ॥

वागन्तेन वा दीक्षणीयां नीचैस्तरां नीचैस्तरा-

मितरे ॥ ५९ ॥

वायत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुश्रूयात्
मन्द्रं प्रायणीयायाम् मन्द्रतरमातिष्यायाम् ॥ ५९ ॥

उपांशुपसदः १ ॥ ६० ॥

उपांशुपसदित्युपांशुपसदो भवन्ति । उपसदानुपांशुत्व-
विधानात्प्रागग्नीषोमीयादुपांशुपक्षाविदमन्यत्पक्षान्तरं तत्रैव दीक्ष-
णीयादिषु स्रष्टविकल्प इति । तथा च वागन्तपक्ष एव तत्रो महेत्य-

१ 'घाटयति धौवमाग्नेयं यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनापांशु चरन्त्य-
धौवेषां वायत्यर्यय धामभवति तावती दीक्षणीयायामन्याद् ततो नीचै-
स्तरां प्रायणीयां ततो नीचैस्तरमातिष्यायामुपांशुपसदम्धौवणीयां-
भीयं, मन्त्रेण वा दीक्षणीयायां मन्द्रतरेण प्रायणीयायां मन्द्रतमना-
तिष्यायामुपांशुपसदम्धौवणीषोमीय, उपांशु वा दीक्षणीयायामु-
पांशुतरे प्रायणीयायामुपांशुतममातिष्यायामुपांशुपसदम्धौवणीषो-
मीय' इत्यापस्तम्बसूत्रमप्यत्र गतकम् ।

धर्पुरुषांश्चित्युपांश्चुत्वमुच्यते प्रागतीयोमीयादुपांश्चुपक्षे च दीक्षि-
तोयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुचैरित्युचैश्चमुच्यते ॥ ६० ॥

शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यंक्ते कुशेषु नवनीतेन
शीर्णोध्यनुलोमः सपादको महीनां पयो-
सीति ॥ ६१ ॥

शालायाः पुरस्तात्कुशेषु व्ययस्त्रिं यजमानमध्वयुं रथैश्च ॥
तमभ्यनक्तीनि वचनात् । नवनीतेन शिरस आरभ्य अनुलोमं
महीनां पयोमीत्यनेन मन्त्रेण सपादकश्चाभ्यङ्क्त इति ॥ ६१ ॥

वृत्तस्येत्यस्यावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेन ॥ ६२ ॥

वृत्तस्येत्यनेन मन्त्रेणाक्षी अनक्ति । त्रैककुत्पर्यतः । तदीयम-
ञ्जनं त्रैककुदाञ्जनेन यत्सौवीरकमिति प्रसिद्धं तेनाञ्जनेन स्वयं यज-
मानः ॥ ६२ ॥

अभात्रेऽन्यत् ॥ ६३ ॥

त्रैककुदामाघंभ्येनाञ्जनेन ॥ ६३ ॥

द्विर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं पराक् ॥ ६४ ॥

पराशुपानक्तीनि वचनात् । परागज्येते मैतश्चामुतश्च ॥ ६४ ॥

सकृत्सकृन्मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इत्यान्तरवाद्य । प्रच्छञ्जने मन्त्रपरिप्राप्तौ वचनात् सङ्गम-
प्रवचनम् ॥ ६५ ॥

शरेपीकया साग्रया ॥ ६६ ॥

सत्तूलाभ्याथनक्तीति ॥ ६६ ॥

कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति पात्रयति सप्तभिः
सप्तभिः प्रतिमन्तमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विर-

परि नाभ्युन्मृज्य प्रदक्षिणः सकृदवाङ् ॥ ६७ ॥

कुशा एव पवित्राणि कुशपवित्राणि । तैर्यजमानं पावयति
सप्तभिः सप्तभिश्चत्पतिर्मेति प्रतिमन्त्रम् । अक्षिदेणोति सर्वत्र अनु-
पङ्गः । द्विरुपरि नाभ्युन्मार्जनम् । प्रदक्षिणः सप्तभिः सप्तभिः । स-
कृद्यावाङ्नाभेः सप्तभिरेव च । एवं च सप्तभिः सप्तभिः पावयती-
त्युपक्रम्य पक्षाविशतिरेवैव सप्तर्षादशुपपद्यते ॥ ६७ ॥

एकेन त्रिभिः सप्तभिर्वा ॥ ६८ ॥

एवमपि हि ध्रूयते पवित्रं प्रकृत्य तदा एकः स्यात्
अथो अपि त्रीणिस्तुः अथो अपि सप्तस्थुरिति एता एषो-
भयम् पवित्रस्य कपोद्याङ्नाभेरुपरि एवेति । काण्ठीयार्या तु नपकृ-
त्यः पावयति इति ध्रूयते । तत्कथमुपपद्यते । चित्पतिर्मेत्येवमादिभि-
र्मन्त्रैः साध्यासमेकं पावनमुपरि नाभिं, तथा द्वितीयम् । एवमेष स-
कृद्वर्णाङ्गिति । एवं चाध्यासोपेक्षया नपकृत्यः पावययतीत्युपप-
द्यार्थं भवति । अथ्याससमुदायापेक्षया च द्विरुपरि नाभिं सकृदवा-
ङ्गिति च सूत्रं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

एकशतेन वा राजसूये ॥ ६९ ॥

पावयति वाक्यदो विफलपार्थः ॥ ६९ ॥

आवोदेवास इति वाचयति ॥ ७० ॥

यद्वयजमानकं सर्वेषां वाचनम् । श्रूतेति च प्रयोगः ॥ ७० ॥

स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते नाना

हस्तयोः ॥ ७१ ॥

नाना पृथक् हस्तयोः । द्वे अपि कनिष्ठिके सङ्गोचयति स्वा-
हा यज्ञमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ७१ ॥

एवः शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥ ७२ ॥

एवमेवाङ्गुल्यचनं शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥ ७२ ॥

उत्तमेन मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा

वाग्यतः ॥ ७३ ॥

उत्तमेन मन्त्रेण मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतो
भवति ॥ ७३ ॥

अङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजति ॥ ७४ ॥

अङ्गुली उत्सृजति ॥ ७४ ॥

वाग्यतं प्रवेशयत्याहवनीयगार्हपत्या-

वन्तरेण ॥ ७५ ॥

घाविषसर्गकालस्यानुकृत्वादेवमस्त एव वाग्यत इति । एवं
मुष्टिकरेण वाग्यमनोदकपे प्रवेशने न वाग्यत इति । अथनाहवनी-
यगार्हपत्यावन्तरेण प्रवेशनम् ॥ ७५ ॥

सोस्य सञ्चर आ प्रसवात् ॥ ७६ ॥

सोस्य यजमानस्य सञ्चरो भगवता सुत्यायाः । आङ्गप्रयोगस्ता-
मर्यादा मर्यादा द्रष्टव्या वाग्विधिरिति ॥ ७६ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमभ्यञ्जनादि

तूष्णीम् ॥ ७७ ॥

दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ७७ ॥

अपरेण वा प्रवेशयति ॥ ७८ ॥

प्रकृत्यागार्हपत्याहवनीयौ वा अन्तरेणेति विषयः । यदुया-
जमानके अङ्गुञ्जनादि बाहुगृहीतप्रपादनान्तं पर्येषस्य संस्कारव-
त्पाद । अस्तु दीक्षायामपि प्रपादनान्तमेकैकस्यैव ॥ ७८ ॥

औद्भ्रमणानि जुहोति स्यात्याः स्तवेणाकूत्या

इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

भौद्रमणानीति वैदिकी संज्ञा । तथा हि संव्यवहारो दृश्यते ।
प्राकृतान्यौद्रमणानि द्रुवेति । स्वात्त्याः सकाशात् स्ववेण व्याकृत्या
इति प्रनिम्नत्वम् ॥ ७९ ॥

तृतीयं जपत्येव ॥ ८० ॥

तृतीयं मन्त्रं जपत्येव न जुहोति।एवकारकरणञ्च स्वस्यागाय-
स्वित्तस्यैव जपः ॥ ८० ॥

पञ्चमं जुह्वां ध्रौवमासिष्य द्विश्च स्वात्त्याः
स्ववेण तृतीयः स्वमभिपूरयति विश्वो-
देवस्येति ॥ ८१ ॥

पञ्चमं होमं प्रति ध्रौवमाज्यं जुह्वामासिष्य द्विश्च स्वात्त्याः स्व-
वेणासिष्य तृतीयः स्वमभिपूरयति।अधिकारात् स्वात्तीत एव । अ-
भिपूरणस्य इष्टार्थत्वात् । जुह्वामासिष्य ॥ ८१ ॥

एतामेव वा पूर्णा जुहुयात् ॥ ८२ ॥

तमेवैकामाहुतिं पूर्णां जुहुयात् । तं वै यद्येतां जुहुयात् पूर्णां
जुहुयादिति ध्रुवेः । दीक्षणीयाद्ब्रह्मशेषमाध्यायादीक्षणीयाद्भौद्र-
मणानि । एवं सति दीक्षणीयामाये अस्त्रियहे न भवन्ति । अत ऊर्ध्वं
यदि होमादय इति ॥ ८२ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मांसस-
हिते स्यूतान्ते तदर्मसु पश्चादासज्जनवर्ती
निदधाति ॥ ८३ ॥

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनप्राये कृष्णाजिने उपस्यूतानीति व-
चनात् । मांससहिते मांसांवलक्षितप्रदेशासम्बन्धे । स्यूतान्ते विदु-
स्तनुमन्तान् । तस्य कृतसम्प्रसारणस्यैतद्व्यं स्यूतान्त इति । परिशी-
यिता भग्तापयोले स्यूतान्ते । तर्पसु पश्चात् चर्मणोदि यिकर्तन
काल एव अस्त्रकैर्पित्तन क्रियते । तेन पशून्वादीन्वादिच्छिद्रेषु परिसं-

चनम् अन्यत्रानियमः । आसञ्जनयती नागवन्तका येनासन्ध-
ते तदासञ्जनं अवलग्नमित्यर्थः । उक्तलक्षणे कृष्णाजिने
निदधाति ॥ ८३ ॥

एकं चेत्यश्वात्पादाद्विगुणम् ॥ ८४ ॥

एकं चेन्निदधानि पञ्चमपादौ गृहीत्वा द्विगुणं क्रियते तत्पश्चा-
दन्नं प्रत्यक्ष्यतीति यचनात् ॥ ८४ ॥

दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः ॥ ८५ ॥

यजमानः । स हि दीक्षने इति । जान्वाच्य भूमिं गमयित्वास्ते ।
माङ्गजाम्बक उपविशतीति श्रुते ॥ ८५ ॥

शुक्लसन्धिमालभते ऋक्सामयोरिति ॥ ८६ ॥

कृष्णाजिनयोः ॥ ८६ ॥

दक्षिणजानुनारोहति शर्मासीति तेनास्ते-
ऽपरन्ते ॥ ८७ ॥

तेनैव दक्षिणजानूपालक्षितप्रवेष्टेन अपरन्ते कृष्णाजिन-
स्यान्ते ॥ ८७ ॥

मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतं शणमुक्षमिश्राम-
न्तरां वासस ऊर्गसीति ॥ ८८ ॥

मेखलां बध्नीते ऊर्गमीत्यनेन ग्रन्थेन । वेणिं प्रचितां न
रज्जुगद्वलीनाम् । त्रिवृताम् त्रिप्रचितां सा वै श्रद्धावतीति । शणमुक्ष-
मिथां शार्णा मयानि । मुक्षयलघनां न्यस्ताभवतीति यचनात् । अग्न-
रां वाससः । तस्मादग्निराससो भवतीति । मेखलावन्धनमप्य-
योर्मेखलाया यजमाने दीक्षयतीति श्रुते ॥ ८८ ॥

नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति ॥ ८९ ॥

नीविरपर्वित्तपोप्यते ॥ ८९ ॥

शिरः प्रोर्णते ॥ ९० ॥

विष्णोः शर्मोति ॥ ९० ॥

कृष्णविषाणां त्रिवर्लि पञ्चवर्लि वोत्तानां द-

शायां वज्जीति ॥ ९१ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितत्वाद्योत्तरे सिद्धि वज्जीन इति नोक्तम् ।
तां पाध्वयुर्वध्नाति । कृष्णविषणया यजमान दीक्षयतीति
वचनात् ॥ ९१ ॥

तथा कण्डूयनम् ॥ ९२ ॥

क्रियते ॥ ९२ ॥

उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्य भ्रुव उपरीन्द्रस्य

योनिरिति ॥ ९३ ॥

एनया कृष्णविषाणया । स च कृष्णविषाणा संस्कार इति
सम्प्रदायः । मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य योनिरसीति । एय च नाशे ऽपि
संस्कर्त्तव्येति । नैत्यधरे । दीक्षिणसंस्काराभिप्रवृत्तरसंस्कारोयमिति
गम्यते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनभूतद्रव्याभिभागमुचितमेव क्रिया
च यजमानावेति ॥ ९३ ॥

भूमौ चोलिखति सुसस्या इति ॥ ९४ ॥

महद्योपकायय ॥ ९४ ॥

मुखसम्मितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति ॥ ९५ ॥

मध्ययुर्वेजमानाय ॥ ९५ ॥

उच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयति ॥ ९६ ॥

तमुच्छ्रयतीति वचनात् ॥ ९६ ॥

तं दक्षिणत उपधत्ते ॥ ९७ ॥

तन्निर्देशाचार्यलक्षणमुपधानम् न पदार्थतया ॥ ९७ ॥

अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने ॥ ९८ ॥

अत्र द्वैकेद्वुलीभ्यन्यश्नन्ति घाचं च पण्डुतीति वचनात् ।
पाण्डो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाता पर्त्नी तृष्णी युगपन्मेख-
लादि ॥ ९९ ॥

दीक्षयतीति घाकयजेय ॥ ९९ ॥

योक्त्रेण वा ॥ १०० ॥

सन्नहति । घा न सन्नहति । योक्त्रेण पर्त्नी दीक्षयतीति व-
चनात् । दीक्षार्थमेतत् । प्रमद्वात्पत्नीमन्वहनं च । स योक्त्राया इति
योक्त्रनिवृत्तिरुक्ता । एवं यत्कैश्चिदैष्टिकयोक्तधर्माः क्रियन्ते इति
तदयुक्तम् ॥ १०० ॥

जालं वा शिरसि तिपर्यायम् ॥ १०१ ॥

जालं शिरसि पत्न्या भवति । त्रिपर्यायमेकर्यायं वा ॥ १०१ ॥

पृथुमुखो यज्ञियवृक्षशङ्कुः कण्डूयने ओलेख-
नात्करोति मेखलादि चेत् ॥ १०२ ॥

कर्म भवति । तत उल्लेखनात्करोतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

कृष्णाजिनादि चेद्वृण्डान्तम् ॥ १०३ ॥

अथ कृष्णाजिनादि दृष्टान्तम् । एवं ध्रूयते आग्राधैष्णयमे-
कादशकपालं निधेपेद्दीक्षिष्यमाणः । तथा कृष्णाजिनेन दीक्षयति
मेखलया दीक्षयति कृष्णविषाणया दीक्षयति दण्डेन दीक्षयति ।
तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमाग्राधैष्णयेन दीक्षासंस्कारः क्रियते
उत कृष्णाजिनादिभिः । अथ वा सर्वैरिति । किं तावदास आग्रा-
धैष्णयेनेति । श्रुतं पतत्येवं हि ध्रूयते । आग्रा धैष्णयमंकाद-

शकपालभिर्यपेदीक्षिष्यमाणा इति । दीक्षासंस्कारेण व्याप्यमानो
 गृह्यमाण आग्रावेष्णवं निर्धपतीति । एतच्चैवमुपपद्यते यद्यनेन
 दीक्षा संस्कार उपजन्यत इति । एवं च सति कृष्णाजिनादीनां
 सम्पत्त्यर्थता भवति । कृष्णाजिनेन दीक्षयति । कृष्णाजिनमस्य स-
 म्पादयति । कृष्णाजिनवन्तं करोतीत्यर्थः । तथा कृष्णाविषाणाया
 सम्पन्नं करोति, द्युद्धेन चेति । अथ प्रयोजनमेवां कृष्णाजिनस्यास-
 नम् । कृष्णाविषाणाया कयद्वयनम् । द्युद्धस्य गवादिनिधारणम् ।
 किं चिदप्यत किञ्चिद्वाक्यादतः सम्पत्त्यर्थतैपामित्येवं प्राप्त उच्यते ।
 नैतदेवम् । न हि दीक्षिष्यमाण आग्रावेष्णवं निर्धपतीत्यनेन दीक्षा-
 संस्कारः कियत इत्युच्यते । किं तर्हि भविष्यन्ती दीक्षा आग्रावेष्ण-
 वातुष्टानाथ निर्दिश्यते । अयं हि लुब्धः यद् लुब्धविभक्तिश्चान्यत-
 ने भविष्यति भवति । भविष्यत्यथ कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षेत्याग्रावे-
 ष्णवं निर्धपेदित्यस्यार्थः । आग्रावेष्णवेन दीक्षा कियत इति । यथा
 भोक्ष्यमाणा आचामेदिति भविष्यन्ती भुजिक्रिया आचमनविधानाय
 निर्दिश्यते । नाचमनेन भुजिर्निष्पाद्यते । एवमिहापि दीक्षिष्यमाण
 आग्रावेष्णवं निर्धपेन्न तेन दीक्षितः कियत इत्युच्यते । यथा सोमेन
 यक्ष्यमाण आदधीतेत्यनया लुब्धविभक्त्या सामयाग आधानं प्रतिनिर्दि-
 श्यते । एवमिहापीति । अपि च कृष्णाजिनादीनां साक्षात्कारेण दी-
 क्षासंस्कारः प्रतिविधीयते । कृष्णाजिनेन दीक्षयतीत्येवमादिना । तेषां
 सम्पत्त्यर्थत्वे लक्षणाभिज्ञता भवति श्रुतिश्चयाधितेति । अतश्च कृष्णा-
 जिनादीत्येव दीक्षाकरणानि आग्रावेष्णाश्च इति । यद्येवमेककार्यत्वा-
 द्विकल्पः तस्मात् भवति । नात्र विकल्प अदृष्टसंस्कारोपजनकत्वा-
 द् । अदृष्टा हि दीक्षासंस्कार परिपूज्यते । अत एककार्याद्येपि न
 विकल्पः । यथाघारे श्रुत्वादीनामिति । तथा च पाके कर्त्रादीनाम् । क-
 र्त्तृतावत्करणानि समाधत्ते । स्थालीसंयवनसम्प्रधारणम् करोति, का-
 ष्ठाणि ज्वलनमभिनिर्धत्तयन्ति, र्दधी च घट्टनमिति, एकप्रयोजनत्वेऽप्य-
 घान्तरकार्यमेवात्र विकल्पः । एवमिहाप्यास्नानसामर्थ्याद्वान्तरका-
 र्याणि कृष्णाजिनादीनां कल्प्यन्ते । तस्मात् विकल्पः । ननु च कृष्ण-
 विषाणाया कण्डूयतीति कण्डूयनार्थता कृष्णाविषाणाया इति । सत्यमे-
 वम्, तत्परिग्रहफाले निर्दिष्टकार्यं तु न निययते । तस्मादीक्षार्थमे-
 घोत्पन्नायाः कण्डूयनार्थतापीति । अपि च भगवतः कात्यायनाचार्य-
 स्यापनेयामिमायो येनास्त्रियेण दीक्षणीया पुरुषसंस्काराशीर्धर्जमिति

सूत्रितम् । यदि हि दीक्षणीया पुरुषसंस्कारार्थास्त्याज्य भेदेनोपादा-
ने नाकारिष्यत् । करोति च । तस्मादपुरुषसंस्कारार्थताग्नौघैष्णवस्य
कतूपकाराय ह्याह्वानमस्येति । स च देवतापरिग्रहद्वारेणेत्युक्तमेवा-
द्यायेण । अग्न्युपगम्यापि हूमः । यद्यपि आग्नायैष्णवस्य दीक्षार्थता
मघेत् दण्डान्तरेथ दीक्षितो भवति न तावन्मन्त्रेणेति । चिन्तायाः
प्रयोजनं यदि नाम भानुपादेः प्रतिपालात्प्राग्दण्डप्रदानादग्निहोत्रका-
भापतेत् प्राप्तनिमित्तत्वाद्दीक्षितत्वाच्च हातव्यमग्नाग्निहोत्रमि-
ति । एवं तावदाग्नायैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकरणे अनुपवेशो नास्ती-
त्युक्तम् । यथानुपवेशो भवति तथोच्यते । लृङ्गविभक्तिः क्रियार्थ-
त्वेपि स्मर्यते । तुमुपबुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यनुवर्तमाने लृङ्-
त्वेति सूत्रितं चण्डदात् क्रियायां क्रियार्थायामिति । अत्रादाहरणं
कारिष्यामीति प्रजति हरिष्यामीति प्रजतीति । एष-
मिहापि दीक्षिष्वमाणो निर्यपेदित्याग्नायैष्णवस्य दीक्षा-
संस्कारकरणे अनुपवेशः शक्योयक्तुम् । एषमपि हि दण्डान्तरे-
थ दीक्षितो भवति । नाग्नायैष्णवेनेति ॥ १०३ ॥

अन्यो दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह तिरुधैः ॥ १०४ ॥

अग्न्यशब्देन चाग्न्युत्तमिन्निकर्षाप्रतिपत्त्याता गृह्यते । स ह्यन्य
अ भवति । समाख्यानुग्रहश्च । उद्यौराग्निं चोपांशु पक्ष उच्यते ॥ १०४ ॥

ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि श्रुतेः ॥ १०५ ॥

तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव हूपादिति
यच्चनत् ॥ १०५ ॥

आस्तमयाद्वाचं यच्छति ॥ १०६ ॥

स वाचं यम आस्त आस्तमयात् इति ॥ १०६ ॥

अस्तमिते दीक्षितवाचं विसृजस्व पत्नि वाचं

विसृजस्वेति तिराह ॥ १०७ ॥

दीक्षित वाचं विसृजस्वेति त्रिरक्ता पात्र वाचं विसृजस्वेति त्रिर-
च्यते । तद्यथाय समासेनोक्तम् । अनेकयजमानकं विपरिणामः ॥ १०७ ॥

अग्निमभ्यावृत्य वृतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं
विरुक्त्वाग्निर्वह्नेति च सकृत् ॥ १०८ ॥

अने कृणुतेत्यस्य व्रतकरणार्थेना सामर्थ्यात् । अग्निर्वह्नेति तु
वाग्विसर्गार्थम् । तथोच्यते । अनेनैव वाचं विसर्जयेद्व्रतं कृणुत व्रतं
कृणुतेति तद्वाग्विसर्गस्य कालोपलक्षणार्थम् ॥ १०८ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वा ॥ १०९ ॥

वाचं विसृजने वा अग्निर्वह्नेति विकल्पः ॥ १०९ ॥

अत ऊर्ध्वमामुष्टिविसर्गादनस्तमितेऽनुदिते
च त्रिराह दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं
यच्छेति ॥ ११० ॥

पूर्वपद्मिसंस्पर्शप्राप्तिसिद्धिः ॥ ११० ॥

यथोक्तं विसर्जनम् ॥ १११ ॥

इह वाग्विसर्जनकाल उक्त एवास्तमिते वाचं विसृजयेति ।
उदिते स्वर्णावाचायैष वाग्विसर्गोभिहितः । स यथोक्तप्रहणेन धु-
ह्यते । तत्र धुकमुखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे वाचं विसृज्य
संमिदाधानमिरयुषमस्य एवमुदितं भस्मोद्वपनादि इत्युक्तम् ॥ १११ ॥

वृतदुधे दोहयति ॥ ११२ ॥

कारितशब्दादुद्वेगना गावो धुष्येति ॥ ११२ ॥

तत्क्षीरवृत्तौ भवतः ॥ ११३ ॥

तयोः क्षीरं तत्क्षीरम् तद्वृत्तौ भवतो दम्पती । तस्य पिमाणे-
नैकस्य गौरेकस्य । यद्यपि हि दक्षिणाम्नी पत्न्या पूतमप-
ममिति ॥ ११३ ॥

प्रथमे वृते व्रीहियत्रयोरन्यतरमावपत्यु-

भावेके ॥ ११४ ॥

तस्यैके प्रथमे घृत उभौ घ्रीदियवावाचपन्तीति प्रकृत्य तस्माद्-
न्यतरमेवावपेदित्युक्तम् । अतो विकल्पः ॥ ११४ ॥

तद्व्रतमदोहे ॥ ११५ ॥

अदोहे घृतबुद्धः तद्व्रतं भवति । तच्च प्रथमं पयः । अग्नय-
प्रतिनिधिरित्युक्तमेव घृते असङ्गो न नियमयद्वादिति ॥ ११५ ॥

सर्वोपधुः सर्वसुरभि चैके ॥ ११६ ॥

सर्वोपधुः सर्वा ओपधयः सर्वसुरभिः पिप्पलादिः ॥ ११६ ॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणं दक्षिणाम्नौ पत्न्याः ॥ ११७ ॥

दीक्षितमत्तस्य पत्नीमत्तस्य च ॥ ११७ ॥

यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य १ ॥ ११८ ॥

घृतं भवति । ते च तदभूते उपादेये नेह अन्ये इति । अग्नाव-
धिधितस्य भक्षणप्रतिषेधात् ॥ ११८ ॥

घृतं प्रयच्छत्युत्तित्तमपररात्रे सायं दोह-

मपराह्णे प्रातर्दोहम् ॥ ११९ ॥

अथास्मै घृतं प्रयच्छतीति विहितत्वादध्ययुः । ऊर्ध्वमं-
सित्तमनुसित्तम् सायं दोहमपररात्रे प्रातर्दोहमपराह्णे ॥ ११९ ॥

दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं स्वासने ॥ १२० ॥

१ तण्डुलानां शिथिलः पाकौ यवागू उच्यते । पयस्तप्तं छायोप-
रि दद्यात्सिन्धोदकमग्न्याव्य यदुघनीभूतं दधिसदृशं द्रव्यं स्यादयां
तिष्ठति तदामिक्षोच्यते ।

उपस्पर्शनमाचमनम् १ । कृत एतत् । लिङ्गात् । मानुषाय
 वा एष पुराशनायाचनेनिकेयात्र दैव्यै धिये इति । यत्तत्पूर्वं मानु-
 षाशनकालेचनेजन तदेवेदमिति ध्यापयति । तत्र च मन्त्रविधानम् ।
 उदकोपस्पर्शनमाचममेवेति सम्प्रदायः । स्वासनशब्देन च कृष्णाजिने
 अभिधीयते ॥ १२० ॥

ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मये पात्रे ॥ १२१ ॥

पत्नी लौहे ॥ १२२ ॥

ताम्रमये । नस्याश्च मक्षयमात्रमेव भवति नेति फलव्यता ।
 ऋषिद्वितयात् ॥ १२२ ॥

भ्राताः पीता इति नाभिमालभते ॥ १२३ ॥

यजमानः ॥ १२३ ॥

मेक्ष्य कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चित्पद्मा-

दत्त इयं त इति ॥ १२४ ॥

मिहमेचने । मूत्रपुरीषे कुर्वन्प्रित्यर्थः । लोष्टं किञ्चिष्ठा-
 दत्ते । किञ्चिच्छब्देन च काष्ठपाषाणाद्यपि गृह्यते । पाशब्दो
 धिक्कल्पार्थः ॥ १२४ ॥

अपो मुखामीति मेहति ॥ १२५ ॥

पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधाति ॥ १२६ ॥

षट्पुटीतं तावन्तिमुञ्चति ॥ १२६ ॥

अग्ने त्वमित्युक्त्वास्त्रपित्यधः प्राङ्-

---

१ हरिद्रागिनिस्पृशपस्पर्शनपदेन स्पर्शनं मात्रं स्त्रीभिर्यन्ति । शतपथे
 सर्वत्रोपस्पृष्टतेत्यर्थे प्रयोगात् ।

क्षिणतः ॥ १२७ ॥

दक्षिणतः चितानस्य प्राक्किशराः स्त्रापिति ॥ १२७ ॥

अग्निमभ्यावृत्तं त्रिबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन-

इति वाचयति ॥ १२८ ॥

अथ यत्र सुप्त्या पुनर्नावद्रास्पर्श भवति तद्वाचयतीति
वाचयति ॥ १२८ ॥

त्वमग्न इत्याह कुब्जाऽवृत्यं वा व्याहृत्य ॥ १२९ ॥

अवृत्यं अश्लीलम् ॥ १२९ ॥

लब्धमालम्ब्य वाचयति रास्वे यदिति ॥ १३० ॥

रास्वे यदित्यमु मन्त्रम् । आलभ्येति च कारितत्वाद्ध्येपणा
मालम्ब्येत्येवमादि ॥ १३० ॥

अशक्येभिन्तणम् ॥ १३१ ॥

आलम्बनाद्यक्ताघतेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रण करोति ॥ १३१ ॥

शूद्रसम्प्रवेशसम्भाषाप्रत्युत्थानाभिवादो-

दकावायवर्षाणि वर्जयेत्प्रागवभृथात् ॥ १३२ ॥

दीक्षितधर्मो यत्ने इति प्रागवभृथादित्युक्तम् ॥ १३२ ॥

परिह्वालं वदति ॥ १३३ ॥

परिह्वालं मृदूच्यते ॥ १३३ ॥

विचक्षणचनसितवतीं वाचम् ॥ १३४ ॥

विचक्षणा संस्कृतोच्यते । चनयती चन इत्यप्रताम ।
अन्नवतीं अविद्राणां चनसितवतीं सत्यवतीं वाच वदति इति ॥ १३४ ॥

शालासनास्वप्नौ सन्धिवेलयोः ॥ १३५ ॥

त्यनुग्रहात् । एवं वहवः प्राकृताः पदार्था अनुगृहीता भवन्ति । इ-
 क्षो च फल भूयस्त्वं भवतीत्यभिप्रायः । अनुयाजप्रतिषेधश्च भवति ।
 तदिदं न भवति नानुयाजान्यजन्तीति । तथा तच्छब्दं भवति न
 पक्षाः संयाजयन्तीति । एतद्योत्तरे शक्यन्ते इदं नोपपद्यते । न
 पूर्वं इति ॥ १५१ ॥

एवं प्राप्त आह—

ग्रहणादप्रवृत्तिः ॥ १५२ ॥

शतशतग्रहणादिद्वान्तग्रहणाद्योत्तरप्राप्तवृत्तिः । कुतः । कुत
 एव शास्त्रार्थे इति ॥ १५२ ॥

संस्वराश्रुतेश्च ॥ १५३ ॥

आतिथ्याः दधिर्निरयपन्निति प्रकृत्याह तस्येडोपहृता साध्या-
 जामुस्तस्मात्त एव इदं न भवति । असुरेभ्यो विश्वजिदेवैः स्वरमा-
 योरिदं न भवति एव परित्यक्तमिति । एतच्च पूर्वं एवोपपद्यते नोत्तर
 इति ॥ १५३ ॥

अनुयाजप्रतिषेधस्य तर्हि समाधिर्वक्तव्यः । सोमि-
 धायते—

नित्यानुयादोनुयाजप्रतिषेधः ॥ १५४ ॥

अनुयाजप्रतिषेधः स इदं न संस्तवार्थः । एवं प्रशस्तमिदं न
 येनात्रानुयाजा अपि नञ्प्रत्यय इति ॥ १५४ ॥

उपरवदेदो प्रतिप्रस्थाता रोहिते चर्मण्यानडुह्ये
 सोमं निवपति ॥ १५५ ॥

आपयति ॥ १५५ ॥

विक्रय्येनं विचिनोति कौरसः शूद्रो वा ॥ १५६ ॥

कुरिमन्तं कर्मकरोति कौरसः । विचयन्तं च पर्वणोत्सव-
 यदनम् ॥ १५६ ॥

ब्राह्मण उपास्ते ॥ १५७ ॥

॥ च प्रकृतं यद्य भृत्विग्विशेषः । ब्रह्मपुरुषो ब्राह्मणाच्छ-
सी । कृताकृतप्रत्यवेक्षयाय ब्रह्मा हि व्यापृतः प्रायणीये ॥ १५७ ॥

उदकुम्भश्च पुरस्तात् ॥ १५८ ॥

भवन्ति शायान्तरात् । स्वशायायामपि च क्षपते । अथ य-
दपामन्ते क्रीणातीति । अथायं च निवाप ॥ १५८ ॥

शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्वि-

गृह्णाति ॥ १५९ ॥

उपरिष्ठादशायपावरणविघ्नानादिह्यविधानम् । ध्रौवं जुह्वां च-
॥ कृषो विगृह्णाति ॥ १५९ ॥

तत्र च—

वर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्नावदधात्येषा

त इति ॥ १६० ॥

अनेन मन्त्रेण । वर्हिर्महपाय विनियुक्तमेव प्रहीत-
व्यम् ॥ १६० ॥

जृरसीति जुहोति ॥ १६१ ॥

चतुर्गृहीतम् ॥ १६१ ॥

शुक्रमसीति हिरण्यमुदधृत्य देवां तृणं

निदधाति ॥ १६२ ॥

शुक्रमसीत्यनेन मन्त्रेण हिरण्यमुदधृत्य देवां तृणं निद-
धाति ॥ १६२ ॥

सूत्रवद्धं हिरण्यं कुरुते ॥ १६३ ॥

यजुह्वां प्राप्तं तदेव । अत्र प्रायणीयाप्रतिपत्तिः श्रमाति । त-
च्छेयभूतद्रव्यं हि विनियुक्तमिति । प्रायणीयाशेषभूतद्रव्यसाध्यादि
सर्वायमाहुतिः सोमक्रयार्थं । एवं हि ध्रुयते । याम्ये सोममयणी
निशानेन तामेतयाहुत्या प्रीणाति प्रतिपा सोमं प्रीयानीति । एवं च

सन्धिबेलयोः शालायाभासितव्यम् । न च रचप्यात् ॥१३५॥

वेद्याः सुत्यासु ॥ १३६ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु वेद्याभासितव्यम् ॥ १३६ ॥

अप्रायश्चित्तमपराधे ॥ १३७ ॥

नाप्रप्रायश्चित्तिरिति प्रतिगुप्यमेवैतस्मात् इति वचनात् ॥१३७॥

इतरेतरस्मिन्वोपह्वमिच्छेरन् ॥ १३८ ॥

इतरेतरोपह्वो वा भवति । स यदुपजमानये ॥ १३८ ॥

पत्न्यामेकदीक्षी ॥ १३९ ॥

एकदीक्षी तु पत्न्यामेवोपह्वमिच्छति ॥ १३९ ॥

दीक्षान्ते प्रायणीयमदित्यै चरुं निर्वपति ॥१४०॥

चरुप्रदणं न कर्त्तव्यम् । अदित्यै चरुस्यप्रापीत्युक्तत्वात् ।
कर्त्तव्यं वा, चरोः प्रायणीयमापनायम् । आदित्यं चरुं प्रायणीयं
निर्वपतीति वचनात् । एवं च पत्न्यादीनां तदङ्गत्वाद्गृह्ये सरय-
प्रयोज्यत्वम् ॥ १४० ॥

आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवताश्चक्षुः

यजति पथ्याः स्यस्तिमग्निः सोमः

सवितारं च ॥ १४१ ॥

य शब्दाददितिचोदनेनेति । पथ्यास्यस्त्वोरभेदापनायं च
तद्य इति प्रदणम् ॥ १४१ ॥

चरुमेक्षणवर्हिनिदधात्युदयनीयायै ॥ १४२ ॥

उदयनीयार्थं चर्वादीनां निधानम् ॥ १४२ ॥

सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्षणम् ॥ १४३ ॥

साह स्वातीः सक्षामकपी प्रमृज्य मेक्षणं निरधातीति
पचनात् ॥ १४३ ॥

प्रक्षालयति ॥ १४४ ॥

वा चरम् ॥ १४४ ॥

अनुग्रहरतीतरे ॥ १४५ ॥

मेक्षणवर्धितो ॥ १४५ ॥

त एवर्त्विजः ॥ १४६ ॥

विप्रेतेष्वन्येपि ॥ १४७ ॥

प्रायश्चित्तपुदासार्यमित्युक्तम् ॥ १४७ ॥

शंखन्तं भवति ॥ १४८ ॥

शंखद्वये प्राप्ते इडाग्रये च किं पूर्वेण शंखुना शंखन्तं पूर्वेण ते-
द्वयेद्वान्तमुत्तरेणेति । किं तावत्प्राप्तम् ॥ १४८ ॥

अन्तवचने पूर्वप्राप्तेः ॥ १४९ ॥

अन्तवचने पूर्वमेव प्रदीतव्यम् । कुत एतत् । प्राप्ताहीडान्तना
शंखन्तता चेति । कृते च शास्त्रार्थे किमियुत्तरं याचक-
मपि इति ॥ १४९ ॥

किं च—

अविशेषश्रुतेः ॥ १५० ॥

न चात्र विशेषः धूयते । अतः प्राप्तत्वात्पूर्वमेव शंख्यद्वान्तं
प्रदीतव्यमिति ॥ १५० ॥

चरुं वा प्रकृत्यनुग्रहानुयाजप्रतिषेधा-

भ्याम् ॥ १५१ ॥

उत्तरं वा शंख्यद्वान्तं प्रदीतव्यम् । न पूर्वं । कुत एतत् । प्रकृ-

सत्युदयनीयायां ॥ मयति ॥ १६३ ॥

चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वारमस्य यजमानेत्याह ॥ १६४ ॥

अध्वर्युः । तं च यजमानोऽन्वारमते ॥ १६४ ॥

अपावृतद्वारे निष्कामतः ॥ १६५ ॥

अपावृतद्वारमुद्घाटितद्वारम् । द्विचनोपदेशाच्चाध्वर्युः यजमानो निष्कामतः । प्रतिप्रस्थाता द्वितीय इति सम्प्रदायः ॥ १६५ ॥

दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षि-

ताव्यङ्गा प्रवीता रज्जुबद्धा बभ्रुः पिङ्गला

पिङ्गलाभावेरुणारुणाभावे रोहिण्यदये-

ताक्षी ॥ १६६ ॥

अलक्षिता अनङ्गिता व्यङ्गा अनङ्गहिना अप्रवीता अकामिता । अयस्यैवारज्जुबद्धा । बभ्रुः पिङ्गला बभ्रुवर्णा पिङ्गाक्षी तदभावेरुणा तस्या अभावे रोहिण्यदयताक्षी रोहिणी रक्तवर्णा अदयेताक्षी अरक्ताक्षी दक्षिणेन द्वारं तिष्ठति ॥ १६६ ॥

चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते ॥ १६७ ॥

सोमक्रयणीम् मन्त्रं च साण्डे विपरिणम्यते ॥ १६७ ॥

उदीचीनीयमानामनुगच्छतो वत्स्यसीति ॥ १६८ ॥

द्विचनोपदेशात् द्वयोरपि मन्त्रः । ओदितायांभिधानाच्च साण्डे विपरिणाम ॥ १६८ ॥

पट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति ॥ १६९ ॥

सोमक्रयण्याः । अथ सप्तमं पत्रं पर्युपविशन्तीति यचनात् । पर्युपवेशनं च प्रक्षयजमानाध्ययुर्प्रातप्रस्थानात् ॥ १६९ ॥

हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेति ॥ १७० ॥

हिरण्यमस्मिन्सप्तमे पदे निधायाभिजुहोत्यादित्यास्त्वेत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १७० ॥

स्फ्येन पदान्त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति ॥ १७१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १७१ ॥

समुद्धृत्य पदं स्याल्यामावपत्यस्मे ते वन्धु-
रिति ॥ १७२ ॥

उद्धरणं हिरण्यस्य समुद्धृत्यहिरण्यमिति वचनात्पदं
स्याल्यामावपत्यस्मे ते वन्धुरिति ॥ १७२ ॥

अप स्थाने निषिष्य यजमानाय पदं
प्रपच्छति त्वे राय इति ॥ १७३ ॥

यद्युपजमानकेस्य भग्नरूप विपरिणामः ॥ १७३ ॥

मेराय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति पदम् ॥ १७४ ॥

अयमपि अनेकयजमानके विपरिणम्यते । मन्त्रद्वयेव्यध्वाहारः
साकाङ्क्षत्वात् । दैशब्दस्य पशुविषयत्वाद्वहुवचनान्तता । शे राय
इति श्वयि पशव इत्येवैतदाह मे राय इति मयि पशव इति
श्रुतत्वात् ॥ १७४ ॥

मावयमित्यध्वर्युरात्मानं सः स्पृशति ॥ १७५ ॥

मानन्तर्यामिजमानो मा भूदित्यध्वर्युग्रहणम् ॥ १७५ ॥

हत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति ॥ १७६ ॥

हन्वेत्युक्तत्वादध्वर्युः प्रयच्छति ॥ १७६ ॥

नेष्टा तोत इत्येनां वाचयति ॥ १७७ ॥

पत्नीम् ॥ १७७ ॥

सोमक्रयण्या च समीक्षमाणाऽ समस्य

इति ॥ १७८ ॥

अशब्दाद्वैद्यैव पत्नीं चाचयति ॥ १७८ ॥

प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं बध्नीते ऽनामिका-

याम् ॥ १७९ ॥

हिरण्यवन्धनस्य क्रयार्थता येनाग्निरंतसं वै हिरण्यमित्युप-
क्रमपाद सत्येताऽऽधुनोपपृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति ॥ १७९ ॥
अधिकारमुपजीघ्रमाह—

अप्यायनाभिपद्याऽश्वदाभ्येषु च ॥ १८० ॥

पाणिप्रक्षालनार्हहिरण्यवन्धनं भवतः ॥ १८० ॥

प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर सोमपर्याणहन-

माहरोष्णीपमाहरेति ॥ १८१ ॥

अशब्दादप्ययं प्रेष्यति ॥ १८१ ॥

अत वा निवपनम् ॥ १८२ ॥

अस्मिन्वा भवसंरं सोमनिर्यापः । तुल्यपाश्र्वात् ॥ १८२ ॥

शोभनऽ सोमोपनहनम् ॥ १८३ ॥

भपतीति धाक्यशेषः ॥ १८३ ॥

उष्णीषामात्रे सोमपर्याणहनाद्ब्रह्मङ्गुलं त्र्यङ्गुलं

वोष्णीषायात्रकृन्तति ॥ १८४ ॥

यद्युष्णीषं न विन्देत् सोमपर्याणहनस्येव त्र्यङ्गुलं वा द्व्यङ्गुलं
यापयन्तेति वचनात् ॥ १८४ ॥

अध्वर्युयंजमानो वा सोमोपनहनं हरत्यन्य

इतरे ॥ १८५ ॥

अध्वर्युयंजमानो वा सोमोपनहनमावर्त्त । य एव कश्च सोमप-
चाणहनमिति वचनात् । अन्यशब्देन च प्रतिप्रस्थातोच्यत इत्युक्त-
मेव ॥ १८५ ॥

सोमं गच्छन्त्येषत इति वाचयति ॥ १८६ ॥

गमनाभिप्रवृत्तम् । चोदितार्थोभिधायकत्वात् । स्यम्रोधे विप-
रिणाम ॥ १८६ ॥

प्रादुपविश्यास्माकौसीति सोममालभते ॥ १८७ ॥

अयमपिचोदितार्थोभिधायी । विद्विषमश्च धीतप्रज्ञाप-
नाथः ॥ १८७ ॥

न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासनमेके ॥ १८८ ॥

अत्र हेके तृणं वा काष्ठं वा विषास्यतीति वचनात् ॥ १८८ ॥

सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति

प्राग्दशमुदग्वा ॥ १८९ ॥

एवमेव हि श्रूयते । अथवाघोद्विगुणं वाचतुर्गुणं वा प्राग्दशयो-
पस्तृणातीति ॥ १८९ ॥

तस्मिन्त्सोमं मिमीते दशकृत्वोभित्यमिति ॥ १९० ॥

सोमोपनहने सोमं प्राक्षिपति दशकृत्वोभित्यमित्यनेन म-
न्त्रेण ॥ १९० ॥

सर्वाभिः प्रथमम् ॥ १९१ ॥

सर्वाभिरहुतीभिः प्रथमं प्रक्षेप ॥ १९१ ॥

अङ्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्गम् ॥ १९२ ॥

एकैकाङ्गुलिकत्सृज्यते प्रक्षेपे प्रक्षेपे ॥ १९२ ॥

द्विः कनिष्ठिकया ॥ १९३ ॥ .

कनिष्ठिकया द्विः प्रक्षिपति ॥ १९३ ॥

एकोपचयं च ॥ १९४ ॥

एकैकाचोपचीयतेङ्गुलिः प्रक्षेपे प्रक्षेपे । एवं दशकृतयो मिमीत इति ॥ १९४ ॥

अञ्जलिना दशमम् ॥ १९५ ॥

“ दशमं प्रक्षेपणमञ्जलिना । दशकृतयो मिमीत इति घचनात् । रमस्याञ्जलिनाध्याषपतीति धयणात् ॥ १९५ ॥

अन्यद्वाध्यायापश्रुतः ॥ १९६ ॥

अथचान्यत्रैकादशमञ्जलिना कर्त्तव्यम् । येनैतया सर्वाभिरित्यु-
त्तरा समस्याञ्जलिनाध्याषपतीत्याह । यस्तुनस्तत् दशकृतयोमित्यमिति
११मन्त्रेणाभिसम्बध्यते दशकृत्यामित्यमित्यनेन मन्त्रेण । तस्मादं-
तादशोध्यायापः ॥ १९६ ॥

अन्तान्तरसंगृह्योष्णीपिण वध्नाति प्रजाभ्य-

स्त्वेति ॥ १९७ ॥

अथ सर्वाध्याषपदनस्य समुन्मार्गान्तानुष्णीपिण विप्रक्षणातीति
वधनात् । वध्नामीति वाध्यादारः साकाङ्क्ष्यात् ॥ १९७ ॥

अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्रा-
णन्तिवति ॥ १९८ ॥

अथ मध्यङ्गुल्या यज्ञं करोति धृ१. ॥ १९८ ॥

तं त्रिक्रियिणे प्रयच्छति ॥ १९९ ॥

सोमम् ॥ १९९ ॥

पञ्चकृत्वः सोमं पणते ॥ २०० ॥

पञ्चव्यवहारे । पञ्चकृत्व सव्यवहारं करोति ॥ २०० ॥

स आह सोमविक्रयिन्क्रय्यस्ते सोमो
राजा इति ॥ २०१ ॥

क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी ॥ २०२ ॥

तं वै ते क्रीणानीति ॥ २०३ ॥

मन्त्रत्रयमपि च चोदितार्थोभिधायी ॥ २०३ ॥

क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी ॥ २०४ ॥

कलया ते क्रीणानीति ॥ २०५ ॥

अध्वर्यु ॥ २०५ ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीत्याह सो-
मविक्रयी ॥ २०६ ॥

भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युर्गोर्विं प्रतिधुक् तस्यै शृतं
तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या
आतश्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या
आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति ॥ २०७ ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति भूय एवात सोमो
राजार्हतीति च चोदितार्थोभिधायिनौ ॥ २०७ ॥

भूय एवेत्यतः प्रभृतिचतुरावर्त्तयति ॥ २०८ ॥

अध्वर्युरेव ॥ २०८ ॥

एकैकेनान्ते पणते शफेन पदार्द्धेन गवा ॥ २०९ ॥

ते क्रीणामीत्यन्ततः ॥ २१० ॥

प्रभ्रनान्ते प्रश्नान्ते ॥ २११ ॥

भूय एवेत्यतः प्रभृति आवर्त्तयति । प्रश्नशब्देन चाध्वर्युसोम-
धिक्रियणोक्तिप्रत्युक्ती लक्ष्येते । प्रभ्रनान्ते शफादीनामेकैकेन पण-
तेध्वर्युः । उक्तिप्रत्युक्त्यन्ते च भूय एवेत्यतः प्रभृत्यावृत्तिः ॥ २११ ॥
अन्त्ये च पणने गवा ते क्रीणामीत्युक्तं

क्रीतः सोमाराजेत्यन्ते वयाऽसि प्रब्रूहीत्याह
सोमविक्रयी १ ॥ २१२ ॥

अथमपि चोदितार्षाभिधायी ॥ २१२ ॥

स आह घन्द्रं ते वस्त्रं ते च्छागा ते धेनु-
स्ते मिथुनी ते गावौ तिस्रस्तेन्या इति ॥ २१३ ॥

तच्छब्देनाध्वर्युरभिधीयते ॥ २१३ ॥

शुक्रं त्वेति हिरण्यमालम्ब्य वाचयति ॥ २१४ ॥

चोदितार्षाभिधायी ॥ २१४ ॥

सग्मे त इति सोमविक्रयिणः हिरण्येनाभि-
कम्पयति ॥ २१५ ॥

अभिकम्पयत्युपप्रलोभयति सन्दर्शनेन । अथ सोमविक्रयिण-
मभिप्रकम्पयतीति श्रुते ॥ २१५ ॥

१ वैद्यपराजन्वयोः सोमयागे न्यप्रोधस्य सोमयत् क्रयणादिसं-
स्कारकरणम् ।

अस्मे त इति यजमानसहितं निदधाति ॥ ११६ ॥

हिरण्यम् ॥ ११६ ॥

सोमविक्रयेतदादत्ते ॥ ११७ ॥

एतद्विरण्यम् ॥ ११७ ॥

अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपस-
स्तनूरिति ॥ ११८ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयतीति वचनात् । कारित-
त्वादध्येषणात् । ओदितायांभिधायी च मन्त्रः ॥ ११८ ॥

सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन
सोममादायागत उत्तिष्ठति वा ॥ ११९ ॥

मागते सोमे उत्तिष्ठति वा यजमानः । न चोत्तिष्ठति । मन्त्र-
ओदितायांभिधायी । उपमार्धस्यान्मित्रवद्वत्वादिपरिग्रहः ॥ ११९ ॥

दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधाती-
न्द्रस्योरुमिति ॥ १२० ॥

अथमपिचोदितायांभिधायी ॥ १२० ॥

स्वानभ्राजंति जपति सोमविक्रयिणमी
क्षमाणः ॥ १२१ ॥

अथ सोमक्रयणाननुविशतीति वचनात् । अथ एष य-
जमानः ॥ १२१ ॥

अपोर्णुते दीक्षितः शिरः ॥ १२२ ॥

एषमेव ॥ १२२ ॥

पत्नी च ॥ १२३ ॥

हिरण्यं सहस्राच्छिद्य पृषता वरताकाण्डेना-
हन्ति वा ॥ २२४ ॥

हिरण्यं क्षत्रिणि हृत्वा सोमक्रियिहस्तदाच्छिद्य पृषता चित्रेण
वरताकाण्डेनाहन्ति सोमक्रियिण न वाहन्तीति विकल्प ॥ २२४ ॥

गृहीतसोमं परिमात्र इति वाचयति ॥ २२५ ॥

गृहीतसोमप्रहणाद्गृहीतेनैव सामेन वाच्यत इति ॥ २२५ ॥
उत्तरे च ॥ २२६ ॥

उत्तरे च द्वेकर्मणी यजमानाकर्तृक ॥ २२६ ॥

उदायुपेत्युत्थानं १ शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पा-
णिमन्तर्द्वाय ॥ २२७ ॥

पाणिनान्तर्द्वायेन शिरसि सोमं हृत्वा उदायुपेत्यनेन मन्त्रेणो-
चिष्यति ॥ २२७ ॥

प्रतिपन्थामित्यनेभ्येति दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नं
समङ्गि धीत प्रउगाचोद्धते फलके ॥ २२८ ॥

समङ्गि सर्वाङ्गोपेग दक्षिणतो व्यर्धस्यत क्रयवेद्यत्पानलाप्र-
तिगच्छति प्रतिपन्थामित्यनेन मन्त्रेण । तस्य वेवान्तरालादुद्धते फ-
लके गपत । उद्धते प्रउग्य फलके इति पचनात् ॥ २२८ ॥

कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ २२९ ॥

अस्मिन्नित्यनोभिधीयते ॥ २२९ ॥

१ आपस्तम्ब 'अपि प-धामगन्महीगुसूतपूर्यफलपेनानता प-
रित्तिगिनेत छिद्रधमता प्राथ सोममच्छ याति शीर्ष्णां गिरी प्रीतिः
हरन्त्यपरेणात्तया या राजान पाटीयमुस्टाय या नस्युगं शपटम'
इति ।

तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति ॥ २३० ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने । मन्त्रोद्धोदितार्थाभिधायी ॥ २३० ॥

अस्तभ्राधामिति सोममालम्ब्य वाचयति ॥ २३१ ॥

आस्तभ्येति द्यारित । कारिणे ध्यायेयता । न्यग्रोद्ये च सो-
मन्यग्रोधाविति । अस्तभ्राधामिति उद्धोदितार्थाभिधायी ॥ २३१ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परि-
तत्य कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य
चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत् ॥ २३२ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यनेन मन्त्रेण सोमपर्याणहनेन परितत्य
कृष्णाजिनमनस पुरस्तादासजत्यप्यलगति सूर्यस्य चक्षुरित्यनेन
मन्त्रेण ॥ २३२ ॥

एकं चेद् ग्रीवा २ अवकृत्य ॥ २३३ ॥

एक वेदासन कृष्णाजिन ग्रीवा अवकृत्यासजनि ॥ २३३ ॥

अनङ्गवाही पुनक्त्युस्रावेतमिति ३ युगपत्त-
द्वचनात् ॥ २३४ ॥

अनस्यनङ्गवाही पुनक्त्युस्रावेतमित्यनेन मन्त्रेण युगपत् ।
युगपदाभिधायकत्वान्मन्त्रस्य ॥ २३४ ॥

१ अत्रावसां वाससो वष्टनमिति केचित् । तत्रोपष्टम्भकं च 'व-
नेषु व्यन्तरिक्षमिति वाससा पर्याणहन्ति' इति सूत्रान्तरम् । वस्तुतः
परि समन्तादानहने सोमो येन तत्सोमपर्याणहनमिति व्युत्पत्त्या श-
ब्दत एव पटपुटीकरणं प्रतीयत इति ।

२ ग्रीवाशब्दो वेदे प्रायेण बहुवचनान्तः ।

३ अत्रैव विचार्यत, किं युगपदनङ्गवाहोर्पौजनं भेदेन घेति? तत्र
सूत्रेणैव पूर्वपक्ष 'युगपत्' ।

१ भेदे मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वात् ॥ २३५ ॥

भेदेन वा योजनमशक्यत्वात् । न हि शक्यते दक्षिणेनैकेन पाणिना द्वयोर्योजनं कर्तुम् । योजनं च योक्रपरिहरणं न युगस्कन्ध-
सन्निपातः । अनो भेदेत् । भेदे च मन्त्रावृत्त्या भवितव्यं सन्निपातितो
हि मन्त्रः प्रियाया उपकरोति । यथा च श्रुतिः स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे
युनक्त्यप सव्यायुग्यमिति ॥ २३५ ॥

ईषान्तरे भूमिष्ठः सुव्रह्मण्यः पलाशाखया
प्राजति ॥ २३६ ॥

यत उद्धृते फलके तत्र भूमिस्थः सुव्रह्मण्यः पलाशशाखया
प्राजति गमयत्यनङ्गवाहो ॥ २३६ ॥

पश्चात्परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीता-
यानुवाचयति पर्युह्यमाणायेति वा ॥ २३७ ॥

अनः परीत्य पश्चाद्यवस्थित अपालम्बं गृहीत्वा अपालम्ब्य-
ष्टेन पश्चादायक्षारज्जुरभिधीयते२ यथायतारंजः प्रयत्नमानं विधायते
तं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति । पर्युह्यमाणायेति वेति वि-
फलपः । मन्त्रद्योदितार्थमिधायी । प्रयोत्तरफालं चाभिषेचनीये प-
द्वयचगान्तनोदः ॥ २३७ ॥

दीक्षितश्चान्वारभते ॥ २३८ ॥

सोमं पर्युह्यमाणं यै यजमानोन्वारभत इति घञ्नात् ॥ २३८ ॥

तिरुक्तायां प्राङ् यात्वा दक्षिणावर्त्य

१ सिद्धान्तमाह 'भेदेन' इति ।

२ पश्चाद्भागं लभ्यमानं काष्ठमपालम्ब्यष्टेनोद्धृते येनोर्ध्वमङ्ग्रे
प्रचलतः शफटस्य पर्यायर्त्तनं यार्यत इति हरिश्चामिनोऽप्ये च
पाणिपातः ।

शालां गच्छन्ति ॥ २३९ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायां सोमपरिवहनार्थं पदार्थतया प्राड्यात्वा
प्रदक्षिणमावृत्य शालां गच्छन्ति ॥ २३९ ॥

भद्रो म इति वाचयति ॥ २४० ॥

याचनं च गमनामिप्रवृत्तस्य । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ २४० ॥

सुव्रह्मण्यां चाह्वयति सुव्रह्मण्योऽ३ सुव्रह्म-
ण्योऽमिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदहे

सुत्या तथाह ॥ २४१ ॥

सुव्रह्मण्यां चाह्वयति । अशब्दादध्यर्थः स्वयमेव । अध्यर्थेदे
हि विधानमस्या इति । सुव्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा इन्द्र आगच्छति
सकृन्निगदं धूयात् । यावद्भिरहोभिः सौत्यमर्हमवति तावत्सुव्रह्मण्ये-
त् । सुव्रह्मण्यः साकटसुव्रह्मण्यां निगदवर्जितां त्रिरुक्त्वा प्राचि घर्ष-
माने भवति पद कृत्यः प्रतीचीति ॥ २४१ ॥

शालां पूर्व्वेणप्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमा-
दाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे
लोहितसारङ्गम् ॥ २४२ ॥

शालायाः पुरस्तात् प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठ-
ति । अन्यघर्षं कृष्णवर्णेन सहितं । मध्यं मेदुरस्य तदभावे
लोहितसारङ्गम् ॥ २४२ ॥

नमो मित्रस्येत्येनमालम्ब्य वाचयति ॥ २४३ ॥

एनं पशुम् ॥ २४३ ॥

१ कृष्णेन सारङ्गं कृष्णसारङ्गम् । अथवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च
कृष्णसारङ्गः तम् । सारङ्गः कर्बुरः वर्णान्तराऽनुविद्धः शुक्ल इत्यर्थः ।
२ मेध्यम् मर्त्तामिति देवभाष्ये ।

चरति पशौ वाचनमेव ॥ २४४ ॥

• अदधी गच्छति पशौ वाचनमेव भवति ॥ २४४ ॥

आहवनीयाच्चोल्मुकमाहृत्यैके ॥ २४५ ॥

वाचनं कुर्वन्ति । उल्मुकाहरणं च पशुमग्निधान एव ।
न चरति पशौ । एवं हि श्रूयते । तद्वैक आहवनीयावुल्मुकमाहर-
न्त्यपमग्निः सोमस्ताभ्याः सह सदभ्यां निष्केष्यामह इति ॥ २४५ ॥

समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तम्नाति

वरुणस्योत्तम्भनमिति ॥ २४६ ॥

शालायाः समीपेन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तम्नाति वरुणस्यो-
त्तम्भनमित्यनेन मन्त्रेण ॥ २४६ ॥

शम्ये चोदवृहति वरुणस्य स्वरभसर्जनी

इति ॥ २४७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २४७ ॥

औदुम्बरीमासन्दी १ नाभिदध्नामरलिमात्राङ्गीमू-

तामाहरन्ति चत्वारः ॥ २४८ ॥

नाभिप्रमाणामरलिमात्रैरद्वैरीपोत्पलादिभिः उक्ता मुञ्जरज्या ।
सौत्रामण्यां दि ध्रुवी पठ्यते मुञ्जधिययता भवतीति । तत्र
वाचार्येणाक्षम सोमासन्दीविदिति । चत्वार आहरन्त्यध्वर्ययः ।
अथ चत्वारो राजासन्दीमादवत इति ध्रुवत्यात् ॥ २४८ ॥

अभिमृदात्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीति ॥ २४९ ॥

एनामासन्दीम ॥ २४९ ॥

---

१ नाभिदध्नाम, नाभिः प्रमाणं यस्याः सा नाभिदध्नी इति प्राप्ते
छान्दसशास्त्रस्यः ।

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋत-
सदनमसीति ॥ २५० ॥

अस्यामास्तन्ध्याम् ॥ २२० ॥

तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदन-
मासीदेति ॥ २५१ ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासी-
देति । मन्त्रश्च ज्योदितार्थाभिधायी ॥ २५१ ॥

शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण ॥ २५२ ॥

अधिकाराध्यत्वाद एव ॥ २५२ ॥

या त इति आचयति ॥ २५३ ॥

ज्योदितार्थाभिधायी मन्त्रः ॥ २५३ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति ॥ २५४ ॥

सह सोमेमासन्दीप्य ॥ २५४ ॥

उदपात्रमुपनिनयन्त्येके ॥ २५५ ॥

अत्रैक उदपात्रमुपनिनयन्तीत्यभिधाय तस्माद्वोपमित-
येदित्युक्तं अतो विकल्प इति ॥ २५५ ॥

इति कर्कोपाध्यायविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

आतिथ्यं निर्वपति वैष्णवं नवकपालम् ॥ १ ॥

आतिथ्यमिति कर्मणो नामधेयम् । तस्मादातिथ्यं नामेति ।
शब्दस्य चाभिधायकत्वात् संव्यवहारार्थवत् । संव्यवहारश्चात्र
इत्येते । आतिथ्यद्वयः कृतः कृत्येत्येवमादि तत्र च वैष्णवं नवक-
पालो भवति ॥ १ ॥

पत्न्यन्वारब्धस्तूर्णमेकविमुक्ते वा निर्वपेदग्ने-

स्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

तत्पत्न्यन्वारमत इति वचनात् । स वै संत्यरमाण इति गृही-
षादिति तूर्णमियुक्तम् । तद्वा अन्यतर एव विमुक्तं । स्याद्व्यनयो-
विमुक्तोऽथ गृहीषादित्येकविमुक्त इत्युक्तम् । घावन्तो विकल्पार्थः ।
एवमपि धूमे विमुक्त्येव प्रणय गृहीषादिति । पूर्वं निर्वपतिप्रहर्णं
कर्मोत्पत्त्यर्थम् द्वितीयं निर्वापार्थम् । अग्नेस्तनूरित्येकमन्त्रैः पञ्च-
कृत्यः प्रतिमन्त्रं निर्वपेत् । स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति
श्रुतत्वात् ॥ २ ॥

निर्वापे चोक्तेन सचित्पदोपलक्षितो मन्त्रः प्राप्नोति ।
अत आह—

सावित्रनिवृत्तिः श्रुतिविरोधाभ्याम् ॥ ३ ॥

सावित्रस्य सचित्पदोपलक्षितस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । कुत ए-
तत् । यत्ना मन्त्रान्तरस्य विहितत्वात् । स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसि वि-
ष्णवे त्वेति । उभयत्र च द्रव्याभिधायकस्त्वानन्दः स विरुध्यत इति ।
केनाश्रित्यमेव भिद्वान्त १ । अपरे तु व्याख्ययन्ति । येनात्र धुनिर्मे-

१ अत एव वैजवापते सूत्रितम् 'न सावित्रमाह' इति । आप-

यति स वा अन्येनैव तनो यजुषा गृहीयाद्येनोचान्यानि हवींपीति
 चोदकप्राप्तप्रत्यक्षशिष्टयोर्मन्त्रयोः समुच्चयो भावनिष्कः । अत उमा-
 १-यामपि ग्रहणमिति । अपर तु चोदकपरिप्राप्ते मन्त्रे त्वाशब्दमेवाप-
 नयन्ति । स एव चिरुध्यते । अग्नेस्तनूरासि विष्णवे त्वेति त्वाशब्देन
 द्रव्यमभिधीयत । सावित्रेपि त्वाशब्दो द्रव्यपर एवातः प्रत्यक्षशि-
 ष्टेन चोदकप्राप्तस्त्वाशब्दो निवर्त्यते इति । तत्पुनर्विचारणीयम् ।
 यदा वचनं प्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोः समुच्चयो भवति तदा तद्-
 यपवभूतस्य त्वाशब्दस्यैकस्य निवृत्तिरित्ययमप्यवक्तुम् । अपि च प्र-
 त्यक्षशिष्टेपि त्वाशब्दसमुच्चयो दृश्यते इयनायत्या सोमभृते विष्णवे
 त्वेति । अग्नये त्वा रायस्पोषवे विष्णवे त्वेति । अतः प्रत्यक्षशिष्टचो-
 दकप्राप्तयोरेकानसामर्थ्यात् समुच्चयः । पूर्वं चोदकप्राप्तः पञ्चा-
 रप्रत्यक्षशिष्ट इति । जुष्टशब्दस्तु चोदकप्राप्तोपि देवतादेशात्तुत्तर एव
 भवति । प्रकृतायेवमेव दृष्टत्वात् । सारित्रस्य तु ग्रहणत्रय एव प्रयोगः ।
 प्रकृतौ दृष्टत्वात् । नोत्तरयोर्जुष्टशब्दस्य च ॥ ३ ॥

१ अग्न्यन्वाधानवृत्तोपायनारण्यभोजनदानप्र-

ह्ववरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानी-

यायाः सोमे कृतत्वात् ॥ ४ ॥

निवर्त्यते इति शेषः । आग्न्यन्वाधानं तावद् देवतापरिग्रहा-
 र्थम् । स च देवतापरिग्रहः सीमिकेन कृतः । अग्नौ वैष्णवं निर्धप-
 तीति प्रकृत्य येनैतदाह अग्निं यज्ञस्यावराद्धर्चो विष्णुः पराङ्मस्त-
 स्तर्योश्चैव देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञ परिगृह्य दीक्षा इति । आ-
 ग्नावैष्णवस्य च देवतापरिग्रहार्थताकृतम् । यद्येवं कृतत्वादित्यत्र न
 सम्भवनात्यतः प्रभृतिशब्दः प्रापणीयादिविषया द्रष्टव्यः । वृत्तोपाय-

ज्ञान्यः । पञ्चसु भावितं जुष्टं चानुपज्जाति नोत्तरयोः रित्येकं वैष्णवो न-
 चकपालः पुरोडाशो भवति त्रिष्णुवदेवात ऊर्ध्वः संस्कारा हविष्कृ-
 ता चार्चं विसृज्योत्तरमनह्वाह विमुच्य वारुणमग्निं इत्यादि ।

१ सोमान्तस्तन्प्रभृतासु दीक्षणीयादिभिरपि चाङ्कनं प्राकृतेषु
 समस्तोपद्रवेषु प्राप्तेऽग्राह—

नमपि सौमिकेन व्यासत्वाच्चिधत्ते । दीक्षितस्य हि सत्यवदननिषम
उक्तः तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति । अत्रापि प्रभृतिरादो ना-
शस एव दण्डान्ते हि दीक्षितो भवतीति । अत ऊर्ध्वं प्रतोषायन-
निवृत्तिः स्यात्प्राकृतस्याभावात् । आरण्यमोजनमपि निधत्ते । सोमे
द्रव्यविशेषनियमात् । निवृत्तं हि पयो मते हविः शेषमक्ष उच्यते ।
अस्ति आरण्यमोजनस्य प्राप्तिरतिरात्र आश्विने ऽतिश्रान्ते तन्निवृत्त्यर्थ-
मिवमुक्तम् । औपयसस्ये पुनरहनि पचनमेव । तस्मादुपयसस्ये ना-
क्षीयादिति । अथवा आरण्यमोजनप्रतिषेधः । सूप्रत्यैतन्मूलत्वम् ।
तस्मादुपयसस्ये नाक्षीयादिति । एवं औपयसस्यविषय एवारण्यमो-
जनप्रतिषेधः । वानमपि निधत्ते । दीक्षणीयादिषु सौमिकेनैव द-
क्षिणादानेनागतेर्निवेक्षित्वात् । प्रह्वयरणं च सौमिकेन घरणेन कृत-
त्वात् । उर्ध्वसानीयायां तु अन्यन्तरस्यादग्न्यन्त्याधानं प्रवर्त्तयत् ।
प्रतोषायनमप्युक्तदीक्षत्वात् दानं च विहितत्वात्तस्य हिरण्यं द-
क्षिणीति । आनस्यग्नरविधानाच्च प्रह्वयरणम् । अतः प्रागुक्तसानी-
याया इति सूत्रितम् ॥ ४ ॥

पत्नीसहजं च सयोक्त्रायाः ॥ ५ ॥

निधत्ते ॥ ५ ॥

यजमानभागश्च भक्षप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

प्रतिषेधश्च द्रव्यान्तरविधानात् १ ॥ ६ ॥

२ न कर्मगुणत्वात् ॥ ७ ॥

यजमानभागो ॥ भक्षयत इति किं तर्हि भक्षयत एव । कर्मगु-
णो हासं पुरुषार्थे हि द्रव्यान्तरविधानमिति ॥ ७ ॥

उपसर्जनीरधिश्रयति ३ मदन्तीश्च मतवत् ॥ ८ ॥

१ यनायत्यर्थेनैव पूर्यपहत् ।

२ सिद्धान्तमाह—

३ मदन्तीपदस्योप्याजलेशक्तिः । मदीदृशं मलययोस्त्वित्यनुशास-
नं तत्ताम्राप्सुनस्य प्रयोगात् ।

उपमर्जन्यधिश्चयणं मदन्तीनामघसरविधित्सयोच्यते । प्रन-
यदिति गार्हपत्ये दीक्षितस्य ध्वपणम् दक्षिणाग्नौ पत्न्या इति ॥ ८ ॥

ॐ मुष्टिविसर्गादुदकार्यस्ततः ॥ ९ ॥

घत्तं च ॥ ९ ॥

आतिथ्यायामेषापरो विशेष उच्यते—

कार्प्यमयाः परिधय आंश्वबालः प्रस्तर

ऐक्ष्व्यौ ऽविधृती बर्हिश्च ॥ १० ॥

विशेषाभावेऽपि बर्हिर्ग्रहणं चतुष्टयप्रतिपत्त्यर्थं ध-
क्ष्यति हि ॥ १० ॥

एतदेवाग्नीषोमीयोपसत्स्यपि चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

स चायं व्यक्तनिबन्धः । एवकारकरणात् ॥ ११ ॥

आसाद्याग्निमन्थनमाहोमात्करोति ॥ १२ ॥

एतद्येह विहितम् । तद्यातुर्मास्येषूपनियर्जं पुनरिहातिदिष्ट-
मिति ॥ १२ ॥

इडान्तं भवति ॥ १३ ॥

तस्मात्स यज्ञ इडान्त इति यचनात् ॥ १३ ॥

धौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति ॥ १४ ॥

धौयमाज्यं व्रतप्रदानभाजने गृह्णात्यापतय इत्यनेन म-
न्त्रेण ॥ १४ ॥

द्विश्रस्थाल्याः स्त्र्येण तनूनप्ते शक्वरायेति

शक्वन ओजिप्रायेति ॥ १५ ॥

मन्त्रद्वयेन स्वाह्याः स्ववेण गृह्णाति ॥ १५ ॥

गृह्णामीति सर्वत्र साकार्क्षत्वात् ॥ १६ ॥

गृह्णामीति च मन्त्रानुपङ्गः साकार्क्षत्वात् । द्विधः स्वाह्याः स्ववेण गृह्णातीति कुन एतत् । मन्त्रवाक्यभेदात् । आज्यानि गृह्णाना इति चाज्ययदुःखभ्रवणात् ॥ १६ ॥

पूर्वशेषौ चोत्तरौ ॥ १७ ॥

आशब्दः क्षत्यावृत्तौ । पूर्वशेषभूतौ चोत्तरौ मन्त्रौ । न द्विः स्वाह्याः स्ववेण ग्रहणम् । न ह्यत्र वचनमस्ति, न पूर्वमन्त्रेण सहैकवाक्यता, नोपापाततः । अनेकविशेषणविशिष्टे हि सर्वैरेतैर्वायुरभिधीयत इति । आपतये स्वा परिपतये गृह्णामीति हि प्रकृत्याह यो वा शयं पवत एष आवपतनि परिषपतीति । तथा एष तनूनप्ताशाकर इति एष वै शकौजिष्ठ इति । एकवाक्यतायां च गम्यमानायां भिन्नवाक्यता न युक्ता । अतो यन्मन्त्रवाक्यभेदात् द्विधः स्वाह्याः स्ववेणोति तज्जातीव युक्तरूपम् । यत्स्वाज्यानि गृह्णाना इत्याज्ययदुःखं तस्मिन्निपुणग्रहणेन परिह्रियते । तस्मादेकमेवेवं ग्रहणम् न द्विः स्वाह्याः स्ववेणोति सम्प्रदायः । अपरे तु द्विः स्वाह्याः स्ववेण तूष्णीं ग्रहणमिच्छास्ति । तेषां पुनर्यच्चनमन्त्रेषणीयम् । न हि वचनमन्तरेणोपायः गृह्यते वक्तुमिति ॥ १७ ॥

तानूनप्तामेतत् ॥ १८ ॥

अस्य तानूनप्तामितीयं संज्ञा वैदिकी ॥ १८ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायानमृशन्त्यृत्विजो

यजमानश्चानाधृष्टमिति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रश्च ॥ १९ ॥

अद्रोहस्तेभ्यो न सतानूनप्तिणे द्रोघव्य-

मिति श्रुतेः ॥ २० ॥

यैः सह तानूनप्त्रमाज्यं स्पृष्टन्ते तैतानूनप्त्राणः तेषां परस्पर-
रतो ब्रोह इति ॥ २० ॥

पत्यङ्गं निदधात्यपिधायामृन्मयेन ॥ २१ ॥

पत्यङ्गं चालयित्वा अपिधायामृन्मयेन निदधति । प्रकृत-
त्यात्तानूनप्त्रम् ॥ २१ ॥

अपराह्णे व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥ २२ ॥

अपराह्ण इत्यनुवाद एव प्राप्तव्यात् । व्रतस्य पुरुषार्थत्वाद्य-
प्यसामर्थ्यं भवति तथापि कस्यार्थत्वात्तानूनप्त्रं दत्त एव ॥ २२ ॥

बहुषु गृहपतये ॥ २३ ॥

बहुषु यजमानेषु गृहपतये एव तानूनप्त्रप्रदानम् । गार्हि-
षो दीक्षित्वा गृहपतये एव व्रतमभ्युत्तिष्ठ्य प्रयच्छेत्पुनरिति
श्रुतेः ॥ २३ ॥

अग्रे व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय

मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेतलं कुरुते ॥ २४ ॥

अग्रे व्रतपा इत्यनेन मग्नेय्याहवनीये समिधमभ्याधाय म-
दन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेतलं करोति । भवान्तरदीक्षेयमिति
यजमानः करोति ॥ २४ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ २५ ॥

अशब्दात्समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेतलं
करोति । बहुयजमानके सर्वेषामवगन्तरदीक्षा ॥ २५ ॥

मदन्तीरुपस्पृश्य यजमानपृष्ठाः सोममाप्या-

ययन्त्यशुरशुरिति ॥ २६ ॥

चतुर्णामप्याश्वर्धजां प्रतिषेदमाप्यायनमाभ्यातं पञ्चमः प्रति-
प्राप्यता । एवं यजमान पृष्ठा इति सम्प्रदायः । अपरे त्वग्नीध्रं पञ्चमं

मन्यन्ते । आप्यायने चालम्भमात्रम् न सोमप्रक्षेपः । नियतपरिमा-
णत्वात् । सर्वोपेयपक्षे चाग्निपुद्गादिषु मन्त्रस्य विपरिणामः ॥२६॥

आज्यमालभ्योपस्पृशेदपः सोममालिप्समान-
स्तथाविपर्यस्य प्रत्येत्य प्रस्तरे निन्हुवत्
उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति ॥२७॥

तत्रस्पृश्यापि प्रस्तरे निग्द्वयः सम्भवानि । तन्मा भूदिति प्रत्येत्ये-
ति ग्रहणम् । निन्हुवच्च प्रस्तरे पापयोः करणम् ॥ २७ ॥

व्यूहनपरिध्यञ्जने कृत्वैके ॥ २८ ॥

सानूनप्लग्रहणादि कुर्वन्ति । शेषान्तरात् । सानूनप्लादर-
घसरविधित्वया व्यूहनपरिध्यञ्जने अनूद्येते । संस्कारकत्वाद्यदा-
न्तत्वेपि सत्येयमादीनां प्रवृत्तिरिष्यते । अपूर्वोत्पादकानां तु तिष्ठ-
त्तियुक्तरूपा । प्रतिपत्तिरवाप्य प्रतिपत्तीनां प्रवृत्तिरेव ॥ २८ ॥

समुल्लुप्य प्रस्तरमक्त्वा परिधींश्चादायाहा-
ग्नीन्मदन्त्यापा३ इति ॥ २९ ॥

प्रस्तरं गृहीतवाक्-वा च परिधीनादाय विधृती चाग्नीन्मद-
न्त्यापा इत्याह ॥ २९ ॥

मदन्तीत्यग्नीत् ॥ ३० ॥

प्रत्याह ॥ ३० ॥

ताभिरेहीति ब्रुवन्नप्याहवनीषं हत्वाभ्युदया-
ग्नीध्रे प्रयच्छति निधानाय ॥ ३१ ॥

ताभिरेहीत्यमुं मन्त्रं ब्रुवन्नप्याहवनीषं हत्वा अत्यधि-
शब्दः सामीप्य उपार मां च मदन्तीभिरभ्युदयाग्नीध्रे प्रयच्छति
निधानार्थम् ॥ ३१ ॥

सुव्रह्मण्याश्च प्रेष्यति ॥ ३२ ॥

अथ शब्दात्प्रतिपत्तीश्च परिसमापयति । ताश्च पूर्वतस्ततः सुव्रह्मण्यांप्रप ॥ आह्वन्तुत्वात् ॥ ३२ ॥

प्रचर्म्योपसदावतः ॥ ३३ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रचर्म्योपसदौ भवत । अन्यत्र पठितस्यागस्त-
रविधित्सपेदमुक्तं न ह्यत्र प्रचर्म्यस्य पाठ इति ॥ ३३ ॥

उपसदेव वाप्रचर्म्ये ॥ ३४ ॥

अप्रचर्म्यशब्देन प्रथमयज्ञोभिधीयते । तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृज्या-
दिनि घचनात् । स च प्रथमप्रयागः । द्वितीये वैद्य तृतीये वेत्यनु-
षादात् । प्रथमयज्ञ उपसदश्च भवति । या तत्रापि प्रचर्म्ये । ज्ञा-
यान्तरात् प्रथमयज्ञे प्यक्त इति ॥ ३४ ॥

प्रणीताद्युपसत् ॥ ३५ ॥

प्रणीतानां यदादौ तदादि धाचरूपतिग्रेपादीत्यर्थः । अन्य-
न्याधानप्रद्वारणवोरप्रसन्नत्वात् । उपसदिनि च कर्मणा नामधेय-
म् । तेषु प्रतेषूपसदौ तन्त्रतेति हि श्रूयते ॥ ३५ ॥

हविष्कृतमाह्वानाहननमपेयणे तीक्ष्णा

र्थत्वात् ॥ ३६ ॥

हविष्कृताह्वानकाले यदाहननं तत्पेयणामाये न भवति । कुत
एतत् । तीक्ष्णार्थत्वात् । तीक्ष्णकरणाय हि हविषुपले आह्वयते ।
तीक्ष्णीकृताऽपि हि पेयणमभिनिवर्त्यन्त इति ॥ ३६ ॥

१ इदानीमिदं विचार्यते किं पेयणामाये चोदकप्राप्त इत्युपपन्नयो-
राहननं भगवत्युक्तं न भवतीति किं तावत्प्राप्तमयं तत्र सूत्रेणैव पूर्वप-
क्षे परोक्षे—

१स्याद्वा धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मवेद्धा पेयणाभावेऽप्याहननम् । नैतत्
तैक्ष्णार्थम् । न हि शम्भया ह्यदुपलयोस्तीक्ष्णतोपपादयितुं शक्य-
ते । अतो धर्ममात्रमेतत् ॥ ३७ ॥

किं च—

श्रुतेश्च ॥ ३८ ॥

भुतिरप्यनुमर्थं द्वापयति धर्ममात्रमेतदिति । अथ पुराण-
रूपरूपा भुतिः । असुरग्री सपक्षग्री च वाक् यज्ञपात्राणि प्रविष्टा-
स्ता यज्ञमेव यज्ञपात्राणि प्रविशेय ततो हैमं न शेक्तुर्मिदं नुमिति
प्रकृत्याह सैवासुरग्री सपक्षग्री वागुद्धदति स यज्ञेय हविष्कृतमु-
द्धादयति तदेको ह्यदुपले समाहन्ति इति ह्यदुपलयोराहननं अ-
सुरसपक्षहननाय न नीक्षणीकरणाय तस्मादधर्माश्रयमिति । नन्वेव-
मपि द्वितीयान्तनिर्वेशाद्दुपलसंस्कार एवाय रुक्कसम्मार्गवत् ।
ततश्च पेयणाभावे न भयति । अत्रोच्यते । नैव ह्यदुपलसंस्कारः ।
वागुद्धादनमात्रं चोच्यते । तस्मादेतामत्र वाचं प्रागुद्धादयन्तीति
प्रकृत्य पुनरुपलहिते स यस्य हैवं पिबुष्यतामत्र वाचं प्रागु-
द्धादयन्ति पार्षीयाऽसौ हैवास्य सपदा भवन्तीति । उपमानोपस-
हारयोर्वाक्यस्य वागुद्धादनार्थता गम्यते न ह्यदुपलसंस्कारार्थता-
ति । एवं च भूतमव्यसमुच्चारणन्यायानुप्रदो भूतस्य मध्याधना
व्याध्या न भाव्यस्याहननस्य भूतार्थता । नन्वेवं सति आहननाद्-
दृष्टं कल्पनीयम् । सत्यमर्थं ह्यदुपलसंस्कारपक्षेऽपि अदृष्टकल्पना-
स्त्येवेति तस्माददोषोपपन्नः । अपरे तु व्याघरणं गन्ति । दन्तैश्च यद्भू-
तस्य ह्यदुपलस्य गुणविमक्ता सप्तम्या निर्देष्टव्यं ह्यदुपले समा-
हन्तीति । स्पष्टं यय ह्यदुपलस्याहननं प्रति गुणमाय इति । एवं स-
त्याज्यसाम्राज्येऽपि मघायेवापहननमिति ॥ ३८ ॥

परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणा-

धिश्रयणानि कृत्वा स्फयादि करोति ॥ ३९ ॥

उपसदोऽपूर्वत्वज्ञापनार्थं परित्स्तरणाद्युपादानम् । कुक्कुटाद-
ननतिरासार्थं च । तत्कुतः यावन्तुक्तं ह्युपसत्कर्म येनात्र स्फयाधारो
विधीयते नद्विधानेन च यावत्काश्चिददष्टोपकारकमविहितं तत्सर्व-
मेव न भवति । यथा हननं स्फयोदञ्चप्रहरणं च तथोत्तराधारप्रया-
जाज्यभागादि । स्फयादानं त्वत्र विधीयत एव । स्तुतं तथात्रेदेस्त-
म्ययजुर्हरणस्य प्राप्त्यभावात् । अतः स्फयादानविधेर्वाचनिकं स्तम्य-
यजुर्हरणमिति । अथ च यद्यपि पर्यग्निकरणं नोदघाटितम् । तथा-
पि द्रव्यसंस्कारादिष्यत एव । द्रव्यं आघारादिविधानादाहि-
तमेव ॥ ३९ ॥

वर्हिपः प्रच्छेदु हरति ॥ ४० ॥

स्तम्ययजुर्हरणे वर्हिणोवधं प्रच्छेदु हरतीति । एवं च स्तु-
तैव चेदिरिति गम्यते ॥ ४० ॥

मदन्तीरिति वा प्रेष्यति ॥ ४१ ॥

घाशब्दश्चार्थ इति सम्प्रदायः । पुनर्वचनाच्च प्रेषस्य निय-
मः । मदन्त्युपादानसामर्थ्याच्च मदन्तीशब्दस्य ॥ ४१ ॥

मात्रावदिध्मावर्हिः ॥ ४२ ॥

अष्टादशमं दद्यात् इध्मे प्राप्ते मात्रावदित्युक्त्यने । नचसामि-
धेन्यः स्पृश्यानुपस्पृश्ये च द्वे एवमेकादशमयन्ति । वर्हिपश्चैक-
वृत्तरणविधानान्मात्रावदित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

स्तुवर्तृतीयास्तुचः सन्मार्ष्टि ॥ ४३ ॥

स्तम्यदुग्धामावास्तुयेण सद बहुवचनम् । स्तुवर्तृतीयाणां
सम्प्राप्तौ न घाच्यो मन्त्रग्रहणत्वात् । घाच्यो घाज्यस्वादपाः स-
म्प्राप्तौ मा भूदिति । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । यद्ययति घ्राज्यस्याग्नी-
ध्रुवार्थ इति । अनेन प्रापितः सम्प्राप्तौ निवर्त्यते । यद्येवं फार्याप-
त्तः प्राप्नोत्येव सम्प्राप्तौ । नैवदेयम् । ध्रुवाकार्योपातिरेव एवाद्या

न विद्यते । ध्रुवाया हि कार्यं स्थालीतो गृहीतस्य यज्ञार्थस्याज्यस्य
धारणम् । तद्येह न विद्यते । यद्येवं कथमुक्तमाचार्येणाज्यस्थाली-
ध्रुवार्यं इति । प्रस्तराज्जनार्थनयेत्यदोषः । न च ध्रुवायाः प्रस्तराज्जना-
र्थद्रव्यधारणं कार्यं, निर्दिष्ट्यात् कार्यस्य । अथ यद्यनुध्रुवायां गृ-
ह्णाति सर्वेस्मै तद्यज्ञाय गृह्णातीति । यथा जुहूपभृताः रज्यकार्ययाः
प्रकृतौ प्रस्तराज्जनं विहितमेवं ध्रुवायामपि । एतच्चाङ्गीकृत्याचार्येणो-
क्तमाज्यस्थालीध्रुवार्यं इति । एवं च ध्रुवाकार्याभावात् स्थाल्याः
समृज्ययां वुलंभ इति । सम्प्रदाये तु प्राग्भाज्यनिर्यापास्त प्रैषः स-
म्भारः क्रियते एव ॥ ४३ ॥

अष्टगृहीतं जुह्वां चतुरपभृति यथा
प्रकृति या ॥ ४४ ॥

अष्टगृहीतं जुह्वां प्रहीतस्य चतुर्गृहीतमुपभृति । स या अष्टौ
हृत्पो जुह्वां गृह्णाति चतुरपभृतीति वचनात् । अथाऽनरयादुभ्य-
तुरेव कृत्वा जुह्वां गृह्णीयादथै कृत्य उपभृतीति ध्रुवात् यथा-
प्रकृति चेत्तुक्तम् । अत्र गृह्णातीति प्रकृतिर्लिङ्गसंयोगात् प्रधाना-
र्थेऽपि सति प्रकृतिप्रदेव वचनात् ग्रहण वचनाच्चानेनैव प्रधाना-
भिनिर्दिष्टिः ॥ ४४ ॥

एकवृत्तररणम् ॥ ४५ ॥

वचनादेव ॥ ४५ ॥

आज्यस्थालीध्रुवार्यं ॥ ४६ ॥

कृतव्यापगानम् ॥ ४६ ॥

स्तुवाधारमाचार्यं सम्मृष्ट आश्राव्य सीदं हो-
तरित्येव ब्रूयात् ॥ ४७ ॥

स्तुवाधारविधानेन यापदुक्तमेतदिति गम्यते । सम्मृष्टेप्रौ
भाधान्य सीदं होतरित्येव ब्रूयात् । अथाध्याज्य न होतारं ग्रहणीते
सीदं होतरित्येवाहंति वचनात् ॥ ४७ ॥

प्रसूतोत्तिक्रामन्नग्नयेऽनुवाचयति ॥ ४८ ॥

स आहातिकामन्नग्नयेऽनुवृहीति । प्रसवश्चात्र प्रयाजाधोपि सन् घचनाद्भवति । उपाविष्यति होता होतृपदन उपाविश्य प्रसूतिं प्रसूतोऽन्युः स्तुचावावृत्ते स आहातिकामन्नग्नयेऽनुवृहीति ॥ ४८ ॥

अर्द्धं हुत्वा सोमाय विष्णवे समानीय १ ॥ ४९ ॥

अर्द्धं हुत्वा सोमावायं ततो विष्णवे समानीय । उपभृत्यः पृष्टहीतपक्षे सर्पमेव जौहव हुत्वा समानीय सोमाय विष्णवे च जुहोति । वचनसामर्थ्याच्च द्वैष्णवं समानयमानेनानुवाचनं कर्तव्यम् । यद्यप्युपभृत्याज्यं भवति तत्समानयमान आह विष्णवेऽनुवृहीति ॥ ४९ ॥

सादयित्वा स्तुचौ सोमाप्यायनाद्यासुवक्ष-
ण्यामैषात् ॥ ५० ॥

आतिष्ठायत् ॥ ५० ॥

कर्मणि विशेप उच्यते—

अक्त्वा प्रस्तरमुपसदं जुहोति स्तुवेण यात

इत्ययः क्षयामन्वारब्धे ॥ ५१ ॥

निगदप्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

द्विरेकया चरति सुसायः सुपूर्वाण्डे च ॥ ५२ ॥

एषयोपमदा द्विचरति । साय शब्दोपराहयाची । पूर्वाण्डशब्दं प्रसिद्धं एव ॥ ५२ ॥

एवमितरे अन्वहः रजः क्षयाः

१ मानवे 'घृणयनीमप्यर्थो' स्तुचमास्यस्त्वप्युच्यमाने स्तुचाव-
दाय दक्षिणातिशय्य यथादयतमनुयाचययति, पूर्वार्धे यजति मध्य-
साममाभूत् जुहवाः समानीय विष्णु पूर्वार्धे' इति ।

हरिशयां च ॥ ५३ ॥

एवमेवेतरे द्वे उपसत्कर्मणी अन्वह कर्त्तव्ये । रजः शयाः
हरिशयां च मन्त्रेणोपलक्षिते ॥ ५३ ॥

एकाहस्युपसत्को द्वादश वा ॥ ५४ ॥

एकाहे प्रकान्त एव पुनरेकाहप्रद्वर्णं द्वादशोपसत्कस्यानेकाह-
विषयप्रज्ञस्यर्थे इह पठितं द्वादशोपसत्कं चाप्येनोक्त्यालपाहीनमुप-
नीतम् । तिस्र एव एकाहस्योपसदः कार्या द्वादशाहीमस्येति ॥ ५४ ॥

त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति ॥ ५५ ॥

प्रथमायामुपसद्नि त्रिस्तनं मतम् ॥ ५५ ॥

एकापचयेनोत्तरयोः ॥ ५६ ॥

उत्तरयोः पुनरुपसदोरेकस्तनापचयेन मतम् ॥ ५६ ॥

विपर्यस्य वानभिचित्ये ॥ ५७ ॥

अनभिचित्ये अनग्निके मांसं विपर्यासो वा भवति । नाग्निके
सु त्रिस्तनाद्येव । एवमेव हि तत्र पठ्यते । ते त्रीन्स्तनानुपेयुः ते त्री-
न् एकमिति ॥ ५७ ॥

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥ ५८ ॥

उपसत्प्रवृद्धायेवमेव समो विभागः कर्त्तव्यः । समं स्यादभ्युत-
त्थादिति न्यायात् ॥ ५८ ॥

१ स्वस्थानविवृद्धिः ॥ ५९ ॥

कर्त्तव्या । न दण्डकलितयदाष्टाया । मन्त्राणामानुपूर्वयो-
गात् । इतरथा दृग्निश्यां कृत्वायः शया प्राप्नोति । तत्र मन्त्रा नानुपूर्व्यो-
युक्ता भवन्ति ॥ ५९ ॥

१ इदानीमिदं विचारणीयं किमुपसदां श्रुतिर्दण्डकलितयदाष्ट-
स्योत ? स्वस्थानवृद्धा इति ? उभयपक्षानियमे निवामकमाह—

औपवसथ्यात्पूर्वेहनि पौर्वाह्निक्या प्रचर्य

वेदिं मिमीते ॥ ६० ॥

औपवसथ्यमहश्चतुर्दशी । तस्या पूर्वं अयोदशी । पौर्वाह्नि-
क्यौपसदा प्रचर्य वेदिमानम् । वेदिशब्दश्च संस्कारनिमित्तोत्स-
र्ग्यानां पात्राणां प्रयोजिका वेदिः । प्रणतिस्तु सम्प्रदायं न क्रियन्ते ।
युक्ता पुनः प्रणीनानामुत्पात्तः । तत्संस्कारोभिनिर्द्व्यने च प्रतिप-
त्तिरिति ॥ ६० ॥

पूर्वार्द्धात्स्तम्भात्पुरस्तात्त्रिषु प्रक्रमेणु श-

ङ्कुं निहन्ति सान्तःपात्यः ॥ ६१ ॥

स्तम्भसंमितात् द्वारमध्याग्निसु प्रक्रमेणु शङ्कुनिघ्नतनय । त-
स्मादयं पुरुष आसृष्टं सन्तुष्टं इति धृतः । स्तम्भग्रहणं द्वारमध्याप-
कक्षणार्थम् । तथा च काष्ठीया धृतिः सयै शालायाः पूर्वाद्धात् प्राक्प्र-
क्रामतीति । शङ्कुर्ध्वान्तःपात्यसंज्ञा संन्ययद्वाराया । शङ्कुनिघ्ननाथो
चरफालं घेषुपकरणानामासादनप्रोक्षणो ॥ ६१ ॥

तस्मात्पुरस्तात्पङ्क्तिं शति ॥ ६२ ॥

तस्मान्गध्याग्न्यङ्कुः प्राङ् पङ्क्तिं शतं विक्रामान्प्रक्रामति
तच्छङ्कुं निहन्तीति ॥ ६२ ॥

दक्षिणोत्तरी च पञ्चदशसु पञ्चदशसु ॥ ६३ ॥

अनाद्यास्तम्भादेवान्तःपात्यात् । अथ यस्मिंश्चक्षिप्रामा पञ्चा-
श्रयतीति धृतायात् पञ्चदशसु पञ्चदशस्युक्तम् ॥ ६३ ॥

अर्द्धसप्तदशेषु वा ॥ ६४ ॥

अथो अपि अर्धसप्तदशस्युक्तम् । अर्द्धसप्तदशस्युक्तम् ॥ ६४ ॥

पूर्वार्द्धाच्च द्वादशसु ॥ ६५ ॥

शङ्कुं निहन्ति । शङ्कुविशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवतीति धृतः ।

प्रक्रमणं च समाख्ययाध्वयैवम् । परिमाणं तु याजमानमपि सद्गु-
णाद्यादृशयते । प्रधाना हि क्रिया परिमाणं गुणभूतमिति ॥६५॥

पृष्ठशामायम्य स्फ्यादि करोति खादिरिना-

च्छादनात् ॥ ६६ ॥

पृष्ठशामायम्य स्फ्यादि करोति खादिरिनाच्छादनात् । मध्ये पूर्वापरायनमुत्थाप्य स्फ्यादा-
नादि फलं करोति खादिरिनाच्छादनात् । खादिरिनाच्छादनात्
शाक्यमवपत्तुं परिभाषितवान् । उच्यते च । तत्किमर्थम् । समानजा-
तीयस्याण्डानिपुत्यर्थम् । ध्रूयते हि तस्मात्खादिरा यूपो भवति खादि-
रस्फ्य इति । धैर्यादिषु यूपेषु स्फ्यस्यापि मा भूताज्जतीयतेति वि-
शेषमाह ॥ ६६ ॥

उपरवदेशात्स्तम्बयजुर्हरति ॥ ६७ ॥

उत्तराऽसात्पश्चादध्यर्द्धे पदे चात्वालम् ॥ ६८ ॥

करोतीति शेषः । प्रक्रमणपरिमाणं पदं तस्मिन्नर्द्धाधिकं उ-
त्तरासात्पश्चात्वालं करोति । अयमे हि तथ एव पूर्वार्द्धे उत्तरा-
र्द्धे । शङ्कुर्भवति तस्मात्प्रत्यक्षमक्रामति श्रीम्यक्रमांस्तथावालं परि-
लिप्यतीति ॥ ६८ ॥

यथोक्तं वा ॥ ६९ ॥

यावद्वो निष्कल्यार्थः । यथोक्तमिति पूर्वेणोत्करसञ्चारं परिहा-
प्य । एवमपि ध्रूयते नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत । प्रेणो-
त्कर तद्यावत्परिहितमिति ॥ ६९ ॥

१ प्रातरुपसदौ समस्य पौर्वाण्हिक्या प्रचर्यार्द्ध-

व्रतं प्रयच्छति ॥ ७० ॥

प्रातश्चतुर्दश्यामुपसत्समासः । तत्र पौर्वाहिक्या प्रचर्यार्धय-
तप्रदानम् ॥ ७० ॥

सर्वं वाग्नौ ॥ ७१ ॥

साम्निके सर्वं वा प्रयच्छतीति विकल्पः ॥ ७१ ॥

उभाभ्यां चरिते प्रवर्ग्यमुत्सादयति यथोक्तं

कुर्याच्चेत् ॥ ७२ ॥

उभाभ्यामुपसद्वृष्ट्यां चरिते प्रवर्ग्योत्सादानम् । यदि कृतः
प्रवर्ग्यः ॥ ७२ ॥

अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनात्कृत्वा हनिर्धाने

स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतोद्व्यरन्त्यन्तरे प्र-

क्षालिते प्राची उभतः शालामावर्त्य व-

र्षीयो दक्षिणम् ॥ ७३ ॥

अग्निप्रणयनमुपयमन्युपनिवपनान्तं कृत्वा अनसी रूपापयति
पृष्ठ्यामुपयताद्व्यरन्त्यन्तरे प्रक्षालिते प्राङ्मुखे शालाया उभयत आसी-
माय एकं दक्षिणेन द्वितीयमुत्तरेण । यद्वर्षीयस्तदक्षिणमिति धुनेः
वर्षीयो दक्षिणम् । अग्निप्रणयनमुपयमन्युपनिवपनान्तम् निरुद्धपशु-
यन्धोदितमिहामिधीयते । तदिह समास्रातं सद्भ्रमप्रधानार्थत्वादाह-
यनीयस्य तत्संस्काराद्याग्नीषोमायस्य भवति । अतस्तद्विकारे निरुद्ध
उपविष्टमाचार्येणैव पुनर्यतिविद्यत इति ॥ ७३ ॥

तयोच्छदिरध्यस्यति ॥ ७४ ॥

तयोर्द्विर्द्विर्द्विर्द्विरोपयति ॥ ७४ ॥

भिर्त्ति वामात्रे ॥ ७५ ॥

रुद्रिपोभावे मित्तिम् । यदिच्छदिर्न विन्देयुद्धदिः सम्मिता
मित्तिर्मित धुनेः । आद्व्यनुः प्राक्तः पश्चात्पश्चात् मित्तिः
मित्तिः ॥ ७५ ॥

अन्यत्रापि ॥ ७६ ॥

ऋद्धिपोमावे भित्तिरेव भवति ॥ ७६ ॥

१ रराट्यां पुरस्तादासजत्यैपीकीम् ॥ ७७ ॥

द्विर्ध्वानयोः पुरस्तात् रराट्यामिपीकामयीमवलगच्छति ॥ ७७ ॥

उच्छ्रायीभ्यां परिवार्य छदिः पश्चाच्च ॥ ७८ ॥

अशब्दात्पुरस्तादारोपयति ॥ ७८ ॥

चतुर्गृहीतं शालाद्वार्यं जुहोति युञ्जत
इति ७९ ॥

शनेन मन्त्रेण ॥ ७९ ॥

त गार्ह पत्योतः ॥ ८० ॥

अतः परं गार्हपत्यकार्यमत्र कर्त्तव्यम् । तच्च ज्योतिष्टोमे स-
माज्जानादत्रैव भवति । एवं च सति कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रा-
दिषु प्राज्जहित एव गार्हपत्यम् । न ह्यग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमं न ज्योति-
ष्टोमाद्भूमिति । अग्नीषोमीयधिकारेषु निरुदादिषु तर्हि शालाद्वार्यं
गार्हपत्यकार्यमस्तु गत्प्रकृतौ दृष्टव्यात् । नैतद्वयम् । न हि तदग्नीषो-
मीयाद्यर्थतयाच्यते किं तर्हि प्रकरणे विधानात् प्रकरणेनापस्तद्भूयते
प्रकरणेनापस्तद्भूयते इति तस्याश्च गार्हपत्यकार्यमगार्हपत्यं क्रियते । एवं च
नैतदग्नीषोमीयार्थम् । अनस्तद्विकारेषु प्रकरणेषुपमद्वादको
नास्त्यगार्हपत्ये गार्हपत्यकार्यस्य । तेन गार्हपत्यपत्र कार्यमिति ।
एवं च छत्राग्नीषोमीयोपयानेषु सति तद्विकारेषु चेदिस्तद्रूपा न
भवति ॥ ८० ॥

१ रराट्यां रैषयालुलाटमभिधीयते, तत्र भया रराट्या, ललाट-
पाटिकां यावत् । तामिषीकामयीं करोति । रराटी द्विर्ध्वानस्य
पूर्वद्वारे उपरिष्ठान् कटिकोर्ति धूर्तस्याग्निः । रराट्या तेजनीत्यनयो-
न्तरमिति पितृभूतिः ।

अपरं दक्षिणे चर्तमनि दक्षिणस्यानसो हिर-
प्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति ॥ ८१ ॥

अपरं चतुर्गृहीतं दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां चर्तं न्याऽ-
हिरप्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरित्यनेन मन्त्रेण । अस्य च चतुर्गृ-
हीतस्य शालाह्वये पथ संस्कारः ॥ ८१ ॥

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्याऽशेषं
प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति
युगपत्तद्वचनत्वात् ॥ ८२ ॥

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां चतुर्गृहीतशेषं गृहीतया-
क्षधुरौ परागुपानक्ति नैनश्चासुतश्च देवश्रुतावित्यनेन मन्त्रेण । तच्च
युगपदङ्गनं हित्वाग्निधायकत्वान्मन्त्रस्य ॥ ८२ ॥

भेदे मन्त्रावृत्तिः साग्निपातित्वात् ॥ ८३ ॥

भेदेन आङ्गनम् । न हि दक्षिणेनैकेन पाणिना चक्ष्यते युग-
पत्कृतुमिति । तस्माद्भेदेन, भेदे च मन्त्रावृत्तिः साग्निपातित्वा-
दिति ॥ ८३ ॥

स्रक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तर-
स्येरावती इति पूर्ववत् ॥ ८४ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्रक्स्थाल्यौ गृहीत्योत्तरस्य हविर्द्धानस्य दक्षि-
णायां चर्तं न्याऽहिरप्यं निधायामिजुहोतीरावतीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८४ ॥

पत्नी चापरेणाग्नीन्परीत्योत्तरस्यानक्ति
पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

चशब्दादानीता सती । पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नी
इति वचनात् ॥ ८५ ॥

हविर्हानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुवाचयति ॥ ८६ ॥

अनुवचनं कारयति होतारं प्रेषणेन ॥ ८६ ॥

तिरुक्तायामुदगृह्येव वर्चनम् ॥ ८७ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि अनसोरुदगृह्येव वर्चनम् । समुद-
गृह्येव प्रथमं येयुर्यथा नोत्सर्जतामिति वचनात् ॥ ८७ ॥

प्राचीप्रेतमिति वाचयति ॥ ८८ ॥

यजमानम् ॥ ८८ ॥

स्वं गोष्ठमिति च खर्जति १ ॥ ८९ ॥

चपदाग्रं वाचयति ॥ ८९ ॥

पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्यावानभ्यस्थे

अभिमन्त्रयते ऽत्र रमेथामिति ॥ ९० ॥

इयधयधयोः पादयोः मत्यावयवस्योऽभिमन्त्रणम् ॥ ९० ॥

उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तम्नाति

विष्णोर्नुकमिति ॥ ९१ ॥

१ इह अप्यनसी उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तम्नाति विष्णोर्नु-
कमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९१ ॥

दक्षिणतःस्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥ ९२ ॥

उपनिहन्तीति च शेषः । दक्षिणत इति च दक्षिणपूर्वकोणो-
न्निधीयते ॥ ९२ ॥

दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता ॥ ९३ ॥

१ चक्रघर्पणजः शब्दः खर्जपदवाच्यः, एवं च खर्जति नाम
चक्रघर्पणजं शब्दं कुर्वत्यनसीत्यर्थः ।

उपस्तम्नातीत्यनुवर्त्तते ॥ ९३ ॥

उत्तरतः स्थूणां पूर्ववत् ॥ ९४ ॥

मध्यं द्युं रेचयति ॥ उत्तरत इत्यनेन तदुत्तरपूर्वकोणी-
मिधीयते ॥ ९४ ॥

उभे वा दक्षिणतः ॥ ९५ ॥

उपनिहम्येते । तथा च दक्षिणापरे कोणे द्वितीया ॥ ९५ ॥

इतरस्ततस्ततः ॥ ९६ ॥

इतरत इत्यनेनोत्तर कोणोमिधीयते ॥ ९६ ॥

यदु च मानुष इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥

यद्य मानुषे व्यापारे स्थूणादि तच्च करोति ॥ ९७ ॥

प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदि-

रालम्भ्य ॥ ९८ ॥

मालम्भयेति फारितत्वाद्ध्येषणा मध्यम छदिराल-
मलेति ॥ ९८ ॥

उत्तरे च ॥ ९९ ॥

हे वाचने च शब्दात्क्रियेते ॥ ९९ ॥

विष्णोरराटमिति रराट्याम् ॥ १०० ॥

मालम्भ्य ॥ १०० ॥

विष्णोः भनप्रेस्थ इत्युच्छ्रायौ ॥ १०१ ॥

१ अर्थात्, उपरि मल्लादिनिधानवन्धनाधिकस्थूणातिष्ठतना-
दिभिर्यथा लाफ छदिर्द्वि क्रियते तथा कुर्यात् ।

आलम्भ्य ॥ १०१ ॥

उदगग्राणि च्छदीऽपि पश्चाच्छ्रुतेः ॥ १०२ ॥

अथ यदिदं पश्चाच्छ्रदिर्भवतीति श्रूयते । तच्चोदगग्रं तु स-
म्भवति ॥ १०२ ॥

द्वार्याः परिपीव्यति शूलस्पूजनिप्रतिहृतया

रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति ॥ १०३ ॥

सूचीमतया रज्ज्वा द्वार्याः परिपीव्यति विष्णोः स्यूरसीत्यनेन
सम्प्रेण ॥ १०३ ॥

विष्णोर्ध्रुवोसीति ग्रन्थि करोति ॥ १०४ ॥

उपक्रान्ते प्रमुञ्चति ॥ १०५ ॥

ग्रन्थिम् । उत्तरपूर्वद्वार्यायां परिपीवणपर्यसमाप्तिरिति स-
म्प्रदायः ॥ १०५ ॥

प्राग्वृशं हविर्दानम् ॥ १०६ ॥

भवति ॥ १०६ ॥

निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते ॥ १०७ ॥

हविर्दानम् ॥ १०७ ॥

भोजनभक्षणे चास्मिन्न कुर्युः ॥ १०८ ॥

पुरुषार्थरूपतया प्राप्तयोर्निषेधः ॥ १०८ ॥

अद्वारेण सदो हविर्दाने प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा

१ लय श्लेषणे; पूज पूजायाम्, पूजितं शोभनं श्लेष्यने ऽनयंति
पूजितश्लेषणीति प्राप्तं छान्दसत्याहुस्पूजनीति । स च दारुमयः सु-
चक इति याज्ञिकदेवाः ।

प्रेक्षया इति ॥ १०९ ॥

तथैतत्सदसि स्तोत्रशस्त्रकाले । एवं श्रूयते तद्वा एतद्वृषा
साम योषामूचा सदस्यध्येतीति प्रकृत्याह तस्मादह्वारेण सदः प्रेक्ष-
माणां द्रूयान्मा प्रेक्षया इति । हविर्दानेपि अथैतद्वृषा सोमो योषा
अपो हविर्दानेध्येतीति प्रकृत्य तस्मादह्वारेण हविर्दानं प्रेक्षमाणं
द्रूयान्मा प्रेक्षया इति ॥ १०९ ॥

पृष्ठथामुभयतो द्वार्ये ॥ ११० ॥

भयतः ॥ ११० ॥

दक्षिणस्यानसोधः प्रउगं खनत्यु-

परवान् १ ॥ १११ ॥

दक्षिणस्यानसः प्रउगस्थापस्ताद्य उपरयान् खनति ॥ १११ ॥

अभ्र्यादि करोत्यवटवदापरिलेखनात् ॥ ११२ ॥

अभ्र्यादानादि यूपावटवत्परिलेखनान्तम् ॥ ११२ ॥

चतुरः ॥ ११३ ॥

उपरयान्परिलिखति ॥ ११३ ॥

तार्क्ष-

अक्षण्या व्याधारणवत् ॥ ११४ ॥

उत्तरापरे वा प्रथमम् ॥ ११५ ॥

अक्षणेति शेषमर्थेनैषोच्यते ॥ ११५ ॥

सम्यग्वा ॥ ११६ ॥

मयो अपि ममीच पथ परिलिखेदिति वचनात् ॥ ११६ ॥

१ उपरया अयताः, भयता इति यावत् । प्रउगम्, प्राप्तयुगमीपास-
रूपायम् ।

उत्तरपूर्व त्वन्त्यम् ॥ ११७ ॥

सर्वपक्षेषु ॥ ११७ ॥

प्रादेशमात्रास्तदन्तरान् ॥ ११८ ॥

परिलिखेत् ॥ ११८ ॥

बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनति ॥ ११९ ॥

येन क्रमेण परिलेखः कृतः ॥ ११९ ॥

इदमहमित्युत्तिकरति यथास्वातं प्रतिमन्त्रम् ॥ १२० ॥

पांसून् ॥ १२० ॥

उत्कृत्याङ्किरामीति पश्चात्सर्वेभ्यः ॥ १२१ ॥

उत्तिकरेत्प्रदक्षिणम् ॥ १२१ ॥

बाहुमात्रान् ॥ १२२ ॥

खनेत् ॥ १२२ ॥

१ अक्षण्या सम्भिन्धादशक्ती सम्यक् ॥ १२३ ॥

सम्भेदनम् । अक्षिप्रपक्षे पूर्वयोस्सम्भेदनमिति सम्प्रदायः ।

नासिकासंलपात् ॥ १२३ ॥

स्वराडित्यवमर्शयति यथास्वातं

प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

अवमर्शयतीति कारितत्वात् अध्येयणा । यज्ञमानस्य स्वराडि-
ति प्रतिमन्त्रमवमर्शनं करोति यथास्वातम् । अपरे तु समाण्यया अ-
प्ययोरवमर्शनमिच्छन्ति प्रतिप्रस्थाता चाध्येयण इति ॥ १२४ ॥

१ अक्षण्याशब्दाऽयं कर्णोपचन , न भुजेन कोट्या वा सम्भिन्द-
न्ति किं तर्हि कर्णेन दक्षिणपूर्वमुत्तरापरं च छिद्यन्ति; तथा दक्षि-
णापरं पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।

अध्वर्युयजमानौ सम्मृशेते पूर्वदक्षिणेध्वर्यु-

रपरोत्तरे यजमानः ॥ १२५ ॥

हस्तौ प्रक्षिणावटयोः परस्परतः सम्मृशेते ॥ १२५ ॥

अध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति ॥ १२६ ॥

भद्रमित्याह ॥ १२७ ॥

इति प्रयुक्ते—

तन्नौ सहेत्यध्वर्युरुपाशु ॥ १२८ ॥

अयं च मन्त्रश्चादितार्थाभिधायी । अनेकयजमानके विपरि-
ण्यस्यते । सर्पाद्युत्वं च घागन्तपक्ष एव सकृदयं सोपांशु पक्ष
इति ॥ १२८ ॥

पुनर्दक्षिणापरेध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानो य-

जमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमिति

प्रोक्ते तन्म इति यजमानः ॥ १२९ ॥

आह । अयमपि मन्त्रश्चादितार्थाभिधायी । अस्त्विति चाध्या-
हारः ॥ १२९ ॥

प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति ॥ १३० ॥

अथयान् । भेदे न च प्रोक्षणं संस्कार्यमेवाह ॥ १३० ॥

भेदे च मन्तावृत्तिः सन्निपातित्वात् ॥ १३१ ॥

यद्यप्यचनं मन्त्रे पूजार्थम् ॥ १३१ ॥

अवनयनावस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो

रक्षोहण इति ॥ १३२ ॥

यूपावृत्त्यन्वयनावस्तरस्यो कार्ये । इयांस्तु विशेयो रक्षोहण
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३२ ॥

तनूनुपरि कुशान्कृत्वा धिपत्रणे फलके
द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरलि
मात्रे सन्तृष्णे शोपदधाति पर्यूहति च ।
रक्षोहणौ रक्षोहणाविति ॥ १३३ ॥

तनूनस्थूलानवदानामुपरि कुशान्कृत्वा धिपत्रणे फलके द्व्य-
ङ्गुलान्तराल प्रक्षालिते प्रागम अरलिमात्रे सन्तृष्णं या अन्तः शोपदे
उपदधाति रक्षोहणाविति पर्यूहति च रक्षो द्व्यङ्गुलान्तरानेन
मन्त्रेण ॥ १३३ ॥

तयोश्चर्माधिपत्रणं परिकृत्तुं सर्वरोहितं नि-
दधाति वैष्णवमसीति ॥ १३४ ॥

तयोः फलकयोः उपरि चर्माधिपत्रणं परिकृत्तुं सर्वरोहितं नि-
दधाति वैष्णवमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३४ ॥

तरिमन् आवणः पञ्च वैष्णवा स्थेति ॥ १३५ ॥

तरिमन् चर्माधिपत्रणे प्राच्याः पञ्च वैष्णवा स्वेत्यनेन मन्त्रेण
निदधानि ॥ १३५ ॥

खरं पुस्तात्करोत्युद्धतावोक्षिते सिकतो-
पकीर्णं चतुरस्रम् ॥ १३६ ॥

निगद्व्याख्यातम् ॥ १३६ ॥

अन्तःपात्यात्पट् प्रक्रमान्प्राङ् यात्वा दक्षि-
णा सप्तम महान्तं तत्रौदुस्वरीं मिनोति य-
जमानमात्रीम् ॥ १३७ ॥

सा च—

यूपवच्छेते ॥ १३८ ॥

अथ वटस्य पुरस्तात् ॥ १३८ ॥

अध्वर्यादि करोत्यावटस्तरणात् ॥ १३९ ॥

यूपावटवत् ॥ १३९ ॥

उदिवमित्युच्छ्रयति ॥ १४० ॥

उदुम्बरीम् ॥ १४० ॥

धुतान इति मिनोति ॥ १४१ ॥

अथ वटे प्रक्षिपति ॥ १४१ ॥

पर्यहणाघोपसेचनात्कृत्वा ध्रुवासीति वाच-
यत्यौदुम्बरीमालम्ब्य प्रजया भूयादिति
पशुभिरिति वा ॥ १४१ ॥

मन्त्रगतो विफल्यः ॥ १४२ ॥

स्त्वेण विशाखे जुहोति घृतेन घावापृथिवी
इति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति सर्वत्र मन्त्र-
चत्सु जुहोत्युपदेशात् ॥ १४३ ॥

स्वाहाकारं वा अथ वटकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत
इति ॥ १४३ ॥

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥ १४४ ॥

अनाम्नानेपि च स्वाहाकारं प्रतिषेधं द्रुपन् स्वाहाकारप्रदा-
नतां दर्शयति । न स्वाहा करोत्यहुनादो वै देवानां मदन इति । अ-
मन्त्रयस्तु पूर्णाहुत्या स्वाहाकारो विहित एव । मन्त्रविषयोपमा-
रम्भः ॥ १४४ ॥

नाभिदम्नः सदः ॥ १४५ ॥

तच्च कुरुप्रमाणापेक्षया । उच्छिन्ना ह्युपसर्पन्ति य उद्गातार-
आभेध इत्यतद्वन्मया भोषपद्यत ॥ १४५ ॥

मत्या वा ॥ १४६ ॥

प्रगाथा भवति । एवमपि श्रूयत एव ॥ १४६ ॥

उदम्बः शम् ॥ १४७ ॥

पृष्ठयंरोत ॥ १४७ ॥

अष्टादशारत्न्येकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा ॥ १४८ ॥

आयामो भवति । आयामर्धं वैश्यमुच्यते ॥ १४८ ॥

नव तिर्यक् अधार्यामो वा ॥ १४९ ॥

वैश्यस्य ॥ १४९ ॥

औदुम्बरीं मध्ये पृष्ठयामेके ॥ १५० ॥

तस्माच्च औदुम्बरीं मिनातीति औदुम्बरीं मध्य इत्युक्तम् । पृ-
ष्ठयामेके । एतत्कुतः । अत्र हविर्दानस्य हि पृष्ठयामुभयतो हार्ये इत्यु-
क्तम् । तस्मादयं पुरुष आसत् । सन्तुष्य इति वचनात् । सशोपि तमेव
भवति । उदगायामस्य मध्यं पृष्ठया प्रागायामस्य च औदुम्बरीं पु-
नर्यानुग्रहात् ॥ १५० ॥

इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्या-

परपूर्वे च ॥ १५१ ॥

छदिषी आरोपयति । चशब्दो मन्त्रानुर्कर्षणार्थः ॥ १५१ ॥

तिवर्गो चोत्तरतः ॥ १५२ ॥

उत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि इति वचनात् ॥ १५२ ॥

परित्वेति परिवार्यं परिपीवणं ग्रन्थ्यभिमर्श-

नान्यैन्द्रैः ॥ १५३ ॥

परि-वेत्यनेन मन्त्रेण परिवारणं कृत्वा परिपीवणमग्निभक्त-
णामिमर्शानि हविर्दानवद्वैत्रैर्मन्त्रैः कर्त्तव्यानि ॥ १५३ ॥

हविर्दानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यागारडा-

रमन्तर्धेद्यर्द्धं भूयः सर्वं वा ॥ १५४ ॥

करोति । अथ हविर्दानयोर्जघनार्द्धं समन्धीकरोति प्रहृत्यैव-
मेव भूतिप्राप्त ॥ १५४ ॥

निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते ॥ १५५ ॥

आग्नीध्रम् ॥ १५५ ॥

धिष्ण्याभिवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषज्जिवपति

स्फ्येनान्वारब्ध उदङ्ङुपविश्य विभूरसीति

प्रतिमन्त्रम् ॥ १५६ ॥

धिष्ण्याम्करोति । उद्धतावोक्षितग्रहणं न च परिसमूहनादयः
सर्व एव पृथगन्ते स्मार्त्ताः । अग्न्यर्था हि गृह्योभिहितः । तदपचारे च
स्मार्त्तं प्राप्यक्षितम् । चेदेपि तेनूयन्ते उद्धते वा अवोक्षितेऽग्नमाह-
धतीति । पुरीषज्जिवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ्ङुपविश्य विभूरसीति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १५६ ॥

आग्नीधीये पूर्वम् ॥ १५७ ॥

अग्नीधीये धिष्ण्या पूर्वम् ॥ १५७ ॥

सिकताव्योपरि ॥ १५८ ॥

दीप्यते ॥ १५८ ॥

रोद्रेणेति सर्वत्र ॥ १५९ ॥

अनुपद्म ॥ १५९ ॥

षट् सदसि ॥ १६० ॥

निचपति ॥ १६० ॥

प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुः ॥ १६१ ॥

धिष्ण्याजिचपति ॥ १६१ ॥

दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य ॥ १६२ ॥

धिष्ण्य निचपति ॥ १६२ ॥

होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्म-

णाच्छुसिपोतृनेष्टृच्छायाकानाम् ॥ १६३ ॥

धिष्ण्याजिचपति ॥ १६३ ॥

आग्नीध्रादक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणा-

मुखो मार्जालीयम् ॥ १६४ ॥

सम्प्रतिशब्द मार्जले ॥ १६४ ॥

सदो द्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयब-

हिष्पव्रमानदेशाच्चात्वालशामित्तीदुम्बरिब्रह्मा-

सनशालाद्वार्यप्राजहितान्त्सम्प्रादसीति

प्रतिमन्त्रम् ॥ १६५ ॥

अनुदेशश्च सन्दर्शनमात्रम् १ । यौत्रेणेति च सर्वश्रानुयुक्तः ।
 इयं च शाखान्तरादेकवचनान्तः । स्वशाखायां हि बहुवचनान्तः
 ल्यप्ते । तस्योपरिष्ठाद्विनियोग इति वक्ष्यामः ॥ १६५ ॥

१ तथा आहुर्माधवाचार्या अनुदेशो नाम विद्यमानमेव पदार्थ-
 न्नु त्वमथ अयसीति निर्देश इति ।

उत्करः समूहोऽसि विश्ववेदा ऊनातिरि-

क्तस्य प्रतिष्ठेति ॥ १६६ ॥

अत्रापि च रौद्रेणेष्वनुपङ्ग एव शाखान्तरात् ॥ १६६ ॥

२परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणानि

कृत्योत्तरपरिग्रहादि करोति ॥ १६७ ॥

परिस्तरणाद्युद्घाटनं आहुतनष्ट्युदासार्पमिति कोचित् । तत्र प्रतिपेयशासनाभावात् । एककर्तृकनियमार्थमित्यपरे । तदपि नैव नियमशासनाभावात् । अतो गुणार्थमुद्घाटनमाज्ञायनिर्वपणान्ते महापेदेदत्तरपरिग्रहादि करोतीत्येवमर्थमादत्तरपरिग्रहादि शब्देन च खननादि द्रष्टव्यम् । सम्मशान्तस्याभिनिर्वृत्तत्वात् । किं चाग्नी-पोमीयस्य द्रव्यवेधता सम्बन्धो नैवाभिहितः येन परिस्तरणाद्यग्नी-पोमीयार्थं सक्रियते । स कस्य देतोः । शाखान्तरे हि अघान्तरदी-क्षापिमोक्षोत्तरकालं अग्नीपोमीयस्य विधानम् । यथा ब्राह्मणं चात्रार्थं उपनिषद्भाति । तत्र चाचार्येणोक्तमग्नीपोमीयोतः पशुरित्यतोत्र प-रिस्तरणाद्यभिधानं घचनात् । सवनीयेष्वयकावाचनान्ते तद्विधानं मानेयमग्निष्टोम आलभेतेति । तत्रैव सूत्रकारेणोपनिषदम् । ध्रुव-गोपं कृत्वा परिब्रज्यणादिकरोतीति सम्मुखिनाकारं चापररात्रे परि-स्तरणाद्यभिधानं कृतमाचार्येण । इदमेव हि तस्य शैली यथा ब्राह्म-णमुपनिषद्भाति ॥ १६७ ॥

अन्तःपात्यसहितम् ॥ १६८ ॥

अनुमार्जनं कर्म भवति । एवं हि भूयते य एवं पेदेजंघना-
र्द्धं शङ्कुलाप्रतिषीतीति ॥ १६८ ॥

वर्हिरन्तं प्रेष्यति तत्र सर्वमासादयति ॥ १६९ ॥

यथा प्रेषितं सर्वमदद्यात् । रूपयत्र स्पृष्टाले ॥ १६९ ॥

२ अथाग्नीपोमीयस्योदपक्रममाह ।

अतैव प्रोक्षणम् ॥ १७० ॥

इध्मधेदिबर्हिषाम् । उपरिष्ठादधीध्मप्रोक्षणमभिहितं स्वादकपरिमा-
प्या इदमन्यदपूर्वम् । एव च सत्यग्नीषोमीये हि प्रोक्षित इध्मो भ-
वति ॥ १७० ॥

इध्म निधायाग्नीषोमीयाय वेदेस्तरणमग्रहणं
प्रस्तरस्यापराह्णे ॥ १७१ ॥

पदार्थतयाग्नीषोमीयार्थमिध्म आपयित्वा वेदेस्तरणमपराह्णे
सोपराह्णे वेदिः स्तीर्त्वेन वचनात् । तत्र चाग्रहणं प्रस्तरस्य ॥ १७१ ॥

अर्द्धव्रते व्रत्ते प्रविश्य प्रणयनीयाधानम् ॥ १७२ ॥

प्रविश्येति निष्क्रमणं लक्ष्यते । तच्च कार्यार्यम् । कार्यं श्वोप-
रिष्ठाद्वृषते परिचाप्याये दाहनामिति । परिचाप्या इति च गधामपा-
ह्नावस्योच्यते । अतः शालाच्छेदनाय निष्क्रमणम् प्रवेशनेन लक्ष्य-
ते । शालार्धं प्रविश्य प्रणयनीयस्येध्मस्य शालाद्वार्ये भाधा-
नम् ॥ १७२ ॥

आज्याधिभ्रयणस्सुक्सम्मार्जनोद्दासनावेक्षणानि
कृत्वा शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमान उपस्थे
सोम कृत्वा ॥ १७३ ॥

अत्र विशेषः । आज्याधिभ्रयणपर्यग्निकरणे कृत्वा सुक्स-
मार्जनाद्ययं खण्डग्रैष । ततः स्फयोदकं प्रहरणम् । ग्रैपोत्तरकाल
इष्टत्वात् । पाण्योरग्नेजनं तु सामर्थ्यात् पूर्वमेव क्रियते । आज्या
वेक्षणं च पत्नीकर्तव्यमत्र । इतरत्र परिष्ठात्करिष्यते ॥ १७३ ॥

शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणीपदं परि-
किरति ॥ १७४ ॥

यस्य अयन्यामोत्तम् ॥ १७४ ॥

चतुर्द्धेकआहवनीयस्योपयमनीष्वामीधीयस्या-

क्षोपाज्जने च ॥ १७५ ॥

एके चतुर्द्धेकपदप्रक्षेपं कुर्वन्ति । आहवनीयस्योपयमनीषु
तयामीधीयस्याक्षोपाज्जने चशब्दादिह च । एक इति ग्रहणं वि-
कल्पार्थम् ॥ १७५ ॥

आज्यप्रोक्षणीरन्तःपात्यदेश उत्पूय पश्चा-

ज्यग्रहणम् ॥ १७६ ॥

आज्यस्य प्रोक्षणीनां चान्तःपात्यदेश उत्पूयनं कृत्वा पश्चा-
ज्यग्रहणं कर्तव्यम् । पशोरुक्तत्वारपश्चाज्यग्रहणमित्युक्तम् ॥ १७६ ॥

धारयत्याज्यानि ॥ १७७ ॥

नयनाय ॥ १७७ ॥

अपिषताश्चान्वारभन्ते यजमानम् ॥ १७८ ॥ ~

१ अपिषता गोमज्जास्तेन्यारभन्ते यजमानम् ॥ १७८ ॥

वाससा छादयत्येनाव ॥ १७९ ॥

स यजमानान् ॥ १७९ ॥

चरत्सु नाद्रियेत ॥ १८० ॥

चरत्सुः अपि यतश्चनावर । ततश्च प्रायश्चित्तं न भवति ॥ १८० ॥

प्रदीप्तमिध्मं त्वः सोमेति प्रचरण्याभि-

जुहोति ॥ १८१ ॥

१ अपिषतास्त उत्पूयन्ते येषां यजमानयते अपिष्यमास्ति, दाया-
चेनाविषता इति पितृभूति । अपि संसर्गे यतमिति कर्म नाम, सं-
घृष्ट साधारण कर्म येषां ते अपिष्यता अपिष्यता दायादा, ते ह्येते
नापि हव्यादि कर्म कृतं सर्वं उपजीवन्तीति हरिश्चायिन ।

प्रदीप्ते प्रयणनीयमिध्मं त्वं सोमेनेत्यनेन मन्त्रेण १प्रचरणायभि-
जुहोति ॥ १८१ ॥

जुषाणो अप्तुरिति द्वितीयाम् ॥ १८२ ॥

भाहुति जुहोति ॥ १८२ ॥

अग्नये प्रह्रियमाणायानुवाचयति सोमाय प्र-
णयिमानायेति वा ॥ १८३ ॥

धातुदो विषह्वार्यः ॥ १८३ ॥

आहवनीयं गच्छन्त्यादाय आवद्रोणकलश-
सोमपात्राणीध्मचतुष्टयं च सन्नद्धं वपाश्र-
पण्यौ रशने शकलवृषणमरणी च ॥ १८४ ॥

आवाहीन्यादाय।हवनीयं प्रति गच्छन्ति । २द्रोणकलशस्य स्त्र-
शब्दाभिधानात् । १सामपात्रशब्देन प्रह्वपात्राणि गृह्यन्ते । न चमस्ता-
दीनि । इध्मोग्नीषोमीयार्थः । चतुष्टयं च वपाश्रपण्यौ रशने च ।
शकलवृषणमरणी च मन्थनार्थानि । यद्यपि चात्र मन्थनं वैकल्पिकं
तथापि स्ववतीयार्थं नवनमिनि ॥ १८४ ॥

अग्ने नयेति वाचयति ॥ १८५ ॥

उत्तरेण सदो हत्वामभिधेभि निदधाति ॥ १८६ ॥

आवद्रोणकलशसोमपात्राणि च ॥ १८७ ॥

तानि च होमोत्तरकालम् । स निहिते जुहोतीत्यभिधाय त-
वैव निदधति प्रावण इत्युक्तमिति ॥ १८७ ॥

१ प्रचरणी नाम पालाशी स्तब्धं जुहुरेव, अन्यास्तु व्यापृतास्तु त-
या प्रचर्यत इति प्रचरणी इति ।

२ द्रोणकलशो दुग्धमयः कलशाकारो वैकट्टतः, यस्योपरि धारा
प्रहा गृह्यन्त इति ।

अयन्न इति जुहोत्यस्मिन् ॥ १८८ ॥

आहवनीये मा भूदित्यस्मिन्नित्युच्यते ॥ १८८ ॥

उत्तरेण परिक्रम्याहवनीयस्योत्तरतो निदधा-

त्यन्यदाज्यं सोमवर्जम् ॥ १८९ ॥

आग्नीधीयमुत्तरेण परिक्रम्य आज्यसोमवर्जमाहवनीयस्य
उत्तरतो निदधाति ॥ १८९ ॥

धिष्ण्याव्यवायोध्वर्योः ॥ १९० ॥

अध्वर्युमहव्याध्वर्येणानियमः । तस्मादध्वर्युः सप्तया हि
व्ययगतातीयादिति श्रुतत्वात् ॥ १९० ॥

इध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ १९१ ॥

वैकृताद्यसरे प्रकृतानुबल्यर्थमिवमुक्तम् ॥ १९१ ॥

खरोच्चारार्द्ध एकवृत्स्तरणं पश्चाद्बोत्तरवेदेः ॥ १९२ ॥

इति विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १९२ ॥

आहवनीयेक्षणात्कृत्वोरु विरणविति

जुहोति ॥ १९३ ॥

आहवनीयेक्षणादिनि कृत एवम् । अत्र हि पतिधिपतिधान
पदार्थः परिसमाप्यत इति ॥ १९३ ॥

पुरस्ताद्वा समिधावायेति श्रुतेः ॥ १९४ ॥

पुरस्ताद्वा जुहोति । आहवनीयेक्षणान्ते । अत्र्याथाय सामि
धापय जुहोतीति श्रुतत्वात् । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ।
इमाभिहोमार्थाज्यसंस्कार एवेह भवतीत्याग्नीधीये च । यैसर्ज
होमार्थत्वात् । तस्य सर्वाणि चैतानि यैसर्जनानीति ॥ १९४ ॥

आसाधाज्यानि दक्षिणेनसि कृष्णाजिनमा-

स्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देवसवितरिति ॥ १९५ ॥

धाज्यामादत्तं प्राकृतमेव ततश्चालम्बनमुदकोपस्पर्शनं च कृ-
त्वेति । एवं श्रूयते आमाद्य हवींषि सम्मृश्याथ उपस्पृश्य सजा-
नमादाय प्रनिपद्यत इति । आचार्येण चात्राज्यासादनमात्रमेवोक्तं
व्यवादेशसामर्थ्यादालम्बनादि लङ्घ्यत एवेत्यभिप्रायः । एवं च सति
यत्र प्राकृतयैकृतौ व्यवदेशौ तत्र प्राकृतमेव पूर्वं कर्त्तव्यमिति । य-
थासाद्य हवींष्यग्निं मन्थत्यासाद्य हवींषि सम्मृशतीति । मन्त्रध्वो-
दितार्थाभिधायी न्यप्रोचे विपरिणम्यते ॥ १९५ ॥

एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते ॥ १९६ ॥

विसर्गोपदेशात्पूर्वैरमन्वारम्भः सोमस्य । तस्य यजमानावा-
त् । यजमान एवोपस्थान इति । मन्त्रध्वोदितार्थाभिधायी ॥ १९६ ॥

स्वाहा निरिति निष्क्रम्यमे व्रूतपा इत्याहव-
नीये समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गु-
लीर्विसृजते ॥ १९७ ॥

अत्र च यजमानस्य कर्तृत्वं अङ्गुलिविसर्गोपदेशात् । व्यवदे-
शसामर्थ्याच्च । तथा च मन्त्रलिङ्गं स्वाहा निर्धरणस्य पाषाण्यु-
प्य इति । अद्यान्तरदीक्षोन्मोचनाद्यानेकयजमानको प्रतिपजमानं
भवति ॥ १९७ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूर्णीं मदन्तीरुपस्पृश्या ॥ १९८ ॥

गार्हपत्ये समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गुलीर्वि-
सृजते ॥ १९८ ॥

चात्वाले मदन्तीः कृत्वा ॥ १९९ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् ॥ १९९ ॥

नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्ति ॥ २०० ॥

बहुवचनोपदेशात्पुरुषमात्रधर्मः । तस्मादस्यान्नादन्त्यत्त नाम
गृह्णतीति वचनात्पूर्वमतिषेधो गम्यते । विहितश्चासौ तस्माद्दीप्ति
तस्य नाग्नीयादिति । अतश्च भाक्तुरेव व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तम् ॥२००॥

व्रत्यनिवृत्तिः ॥ २०१ ॥

अतः परं व्रतं निवर्तते ॥ २०१ ॥

हविः शेषभक्षः ॥ २०२ ॥

यद्भक्षयति तद्वानि शेषम् । तच्च प्रातः । वेगाद्य निषेधस्तस्मा
दुपवसथ नाग्नीयादिति । प्रातः सामान् हविः शेषाश्च भक्षयन्तीति
श्रुते । स चाप सवनीयगोत्रे न हविर्मात्रस्य । सवनीयान्दि प्रत्य
भूयत अथ यत्रानापुराडाशा भूयोदयिकच्छिष्टमसरसमाप्त्या इति
बहुवचनानुक्तं नाना पुराडाशान्विधायोच्यते । भूयो हविकच्छिष्टम-
सकथ नाम तच्च समाप्तिर्भाष्यति । अतः सवनीयगोत्रोद्यमिति न
गम्यते । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । प्रत्यग्नि सवनीयपुरोडाशा भूया हविक-
च्छिष्टमसरसमाप्त्या इति श्रुते ॥ २०२ ॥

अग्नीपोमीयोतः पशुः ॥ २०३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अस्तिशेष हवसरे पशुर्देयता सम्यग्ध
श्रुतावभिहितः । यथा श्रुति च सूत्रकार सूत्रमारभते । परितरणा-
दयो हि पदार्थाः सोमिवैर्गतिपक्ता पतन्ते तथैवोपनिषदाः ।
उपाशु चरन्ति प्रागग्नापोमीयादित्येवमर्थमेवोच्यते अग्नीपोमीयोत
पशुरिति । सायस्के च भूयते पुरोडाशोवाग्नीपोमीयस्यान इति सोत्र
यथा स्यादिति ॥ २०३ ॥

तद्देवत्यः पशुपुरोडाशः ॥ २०४ ॥

यद्देवत्यं पशुर्भवति तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्गपतीति श्रुते ।
अतश्च पश्वन्तरेष तद्देवत्या भवति नाम्नीयामीय इति ॥ २०४ ॥

अन्न्यादि करोति ॥ २०५ ॥

आज्यासादनान्तस्यामितिर्हृतत्वात् अज्यादेरेवावसर इति ॥ २०५ ॥

दक्षिणेन हविर्दानं पश्चिडाः हरति ॥ २०६ ॥

सदसि हानोपधिष्ट , तं प्रति नीयमानायाः आदक्षिण्येन स्मृत्यनुग्रह इति ॥ २०६ ॥

गुददृतीयं च ॥ २०७ ॥

दक्षिणोर्गैश्च ॥ २०७ ॥

मर्जालीयं दक्षिणेन जाघनीम् ॥ २०८ ॥

पत्नीशालां ह्यसौ नीयते । तत्र धिष्ण्यव्यवायो मा भूविति ॥ २०८ ॥

प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीययोरव्यवायात् ॥ २०९ ॥

प्रत्याहृत्य वा यूपहवनीयाद्यन्तरैतेतानि मांघ्र्ये । कुत एतत् । सोमाहवनीययोरव्यवायात् । दक्षिणेन वा प्रत्याहृत्य वेति दक्षिणेन स्मृत्यनुग्रहः । इतरत्र चोत्तरोपचारितया श्रुत्यनुग्रहः । तस्मात्प्रत्याहृत्यैवेत्यवधार्यते ॥ २०९ ॥

यूपैकादशिनीचेद्रथाक्षमात्राण्यन्तरानि ॥ २१० ॥

चेच्छब्दोपचयः । यदि यूपैकादशिनी वक्ष्यमाणं सोमायनं वेति । उभयं हि विकल्पेन धूयत इति तत्र रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि ॥ २१० ॥

पूर्वार्द्धं वा समं त्रिभज्य ॥ २११ ॥

पूर्वार्द्धं समधिसागेन वा ॥ २११ ॥

पक्षसम्मिता वाग्री ॥ २१२ ॥

यद्योक्तं वा ॥ २१२ ॥

यूपहृत्यभ्रथादानयवावपनानि सकृत् ॥ २१३ ॥

भवन्ति । असन्निपातात् ॥ २१३ ॥

भेदेनान्यत्सान्निपातित्वात् ॥ २१४ ॥

मध्यमं पारिलिख्योत्तरं दक्षिण वा व्यत्यास-
मितरान् ॥ २१५ ॥

मध्यमं यूपवर्गं पारिलिख्य तदनन्तरमुत्तरं दक्षिण वा परि-
लिपति । इतरांश्च व्यत्यासेन ॥ २१५ ॥

आवटहोमात्करोति ॥ २१६ ॥

पदार्थानुसमयेन ॥ २१६ ॥

अङ्गनाद्याचपालेक्षणात्कृत्वैकैकस्य ॥ २१७ ॥

काण्डानुसमयेन । पदार्थानुसमये प्राप्ते वाचनिक कायवा-
नुसमये ॥ २१७ ॥

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामत्रगूहनान्तमाल-

म्भनासम्भवात् ॥ २१८ ॥

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामत्रगूहनान्तं कर्म करोति । कुत
एतत् । आत्मना सम्भवात् । न ह्यत्र पश्चात्कर्म सम्भवति ।
अथवा आत्मना सम्भवादिति । न ह्यत्र क्रियमाणे चपालेक्षणा-
न्ते यूपालम्भ सम्भवति । उक्तः चेन्नदिदं वै यूपमुल्लिख्यात्पुनराप-
रिख्ययणानाम्प्रजंतीति । अथ च वाक्यैवदशोपन्यासः तस्मादुपगत-
रेषोऽष्टोदशेऽप्यत्रागभूतः । न्याये हि सत्ये तस्मिन् वाचानिषी च
पालेक्षणात्ततश्च भवति । यच्चन हि तत्र अपरिधीता वा एव एता-
रान्नि यसन्तीति । अतश्चपालेक्षणात्ततश्च वाचानिषी । तस्माद् प्रा-
तरेषोऽष्टोदशेऽप्यत्रागभूतः । अतो विषय एवायम् । अपि वा
चपालेक्षणात्ततः पश्चाद्युपा दशो वाक्यगूहनान्तमेति । यथाऽऽत्मना-
सम्भवमिति श्रोत्रेणादवाक्यैकदेशोप-वासा न न्याय इति ॥ २१८ ॥
इत्यास्तु विशेषः —

विज्ञप्तिः ।

१. अस्यां चौलव्या-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२. एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो भुज्यते ।
३. प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता भीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य भुज्यन्ते ।
४. काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रद्वयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
५. भारतयण्यैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्निं मुख्यम् मुद्रा ७ भाषका ८
कालान्तरे प्रतिस्तवक " " १ " ०

प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्था -

मुद्रिता स्तवका.

- १) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
२) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृत (व्याकरणम्) १०
३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया } (भीमांसा) १०
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।
४. भाष्योपपृहितं तत्त्वत्रयम् त्रिशिष्टाद्वैतदर्शन-
करणम् श्रीमच्छंकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि- } (वेदान्तः) २
तम् । सम्पूर्णः ।
करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय- } (भीमांसा) २
श्रीगगामहो विरचितः । तर्कपादः }
न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र } (भीमांसा) २
विरचिता सम्पूर्णः । }
प्रहस्युत्र भाष्यम्-वाट्परायण प्रणीत }
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विष्णु- } (वेदान्तः) ६
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । }

स्याद्वादमञ्जरी-महिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमशुरभि. श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दयोधमहा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपते. } (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णय. न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविमक्तिविस्तृतविचाररूपः प्र० प्र०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्ययदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्राचली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साध्वा-
ज्यधुरन्धरश्रीमद्वनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रमाणरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) भट्टेनसिद्धिमिद्वान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतसङ्कृतव्याख्यासमष्ट्युक्तम् । (वेदान्तः) ३

(१९) काव्यायनश्रीतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकका-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ५

(२०) प्रज्ञसूत्रभाष्यम् श्रीमास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

पञ्चादिप्रेषणकामम् } हरिदासगुप्तः
श्रीका-चरितपुष्पावध
वमारस सिटी ।

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKACHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PÂNDIT MADANMOHAY PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VI

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES

AGENTS — OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG
PÂNDIT JYESHTARAMA MUKUNDA, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

Registered according to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवतयिघोति सुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितभग्यामशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

सायकः-७६

परिवीथ मध्यममवगूहनान्तम् ॥ २१९ ॥

पाद्व्यूपाणामभ्यञ्जनप्रभृत्यवगूहनान्तं करोति सौत्ये-
हनि ॥ २१९ ॥

अग्निष्ठे चैषां रशनाः परिवेष्टय वासयति ॥ २२० ॥

स चाथ शेषयूपार्थोरशनामस्कारो नाग्निष्ठार्थः । एव हि
श्रूयते । अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदायेतरान्परिवेष्टयति तेनैतानग्नि-
ष्ठान्करोति । एव च सत्यद्वयमथ वसत्यर्थोऽसम्भवेऽपि अग्निष्ठ
रशनाः कृत्वा परिवेष्टयणं कर्तव्यमिति ॥ २२० ॥

अभ्यञ्जनप्रभृतिं करोति ॥ २२१ ॥

उक्तार्थम् ॥ २२१ ॥

यथाखातमुच्छ्रूयति ॥ २२२ ॥

येन क्रमेणाघट्टनन तेनैव यूपोच्छ्रयणमिति । प्रवृत्त्या ॥ २२२ ॥

वर्षिष्ठो दक्षिणोनुपूर्वा इतरे ॥ २२३ ॥

स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणाध्वर्यः । स्यादथ हु-
सीयानिति ध्रुत्वात् । हुसीयता चारक्षिवश्चनैः कर्तव्या नानि-
यमेत । तेषां ह्यत्र ध्रुवणं पञ्चाङ्गि परित्रासयदित्येवमादि । एवं च-
कृत्वा पञ्चारक्षि पञ्चदशपर्यन्तं सोम इत्यस्य पक्षस्यैकादशि-
भ्यामप्रमङ्ग एव । अपरिमितपक्ष एव भवति । तथा चान्त्यः षोड-
शारक्षिरन्ततो भवति ॥ २२३ ॥

तीव्रसुत्यग्निष्ठः प्राची च ॥ २२४ ॥

तीव्रसुत्यग्निष्ठा वर्षिष्ठः प्राची च यूपपक्तीर्भवति ॥ २२४ ॥

यथा यूपं वेदिवर्द्धनम् ॥ २२५ ॥

रघासमाश्रान्तरा पक्षे ॥ २२५ ॥

वर्षिष्ठादक्षिणं ऽवितष्टं द्वादशं निदधात्येव

त इति ॥ २२६ ॥

द्वादश उपशयो भवति वितष्टं दक्षिण उपनिर्धानीति धृतेः । द्वादशग्रहणाच्च यूप एवायम् । तथा च भूयते उपशयो यूपो भवति द्वादश इति च भवाणत् यूपैकादशिन्यामेव भवति न पञ्चपञ्चादाविति ॥ २२६ ॥

प्रोक्षणाद्यवगूहनात्करोत्यनर्थलुप्तम् ॥ २२७ ॥

निखननाभावादपटसम्बन्धो नर्घः सोऽत्र लुप्यते । केचित् यूप-
धर्मान्ननेच्छन्ति कार्यप्रयुक्तत्वात्तंयाम । यूपस्य कार्यं पशुनियोगः ।
स वेह नास्ति तस्मादप्रवृत्तिर्जर्मानां । किं च उपशयो यूपो भव-
तीति वर्त्तमानापदेशात् । तस्मादप्यप्रवृत्तिर्जर्मानां मित्यप्राच्यते ।
इयानेतदेवं यदि कार्यप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो भवेयुः । न त्वेते कार्यप्रयु-
क्ताः । किं तर्हि स्वरूपप्रयुक्ताः । न हि निष्पन्ने यूपस्वरूपे एते विधीय-
न्ते यूपं प्रोक्षति यूपमनक्ति यूपं परिच्ययतीति । न च सिद्ध एव
यूपोस्ति यत्रैते धर्माः क्रियेरन् । तस्मादेभिरेव यूपो भाष्यत इति ।
यद्यौदनं पचति सप्ततूष् पिनष्टीति च पाकनौदनमग्निनिर्घर्षयति पं-
चणेन च सक्तून् । यत्र पुनः स्वरूपनिष्पत्त्युत्तरकालं धर्मविधानम्
यथाहवनीयस्य सतः परिधिपरिधानः सम्मागंधेति तत्र कार्यप्रयु-
क्ता युक्ता ॥ वेह तथा, तस्मादप्यकार्यप्रयुक्ता धर्माणाम् । यत्त-
त् वर्त्तमानापदेशाच्च विधानमित्यत्र धूमः । भवति वर्त्तमानापदेश-
स्यापि पञ्चमलकारपरिकल्पनया विधायकत्वम् । यथाग्नेयाष्टकपालो
भवत्येन्द्र पकादष्टकपालो भवतीति । अत उपशयोऽपि धर्माणां प्रवृत्ति-
युक्तरूपेवेति न दुरुक्तम् ॥ २२७ ॥

अनुच्छित्य वोत्तरम् ॥ २२८ ॥

अस्य क्रिया ॥ २२८ ॥

१ पितृधमनष्टास्त्रीकृतमिति पितृमूतिः ।

यथोच्छ्रितः सवनीयानालभत एकतृणेनोपा-
कृत्याग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यवैश्वदे-
वेन्द्रमारुतेन्द्राग्नसावित्रवारुणान् ॥ २२९ ॥

उदक्स्थिता आ भूर्वाति यथोच्छ्रितप्रहणम् । विमवाधैकतृ-
णेनेत्युक्तम् ॥ २२९ ॥

एकयूपे पश्चेकादशिन्यामाग्नेयं नियुज्यत
स्मिस्तस्मिन्नितरानुदीचः ॥ २३० ॥

एकयूपे यदा पश्चेकादशिन्या मयति तत्राग्नेयं नियुज्य त-
स्मिन्पश्चादितरानुदीचो नीत्वा नियुनाक्ति ॥ २३० ॥

आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धौ
ऽनुपूर्व्या इतरे ॥ २३१ ॥

स्तोमायने तु युगपद्गमनम् ॥ २३१ ॥

दक्षिणं च निध्नन्त्येनमुत्तरमुत्तर-
मितरान् ॥ २३२ ॥

दक्षिणमाग्नेयं निघ्नान्ति उत्तरमितरान् पश्चत् ॥ २३२ ॥

समानमुपप्रेष्य परिपशव्ये संज्ञपयान्वग-
न्प्रोक्षण्युल्मुकासिशामित्रान्तर्द्धानप्रच्छेद-
स्तोकसम्प्रैषशमित्तनुशासनसंवादवनस्प-
तिस्विष्टकृदिडादिगव्याधारणः समासिच्य
प्रभूत्वात् ॥ २३३ ॥

प्रभवन्ति ह्येनानि सक्तृकृतानि । त्विष्टकृदिदस्य तु तद्रूपभेदे
शुण्ययोगादित्यनेनैव प्राप्तौ सत्यां ग्रहणार्थोपमारम्भ । युगपदैवतसम-
न्तरमेव सौविष्टकृतानामेडानां च ग्रहणं मा भवति ॥ २३३ ॥

उत्थाशूलं वपाश्रयण्यौ च ॥ २३४ ॥

विभवात् तन्त्रेणाभिसम्बध्यत इति प्राप्त इदमाह—

न वसा सन्देहात् ॥ २३५ ॥

नैतानि तन्त्रेण गच्छन्ति । कुत एतत् । वसासन्देहात् । सन्दि-
ह्यते हि वसा उल्लेख्ये । प्रकृतौ चाग्नीषोमीये स्थवसा हुता । इहा-
पि स्थवसैव ह्यग्न्या । सा च संसृष्टरूपत्वात् न क्षाप्यते इति तस्मा-
दुत्थाभेदः । तद्वेदाच्च शूलवपाश्रयणोरपि ॥ २३५ ॥

सौत्रामणी दर्शनाच्च ॥ २३६ ॥

अपि च सौत्रामण्यां शूलभेदो दृश्यते । शूलैश्च मासरेण चा-
वभृथमभ्यजयन्तीति ॥ २३६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

नाविरोधात् ॥ २३७ ॥

नैतदेवम् । नैतानि तन्त्रभावे विरुध्यन्ते । शक्नोति शुखा सर्वप-
श्चनं श्रवणं कर्तुम् । तथा शूल वपाश्रयण्यौ च । यथोक्त वसास-
न्देहादित्यत्र श्रूम । न हि प्रकृतावयवमर्थ इव वसा होतव्येति । व-
सा जुहोतीति हि श्रूयते । तथेहापि न विरुध्यते । यत्क सौत्रामण्यां
भेदा दृश्यते इति ॥ २३७ ॥

अत्र श्रूम —

पाकवैषम्यात्सौत्रामण्याम् ॥ २३८ ॥

उत्थाभेद । 'विषमो' हि तत्र पाकः पशूनां जातिभेदात् ॥ २३८ ॥

मनोतावसाहोमौ ॥ २३९ ॥

पृथग्भवतः ॥ २३९ ॥

कालभेदात् ॥ २४० ॥

यूपैकादशिन्यां वशावपामार्जनान्तं कृ-
त्वा शालाद्वार्यं पत्नीयूपोच्छ्रयणं नाभि
मात्रस्य ॥ २४१ ॥

यशावपामार्जनान्तप्रदक्षेपे सति गर्भसज्जावयिरांधास्तन्निकृ-
ष्टान्त एव कर्त्तव्यः । शालाद्वार्यं इत्युक्तत्वाच्छालाद्वार्यं भादृचनी-
यः । पत्नीयूप इति संज्ञा । स च नाभिमात्रो भवति ॥ २४१ ॥

परिस्तरणपातसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वप-
णाधिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥ २४२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । पशौ हि व्यस्तरूपाः पदार्थाः कृताः ।
पूर्वं स्फ्यादि ततः परिस्तरादीनि । इह पुनर्वर्द्धितत्वाद्गनीनां पी-
यमांसिक एव क्रमेण स्फ्यादानादिः ॥ २४२ ॥

त्वाष्ट्रो बस्तः पर्यभिकृतमुत्सृजन्ति ॥ २४३ ॥

त्वष्ट्रदेवत्वः त्वाष्ट्रः पशुः श्वस्तः पूतिगन्धः पशुः त्वाष्ट्रं पात्नीय-
तमालभेति विधायोच्यते यत्पर्यभिकृते पात्नीयनमुत्सृजन्तीति ॥ २४३ ॥
तथैतन्मन्दिह्याने । किं द्रव्योत्सर्गोऽयमुत कर्मोत्सर्गस्तदस्ताङ्ग-
रिति विधानम् । किं तावत्प्राप्तं द्रव्योत्सर्ग इति । कुत एतत्—

आज्येन स्रुस्थापयतीति श्रुतेः ॥ २४४ ॥

आज्येन हि संस्थापनं श्रूयते उत्सृष्टे द्रव्ये द्रव्यान्तरेण परि-
ममापनं विधीयते । अपि च संस्थापनं प्रक्रान्तस्य भवति । प्रक्रान्त-
श्च त्वाष्ट्र इति ॥ २४४ ॥

१ यस्तो मुष्करः, प्रजनयिता । मुष्कावण्डी, तौ विघने यस्य
स मुष्करः 'उपश्रुपिमुष्कमधोर' इति पाणिनीयेनातिशये रः ।

प्रभ्रमन्ति होतानि सकृत्कृतानि । सिष्टकृदिदस्य तु न द्रव्यमेवे
गुणयोगादित्यनेनैव प्राप्तौ सत्यां ग्रहणार्थोयमारम्भः । युगपदैवतसम-
नन्तरमेव सौविष्टकृतानामेदानीं च ग्रहणं मा भूदिति ॥ २३३ ॥

उत्थाशूलं वपाश्रयण्यौ च ॥ २३४ ॥

विभवात् तन्त्रेणाभिसम्बध्यत इति प्राप्त इदमाह—

न वसा सन्देहात् ॥ २३५ ॥

नैतानि तन्त्रेण भ्रमन्ति । कुत एतत् । वसासन्देहात् । सन्दि-
हाते हि वसा उच्यते । प्रकृतौ चाग्नीषोमीये स्ववसा हुता । इहा-
पि स्ववसैव हानया । सा च संसृष्टरूपत्वात् न धायत इति तस्मा-
दुत्थाभेदः । तद्वेदाद्य शूलवपाश्रयण्योरपि ॥ २३५ ॥

सौत्रामणी दर्शनाच्च ॥ २३६ ॥

अपि च सौत्रामण्यां शूलभेदो दृश्यते । शूलैश्च मासरेण चा-
वभृषमभ्यगच्छन्तीति ॥ २३६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

नाविरोधात् ॥ २३७ ॥

नैतदेवम् । नैतानि तन्त्रभाष्ये विरुध्यन्ते । शक्नोति शुजा सर्वप-
शूतां धर्षणं कर्तुम् । तथा शूल वपाधर्षण्यौ च । यथोक्तं वसास-
न्देहादित्यक्तम् । न हि प्रकृतावयमर्थं स्ववसा होतव्येति । घ-
मां जुहोतीति हि भ्रूयते । तथेहापि न विरुध्यते । यत्क सौत्रामण्यां
भेदो दृश्यते इति ॥ २३७ ॥

अत्र घृमः—

पाकवैषम्यात्सौत्रामण्याम् ॥ २३८ ॥

उत्थाभेदः । 'विषमो' हि तत्र पाकः पशूनां जातिभेदात् ॥ २३८ ॥

मनोतावसाहोमौ ॥ २३९ ॥

पृथग्भवतः ॥ २३९ ॥

कालमेदात् ॥ २४० ॥

यूपैकादिन्यां वशात्रपामार्जनान्तं कृ-
त्वा शालाद्वार्ये पत्नीयूपोच्छ्रयणं नाभि
मात्रस्य ॥ २४१ ॥

वशात्रपामार्जनान्तमहणेऽपि सति गर्भसन्नाधविराधास्तन्नि-
हणान्त एव कर्तव्यः । शालाद्वार्ये इत्युक्तत्वाच्छालाद्वार्ये आहवनी-
यः । पत्नीयूप इति संज्ञा । स च नाभिमात्रो भवति ॥ २४१ ॥

परिस्तरणपातसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्घप-
णाधिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥ २४२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । पशौ हि व्यस्तरूपाः पदार्थाः कृताः ।
पूर्वं स्फ्यादि ततः परिस्तरणादीनि । इह पुनर्विहितत्वाद्गन्तीनां पौ-
र्णमासिक एव क्रमेण स्फ्यादानादिः ॥ २४२ ॥

त्वाष्ट्रो वस्तः पर्यभिकृतमुत्सृजन्ति ॥ २४३ ॥

त्वष्ट्रैवत्यः भ्याष्ट्रः पशुः श्वस्तः पृतिगन्धः पशुः त्वाष्ट्रं पात्नीय-
तमालमेति विधायोच्यते यत्पर्यभिकृतं पात्नीयतमुत्सृजन्तीति ॥ २४३ ॥
तत्रैतन्मन्दिह्याने । किं द्रव्योत्सर्गोऽयमुक्तं कर्मोत्सर्गस्तदन्ताद्वा-
रीतिविधानम् । किं तावत्प्राप्तं द्रव्योत्सर्ग इति । कुत एतत्—

आज्येन सःस्थापयतीति श्रुतेः ॥ २४४ ॥

आज्येन हि संस्थापनं धूयने उत्सृष्टे द्रव्ये द्रव्यान्तरेण परि-
समापनं विधीयते । अपि च संस्थापनं प्रक्रान्तस्य भवति । प्रक्रान्त-
श्च त्वाष्ट्र इति ॥ २४४ ॥

१ यस्तो मुष्करः, प्रजनयिता । मुष्कावण्डौ, तौ विद्यन्ते यस्य
स मुष्करः 'उपशुपिमुष्कमधोर' इति पाणिनीयेनातिशये रः ।

पशुपर्यग्निकरणाच्च ॥ २४५ ॥

अपि च पशोः पर्यग्निकरणं धृतम् । पर्यग्निकृतस्य चोत्सर्गो
उच्यते । यत्पर्यग्निकृतं पाक्षीचतमुत्सृजन्तीति तस्मादपि द्रव्यो-
त्सर्गः ॥ २४५ ॥

तदन्तं वा कर्म नामधेयात् ॥ २४६ ॥

पाशब्दः पक्षध्यावृत्तौ । तदन्तं वा कर्म गवति । कुत एतत् ।
कर्मनामधेयात् । पाक्षीचतमिनि कर्मणा नामधेयम् । तस्य चानन्त-
योर्दुस्सर्गमव्यन्धः । व्यवधानाच्च पर्यग्निकृतेनेति । तस्मात्पाक्षीचत-
स्योत्सर्गो न द्रव्यस्य । यत्राज्येन संस्थापयतीति श्रूयते तदनेनाख्या-
तेन द्वितीय कर्म प्रकृत्याप्राप्तुवृत्त्या सहापशुपक्षममाज्यसाधनकं
विधीयते इति । यद्य पशुपर्यग्निकरणादित्युक्तम् पर्यग्निकृतमुत्सृज-
न्तीति । तत्तत्फलार्थम् । पर्यग्निकरणान्ते कर्मोत्सृष्ट्यमिति ॥ २४६ ॥

त्यष्ट्वनस्पत्योश्च प्रयाजेष्विज्यादर्शनात् ॥ २४७ ॥

अपि च त्यष्ट्वनस्पत्योः प्रयाजेष्विज्यां दर्शयति । यद्यष्टारं
च घनस्पतिं चागादपसि कनौ यजमीति प्रक्षूप्यमाणमाह । घाष्ट्री
नवमी प्रयाजयाज्या घनस्पत्या दशमी तज्जैत्रो भागिनौ पारोति ।
एतच्च कर्मोत्सर्गः पयोपवधने । द्रव्योत्सर्गो हि द्रव्यान्तरेण त्यष्ट्वन-
स्पती भभीज्येते पयोनि तस्मादपि गदम्नाद्भरीतिविधानमिति । समा-
प्तिप्रतिषेधश्च भवति । तत्र मृत्पापयत्पर्यग्निकृतमेधोत्सृज्जदिति ।
तद्य कर्मोत्सर्गः पयोपवधने न द्रव्योत्सर्गः ॥ २४७ ॥

अग्नीषोमीयस्य वषामाजेनान्ते वसनीवारि-

ग्रहणस्यन्दमानानामनस्तमिते ॥ २४८ ॥

अग्नीषोमीयप्रदणम् । यद्यष्ट्रेण व्ययिहतत्वात् । तद्यषामाजेनान्ते
वसनीवारिणां ग्रहणम् । वसनीयपेक्षं सोमार्थं माप उच्यते ना ये
स्पन्दमानानां गृहीत्यादिति यचनात् । स्पन्दमानानामनस्तमित
रागुक्तम् ॥ २४८ ॥

अस्तामितश्चेन्निनाद्यात्पुरे जानश्चेत् ॥ २४९ ॥

स यस्या गृहीता अश्वत्थमियास्तत्र प्रायश्चित्ति क्रियते
यदि पुरेजान स्यान्निनाद्याद्गृहीयादिति श्रुते । निनाद्याशब्देन च
मणिकोभिधीयते ॥ २४९ ॥

अनीजानोन्यस्यापि समीपावसितस्य

पुरेजानस्य ॥ २५० ॥

निनाद्याद्गृह्णाति ॥ २५० ॥

उभयाभाव १ उल्कुपीः हिरण्यं वोपर्युपरिधा-

रयन्हविष्मतीरित्यनेन मन्त्रेण गृह्णाति ॥ २५१ ॥

अग्नेर्व इति निदधाति शालाहार्यमपरेण ॥ २५२ ॥

वसतीधरी ॥ २५२ ॥

सुवह्मण्यां च प्रेष्यति पैतापुत्रीयाम् ॥ २५३ ॥

अथद्वान्निधानकाल एव ॥ २५३ ॥

आदित्या २ भ्यये ऽहुतायामपि ॥ २५४ ॥

प्राग्वयाहोमादादित्याभ्यये अहुतायामपि गृह्णाति ॥ २५४ ॥

दक्षिणाग्निहोमान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते सः-

स्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः ॥ २५५ ॥

वसतीधरीमिर्न्यवधानादग्नीषोमीयमहणम् । यद्वाग्नीषोमीय-
फर्मेव दक्षिणाग्निहोमान्तमितरे पश्चाच्च समिष्टयजुरन्ता । वि-
हितानि हि तेषां समिष्टयजुःपि । त्रीणि समिष्टयजुःपि जुहोति ।

१ उल्कुपीमुल्लङ्घयित्यर्थः ।

२ मध्ययो अस्तसमयलप्रेत्यर्थः ।

पशौ च यां आगद इति वा पशोरिति । अग्नीषोमीयस्य तु प्रतिदि-
 दानि तच्चूषवसधेग्नीषोमीयं पशुमालेमिरं इति प्रकृत्य तस्मात्तस्य
 पशोः समिष्टयजूऽपि न जुह्वतीत्याह । अतोग्नीषोमीयवर्जं पश्वन्तरे
 यीणि समिष्टयजूऽपि मवन्ति । दक्षिणाग्निहोमश्चाग्नीषोमीयाधि-
 फारदवान् सर्वपशुनामस्तमित एवेति सम्प्रदायः ॥ २५५ ॥

इयत्क्रामतेति त्रिरुक्ते—

शालाद्वार्यमपरेणास्ते परन्युत्तरवेदिमपरेण
 यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥ २५६ ॥

आस्ते इत्यनुयसंते ॥ २५६ ॥

शालाद्वार्यमपरेण वसतीवरीः परिहरति ॥ २५७ ॥

दक्षिणेन द्वारेण ॥ २५७ ॥

निहत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधा-
 तीद्राग्न्योः ॥ २५८ ॥

इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २५८ ॥

आहत्य स्थाने निदधाति ॥ २५९ ॥

एतानं च शालाद्वार्यमपरेण ॥ २५९ ॥

कलशं परन्यालभते ॥ २६० ॥

कलशगृह्णेन च तत्सस्फाटद्व्योपलक्षणम् ॥ २६० ॥

उत्तरेण परिक्रम्योत्तरस्यां पूर्ववत् ॥ २६१ ॥

उत्तरेणाग्नीष्विष्टिष्व्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति ।
 पूर्वपदिन्द्राग्न्योरिति ॥ २६१ ॥

मित्रावरुणयोरिति वा ॥ २६२ ॥

विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे ॥ २६३ ॥

घसतीघरीर्निदधाति ॥ २६३ ॥

सोमं चासन्ध्याम् ॥ २६४ ॥

चण्डाशानीध एव ॥ २६४ ॥

दीक्षितश्च तत्र तादृरात्रिः सोमः रक्षति ॥ २६५ ॥

चण्डाशानीधनसमनन्तरमेव रक्षयाम् ॥ २६५ ॥

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति परिवाप्यायै दोहनम् ॥ २६६ ॥

परिवाप्यशब्देन गव्यामपाकृमावस्योच्यते । या या परिवापाय-
स्या तस्यास्तस्या दोहनमित्येकवचनम् । यद्वशं हि ता दध्य-
यंतया ॥ २६६ ॥

आवसथोन्मर्दनालङ्करणदन्तप्रक्षालनान्यध्व-

योरदीक्षितस्याध्वयोरदीक्षितस्य ॥ २६७ ॥

आवसथो घसत्यर्थं गृहम् । उन्मर्दनं खन्दनादि । अलङ्करणं
स्पर्शमालादि दन्तप्रक्षालनदन्तघ्रायनम् । ताम्बूलमित्यपरे । यताम्य-
ययोरदीक्षितस्य देवानि । अदीक्षितग्रहणाच्च नैवाद्भक्षिणासंस्कार-
मात्रमेतदित्य तद्ध्यावसथस्यावानं वसतिमात्रार्थत्वात् ॥ २६७ ॥

इत्युपाध्यापकैर्विरचिते कात्यायनसूत्रपाठ्ये

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

नवमोऽध्यायः ।-

१ अपररात ऋत्विजः प्रबोधयन्ति ॥ १ ॥

पशुयजनोपदेशाच्च यजमानेन भद्रं केचनाप्राकृतास्नात् स-
प्रबोधयन्ति तं ५ प उपस्पृश्याग्नीध्रमुपसमायन्ति त आज्यानि गृह्ण-
न्ति ध्रुतेः । आज्यग्रहणेन च परिस्तरणाद्याक्षिप्तमन्त्राभिधीयते ॥ १ ॥

अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यं परिस्तरणपात्र-
संसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्तृक्-
सम्मार्जनोद्दासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उ-
त्पृथ पञ्चाज्यग्रहणम् ॥ २ ॥

शालाद्वार्यग्रहणं च श्रवणनियमार्थम् । आहवनीये मा भूदि-
ति । पश्याज्यग्रहणमिति । कुत एतत् । पशौ हि चादनोपरिष्ठपदिदै-
व फस्मात्पशुर्न चादितः । आहवनीये ह्यादिवनान्ते विहितः आश्रयनं प्रहृ-
गृहीत्या त्रिवृता यूप परिधीयाग्नेयं पशुमुपाकरतीति तदधमेतदिति
पश्याज्यग्रहणमित्युक्तम् ॥ २ ॥

आज्यान्यादाय सोमं चार्थवचाहवनीय इ-
ध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ ३ ॥

अर्थवद्ग्रहणेन च प्राचद्वोषकलशादीगुच्यन्ते । तानि हि तत्र
निहितानि । आहवनीय इत्येव यद्विधमप्रोक्षणं तदादि करोति । आहव-
नीयग्रहणात् । एवं च कृत्वा यदध्वजनमिध्मप्रोक्षणम् तच्च भव-
ति । सकृदप्रोक्षित एवेध्मः सवनीये तद्विचारे च ॥ ३ ॥

१ उक्तमौपयसस्यं कर्म इदानीं सौत्यमुच्यते ।

अग्नीषोमीयवत्स्तरणम् ॥ ४ ॥

प्रात एवैतास्मिन् पुनर्वचनमुपसंहारार्थं प्रस्थितशब्दवत् ।
यथा प्रस्थितशब्दः सौत्रामण्यामुपसंहृत इति । ततश्चान्येषां पशूनां
क्षिप्रदेयस्तरणां नैकपृथिविनि ॥ ४ ॥

आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्द्धसोमम-

द्रिपु सम्मुखेषु निदधाति हृदे त्वेति ॥ ५ ॥

आज्यासादनात्तत्त्वेषां सत्यात्तमालम्भनान्ते एव सोमोपायह-
रणं कर्तव्यम् । उपवादेनसामर्थ्यादासाद्य हवींषिसंस्मृशतीति ।
निपाताद्यार्थशब्दस्य समविभक्त्यर्थार्थ इष्टव्यम् । अग्नीर्गां
च समुद्यतासहकारिणां पठ्यते स्ववीयाऽस्याऽयन्तराणि तानि
मुषानीति ॥ ५ ॥

विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठते ॥ ६ ॥

विस्मर्गस्यालम्भपूर्वकस्याद्याजमानमुपस्थानम् । आलम्भस्य
याजमानतयात् ॥ ६ ॥

एतेनाहरणं सोमार्थस्याभिपद्ये ॥ ७ ॥

एतेनेतीयान्तरालमभिधीयते । तेनाहरणं सोमार्थस्याभिपद्ये
पर्यमाने ॥ ७ ॥

नोद्धरणं ततो बहिर्द्धाभावात् ॥ ८ ॥

तेनोद्धरणं न कर्त्तव्यम् । बहिर्द्धा मा भूतिरिति ॥ ८ ॥

अभिपुतस्य चानवहरणं कृतत्वात् ॥ ९ ॥

अभिपुतस्य सतः शुष्काभिपद्ये तेन मार्गेणावहरणं न कर्त्त-
व्यम् । कृतत्वात्संस्कारस्य ॥ ९ ॥

प्राग्नाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं

देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीति समिध-
मादधत् ॥ १० ॥

ययसो धावः प्रषदनात्पूर्वं प्रातरनुवाक्यस्योपाकरणं देवेभ्युः
प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधत् ॥ १० ॥

देवेभ्य इत्येके ॥ ११ ॥

प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सुग्रहप्यां च प्रेष्यति ॥ १२ ॥

चशब्दादन्तरम् ॥ १२ ॥

प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः ॥ १३ ॥

जाग्रद्वै वाध्वर्युरुपासीतेति वचनात् ॥ १३ ॥

स्वप्याद्वा ॥ १४ ॥

तस्मात्तु काममेव स्वप्यादिति श्रुतेः । वचनाद्विकल्पः ॥ १४ ॥

अग्नीदैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति हरि-

भ्यां धानाः पूष्णे करम्मः सरस्वत्यै दधि

मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम् ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाशो दयोर्धानाः पूष्णः करम्मः सरस्वत्यै दधि
मित्रावरुणयोः पयस्या इति वचनात् ॥ १५ ॥

इन्द्राय वा हरिपयसस्वतिमित्रावरुणवते धा-

नादीनि यथासंख्यम् ॥ १६ ॥

याशब्दः यस्तस्यावृत्तौ । इन्द्राय चैतद्वृत्तगुणविशिष्टाय धानादीनि

मयन्ति । कुत एतत् । सर्वं ऐन्द्रा मयन्तीति वचनात् । यत्तु हयोर्द्वाना
इति, तद्गुणेन देवतामिधानं लक्ष्णया । यथास्त्रिष्टुते समवधनी-
ति । एवं च प्रैषवचनम् इन्द्रो हरिवान् धाना अष्टु पूषणान् फर-
म्भं सरस्वतीषान्द्रधि मित्रावरुणपान्पयस्यामिति । तस्मादिन्द्राय
हरिचदादिषिष्टिष्य धानादीनि ॥ १६ ॥

उक्षेतुः पात्रयोजनम् ॥ १७ ॥

वचनाद्भवति ॥ १७ ॥

खरोत्तरपूर्वार्द्ध उपाश्वन्तर्यामयोः ॥ १८ ॥

पात्रयोजनम् ॥ १८ ॥

तयोश्च—

‘दक्षिणमुपाश्वोः ॥ १९ ॥

पात्रं मयति ॥ १९ ॥

तदपरेण द्विदेवत्यानि प्रत्यश्चि ॥ २० ॥

रीत्या ॥ २० ॥

तेषां च—

रास्नावमैन्द्रयायवम् ॥ २१ ॥

रास्ना च मेघलोच्यते ॥ २१ ॥

अजकार्त्वे मैत्रावरुणम् ॥ २२ ॥

अजकार्त्वाद्येन अजागलस्तनापुच्यते । अजागलस्तनापि स-
तो यस्य तस्य आजकार्त्वायम् । संश्लेषपदे । गार्हपत्यजगात्सहाया-
मिति ॥ २२ ॥

औष्ठमाश्विनम् ॥ २३ ॥

औष्ठयवित्पर्यं ॥ २३ ॥

दक्षिणपूर्वार्द्धं शुक्रामन्थिनोः ॥ २४ ॥

तयोः—

दक्षिणः शुक्रस्याग्रयणस्थाली मध्ये ॥ २५ ॥

खरस्य ॥ २५ ॥

तस्याग्र—

दक्षिणोक्थ्यस्थाली सपात्रा ॥ २६ ॥

तथादित्यस्थाल्युत्तरा ॥ २७ ॥

सपात्रा ॥ २७ ॥

तस्या एव—

ऋतुपात्रे पूर्वे सुक्पुष्कराकृती उभयतो मुखे
काष्मर्यमये आश्रित्ये वा ॥ २८ ॥

आग्रयणस्थाल्याः पूर्वे २८ ॥

ऊर्ध्वानीतराणि प्रादेशमान्नाणि मध्यस्त-
ङ्गहीतानि ॥ २९ ॥

आग्रयणादपरां परिप्लवाः सुक्पुष्करा-
मधोघोक्षं प्रत्यञ्चं द्रोणकलशमत्युहोपर्यु-
पर्येक्षं पवित्रमस्मिन्करोति ॥ ३० ॥

मधोघोक्षमित्यक्षस्याधस्तात् उपर्युपर्येक्षमित्युपरिष्ठादक्षस्य
नीतिर्या पवित्रमस्मिन्करोति ॥ ३० ॥

शुक्लं जीवोर्णानाम् ॥ ३१ ॥

१ परि सभन्तात्प्लवते गच्छतीति परिप्लवा, चञ्चला तथा च द्रो-
णफलशाद्वहणे क्रियते । अथवा परिप्लवेत्यस्या यौगिकी सप्ता सं-
ध्यवहाराद्यां, एषा च द्रोणकलशमध्य निहिता सती लघुत्यात्परिप्ल-
वत इति याजिकदेयः ।

वसतीवरीश्च सःस्पर्शयति समाप इति ॥ ४५ ॥

मैत्रायणचमसस्था अपो वसतीवरीश्च संलगयति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । प्रत्येत्येत्यवाच्यम् । अर्थप्राप्तत्वा बुध्यते च । तत् किमर्थं सर्वेष्वगतेषु नाध्वयावेवेति ॥ ४५ ॥

इतरे तस्मिन्व्यानयन्त्येके मैत्रावरुणचमसे

प्रथमम् ॥ ४६ ॥

संस्पृशे व्यामयनचोर्विकल्पो मन्त्रस्तु प्रवर्त्तत एव ॥ ४६ ॥

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय

प्रयच्छति निग्राभ्याः ॥ ४७ ॥

ताः सहा संख्यवद्वारार्थः । निग्राभ्यास्तु वाचयति निग्राभ्या-
स्त्वास्ति श्रुतीति चैवमर्थाः ॥ ४७ ॥

होता पृष्टः प्रत्याहोतेव ननमुरिति ॥ ४८ ॥

अयेरपोध्वयौ इत्येवं होत्रा पृष्टोध्वयुः प्रत्याहोतेव नन-
मुपिति ॥ ४८ ॥

प्रचरणीसःसूत्रमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-

र्गहीतं यमम् इति ॥ ४९ ॥

प्रचरणीसःसूत्रमग्निष्टोमसंज्ञे कर्तौ जुहोति यमम् इति ।
भावे चतुर्गहीतम् । यद्यु नात्तु होत्राय स्वादपर चतुर्गहीतमाज्यं
इत्या जुहोतीति ॥ ४९ ॥

उक्थ्ये प्रथमं परिधिमात्मते ॥ ५० ॥

मनेनैव मन्त्रेण ॥ ५० ॥

प्रविशत्येवान्यत्र ५१ ॥

एवकारकरणादमन्त्रकं प्रवेष्टनम् । षोडशितिरात्रे चातावेव
हि प्रकृत्योच्यते समुपैव तूष्णीमेत्य मपचेतेति ॥ ५१ ॥

रराट्यालम्भनं वा षोडशिति ॥ ५२ ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५२ ॥

छदिरतिरात्रे ॥ ५३ ॥

मन्त्रेण आलभ्यते । याशब्दो विकल्पार्थः । षोडशितिरात्रयोः
तूष्णीं वा प्रविशति रराट्याछदिवी वा मन्त्रेणालम्भत इति ॥ ५३ ॥

अतीत्यदक्षिणेन होतारं मैत्रावरुणचमसमा-
धवनीयेवनयति वसतीविरिहृतीयं चारिनिः

प्रातः सवने पात्वस्मान्नैश्वानरो महीनां
विश्वशम्भूः स नः पावको द्रविणं दधात्वा-
युष्मन्तः सहभक्षाः स्यामेति ॥ ५४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

तावच्चैकधनानाम् ॥ ५५ ॥

अवनीयते । अयुगपदयनयनम् अक्षयत्वात् । भेदेने-
त्यपरे ॥ ५५ ॥

एकधनस्थान उभयशेषनिधायधिपवणे

पर्युपविशन्ति ॥ ५६ ॥

वसतीवरीरेवमेकधनशेषं च एकधनस्थाने निधाय अधिप-
वणफलकयोः समन्तावुपविशन्ति ॥ ५६ ॥

उत्तरतोर्ध्वर्युयजमानौ ॥ ५७ ॥

तपोऽथ—

शुक्लं जीवोणां नामित्वनैडिकीनामूणां नाम ॥ ३१ ॥

उभयतो दक्षं परिप्लवायाम् ॥ ३२ ॥

पवित्रं करोति । अन्यतरतो दक्षं द्रोणफलये ॥ ३२ ॥

पूर्वेणापस्तम्भनमुत्तरं ध्रुवस्थालीमनन्तर्हिते ॥ ३३ ॥

उत्तरस्थानस्य उपस्तम्भनस्य पुरस्तात् अनन्तर्हितं ध्रुवस्था-
लीं स्थापयति । तं हि प्रकृत्य ध्रुवते अपेतं व्युह्य न वृणं च तान्ता-
धायेति ॥ ३३ ॥

धुरि प्रचरणीम् ॥ ३४ ॥

धूरिद्वयं द्वाभ्यान्तरालवाचक इत्युक्तम् । तत्र प्रचरणीं स्था-
पयति ॥ ३४ ॥

पूर्वेणाक्षमुपरि पूतभृतम् ॥ ३५ ॥

उत्तरस्यैवानसोक्षस्य पुरस्तादुपरि पूतभृतं करोति ॥ ३५ ॥

तस्यैव—

परेणाधवनीयम् ॥ ३६ ॥

प्रागक्षादशचमसान्तसंवृत्तानधः प्रत्यगेकध-

नानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशभ्यो

भूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्र-

चरण्या जुहोति शृणोत्वभिरिति ॥ ३७ ॥

भूदुषा गृह्यपशुरित्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये द्वात्रिंशद्व्यमाने चतुर्गृही-
तं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वभिरिति । न चाप्यत्रालायेः सप्तोपः ।
चतुर्मेदास्तृणमण्येवाथ । नाद्राद्रिमक्षणे इति ॥ ३७ ॥

अपरं गृहीत्वोदङ्गच्छन्नाहाप इष्य होतरिति ॥ ३८ ॥

अथापरं चतुर्गृह्णीतमाज्यं गृहीत्वोद्दुग्धमयन्नाहाय इध्व हो-
तरिति श्रुते ॥ ३८ ॥

प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि
नेष्टः पत्नीरुदानयैकघनिन एताग्नीचात्वा-
ले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचम-
सेन चेति ॥ ३९ ॥

अथमेष्टाद्यन्तारः प्रेषः । प्रयोजनं सायसानमुन्धारणम् । च-
र्याहच्छ्रेय ॥ ३९ ॥

अपो गत्वा देवीराप इत्युप्सु जुहोति ॥ ४० ॥

चतुर्गृहीतम् ॥ ४० ॥

कार्पिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहति ॥ ४१ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैतामाहुनिमपन्नाययति कार्पिरसीति
एचनात् ॥ ४१ ॥

समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति ॥ ४२ ॥

मैत्रावरुणचमसेनापः ॥ ४२ ॥

एकघनांश्चोन्नयन्ति ॥ ४३ ॥

अथचनोपदेशात् एकघनिन एव क्रियापदस्य स्वशब्दाभि-
धानात्पदो मन्त्रानुकर्षणार्थः ॥ ४३ ॥

पोलेजनांश्च पत्न्यो द्वौ द्वौ ॥ ४४ ॥

अशब्दानुप्रयन्ति । तथा च मन्त्रस्याप्रवृत्तिः । पत्नीशब्दे च
अथचनमुन्धारणार्थम् । अथत्वस्यैकाग्रतया उभावात् ॥ ४४ ॥

प्रत्येत्य चात्वलस्योपरि मैत्रावरुणचमसं

वसतीवरीश्च सःस्पर्शयति समाप इति ॥ ४५ ॥

मैत्रावरुणचमसस्या अपो वसतीवरीश्च संलग्नयति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । प्रत्येत्येत्यवाच्यम् । अर्थमाप्तत्वा युज्यते च । तत् किमर्थं सर्वेष्वगागतेषु नाध्ययान्वेवेति ॥ ४५ ॥

इतरे तस्मिन्व्यानयन्त्येके मैत्रावरुणचमसे
प्रथमम् ॥ ४६ ॥

संस्पर्शो व्यानयनयोर्विकल्पो मन्त्रस्तु प्रवर्त्तत एव ॥ ४६ ॥

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय
प्रयच्छति निग्राभ्याः ॥ ४७ ॥

ता संज्ञा संख्यवह्नारार्थः । निग्राभ्यास्तु वाचयति निग्राभ्या-
श्चास्तिशतीति चैवमर्थाः ॥ ४७ ॥

होता पृष्टः प्रत्याहोतेव ननमुरिति ॥ ४८ ॥

अथैरणोप्यर्थो इत्येवं होता पृष्टोप्यर्थुः प्रत्याहोतेव नन-
मुरिति ॥ ४८ ॥

प्रचरणीसःसूत्रमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-
र्गृहीतं यमम् इति ॥ ४९ ॥

प्रचरणीसःसूत्रमग्निष्टोमसंख्ये कर्तौ जुहोति यमम् इति । त-
त्र माये चतुर्गृहीतम् । यद्युक्तालोहोमाय स्वादपर चतुर्गृहीतमाख्यं शु-
द्धिर्वा जुहोतीति ॥ ४९ ॥

उक्थ्ये प्रथमं परिधिमालभते ॥ ५० ॥

मन्त्रेणैव मन्त्रेण ॥ ५० ॥

प्रविशत्येवान्यत्र ५१ ॥

एषकारकरणादमन्त्रकं प्रवेष्टनम् । षोडशिन्यतिरात्रे चातावेध
दि प्रकृत्योच्यते समुद्येष तूष्णीमेत्य प्रपद्येतेति ॥ ५१ ॥

रराट्यालन्भनं वा षोडशिनि ॥ ५२ ॥

अनेनैव मन्त्रेण ॥ ५२ ॥

छदिरतिरात्रे ॥ ५३ ॥

मन्त्रेण आलभ्यते । आशब्दो विकल्पार्थः । षोडशयतिरात्रयोः
तूष्णीं वा अधिगति रराट्याछदिषी वा मन्त्रेणालम्भत इति ॥ ५३ ॥

अतीत्यदक्षिणेन होतारं मैत्रावरुणचमसमा-
धवनीयेधनयति वसतीत्रिरितृतीपं चाग्निः
प्रातः सवने प्रात्वस्मान्वैश्वानरो महीनां
विश्वशम्भूः स नः पावको द्रविणं दधात्वा-
युष्मन्तः सहभक्षाः स्यामेति ॥ ५४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

तावच्चैकधनानाम् ॥ ५५ ॥

अवनीयते । अयुगपदधनयनम् अशक्यत्वात् । मेदेने-
त्यपरे ॥ ५५ ॥

एकधनस्थान उभयशेषनिधायधिषवणे
पर्युपविशन्ति ॥ ५६ ॥

वसतीवरीधेयमेकधनशेषं च एकधनस्थाने निधाय अधिष-
वणफलकयोः समन्तादुपविशन्ति ॥ ५६ ॥

उत्तरतोऽध्वर्युयजमानौ ॥ ५७ ॥

तपोऽथ—

पूर्वोर्ध्वरुरपरेण परीत्येत्तरे तयः ॥ ५८ ॥

अध्वर्युपुरुषा द्विविज्ञानापरान्त उपविष्टानामुद्रातृणामप्यप-
रेण प्रतिप्रस्थातु प्रतिहर्त्तास्मन्तरेण । उक्तो ह्यन्तर्धर्हिर्मांश्च अविज्ञां
च यथापूर्वमिति ॥ ५८ ॥

देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्रा-
ग्विष्ण्वारात् ॥ ५९ ॥

स उपाशुसवनः ॥ ६० ॥

तस्य उपाशुसवन इति वैदिषी संज्ञा संन्यवहारार्थः, तमु-
पाशुसवनेन भेक्षयतीत्येवमाद्यर्थः ॥ ६० ॥

निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्रा-
भ्यास्थेति ॥ ६१ ॥

निग्राभ्याः स्त्रित्वाधिकरण्यास्सम्भवाद्दालम्भसप्तमीषश्च ॥ ६१ ॥

उपाशु सवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा व-
सुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥ ६२ ॥
मिमीते प्रक्षिपति ॥ ६२ ॥

यत्त इतिः मितालम्भनम् ॥ ६३ ॥

यत्त इत्यनेन मन्त्रेण मितस्य सोमस्यालम्भनं करोति । मयं म-
न्त्राणां वितापार्थमिधायी ॥ ६३ ॥

प्रतिप्रस्थाताऽशून्यडादत्तैर्हृत्यन्तरेषु द्वौ
द्वौ कुरुते ॥ ६४ ॥

मिताय सोमाय । स चायमुपदेष्टी ग्रहणार्थः ॥ ६४ ॥

श्रुत्वात्येत्यासिञ्चति निग्राभ्याः ॥ ६५ ॥
मिते सोमे ॥ ६५ ॥

प्रहरिष्यन्देष्ट्यं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं
प्रहरामि न तुभ्यः सोमेति ॥ ६६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्त्यं द्विष्यत्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि
न तुभ्यमिति वचनात् ॥ ६६ ॥

अभावे तृणम् ॥ ६७ ॥

मनसाध्यायेत् । यद्यु न द्विष्यादपि तृणमेव मनसा ध्यायेदिति
वचनात् । स चायं पदार्थः कृत्वर्थः तृणाभिध्यानविधानात् ॥ ६७ ॥

मा भेरिति प्रहरति ॥ ६८ ॥

मनेन मन्त्रेण प्रहरति सोमे ॥ ६८ ॥

एवं तिरभिपुणात्यासेचं निग्राभ्याः ॥ ६९ ॥

एवमभिपयं त्रिःकृत्वः करोत्यासिच्यासिच्य निग्राभ्याः ॥ ६९ ॥

अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः ॥ ७० ॥

प्रहारसंख्येयम् ॥ ७० ॥

सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्याष्टवर्गा ब्रह्मव-
र्चसकामस्य ॥ ७१ ॥

गुणफलसन्ध्यांयम् ॥ ७१ ॥

प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेल्पा-
नः शून्यवधाय प्रागपागिति ॥ ७२ ॥

प्रतिप्रहारप्रवर्गे होतृचमसन्धानः शून्यवधाय प्रागपागिति नि-
ग्राभं वाचयति ॥ ७२ ॥

अद्रिणा चतुर्थम् ॥ ७३ ॥

अद्रिणा होतृचमसे प्रक्षिप्ते न चतुर्थं वाचयन् ॥ ७३ ॥

तूर्णी वा ॥ ७४ ॥

पाशब्दो ऽथकल्पार्थः । तथा चाद्रिप्रक्षेपमात्रं भवति ॥ ७४ ॥

उपांशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो

मधुमतीरिति ॥ ७५ ॥

अशब्दात्प्रतिषर्गम् ॥ ७५ ॥

प्रतिप्रस्थातोपगृह्णाति पातम् ॥ ७६ ॥

प्रतिप्रस्थातोपांशु पात्रं गृह्णाति ॥ ७६ ॥

गृह्यमाणे—

आत्तानां च द्वौ द्वाचन्तर्दधाति ग्रहण-

मेदात् ॥ ७७ ॥

आत्तानाम्भूतां अशब्दात्प्रतिप्रस्थाताद्बुद्धयन्तरेषु द्वौ द्वाचन्त-
र्दधाति गृह्यमाणे ग्रहे द्वौ द्वाविर्धत् । कुन पतत् । भिन्नान द्वि श्रीणि
ग्रहणानि । पञ्चशब्धः । अतो द्वौ द्वावित्युक्तम् ॥ ७७ ॥

किं च—

मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ ७८ ॥

मंशुभ्यां गमस्तिपूत इति ॥ ७८ ॥

पङ्क्ता श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ७९ ॥

पङ्क्तिर्मान्तर्दधानि । पङ्क्तिः पाचयतीति श्रुतिसामर्थ्यात् ।
एवं धृतिः समर्थो मङ्गलागो भवति । एवं च पक्षद्वयोपन्यासेदि-
पूर्य एव पक्ष समप्रदाये व्यर्द्धीकृतः । उक्तहेतुत्वात् । पङ्क्तिः पाचय-
तीत्यत्र कथम् । उपपद्यते ग्रहणे द्वाभ्यां द्वाभ्यामन्तर्धाय मानाभ्यां
पङ्क्तिः पूत एव भवति ॥ ७९ ॥

यत्त इत्याचान्तसोमे निदधाति ॥ ८० ॥

यत्त इत्यनेन मन्त्रेणोचानंशुतासोमे निदधाति ॥ ८० ॥

परिमृज्यासादनमुपाश्रुवन्तर्यामयोः ॥ ८१ ॥

ग्रहयु यन्परिमृज्य सादनमुक्तम् तत्रिह प्रतिविध्यते ॥ ८१ ॥

अभिचरन्त्सादयेदविसृजन्नमुष्य त्वा प्राणः

सादयामीत्युदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ८२ ॥

अभिचरन्त्सादयन्त्यविमुञ्जन्नमुष्य त्वा प्राणः सादयामीत्यनेन
मन्त्रेण । अमुष्येति चाभिचर्यमाणस्य यद्युद्यमेन नामादेशः ॥ ८२ ॥

पाणिना चापिदधात्यमुष्य त्वा प्राणमपि

दधामीत्युदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ८३ ॥

अथवाह्यमभिचरन्तेषु ॥ ८३ ॥

स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणम् ॥ ८४ ॥

हविर्धानात् ॥ ८४ ॥

अन्वारभतेन्यस्मै प्रदाय होतृचमसम् ॥ ८५ ॥

यजमानोऽथयुम् ॥ ८५ ॥

वरं वृत्वा ददाति च ॥ ८६ ॥

घरघरण च यज्ञसमाप्तिप्रार्थनम् । यद्यपि च धूपते तेस्मा
एवं वरः समर्चयन्ति क्षिप्रम् इमं ग्रहं जुह्वयति । तथापि यागपरि-
समाप्तिरेवास्मिन्ग्रहे आशंसितेति । उत्तमप्रयाजयत् । एष धूप-
ते प्रातः सवन एष सव्यं यज्ञः समर्चयत्यग्निरिति । दधानि-
चयरम् ॥ ८६ ॥

स्वां कृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टि ॥ ८७ ॥

स्वां कृत इति हुत्वा गृह न-पात्रमुद्ध्यमुन्मार्ष्टि ॥ ८७ ॥

प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि

देवेभ्यस्त्वेति ॥ ८८ ॥

उक्तानमहणाध्यायः परित्वि सवति ॥ ८८ ॥

वांसउरोबाहुषु श्लिष्टम् शुभमिज्जन् जु-
हुयाद्देवांशविति ॥ ८९ ॥

आग्रयणस्थाल्यां शेषैकदेशमासिभ्यां शुं

प्रास्यति तृतीयसवनाय ॥ ९० ॥

उपांशुपात्रशेषव्यासावेकदेशश्चेति शेषैकदेश इति सम्प्रदा-
यः । उपांशुभंतर्पांसयोः व्यासान्तेर शेषमक्षप्रतिषेधात् ॥ ९० ॥

प्राणाय त्वेति पात्रसादनम् ॥ ९१ ॥

प्राणाय त्वेत्युपांशुपात्रासादनम् । सादयामीत्यप्याहारः ॥ ९१ ॥

उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय
त्वेति संस्पृष्टम् ॥ ९२ ॥

उदञ्चमुदङ्गमुक्षय । मुक्षं चास्य येनामिषय कृतः । उपांशु
पात्रसंस्पृष्टं सादयति व्यानाय त्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९२ ॥

उपांशुपविष्वोर्म हितः । इहानीं महाभिष्वोर्मशेषव्याचिष्या-
सयेदमुदयतं—

उपविष्टयोरभिपुष्पन्ति चत्वारः पर्युपवेशन-
सामर्घ्यात् ॥ ९३ ॥

उपांशुपविष्वं ह्योर्मिषोता अष्टौ कृत्योर्मिषुषोत्येकयजन-
निर्देशात् । इदं चत्वारो मिपुष्पन्ति । कुग पतत् । अधिष्वोर्मो पर्यु-
पविष्वन्तीति । पञ्चयजनं सगर्भं सद्गन्तव्यं भवति । परि समन्तादु-
पविष्वन्ति पर्युपविष्वन्तीति ॥ ९३ ॥

आप्यायनान्तोभिष्वस्त्रिपर्यायः ॥ ९४ ॥

पर्यायप्रयान्ते आप्यायनं भवति ॥ ९४ ॥

मत्या ॥ ९५ ॥

तत्रामतिरुक्ता इहमत्या प्रहरणम् । मतिरुद्धयेच्छा धात्री ।
यावता रसप्रच्युतिर्भवति ॥ ९५ ॥

पर्यायादिषु निग्राभ्यासेचनम् ॥ ९६ ॥

रसप्रच्युत्यर्थे क्रियते ॥ ९६ ॥

प्रथमे वा प्रभूत्वात् ॥ ९७ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । प्रभवति हि प्रथमपर्याये सिकमु-
वर्कं रसप्रच्युत्यै । उपांश्वभिपद्ये तु प्रतिपर्यायमासेको युक्तः, प्रतिप-
र्यायमेव हि तत्र ग्रहणमिति । इह पुनरुक्तं तथा ॥ ९७ ॥

निग्राभान्ते सरसान्शून्तस्मरण्याधवनीये-

वधायात्रधूयाहरति ॥ ९८ ॥

निग्राभावाचनान्ते स्मरण्या सरसान्शूनादायाधवनीये
वधायाधूयाहरति ॥ ९८ ॥

एवं द्विरपरम् ॥ ९९ ॥

एवमेवद्विरपरमभिपद्यकम् कर्त्तव्यम् ॥ ९९ ॥

पूर्ववन्निग्राभ्याः ॥ १०० ॥

निग्राभान्त उक्तं हि पुनर्निग्राभ्यां वचनमभिपद्या चतुर्थप्रतिप-
त्यर्थम् ॥ १०० ॥

इदानीं लाघवायाभिपद्यपोरुमयोरर्थैक्यप्रतिपादनायेदमाह—

पूर्वं त्रोपांशुं गृहीत्वा गृहीत्वाप्यायनसम्भरणे

कृतत्वात् ॥ १०१ ॥

पूर्वाभिहित एवोपांश्वभिपद्य- । उपांश्वभिपद्ये उपांशुं गृही-

ना गृहीतव्यायनसम्भरणे क्रियेते । न हि मत्र ते कृते इति । एवं
चाभिपवयोऽर्युगपदनुष्ठाने लाघवमिति ॥ १०१ ॥

धर्ममात्रं पर्युपवेशनम् ॥ १०२ ॥

नन्वेवं सति पर्युपवेशनमसमर्थं, सोमकयणीपदपर्युपवेशनवद्-
मेमात्तमिग्यद्वेषः ॥ १०२ ॥

अभिपवत्रिपर्यासो चाभिमृष्टादाशून्यकृष्य
निग्राभ्याश्चानुपूर्व्ययोगादनात्तस्य चाभि-

मानसामर्थात् ॥ १०३ ॥

अभिपवद्विष्यं वा भवति । द्विष्ये च सति विपर्यासोभिपवयोः ।
कुल एतत् । आनुपूर्व्ययोगात् । आनुपूर्व्येण हि क्रमेण द्वावप्यासौ ।
अथरक्ष्ये हि द्वाहणे महाभिपवो महाधनुषांश्चाभिपव इति । म-
न्त्राणामप्येधमेयानुपूर्व्ययोगो भवति । उत्तरं श्रुत्वांशुमहणमन्त्रपाठः ।
एत एव चाभिमृष्टादभ्यवक्तव्यं निग्राभ्याम् । च कर्त्तव्यः । न ह्य-
न्यथा द्विष्यानुपूर्व्यं सम्भयतः । अपि चानात्तरमे सोमे सोमाभिमा-
नो भवति । सोमपुद्गिर्यति तस्मात्पूर्व्यभ्यवक्तव्यः । अधवाभिमान-
सामर्थादिति । गीद् द्विसावाम् । अनात्तरमे सोमे द्विसा क्रियमा-
णा समर्था भवति । उवांशुमहणात्तरकाले हि द्विसा क्रियमाणा म-
समर्पिका ॥ १०३ ॥

श्रुजीपभावाच्च ॥ १०४ ॥

प्रशुनद्रव्यान्तरपुद्गिर्यति । तस्मात्पूर्व्यभ्यवक्तव्यः । अतो शिष्य-
यद्विष्यम् । द्विष्ये च विपर्यास इति ॥ १०४ ॥

प्रोक्ष्य द्रोणकलशमृजीपमुखेऽप्यद्रिषु निदध-
त्युद्गातारः ॥ १०५ ॥

प्रपुनंश्च पदेः एतमग्रसारण्यैव प्रोक्ष्यं प्रोक्ष्यति । अधिपगणप-
तस्तदग्रमुत्तरं च । श्रुजीपमुखेऽप्यद्रिषु निदधत्युद्गातारः ॥ १०५ ॥

पवित्रं च वितन्वन्त्युदक् ॥ १०६ ॥

पवित्रमन्यतरतो दद्यामुदगमं अवाङ्मनामि वितनुयुः । एवमेव हि छान्दाग्ये धूयत इति ॥ १०६ ॥

स्वयं वाकुर्वेत्सु ॥ १०७ ॥

स्वयमभ्वयुः करोत्यकुर्वत्सुद्रावृषु ॥ १०७ ॥

आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः

पवित्रे यजमानः ॥ १०८ ॥

आसिञ्चति ॥ १०८ ॥

ततो ग्रहणमाध्रुवान्माध्यन्दिने च पञ्च

प्रथमान् ॥ १०९ ॥

तत पञ्च धाराया गृह्णाति ॥ १०९ ॥

शुक्रो द्रोणकलशे ॥ ११० ॥

द्रोणकलशे यः सोम आपतति तस्य शुक्र इतीर्य संज्ञा संप-
बद्धार्या ॥ ११० ॥

ततोऽन्येऽनादेशे ॥ १११ ॥

ततः शुक्रादभ्यं ग्रहा गृह्यन्ते । येषां योनिर्मादिषा ॥ १११ ॥

सावित्तपाल्नीवतहारियोजनोपक्षीणानाग्र-

यणात् ॥ ११२ ॥

उपक्षीणाश्च गृह्णाति ॥ ११२ ॥

पूतभृतश्चमसान् ॥ ११३ ॥

गृह्णाति ॥ ११३ ॥

तृतीयसवने वैश्वदेवम् ॥ ११४ ॥

पूतभृत एव । अन्यामावाक्यान्पमिति चेत् । स्थान्वापोपेन्द्रः ।
शेनाधेत्वात् ॥ ११४ ॥

अनादिष्टांश्चेदोन्नयनश्रुतेः ॥ ११५ ॥

अनादिष्टयोर्नीक्ष पूतभृत एव पृच्छति । अतो हि द्वेष्य उ-
न्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृदिति
श्रुतेः ॥ ११५ ॥

दशापवित्रेण परिमृज्य परिमृज्यैव ते यो-

निरिति ग्रहसादनम् ॥ ११६ ॥

दशापवित्रमुपगम्यो दशं तेन परिमृज्य परिमृज्यैव ते, योनि-
रिति ग्रहसादनम् ॥ ११६ ॥

नायोनिकेषु ॥ ११७ ॥

येषां ग्रहाणां सभिधौ योनिर्न पठ्यते तत्र योन्यासादनं न
भवति । कुत एतत् । समाग्न्यामावात् ॥ ११७ ॥

सर्वोऽपिति वात्स्यो विशेषोपदेशात् ॥ ११८ ॥

वात्स्य आवायः सर्वेष्वेव योन्यासादनं मेने । अविशेषेण हि
ग्रहमात्रमुद्दिश्य योन्यासादन इति पठ्यते ॥ ११८ ॥

किं च—

सावित्रर्तुग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ ११९ ॥

सावित्रर्तुग्रहेषु च प्रतिषेधो दद्यते । तच्च सादयत्यसन्नो
ह्येव मयितंति । ऋतुग्रहेषु च न सादयति तस्मादयमसन्नः संघरस-
रः परिहृत्यते तच्च योन्यासादनस्य सर्वग्रहविषयस्य उपपद्यते ॥ ११९ ॥

प्रतिवपट्कारं हुत्वा वपट्कर्तुर्भक्ष-

हरणम् ॥ १२० ॥

यथानुवर्णकारोस्ति तत्र प्रतिवपट्कारः होमः । इत्या च व-
पट्कर्त्रे भक्षणम् । वपट्कर्तुर्भक्षमवनयेदिति शाखान्तरात् । स्रधु-
तावपि वपट्कर्तुर्भक्ष इति ॥ १२० ॥

यथास्वं चमसान् ॥ १२१ ॥

भक्षेद्वर्यां भवति समाख्यानात् ॥ १२१ ॥

यत्रैकपात्रे वपट्कारनिमित्तः समाख्याननिमित्तञ्च भक्षस्तत्र
कस्य पूर्वं भक्ष इत्यनियमे प्राप्तं ग्राह—

वपट्कर्तुर्वा पूर्वं श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १२२ ॥

वपट्कर्तुर्वा पूर्वं भक्षयेत् । श्रुतिप्रपादितो द्यौः । इतरस्तु
समाख्यामात्कल्पयते ॥ १२२ ॥

उन्नतोल्लयति समाख्यानात् ॥ १२३ ॥

उदितेन्तर्यामिग्रहणमुपयामगृहीत इति ॥ १२४ ॥

रात्रिः सन्तमन्तर्वांमं तमुदिते जुहोतीति श्रुतेः ॥ १२४ ॥

उपांशुवदनाम्नातवरशेषासेचनवर्जम् ॥ १२५ ॥

उपांशुवक्रिया । किर्यास्तु विशेषः । अनाम्नातो यो मन्त्रः
घरयरणप्रवृत्तेशेषासेचनं च न भवति । सर्वद्रुतः क्रियते । भक्षस्तु
शाखान्तरे प्रतिषेधात् । अनाम्नातञ्च मन्त्रः । स्वाहाकार उच्येत्सहि-
स्तमग्नेमीति च ॥ १२५ ॥

अपमाष्टर्यत् ॥ १२६ ॥

नोन्मार्ष्टि ॥ १२६ ॥

प्रथमे च न्युञ्जेन पाणिना प्रत्यक् ॥ १२७ ॥

प्रथमे च पश्चिमी न्युञ्जेन पाणिना प्रत्यगुपमार्ष्टि ॥ १२७ ॥

उपांशुसवनसंस्पृष्टस्योदानाय त्वेति

पात्रासादनम् ॥ १२८ ॥

उपाशुसवनपात्रसंस्पृष्टस्य पात्रस्योदानायत्वेनत्यनेन मन्त्रे-
णासादनम् ॥ १२८ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ॥ १२९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२९ ॥

अपगृह्णा पुनरिन्द्रवायू इति ॥ १३० ॥

गृह्णाति ॥ १३० ॥

मैत्रावरुणमयं वामिति ॥ १३१ ॥

पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया

वयमिति ॥ १३२ ॥

एनं ग्रहं कुशावन्तर्धाय पयसा श्रीणाति राया वयमित्यनेन
मन्त्रेण । तं च पयसा श्रीणातीति द्वितीया । तनिर्देशात् प्रधानभूतां
ग्रहः । गुणविभक्तिर्निर्देशात् पयसो गुणभूतता । अतो ग्रहसं-
स्कारत्वाद्ग्रहं पयः । अतश्च प्रवेयधर्मो न प्रयत्तंते ॥ १३२ ॥

एव; सर्वत्र श्रयणेषु ॥ १३३ ॥

कुशावन्तर्धायम् ॥ १३३ ॥

शुक्रं वैल्येन वा तं प्रक्षथेति ॥ १३४ ॥

शुक्रं गृह्णाति वैल्येन वा पात्रेण वैषड्ढतेन वा च प्रक्षथेति ॥ १३४ ॥

अयं वेन इत्येके ॥ १३५ ॥

मन्थिनमयं वेन इति ॥ १३६ ॥

सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येत्विति ॥ १३७ ॥

एनं मन्थिनम् ॥ १३७ ॥

आग्रयणं द्वयोर्धोर्योर्ध्वं देवास इति ॥ १३८ ॥

आग्रयणं गृहानि धाराद्वयात् ये देवास इति मन्त्रेण । सा-
चैका धारोन्नेतृकसंकी अपरा याजमानेति ॥ १३८ ॥

दशापवित्रेणायग्रयणमुपगृह्य त्रिहिकृत्य सोमः

पयत इति सकृच्छेषम् ॥ १३९ ॥

दशापवित्रेणाग्रयणं गृहीत्वा त्रिहिकृत्य सोमः पयत इति
च त्रिकृत्या मन्त्रशेषं सकृदाह । मन्त्रश्रोतार्योभिधायी ॥ १३९ ॥

प्रथमस्थानेन प्राग्देवतादेशात् ॥ १४० ॥

देवतादेशात्पूर्वं प्रथमस्थानं यजुषः उपांशुत्वापवादोयम् ॥ १४० ॥

प्रातः सवने चोच्चैःकर्माणि ॥ १४१ ॥

उच्चैः कर्माणि यान्यैष्टिकपाशुकानि । च शब्दासेनामपि प्र-
थमं स्थानम् ॥ १४१ ॥

मध्यमेन माध्यन्दिने ॥ १४२ ॥

माध्यन्दिने यानि नीचैर्यानि चांशैस्तैर्वा मध्यमस्थानम् ॥ १४२ ॥

उत्तमेन तृतीयसवने ॥ १४३ ॥

यानि नीचैरिति ॥ १४३ ॥

उक्थ्यमुपयामगृहीत इति ॥ १४४ ॥

उक्थ्यं गृहानि उपयामगृहीत इति । तच्चैतत्प्रकल्पन-

१ अन्ये त्वाहुः आग्रयणस्याख्यं य उपांशुप्रहणेन स्ते पाशान्तदे-
हृत्या पृथमासेचनं तस्य कार्यम्, सा चैका धारा । द्वितीया तु प्रा-
कृत्येष यजमानो यामासिञ्चाति, तदपि समूलम् इति देवभाष्ये ।

मात्रम् । अतो वाग्यमप्रवक्षिणावर्त्तने अन्नं न भवतः । उक्थ्यविप्र-
दणेषु भविष्यतः ॥ १४४ ॥

ध्रुवं मूर्धानं दिव इति ॥ १४५ ॥

गृह्णाति ॥ १४५ ॥

आहोमादस्य सुत्वन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १४६ ॥

एतस्य होमान्न सर्वेण प्रस्नाषयेतेति ॥ १४६ ॥

धैश्वानरं च जानन् ॥ १४७ ॥

गृह्णाति । जानन्च्छब्दो विकल्पार्थः । ज्ञानार्थ एवेत्यपरे ।
स यदि तं चरकैश्यो पाचयतीवानुमुषतेति वचनात् ॥ १४७ ॥

पूर्णान् स्थालीग्रहानर्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वा

सर्वमासिञ्चति सुन्वन् ॥ १४८ ॥

पूर्णान् स्थालीग्रहान् कृत्वा सम्पातसोमनार्धपूर्णं च द्रोण-
कलशं कृत्वा सर्वं होतृचमसमासिञ्चति यजमानः ॥ १४८ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतृदृगातृप्रतिहर्तृसु-

न्वन्तः समन्वारब्धा निष्कामन्ति ॥ १४९ ॥

अध्वर्यादयः समन्वारब्धा निष्कामन्ति हविर्धानात् ।
उत्तर उत्तरः पूर्वमन्वारमते । समाप्तोक्तानां क्रमामायात् ॥ १४९ ॥

अध्वर्युः प्रथमो यथासंख्यमितरे ॥ १५० ॥

श्रयुक्तम् ॥ १५० ॥

हुत्वा वा समन्वारमेरन् ॥ १५१ ॥

विप्रदुमोत्तरकालं वा समन्वारमन्ते । आहो वेति विह-
स्यः । शास्त्रस्य तुन्यत्यात् ॥ १५१ ॥

यस्त इति विप्रुपाऽहोमं जुहोति ॥ १५२ ॥

अध्वर्यादयः । विप्रुहोम इति संज्ञा ॥ १५२ ॥

अध्वर्युर्वा जुहोति ॥ १५३ ॥

जुहोति सधे वेति विकल्पः ॥ १५३ ॥

वेदितृणे अध्वर्युरादत्ते प्रह्वा उदञ्चो
गच्छन्ति ॥ १५४ ॥

नीचैर्भ्यवस्थिता उदञ्चो गच्छन्ति ॥ १५४ ॥

अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति देवा-
नामिति ॥ १५५ ॥

उद्रातृणां पुरस्तादितरत्तूष्णीम् ॥ १५६ ॥

प्रास्यति ॥ १५६ ॥

जपत्सु सोमः पवत इति पवमानोपाकरणं
प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् ॥ १५७ ॥

अपरसूद्रातृषु पवमानमुपाकरोति सोमः पवत इत्यनेन
मन्त्रेण प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् । पवमानमिति च स्तोत्रसंज्ञा ॥ १५७ ॥

सर्वेषु ॥ १५८ ॥

पवमानेऽप्येषमुपाकरोति । अतिदेशस्तत्रातेरवाच्यतेति चेत् ।
अतिदेशो हि भवति माध्यन्दिने समन्वारप्यनिष्क्रमणादि करोति ।
आग्नीदग्नीनिति प्रैषात् । तथा तृतीयसंघने समन्वारप्यनिष्क्रम-
णादि करोति माध्यन्दिनयादिति । सत्यमेषम् ॥ १५८ ॥

अतृणो वा कुशमुष्टिं वा ॥ १५९ ॥

प्रयच्छन्नुपाकरोतीति । अनयोः स्फुटत्वात् प्रातिमां भूदितिसधे-

स्थित्युक्तम गवृषो वा कुण्ठमुष्टिं वा प्रयच्छन् वहिष्पवमान
पयोपाकरोति ॥ १५९ ॥

प्रत्यङ्मुखा उपविशतः पुरस्तादक्षिणो
यजमानः ॥ १६० ॥

प्रत्यङ्मुखा उपविशतो ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ द्वित्रयोपदेशात् ।
पुरस्तादुद्रातृणां तयोश्च दक्षिणो यजमान उपविशति ॥ १६० ॥

स्तूयमान उन्नेताधवनीयं पवित्रमन्तर्धाय
पूतभृत्यासिञ्चति ॥ १६१ ॥

स्तूयमाने वहिष्पवमाने उन्नेता पवित्रमन्तर्धाय धवनीयम्
सोमं पूतभृत्यासिञ्चति ॥ १६१ ॥

स्तोत्रान्ते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर वहिस्तृणी-
हि पुरोडाशाँ३ अलङ्कुरु प्रतिप्रस्थातः
पंशनेहीति ॥ १६२ ॥

न च प्रधानार्थमिधाने सम्भवति शुणार्थमिधानं न सम्भवती-
त्यप्रयोगो युक्तरूपस्तस्मादनेकपाशुकेष्वविकृत एव प्रयुज्यते
इति ॥ १६२ ॥

यथान्युत्तं धिष्येज्वाग्नीध्रादङ्गाराग्निवपति ॥ १६३ ॥

अग्नीध्रमग्निहरेत्यस्यार्थः । येन क्रमेण धिष्येज्मिथ्यापः कृतः
तेनैव क्रमेणाग्नीध्रादङ्गाराग्निवाधं करोति ॥ १६३ ॥

अनु पृष्ठ्यां वर्हिस्तृणाति ॥ १६४ ॥

अपरत आरभ्यापूर्वान्तात् । पुरोडाशालङ्करणं चोदकप-
रिप्राप्तत्वात् नामिहितमाचार्येण ॥ १६४ ॥

आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति ॥ १६५ ॥

आश्विनं ग्रहं गृह्णाति अन्वारब्धेतन्वारब्धे वा शुक्रा-
त्पूतभृतो वा पावामित्यनेन मन्त्रेण ॥ १६५ ॥

ग्रहान्वेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचय-

न्प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६६ ॥

याचयन्नवेक्षयतीत्युभयत्र कारितत्वादध्येषणा । षष्ठोऽंशः षष्ठसे
पयस्वेति द्रुपदीक्षस्तेषामिति सप्तमदायः ॥ १६६ ॥

अग्रहत्वापुष्पते—

उपाशुसवनं द्वितीयम् ॥ १६७ ॥

यथागृहीतमित्यस्यापवादः ॥ १६७ ॥

आश्विनः षष्ठं शुक्रामन्थिनौ युगपत् पू-

तभृदाधवनीयौ च विश्वाभ्यो म इति ॥ १६८ ॥

अपवादो युगपदेव ॥ १६८ ॥

कोऽसीति दोणकलशम् ॥ १६९ ॥

धाच्यधीक्षयति ॥ १६९ ॥

भूर्भुवः स्वारिति जपति ॥ १७० ॥

यजमानः ॥ १७० ॥

ज्ञातप्रियानूचाननावकाशयेत् ॥ १७१ ॥

स धै न सर्वमिवावकाशयेदिति प्रकृत्यैव श्रूयत इति ॥ १७१ ॥

ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि करोति रशना-

मुदुह्य पूर्वाम् ॥ १७२ ॥

ध्रुवशुसिश्च कटपंटादीनामन्यतमेनावधट्टनम् । ध्रुवगोप्तराज-
पुत्रस्य निरूपणमित्यपरे । भवति हि शायितां वचनम् । कः कुभो
राजपुत्रः प्राप्नोति ध्रुवस्य गोप्तेति । न पुनराहृतमाध्यायंणैस्तत्केना-
प्याति प्रायेण । पूर्वा रशनामुदुह्य परिव्ययणादि करोति । अस्मिन्नेष
ह्यपसरे पशुचोदना शायान्तरे भाभिनमर्हं शुद्धिश्च त्रिवृता यूपं
परिधीयात्तैर्व सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । मास्यन्दिनीयायामप्या-
ग्नेयमग्निष्टोम मालभेतेति ॥ १७२ ॥

आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुरेन्द्राग्नश्चो-

क्व्यो द्वितीयः ॥ १७३ ॥

अथद्वारसवनीय एव ॥ १७३ ॥

ऐद्रो वृष्णिः षोडशानि तृतीयः सरस्वत्यै

चतुर्थोतिरात्रे मेपी वा ॥ १७४ ॥

माग्नेयमग्निष्टोम मालभेतेति प्रकृतसर्वमेतच्छ्रूयत इति ॥ १७४ ॥

एतत्स्तोमायनम् ॥ १७५ ॥

स्तोमायनमिति सहा व्ययद्वारार्था । स्तोमायन वैफादशिनान्ये-
त्येवमाद्ययो ॥ १७५ ॥

होतृनामग्रहणान्तं कृत्वेतरांश्चाश्राव्याश्राव्य

प्रवृणीते यथालिङ्गम् ॥ १७६ ॥

होतृनामग्रहणान्तं पाशुकं कृत्वा इतरांश्चाश्राव्याश्राव्य प्रवृणीते । अशब्दाद्भोतारं च यथालिङ्गमिति यो यो यन् लिङ्गेन लिङ्गयत इति । होतुरनभिहितमपीन्द्रं होतादिति वरुणम् । इन्द्रं हि होता ऋतुप्रदेषु यजन इति ॥ १७६ ॥

अश्विनाश्वर्यु आश्वर्यवात् ॥ १७७ ॥

अत्र आश्वयोर्द्वितीयः प्रतिप्रस्था । वरुणं च नेष्टा करोति ॥ १७७ ॥

मितावरुणौ प्रशस्तारौ प्राशास्त्रात् ॥ १७८ ॥

अत्र द्वितीयोच्छापाकः ॥ १७८ ॥

इन्द्रो ब्रह्मा ब्रह्मणादिति ब्राह्मणाच्छसिनम् ॥ १७९ ॥

ब्राह्मणाच्छसिप्रणम्य लिङ्गेन । भूमात् ब्रह्मणो वरणमपि ॥ १७९ ॥

मरुतः पोत्रादग्नावो नेष्टादग्निराग्नीध्रात् अग्नि-

हृदैवीनामिति यजमानम् ॥ १८० ॥

पृथग्नि । अत्र चोक्तमाचार्येण सुन्यमिति सुत्ये । अयं च मन्त्र-
श्रोदिनायांविधायी । बहुयजमानकं विषाग्न्यस्यते । पाशुकमपि य-
जमानवरणमन्त्रैरेवंति सप्रदाय । प्रवृत्तहोमानामुपरिष्टापाशुकं यज-
मानवरणमन्त्रानुरूपम् ॥ १८० ॥

१ यथाप्रवृत्तं प्रवृत्तहोमौ जुह्वति जुष्टो वाचे

१ यथावृत्तं येनक्रमेण प्रवरणा तेन होतादयः सर्वे ॥ इ मादृशी
जुह्वति नान्मादायानं कृत्वा प्रवरण्याज्यन ।

भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वाचो
मधुमत्तमं जुष्टतमं तस्मिन्मा धाः स्वाहा
सरस्वत्या इति ॥ १८१ ॥

पावकान इति द्वितीयाम् ॥ १८२ ॥

माहुर्नि जुष्टोति ॥ १८२ ॥

वषामार्जनान्तं कृत्वा सयजमाना धिष्या-
नुपतिष्ठन्ते विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८३ ॥

सयजमाना ऋत्विजः ॥ १८३ ॥

उत्करान्तं कृत्वा वागसीति सदोभिमर्शन-
मृतस्य द्वाराविति द्वार्ये ॥ १८४ ॥

भमिमृश्यते येन द्वारेण प्रवेशनम् । मन्त्रलिङ्गान्मा मा स-
न्ताप्तमिति ॥ १८४ ॥

अभिमन्त्रणमुत्तरैः ॥ १८५ ॥

मन्त्रैः ॥ १८५ ॥

अध्वनामध्वपत इति सूर्यम् ॥ १८६ ॥

भमिमन्त्रयते ॥ १८६ ॥

मितस्य मेत्यृत्विजः ॥ १८७ ॥

भमिमन्त्रयते । मतश्च याजमानमभिमन्त्रणम् ॥ १८७ ॥

अग्नयः सगरा इति धिष्यान् ॥ १८८ ॥

एतत्सर्पणम् ॥ १८९ ॥

अस्य कर्मणः स्रवेणांमतीर्य सञ्ज्ञा । भगिमन्त्रणानि याजमाना-
मीति सञ्ज्ञदाय । एवं च सूर्याभिमन्त्रणे चिन्त्यार्थममन्त्रणे च ऊहः
प्रयत्नते । अध्वर्युकर्तृकार्णात्यपरे । अर्वाभिमन्त्रणमेव याजमान-
मिति ॥ १८९ ॥

सदोभिमर्शनादि त्र्योत्तरयोः सत्रनयोः ॥ १९० ॥

सर्पेण भवति क्षिप्योपस्थानादि वा ॥ १९० ॥

पुरोडाशैश्वरति ॥ १९१ ॥

ये ते भद्रहूताः पुरोडाशास्तै । तत्र चैकपुरोडाश उक्तिव्यायेन
बहुवचनम् ॥ १९१ ॥

एकं प्रदानम् ॥ १९२ ॥

देयतागुणभेदेऽपि वचनसामर्थ्यात् ॥ १९२ ॥

एकापात्र्याभासाद्य मध्ये पुरोडाशः पुरस्ता-

द्वानाः प्रतिदिशमितराणि यथासंख्यं

प्रदक्षिणम् ॥ १९३ ॥

येषामेव पादयुच्चिना तेषामेकत्वं विधीयते इह पयस्यायाभ्य
उज्जाल्योरथ प्रतिदिशमासादनम् । यथासंख्यातावां च मन्त्र-
क्षिणमिति ॥ १९३ ॥

प्रातः प्रातः सत्रस्येन्द्राय पुरोडाशानामनु-

वाचयति ॥ १९४ ॥

यत्रमनुवाचनं कारयति ॥ १९४ ॥

आश्राव्याह प्रातः प्रातः सत्रस्येन्द्राय पुरो-

शान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ १९५ ॥

प्रेषयित्वेवार्थमिदमुक्तम् ॥ १९५ ॥

एवं यथासवनमनुवाचनप्रैषौ ॥ १९६ ॥

माघ्यन्दिनस्य सवनस्य तृतीयस्य सवनस्येति ॥ १९६ ॥

उपभृति वावद्यति यशुपुरोडाशवत् ॥ १९७ ॥

अथ दानमहणसमनन्तरमेव यत्युपदेशात् ॥ १९७ ॥

उभयः हुत्वा होतृधिष्ये पुरोडाशाग्नि-

दधाति ॥ १९८ ॥

उभयमिति प्रधानं सौविष्टकृतं च हुत्वा होतृधिष्ये पुरोडा-
शाग्निदधातीति च । कुन एतत् । एव हि श्रूयते दानधिष्ययादि-
दामादधातीति । पुरोडाशेषु च निहितेषु दानधिष्ययादिदा अहिता-
भवति ॥ १९८ ॥

निरवत्तां वेडाम् ॥ १९९ ॥

पाण्ड. पक्षम्यावृत्तौ न पुरोडाशाग्निदधानि निरवत्तामेवेडाम् ।
निरवत्ता च प्राशिन्नादिमिगपि गृहीनैर्भजति । एव च होतृधिष्यया-
दिदामादधातीति यथाधुनमेतद्भवति । इतरथा दधातिना महण ल-
भ्येत तच्चायुक्तं, धुनार्थसम्भवे सति ॥ १९९ ॥

द्विदेवस्यैश्वरति ॥ २०० ॥

अथ सारार्थमवमुच्यते ॥ २०० ॥

वापव इन्द्रवायुभ्यामनुवाचयति प्रतिप्रस्था-
तादित्यगत्रेण द्रोणकल्शानुपयामगृहीतो-
सीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहो-
ति उत्तरार्धे ॥ २०१ ॥

द्विदेवत्याननु जुहोतीति त्रयाणामपि द्विदेवत्यानामनु होमः

क्रियते । ऐन्द्रवायवस्य षषट्कारद्वयम् । तत्र द्वितीयस्य षषट्कार-
स्य पञ्चादनुशब्दोपदेशात् ॥ २०१ ॥

उत्तरार्द्धाधिकारापजिज्ञाविषयेदमुच्यते—

अनुषट्कृतेपि ॥ २०२ ॥

उत्तरार्द्धे षष जुहोति । येषां प्रदणमनु षषट्कारोस्ति । द्वि-
देयत्वानां तु नैशानु षषट्कार अनु षषट्कारार्थमेवेदमुच्यते ॥ २०२ ॥

आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषाश्च समत्वात् ॥ २०३ ॥

आश्रायणादयोनुरूपट्कारेण प्रयत्ने । कुत्र एतत्समत्वात् ।
समो ह्ययमनुरूपट्काराद्वदत्त्वाननु जुहोतीति यागेन । आश्रयि हि
सोमयागाऽयासौ, सोमयागाहजेन च गृहिता आश्रायणादयः । तं-
नानुरूपट्कारेण प्रयत्नेनैव ॥ २०३ ॥

एष प्राप्त उच्यते—

नानन्तर्यात् ॥ २०४ ॥

नैतेषामनुरूपट्कारे प्रवृत्तिः । कुत्र घतत् । आगन्तव्यात् । षष-
दुरुत्पानयानमनुरूपट्कारोतीत्यागन्तव्यं विरुध्यते ॥ २०४ ॥

स्यादविरोधात् ॥ २०५ ॥

स्यादाश्रायणादि यदि विरोधो न स्यात् । अस्ति तु विरो-
धः । तस्मादप्रवृत्तिरिति । अपरे त्वेन्द्रवायवायव्यमग्निमधिकरण
व्यापणं गन्ति ॥ २०५ ॥

प्रतिप्रस्थातादित्यपक्षेण द्विदणयाननुजुहोतीति प्रकान्तम् ।
तत्रेदमुच्यते—

शेषः शेषमादित्यस्थाल्यामासिश्चत्यादित्ये-

भ्यस्त्वेति ॥ २०६ ॥

प्रतिहोम शेषमादित्यस्थाल्यामासिश्चत्यादित्येऽयस्येत्यनेन म-
न्त्रेण । प्रतिप्रस्थातैवाधिकारात् । आसिश्चास्मिन् चाध्याहारः ॥ २०६ ॥

समासिच्य तेनापिदधाति विष्णु उरु
गायेति ॥ २०७ ॥

समासिच्यन्ते ग्रैवायकणाश्विनाभ्यामपि कुने यागे तेनैव पा-
त्रेणादित्यस्वातीमपिदधाति विष्णु उरु गायत्र्यन्तेन मन्त्रेण ॥ २०७ ॥

उच्चीयमानेभ्योनुवाचयति ॥ २०८ ॥

उच्चीयमानायनुवाचन कारयत्युन्नेतैव । स हि समावपयो-
यने करोति तच्छ्रामनुवाचनम् । अतोत्रापि तस्यैव कर्तृत्वम् । लि-
ङ्गाच्च । यो वाप कर्म करोति स एव तस्योपचारं येदेति ॥ २०८ ॥

चमसेपूजयति नवस्यपरेणोत्तरवेदिं निधाय ॥ २०९ ॥

तथस्त्विति दशमभ्युदासार्थम् । तस्य हि पश्चादुन्नतयनास्त्रान-
मिति ॥ २०९ ॥

शुक्रादुपस्तरणाभिधारणे ॥ २१० ॥

क्रियेते । मध्यमस्तु पूतभृतश्चमस्तानिति पूतभृतः । एकैकश्च
त्रिरपस्तः क्रियते । पशयंश्चेतावत्यात् ॥ २१० ॥

होतृचमसे प्रथमम् ॥ २११ ॥

प्रथमं होतृचमस उन्नयनम् । तस्य हि प्रथमः पाठः प्रेतु हो-
तृचमस इति ॥ २११ ॥

शुक्रामन्धिभ्यां चरतः ॥ २१२ ॥

द्विपचनोपदेष्टोश्च प्रतिप्रस्थाता च । स हि सन्तिकर्वाद्-
पृच्छते ॥ २१२ ॥

विभागार्थमाह—

शुक्लेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता ॥ २१३ ॥

प्रोक्षिती यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिता-

भ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः क्षाण्ड

इत्पध्वर्युरपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ॥ २१४ ॥

प्रोक्षिताश्यां एकलाश्यामपिधानं ग्रहयोरपमार्जनमप्रोक्षिता-
श्यामपमृष्टं शण्ड इत्यध्वर्युरपमृष्टं मर्क इति प्रातिप्रस्थाता ग्रहयोरैव
कुरुत ॥ २१४ ॥

देवास्त्वेति निष्कामतो यथालिङ्गम् ॥ २१५ ॥

यथालिङ्गग्रहणा मन्त्रविभागाद्यम् ॥ २१५ ॥

अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रो-

ण्योर्निधत्तो ऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्यु-

रुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति ॥ २१६ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अपरेणोत्तरवेदिं परस्परतोऽरत्नी सन्धा-
योत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ ग्रहौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तर-
स्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीत्यनन मन्त्रेण । स चायमुत्तरवेदिस्-
स्कारो वाक्यशयात् तद्द्रष्टोभिर्गन्धैर्ननुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुत इति ।
मन्त्रलिङ्गाश्यानाधृष्टासीति । प्रयोजनम् यत्रोत्तरवेद्यकरणं तत्रैतन्न
भयात् । प्रयोजनमद्ग्रहसंस्कार इत्यपरे । अपिवातापमार्जनसं-
स्कारमध्येभिधानात् । प्रयोजनस्याश्च ग्रहयोः । तस्माद्ग्रहसंस्कार एवा-
यम् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषावर्धमादप्राची ॥ २१६ ॥

सुग्रीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः

सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ॥ २१७ ॥

मन्त्रप्रथमपि चोदितार्थाभिधायी ॥ २१७ ॥

अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सज्जग्मान इति

यथालिङ्गम् ॥ २१८ ॥

पूर्वेणाशक्तौ ॥ २१९ ॥

मप्रोक्षितौ यूपकलौ ॥ २१९ ॥

निरस्यतो निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युर्निरस्तो
मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ॥ २२० ॥

शण्डग्रहणे मर्कग्रहणं चासुरत्वादुदकोपस्पर्शेन भवति ॥ २२० ॥

आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधि-
ष्ठानमित्यध्वर्युर्मन्थिन इति प्रतिप्रस्थाता ॥ २२१ ॥

अच्छिन्नस्येति जापित्वाश्रान्याह प्रातः प्रातः
सवस्य शुक्रवतो मधुच्युत इन्द्राय सोमा-
न्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ २२२ ॥

जपेच्छ्रयोरिव ॥ २२२ ॥

उभयतो यूप प्रहमुखौ जुहुतः सा प्रथमे
त्यध्वर्युः प्रथमम् ॥ २२३ ॥

ग्रहं जुहोति ॥ २२३ ॥

तमनुप्रतिप्रस्थाता ॥ २२४ ॥

शमेनेय मन्त्रेण । जुहुत इति द्विवचनोपदेशात् ॥ २२४ ॥

चमसाध्वर्यवश्च ॥ २२५ ॥

चमसाध्वर्यवश्च । मन्त्रस्तु ग्रहविषय एव । तौ ये सपहृतौ
सगौ मन्त्रेण जुहोते इति धृत्वा ॥ २२५ ॥

प्रेष्यति च ॥ २२६ ॥

चमसाध्वर्यवश्च ॥ २२६ ॥

प्रेतु होतुश्चमसः प्रवक्ष्यः प्रोक्षात्तृणां पू-
जमानस्य पूयन्तु सदस्यानां होत्राणां च

मसाध्वर्यं उपावर्त्तध्वः शुक्रस्याभ्युन्नय-
ध्वमिति ॥ २२७ ॥

मैत्रु होतृधमस इति सर्वत्र केचिदनुपपन्नमिच्छन्ति । आदाये-
य इत्यवस्थितः सर्वेषां होतृक इति समप्रदायः । होत्राणां प्रशास्तृया-
क्षणाच्छसिपोतृनेष्ट्रीधः । तेषां चमसानामुपावर्त्तनम् । मैत्रिस्त
शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति ॥ २२७ ॥

आगम्य प्रतिप्रस्थाता शेषः शुक्रपात्रेवनयति ॥ २२८ ॥

एव जुहोतिस्थानात् प्रतिप्रस्थाता मग्न्यशेषं शुक्रपात्रेपत-
यति ॥ २२८ ॥

तः स होतृचमसे ॥ २२९ ॥

अवनयति तमभ्यर्च्युहोतृचमसे ॥ २२९ ॥

पञ्चसुन्नयन्ति ॥ २३० ॥

होत्राणां, चमसाध्वर्यं उपावर्त्तध्वः शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमि-
त्युक्तात्वाद ॥ २३० ॥

तानाश्राव्याश्राव्यं प्रेष्यति नामग्राहं यज य-
जेति प्रशास्त्रादीन् ॥ २३१ ॥

नाम गृहीत्वा गृहीत्वा प्रेष्यत्यसी यजेति ॥ २३१ ॥

ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छसिनम् ॥ २३२ ॥

प्रेष्यति ॥ २३२ ॥

पूथमं हुत्वोत्तमं वा तृपन्त्विति जपति ॥ २३३ ॥

प्रथमं चमसमुत्तमं वा हुत्वा तृपन्त्विति जपति ॥ २३३ ॥

होतारं पूत्यदुपसीदत्ययाडमीदिति ॥ २३४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २३४ ॥

द्विदेवत्यान् भक्षयति पूर्वं पृथमचोदनाद्वा-

माभिषवकारी भक्षयेदिति श्रुतिः ॥ २३५ ॥

द्विदेवत्ययोऽयान् भक्षयत्यध्वर्युः । कुत एतत् । होमाभिषव-
कारिणो हि भक्षः श्रूयते । हविर्धाने प्रावमिर्भिमपुत्याहवनीये हुत्वा
प्रत्यङ्मः प्रतिपरेत्य सदसि सोमान्भक्षयन्तीति । एतद्वन्न विधीयते ।
अन्नं चाक्षये हविर्दाने प्रावमिर्भिमपवो चाक्षयान्तर्परिप्राप्तं ऽनूयते ।
यदाहवनीये जुहोतीति होमश्च । तथोदरमेवास्य सदस्तस्मात्सदसि
भक्षयन्तीति सर्वमनूयते । होमाभिषवनिमित्तो भक्षो भवतीत्येतद्वन्न
विधीयते । अतश्च होमाभिषवकारिणो भक्षो भवतीति । स च 'भ-
क्षयन्पूर्वो भक्षयतीति । कुत एतत् । प्रथमचोदनात् ।
प्रथममक्षचोदनात् । एषं प्रायस्यमघमभ्यते । भिमिपुत्य हुत्वा
भक्षयतीति । अस्त्रिधाणाञ्च । वषट्कर्तुंभक्षस्य ह्यसक्तिहितः सो-
मस्तस्माद्वषट्कारनिमित्तात्पूर्वोभिषवमिति भक्ष ॥ २३५ ॥

होता वा चनमन्त्रवर्णकारणेभ्यः ॥ २३६ ॥

होता वा पूर्वो भक्षयेत् । कुत एतद्वचनात् । वचनं हि
भयति । वषट्कर्त्ता प्रथमो भक्षयतीति । प्रथमश्चैवं भक्षयति यावद-
न्यो न भक्षयति ॥ २३६ ॥

किञ्च—

मन्त्रवर्णाच्च ॥ २३७ ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रादभिकन्दन्ति हस्तिभिरामभिः विष्ट्री
प्रापाणः सुरतः सुरतयया होतुश्चित्पूर्वं हविरस्य माशतेति । चिच्छ-
द्यः अप्यर्थे । प्रापणो वदन्ति । होतुरपि पूर्वं हविरस्यमक्षितयन्तो
पयमिति । यदि च होतुः पूर्वं भक्षणमुचितम् तर्दानुपपद्यते । किं
च कारणानुपूर्व्याय । वषट्कर्तुं जुहोतीति पूर्वं कारणं होतुः
पश्चादध्वर्योरिति । ननु च पूर्वतरमभिषवः कारणम् । नेत्युच्यते ।

न हामिदं एव कारणं किं तर्हि होमव्यामिदं । कथं ज्ञायते
एकावाक्यत्वात् । अमिपुत्रेणपरिसमाप्तं वाक्यं हुत्वा भक्षयतीत्यत्र
परिसमाप्यते । तस्मादुभयोः समुदितयोर्निमित्तभावो भक्षं प्रति
नैकैकत्वेति । यदत्रेयं विधेयवाक्यता न भवति तत्र व्यस्तयो-
रपि निमित्तता भवति । यथा यस्य पिता पितामहः सोमं न पि-
बेदिति । तस्मादुत्तरेण पूर्वं कारणमिति ॥ २३७ ॥

यत्वं प्राप्ते श्रूमः—

नाध्वर्युः समभिन्याहारात् ॥ २३८ ॥

नैनदेयं षण्टकतुः पूर्वो भक्ष इति । किं तर्हि अश्वयोः पूर्वतरं
समभिन्याहृतत्वात् भक्षस्य । तस्मात्तस्मिन्प्राप्तौ जुहोति तदप्रा-
प्तमृतं दधात्यथ भक्षयतीति । अमिपुत्र्याप्तौ हुत्वेत्यनुवाद्येयम् के-
वलमपराधार्थोपप्राप्त आनन्तर्ये स विधीयत इति । तस्मादश्वयोः
पूर्वतरं भक्षः ॥ २३८ ॥

यत्कं षण्टकत्वा प्रथमो भक्षयतीति । तत्परिद्विपते—

मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ॥ २३९ ॥

अपराधचनस्य चाविधायकत्वात् । कथमविधायकत्वमिति
चेत् । सौम्येक्षणविधिपरत्वात्वाक्यस्य । सौम्यं चरमुद्रात्रे द्विपमाणं
होता पूर्वतरमवेक्षते । षण्टकत्वा हि प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयती-
त्यनुवाद्येयम् । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । समाप्त्यभक्षापेक्षया
प्राप्तिः ॥ २३९ ॥

यत्कोकं कारणानुपूर्वादिष्यत्र श्रूमः—

कारणस्य च समत्वात् ॥ २४० ॥

समं हि कारणानुभयोः । सह ये षण्टकारेण जुहुयात्
षण्टकते चेति । तस्मादश्वर्युरेव पूर्वो भक्षयेदिति ॥ २४० ॥

ऐन्द्रावायवं पूतिगृह्णात्येतु वसुः पुरुवसुरिति

हेतुवद्भक्षणम् ॥ २४१ ॥

होतृशास्त्रातिदेशोपम । स चैन्द्रयायथं सुचस्य दौकमिया
चक्षुषोर्मैत्रायरुणं ओत्रयोराश्विनमिति भक्षणं च ॥ २४१ ॥

वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह पूणेन
स्वाहे त्वेवं सर्वत्र सोमानां भक्षणम् ॥ २४२ ॥

द्विदेवस्यैष्यतिरेकंय्यापि । मन्त्रओदितार्पाभिधायी ॥ २४२ ॥

वचनादन्यत् ॥ २४३ ॥

वचनादप्यदपि भवति । यथैन्द्रश्च सज्जादिति ॥ २४३ ॥

भक्षे हि मेति वा यथालिङ्गम् ॥ २४४ ॥

भक्षे हि मेति षानुयाकेन सोमभक्षणं भवति तत्र च षपा-
लिङ्गं प्रदणायि कर्त्तव्यम् । अनुयाकस्य शास्त्रान्तरसमधीतोपि क-
यश्चिन्नाभिहित आचार्येण ॥ २४४ ॥

एवमितरौ प्रतिमन्तमैतु वसुर्विदद्वसुरेतु वसुः

संयद्वसुरिति ॥ २४५ ॥

मैत्रायदणादियगौ ग्रहौ प्रतिपृच्छति ॥ २४६ ॥

शेषः शेषः होतृचमसेवनयति ॥ २४६ ॥

प्रतिपदम् ॥ २४६ ॥

पुरोडाशमातामैन्द्रयायवे प्रास्पति पयस्यां

मैत्रावरुण आश्विने धानाः ॥ २४७ ॥

पयस्या धाना अपि माता यय । पुरोडाशमात्रा अनुदत्ता
इति पशुपत्तनोपदेशात् । मात्राशब्दोवाद्दशधाधी । भगव्य न सर्व-
प्रामातृमिति ॥ २४७ ॥

तानि प्रतिपूर्याता दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-

त्तरे वर्त्मनि निदधाति ॥ २४८ ॥

तानीति त्रिवेद्यस्यपात्राणि ॥ २४८ ॥

इडामादधाति ॥ २४९ ॥

होतृधिष्ययात् ॥ २४९ ॥

चमसां श्वेद्यच्छन्ति ॥ २५० ॥

चक्षुःश्रवणपक्ष ॥ २५० ॥

मार्जिते वाजिनेन चरन्ति सूक्तवाकसंयोर्वा-
कयोरन्यार्थत्वात् ॥ २५१ ॥

इडामादधातीतीडोपक्रान्ता उत्तन्मार्जनाभ्यं वाजिनेन चर-
न्ति । अधस्ताद्विकृत्यधिकाः । पौरोडाशिकाः पदार्थाः । प्रातरनु-
ष्ठाकाले निर्वापः । धहिष्यमानोत्तरकाले ऽलङ्करणम् । यवान्तं
च प्रघारः । इडाधानोत्तरकालं च नैवाधधिविधानम् । भतः पौरो-
डाशिका वाजिनयागादयः सर्वे एवात्र कर्त्तव्याः । वाजिन-
ग्रहणमुपलक्ष्यार्थम् । ननु च सूक्तवाकोत्तरकालं वाजिनयाग प्रकृ-
तौकृतः । प्रहृत्य तृणन्तेन चरतीति । इहापि तत्रैव करिष्यते । नैतदेवम् ।
सूक्तवाकसंयोर्वाकयोरन्यार्थत्वात् । पश्वर्थाः सूक्तवाकादयः । ते चा-
ग्निमादतावृध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजोत्कर्षेणोत्कृष्टाः । निःसम्बि-
धं च पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः । येन चायं नोक्तमाग्नीध्र उत्पू-
य पशवाज्यग्रहणमिति । पाशुकान्याज्यानि तस्मादभ्यस्याद्यानुयाजा
अपि पाशुका एवेति प्रसङ्गेन च पाशुकान्यङ्गानि सवनीयानामुप-
कुर्वन्ति । न च तैरुत्कृष्ट्यमाणैः पौरोडाशिकानामुत्कर्षो युक्तः । कुत
एतदसम्बन्धात् । न हि पौरोडाशिकानां च सम्बन्धोक्तिस्तस्माद्वाजि-
नयागादीनामिद्वैवानुष्ठानं युक्तरूपमिति ॥ २५१ ॥

एव प्राप्ते प्रमः—

यथोक्तं वा पूसङ्गात् ॥ २५२ ॥

वाणदः पश्वभ्यावृत्तौ । न हि वाजिनयागादयः कर्त्तव्याः ।
किं तर्हि प्रहृत्य तृणं तेन चरतीत्यत्रैव । ननु आसङ्गिकत्वादनुत्कर्षं

इत्युक्तम् । अशोच्यते । अप्रसङ्गात् । न हि पाशुकान्यङ्गानि पुरोडा-
शेषु प्रसज्यन्ते । कुतः । साधारणवात्तन्त्रस्य । साधारणं हि तन्त्रमु-
भयोरपि सोमतन्त्रमध्य आसन्नानात् । तत्र न क्षायते किं पाशुकं
तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते पौरोडाशिकं वा पश्यादिति । न च पर-
स्परतोऽनयोर्द्वार्द्धभावात् । यथा पणोः पशुपुरोडाशस्य च । उभ-
योरपि हि प्रकरणात्सोमाद्भवेति । तस्मात्तत्र साधारण्यसाधारणा-
नामेवानुयाजानामुत्कर्ष इति । यत्तुक्तम् । पश्याज्यप्रहणमाचार्ये-
ण न तत्पञ्चयतयैव सपाशुकचातुर्मास्यन्यायेन । सहस्रात्पशु-
तन्त्रस्य । साधारण्येपि सति तत्तन्त्राभ्युपगमात् पश्याज्यप्रहण-
मित्युक्तम् । तस्मात्स्यकाल एव धाजिनयागादयो नैवेति । अपि च
व्यूहने पशुदेवतायाः सवनीयदेवतानां च युगवद्भिधानं दृश्यते ।
अप्रेर्धनरूपते रिन्द्रस्य वसुमते रुद्रयव इत्येवमादि । तच्च तन्त्रस्य
साधारण्य उपपद्यते । इतरथा प्रति सवर्तं सवनीयेषु परित्समाप्य-
माणेषु युगवत्साधारणं न साधारणं । भवति च तस्मादपि साधारणं
तन्त्रम् । अनु वसुमदादिगुणक इन्द्रोमिधीयते । न च सवनीयेष्वे-
तद्गुणत्वमशोच्यते । वचनमामर्यात् । सवनीयनिर्यादे हरिवदा-
दिगुणक इन्द्रः प्रातः प्रातः सवत्येन्द्राय पुषेडाशानामिति च नि-
शुणोपागते । व्यूहने तु वसुमदादिगुणक इति । नास्ति वचनस्याति-
मारः । व्यूहने हि प्रकृत्य वचनं भवति । अग्नेर्धनरूपतेरिन्द्रस्य वसुमत
इत्येवमादि ॥ २५२ ॥

होतृचमसेन सोमं भक्षयतः ॥ २५३ ॥

द्विषधनोपदेशात् प्रतिप्रख्याता च ॥ २५३ ॥

हिन्व मे गात्राणि हरिन्वः शिवोमे सप्तर्षीनु-

पतिष्ठस्त्रोर्द्ध मे नाभेः सीद मा मेपाङ्गनाभि-

मतिगा इति गानाणि सःस्पृशन्ते ॥ २५४ ॥

भक्षणोत्तरपाल सप्तमक्षेषु । होतृचमसे च शुक्रशेषस्य हो-
माभिपयनमित्तमप्यर्थोभक्षणस्य । मन्त्रिशेषस्य च प्रतिप्रख्यातु ।
शुक्रामन्त्रिनोर्द्धोतृचमस्य च यदृष्टकार्यमित्यर्थः । होतृचमसेन भक्ष-

यम् । पुनर्ब्रह्मोद्गातृयजमानचमसेषु होतुर्वपट्कारनिमित्तो भक्षः ।
इतरेषां समाख्यानिमित्तम् । प्रशास्त्रादिष्वप्येवम् । विशेषस्त्वध्व-
यैरत्र प्रष्टव्यः । स च पश्चात्पश्चात्कालीमत्वात् । पुनर्होताहोतृच-
मसे समाख्यानिमित्तं भक्षयत्यध्वयुं प्रतिप्रस्थातारौ पृष्ट्वा । ततः
पुनरध्वयुं प्रतिपु अध्वयुर्होताभिपचनिमित्तं भक्षयेत्प्रशास्त्रादपश्च वप-
ट्कारसमाख्याननिमित्तं तन्त्रेण । प्रक्षितयागनिमित्तं तु होता साक्षि-
भूतः अत्र प्रष्टव्य एव ॥ २५४ ॥

आप्यायस्वेति ह्यभ्यां चमसानालभन्ते ॥ २५५ ॥

चमस्तिनः ॥ २५६ ॥

सोमं वा सिञ्चन्ति मन्त्रेणासम्भवात् ॥ २५६ ॥

आप्यायनस्य । घातद्वोषधारणे । पूर्वमाण्डितमुपसत्स्वाळ-
उभमात्रेणाप्यायनस्य दृष्टत्वात् ॥ २५६ ॥

असर्वभक्षास्तान् ॥ २५७ ॥

आप्याय ॥ २५७ ॥

दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य पश्चादक्षन्निदधति

चमसानधः ॥ २५८ ॥

पश्चादक्षमित्यक्षस्य पश्चात् अथञ्च नोपरिष्ठादिति ॥ २५८ ॥

ते नाराशुसा आ वैश्वदेवात् ॥ २५९ ॥

तेषामवैश्वदेवात् नाराशंसा इति संज्ञा संव्यवहारार्था ।
अथ यदि नाराशुसेषु सञ्ज इत्येवमाद्यर्था ॥ २५९ ॥

पुरोडाशशकलमादाय समुपहृताःस्म इत्यु-
क्त्वोत्तिष्ठति ॥ २६० ॥

अच्छावाकायैतत्प्रयच्छन्नाहच्छावाक वदस्व
यत्ते वाद्यमिति ॥ २६१ ॥

एतदिति सकलम् ॥ २६१ ॥

उपो, अस्मानिति ब्रुवति होतारमाहोपहवमयं

ब्राह्मण इच्छते तं होतरुपह्वयस्वेति ॥ २६२ ॥

उपो अस्मानिति ब्रुवत्यच्छावाके होतारमाहोपहवमयं ब्राह्मण इच्छते तं होतरुपह्वयस्वेत्येषम् ॥ २६२ ॥

उपहृत उन्नीयमानायानुवाचयति ॥ २६३ ॥

उपहृत होत्रा उन्नीयमानायानुवाचनं कारयत्युच्येता ॥ २६३ ॥

अच्छावाकचमसमुन्नयति होत्रा

चमसवत्सर्वम् ॥ २६४ ॥

होत्राः प्रशास्त्रादयः । तेषां च चमसानां यथोन्नयनं द्रोणक-
लशादृतं तद्वत् । सर्वप्रहणाच्च तृपन्तिषति जपो लभ्यते ॥ २६४ ॥

आनिधानात्कृत्वा ॥ २६५ ॥

अच्छावाकचमसम् ॥ २६५ ॥

पूर्वश्चाग्नीध्रादतः ॥ २६६ ॥

जग्नीष्व स सारवपूर्वो मघत्यतः परमच्छावाकचमसः ॥ २६६ ॥

आग्नीध्रे हविर्यज्ञोर्विज इडां प्राशनन्ति ॥ २६७ ॥

श्रुत्विग्महणं यजमानभ्युदासार्थम् । हविर्यज्ञप्रहणं च शेषवि-
जामिति ॥ २६७ ॥

पत्नी चान्यच्छालायाम् ॥ २६८ ॥

पत्नी चान्यशोबनादि णालायां मक्षयति ॥ २६८ ॥

उपविष्टेच्छावाके ॥ २६९ ॥

ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसि
मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रम् ॥ २७० ॥

चरत इति द्विवचनोपदेशात् प्रातप्रस्थाता च । द्रोणकल-
शादिति नियमो वचनात् । द्वादशग्रहणाच्च द्वादशानामुत्तमयोर्योग-
पद्यत् न तु त्रयोदशस्य । मधवे त्वेत्येवमादिभिर्मन्त्रै प्रतिमन्त्रम् ।
मधवे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति मधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थाता ॥ २७० ॥

अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः ॥ २७१ ॥

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः ॥ २७२ ॥

मन्त्रः ॥ २७२ ॥

युगपत्प्रथमौ गृहीत उत्तमौ च व्यत्यासं

मध्ये प्रचरणं च सर्वेषाम् ॥ २७३ ॥

व्यत्यासेन ॥ २७३ ॥

निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः ॥ २७४ ॥

द्विधाध्वर्यात् । अध्वर्युर्प्रतिप्रस्थातायै ॥ २७४ ॥

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातापरकालत्वात् ॥ २७५ ॥

तयोश्चोत्तरः प्रतिप्रस्थाता मधति वैशतः कालतश्चापरकाल-
त्वात् ॥ २७५ ॥

उभयतोऽध्वर्यु पात्रेण परिग्रह्णाति ॥ २७६ ॥

प्रतिप्रस्थाता ग्रविशन्त निष्क्रामन्त च ॥ २७६ ॥

सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्याम् ॥ २७७ ॥

उत्तमग्रहयोः पूर्वे सर्वहुताः कर्त्तव्याः ॥ २७७ ॥

ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः ॥ २७८ ॥

श्रुतना प्रेष्येत्येवं पदसु प्रैयः ॥ २७८ ॥

ऋतुभिरिति चतुरः पातमुखे विपर्यस्य ॥ २७९ ॥

ऋतुभिः प्रेष्येत्येव चतुः प्रेष्यति । पात्रमुखविपर्यासेन च
ग्रहणं होमश्च ॥ २७९ ॥

पड्वदुच्चमौ ॥ २८० ॥

उत्तमौ तु पद्वद्वमवनः । पात्रमुखविपर्यासेन प्रे-
षणेन च ॥ २८० ॥

यजमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् ॥ २८१ ॥

गृहपते यजेत्येवं प्रेषितो यजमानो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् ।
ततश्च होतुस्तथाज्यापाठः ॥ २८१ ॥

अध्ययू च ॥ २८२ ॥

प्रेषितौ सन्तापेयमेवाहृतुहोतरेतद्यजेति । एक एवाद्येत्यपरं ।
परार्थात् ॥ २८२ ॥

तयोदशं गृहीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोस्य;

हसस्पतये त्वेति ॥ २८३ ॥

शनेन मन्त्रेण । यदि त्रयोदशं गृहीयादिति विकल्पः ॥ २८३ ॥
त च—

प्रतिप्रस्थातारमनुजुहोति ॥ २८४ ॥

मन्त्रयुः ॥ २८४ ॥

अन्यतरस्मिञ्छेपौ कृत्वा वशिनेन्द्रामं गृह्णाति

प्रतिप्रस्थातेन्द्रामी इति ॥ २८५ ॥

अन्यतरस्मिन्पात्रे ग्रहणक्षेपौ कृत्वा वशिना रिक्तेन पात्रेणै-
न्द्रामं प्रदं गृह्णाति प्रतिप्रस्थातेन्द्रामी इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८५ ॥

आहरति भक्षः होतृपोतृनेष्ट्रमीद्विब्राह्मणा-

च्छःसिप्रशास्तृम्यः ॥ २८६ ॥

यो यस्य घण्ट कर्त्ता स तेन सह भक्षयेत् । उपहृत्यप्रार्थनं तु साधारण्यात्सर्वेभ्यः ॥ २८६ ॥

विपर्यस्य पात्रः होतृपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम् ॥ २८७ ॥

भक्षाहरणम् । भक्षाहरणाग्नानाद्यासर्वहुतग्रम् । अतश्च वि-
कल्पः । सर्वहुताः प्रागुक्तमाभ्यामसर्वहुतावेति ॥ २८७ ॥

होतरेतद्यजेत्यत्र चिह्न्यते । किं याज्यामात्रमपनीतम् उत
घण्टकारोपीति । किं चातः । यदि याज्यामात्रमपनीतम् यजमानस्यैव
घण्टकारो भक्षश्च । अथोभयं ततो होतुरेव भक्षः । किं तावत्प्राप्तम्—

यावदुक्तः होतुर्यजमानयोगाद्वरणवत् ॥ २८८ ॥

होतरेतद्यजेत्यनेन याज्यामात्रमपनीयते न घण्टकारः । कुत
एतत् । यजमानयोगाद्वरणवत् । यथा घण्टा यजमानयोगि एव घ-
ण्टकारोपि । घण्टकारोपि हि घरणम् । अतो यजमानस्यैव घण्ट-
कारः । तन्निमित्तं च भक्षणम् । अथवा घरणवदिति मतुष्यम् । एवं
घरणरद्वघण्टकरणं भवतीति ॥ २८८ ॥

एव प्राप्त उच्यते—

कारणाद्वा होतृभक्षः ॥ २८९ ॥

याशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । होतृयो भक्षो भवति । किं कारणम् ।
घण्टकारनिमित्तत्वाद्भक्षस्य । होतरेतद्यजेत्यनेन च याज्यामात्रमप-
नीतम् किं तर्हि घण्टकारोपि । एवमेव हि होत्रा इष्टं भवति । अपि
च भूयते याज्यायाः भववान् घण्टकारोतीति । तस्मादुभयमप-
नीयते याज्या घण्टकारश्च तन्निमित्तश्च भक्ष इति ॥ २८९ ॥

यत्कृतं घरणवदिति । अत्रोच्यते—

अप्राप्तेर्वरणम् ॥ २९० ॥

घरणं भक्षप्रामेर्न तन्मिच्छं भवति । घण्टाकारनिमित्तता द्वि
भक्षस्योक्ता । विभक्तिव्यत्ययेन घा सूत्रं व्याख्येयम् । घरणादमा-
निर्भक्षस्य ॥ २९० ॥

विपर्यस्य पात्रं होतुर्हि भक्षणम् ॥ २९१ ॥

होतरेतद्यजेत्पनयोर्ग्रहयोः ॥ २९१ ॥

तावद्वा सर्वहुतत्वात्पूर्वेषाम् ॥ २९२ ॥

तावदेव घा भक्षणं भवति यतोऽन्ये सव हुता इति ॥ २९२ ॥

निर्हृत्य पात्रं होतुः पुरस्तात्प्राङ्गस्ते ॥ २९३ ॥

मार्जालीये प्रक्षाल्य पात्रं होतुः पुरस्तात्प्राङ्मुपविश-
त्यध्वर्युः ॥ २९३ ॥

अभिहुतः शोऽसावेत्यावृत्योथामोदैवेति प्र-

तिगृणाति प्रणवावसानयोः ॥ २९४ ॥

शोऽसावेत्यनेन होमाद्भूताध्वर्युरावृत्योथामोदैवेति प्रतिगृ-
णाति ऋचः प्रणवे प्रयसाने च ॥ २९४ ॥

ओमिति वा ॥ २९५ ॥

प्रतिगृणाति ॥ २९५ ॥

शस्त्रान्ते नित्यम् ॥ २९६ ॥

ओमिति प्रतिगरोः ॥ २९६ ॥

वागन्तो वा पूर्वः ॥ २९७ ॥

पूर्वः प्रतिगरो वागन्तो वा भवति । वाशब्दो विपक्षपाद्यः ॥ २९७ ॥

ऐन्द्राग्रमादायाश्राव्याहोक्थशा यज

सोमस्येति ॥ २९८ ॥

येन्द्राग्रं ब्रह्मादायाध्याग्याहोक्थशा यजे सोमस्येति
प्रेष्यति ॥ २९८ ॥

एष प्रैषः सशस्त्राणाम् ॥ २९९ ॥

ब्रह्माणामेष प्रैषो भवति ॥ २९९ ॥

नाराशंसानां च कम्पनः हूयमाने ॥ ३०० ॥

नाराशंसचमसानां च कम्पनः हूयमाने सणखे ॥ ३०० ॥

निहितेषु चेद्धोमः सशस्त्रस्य ॥ ३०१ ॥

अपरेणोत्तरघेर्दि निहिता निहिता उच्यन्ते । तेषु चैरसशस्त्रस्य-
स्य होमः तदाचमसानामपि होमो भवति ॥ ३०१ ॥

भक्षप्रभृत्यानिधानात्कृत्वा वैश्वदेवं

गृह्णाति ॥ ३०२ ॥

येन्द्राग्रस्य भक्षप्रभृत्यापात्रनिधानात्कृत्वा वैश्वदेवं गृ-
ह्णाति ॥ ३०२ ॥

शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वौमास

इति ॥ ३०३ ॥

वैश्वदेवं ब्रह्म गृह्णाति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेणान्वारम्भे कृते
या ओमास इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३०३ ॥

शुक्रं पूतभृत्यासिष्य द्रोणकशपवित्र-

योजनम् ॥ ३०४ ॥

शुक्रस्य पूतभृत्यासेक कृत्वा द्रोणकलशपवित्रयोः स्वस्थाने
योजनं क्रियते ॥ ३०४ ॥

पशुपुरोडाशप्रथमान्तस्वनीयान्निर्वपति पय-

स्यावर्जम् ॥ ३०५ ॥

प्रतिसवनं हि सवनीयाः पुरोडाशाः श्रूयन्त इति । पयसा-
वर्जमिति । कुतः । प्रातःसवनं पयैषा मैत्रावरुणीपयस्यायकलप्ता भवति
चेतरयोः सवनयोः इति ॥ ३०६ ॥

स्तोत्रमुपाकरोति तृणाभ्यां ग्रहमुपस्पृश्यो-

पात्रर्त्तध्वमिति ॥ ३०६ ॥

तृणाभ्यां वैश्वदेवं ग्रहमुपस्पृश्य प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन्नुपा-
त्रर्त्तध्वमित्यनेन ग्रन्थेण स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ३०६ ॥

एवं धुर्येषु सर्वत्र ॥ ३०७ ॥

धुर्याणि आहुतिलोत्राण्युच्यन्ते । पयसागेषु त्वनाहुत्या
स्तुत्यभिरिहृष्टिः स्तुतमनुशंसतीति । ततो वैश्वदेवस्य शस्त्रम् ।
पुनस्तस्यैव यागकाले नाराशंसानां कम्पनम् ॥ ३०७ ॥

सर्वमक्षाश्चमसाः ॥ ३०८ ॥

मार्जालीये पातप्रक्षालनम् ॥ ३०९ ॥

ग्रहपात्रस्य चमसानां च ॥ ३०९ ॥

लक्ष्म्यं विगृह्णाति तैधं देवेभ्यस्त्वेति

सर्वेभ्यः ॥ ३१० ॥

श्रेष्ठमुत्कृष्टं पिशृह्णाति देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्यः प्राशा-
क्षादिभ्यः ॥ ३१० ॥

मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रे ॥ ३११ ॥

पिशृह्णाति चेति विचक्ष्य । तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ ३११ ॥

तूष्णीं सादनम् ॥ ३१२ ॥

न योनौ साक्ष्येदिति वक्ष्यमाणम् ॥ ३१२ ॥

स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ३१३ ॥

स्तोत्रायसरविधिरस्येदमुक्तम् । विधिस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥३१३॥

उक्त्यशा यज सोमानामिति प्रैषोनाराशः-

सेपु ॥ ३१४ ॥

• अनाराशसेपु चमसेपु । इह चानाराशंसाध्वमसाः ॥ ३१४ ॥

यस्य विग्रहस्तस्य प्रथमं चमसमुन्नयति ॥ ३१५ ॥

स्त्रस्थानव्यपसितमेव । इह च प्रशास्त्वधिग्रह प्रथमः ॥ ३१५ ॥

ग्रहशेषं चास्मिन्नासिञ्चति ॥ ३१६ ॥

इदं प्रथमम् । तच्छेषं चमस आसिञ्चति । तदुह चरकाध्वपं-
घो विगृह्णासिस्तेतन्नोपविषद्भमाचार्येण ॥ ३१६ ॥

एवं प्रतिस्थातोत्तराभ्याम् ॥ ३१७ ॥

विग्रहाभ्यां प्रचरति ॥ ३१७ ॥

किंवास्तु विशेष —

इन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छुसिन इन्द्रमिभ्यां

त्वेत्यच्छावाकाय ॥ ३१८ ॥

प्रतिविग्रहं च पात्रप्रक्षालनान्तं कर्म । प्रागच्छावाकविग्रहात् ।
केचित्पशुविग्रहसमिच्छन्ति । स प्रातः सवन आलब्ध आ तृतीय-
सवनाच्छुष्यमाद्य उपशतेति वचनात् । तन्नेति सम्प्रदायः । प्रकृतौ
हि पशुपुराणशान्ते विशासनमाप्नातम् । पुराणशाने प्रचर्याथ पशु
विशास्तीति । इह चालङ्कुरणादय उत्कृष्टा माघ्यन्दिने हि सवने ते-
षामाप्नातं पुराणशानं बलदुर्भिति । इह प्रागलङ्कुरणात् ये पद-
र्थाः तदन्ते पशुविग्रहसम्य युक्तरूपतेति ॥ ३१८ ॥

प्रागच्छावाकविग्रहात्सोमोपावहरणम् ॥ ३१९ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ३१९ ॥

वसतीर्वर्धं चासिञ्चत्याध्वनीये विश्वे

देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सवने
 न जह्युरायुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं
 देवानां सुमतौ स्यामेति ॥ ३२० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३२० ॥

एकधनार्धं च ॥ ३२१ ॥

चशब्दादनेनैव मन्त्रेणाधवनीयं यथासिञ्चति ॥ ३२१ ॥

चरिते सर्वैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात् ॥ ३२२ ॥

स सर्वे प्रद्वैधरितैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात् ॥ ३२२ ॥

प्रसूतानां सर्पणम् ॥ ३२३ ॥

प्रसूतानां सर्पणमिति ॥ ३२३ ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये

दशमोऽध्यायः ।

सर्पणादि माध्यन्दिनम् ॥ १ ॥

सर्पणमादौ कृत्वा माध्यन्दिनं सवनं प्रतिपत्तव्यम् । कि-
मर्थमिदमुच्यते । ये माध्यन्दिनमता विशेषास्तेष्व यथा प्रवर्ति-
ष्यन्ते इति ॥ १ ॥

होतृधमसे वसतीविरीः कृत्वा यजमानाय
प्रयच्छत्युष्णीपं ग्रावस्तुते ॥ २ ॥

उष्णीपश्च शिरोधेयार्थं चासोमिधीयते तद्ग्रावस्तुते प्र-
पच्छति ॥ २ ॥

अद्रव्यादानप्रभृतित्रिपर्यायानभिषवात्करोति ॥ ३ ॥

यथा प्रातः सधनेमिदिता. ॥ ३ ॥

अत्र विशेषमाह—

आत्तमभिमिमीते ॥ ४ ॥

य आतो ग्रावा तमभिसोम मिमीते प्रक्षिपति ॥ ४ ॥

कुत एतत्—

उपांशुसवनस्यानिद्रनश्रुतेः ॥ ५ ॥

उपांशुसर्वभोपांशुपात्राणां अनिद्रनमद्यालनं भूयते । तानि
वा अनिद्रयग्रामानि शेर वा तृतीयसवनमिति । न चाचार्यमाने
तस्मिन्नाधिपत्यं सोममानं शक्यते कर्तुमिति ॥ ५ ॥

इहा३ इहा३ इति प्रथमः पर्यायः ॥ ६ ॥

अभिषेकस्य ॥ ६ ॥

अविलम्बितो द्वितीयस्तूर्णस्तृतीयः ॥ ७ ॥

अविलम्बितग्रहणाच्च प्रथमा विलम्बित । स चार्थं वृत्तिध-
र्मं । वृत्तिधर्माह्वाने विलम्बितादयः । तथा चाह अभ्यासार्थं
द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थं ॥ मध्यमास । सिष्याणां तु हितार्थाय पुर्ण-
वृत्तिं विलम्बितामिति । प्रयोजनमविलम्बिततूर्णयोर्मात्रालोपो न
भवति । इहा इहा इति च धीप्सोपदेशात् प्रतिग्रहार्थमभ्यासः । अथ
च कौश्लमन्तान्तरोपदेशात् मा भेरित्यस्याप्रवृत्तिमिच्छन्ति । नेत्यु-
पाख्यायपादा । येन पूर्यमन्त्रमवाधमानस्यापीदृत्यस्य निवेष्टा
भवत्येव ॥ ७ ॥

अविलम्बितस्थान उत्तमे बृहद्वृहदिति ॥ ८ ॥

उत्तमेमिपये अविलम्बितधर्मायस्य आने बृहद्वृहदिति प्रयोग
शाखान्तरात् ॥ ८ ॥

अर्धं वाविशेषोपदेशात् ॥ ९ ॥

अन्विष्यार्धं वा बृहद्वृहदित्यनेन कर्तव्यम् । कुत एतद्वि-
शेषोपदेशात् । अविशेषेण हि माध्यन्दिनानां पठ्यते इहाइ इहाइ
इत्यभिपूणानीन्द्रमेधेनवात्प्राययति । बृहद्वृहदिति न्द्रमेधेनवात्प्राय-
यतीति । यद्यप्यमविशपात् विशेषादलघुत्वान्निति विशेषाद्वाक्प्राययमथ
युक्ताकपम् । तस्मादविलम्बितस्थान उत्तमं बृहद्वृहदित्येवांसिद्धा-
न्तः । अविशेषोपदेशस्तु यथाभासस्थानुवाकः ॥ ९ ॥

शुक्रप्रभृतिचतुर्णां ग्रहणम् ॥ १० ॥

प्रदानम् ॥ १० ॥

आग्रयणं स्वतृतीयाम्यो धाराम्यः-॥ ११ ॥

पूरयति । धाराद्वयमस्त्येव आग्रयणं तु प्रतिप्रस्थाता
स्वाविश्रति ॥ ११ ॥

प्रागुक्त्यान्मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्रमरुत्वत

इति ॥ १२ ॥

गृह्णाति ॥ १२ ॥

उत्तरमेके ॥ १३ ॥

मरुत्वतीयं गृह्णन्ति । यदा त्वन्तराग्रयणोक्त्यो योद्धशी
गृह्णते तदा मरुत्वतीयो मुष्टिग्रहः । घारां हि प्रकृत्योच्यते माध्य-
ग्दिने च पञ्च प्रथमानिति ॥ १३ ॥

समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोत्यग्नीदग्नी-
निति प्रैषात् ॥ १४ ॥

प्रातः सयनिकमाग्नोपदेशात् अनिदिष्टम् ॥ १४ ॥

सदसि पवमानोपाकरणम् ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

अहर्गणे च सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयवर्जम् ॥ १६ ॥

अहर्गणे च सदसि पवमानोपाकरणां भवति । सर्वत्र ग्रहणा-
त् सर्वपवमानेपूपाकरणं सदसि भवति । ततश्च दक्षिणपवमानमपि
अहर्गणे सदस्येष भवति । प्रायणीयोदयनीयो वर्जयित्वा ॥ १६ ॥

पशुनेहीत्यपकृष्य दधिघर्माय दध्याहर दक्षि-
णा उपावर्त्तयेति प्रैषोपचयः ॥ १७ ॥

अग्नीदग्नीनिति प्रैषे पशुनेहीत्येतदमकृष्य दधिघर्माय दध्याहर
दक्षिणा उपावर्त्तयेति प्रैषोपचयो भवति ॥ १७ ॥

सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः ॥ १८ ॥

ततश्चाप्रवर्ग्ये दधिघर्माय दध्याहरेति न भवति ॥ १८ ॥

उपविश्य सदसः पुरस्तात्सपवित्रायामग्निहो-
त्रहवण्यां ग्रहणं यथोक्तम् ॥ १९ ॥

सदस पुरस्तादग्निहोत्रहवययां सपवित्रायां दधिघर्मस्य प्र-
हणम् । यथोक्तप्रहणं च मन्त्रप्रवृत्त्यर्थम् । अथान्तरसामान्याश्च सप-
वित्रता शाय्यापवित्रेण ॥ १९ ॥

होतवदस्व यत्ते वाद्यमित्याह वाद्यान्ते
श्रातः हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥ २० ॥

होतुर्यद्वाद्य तदन्ते श्रातः हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥ २० ॥

दधिघर्मस्य यजेति प्रेष्यति ॥ २१ ॥

अत्र चोदकपटिप्राप्तेन्द्रं दधि घर्मस्य यजेति प्रेष्य ॥ २१ ॥

हुतदोषं घर्मरिजः सयजमानाः समुपहावं

भक्षयन्ति यथोक्तम् ॥ २२ ॥

हुतदोषप्रहणाच्च स्वरूपः दोषः । तथा च धूयते क्षत्रुघपदृशत
आहरति भक्षमिति । घर्मरिजप्रहणा चेतरिजमप्युदात्तार्थम् । समुप-
हावमित्युपह्वयोपह्वय भक्षयन्ति । यथोक्तप्रहणं च मन्त्रप्रवृत्त्य-
र्थम् ॥ २२ ॥

१ प्राणभक्षं वादीक्षिताः ॥ २३ ॥

बुवंति । वाद्यदो विवक्ष्यार्थः । दीक्षितास्तु नियोगतः मत्स्य-
क्षमक्षमिति ॥ २३ ॥

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य पुरोडाशादि करोत्या-
धिष्यनिधानात् ॥ २४ ॥

पशुपुरोडाशेन भागपरिरण्णान्नेन प्रचर्य सवनीपुरोडाशादि-
करोत्याधिष्यनिधानान्तम् । तथैवे सूक्तो पित्रेयः ॥ २४ ॥

उत्तीयमानेभ्यश्चानुवाचनभृत्या चमसनि-

धानात् ॥ २५ ॥

चशब्दोक्तरोति ॥ २५ ॥

दशसूत्रयति ॥ २६ ॥

चमसेषु ॥ २६ ॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भा-
गस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्र-
स्थितान्प्रेष्येति ॥ २७ ॥

प्रस्थितप्रेषः ॥ २७ ॥

मन्थीवत इति वा मधुश्चुतस्थाने ॥ २८ ॥

घातादो विकल्पार्थः ॥ २८ ॥

इडां भक्षयित्वा शालाहार्ये दक्षिणहोमः
वासःप्रचक्ष्णः हिरण्यः हवन्यामवधाय चतु-
र्गृहीतमुदुत्यमिति ॥ २९ ॥

शालाहार्यप्रहणमाहवनीयव्युवासार्यम् । दक्षिणा सम्यग्धक्ष
होमो दक्षिणहोमः । दक्षिणा च ऋतुदक्षिणोच्यते गार्गेयादीनां । उ-
पचारवृत्तो हि तत्र दक्षिणा शब्दः । वाससि यध्या हिरण्यः हव-
न्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति जुहोति ॥ २९ ॥

चित्रं देवानामिति द्वितीयाम् ॥ ३० ॥

आहुतिं जुहोति । द्वितीयप्रहणाच्चतुर्गृहीतं सतिरययता च
प्राप्यते ॥ ३० ॥

आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति ॥ ३१ ॥

जुहोतीत्यनुवचंते । अत्र हिरण्यचतुर्गुह्येति न ऋतोऽनुषदे-
शात् ॥ ३१ ॥

अयन्न इत्यपरामश्वं चेद्युक्तं दद्याद्युक्तं

वा ॥ ३२ ॥

अथ यद्यश्चं युक्तं वायुर्न चाश्वस्यन्स्यान्वय द्वितीयां जुहुया-
द्यद्यु न नाद्रियेनेति वचनात् । यद्यपि दक्षिणायोगेन न युक्तोऽश्वः
अथाप्ययुक्तोऽङ्गदक्षिणा भवति तथापि ह्यंतव्या । यथा शताश्वस्य-
मभ्यर्चये ददातीति । तत्र चाश्वस्यतेरपकर्षः, वास्यन्निति वचनात् ।
ननु चेह्मं धूपते अतस्त्वो वै दक्षिणा हिरण्यं गोर्वांसोश्च इत्यदगनि-
यमाश्वेऽल्लभ्यो वचर्थः । एवं चेद्विकृत्यर्थो भविष्यति । यथा उक्तमुक्तं
उक्तुह्यनुयाजाश्वेदिति ॥ ३२ ॥

वासोहिरण्ये ददाति ॥ ३३ ॥

दक्षिणाम् ॥ ३३ ॥

सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्न-

भिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदितिष्ठतीर्दक्षिणतो

रूपेण च इति ॥ ३४ ॥

इष्टार्चयामाश्वेयहिरण्येन यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन् द-
क्षिणतो बहिर्वेदितिष्ठतीर्दक्षिणतो रूपेण च इत्यनेन मन्त्रेण । एतथाः-
भिमन्त्रणं गवामृतस्य यथा प्रेतेति मन्त्रलिङ्गात् । अथ च मन्त्रद्वयो-
दितार्चामिधायी ॥ ३४ ॥

गत्राऽशतं द्वादशं वातिक्रामति ॥ ३५ ॥

तः घतेनैव दक्षयतीति वचनात् । द्वादशं ॥ शाला-
शतम् ॥ ३५ ॥

मन्धौदनतिलमापाश्व ॥ ३६ ॥

चशुद्धाग्नीवन्ते । एते च पुरुषसंस्कारायाः न दीक्षणेति स्म
 दद्यायः । तथा च श्रूयते चतस्रो वै दक्षिणा हिरण्यं गौर्वासांश्च
 इति । दाने त्वेषां पुरुषसंस्काराय न दक्षिण्याय । मन्थौदनादिसं-
 स्कृताः पुरुषाः कर्मानुष्ठास्यन्तीति । प्रयोजनं सत्तेषु प्रवर्तन्ते । एते-
 यामपि दक्षिणासम्बन्ध इत्यपरे ॥ ३६ ॥

अन्तरा शालासदसी दक्षिणेनाग्नीध्रं
 तीर्थेन ॥ ३७ ॥

गवादीनामतिक्रमणम् ॥ ३७ ॥

सुग्रहाण्यां च प्रेष्यति वा ॥ ३८ ॥

न घेति पिकल्पः ॥ ३८ ॥

आग्नीधादनु गच्छति सुन्वन् ॥ ३९ ॥

आग्नीध्रं यावद्यजमान अनुगच्छति गवादीन् ॥ ३९ ॥

प्रागनुवाचनाच्च ॥ ४० ॥

इन्द्राये मरुधतेनुग्रहात्यतः प्राक्सुन्वयेष प्रत्येतव्यः ॥ ४० ॥

सदो गच्छति वि स्वरिति ॥ ४१ ॥

प्रेक्षते यतस्व सदस्यैरिति सदस्यान् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणमध्येत्याग्नीध्रगमनम् ॥ ४३ ॥

तच्च दक्षिणादानायाऽतश्च सत्ते न भवति । सदो गमने तु
 भवत्येव ॥ ४३ ॥

उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति ॥ ४४ ॥

उपविश्याग्नीध्रे हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इत्यनेन मन्त्रेण ।
 हिरण्यमहणं च दक्षिणाद्रव्योपलक्षणार्थम् । एवं हि श्रूयते तद्यद-
 ग्नीध्रे प्रयत्नाय दक्षिणां नयन्तीति । समस्तानां च दक्षिणार्थं न हि-

रयस्यैवेति ॥ ४४ ॥

आत्रेयाय चाग्नीध्रवत्सदसः पुरस्तादुपवि-
ष्टाय क आत्रेयं क आत्रेयमिति त्रिरुक्त्वा
सकृच्छेपमहालेयमवालेयमकौद्रेयमशौभ्रेय-
मवामरथ्यमगौपवनमिति ॥ ४५ ॥

चशब्दादात्रेयाय च सदसः पुरस्तादुपविष्टाय द्विरप्यं ददा-
ति । आग्नीध्रवदिति मन्त्रा लभ्यन् । इयांस्तु विशेषः । क आत्रेयं क
आत्रेयमत्युक्त्वा ततो ददाति ॥ ४५ ॥

ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददाति ॥ ४६ ॥

ऋत्विग्ग्रहणं चमसाध्ययुंशुशसार्धम् ॥ ४६ ॥

पृथक् शतानि पुरुषभेदात् ॥ ४७ ॥

प्रत्यृत्विजः शतं शतं देवम् । कुत एतत् । ऋत्विग्भेदात् ॥ ४७ ॥

प्रतिविभागो वा कर्मप्राधान्यात् ॥ ४८ ॥

प्रतिविभागेन वा दानम् । कुत एतत् । कर्मप्राधान्यात् । क-
र्मप्राधाना हि दाक्षिणा न सम्प्रदानप्राधाना, अतश्च प्रतिविभाग
इति ॥ ४८ ॥

यथारम्भं द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट् द्विती-

येभ्यश्चस्तृतीयेभ्यस्तिस्र इतरेभ्यः ॥ ४९ ॥

ऋत्विजः प्रकृत्यैव हि धूपते । अर्धिनस्तृतीयिनः पादिन
इति । यथारम्भमिति प्रक्षादिभ्यो वक्ष्यमाणक्रमेण ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यः ॥ ५० ॥

अध्वर्युभ्यां च ॥ ५१ ॥

हविर्धान उपविष्टाभ्यां ददाति ॥ ५२ ॥

अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृहीतः ॥ ५३ ॥

क्षिपचनोपदेशात् अघ्वर्युं प्रतिप्रस्थातायै ॥ ५३ ॥

रुद्राय त्वेति गां बृहस्पतये त्वेति वासो

यमाय त्वेत्यश्वम् ॥ ५४ ॥

प्रतिगृहीत इत्यनुवर्त्तते ॥ ५४ ॥

कोदादित्यन्यत् ॥ ५५ ॥

प्रतिगृहीतः । अन्यच्च दक्षिणाद्व्यव्यतिरिक्तम् । एवं हि श्रूयते अथ यदन्यद्ददाति कामेनैव तद्ददातीदं मय्यमुखास्तदिति तत्प्रत्येति कोदादिति ॥ ५५ ॥

इच्छतो मन्त्रवचनम् ॥ ५६ ॥

प्रतिप्रहमन्त्रवचनमिच्छया ॥ ५६ ॥

अत्येत्य प्रस्तोतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छृतिपोतृने-

ष्टूच्छावाकोनेतृप्रावस्तुत्सुब्राह्मण्येभ्यः ॥ ५७ ॥

हविर्धानात्प्राथेय सदसि व्यवक्षितेऽग्नौ ददाति ॥ ५७ ॥

प्रसृतेभ्यश्चान्यत् ॥ ५८ ॥

प्रासंपेकंभ्यश्चाग्नौ ददाति ॥ ५८ ॥

कण्वकश्यपाचमानवर्जम् ॥ ५९ ॥

कण्वकश्यपौ गोवतः । पाचमानः प्रार्थयिता । एतेऽग्नौ न देयम् ॥ ५९ ॥

ज्ञातये चाश्रोत्रियाय ॥ ६० ॥

न देयम् । श्रोत्रियाय तु ज्ञातयेऽपि दीयत एव ॥ ६० ॥

न रजतं दद्याद्वर्हिषि पुरास्य संवत्सराद्गृहे
रुदन्तीति श्रुतेः ॥ ६१ ॥

वर्हि शब्देन कर्मोपलभ्यते । तन्नरजतम् ॥ देयम् निन्दार्थवा-
दात् ॥ ६१ ॥

पत्नी च ददाति ॥ ६२ ॥

दीपमानमनुजानाति । द्रव्यासाधारण्यात् ॥ ६२ ॥

सर्वेभ्यो दत्त्वा प्रतिहर्त्रे पश्चात् ॥ ६३ ॥

सर्वेभ्यः प्रतिविसेभ्य इति केचित् । तन्न, प्रतिविसेभ्यै पर्यम्स-
ज्जात् । तद्वन्तसर्वेभ्यो देभ्य एव दानमप्रतिविसेमिति । पश्चात्प्रतिह-
र्त्रे ददाति । प्रतिहर्त्रे उत्तमाय ददातीति वचनात् ॥ ६३ ॥

इन्द्राय मरुत्वते ऽनु वाचयति ॥ ६४ ॥

अथाइन्द्राय मरुत्वते ऽनु गृहीति इति वचनात् ॥ ६४ ॥

अदानमतः ॥ ६५ ॥

अतः परमदानम् । पूर्वं तु यावद्विच्छेदं दानम् ॥ ६५ ॥

ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृही-
तोति मरुत्वतां त्र्यजस इति ॥ ६६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ६६ ॥

अध्वर्युमनु जुहोति ॥ ६७ ॥

एन ग्रह प्रतिप्रस्थाता ॥ ६७ ॥

सशस्त्रे त्रानुपूर्व्ययोगात् ॥ ६८ ॥

तु चान्न पशुभ्यावृष्टौ । सशस्त्रे मरुत्वतीये ऽध्वर्युमनु ह्रियते

न प्रथमे, एवं मन्त्राणामानुपूर्व्ययोगः कृतो भवति ॥ ६८ ॥

तृतीयश्रुतेश्च ॥ ६९ ॥

तेष्वप्येवं तृतीयं प्रहमगृह्णीतुपयामगृहीतोसि मरुत्वतां त्वी-
जस इति । पूर्वे तु मुख्यत्वाद्ध्यवसितं तन्वांकेन न्यायेनानुपपन्न-
मिति ॥ ६९ ॥

वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति ॥ ७० ॥

पश्चिमा रिक्तेन पात्रेण मरुत्वतीयं गृह्णाति मरुत्वन्तमित्यनेन
मन्त्रेण । तच्च श्रुतुपात्रेण मरुत्वतीयं गृह्णातीति वचनात् ॥ ७० ॥

निर्हते पात्रे होता शंसति ॥ ७१ ॥

पूर्वमरुत्वतीयस्य मन्त्रोत्तरखलं पात्रनिर्हरणे कृत इत्यर्थः ।
होता शंसतीति यदुक्तं भवति । होतु पुरस्तात्प्राङ्महास्त इति ।
गतस्तोत्रो ह्यर्थं माध्यन्दिनेन पयमानेन ॥ ७१ ॥

जनिष्ठा उग्र इत्येतस्यां मदामोदैवेति प्रति

गरः सकृत् ॥ ७२ ॥

जनिष्ठा उग्र इत्यस्यामुचि पादशः शस्यमानार्था यत्र कचन
प्रदेये मेदैमादयेति सकृत्प्रतिगरः ॥ ७२ ॥

तत्स्थाने विकृतौ ॥ ७३ ॥

तस्याः स्थाने विकृतौ वा भविष्यति तस्यामपि मदामोदैवेति
सकृत्प्रतिगरः ॥ ७३ ॥

आ निधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदे-

ववन्महां इन्द्र इति ॥ ७४ ॥

महामरुत्वतीयस्या पात्रनिधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्व-
देववदिति यदुक्तं भवति । शुक्लपात्रेणा श्लोकफलाद्व्याख्याये चेति

॥ महं इन्द्र इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७४ ॥

शुक्रं पूतमृत्यासिच्य पृष्ठमुपाकृत्य प्रेष्यत्य-
भिषोतारोभिषुणुतौलूखलानुद्धादयताग्नीदा-
शिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति ॥ ७५ ॥

पूतमृति शुक्रासेकं कृत्वा पृष्ठस्तोत्रमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषो-
तारी ऽभिषुणुतेति । अथवाः प्रैषार्थाः ॥ ७५ ॥

अजीषमिश्रमृशुमभिषुण्वन्ति यथाकथाचा
नुदकम् ॥ ७६ ॥

उदकस्यानाम्नागात् ॥ ७६ ॥

आधवनीये करोति ॥ ७७ ॥

तत्र एष हि पायने भूयत इति ॥ ७७ ॥

त्रिपर्यायान्वाभिषयोपदेशात् ॥ ७८ ॥

याशब्दः पञ्चम्यावृत्तौ । त्रिपर्यायान्वाभिषयान्करोति । यथा
कथा च । अभिषोतारो अभिषुणुतेति ह्यभिषयोपदेशो भवति । स च
यथा भूता इत्यत्रा भूत एव कर्त्तव्य इति । उदकस्य एवनाम्ना-
त्तत्पादेषामाद्यः ॥ ७८ ॥

मानाभिमर्शनवर्जं कृतत्वात् ॥ ७९ ॥

मानाभिमर्शने तु कृतत्वादेव न क्रियेते ॥ ७९ ॥

पूतमृतिपावनं शुक्राभावात् ॥ ८० ॥

सौमस्य पावनं पूतमृति कर्त्तव्यम् । न ह्यथ शुक्रो विद्यते ।
अपैतमिर्जति शुक्र यन्मृतापस्रवनमिति ॥ ८० ॥

स्तूपमाने कुम्भे चर्जीपस्यावधानम् ॥ ८१ ॥

अशब्दात्पूतमृनि च पावणम् ॥ ८१ ॥

सवनीया अपयस्याः ॥ ८२ ॥

प्रातः सवन एवैषामैवावरुणीपयस्यावकल्लभा भवति नेतरयोः
सवनयोरिति ॥ ८२ ॥

सौम्यश्चरुर्वारुणाश्चैककपालोधिकौ ॥ ८३ ॥

अधिकग्रहणात्सवनीयैः सहस्रं गम्यते । ततश्चाप्रीध पय क-
र्तव्यम् ॥ ८३ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वोक्त्यं विगृह्णाति
पूर्वदिन्द्राय त्वेति सर्वेभ्यः ॥ ८४ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रादिपात्रप्रक्षालनाग्नं कृत्वोक्त्यं विगृह्णाति ।
पूर्ववदिति प्रथमम् । इन्द्रायत्वेति सर्वेभ्यः । इन्द्राय स्वेन्द्राय स्वेत्ये-
व माध्यन्दिने सवन वेन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनमिति ॥ ८४ ॥

वसतीवरीश्वासिञ्चतीदं तृतीयं सवनं कवी-
नामृते न ये चमसमैरयन्त ते सौधन्वनाः
स्वरानशानाः स्विष्टिं नोभि वसीयो न-
यन्त्विति ॥ ८५ ॥

अनेन मन्त्रेण । अशब्दात्प्रागच्छावाकविग्रहात् ॥ ८५ ॥

एकधनक्षेपं च ॥ ८६ ॥

अशब्दादनेनैव मन्त्रेणानिश्चयः ॥ ८६ ॥

प्रसूतान्तं भवति ॥ ८७ ॥

सर्वेणस्वोत्तरप्राभिधानात् ॥ ८७ ॥

एहि यजमानेत्याह हविर्धानं प्रयिशन्त्यध्वर्यु-

येष्वहोमः ॥ ९७ ॥

अत्र सर्पणमादित्यग्रहस्य प्राक्तृतीयसवन-
श्रुतेः ॥ ९८ ॥

अस्मिन्नवसरे सर्पणं भवति । तस्मादादित्यग्रहः प्राक्तृतीय-
सवनात् श्रूयते सञ्चित एव माध्यन्दिने सवने पुरातृतीयसवना-
देतन्नुद्धारितेति । सर्पणं च तृतीयसवनादि । ततोपि पुरास्य होमः ।
पुराशब्दश्चात्र माध्यम्यवाची माध्यन्दिनसवनस्य सस्याधुने । सञ्चित
एव माध्यन्दिने सवन इति । न चाभ्यसवनान्तरमस्ति । तस्मात्पुरा
तृतीयसवनात् प्रथमं तृतीयसवनादिति द्रष्टव्यम् । यच्च तुरीया
दित्यसवनमिति तत्राह सर्पणात् क्रियमाणस्योपचारवृत्त्या द्रष्टव्य-
म् । प्रयोजनं तृतीयसवनधर्म एवास्तेति ॥ ९८ ॥

आग्रयणमादायासिञ्चति पवित्रेधिपूतभृतम् ॥ ९९ ॥

आग्रयणं गृहीत्वा पूतभृत उपरिष्टात् पवित्रं मासिञ्च-
ति नेश ॥ ९९ ॥

प्रतिप्रस्थाता च संसूवी ॥ १०० ॥

अथदादासिञ्चति ॥ १०० ॥

आधवनीयादुन्नेतोदञ्चनेन चमसेन वा ॥ १०१ ॥

मासिञ्चति । ततो धारयत्तुष्टयम् ॥ १०१ ॥

तत आग्रयणं गृह्णाति ॥ १०२ ॥

त चतसृणां धारणामाग्रयणं गृह्णातीति वचनात् ॥ १०२ ॥

उक्थ्यं चोत्तरेष्वेकया ॥ १०३ ॥

अथदापुनरप्येव गृह्णात्युत्तरेषु सस्याविशेषेषु एकया धार-
या । सा चाधवनीयादुन्नेतृणां । निष्ठितयादित्यस्तां धा-

पूतभृत्या शिरमासिञ्चत्याशीर्म-ऊर्जमुत सु-
प्रजास्त्वमिपं दधातु द्रविणं सुवर्चसम् स-
जयन् क्षेत्वाणि सहसाहमिन्द्र कृष्णानो
ऽन्यानधरान्सपत्नानिति ॥ १०४ ॥

दधि विनीतं यत्तदा विरम् ॥ १०४ ॥

अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नी ॥ १०५ ॥

पूतभृतम् ॥ १०५ ॥

समन्यारब्धनिष्क्रमणादि करोति माध्य-
न्दिनवत् ॥ १०६ ॥

इयांस्तु विशेषः । प्रतिप्रस्थातः ॥ १०६ ॥

पशौ संवदस्वेत्युपचयस्थाने ॥ १०७ ॥

प्रातः सवनप्रभृत्या संवादाच्छ्रुतेः ॥ १०८ ॥

भुनिप्रहणारप्रतिहोतरेष्वयते । स प्रातः सवन आलम्ब्य वा सु-
धीषसवतात् अध्यमाद्य उपशेत इति ॥ १०८ ॥

शमितनुशासनप्रभृतीडान्तं कृत्वा पुरोडा-
शादि चेडानक्षात् ॥ १०९ ॥

शामिप्रानुशासन इतिः प्रच्यावयतादित्येकम् । यत्वा पृच्छा-
दिति द्वितीयम् । तत्प्रथममर्थाप्राप्त सवन एव गतम् । इदं द्वि-
तीयशामिप्रानुशासनप्रभृति द्रष्टव्यम् । शामिप्रानुशासनप्रभृतिपरिधिदा-
न्तं पुरवा चशब्दात्पुरोडाशादि करोति वा इदमक्षाय ॥ १०९ ॥

अत्रविशेषः—

चमसरेव ॥ ११० ॥

यजमानप्रतिप्रस्थात्रग्नीदुन्नेतारः ॥ ८८ ॥

घचनसामध्यात् । तं सम्प्रापयन्ते ऽध्वर्युश्च यजमानश्चै-
वमादि ८८ ॥

पत्नी चापरेण ॥ ८९ ॥ .

द्वारेण । अशब्दात्प्रविशति ॥ ८९ ॥

अविहितद्वार आदित्यस्यात्रमादाय सृ-

सूवांश्चोपरिपूतभृतस्तत आदित्यग्रहं गृह्णाति

सृसूवेभ्यः कदा चनेति ॥ ९० ॥

अविहितद्वारे हविर्धाने आदित्यपात्रं गृहीत्या संस्तवांश्च
य आदित्यस्योदयामासिका, उपरि पूतभृता, ससूवेभ्य आदित्य-
ग्रहं गृह्णाति कदा चनेत्यनेन मन्त्रेण । अपगृह्य पुनः कदा चनेति
द्वितीयमह्वणम् ॥ ९० ॥

दद्यात् श्रीणात्येनं पश्चिमेन्तेमध्ये वा यज्ञो देवा-

नामिति ॥ ९१ ॥

एनं आदित्यग्रहं दद्यात् श्रीणाति मध्ये पश्चिमे वाग्ने यज्ञो
देवागामिर्येन मन्त्रेण ॥ ९१ ॥

उपांशुसवनेन मिश्रयति त्रिवस्वन्नादित्येति ॥ ९२ ॥

उपांशुसवनेन मिश्रयति ग्रहं त्रिवस्वन्नदित्येति ॥ ९२ ॥

उपांशुसवनमुन्नेते प्रयच्छत्यासृजग्राज्ज

इति चाह ॥ ९३ ॥

अथ दद्यात्प्रयच्छग्राज्ज ग्राज्ज इत्याह ॥ ९३ ॥

आधवनीये चमसे वा सोमवति ग्राव्णो-

वधाय स्थाने निदधाति ॥ ९४ ॥

सामाधवनीये वा सृजति चमसे वा राजानमुन्नीयेति पथमा-
ह । तः स्थानं चाधिरवणयोरुपरि ॥ ९४ ॥

अपावृतद्वारे निष्कामतो ब्रह्मपिधाय पाणि-

ना स्थाल्या वा ॥ ९५ ॥

अथैवास्त्यादपावरणमवाप्यमिति चेत् । वाच्यं च द्वयोरावि-
यथा स्यात् । अथ प्राप्त्या होकस्यापावरणं निष्कामत इति पथमो
पदस्यात् । प्रनिष्कामता द्वितीय ॥ ९५ ॥

अन्वारब्ध आदित्येभ्योऽनु गृहीत्याह-

प्रेषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्नाह प्रियेभ्यः

प्रियधामभ्यः प्रियवृतेभ्यो मह स्वसरस्य

पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति ॥ ९६ ॥

अथाहादित्येभ्योऽनु गृहीत्वैतत्सम्पदेष्वदि कामयेताद्भाष्यः-
य सम्पदेष्वदादित्येभ्यः प्रेष्येत्येवमादि । अतः कचित् गृहीति प्रेष्येति
अ क्रियापदयोरनन्तरमेव विशेषणपदोच्चारणं कुर्वन्ति । एवमेव
हि ब्राह्मणपाठ आदित्येभ्यः प्रेष्यति प्रियेभ्यः प्रियधामभ्य इति ।
नैव देवमिति सम्प्रदायः । येन प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियवृतेभ्यः
इत्येवमादीनि देवताविशेषणानि । विशिष्टदेवतापदोत्तरकालं चानु-
गृहं प्रेष्येति च युक्तम् । इन्द्राय मरुत्वते ऽनु गृहीति यथा, यथा च
देवाय सवित्रेऽनु गृहीति । तस्मादुत्तरकालीनमेव क्रियापदमिति ।
यस्तु ब्राह्मणपाठः स विशेषेण पदविधानार्थो न क्रमार्थः ॥ ९६ ॥

हुत्वा प्रतिप्रस्थाने प्रयच्छति शेषी ॥ ९७ ॥

प्रहशेष शालीशेष च । अत एव शालीतं च शेषमहर्षं च-

अतिदेशसूत्रेण पुरोडाशादि सर्वे प्राप्तम् । तत्र शुक्रामर्षि-
प्रचारनिवृत्त्यर्थं चमसेरेवेत्येवकारकरणम् ॥ ११० ॥

होतृचमसं गृहीत्वाश्राव्याह तृतीयस्य सत्र-
नस्य ऋभुमतो विभुवतो वाजमतो बृहस्प-
तिमतो विश्वदेव्यावतस्तीव्रांश्च आशीर्वित इ-
न्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येत्याशीर्वित इति
शुक्रस्थाने ॥ १११ ॥

यत्र शुक्रस्थाभ्युपयस्यमिति सत्राशीर्वतोभ्युपयस्यमिति
प्रयोगः ॥ १११ ॥

प्रागिडामक्षाद्विधाने यथास्वं चमसेपूपास्य-
न्ति पुरोडाशमात्रा अनुदकाः पिण्डपितृयज्ञ-
वहानप्रभृतिप्रागवघ्राणात् ॥ ११२ ॥

इडामक्षात् पूर्वं दविधाने यथास्वं चमसेषु पुरोडाशपात्रा-
नुपक्षिपन्ति उपपन्नं पिण्डपितृयज्ञवत् प्रागवघ्राणात् ॥ ११२ ॥

पितृशब्दस्य स्वस्वन्विशब्दत्वात् स्वपितृभ्यो दागप्राप्तौ
इदमाह—

यजमानपितृभ्यो वा तस्य फलाधिकारात् ॥ ११३ ॥

पाशद्वयं वा व्याहृती । यजमानपितृभ्य एव दक्षुर्वाग्रपि-
तृभ्य । तदीयं च द्रव्यमत्र त्यज्यते पागावशिष्टं भक्तत्विपितृभ्य एव
प्राप्नोति । यथा चरिषिजां चमसा न विद्यन्ते । यथासप्रचमसेषु द-
क्षुर्वाग नैष्टुचमसे ऽप्ययं १ इति ॥ ११३ ॥

भक्षयित्वेडामुपाश्रन्त्यर्चामपात्रयोरन्यतरेण

सावित्रग्रहणं वाममधेति काले पात्नीव-
तमितरेण ॥ ११४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । पात्नीवते प्रकृत्य यदि सावित्रमुपाश्रुपा-
त्रेण गृह्णीयादन्तर्यामपात्रेणैतं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृह्णीया-
श्रुपाश्रुपात्रेणैतमिति ॥ ११४ ॥

देवाय सवित्रे ऽनुवाचयति ॥ ११५ ॥

अथाह देवाय सवित्रे ऽनुगृहीति घचनात् ॥ ११५ ॥

अभक्षितेन महात्रैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतो-
सि सुशर्मासीति ॥ ११६ ॥

अभक्षितेनेति । तेनैव पात्रेण भक्ष्यमात्रं न भवति अभक्षितेने-
ति तत्प्रतिषेधात् ॥ ११६ ॥

होताशंसति ॥ ११७ ॥

किमर्घमिदमुच्यते होतुः पुरस्तात्प्राङ्मुखात् इति यदुक्तं भवति
गतस्तोत्रोपमिति च शापनाय ॥ ११७ ॥

एकया च दशभिश्चेति शस्यमाने द्विदेव-

त्यानि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति ॥ ११८ ॥

एकया च दशभिश्चेत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये शस्यमाने द्विदक्ष-
याणां प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति ॥ ११८ ॥

प्रद्यात्वा यज्ञैरित्येतासु मदामोदैवेति त्रिः

प्रतिगरः ॥ ११९ ॥

प्रद्यात्वा यज्ञैरित्येतासु यत्र कचन प्रदेये शस्यमानासु महा-
मोदैवेत्यव्ययहितः त्रिः प्रतिगरो भवति । अव्ययहिते संप्रदा-
प्रयसंते ॥ ११९ ॥

१स्वादुर्ग्लियासु चेच्छन् ॥ १२० ॥

त्रिः प्रतिगृणाति ॥ १२० ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा सौम्येन चरति ॥ १२१ ॥

महावैश्वदेवस्य आ पात्रप्रक्षालनान्तं कृत्वा सौम्येन चरत्वा
प्रचरति ॥ १२१ ॥

आज्येनोभयतः परियजति ॥ १२२ ॥

अधस्ताद्वोपरिष्ठाद्य ॥ १२२ ॥

अन्यतरतो वा ॥ १२३ ॥

येति विकल्पः ॥ १२३ ॥

घृतस्य यजेत्याह घृतशब्दउपांशुः ॥ १२४ ॥

वचनानुपांशुद्रव्योच्चारणम् मन्त्रलिङ्गाद्याग्नेर्देवतायाम् घृ-
ताहवतो घृतपृष्ठं अग्निरिति । तस्य चोपांशुयाजविधयन्ते-
मोपांशुव्यम ॥ १२४ ॥

सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरन् ॥ १२५ ॥

वचनानुपांशुद्रव्योच्चारणम् । देवतापदोच्चारणं तु श्रोत्रकेनैव । उप-
रिष्ठाद्यापि च वैष्णवो घृतयागः । मन्त्रलिङ्गादेवोक्त विष्णोर्विक्रमस्ते-
ति । अन्यतरश्चेति घृतयागो मन्त्रलिङ्गादेवाग्नौ वैष्णवो भवति ॥ १२५ ॥

यावदुक्तं सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात् ॥ १२६ ॥

सौम्यचरोयांश्चदुक्तं भवति । शेषकार्याण्यपि न प्रवृत्तान्ते ।
पुनर्ग्रहणे हि भवति । अत्र आज्यस्योपस्तीर्य द्विस्त्रयोर्वचनयोपरि-
ष्ठादाज्यस्याभिधारयस्याधान्याह सौम्यस्य यजेति यपदुक्ते जुहोती-
ति । एवं च व्यूहने वचनात् सौमस्योच्चारणम् ॥ १२६ ॥

१ भाग्निसारतशस्त्रमध्ये स्वादुर्ग्लियानामिकाः काचनश्रुचः
सादित्यर्थः ।

आज्यमासिच्योद्गाते सौम्यं प्रयच्छति
चतुर्गृहीतं प्रचरण्याधिष्येपु जुहोति यथा-
न्युप्तं प्रभाषयञ्छालाकान्प्रदीप्य प्रदीप्य
विभूरसीति प्रतिमन्तम् ॥ १२७ ॥

चतुर्गृहीतं प्रचरण्या धिष्येपु जुहुयात् येन क्रमेण न्युप्ताः
प्रभाषयं जुहोति न पुनर्गृह्णाति शालाकान्प्रदीप्य धिष्येपु जुहोति
विभूरसीत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । त्रिभिः शालाकाभिः शालाको म-
घेति । ते च प्रतिधिष्यं वपस्त्रयो भवन्ति ॥ १२७ ॥

आग्नीध्रीये पुनः पश्चादिच्छन् ॥ १२८ ॥

जुहोति । तच्च तूर्णीं काण्वशाखापाठात् ॥ १२८ ॥

उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येति, प्रति-
प्रस्थाता पाल्नीवतं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येत्यनेन मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता
पाल्नीवतं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति ॥ १३० ॥

अथ यः प्रचरण्याऽसृष्टयः परिशिष्टो भवति तेनैव श्रीणा-
तीति ॥ १३० ॥

अर्भत्पात्नीवतस्य यजेत्याह ॥ १३१ ॥

यतायानेव ग्रैव इति सम्प्रदायः ॥ १३१ ॥

अस्माद् इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोति ॥ १३२ ॥

भादपनीयस्य ॥ १३२ ॥

प्रेष्यति चाग्नीन्नेष्टुरपस्थमासीद् नेष्टः पत्नी-

मुदानयोद्वात्रा संख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसमनू-

न्नय सोमं मातिरीरिच इति ॥ १३३ ॥

प्रेष्यति चेति चशब्दादग्नीध्रे भक्षमाहस्योपहवप्रत्युपहवी
करोति ततः प्रेष्यति । एवं हि ध्रुयते आहर-
पश्वर्युरग्नीध्रे भक्षः । स आह्राष्वर्य उपमाह्वयस्वेति तन्न प्रत्युपह्वये-
त को हि ॥ तस्य निरुहस्य प्रत्युपह्वयस्तं वै प्रत्येषोपह्वयेत जुह्वयस्या-
ग्नौ वपदकुर्वन्ति तस्मात्प्रत्येषोपह्वयेताय सन्प्रेष्यति तं होतुश्चमस-
मनून्नयेति । होतृचमसग्रहणं सर्वचमसोपलक्षणार्थम् । सोमं मा-
तिरीरिच इत्यतिरेकप्रतिषेधार्थम् ॥ १३३ ॥

प्रभावयेत्पुक्क्यादिषु ॥ १३४ ॥

प्रेषः तत्र हि सोमेनार्यः ॥ १३४ ॥

आग्नीध्रे भक्षणं वपदकारोपह्वानाम्याम् ॥ १३५ ॥

जुग्रीध्रे पात्नीपतस्य भक्षणम् । तत्र स्थितेन हि वपदकारः
कृतः उपह्वयप्रत्युपहवी च ॥ १३५ ॥

सपात्र आसीदति नेष्टुरपस्थम् ॥ १३६ ॥

सह पात्रेणाग्नीन्नेष्टुरपस्थमासीदति स विप्रदेवैतत्पात्रमग्नी-
न्नेष्टुरपस्थमासीदेति वचनात् ॥ १३६ ॥

अत्र वा भक्षणं पात्रहरणसामर्थ्यात् ॥ १३७ ॥

अत्र वा भक्षणमभवति यत्र नेष्टोपविष्टः । कुत एतत् । पात्रह-
रणं होत्रमर्घ्यपद्भवति । इतरथादृष्टार्थता स्यात् । न च दृष्टेस्तद-
र्था युक्ता ॥ १३७ ॥

अग्नीत्प्रक्षाल्य पात्रं खरे करोति ॥ १३८ ॥

पात्नीपतसम्यग्धि ॥ १३८ ॥

यज्ञायज्ञियः स्तोत्रमुपाकरोति होतृचमस-

मुपस्पृश्य ॥ १३९ ॥

होतृचमसोपस्पर्शनं शायान्तरात् ॥ १३९ ॥

प्रोर्णते चेच्छन्नुदगातृवत् ॥ १४० ॥

लोकघातकर्णकं उदगातृवदकर्णकम् ॥ १४० ॥

पत्नीः सदः प्रवेश्यापरेणोचरत उपविष्टा-

मुद्रात्वा समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति ॥ १४१ ॥

नेष्टा पत्नीः सदः प्रवेश्य अपरेण द्वारेण उदगानुणामुचरत
उपविष्टामुदगात्रा सह समीक्षणं कारयति । कारिते चाभ्येषणा ।
पन्मुदगातारमीक्षस्तेति । प्रजापतिर्वृषासीत्यनेन मन्त्रेण समीक्ष-
ते पत्नी ॥ १४१ ॥

पान्नेजनीमिरमिपिञ्चति विवृत्य दक्षिणो-

रम् ॥ १४२ ॥

विपराश्रुष्य दक्षिणमूर्धं पान्नेजनीमिरमिपिञ्चति पत्नी । अत्र
छान्दोग्ये यच्चनं प्रतिहिङ्गारमीक्षणम् प्रतिनिधनं चोर्वासेकः ॥ १४२ ॥

उदगात्रानुज्ञाता गच्छति ईक्षिता वा त्रिः ॥ १४३ ॥

पत्नी । त्रिः उदगात्रेक्षणोर्वासेकौ भवतः ॥ १४३ ॥

सुत्रान् इन्द्रो मधवेति शस्यमाने ध्रुवः हो-

तृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति ॥ १४४ ॥

अथान इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये शस्यमाने ध्रुवः होतृचमसेऽवनय-
ति ध्रुवं ध्रुवेणेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४४ ॥

अवनयामि-स्थाने गृह्णामीति वा ॥ १४५ ॥

अवनयामीत्यस्य स्थाने गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ १४५ ॥

वैश्वानरं यजमानस्य गृहीतश्चेत् ॥ १४६ ॥

गृहीतश्चेद्वैश्वानरो यजमानचमसेऽवनयेत् ॥ १४६ ॥

पातप्रक्षालनान्तेऽनुयाजाः समिदादि ॥ १४७ ॥

शान्तिमाह्नादुद्ध्वंमनुयाजैश्चरन्तीति वचनात् । समिदादी-
ति च समिद्रहणस्य यदादौ तदादि उल्मुकसमासादीत्यर्थः । अनुपा-
जापीत्युल्मुकसमास इति ॥ १४७ ॥

उक्थ्यविग्रहणमुत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रा-

वृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति ॥ १४८ ॥

उत्तरेषु संस्थापितेषूपूकथ्यविग्रहणमिन्द्रावरुणाभ्यामित्येवमा-
दिभिर्मन्त्रैः ॥ १४८ ॥

स्तुतशस्त्रे अधिके षोडशी चेत् ॥ १४९ ॥

अष्टोडशिन्यपि षोडशिनो ग्रहणं विहितम् अप्यष्टिष्टोमे ग्र-
हीतस्य अष्ट्युक्थ्ये ग्रहीतस्य इति । अष्टिष्टोमसंस्था च दशायज्ञिया-
ग्निमाकृतान्ता उच्छसंस्था चोक्थ्यविग्रहणान्ता । तदन्ते षोडशियागो-
धिकत्वेन । तत्र च श्लोकास्त्रमात्रमेवाधिकं भवति । न यथा षोड-
शिसंस्थे तृणहिरण्यकृष्णोश्च इत्येवमादि । एवमेव शास्त्रान्तरेषु वि-
धानमिति ॥ १४९ ॥

तृतीयसत्रे प्रसवः ॥ १५० ॥

अप्रसव इति केचित् । तदनुपपद्यं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्राग्निदेव-
स्य । न चास्य प्राप्तिरुक्ता । तस्मात्तृतीयसत्रेऽत्र प्रसव इति सूत्रे
व्याख्येयम् । विहितं च शास्त्रान्तरेषु । सवनोये सर्पन्तीति । यत्स-
वनान्ते सर्पणं तदत्र भवतीति सूत्रार्थः ॥ १५० ॥

सुग्व्यूहनमग्नेर्वनस्पतोरिन्द्रस्य वसुमतो रु-

द्रवत आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वा-

जवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतः सोम-
स्योजितिमित्यग्निर्वनस्पतिरिन्द्रो वसुमान्-
रुद्रवानादित्यमानृभुमान्विभुमान्वाजवान् बृ-
हस्पतिमान्विश्वदेव्यावान्तसोमस्तमपनुद-
न्त्विति ॥ १५१ ॥

शाखास्तत्पदेष्टाव ॥ १५१ ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां वा सोमोपदेशादित-
रासाम् ॥ १५२ ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यामेव वा रुद्रम्यूहनामभिसम्बध्यते न
पशुमदाविदेयताभिः । कुत एतत् । सामोपदेशात्तासाम् । सोमे हि
वा उपदिश्यते इन्द्रायत्वा यसुगते रुद्रवत इन्द्राय स्वादित्ययत इ-
त्येवमादिनैति ॥ १५२ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

सर्वा वा सवनीयसौम्यभावात् ॥ १५३ ॥

सर्वा वा यसुमदाया अपि व्यूहनेनामि सम्बध्यन्ते । कुत ए-
तत् । सवनीयेषु सौम्ये च भावात्तासाम् । कथं कृत्वा । सर्वत्र हीन्द्रो-
भीज्यते । सवनीयाग्रकृत्य हि भूयते सर्वं, ऐन्द्रा भवन्तीति । ननु
य गुणनेदोत् । किं कियतां यच्चनमत्र । निर्वापे हि हरिपदादिविधि-
ष्ट इन्द्रो यागेच निर्गुणो व्यूहने च यसुमदादिविशिष्ट इति यच्चनेन
हि विधानम् । नास्ति यच्चनस्यातिभारस्तस्मात्तासाम् सर्वा वा सव-
नीयसौम्यभावादिति । सौम्ये निःसन्दिग्ध एव सन्नाय ॥ १५३ ॥

विमुच्य रूचौ द्रोणकलशे हारियोजनग्रह-
णमुपयामगृहीतोसि हरिरसीति ॥ १५४ ॥

चोदकपरम्परपरिप्राप्त रुग्णिमोक्षं कृत्वा द्रोणकलशे हारि-
योजनग्रहणमुपयामगृहीतोसि हरिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५४ ॥

धानाश्चावपति ह्योर्धाना इति ॥ १५५ ॥

चक्षुर्वादनन्तरम् । अयं चैतत् । शास्त्रान्तरश्रवणात् । धानाभिर्होरिषोजनं शीणानीति । प्रयोजनं अयणधर्मोत्र भवति ॥ १५५ ॥

उन्नेतानुवाचयति मूर्धनि कृत्वा धाना सो-

मेभ्यो ऽनुब्रूहीति ॥ १५६ ॥

एतावनेव ग्रैव इति सम्प्रदायः । इन्द्राय धाना सोमेभ्य इत्यपरे । न पुनर्युक्तमयुक्तं चेति विचारणीयम् । न ह्यत्र चोदकप्राप्तिरस्ति । अनुवाचनग्रैवो यथा देवतमित्येतद्वत्पूर्णमासविषयम् । अतोत्र तुल्येमां प्राप्तिर्देवतापदोच्चारणस्य । एवं च कृत्वेन्द्राय मरुत्यतेनुब्रूहीति वचनात् देवाय सवित्रेनुवाचयतीति वचनाद्देवतापदोच्चारणम् । आध्याह्न्याह् दधिघर्मस्यं यजेति तत्र चोदकपरिप्रासया देवतापदोच्चारणम् । इह पुनरं तथा धर्म इवेति सम्प्रदायः ॥ १५६ ॥

आश्राव्याह धानासोमाः प्रस्थिताः प्रेभ्येति ॥ १५७ ॥

उन्नेतैवाभिप्रवृत्तत्वात्तथा च लिङ्गाद्वद्वौ योन्नेतारौ कुर्यते तयोर्धेतरो नाध्रावयेदित्युन्नेतुराश्रवणं दर्शयति ॥ १५७ ॥

भक्षः हरेदिच्छन् ॥ १५८ ॥

इच्छन्सर्वद्रुतं करोति धानावजंम् ॥ १५८ ॥

उत्तरवेदौ वा निधाय विलाभम् ॥ १५९ ॥

उत्तर वेदौ वा निधाय द्रौणकलशं विलाभ्यधानाः । वा सदसि विलासः ॥ १५९ ॥

यस्ते अश्वसरिति प्राणभक्षं भक्षयि-

त्वोत्तरवेदौ निश्रपन्ति ॥ १६० ॥

धानाः । उत्तरवेदाथपि विलाभे सदस्येव प्राणभक्षः । तत्र

हि सर्वमक्षाणां विधानमुदरमेवास्ति । सदस्नस्मात्सदस्ति भक्षयन्ती-
ति । धानाभक्षणं सर्वेयम् । अथैतस्य द्वारयोजनस्य सर्वं एव लि-
प्सन्त इति ॥ १६० ॥

शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्तम् ॥ १६१ ॥

तद्य सर्वेषां सहकारिणामपि विधानसामर्थ्यात् ॥ १६१ ॥

अपरेण चात्वालं यथास्त्रं चमसान्पूर्णपात्रा-
नवमृशन्ति हरितकुशानवधाय संवर्च-
सेति ॥ १६२ ॥

आत्वालमपरेण चमसान्पूर्णपात्रान्कुम्भ्या हरितकुशानवधाय
यथास्त्रमवमृशन्ति संवर्चसेति । बहुवचनोपदेशात् अधिकाराच्च
सहकारिवचनाच्च सर्वेन्विज. । येनापि चमसा न सन्ति तेषां य-
थावयवा सन्निहितानां चमसानवमृशन्ति ॥ १६२ ॥

मुत्खान्यालमन्ते दधिक्राव्य इत्याग्नीध्रे

दधिभक्षणम् ॥ १६३ ॥

सर्वे कुर्युर्दधिकारात् सहकारित्वपाच्च ॥ १६३ ॥

पत्नीसंयाजाः पशुवत् ॥ १६४ ॥

पशुवदिति किमर्थमुच्यते । बहवो ह्यत्र सवनीयाः पुरोडाशाः
समानतन्त्राः । भूयसां सधर्मत्वम्यापास्तदाया मा भूयन्निति । यद्येवम-
स्तु तथेति । नैतदेवम् । पशुतन्त्रं ह्यत्र महत् लघु पौरुषाधिकम् । तेन
बृहद्योपकटकन्यायेन पाशुकतन्त्राभ्युपगम एव युक्तरूप इति साधू-
च्यते पशुवदिति ॥ १६४ ॥

समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूपि जुहो-

ति प्रतिमन्तम् ॥ १६५ ॥

साभ्यासमिदमेकं कर्मेत्युक्तमेव । नवसंख्या तु पाशुकी । त-

५८८- कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

सन्त्राभ्युपगमात् । तथा च पशुगणे सवनीयपशुविकारवाग्रयण
भनन्ति ॥ १६६ ॥

आसन्धुदुम्बर्यां चात्वालु हरति
सोमलिप्तं च ॥ १६६ ॥

हरन्ति ॥ १६६ ॥

कृष्णविषाणा मेखले चात्वाले प्रास्यति मा
हिर्भूरिति ॥ १६७ ॥

महिपृष्ठाकुशब्दयोरुपमानार्थत्वात् बहुत्वेष्वनूहः ॥ १६७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च शङ्कुयोक्त्रे तूष्णीम् ॥ १६८ ॥

चशब्दाच्चात्वाले प्रास्यति ॥ १६८ ॥

उरुहीति वाचयति यजमानम् ॥ १६९ ॥

साम प्रेष्यति गाय ब्रूहीति वा ॥ १७० ॥

येनि विफल्य ॥ १७० ॥

व्यध्वोदकान्तयोश्च ॥ १७१ ॥

सामप्रेष्यति । व्यध्वशब्देनार्धपथ उच्यते ॥ १७१ ॥

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ १७२ ॥

सर्वेण्यो निरवग्रह सर्वस्विन्विषय ॥ १७२ ॥

आहतमादायावभृथ गच्छन्ति स्पन्दमाना-

नाऽऽस्थावराः ॥ १७३ ॥

यच्चात्वालमाहतमास-द्यौदुम्बर्यादि तदादायावभृथं कर्तुं
यन्ति स्पन्दमानानामवां वा स्थावरा वाप । स य स्पन्दमानानां
आययो हृद्-स्थादिति वचनात् ॥ १७३ ॥

तदभावेऽन्याः ॥ १७४ ॥

यद्यु तात्र विन्देदपि या एव काष्ठापोऽयवेयादिति ॥ १७५ ॥

नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन् ॥ १७५ ॥

नमो वरुणायेत्यमुं मन्त्रं वाचयति । याहुगृहीतं यजमानमपोऽवतारयन् ॥ १७५ ॥

प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनी-

कमिति ॥ १७६ ॥

समिधमप्सु प्रास्य चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १७६ ॥

अपरेण प्रयाजान्वर्हिर्वर्जम् ॥ १७७ ॥

अपरेण चतुर्गृहीतेन वर्हिर्वर्जं प्रयाजान्करोति । अपरग्रहणं पूर्वं चतुर्गृहीतहोमस्यावसरप्रवृत्त्यर्थम् । न हि तस्यावसरोभिहित इति । किं च समानवयव्युदासार्थं च ॥ १७७ ॥

अप्सु जुहोति ॥ १७८ ॥

आहवनीयकार्ये विधानम् । अतश्च तद्धर्मसम्बन्धो भवति ॥ १७८ ॥

एककपालेनावदायं चरतीति ॥ १७९ ॥

धारुणैककपालेनावभृयमभ्यवयन्तीति वचनात् । स च पूर्वमेवानिहितः सौम्यश्चरुर्वाऽरुणश्चैककपालोधिकारिति । एककपालानां हि सर्वहुतत्वमुक्तमाचार्येण तेनोच्यते अवदायावदाय चरतीति ॥ १७९ ॥

ऋजीपस्येच्छन्नवद्येदग्नीवरुणाभ्यां सर्वहुतं

शेषम् ॥ १८० ॥

करोति ॥ १८० ॥

श्रुजीपस्य च सकृत्पूर्वं चेत् ॥ १८१ ॥

स यद्यमुत्रजीपस्य द्विरवरोदयान् सकृदिति वचनात् ॥ १८१ ॥

वश एतत्कुर्यात् ॥ १८२ ॥

यद्यश्वो हीच्छायचनः । इच्छयेत्तपडाहुतिकं करोति । इ-
च्छयान्यत्रकारान्तरम् ॥ १८२ ॥

तथाह—

यजमानोक्तावाज्यभागौ बर्हिर्वर्जं चानुयाजौ ॥ १८३ ॥

इच्छयेत्तपडाहुतिकं करोति यजमानोक्तमिति । सहकारि-
यचनाद्यावा यजमानो ह्यादिति ॥ १८३ ॥

अन्यतरत्कृत्वा समुद्रे त इत्यृजीपकुम्भं

प्लावयति ॥ १८४ ॥

अत्र पक्षत्रयस्याभ्यन्तरदेकं कर्तव्यम् । नाग्ये पदार्थाः । येन
प्रयाजाज्यभागानुयाजानामेव पुनर्विधानम् । मतो यापयुक्ततास्य ।
प्रतिपत्तयस्तु क्रियन्ते । समुद्रे त इत्यनेन मन्त्रेण श्रुजीपकुम्भं प्लाव-
यत्युक्ते ॥ १८४ ॥

देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठते ॥ १८५ ॥

विसृज्यर्जीपकुम्भमुपतिष्ठते देवीराप इति ॥ १८५ ॥

अवभृथेति मज्जयति ॥ १८६ ॥

श्रुजीपकुम्भं प्लावयतीत्यर्थः ॥ १८६ ॥

कृष्णाजिनान्तं च मा मैत्र्यं ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं

व्यौषीरिति ॥ १८७ ॥

चण्डान्मज्जयाति कृष्णाजिनान्तं च प्रकृतत्वादासनकृष्णा-
जिनम् ॥ १८७ ॥

पुतायै न त्प्रदाय वरुणप्रघासवत्स्नानप्रभृत्या

समिदाधानात् ॥ १८८ ॥

एतदिति कृष्णाजिनम् । वादयुप्रघासिकावभृथवत्स्नानं कृत्वा
समिदाधानात्कराति । तदीयोपदेशस्यातिदेशोऽयम् । न हि तद्धर्मप्र-
वृत्तिरिति । इत एव हि तत्र धर्माः प्रवृत्ताः ॥ १८८ ॥

सोमलिप्तं प्रास्यति ॥ १८९ ॥

चरितार्थत्वात्प्रतिपत्तिः ॥ १८९ ॥

अदानं पूर्वयोः ॥ १९० ॥

वाससोः । अतिदेशात्पवादोऽयम् ॥ १९० ॥

उद्वयमित्युन्नेत्रोन्नीता आमहीयां जपन्तो
गच्छन्त्यपाम सोमममृता अमूमागन्मज्ज्यो-
तिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान्कृणवदरा-
तिः किमुधूर्तिरमृत मर्त्यस्येति ॥ १९१ ॥

अथ सवैर्षा बहुषचनोपदेशात् । सहकारिणामपि विधान-
सामर्थ्यात् । अस्मिन्धावसरे मतप्रद्वयं मचस्युन्मुक्तदीक्षत्वात् । ततो
यर्हिहोमादि ॥ १९१ ॥

शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमानः कृष्णाजिन-

मङ्गे कृत्वा स्तुवाहुतिं जुहोति मैद्र्यं ज्यै-

ष्ठ्यं श्वैष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेति ॥ १९२ ॥

स्वग्राहृतिं जुहोति अघ्नर्गुः आहवनीये मैशं ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्य-
मग्निर्देधातु स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १९२ ॥

कृष्णाजिनं निधायोदयनीयाप्रायणीयावत् ॥ १९३ ॥

पतिः प्रायणीयधर्मातिदेशार्थः । तथा च ॥ १९३ ॥

पथ्यास्वतिश्च चतुर्थीति ॥ १९४ ॥

शालामुष्पीये उदयनीयया चरन्तीति च शाखान्तराच्छाला-
द्वार्यं कर्त्तव्यम् ॥ १९४ ॥

पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासादनात्सवनीयवत्परिव्य-

यणादि मैत्रावरुणीवशानूचन्ध्या ॥ १९५ ॥

पात्रप्रोक्षणप्रदहनं शालाद्वार्यं प्रपणनियमव्युदासार्थम् । सव-
नीये हि पात्रासादनविधानेन शालाद्वार्यं अपणनियमो स्थापितः । त-
द्वद्वत्वापि मा भूदिति पात्रप्रोक्षणादीत्युक्तम् । सा च सवनीयर्वादिति
यदुक्तं भवति सकृत्प्रोक्षित इध्ममाग्नीध्र उत्पथनं एकवृत्तरणमिति ।
परिव्ययणस्य पथ्यद्वत्वेन विधानात्तदपथगे चापथ्यमागच्छ्या परिव्य-
यणादीत्युक्तम् । मैत्रावरुणदेवत्या घणा रिक्ता सा च गीर्मेघति ।
गौरुमुपस्थेति घचनात् ॥ १९५ ॥

स्वर्ध्वगूहनादि वा कृतत्वात् ॥ १९६ ॥

स्वर्ध्वगूहनादि वा कर्त्तव्यं न परिव्ययणादीति । कुत एत-
त् ॥ कृतत्वाः परिव्ययणसंस्कारस्य । यूपसंस्कारो ह्ययम् । स च
यूपः सर्वपथ्यार्थः । संस्कारोपि तद्वदेवेति । अत एव स्वर्ध्वगूहना-
दीत्युत्तरपदप्रधानो षडुद्गीहिः । स्वर्ध्वगूहनं यस्यादौ तदादि । तद्यो-
पाकरणम् । एवं सत्युपाकरणमन्यनयोरत्र नियम इति ॥ १९६ ॥

वशाभाव उक्षा ॥ १९७ ॥

यदि घर्शं न विन्देदप्सुक्षवश एव स्यादिति ॥ १९७ ॥

उभयाभावे पयस्या ॥ १९८ ॥

कर्त्तव्या ॥ १९८ ॥

असाद्यैतामाज्यभागप्रभृतीडान्तामेके ॥ १९९ ॥

एके आदितो ब्राह्मणतर्पणान्ताम् । विक्लव पवायम् ॥ १९९ ॥

उदवसानीयाग्नेयः पञ्चकपालः समाखलनि-

र्मथिते ॥ २०० ॥

उदवसानीयेष्टिरुच्यते । तत्र चाग्नेयः पञ्चकपालो भवति ।
समारोपश्च प्राजहिते कर्त्तव्यः । गार्हपत्यो हि स इति ॥ २०० ॥

हिरण्यं दक्षिणाऽनड्वान्वा ॥ २०१ ॥

वेति विकल्पः ॥ २०१ ॥

पशुवद्वाहुतिः ॥ २०२ ॥

अथो चतुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वेति श्रुतेः ॥ २०२ ॥

तदन्ते सायमाहुतिः ॥ २०३ ॥

सोमाङ्गं सन्निधिविरोधाभ्याम् ॥ २०४ ॥

सा च सोमाङ्गं भवति । सोमसन्निधौ विधानात् । अथ य-
देवैषोदवसानीयेष्टिः सन्निष्ठतेऽथ सायमाहुतिं जुहोतीति । अपि
च नित्यत्वे सति कालो विवक्ष्यते ॥ २०४ ॥

नित्या वा प्रातराहुति श्रुतेः ॥ २०५ ॥

अथ वा नित्यैवा न सोमाङ्गम् । कुत एतत् । प्रातराहुतिभय-
यात् । काल एव प्रातराहुतिमिति । सोमयागनिमित्तः सायमाहुते-
रप्यङ्गं इति ॥ २०५ ॥

नियतक्रियातः ॥ २०६ ॥

अतः परं नित्यानां क्रिया न प्रागतः । उन्मुक्तदीक्षत्वेऽप्यव-
भृषादुष्पमिति ॥ २०६ ॥

एष प्रथमः सोमः ॥ २०७ ॥

एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इति । सर्वविकाराणा-
मयं प्रथमः सोमः ॥ २०७ ॥

आदीप्य प्रविशन्ति ॥ २०८ ॥

आदीपनं च वर्हिषः । तद्धि प्रकृत्य भूयते यदनुप्राप्य प्रया-
यात् प्रीषाद्यहमेनं यजमानं स्वर्भिधीयेरन्निति निन्दार्थवादोपमनु-
षोपस्य ॥ २०८ ॥

पडुत्तरेऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपे-

योतिरात्तोसोर्यामः ॥ २०९ ॥

अत्रात्यग्निष्टोमवाजपेयात्तोर्यामाणां ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधाने-
नोत्तरकालता सिद्धा । उक्थ्यपोऽह्यतिरात्राणामप्याचार्येणैव द्वापितो-
त्तरकालता । उक्थ्यं चांशरेभ्येकयेति । उक्थ्यविग्रहणमुत्तरेऽधिन्द्रावरु-
णाऽयामिति च । तेनात्र विकारप्रवृत्त्यर्थं पडुत्तर इत्युच्यते न क्रमार्थ-
म् । पडुत्तरे पदविकारा इत्यर्थः । उत्तरो हि विकारो भवति प्रकृत्यपे-
क्षया प्रकृतिश्च पूर्वति । मनु चात्यग्निष्टोमवाजपेयात्तोर्यामाणां ज्यां-
तिष्टोमधर्मो एकाहस्यदशाहयोरित्यनेनैव विकारत्वं ज्ञापितम् । ज्यो-
तिष्टोमप्रकरणसमघोतानामपि चोक्थ्यादीनामसमानविधानता । नि-
त्यानित्यसंयोगविशेषात् । अनन्तेपि विकारा एव । तेन क्रतुविकारत्व-
स्यात्रावयवात्सल्याविकाराणोऽयमारम्भः । पडुत्तरे पदसत्या विकारा
इति । तत्रोक्थ्यपोऽह्यतिरात्राणामप्यात्यग्निष्टोमविकारत्वम् । अत्यग्निष्टोमस्या-
प्यग्निष्टोमसंशब्दनात् अग्निष्टोमविकारत्वम् । वाजपेयस्य षोडशिवि-
कारत्वं कथं ज्ञायते । येन क्रतुपशुस्तत्र दर्शयति । आग्नेयमग्निष्टोम आल-
भते अग्निर्वा अग्निष्टोमोऽग्निष्टोममैवेतेनो जयत्यैन्द्राग्नमुक्थ्यं इत्य-
आलमत ऐन्द्राग्नानि वा उक्थ्यान्मुक्थ्यान्वेचैतेनो जयत्यैन्द्रं षोडशिन
आलमते इन्द्रो वै षोडशिनमेवैतेनो जयतीत्येवमभिधाय सारस्वतं सप्त-
दशाय स्तात्रायालगते तदेतद्वनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियत इति
षोडशिक्रतुपशुनामामिह दर्शनं भवति । अतिरात्रेप्येते भवन्तीति चेत् ।
नानतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियत इति श्रुतेः । तस्मात्षोडशिविकारो

वाजपेय इति । आसोयांमेषि निरोह्य यज्ञो रात्रिपर्याय उत्तम इति निरोह्यानां दर्शनं भवति । तेनानिरात्रविकारोत्तमोयम इति गम्यते । पटुत्तरेयोदसिविकारा इति विकारत्वज्ञापनस्य प्रयोजनं किमिति चेत् । अत्रकृत्यपेक्षया क्रतुकरणं यथा स्यादिति । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निष्टोमिकं क्रतुकरणं वाजपेये योदसिन् आसोयांम च, आतिरात्रिकं उ-
पधादिषु तूक्तमेवेति । अत एव च सूत्रकारेण अत्यग्निष्टोमोऽग्निष्टो-
मानन्तरं पठितः । योदश्यनन्तरं वाजपेयोतिरात्रममनन्तरमसोयांम
इति । तथा च धर्मसूत्रकारेण गोत्रमेनाप्युक्तं अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम
इत्येवमाधमिधाय समसोममस्या इति । तस्मात्पुनरुत्तरेऽयदसंस्या वि-
कारा इति सूत्रार्थः । अत्यग्निष्टोमादयो विहृताभिः सस्याभिः सं-
स्थिता इति ॥ २०९ ॥

तेषामुक्थ्योच्छावाकमि सन्तिष्ठते हो-

तारमितरे ॥ २१० ॥

तेषां संस्थानिदोषाणां उक्थ्योच्छावाकमि सन्तिष्ठते होतारं
चेतरेभि सन्तिष्ठन्ते किमर्थमिदमुक्थने । वाजपेयेहि धूपने पादरय-
न्ते स्तोत्रधमसैरेवेति । स्तुतमनुशसनीति यत्तच्छ्रद्धां हातुर्यथा स्या-
दिति । तथा सोमातिरेके कचिदुक्तमैन्द्रावैष्णवं हाता शसतीति तथा
पूर्यवक्षोतेति । कचिच्च गीतमाचार्येण यथातिरात्राच्यं धृदन्महा-
प्रतमेके यथोक्तमिति । अत्रापि स्तुतमनुशसनीति हातुः पूजं यथा
स्यादिति । अनुक्तसङ्गदार्थ्यं होतारमितर इत्युक्तम् ॥ २१० ॥

वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीनुपन-

क्षेच्छन् भक्षाय क्रयणप्रभृत्यनुसोममावृता

समानमासादनं प्रागभिषवात् ॥ १११ ॥

सोमयागे कर्त्तव्ये न्यग्रोधस्तिभीनुपनक्षेच्छं भक्षाय इच्छं हो-

१ तथाच शास्त्रान्तरं 'यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि
सोमं विभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभीनीराहृत्य ताः समिष्य दध्यनुमृष्य
तस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्' इति । 'स्तिभिन्योद्भूतः फलानि वा,
इति तद्भाष्यकारः ।

मायापि । भक्षो हि हुतशेषस्यैव भवति । तस्माज्जोमायापित्येव होमइयं
 नं च भवति । यदान्यांश्चमसानुश्रयन्त्ययै नमुश्रयन्ति यदैतां जुहोत्य-
 यै नं कुशतरुणेनोपहृत्य जुहोतीति । कयणप्रभृति सह सोमेन सोमा-
 वृता समानमासादनादि कर्तव्यम् । सोमद्रव्यविकाराच्च प्रकृताव-
 प्यूहः प्रवर्त्तत एव ॥ १११ ॥

चमसोन्नयनकाले वाहृत्य दध्नीन्मृद्य त-

च्चमसंमनून्नयेत् ॥ ११२ ॥

यिकल्प पवायम् । तुल्यशास्त्रात् ॥ ११२ ॥

हूयमानेषु कुशतरुणेन जुहोत्यहं

त्वदस्मीति ॥ ११३ ॥

इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये

दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

ब्रह्मत्वमतः ॥ १ ॥

आध्वर्यधेयमनुविहितम् । मतः परं ब्रह्मत्वं व्याख्यायत
इति ॥ १ ॥

वाग्यतः कर्मणि वर्त्तमाने ॥ २ ॥

तच्च सौमिके । ऐष्टिकपाशुकेषु वृक्तमेव ॥ २ ॥

हिरण्यवत्याः हुतायां दक्षिणानुगच्छत्या-
क्रयात् ॥ ३ ॥

हिरण्यवत्यामाहुतौ हुतायां दक्षिणतो व्यवस्थितो ऽनुगच्छ-
त्याक्रयात् ॥ ३ ॥

क्रीते प्राङ्गतीत्य पूर्वेणानः परीत्यापरेण वा
दक्षिणतो ऽनुगच्छत्यानिधानात् ॥ ४ ॥

क्रीते सोमे पदार्थतया प्राङ्गत्वाद क्षिणतो व्यवस्थितमतः पू-
र्वेणापरेण वा भूत्वा अनुगच्छत्यासोमनिधानात् ॥ ४ ॥

दक्षिणार्भि वा परेण धर्मे ॥ ५ ॥

दक्षिणार्भिमपरेण वा प्रवर्ग्ये । वा दक्षिणेनेति सम्प्रदायः ।
अन्ये त्वाहवनीय दक्षिणेनेति विकल्पमिच्छन्ति । दर्शपूर्णमासयो-
र्द्वेष्टत्वात् । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । न ह्यत्र दर्शपूर्णमासिकी धर्म-
प्रवृत्तिरपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

स्तम्बयजुर्हरिष्यत्याहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते

वेदिसहितः ॥ ६ ॥

साम्ययजुर्हरिष्यत्यध्वर्यो आहवनीपदेशं दक्षिणेनास्ते वेदि-
संलग्नः ॥ ६ ॥

एव सर्वत्र प्रागग्नीषोमप्रणयनात् ॥ ७ ॥

आहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते । सर्वत्र ग्रहणात्पूर्वपक्ष स्व-
पूर्वेषु च ॥ ७ ॥

कर्मणः कर्मणो वा सहितस्तत्तदेवान्वेत्य ॥ ८ ॥

दक्षिणत आस्ते । अत्र चैके तस्याहंशाम्बेति बहिर्वेदादेवेच्छति ।
अपरेत्वंतर्धेदावपीति विप्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

आहवनीये प्रणीयमाने ऽप्रतिरथस्य द्वादश-

ब्रुवन्नग्नौ ॥ ९ ॥

अनुगच्छति ॥ ९ ॥

सर्वतैके ॥ १० ॥

प्रणयनोद्देशेन विधानात् । तत्पुनर्युक्तम् । प्रणयनविशेषे
विहितत्वात् । तस्मादग्नयेव ॥ १० ॥

स्तीर्णायां यथार्थमेत्य ॥ ११ ॥

आस्ते दक्षिणतः । निर्यमार्यमिदमुक्तम् ॥ ११ ॥

अग्नीषोमप्रणयनायोत्तरेण विष्ण्याञ्छाला-

हार्यं पूर्वेणेत्यास्ते दणिक्षतः ॥ १२ ॥

शालाहार्यस्यैव ॥ १२ ॥

हुते च सोममादायामिमन्त्रेति ॥ १३ ॥

हुते च वैसर्जिते सोमं गृहीत्वा चशब्दात् शालाह्वयं पूर्वेणा-
ग्रिमन्वाति ॥ १३ ॥

यजमानो वा सोमं हरेत् ॥ १४ ॥

मुन्यशास्त्रत्वात् ॥ १४ ॥

अन्यस्मै प्रदायानिहिते यथेतर्मेत्यास्ते

दक्षिणतः ॥ १५ ॥

अन्यस्मै प्रदाय सोम अनिहित आग्नीध्रे अग्नौ उत्तरेण धि-
ष्ण्यानेत्यास्ते तस्यैव दक्षिणतः ॥ १५ ॥

हुते च सोममादायाहवनीयं चातीत्य ॥ १६ ॥

हुते वैसर्जने सोममादाय चशब्दादन्यस्मै प्रदाय सोममा-
हवनीयमतीत्य चशब्दादास्ते दक्षिणतः ॥ १६ ॥

अपररात्रेऽग्नीषोमप्रणयनमदिच्छन् ॥ १७ ॥

यदुक्तं भवति उत्तरेण धिष्ण्याऽच्छालाह्वयं च पूर्वेणेत्य
तस्यैव दक्षिणत आत्त । इच्छन्नाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ १७ ॥

विप्रुषां होमं हुत्वा प्रतिहर्त्तारमन्वारमेत

वादीक्षितः ॥ १८ ॥

विप्रुषोमकाले अदीक्षितः प्रतिहर्त्तारमन्वारमेत न । वा न वेति
विक्षेपः । दीक्षितस्य तु नियमतो विहितोन्वारम्मः ॥ १८ ॥

प्रस्तोतामन्त्रित एतं ते देवसवितःस्तुत

सत्रितुः प्रसन्न इत्युक्त्वा प्रसौति ॥ १९ ॥

प्रस्तोतामन्त्रितो प्रष्टा प्रसौति । प्रष्टान् स्तोष्याम् इत्येवं प्रस्तो-
तामन्त्रित एव ॥ देवसवितरित्युक्त्वा स्तुतसत्रितुः प्रसन्न इति प्रस्तौ-

ति । अस्य प्रसवार्थत्वात् ॥ १९ ॥

देवसवितरेतत् बृहस्पते इति वा ॥ २० ॥

उक्त्या स्तुतसधितुः प्रसव इति प्रसूति ॥ २० ॥

रश्मिना सत्यायेति वा प्रतिमन्तम् ॥ २१ ॥

प्रतिसोत्रं प्रतिमन्त्रं स्तुतसधितुः प्रसव इत्यनेनैव प्रसूति ।
अस्मिन् पक्षे असौम्यमेतत्पक्षेऽपि ॥ मन्त्रान्त्यमाणात् ॥ २१ ॥

येन प्रवेशनं तस्मिन्त्सर्पणम् ॥ २२ ॥

सदसि चेन्न द्वायेष्य प्रवेशनमङ्गीकृतं तस्मिन्नेव सर्पणम् ।
यदुक्तं भवति द्वार्ययोरभिमर्शनम् ॥ २२ ॥

पूर्वेण यूपं परित्यापरेण चेत् ॥ २३ ॥

अपरेण प्रवेष्टुमिच्छति ततः पूर्वेण यूपमेति । पूर्वेण वेद-
परेण ॥ २३ ॥

प्रशास्तुर्दक्षिणत आस्ते ॥ २४ ॥

अपरेण धिष्यानितरे ॥ २५ ॥

अधिकारद्वयपुरुषा आसते ॥ २५ ॥

नेष्टाच ॥ २६ ॥

अशब्दादपरेण धिष्यमानास्ते । अर्च्युपुरुषत्वात् पृथक्वे-
लीकः ॥ २६ ॥

विसृष्टितसञ्चरः प्रशास्तुर्धिष्यं वोचरेणा-

पवमाने ॥ २७ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना कुलभाष्यामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयग्रन्थानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अग्रेष्व शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिचोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतघर्षणैः, ग्रन्थदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतदुप्राहकै-
र्देयं दार्पिकमग्रिमं मुद्र्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवक " " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ सान्प्रत मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिता स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृत. (व्याकरणम्) १०
- (१) नलोपयार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (१) भाष्योपपूहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाष्टैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (१) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (१) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णम् । } (मीमांसा) २
- (१) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नमिश्र कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६

- स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ग्रहणनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निचिरचितव्याख्योपतेः } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिरूपयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीमत्पद्मदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) मट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) २
- (१६) मीमांसाशालप्रकाशः (जैमिनीयब्राह्म-
ण्यार्थसंग्रहः) श्रीमदपद्मकायप्रमा-
णपाराधारीयधुरीणमीमांसाद्वेन साध्या-
यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणमज्जभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रमाकरमतानुसारि. मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दस्यास-
प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्क-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ६
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त)

पद्मादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
शीखा-संस्कृतपुस्तकालय
यनारस.सिटी ।

No 77.]

[Price Rupee One.

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARAKACHARYA

EDITED BY

VYAKARNACHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Tanabur Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares

FASCICULUS VII

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT

BENARÉS

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY

Printed By Hans Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARÉS

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

- स्याद्वादमञ्जरी-महिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधप्रमहा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्तुखमु-
निविरचितव्याख्योपते. } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूप. म० म०
श्रीनिदिधरोपाध्यायरचित. । सम्पूर्णः } (न्याय.) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीबप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) मद्रसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३
- (१५) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त) २
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।
- (१६) मीमांसापालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा
ध्यायांशसंग्रहः) श्रीमदृषवाक्यप्रमा-
णपारावारीयधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्रा-
ज्यधुरन्धरधर्ममदनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचित. । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरध्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतल्लङ्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्का-
चार्यविरचित माष्यसहितम् । ६
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पञ्चादिप्रेषणानम् }

हरिदासगुप्तः,
शेखर-परब्रह्मसकाश
धनारस सिटी ।

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKACHÂRYA

EDITED BY

VYAKARNÂCHÂRYA PÂNDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares

FASCICULUS VII

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT

BENARES

AGENTS — OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PÂNDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

मानन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाभिङ्कितमव्यामशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

घौखस्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

सत्यकः-७७

विसंखितसञ्चर । अपरिसमाप्तसञ्चर । अपघमाने प्र-
शास्तुधिष्य योत्तरेणेति वा दक्षिणेन । पवमानार्थं त्वपरिसमाप्ते च
सयने दक्षिणेनैवेति ॥ २७ ॥

स्वः स्वमितरौ ॥ २८ ॥

॥ स्रधिष्यानेवमेव गच्छन्ति ॥ २८ ॥

ऽर्कोपाध्यायकृतौ कालापनसूत्रभाष्ये
एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णागट्टितमव्यामशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

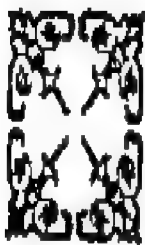
स्तवकः—७७

द्वादशोऽध्यायः ।

भुक्तधर्मनुविधिस्तथाचार्येण ज्योतिष्टोमोऽनु विहितः इदानीं
भुक्तिमन्त्रपाठायसरमाप्तो द्वादशाहोऽनु विधीयते । तत्र भुक्तिपाठः
सर्वे ह वै देवा अग्ने सवशा मासुरित्यतिग्राह्यग्रहविधानं द्वादशाहे
ताम्बे पृष्ठये यडे वृद्धीयात्पूर्वेऽयह इत्येवमादि । मन्त्रपाठोपि च अग्ने
पयस्व स्वया उत्तिष्ठभोजसेषित्येवमाद्यतिग्राह्यग्रहमन्त्राः । ततो
द्वादशाहस्य भुक्तिमन्त्रपाठायसर इति । तत्र तद्धर्ममाप्त्यर्थमधिक-
रणमारभ्यते—

ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुण-
दर्शनात् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमस्य धर्मा ज्योतिष्टोमधर्मा ज्योतिष्टोमशब्देन उपा-
श्वादिहारियोजनपर्यन्तो ग्रहयागाभ्यासो विधीयते । ज्योतींष्वपि यस्य
स्तोमाः ॥ ज्योतिष्टोमः । सौमेहोमौ दोत्यन इति । ते च सामयागस्य
स्तोमाः ग्रहं वृहीत्या चमन्नाम्बोभ्रीय स्तोत्रमुपाकरोतीति । तस्मा-
ज्ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागोविधीयते । नन्वेवं सति यथेन्द्रवायवादी-
नामप्रवृत्तिर्विकारेषु भवति । नैव क्षीयः । उद्भिदायजेन धन्मिदा
यजेतेति चाऽव्यक्तपसामान्यात् ज्योतिष्टोमिको विध्यन्तः प्रवर्तते ।
उद्भिदादिषु च यागमात्रं भूयते । न च द्रव्यदेवतमन्तरेण यागः स-
म्भवति । अतो द्रव्यदेवतस्यापि प्रवृत्तिरिति । यत्र पुनर्द्रव्यदेवता
सहितस्य यागस्य विधानम् । यथेन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेदिति
तत्र नक्षत्रनिरिक्तस्य प्रवृत्तियुक्ता । इह पुनर्न तथा । इह हि यागमात्र-
मेव भूयते । तदस्य द्रव्यदेवतमन्तरेण न भवति । द्रव्यदेवतमपि
साधनस्याधर्मा भवति । तेन तस्यापि प्रवृत्तियुक्तत्वेति । तस्य च ध-
र्मो एकाहेषु द्वादशाहे च प्रवर्तन्ते । एकाहजात्यपेक्षया च द्विध-
नम् । य एवैकस्मिन्नेकाहे धर्मप्रवृत्तिहेतुः स एव सर्वेष्वेकाहेष्वपि । क-
थासौ । धर्माणामनाम्नानम् । अव्यक्तसामान्येन च ग्रहणम् । द्वाद-

याह । एतस्यैव रेवतीषु चारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो-
ह्येतेन यजतेति । एतस्यैवेति सर्वनामशब्देन स एवाग्निष्टोमकार्यान्तरे
विधीयते । तस्मादेक एवाग्निष्टोमोऽस्ति ॥ ३ ॥

अथ प्राप्त आह—

एके ॥ ४ ॥

तत्रैकस्मिन् । प्राप्तकर्मानुयादेनालेकगुणविधानासम्भवात् । न
हि पूर्वस्याग्निष्टोमो रेवत्यः सन्ति । ता विधातव्याः । तासु च चा-
रवन्तीयम् तस्याग्निष्टोमसाम्नः कार्यम् । पशुकामो वेति वाक्यभेदः ।
कर्मान्तरपक्षे तु समुपक्रमविधानाग्रेपक्षोऽपि भवति । तस्मात्प्र-
तिफलमग्निष्टोमं पशुत्वम् ॥ ४ ॥

प्रकृतमिदानीमभिधीयते—

१ द्वादशाहः सत्त्रमहीनम् ॥ ५ ॥

• अत्र विशेषमाह—

आसत उपयन्तीति सत्त्रलिङ्गं यजत-

इत्यहीनस्य ॥ ६ ॥

द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुषिति । तथा तपोद्वारात्तमासीत्-
न्निति सत्त्रलिङ्गम् । द्वादशाहनं प्रजाकामं वाजयेदित्यहीनलिङ्गम् ।
अस्यानुकथनप्रयोजनम् सत्त्रे सत्त्रात्मको धर्मः दातृत्वेन प्रवर्तते अ-
हीने चाहीनात्मकः ॥ ६ ॥

२ उभयतोतिरात्रं सत्त्रमुपरिष्ठादहीनस्य ॥ ७ ॥

यजमानाः सर्वे सत्त्रेषु ॥ ८ ॥

यजमाना एव सर्वे सत्त्रेषु कर्तारो भवन्ति । ये ऋत्विजस्ते

१ द्वादशाहयागः सत्त्रात्मक महीनात्मकश्चेति सूत्रार्थः ।

२ सत्त्रस्यादावन्ते चाऽतिरात्रो भवति महीनस्याग्रे पपेति
सूत्रार्थः ।

आहे त्वेकस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमिकधर्मप्रवृत्तिः । ततोऽन्यत्राहर्गोषु धर्मप्रवृत्तिं वक्ष्यति । तद्वगुणाश्चात्र दृश्यन्ते । चाजपेयेऽगृहीते माहेन्द्रे रथावहरणादिफरोति रथावहरणावसरविधिपरे वाक्ये माहेन्द्रं दर्शयति । तथा सं घैः प्रातः सवने गृहीयादाप्रयणं गृहीत्येति षोडशिनोऽवसरविधानपरे आप्रयणं दर्शयति । तथा माध्यदिने वैनाम्नसवने गृहीयादुपश्रयं गृहीत्येति अतिप्राह्णावसरविधिपरे वाक्ये उपश्रयं दर्शयति । एकत्र चावशिष्टं लिङ्गं आलीपुलाकन्यायेन सर्वत्र गमकम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तुल्यो हि न्यायो धर्माणामनाम्नानामपेक्षया चाव्यक्तत्वसामान्येन ग्रहणमिति । न्यायस्तु पूर्वाभिहित एव । सामर्थ्यादिति एवमेतावन्नोदना वैकृत्यः समर्था भवन्ति । इतरथा सावेक्षाः सङ्गोर्नर्थका एव स्युर्निति ॥ १ ॥

आनुमानिकस्याप्यतिदेशापवादत्येनेदमधुनोच्यते—

प्रथमस्य ब्राह्म्यस्तोमसायः क्रेषु वचनात् ॥ २ ॥

ब्राह्म्यस्तोमादिषु प्रथमस्य धर्मा उत्तरेषु प्रवर्तन्ते । न ज्योतिष्टोमिकाः । कुतः । वचनात् । उच्यतेनेनेति वचने, नामधेयं, नामधेयादित्यर्थः । तुल्यनामत्वात्तत्रैव प्रवृत्तिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्धो भवति नान्यथेति । साद्यः कः सोमकथणं त्रिवृत्यं साण्डमभिधाय साद्यःक्रान्तरे स्त्रीगौः सोमक्रयणीत्याह । तत्रैववचनेषोपपद्यते । वचनातिदेशं तु वक्ष्यति । इषुश्चेनवादिति । नम्येतः पूर्वमभिहितमेव दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामाख्यादित्यत्रानुमानिकवचनातिदेशः । वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येति प्रत्यक्षवचनातिदेशः । सोमाष्टाद्यभूय इति नाम्नातिदेशः । त्रिः प्रकाशेऽप्यतिदेश उक्तः । किमर्थं पुनरिहोच्यते । सत्यमेतदेवम् । तत्र व्यक्तचोदनाविषयम् । इहान्यक्तचोदनाविषयं लिङ्गोपस्थासाधोर्वमारम्भः । न हि व्यक्तचोदनालिङ्गोक्तिरिह गमिका भवति । तस्मादपुनरुक्तता ॥ २ ॥

अग्निष्टुप् च ॥ ३ ॥

चशब्दात्प्रथमस्य धर्मा प्रवर्तन्ते नामधेयादेव । न त्वग्निष्टुपष्टुथमेव नास्ति । एक एवाग्निष्टुप् तृष्टुर्वाग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य चायज्यास्वेकाविंशमभिष्टोमसाम कृत्वा प्रक्षयार्चसकामो यजेतेत्यग्निधा-

मन्थत्यर्द्धश इतरे दक्षिणोत्तराः ॥ १६ ॥

ते यद्यग्निं चेष्यमाणा भवन्तीति घञ्चनान्नेष्यमाणा इत्युक्त-
म् । समाराहोति च पूर्वकालना मात्रे व्यवधादेशा न समानकर्तृकता-
यां चोदको मा बाधोति । गृहपतिमेष्य मन्थन कथ्येति । अर्द्धश इतरे
दक्षिणाक्षरा मन्थन्ति ॥ १६ ॥

१ गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम् ॥ १७ ॥

तत्र प्रजापत्यः पशुः ॥ १८ ॥

तत्र विहारे प्राजापत्य पशुर्भवति । पुनर्प्रहणाच्चाहर्गणे प्रा-
जापत्यस्य नियमः । तथा चाश्वमघे नियमदर्शनं भवति । प्राजाप-
त्यमालम्ब्योत्सीदन्तीत्येव इति ॥ १८ ॥

आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् ॥ १९ ॥

गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघम्या पत्नी संयाजयन्त्याज्येनेतरे प्र-
तियजन्त आसत इति घञ्चनात् ॥ १९ ॥

तदहर्दीक्षा ॥ २० ॥

दीक्षायाः पण्येककालतोच्यते । तत्र दीक्षकाले पशुः कर्त्त-
व्यः । न पशुकाले दीक्षा । एव सोमकालायरोधो न भवति इतर-
स्याविरोधात् ॥ २० ॥

अशक्तौ नियतक्रिया समारूढनिर्मथि-

तेषु सर्वत्र ॥ २१ ॥

पशुदीक्षयोरेककालताऽशक्तौ स्वकालेषु कृत्वा समारो-
पनिर्मथनपूर्विका नियतानां क्रियाः । सर्वत्रप्रहणाच्च त्रिष्वपि
मन्यपक्षेषु ॥ २१ ॥

दीक्षाकालउदग्बृशायां पूर्ववमन्थनम् ॥ २२ ॥

यजमाना इत्यनेनार्जिजीनान्पदार्थोल्लक्षणयाऽनूप यजमानाः कर्तु-
त्वेन विधीयन्ते ॥ ८ ॥

अदक्षिणानि च स्वामियोगात् ॥ ९ ॥

तानि च स्वप्राण्यदक्षिणानि भवन्ति । न हि कश्चिद्द्वारमनैवा-
त्मानं परिकीणाति ॥ ९ ॥

गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात् ॥ १० ॥

याजमान यत्कर्म तद्गृहपति करोति कर्माग्तरे तस्यायुक्त-
त्वात् । इतरेषां चाध्यर्पादिषु योगात् ॥ १० ॥

दर्शनाच्च ॥ ११ ॥

इदयते चायमर्थो यथा गृहपतेर्याजमान कर्मेति । तस्माद्यदि
यद्वधो दीक्षेत्तद् गृहपतय एव अतमभ्युत्सिञ्च्य प्रयच्छेयुरिति ॥ ११ ॥

सर्वे संस्कारात् ॥ १२ ॥

हेतुभ्यामुपदेशश्च । यत्संस्कारक कर्म तत्सर्वैरभ्युपेयम् ।
कस्य चित्संस्कारपरिलोपो मा भूदिति ॥ १२ ॥

दर्शने वचनात् ॥ १३ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तद्वचनम् ॥ १३ ॥

अत्रिभवति गृहपत्यन्वारम्भः ॥ १४ ॥

यत्र पुन पदार्थबहुतस्यात्रिभयं पुनपार्थक्यतापि गम्यते ।
यथाऽप्यवाधाने ममाग्रे वधो विद्वेषश्चस्त्वित्येवमादि । तत्र गृहपते-
रुर्वतोन्वारम्भ कर्तव्यः । सर्वैरेव हि तत्कृतो भवतीति ॥ १४ ॥

परार्थेष्वेकः कृतत्वात् ॥ १५ ॥

यत्पुन ऋतुर्वमिनिर्बृत्यर्थमेव कर्म । यथा पात्रास्ताद्वनमाज्या-
वेक्षणं वा तत्रैकस्यैव कर्तव्यम् । कृतत्वात्पदार्थस्य ॥ १५ ॥

अग्निं चेष्यमाणः समारोह्य गृहपतिर्मध्ये

मन्थत्यर्द्धश इतरे दक्षिणोत्तराः ॥ १६ ॥

ते यद्यग्निं चक्ष्ममाणा भवन्तीति घचनाक्षेपमाणा इत्युक्त-
म् । समाराह्णंति च पूर्वकालना मात्रे व्यवादेशो न समानकर्तृकता-
यां बोद्धव्यो मा याधोति । गृहपतिमध्य मन्थन करोति । अर्द्धश इतरे
दक्षिणोत्तरा मन्थन्ति ॥ १६ ॥

१ गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम् ॥ १७ ॥

तत्र प्राजापत्यः पशुः ॥ १८ ॥

तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति । पुनर्महणाच्चाहर्गणे प्रा-
जापत्यस्य नियमः । तथा चाश्वमघे नियमदर्शनं भवति । प्राजाप-
त्यमालङ्घ्योत्सीदन्तीष्टम् इति ॥ १८ ॥

आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् ॥ १९ ॥

गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघ्न्या पत्नी संयाज्यन्त्याज्येनेतरे प्र-
तिपजन्त आसत इति घचनात् ॥ १९ ॥

तदहर्दीक्षा ॥ २० ॥

दीक्षायाः पशोर्ध्वकालतोच्यते । तत्र दीक्षकाले पशुः कर्त्त-
व्यः । न पशुकाले दीक्षा । एवं सोमकालावरोधो ऽ भवति इतर-
स्याविरोधात् ॥ २० ॥

अशक्तौ नियतक्रिया समारूढनिर्मथि-

तेषु सर्वत ॥ २१ ॥

पशुदीक्षयोरेककालता ऽशक्तौ स्वकालेषु कृत्वा समारो-
पनिर्मपनपूर्विका नियतानां क्रियाः । सर्वत्रप्रदणाय त्रिष्वपि
मन्थपक्षेषु ॥ २१ ॥

दीक्षाकालउदग्गुशार्या पूर्ववमन्थनम् ॥ २२ ॥

१ आहवनीयेनौ गृहपतिरङ्गारान् क्षिपतीत्यर्थः ।

उदग्धेशायामिति नियमः । पूर्णवदिति यथा पद्याहुक्तम् ॥ २२ ॥

गार्हपत्ये प्रांसनमत्त ॥ २३ ॥

अङ्गारस्य भवति ॥ २३ ॥

आहवनीयस्ततः ॥ २४ ॥

उदग्धियते इक्षिणाग्निश्च तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४ ॥

तत्र दीक्षा ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

उपवसथप्रभृतिं प्राग्ग्रीयोमप्रणयनादुपशम-

य्य चिनोत्येनाञ्जालाद्वार्याइक्षिणोत्तरान्धि-

ण्येष्वत् ॥ २६ ॥

अग्नीषोमप्रणयनात् प्राग्दक्षिणोत्तरान् गार्हपत्यादुपशमत्य-
ञ्जालाद्वार्याइक्षिणोत्तरान्धिनोति गार्हपत्यान्धिण्येष्वत् ॥ २६ ॥

श्रुतेः ॥ २७ ॥

अधेतरेण्य उपवसथे धिष्ययानिति । धिष्ययानित्यसत्त्वदि-
षतिप्रत्यये षत्वर्थो गम्यते । अतस्मिन्तच्छब्दस्य तद्वदतिवेद्यार्थ-
त्वात् ॥ २७ ॥

वा यथोक्तं गृहपतेः ॥ २८ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । न धिष्ययवधिनोति । किं तर्हि-
यथोक्तं गृहपतेः गार्हपत्यस्य चयनं तथेतरेषामपि । गार्हपत्याविशे-
षात् । धिष्ययशब्दस्तर्हि कथम् । संज्ञावचन इत्यदोषः ॥ २८ ॥

आग्नीध्रीय उद्यतेङ्गारमेकैकं हरन्ति प्रतिचि-

ति शालाद्वार्यात् ॥ २९ ॥

उद्यत एवैव आग्नीध्रियोग्निमेवात्ययैतं एकैकमेवोष्ण-

कमादाय यथा विष्णुं विपरायन्तीति । तच्च यजमाना पच ॥२९॥

प्रत्यग्नी सवनीयपुरोडाशा भूयो हविरुच्छि-

ष्टमसत्समाप्स्या इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

माना पुरोडाशता च द्वादशाह्निको धर्मः सुश्रामानात् । प्रयोज-
नं विकारैश्चैकाह्निकेषु न भवति ॥ ३० ॥

पत्नीसंयाजाश्च पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

भवन्ति ॥ ३१ ॥

गृहपतिं वा पर्युपविश्य मन्यन्ते ॥ ३२ ॥

यागस्यो विकल्पार्थः ॥ ३२ ॥

गृहपतिः प्रथमः प्रथमः सर्वत्र ॥ ३३ ॥

सर्वपक्षेषु ॥ ३३ ॥

जातं जातं गृहपतिगार्हपत्ये प्रास्यन्त्युभयत्र ॥ ३४ ॥

पर्युपवेशनपक्षे पशौ दीक्षायां चोभयत्र ग्रहणात् ॥ ३४ ॥

उपवसथप्रभृति तुल्यं सर्वेषु ॥ ३५ ॥

उपवसथप्रभृति यदुक्तं तत्पक्षत्रयेषु तुल्यं भवति नामा गा-
र्हपत्या इति यदुक्तं भवति ॥ ३५ ॥

तृतीयं पक्षान्तरमुच्यते—

अरण्योर्बाहुर्गृहपतेर्य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः

सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामो ऽनेन पशुब-

१ इतरे सत्त्रिणो गृहपतिं सर्वतो घेष्टयित्वा पर्युपविश्य मन्य-
न्त इत्यर्थः ।

न्धेन तन्नः सह सह नः साधुकृत्या नाना
पापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्यु-
क्त्वा गृहपतिः समारोहयते स्वौ प्रथमम् ॥ ३६ ॥

अथेदं तृतीयं गृहपतेरेवात्स्योः स्संघदन्त इति ध्वनात् । गृ-
हपतिः समारोहयते स्वायम्नी प्रथमम् ॥ ३६ ॥

यथास्त्वं वेतरे ॥ ३७ ॥

गृहपतिर्वेति विकल्पः । गृहपतिं हि प्रकृत्य भूयते । अथेतरे-
भ्यः समारोहयतिः स्वयैष समारोहयन्ति ॥ ३७ ॥
अस्मिन्नेष पक्षे अयमपरो विशेषः—

दीक्षाकाले संवादप्रभृति पशुबन्धस्थाने स-
त्त्रेणेति ॥ ३८ ॥

पशौ अत्स्योवाहुः गृहपतिरित्येतस्मिन्पशुबन्धनेति पशु-
स्थाने सत्त्रेणेति प्रयोगः ॥ ३८ ॥

एकाहवद्भोक्षमे शालागार्हपत्यपुरोडाशपत्नी-
संयाजाः ॥ ३९ ॥

एकादशदिति उत्तमे पक्षे वा प्राग्भक्ष्यं शाला भयति द्यौर्भक्ष्यं-
वेति विकल्पः । उपससथप्रभृति नानागार्हपत्येषु प्राप्तेषु विकल्पेन
गार्हपत्यैकार्यमुच्यते । पुरोडाशपत्नीसंयाजानामत्येवमेव ॥ ३९ ॥

एकपुरोडाशेषु ब्रूत्यासम्भवादेन्द्रं पञ्चशरात्र-
मोदनं निर्वपेत्पुरोडाशं वा यद्योदनीयन्ति
यद्यपूणीयन्तीति श्रुतेः ॥ ४० ॥

पशुपुरोडाशपक्षे कथं नाम प्रत्यस्य सङ्गमः व्यादिति चेन्द्रं
पञ्चशरात्रमोदनं निर्वपेत् पुरोडाशं वा । यद्योदनीयन्ति विकल्पेनो-

यन्मिच्छन्ति । यद्यपूषियन्त्यपूपमिच्छन्ति । तस्य चास्य यागशेषस्य
पुरुषार्थता । न पुरुषार्थस्य यागार्थता । अदृष्टार्थत्वात् ॥ ४० ॥

बार्हस्पत्यमेके ॥ ४१ ॥

कुचं गति नैन्द्रम् ॥ ४१ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ ४२ ॥

भयं गति ॥ ४२ ॥

अध्वर्युर्गृहपतिं दिक्षयति ब्रह्मर्षीश्चाध्वर्यादी-
न्प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातादीन्नेष्टा नेष्टादीन्-
ज्ञेता उत्नेतारं ब्रह्मचारी स्नातको ऽन्यो वा
ब्राह्मणो न पूतः पात्रयेदिति श्रुतेः ॥ ४३ ॥

१ अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तरः ॥ ४४ ॥

त एवोन्ने तुः ॥ ४५ ॥

प्रह्वचर्षाद्वयः पक्षी दीक्षयन्ति ॥ ४५ ॥

दक्षिणाकाले कृष्णाजिनानि धून्वाना दक्षि-
णापथेन जयन्तो गच्छन्ति यन्मे गदायुषः
परगितो ऽगात्तांतेऽगद दक्षिणां नयामीतीद-
महममुमामुप्यायणममुप्यपुत्रममुप्याः पुत्रं
कामाय दक्षिणां नयामीति ॥ ४६ ॥

अमुमामुप्यायणममुप्यपुत्रममुप्याः पुत्रमिति यथास्वमुच्चार-

णम् । स चायं सत्प्र धर्मः । अतश्चाक्षीने न भवति ऐकाहिकेषु ॥
न भविष्यति ॥ ४६ ॥

पृष्ठयः षडहः प्रथमोऽग्निष्टोमश्चतुर्थः षोडश्यु-

कथ्या इतरे ॥ ४७ ॥

पण्णामह्नां पृष्ठय इतीयं संख्या । सा च वैदिकी दृश्यते च तथा
संध्यवहारः । अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विपुचत उपयन्ति पृष्ठयमुत्तरमि-
त्येवमादि ॥ ४७ ॥

तत्रातिग्राह्यग्रहणं ज्यहे पूर्वेऽग्रे पवस्वोत्ति-

ष्ठन्नदश्रमित्यन्वहमेवैकम् ॥ ४८ ॥

अतिग्राह्यान्दि मष्टस्य द्वावात् तान्यै पृष्ठये षडहे गृहीयात्पूर्वं
इयह आग्नेयमेव प्रथमहन्त्येन्द्रं द्वितीये सौर्यं तृतीये इति ॥ ४८ ॥

उत्तरे वा ॥ ४९ ॥

अतिग्राह्यप्रदणमेवमेवान्वहम् । तावु द्वैक उत्तरे इयहे स-
हृन्तीति ध्रुतेः ॥ ४९ ॥

उभयोर्वा ॥ ५० ॥

इयहपोग्रहणम् । पवमपि हि ध्रुयते । पूर्वं एवैनांज्यहे गृही-
त्याद्योत्तरे इयहे गृहीयादिति । पञ्चमये विकल्पेन । सम्प्रदाये तु प-
क्षद्वयम् । पूर्वं वा इयहे उभयोर्बेति ॥ ५० ॥

माहेन्द्रमनुहोमः ॥ ५१ ॥

अतिग्राह्याणाम् ॥ ५१ ॥

अग्रे वर्चस्विन्निन्द्रीजिष्ठ सूर्यम्राजिष्ठेति भं-

क्षणं यजमानैः ॥ ५२ ॥

सह होमामिपवकदुर्यजमानानामपूर्वमक्षविधानम् । न हि
तत्प्रत्याघ्रायः ॥ ५२ ॥

पृष्ठकाले रथसंसारणं प्रथमे दक्षिणेन वेदिम् ॥ ५३ ॥

माहेन्द्रग्रहयाज्याऽयासप्तोत्रं पृष्ठम् । तत्काले दक्षिणेन वेदिं
रथसंसारणं पृष्ठस्य प्रथमे ऽहनि ॥ ५३ ॥

द्वितीये दुन्दुभिशब्देनोपाकरणम् ॥ ५४ ॥

द्वितीये ऽहनि दुन्दुभिशब्देन पृष्ठोपाकरणम् ॥ ५४ ॥

तृतीय औपवाजनैः ॥ ५५ ॥

उपवाजना व्यजनका उच्यन्तेः ॥ ५५ ॥

चतुर्थे ऽरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरुरौ होमश्च ॥ ५६ ॥

चतुर्थे ऽहनि सरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरुरौ होमश्चा-
हवर्गीये ॥ ५६ ॥

पञ्चमे २सावकयोदपात्र्या ॥ ५७ ॥

उपाकरणम् ॥ ५७ ॥

षष्ठे सांवाशिनेन ॥ ५८ ॥

सांवाशिनशब्दार्थो ऽपसिद्ध इत्यत आह—

मार्तृभिर्वत्सान्त्सु सृज्य सदः पूर्वेण व्या-
वर्त्तयन्ति ॥ ५९ ॥

स्वयमृतुयाजेज्याऽर्वाश्चमद्य यस्यां नृवा-
हरणं रथं युञ्जाथामिह वां विमोचनं पृ-
ह्क्तं हवींषि मधुना हि कं गतमथा

१ तैस्तृतीये ऽहनिपृष्ठोपाकरणमिति शेषः ।

२ ऐवालसंयुक्तया पाठ्येत्यर्थः ।

सोमं पिवतं वाजिनीवसू इति ॥ ६० ॥

सा चाध्वर्युप्रतिप्रवृत्तिः । ताभ्यां हि प्रेषिताभ्यां प्रकृताशुक्तं
होतरेतद्यजेति । तेन चाश्विनाविष्टौ इयमपि द्विवचनास्तत्वात् भा-
श्विनपाग एवेति गम्यते ॥ ६० ॥

१ होतृप्रत्ययः प्रतिगरः ॥ ६१ ॥

माहेन्द्रप्रहयस्त्रे ॥ ६१ ॥

प्राकृतं चान्यार्थत्वादितरेषाम् ॥ ६२ ॥

प्राकृतं च प्रतिगरेष्वं प्रवर्त्तते । अन्यार्थत्वादितरेषां होतृका-
णां प्रतिगरपदानामवधारणार्थात् । एवं च कृत्वा स्तोत्रोपाकरणमपि
प्राकृतं प्रवर्त्तते । अवधारणार्थाद्व्यसंसारणादीनाम् ॥ ६२ ॥

पडहान्ते न बहु वदेत् नान्यं पृच्छेत् नान्य-
स्मै प्रपूयात् ॥ ६३ ॥

तच्च कर्तव्यं स्त्राध्यायविषयमिति सम्प्रदायः । तत्र हि प्रश्नप्र-
त्यापयानानि सम्भवन्ति । पडहान्तप्रहणाच्च तद्वन्त एव भवन्ति न
विकृते पडहे ॥ ६३ ॥

मधोः प्राशनं धृतस्य वा ॥ ६४ ॥

तथैतद्वर्त्ममात्रं दद्याद्यसम्भवात् ॥ ६४ ॥

उक्थ्याञ्छन्दोमास्त्रय उत्तरे ॥ ६५ ॥

उत्तरे उक्थ्योमास्त्रय उक्थ्याः ॥ ६५ ॥

अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशमम् ॥ ६६ ॥

अत्यग्निष्टोमसंस्पृशमविवाक्यं दशममहर्षति ॥ ६६ ॥

१ अस्मिन् पृष्ठपे पडहे होतृष्वेव यत्र यत्र यादशो विहितः प्रति-
गरस्तत्र तत्र तथा भवतीत्यर्थः ।

पत्नीसंयाजान्तान्यहान्यन्त्यवर्जम् ॥ ६७ ॥

तथैतत्पदार्थपर्यवसानं न तदन्ताद्वरीतिविधानम् । अथभृथ-
स्य वीक्षोभोचनार्थत्वात्सर्वान्ते ऽवभृथः । तत्र समिष्टयजुस्तपस्य-
वसाने प्राप्ते पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त इति वचनादिह प-
र्यवसानम् । द्वादशाह्नस्यैकस्मिन् उपेयुरिति शुभपत्परिसमाप्तिरित्यत
इदमुच्यते अन्त्यवर्जमिति ॥ ६७ ॥

एकैको वाग्यतः सोमः रक्षत्या बोधनात् ॥ ६८ ॥

तेषामेकैक एव याचं यम आस्ते चाचमाप्याययं स्तया पीनया
यातयान्न्योत्तरमहस्तन्वत इतवत्तराहः शेषभाव दर्शयति ॥ ६८ ॥

वसुतीवरिपरिहरणादि वा ॥ ६९ ॥

यतथाकथं भवति उत्तराहः शेषभूतत्वात् ॥ ६९ ॥

इतरे विसृज्यन्ते स्वाध्यायाय समिद्भ्यो वा ॥ ७० ॥

इतरे वीक्षिताः स्वाध्यायार्थं समिदर्थं च गच्छन्ति । अथेतरे
यिष्यन्ते समिद्द्वारा वा स्वाध्यायाय वा । स्वाध्यायश्चोत्तराहः प्रो-
पभूतो नित्यः प्रतिपेक्षात् । वाशब्दश्चाप्ये द्रष्टव्यः । सोमरक्षितादि-
हस्य एव स्वाध्याय करोति । समिधश्चाप्यानीयन्ते । कावोपेक्षादु-
भयोः ॥ ७० ॥

तत्राप्यशनम् ॥ ७१ ॥

अशनमपि तत्र गतानां भवति तत्राप्यशन्तीति सूचनात् ॥ ७१ ॥

दशमे वा सन्निधेः ॥ ७२ ॥

दशमेव वा ऽह्नि समित्स्वाध्यायोपगमो भवति । तत्सन्निधौ
हि विध्यते सर्वत्र प्रकरणात् सन्निधिः क्रमः स प्रकरणेन बाध्यते ।
तस्मात्सर्वत्रैव ॥ ७२ ॥

अस्तमिते समिदाधानः सर्वेषु ॥ ७३ ॥

सर्वेष्वह-सु यजमानेषु अग्निषु च प्रतिपत्तयमद्यात्यान्तरात् ॥ ७३ ॥

दशमे उपराह्णे उप उपस्पृश्य शालाप्रवेशनम् ॥ ७४ ॥

दीक्षितानाम् ॥ ७४ ॥

शालाद्वार्येन्वारब्धेऽपि ह रतिरिति जुहोति ॥ ७५ ॥

तेषु समन्वारब्धेष्वेते आहुती जुहोतीति श्रुते. ॥ ७५ ॥

अपरामुपसृजन्निति ॥ ७६ ॥

आहुति, जुहोति ॥ ७६ ॥

उत्तरेण परिक्रम्यापरेण हविर्धानं प्रविश्यो-

त्तरस्य हविर्धानस्यापरकूचरीमालम्ब्य सत्रस्य-

र्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति ॥ ७७ ॥

शालाद्वार्योत्तरेण परिक्रम्यापरेण द्वारेण हविर्धानं प्रविश्य
उत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणामपरकूचरीमालम्ब्य सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति
सत्रस्य ऋद्धिरित्याहु सर्व एव दीक्षिताः ॥ ७७ ॥

उत्तरवेदिश्रोण्यां वोत्तरस्याम् ॥ ७८ ॥

सत्रस्यर्द्धिगानं कुर्वन्ति । वायव्याद्विफल्य. । द्याञ्जस्य
तुल्यत्वात् ॥ ७८ ॥

युवं तमिति दक्षिणस्याधोक्ष प्राञ्चो नि

ष्क्रामन्ति ॥ ७९ ॥

युवं तमित्यनेन मन्थेण दक्षिणस्य हविर्धानस्य अधोक्ष प्रा-
ञ्चो निष्क्रामन्ति । सदः प्रविश्य पूर्वेण आसनेषूपविशन्ति । पूर्वेण
द्वारेण सदः प्रविश्य धिष्ण्याऽभ्यधावेन आसनेषूपविशन्ति ॥ ७९ ॥

अहं गृह्णाति प्रजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्ते-

ण अह्नेसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरण-

भक्षणानि मनसा ॥ ८० ॥

कक्षेव्यानि ॥ ८० ॥

चतुर्होतृव्याख्यानं हेतुः ॥ ८१ ॥

शस्त्रं भवति ॥ ८१ ॥

गृहपतिरजानति ॥ ८२ ॥

होतृर्वाजाति गृहपतिर्याचक्षीत ॥ ८२ ॥

प्रतिगृणात्परात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो

यजमानेभ्यो ऽभूदिति ॥ ८३ ॥

चतुर्होतृव्याख्याने प्रतिगतः ॥ ८३ ॥

ग्रहोद्यं वदन्ति ॥ ८४ ॥

तत्र ज्ञायते किमिच्छत आह—

प्रजापतेरगुणाख्यानम् ॥ ८५ ॥

सङ्कुतो ऽधेवादात् प्रजापतिमेव तत्परिवदन्ते ॥ ८५ ॥

अप्रतिभायां वा तद्वादः ॥ ८६ ॥

प्रजापतिं परिवदितुं प्रतिभैष नास्ति तस्य विधिप्रतिषेधाम्ना-
यात् । तस्मादसदेतत् ॥ ८६ ॥

आश्वमेधिकं वा नामधेयात् ॥ ८७ ॥

आश्वमेधिकं वा ग्रहोद्यम् । कुत एतत् । नामधेयात् । नाम-
धेयं हि ग्रहोद्यमिति । तत्रैव प्रतीतिं जनयति ॥ ८७ ॥

अनस्तमिते गृहीत्वौदुम्बरीं वाचं यच्छन्ति ॥ ८८ ॥

तत्र प्रतिपत्तिपरिसमाप्त्युत्तरकालम् पक्षीसंयाज्यन्ते हि स-
न्तोत्थानम् । इयमेहनि सन्तोत्थानं क्रियत इति ॥ ८८ ॥

६१८ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

अस्तमिते निष्कम्यापरेणोत्तरवेदिमासते प्र-
तिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहरति ॥ ८९ ॥

घचनात् ॥ ८९ ॥

वाग्विसर्जनं सत्रकामेन ॥ ९० ॥

येन कामेन सत्रमारब्धं तेन वाग्विसर्जनं भसौ न. कामः
समृध्यतामिति ॥ ९० ॥

पृथक्कामेषु भूर्भुव इति ॥ ९१ ॥

वाग्विसर्जनम् । य उ अनेककामाः स्युर्लोककामा घा प्रजा-
कामा घा पशुकामा घा ऽनेनैव वाचं विसर्जेत् भूर्भुवः स्व-
रिति ॥ ९१ ॥

१ सुब्रह्मण्याहानं गृहपतेर्य वाह सुब्रह्मण्य उपा-
मा ह्यस्वेत्युक्त्वा समिदाधानम् ॥ ९२ ॥

यस्य यस्य सुब्रह्मण्याहानं स सुब्रह्मण्य उप माह्वस्येत्युक्त्वा
समिदाधानं करोति ॥ ९२ ॥

अप उपस्पर्शनाद्येतत्सत्तोत्थानम् ॥ ९३ ॥

सत्तोत्थानमिति नामधेयम् । तच्च संख्येयद्वारार्थम् । द्वारा-
जो ऽसत्तोत्थान इति ॥ ९३ ॥

अतिप्राह्वयां षोडशिसङ्केनेहमुच्यते—

अन्तराग्रयणौक्थ्या वागन्तुस्थानं ग्रहाणाम् ॥ ९४ ॥

आग्रयणौक्थ्याद्यन्तरेणागन्तव्यो ग्रहा प्राह्वः ॥ ९४ ॥

प्रतिःसर्वनेतिप्राह्वान्गृहीत्वा षोडशिनं स्वा-

१ मयघा गृहपतये ग्रहादिकं सत्तिष्ठणं प्रत्याह स करोतीत्यर्थः ।

द्विरेण चतुस्रक्तिनातिष्ठ युक्त्वा हीति वा ॥९५॥

तं वै प्रातः सवने गृहीयादाप्रयणं गृहीत्वेति वचनात् । ततः
पोडशिनं गृह्णाति । आदिरेण चतु-स्रक्तिना तिष्ठ युक्त्वा हीति वा
मन्त्रविकल्पः । अतिग्राह्यबहुत्वस्याभावाच्च बहुवचनमुच्चारणार्थ-
म् । अतिग्राह्यपोडशिनाः पौर्वापर्यं शाखान्तरात् । क्षयापि हि ग्रह-
णमाप्रयणायुत्तरमेव तं वै प्रातःसवने गृहीयादाप्रयणं गृ-
हीत्वेति ॥ ९५ ॥

माध्यन्दिने वाग्रयणादुत्तराः ॥ ९६ ॥

पोडशी गृह्यते । परंमपि हि भूयते । माध्यन्दिनेवैतः सवने
गृहीयादाप्रयणं गृहीत्विति ॥ ९६ ॥

धाराग्रहान्ते वाऽतिग्राह्यान् ॥ ९७ ॥

माध्यन्दिने वैतान्तसवने गृहीयादुक्तं गृहीत्वेति ध्रुवेः ॥ ९७ ॥

पूतभृतो वोपाकरिष्यन्पृष्ठम् ॥ ९८ ॥

पोडशिनं गृह्णाति । पृष्ठममुपाकरिष्यति ग्राह्याः गृह्यन्तीनि पो-
षविभाग । एवं चातिग्राह्याणां कालत्रयम् । पोडशिमहस्यं तु चत्वार-
ः कालाः । अन्तराग्रयणयोक्त्यौ तृतीयसवने कण्वपाठाच्चतु-
र्थः कालः ॥ ९८ ॥

अपो निधायः श्वदाभ्यग्रहणमीन्दुम्बरेण च-

तुःस्रक्तिना ॥ ९९ ॥

अंशुग्रहणे वाक्ये श्वदाभ्यग्रहणोक्तिः सधियोगेऽतिशयोक्तिः ॥ ९९ ॥

अशोस्तूष्णीः सर्वम् ॥ १०० ॥

वक्ष्यमाणकं पदार्थजातम् ॥ १०० ॥

अनुच्छ्वसंश्चेच्छन् ॥ १०१ ॥

वक्ष्यमाणकमेव ॥ १०१ ॥

अद्यादानां शुनिवपनोपमार्जनसकृत्प्रहरण-
ग्रहणहोमाह्निरण्यं चोपजिघ्रति ॥ १०२ ॥

अथ हिरण्यमभिव्यनकीति वचनात् ॥ १०२ ॥

उद्यम्य वा प्रहरणम् ॥ १०३ ॥

स चायं विकल्पः । यास्मै तुल्यत्वात् ॥ १०३ ॥

सत्प्रसहस्रसर्ववेदसत्राजपेयराजसूयविश्वजि-
त्सर्वपृष्ठयेषु ग्रहणमवकाश्यश्चेत् ॥ १०४ ॥

यजमान ॥ १०४ ॥

द्वादशवत्सतयो गर्भिण्यो दक्षिणा ऽसत्त्रे ॥ १०५ ॥

अदक्षिणात्प्राप्तसत्राणामसत्प्र इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

बभूवतो ऽदाम्यं गृह्णाति ॥ १०६ ॥

सन्नियोगशिष्टत्वाददाज्यस्य भूतिरिच्छयेभ्यो ॥ १०६ ॥

आसिच्य निग्राभ्याः पाते तस्मिंस्तूष्णीं त्री-

नः शूनवधायाग्नये त्वा गायतच्छन्दसमि-

ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १०७ ॥

अनुवागे निग्राज्यस्तूष्णीमामिच्य त्रीनशूनवधायाग्नये त्वा-
गायतच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रम् । मन्त्राभावात् तूष्णीमिति लोपि-
कवागुधारणप्रतिषेधः ॥ १०७ ॥

उपयामः सर्वत्राविशेषात् ॥ १०८ ॥

सर्वेष्वेवंश्ववधानेऽप्ययामो भवति । शुन एतत् । सर्वेर्दि-
गोषिष्टि । यथायं तयोपरितनयोरपि । तस्मादुपयामस्या-
पह्न ॥ १०८ ॥

किं च—

विप्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ १०९ ॥

विप्रहादित्यग्रहेषु च प्रतिषेधो भवति । तं वै नोपयामेन
गृहीयान्न येनो सादयेदिति । तथा आदित्यग्रहे तं वै नोपयामेन
गृहीयादग्रे होत्रेण उपयामेन गृहीतो भवतीति । तस्मादंध्यवधानं
प्रत्युपयाम इति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । उपयामः सर्वग्रहे-
ष्वेव भवति यन्नाप्यनाम्नातः । कुत एतत् । अविशेषेण हि भूयते ।
तद्य उपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते इति । विप्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च ।
एवं च सति घाजपेये सप्तदशसु सोमग्रहेषु उपयामः सिद्धो भवति ।
सम्प्रदाये पुनर्यत्रैवोपयामाग्नानं तत्रैव भवति नान्यत्र । नान्येनैव
सर्वविषयता भवतु । नैर्युच्यते । न ह्यपि विधिः यच्छब्दाभिमतस्या-
ग्राप्तानुवादोऽयम् । अंध्यवधाने तु विद्यमानत्वाद्नुपपन्नोऽनुमन्य-
ते । विप्रहादित्यग्रहे अनुपपन्नस्य प्रतिषेधः । तत्रोपयामो विद्यत एवे-
त्यभिप्रायः । उपयामगृहीतोसीन्द्राय स्वा वृहदने वपस्वत इत्यु-
च्यते । आदित्यग्रहेष्वपि उपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा गृहीत्वा
'द्विदेवत्याननु जुहोति इति सर्वविषयोऽयमुपयाम इत्यपमेवो-
च्यते । न हि विप्रहादित्यग्रहेष्वनुपपन्नप्रतिषेधो युज्यत इति ।
तस्मात्सर्वविषयता उपयामस्येत्येवं बोध्यमेव ॥ १०९ ॥

अनुष्टुप् इत्युक्त्वा धूनीत्युःशुभिर्वैशीनां त्वेति

गच्छन्नाहवनीयं तस्मै त इति जुहोति ॥ ११० ॥

तस्मै त इत्यनेन मन्त्रेण जुहोत्युदकम् ॥ ११० ॥

अःशून्त्सोमे निदधात्युशिक्षत्वमिति

प्रतिमन्त्रम् ॥ १११ ॥

रूपान्तरेणाषुहन्तार्यसोमे ततो हि गृहीतो इति ॥ १११ ॥

अंशुवदक्षिणा ॥ ११२ ॥

भवति ॥ ११२ ॥

उक्थ्यान्ते षोडशचरणमुपस्थाप्येनं यस्मान्न

जात इति चमसानुधीय ॥ ११३ ॥

उक्त्यप्रचारान्ते षोडशिवरणम् । यस्माञ्च जात इत्युपसायै-
मं चमसानुधीय पूर्वतरम् ॥ ११३ ॥

तृणाहिरण्यै स्तोत्रोपाकरणमुपास्तमयः सो-
मोऽत्यरेच्युपावर्त्तध्वमिति कृष्णेऽथ उप-
तिष्ठति ॥ ११४ ॥

तृणाहिरण्यैः षोडशिनस्तोत्रोपाकरणम् । अस्तमनसमये सोमो
त्यरेच्युपावर्त्तध्वमित्यनेन मन्त्रेण कृष्णेऽथ उपतिष्ठति ॥ ११४ ॥

इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणम् ॥ ११५ ॥

भवति ॥ ११५ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा ऽतिरात्रश्चेत्सौम्येन
सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्र ॥ ११६ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा षोडशिनः । अथैव च षोडशिनं स्या
परिसमाप्तिः । उत्तर अतिरात्रे विशेष उच्यते । सौम्येन सहाश्विनो
द्विकपालः कर्त्तव्यः । सर्वत्र ब्रह्मणाभ्यातो ऽथवाप्याद्विनो द्विकपा-
ल एव भवति ॥ ११६ ॥

अतिरात्र एवापरो विशेष उच्यते—

तयः पर्यायाश्चमसैश्चतुस्तोतः पर्यायः ॥ ११७ ॥

चमसैर्वागवर्वायास्त्रयः चतुःस्तोत्रपर्यैकः पर्यायः ॥ ११७ ॥

स्तत्रच—

हेतुः प्रथमं प्रथममुक्त्यवदितरेषु ॥ ११८ ॥

यत्प्रकारः ॥ ११८ ॥

तदन्ते चमसानुधीय स्तोत्रोपाकरणः

सन्धेः ॥ ११९ ॥

तेषां पर्यापाणामन्ते चमसानुज्ञीय सन्धिलोत्रोपाकरणम् ॥ ११९ ॥

होता शृसत्याश्विनम् ॥ १२० ॥

पर्यायान्तेष्वप्रवृत्त्याऽच्छावाकां मांभुविति होतरेयुच्यते ॥ १२० ॥

शास्त्रान्त आश्विनेन सर्वहुतेन चरति ॥ १२१ ॥

एकप्रदानश्चमसैः ॥ १२२ ॥

आश्विनो भवति चचनसामर्थ्योत्सर्वहुतश्च ॥ १२२ ॥

अश्विभ्यान्तिरोन्धानांऽ सोमानामनुवाच-

नप्रैषौ ॥ १२३ ॥

भज भवतः । एयोसिष्टोमे योद्धवतिरात्रयोः कतुपशवः कतु-
करण्य चोक्तम् । शेष संख्यायेषां ऽत्राभिहित इति ॥ १२३ ॥

ऐन्द्राग्नः सवनीयोऽन्वहम् ॥ १२४ ॥

भवति । स चायमन्हां गणधर्मः । तथा च विकृताधैकाहिस्ते-
ष्यपि भवति ॥ १२४ ॥

स्तोमापनं वा ॥ १२५ ॥

यथास्त्रं भवति ॥ १२५ ॥

एकादशिना वा विहताः ॥ १२६ ॥

भवन्ति ॥ १२६ ॥

अस्मिन् पक्षे—

द्वादश आद्यः ॥ १२७ ॥

भवति ॥ १२७ ॥

सर्वसमाप्तो वैन्द्राग्नो वा ॥ १२८ ॥

येति विकल्पः ॥ १२८ ॥

यावच्छेषमुत्तरेषु ॥ १२९ ॥

उत्तरेष्वहर्गणेषु एकादशानि यावच्छेषमालञ्छयन् ॥ १२९ ॥

काम्यं सत्त्रम् ॥ १३० ॥

नित्यवचनाभावात् । काम्यत्वे प्राप्ते काम्यग्रहणं पृथक्कामा-
नामप्यधिकारप्रज्ञाभार्यम् ॥ १३० ॥

अहीनि व्यूढच्छन्दसि दशरातस्य चतुर्थेन-

वमयोरेन्होराग्रयणग्रहणं प्रथमम् ॥ १३१ ॥

तद्यत्रैतद्व्याख्याहेन व्यूढच्छन्दसा यजत इति । व्यूढच्छ-
न्दश्चाहीनोस्ति यमङ्गीकृत्य तद्वातुदौतुच्छन्दसां व्यूहनमाग्नातम् ।
तत्र विशेषव्याचिख्यास्येवमाह । दशरातस्य चतुर्थेनवमयोराग्रय-
णग्रहणं प्रथमम् ॥ १३१ ॥

शुक्रस्य षष्ठसप्तमयोः ॥ १३२ ॥

प्रथमं ग्रहणं भवति । प्राथम्यं चेन्द्रवायवापेक्षया तोषांभ्यन्त-
र्योमापेक्षया । येनेवमाह । भवैतत्प्रज्ञातमेव षष्ठसप्तमहर्मेयति तदैन्द्र-
वायवामाद् गृह्णातीति प्रज्ञात एवाहस्यैन्द्रवायवामताद् द-
शेयति ॥ १३२ ॥

असादनमा पर्वेषां ग्रहणात् ॥ १३३ ॥

पूर्वेषां ग्रहणादर्षाणासादनं तस्य ॥ १३३ ॥

परिमार्जनभृति काले हिङ्कृत्य सादनम् ॥ १३४ ॥

यस्य हिङ्गारो विहितः । इतरस्य त्वहिङ्गुलैव ॥ १३४ ॥

अव्यूढो वा ॥ १३५ ॥

छन्दसां व्यूहनपक्षेपि वाप्यूढो भवति आदशाहः । एवमपि
भूयत इति ॥ १३५ ॥

उभयतोऽतिरात्रः ॥ १३६ ॥

अयं द्वादशाहो भवति । यास्वन्यतरतोतिरात्रतोक्ता सा धि-
कृतिविषया ॥ १३६ ॥

अतिप्रेषितेऽग्नीदाह श्वः सुत्यामिन्द्राग्नि-
भ्यां प्रव्रवीमि विश्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोम-
पेभ्यो ब्रह्मन्वाचं यच्छेति ॥ १३७ ॥

सर्वाभ्यैपानतीत्य वर्त्तत इत्यंतिप्रेषितो द्वापर्योजनोत्तरकाल
इत्यर्थः । तत्राग्नीदाह श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां प्रव्रवीमीत्येवमादि ।
अयं च श्वस्तनाऽहः शेषभूतः ब्रह्मन्वाचं यच्छेत्ययं त्वऽद्यतनस्यैव ।
प्रयोजनमैकाहिकेषु विकारेषु द्वादशाहिकेषु च यथार्थं प्रयोगः ॥ १३७ ॥

प्रायणीयेऽद्य सुत्यामेके प्राप्तकालत्वात् ॥ १३८ ॥

प्रायणीयोतिरात्रो द्वितीयेऽहनि परिसमाप्यते । तत्रपार्ष्टिकं
प्रथममहर्भवति । तेनैतदुच्यते ऽद्य सुत्यामिति वक्तव्यम् । प्राप्त एव
हि काल इति ॥ १३८ ॥

एवं प्राप्त आह—

न पूर्वशेषात् ॥ १३९ ॥

पूर्वस्यैवान्हः शेषभूतोऽयमतिप्रेषितः । ततश्च श्वःशब्देन
कर्मान्तरमुच्यते नाऽहरन्तरम् ॥ १३९ ॥

तस्माच्च श्वोभावात् ॥ १४० ॥

तस्माच्च कर्मणः । श्वःशब्देन कर्मान्तरमुच्यते ॥ १४० ॥

अचोदितत्वाच्च १४१ ॥

न चैवं विद्या चोदना विद्यते प्रायणीयेऽद्य सुत्यामिति वक्त-
व्यमिति ॥ १४१ ॥

अग्निमयेति च लिङ्गात् ॥ १४२ ॥

अथशब्द कर्मविषय । अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमान इति । अन्यस्मिन्नेवाऽहरन्तर घृतो होता अथशब्दनोच्यते । तच्च कर्मविषये अथशब्द उपपद्यते नान्यथति ॥ १४२ ॥

इदमद्य तावद्विचार्यते । किं प्रायणीयात् उत्तरमहस्वस्मिन्नेवाह-
श्वारब्धमद्यमुत द्वितीय इति । किं तावत्प्राप्तम् । सुतैजसोऽक्रम —

प्रायणीयादुत्तरमहः श्वः कालाभावात् ॥ १४३ ॥

प्रायणीयाद्व्यसितादुत्तरमह उत्तरदूर्गं इय आरब्धमद्य न तस्मिन्नेवाहति । कुत यततत् । कालो हि न सम्भवेत् । अथ प्रा-
येवाच्च प्रवृत्ताः प्राग्नुवाककाल । तथोपाश्वन्तर्यामयोस्तपोरुदिते
ऽन्यतरे जुहोत्यनुदिते-यतरमिति कालो न सम्भाव्यते । इय पुन
कियमाणे सम्भवति ॥ १४३ ॥

एव प्राप्तमाह—

न सम्पच्छरुतेः ॥ १४४ ॥

नैवेद्ये अथ आरब्धमद्यमिति अद्यैवारब्धते । कुत एतत् । स-
म्पच्छरुतिर्हि भवति । पद्विंशदहो वा एव यद् द्वादशाहं पद्विंश-
शदवाहारा वै वृहती तद् वृहतिमभिसम्पद्यत इति । तथैवमुपपद्यते ।
इयस्मिन्ने अह्न्यारम्भे न पद्विंशद्विर्भ्यवतिष्ठेत् । तत्र सम्पच्छरुतिरपि
राध ॥ १४४ ॥

कालो वचनात् ॥ १४५ ॥

य पुन कालवाध स वचनादिति ॥ १४५ ॥

इति श्रीकौषाध्यायकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये
द्वादशाहो द्वादशाध्यायश्च समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

उक्तोद्गाहः । तत्सन्निधायेव गवामयनस्य पराममर्शोस्ति ।
सौर्ये द्वितीयं पशुमालभते वैपुयते हन्प्राजापत्यं महाप्रत इति गवाम-
यनमेव तावद्वारभ्यते । पूर्वं धर्मप्रापयर्थमधिकरणम् ।

द्वादशाहधर्माः सत्तेषु तद्गुणदर्शनात् ॥ १ ॥

द्वादशाहिका धर्माः सत्तेषु प्रयत्नन्ते । सप्तात्मकाः सत्तेषु त-
द्गुणा द्वात्र हृदयन्ते । अभिप्लव पूर्वं पुरस्ताद्विपुयत उपयस्ति पृष्ट्यमु-
त्तरमिति । तथा पृष्ठमुपरिष्ठाद्विपुयतः पूर्वमुपन्तीति चेति । पौर्वा-
पर्यविधिपदे वाक्ये द्वादशाहिकं पृष्ठं दर्शयति । न्यायस्तु पूर्वमुक्त
एव सामर्थ्यात् गुण एव गुणमनुग्रहीतु समर्थो गान्धर्वः ॥ १ ॥

गवामयनार्थैकाष्टकायां दीक्षा ॥ २ ॥

एकाष्टकायां दीक्षेतेति वचनात् ॥ २ ॥

फाल्गुनीपौर्णमासे ॥ ३ ॥

अत्रापि हि वचनम् । फाल्गुनीपौर्णमासे दीक्षेतेति ॥ ३ ॥

चैत्र्याम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासे दीक्षेतेति वचनादेव ॥ ४ ॥

चतुरहे वा पुरस्तात्प्राक्पौर्णमास्याः ॥ ५ ॥

पौर्णमासी च फाल्गुनी सा ह्यत्र पूर्वमभिहिता । तस्याः पुर-
स्ताच्चतुरहं दीक्षेत । एव मपि हि धूयत । प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे
दीक्षेतेति ॥ ५ ॥

चैत्र्यानन्तर्यात् ॥ ६ ॥

चैत्री वा चतुरहविषेपणत्वेन प्रतिपत्तव्या सा ह्यनन्तरमेव
भूयते ॥ ६ ॥

सर्वा वाविशेषात् ॥ ७ ॥

सर्वाः पौर्णमास्यश्चतुरहविषेपणत्वेन प्रतिपत्तव्याः विषे-
षान्तरमात्रम् । एव च पौर्णमासीत्यद्, सर्वत्र प्रवर्त्तमानो न सङ्को-
चितः स्यात् ॥ ७ ॥

माघी वा क्रयश्रुतेः ॥ ८ ॥

घातद् पक्षान्तरविग्रहे । माघी वा चतुरहवितेपणम् न
पौर्णमासीमात्रम् । एव हि भूयते । प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षिणा-
नामेकाएकायां क्रय सम्पद्यत इति । एकाएकानाम माघशुक्ला-
ष्टमी ॥ ८ ॥

कुत एतत्—

लोकप्रत्यायात् ॥ ९ ॥

एषा हि लोके एकाएकेति प्रसिद्धा ॥ ९ ॥

किं च—

अर्थवादाच्च ॥ १० ॥

अर्थवादश्च भवति । ता उत्तिष्ठन्त ओषधयो घास्यन्तयेनूति-
ष्ठन्ति । तान्दीक्षितानुत्तिष्ठन्त ओषधियनस्पतीनां प्ररोहो भवति । त-
द्यमुपपद्यते । तथा तक्ष्णोमिनन्दमाना अगभृद्यमभ्यवयन्ति । एत-
दप्येवमेव घटने । पनस्पतिप्ररोहो ऽवामभिगमन्त चैत्रोद्देक्ष एव स-
पति । तस्मात्माघीचतुरहविषेपणम् ॥ १० ॥

पद्मानेपद्गातारमन्वारभेरन्श्येनोऽसि गा-
यत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारय
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्च्छन्दा ऋषुरसि जगच्छन्दा
इतीतरयोः सवनान्तेषु जयन्ति मयि भर्गो

मयि महौ मयि यशो मयि सर्वमिति ॥ ११ ॥

यद्व्यवचनोपदेशात्सर्वे यजमानाः उद्गात्रालम्भसवनान्तजपा-
न् कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सर्वत्रैके ॥ १२ ॥

सर्वत्रैक एनदिच्छन्ति ॥ १२ ॥

कुत यतः—

जयतिशब्दात् ॥ १३ ॥

पुरुषोऽहं नारायण प्रजाप्रति ह वा च यजस्व यजस्वैषमुक्त्वै-
तत्सर्वमभिहितमिति ॥ १३ ॥

न प्रकरणात् ॥ १४ ॥

नैतदेवं सर्वत्रैतदिति । येन गवामयनं प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । यजति
शब्दोऽप्यत्र गृह्यते प्रकरणमपि । तस्माच्च सर्वत्रैतदुद्गात्रालम्भः सव-
नान्तजपश्च । गवामयनधर्मत्वादेकाहिकेत्यपि प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अभिप्लवः पडहोऽग्निष्टोमौ प्रथमान्त्या

उक्थ्या इतरे ॥ १५ ॥

पण्यः सन्ध्यामभिप्लव इतीयं वैदिकी सन्ध्या । संध्यामात्रनिर्देशाद्वाऽत्र
संस्थासुवैकाहिका । एवं ह्याहाऽग्निप्लवस्त्रह इत्यादिज्योतिर्गौरायुरि-
ति । ज्योतिरादय एव प्रतिलोमानुलोमाः । तथा चाग्निष्टोमौ प्रथमा-
भ्यां भवतः उक्थ्या इतरे । एवं चात्र नास्ती धर्मा एकाहिका भवन्ति
न ह्यादशाहिकाः । सत्रगणधर्मास्तु प्रवर्तन्ते एव ॥ १५ ॥

अतिरात्राच्चतुर्विंशमहरग्निष्टोम उक्थ्यो वा ॥ १६ ॥

अतिरात्रादचमिनाश्चतुर्विंशमहः संज्ञकोऽग्निष्टोम उक्थ्यो वा
भवति । गवामयनिकश्चायम् । ततश्च द्वादशाहिका अपि धर्माः
प्रवर्तन्ते ॥ १६ ॥

चत्वारोभिप्लवाः पृष्ठ्यश्च मासः ॥ १७ ॥

एवं चत्वार उत्तरे ॥ १८ ॥

मासा भवन्ति ॥ १८ ॥

पष्ठे त्रयोभिप्लवाः पृष्ठ्यः ॥ १९ ॥

पष्ठे मासेऽभिप्लवाः ह्ययः पृष्ठ्यश्च ॥ १९ ॥

अभिजिदग्निष्टोमः ॥ २० ॥

ननु चायमग्निष्टोमसंख्य एवाभिजित् किमुच्यते अग्निष्टो-
म इति । उच्यते । अग्निष्टोमग्रहणादभिजिदन्तरं तत्संज्ञकं ग्रामय-
निकमेतत् । अतश्चात्र द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्तन्ते ॥ २० ॥

त्रयः स्वरसामानोऽग्निष्टोमा उच्यन्ते वा ॥ २१ ॥

स्वरसामसंज्ञकास्तयो भवन्ति अग्निष्टोमा उच्यन्ते वा ॥ २१ ॥

अग्निष्टोमो त्रिपुवान् ॥ २२ ॥

त्रिपुषासंज्ञकोऽग्निष्टोमो भवति ॥ २२ ॥

प्रातरनुवाकः सन्धिबेलायामुदितं यथोक्तं वा ॥ २३ ॥

दिवाकीर्त्यमेतदहमवतीति श्रूयते तेनैव उच्यते सन्धिबेला-
यामिति । यद्येवम् नेयता चाद्वयपरिप्राप्तकालाधः शक्योऽप्यु-
पेतुम् । दिवाकीर्त्येना हि द्वादशविधया । अस्य द्वादशं दिवा कीर्त्य-
त इति । दिवा कीर्त्यत इति दिवा कीर्त्यम् । कीर्तनशब्दधोष्वा-
णार्थो नानुष्ठानार्थः । एवं चेद्यथोक्तमेवेत्यवधार्यते ॥ २३ ॥

सौर्य उपालम्ब्यः ॥ २४ ॥

सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते यैषुवतेहप्रिति यचनात् ॥ २४ ॥

उदुत्यमिति ग्रहग्रहणमतिग्राह्यवद्भक्षवर्जम् ॥ २५ ॥

मतिग्राह्यस्य विधिर्भवति भक्षवर्जमस्य ॥ २५ ॥

पूर्वपक्षं प्रतिलोमम् ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षे प्रातिलोम्येनोत्तरे भवति ॥ २६ ॥

अत्र विशेषमाह—

अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्निष्टोमः ॥ २७ ॥

स च—

सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेतिग्राह्याः ॥ २८ ॥

भवन्ति । यत्तदपि आग्निष्टोमग्रहणाद्विश्वजिदग्निष्टोमं नैकाहिक इति । एकाहिकस्य हि अग्निष्टोमग्रहणं न करोत्याचार्यः कृतं च । तस्माद्विश्वजिदग्निष्टोमं गवामयनिकमेतत् । अतश्च द्वादशाहिका अप्यत्र धर्मा भवन्ति ॥ २८ ॥

पष्ठे मासे त्रयोभिप्लवा गोऽआयुषी दशरात्रो

महाव्रतमग्निष्टोमः ॥ २९ ॥

अत्र दशरात्रे द्वादशाहिको महाव्रतं गवामयनिकं येषा एकाहिकाः ॥ २९ ॥

महाव्रते विशेषमाह—

प्राजापत्य उपालम्भ्यः ॥ ३० ॥

भवति । प्राजापत्यं महाव्रत इति वचनात् ॥ ३० ॥

ग्रहं गृह्णाति विन इन्द्र वाचस्पतिं विश्वक-

र्मन्निति वाऽतिग्राह्यवत् ॥ ३१ ॥

गृहीतस्य विधिर्मवति ॥ ३१ ॥

उप मा यन्तु मज्जयस्सनीडा उप मा जुक्षर-

प मा मनीषा प्रियामहं तन्वं पश्यमानो मायि रमो

देवानां तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति भक्षणं यज-

मानैः, पृष्ठयोपाकरणं ऽवाणेन शततन्तुना ॥ ३२ ॥

२मौञ्जास्तन्तवो वैतसं वादनम् ॥ ३३ ॥

वशीपूपविशन्ति प्रेङ्खे होता फलके ऽध्वर्युः

प्रतिगृणाति ॥ ३४ ॥

प्रेङ्ख शब्देन दोलोच्यते ॥ ३४ ॥

उद्गातासन्धां प्रादेशपाद्याः सोमासन्दीवत् ॥ ३५ ॥

अन्यदन्तर्वेदि ॥ ३६ ॥

* यथयमाणां कर्म भवति ॥ ३६ ॥

अभिगराऽपगरो ॥ ३७ ॥

अभिगरो दीक्षितस्तुतिः । अपगरश्च निन्दा ॥ ३७ ॥

तदेवमुक्तम्—

३आक्रोशत्येकः प्रशंसत्यपरः ॥ ३८ ॥

पुंश्चलूग्रहचारिणावन्योन्यमाक्रोशतः ॥ ३९ ॥

पुंश्चमृजंघनचपला स्त्रीः ॥ ३९ ॥

शूद्रार्यां चर्मणि परिमण्डले व्याप्यच्छेते ॥ ४० ॥

१ वाणो महति धीणा यतं तन्तवो यस्यासौ शततन्तुः, तेनोपाकरणम् ।

२ अस्मिन् वाणे मौञ्जास्तन्तवो घृतसदृशसम्बन्धि वादनमित्यर्थः ।

३ एकः सन्निधौ निन्दामपरश्च स्तुतिं करोतीत्यर्थः ।

४ पुमांसं पुमांसं प्रति चलतीति पुंश्चमृ वेदवा, सा च प्रहचारी च परस्पर निन्दां कुरुतः ।

निमित्तसप्तमीयम् । चर्मणि निमित्तभूते ॥ ४० ॥

२जयत्यार्यः ॥ ४१ ॥

३मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृत्ते मिथुनः

सम्भवति ॥ ४२ ॥

क्षत्रियः सन्नाहयति दक्षिणां वेदिश्रोणि-

मपरेण ॥ ४३ ॥

सप्तहस्तक्रियां कारयति । कारिते आध्ययेणा क्षत्रियः स-
प्तहस्तेति ॥ ४३ ॥

मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति ॥ ४४ ॥

क्षत्रियाय ॥ ४४ ॥

तूष्णीमन्येभ्यः ॥ ४५ ॥

पशुयजनोपशोषात्रिशय । अन्यशब्दस्य समामजातीयस्यापा-
रक्षित्येभ्यः ॥ ४५ ॥

त्रिः समन्तं परियन्ति शालामपरेण चात्वा-

लं वशाचर्मकटे विशाल्यां वा स्तीर्णमुच्छ्रि-

तां वा विध्यन्त्यनिप्लवम् ॥ ४६ ॥

कटे मास्तीर्णं विशाल्यां वा शनिभूतवन्न विध्यन्ति
क्षत्रियाः ॥ ४६ ॥

१ शुद्धत्रैवर्णिकी पशुले चर्मणि व्याप्यच्छने विदुःसमात्माभिमुखं
माकर्षणं कुवात, मशीयमिदं मशीयमिदमिति स्वर्धेया क्षामिमुख
बलादाकर्षणं कुवात इति यावत् ।

२ तपोऽग्नेयर्षिषो जयतीत्यर्थः ।

३ पशुले चर्मणि मार्जालीयं दक्षिणेन क्रीपुर्मांसाविश्रयं ।

दक्षिणेन चर्मयन्ति त्रिविद्भ्वा पुरस्ता-

द्विमोचनम् ॥ ४७ ॥

पित्तानस्य ॥ ४७ ॥

१सदः सूक्तिषु दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ ४८ ॥

२अग्नीध्रमपरेण श्वभ्रं सवालधानेन चर्मणा

ऽवनह्य वालधानेनाहन्ति ॥ ४९ ॥

पालधानं पुच्छमुच्यते ॥ ४९ ॥

३गोधात्रीणाकाः काण्डवीणाश्च पत्न्यो वा-

दयन्ति ॥ ५० ॥

उपगायन्ति ॥ ५१ ॥

स्तोत्रस्पोषणं कुर्वन्ति ॥ ५१ ॥

अन्यांश्च दाद्वान् कुर्वन्ति ॥ ५२ ॥

ये केचन गानप्रसिद्धा मूर्च्छनादयः ॥ ५२ ॥

उदकुम्भान् शिरस्तु कृत्वा मार्जलीयं दास्यः

१ चतुः स्त्रिंशं शक्तिषु ये केचन पुर्याः धन्ति ते दुन्दुभीन्वा-
दयन्तीत्यर्थः ।

२ अग्नीध्रस्यापरेण गते आत्मा श्वपुच्छेन चर्मणा व-
द्व्या पुच्छेनाहतीत्यर्थः ।

३ गोधाचर्मणा नद्या वीणा गोधावीणाकाः, काण्डः शर इत्यु-
च्यते, तन्मन्यो वीणाः, ता उभयविधावीणाः सूर्याः पत्न्यो पादय-
न्ति, स्तुभिः सन्निपन्ता उपयागयन्तीत्यर्थः ।

४ मर्चलभेरीपटहादिजम्पानग्यानापि शब्दान् लोकाः सुपन्ती-
तिभावः ।

परियन्ति ॥ ५३ ॥

वाचयत्येनाः पर्यायादिषु ॥ ५४ ॥

एतादास्यः पर्यायादिषु वाचयति ॥ ५४ ॥

हैमहा३ हैमहा३ इति ॥ ५५ ॥

पर्यायानिदानीमाह—

गात्रो हारे सुरभय इदं मधु गात्रो गुल्गुलु-
गन्धय इदं मधु गात्रो घृतस्य मातर इदं
मधु ता इह सन्तु भूयसीरिदं मधु तकात्रयं
प्लवामय इदं मधु शम्पा प्रतरतामि वेदं मधु
न वै गात्रो मन्दारस्य गङ्गाया उदकं पपुः
पपुः सरस्वतीनदी ताः प्राच्य उज्जिगा-
हीर इदं मधु निर्गीर्य सर्वा आधीरिदं मधु
मध्वित्याकर्षैः कुशैर्यथेदं मध्विति ॥ ५६ ॥

एवं मध्वित्याकर्षैः कुशैरिति सर्वत्रानुपदः ॥ ५६ ॥

अपसव्यं प्रदक्षिणं चास्तोत्रान्तात् ॥ ५७ ॥

दास्यः परियन्ति ॥ ५७ ॥

त्रिखित्री ॥ ५८ ॥

अपसव्यं प्रदक्षिणं च परिगमनम् ॥ ५८ ॥

१ अप्रदक्षिणं सह्यपरियन्ति ततः प्रदक्षिणं सह्यपरियन्ति म-
हामतस्य स्तोत्रस्य समाप्तिं यावत् ।

निषिच्य मार्जालीये पूर्णा निदधति ॥ ५९ ॥

निषिच्य पत्र छचन प्रदेशे मार्जालीये पूर्णा निदधति
दास्यः ॥ ५९ ॥

अभिगरादिस्तूयमाने सर्वं क्रियते ॥ ६० ॥

स्तूयमाने महाग्रतस्तोत्रे । महाग्रतपदश्च एकः क्रतुप्रतिपा-
दकः महाग्रतमग्निष्टोम इति । अपरं स्तोत्रपर्यायः महाग्रतं न स्तूयतेति
अत्र च धूयते इति । स एव सवत्सरस्त्रिगहाग्रतश्चतुर्विंशो महाग्रतं
विपुवति महाग्रतं महाग्रतपदमहाग्रतमिति । त्रिष्वपि क्रतुषु महाग्रत-
स्तोत्रं मघतीनि संप्रदायः । महाग्रतपदमहाग्रतमित्यपरे । एष हि धूयते ।
त्रिमहाग्रतं प्रकृत्य ते तेजस्विन आस्तुः सत्यवादिभ्यः सशितग्रताः यैस्तु
स्त्रिमहाग्रतपदमनुष्ठितमग्नये आचार्या इति । अथ ॥ उ द्वैनमप्येतर्हि
तथापेर्युयथा तैरनुष्ठितम् । एषां दोषमाह । यथा अपादमुदकं वासितो
विमृष्येदयं द्रव्यं ते विमृष्येयुः । अतश्च उपर्युपयन्ति महाग्रतक्रतौ म-
हाग्रतं स्तोत्रमिति धर्महासने दोषमुद्राव्य महाग्रते महाग्रतस्तोत्रं वि-
दधाति । अतश्च विकल्पो न महाग्रतपदमहाग्रतमिति ॥ ६० ॥

अतिरातः श्वः ॥ ६१ ॥

मातरादपाच्यमिति चेत् । उच्यते । सवत्सरस्तूयारपूर्णे
संवत्सरे ऽनिरात्राभावा मा भूदित्यनिरात्रमहणत् । यद्येयमतिरातः
किमिति भवति । अर्घतद्वहस्येति यद्वैपुषर्गमिति पञ्चनाम् ॥ ६१ ॥

तिस्रोऽनूबन्ध्या मैत्रावरुणी वैश्वदेवी वार्हस्पत्याः ॥ ६२ ॥

अत्र च द्रव्याभ्यासो न कर्मयदुत्पद्यते । अत्र्यस्तरूपमेषां कर्म
प्रकृतापेक्षयात् ॥ ६२ ॥

संवत्सरावरेषु सत्तेष्वसारस्वतेषु सहस्रदाक्षि-

णावरेषु च ॥ ६३ ॥

क्रतुषु तिस्रोऽनूबन्ध्या गच्छन्ति । एवं धूयते स यः सदृशं वा
भूयां वा दद्यात्त एनाः सर्वा गालमतेति । तथा अथो ये दीर्घं सान-

मासीरं संवत्सरं वा भूयो वा त एनाः सर्वा भालमेरुविति ॥६३॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रो-
णौ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनम् ॥ ६४ ॥

भयतीति सुप्रशेषः ॥ ६४ ॥

परन्यश्च ॥ ६५ ॥

धपने नामिसंघट्यन्ते ॥ ६५ ॥

तैधातव्युदवसानीया सर्वत ॥ ६६ ॥

सर्वत्र ग्रहणेन संवत्सरानि अस्मदस्त्रतामि सहस्रदक्षिणाय-
राश्च कृतवो गृह्यन्ते । तुल्यं हि प्राक्षणमभानूबन्ध्या विधायकं सै-
धातवीया विधायकं च ॥ ६६ ॥

अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठ्य-
शमनीयः ॥ ६७ ॥

अवभृथग्रहणं समाप्त्युपलक्षणार्थम् । गनु आग्निष्टोम एव
मयति संख्यान्तरस्यानुकायात् स्वयंमग्निष्टोमग्रहणम् । उच्यते ।
गुणकामानां प्रवृत्तिश्चानार्थमित्यदोषः । पृष्ठ्यशमनीय इति च
संज्ञा ॥ ६७ ॥

सहस्रदक्षिणो वा ॥ ६८ ॥

वा प्राकृतदक्षिणः ॥ ६८ ॥

एकाहमेके ॥ ६९ ॥

इच्छन्ति ॥ ६९ ॥

सत्तार्कं प्रकरणात् ॥ ७० ॥

स च पृष्ठ्यशमनीयः सत्रस्याङ्गं भवति । तस्मिन् प्रकृत्य धूयते

भवभृषाबुदेत्य ज्योतिष्टोमाऽग्निष्टोमः पृष्ठ्यशमनीय इति ॥ ७० ॥

किं च—

फलाऽश्रुतेश्च ॥ ७१ ॥

न चात्र फलं श्रूयते । तस्मादपि सत्राद्भम ॥ ७१ ॥

न फलं न्यायात् ॥ ७२ ॥

नैतदेवं सत्राद्भमिति । न्यायेन हि फलमत्र परिकल्पते ॥ ७२ ॥

कालप्राधान्याच्च ॥ ७३ ॥

अपि चाऽस्य कालः प्रधानः शब्दः सत्राबुदयसायेति । एवं प्राप्ते पुनर्व्याचक्षते । सत्राद्भमेऽत्र प्रकरणात् । फलयत्सत्रसन्निधौ तद्भूतैव व्याख्या एव च फलं न कल्पयितव्यं भवति । पृष्ठशमनीय इति चार्थानुगता संज्ञा । पृष्ठानां सत्र नियुक्तानामुपशान्तभ्रमाणां शमनं करोतीति पृष्ठशमनीयः । सारस्वतं तु च प्रतिषेधात् । न-पृष्ठशमनीयानि सारस्वतानीति ॥ ७३ ॥

सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नधन्रोहिणीमुप-
ध्वस्तामप्रवीतामतिरेचयति तिरूपां वा ॥ ७४ ॥

अदीनः सहस्रदक्षिणस्त्रिरात्रस्तत्र प्रतिविभागेन प्रत्यहं दक्षि-
णापधनं दक्षिणानयत्रादिर्णीं पर्याप्तरोपध्वस्तां नप्रवीतामतिरे-
चयति । तिरूपां चेति विवरणः । एवमेव हि श्रूयत इति ॥ ७४ ॥

आघेहन् प्रथमां नयेदन्त्ये वा पश्चात् ॥ ७५ ॥

आघेऽहनि पक्षे गर्वां प्रथमां नयेत् । अन्त्ये वाऽहनि पश्चा-
दिति ॥ ७५ ॥

हविर्धानाग्नीध्रान्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्राप-

पत्याजिघ्रेति ॥ ७६ ॥

हविर्धौनाग्नीध्रान्तरव्यधस्वितामेतां रोहिणीं द्रोणकलशमा-
प्रापयत्वाजिघ्रैत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७६ ॥

इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो
जपति ॥ ७७ ॥

प्रत्यगाशीर्योगेपि सति यजमानप्रदणं क्रियते । रोहिणीसंस्का-
रोऽपि मिति भाष्ययुर्मां भूदि ॥ ७७ ॥

वोचेरिति वान्ते ॥ ७८ ॥

मन्त्रस्य श्रूनादिति विकल्पः ॥ ७८ ॥

सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात् ॥ ७९ ॥

त्रिज्योष होतृज्यस्तिस्रस्तिस्र उपादाय रोहिणीं दशमीं कृत्वा
होत्रे दद्यात् ॥ ७९ ॥

उन्नेतारौ वाकृत्वानाश्रावयते ॥ ८० ॥

हौ चोन्नेतारौ, कुर्षीतेति वचनात् । तयोश्च यतरोऽनाध्यापयेत्
तस्मा एतां दशमीं दद्यात्, होत्रे वेति विकल्पः । उन्नयनस्तु विभागेन
कुर्षीते ॥ ८० ॥

दशदशाऽभेदन दक्षिणा दद्यात् ॥ ८१ ॥

अन्यूना दशतो नयेदिति वचनात् । अत्र च द्योदकापाधेन
दशतीनां दानमनुष्ठेयम् ॥ ८१ ॥

अनूवन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेनाम् ॥ ८२ ॥

दशमीमिति सूत्रेणैव ॥ ८२ ॥

उदवसानीयायां वा ॥ ८३ ॥

वेतिविकल्पः ॥ ८३ ॥

अन्यदिच्छन् ॥ ८४ ॥

विकल्पः ॥ ८४ ॥

अहर्गणे व्युक्रामताद्यन्वहम् ॥ ८५ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ८५ ॥

वसतीवरिग्रहणं च ॥ ८६ ॥

अन्वहमेव कर्त्तव्यम् ॥ ८६ ॥

एके माध्यन्दिने ऽवनीय ॥ ८७ ॥

वसतीरधिग्रहणं च अन्वहमेव कर्त्तव्यम् । एके माध्यन्दि-
नेऽवनीय वसतीवरिग्रहणं कुर्वन्ति । एके परिहारकालं पवेति विक-
ल्पः । माध्यन्दिनेऽवनीय ॥ ८७ ॥

इति श्रीव्याख्यायककृतौ कात्यायनभाष्ये

त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

वाजपेयः शरद्यवैशस्य ॥ १ ॥

नरामयनमभिहितमिदानीमवसरमाप्तो वाजपेयो ऽनुधिधेय ।
वाजपेयः इति कर्मणामधेयम् न हि द्रव्ये शुण्यो वा प्रसिद्धिरस्य ।^१ स
च शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेतेति वचनात् । अवैद्यस्ये-
ति शास्त्रान्तरात् । लिङ्गाच्च । अथ यदि ब्राह्मणो यजत यदि वा दा-
ज्यो यजेतिति विशेषविधानम् ॥ १ ॥

उभयतः शुक्लपक्षौ बृहस्पतिसेवेन यजते ॥ २ ॥

वायुचरो शुक्लपक्षौ तयोर्बृहस्पतिसवः ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमेन वा ॥ ३ ॥

यजतीति विकल्पः ॥ ३ ॥

द्वादशवा ॥ ४ ॥

उभयतः शुक्लपक्षान्यजते ॥ ४ ॥

तत्र च—

१ पुरस्तादयुक्षु ज्योतिष्टोमः पार्थिकानीतरेषु ॥ ५ ॥

अयुक्षु पक्षेषु पार्थिकानीति ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं पार्थिकान्युपरि ॥ ६ ॥

उपरिष्टाप्रतिन्योभ्येन । अयुक्षु पार्थिकानि । युक्षुच ज्योतिष्टो-

---

१ शुक्लं पक्षे ऽयुग्मेषु प्रथममृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशेषु
षट्सु दिनेषु ज्योतिष्टोमः, युग्मेषु द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टदशमद्वादशेषु
च, पृष्ठे मध्यम्याहनि भवन्तीत्यर्थः ।

मः । पार्ष्टिकान्यपि प्रातिलोभ्येन त्रयस्त्रिंशारम्भणानि भवन्ति ॥ ६ ॥

१ सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः ॥ ७ ॥

उभयतो यजते, तेषां च संस्थाभात्रापनयः ॥ ७ ॥

, प्रतिलोभमुपरि ॥ ८ ॥

उपरिष्ठात्प्रातिलोभ्येन ज्योतिष्टोमादरभ्येति । अत्रांश्वदाश्व-
प्रहणं राजसूयसोमोपदेशाद्भवति । पार्ष्टिकेष्वसन्नूत्याश्च भवति ।
अतिप्राह्मप्रहणमपि इत्यहसंयोगाच्च भवतीति सम्प्रदायः ॥ ८ ॥

२ नानादीक्षाः परियज्ञाः कालभेदात् ॥ ९ ॥

पार्ष्टिकानां तन्त्रेण दीक्षाः कृताः । इहपि तथैव मा भूयन्ति-
ति नानादीक्षात्वमुच्यते । तत्कृतः । कालभेदात् । भिन्नां ह्यत्र
काल इति ॥ ९ ॥

सप्तदशदीक्षाः ॥ १० ॥

परियज्ञानां दीक्षाः प्राप्ता एव । एतास्तु याजपेयस्य ॥ १० ॥

देवसन्नितरिति जुहोति यजत्यादिषु ॥ ११ ॥

स कर्मणः फलेशः पुरस्तादेताः सावित्रीमाहुर्नि जुहोतीति
यजन्तात् । कर्मशब्दः प्रापणं यजतिष्वेव पठंत इत्यभिप्रायः । तेन य-
जाद्यादिष्वित्युक्तम् ॥ ११ ॥

सकृद्दीक्षारम्भे कर्मकत्वात् ॥ १२ ॥

अस्तु दीक्षाधारम्भे सकृदेव होतव्या । कुत पतत् । कर्म-
कत्वात् । कार्यकत्वादित्यर्थः । यत् किं कार्यं दीक्षाणां पुरुषसंस्था-

१ भयं योभयतो राजसूयान्तर्चर्तिभिः पवित्राग्निप्रेक्षणायादि-
भिः सप्तभिर्नक्षत्रभिर्वा सोमयागैर्यजेताग्निष्टोमसंस्मरित्यर्थः ।

२ उभयतो विहिताः परियज्ञा इहस्पतिसवाद्यः पृथग्दीक्षा भ-
वन्तीत्यर्थः ।

२ इति । यजत्पादिषु पुनर्येवाजपेधाद्गमूना यजतयो धीक्षणी-
यादय तेभ्येव न तदङ्गभ्यपि मजादिषु । न हि त साक्षाद्भा-
जपेयस्य ॥ १२ ॥

ऋयणवेद्यारम्भणप्रवर्ग्योत्सादनाभिप्रणयन-
हविर्धानाग्नीषोमाणाः सदआग्नीध्रधिष्ण्य-
निग्ननवसतीवरिग्रहणपरिहरणेषु च कर्मा-
न्तरत्वात्प्राक्सुत्याया. ॥ १३ ॥

ऋयणादीनि प्रागेव सुत्याया मयन्ति । यजतिविशेषणमेतत्
प्राक्सुत्याया इति । अयाग्नीषोमीयेण पशुना चरित्वैतामाहुतिमु-
त्पद्यन्तीति घञनात् ॥ १३ ॥

सोमात्क्रीयमाणात्सहित दक्षिणतः सीत्सेन
परिस्तुतः ऋयण केशवात् ॥ १४ ॥

मजतीति सूत्रशेष । केशवो वीर्यकेश पण्ड इति केचित् ।
परिस्तुतःसुरोच्यत ॥ १४ ॥

तद्वद्रव्याणां वा ॥ १५ ॥

परिस्तुद्वद्रव्याणां वा ऋयणं परिस्तुतो वेति विवरणम् ॥ १५ ॥

पर्युह्यमाणेऽनुहरणम् ॥ १६ ॥

पर्युह्यमाणो सामे परिस्तुतस्तद्वद्रव्याणां वाऽनुहरणम् ॥ १६ ॥

दक्षिणेन प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वाऽपरेन्ते नेष्टा
सुरां करोति ॥ १७ ॥

दक्षिणेन हरेण विमिते प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वा सुरा-
मपरेन्त नेष्टा करोति । यदि न पक्वा तत पच्यत ॥ १७ ॥

१ तानि च 'शप्पतोऽकमलाजानम्रदु' सङ्गानि ।

स्वरं कृत्वा नाराशंसस्थाने ऽपरम् ॥ १८ ॥

१ करोतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

दक्षिणतः सन्धिं करोति ॥ १९ ॥

दक्षिणतो हविर्धानस्य कुक्षारं करोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यूपवेष्टनं सप्तदशभिर्वस्त्रैर्व्युद्ग्रन्थनं वा
परिव्ययणकाले ॥ २० ॥

सप्तदशभिर्घोसोमिर्यूपो वेष्टितो वा विप्रथितो वा भवतीति
धचनात् । व्युद्ग्रन्थनं च अयश्चूलकरणम् । तच्च परिव्ययणकाले
परिव्ययणादुत्थारं परत, आगन्तुकत्वात् ॥ २० ॥

श्वो वा सवनीयेषु ॥ २१ ॥

यूपवेष्टनं भवति । तत्र हि वाजपेयशब्दो वर्त्तते । वा जग्नी-
षोमीय एव व्युद्ग्रन्थनं फलव्यर्थम् । यूपसंस्कारवात्तस्य तदुद्देशेन
विहितत्वात् ॥ २१ ॥

उत्कीर्णसमाग्नौ गौधूमचपालः ॥ २२ ॥

यूपो भवतीति वाक्यशेषः । गर्त्तग्राह्यो तीक्ष्णमाग्नौ भवतीति । तथा
गौधूम चपाल भवतीति श्रुतेः । गौधूमं गोधूमविकारमयं चपाल
भवति ॥ २२ ॥

सुत्यादौ हिरण्यसूजोऽपि न ह्यन्ते ऽधिकृता

यजमानः पत्नी च सुत्यस्य तच्छब्दात् ॥ २३ ॥

हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्तीति श्रूयते । सुत्या च वा-
जपेयशब्दस्य वाच्या ॥ २३ ॥

१ प्रहमादनार्थं प्राकृतं शरं कृत्वा ऽध्वर्युरेव नाराशंससंज्ञानां
चमसानां निधाने द्वितीयं शरमिति, कथंतीत्यस्य पूर्वं शिष्यते ।

सर्वत्राविशेषात् ॥ २४ ॥

सर्वत्र वा हिरण्यमालित्वं सर्वो ह्ययं वाजपेय इति ॥ २४ ॥

एकधनप्रवेशनकाले सुरां नेष्टाऽपरेण प्रवेश्य
स्तरे करोति सन्धिना पात्राण्याहृत्य पात्रे
वालेन पुनाति ॥ २५ ॥

नेष्टेवाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ २५ ॥

प्रातःसवनेतिग्राह्याङ्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च
चैन्द्रान् ॥ २६ ॥

प्रहान् गृह्णाति ॥ २६ ॥

ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यवद्धोमः ॥ २७ ॥

पञ्चानामैन्द्राणाम् ॥ २७ ॥

सप्तदशापरान् ॥ २८ ॥

सोमप्रहान् गृह्णाति ॥ २८ ॥

नेष्टा च तावतः सौरान् ॥ २९ ॥

चशब्दात् गृह्णाति ॥ २९ ॥

व्यत्यासं ग्रहणम् ॥ ३० ॥

सोमप्रदमेघाच्चयुर्गृह्णाति सुराग्रह नेष्टेवमेघैरान्वयस्यास गृ-
ह्णीत इति घचनात् ॥ ३० ॥

१ अक्षानतिक्रमणं ग्रहाणाम् ॥ ३१ ॥

१ सोमप्रदायां सुराग्रहायां च अक्षान्मुलद्वयं न कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ।

कस्यैवमिति शेषः ॥ ३१ ॥

उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्ध्वारयत्यधोधो नेष्टा

सम्पृचाविति ॥ ३२ ॥

अनेन ग्रन्थेष्टा ॥ ३२ ॥

विष्टचावित्याहरतः ॥ ३३ ॥

अध्वर्युर्नेष्टाच ॥ ३३ ॥

तत —

हिरण्येन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमध्वे

सादयति उक्थ्यादि ॥ ३४ ॥

अतिरात्रपशूनुपाकृत्य वशापृश्नि मरुद्ग्रथ

उज्जेपेभ्यः ॥ ३५ ॥

उपाकरोति । यशारिक्ता । पृश्निश्चित्रा ॥ ३५ ॥

तदभावे ऽष्टदिनम् ॥ ३६ ॥

पृश्न्यभावे अपृश्निमुपाकरोति ॥ ३६ ॥

प्राजापत्यांश्च सप्तदश श्यामतूपरान् वस्तान् ॥ ३७ ॥

उपाकरोति ॥ ३७ ॥

तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदेशोऽपि ॥ ३८ ॥

तद्गुण स्यात् । पयं हि श्रूयते । यद्येवम् समुदात्र विन्देदपि
फलिपया पयैवम् समुदा स्युरिति ॥ ३८ ॥

१ श्यामश्चासौ तूपरश्चेति विग्रहः । तूपरः शृङ्गरहितो, यस्तः
साष्ट प्रजनयितेति यावत् ।

वाच उत्तममेके ॥ ३९ ॥

तद्वैके वाच उत्तममालभन्त इति घचनात् । सप्तदशं पशुमेके
वाच आलभन्ते । एके प्राजापत्यमिति विकल्पः । तस्य च नोपांशु-
त्थमप्राजापत्यत्वात् । अत्रैतच्चिन्त्यते । किं सप्तदशपशुगणसाधनक-
मेकं कर्म, उत सप्तदशैतानि कर्माणीति । कुतः सम्बेदः । यदि कृ-
तैकशोयानां तद्धितः अयं चायञ्जेल्यकरोपीकृत्य तद्धितोत्पत्तिस्तदैकं
कर्म । अथ तद्धितोत्तरकालमेकशोयः प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च प्रा-
जापत्या इति । तदा सप्तदशकर्माणि । अत्र च चोदकायाधेत वाचव-
हवायणनं कर्तव्यम् । प्रकृताधिकपशुनिष्पन्नेन हृद्यादिगणेन वागा-
भित्तिर्हृत्तिः कुतः । इहापि तथैव क्रियेत चेत् । षोडशानामालम्भै-
यथ्यम् । अथैकैकमवदानं गृहीत्वा एकादशसंख्यां पूर्यते । तथा सति
षण्णामालम्भैयथ्यप्रसङ्गः । न च चोदकानुग्रह इति । तस्मात्त्रैक-
शोयैकृतानां तद्धितोत्पत्तिर्युक्तकृपा । कृततद्धितानां त्वेकशोये नैव
दोषो भवति । तस्मात्सप्तदशैतानि कर्माणीति । तेषां च सम्प्रतिपक्ष-
द्वैपतैकत्वात्सकृत्प्रक्षेपः । नन्वेवमपि अवदानप्रदानान्तता न स्त-
म्भयति । तत्र चोदकायाध एव । नैपक्षः । अवदानस्य प्रदानान्त-
तानुग्रहे सति प्रधानस्यावृत्तिः प्राप्नोति । न चैषा शुणानुत्पेधेनेष्टेति ।
तस्मात्सकृत्प्रक्षेप इति । सकृत्प्रक्षेपं च दर्शयति प्रजापतय इत्यु-
पाऽश्रुत्वा क्षागानाऽहविषोनुग्रहीति प्रजापतय इत्येधोपाऽश्रुत्वा
क्षागानाऽहविः प्रक्षितं प्रेभ्येति वषट्कृते जुहोतीति । एतदाचार्यै-
णापि प्रदर्शितमेव । न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्य इति ॥३९॥

माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम् ॥ ४० ॥

माहेन्द्रप्रहयान्याज्यासान्ते वशाया वषाप्रचारः ॥ ४० ॥

अवदानैश्च द्वैधः शृतैः ॥ ४१ ॥

वशावदानैश्च द्वैधः शृतैः प्रचारः । द्वैधावदानानि भवन्तीति
घचनात् । वशाब्दाद्वषाप्रचारोत्कर्षे द्वैधां भवणम् । स्वकालः
एव प्रधानयोगः ॥ ४१ ॥

पूर्वेभ्यो देवतास्त्रिष्टकृद्भयामवद्यत्युत्तराणि
विशे ददाति ॥ ४२ ॥

पूर्वाणि हृदयादीनि । उत्तराणि त्र्यङ्गानि ॥ ४२ ॥
वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम् ॥ ४३ ॥
घषामप्रचार ॥ ४३ ॥

स्वरुण्यूहनात्प्राग्वविषा ॥ ४४ ॥

प्राजापत्यानां प्रचार ॥ ४४ ॥

यथान्यायं वोमयोः ॥ ४५ ॥

यथान्यायं वा उमयो, घषाहविषो प्रचारो भवति । पषा-
न्यापशब्देन चोदकानुसरणमुच्यते ॥ ४५ ॥

वशायाश्च ॥ ४६ ॥

चोदकानुसार एष नोत्कर्ष इति । घाशब्दो विकल्पार्थः ।
विकल्पेन ह्येतच्छ्रूयत इति ॥ ४६ ॥

ऐकध्यं च श्रपणम् ॥ ४७ ॥

ऐकध्येन श्रपणमवदानानामस्मिन्पक्षे ॥ ४७ ॥

अदानं च विशे ॥ ४८ ॥

त्र्यङ्गानाम् । विद् शब्देन प्रजोच्यते ॥ ४८ ॥

माध्यन्दिनीयैः सह नैवारश्चरुः सप्तदशश-

रात्रिपीरमाणो वार्हस्पत्यः कर्त्तव्यः ॥ ४९ ॥

माध्यन्दिनीयै, सवनीयै सह नैवारश्चरुवार्हस्पत्य, सप्तदश-
शरावः ॥ ४९ ॥

अत्र चोदकप्राप्तेन चतुर्मुष्टिना निर्वापेन सप्तदशशरायो न भवतीति अवश्यं भवति संख्यामुष्टिबाध इदमाह—

संख्यामुष्टिनिवृत्तिः सामान्यात् ॥ ५० ॥

संख्यासामान्येन सप्तदशसंख्यया चतुः संख्यानिघर्ष्यते शरावैधमुष्टयः । कुत एतत् । सामानं हि समानस्य निघर्षकं भवति । यथा तैलं घृतस्येति ॥ ५० ॥

एवं प्राप्त आह—

न यजतिशब्दात् ॥ ५१ ॥

नैतदेवं संख्यामुष्ट्यौकभयोरपि निवृत्तिरिति । किं कारणम् । यजतिशब्दात् । यागे हि सप्तदशसंख्यशरावाणि ध्रुयन्ते । चतुःसंख्यामुष्ट्यश्च निर्वापे । न चान्यत्र ध्रुतं सत्यपि सामान्येऽप्यस्य निघर्षकं भवति । न हि शिरोऽप्यङ्गे ध्रुतं तैल भोजने घृतस्य निघर्षकं भवति । कथं तर्हि चतुर्मुष्टिके निर्वापे सति सप्तदशराव भोदनो भवति । उच्यते । अर्थादप्रान्यतरस्य निवृत्त्या भवितव्यम् । संख्याया मुष्टीनां या नह्यनिवृत्त्या सप्तदशशरायो भवति । तत्रापि संख्याया मुष्टीनां या निवृत्तिर्गोभयोः । तत्र मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहः जघन्यत्वात्मुष्टिलोप इति । सपादचतुःशरावपरिमाणेन पात्रेण निर्वापे क्रियमाणे सप्तदशराव भोदनो भवति । एवं मुष्टीनां लोपः संख्यानुग्रहश्च भवति । ननु च मुष्टयः प्रधानभूताः संख्यागुणभूता तदवश्यं कर्त्तव्ये बाधे परं गुणो बाधितो न प्रधानमिति । अत्रोच्यते । न हि संख्यामुष्ट्योरत्र गुणप्रधानभावः । उभयोरपि हि निर्वापसम्बन्धः । संख्याया मुष्टिसम्बन्धविधाने मुष्टीनां च निर्वापसम्बन्धविधौ वैकल्पिकलक्षणो वाक्यभेदः प्राप्नोति । तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः । यश्च गुणबोः परस्परतो व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावः सोऽप्यत्र शब्दादिति । न हि व्यवच्छेद्यमन्तरेण संख्याया निर्वापसम्बन्धो भवति । तस्मात्संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपश्चेति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

सप्तदशसप्तदश शतानि ददाति गोवस्त्राजावीनाम् ॥ ५२ ॥

प्रत्येकम् ॥ ५२ ॥

सप्तदशवृषत्यो निकण्ठ्यः ॥ ५३ ॥

अतु सौषर्णिको निष्कः कण्ठ यासां ता निष्ककण्ठ्यः ॥ ५३ ॥

हस्तिवह्निकमहानसानाम् १ ॥ ५४ ॥

सप्तदशसंख्याविशिष्टानां दानम् ॥ ५४ ॥

२जातेर्जातेश्चा सप्तदशगणपूरणात् ॥ ५५ ॥

कुत एतत् । सप्तदशानि ददातीति श्रुतेः । भिन्नाजातीयत्वे
क्षैतन्नयतीत्यभिप्रायः ॥ ५५ ॥

द्रव्येषु वा सप्तदशता सप्तदशसप्तदशानि
ददातीति ॥ ५६ ॥

न भिन्नाजातीयेषु । एव ध्रूयते सप्तदशसप्तदशानि ददातीति ।
गोदान च दक्षिणा सुचितमहाभागा हि गाय इति तस्माद्गाम-
द्रव्येषु सप्तदशता ॥ ५६ ॥

मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथा-

वहरणम् ॥ ५७ ॥

तच्च रथावहरणात् तस्य प्रदेशान्तरे दृष्टार्थत्वात् रथा-
वहरणं करोतीति । भवपूर्वञ्च हरतिरवतारणे प्रवर्तते ॥ ५७ ॥

दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धू-

रुंहीतम् ॥ ५८ ॥

दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूरुंहीतम् । रथ-
मावर्त्तयति चात्वालस्य दक्षिणतोऽ- वाजस्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५८ ॥

१ महानसोरथ उच्यते ।

२ यावद्गामाभावाज्जातीयसप्तदशगणा पूर्यन्ते तावद्ददाती-
ति भाष्य

अश्वान्प्रोक्षत्यपोवनीयमानान्स्नातान्वाग्ता-
नप्स्वन्तरिति ॥ ५९ ॥

अनेन मन्त्रेण । देवीराप इति वा ॥ ६० ॥

समुच्चयो वा ॥ ६० ॥

मन्त्रयोभेदति । एवमपि हि श्रूयते ॥ ६० ॥

दक्षिणं युनक्ति वा तो वेति ॥ ६१ ॥

अनेन मन्त्रेण रयं ॥ ६१ ॥

उत्तरं वा तरुहा इति ॥ ६२ ॥

युनक्तीति वर्तते ॥ ६२ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं १ जवो यस्त इति ॥ ६३ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं दक्षिणस्य द्वितीय उच्यते ॥ ६३ ॥

२अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति सर्वयन्त्री ॥ ६४ ॥

यन्त्रीति कविकापर्याणाद्युपेतः ॥ ६४ ॥

गार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ ६५ ॥

अनेन मन्त्रेणागार्हस्पत्योऽनैवारचरुस्तम् । अश्वानवघ्राणं चाश्वसं-
स्कारो वाक्यशेषात् । तद्यदश्वानवघ्रापयति धीर्यर्मवैश्वेतद्भाती-
ति । स चायमजिघावनार्थं संस्कारः । ततश्च विस्मरणे तदु-
त्तरकालं न भवति ॥ ६५ ॥

१ धुर्यापेक्षया ऋष्ट देशमभातीति पृष्टिर्वाहो युग्म इत्यर्थः ।

२ मुखरीवल्वाचतुःकटपल्याणादिसर्वयन्त्रोपेतः सर्वयन्त्री-
त्युच्यते ।

चतुर्गुजो युनक्त्यपरांस्तूष्णीं बहिर्वेदिपोष्ठश ॥ ६६ ॥

रथान् । योजनक्रियाशेषत्वात् मन्त्रप्राप्तिर्मा भूदिति तूष्णीमि-
त्युच्यते ॥ ६६ ॥

देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे

नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितम् ॥ ६७ ॥

आणुःकटकमुच्यते ॥ ६७ ॥

ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः ॥ ६८ ॥

क्षत्रियस्य चक्रारोहणदुन्दुभ्यादमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति ॥ ६८ ॥

सप्तदश दुन्दुभीनासजत्यनुवेदि पश्चादाग्नीध्रात् ॥ ६९ ॥

आग्नीध्रमपरेण सप्तदशदुन्दुभीनवगलयन्ति अनुवेदि ॥ ६९ ॥

बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति- तू-

ष्णीमितरान् ॥ ७० ॥

आहन्तीति पक्षेते । तत्र च तूष्णीमिति मन्त्रनिवृत्त्यर्थमाह ॥ ७० ॥

क्षत्रियः सप्तदशेषु प्रव्याधानस्यति तीर्था-

दुदीचिः ॥ ७१ ॥

इषुप्रव्याध इषुप्रक्षेप उच्यते । तीर्थावास्थ्य सप्तदशेषु प्रक्षे-
पाप्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

अन्त्ये मिनोत्यौदुम्बरीः शाखाम् ॥ ७२ ॥

अन्त्ये प्रक्षेपे शाखामौदुम्बरीं निखनति ॥ ७२ ॥

देवस्याहमिति यजुर्व्यक्तमारोहति यजमानः ॥ ७३ ॥

यज्युक्तं रथं यजमानो देवस्याहमित्यनेन मन्त्रेण आरोहति ॥ ७३ ॥

अध्वर्योश्च तूष्णीं ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा

वाचनाय ॥ ७४ ॥

यशब्दाद्यज्युक्तं यजन्तरमध्वर्योर्ब्रह्मचारी अध्वर्युणा य उप-
नीतः तस्य घान्ते वासी शिष्यो यजमानवाचनायारोहति ॥ ७४ ॥

इतरेषामेकस्मिन् राजन्यो वैश्यो वा सौरप्र-

तिग्रहाय ॥ ७५ ॥

आरोहतीति घन्ते । इतरेषां यजमानां राजन्यवैश्योरन्यतर
यकस्मिन् आरोहति सौरग्रहाय ॥ ७५ ॥

आजिह्वं शीघ्रं यन्ति ॥ ७६ ॥

आजिशब्देन स्पर्धोच्यते । स्पर्धया अहमहमिकया शीघ्रं
आवृत्ति ॥ ७६ ॥

वाजिन इति वाचयति ॥ ७७ ॥

ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा यजमानम् ॥ ७७ ॥

ब्रह्मा त्रिः साम गायति ॥ ७८ ॥

किस्सामगानं करोतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ ७९ ॥

षड्वचनोपदेशात् प्रकृता अप्रकृताश्च ॥ ७९ ॥

एष स्य इति प्रत्युचं जुहोति ॥ ८० ॥

घावत्स्त्रेवैष स्य इति प्रत्युचमाहुर्गृह्णन्त्यात् ॥ ८० ॥

अनुमन्त्रयते वा ॥ ८१ ॥

धापतोभ्वान् ॥ ८१ ॥

उत्तरणे च त्रिचेन ॥ ८२ ॥

अशब्दाश्नुहोति अनुमन्त्रयते वा । अघोत्तरेण त्रिचेन जुहोति
वानुधामन्त्रयत इति घघनात् । असन्नियोगार्थे पृथग्यो-
गकरणम् ॥ ८२ ॥

सुन्वन् जघति ॥ ८३ ॥

सुन्वन्मयजमानो जिनातीतरान् रथान् ॥ ८३ ॥

शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति ॥ ८४ ॥

भौदुम्बरीऽ आख्यामप्रदक्षिणं कृत्वा आगच्छन्ति रथै ॥ ८४ ॥

आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति ॥ ८५ ॥

सर्वेष्वगागतेषु रथचक्रात् ब्रह्मावरोहति देवस्याहमित्यनेन
मन्त्रेण ॥ ८५ ॥

एषाह व इति मन्त्राहतमवहरते ॥ ८६ ॥

हुन्हुमिम ॥ ८६ ॥

तूष्णीमितरान् ॥ ८७ ॥

यजमानो भवरुह्यरथात् ॥ ८७ ॥

अवरुह्य नैवारमालमते तीर्थे स्थितमा मा

वाजस्येति ॥ ८८ ॥

चारुषालोत्फरावन्तरेण स्थितं नैवारं अहं आमावाजस्येत्यनेन
मन्त्रेणालमते ॥ ८८ ॥

यर्जुयुक्तानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ ८९ ॥

यजुर्लुंकार्क्रीनश्वाधैवारमाप्रापयति वाजिन इत्यनेन म-
न्त्रेण ॥ ८९ ॥

चतुर्थं युक्त्वा ऽध्वर्यवे ददाति ॥ ९० ॥

चतुर्थेमध्ये युक्त्वा ऽध्वर्यवे रथं ददाति ॥ ९० ॥

सर्वेभ्यः षोडश ॥ ९१ ॥

सर्वेभ्य यवर्त्तिभ्यः षोडशरथान् ददाति ॥ ९१ ॥

अध्वर्युयजमानौ मधुग्रहः सौरप्रतिग्रहाय

प्रयच्छत उत्तरस्यां वेदिश्रोणा उपविष्टाय ॥ ९२ ॥

सौरप्रतिग्रहीता च राजन्यो वैश्यो वा योसौ रथमारुहः ॥ ९२ ॥

नेष्टा च सौरान्पश्चिमेन निर्हृत्य शालामपरेण

हृत्त्रैकं सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छन्नाहानेन त इमं

निष्क्रीणामीति ॥ ९३ ॥

ततः सर्षाणेघ सौरान्प्रयच्छति मधुग्रहं चादत्ते ॥ ९३ ॥

ब्रह्मणे मधुग्रहं ददाति सपात्रम् ॥ ९४ ॥

ग्रहशब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् सपात्रमित्युच्यते ॥ ९४ ॥

तः स यथेष्टं कुरुते ॥ ९५ ॥

ददातीति वाग्यत्रासिञ्चति वा पिबति वेति ॥ ९५ ॥

द्वादश सूवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं

वाचयति वा ॥ ९६ ॥

वाचनपक्षेऽपि द्वादशसंख्या यथा स्यादिति द्वादशग्रहणम् । य-
द्गोचरां जुहोति वाचयति वा । अथ कल्पाहुंद्वाति वा वाचयति
वेति भ्रूयंत ॥ ९६ ॥

नेष्टा पत्नीमानेप्यन्कौशं वासः परिधापयति

चण्डातकं दहरं वा ॥ ९७ ॥

परिधापयतीति कारित्वादध्येषणात्र भवति । चण्डातकं च-
लनक उच्यते । एव ह्यभियुक्तोपदेशः । अर्धोऽङ्गं विलासिन्या वा-
सश्चण्डातकं विबुः । दहरं तु कौपीनं दहरशब्दस्य भद्रपञ्चाङ्क-
रणात् ॥ ९७ ॥

अन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ९८ ॥

परिधापयति कौशम् ॥ ९८ ॥

निश्रयणीं यूप उच्छ्रूयत्युत्तरां दक्षिणां वा ॥ ९९ ॥

स दक्षिणत उदङ्मुखोऽवेदुश्चरतो वा दक्षिणोति वचनात् ॥ ९९ ॥

आरोक्ष्यन् जायामामन्तयते जाय एहि स्वो

रोहावेति रोहावेति प्रत्याह प्रजापतेरित्या

रोहतः ॥ १०० ॥

जायापती ॥ १०० ॥

स्वरिति गौधूममालभते ॥ १०१ ॥

अपालम् ॥ १०१ ॥

शिरसा यूपमुज्जिहीते ऽमृता इति ॥ १०२ ॥

क्षणेन मन्त्रेण यूपोच्छ्रयमुज्जिहीते ॥ १०२ ॥

अस्मे व इति दिशो वीक्षते ॥ १०३ ॥

यजमानः ॥ १०३ ॥

१ सप्तदशाश्वत्थपत्नीपनङ्गानूपपुटानुदस्यन्त्य-

१ यजमानपुत्रादयो यजमानाय क्षारमृत्तिकायाः पुटान् सप्तद-
शाश्वत्थपत्नीपनङ्गानूपपुटानुदस्यन्तीत्यर्थः ।

स्मै विशः ॥ १०४ ॥

प्रजाः ॥ १०४ ॥

प्रतिगृह्णात्येनान् ॥ १०५ ॥

साक्ष यजमानः प्रतिगृह्णाति ॥ १०५ ॥

नमो मात इति भूमिमन्त्रेक्षते, स रुक्मे धरत-
चर्मण्यवरोहति, भूमौ वा ॥ १०६ ॥

भूमिप्रद्वर्णं स रुक्मायं मेघं न ह्यभ्यधावाच्यमयं प्रातरवात् ॥ १०६ ॥

उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं बस्तचर्म-

णा स्तृणातीयं त इति ॥ १०७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १०७ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति ॥ १०८ ॥

बाहुगृहीतं यजमानमासग्यामुपवेशयति यन्तासीत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १०८ ॥

निवारेण प्रचरति ॥ १०९ ॥

अहिमन्त्रवसरे ॥ १०९ ॥

प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे पातेऽप आसिष्य

पयश्च ॥ ११० ॥

सप्तार्गा षड्गर्गाणां पथोऽत्रासिष्यते ॥ ११० ॥

सप्तदशाज्ञान्यावपति ॥ १११ ॥

यावत्स्मृति वा ॥ ११२ ॥

तच्च—

एकवर्जम् ॥ ११३ ॥

एकमन्नं यजंयित्वा ॥ ११३ ॥

अभोजनं तस्योच्छ्वासात् ॥ ११४ ॥

तस्य चाभोजनं उच्छ्वासात्, यावच्छीघ्रमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

स्रुवेण सम्भृताज्जुहोति वाजस्येममिति प्र-

तिमन्त्रम् ॥ ११५ ॥

सत्तैनाणि जुहोतिकर्माणि तनश्च सत्तानां बहुवर्णानां पयोमा-
मिष्यते । सप्त च गोपयन्तुमुंष्टिः । शयमि । चोदकानुग्रहाय
भवां चाज्यधर्मो भवति वर्णसामान्यात् ॥ ११५ ॥

शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति ॥ ११६ ॥

मन्त्रेण । देवस्य जुहोति ॥ ११६ ॥

सरस्वत्यै वाचस्थाने विश्वेषां त्वा देवानाम् ॥ ११७ ॥

प्रयोगः ॥ ११७ ॥

सरस्वत्यै त्वेति वा ॥ ११८ ॥

सम्राडयमसावित्याह नामग्रहं त्रिरुज्जैः ॥ ११९ ॥

त्रिरुज्जैः ॥ ११९ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृत्वा

नैवारास्विष्टकृदिदं करोति माहेन्द्रादि च ॥ १२० ॥

द्वादशवदिति जुहोत वा याचयान वा । अत्रापि हि धूपते ।
अपोजितीजुहोति वाचयान वा ॥ १२० ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ १२१ ॥

तु स्तोत्राय प्रमीयति स उपावरोहति सोन्ते स्तोत्रस्य भयस्य-
स्ते शस्त्रस्योर्न ॥ १२१ ॥

उज्जितिभ्यो वोच्चरो माहेन्द्रः ॥ १२२ ॥

भवति । ततः स्त्रिष्टुप्तिष्ठम् ॥ १२२ ॥

षोडश्यन्ते स्तोत्रं चमसैरेव ॥ १२३ ॥

षोडशिग्रहयागाग्नौ स्तोत्रं चमसैरेव भवति । ग्रहो न भयत्येष-
कारकरणात् ॥ १२३ ॥

ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशावनयति द्वौ द्वौ ॥ १२४ ॥

सप्तदशसोमग्रहान् ऋत्विक्चमसेष्ववनयति । इथास्तु विशेष-
ः द्वौ द्वौ अवनयति ॥ १२४ ॥

एकन्नेष्टुः ॥ १२५ ॥

चमसेऽवनयति ॥ १२५ ॥

उदवसानीयान्ते यूपवेष्टनानध्वर्यवेददाति ॥ १२६ ॥

वासांमि ॥ १२६ ॥

यथोपयुक्तः हिरण्यसूजः ॥ १२७ ॥

दीयते । या यस्य हिरण्यसूक्त उपयुक्ता ॥ १२७ ॥

इति श्रीउवाच्यायककविवरणो कात्यायनमूत्रवाज्ये
चतुर्दशोऽध्यायो वाजपेयश्च समाप्तः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

धृतिमन्त्रपाठानुसारिणा ऽर्चयेण वाजपेयो ऽनुविहित इति-
मीमं सत्प्राप्तो राजसूयो ऽनुविधेयः तदर्थं सूत्रम् ।

राज्ञो राजसूयः ॥ १ ॥

भयतीति सूत्रोपः । स चार्थं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमि-
त्तः प्रदेशान्तरं ददयते । तस्य वाक्यं स्मृतिविहितं तद्वाज्यमित्यु-
च्यते । किं च तत् । जनपदपुरपरिपालनादि । ननु च राज्ययोगाद्वा-
जशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्तं ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुज्यते
जना इति । राज्यं यः कराति स राजेति । एवं च कृत्वा राजसूय
पवाधेष्ट्या दर्शनं भवति । यदि ब्राह्मणो यजेन सार्वस्वत्वं मध्ये नि-
धायाहुतिगाहुतिं हुत्वाभिघारयेत् यदि राजन्यं पेन्द्रं यदि वैश्यो
वैश्वदेवमिति त्रयाणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति । तत्कथम् ।
यदि राज्यस्य कर्त्ता राजा तदैवमुपपद्यते । भयतेत्यते । न राज्य-
कर्त्ता राजेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र प्रत्ययलोपः प्रातिपदिकस्य प्र-
त्यापत्तिर्वा स्मर्यते । राजशब्दाच्च कर्मणि भ्यङ्प्रत्ययो विधीयते । तेन
राज्ञः कर्मराज्यमिति शक्यते वक्तुं राज्यस्य कर्त्ता राजेति । पश्यधे-
ष्ट्या ब्राह्मणादीनां दर्शनमुक्तं तद्वाजसूयाद्व्यहिरक्षाद्यकामस्याधे-
ष्टिर्विहिता तद्विषयमिति । यस्येकदेशे जातौ राजशब्दप्रयोगो योगा-
त्सार्वभौम इत्यत्र ब्रूमः । एकदेशेऽपि शब्दशक्तिमन्तरेण प्रयोगोऽनुप-
पन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोगः स उपचारवृत्त्या राज्ञः कर्म कुर्वन्
राज्यं राजेत्युच्यते इति । तथा च समानचोदनायां ददयते तस्मा-
द्वाष्ट्रश्वमेधेन यजेन क्षत्रिययज्ञ उ वा षष्ठ्य पदश्वमध इति । तथा त-
स्माद्ब्राह्मणक्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तस्तृविधफावे-
नेति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ॥ १ ॥

अग्निष्टिनो वाजपेयेन ॥ २ ॥

तस्माद्वाजपेयेनेधु न राजसूयेन यजेतति श्रुतेः ॥ २ ॥

इष्टिसोमपशवो मिन्नतन्ताः कालभेदात् ॥ ३ ॥

अनुमत्यादय इष्टयः पवित्रादयः सोमाः मन्वादयः
अथ पशव एते मिन्नतन्त्रा भवन्ति । कुन यनत् । कालभेदात् ।
मिन्नकालीनं शेषां विधानमिति । अनु च कालभेदात्
भेद उक्त एव । किमुच्यते कालभेदादिनि । भस्ममेव, फले-
ष्वयमन्वापनार्यमिदमुच्यते कालभेदाद्भेदो न फलभेदेनेति । तत्कुन ।
राजसूयेन श्वाराज्यकायो यजेतेति राजसूयस्य कालसम्यग्भ । राज-
सूयशब्दश्च यजतिशब्दसामानाधिकरण्यापजातेषु वर्धते । तेन च
सर्वयजतीनामेकं फलमिति ॥ ३ ॥

पवित्रश्चतुर्दीक्षः ॥ ४ ॥

स च सोमयागो दीक्षासम्यग्वात् ॥ ४ ॥

सहस्रदक्षिणः ॥ ५ ॥

एवं चाश्वदाज्यमदणं तिस्रो नूषन्पास्त्रैषातवी चाश्व
भवन्ति ॥ ५ ॥

माघीपक्षयजनीये दीक्षा ॥ ६ ॥

माघशौर्णमास्या उपरिष्टात्पक्षे गते यजजनीये तत्र दीक्षा ।
कालानुप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतो वरदक्षिणा ॥ ७ ॥

स यदि कामयेन जुहुयादेतां यद्यु कामयेनाभिनाष्ट्रियेतेति व-
चनादिच्छत इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

श्वः प्रभृत्यन्वहं पञ्चोत्तराणि हवीरूपि ॥ ८ ॥

भवन्तीति शेषः । अथ श्वो भूत इति वचनात् । अन्वहमेकैकम् ॥ ८ ॥
ताभ्याम्—

अष्टाकपालो ऽनुमत्यै ॥ ९ ॥

पुरोडाशो भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

शम्यायाः पश्चाद्विष्यशन्नः स्तुवे कृत्वा
दक्षिणाम्बुल्मुकमादाय दक्षिणां गत्वा स्वयं
प्रदीर्णं हरिणे चाग्नौ जुहोत्येष ते नि-
र्घृत इति ॥ १० ॥

उभयाधाः पश्चाद्विष्येषु यदवसीयते तण्डुला वा पिष्टं वा
तत् स्वये कृत्वा दक्षिणाम्बुल्मुकं गृहीत्वा दक्षिणां दिशो गत्वा स्वये
प्रदीर्णं कृत्वा हरे हरिणे चोपरि अग्नौ जुहोत्येष ते निर्घृत इति मन्त्रेण ।
अग्निप्रहणाच्छतिकर्त्तव्यताव्युदासः ॥ १० ॥

अनपेक्षमेत्यानुमतस्य संवपनादि करोति ॥ ११ ॥

संवपनादिप्रहणाच्च ईक्षणास्त एतन्नवति ॥ ११ ॥

वासो देयम् ॥ १२ ॥

आनुमतस्य दक्षिणा ॥ १२ ॥

हिरण्यमाग्नावैष्णवे ॥ १३ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौरग्रीषोमीये ॥ १४ ॥

अनड्वान् साण्ड ऐन्द्राग्ने ॥ १५ ॥

देयः ॥ १५ ॥

गौराग्रयणे ॥ १६ ॥

देयः । गौराग्रयणे भवति । अनश्च गौराग्रयणं यथाग्रयणं ग्री-
ष्ठाग्रयणं विशेष्यते न सौम्याग्रयणमिति ॥ १६ ॥

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याः ॥ १७ ॥

भवतीति शेषः । चातुर्मास्यशब्दो घर्मातिशेसाथो गैतानि
चातुर्मास्यानि । चातुर्मास्यचन्द्राजसूययागा एते । अतश्च नित्यानाम-
पि क्रिया भवति । नैतैः कृतत्वमचातुर्मास्यत्वात् ॥ १७ ॥

पौर्णमासेन कृष्णपक्षानेत्यामावास्थेन शुक्ला-

ना शुनासीरीयात् ॥ १८ ॥

अत्रापि द्वापौर्णमासज्जराजसूये एवायं न द्वापौर्णमासा-
यिति ॥ १८ ॥

पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयम् ॥ १९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ १९ ॥

१ पञ्चवातीयमाहवर्नीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये

च स्तुत्रेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेतेभ्य इति प्र-

तिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

पञ्चवातीयमिति कर्मणो नामवेद्यम् । होममन्त्राणां लिङ्गेन
व्ययस्या ॥ १९ ॥

२ उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २० ॥

जुहोतीति शेषः । समस्य चाग्नीति ॥ २० ॥

१ फाल्गुनशुक्लप्रतिपदेऽथ पञ्चवातीयसंज्ञकं घक्ष्यमाणं कर्म
भवति । खरमध्यस्थं हस्तमरेन एव खरमध्य एव प्राच्यादिदिक्षु स्थाप-
यित्वा मध्ये चावशिष्य पञ्चस्तम्भिषु जुहोतीत्यर्थः ।

२ प्रतिदिशं व्युह्यमाहवर्नीयमेकत्र कृत्वा उत्तराः पञ्चाहुतीर्जुहो-
तीत्यर्थः ।

तियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा ॥ २१ ॥

त्रिभिरभ्वैर्धुको रथो दक्षिणा ॥ २१ ॥

व्याधितस्याप्तेवम् ॥ २२ ॥

व्याधिगृहीतस्यापि पञ्चवातीयं भवति ॥ २२ ॥

इन्द्रतुरीयम् ॥ २३ ॥

व्याध्यास्यत इति शेषः । एतच्च काण्वानां रथो भूतेषु पठ्यते ॥ २३ ॥

आग्नेयः ॥ २४ ॥

वारुणो यवमयश्चरुः ॥ २५ ॥

अन्यत्तापि ॥ २६ ॥

वारुणो यवमय एव भवति ॥ २६ ॥

रौद्रश्च गात्रेधुकः ॥ २७ ॥

अथवा दध्यवापि रौद्रो गात्रेधुको भवति ॥ २७ ॥

घहिनि दध्येन्द्रम् ॥ २८ ॥

या गौर्यंहति स्कन्धेन सा घहिनीत्युच्यते । तदीयं दध्यैर्द्रं भवति ॥ २८ ॥

अपामार्गहोमः ॥ २९ ॥

व्याध्यास्यत इति सूत्रशेषः । इन्द्रतुरीयाच्च भवो भूते काण्वानां पठ्यते ॥ २९ ॥

रुखे पालाशे वैकङ्कते वापामार्गतन्दुलान्

कृत्वा ॥ ३० ॥

तेनैव सर्वहोमः कर्त्तव्यः ॥ ३० ॥

ऊधस्वकवद्विगम्नी ॥ ३१ ॥

अग्निर्वक्षिणाग्निर्दिगुदीची ॥ ३१ ॥

प्राची वा ॥ ३२ ॥

स यदि प्राडित्वा जुहोति प्राञ्चः स्तवमस्यति यद्युदङित्वा
जुहोत्युदञ्चः स्तवमस्यतीति श्रूयते । अत्र च गमनमात्रं विफलम् ।
वितानं तु प्राङ्मुखमव ॥ ३२ ॥

अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानम् ॥ ३३ ॥

अग्नाहार्यपचनात् ॥ ३३ ॥

देवस्य त्वेति जुहोति ॥ ३४ ॥

प्राङ्मुदङ्वा गत्या ॥ ३४ ॥

रक्षसां त्वेति स्तवमस्यति तां दिशं यस्यां

जुहोत्यवधिप्तं रक्ष इत्यायन्त्यनपेक्षम् ॥ ३५ ॥

अभिचर्यमाणाप तां दिशं गतराभिचरतो नामादिपेक्षां
स्त्वदप्राप्तगमनम् । अत्र च नामादेशो रक्ष शब्दस्य स्थाने भवति ।
अमुमस्तादिति च ॥ ३५ ॥

त्रिष्युक्तेषु ॥ ३६ ॥

कर्तोष्यते ॥ ३६ ॥

अग्नावैष्णव्यं ऐन्द्रवैष्णव्यं वैष्णव्यं वामनो

दक्षिणा ॥ ३७ ॥

लिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र ॥ ३८ ॥

भवति ॥ ३८ ॥

आमापौष्ण ऐन्द्रापौष्णः पौष्णः श्यामो
दक्षिणा ॥ ३९ ॥

अस्यापि श्वो भूते काण्वपाठात् ॥ ३९ ॥

अग्नीपोमीय ऐन्द्रासौम्यः सौम्यो बभ्रु-
दक्षिणा ॥ ४० ॥

अस्यापि श्वो भूत एव काचवीयायां पठ्यते ॥ ४० ॥

एकादशकपालः प्रथमः प्रथमश्चरव इतरे ॥ ४१ ॥
मयन्ति ॥ ४१ ॥

वैष्णवस्त्रिकपालो वा ॥ ४२ ॥

मयति चरुर्वा ॥ ४२ ॥

श्वो वैश्वानरो द्वादशकपालो वारुणश्चैकतन्त्रे ॥ ४३ ॥

मयत इति शेषः ॥ ४३ ॥

श्वो वैकः ॥ ४४ ॥

मयतीति विकल्प ॥ ४४ ॥

ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा कृष्णं वास उत्तर-
स्याभावे ऽकृष्णम् ॥ ४५ ॥

तन्त्रमेवे चेन्नङ्गवति । ऐकतन्त्रे तु चादकपरिग्रहाभ्यामादा-
य इति ॥ ४५ ॥

द्वादशोत्तराणि रत्नहवीरुपि ॥ ४६ ॥

मयन्ति । द्वादशग्रहणं क्रियते । चतुर्गृहीतस्यापि श्वो भूतेऽनु-
ष्ठाने यथा स्यादिति ॥ ४६ ॥

प्रतिगृहमैकैकः श्वः श्वः ॥ ४७ ॥

कचन्व्यम् ॥ ४७ ॥

समारूढनिर्मथिते ऽग्नये नीकवते सेनान्यः ॥ ४८ ॥

गृहे ॥ ४८ ॥

घार्हस्पत्यश्वरुः पुरोहितस्य ॥ ४९ ॥

गृह इति सर्वं प्रानुवर्त्तते ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रो यजमानस्य ॥ ५० ॥

एकादशकपालो यजमानस्य ॥ ५० ॥

अदित्यै महिष्याः ॥ ५१ ॥

मदित्यै श्वरुर्महिष्याः ॥ ५१ ॥

वारुणः सूतस्य ॥ ५२ ॥

सूतश्चाश्वसाराधिः ॥ ५२ ॥

मारुतो ग्रामण्यः ॥ ५३ ॥

सप्तकपालः । ग्रामणीर्महत्तरः ॥ ५३ ॥

सावित्तः क्षत्तुः ॥ ५४ ॥

अष्टाकपालो द्वादशकपालो वा । क्षत्ता मतीद्वारो दूतो वा ॥ ५४ ॥

आश्विनः सङ्ग्रहीतुः ॥ ५५ ॥

सङ्ग्रहीता रथयोजयिता ॥ ५५ ॥

पौष्णो भागदुघस्य ॥ ५६ ॥

भागदुघो भोजयिता ॥ ५६ ॥

रीद्रो यजमानस्याक्षावागोविकर्त्तृगृहेभ्यो

गवेधुकानाम् ॥ ५७ ॥

आहार्यं ह्यथा । अक्षयापोदक्षेप्ता । अक्षमांसेत्यपरे । गो-
विफत्तो हलिकः ॥ ५७ ॥

चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाज्यस्य वेत्विति दूतस्य ॥ ५८ ॥
निर्ऋतः परिवृत्यै कृष्णघ्नीहीणां नखनिर्मि-
न्नानां दर्विहोमे एष ते निर्ऋत इति जुहो-
ति वषट्कृते वा ॥ ५९ ॥

ततश्च विफत्तपोयम् ॥ ५९ ॥

यथासंख्यं दक्षिणा हिरण्यं शितिपृष्ठ-
र्षभो धेनुरश्वः पृषञ्छयेतो नड्वान्यमावभा-
वेनुपूर्यजौ श्यामस्त्रिदक्षिणो रौद्रः शिति-
घातुशितिचालयोरन्यतरः ॥ ६० ॥

सितीबाहुः श्वेतसविस्थः सितबालः श्वेतपुच्छः तयो-
रन्यतरः ॥ ६० ॥

असिर्नखरः ॥ ६१ ॥

नखरोपरिषारः ॥ ६१ ॥

बालदामबद्धमक्षवपणम् ॥ ६२ ॥

अक्ष्णोऽप्युक्ष्णवोष्टितं घनुः ॥ ६३ ॥

उत्तरस्याऽप्युक्ष्णवोष्टितं घनुः ॥ ६३ ॥

अप्युक्ष्णवोष्टितं घनुः ॥ ६३ ॥

चर्मतूप्यः सेयुकाः ॥ ६४ ॥

सद्वेषुभिः । चर्मतूष्यध्वर्ममय्यो मस्त्रा उच्यन्ते ॥६४॥

लोहित उष्णीपः ॥ ६५ ॥

कृष्णापरिमूर्यपहतोत्तमस्य ॥ ६६ ॥

जीर्णो अपहता अपस्तरी कृष्णा गौरुत्तमस्यदक्षिणा ॥ ६६ ॥

परिवृत्तीं चाह माऽमेघे शयां वात्सीदिति ॥६७॥

मस्त्राम्ये मा वात्सीरित्येतदुक्तं भवति । ततश्चासौ प्राङ्मण्ड्यं
प्रविशति । तत्र राक्षो न स्त्राम्यामिति ॥ ६७ ॥

सौमारीद्रोतश्चरुः शुक्लापयासि शुक्ल-

वत्सायाः ॥ ६८ ॥

सैव दक्षिणा ॥ ६९ ॥

अनूचानोप्ययशा यजेत ॥ ७० ॥

भर्तृण ॥ ७० ॥

किलासाबाधन्तु ॥ ७१ ॥

किलासाशब्देन व्याधिविशेष उच्यते । तद्वाधमिच्छन् प-
जते । तुशब्दार्थः ॥ ७१ ॥

मित्राबार्हस्पत्यश्चरुः ॥ ७२ ॥

इवो मूने भवतीति शेषः ॥ ७२ ॥

बार्हस्पत्यमधिश्रित्याश्वत्थी या स्त्रयं भग्ना प्रा-

प्युदीची वा शाखा तत्पात्रेणापिदधाति ॥ ७३ ॥

बार्हस्पत्यं चरुम् ॥ ७३ ॥

त्रिनाट्यथपर्यूढां नवनीतः स्वयं जातमा-
ज्यमासिभ्य पाते तस्मिन्स्थविष्ठांस्तण्डुलामि-
ध्रायावपति ॥ ७४ ॥

विनाटो दतिक्रयने । ततो रघपर्यूढात् स्वयं जातं नवनीतमा-
ज्यं भवति । अत्र च तण्डुलेष्वाम्यमासिचयते । नाशये तण्डुलांश्चो-
दकानुग्रहाय । तण्डुलानां चाभ्यर्च्यपायेन तत्रादिना स्वयं पश्य-
यतया कार्यम् ॥ ७४ ॥

उष्मणा शृतो भवति ॥ ७५ ॥

मैत्रः ॥ ७५ ॥

अणिष्ठानितरास्मिन्नेकं प्रदानम् ॥ ७६ ॥

इतरस्मिन्गार्हस्पत्ये चरौ । न चाद्यमेक एव यागः । मैत्रा-
गार्हस्पत्य इति समुदायात्तद्गोत्पत्तेः । अतश्च एक प्रदानम् । अ-
र्धार्थिकया चापदानमग्रहणम् ॥ ७६ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ७७ ॥

भपेचनीयदशपेययोर्दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥ ७८ ॥

अथग. ॥ ७८ ॥

दक्षिणमभिपेचनीयस्य ॥ ७९ ॥

तथांश्च दक्षिणमभिपेचनीयस्य भवति ॥ ७९ ॥

फाल्गुनीपक्षयजनीये भिपेचनीयाय दीक्षते ॥ ८० ॥

फाल्गुन्याः पक्षेमीने यद्यजनीयं तत्र दीक्षा । चित्रशुक्लमतिप-
र्यासार्थं ॥ ८० ॥

भार्गवो होता ॥ ८१ ॥

भृगुगोत्रो होता भवति अभिवेचनीयदंशपेययोरेव न सर्वत्र ।
सत्रेष हि भूयत इति ॥ ८१ ॥

पञ्चापवर्गः ॥ ८२ ॥

पञ्चभिरहोभिरपवर्गश्च । ययुक्त भवत्येकादीक्षेति ॥ ८२ ॥

सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य पर्युद्वैकं ब्रह्मा-

गारे निदधाति ॥ ८३ ॥

स च दशपेयार्थः ॥ ८३ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुराडाशमनु देवसूहवी-

ऽपि निर्वपति यजमैषाणि ॥ ८४ ॥

देवसूहवीऽपीति नामधेयम् । यज मैषाणीति कुतः । सोऽक्षेण ।
यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते यजमैषाणीति । मुख्यत्वात्पशुपुरोडाशप-
मापङ्कान्तिवृत्त्यर्थम् ॥ ८४ ॥

प्लाशुकानां सवित्रे सत्यप्रत्यसवाय ॥ ८५ ॥

प्लाशुकाः पुनः प्रकृदामीहयः ॥ ८५ ॥

आशूनामग्नये गृहपतये ॥ ८६ ॥

आश्वः पक्षययपाकिनो मीहयः ॥ ८६ ॥

उत्तरे चरवः ॥ ८७ ॥

श्यामाकः सोमाय वनस्पतये ॥ ८८ ॥

नैवारो बृहस्पतये वाचे ॥ ८९ ॥

हायनानामिन्द्राय ज्येष्ठाय ॥ ९० ॥

वायमारकलशाय ॥ ९० ॥

रुद्राय पशुपतये ॥ ९१ ॥

नाम्बो मित्राय सत्याय ॥ ९२ ॥

स्यं जाता व्रीहयो नाम्बाः ॥ ९२ ॥

चरुणाय धर्मपतये इति ॥ ९३ ॥

मष्टौ ॥ ९३ ॥

उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमान-
बाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे
यथास्थानम् ॥ ९४ ॥

यस्मिन्स्थाने अमुमिति सर्वनाम तत्र नामग्रहणम् । तत्सं-
स्कारात् ॥ ९४ ॥

मातापित्रोश्च ॥ ९५ ॥

यथास्थानं नामग्रहणम् ॥ ९५ ॥

काण्वानां पठ्यते । य एव कुरवो राजा पाश्चात्तो राजेति
य । तदुच्चारणार्थमेव मा भूदत आह—

यस्याश्च जाते राजा भवति ॥ ९६ ॥

जातिग्रहणं जनपदोपलक्षणार्थम् । यस्मिन्नपदे राजा
भवति तस्य च नामगृह्णातीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

कुत एतत्—

देशस्थानवस्थितत्वात् ॥ ९७ ॥

॥ हि शास्त्रे देशस्यैवा कुरवश्चालजातीयैरेव राजसूयः
कर्तव्य इति । सर्वस्य विहितत्वात् । कुरवश्चालग्रहणमत्र देशोपल-
क्षणार्थम् । अद्वापद्वास्तुह्या इति चैयमादीनाम् ॥ ९७ ॥

पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ ९८ ॥

देवसूहविषां पशुपौरोडाशिकं तन्म भवति । कुत एतत् । प्रा-
धान्यात् मुख्यत्वादित्यर्थः । न हि पशुपुरोडाशः प्रधानभूत इति
स्थानित्वात्प्राधान्यमुक्तम् ॥ ९८ ॥

इतरेषां वा भूयस्त्वात् ॥ ९९ ॥

इतरेषां वा तन्म भवति । न पशुपुरोडाशिकम् । कुत एतत् ।
भूयस्त्वात् । बहुनि होतानि देवसूहर्वाणि । एष च विकल्प एवा-
यम् । मुख्यत्वाद्वापौरोडाशिकम् । भूयस्त्वेन चेतरेषामिति ॥ ९९ ॥

किं च—

स्त्रिष्टकृच्छरुतेश्च ॥ १०० ॥

उभयरूपा हि स्त्रिष्टकृच्छरुतिः कायधानां यज्ञप्रैव स्त्रिष्टका-
ग्याध्यान्दितानां प्रैष्यप्रैव इति । तत्रात्र विकल्प एवानुरूपतए
इति ॥ १०० ॥

इद्वान्तेऽपो गृह्णाति ॥ १०१ ॥

इद्वान्तप्रहणेन देवसूहविषां शेषकार्योपलक्षणम् । ततश्च त-
न्नागपरिहरणान्ते प्रहयम् । क्षुतौ तु तस्त्रिष्टकृच्छसमन्तरमपां प्रह-
णं पठ्यन् । तत्रापि स्त्रिष्टकृता शेषकार्योपलक्षणम् ॥ १०१ ॥

यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवात् ॥ १०२ ॥

या आपो निमित्तेन प्राप्यन्ते यथा शोकलभ्या आनपघर्ष्यां
स्तासामस्मिन्काले प्रहणासम्भवादतः पूर्वं गृहीत्वा यूपमुत्तरेण पु-
नःप्रहणं तच्च ध्वजनात् ॥ १०२ ॥

गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु सारस्वतीः ॥ १०३ ॥

अपो गृह्णाति ॥ १०३ ॥

अत्रगाह्यावगाढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वाप-

रा ऊर्मीः ॥ १०४ ॥

अथतीर्थापतीर्णात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरौ ऊर्मीगृह्णाति ॥ १०४ ॥

स्यन्दमानाः ॥ १०५ ॥

गृह्णाति ॥ १०५ ॥

प्रतिलोमाः ॥ १०६ ॥

गृह्णाति ॥ १०६ ॥

अपयतीः ॥ १०७ ॥

याः स्यन्दन्त्य अपाययन्ति ता अपयतीः ॥ १०७ ॥

नदीपतिः सूद्याः ॥ १०८ ॥

नदीपतिः समुद्रः । तत्रापि याः सुप्यन्तिवाः सूद्याः घीष्-
स्या इत्यर्थः । ता गृह्णाति ॥ १०८ ॥

काष्ठं वोच्छ्रितोदम् ॥ १०९ ॥

अथवा समुद्रामिरेवार्द्धः काष्ठमुच्छ्रितमूढं यामिसा गृ-
ह्णाति ॥ १०९ ॥

निवेप्येन ॥ ११० ॥

गृह्णाति । निवेप्य आयत्तः ॥ ११० ॥

स्यन्दमाननाः स्थावराः प्रत्यातापे ॥ १११ ॥

षत्रोपरिष्ठासित आदित्यस्तपति ता गृह्णाति ॥ १११ ॥

अन्तारिक्षात्प्रतिगृह्णा आतपवर्षाः ॥ ११२ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिप्रदीतव्याः आतपवर्षण ॥ ११२ ॥

सरस्याः कूप्याः प्रध्वा मधुगौरुत्व्याः

पयो घृतम् ॥ ११३ ॥

उक्ता आपस्तासां ग्रहणमाह—

सरस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति ॥ ११४ ॥

जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्ण ऊर्म्या-
दिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिम-
न्तमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति ॥ ११५ ॥

काण्वानां च यथाध्वति विनियोगक्रमेण च आपो प्रही-
तव्याः ॥ ११५ ॥

आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृही-
त्वाह्नलिना सर्वासु सृजति ॥ ११६ ॥

सारस्वतीषु च मरीचिषु च न होमः प्रतिषेधात् ॥ ११६ ॥

औदुम्बरे पात्ते समासिञ्चत्येना मधुम-
तीरिति ॥ ११७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११७ ॥

मैत्रावरुणधिष्यस्य पुरस्तान्निदधाति अना-
धृष्टाः सीदतेति पात्राणि च तूर्णीं पालाशौदु-
म्बरनैयग्रोधपादाश्चत्थान्यभिषेकाय ॥ ११८ ॥

चशब्दात्पुरस्तान्निदधाति ॥ ११८ ॥

उक्थ्यः श्वः ॥ ११९ ॥

भवति ॥ ११९ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी माघ्यन्दिनीयैः सह ॥ १२० ॥

भवति ॥ १२० ॥

शतः सहस्राणि दक्षिणा ॥ १२१ ॥

मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्वेण व्याघ्रचर्मा-

स्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति ॥ १२२ ॥

मनेन मन्त्रेण । मरुहीते माहेन्द्र इति पञ्चनाद सप्तमशत-
तीयानामन्ते ॥ १२२ ॥

अपरेन्ते सीसं निदधाति ॥ १२३ ॥

व्याघ्रचर्मणः ॥ १२३ ॥

पार्थानामग्नये स्वाहेति षड्जुहोति प्रति

मन्त्रम् ॥ १२४ ॥

पार्थानि हि प्रकृत्याह षट् पुरस्तादग्निषेकस्य जुहोतीति ॥ १२४ ॥

पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयति ता-

भ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति ॥ १२५ ॥

ताभ्यां पवित्राभ्यामग्निषेचनीया अप उत्पुनाति सवितुर्व इ-
त्यनेन मन्त्रेण । पौर्णमासिकेन विधिना पवित्रकरणम् । मुख्यं हि शा-
स्त्रमत्र ॥ १२५ ॥

अग्निषेचनीयेष्वेना व्यानयति सधमाद इति ॥ १२६ ॥

अग्निषेचनीयानि च षालाशोदुम्बरादीनि ॥ १२६ ॥

तार्प्यं परिधापयति ॥ १२७ ॥

तच्च—

क्षौमम् ॥ १२८ ॥

तार्प्यमुच्यते ॥ १२८ ॥

त्रिपाणं वा ॥ १२९ ॥

त्रि कृत्यं पायितम् । वा सकृदिनि विकल्प ॥ १२९ ॥

घृतोन्नमेके ॥ १३० ॥

एके आचार्या घृतोन्नताप्यमभिवदन्ति । घृतोन्न घृतशौ-
चितम् ॥ १३० ॥

यज्ञरूपस्यूतम् ॥ १३१ ॥

तस्मिन्सर्वोद्यि यज्ञरूपाणि निष्पूनाणि मधन्तीति वचनात् ।
यज्ञरूपाणि च कृच्छ्रचमसादीनि ॥ १३१ ॥

पाण्डुर्यं च निवस्ते ॥ १३२ ॥

पाण्डुर्यं कम्बल । तं च निवस्ते उपरि तार्प्यस्य ॥ १३२ ॥

अधीवासं प्रतिमुच्योष्णीपः संवेष्ट्य निवी-

तेऽथगूहते नाभिदशे परिहरते वा ॥ १३३ ॥

अधीवासं षष्ठ्युक्तं प्रतिमोक्षवचनाद्भ्रम्यते । उष्णीपं ति-
रो वेष्टने तत्संवेष्ट्य निवीते निवीतं च कण्ठेऽथसङ्गुनं ततोऽथ-
गूहते नाभिदशे परिहरते वा ॥ १३३ ॥

तार्प्यप्रभृतीनि क्षतस्येति प्रतिमन्तम् १३४ ॥

परिधत्ते ॥ १३४ ॥

दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधान्माहेन्द्रादौ वा

पुनः परिधानं निधायैतानि ॥ १३५ ॥

तार्प्यादीनि ॥ १३५ ॥

इन्द्रस्य चार्त्रघ्नमिति धनुरातनोति ॥ १३६ ॥

आरोपयति ॥ १३६ ॥

मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टि ॥ १३७ ॥

बाहू धनुःकोट्याबुच्येते । मन्त्र द्वयोपदेशात् प्रतिमन्त्रमिति
गम्यते ॥ १३७ ॥

धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति ॥ १३८ ॥

क्षत्रेण मन्त्रेण यजमानाय ॥ १३८ ॥

द्वयासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिसू इषूः प्र-
यच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३९ ॥

यजमानायैव ॥ १३९ ॥

आविर्मया इति वाचयति ॥ १४० ॥

केषां चित्प्रतिमन्त्रं नेति सम्प्रदायः ॥ १४० ॥

अवेष्टा इति लोहाय समाविष्यति केशवा-
स्ये सदोन्त उपविष्टाय ॥ १४१ ॥

लोहम् सत्यम् लिङ्गात् । अथ बल्लोहाय सम्भवति लोहिता
इष द्विदन्द्शुका इति ॥ १४१ ॥

सुन्वन्तमाक्रम्यं दिशः प्राचीमारोहति वाच-
यति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ १४२ ॥

सुन्वन्तं यजमानं बाहुर्गृहीतमाक्रमयन् । दिशां चाक्रमणमा-
भिमुख्यगमनमात्रेणैव । न ह्यन्यथा सम्भवः । आक्रमयेद्ध वा-
चयति ॥ १४२ ॥

आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्त-
मिति ॥ १४३ ॥

यच्छाकूलचर्मणो जघनार्धे सीसं निहितं तत्पदा प्रतिक्षि-

पति प्रत्यस्तमिति मन्त्रेण ॥ १४३ ॥

व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति ॥ १४४ ॥

यजमानमारोहयति यादुगृहीतम् । मन्त्रस्तु यजमानस्यैव ॥ १४४ ॥

रुक्ममधः पदं कुरुते मृत्योरिति ॥ १४५ ॥

रुक्म आभरणविशेषः । तं पदं स्वाधस्तात्कुरुते मृत्योरिति मन्त्रेण ॥ १४५ ॥

शिरसि च नवतदर्मः शततदर्मं वौजोसीति ॥ १४६ ॥

चञ्चलः शुकममेष ॥ १४६ ॥

बाहू उदगृह्णाति हिरण्यरूपाविति ॥ १४७ ॥

यजमान ॥ १४७ ॥

मितोसि वरुणोसीति वा ॥ १४८ ॥

बाह्वोरुदग्रहणम् ॥ १४८ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितो ध्वर्युर्वा

पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयं

स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन

सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४९ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरस्ताद्वयवस्थित । पुरोहितो ध्वर्युर्वा पालाशेन पात्रेण पश्चादितरे षण्यस्थिता । द्वितीयेनौदुम्बरेण ज्ञानाऽभिषिञ्चति । तृतीयेन नैषप्राणपादेन राजन्यो यो मित्रवेना-
पागत । वैश्यश्चतुर्थपात्रेण । सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४९ ॥

अभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ १५० ॥

क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीरिति च ॥ १५१ ॥

सर्वत्रैव शेष ॥ १५१ ॥

इमममुष्येति च प्रथमो देवसूक्त ॥ १५२ ॥

अभिषिञ्चति ॥ १५२ ॥

पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षड्जुहोति प्रति-
मन्त्रम् ॥ १५३ ॥

शौनःशेषञ्च प्रेष्यति ॥ १५४ ॥

शौनः शेषः श्यस्तयेवम् । च शब्दादनन्तरपदार्थसमस्त-
रमेव ॥ १५४ ॥

धूतां ते वा ॥ १५५ ॥

प्रेष्यति । तदा तत्रैव दास्यते ॥ १५५ ॥

ओ३मित्यृचां प्रतिगरस्तथेति गाथानाम् ॥ १५६ ॥

ऋचो ऋचन्त एष गाथा उन्दी विशेषेण ॥ १५६ ॥

होताध्वर्यु हिरण्मय्योः कशिपुनोरुपविष्टौ ॥ १५७ ॥

कशिपुनस्तरकी ॥ १५७ ॥

शौनःशेषान्ते पृथक् शते ददाति ॥ १५८ ॥

पृथग्यचनाच्छतः शतं गवामेकैकस्य ददाति ॥ १५८ ॥

सहस्रे वा ॥ १५९ ॥

विकल्पः ॥ १५९ ॥

आसने च ॥ १६० ॥

ददाति यो यत्रोपविष्टः ॥ १६० ॥

१ मसुरकाविति यावत् ।

कण्डूयन्याभिपेण प्रलिम्पते प्रपर्वतस्येति ॥ १६१ ॥

कण्डूयनी कृष्णविषाणा तथा शरीरसंलग्नादकाभिपेकेण प्र-
लिम्पते प्रपर्यतस्येति ॥ १६१ ॥

चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रति-

मन्तम् ॥ १६२ ॥

विक्रमयां कारयत्यध्वर्युर्मन्त्रस्तु यजमानस्यैव क्रमणरोप-
श्चात् ॥ १६२ ॥

पालाशे शेषानासिच्य पुत्राय प्रयच्छति
पितृतमायेदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रो ऽनुसन्त-
नोत्विति ॥ १६३ ॥

शेषा अभिषेकशेषाः ॥ १६३ ॥

शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेन्वारब्धे प्रजापत
इति पुत्रयजमानयोर्नामगृह्णाति पितृशब्दं
पुत्रे कृत्वा यथायथं पश्चात् ॥ १६४ ॥

अथमभिमन्युरर्जुनस्य पितेत्येवं पितृशब्दः पुत्रे कृतो
भयति । यथायथं पश्चादिनि । अर्जुनोभिमन्योः पितेत्येवम् । अथ-
ममुष्य पिता सायस्य पितंति मन्त्रे पाठः । ब्राह्मणेपि च यः पुत्रस्तं पि-
तरं करोति यः पिता तं पुत्रमिति ॥ १६४ ॥

आग्नीध्रीये पालाशेन शपान् जुहोति रुद्र यत्त

इत्युत्तरार्धे ॥ १६५ ॥

अभिषेकशेषान् ॥ १६५ ॥

गवाः शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्त-

रत स्थापयति ॥ १६६ ॥

स्वशब्देनात्र घ्रातोच्यते ॥ १६६ ॥

पूर्वाग्निवहनं च साग्निम् ॥ १६७ ॥

शान्तिकर्षोष्टिकार्योऽग्निर्येनानसोह्यते तच्च साग्निष्ठा-
पयति ॥ १६७ ॥

वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ

युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिः ॥ १६८ ॥

वाजपेयवदिति रथाद्रथावहरणम् धूर्गुहीतस्य चायत्नं
कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ व्यकल्पितं युनाक्तं पूर्ववन्मित्रावरुण-
योरित्यनेन मन्त्रेण । चतुर्भिरभ्यरथैरुत्तयं शृष्टिधनुषः ॥ १६८ ॥

दक्षिणापथेन यात्वापरेण चात्वालुं स्था-

पयति ॥ १६९ ॥

रथम् ॥ १६९ ॥

अव्यधायै त्वेति सुन्वन्नारोहति ॥ १७० ॥

तत्रैव रथम् ॥ १७० ॥

मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजति ॥ १७१ ॥

यन्ता ॥ १७१ ॥

गवां मध्ये स्थापयत्यायामेति ॥ १७२ ॥

अनेन मन्त्रेण रथं यन्तैव ॥ १७२ ॥

धनुरात्न्योपस्पृशति गां यजमानः स-

मिन्द्रियेणेति ॥ १७३ ॥

मनेन मन्त्रेण ॥ १७३ ॥

जिनामीमाः कुर्व इमा इति चाह ॥ १७४ ॥

यथायजमानः ॥ १७४ ॥

तावद्भूयो वा गो स्वामिने दत्त्वा पूर्वेण
यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मात
इति ॥ १७५ ॥

मनेन मन्त्रेण ॥ १७५ ॥

अग्नये गृहपतये इति चत्वारि रथविमोच-
नीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रं पशूनां रतो-
सीति वराहोपानहा उपमुञ्चते ॥ १७६ ॥

यजमानः ॥ १७६ ॥

भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति ॥ १७७ ॥

मनेन मन्त्रेण यजमान एव ॥ १७७ ॥

अवरोहति हस्तः शुचिपदिति ॥ १७८ ॥

यथायजमानः ॥ १७८ ॥

विमुच्यसयन्तृकं रथवाहणे करोत्यनस्तत्क-
र्म शालाया दक्षिणतः ॥ १७९ ॥

विमुच्य रथं सह यन्तारं रथवाहने करोति । तस्य आगस्त-
देव कर्म रथवाहनम् ॥ १७९ ॥

अपप्रवते यन्ता ॥ १८० ॥

रथाद्यतरति ॥ १८० ॥

रथवाहणस्य दक्षिणेन्ते शतमानावाप्त-

जति वृत्तौ ॥ १८१ ॥

वृत्ताकारो रक्तिकाशतमानो ॥ १८१ ॥

अनुवर्त्ममौदुम्बरीः शाखामुपगृह्युपस्पृश-

ति शतमानावियदसीति ॥ १८२ ॥

इयदसीत्येकं युङ्गुसीति चापरम् ॥ १८२ ॥

तौ ग्रहणे दत्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशति ॥ १८३ ॥

ताविति शतमानो ॥ १८३ ॥

इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाह्व पयस्यायां

व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥ १८४ ॥

इन्द्रस्य यां इत्यनेन मग्नेन पयस्यायामवहरति बाह्व यज्ञमानो
व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥ १८४ ॥

सेपुकं धनुःप्रयच्छति ॥ १८५ ॥

धनुर्धराय ॥ १८५ ॥

उत्तरवेदिः हत्वा पयस्यया प्रचरति प्राक्

स्विष्टकृतः ॥ १८६ ॥

खादिरीमासन्दीः रज्ज्वां व्याघ्रदेशे नि-

दधाति स्योनासीति ॥ १८७ ॥

अनेन मग्नेन ॥ १८७ ॥

अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ १८८ ॥

यस्यामित्यासन्ध्याम् वास आस्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ १८८ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति ॥ १८९ ॥

यादृष्टहीतं यजमानमास्तन्ध्यामुपवेशयति । मन्त्रध्याय-
घोरेण ॥ १८९ ॥

निपसादेत्युरोस्यालभते ॥ १९० ॥

यजमानस्यः हृदयम् ॥ १९० ॥

अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्पाणावाधाय पश्चादेनं
यज्ञियवृक्षदण्डैः शनैस्तूर्णीं घ्नन्ति ॥ १९१ ॥

अभिभूरित्यनेन मन्त्रेण पञ्चाक्षान्यजमानस्य पाणावाधाय प-
श्चादेन यजमानस्य यज्ञियवृक्षदण्डैः शनैस्तूर्णीं घ्नन्त्यध्वर्यवो बहव-
चनोपहरात् ॥ १९१ ॥

पाप्मानं ते उपहन्मोति त्वा वधेनयामीति वा ॥ १९२ ॥

अनेन मन्त्रेण घ्नन्ति । तूर्णीं वेति विकल्पः ॥ १९२ ॥

वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः ॥ १९३ ॥

यजमानः ॥ १९३ ॥

प्रत्याह व्यत्यासः सविता वरुण इन्द्रो रुद्र

इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः ॥ १९४ ॥

ब्रह्मासीत्यादि सविता वरुण इत्येवमादि व्यत्यासेन ब्रह्मा
प्रत्यचनं ददाति यजमानाय ॥ १९४ ॥

आदिनैवान्त्यम् ॥ १९५ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्यनेनैवान्त्यं पञ्चमं प्रतिषचनम् ॥ १९५ ॥

बहुकारेति च बह्यत्वेवं नामानम् ॥ १९६ ॥

अशब्दाद्यजमानः । स हि पूर्वामन्त्रणमिद्विहः । बहुकारेत्वेवं-
नामानं पदयति । एवमपि हि श्रूयते एवं नामा भवति कल्याण-
मेवैतन्मानुष्य चाचो वदतीति ॥ १९६ ॥

स्वयमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य
वज्र इति ॥ १९७ ॥

अनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ १९७ ॥

राजा राजभ्राता सतस्थपत्योरन्यतरो ग्राम-
णीः सजातश्चैवं पूर्वः पूर्वउत्तरस्मै ॥ १९८ ॥

स्वयमप्रयच्छति सजातश्च ग्रामणीः सजातः ॥ १९८ ॥

प्रसेन सजातः प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाग्निस-
हिताः शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १९९ ॥

प्रसेन वज्रेण सजातः प्रतिप्रस्थातारौ पूर्वाग्निवहनसकृप्रां
शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १९९ ॥

मन्थिनो विमितम् ॥ २०० ॥

पुरोरुचा विमितं कुरुत इति वर्त्तने ॥ २०० ॥

द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्थ-
हीतेनाग्निः पूथुरिति ॥ २०१ ॥

अनेन मन्त्रेण हिरण्यमभिजुहोति ॥ २०१ ॥

अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति ॥ २०२ ॥

द्यूतभूमावक्षाग्निवपति स्वाहाकृता इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २०२ ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २०३ ॥

घृतप्रकरणे प्रैषोयम् ॥ २०३ ॥

कृतादि वा विदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥ २०४ ॥

कृतादिमिर्वा घृत भवति राजप्रभृतिर्यो घृतान्तरम् ॥ २०४ ॥

सजाताय कलिद्राम् ॥ २०५ ॥

भस्य सजातस्य सम्बन्धिनीया तांग्रन्ति । हन्तिश्च आहतन-
मात्रे न मारणाये. ॥ २०५ ॥

पूर्वाग्निवाहो दाक्षिणा ॥ २०६ ॥

सा च घृतस्य यागाङ्गममिधानात् ॥ २०६ ॥

पयस्यास्विष्टकृदिङं करोति माहेन्द्रादि च ॥ २०७ ॥

करोतीत्यनुषर्त्तते । मरुत्वतीपान्ते वैकृत कर्मविहितमत
प्राहृतानुवृत्त्यर्थं माहेन्द्रादीत्युक्तम् ॥ २०७ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ २०८ ॥

भासन्त्या अवरुह्य प्रहितः सद्यः स्तोत्राय गच्छति । यजमान-
श्च स्तोत्रे स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्येति वचनात् ॥ २०८ ॥

अवभृथमेकेन ताप्यादीनि चेत् ॥ २०९ ॥

यदि माहेन्द्रादौ क्षीक्षितवसने न परिहिते तदा ताप्यादीना-
मेकेनावभृथमभ्यवतरन्ति ॥ २०९ ॥

उदैत्येकेन ॥ २१० ॥

उत्तरत्येकेनो देति अन्येनोदेतीतिपाठः । अथ माहेन्द्रादौ क्षीक्षि-
तवसनं परिहितं ततस्तेनैवावतरणमुत्तरणं च ॥ २१० ॥

क्षीक्षितवसनं च प्रास्यति ॥ २११ ॥

ताप्यावतरणपक्षे ॥ २११ ॥

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेनानि ॥ २१२ ॥

ताप्यादीनि ॥ २१२ ॥

उदवसानियायां वा ॥ २१३ ॥

दद्यात् आगन्तुत्वात्तदन्ते निवेशः ॥ २१३ ॥

तैधातव्युदवसानीया ऐन्द्रावैष्णवो द्वादश-

कपालो व्रीहियवाणाम् ॥ २१४ ॥

तमुमयेषां व्रीहियवानां गृह्णातीति वचनात् ॥ २१४ ॥

तृतीयं यवानां मध्ये ॥ २१५ ॥

तृतीयमागो यवानां मध्ये ॥ २१५ ॥

अधिश्रयणं च ॥ २१६ ॥

एषमेव । व्रीहिमयमेवाप्रे पिण्डमधिश्रयति । अथ यथमयमथ
व्रीहिमयमिति वचनात् । अवदानं तु धातुत्रयादपि ग्राह्यम् ॥ २१६ ॥

तिसृस्तिप्तौ दक्षिणा ददाति शतमानानि ब्र-

ह्मणे धेनूर्होति वासाऽस्यध्वर्यवे गामग्नीधे ॥ २१७ ॥

तिस्रस्तिष्ठ इत्यवाच्य बहुवचनोपदेशात् । गाविसामर्थाच्च
तत्प्राप्ते । वाच्यं वा । अग्नीधोपि गायस्तिष्ठ एव यथा स्युस्ति । ता
वा एता द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्तीति श्रुते । ननु चैवं
द्वादशैव भवन्ति न त्रयोदशावच्यते । काण्वपाठाङ्गीकरणेन त्रयो-
दश भविष्यन्ति । तत्राभ्वर्यो पठ्यते त्रीणि वासांसि त्रयस्त्रातद्वाहो
गां वाजं वाग्नीध इति च त्रयोदश भवन्ति । वचनासमैधातव्यो उदवसा-
नीया कार्यमिषेचनीयस्य भवति । प्रकृतौ चोदवसानीया समाकृद-
निर्मयिते दृष्टा इह च तथा न सम्भवति येनामिषेचनीयदशपेययोश्च
प्राक्कृपादेकतन्त्रतां वक्ष्यति । तेनात्र भवति सन्देहः किमतिप्रणीते
क्रियतामुतापराग्न्याहवनीय इति । तत्र केचिदादुरमिषेचनी-
यस्यैवेष्टिरिति तदाहवनीय एतानिप्रणीते प्राप्नोति । अप-
राग्नयो दाशपेयिका इति । अतोतिप्रणीत इति । नेच्छन्त्येतदपरे ।
न हीय प्रकृतावतिप्रणीते दृष्टति । ननु चापराग्न्याहवनी-

घृतप्रकरणे प्रेषोयम् ॥ २०३ ॥

कृतादि वा विदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥ २०४ ॥

कृतादिमिर्वा घृतं भवति राजप्रभृतिर्वा घृतान्तरम् ॥ २०४ ॥

सजाताय कलिङ्गाम् ॥ २०५ ॥

अस्य सजातस्य सम्बन्धिनीया तांग्रन्ति । हन्तिञ्च आह्वन-
मात्रे ॥ मारणाद्यं ॥ २०५ ॥

पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ २०६ ॥

सा च घृतस्य यागाङ्गमभिधानात् ॥ २०६ ॥

पयस्यास्विष्टकृदिङं करोति माहेन्द्रादि च ॥ २०७ ॥

करोतीत्यनुपसंते । मरुतयतीयान्ते चैकृत कर्मविहितमत-
प्राकृतानुसृत्य माहेन्द्रादीत्युक्तम् ॥ २०७ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ २०८ ॥

आसन्त्या अवरुह्य प्रहितः सन् स्तोत्राय गच्छति । यजमान-
स्य स्तोत्रे स्तोत्रस्य भगवत्यन्ते श्रुत्यस्येति यचनात् ॥ २०८ ॥

अवभृथमेकेन ताप्यादीनि चेत् ॥ २०९ ॥

यदि माहेन्द्रादौ वीक्षितवसने न परिहिते तदा ताप्यादीना-
मेवंतावभृथमप्ययतरन्ति ॥ २०९ ॥

उदैत्येकेन ॥ २१० ॥

उत्तरत्येकेनो दंति अग्नयेनोदैतीतिपाठः । अथ माहेन्द्रादौ वीक्षि-
तवसने परिहिते तन्मन्त्रेणैवायतरणमुत्तरणं च ॥ २१० ॥

दीक्षितवसनं च प्रास्यति ॥ २११ ॥

ताप्यावतरणपक्षे ॥ २११ ॥

अनूवन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेनानि ॥ २१२ ॥

ताप्यादीनि ॥ २१२ ॥

हिरण्मयानि वा ॥ २२४ ॥

पुण्डरीकाणि । स चायं विकल्पः ॥ २२४ ॥

उत्तमासु तिसृषु पञ्च ॥ २२५ ॥

द्वे द्वे द्वयोरन्यायामेकम् ॥ २२५ ॥

तेषां स्रजं प्रतिमुञ्चते ॥ २२६ ॥

तेषां पुण्डरीकाणां स्रजं मालां कृत्वा प्रतिमुञ्चते राज-
माणः ॥ २२६ ॥

तदीक्षो भवति ॥ २२७ ॥

सास्य दीक्षेति ध्वजनात् ॥ २२७ ॥

एकतन्त्रौ क्रयैकत्वात् ॥ २२८ ॥

इदं विचार्यते । किमेतानि हवींषि दशपेयाङ्गभूतानि
उत पृथगर्थवमिति । पृथगर्थवमिति धूमः । एवं ह्यत्र धूय-
ते । एभिर्मे पीष्टमसदेभिरपि सूया इति । तेन त्रिव्युक्तादि-
यत् पृथगर्थवमिति केचित् । नैवमित्यपरे । एनैर्हि दशपयार्थाना-
मानीनां तद्देवयजनप्रतिनयनं क्रियते । अतस्तदर्थमिति गम्यते । तथा
च मन्त्रलिङ्गं नक्षत्रा प्रसवितेत्युपक्रम्य विष्णुना दशम्या देवतया
प्रसृतः प्रसर्पामीति सर्पणार्थतां दर्शयति । एभिर्मेपीष्टमसदेभिरपि
सूया इत्यर्थवादप्राप्तम् । प्रयोजनं दशपेयाङ्गत्वेभ्यस्त्वाधानाभायः ।
वाजपेये च सर्पणामावादप्रवृत्तिः ॥ २२८ ॥

इदं विचार्यते । किमभिषेचनीयदशपेयो एकतन्त्रावुत पृथ-
क्तन्त्राविति । एकतन्त्राविति धूमः । कुत एतन्त्र । क्रयमतिकर्षात् ।
एवं ह्यत्र श्रूयते सह सोमौ कीर्णाति । तत्रातिकर्षाभापस्तनस्यापि
प्रतिकर्ष इति । एवं प्राप्त आह—

नाना वावसृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ॥ २२९ ॥

नाना तन्त्रौ वा भवतः । कुत एतत् । अवसृथदीक्षाश्रु-
तिभ्याम् । अभिषेचनीयस्य हवसृथः श्रूयते । स यत्रावसृथम-

श्रूयतेति तदेतदप्यश्रूयवहरन्तीति दीक्षितवसनप्राप्तनविधिपरे चाक्षये
अवभृथं दर्शयति । तथा च दीक्षा श्रूयत । पुण्डरीकस्त्रज प्रतिमुञ्चने
सोस्य दीक्षेति । यदि ह्येकतन्त्रौ स्यातांनावभृथ श्रूयेत । तथा दीक्षा
इति ॥ २२९ ॥

एवं प्राप्त आह—

एकं त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥ २३० ॥

तु शब्दः पक्षभ्यामुक्तौ । एकमेव तन्त्रस्य भिन्नतन्त्रता । कु-
पतत । एष हि पदार्था आनुपूर्व्येण युज्यन्ते । कथमात्रे पुनः प्रतिष्ठा-
प्यमाणे दीक्षणीयादीनां पश्चादनुष्ठानानुपूर्व्य स्यात् तत्र चोदक-
पाथः । दीक्षावभृथग्रहणं तद्वचनेनेत्यदोषः ॥ २३० ॥

तदुक्तम्—

अवभृथदीक्षाभ्यासो वचनादिति ॥ २३१ ॥

यथाश्वमेधे धमृथदीक्षाभ्यास ॥ २३१ ॥

सप्तम्यां ब्रह्मागारात्सोममाहृत्यासन्धमिम-

र्शनादि करोत्युपसद्देवताहवीऽपि निर्वपत्यु-

पसदन्त इच्छन्धथोक्तम् ॥ २३२ ॥

एषमेव हि श्रवणमिति ॥ २३२ ॥

पितामहदशगणऽ सोमपानाऽ संख्यासर्पणम् ॥ २३३ ॥

यजमानस्य पितामहदशगणं सोमपानामुच्चार्य १ सर्पणं
कस्तंभ्यम् ॥ २३३ ॥

सवित्रति वानुवाकमुक्त्वा ॥ २३४ ॥

सर्पणं भवतीति विफलम् ॥ २३४ ॥

दश दशैकैकं चमसमनु भक्षयन्ति ॥ २३५ ॥

१ अमुकं प्रथमः सोमपः अमौ द्वितीयः असी तृतीय एव द-
शमपयन्त सोमपानं गणयितव्येत्यर्थः ।

दश दशैकैकं चमसमनु प्रसृता भवन्तीति वचनात् ॥ २३५ ॥

यजमानस्य राजन्यः ॥ २३६ ॥

तत्र च राजन्यचममे राजन्या भक्षयन्ति । संख्या हि समानजा-
तीयेषु भवति । ननु च शतं ब्राह्मणास्सोमं भक्षयन्तीत्यत्र भूयते ।
तत्र कथं राजन्या भवेयुः । उच्यते । भूयस्त्वात् । ब्राह्मणेषु चाब्राह्म-
णेषु शतसंख्येत्यशेषः । एवं च सह पानविरोधो न भवति ॥ २३६ ॥
एवं प्राप्त आह—

ब्राह्मणा वा श्रुतेः ॥ २३७ ॥

वाक्यदः पक्षयद्वयौ । ब्राह्मणा एव भवन्ति न क्षत्रियाः ।
शतं ब्राह्मणा इति हि भूयते । ननु च ब्राह्मणेषु च भूयस्त्वाच्छ-
तशब्द इत्युक्तम् । नैतदेषम् । शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति वि-
धिरयं विधौ च न परः शब्दार्थो भवति । एवं कृत्वा दृष्ट दशैकैकं
चमसमनु भक्षयन्तीति विभागविधानम् ॥ २३७ ॥

तुल्याः संख्यायोगात् ॥ २३८ ॥

शतसंख्यौ च तुल्येषूपपद्यते नातुल्येषु । अतो यजमानचम-
सपि ब्राह्मणा एवेति । सहपानाविरोधस्तु वचनात् ॥ २३८ ॥

ब्रह्मणे ददात्यः शुवहक्षिणा ॥ २३९ ॥

अः शुवदिति तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २३९ ॥

हिरण्मयीः स्रजमुदगाते रुक्मः होते हिर-
ण्मयी प्राकाशाऽचध्वर्युभ्यामश्वं प्रस्तोते वशां
मैत्रावरुणायर्पणं ब्राह्मणाच्छः सिने वाससी

नेष्टापोतृम्यामन्यतरतो१ युक्तं यवाचितम-

च्छावाकाय गामग्रीधे ॥ २४० ॥

ददातीति सर्वत्रानुषङ्ग । गौक्षानहुद्भवति काण्वपाठात् ॥ २४० ॥

अभिषेचनीयान्ते केशवपनार्थे निवर्त्तनं

संवत्सरम् ॥ २४१ ॥

अभिषेचनीयान्तप्रहणेन द्वापेचान्तो लक्ष्यते । अभिषेचनी-
येनेष्टा केशाक्ष घपत इति श्रुते । तच्च संवत्सर न वपन इति ध्रुव ।
वपन मुण्डन केशानामवच्छेदनम् । येनैवमाह स वैम्वव घर्त्तयते के-
शाक्ष घपत इति ॥ २४१ ॥

भूम्यनभिष्ठानं च ॥ २४२ ॥

चशब्दात्सर्वत्रमेव ॥ २४२ ॥

, अनुपानत्कस्य यावज्जीविम् ॥ २४३ ॥

पुनर्पावज्जीवमेव भूम्यनभिष्ठानम् । संवत्सर तु सोपानत्क-
स्यापि भूम्यनभिष्ठानमिति ॥ २४३ ॥

उत्तरे शुक्ले पञ्चविलः ॥ २४४ ॥

पञ्चविल इति नामधेयम् । तस्माच्चर पञ्चविलो नायेति ।
उत्तरप्रहणमन्तरव्युदासार्थे उत्तरानन्तरार्थे च । वैशाखशुद्ध
इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः

पयस्या मैतावरुणी बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ २४५ ॥

तेषां च—

१ एवमित्यत्र पार्थ्व्ये यलीयदेन युक्तं, यवैराचितं पूर्णं शकटमि-

प्रतिदिशमासादनमासेयं पुरस्तात्प्रदक्षिणमि-

तराणि मध्येऽन्त्यम् ॥ २४६ ॥

हविर्भवति ॥ २४६ ॥

पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्यमे सःसूत्रासे-

चनम् ॥ २४७ ॥

स च तत्संस्कारः अतश्च सप्तवाभावेऽप्यग्रेण कार्ये ॥२४७॥

आग्नेयो हिरण्यदक्षिणोऽग्नीध्रे ददात्यैन्द्रस्य

ऋषभः सौम्यस्य बभ्रुर्व्रह्मणे वैश्वदेवस्य पृ-

षन्हेत्रे पयस्याया वशाभावे ऽप्रवीता ध्वर्यु-

भ्यां बार्हस्पत्यस्य शितिपृष्ठो ब्रह्मणे ॥ २४८ ॥

ददातीत्यनुवर्त्तते । वसार्तिका । अमवीता अकामिका । अ-
चघुंयामिति । द्वितीयोऽग्नीव ॥ २४८ ॥

अन्नाद्यकामस्याप्येषा ॥ २४९ ॥

राजसूयादूर्वाहरिष्टिर्भवति ॥ २४९ ॥

द्वादशोत्तराणि प्रयुग्धवीऽपि ॥ २५० ॥

निर्भवति ॥ २५० ॥

मासान्तराणि ॥ २५१ ॥

प्रयुग्धवीऽपीति नामधेयम् । स वै प्रयुजाऽहविर्मिपंजत इति
श्रुतेः । द्वादशमद्वयं वा मासान्तरपक्ष एकस्मिन्नेवाहनि क्रियेतेत्येवम-
र्थः । तथा च काण्वानां षट् षट् श्वो भूत इति पठ्यते । यद्वा द्वाद-
शानामव प्रयुग्धविष्टमुत्तरेषां नेति द्वादशमद्वयम् ॥ २५१ ॥

आहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्याप्राप्ते शम्याप्रा-

स आग्नेयसौम्यसावित्रबार्हस्पत्यत्वाष्ट्रवैश्वा-
नरा यथोक्तम् ॥ २५२ ॥

यथा प्रदेशान्तर उक्तम् ॥ २५२ ॥

एवमावृत्तस्य चरवः सारस्वतमैत्रक्षैत्रपत्यवा-
रुणादित्याः ॥ २५३ ॥

यद्यमेव प्रत्यावृत्तस्य शम्बाप्राप्ते भवति ॥ २५३ ॥

षट् षड्वैकतन्त्रे ॥ २५४ ॥

भयन्तीति सूत्रशेषः ॥ २५४ ॥

पूर्वामिवाहौ द्वौ द्वौ पण्णाः पण्णां दक्षिणा ॥ २५५ ॥

इतरत्र तु चोदकेनान्वाहायः ॥ २५५ ॥

, अष्टापदीवत्पशुबन्धौ गर्भिणीभ्याः स्वगुण-
दक्षिणौ ॥ २५६ ॥

अष्टापदीवत्पशुबन्धौ नूयन्त्योच्यते । लक्षणया तद्वत्पशुबन्धौ ।
तावेनौ गर्भिणीभ्यां भवतः स्वगुणदक्षिणौ । तद्वत्पशुबन्धौ ।
विलम्बः ॥ २५६ ॥

द्वयेन्यादित्येभ्योदित्यै वा ॥ २५७ ॥

भवति ॥ २५७ ॥

वैश्वदेवीपृथ्वी मारुती वा ॥ २५८ ॥

भवति ॥ २५८ ॥

तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः ॥ २५९ ॥

तदन्तमहणाभ्यान्तरपौर्णमास्यां केशवपनीयो भवति ॥ २५९ ॥

उचरे च मासान्तराः ॥ २६० ॥

उत्तरे च कृतवो मासान्तराः । चण्डात्पौर्णमासी सुत्याश्च
भवन्ति ॥ २६० ॥

व्युष्टिर्द्विरात्रः ॥ २६१ ॥

अग्निष्टोमातिरात्रौ ॥ २६२ ॥

अग्निष्टोमप्रहणमपार्ष्टिकत्वापनार्थम् ॥ २६२ ॥

क्षत्रधृतिः ॥ २६३ ॥

अपरः क्रतुर्ममति ॥ २६३ ॥

तमुभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ ॥ २६४ ॥

कुर्वन्त्येके उपरिष्ठान् । अत्र च वैशाखमासास्यायां पशुपद्भौ ।
ज्येष्ठपौष्णमास्यां केशवपत्नीयः । आषाढ्यां व्युष्टिर्द्विरात्रः । आषण्यां
क्षत्रधृतिः । भाद्रपदाभ्ययुजयोऽग्निष्टोमज्योतिष्टोमौ कार्तिकयाऽसौ-
त्तमणीति ॥ २६४ ॥

अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपत्नीयोऽति-

रात्रः सोमापवर्गः ॥ २६५ ॥

सोमापवर्ग इति सोमानामपवर्गो भवति । या तदपवर्गे
सोमा. ॥ २६५ ॥

उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी ॥ २६६ ॥

सोमान्तरे शुक्ले सौत्रामणी भवति ॥ २६६ ॥

व्रीहीन्विरूढाविरूढान्क्षौम उपनह्य क्रीणाति

क्लीवात्सीतेन ॥ २६७ ॥

श्लुः ॥ २६७ ॥

पक्त्वौदनं विरूढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां प-

पच्यस्वेति सहसृजति ॥ २६८ ॥

ओदनपाको विरुद्धैः स चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकश्चोदकानुप्र-
हाय । तस्य च विरुद्धचूर्णैरश्विभ्यां पच्यस्वेति संसर्गः ॥ २६८ ॥

सिंहवृकव्याघ्रलोमानि चात्रपति ॥ २६९ ॥

चशब्दात्तत्रैव ॥ २६९ ॥

पशुषु वा ॥ २७० ॥

माघपति तुल्यशालत्वात् ॥ २७० ॥

पुरोडाशधर्मा द्रव्यसामान्यात् ॥ २७१ ॥

अत्र च सुरायां पुरोडाशधर्माः प्रवर्तन्ते । द्रव्यं हि तेषां
पर्युपस्थापकमिति । ननु च ग्रहग्रहणपुरोक्तगुण्यमादीनां दर्शना-
त्सौमिका मघन्तीति गम्यते । नेत्याह ॥ २७१ ॥

यावदुक्तः सौमिका गुणत्वात् ॥ २७२ ॥

यावदुक्तं ते मघन्ति । न हि सौमिकधर्मप्रवृत्तिरत्र व्यक्तात्वात् ।
न च गुणप्रवृत्त्या गुणान्तरप्रवृत्तिर्युक्ता । गुणत्ववैद्य ॥ २७२ ॥

तिपशुः पशुबन्धश्चश्चतुर्थ्याम् ॥ २७३ ॥

चतुर्थे वाहनि ॥ २७३ ॥

पक्षायाम् ॥ २७४ ॥

सुरायाम् ॥ २७४ ॥

आश्विनोजः श्येतः ॥ २७५ ॥

श्येत आरक्तगौरः १ ॥ २७५ ॥

मल्हाविः सारस्वती ॥ २७६ ॥

रजा मलं हन्तीति मल्हाविः सा सारस्वती ॥ २७६ ॥

१ मालां दत्तांश्च इति हारस्वामी । गुरुगणं इति माधवाचाराः ।

ऋषममिन्द्राय सुताम्णे तद्गुणाभावेजाः ॥ २७७ ॥

तद्गुणानामभावे अजा भवन्ति ॥ २७७ ॥

प्रथमो लोहितः ॥ २७८ ॥

तदा च लोहितः प्रथमो भवति ॥ २७८ ॥

त्रियूपो वैकादशिनि लिङ्गात् ॥ २७९ ॥

त्रियूपो वा भवति एकयूपो वा एकादशिनि लिङ्गात् । एकाद-
शेन्यां ह्युभय ईष्टम् । एकयूपतानेकयूपत्वं च । एकादशिनि लिङ्गं
वात्र गणत्वमिति । अत्रोच्यते । सौत्रामणीसंपर्दनादेकयूपतैव नि-
न्तुं युज्यते । तत्र हि श्रूयते । तद्यदेतद् सौत्रामणिक यूपमेतौ
[पावभितो भवत इति । अपि च सूत्रारम्भस्तामर्घ्याद्यमर्घ्योपगम्यते
[प्रारम्भमन्तरेणापि विकल्पः सिध्यत्येव । तस्मादेकयूपता नि-
म इति ॥ २७९ ॥

अग्नी वरुणप्रघासवत् ॥ २८० ॥

अवेदिर्दक्षिणः ॥ २८१ ॥

भवति ॥ २८१ ॥

वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्तुतं पुनाति

त्रायुः पूत इति ॥ २८२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८२ ॥

कुवलकर्कन्धुबदरचूर्णानि चावपति ॥ २८३ ॥

शुक्लवल्गुद्वयो बद्धवत्प्रतिविशेषः । तयोर्वस्त्राविशेषा ए-
व परे ॥ २८३ ॥

१ बदराणि निरुपपदवद्वराणि वृणकयद्वराणि च कुवलादिवा-
ज्यानीति पाञ्चिकाः । सुस्मृतरस्थूलमध्यमपरिष्णमानि बदरजातिफ-
लानीति माधवाचार्याः ।

ग्रहं गृह्णाति, कुविद्रेति त्रीन्वा प्रतिदे-

वतमेतयैव ॥ २८४ ॥

पुरोरुचा। स चायं विकल्पः एकं वा त्रीन्वेति श्रुतत्वात् ॥ २८५ ॥

समस्यानुवाचनं यजेति च ॥ २८५ ॥

समासश्चेतुर्व्यन्ताजामेव पशूनां न विभक्तिलोपेन ॥ २८६ ॥

प्रथमस्यानुहोममितरौ ॥ २८६ ॥

ग्रहौ ॥ २८६ ॥

परिस्त्रुक्षोमो दक्षिणेशौ ॥ २८७ ॥

तत्र चाहययनीयसंस्काराः फलं न्याः क्षौद्रकपरिमास्यौ ॥ २८७ ॥

भक्षमाहृत्य परिस्त्रुक्षेपमासिच्य रुक्मव-

च्छिद्रं कुम्भैः शिष्ये कृत्योपरि दक्षिणस्य धार-

यन्तस्त्रुन्तमुपतिष्ठते त्रिचैः सोमवतां बर्हिष-

दामश्मिष्यात्तानामिति ॥ २८८ ॥

भक्षमाहृत्यमाश्रोपदेशादिशेषानुपदेशाच्च यथाभ्यग्न भक्षणं
सपेदापीति ॥ २८८ ॥

हवीःपि निर्वपति सावित्तवारुणैन्द्राणि यथो-

क्तं पशुपुरोडाशोर्थे ॥ २८९ ॥

देयतान्यत्वात्पशुपुरोडाशार्थ इत्युक्तम् ॥ २८९ ॥

नपुंसको दक्षिणा, रथवाही वा वडवा ॥ २९० ॥

विकल्पः ॥ २९० ॥

सोमातिपूतस्याप्येषा ॥ २९१ ॥

सोमामयी भवतीति शेषः ॥ २९१ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ शस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमास पृष्ठशतके सुन्दर-
सीसकाक्षरैरचमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुख्यते ।
- ३ प्राचीना बुद्धिभाष्यामुद्रिताभीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाध्यापकाः पण्डिता
अन्ये च शास्त्रद्वयो विद्वांसः, एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च यतद्ब्राह्मकै-
र्देयं धार्मिकमग्रिमं मुख्यम् मुद्राः ७ भाषकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " " " " "
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) सत्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (सत्कारः) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । महोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- श्लोकधार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
ध्यायया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (३) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (४) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (५) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपादः । (मीमांसा) २
- (६) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (७) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-चादरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(८) स्वादादमञ्जरी-मल्लिपेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दनोधमट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपतेः } (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारीप्रथमादि-
सत्तावभक्तिविस्तृतविचाररूपः भ० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअण्ण्यदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) महत्सो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) ११

(१५) शिष्यस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त) २
श्रीक्षेमराजाविरचितवृत्तिसमेता ।

(१६) मीमांसायालमकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वपदवाक्यप्रमा-
णपाराधारीयधुरीणमीमांसाद्वैत साध्या-
ज्यधुरन्धरमीमट्टनारायणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रमाफरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तुतव्याख्यासंगलङ्कृतम् । (वेदान्त) ३

(१९) ब्राह्मयनधौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकका-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ७

(२०) प्रह्लादसूत्रभाष्यम् श्रीनास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पञ्चादिप्रपञ्चस्थानम् }

हरिदाससुतः,
श्रीका-भरतप्रकाशक
यन्त्रारस सिटी ।

No 78.]

[Price Rupee One.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKĀCHĀRYA

EDITED BY

VYĀKARNĀCHĀRYA PANDIT MADANMOHAN PĀTHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Ranabir Sanskrit Pāthashālā,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VIII

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPOT

BENARES

AGENTS -- OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDIT JYĒSHTHARAMA MUKUNDA BOMBAY

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

शानन्दचतविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमव्यामशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

धौराभ्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिङ्गुल कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सप्तक-७८

अनुयाजान्ते पशुपुरोडाशार्थेश्वरत्याश्विनेन
प्रागवदानेभ्यः ॥ २९२ ॥

आश्विनस्य चानेनोत्पत्तिः पूर्वमनाभिघातात् ॥ २९२ ॥

हविर्भिवा ॥ २९३ ॥

प्रागवदानेऽप्यश्नरति । अस्मिन्न पक्षे ॥ २९३ ॥

आश्विनाभावस्तु ॥ २९४ ॥

सौत्रामणीं त्रैधातवीं च प्रकृत्य ध्रुपते । सैषा राजसूययाजि-
न उदघसानीयेष्टिसंघतीति । अतः कर्मार्थमिदमाह—

राजसूययाजिनः कर्मापवर्गे वा सौत्रामणी ॥ २९५ ॥

त्रैधातवी चेति विकल्पमाशङ्क्याह—

त्रैधातव्यानुपूर्व्ययोगात् ॥ २९६ ॥

त्रैधातव्येषाम्ने भवन्ति । आनुपूर्व्ययोगात् । त्रैधातव्येषाम्ने
पठ्यत इति । न चानयोर्विकल्पः । आज्ञानसामर्थ्यात् । तेन सौत्रा-
मण्यां उदघसानीयत्वमुच्यते । उदघसानीयासन्निधौ पाठात् । उद-
घसानीयेषोदघसानीयेति उपचारवृत्त्यातया च पाठः । अनया मऽपी-
दमसदतमापि सूया इति ॥ २९६ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्कटतौ काशायनत्रिवरणे
पञ्चदशोऽध्याय समाप्तः ।

षोडशोऽध्यायः ।

राजसूयोऽनु विहितः इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो अग्नि-
हनुविधेयः । सोऽनुविधीयते ।

अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्यतिपद्मात् ॥ १ ॥

अग्निशब्दो ज्वलनवचनः संस्तदधिकरणमृतसलामिधायको
द्रष्टव्यः । इष्टकाभिरग्निं चिनोतीति हि श्रूयते । तथाग्निमारोहन्ति अ-
ग्निं प्रोक्षन्तीति च आरोहणप्रोक्षणे फलस्योच्यते । तस्य चामारोह्य
विधानात्प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे सोमस्याङ्गमिरगुच्यते । सोमशब्देन लक्ष-
क्षण्या तस्माद्यक्तत्वंभिधानम् । सोमाङ्गमिति कुत एतत् । तद्गुण-
व्यतिपद्मात् । तद्गुणानां हि व्यतिपद्मात् इदं श्रूयते । अन्तरोपसङ्गौ
चिनोति । प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्ति । चित्तो गार्हपत्यं प्रवस्य-
चिन आहवनीयः । अथ राजा राजानं क्रीणातीत्येवमादिफलवता च
गुणव्यतिपद्मा सति अफलस्य तदङ्गता ॥ १ ॥

इच्छतः समहावृते नियमः ॥ २ ॥

अङ्गमपि सदिच्छया भवति । कथमवगम्यते । येन समहाव-
ृते नियमो इदं श्रूयते । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महावृत-
मिति । ननु चाग्नौ महावृतनियमः कस्मात् भवति । वेच्यते अग्निप्र-
करणे पाठात् । यस्यै ॥ प्रकरणे तद्धर्मनियमो युक्तः । तस्मात्साध्व-
निहितं समहावृते नियम इति । अत एवोक्तमिच्छत इति । नियमवि-
धानादभ्यन्तेच्छैव भवति ॥ २ ॥

न प्रथमाहारे ॥ ३ ॥

प्रथमाहूयत इति प्रथमाहारः । प्रथमप्रयोग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कुत एतत् प्रथमे प्रयोगे न भवतीति—

उत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ ४ ॥

उत्तरवेष्टौ ह्यग्नेर्निधानं विहितम् । सयद्वार्यमाणेषा उत्तर-
वेदि व्याधारयतीति । अग्निधारणं च निधानार्थम् । अग्नौ च स-
लेग्निनिधानं विहितम् । यदि च प्रथमाहारेष्वग्निः स्यादुत्तरवेदाव-
ग्निनिधानमनर्थकं स्यात् । अथ पुन- प्रथमाहारेष्वग्नौ संवृत्तं द्वि-
तीयादिष्वग्नावग्निनिधानमविरुद्धमिति सम्प्रदायः । ननु खानार-
भ्यवादाप्राकृतव्यवधानयोर्विकल्पः कस्मात् भवति । नेत्युच्यते । प्रा-
कृतं विधानमुत्पत्तिशिष्टत्वादनारभ्यवादादवलीयोक्तो न विकल्प
इति भव्यं यदामः । यदि प्राकृते प्रत्यर्थिन्यनारभ्यवादस्यातवकाशः
द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेनारभ्यवादिर्विहितेऽग्निर्न प्राप्नोति । तत्रापि
हि प्रकृतिर्विहितमुत्तरवेदावग्निनिधानमस्त्वैव । तस्मादप्यग्नौ यैषा
प्रथमाहारश्चेन प्रथमः प्रयोग उच्यते इति । कथं तर्ह्येतत् । उच्यते
प्रथमाहारश्चेन ज्योतिष्टोमसंस्था उच्यते तस्य हि प्रथममाहरणम-
सुष्ठानम् । यथं हि श्रूयते । एष वा च प्रथमो यज्ञानां यज्योतिष्टोम
इति । आचार्येणाप्युक्तम् । एष प्रथमसोम इति । तेन प्रथमाहारे
ज्योतिष्टोमे ऽग्निष्टोमसंख्ये नाग्निर्भवति । न हि प्राकृतं विधानमगा-
रभ्यविधिना पक्षेऽपि बाधितुं शक्यते । अतो नारभ्यविहितस्याग्नेर-
भ्यवादाकाशः । यथा साप्तदृश्यं प्रकृत्याग्नातेन पाञ्चदशेन बाधितम् ।
यद्येष पुनर्यज्ञेय भक्षण नर्थाग्निः प्राप्नोति यथा साग्निचित्याग्ने-
स्तामाधिति यथाभ्यमेधे एकविंशोऽग्निर्भवतीति सर्वमेधे चाग्निदत्तम्
इति । नैव दोषः । अस्ति ह्यत्रान्यदपि विधानम् । अथातोऽग्निमग्नि-
ष्टोमेनानुयजति नमुक्येन तमतिरात्रेण तमेकरात्रेण तं द्विरात्रेणो-
त्थेवमादि समानविधानार्थानि यचनानि तैः । सर्वत्र प्राप्तिः । तथा च
तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीताथैकोत्तरमेकशतविधादिति ।
अतः सर्वत्र प्राप्तिः । साप्तदृश्यं तु विशेषध्वन्यमिति ॥ ४ ॥

चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फागुन्यां पौर्णमासे नेष्ट्वा
पञ्चपदानालभते दक्षिणान् ॥ ५ ॥

चिकीर्षमाण इत्यपाच्यमुपक्रमादेव तत्तिसहस्रेः । पाच्यं वा
स्यमातृणां पुषधनेषि मा भूदालम्ब्य इति पञ्च पदानं चाभिजिद्वि-
भ्यजितोरपि पञ्चैव यथा स्युरिति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे वा दद्यात् ॥ ६ ॥

वक्षिणाम् । विकल्पेन हि भक्षणमग्र ॥ ६ ॥

अमावास्यायामेके ॥ ७ ॥

पञ्च पशुनालमन्ते । अमावास्यायामालमन्तेषु हेतु आहुरिति
सा च माघामावास्या सन्निधानादपृच्छते ॥ ७ ॥

अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजान् ॥ ८ ॥

आलमन्ते । यत्तु वैश्वकर्म्मणं पुरुषं वारुणमश्वमैन्द्रमृषमं त्वान-
ष्ट्रमविमार्गेयमजमिति सोर्यचादौ इत्थेनानग्निभ्यः कामायालमा
इत्यस्य ॥ ८ ॥

वर्षिष्ठरक्षानः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेषाम् ॥ ९ ॥

रक्षाना भवन्ति पुरुषस्य । वर्षिष्ठाय हृसीयस्यथ हृसीठि
भुतेः । वर्षिष्ठता चायामापेक्षया न स्थौन्यापेक्षया । प्रकृतौ ह्यायामः
भूपते । द्विष्यामया रक्षानवेति ॥ ९ ॥

सर्वेषां वा तुल्याः ॥ १० ॥

रक्षाना भवन्ति ॥ १० ॥

समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाम्

इति नव दधाति ॥ ११ ॥

तेषां चतुर्विंशति सामिधेय्य इति प्रकृत्याह । समास्त्वाम्-
कृतयो धर्त्ययस्त्विति ॥ ११ ॥

आग्नेयो द्वादशोर्ध्वा अस्येति ॥ १२ ॥

आग्नेय प्रयाजयाज्याः द्वादश भवन्ति । ता एता ऊर्ध्वा
नस्य समिधो भवन्तीति धुतेः ॥ १२ ॥

एकादशान्ते शासप्रैपादि करोति ॥ १३ ॥

प्रकृतौ द्वादशान्तेमिहितम् इह यध्वर्वादेकादशान्त उच्यते ॥ १३ ॥

परिवृते पुरुषसंज्ञपनम् ॥ १४ ॥

वचनाद्भवति ॥ १४ ॥

अजस्य शुन्धति प्रचरणयोगात् ॥ १५ ॥

इतरेषां पशूनामप्युक्तं कायप्रासनमुक्तम् अजेन चरतीति च ।
तेनाजस्य शुन्धतीत्युच्यते । स हि प्रचरणेन युज्यते ॥ १५ ॥

सर्वेषां वाविशेषात् ॥ १६ ॥

सर्वेषां वा शोधनं कर्तव्यम् । सर्वेषामेव ह्यविशेषेण देवता-
सम्बन्ध उपदिष्टः । तेन सर्वं एषैतेयागाः । यागार्थद्वयस्य च यो-
धर्मः स सर्वेषां भवति । अप्युक्तं कायप्रासनं तु वचनात् ॥ १६ ॥

वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा ॥ १७ ॥

वचनाद्भवति ॥ १७ ॥

कण्ठेषु तृणमन्तर्धाय शिराः स्यादत्ते ॥ १८ ॥

तृणाधिकाराद्वपातृणकाल एव शिरसामाधानं जिह्वावर्जम् ।
सा ह्यपदानैः सह गृह्यते ॥ १८ ॥

चतुर्णामप्युक्तं कायप्रासनम् ॥ १९ ॥

शिरां ग्रहणसमनन्तरमेव । येनाजं ग्रहत्वा सः स्थिते तस्य
शेषप्रासनमिति ॥ १९ ॥

ततो मृदिष्टकार्थापञ्च ॥ २० ॥

तत एवोदकमध्यास्य मृदुशृणते इष्टकार्यम् । आपदञ्च
सत एव ॥ २० ॥

अजेन चरति ॥ २१ ॥

अजेन यद्वा सः स्थापयन्तीति वचनात् ॥ २१ ॥

सः स्थिते तस्य शेषप्रासनम् ॥ २२ ॥

सः स्थिते च कर्मणि तच्छेषस्याप्सु प्राप्तमम् ॥ २२ ॥

सर्वैरेके ॥ २३ ॥

एके आचार्याः सर्वैः पशुभिः प्रचारमिच्छन्ति । तस्मैक
आहुरत्रैवेतैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेति हि श्रूयते । ननु चैवं सति स-
म्भरणार्थता विरुध्यते । सम्भरणार्थं हि अप्सु कुस्मिन्धानां प्राप्तमम् ।
कुस्मिन्धैः कुपितया मृदा अग्निस्फोटकानां दार्ढ्यमुपजायत इति । मतः
सर्वप्रचारं सम्भरणानुपपत्तिरिति ॥ २३ ॥

एवमाशङ्कित आह—

एकस्यापि किं ततः सम्भरोदिति श्रुतेः ॥ २४ ॥

तस्मैक आहुरत्रैवेतैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेति प्रकृत्याह । यत्रा-
एनैरत्र सर्वैर्यजेत तदेवाग्रेरन्तं परियादिति सर्वैर्यागमसिधाय नि-
वेद्यति न तथा कुर्याद्देवानां तद्विताविद्यादयो पथस्तदिद्यादयो किं
ततः सम्भरोदिति । सर्वयागपक्षे सम्भरणमात्रे दोषः प्रसङ्गात् ।
तस्मान्न सर्वैर्याग इति । एवमाशङ्कित उत्तरम् । एकस्यापि किं
ततः सम्भरोदिति श्रुतेः । एकस्यापि पशोरालम्बे किं ततः सम्भरो-
दित्येतत्तुल्यमेव । तस्माद्विकल्पः सर्वैर्यागोऽयमेवेति । सम्भरणा-
भावः सर्वयागपक्षार्थवादः ॥ २४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपाशु ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

पशुदेवता च ॥ २६ ॥

उपाश्वेष्ट ॥ २६ ॥

आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः ॥ २७ ॥

भवन्ति ॥ २७ ॥

मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः ॥ २८ ॥

पयस्या मन्ते विहिता आ तव इति ॥ २८ ॥

मांसोपर्यासने चेच्छन् ॥ २९ ॥

मांसोपर्यासने चेच्छया वर्जयेत् ॥ २९ ॥

त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि घृताक्तानि शिरा-
ंसि निदधाति ॥ ३० ॥

त्वक्मस्तिष्कशब्देन शिरः कपालगतो मज्जाभिधीयते ।
ते च उद्धृत्य घृताक्तानि शिरांसि स्थापयति ॥ ३० ॥

सकलानि वा ॥ ३१ ॥

येति विकल्पः ॥ ३१ ॥

अन्यानिवा हिरण्मयानि वामृन्मयानि वा-
नालभ्यैतान् ॥ ३२ ॥

पशुत् । अन्यानि वा सङ्ग्रामहतानि गृह्णाति हिरण्मयानि वा
मृन्मयानीति वा विकल्पः ॥ ३२ ॥

श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः ॥ ३३ ॥

पशुरालभ्यते । पञ्च पशवो वेति विकल्पः । प्राजापत्यस्य चा-
हर्गणेषु नियमः ॥ ३३ ॥

पङ्कधात् ॥ ३४ ॥

घात्याः । प्राजापत्यं हि प्रहृत्योच्यते तस्यैकविंशतिः सा-
मिधेन्य इति ॥ ३४ ॥

हिरण्यगर्भ इत्यृचाः स्त्रवाधारः ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भमृत्वाधारमाधारयतीति घचनात् । ॥ च पूर्य पथ
भयति नापूर्य । प्रहृतिलिङ्गसंयोगात् । प्रहृतिलिङ्गसंयोगोऽत्र भय-
ति । माधारमाधारयतीति । पूर्यत्येपि सन्देशः किं पूर्वाघारे मन्त्रवि-
धानमुत्तरेण घार इति ॥ ३५ ॥

किं तावत्प्राप्तम्—

पूर्वो देवतासामान्यात् ॥ ३६ ॥

स्ववाघारे हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुत एतत् । देवतासा-
मान्यात् । स्ववाघारे हि प्रजापतिर्देवता हिरण्यगर्भवत्यामपि प्रजा-
पतेरेव देवतात्वं कस्मै देवाय हविषा विधेमेति । कस्य प्रजापतिः ।
मन्त्रश्च स्ववाघार एव देवतामिधानसमर्थः । तस्मात्तत्रैव विनियुज्य-
त इति ॥ ३६ ॥

एवं प्राप्तं आह—

उचरे तु सामान्योपदेशाभ्याम् ॥ ३७ ॥

तु उपदः पक्षण्यावृत्तौ न पूर्वस्मिन्नाघारे मन्त्रप्रयोगः । किं त-
र्ह्युत्तराघारे । कुत एतत् । मन्त्रवत्त्वसामान्यात् । यत्सैव च प्रकृतौ म-
न्त्रो वृत्तस्यैव मन्त्रान्तरनिधानमनुरूपतरम् । इतरथ तु मन्त्रवत्त्वा-
च्च विधेया तद्विरोधश्चेति स्यात् । तेनोत्तराघारे मन्त्रो विधीयमा-
नः शाब्दवत्त्वसामान्यात् मन्त्रान्तरस्य निर्वृत्तको भवति । यथा स्रंहे-
न सामान्यात् तैलं घृतस्य । यत्पुनरुक्तं कथञ्चेन प्रजापतिरभिधीयत
इति । इन्द्रस्यापि तच्छब्दमिधानमविरुद्धम् । तस्मान्मन्त्रोपदेशादु-
त्तराघारे एव तद्विनियोग इति ॥ ३७ ॥

वायवे वा नियुत्वते श्वेतलप्सुदी द्वे दध्यात् ॥ ३८ ॥

अथवा नियुत्वगुणविशिष्टाय वायवे शुक्लपशुरालभ्यते न
प्रजापत्यः पञ्च पशवः यद्यपि हि भवत एव । श्वेतो वर्णतः लप्सुदी
कूर्चलः । तूपरशब्दोन्मात्रुवर्त्तने । अर्पेतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपर-
मालमत इति ध्रुनेः । तत्र च द्वे ध्याये दध्यात् तस्य सप्तदशसामिधे-
भ्यो भवन्तीति वचनात् ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल

उभयोः ॥ ३९ ॥

उभयोरपि प्राजापत्यवाग्ययोः प्राजापत्य एव द्वादशकपालः पु-
रोडाशो भवति ॥ ३९ ॥

प्रजापत्यस्य कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः ॥ ४० ॥

भयन्ति ॥ ४० ॥

शुक्लवत्यो वायव्यस्य ॥ ४१ ॥

घषाया वा ॥ ४२ ॥

घा भवधारणे शुक्लवत्यौ भवतः । घषाया एव शुक्लवत्यौ
स्यातामिति घचनात् ॥ ४२ ॥

तुल्यमन्यत्सर्वेषु ॥ ४३ ॥

उखासम्भरणमष्टम्याम् ॥ ४४ ॥

*उखायाः सम्भरणमुखासम्भरणम् तदष्टम्यां भवति । अष्ट-
कायामुखा सम्भरतीति घचनात् । उखा चोपलक्षणम् । अयादाद्यप्य-
न् सन्निवृत्तं एव । ततश्चान्तरण्ये तस्या अपि प्रयोक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्या चतुरश्रे श्वध्रे

मृत्पिण्डमवदधाति भूमिसमम् ॥ ४५ ॥

भूमिसमं अन्यूनमनतिरिक्तम् ॥ ४५ ॥

पिण्डमपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां

निदधाति ॥ ४६ ॥

विष्टाहवनीययोर्न्यग्ने अर्धपथे ॥ ४६ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन त्रिवृन्मुञ्जपञ्चाङ्गी-

वद्धास्तिष्ठन्ति प्राश्नोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा

रासमो मध्येऽश्वपूर्वाः ॥ ४७ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणतज्जिह्वमुंशमयीभिः पश्चाद्ग्रीभिः प-

आङ्गयो मुखरिकाः तामिष्यन्तिष्ठान्ति प्राङ्मुखाः अश्वगर्दमाजाः
पूर्वापररीत्या रासमो मध्यंऽश्वपूर्वाः ॥ ४७ ॥

उत्तरत आहवनीयस्थारत्निमात्र उभयतस्ती-
क्ष्णा वैष्णवी सुपिराग्निः कल्माष्यभावे ऽक-
ल्मापी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा ॥ ४८ ॥

आनन्तर्याम्यश्रुतामुत्तरतो मा भूदित्याहवनीयप्रदणम् ॥ ४८ ॥

हिरण्मयीमेके ॥ ४९ ॥

आचार्या इच्छन्ति । अतश्च विकल्पः ॥ ४९ ॥

अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततमुदगृह्णन्पुञ्जान
इति ॥ ५० ॥

अष्टगृहीतमाज्यद्रव्यं सन्ततं जुहोत्युदगृह्णन्पुञ्जान इति । अत्रै-
तद्विहितम् । किमिदमेकं कर्म उताष्टापेतामीति । एकमिति ग्रामः ।
तां वा एतामेकाः सतीमष्टगृहीतामष्टाभिष्यञ्जुर्मिजुहोतीति । अष्टौ वा
कर्माणि नैकमिति । ताम्येतान्यष्टौ सावित्राणीति । किं च वैश्वकर्म-
णाभ्यैकयाफयरयान् । अष्टौ सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणाणीति च । निः-
सन्दिग्धं वैश्वकर्मणान्यष्टौ । अतः सदृशविशेषात्सावित्राण्यष्टौ-
यिति गम्यते । तां वा एतामेकाः सतीमित्येतस्मिन्वाक्ये सति अष्टौ
सावित्राण्येव । तस्मिन् सति कथमेकान्तनोषधार्यने अष्टापेतानि क-
र्माणीति । उच्यते । उपरसौ यदुत्थविशिष्टानां भक्षणम् । एवं हि द्रव्य-
ते । तेषां चेत्यमानानां सवित्रैतानि सावित्राण्यपदपरसविताऽप-
दयत्तस्मात्सावित्राणीति । यत्पुनरेकत्वभ्रवर्णं तत्प्रक्षेपापेक्षया । प्रयो-
जनं यत्तदन्तर्हितं तत्प्रयुज्यते ॥ ५० ॥

देवस्य त्वेत्यभिमादाय हस्त आधायैत्येना-

मभिमन्त्रयते ॥ ५१ ॥

हिरण्मयीपक्षे मन्त्रः स्यात् । पिप्पदाग्निः हिरण्मयीमिति म-

न्रलिङ्गात् । न घा संस्तवार्थत्वात् । हिरण्यमीशब्देन संस्तवः क्रियते ।
तथा चाह । यद्वा एषा छन्दांसि तेनैषा हिरण्यमिति । तस्माद्वैष्ण-
वी पक्षे पि मन्त्रप्रयोगः ॥ ५१ ॥

अश्वप्रभृतींश्च प्रतूर्त युञ्ज्वाथां योगे योग
इति ॥ ५२ ॥

अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्येनान्प्राचः प्रतिमन्त्रं
पूतर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्या सधस्थादिति ॥ ५३ ॥
एभिर्मन्त्रैः ॥ ५३ ॥

अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छत्यग्निं पुरीष्यम् ॥ ५४ ॥

ज्वलत्सु अग्निषु पिण्डं प्रतिगच्छत्यग्निं पुरीष्यमित्यनेन म-
न्त्रेण । प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवत्यथै सृष्टमच्छपन्तीति वचनात् ॥ ५४ ॥

दक्षिणतश्च पशवो युगपत् ॥ ५५ ॥

गच्छतां च दक्षिणतः पशवः उत्तरतश्च पुरुषाः युगपद्-
नम् ॥ ५५ ॥

अनद्धा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थक-

मग्निं पुरीष्यमिति ॥ ५६ ॥

यो देवादीप्रावति स देवपितृमनुष्यानर्थकः ॥ ५६ ॥

वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते ऽन्व-
ग्निरिति ॥ ५७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा निदधात्येनाम् ॥ ५८ ॥

वल्मीकवपाम् ॥ ५८ ॥

आगेत्येत्यभिमन्त्रयतेश्वम् ॥ ५९ ॥

आक्रम्येत्येनेन पिण्डमधिष्ठापयति ॥ ६० ॥

एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते ॥ ६० ॥

घौस्त इति पृष्ठस्योपरिपाणिधारयन्ननुपस्पृ-

शन्नुत्कामेत्युत्क्रमयति ॥ ६१ ॥

मध्यमे ॥ ६१ ॥

उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

मध्यमे ॥ ६२ ॥

आहवनीयवत् स्थापयति पिण्डस्य ॥ ६३ ॥

पशु ॥ ६३ ॥

उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति

व्यतिपक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुती स्तवेणाश्वपदे ॥ ६४ ॥

मृत्संस्कारत्यानुपविश्येत्युच्यते । व्यतिपद्मस्य पक्षस्याः
पूर्वार्धे इतरस्या उत्तरार्धे । इतरयोरप्येवमेव ॥ ६४ ॥

अभ्रद्यापिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजप-

तिरिति बहिर्वहिरुत्तरयोत्तरया ऽभ्रद्या पिण्डं

खनति देवस्य त्वेति ॥ ६५ ॥

मग्निमदणमन्यन्तरनिवृत्त्यर्थम् । तथा आह सा वैष्णव्यग्नि-
दासीदतीति ॥ ६५ ॥

कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्पुष्करपर्ण-

मपां पृष्ठमिति ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति कृष्णाजिने ॥ ६६ ॥

विमाष्ट्येनदिव इति ॥ ६७ ॥

पुष्करपर्णम् ॥ ६७ ॥

आलभत उभे शर्म च स्थ इति ॥ ६८ ॥

उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णौ शक्यत्वाच्च युगपदालम्बनम् ॥ ६८ ॥

पिण्डं पुरीष्योसीति ॥ ६९ ॥

आलभते ॥ ६९ ॥

पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां
दक्षिणः साञ्जिस्त्वामग्न इति पङ्क्तिः सर्वं
स्वकृद्घृत्वा पुष्करपर्णे निदधाति ॥ ७० ॥

ग्रहणे मन्त्रः अयेनं परिगृह्णातीति वचनात् ॥ ७० ॥

अपः श्वभेऽवनयत्यपो देवीरिति ॥ ७१ ॥

अनेन मन्त्रेण । इयमः पिण्डावदः ॥ ७१ ॥

स इति वातमपक्षिपतीति ॥ ७२ ॥

अग्नये ॥ ७२ ॥

अनामिकया सम्वपति पुरस्तात्पश्चादक्षिण-

त उत्तरतश्च ॥ ७३ ॥

संयापश्चावष्टे पुटीपस्य ॥ ७३ ॥

आस्तीर्णयोरन्तानुदृष्ट्वाति सुजात इति ॥ ७४ ॥

आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तानुदृष्ट्वाति सुजात
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७४ ॥

तिवृत्ता मुञ्जयोक्तेणोपनहति वासो अग्न इति ॥ ७५ ॥

उद्गृह्यतामन्तामुञ्जयोक्तेणोपनहति वासो अग्न इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

उतिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठति ॥ ७६ ॥

ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ पु ण इति ॥ ७७ ॥

प्रसारितबाहु प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ऊर्ध्व ऊ पु ण इत्यनेन-
मन्त्रेण ॥ ७७ ॥

अवहत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनाभिम-

न्तयते स जातस्थिरो भव शिबो भवेति ॥ ७८ ॥

प्रतिमन्त्रम् ॥ ७८ ॥

धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्प्रैतु वा-

जी वृषाग्निमित्यश्वत्तरयोः ॥ ७९ ॥

एषां पशूनामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्धारयन् प्रैतु वाजीत्य-
श्वस्य वृषाग्निमिति श्वरस्य ॥ ७९ ॥

अग्न आयाहीत्याहत्य खराच्छागस्यर्तु स-

त्यमित्या निधानात् ॥ ८० ॥

धारयत्यनुपस्पृशन्नेय ॥ ८० ॥

आयन्त्यावर्त्य पशूनजः पुरस्ताद्वा-

सभो मध्ये ॥ ८१ ॥

स्यस्यार्ण्यतानामेषावृत्तिः ॥ ८१ ॥

अनक्षापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति ॥ ८२ ॥

अनन्यार्थत्वात्पूर्ववच्छब्देनाग्निं पुरुषं वदन्ति स्वरूपमुच्यते ॥ ८२ ॥

उत्तरत आहवनीयस्थोद्धृतात्रोक्षिते सिक-
तोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधा-
त्योषधय इति ॥ ८३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ८३ ॥

विपाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रा-
गुदीचः पशानुत्सृजति ॥ ८४ ॥

विपाजसेत्यनेन मन्त्रेण प्रतिमुच्य मियदमजलोमानि गृहीत्या
प्रागुदीचीं दिशमपति पशानुत्सृजति ॥ ८४ ॥

आपोहिष्ठेति पर्णकपायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे ॥ ८५ ॥

पर्णकपायं पलाणकपायं तत्पक्वमुदकम् ॥ ८५ ॥

केन च तूर्णीं ततः कृत्वा ॥ ८६ ॥

तत एषोदकात्पूर्वतरं केन कृत्योदकमासिञ्चति । अथ-
द्यापेतम् ॥ ८६ ॥

अजलोमभिः सृष्टृजति मित्रत्वः सृ-
ज्येति ॥ ८७ ॥

अजलोमिः सृष्टृजति पिण्डं मित्रः सृष्टृज्येत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

शर्करायोरसादमचूर्णैश्च रुद्राः सृष्टृज्येति ॥ ८८ ॥

शर्करा प्रमिदा । अयोरमा लोहमिह्वणः कीर इति यः प्र-
मिदः । अदमचूर्णः पाषाणचूर्णः । अद्यादेतैः पिण्ड सं-
सृजति ॥ ८८ ॥

सृष्टृमिति संयौति ॥ ८९ ॥

विष्टं मिश्रयत्याहुवालयतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

अपाढां करोति महिषी प्रथमविचा तदाख्या ॥ ९० ॥

अथाद्यास्यामिष्टकां महिषी करोति।महिषीशब्दस्यान्यत्राप्रसि-
द्धत्वादाह । प्रथमविचा तदाख्या । तद्यैव प्रथमविचा सा महि-
षीति ॥ ९० ॥

यजमानपादमात्रीं ज्यालिखिताम् । ९१ ॥

महिषीपादमात्री मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ ९१ ॥

यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य

शिर इति ॥ ९२ ॥

मृदादाने मन्त्रः । यत्र हि श्रूयते । अथ मुत्पिण्डमपादसे पा-
यन्तं निधयेलं मन्यते मखस्य शिरोसीति ॥ ९२ ॥

प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वा च ॥ ९३ ॥

अथप्रादेशमात्रीमेष ॥ ९३ ॥

पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा तिर्यक्पञ्चपक्षौ ॥ ९४ ॥

ऊर्ध्वं तु प्रादेशमाध्येष पञ्चपक्षावपि ॥ ९४ ॥

वसवस्त्वेति प्रथयति ॥ ९५ ॥

मार्त्तं पिण्डं ॥ ९५ ॥

अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति

रुद्रास्त्वेति ॥ ९६ ॥

मनेन मन्त्रेण । धातुशब्दात्प्रक्षेप एव ॥ ९६ ॥

संलिप्य शृङ्गानां कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति ॥ ९७ ॥

तां संलिप्य सःशृङ्गायोत्तरतःशुद्धिमादधातीति प-
चनाद ॥ ९७ ॥

विश्वेत्वेति समीकरोति ॥ ९८ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यादेतेन यजुषा हृसीयसी कु-
पायवि हृसीयस्येतेन वर्षीयसीमिति वचनात् ॥ ९८ ॥

वितृतीय उत्तरे वर्तिः सर्वतः करोत्यदित्यै
रास्नेति ९९ ॥

मतेन मन्त्रेण ॥ ९९ ॥

उद्धर्वास्तूर्णो प्रतिदिशं चतस्रोऽपरावर्ति
प्राप्ताः ॥ १०० ॥

पर्तिः करोति । उद्धर्वाशब्दस्याकृतिवचनवादाद्धृत्तै रीळा
मयति ॥ १०० ॥

स्तनानिवाग्रेप्न्नयति ॥ १०१ ॥

ऊर्ध्वपर्तिनामैकैकस्याः ॥ १०१ ॥

द्विस्तनामष्टस्तनामेके ॥ १०२ ॥

ताः द्वे द्विस्तनां कुर्यन्त्यथो अष्टस्तनामिति ध्रुनेः । द्विस्तन
पक्षे एकस्मिन्नेव पार्श्वे क्रियते । अष्टस्तनपक्षे द्वौ द्वापिति ॥ १०२ ॥

घिलं गृह्णात्यदितिष्ट इति ॥ १०३ ॥

मुक्षे गृह्णतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

कृत्वायेति निदधाति ॥ १०४ ॥

उग्राम ॥ १०४ ॥

तिस्र एके ॥ १०५ ॥

उग्रा कुपन्ति । ता द्वे तिस्रः कुर्यन्तीति ध्रुनेः । तदा च
भूमिपट्टमहणाद्यैकैका निधानान्ता क्रियते ॥ १०५ ॥

इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथग्लक्षणा-

स्त्यालिखिताः ॥ १०६ ॥

मुराब्धशब्दस्यार्थे । चशब्दाद्यजमान एवेति । तिस्र एष्टका विश्वज्योतिः सञ्ज्ञकाः इत्यालिखिताः पृथग्लक्षणाः करोति । लक्षण करण च प्रथमा द्वितीया तृतीया प्रथमस्यार्थमेवापधानम् यथा ह्यादिति ॥ १०६ ॥

मृदमुपशयां निदधाति ॥ १०७ ॥

उक्षां क्रियमाणामुपशयेत्युपशया ताव । मृदमतिरिक्त्वमानां निदधाति कार्पायम् ॥ १०७ ॥

सप्तभिरश्वशकृद्भिर्खां धूपयति दक्षिणान्या-

दीप्तैरेकैकेन सवस्त्वेति प्रति मन्त्रम् ॥ १०८ ॥

अभ्रया श्वभ्रं चतुरश्रं खनत्यदितिष्टेति ॥ १०९ ॥

मस्त्रिष्ट पृथौलैष प्रकृतत्वात् । अत्र सा घेनश्यद्विहस्तीदतीति वचनात् ॥ १०९ ॥

श्रपणमास्तीर्य यथाकृतमवदधाति ॥ ११० ॥

श्वस्त्रे घेनैव क्रमेण कृता अश्वदायाः ॥ ११० ॥

उरार्या ॥ विशेषः—

देवानां त्वेत्युखां न्युव्जाम् ॥ १११ ॥

अवदधाति ॥ १११ ॥

श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणान्यभिन्ना दीपयति

विपणास्त्वेति ॥ ११२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११२ ॥

निर्मन्थ्येन वा धूपनश्रपणे ॥ ११३ ॥

कस्तव्ये ॥ ११३ ॥

वस्तुर्त्विष्टीक्षमाणो जपति ॥ ११४ ॥

उष्णामीक्षमाणः ॥ ११४ ॥

आचरति मित्रस्येति ॥ ११५ ॥

आचरणं च श्रपणप्रक्षेपः ॥ ११५ ॥

यावद्धाचरेत् ॥ ११६ ॥

तापदपि मन्त्रः ॥ ११६ ॥

दिवैव प्रदहनोद्धरणे ॥ ११७ ॥

कस्तव्ये । तां दिवैषोपवपेदिति ध्वजनात् ॥ ११७ ॥

उद्वपति श्रपणम् ॥ ११८ ॥

पदार्थतया ॥ ११८ ॥

देयस्त्वित्युत्थाम् ॥ ११९ ॥

उद्वपति ॥ ११९ ॥

उत्तानां करोत्यव्यथमानेति ॥ १२० ॥

उत्ताप्य ॥ १२० ॥

उद्यच्छत्युत्थायेति ॥ १२१ ॥

ऊर्द्ध्वं यच्छत्युद्यच्छति । उत्थायेत्तनेन मन्त्रेण ॥ १२१ ॥

परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति ॥ १२२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२२ ॥

अजापयसावसिञ्चति वसत्रस्त्वेति प्रति-

मन्त्रम् ॥ १२३ ॥

उक्ताम् । तित्वपक्षं च उत्तानकरणाद्येकैका अजापयसावसे-
कान्ता कर्त्तव्या ॥ १२३ ॥

इष्टकान्क्रियातरन्यालिखितानाम् ॥ १२४ ॥

अत ऊर्ध्वमिष्टकास्त्रयालिखिता क्रियन्ते ॥ १२४ ॥

अपरमितालिखिता वोचरयोः ॥ १२५ ॥

प्रितीयचतुर्थ्यो । हुत एतत् । तेषां प्रहृत्याग्नायते रसो द्वेते
चिती अपरमित उ पे रस इति । अतश्च विकल्पोपपन्नः ॥ १२५ ॥

पूर्ववदग्निः पाके ॥ १२६ ॥

इष्टकानां पाके पूर्ववदग्निर्भजति निर्मन्थ्योदक्षिणाग्निर्वा ॥ १२६ ॥

दीक्षामावास्यायामामावास्येनेष्ट्या ॥ १२७ ॥

कालानुगुणमावास्यायां दीक्षा भवति । सा चामावास्येनेष्ट्या
पूर्णमासोपममात्र ॥ १२७ ॥

आग्नवैष्णववैश्वानरौ ॥ १२८ ॥

दीक्षणीयाया कर्त्तव्या ॥ १२८ ॥

घृते चरुरादित्येभ्यः ॥ १२९ ॥

घृतस्य प्रणयनं कार्यम् कार्यपत्त्या ॥ १२९ ॥

प्राकृतान्योद्ग्रभणानि हुत्वा सप्तान्निकान्या-

कूतिमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

प्राकृतान्याध्यत्वाणि हुत्वा सप्तान्निकान्याकूतिमिति प्रति-
मन्त्रं हुदाति । अत्र च विभ्या देवस्येत्यत्र तद्धिधा विमज्जते । स-
प्तात्पूर्वमिष्येत्तदाग्निकेऽत्र घौष द्वेधा विमज्जते द्विष्य क्षयत्या-
हरपनेत्यतदुष्माग्निके भवति ॥ १३० ॥

दण्डोच्छ्रयाणान्तं कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोर-
न्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकु-
लायावस्तीर्णमन्तरे शणा मा सु मित्या
इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् ॥ १३१ ॥

दण्डोच्छ्रयणान्तमाध्वरिकं कर्म कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यत-
र उखामाहवनीयधिश्रयति मा सु मित्या इत्यनेन मन्त्रेण । सा च
मुञ्जकुलायावस्तु कुलायावस्तीर्णा भवत्यन्तरं च शणा । प्रागुदीचीं
दिशमभिमुख ॥ १३१ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्रमवात्सप्रेषु च ॥ १३२ ॥

प्रागुदीचीं दिशमभिमुखो भवति ॥ १३२ ॥

अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः

समिध आदधाति ॥ १३३ ॥

उन्नायामग्नावारूढे त्रयोदशसमिध आदधाति । प्रादेशमा-
त्रीप्रहणं शिशानुस्मरणप्रवृत्त्यर्थम् ॥ १३३ ॥

अनारोहस्यङ्गानुपायामङ्गानोप्यैके ॥ १३४ ॥

अनारोहस्यङ्गानुपायामङ्गानोप्यैके समिदाधानं कुर्वन्ति ॥ १३४ ॥
ता इदानीमाह—

धृतोन्नां कार्मुर्कहूञ्ज इति ॥ १३५ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति । ऊमुको धमन इत्युच्यते तदीया
वामुर्की ॥ १३५ ॥

वैकङ्कतीं परस्या इति ॥ १३६ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति ॥ १३६ ॥

औदुम्बरीं परमस्या इति ॥ १३७ ॥

आदधाति ॥ १३७ ॥

अपरशुवृक्षां यदस्म इति ॥ १३८ ॥

आदधाति । या परशुनाम्न क्षिप्त्वा सापरशुवृक्षा ॥ १३८ ॥

अधः वायां यदच्चीति ॥ १३९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अधः क्वा च भूमिसंलग्ना प्रासृता ॥ १३९ ॥

पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति ॥ १४० ॥

आदधाति । अथैता उत्तराः पालादयो भवन्तीति वचनात् । एवं सापरशुवृक्षा अधःक्या औदुम्बर्याद्येव मन्त्रतः आरयन्तरा-
विधानात् ॥ १४० ॥

उपोत्तमां क्षतियस्येच्छन् ॥ १४१ ॥

उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा तदधी तं क्षत्रियस्य यजमा-
स्येच्छयादधाति । अन्यस्य क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्त-
मांस्तमे इच्छयाधीयेते । एवं हि श्रूयते ता एता एकादशादधाति
भक्षत्रियस्य चाऽपुरोहितस्य वेति ॥ १४१ ॥

एवं च सति—

उत्तमां पुरोहितस्य ॥ १४२ ॥

इच्छयादधाति ॥ १४२ ॥

अन्यस्योभे ॥ १४३ ॥

अन्यस्याक्षत्रियस्यापुरोहितस्य च एकादश भवन्ति त्रयो-
दश वा । क्षत्रियपुरोहितयोस्तु द्वादश त्रयोदश वा ॥ १४३ ॥

स्वाहाकरः सर्वासूत्रायाम् ॥ १४४ ॥

उत्तायामाधीयमानासु समित्सु । अतोन्वयापि स्वाहाकारो
भयति । सर्वोऽस्त्रस्यभिधानात् ॥ १४४ ॥

औद्ग्रभणादि दण्डान्तमत्तैके ॥ १४५ ॥

एवं सति प्रागौद्ग्रभणहोमाबुखाधिभ्रयणादि तान्यु द्वैक उ-
द्यायामेवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वतीति घचनात् ॥ १४५ ॥

यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्ड-
लमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्पृतं लो-
मसु शुक्लकृष्णेपु शणसूत्रे तिवृत्योतमुप-
रिनाभि वहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति ॥ १४६ ॥

रुक्मं हि प्रकृत्य सर्वमेवैतच्छ्रूयते । यजमानप्रहणाच्च स्वय-
मेव यजमानः प्रतिमुञ्चते । आदशाहे च सर्वे यजमानाः प्रतिमुञ्चे-
युः । अत ऊर्ध्वं इण्डवाद्यन्यारम्भः । एव हि सर्वं कृतं भवति ॥ १४६ ॥

इण्ड्वशिक्ष्यासन्दीपु मुञ्जरजवस्त्रवृतो
मृदिग्धाः ॥ १४७ ॥

उत्था वाङ्मां गृह्यते तौ इण्ड्वौ । शिक्ष्यं प्रसिद्ध मासन्दीप ।
अनुरक्ता रज्ज्वौ मृदिग्धा भवन्ति ॥ १४७ ॥

परिमण्डलान्यामिण्डवाभ्यामुखां परिगृह्णाति
नक्तोपासेति ॥ १४८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १४८ ॥

हरति द्यावाक्षामेति ॥ १४९ ॥

तामेवोद्यात् ॥ १४९ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गातासन्दीविदास-
न्यां चतुरश्राग्र्याः शिक्ष्यवत्यां निदधाति
देवाजग्निमिति ॥ १५० ॥

उद्वाशासन्दीवदिति प्रादेशमात्री गम्यते । सा च चतुर्धाङ्गी
सह पादैः तस्यां शिष्यवत्यामासन्द्यां च निदधाति उखां देवा
अग्निमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १५० ॥

शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा-
रूपाणीति ॥ १५१ ॥

प्रीचायाम् ॥ १५१ ॥

सशिष्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोसीति
पिण्डवत् ॥ १५२ ॥

सह शिष्येन प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोसीत्यनेन मन्त्रेण ।
पिण्डवदित्युद्धृत्वाहुः ॥ १५२ ॥

धारणं च ॥ १५३ ॥

पिण्डवदेव उपरिनामि ॥ १५३ ॥

एतया विकृत्याभिमन्त्र्यैकेऽन्यचितिं चिन्वन्ति
द्रोणचिद्रथचक्रचित्कंकीचित्प्रउगचिदुभयतः
प्रउगः समुह्यपुरीष इति ॥ १५४ ॥

एतेह्यग्निविशेषाः । तदाकारांश्चिन्वन्त्येके । एकैःसुपर्णचित्तम् ।
विलिङ्गत्वाद्स्यायिकृतेरग्न्यन्तरेष्वग्निमा भूदित्युच्यते । एषं हि
भूयते । तद्देव एतया विकृत्याभिमन्त्र्यास्यां चितिं चिन्व-
न्तीति ॥ १५४ ॥

समुह्यपुरीषे प्रतिदिशं पुरीषाहरणम् ॥ १५५ ॥

प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम् ॥ १५५ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्र-

मग्न्यङ्गमणं च तस्मिन् ॥ १५६ ॥

तस्मिन् क्रमणे ॥ १५६ ॥

अक्रमश्चतुर्थे ॥ १५७ ॥

उद्ग्रहणं तु भवत्येव ॥ १५७ ॥

दिशो वीक्षते दिशो ऽनुविक्रमस्वेति ॥ १५८ ॥

प्रतिदिशं मन्त्रः ॥ १५८ ॥

पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति ॥ १५९ ॥

पिण्डवदित्यूद्धर्ध्वबाहुः ॥ १५९ ॥

अवहरत्यग्नेभ्यावर्त्तिमिति ॥ १६० ॥

प्रत्यवरोहत्यग्निमग्नेभ्यावर्त्तिमिति । यावत्कृत्य उन्वृध्यो रोह-
ति तावत्कृत्यः प्रत्यवरोहतीति श्रुतेस्तद्वत्प्रत्यवरोहणम् ॥ १६० ॥

उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्पमित्यभिमन्त्रयते ॥ १६१ ॥

उपरिनाभि धारयन्नग्निमा त्वाहार्पमित्यभिमन्त्रयते ॥ १६१ ॥

पाशा उन्मुच्योदुत्तममिति पिण्डवत्प्राग्दीक्षि-
णा प्रगृह्णात्यग्ने बृहन्निति ॥ १६२ ॥

मन्त्रेण ॥ १६२ ॥

अवहरति हृसः शुचिपदिति ॥ १६३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १६३ ॥

आसन्ध्यां करोति बृहदिति ॥ १६४ ॥

उपतिष्ठते सीद त्वामिति ॥ १६५ ॥

चात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिः ॥ १६६ ॥

उपतिष्ठते ॥ १६६ ॥

अनुवाकेनैके ॥ १६७ ॥

उपतिष्ठन्ते ॥ १६७ ॥

अतः दीक्षितोऽयमिति ॥ १६८ ॥

अस्मिन्नवसरे दीक्षितोऽयमित्याह । दण्डान्ते ह्युखाधिभयया-
पुक्रम । अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ १६८ ॥

आवृत्तिरतः संवत्सरम् ॥ १६९ ॥

अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत्संवत्सरं यावदावर्त्तते ॥ १६९ ॥

उखाया भस्मोद्वपनमस्तामिते पात्रे ॥ १७० ॥

तत्र प्राग्याग्विसर्गात् । भस्मोद्वप्य वाचं विसृजत इती-
थुते ॥ १७० ॥

वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रीं रात्रीम-

प्रयात्रमिति ॥ १७१ ॥

तत्र यजमानस्य स्यात् । व्यववादेशसामर्थ्यात् । वाचं विसृ-
ज्येति । लिङ्गाच्च । अथ ये दीक्षितः समिधायादधाति ते अग्निहोता-
हुती इति । अथ वा नैतदेवं समावधानुग्रहादध्ययौ । पदार्थः प्रामो-
ति । न च समाख्या वाधितव्या । किं च । याजमानाः पदार्थाः परि-
भाषिताः । प्रधानं स्वामी फलयोगात्पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्वा-
मे सामर्थ्याद्वचनादन्यदिति । नन्यथापि वचनं वाचं विसृज्य समि-
दाधानमिति । नैतदेवमन्यार्थं हेतुत्वं । कोन्योर्थः । अनिर्वात-
कालस्य समिदाधानस्य कालं लक्षयितुं वाचं विसृज्येत्युच्यते । यत्
पुनर्व्यवादेशस्यानन्यार्थता मयति तत्र समानकर्तृकता मयति स-
मावधानमपि वाधितवेति । अतः कालार्थोत्र व्यववादेशः । यवान्यत्र निरु-
प्याज्य प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति । यत्पुनर्लिङ्गमुक्तम् । अथ ये दीक्षि-
तः समिधायादधातीति । तदध्ययकर्तृकत्वेपि न विरुध्यते । यजमान
एव हि समिदाधानं कारयन्नादधातीत्युच्यते ॥ १७१ ॥

एवमुदिते भस्मोद्वपनादि ॥ १७२ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ १७२ ॥

अथ तु विशेषः—

अहरहरित्याधानम् ॥ १७३ ॥

विष्णुकर्मवात्सप्रे चाहर्व्यत्यासमुदिते समि-
धमाधाय ॥ १७४ ॥

विष्णुकर्मवात्सप्रे प्रत्यहं व्यत्यासेन कर्त्तव्ये ॥ १७४ ॥

तयार्धिभागमाह—

रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वात्सप्राद्वि-

ष्णुकमाः ॥ १७५ ॥

* साग्निके प्रतौ संपरस्परं दीक्षा आम्नाताः संपरस्परभृतं चि-
न्वीतेति । पवित्रे चतस्रो दीक्षा आम्नाताः पवित्रश्चतुर्दीक्ष इति ।
तत्राग्नौ सति चिन्त्यते । किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौ-
मिक्य इति । उभयं चैतद्विरुद्धम् । पवित्रादग्निहिराग्निक्यश्चरिता-
र्याः । अग्निके च पवित्रे सौमिक्य इति । तेन साग्निमति पवित्रे कथं
भवन्तिवति ॥ १७५ ॥

नियमकारणमावादनियमे प्राप्त आह—

सोमाग्निरोधेन वा तत्प्राधान्यात् ॥ १७६ ॥

सोमाग्निरोधेन वा दीक्षा भवन्ति । कुत एतत् । तत्प्राधान्या-
त् । सोमस्य प्रधानभूतत्वात्तदीक्षा एव दीक्षा भवन्तीति । ननु चैत
अपि सोमस्यैव दीक्षाः अग्नेर्निमित्तमावमात्रमिति । सत्यमेवम् ।
एषा साग्निकमिता 'अपरा अग्निनिमित्ता । तत्र राजाधितद्वार-
पालाधितन्यायेन राजाधितयत्नीयस्यासौमिक्य एव दीक्षा
भवन्ति । यत्पुनः राजसूयेग्नप्रतिषेधः प्राप्यान्तरे तदेत-
द्दोषोदाहरणम् समानन्यायायम् । अथ वा सद्यो मृगधिपयता सूत्र-
स्यास्तु । अग्नौ फाल्गुनामायास्यायां दीक्षा । किं सद्यो मृतेपि त-

त्रैष भवन्तु । उभयथा प्राप्तमिति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त
भाह । सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यादिति । नथ वा पयमास्यमन्तम
चिन्वीतेत्यु हेक आहुरित्यत्र किं वसन्तं आरभ्य शरदि सुत्या उत
शरपारंभ्य वसन्त इति । तत्रैतदुच्यते । सोमाविरोधेन वा तत्प्राधा-
न्यादिति । एवं सति शरदि तथारम्भः कर्त्तव्यो यथा वसन्तपजनीये
सुत्या भवन्तीति ॥ १७६ ॥

न्यज्य समिधं व्रते प्रचे प्रचे ऽन्नपत

इत्याधानम् ॥ १७७ ॥

स चायं समित्सस्कारो व्रतसंस्कारश्चेति सम्प्रदायः । ततश्च
समिधोपयथाः सर्वव्रतेषु त्वज्यन्ते । नैत्यपरे । न ह्यत्र व्रतसंस्कार-
त्वे प्रमाणमस्ति । समिधस्त्याधीयमानत्वात्संस्कार एवेति गम्य-
ते । एष च वृत्त्येकस्मिन्नेव व्रते न्यज्जन व्रतयदुत्प्रेषि न सर्व-
व्यति ॥ १७७ ॥

संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि ॥ १७८ ॥

अग्नौ चयनं भवति । कामधेवैर्नः सञ्चिन्वीत येन पुरा स-
व्यत्सरं भृतः स्यादिति ॥ १७८ ॥

संवत्सरः सोप्यतः ॥ १७९ ॥

संवत्सरमभिषयं करिष्यन् असंवत्सर भृतेषु चयनं भव-
ति । कामधेवैर्नः सञ्चिन्वीत यः संवत्सरमभिषयिष्यन्त्स्यादिति
वचनात् ॥ १७९ ॥

संवत्सराहिताग्नेः ॥ १८० ॥

असंवत्सरभृतेषु चयनमिष्यते । एतच्च सोमाधानिकस्य भ-
वति नान्यस्य । एवं ह्यत्र भूयते । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयादि-
ति । तच्च सोमाधानिकस्यैव घटने नान्यस्य । कथमेवस्मिन्वसन्ते
एत आधाने द्वितीयेनेस्मरमयो भवति । नचाग्निष्टमयमसोम-
स्याग्नेः सम्भयः । तस्मात्संवत्सराहिताग्निः सोमाधानिकस्तस्यापि

य नोर्ध्वं संवत्सरात्सद्यो मृतः स्यात् । एवं हि ध्रूयते । यत्संवत्सर-
मग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ १८० ॥

जातस्य च ॥ १८१ ॥

संवत्सरे जातस्य च असंवत्सरभूतेषु चयनं भवति । एवं हि
पक्षतं कामस्येवेन संजिघीत यः संवत्सरं जातः स्यादिति ॥ १८१ ॥

पण्मास्यमन्त्यम् ॥ १८२ ॥

अन्त्यं जघन्यमिदं पक्षान्तरं पण्मासानुष्यभरणं कृत्याग्निष्ठी-
यत इति । पण्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुयति ॥ १८२ ॥

अचयनं वा परस्मै ॥ १८३ ॥

चयनं वेति विकल्पः । एवं हि ध्रूयते । अथो ह वै समुद्रा अ-
ग्निर्पञ्चुर्गं महापतः साग्नां महनुक्थमृचामिति प्रकृत्याह । एताग्ध-
स समुद्राण्योपयते य एतानि परस्मै करोतीति निन्दार्थवादः प्रति-
पेक्षार्थः । तथाह । तस्मादप्ययं विष्कामं परस्मा अग्निं चिनुयादि-
ति प्रतिप्रसयः । प्रतिपेक्षप्रतिप्रसवाश्रयां विकल्पः । अन्यत्वादुर्यभि-
र्यादिकर्तव्यो न पाच्यः । तेन चयनप्रतिपेक्षप्रतिप्रसयो अन्यार्थाः ।
फोन्वोऽर्थ इति चेत् । दक्षिणासंयादप्रतिपेक्षः । अथो ह वै समुद्रा इ-
त्यन अरभ्येतदेकं वाक्यं यावदक्षिणाहु त्वेव न संघटितस्य-
मिति ॥ १८३ ॥

प्रागनः कृत्वोऽस्यस्थोचरतः समिदाधानं स-
मिधाग्निमिति ॥ १८४ ॥

उभयभ्योचरतः प्रादमुखमनः कृत्वोऽस्य एव समिदाधानं
समिधाग्निमिति ॥ १८४ ॥

सासन्दौकमुद्यम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि
करोति ॥ १८५ ॥

सासन्दीकमुख्यमुदु त्वेत्युत्क्षिप्यानसो दक्षिणतोऽभ्यसितो-
ऽनसिक्तगति ॥ १८५ ॥

स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात् ॥ १८६ ॥

अर्नास करोति दक्षिणार्गिं च विवृतीये करोति ॥ १८६ ॥

अनङ्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्न इति प्राङ्ग्यात्वा
यथार्थम् ॥ १८७ ॥

गच्छेत् ॥ १८७ ॥

आरोहेत्यार्धतो वा गच्छेत् ॥ १८८ ॥

यजमानः मस्कारात् ॥ १८८ ॥

अक्षे स्वर्जस्यक्रन्ददग्निरिति जपति ॥ १८९ ॥

यजनं च शब्दकरणम् ॥ १८९ ॥

वासेऽवहत्युद्धतावोक्षित उचरतः समिदा-
धानं प्रप्रेति ॥ १९० ॥

यत्त वासनन्त्रेयावहरण न प्राग्यसनेः । एवं ह्याह । न यत्किं
पुरा यमस्य विमुञ्चतानस्येयाम्नि. स्वादिति । यमस्यां तु उचरतोऽग्नि-
नयनार्थं समिदाधानं प्रप्रेति । उद्धतावोक्षितप्रहणं च परिसमूहनाय-
यमाप । स्मार्ति एतदनुष्ठाने । उद्धने वा अयोक्षितेऽग्निमादधाती-
ति । एवं च भति तदपचारेस्मार्त्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १९० ॥

वनीवाहनमेतदीक्षासु यदीच्छेत् ॥ १९१ ॥

वनीपाहनमहाय कर्मण सा च संव्यपहारयां ऊर्ध्वं
वनीपाहनादिति न च्च दीक्षासु कर्त्तव्यम् यदेच्छोपजायते । महा-
धीरकल्पयूपच्छेदनवनीपाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते । क्रमस्तु नैषां
पाठाभावात् ॥ १९१ ॥

अप्सूख्यमस्मावपनं क्रयणीयादौ ॥ १९२ ॥

उख्यमस्मावपनमप्सु कर्त्तव्यम् आदौ क्रयणीस्यान्तः ॥ १९१

अन्यत्र चेच्छन् ॥ १९३ ॥

करोति ॥ १९३ ॥

ऊर्ध्वं वनीवाहनात्क्रमयोगात् ॥ १९४ ॥

अन्यत्रेच्छया कुर्वन्वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां प
ठक्रमयोगात् ॥ १९४ ॥

पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया ॥ १९५ ॥

पलाशपुटेन भस्म गृहीत्वाप्सूख्यमपति आपो देवीरित्ये
कयर्चा ॥ १९५ ॥

ततो द्वाभ्याम् ॥ १९६ ॥

पुनश्चावपति द्वाभ्यामृभ्याम् ॥ १९६ ॥

आद्याभ्यां वा पूर्वम् ॥ १९७ ॥

पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृभ्याम् ततः पर्यर्चा । वाशब्दो विक
रार्थः । तुल्यधुतित्वात् ॥ १९७ ॥

अनामिकया प्रास्तादादक्षे प्रसवेति ॥ १९८ ॥

प्रास्तान्नस्मनः कियदप्यनामिकयादक्षे प्रसवेत्यभिर्मन्त्रैः । च
तुर्मियदक्ष इति धचनात् ॥ १९८ ॥

प्रास्योखायामुपतिष्ठते वोधा म इति ॥ १९९ ॥

यच्छदक्षे मस्म तत्प्रास्योखायामुपतिष्ठते वोधा म इति ॥ १९९ ॥

प्रायश्चित्तिः समिधोपहृत्याज्यं विश्वकर्मण

इति जुहोति ॥ २०० ॥

प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा । आज्यग्रहणं न कर्त्तव्य-
मुक्त्यात्तस्य होमो नादेश इति । कर्त्तव्यं वा गुणार्थम् । समिधो-
पहस्येति । उपपूर्वश्चहन्तिग्रहणार्थो दृष्टान्यत्रापि । अथ स्वधेनोपह-
स्याज्यमिति ॥ २०० ॥

उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति ॥ २०१ ॥

अनेन मन्त्रेण । उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तिस्त्वात् गुणार्थश्चेति ॥ २०१ ॥
नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्गमाह—

गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य ॥ २०२ ॥

आदधाति । मन्थनं प्राप्ताद्यत्वादवाच्यम् । उच्यते । प्रायश्चि-
त्तार्थम् ॥ २०२ ॥

सुत्यास्वाहवनीये साङ्काशिनेन हत्वा ॥ २०३ ॥

सुत्यास्तु वत्समानास्वाहवनीयेऽनुगते साङ्काशिनेन हत्वा तमा-
दधाति । साङ्काशिनशब्दः प्रगुणमेव हत्वेत्यर्थः । एतद्योच्यते, पू-
र्ययत् प्रणयनं भा भूदिति ॥ २०३ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदेः ॥ २०४ ॥

आग्नीध्रीयमनुगतमुत्तरेण सदेः हत्वा निदधाति । उत्तरेण
सदेः हत्वेतीध्मव्युदासार्थः ॥ २०४ ॥

प्रवृज्यादावृत्तोख्ये ॥ २०५ ॥

उत्तरे चानुगते पूर्ववत्प्रवृज्यादर्थं तु विशेषः आपृता । आ-
वृद्धाणं च, मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । एतेष्वेवापृता अनुपहृत्यनृपिनि
धृतेः ॥ २०५ ॥

अन्तरप्रायश्चित्ति च सर्वेषु यथाकालं पूर्वा

पूर्वाम् ॥ २०६ ॥

अन्तरप्रायश्चित्ति च करोति सर्वेषु तां च पूर्वा पूर्वाम् । च-

शब्दादाग्निकी च । सर्वग्रहणं च भस्मापोऽयवहरणार्थं तत्रापि हि विधीयेते । उभे प्रायश्चित्ती करोति ये एवान्नावनुगते इति । यथाकालमिति चाध्वरप्रायश्चित्पर्यमुच्यते । आग्निकी तु विश्वकर्मण इत्येव ॥ २०६ ॥

उत्खामेदने नवस्थाल्यां महामुख्यामुखाक-

पालमवधायावपति ॥ २०७ ॥

यद्येषोष्पाभिद्येतेति प्रकृत्य सर्वमिदमाप्नातम् । एनद्येषोष्पापक्षे भवति । त्रितोषक्षे तु द्वयोरेकस्यामावपनम् । ना द्वौ तिस्रः कुर्वन्तीति हि प्रकृत्य यदीतराप्यभेत्स्यतेयेतरस्यां भस्मिभ्यामो यदीतराप्येतरस्यामिति ॥ २०७ ॥

उत्खोपशये पिष्ट्वा मृदा सहोष्ठां करो-

त्यावृता ॥ २०८ ॥

उत्खालण्डमेकमुखायां प्रक्षिप्तम् द्वितीयमुपशयया सह पिष्ट्वा मृदा सहोष्ठां करोत्यावृता मध्यवर्जम् । आहुच्छब्देन क्षियामाश्रमुच्यते । तथा चोक्तमेतथैवावृता अनुपहरन्पशुरिति ॥ २०८ ॥

पक्त्रायामावपति कपालं च ॥ २०९ ॥

पक्त्रायामुखायामावपत्यग्निं कपालं च ॥ २०९ ॥

उत्खोपशये पिष्ट्वा सःसृज्य निदधाति ॥ २१० ॥

उत्खकपालं उपशयां च पिष्ट्वा सःसृज्य स्थापयति ॥ २१० ॥

इदानीं चयनप्रकारमाह—

अभ्यातमं चयनमुपविश्य ॥ २११ ॥

आत्मानमग्निमुद्धयेन चयनं कर्त्तव्यम् न परागिति । तथा च नैर्ऋतीषु वचनात्परत्र चयनमुक्तम् । पराचमेव निष्कृतिं पाप्मानमपहन्ते ॥ २११ ॥

अपरो विधेयः—

सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तरलक्षणाभिरिष्टकाभिः ॥ २१२ ॥

चेतव्यः ॥ २१२ ॥

नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तथा .

देवतया ता अस्येति ॥ २१३ ॥

सर्वास्त्रिष्टकास्त्रेते नित्ये भवतः । तथा देवतयेति सादनम् ।
ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् ॥ २१३ ॥

कुत एतत् सर्वास्त्रिष्टकास्त्रेते भवत इति—

अविशेषोपदेशात् ॥ २१४ ॥

अविशेषेण ह्यनारभ्य किञ्चिदिष्टकाविशेषमेते ध्रूयते । तथा
देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् ॥ २१४ ॥

किं च—

अनाम्नातप्रतिपेधाच्च ॥ २१५ ॥

यत्रापि नाम्नायेते सादनसूददोहसौ तत्रापि प्रतिपेधति । य-
थानैर्गुंतीषु न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्याप्मानं प्रतिष्ठापया-
मीति न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहसोनेत्याप्मानं प्राणेन
सम्पन्नवानि सन्दधानीति तस्मात्सर्वत्रैते भवतः ॥ २१५ ॥

एकचोदनास्त्रेकदेशास्तु तन्त्रेण ॥ २१६ ॥

एकचोदना अपस्या ध्वस्या इत्येवमादि । एकचोदना अपि
यथेकदेशा भवन्ति । यथा तासामेवदेशमेव । अपस्याः पञ्चप-
श्चानूकान्तेष्विति । अतश्च प्रत्यनूकं नित्ये । देशमेवे, त्वसति
तन्त्रेणेति ॥ २१६ ॥

आत्मनि यजुष्मतीः ॥ २१७ ॥

इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छयोः । स चा आत्मनेव यजुष्म-
तीरुपदधाति न पक्षपुच्छेष्विति ॥ २१७ ॥

लोकं पृणसु दशसु दशसु लोकं पृणेति ॥ २१८ ॥

तस्माद्दशदशेष्टका उपधाय लोकं पृणयामिमन्त्रयत इति
भूयते ॥ २१८ ॥

असादनं च ॥ २१९ ॥

लोकं पृणानाम् । सूददोहसाधिवदनं ॥ मधस्यप्रतिपिद्ध-
त्वात् ॥ २१९ ॥

प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय ॥ २२० ॥

लोकं पृणामन्त्रवचनम् । पुनर्दशसु दशसु ॥ २२० ॥

अयुग्मगणमध्यमानूके ॥ २२१ ॥

अयुग्मो य इष्टकागणो यथा घालाखिल्याः सप्त तालां मध्य
मानूक उपधेया ॥ २२१ ॥

एका च ॥ २२२ ॥

या श्वेकेष्टका साप्यनूक एव । यथा विश्वज्योतिर्द्विपशुश्वेत्ये-
धमादि ॥ २२२ ॥

अभितो युग्माः ॥ २२३ ॥

अनूकमभितोर्धार्धिकया युग्मा उपधीयन्ते । यथा प्राणभूतो
दशच्छन्दस्या द्वादश ॥ २२३ ॥

उदञ्चो वर्गाः पूर्वापरं ॥ २२४ ॥

यत्र पूर्वापर इतीदृशव्यपदेशः तत्रोदङ्गलक्षणा इष्टकावर्गा उ-
पधीयन्ते ॥ २२४ ॥

प्राञ्चो दक्षिणोचरे ॥ २२५ ॥

यत्र तु दक्षिणोत्तरव्यपदेशः तत्र प्राङ्गलक्षणा इति ॥ २२५ ॥

भिन्नकृष्णयोरचयनम् ॥ २२६ ॥

न भिक्षां न कृष्णामुपदध्यादिति ॥ २२६ ॥

दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम् ॥ २२७ ॥

कतेव्यम् ॥ २२७ ॥

उख्यस्थाने ऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परिलिखति ॥ २२८ ॥

मण्डलमिति शेषः ॥ २२८ ॥

मण्डलाद्वा प्रक्रमणमन्तःपात्यस्य ॥ २२९ ॥

पूर्वाध्यामस्य धीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामतीति यच्चर्तात् ।
यद्येयं पाशब्दोपधारणार्थः । पूर्वाध्यादेय ध्यामस्य प्रक्रमणं न स्तम्भा-
दिति । स्तम्भादि प्रक्रमणमग्नौ चरितार्थम् ॥ २२९ ॥

पश्चाद्युपावत्वात्पादमात्रे चित्यस्य ॥ २३० ॥

स्थानं भयतीति शेषः ॥ २३० ॥

यजमानेनोद्धर्वाहुप्रपदोच्छ्रितेन समस्थि-

तेन वा ॥ २३१ ॥

प्रपदोच्छ्रितः पादमात्रे व्यवस्थितः । समस्थितः प्रस्थितः एव । सं-
वा उद्धर्वाहुना पुच्छेण मिमीत इति ऊर्ध्वपाद्वृत्तिरिति सूचितम् मि-
मीत इति च । तत्क्रियायाधोदितत्वात्प्रक्रमणपदव्यर्थमां भूदिति य-
जमानप्रहणम् ॥ २३१ ॥

द्विपुरुषाः रज्जुं मित्वा ॥ २३२ ॥

निगदध्याख्यातम् १ ॥ २३२ ॥

१ षोडशतव्यापस्यष्टमी अष्टिहन्ता यद्यपि अर्धान्नख्येण अग्न्याध्वे
ऽत्र न व्याख्याता फलम् निगदध्याख्यातमित्येवोक्तम् । तथाप्युपयो-
गित्वात्सा व्याख्यायते । द्विपुरुषाः रज्जुं मित्वा ॥ १ ॥ उभयतः
पाशम् ॥ २ ॥ मध्ये लक्ष्यम् ॥ ३ ॥ भूमितोऽपुरुषयोश्च ॥ ४ ॥ ल-

सप्तदशोऽध्यायः ।

श्रोभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा वि-

ष्णुक्रमवात्सप्रसमासः ॥ १ ॥

दीक्षाणामुत्तमैहानि घेषन्निमानमुक्तम् । अतः स्वशब्देन कय-
णीयमहरभिधीयते । तत्र मस्माभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा
विष्णुक्रमवात्सप्रसमासः कर्त्तव्यः । अप्सुत्यमस्मावपनं कयणीयादा-
युक्तमपि सदयस्ययंमुच्यते । विष्णुक्रमणं हि कृतावधिकम् । उदिते
समिधमाधाय रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्यात्सप्राद्विष्णुक्रमण इति ।
ततः प्राग्मस्माभ्यवहरणं यथा स्यादिति । तथा च श्रुतिः । तदहः
प्रातरुदित आदित्ये मस्मैव प्रथममुद्वपति मस्मोदुप्य वाचं पिबुजते
वाचं पिबुज्य समिधमाधाय । समिधमाधाय मस्मापोभ्यवहरति
यथैव तस्याभ्यवहरणं तथा पादाय मस्मनः प्रत्येत्योपायामोप्यो-
षितष्ठेत्य प्रायश्चित्तीकरोति ॥ १ ॥

वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत् ॥ २ ॥

यदि पुनः परिपाठ्या वात्सप्रोपस्थानं तस्मिन्नहस्यापतति तत
उपस्थानं कृत्वा विष्णुक्रमवात्सप्रसमासः कार्यः । एवं मपि हि
श्रूयते । यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुक्रमान्काश्या
वात्सप्रमस्तः कुर्यादिति ॥ २ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहृत्यपेत वीतेति

पठः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ३ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यस्यानं व्युदूहृत्यपेत वीतेत्यस्य मन्त्र-
स्य पादेन पादेन प्रतिदिशम् ॥ ३ ॥

उदीचीं शाखामुदस्थोत्वां निवपति

दमात्रीर्हविष्यशन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः

कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन् ॥ २३ ॥

असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः ॥ २४ ॥

उपदधाति । ताः पराचीर्लोकमाजः कृत्योपदधातीति
धृतेः ॥ २४ ॥

अभ्यात्ममेके ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

नित्याभावः ॥ २६ ॥

नित्यशब्देन सादनसुखदोहसौ उच्यते ॥ २६ ॥

शिवमरुक्मपाशेण्ड्वास्तन्दीः परेणास्यति यं

त इति ॥ २७ ॥

मैश्वर्यतीर्तां यं त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुचिष्ठन्ति न-

मो भूत्या इति ॥ २८ ॥

भारमनष्टेष्टकानां चान्तराले उदपात्रं निषिच्य उचिष्ठति
नमो भूत्या इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥

अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेश-

न इति ॥ २९ ॥

भनेन मन्त्रेण । अनपेक्षं च मैश्वर्यतीर्तिप्रथमम् ॥ २९ ॥

प्रायणीयहविष्कृदन्ते महावेदेस्पयाद्या सम्म-

र्शनात्करोति ॥ ३० ॥

शेषोऽष्टौ वक्राः ॥ १६ ॥

उपधीयन्ते क्षेत्रपूरणात् ॥ १६ ॥

तिसृषु लोकमृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयो-
र्वा दशस्वेकस्यां च ॥ १७ ॥

लोकमृणानां मन्त्रवचनम् ॥ १७ ॥

चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति ॥ १८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

समं विलां कृत्वाख्यं निवपति समि-
तमिति ॥ १९ ॥

गार्हपत्यचिते पुरीषेण समं विलां कृत्वाख्यमिति निवपति
समितमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

रिक्तां नात्रेक्षेतोखाम् ॥ २० ॥

तामेव ॥ २० ॥

सिकताभिः समं विलां कृत्वा मातेव पुत-
मिति शिक्वादिमुच्याभिवन्निधायासिञ्चति
पयो मध्ये तूष्णीम् ॥ २१ ॥

अग्निगदित्तराग्निमाधे गार्हपत्यस्योत्तरतः । तूष्णीमिति लौकि-
कपातुधारणप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

त्रिचितमेके ॥ २२ ॥

गार्हपत्यं कुर्यान्नि । तत्र च त्रिभागोत्पेधा इष्टत्वा इति सम्प्र-
दायः । अस्मिन् पक्षे प्रथमचिति लोकमृणानां पूरणां मृग्यम् ॥ २२ ॥

नैर्ऋतीः कृष्णास्तुपपकास्तिस्रो लक्षणाः पा-

दमात्रीर्हविष्यशन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः

कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन् ॥ २३ ॥

असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः ॥ २४ ॥

उपदधाति । तः । उपस्पर्शोक्तमाजः कृत्योपदधातीति
धृतेः ॥ २४ ॥

अभ्यात्ममेके ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

नित्याभावः ॥ २६ ॥

नित्यशब्देन सादनसुवदोदसौ उच्यते ॥ २६ ॥

शिवमरुक्मपाशेण्डवासन्दीः परेणास्यति यं

त इति ॥ २७ ॥

नैर्ऋतीनां यं त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

उदपात्रं निषिष्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति न-

मो भूत्या इति ॥ २८ ॥

आमनश्चेष्टकानां धान्तगले उदपात्रं निषिष्य उत्तिष्ठति
नमो भूत्या इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥

अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेश-

न इति ॥ २९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनपेक्षणं च नैर्ऋतीविषयम् ॥ २९ ॥

प्रायणीयहविष्कृदन्ते महावेदेरप्याद्या सम्म-

शनात्करोति ॥ ३० ॥

शेषोऽष्टौ वक्राः ॥ १६ ॥

उपधीयन्ते क्षेत्रपुरणात् ॥ १६ ॥

तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयो-
र्वा दशस्वेकस्यां च ॥ १७ ॥

लोकंपृणानां मन्त्रवचनम् ॥ १७ ॥

चात्त्रालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति ॥ १८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

समं विलां कृत्वोष्यं निवपति समि-
तमिति ॥ १९ ॥

गार्हपत्यचरितं पुरीषेण समं विलां कृत्वोष्यमयिं निवपति
समितमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

रिक्तां नावेक्षेतोखाम् ॥ २० ॥

तामेव ॥ २० ॥

सिकताभिः समं विलां कृत्वा मातेव पुत्र-
मिति शिक्वाहिमुच्याभ्रिवन्निधायासिञ्चति
पयो मध्ये तूष्णीम् ॥ २१ ॥

अग्निवदित्यहनिमात्रे गार्हपत्यस्योत्तरतः । तूष्णीमिति लौकि-
कपातुष्कारणप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

त्रिचितमेके ॥ २२ ॥

गार्हपत्यं त्र्यहनि । तत्र च त्रिमासोत्तमेष्टा इष्ट्या इति सम्प्र-
दायः । अग्निश्च पक्षे प्रथमचरितं लोकम्पृणानां पुराणं मृग्यम् ॥ २२ ॥

नैऋतीः कृष्णास्तुपपकारित्तस्रो लक्षणाः पा-

तिर्यगानूके ॥ ३९ ॥

ततः—

अक्षण्या श्रोण्यस्योः ॥ ४० ॥

अनूके ॥ ४१ ॥

ततः प्रागनूके ॥ ४२ ॥

श्रोण्यस्योः ॥ ४३ ॥

दीर्घप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः कृणन्ति ॥ ४४ ॥

दीर्घप्रयुक्तेषु वा कर्पणं भवति । अत्र च पुरुषाः कृणन्ति । ति-
र्थप्रयुक्तेष्वध्वयुंरेव ॥ ४५ ॥

अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति ॥ ४६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ४७ ॥

पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ॥ ४८ ॥

पशुवदुत्सृज्य उत्तरपूर्वादिशं प्रतिदक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददा-
तीति । अत्र च ल्यप्वादेश आचार्येण पदार्थनिर्देशार्थः प्रयुक्तो न
समानकर्तृकार्थः । तेनाध्वर्योरेव चिमोचनोत्सर्गो दानं तु यजमान-
स्य । न हि श्रौतां ल्यप्वादेशः ॥ ४९ ॥

सीरमुत्करे कृत्वा कुशस्तम्बमुपदधाति

मध्ये तूष्णीम् ॥ ५० ॥

अग्निक्षेत्रस्य । तूष्णीमिति वचनाद्वित्याभावः ५१ ॥

पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्भिजुहोति सजूरब्द

इति ॥ ५२ ॥

कुशस्तम्बे पञ्चगृहीतेनाज्येनोद्गृह्णाति सजूरब्द इत्यनेन म-
न्त्रेण ॥ ५३ ॥

चतसृषु चतसृषु त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति

यथाकृष्टमौदुम्बरेण चतुःसक्तिना ॥ ४८ ॥

चतसृषु सीतासु यदा त्रयोऽभिनिनीयन्ते तदा स त्रिभागा
सीतैकैकस्य भवति । एवं हि धूयते । द्वादशोदचमसान्कृष्टे नि-
नयति षोडशी च कृष्टास्सीनाः । येनक्रमेणकृष्टाः सीतास्तेनैधो-
दचमसनितयनं, यथा कृष्टमिति सूत्रितत्वात् ॥ ४८ ॥

त्रीन्कृष्टयोः ॥ ४९ ॥

नितयत्युदचमसान् । त्रीन्कृष्टे च निपतीति ध्रुतेः । सर्वमेवा-
ग्निलेखं कृष्टं चाकृष्टं च ॥ ४९ ॥

तत्र नियने प्राप्त आह—

कृष्टमात्रे वा ॥ ५० ॥

नितयति । कृष्टपरिच्छिन्नं यदकृष्टं तत्कृष्टमात्रं तदेव कृष्टं चा-
कृष्टं च यावत्कृष्टपरिच्छिन्नं तावत्कृष्टमकृष्टत्वाच्चाकृष्टमिति । कृष्टे पुन-
रुष्टमात्रे कृताच्चादौपप्रसङ्गः ॥ ५० ॥

तस्मिन्सर्वोपधमावपत्येकवर्जमभोजनं तास्यो-

ष्ण्वासात् ॥ ५१ ॥

तस्मिन्मन्त्रे सर्वोपधस्य भवति एक वर्जयित्वा । तस्य
चाभोजनं यावज्जीवम् ॥ ५१ ॥

या ओषधीरिति त्रिचैर्वपत्युदपात्रवत् ॥ ५२ ॥

या ओषधीरिति त्रिचैः उदपात्रादिति त्रिसृमितिस्त्रिभिर्युग्मि-
भ्यस्तसृषु चतसृषु सीतासु भवति । ततश्च अत्रापि प्रत्यृचं सत्रिभागा
सत्रिभागा सीतेति कृष्टमात्राणि त्रिभागन्यूनानि त्रीणि त्रीणि । उ-
दकासेकेष्वेवमेव चमसानाम् ॥ ५२ ॥

सोमनिवपनाद्यातिथ्यहविष्कृतः कृत्वाहव-

नीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेति ॥ ५३ ॥

प्रायणीयाया घेदयोक्तविमोक्तान्ते सीरयोजनादि कृतम् । धौ-
षस्य ह्याज्यस्य विनियोगविधानात्तत उत्तरासु प्रतिपत्तिष्वसमाप्ता-
स्वेधसोमनिवपनं कृतम् । इहापि तद्वदेध सोमनिवपनाद्यातिथ्य-
हविः कृतः कृत्वाहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ५३ ॥

सप्तसप्त च ॥ ५४ ॥

अविशेषस्य विशेषव्यवस्थापनन्यायात्सप्तसप्तैवेत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

लोमेष्टकास्फ्येनाहत्य बहिर्वेदेरनूक्तान्तेषू-
पदधाति तिष्ठन्मा मा हिःसीदिति प्रत्यृचं
प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ५५ ॥

आहुत्योपदधाति ॥ ५५ ॥

उत्तरपरस्याः पश्चात् ॥ ५६ ॥

उत्तर परस्याः विश्व आहुत्य पश्चादुपदधाति सप्तसं । प्रति-
पश्चादादरेदिति निषिध्य इतीत इवाहरतीत्युक्त्यात् ॥ ५६ ॥

उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति ॥ ५७ ॥

मनेन मन्त्रेण । तत उपदधाति ॥ ५७ ॥

उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंशत्पदां युगमा-
तीं वा सर्वतः कुशस्तम्बे ॥ ५८ ॥

छादनान्तां करोति ॥ ५८ ॥

अग्ने तवेति सिकतान्युप्य च्छादयत्यात्मानम् ॥ ५९ ॥

अग्ने तवेत्यनेन मन्त्रेण सिकतान्युप्य छादयत्यात्मानम् ॥ ५९ ॥

त्रिरुक्तार्यां प्रथमायामुचि अभवपूर्वो चितिः कृत्वा भग्निपु-
च्छादक्षिणां निदधति ॥ ६६ ॥

तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्षमंपरेण ॥ ६७ ॥

अशब्दामिहिनत्वात्प्रदेशस्य तीर्थशब्दोपादानमन्यत्राप्यनेनै-
वारोहणं यथा स्यादिति ॥ ६७ ॥

पुरस्तात्पश्चाद्वैके ॥ ६८ ॥

अश्वमारोहयन्ति । स चायं विकल्पोऽश्वविषय एव ॥ ६८ ॥

अनुयजुःकृष्टं परिणयत्युत्तरतः प्रथमम् ॥ ६९ ॥

अभवम् ॥ ६९ ॥

प्रत्यञ्चमागतं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सु-

जति पशुवत् ॥ ७० ॥

प्रत्यञ्चमागतमभ्रं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सुजति प-
शुवत् उत्तरपूर्वा दिशम् ॥ ७० ॥

उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्यासम्भारनिवपनात्कृत्यो-

त्तरवेदिमपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णा-

मीति जपति ॥ ७१ ॥

आहव्याग्निमुत्तरवेदिकं कर्म कृत्वात्मन्यग्निं गृहीत इति ध्रुते ।
एवं च व्याधारणान्तमेव क्रियते न सम्भारनिवपनमिति । तथा
पक्षत्याचार्यः । पैतृदारवाद्यत्रैक इति अन्यर्थत्वात्सम्भाराणां तत्रै-
व निवपनमिति । यजमानो जपतीति चोत्तरपदार्थपरम् । इह
प्रत्यगार्श्यायोगादेव प्राप्तिः ॥ ७१ ॥

सत्यसाम गायति ॥ ७२ ॥

पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्भे पूर्ववत् ॥ ७३ ॥

कृतत्वात्तदेव । पूर्ववदिति च मन्त्रो लभ्यते विमार्जनं च ॥ ७३ ॥

तस्मिन्नुक्कममधः पिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति ॥ ७४ ॥

अनेन मन्त्रेणोपदधाति हिरण्यम् । रुक्मोपि च स एव ॥ ७४ ॥

उत्तानं प्राञ्च हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्य-

गर्भं इति ॥ ७५ ॥

तस्मिन् रुक्मे प्राञ्च उत्तानं हिरण्यपुरुषमुपदधाति हिरण्य-
गर्भं इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

पुरुषे चित्रे साम गायति ॥ ७६ ॥

सप्तमीनिर्देशादालाभ्यपुरुषे चित्रलिङ्ग मन्त्रे साम गायति ॥ ७६ ॥

पूर्वेणापरीत्योऽतः ॥ ७७ ॥

तमुपदधाय न पुरस्तात्परीयादिति वचनात् ॥ ७७ ॥

उपतिष्ठते यजमानो नमोस्त्विति ॥ ७८ ॥

पुरुषम् ॥ ७८ ॥

उपविश्य पञ्चमृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व

पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परितर्पम् ॥ ७९ ॥

उपवेशनप्रवृत्त्या यजमानो जुहोति । द्वादशाहे चैकः कर्त्ता ।
पुरुषे जुहोति प्रत्यृचम् सृष्ट्या सृष्ट्या ॥ ७९ ॥

प्रत्येत्य दक्षिणतः ॥ ८० ॥

अपस्विता जुहोति ॥ ८० ॥

पश्चात्प्रथमान्त्ये ॥ ८१ ॥

पश्चात् प्रथमान्ते दोमकर्मणी । पश्चात्प्रादुमुखः ॥ ८१ ॥

पुरुषमवच्छाद्योरसा ऽस्पृष्टं बाह्योः प्रापणान्ते
लिखति ॥ ८२ ॥

अस्पृष्ट पुरुषमवच्छाद्योरसा बाह्योः प्रापणान्ते लिखति । स
चायं याज्ञमानिः पदार्थः प्रमाणत्वात् ॥ ८२ ॥

तत्र स्तुगुपधानं प्राच्योः ॥ ८३ ॥

तत्र परिलेखयोः स्तुचोरुपधानं प्राच्योः प्रागप्रयोः ॥ ८३ ॥

कार्मर्यमयीं दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां
बाहुमात्रीं पादमात्रीं वा सामर्थ्यात् घृ-
तपूर्णाग्नेः द्वेति ॥ ८४ ॥

तत्र परिलेखयोः स्तुचोरुपधानं प्रागप्रयोः कार्मर्यमयीं दक्षि-
णतः पाणिमात्रपुष्करामिति । तन्मात्रं स्तुचः पुष्करमुक्तम् । बाहुमात्री-
मिति परिमाणत्वाच्छ्रुत्वात् । पादमात्री वा । कुत एतदाग्नानसाम-
र्थ्यात् । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपवध्यादिति ।
यद्येषं पादमात्रीमेव । तां च घृतपूर्णाग्नेः द्वेत्यनेन मन्त्रेणोप-
वधाति ॥ ८४ ॥

एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णाग्निन्द्रस्य त्वेति ॥ ८५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ८५ ॥

तिरश्चयावेके ॥ ८६ ॥

प्राच्यौ वेति द्विकल्पः । अर्धपद्ये चैते भवत इति सम्प्र-
दायः ॥ ८६ ॥

स्वयमातृणां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति ॥ ८७ ॥

स्वयमातृणामिष्टकां पुरुषे उपवधाति शर्करां छिद्रां ध्रुवा-
सीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

भूरित्येतस्याः साम गायति ॥ ८८ ॥

आलभ्य । सप्तम्युपदेशाच्च ॥ ८८ ॥

अन्यत्रापि व्याहृतिषु ॥ ८९ ॥

अतो ऽन्यत्रापि स्वयमातृणामु व्याहृतिषु सामगायति । अथ स्वयमातृणामु सामगायतीति प्रकृत्य स वै भूर्भुवःस्वरित्येतामु व्याहृतिषु गायतीत्याह । सूत्रे च बहुवचनं पूर्वापेक्षम् ॥ ८९ ॥

मूलाग्रवर्ती दूर्वा तस्यां पुरस्ताद् भूमिप्रासां
काण्डात्काण्डादिति ॥ ९० ॥

तस्यां स्वयमातृणायां यथा भवत्यर्धमर्धं च भूमौ तथोपदेशः ॥ ९० ॥

पूर्वा पूर्वमुत्तराः ॥ ९१ ॥

इष्टका उपदधाति ॥ ९१ ॥

यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये ॥ ९२ ॥

यास्त इत्यनेन मन्त्रेण द्वितीये लोके उपदधाति ॥ ९२ ॥
द्वितीय इति कुत एतत्—

उलूखलस्यरेतः सिग्नेलायामरत्निमात्रश्रुतेः ॥ ९३ ॥

उलूखलमुसले हि प्रकृत्याह ते रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति अरत्निमात्रे रत्निमात्राद्विश्रमथ त इति श्रुतेः । रेतःसिचोर्द्वियजुषान्तर्यमुक्तम् ते अनन्तर्हिते द्वियजुष उपदधातीति । तेन द्वियजुषो द्वितीये लोके उपधानम् ॥ ९३ ॥

विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्तम् ॥ ९४ ॥

उपदधानि ॥ ९४ ॥

प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् ॥ ९५ ॥

उपदधाति ॥ ९५ ॥

ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति ॥ ९६ ॥

उपधायेने ॥ ९६ ॥

अपाढासीत्यपाढाम् ॥ ९७ ॥

उपधाति ॥ ९७ ॥

स्वयमातृण्णारेतःसिग्विश्चज्योतिर्ऋतव्यापा-

ढासु लक्षणानि कुरुत रज्ज्वां वेलार्थानि ॥ ९८ ॥

उपरिष्टाद्वेलायाः प्रयोजनमस्ति ॥ ९८ ॥

कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधुवाता इति ॥ ९९ ॥

मन्त्रैः ॥ ९९ ॥

अरलिमात्रेऽपाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च

पुरुषमभिमुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः ॥ १०० ॥

अपाढादक्षिणतोऽरलिमात्रे देशे ऽरकासु कूर्ममुपधाति पु-
रुषमभिमुखम् । उपरिष्टाद्यावका भवन्ति । अवका उद्येन सेवाल-
मुच्यते । अपां गम्भन्निति तिसृभिस्तमुपधाति ॥ १०० ॥

घटयति मध्यमया ॥ १०१ ॥

श्रुत्वा ॥ १०१ ॥

उलूखलमुसले स्वयमातृण्णामुत्तरेणारलिमात्र

औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरश्रमुलूखलं मध्य-

सङ्गृहीतमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूख-

लाद्विष्णोः कर्माणीति ॥ १०२ ॥

मयोऽलूखलमुसले उपधातीति प्रकृत्यैवमेव हि श्रूयते इति ।
पदे चैते भवतः यत्प्रपत्तीत्वात् । मेदेन चोपधानं लिङ्गात् । सकृत्सा-

दयति समानं तत्करोति यदि ॥ युगपदुपधानं स्यान्न सकृद-
मुच्येत ॥ १०२ ॥

उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पु-

रस्ताद्भुवासीत्युखाम् ॥ १०३ ॥

अथोपशयां पिष्ट्वा लोकभाजमुखान् कृत्वा पुरस्तादुखाया उप-
निषपसीति । श्रुतिक्रमेणानुष्ठानं लोकभाक्षरणोत्तरकालं मन्त्र-
वचनम् ॥ १०३ ॥

अमे युक्षा हीति प्रत्यृचः स्वाहुती जुहो-

त्युखायाम् ॥ १०४ ॥

प्रहृतम् ॥ १०४ ॥

उपस्थानं वाऽसम्यत्सरभृतिनः ॥ १०५ ॥

सम्यत्सरभृतिनो होमः । असम्यत्सरभृतिनः उपस्थानं होमो
या । विकल्पेन हि तस्य धवणमिति ॥ १०५ ॥

प्रतिशिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्मुखे क-

रोति सम्यक्स्रवन्तीति ॥ १०६ ॥

प्रति शिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति मुखे प्रथमं स-
म्यक्स्रवन्तीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०६ ॥

उत्तरां द्वौ द्वौ ॥ १०७ ॥

मन्त्रौ प्रतीयात् ॥ १०७ ॥

नासिकयोर्ऋचे त्वेति ॥ १०८ ॥

मन्त्रद्वयाभिधानादेय शकलद्वित्वमपिष्ठानभेदाच्च ॥ १०८ ॥

अदयोर्भासे त्वेति ॥ १०९ ॥

प्रास्यति ॥ १०९ ॥

श्रोत्रयोरेभूदिदमिति ॥ ११० ॥

प्रास्यति ॥ ११० ॥

सर्वानप्येकस्मिन्नेके ॥ १११ ॥

एकस्मिन्नपि पशौ सर्वानेव शकलानेक आचार्या प्रास्यन्ति ।
तद्वैके ऽपि यद्येक पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वा सप्त सप्त प्रत्यस्पन्ती-
ति श्रुते ॥ १११ ॥

उखायां प्रत्याश्वि ॥ ११२ ॥

पशुपीठावस्युपवधानाति शेष ॥ ११२ ॥

तत्र च—

सहस्रदा इति पुरुषशिर उदगृह्य मध्ये ॥ ११३ ॥

सहस्रदा इत्यनेन मन्त्रेण पुरुषशिर उदगृह्य मध्ये उप-
धेयम् ॥ ११३ ॥

अश्वान्वोरुत्तरतः पूर्वापरे ॥ ११४ ॥

पूर्वमश्वस्यापरमधे ॥ ११४ ॥

गोऽजयोश्च दक्षिणतः ॥ ११५ ॥

अश्वान्वोरुत्तरतः पूर्वापरे ॥ ११५ ॥

आदित्य गर्भमिति प्रतिमन्त्रं मन्त्रक्रमेण ॥ ११६ ॥

शिरांस्तुपधीयन्ते ॥ ११६ ॥

चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्त्रवाहुती

मध्यमे ॥ ११७ ॥

चित्रन्देवानामित्येवैवेनार्धर्चशः स्त्रवाहुती जुहोति पुरुषशि-
रसि । मध्य पुरुषशिरमभिजुहोतीति वचनात् ॥ ११७ ॥

वहिवेद्युदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठति उत्सर्गौरिमं मा
हिःसीरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११८ ॥

वहिवेद्युदङ् मुखान्तिष्ठन्नुत्सर्गमन्त्रैरुपतिष्ठते पशुपीवांणि
इमं मा हिःसीरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११८ ॥

उत्वां परिक्राममेके ॥ ११९ ॥

एके आचार्या उवां परिक्रम्य परिक्राम्येह स्थिता एव तस्य प-
शोरुपस्थानं कुर्वन्ति । एवमपि हि श्रूयते । विपरिक्राममु हेक उपतिष्ठ-
न्त इति चिह्नद्वयः ॥ ११९ ॥

उपधायोपधाय वा तस्य तस्य यथालिङ्गम् ॥ १२० ॥

तद्वैकैः यं यमेव पशुमुपधायति तस्य धुचमुखजानीति श्रुतेः ।
अहिमश्च पक्षं प्रागजशिर उपस्थानात्पुरुषाहुनी इति ॥ १२० ॥

सर्वमन्त्रानप्येकस्मिन्नेके ॥ १२१ ॥

एकस्मिन्नपि पशुशिरसि सर्वमन्त्रानेक आचार्याः प्रयुज्यते ॥ १२१ ॥

तत्र च—

उपधानमन्त्रान्विपरिहरन्नुद्गुलिं प्रथिष्ठे-
शिरसि ॥ १२२ ॥

ऐचे मंलागयति । एतच्च यद्येकस्मिन्शिरसि पञ्चशृङ्गो हिर-
ण्यमकलप्रक्षेपः कृतस्तेष्वेव भवति ॥ १२२ ॥

एतत् च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम् ॥ १२३ ॥

वहिवेद्युत्सर्गैरुपस्थानं कृतम् । तेनेत्युच्यते । चशब्दादनन्त्य-
प । उवापरिक्रमणपक्षेपीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अपरेण स्वयमातृष्णामेत्यापस्याः पञ्च प-

ञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेममिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

भारुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृण्यां परीत्याषस्या उपदधाती-
ति । भद्र च प्रत्यनूकान्तं नित्ये भवत इत्युक्तमवैकादशास्वेकचोद-
नासु तन्प्रेषेति ॥ १२४ ॥

व्याधारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश दश
पुरुषमुपाप्यैके रेतःसिम्बिलायां च सर्वतो य-
थायोगमयम्पुर इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२५ ॥

प्राणभृतीष्टकानां नाम । तान् व्याधारणवद्वक्षिणपूर्वासादार-
भ्य कर्णसहिता उपदधात्ययम्पुर इति प्रतिमन्त्रम् । तत उत्तराधो-
णेरात्भ्य एवमेवोपधानम् । पुनर्दक्षिणाधोणरारभ्य एवमेवोपधानम् ।
तत उत्तरांसादारभ्य । एवं चत्वारो दशका उपहिताः । षिष्टा दश
रेन सिम्बिलायां यथा योगं समविभागानोपधिवन्ते । पुरुषमुपाप्यं
या सर्वांसामुपधानम् । ता हेके पुरुषमुपाप्योपदधतीति श्रुते । ततश्च
कर्णसहिता इति विकल्पः ॥ १२५ ॥

द्वितीयमयम् पश्चादिति ॥ १२६ ॥

द्वितीयं दशानामुपधानं मयम् पश्चादिति । मत्र चैके
अण्डशो मन्त्रान्प्रयुञ्जते । पश्चाच्छदिष्टकाः पश्चादाद्यजुषीति य-
द्यनात् । तत्पुनरयुक्तम् । वाक्यानामपरिसमाप्तत्वात् । कथं
तर्हि यजुषां पश्चादात्त्वम् । अभ्यासेनेत्यदोषः । लिङ्गाच्च । कथम-
स्यैताः सर्वाः प्राजापत्या मयन्तीति प्रकृत्याह यदेव सर्वास्याह प्रजा-
पतिगृहीतया त्वयंयेषामु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या मयन्तीति । त-
स्मारसकलमन्त्रप्रयोगो न अण्डश्च इति ॥ १२६ ॥

लोकम्पृणादक्षिणाऽसादध्यामध्यात्प्रदक्षिण-

मानूकान्तात्पूर्वस्मात् ॥ १२७ ॥

उपदधाति ॥ १२७ ॥

प्रत्येत्य शेषम् ॥ १२८ ॥

पूरयति ॥ १२८ ॥

पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्येभ्योऽधि ॥ १२९ ॥

अथ येभ्य आरभ्य पक्षपुच्छानि पराग्भिरिष्टकामिभि-
नोति ॥ १२९ ॥

एव, सर्वत्र ॥ १३० ॥

सर्वंचित्तिभ्येव पराग्भिरिष्टकामि पक्षपुच्छानां ध्ययतम् ॥ १३० ॥

मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् ॥ १३१ ॥

पूर्ववदिति मन्त्र उपलभ्यते ॥ १३१ ॥

पूर्वमर्धानूकं छादयति ॥ १३२ ॥

तत —

प्रदक्षिणमात्मानम् ॥ १३३ ॥

पुरीषेण च्छादयति ॥ १३३ ॥

वक्षपुच्छानि च ॥ १३४ ॥

चशब्दात्प्रदक्षिण पुरीषेण च्छादयति । वक्षिण पक्षमथ पुच्छ-
भयोत्तरमिति ॥ १३४ ॥

चिर्तिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति

सप्तभिः ॥ १३५ ॥

सर्वंचित्तिष्वित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अष्टाभिरेके दशभिर्वा ॥ १३६ ॥

पुरीषवती ग्रहणात् यदैव पुरीषवती तदैवोपस्थान म प्रा-
गिति ॥ १३६ ॥

उपसत्सु पौर्वाहिक्यापराह्निक्यन्तरे चयन-

पुरीषनिःपने ॥ १३७ ॥

कर्त्तव्ये । अन्तरोपसदौ चिनोतीति श्रुतेः ॥ १३७ ॥

तिरश्वं परिणियोपास्तमयं पशुवदुत्सृज्य ता-
वत्प्रतिपर्येति ॥ १३८ ॥

अतमयकाले त्रिकृत्वाभ्यमग्निं परिणियोत्तरपूर्वा दिशं प्रत्यु-
त्सृज्य तावत्प्रतिपर्येति ॥ १३८ ॥

परिणयनमाग्निनिधानात् ॥ १३९ ॥

एतच्च परिणयनमग्निनिधानादयोक्तव्यम् । एतच्च यद्यपि
पशुभिरहोमिधितिः क्रियते तथापि प्रत्यस्तमयं क्रियत एव । वि-
शिष्टकाले भवणात् ॥ १३९ ॥

ज्युपसत्के द्वे प्रथमायां तिस्रो मध्यमायाम् ॥ १४० ॥

ज्युपसत्के ऋतौ प्रथमायामुपसदि द्वे चिती उपधीयेते मध्य-
मायाञ्च तिस्रः ॥ १४० ॥

पञ्चगृहीताद्युत्तमा ॥ १४१ ॥

उत्तमोपसत्पञ्चगृहीतादि भवति । उपसत्स्थीये ऽह्नाप्रातर्दि-
ते वाचं विशृजते वाचं विशृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीत इत्येवमा-
द्युपक्रम्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरतीति हि श्रूयते ॥ १४१ ॥

उत्तरासु च ॥ १४२ ॥

उत्तरासु च षट्सुपसत्सु पञ्चगृहीताद्युत्तमोपसद्भवति ॥ १४२ ॥

सपुरीषा पदस्वेकैका ॥ १४३ ॥

पदसुपसत्सु सपुरीषा चित्तिरेकैका ॥ १४३ ॥

द्वादशोपसत्के व्यत्यासं चित्तिपुरीषे ॥ १४४ ॥

द्वादशोपसत्के ऋतौ व्यत्यासेन चित्तिपुरीषे भवतः ॥ १४४ ॥

विकर्ण्यधिकदश्याम् ॥ १४५ ॥

तत्र चैकादश्यामुपसादि विकर्ण्योद कर्त्तव्यम् ॥ १४५ ॥

चतुर्मासोपसत्के द्वादशाहशः ॥ १४६ ॥

द्वादशभिर्द्वादशभिरहोभिश्चिनिपुरीषे देये । अन्यम्पुरीषमे-
कादशभिरहोभिर्विकर्ण्योदि च । पञ्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थिनैव ॥ १४६ ॥

पट्विंशदहशः पट्विंशदहशः स-
म्बत्सरे ॥ १४७ ॥

एतच्च सामर्ण्यात्त्रिसप्तसरोपसत्के दृष्टव्यम् । सप्तसरोपसत्के
दि विशेष व्यवहृत्येव । तथा च तिसृभित्सृभिः पट्विंशद्भिश्चिति-
पुरीषाणि मर्चन्ति ॥ १४७ ॥

तापश्चिते मासशचितिपुरीषे चतसृणाम् ॥ १४८ ॥

चितीनां मासेन चितिपुरीषे चीयेते । मासेन चितिः । मासेन
पुरीषम् । एवमेष्टौ माम्नाः ॥ १४८ ॥

पञ्चम्यामसपत्ता विराजः प्रथमे ऽहन् ॥ १४९ ॥

पञ्चम्यां चिती प्रथमे ऽहन्यसपत्ता विराजद्व्योपधीयन्ते ॥ १४९ ॥

स्तोमभागा अन्वहम् ॥ १५० ॥

चीयन्ते । एवं त्रयमासा मना भवन्ति ॥ १५० ॥

मासं पुरीषं तूष्णीम् ॥ १५१ ॥

एवं द्वयमासाः ॥ १५१ ॥

नाकसत्प्रभृति मासम् ॥ १५२ ॥

एवमेकादश मासा भवन्ति ॥ १५२ ॥

पुरीषश्च ॥ १५३ ॥

चशब्दान्मासमेव ॥ १५३ ॥

उत्तमयोरहोर्विकर्ण्यादि पूर्वे ॥ १५४ ॥

अत्रोत्तमयोरहोर्विकर्ण्यादि पूर्वदन्ति । पञ्चमूहृताद्युत्तमा
स्तु स्थितेव ॥ १५४ ॥

द्विसाहस्री प्रथमा लोकस्पृणानां पञ्चा-

शदूना ॥ १५५ ॥

भवन्ति ॥ १५५ ॥

उत्तराश्च ॥ १५६ ॥

तासंख्या भवन्ति ॥ १५६ ॥

त्रिसाहस्युत्तमा ॥ १५७ ॥

उत्तमाचिनिः त्रिसाहस्री लोकस्पृणानां भवन्ति ॥ १५७ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे मध्य

इतरास्ताम् ॥ १५८ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे देशे उपधानम् । प्रकृत्या विनि-
तानां च मध्यं । अथ पञ्चमीं विनिमुपदधाय त्रेधाविन विनिमीत
इति प्रकृत्य एवमेव ह्यनत्प्रात् ॥ १५८ ॥

पट्त्रिंशच्छत्या वा तृतीयाष्टादशशत्या

इतराः ॥ १५९ ॥

अथप्रपरी लोकस्पृणानां परिमाणविकल्पः ॥ १५९ ॥

गार्हपत्यलोकस्पृणाः प्रथमायाम् ॥ १६० ॥

चितौ विगणयितव्याः ॥ १६० ॥

घिष्णीया उत्तमायाम् ॥ १६१ ॥

अपरिमितेष्टको वा ॥ १६२ ॥

अग्निमंत्रति । अयं चापरिमितशब्दोऽपरिमाणवचन इत्युक्त-
मिष्ट्याम् ॥ १६२ ॥

प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः ॥ १६३ ॥

प्रथमोत्तमयोश्चित्योऽर्या अतिरिक्ता सा पादमात्री भवति ना-
तोधिकेति ॥ १६३ ॥

दशगणाधिका मित्वोत्करे कुर्यात् ॥ १६४ ॥

गार्हपत्याहवनीयाचष्टौ च घिष्ण्या इति दशगणाः । अतो या
अधिका ता मित्वोत्करे कुर्यात् ॥ १६४ ॥

द्वितीयायामाश्विनीः प्रतिदिशम् ॥ १६५ ॥

द्वितीयाग्रहणं प्रथमायाः परिसमाप्तिरापत्तार्थम् । आश्विनी-
रिति च दृष्टकानां संज्ञा ताः प्रतिदिशमुपधीयन्ते ॥ १६५ ॥

रेतःसिग्विलायामनूकमुत्तरेण पूर्वा द्वितीये ॥ १६६ ॥

लोके ॥ १६६ ॥

दक्षिणापूर्वेण ॥ १६७ ॥

उपधीयते ॥ १६७ ॥

दक्षिणा पूर्वेण ॥ १६८ ॥

अनूपमुपधीयते ॥ १६८ ॥

अपरा दक्षिणेन ॥ १६९ ॥

उत्तरापरेण ॥ १७० ॥

दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी ॥ १७१ ॥

अर्धपद्ये चैते भवतः ॥ १७१ ॥

वैश्वदेवीः ॥ १७२ ॥

वैश्वदेवीरिति एकानां सङ्गा ॥ १७२ ॥

सासां देशमाह—

पूर्वा दक्षिणेन ॥ १७३ ॥

दक्षिणामपरेण ॥ १७४ ॥

अपरामुत्तरेण ॥ १७५ ॥

उत्तरां पूर्वेण ॥ १७६ ॥

एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः ॥ १७७ ॥

उपधीयन्ते ॥ १७७ ॥

प्राणभृदूभ्योपस्याः ॥ १७८ ॥

उपधीयन्ते ॥ १७८ ॥

पूर्ववत्पञ्चम्यः सर्वासाम् ॥ १७९ ॥

एतच्चाचार्येण लाघवार्थमुपदिष्टम् ॥ १७९ ॥

इदानीमुपधानक्रममाह—

आश्विर्नीं ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८० ॥

• उपदधाति ॥ १८० ॥

शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि ॥ १८१ ॥

उपधीयेते ॥ १८१ ॥

उत्तराश्च ॥ १८२ ॥

ध्रुवव्याः पूर्वयोरेवोपरि ॥ १८२ ॥

वैश्वदेवीः सजूर्जुतुभिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८३ ॥

उपदधाति ॥ १८३ ॥

उत्तराश्च ॥ १८४ ॥

चशब्दाप्रतिमन्त्रम् ॥ १८४ ॥

प्राणभृतः प्राणं म इति ॥ १८५ ॥

प्रतिमन्त्रं उपदधाति ॥ १८५ ॥

अपः पिन्वेत्यपस्या ॥ १८६ ॥

उपदधाति ॥ १८६ ॥

वयस्याः पञ्च पञ्चान्कान्तेषु मूर्द्धान्वय

इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८७ ॥

चतस्रः पुरस्तात् ॥ १८८ ॥

उपदधाति । तासाञ्च द्वे जह्नुमाज्यौ समलोकव्याप्तये द्वे चा-
प्यर्थे वेगा मध्यर्धौ यय ॥ १८८ ॥

दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् ॥ १८९ ॥

अग्नेन क्रमेणोपधानम् ॥ १८९ ॥

दक्षिणाश्रोणेरधि लोकमृष्टाः पूर्ववत् ॥ १९० ॥

उपर्यायन्ते ॥ १९० ॥

तृतीयायाः स्वयमावृणामिद्रामी इति मध्ये ॥ १९१ ॥

उपदधाति । तृतीयाग्रहणं द्वितीयान्तग्रहण्ययम् । तदन्तग्र-
हणेश्च प्रयोजनं पुरीषदानादि न भवति । अं प्रथमायां तिष्ठं मध्यमा-
यामिति च ज्ञापनाय ॥ १९१ ॥

अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राश्यसीति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १९२ ॥

वक्त्रं च रेतःसिन्धेलायं दक्षिणामुत्तरेण पश्चमीत्येव-
मर्थे च ॥ १९२ ॥

विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः ॥ १९३ ॥

उपदधाति ॥ १९३ ॥

उत्तमायां च अत्तव्ये नमश्च नमस्यश्चेति ॥ १९४ ॥

उपधीयते ॥ १९४ ॥

तथाञ्च—

अवकाः कूर्मवत् ॥ १९५ ॥

भवन्ति ॥ १९५ ॥

इषश्चोर्जश्चेत्यपरे ॥ १९६ ॥

अग्नये एवोपधीयते । अर्धोत्सेधाञ्चैताः चययोगात् ॥ १९६ ॥

पूर्वाधे प्राणभृतो दशायुर्म इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९७ ॥

उपदधाति ॥ १९७ ॥

छन्दस्या द्वादश द्वादशाप्ययेषु मा छन्द

इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९८ ॥

पक्षपुच्छाप्ययेषु छन्दस्या इष्टका द्वादश द्वादश मा छन्द
इति प्रति मन्त्रम् उपदधाति ॥ १९८ ॥

वालखिल्यालोकं पश्चाच्छिष्टा ॥ १९९ ॥

या पश्चादुपधीयन्ते ता वालखिल्या लोकस्य पुरस्ताद
च्छिष्टा ॥ १९९ ॥

वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् ॥ २०० ॥

उपदधाति ॥ २०० ॥

प्राणभृद्गो वापराः ॥ २०१ ॥

या पूर्वा इति चिकित्स ॥ २०१ ॥

द्वादशभ्यो ऽपरास्तु ॥ २०२ ॥

द्वादशभ्यस्त्वपरा एव ॥ २०२ ॥

मर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०३ ॥

उपधीयन्ते ॥ २०३ ॥

यजुष्मतीश्च जानन् ॥ २०४ ॥

उपदधाति । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात्तां मध्यमायां
चिती उपदध्यादिति धचनात् ॥ २०४ ॥

उत्तराश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥ २०५ ॥

उपधीयन्ते ॥ २०५ ॥

चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे ॥ २०६ ॥

चतुर्थीमहण तृतीयान्तप्रकापनाय । पुरस्तात्पश्चाच्च अक्षा-
मादौ । दक्षिणत उत्तराक्ष पद्याः ॥ २०६ ॥

पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश ॥ २०७ ॥

ताभ्यार्धपद्याः ॥ २०७ ॥

॥ ताम्यः षट् ॥ २०८ ॥

अथो पराः षट् पद्याः ॥ २०८ ॥

१ पूर्वदक्षिणेऽवान्तरदेश एके ॥ २०९ ॥

चतुर्दश षट्चोपदधाति ॥ २०९ ॥

२ उत्तरा वा दक्षिणाम्याम् ॥ २१० ॥

उपधीयन्ते । लाघविकेन सताचार्यैश्चमुपदिष्टाः ॥ २१० ॥

उपभानकम पुनरिहोच्यते—

उत्तरां पूर्वयोराशुल्लिवृदिति ॥ २११ ॥

उपदधाति ॥ २११ ॥

दक्षिणामपरयोर्धरुण एकत्रिंश इति ॥ २१२ ॥

दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति ॥ २१३ ॥

दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति ॥ २१४ ॥

चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति ॥ २१५ ॥

उपदधाति ॥ २१५ ॥

१ एताश्चतुर्दश षट्च पूर्वदक्षिणेऽवान्तरदेशे आत्मन आग्नेयको-
णे कोणोपधीयमानजह्वामात्रीतोऽन्तरा उपदधाति । तत्र चैषम, द-
क्षिणां सोपहितजह्वामाश्रयाः पश्चात्सलग्ना वा अथर्वो तस्या उ-
त्तरा नवार्धपद्याः प्रागायताः प्राग्लक्षणाश्चोपधेयाः । द्वितीयम-
ध्यर्धो जह्वामात्री चोत्तरतः पश्चार्धपद्याः उदगायता उदग्लक्षणा
उपधेयाः । तदनन्तरं तत्सलग्नाः षट्च पद्या उपधेयाः । ताश्च
मयानामधस्तत्र प्राग्लक्षणाः पश्चानामुत्तरतो द्वे उदग्लक्षणे इति ।

२ अथवा एताश्चतुर्दश षट्च दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणानूया-
न्तोपहिताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पद्याभ्यामुत्तरा उपदधाति अनूक-
मन्त्रितोऽर्धार्धिकया तत्सलग्ना एव । तयोदत्तराश्चतुर्दश । तासामु-
त्तराः षट् उदगायताः ।

दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति ॥ २१६ ॥

उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति ॥ २१७ ॥

उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति ॥ २१८ ॥

उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति ॥ २१९ ॥

षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति ॥ २२० ॥

उपदधाति वसूनां भाग इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २१९ ॥

ऋतव्ये सहस्र सहस्यश्चेति ॥ २२१ ॥

उपदधाति ॥ २२१ ॥

१ रेतःसिग्बेलायां च सप्तदश सर्वती नव द-
क्षिणेनानूकः सृष्टीरेकया स्तुवतेति प्रति-
मन्त्रम् ॥ २२२ ॥

सृष्टीरितीष्टकानाम् । तत्र च दक्षिणतो नूकमममितोर्ध्वपथे ॥ २२२ ॥

उत्तराऽसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥ २२३ ॥

२ पञ्चम्यामन्तेष्वश्विनीवदसपत्नाः ॥ २२४ ॥

इष्टका उपधीयन्ते । अन्तप्रहणं रेतःसिग्बेलाव्युदास्तार्धम् ।
आदपनीयदिति । द्वितीये लोके उपदधान चतसृणामपि ॥ २२४ ॥

१ सर्वतः अर्थास्तु दिक्षु सृष्टिसंज्ञका उपदधाति । तासां मध्ये
प्रागनूकं दक्षिणेन नय उपदधाति, अर्थादष्टाधुसरेण । तेन प्रतिदिश
चतस्रश्चतस्रः, अनूकममितो द्वे द्वे । दक्षिणतः पथः, मध्यामनूकं
पथा, ताममितो द्वेऽध्वपथे, ते अमितो द्वे पथे, अयं पथेति ।

२ अन्तेष्वनूकान्तेषु । पूर्वासपत्ना प्रागनूकमुत्तरेण द्वितीये लोके,
अपरा अनूकं दक्षिणेन द्वितीये लोके, दक्षिणा तीर्थगनूकं पूर्वेषु द्वि-
तीये लोके, उत्तरासपत्ना तीर्थगनूकमपरेण द्वितीये लोके उपदधाति ।

दक्षिणयोररत्न्यन्तरम् ॥ २२५ ॥

पञ्चमी च पद्या भवति प्राग्लक्षणाऽऽश्विनी वदित्यर्धपद्ये मा
भूतामिति ॥ २२५ ॥

अमे जातानिति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२६ ॥

अमपल्लोपधानम् ॥ २२६ ॥

पश्चिमा द्वितीया ॥ २२७ ॥

उपधीयते । पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधायतीति वचनात् ॥ २२७ ॥

विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममे-

वदछन्द इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२८ ॥

उपधायति । वदिविराजत्वे च सर्वाः पद्या भवन्ति ॥ २२८ ॥

गायत्र्यसपत्ना गणमध्ये ऽसम्भवात् ॥ २२९ ॥

गायत्र्य इष्टका असपत्नाश्च विराङ्गणस्य मध्ये भवन्ति । न
हि विराङ्गणस्य बाहिः सम्भव- ॥ २२९ ॥

उत्तिग्म्यो वा परा अर्धपद्या उपधाय ॥ २३० ॥

उत्तिग्महामत्रानुपहितवाचछोकस्यापरा अर्धपद्या विरा-
जो भवन्ति ॥ २३० ॥

असपत्ना स्पृशोऽन्यतोन्तराः ॥ २३१ ॥

अन्यत्र विराजः असपत्ना संलग्ना अन्तरा उपधीयन्ते ॥ २३१ ॥

सर्वतोऽपाढावेलायाः स्तोमभागा रश्मिना स-

त्यायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३२ ॥

उपधीयन्ते ॥ २३२ ॥

१५ञ्चदश दक्षिणेनानूकम् ॥ २३३ ॥

तत्र चानूकममितोर्ध्वपथे ॥ २३३ ॥

वेपथ्रीः क्षत्राय क्षतं जिन्वेति त्रिःशत-
मीगेके ॥ २३४ ॥

उपदधाति एके नेति ॥ २३४ ॥

पुरीषमास्त्रावपति मन्त्रेण वा तापश्चितस्य
तूष्णीं श्रुतेः ॥ २३५ ॥

शासु स्तोमभागासु पुरीषमावपति मन्त्रेण । कुत प-
तत् । तापश्चितस्य तूष्णीं श्रुतेः । नत् हि ध्रुयते । तूष्णीं मासः
स्तोमभागा पुरीषमभिहरन्तीति । तेनामन्त्रवदिति गम्यते । एव
प्राप्ते वाशब्देन पुनर्ध्यायार्थते । न वा मन्त्रेण पुरीषावापः । न ह्यत्र म-
न्त्रो विहित इति । ननु तापश्चिते तूष्णीमित्युक्तत्वात् इह मन्त्रो
गम्यते । नेषुच्यते । तूष्णीमित्यनुवादोऽप्यत्र । मासो हि अत्र विधी-
यते । तूष्णीं मासः स्तोमभागा पुरीषमभिहरन्तीति मासोऽत्र विधी-
यते । यदि मन्त्रनिवृत्तिर्विधीयते । चाप्यत्र भिद्यते । तस्मात्तूष्णीमेवैह
पुरीषावापः ॥ २३५ ॥

नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामाश्वि-
नीवद्रादयसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३६ ॥

नाकसद् इष्टत्वा अनूकेषु गभीर्यन्ते । पूर्ववर्जमृतव्यावेलाया-
माश्विनीयदिनि दक्षिणामुत्तरं पथमी अरंभयं चित्ते इति च ग-
म्यते । सर्वोऽष्टौ अश्विनः पूर्वा तु द्वितीयेऽष्टौ ॥ २३६ ॥

पुरीषमाप्योऽपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः

१ मत्र पिगागः पूरणकृता कृतः ' अष्टौ पुरस्तास्तोमभागा
पश्चाद्य दक्षिणतः सतोत्तरतः शिष्टा ' इति ।

प्रतिमन्त्रम् ॥ २३७ ॥

उपदधाति । एता अप्यधोत्सेधाः । पुरीषावापमोर्ध्व मा-
फसन्तु ॥ २३७ ॥

प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ २३८ ॥

उपधानम् ॥ २३८ ॥

पश्चिमोत्तमा ॥ २३९ ॥

उपधीयते ॥ २३९ ॥

छन्दस्यास्तिस्रस्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गा-
यतीरग्निमूर्धेति प्रत्यृचम् ॥ २४० ॥

छन्दस्या एवकास्तिस्रस्तिस्रोऽनूकान्तेषु उपधीयन्ते पुरस्ताद्गा-
यत्री उपदधाति प्रत्यृचम् ॥ २४० ॥

उत्तराश्च ॥ २४१ ॥

अशब्दात्प्रत्यृचम् ॥ २४१ ॥

पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्बेलायां भुवो
यज्ञस्येति ॥ २४२ ॥

एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ २४२ ॥

जगतीश्च पश्चादयमिहेति ॥ २४३ ॥

अशब्दाद्वेनसिग्बेलायामेव ॥ २४३ ॥

अपरास्ताम्पोनुष्टुभः सखायः सं व इति ॥ २४४ ॥

एभिर्मन्त्रैर्जगतीऽपरा अनुष्टुभः ॥ २४४ ॥

अपाढावेलायाः पुरस्ताद्बृहतीरेनाव इति ॥ २४५ ॥

भद्रो न इति ककुभस्ताम्यो बृहत्यन्तरे शु-
तेर्मन्त्रक्रमेण ॥ २४६ ॥

भद्रो न इत्येभिर्मन्त्रैर्बृहतीनां पुरस्तान्मन्त्रेण ककुभ उपस्था-
ति । कुत एतदिति चेत् । बृहतीनामन्तरालश्रुतेः । सान्तरेण त्रिष्टुभ-
स्य ककुभस्य बृहतीरुपस्थातीति घञ्चनात् ॥ २४६ ॥

उद्धृतान्यपकृष्येच्छन् ॥ २४७ ॥

एवं हि श्रूयते । अपैतासां ककुभां चत्वार्यक्षराण्यादायाति-
च्छन्दस्युपस्थाति सा सातिच्छन्दा एव भवति गायत्र्य इतराः स-
म्पद्यन्त इति । एवं च सत्यपकर्षं प्राप्नोति । तथा च गायत्र्य इतराः
सम्पद्यन्त इति । एवं स्थित उच्यते । इच्छन्नपकृष्येति । ककुभा-
स्तस्य छन्दोविषयत्याद्यतुल्यं क्षरं दृष्टेः ककुभमेव हीयते । अपूर्णा
च श्रुतार्थाभिधानसमर्था न भवन्ति । तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात् । न
चासौ न्यायः । अपि च चतुर्धामक्षराणामनिच्छन्दासि प्रत्ययधाने-
सार्थवद्भाष्यं संज्ञातम् । तदूनानां ककुभां प्रथम इति नि.प्रमाण-
कमेव स्यात् । अत्र च श्रूयते गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्त इति । नाधि-
भाषकत्वात् । न ह्ययं विधिर्वर्त्तमानापदेशादितत्वं संज्ञाय इति । त-
स्मादनपकृष्येयेति ॥ २४७ ॥

अपरा गायात्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति ॥ २४८ ॥

प्रतिमन्त्रम् उपस्थाति ॥ २४८ ॥

इदानीं ककुभामुपधानम्—

अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं तमिति ॥ २४९ ॥

उपस्थाति ॥ २४९ ॥

उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने तमयेति ॥ २५० ॥

उपस्थाति ॥ २५० ॥

पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरी-

पसहिते भद्रा रातिर्वृत्ततूर्यवस्थिरामिः हो-
तारमिति ॥ २५१ ॥

दक्षिणपोरुत्तय सपत्ना पुरीषघती तस्यां हि पुरीषं विहितं
पुरीषसहिने इति । प्राच्याविति प्राग्लक्षणे चैते भवतः । भद्राराति-
रित्येवमादिना मन्त्रेण पुरीषयस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमुपदधाति । भ-
द्रारातिरित्येतानि अस्वारि अस्वार्यक्षराणीति ॥ २५१ ॥

अग्ने त्वमित्यनूकान्ते उपरे द्विपदाः ॥ २५२ ॥

उपधीयन्ते । सर्वच्छन्दस्यास्त्रमितोर्ध्वपद्य । उष्णिहस्तु ति-
स्त्रतिर्गर्ध्वपद्याः ॥ २५२ ॥

मध्येऽष्टेष्टकं गार्हपत्यम् ॥ २५३ ॥

उपदधाति । अष्टेष्टकमित्युक्तत्वात् अधिका न भवन्ति । गा-
र्हपत्यमिति अनामघेयात् तद्वदेयोपधानमष्टानामपि । तथा चाह ।
तं वा एतरेष यजुर्भिरेतया कृता चिनोतीति । इयांस्तु विशेषोर्ध्ववृहती-
नां स्थानेर्ध्वपद्याः ॥ २५३ ॥

पुनश्चित्तिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति

प्रत्यूचम् ॥ २५४ ॥

तस्यैव गार्हपत्यस्योपरि तद्वदेव पुनश्चित्तिमुपदधाति । इयांस्तु
विशेषो यन ऋषय इति प्रत्यूचम् । अस्मिन् पक्षे अघोर्त्सेधा दृष्ट-
त्वा भवन्त्युत्सेधायोगात् ॥ २५४ ॥

पुच्छसन्धावेके ॥ २५५ ॥

पुनश्चित्तिमुपदधाति । इयांस्तु विशेषः । ताः द्वेके जघना-
र्थं उपदधातीति श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्विपदा अघोर्त्सेधाः ॥ २५५ ॥

पूर्वार्धे वा ॥ २५६ ॥

पुनश्चितिमुपदध्यात् । अत्र यथा सम्मन्वयार्थोत्प्रेषाः ॥२५६॥

गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ कृत्वा ॥ २५७ ॥

पुनश्चितिं पृथार्धं उपदध्यात् । तद्वैके अद्यतार्धे गार्हपत्यमुप-
पत्तिं पृथार्धे पुनश्चितिर्मिति श्रुते ॥ २५७ ॥

ऋतं न्ये तपश्च तपस्यश्चेति ॥ २५८ ॥

विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति ॥ २५९ ॥

१ दक्षिणाऽसात्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पू-

णाः पूर्ववत् ॥ २६० ॥

उपदध्यात् ॥ २५९ ॥

प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीयस्वयमातृणो शर्करे

सःस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्च इत्युत्तरां विकर्णी-

मायोष्टेति स्वयमातृणाम् ॥ २६१ ॥

प्रच्छाद्य पुरीषेण चिति विकर्णीयस्वयमातृणा उपधीयेत संल-
प्ते प्रोथदश्च इत्युत्तरां विकर्णीमुपदध्यात् स्वयमातृणामापोष्टेति ।
शर्करं छिद्रे इति च विकल्पार्थमुच्यते ॥ २६० ॥

सकृन्नित्ये ॥ २६२ ॥

सादतसुदबोहसौ सकृदेव धोदना भेदाद्भवतः ॥ २६१ ॥

१ मात्मनो दक्षिणासादाम्नेयकोणात्प्रत्यगरत्नस्यां द्विषि अरत्नि-
मात्रादधि अन्तिमपद्यालोक परित्यज्य तृतीयपद्यालोकादाराभ्य
पञ्चम्यां चितौ लोकम्पूणा उपदध्यात् । पूर्ववदिति प्रथमं त्रिभुक्त-
प्रकारेण । तेनाप्यपि प्रथमं द्वे ततो दध अरत्निमात्रादाराभ्य आ म-
भ्यात् ।

१ पुरुषाभिहोमवत्तिष्ठन्नाग्निं प्रोक्षति हिरण्यश-
कलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्ये-
ति प्रतिमन्तः २ सहस्रस्येति प्रतिमन्तम् ॥२६३॥

इति कासायनसूत्रभाष्ये कर्कोषाध्यायकृतौ
सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

१ 'अयैर्न' हिरण्यशकलैः प्रोक्षति 'इति, 'सहस्रस्य मध्याद्वे
द्वे शते प्रकिरति'

२ अयमभ्यासोऽध्यापसमाप्ति सूचकः । कचिदनभ्यस्त एव पाठः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्थापरस्याः सक्त्या
परिश्रितस्त्रर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शतयन्तसन्ततं
जर्तिलमिश्रान्गवेषुकासत्कूनजाक्षीरमेके
तिष्ठन्नुदङ् नमस्त इत्यध्यायेन ॥ १ ॥

शतरुद्रियमिति नाम । अयानः शतरुद्रियं जुहोतीति । स
षोडशपक्षस्थापरस्याः सक्त्यां परिधित्सु कर्तव्यम् । परिधित्वा-
हवर्तीयकार्ये । तासां समुदितानां नैकेकस्याः परिधित्सु जुहोतीति व-
चनात् । प्रयोजनं समुदितानां यमसम्यग्धः । अर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन
शतयन् । अर्कपर्णे जुहोतीति काष्ठमपूर्वत्वादुपकल्पनीयम् । तेन
शतयन्तसन्ततमविच्छिन्नं जर्तिलमिधान् गवेषुकासत्कून । जर्तिलैर्जु-
होति तथा गवेषुकासक्तुमिर्जुहोतीति विकल्प प्राज्ञे शास्त्रान्तरास्त-
मुच्यते । तेन जर्तिलमिधानीत्युक्तम् । अजाक्षीरेणैके जुहोति शाखा-
न्तरात् । तिष्ठन्नुदङ् जुहोतीति जुहोती सति तिष्ठतिक्रिया याचनिका
उदङ्ङिति च दिङ्निगमार्थम् । नमस्त इत्यध्यायेन मन्त्रद्रव्यं भ-
क्तं जुहोति । यद्वानि चैतानि कर्माणि धूयन्ते । यद्विद्म ह वै श्रीणि च
शानाम्येतच्छतशुद्रियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशदिति । एतावन्तो द्र-
व्यदेयता सम्यग्धाः । एवं च सति एतावन्ति चतुर्मुखकानि गृह्य-
न्ते । अजाक्षीरपक्षं चैतावन्त एव पङ्क्त्याः ॥ १ ॥

अथानुक्रवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे ॥ २ ॥

स वै जानुदग्ने प्रथमं स्वाहाकरोतीति वक्ष्यमाणं ॥ २ ॥

पश्चान्ते च नाभिमात्रे ॥ ३ ॥

अथानुपाकान्ते नाभिमात्रे । अथानुपाकान्ते नाभिमात्रे ॥ ३ ॥

प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे ॥ ४ ॥

स्वाहाकारः ॥ ४ ॥

प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु
नमोस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

प्रतिलोम्यं च प्रथमं मुखमात्रे ततो नाभिमात्रे पुनर्जानुमात्रे
इति । प्रत्यवरोहश्च नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति ॥ ५ ॥

हवने प्रास्यति चात्वाले ॥ ६ ॥

अफेपर्णाफेकाष्टे इत्यर्थः । आगन्तुरयाश्च कर्मापवर्गांस्ते ॥ ६ ॥

चित्यं परिपिञ्चत्यग्नीदक्षिणे निकक्षेऽर्द्रिं कृ-
त्वाश्मन्नूर्जमित्यद्वेदरधि ॥ ७ ॥

चित्यमग्निमग्नीत्परिपिञ्चेदक्षिणे निकक्षेऽर्द्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमि-
त्यनेन मन्त्रेणाद्वेदरश्म्य ॥ ७ ॥

अश्मंस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त
ऊर्गित्यादायैत्रं द्विपरम् ॥ ८ ॥

परिपिञ्चति ॥ ८ ॥

तावत्प्रतिपर्येति ॥ ९ ॥

निष्पायोदहरण्य त्रिर्विषन्वयत इति ध्रुवे ॥ ९ ॥

कुम्भेऽर्द्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ्
तिष्ठन् दक्षिणास्यति यं द्विप्प इति ॥ १० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

अभिज्ञे भेत्तवै ब्रूयात् ॥ ११ ॥

यदि न मिथेत भेत्तवै यूयादिति । तच्च प्रतिपत्तात् । भेदने तु प्रधानस्यादध्ययः ॥ ११ ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते । किं कुम्भविषयमेतद्भेदनम् उताद्विविषय-
मिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात् ॥ १२ ॥

कुम्भविषयमेतद्भेदनम् नाद्विविषयम् । कुत एतत् । एवमे-
तद्वचनं समर्थं भवति यदि न मिथेत भेत्तवै यूयादिति । अदौ यस्य-
मर्थमेव । न हि तस्य कठिनस्याद्भेदनमाशङ्कते ॥ १२ ॥

एवं प्राप्तं आह—

अश्मनि धार्ढ्यादात् ॥ १३ ॥

प्राशब्दः पक्षध्यावृत्तौ । अश्मनि चैतद्भेदनं प्रतिपत्तव्यम् । न
कुम्भविषयम् । कुत एतत् । अर्थवादात् । यदाहोय सति भिद्यतेऽथ
तद्गुणं व्यतिथिं दृष्टीति । सा च शुभशमनि निहित्य तदश्मनि शुभं
दधातीति ॥ १३ ॥

वाच्यत्वाच्च ॥ १४ ॥

अपि चाश्मन्येव वाच्यं भेदनं न कुम्भे सख्यसमर्थः क्षिप्रौ
ऽथदयमेव भिद्यत इति ॥ १४ ॥

अनपेक्षमत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि

प्रापणान्ते जपतीमा म इति ॥ १५ ॥

आत्मा चात्रात्म्यान्मोच्यते ॥ १५ ॥

मण्डूकावकावेतसशाखा त्रेणौ चदध्वावकर्पति

मन्तकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्युचम् ॥ १६ ॥

मण्डूकादीन्वेणौ यत्प्राप्तिं विवर्णति मन्त्रवन्कमेण समुद्रस्य
त्वेति प्रत्युचम् ॥ १६ ॥

पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावकरोचिषेति ॥१७॥

अग्न्यात्मानमाभिमुख्येन पक्षपुच्छानि कर्षन्ति अग्ने पायकरो-
चिपेति प्रत्युचमेव ॥ १७ ॥

अन्त्यमुत्तरम् ॥ १८ ॥

अन्यमुत्तर पक्षम् ॥ १८ ॥

वेणुमुत्करेण कृत्वा चित्यमालम्ब्य तिष्ठन् हि

इकृत्य साम गायति ॥ १९ ॥

सामानाधिकरान्तेन स्यात् समाख्यानात् । अत्रार्थोर्ध्वं वचनसा-
मर्थ्यात् । नान्योऽर्थोर्ध्वोर्गोपेक्षितः समाख्यानामर्थोर्ध्वे । विधानानु-
सारिणी हि समाख्या । विधानं चात्रार्थवयेद्विहितम् । अथैतत् सा-
मभिः परिणायतीति । एव च नान्योऽर्थोर्ध्वोर्गोपेक्षित्यनुवाद एव ॥१९॥

पुरस्ताद्वायत्रम् ॥ २० ॥

सामगायति ॥ २० ॥

दक्षिणे पक्षे रथन्तरमुत्तरे बृहदात्मनि वा-

मदेव्यं पृच्छे यज्ञायज्ञियं दक्षिणे निकक्षे

प्रजापतिहृदयमग्न्युक्थ्यः शःसेत्याह ॥ २१ ॥

हंतु श्रेयणम् ॥ २१ ॥

अपवसथ्ये विसृष्ट्वाचि पञ्चगृहीतं द्विर-

पुण्यशकलान्प्रास्यति पञ्च॥ २२ ॥

उपसर्गस्थे ऽहंप्रातरदित आदित्ये पाच भिक्षुभूत इति प्र-
हस्येय धृतस्यात् ॥ २२ ॥

दधिमधुघृतं पात्र्याः समासिच्य स्थात्यां

वा महामुख्यां कुशमुष्टिं चोपर्युभयमादाय
चित्या रोहेणं नमस्त इति ॥ २३ ॥

दध्नादीन् पादयोः प्राप्त्य महामुख्यं वा स्वात्मां तदुपरि च
कुशमुष्टिमुभयं गृहीत्वा चित्यमारोहेत् नमस्त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३ ॥

स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति ना-
भिचद्विरेण्याऽदर्शनं च नृपदे वेडिति
प्रतिमन्त्रम् ॥ २४ ॥

स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिचद्विरेण्याय नृ-
पदे वेडिति प्रति मन्त्रं द्विरेण्यदर्शनं च न भवति ॥ २४ ॥

समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रितकं वा-
ह्येन च ये देवा इति ॥ २५ ॥

अथैनः समुक्षतीति प्रकृत्य सर्वतः समुक्षत्यपि वाह्येन परि-
भित इति श्रुते ॥ २५ ॥

प्राणदा इत्यवरोहति ॥ २६ ॥

एवमारोहणावरोहणमतः ॥ २७ ॥

अत ऊर्ध्वमेवमेवाऽवरोहणावरोहणे कार्यं ॥ २७ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं यथोक्तमग्नौप-
रिष्यन्दे वा ॥ २८ ॥

वाग्यदो विषद्विपाद्यः विषद्व्येन हि अथमन्त्रः । परि सम-
ग्राह्यः स्वन्दन्ते यत्र प्रदेष्टे स परिष्यन्दः ॥ २८ ॥

स्वयमातृणास्पष्टं प्रथमम् ॥ २९ ॥

अग्निपक्षे स्वयमातृष्णयासंस्पृष्टं प्रवर्ग्यमुत्सादयतीति व-
चनात् ॥ २९ ॥

पञ्चगृहीतं जुहोत्याग्निस्तिग्मेनेत्यृचा षोड-

शगृहीतार्धमनुवाकशेषेण ॥ ३० ॥

पुनः षोडशगृहीतं गृहीत्या तदर्धमनुवाकशेषणाद्याभिर्ऋ-
ग्भिर्जुहोतीति । चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाके न । अपरमर्द्धं चक्षुषः
पितेत्यनुवाकेन अद्याभिर्ऋग्भिः । सर्वाणी चैतानि शास्त्राणौ
जुहोति ॥ ३० ॥

आर्द्रौदुम्बरीर्धृतोपितास्तिस्र उदेनमित्या-

दधाति प्रत्यृचम् ॥ ३१ ॥

शौदुग्दरीः समिधः घृते म्युक्ताः सर्वा रात्रिमुपिताः तिस्र उदे-
नमित्यादधाति प्रत्यृचम् ॥ ३१ ॥

पेक्षतापसरे प्राकृतानुबृत्यथमाह—

अग्निं प्रणयति ॥ ३२ ॥

तत्र विशेषमाह—

प्रेष्यत्युद्यच्छेधमपयच्छोपयमनीः ॥ ३३ ॥

अथ च प्रेषः प्रतिप्रस्थातुः । तदर्थोऽध्ययौ. ॥ ३३ ॥

अग्नये प्रहियमाणाया नुब्रूह्यग्नीदेकस्फ्ययानू-

देहि ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥ ३४ ॥

य प्रेष्यति ॥ ३४ ॥

तिरुक्तायामुद्यम्योदु त्वेति ॥ ३५ ॥

चित्यं गच्छन्ति पञ्च दिश इति ॥ ३६ ॥

त्रिरुक्तायां होत्रा प्रथमायामृचि उदु स्वेत्युद्यम्यग्निं चित्यं
प्रति गच्छन्ति पञ्च दिश इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३६ ॥

आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृष्ठ्या सहितं पृथन्य-
श्मानमुपदधाति विमान इति ॥ ३७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३७ ॥

न नित्ये ॥ ३८ ॥

नित्ये सादनसूददोहसौ न भवतः । इष्टकार्त्तव्याद्याप्तयो-
निषेध ॥ ३८ ॥

निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति ॥ ३९ ॥

तं निधाय यथा न नश्येद्दृषोपातियन्तीति वचनत्वं ॥ ३९ ॥

क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति ॥ ४० ॥

अतश्च नमस्त इत्ययं न निवर्त्तते ॥ ४० ॥

स्वयमातृण्णामध्यग्निं धारयञ्जुक्लवत्ताप-

यसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमा-

तृण्णामवसिञ्चन्नक्तोपासेति ॥ ४१ ॥

स्वयमातृण्णायां उपरि धारयन्नग्निं कृष्णायाः गोः शुक्ल-
स्ताया पशवो दोहनेनाभिजुहोति नक्तोपासेत्यनेन मन्त्रेण स्वय-
मातृण्णामवसिञ्चेत् । अथ जुहोतिस्ततश्च साध्यावधर्माः प्रवर्त्तन्ते
जुहोतिरयान्मन्त्रजर्म्म । दाहनेनस्य जुहकार्पापक्षिरतश्च तद्धर्मा
भवन्ति । महाघेदेश्च सम्मर्शान्तधर्माः कृताः तत उत्तरपरिग्रहा-
द्यत्र कर्तव्यम् । अतरेद्रिये तु धननादि ॥ ४१ ॥

पैतृदारवाद्यत्तैके ॥ ४२ ॥

एके प्रादमयि गृहामिति ज्ञेयम् । तत्र शुक्रमाचार्येणोत्तरदे-
दिप्रोक्षणाद्या सम्मारणपणान्तरूपेण । यद्येयमिह कस्मात्सम्मार-
निर्वापः । अग्न्यर्थेत्वात् । यद्येयमिहैव सम्मारणनिर्वापः ॥ ४२ ॥

तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोसीति व-

पट्कारेण ॥ ४३ ॥

तस्यां स्थयमावृण्णायां सुपर्णोसीत्यनेन मन्त्रेण षपट्कारास्ते-
नार्गिनं निदधाति ॥ ४३ ॥

नित्ये च ॥ ४४ ॥

अत्र भवतः । इष्टकासस्तथाग्ने ॥ ४४ ॥

समिदाधानं शमीलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्तां

सवितुरिति प्रत्यृचमुचमा सकर्णका ॥ ४५ ॥

समिद्भवति ॥ ४५ ॥

कर्णकाऽभावे दधिद्रप्साक्ताः ॥ ४६ ॥

कर्तव्या ॥ ४६ ॥

रुन्वाहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति च प्रत्यृचम् ॥ ४७ ॥

जुहोति ॥ ४७ ॥

पूर्णाहुतिं च सप्त त इति ॥ ४८ ॥

तिष्ठन्तसमिधः सर्वत मध्ये ॥ ४९ ॥

सर्वत्र ग्रहणात् समिदुद्देशेन बिहितत्वात्तिष्ठति क्रिया स-
र्वत्र भवति । समिदाधानग्रहणाद्वाहुर्योर्मध्य । अन्तेष्वाहुतीरिति
सुप्रतिपाद्यम् ॥ ४९ ॥

अन्तेष्वाहुतीरुपविश्य ॥ ५० ॥

तिष्ठतिक्रियानन्तर्याहुपविश्येत्युच्यते ॥ ५० ॥

अत्र पञ्चम्याः सप्तर्चोपस्थानं सर्वोपधानात् ॥ ५१ ॥

अस्मिन्नयमरे पञ्चम्याश्चिने. सप्तर्चोपस्थानं कर्त्तव्यम् । अ-
त्र हि भक्त्या पञ्चमी चितिरुपदिता भवति ॥ ५१ ॥

धिष्ण्यान्वाचित्वोत्तमासंयोगात् ॥ ५२ ॥

अथ वा धिष्ण्याश्रित्वा सप्तर्षोपस्थाने कर्तव्यम् । कुत ए-
तद्धिष्ण्यानां हि पञ्चम्याश्रितेः अन्तर्मायः । तस्माच्चैव युक्तरूपमुप-
स्थानम् ॥ ५२ ॥

अभिमृशेदिच्छन्तसम्बत्सरोसीति ॥ ५३ ॥

अग्निम् ॥ ५३ ॥

एवं यथाचिति ॥ ५४ ॥

सम्पशने कर्तव्यम् । यजामा चितिसदमिधायकेन
मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

वैश्वानरमारुतां निर्वपति यथोक्तम् ॥ ५५ ॥

वैश्वानरमारुताश्च मारुताश्च वैश्वानरमारुताः तां निर्वपति ।
यथोक्तग्रहणाच्च वैश्वानरो यजतिः मारुता जुहोतयः । तरुणं वैवा-
नरं हि प्रकृत्याह । तं वा एतं पुरोनुवाक्यधन्तं याज्यं वन्तं यदृकते
रुचा जुहोतीति यजतीनां ह्येव धर्मः । पुरोनुवाक्ययाप्रभियाताश्च या-
यदुक्तं स्यात् । तथा मारुताग्रकृत्याह हन्तेनैवेनैरानासीनः स्यादा-
कारणेति जुहोतीनां ह्येव धर्मः । कपालसर्ववायं च यथोक्तग्रह-
णम् । वैश्वानरस्य हि द्वादशकपालता पठ्यते मारुतानां सप्तष-
पलता ॥ ५५ ॥

वैश्वानरमधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ ॥ ५६ ॥

अथ श्रयति । अवरोत्तरमुत्तरमित्यस्यापवादोपम् ॥ ५६ ॥

पश्चाच्च संकृष्टतरौ ॥ ५७ ॥

अथ द्वादशकपालोत्तराय श्रयति ॥ ५७ ॥

एवमपरी ॥ ५८ ॥

प्राथम्यश्रयतीति शेषः । एवं शब्देन च दक्षिणोत्तरात् कृष्ट-
तरता च लभ्यते ॥ ५८ ॥

पश्चादरण्येऽनूच्यम् ॥ ५९ ॥

अरण्येऽनूच्यं च पुरोडाशं पश्चादधिष्ठयति ॥ ५९ ॥

होमासादनयोश्च ॥ ६० ॥

यशब्दादयमेव विधिः ॥ ६० ॥

पुच्छादपरान् कुशानास्तीर्याहवनीयसहि-
तान्वा तत्रासादनम् ॥ ६१ ॥

कुशानास्तीर्येति प्राकृतमेव परिस्तरणमनूद्यते । प्रदेष्टुमिच्छा-
माय पुच्छादपरानिति । कुत एतत् । सपुच्छोऽयमाहवनीय इति । प्रकृ-
तौ चायहनीयमपरं स्तरणं वृत्तमिहापि तथैव कर्तव्यम् । आहव-
नीयसहितान्येति । कुत एतत् । आहवनीयशब्दो ह्यग्न्यभिषायक
उपचारवृत्त्या स्थले वर्तते । तस्मादाहवनीयसहितानेवेत्यवधार्यते ।
तत्रासादनं कर्तव्यम् ॥ ६१ ॥

वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मायतान्
जुहोत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं
कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६२ ॥

मायतान् जुहोति । यिकल्पश्चायं वैश्वानरे होमोऽग्नौ घेति ॥ ६२ ॥

विमुखेनारण्येऽनूच्यम् ॥ ६३ ॥

अरण्येऽनूच्यं पुरोडाशं विमुखेन जुहोति । विमुखश्चाध्येतृणां
प्रसिद्धः उग्रश्च भीमश्चेति ॥ ६३ ॥

इन्द्रं देवीरिति जपति ॥ ६४ ॥

भागन्नुवादन्ते ॥ ६४ ॥

इमं स्तनमिति वाचयति वा ॥ ६५ ॥

जपति घेति यिकल्पः । वैश्वानरमायतानामेकतन्त्रम् । तत्र च

यः साधारणपदार्थः स मन्त्रवान्कर्तव्यः । मास्त्रानां हि पदार्थमात्रे-
प्रयोजनम् । समन्ताकोशेपि पदार्थः पदार्थः पवेति ॥ ६५ ॥

वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतः
सन्ततं यजमानोरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वा-
जश्वम् इत्यष्टानुवाकेन ॥ ६६ ॥

वसोर्धारेति कर्मणामधेयम् । तच्च समुदायस्य । एवं हि धूप-
ते । पण्डित इ धै श्रीणि च शतान्येषा वसोर्धाराय पडय पञ्चगृहीत-
दिति । अत्र च यदन्तरितं तस्यावृत्तिर्भवति । औदुम्बर्या रुचा
पञ्चगृहीतमाज्यं जुहोति अग्नौ प्राप्तं वाजश्वम् इत्यष्टानुवाकेन ।
सन्ततमिति च द्रव्यमन्ततम् मन्त्र मन्त्रतं च । अथ च धूपने । भाष-
तु कल्पयति दशसु कल्पयतीत्येवमादिना वाक्यपरिसमाप्तिः । प्राति-
पादयं च स्वाहाकारकरणम् । अत्र च देवतापदान्तरायं पञ्चपटुक्षी-
तमेव च सकलवाक्येन होतव्यं न ह्यन्यथैतद्वदिति ॥ ६६ ॥

हुत्वा स्तुक्प्रासनम् ॥ ६७ ॥

तथाग्नौ । एवं हि धूपते । अत्र नाऽस्तुक्चमनुप्रास्यति पद-
प्राज्यलिप्तं तत्रेदृषद्विद्वांश्चरसदिति ॥ ६७ ॥

अग्नये स्वाहेति पट् पार्थानि जुहोति ॥ ६८ ॥

तानि च राजसुयिकानि । तत्राग्नात् । इह च धूपते । स वै
राजसुयस्य पूर्वोणि जुहोतीति ॥ ६८ ॥

वाजप्रसवीयानि वप्रावत्सम्भृत्य चमसव-
त्स्ववेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति ॥ ६९ ॥

वाजप्रसवीयानीति नामधेयम् । विध्यर्थप्रादमन्त्रत्वासम्भवा-
त् । समुदायनामधेयश्चैतन्नत् । सप्त ह्येतानि कर्मणि वाजपेयिकानि ।
प्रयोजनमन्यतमाऽपायं तस्यैवावृत्तिः । तानि च वप्रावत्सम्भृत्य चम-
सवत्स्ववेण । वप्रावत्सम्भृतेनाग्निशेषकेदारामिधानम् । तद्वदत्रापि सम्भृत्य
चतुः श्रुतिना स्ववेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति प्राति-

मन्त्रं जुहोति । वाजपेयिकग्रहणाच्च अप्ययसी प्रक्षिप्येते । एवं तत्रा-
चार्येणाभिहितम् । औदुम्बरे पात्रे ऽप आसिच्य पथश्च सप्तदशाधा-
न्यावपाति यावत्सृति वेति । एवं च सति सप्तपद्वर्गाः सप्त चतुर्मु-
ष्टिकान्युपादेयान्यापञ्चेति ॥ ६९ ॥

आग्निकानि च वाजस्य त्विति ॥ ७० ॥

आग्निकानि च वाजप्रसवीयानि वाजस्य त्विति प्रतिमन्त्रं जु-
ति । आग्निकेष्वपि सप्तैव सर्वोपधस्य च चतुर्मुष्टिकानि ॥ ७० ॥

स्त्वं प्रास्य परिश्रित्स्पृक्कृष्णाजिनमास्तीर्य

पुच्छादुत्तरः शेषेऽपः कृत्वा ॥ ७१ ॥

अभिषिञ्चतीति सूत्रशेषः । स्त्वमग्नौ प्रास्य तदन्ते परिशि-
त्सलम्न पुच्छादुत्तरतः कृष्णाजिनमास्तीर्य हुतशेषेऽपः कृत्वा ॥ ७१ ॥

हुत पतय—

अभिषेकसामर्थ्यात् ॥ ७२ ॥

अन्यथा भिषेक एव न भवति । या नैवावांसासैकः ॥ ७२ ॥

क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

येन क्षीरोदके वाजपेयिकशेषे विद्यन्ते एव । अतश्चाभिषेकोपि
सम्भवत्येष ॥ ७३ ॥

तत्राभिषिष्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो

देवस्य त्वेति ॥ ७४ ॥

ततः कृष्णाजिने भिषिच्यते यजमानश्चित्यन्वारब्धे देवस्य
स्वल्पेन मन्त्रेण । ब्रह्मवर्चसकामस्य च कृष्णाजिने ऽभिषेकः कृष्णा-
जिने ब्रह्मवर्चसकाममिति यचनात् ॥ ७४ ॥

तिष्ठन्ब्रूयुः ॥ ७५ ॥

भूतिमिच्छात्तद्वर्चमभिषिच्यते ॥ ७५ ॥

भूत उपविष्ट ॥ ७६ ॥

प्रातभूतिरूपविष्टो ऽभिपिच्यते ॥ ७६ ॥

वस्तचर्मणि पुष्टीच्छुः ॥ ७७ ॥

पुष्टिमिच्छन्वस्तचर्मण्यभिपिच्यते ॥ ७७ ॥

उभयेच्छुरुमयोः ॥ ७८ ॥

यो नाम पुष्टिग्रहवर्चस उमेऽपीच्छति स उभयोश्चर्मणोर्भ्र-
यस्थितो ऽभिपिच्यते ॥ ७८ ॥

एके दक्षिणतश्चित्ये वा ॥ ७९ ॥

स्थितस्तमभिपिच्यति । तः द्वेके दक्षिणतोन्नेरभिपिच्यत्याहव-
नीय उ द्वेके मिपिच्यन्तीति च श्रुतेः ॥ ७९ ॥

प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति पङ्जुहोति

प्रतिमन्त्रम् ॥ ८० ॥

मग्नौ प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति पङ्कपाणी जुहोति ।
एतान्यपि राजसुषिकानि । ततश्च पूयंपाणौज्यसंस्कारोवापि
भवति ॥ ८० ॥

द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्युतापाडिति प्र-

तिस्वाहाकाराः राष्ट्रभृतो वादकारान्तः पूर्वः

पूर्वो मन्त्रः ॥ ८१ ॥

द्वादशगृहीतमाज्यं विगृह्य जुहोति श्रुतापाडिति प्रतिस्वाहा-
कारं राष्ट्रभृतसंस्तकान्दोमान् । तत्र च वादकारान्तः पूर्वः पूर्वो भवति ।
उत्तरस्तु स्वाहाकारान्तः । एवं ह्यत्र श्रूयते मिथुनानि जुहोति गन्ध-
र्षाप्सरसंज्यो जुहोति पुंसि पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीज्यः । एषस्या इय
पुंसे जुहोति बह्विज्य इय स्त्रीज्य उमाज्यां यपट्कारेण च स्वाहा-
कारेण च पुंस जुहोति स्वाहाकारणैय स्त्रीज्य इति । एष स्वयेण स-

ति समाम्नायपरिपाठिते मन्त्रे विभागः कर्तव्यः । यानि पुलिङ्गानि
पदानि तान्येकवाक्यतामुपनेयानि । एवं स्त्रीलिङ्गान्तान्यपि । ऋता-
पादश्रुतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडि-
ति पूर्वो मन्त्रः । तस्यो पधयोप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेत्युत्त-
रः । यत्र च तस्योपधय इति सापेक्षत्वाद्वातापादश्रुतधामाग्निर्ग-
न्धर्व इत्यत्र वर्तते ॥ ८१ ॥

पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं धि-

यमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येति ॥ ८२ ॥

पञ्चगृहीतमाज्यं च शब्दाज्जुहोति । रथशिरस्यध्यध्याहवनी-
यं धियमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८२ ॥

अप्रविशेपमाह—

प्रदक्षिणं रथनीडपरिहारः ॥ ८३ ॥

कर्तव्यः ॥ ८३ ॥

पुरुषाहुति वद्वा ॥ ८४ ॥

येति विकल्पः ॥ ८४ ॥

पक्षग्रयेपि—

अध्यर्युरभिमुखो रथशिरः ॥ ८५ ॥

जुहोति ॥ ८५ ॥

वातहोमान् जुहोति अञ्जलिनाहृत्य पुरस्ता-

द्वहिवेदेरधो दक्षिणस्यां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां

दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ८६ ॥

वातहोमान् जुहोति अञ्जलिना आहृत्य पुरस्ताद्वहिवेदेः
अधो दक्षिणस्यां धुरि । एवमेवोत्तरत आहृत्योत्तरस्यां धुरि । द-
क्षिणतः पश्चात् आहृत्यार्धं दक्षिणाप्रष्टेरेवमेव । समुद्रोऽसीति मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रम् ॥ ८६ ॥

योक्त्रपरिहरणं च सर्वत्र ॥ ८७ ॥

अशब्दादोमसमनन्तरमेव ॥ ८७ ॥

प्रगृह्याध्वर्योरावसथहरणम् ॥ ८८ ॥

एवमेव कर्तव्यम् ॥ ८८ ॥

दक्षिणाकाले ऽध्वर्यवे ददाति ॥ ८९ ॥

एवम् ॥ ८९ ॥

अर्थाश्च ॥ ९० ॥

ददाति ॥ ९० ॥

नव जुहोति यास्तं इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

आहुतीः ॥ ९१ ॥

जानन्वाहणोक्ता जुहुयाद्वा ॥ ९२ ॥

यां यां च ब्राह्मणवर्तीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्काले जुहुया-
दिति धुनेः । तामेव प्रहत्याह न जुहुयादिति रेचयानीति । विहितप्र-
तिबंधादिवक्ष्यः ॥ ९२ ॥

हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्रालम्भनात्कृत्वा

धिष्ण्यांश्चिनोत्पष्टेष्टकां लोकम्पूणाभिश्च-

तुःस्रवर्तीस्तिरश्चो न्युप्य न्युप्य ॥ ९३ ॥

वैकृत्यासरे शकृत्वाजुष्टवर्षमाह । हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नी-
ध्रालम्भनात्प्राकृतं फलं कृत्वा धिष्ण्यांश्चिनोति । मष्टेष्टकामिर्लोकम्पू-
णाभिरिति तत्प्रसंगवृत्त्यर्थम् । स्रवर्तीति निरुद्ध इति तीर्थेऽप्रस्तारान्
मोपरिदृश्यलक्षणा ध्यानम् । न्युप्य न्युप्येति । यं यमेषां च धिष्ण्यं
निरूपति सं तं चिनोतीति धचनाह ॥ ९३ ॥

पृथ्व्यश्मा चाग्नीध्रीये ॥ ९४ ॥

उपधेय ॥ ९४ ॥

सकृन्मन्त्रवचनम् ॥ ९५ ॥

होत्रीये त्रिरेकविंशत्या ॥ ९६ ॥

हातृधिष्ये त्रिमेन्त्रवचनम् एकविंशतिमिरिष्टकामिध्व-
यनम् ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणाच्छुस्ये द्विरेकादशसु षण्मार्जालीये ॥ ९७ ॥

शेषा अप्टेष्टकाः ॥ ९८ ॥

यावदिष्टकं परिश्रितः परिनिधाय ॥ ९९ ॥

तेषां वै घ्रायत्य एव यजुष्यस्तावर्य परिश्रित इति वचनात् ।
परिनिधानम् च परिश्रितं श्रूयते न निर्वाननम् । स वै पथ्येव नि-
वधाति ॥ ९९ ॥

पुरीषं च तूष्णीम् ॥ १०० ॥

पुरीषनिर्घोषे मन्त्रो ना भूदिति तूष्णीमित्युक्तम् ॥ १०० ॥

प्राकृतानुष्ठुपस्यधेमाह—

अनुपदेशाद्या पुरोडाशस्विष्टकृतोऽभिषेच

नीयवत् ॥ १०१ ॥

कर्म भवति । एष घोऽमी राजत्वस्य वचनसामर्थ्यात् विलिङ्ग-
व्यापि प्रयोगो भवति । अथैन पुर्याभिषेकेषां भिमृशतीति प्रष्टव्याह
एष घोऽमी राजा सोमोऽस्माकं मातृणानां राजति ॥ १०१ ॥

अग्नियोजनम्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्-

रिधीनालम्भ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति

प्रत्यृचम् ॥ १०२ ॥

प्रातर्विमाचनम् । प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् अग्नियोजनं करोति
यथासुप्रितम् ॥ १०२ ॥

आग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनम्

परिधिपंध्योर्दित्रो मूर्धेति प्रत्यृचम् ॥ १०३ ॥

आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिपंध्यालम्भनं
कृत्वा दित्रो मूर्धेति प्रत्यृचम् ॥ १०३ ॥

प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्त्वोदयनीयि विमोकमेके ॥ १०४ ॥

पके बहरदयुंजन्ति च विमुञ्चन्ति च ॥ १०४ ॥

अध्वरसमिष्टयजुरन्तइष्टो यज्ञ इति प्र-

त्यृचमपरे ॥ १०५ ॥

समिष्टयज्ञो जुहोति ॥ १०५ ॥

अनूबन्ध्यस्य देविकाहवीऽपि निर्वपति

यजप्रैपाणि ॥ १०६ ॥

अनूबन्ध्यपशुपुरोडाशमनुदेविकाहविषां विषांप. क्रियते ।
यजप्रैपाणि ॥ १०६ ॥

तानीदानीमाह—

अनुमतिराकृतिनीशालीकुहूम्यश्ववो

धात्रो द्वादशकपालः सर्वहुतः ॥ १०७ ॥

कनैष्य ॥ १०७ ॥

हृदयशूलान्ते स्त्वाहुतीर्जिहोति यदाकृता-

दिति प्रत्यृचमष्टौ ॥ १०८ ॥

अनूबन्ध्याहृदयशूलान्ते यदाकृतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्त्वाहु-
तीर्जिहोति ॥ १०८ ॥

चित्रोत्तीति चित्पनाम कृत्वोपतिप्रुते ये अ-

अथ इति ॥ १०९ ॥

तमेवर्चिर्लभ ॥ १०९ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी तूपरमिथुनदक्षिणोदवसा-
नीयान्ते ॥ ११० ॥

उव्यसानीयान्तप्रदहणं मा भूयुपस्थानान्ते । पयस्यायाश्च तू-
परौ छागौ मिथुनाहौ दक्षिणा ॥ ११० ॥

वर्पत्यसरणमतः ॥ १११ ॥

अग्निचिद्वर्पति न धायेदिति वंचनात् ॥ १११ ॥

पक्ष्यभोजनम् ॥ ११२ ॥

॥ पयसोऽग्निचिदश्रियादिति ॥ ११२ ॥

सवर्णोपायी ॥ ११३ ॥

सवर्णाशब्देन द्विजात्यभिधानम् । ततश्च शुद्रानिष्टुतिः । एवं
ह्यामनन्ति । अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा न रामासुषेयादिति ।
रामा च शुद्धी । सा हि रमयायीषेयते न धर्मायेति ॥ ११३ ॥

द्वितीये स्वामेव ॥ ११४ ॥

द्वितीयेऽग्निचयने विनिष्टुते स्वामेवोषेयात् क्षत्रियां वैश्यां
चेति । एषमपि हि धूयत इति ॥ ११४ ॥

तृतीये न कां चन ॥ ११५ ॥

तृतीये धयनेमिनिष्टुते न काश्चनोषेयात् प्रह्लाचार्येण भवति ॥ ११५ ॥

यावर्जीवं व्रतान्यविशेषात् ॥ ११६ ॥

अग्निचिद्वर्पति न धायेदित्येवमादीति मयेयुः । इति एतत् ।

अविशेषात् । न ह्यत्र कालविशेषः भूयते । एतावन्तं कालमेतानि प्र-
तानीति ॥ ११६ ॥

एवम् स्थित आह—

सम्बत्सरं वा कालस्यानवस्थितत्वात् ॥ ११७ ॥

सम्बत्सरं वा यावदेतानि घनानि भवेयुः । कुत एतत् । काल-
स्यानवस्थितत्वात् । न हि कालो व्यपस्थितः । शास्त्रे व्यपस्थितेन
च दाक्षाय्येन भवितव्यम् ॥ ११७ ॥

तद्वत्तद्वत्तेश्च ॥ ११८ ॥

अपि च तद्वत्तद्वत्तेश्च । संवत्सरसम्मिता या, वत्तचयैति ।
तदेतत्पक्षद्वयं प्रदर्शितमाचार्येण । अत्र यः श्रेयस्करतरः पक्षः स ए-
वाभ्युपेयः । कोऽसौ । यावज्जीवमृतान्येतानि । कुत एतत् । अ-
ग्निचित्संयोगात् । अग्निं चित्तवान् यः सोमनिचिदुच्यते । याव-
ज्जीवं यासावग्निचित् । अनो व्रतान्यपि तावदेवेति । आचार्यस्या-
प्ययमभिप्रायः । येन विश्वजिघाजिनः संवत्सरसम्मितां घनं च-
र्यामाह संवत्सरं न याचेदिति । यत्पुनरुक्तं संवत्सरसम्मिता घे-
मवत्तचयैति उक्तविधिशेषायास्तद्विषयमेव तदिति ॥ ११८ ॥

चित्पाशकौ पुनः सोमेज्यायां स्वयमातृणा-

विश्वज्योतिर्ऋतव्यानामन्यतमा ॥ ११९ ॥

उपधेयाः । छागस्य देवा ऽग्निचित आहुनीः सोमाहुतिर्गोमनि-
ष्टके जुहोतीति प्रहृष्येयमयं धृतत्वात् । स स्वयमातृणा पयोपद-
धीत तथा श्रुतम्या पयोपदधीतं विश्वज्योतिष एवो पदधीत ॥ ११९ ॥

पुनश्चितिम् ॥ १२० ॥

पुनश्चितिमेवोपदधीतेति च ॥ १२० ॥

• अचयनं वा ॥ १२१ ॥

कुत एतत्—

चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः ॥ १२२ ॥

आहवनीयपचित्याभिसम्पत्तिश्चवर्णात् । यो वाव चितेऽग्नि-
निधीयते तामवेष्टकामेय सधौगिरभिसम्पद्यत इति ॥ १२२ ॥

इति उपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये

अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

आचार्येणाग्निरनुधिहितः । इदानीमवसरप्राप्तः सौत्रामण्यनु-
विधानम् क्रियते ।

ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यद्विकामस्य ॥ १ ॥

तस्मादेव ब्राह्मणयज्ञ एव यत्सौत्रामणीति वचनात् । ब्राह्म-
णग्रहण क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम् । सा च द्विकामस्य भवति ।
शाखान्तरात् । ननु तयोरेपि निवृत्तविशेषविधानमस्ति । सज्जित्यै
विजित्यै सत्यजित्यै इति क्षत्रियस्य । सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्य-
पुष्ट्यै इति वैश्यस्य । उच्यते । क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषभक्षणमभ्यङ्ग-
सौत्रामणीविषयम् । कुत एतत् । अग्नौ हि तयोरेपि प्राप्तिरस्ति । त-
स्माद्वद्विकामस्य ब्राह्मणस्येव नेतरयोर्वैश्ययोरेति । सौत्रामणीति
कर्म नामधेयम् । तन्मिष्टिपशुसमुदायस्य । सन्निधानात् लिङ्गाच्च ।
उभय वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चेति । तथाचार्यप्रस्थानं सौत्राम-
ण्यामिष्टिपशवो मिष्टतन्त्राः कालमेदादिति । एवं प्राप्तं उच्यते ।
त्रिपशोर्बा नामधेयम् । कुत एतत् । लिङ्गादेव । आत्मा वै यज्ञस्य सौ-
त्रामणी बाहू पद्भ्यश्च वायोऽथसंघेत्येन्द्रवायोऽथसम्यतिरिक्ते यस्तुनि
सौत्रामणीशब्दमाह । तथा तददेतः सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपौभि-
श्रुत इति सौत्रामणीशब्द त्रिपशावेवाह । यथोक्तमुभय वै सौत्राम-
णीष्टिश्च पशुबन्धश्चेति तदितरेषामद्वत्येव स्मृतवत्येव । यद्वा पयो-
ग्रहसुराग्रहसम्बन्धेनोभयरूपा सौत्रामणीति । आचार्यप्रस्थानस्तु प्र-
करणोपलक्षणार्थम् । अयाजन त्रिपशोरेवान्तराये प्रयोक्तव्यमिति ॥१॥

अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूतसोमवा-

मिनाम् ॥ २ ॥

यमित्यनिमित्तैः सौत्रामणी भवति । तदाग्निचित्सोमयाजी-
ति ग्रहणम् अग्निमतः सोमस्याद्ग यथा स्यादिति । स हि फल-

पान् निष्फलोभिरिति । एवं च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौग्राम-
 णी भवति । ननु चाम्नि चित्रा सौग्रामण्या यजेतेति वचनसाम-
 र्थात् चयनसमनन्तरमत्र प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अग्निं चित्वेत्यत्राग्नेः
 पारार्थ्येनोपादानम् । अग्निं चित्वेति चयनेन तत्कार्यमग्निनिर्वर्त्ये
 तदुक्तं भवति । किं च तत्कार्यं तत्र स्थितेनाग्निना सोमयागाग्निनि-
 वृत्तिः तस्मादग्निमत्तः सोमस्याङ्गमिति । तदुक्तमाचार्येण अग्निचित्सो-
 मयाजीति । ननु च भिक्षे जुहोति स्कन्ने जुहोति इति यथात नि-
 मित्तकालता नैमित्तिकस्यैवमिहापि चयनाग्निनिवृत्तिकालता किं
 भवति । विषमोयमुपन्यासः । यत्र हि निमित्तं स्वयमेव भवति
 तत्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्य युक्ता । तदुक्तमाचार्येण कालो य-
 प्रत्ययादिति । इह पुनरग्नेः सोमाङ्गतया विधानसामर्थ्यात् अग्नि-
 कार्याग्निनिवृत्त्युत्तरकालतैव युक्तरूपेत्यग्निं चित्वेत्यस्यार्थः । तस्मा-
 दग्निमत्ता यः सोमेनेष्टुषांस्तस्यैव सौग्रामणी । ननु चानग्निमतोऽ-
 सोमस्याङ्गत्वेन सौग्रामण्याभ्युपगते सोमेनेष्टु सौग्रामण्या यजेतेति
 नैतदेवम् । अग्निचित्वेत्यस्य चाप्यस्याग्निप्रकरणे धृतत्वाच्चदङ्गता-
 यस्य प्रकरणं तस्यान्याद्विधीयमानं तदङ्गमेव भवतीति न्याय्यम् ।
 सोमेनेष्टु सौग्रामण्या यजेतेति सौग्रामणीप्रकरणे पाठः । तेन प्रत्युत
 विपरिदृश्य सोमस्यैव सौग्रामण्याङ्गता भवति न सौग्रामण्याः सो-
 माङ्गता । यथा वाजपेयेनेष्टु वृहस्पतिसंवेन यजेतेति वाजपेय प्रकृत्य
 विधानात् वाजपेयाङ्गता वृहस्पतिसंवेन । तस्मादग्निमत्तस्य सोमे-
 सौग्रामणी । सोमेनेष्टु सौग्रामण्या यजेतेति । किमर्थस्तर्हि पाठः । अ-
 ग्निमत्सोमस्यानुवादोपेत्यशेषः । यदाग्निचित्वेत्यस्यैव शेषोऽयम् ।
 अग्निमत्ता सोमेनेष्टुयेतदुक्तं भवति । ननु च क्रमार्थमेतद्व्याप्यं क-
 स्मात् भवति । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टान्त्यं यजेत । एवं सोम-
 नेष्टु सौग्रामण्या यजेतेति । नैतदेवमङ्गत्वप्रातिपादकस्वरूपो ह्यर्थपाठः
 दोषः भवति । सोमेनेष्टु सौग्रामण्या यजेतेत्युक्ताह यथा धेनुर्दग्धा
 पुनराप्यायेतैष ह्येष पुनराप्यायत इति तस्मादग्निमत्सोमाङ्गमेवेति ।
 सोमातिपृथक्सामण्यामिनोऽसौग्रामणी भवति । आस्रान्तरध्वगणा-
 रसोमातिपूतः सोमयागी च ग्राह्या एव । न हि स्तत्रिवैदपयोरेत-
 द्विदोषमिति । ननु च सोमकार्ये तथोरपि न्यग्राधविधानम् । तेन
 तदतिपथने तदमने च विमिति न भवति । नैतदेवम् । यदि नाम

विज्ञप्तिः ।

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एक-स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुख्यते ।

प्राचीना बुलेभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुख्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः परतपरिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।

भारतवर्षादे, प्रेक्ष्यदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च परतद्ब्राह्मणै-
र्देय धार्मिकप्रभिमं मुख्यम् मुद्राः ७ भागफाः ८
कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ६

प्रापणव्यय. पृथग् नास्ति ।

साम्प्रत मुद्रयमाणा ग्रन्थाः-

संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता

शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृत

श्लोकवार्तिकम् । भट्टबुमारिलविरचितम्

पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराप्यया

स्याप्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।

मुद्रिताः स्तवकाः

(संस्कारः) २

(व्याकरणम्) १०

(मीमांसा) १०

भाष्योपसंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-

करणम् श्रीमच्छंकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-

णतीर्थे विरचित भाट्टसापा प्रकाश सहि-

तम् । सम्पूर्णः ।

(वेदान्तः) २

करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

भाट्टचिन्तामणि. महामहोपाध्याय-

श्रीगानाभट्ट विरचित. । तर्कपादः

(मीमांसा) २

यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र

विरचिता सम्पूर्णः ।

(मीमांसा) २

प्रहसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत

। दान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विद्या-

मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।

(वेदान्तः) ६

(६) स्याद्वादमञ्जरी-मोहपेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)

(१०) सिद्धिन्नयम-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः)

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमट्टा-
रकाचार्यसम्प्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपते } (वेदान्तः)

(११) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादि-
समावभाक्त्वित्स्वतन्त्रविचाररूपः प्र० प्र०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः)

(१२) विधिरसायनम् श्रीअप्ययदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)

(१३) न्यायसुधा (तन्त्रयार्तिकटीका) महत्सो-
मेयविरचिता । } (वेदान्तः)

(१४) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

(१५) मीमांसायालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायायसम्प्रहः) श्रीमद्वेदवाक्यप्रमा-
णपाराषारीणाधुरीणमीमांसाद्वैत साध्ना
ज्यधुरन्धरश्रीमदनाराणात्मजमहेश्वर-
विरचितः । } (मीमांसा)

(१६) प्रकरणपञ्चिका (प्रमाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) म
महोपाध्याय श्रीशालिषनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)

(१७) महतीसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्या-
सणीतमहत्तृतयाख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः)

(१८) वाग्यापनश्रीतन्त्रम् महामहोपाध्याय श्रीकसां-
ध्यायविरचित भाष्यसहितम् ।

(१९) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः)

पञ्चादिग्रन्थेष्वन्यम् } हरिदासगुप्तः
श्रीश्री भद्रप्रतापशास्त्र
वनारस सिद्धी ।

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKĀCHÂRYA,

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mīmāṃsā and Dharmashāstra,

Ranabir Sanskrit Pāthashālā,

Central Hindu College, Benares.

PASCIGULUS IX.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDA, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

मातृन्दवतविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमव्यामशतपत्नपरिष्कृता ॥ १ ॥

घौषम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवका-८०

कार्योपस्था धर्मप्राप्तिर्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तदतिपद्यते
यागान्तरविधानमिति । अग्निचितस्तु घर्जत्रयस्यापि भवति । अग्नि-
सयोगविधानात् ॥ २ ॥

राज्ञोपरुद्धस्य च ॥ ३ ॥

सौश्रामणो भवति । राज्ञः अपरुद्धस्य राज्यात्प्रख्यावितस्ये-
त्यर्थः । बुष्टरीतुर्ह पौःसायनो दशगुरुषु राज्यादपरुद्ध आसेति
साविधानात् ॥ ३ ॥

अलम्पशोरपशोश्च ॥ ४ ॥

सौश्रामणो भवति । पशुयोग्य सन्त्यो नाम पशुस्य विन्दते सौ-
क्यपशुरपशु ॥ ४ ॥

आदित्यश्चरुः ॥ ५ ॥

भवतीति सूत्रोपः । आदित्य चरु यस्यमाणो निर्वपतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अन्ते च ॥ ६ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । आदित्यमीजान इति । ईजानशब्द इष्टय-
त्येव भवति ॥ ६ ॥

आमिक्षाया वा पूर्वः ॥ ७ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । तस्य हि कसौ चरु इति कक्षसंज्ञकः ।
षापोधस्य च बाहुसस्तवात् पयस्याग्रे च विधानात् आमिक्षायाः
पूर्वो भवतीति सम्प्रदायः । विकल्प इत्यपरे ॥ ७ ॥

धेनुर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

भस्यादित्यस्य चरोर्भवति ॥ ८ ॥

तत्र विभागमाह—

वत्सः पूर्वः ॥ ९ ॥

चरो ॥ ९ ॥

मातोक्षरे ॥ १० ॥

दीयते । वत्स पूर्वस्यां ददाति मातरमुचरस्यामिति । इष्टयपेक्ष-
या स्त्रीलिङ्गान्तता ॥ १० ॥

अभ्यादधामीति प्रत्युचमाहवनीये तिस्रः

सभिधोभ्यादधाति ॥ ११ ॥

उद्धृत्याहवनीयम् ॥ ११ ॥

सत्यवादी ॥ १२ ॥

यजमानो भवतीति शेषः । अत्र चेष्टिषु केचिद्भूतग्रहणं नेच्छन्ति । सौभ्रातृणिकस्य सत्यनियमस्य विद्यमानत्वात् । यथादीक्षितसत्यनियमेन ज्योतिष्टोमे अतग्रहणमाधः एवमिहापीति । तदेतन्नातीष युक्तरूपम् । येन चोद्कपरिप्राप्तसत्यनियमाधेनापि सौभ्रातृणिकस्य सत्यनियमस्य प्राप्तिरस्यं च तद्व्याप्यप्रदेशाद्व्यभि । अर्षिचष्टिधिधानेन स एव पूर्वसत्यनियमः प्राप्नोति । प्राकृतसत्यनियमगृहीता एव इष्टया विधीयन्ते । तस्मादयमन्तरालं वर्तते इति । ज्योतिष्टोमेऽप्येवमेवास्तिपति चेद । अदीक्षितनिषन्धनत्वात्स्य धामदीक्षितकालभाविताच्च सत्यनियमस्य प्राकृतस्य नापसर इति व्याज्यते । प्रयोजनमिष्टिषु अतं गृह्यत एव ॥ १२ ॥

हुतोच्छिष्टभक्षः ॥ १३ ॥

यजमानो भवति । अग्निहोत्रहुतशेषभक्ष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुरातम् ॥ १४ ॥

अयं ऋतुर्भवतीति सूत्रशेषः । किं वा स्यात् पौर्णमासां सर्वेष्वप्यो मा भूवन्ति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति ॥ १५ ॥

पुनर्विधानसामर्थ्यात् स्वयमेवेति नियमः ॥ १५ ॥

ऐन्द्रः पशुः ॥ १६ ॥

कतंय इति शेषः ॥ १६ ॥

चरुपश्वोर्विपर्यासमेके ॥ १७ ॥

इच्छन्ति, कक्षसप्तवाचरोः याहुस्तप्तवाचैन्द्रस्येति । यद्येवं-
पूर्वः कस्मादादित्य उक्तः यद्यमाषो निर्वपतीत्यनो घचनात् । अस्तु
सयेति चेत् । न । कक्षसप्तवाचत् । याहुस्तप्तवाचैतरस्य । अन्तर्बहि-
र्भावमङ्गीकृत्य सस्तवेषमिति । कथं तर्हि यद्यमाष इति भवति ।
आक्षिप्यशुक्लात् यद्यमाषो भवति ॥ १७ ॥

अन्तःपात्यस्थाने चर्मणि सुरासोमविक्रयि-
णः सीसेन शष्पक्रयस्तोक्मानामूर्णाभिर्ला-
जानासूत्रैः सुरासोमविक्रयिन् क्रय्यास्ते ।
सुरासोमा इत्यामन्व्यामन्व्य सर्वेषु ॥ १८ ॥

अक्रमतृतीयेन सोमवदुत्तरां घहयति । तत्रान्तःपात्यस्थानम-
स्ति । तत्र सुरासोमविक्रयिणः सकाशाच्चर्मणि सीसेन शष्पक्रयः
कर्तव्यः । सीसे प्रसिद्धमेव शष्पपदेन ग्रीहयो विक्रदा उच्यन्ते
इति सम्प्रदायः । अपरे तु शष्पपदं तुलमादवाचकमाहुः । प्रसिद्धो
ह्ययं तुल्यधीति । तोक्रमपदेन यथा विक्रदा उच्यन्ते । तेषामूर्णा-
भिः क्रयः छात्राणां च सूत्रैः । यच्च पठ्यते ऊर्णासूत्रेण क्रीणापीति ।
स द्वन्द्वैकवद्भाषः । सुरासोमविक्रयिन् क्रय्यास्ते सुरासोमा इत्याम-
न्व्यामन्व्य क्रयः कर्तव्यः । सर्वोष्यति च सर्वेग्रहणं भग्नदुधिययम् ।
तस्यापि चामन्व्यामिवतद्रव्येण क्रयणं कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

क्रीयादेके ॥ १९ ॥

क्रतुमिच्छन्ति । क्रीयः प्रमिष्ट एव ॥ १९ ॥

दक्षिणेन हत्वा नम्रहुचूर्णानि कृत्वा तांश्च
ग्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथमाचामौ निषिच्य
चूर्णैः सहसृज्य निदधाति तन्मासस्म ॥ २० ॥

दक्षिणेन हारेण प्रवेद्यामन्यगारं नम्रहुचूर्णानि कृत्वा नम्रहुः
किण्व उच्यते । तांश्च शष्पादीन् चूर्णयित्वा ग्रीहिश्यामाकौदनयोः पृ-

यगाचामौ निषिष्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते ।
घ्रीहिद्यामाकाश्यां च सुरानिष्पाद्यते । सा च यामस्तघनम् । तेन
सा तद्धर्मैरभिसम्पद्यते । अतस्तयोश्चतुर्मुष्टीकग्रहणपूर्वकपृथगोद-
नौ निष्पाद्येते ॥ २० ॥

ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाह्नीं त्वाऽ

शुना त इति त्रिरात्रं निदधाति ॥ २१ ॥

चूर्णमासरस्तदृष्टाघोदनौ स्वाह्नीं त्वेति मन्त्राभ्यां दुग्ध्यां प्र-
क्षिपति । प्रक्षिप्ता च त्रिरात्रं निधेया सुरा ॥ २१ ॥

एकस्याः पयसाऽपाकृतेनाश्विनेन परिपिबति

परितो पिबतेति ॥ २२ ॥

एकस्यागोःपयसाऽपाकृतेनाश्विनेन सुरां परिपिबति परी-
तो पिबतेत्यनेन मन्त्रेण । एकस्यै दुग्धेन प्रथमाऽरात्रिं परिपिबतीति
वचनात् । अश्विनाशुहिद्यापाकरणं कर्तव्यम् । तस्यापूर्वत्वादप्र-
धानस्याप्यपयसः अश्विभ्यामपाकरोमीति । गोस्पर्शनाप्रमेवेति
सम्प्रदायः । अपरे तु धर्मवदपाकरणमिच्छन्ति ॥ २२ ॥

शप्पचूर्णानि चावपति ॥ २३ ॥

अथ शब्दात्सुरायाम् ॥ २३ ॥

सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ॥ २४ ॥

प्रातः शब्देन च द्वितीयमहरमिधीयते । तथापि च रात्रा-
वेवामियेकः । प्रथमाऽरात्रिं परिपिबतीति प्रकृत्य द्वयोरुद्ग्रेण द्वि-
तीयामित्याह । द्वितीयां रात्रिमिति गम्यते ॥ २४ ॥

तोकमचूर्णानि च ॥ २५ ॥

आवपति ॥ २५ ॥

ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणाम् ॥ २६ ॥

गया दुग्धेनैन्द्रेण परिपिबति ॥ २६ ॥

लाजचूर्णानि च ॥ २७ ॥

आधयति । अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् । साधनं तु
प्रीति इयामाप्तावेव । अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन प्रहणम् ॥ २७ ॥

वेदी मिमीते वरुणप्रघासवत् ॥ २८ ॥

उत्तरान्या भयति दक्षिणाम्पेति दक्षिणस्याः प्रतिष्ठातृकर्तृ-
कतापत्तिना लभ्यते ॥ २८ ॥

प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोराः सोमवत् ॥ २९ ॥

प्रक्रमस्य तृतीयं प्रक्रमतृतीयम् । तेनोत्तरस्यां येषां मानक्रिया
सोमवत्कर्तव्या । सोमवदिति च प्राची पश्चिमं पश्चाद्विश-
त्त्रयस्त्रिंशद्वा पुरस्ताच्चतुर्विंशतिः तृतीयेनेति कुतोऽप्यवसितं
वितृतीये यजेत वितृतीयां चै सोमस्य सौत्रामणीनि वचनात् । एवं
सति यदि प्रक्रमस्य तृतीयं गृह्यते ततः क्षेत्रस्य त्वमभागः परि-
च्छिद्यते । तत्र वितृतीये यजेतेत्यसमर्थं स्यात् । तस्मात्प्रक्रमशब्देन
प्रक्रमपरिच्छिन्नं क्षेत्रमभिधीयते । यथा पादद्वया परिच्छिन्नं क्षेत्रं
पादवर्तशब्देनाभिधीयते । एवं प्रक्रमपरिच्छिन्नम् प्रक्रमशब्देन
तस्य तृतीयम् । प्रक्रमतृतीयाभ्यन्तेन च मानस्याशक्यत्वात् परिच्छेदक-
रणं प्रमाणं लभ्यते । तेन प्रमाणेन सोमवत् क्रियोत्तरस्याः । यद्वा
प्रक्रमपरिच्छिन्नक्षेत्रतृतीयकरणप्रमाणेन सोमवदावृत्तेनेति । प्रक्रम-
तृतीयकरणीप्रकारश्च शुल्यकारेणोक्त एव ॥ २९ ॥

तयोः पश्चात्वरौ करोति ॥ ३० ॥

तयोर्वेदोर्निष्पन्नस्वरूपयोः पश्चाद्भागे यदौ करोति । अरक-
रणं च छात्रान्तरे विहितमेव ॥ ३० ॥

श्वः प्रणयनीयाधानादि करोत्याज्यासाद-
नात् स्फ्यादि करोति दक्षिणस्यां वरुण-
प्रघासवत् ॥ ३१ ॥

एवं चतुर्दश्यां उत्तरवेदिच्छादनान्तोत्तराधेर्दिर्भगति दक्षि-
णोत्तरकररणान्ता । तस्यां च धरुणप्रघासवदिति धन्युपदेशात्प्र-
तिप्रस्थाता कर्ता ॥ ३१ ॥

सौरमेवास्याम् ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां सौरमेव भवति । एवकारकरणं च तदङ्गाभाव-
ह्वापनार्थम् । तत्कुम्भः । अत्र हि धूयते । आम्बिनोज्ञौ धूम्रः सारस्य-
तो मेघ ऐन्द्र श्रुग्भ इति । तथा पयश्च सुरा च भवत इति सर्व-
स्यास्यैकतन्त्र्यम् । तन्त्रयवचनादक्षिणेग्नौ सुराग्रहहोमः । दक्षिणेग्नौ
सुराग्रहान् जुह्वतीति । तदङ्गान्युत्तर एव । तथा चाह उत्तरेग्नौ पशु-
भिः पुराडाग्नौः पयोग्रहैरतिचरन्ति यदुच्यते इति । अग्न्यग्रहणेन
सौरग्रहाङ्गान्युच्छन्ते । तान्युत्तरस्यामेवैकतन्त्र्यात् । अतश्चाद्यायैव
ह्वापितमेतत् सौरमेवास्यां भवति । एवकारकरणात् तदङ्गान्यु-
त्तर एव । एव च कृत्वा तन्त्रैकत्वाच्च दक्षिणवेद्यर्थं प्रणीताः क्रि-
यन्ते । अग्निप्रणयनमिस्याहवनीयादेव दक्षिणस्याम् । सपाशुकेषु स्वा-
तुर्मास्येषु तु तन्त्रमेवादक्षिणवेद्यर्थं प्रणीताप्रणयनं क्रियते गार्हप-
त्याद्याग्निप्रणयनम् ॥ ३२ ॥

श्वभ्रं खात्वा खरमपरेण चर्मावधाय परि-
स्तुतमासिच्य कारोतरमवदधाति कारोतरा-
द्वा चर्मणि मन्त्रलिङ्गात्पूतामादत्ते सिंश्चन्ति
परिपिञ्चतीति ॥ ३३ ॥

दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण श्वभ्रं खात्वा चर्मावधाय परिस्तु-
तमामिच्य तत्र कारोतरमवदधाति सुरापावनाय । वागेनर च
सुरापावनं प्रसिद्धं शौण्डिकानाम् । ततः पूनां सुरामादत्त मिञ्च-
न्ति परिपिञ्चन्तीत्यनेन मन्त्रेण । कारोतराद्वा पतितां चर्मणि गृह्ण-
न्तीति । कुत एतत् । चर्मणि मन्त्रलिङ्गात् । कारोतरात् दधाना यथा
रपचीति मन्त्रलिङ्गमन्त्र्ये प्राप्तस्योपायस्य नियामकं भवति । यत्र
कारोतरादेव पतितां चर्मणि गृह्णाति । सम्प्रदाये तु विकल्पः ॥ ३३ ॥

सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते
परिस्तमिति ॥ ३४ ॥

स्ततःशब्दः पात्रवाची । तच्च पालाशम् । तत्र हि सुता न
घिनाद्यमुपयाति । तत्र गोऽश्ववालपवित्रेण सुरां पुनाति ते परिस्त-
मित्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४ ॥

वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य ॥ ३५ ॥
पुनाति ॥ ३५ ॥

प्राङ्गिति तद्भामिनः ॥ ३६ ॥

पुनातीति शेषः ॥ ३६ ॥

उत्तरस्यां पयो वैतसे ऽजाविलोमपवित्रेण ब्र-
ह्मक्षत्रमिति ॥ ३७ ॥

उत्तरस्यां वेद्यां भजाविलोमपवित्रेण वैतसे पात्रे पयः पुनाति
ब्रह्मक्षत्रमित्यनेन मन्त्रेण । तच्च पयो चागार्थत्वाद्भर्मेत्यज्ञवति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति ॥ ३८ ॥

पूयमान पयो ब्रह्मानुमन्त्रयते अध्वर्यो अद्रिभिरिति ॥ ३८ ॥

पयोग्रहान् गृह्णाति कुत्रिद्वेति ॥ ३९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३९ ॥

पृथगुपयामयोनी ॥ ४० ॥

प्रतिग्रहं भवतः ॥ ४० ॥

खरयोः सादनम् ॥ ४१ ॥

पयोग्रहसुराग्रहाणां च कर्तव्यम् ॥ ४१ ॥

आश्विनमाश्वत्येन ॥ ४२ ॥

पात्रेण गृह्णाति ॥ ४२ ॥

गोधूमकुदलचूर्णानि चावपति तेजोसीति ॥ ४३ ॥

ए शब्दाद्भेदे ॥ ४३ ॥

सारस्यतमौदुम्बरेणोपवाकवदरचूर्णानि च
वीर्यमसीति ॥ ४४ ॥

ए शब्दादावपति उपवाकवदेत इत्ययमः ॥ ४४ ॥

ऐन्द्रं नैयप्रोधेन ॥ ४५ ॥

यवककैधुचूर्णानि च बलमसीति ॥ ४६ ॥

आवपति ॥ ४६ ॥

स्थालीभिः सौरान्नाना हि वामिति

व्यत्यासम् ॥ ४७ ॥

सौरान्नं ग्रहान् गृह्णाति नाना हि वामित्वमेतत् मन्त्रेण । तान्श्च
गृह्णन् व्यत्यासेन गृह्णाति । पयो ग्रहं गृहीत्वा ततः सुराग्रहं पुनरप्ये-
वमेव । अतिपक्वान् गृह्णातीति वचनात् ॥ ४७ ॥

पयोग्रहान्वा पूर्वम् ॥ ४८ ॥

गृह्णाति । एवमपि हि धूयते इति ॥ ४८ ॥

सुराग्रहाञ्छीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिः

हलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैः ॥ ४९ ॥

ओजोऽसीत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं वृकादिलोममिमिश्रैः सुरा-
ग्रहाञ्छीणातीति ॥ ४९ ॥

एके यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

लोमभिः अथवा कुर्वन्ति ॥ ५० ॥

सोमो राजेत्यनुवाकेन महानुपतिष्ठते युगपत् ॥ ५१ ॥

योगपद्येन ॥ ५१ ॥

चतुर्भिर्वा पयोग्रहाञ्छेषण सौरान् ॥ ५२ ॥

वपतिष्ठते ॥ ५२ ॥

दीक्षावत्पावयतोन्तःपाल्ये इयेनपत्राभ्यां वा

व्याघ्रमिति ॥ ५३ ॥

अप्ययुं प्रतिप्रस्थातारचन्तःपाल्ये स्थित यजमानः इयेनप-
त्राभ्यां पावयतो वा व्याघ्रमित्यनेन मन्त्रेण । दीक्षापदिति ऊर्ध्व-
मवाञ्छं च ॥ ५३ ॥

अग्निं प्रेक्षयति यदाविपेयेति ॥ ५४ ॥

प्रेक्षयतीति कारितस्यादध्येषणा । यदाविपेयेति यजमानः
प्रेक्षते ॥ ५४ ॥

पयोग्रहसंमर्शनः सम्पृचस्थेति ॥ ५५ ॥

विपृचस्थेति सौराणाम् ॥ ५६ ॥

अभिमर्शनम् । सौरानभिमुदयादकस्पर्शनमिति सम्प्रदायः ।
व्यत्यासग्रहणोप्येषम् ॥ ५६ ॥

वेङ्कतावसरे प्राक्तनानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्न्यादिकरोति ॥ ५७ ॥

आश्विनोजो धूम्रः ॥ ५८ ॥

पशुर्मेघति । अजग्रहणमुत्तरविषयम् ॥ ५८ ॥

सारस्वतो मेष ऐन्द्र ऋषभो मध्ये यूपो दक्षि-

णोचरावैन्द्रवायोधसयोः ॥ ५९ ॥

एवं देणव्यकसानं कर्तव्यमेव हि धूयते तद्यदेतः सौत्राम-
णिकं यूपमेतौ यूपव्यमितौ भवत इति ॥ ५९ ॥

वपामार्जनान्ते ग्रहानादाय पूर्ववदनुवाचनं

सुरासोमेभ्यो ऽनुब्रूहीति ॥ ६० ॥

पूर्ववच्छब्देन च राजसूयमौश्रामणिक उच्यते । तत्र श्रुतम-
भियङ्गां मरस्वत्या इन्द्राय सुश्राव्य इति, यता हि ग्रहदेवता इति ।
अतश्च पयोप्रहार्यं तदुद्देशेनोपाकरणम् । सुराप्रहार्यं च मीहिद्या-
माकयोश्चतुर्मुंषीणां ग्रहणमिति । अयं च चरकसौश्रामपपुनवाचना-
तिदेशोऽपरो विशेषः ॥ ६० ॥

सप्रैषं तु ॥ ६१ ॥

तुष्टाद्यो विशेषणार्थः ॥ ६१ ॥

प्रस्थितमिति च ॥ ६२ ॥

तशब्दादपरो विशेषः । प्रस्थित शब्दस्य प्रयोगः सुरासोमा-
ग्रस्थिताग्रेभ्येति ॥ ६२ ॥

त्रिपशोः सत्यम् ॥ ६३ ॥

प्रस्थितशब्दवद्भवति । सत्यं ग्रहणं च वपार्थमेव । पशुपुरोडाशार्थ-
मित्यपरे । तद्यानुषपन्नम् । येनाय सयनीयेषु पठ्यते प्रस्थितामिति
च प्रसुते तेनेह प्राप्तस्योपसंहारार्थमिदं वचने । न च पुरोडाशे प्रस्ति-
तशब्दस्य प्राप्तिः । तस्मात्सत्यं ग्रहणं वपार्थमेव । पशुपदस्याङ्गेपूषच-
रितत्वात्सर्वं मा भूदिति सर्वग्रहणम् । इह चोपसंहाराप्र-
स्थितशब्दस्य पशुगणान्तरेभ्यप्रवृत्तिः ॥ ६३ ॥

सुरावन्तमिति जुहोति ॥ ६४ ॥

पयोप्रहान् ॥ ६४ ॥

पालाशैः सौराज्य मृन्मयमाहुतिमानश इति

श्रुतेर्यस्त इति ॥ ६५ ॥

पालाशैः सुराप्रहान् जुहोति यस्त इत्यनेन मन्त्रेण । कुत पत-
त् । पालाशेति । यस्मात् मृन्मयमाहुतिं न व्याप्नोति । कथं वाय-

ते । यद्वा नस्पत्यैर्देवेभ्यो जुहुत्यथ कस्मादेत मृन्मयेनैव जुहोतीति ।
वानस्पत्यं देवानामुचितं मृन्मय चानुचितमिति स्थापयति । अपि च
पालाशान्युपशयानि भवन्तीत्यत्र धूयते मा भूददृष्टार्थता ते-
षामिति ॥ ६५ ॥

अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्निमश्विनेत्याश्विनं भ-
क्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्तम् ॥ ६६ ॥

अध्वर्याव्यः आश्विनग्रहशोकं द्विर्द्विरवर्त्तावर्त्य यमश्विनेति
ग्रन्थेण भक्षयन्ति ॥ ६६ ॥

होतृग्रहमैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवत् ॥ ६७ ॥

भक्षन्तीति शेष ॥ ६७ ॥

शेषः शेषमासिञ्चत्युत्तरे पर्वस्य ॥ ६८ ॥

भक्षितशेषं पूर्वस्य ग्रहस्योत्तर आसिञ्चते ॥ ६८ ॥

ऐन्द्रं यजमानः ॥ ६९ ॥

भक्षयतीति शेषः ॥ ६९ ॥

यदतेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राची-

नावीतिनो दक्षिणतः ॥ ७० ॥

दक्षिणतो वितानस्य व्यवस्थिता प्राचीनावीतिनः सन्तो यद्-
ब्रह्मणेन ग्रन्थेण सौरान्भक्षयन्ति । यथा पयो ग्रहाणां भक्षणं कुर्व-
न्त्येवेति ॥ ७० ॥

प्राणभक्षणमेके ॥ ७१ ॥

कुर्वन्ति । स चायं विकल्पः । बारुस्य तुल्यत्वात् ॥ ७१ ॥

परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययोरन्यतरः ॥ ७२ ॥

भक्षयेदिति ॥ ७२ ॥

अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्या-
श्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पि-
तृभ्य इति प्रतिमन्तम् ॥ ७३ ॥

जुहोति ॥ ७३ ॥

अक्षन्पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति ॥ ७४ ॥

पयाहोमं पात्रे ॥ ७४ ॥

पितरः शुन्धध्वमिति जपति ॥ ७५ ॥

कुम्भमासज्य कुम्भवत् शतवितृष्णां बाल-
पवित्रहिरण्यान्यन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पु-
नन्तु मेति ॥ ७६ ॥

कुम्भवदिति द्वाविणस्याग्नेरुपरि सुराद्यतीमासजति बालपवित्र-
हिरण्यान्यन्तर्धाय मध्ये नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति ॥ ७६ ॥

सोमवतां वर्हिषदामग्निध्यात्तानां च ॥ ७७ ॥

सप्तद्वान्नवर्चं वाचयति ॥ ७७ ॥

पूर्ववत् सोमातिपूतश्चेत् ॥ ७८ ॥

सोमातिपूतसौत्रामण्यां पूर्ववदुपस्थानं कर्तव्यम् सोमय-
दादीति ॥ ७८ ॥

ये समाना इति यजमानो जुहोति ॥ ७९ ॥

उत्तरे च यज्ञोपवीत्युत्तरया ॥ ८० ॥

ऋचा जुहोति । चण्ड्यजमानः । अत्र च मूयते सर्वे यज्ञो-
पवीतानि छत्रोत्तरमग्निमुपसमायन्तीति ॥ ८० ॥

अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृती इति ॥ ८१ ॥

तच्चैतज्जुहोति धर्मधर्मवद्भवति ॥ ८१ ॥

शेषं यजमानो भक्षयतीदृ हविरिति ॥ ८२ ॥

मन्त्रेण ॥ ८२ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका हिरण्यमन्तर्धाय ॥ ८३ ॥

पशुपुराडाशान्निर्वपत्यैन्द्रं सावित्रं वारुणं

दशकपालम् ॥ ८४ ॥

अन्यदेवताः पशवो भवन्ति अथनाङ्ग्यदेवताः पुरोडाशा इति । पशुपुरोडाशस्य च प्रकृतौ पशुदेवतासंस्कारार्थात्ताना । सा चात्र न सम्भवति । तत्र कांचिदाहुः पशुपुरोडाशे ऐन्द्रः पशुदेवतासंस्कारकः सावित्रः संस्कारसामान्यात् सारस्वतस्य वारुण आश्विनस्य एवं संस्कारकत्वमेवाम् । तत्पुनः युक्तयुक्तविचारार्थमिति ॥ ८४ ॥

एककपालं चावभृथाय ॥ ८५ ॥

वारुणं चैककपालं तैरेव सहावभृथाय निर्वपति । वारुणस्य दशकपालतैन्द्रसावित्रयोरपि कपालसंख्यापलक्षणार्थम् । एवं हि श्रूयते एकादशकपाल ऐन्द्रो भवति द्वादशकपालः सावित्रो दशकपालो वारुण इति ॥ ८५ ॥

आसाद्यैनानाज्यभागौ यजत्यत्र स्विष्टकृद्भन-

स्पत्योः प्रैषदर्शनात् ॥ ८६ ॥

पुरोडाणनासाद्याज्यभागौ यजति । अत्र हि क्रमे स्विष्टकृद्भनस्पत्योः प्रैषे आज्यभागदेवतयोः सट्टीर्त्तनदर्शनात् ॥ ८६ ॥

यथोक्तं वा मन्त्राणामविधानात् ॥ ८७ ॥

प्राशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नात्र आज्यभागौ विद्येते । यथामात-

मेवाज्यभागयोरनुष्ठानम् । कथं च प्राप्तं ग्रहयोगात्पूर्वं तेषां हि दर्शपूर्णमासस्योदकेनाज्यभागयोः प्राप्तिः । यस्तु स्विष्टकृद्वनस्पत्योः त्रैपदर्शनादित्युक्तम् । ततः । मन्त्राणामविधायकत्वात् । ॥ हि विधायका मन्त्राः ॥ ८७ ॥

अथस्त्रिंशतं दक्षिणा ददाद्यात्यनुशिशुं च
वडबधेनुम् ॥ ८८ ॥

तनु च धेनुग्रहणादेवानुशिशुत्वं प्राप्तं मनुशिशुग्रहणं न कर्तव्यम् । न । तत्कृतापकारमायाच्छुनं लभ्यते तस्मात्कर्तव्यमेव । धेनुग्रहणं तर्हि न कर्तव्यम् । नैतदेवम् । अक्रियमाणे हि परशिशुरपि प्राप्नुयात् । तन्मा भूदित्युभयमुक्तम् । अस्मिन्नवसरे दक्षिणाङ्गमुक्तम् पशुपुरोडाशान्ते यथा स्यादिति ॥ ८८ ॥

एकादशिनिधर्माः पशुगणेषु ॥ ८९ ॥

अयस्मिन् गणायसामान्यात् ॥ ८९ ॥

शमितनुशासनप्रभृति वचनस्पत्यन्तं कृत्वा
सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपार्दी वेधो-
र्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ ९० ॥

द्या उत्तराणां वेधां पादौ मयस्य द्वौ दक्षिणस्यामिति धृते । शमितनुशासनं तु द्वितीयं कर्तव्यम् । प्रथमं हि सधनीयस्योदकप-
रिप्राप्या पशुपुरोडाशस्योदकदानान्ते तस्यावसम्मार्गे दद्या
निवृत्तमिति ॥ ९० ॥

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति ॥ ९१ ॥

मासन्ध्याम् ॥ ९१ ॥

तस्मिन्नास्ते यजमानो निपसादेति ॥ ९२ ॥

निपसादेत्यनेन मन्त्रेण यजमान उपरि विशेत् ॥ ९२ ॥

पादयोरुक्त्वा उपास्यति राजतः सव्ये

मृत्योरिति ॥ ९३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ९३ ॥

सौवर्णः शिरस्येके विद्योदिति ॥ ९४ ॥

सौवर्णं पुनः शिरस्येक आचार्याः उपासन्ति एके दक्षिण-
पादे विद्योदित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९४ ॥

खुरैर्वसाग्रहान् द्वाविंशतं जुहोति सीसेनेति

प्रत्युषम् ॥ ९५ ॥

खुराश्चर्पमाः प्रतिपत्तव्याः ॥ ९५ ॥

द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्तसते करोति ॥ ९६ ॥

तांश्च द्वौ द्वौ हुत्वा तच्छेषान्तसते करोति वैतसे ॥ ९६ ॥

सर्वसुरभ्युन्मृदितः शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादव

स्नावयन्प्रतिदिशः सर्वत्र सावितमाश्विनोः

सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९७ ॥

सर्वसुरभिषिञ्चन्त्यादिभिर्भ्युन्मृदितं यजमानं ग्रहशेषैरभिषि-
ञ्चति । आमुखादन्वयस्नावयन् । आमुखादिति मर्यादयम् । अकर्मवि-
परवात् । प्रतिदिशं व्यवस्थितः । सर्वत्र परिक्राममिति यच्चत्वात्
सर्वत्र सावित्रं सव्यमिषेकेषु सावित्रं मन्त्रमाह । आश्विनोः सर-
स्वत्या इन्द्रस्येति च प्रतिमन्त्रम् ॥ ९७ ॥

सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ ९८ ॥

अभिषेकम् सर्वाभिर्देवताभिः करोति । पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमिषि-
ञ्चति पुरस्तादि प्रत्यगन्तमघते शीर्षतः शीर्षतो ह्यङ्गमघत इति प्र-
कृत्य भूतेः ॥ ९८ ॥

महाव्याहृतिभिरेके ॥ ९९ ॥

सा चेय स्वपदविभाषा तः हेके एतामिष्य देवताभिरभिषि-
ञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येतामिष्य व्याहृतिभिरिति वचनात् ॥ ९९ ॥

अत्र न ज्ञायते किं व्याहृतिपदं पूर्वं देवतापदेभ्य उतोत्तर-
मित्यत आह—

उत्तमेन वा ॥ १०० ॥

उत्तमेन व्याहृतिपदेनाभिषेको न पूर्व्येण न चानियमः । कुत
एतत् । पाठकमात् । तः हेके एतामिष्य देवताभिरभिषिञ्चन्ति भूर्भु-
वः स्वरित्येतामिष्य व्याहृतिभिरिति ॥ १०० ॥

उन्मर्दनमभिषेके ऽवनीयैके ॥ १०१ ॥

उन्मर्दनं चन्दनादितदभिषेके ऽवनीयामिषेकमेके कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

यजमानमालभते कोऽसीति ॥ १०२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १०२ ॥

सुश्लोकं त्यालब्धो हवति ॥ १०३ ॥

यद्युक्तं भवति यजमानः ॥ १०३ ॥

अङ्गानि चालभते यथालिङ्गः शिरो म

इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १०४ ॥

अथ यजमानः एव यथालिङ्गमङ्गान्यालभते । अत्र चाह-
तिः क्रियापदाज्याहारः साक्षाद्गत्याज्यायागः मे इति च पद-
रूपानुपपन्नः ॥ १०४ ॥

उद्यच्छन्त्येनः शतरुद्रियवत्प्रमाणेषु ॥ १०५ ॥

एनं यजमानं सुश्लोकादयः आहूता उद्यक्षिपन्ति शतरुद्रियव-
त्प्रमाणेषु । कुत एतत् । एव वृषार्पणज्ञानस्य भवति ।
सुश्लोकादिमहन् च यजसूययदेव नामोपलक्ष्यार्थम् ॥ १०५ ॥

कृष्णाजिने ऽवरोहति प्रतिक्षत्र इति ॥ १०६ ॥

कृष्णाजिने ऽवरोहति यजमान प्रतिक्षत्र इत्यनेन मन्त्रेण ॥१०६॥

तयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति ॥१०७॥

अयस्त्रिंशमग्रहणाच्च स्युरेण ग्रहणम् ॥ १०७ ॥

आज्यग्रहमाश्वत्येनैके ॥ १०८ ॥

एक आज्यग्रहमाश्वत्येन याज्ञेया गृह्णन्ति । सतश्चाहवनीय-
यजतिवावृध्वापाः सप्तपट्कारवाचतुर्ग्रहणमाप्पायनं च ॥१०८॥

साम प्रेष्यति ॥ १०९ ॥

सामं गावेत्येष गृहीति वा । ग्रहणायायति ॥ १०९ ॥

ऐन्द्रयां बृहत्यां गायति ॥ ११० ॥

ऐन्द्रलिङ्गायां बाह्वतेन छन्दसोपेतायामृचि गायति ॥ ११० ॥

सृश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस इति

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ १११ ॥

सञ्जित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्या इति

क्षत्रियस्य ॥ ११२ ॥

निधनम् ॥ ११२ ॥

सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै पुष्ट्या इति

वैश्यस्य ॥ ११३ ॥

निधनम् । अग्न्यङ्गनया तयोपि प्रापितत्वात्सौत्राम-
ण्यम् ॥ ११३ ॥

यथाम्नातं वा सर्वेषाम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषणां यथाग्नात् निघ्नं भवति । तच्च सःश्वस
इत्येषमादि ॥ ११८ ॥

आस्ते प्रतिगरिष्यन् ॥ ११९ ॥

होतुरग्रं ॥ ११९ ॥

त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति ॥ ११९ ॥

ग्रहम् । तद्यानुवाचनयजप्रैषपूर्वकम् । देवताभ्यां प्रकृता एव ।
तथा पाठयानुवाक्ययोः तदभिधानं दृश्यते । अभिधाना तजस्ताऽश्विना
विषतमिति ॥ ११९ ॥

शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपा

म इति ॥ ११७ ॥

ग्रहशेषमृत्विजः प्राणभक्ष भक्षयन्ति प्राणपा म इति अने-
न मन्त्रेण ॥ ११७ ॥

प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति ॥ ११८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११८ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृत्या वर्हिर्होमात्कृत्वा परिस्तु-

क्षीरलिप्तान्यादायानभृथवह्नमनम् ॥ ११९ ॥

स्विष्टं प्रभृतिवर्हिर्होमान्तं कृत्वा परिस्तुक्षीरलिप्तान्या-
दायावभृथवह्नमनम् । शूलावभृथेन व्यवधानादवभृथवदित्यु-
च्यते ॥ ११९ ॥

आ शूलाभिमन्त्राणात्कृत्वोदकाधिष्ठानप्रभृत्या-

वभृथेष्टेः ॥ १२० ॥

शूलाभिमन्त्राणात्कृत्वा उदकाधिष्ठानप्रभृति आ वभृ-
थेष्टे ॥ १२० ॥

मासरकुम्भं प्लावयति यदेवा इति ॥ १२१ ॥

भवेन मन्त्रेण ॥ १२१ ॥

पूर्ववन्मज्जनम् ॥ १२२ ॥

मासरकुम्भस्यैवावभृथे निमज्जतम् ॥ १२२ ॥

सुमित्रिया न इत्यपोञ्जलिनादाय दुर्मित्रि-

या इति द्वेष्ट्यं परिपिबति द्वौ विक्रमा उ-

दङ्गत्वा ॥ १२३ ॥

सुमित्रिया न इत्यनेन मन्त्रेणापोञ्जलिनादाय द्वौ विक्रमा उद-
ङ्गत्वा दुर्मित्रिया इति द्वेष्ट्यं प्रतिपिबति । यामस्य द्विर्द्वौ द्वेष्ट्यः स्या-
त्तां द्विर्द्वौ परासिञ्चेदिति वचनात् ॥ १२३ ॥

अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदा-

दिवेति ॥ १२४ ॥

अवभृथवत्स्नानग्रहणं वासोपासनार्थम् प्राप्तस्यादेव ॥ १२४ ॥

सोमवदुक्रमणं आगमनं च ॥ १२५ ॥

सोमवदेव उद्धवमित्युक्त्यर्थम् आगमनीयद्वयपदवागमनम् ॥ १२५ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते ऽपो अघेति ॥ १२६ ॥

भवेन मन्त्रेण ॥ १२६ ॥

एधोसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति

समिदसीति ॥ १२७ ॥

शुलावभृथसमिदाधानं सौत्रामणिकं च तन्त्रेण कालैकारथा-
ञ्जुहोति ॥ १२७ ॥

जुहोति च समाववर्त्तीति ॥ १२८ ॥

घशब्दाच्छेषपरिसमाप्तिं करोति ॥ १२८ ॥

उदवसाय पयस्या मैत्रावरुणी ॥ १२९ ॥

कर्तव्या । अस्याश्च पूर्वमादित्येष्टिरुक्तैव ॥ १२९ ॥

तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे ॥ १३० ॥

तच्छब्देन पयस्या परामृश्यते ॥ १३० ॥

आचार्येण सौत्रामण्यानुविहिता । इदानीमभ्यर्च्युद्दिष्टविहितद्वौ-
प्रस्थापयानोपन्यासाय न्यायापप्रदर्शयनायाचार्यं आह—

सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः

कालभेदात् ॥ १३१ ॥

इह आदित्यपयस्यात्रिपशूनामत्रापि सम्भवात्तद्विषयतापि
मा भूदिति सौत्रामणीग्रहणम् । प्रयोगवचनैकत्वप्रज्ञप्त्यर्थं च । एको
हि प्रयोगवचनोत्र ऋत्विक्काम सौत्रामण्या यजेतेति । अत्रेष्टिपश-
वो भिन्नतन्त्रा भवन्ति । पुन एतत् । कालभेदात् । मित्रो हि का-
लः । आदित्य च यद्ययमाणां निर्घपति । आदित्यमीजा न इति चैर-
मादि । ननु च प्रयोगवचनैकत्वे राजसूयेन वराशउपयामो यजेतेत्य-
त्र कालभेदात्तन्त्रभेद उक्त इष्टिपशवो भिन्नतन्त्रा कालभेदा-
दिति विमर्शं पुनरुच्यते । सत्यमनदेवम् । तत्र ह्यनुमत्यादीनां क-
लैक्ये तन्त्रभेदोक्तिरिति इह पुनस्तथा गेति । इह यामयिशोषाणां
सौत्रामणीसप्तविंशतिनाममृद्धिषाम् सौत्रामण्या यजेतेति कलसम्ब-
न्ध तत्प्रधानादितरया तदङ्गनेति परम्पराद्वेदेनोच्यते । अङ्गाणां
प्रधानाणां च प्रयोगवचनैकत्वादिकनन्त्य मा भूदित्युच्यते । ननु
च ज्योतिर्गोमर्दकनन्त्यम् अस्मात्त भवत्यङ्गाणां प्रधानानां च । ते-
त्युच्यते । तत हि ऋत्विग्वरगादययजनजापयादीनामुत्तरकाल
दीक्षणीयादि विधायाम् । इह पुरादित्यादीनामङ्गाद्येऽपि सात कालभे-
दात्तन्त्रभेद इति न दुर्लभम् ॥ १३१ ॥

सप्तदशसामिधेन्यः ॥ १३२ ॥

यत्र भवन्ति । अनारभ्य समर्घीतं सामदृश्यं प्रकृतितः पाञ्चद-
श्येनोत्कालितम् यत्र यत्र ध्रुवने तत्र तत्र भवति ॥ १३२ ॥

वार्त्रिघ्नावाज्यभागौ ॥ १३३ ॥

यत्र भवतः ॥ १३३ ॥

वृधन्वन्तौ वा पशुसान्नाय्यविकारात् ॥ १३४ ॥

पशुषु वस्याज्यभागौ तस्य वृधन्वन्तौ भवतः । पशुषु पयो म-
हा भवन्ति । तेषां सान्नाय्यविकाराद् वृधन्वन्तौ भवतः ॥ १३४ ॥

आमिक्षायां च ॥ १३५ ॥

वृधन्वन्तविधेः । सान्नाय्यविकारत्वात् । गधस्तनसूत्रे पशुपि-
ति विशेषितत्वाद् आमिक्षायामप्राप्तिर्मा भूयति भेदेन प्रहयाम् ॥ १३५ ॥

उपाशुदेवतेष्टिषु ॥ १३६ ॥

भवतीति वाक्यशेषश्च ॥ १३६ ॥

विराजौ संयाज्ये अविशेषोपदेशात् ॥ १३७ ॥

संयाज्याशब्देन द्विष्टकृत्स्नमिन्ध्रिम्बौ याज्यानुयाज्ये उच्य-
ते । ते च प्रेक्षा अग्न इमौ अग्न इति । अविशेषेण हि सौमामणी प्र-
कृत्य विराजौ संयाज्य इति समाम्नायते ॥ १३७ ॥

वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः ॥ १३८ ॥

वसिष्ठानां शुनकानां च नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो
भवति ॥ १३८ ॥

अत्रीणां चैके ॥ १३९ ॥

द्वितीयं नाराशंसमिच्छन्ति । एके तनूनपातम् ॥ १३९ ॥

प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः प्रयाजानुयाजप्रैषाः ॥ १४० ॥

घोदकप्राप्त्या भवन्ति ॥ १४० ॥

ऐन्द्रानेके प्रथमस्य वायोधसानुत्तमस्य ॥ १४१ ॥

तत्कुतो लिङ्गात् । होता यक्षत्समिधेद्रमिदस्पद इत्येवमा-
दि । तत्पुनरर्हिः प्रकरणात्पाठे सति लिङ्ग विनियोजकमिति पर्या-
लोचनीयम् ॥ १४१ ॥

समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य ॥ १४२ ॥

आप्रियाः प्रयाजयाज्याः समिद्ध इन्द्र इति प्रथमस्य
पशोर्भवति ॥ १४२ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनामाया-

त्विन्द्र इति ॥ १४३ ॥

अथयदप्रथमस्य भवन्ति ॥ १४३ ॥

होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषा-

स्त्रिपशोः ॥ १४४ ॥

भवन्ति ॥ १४४ ॥

आप्रियश्च समिद्धो अग्निरश्विनेति ॥ १४५ ॥

अथयदग्निपशोरेव ॥ १४५ ॥

आश्विनाहविरिति तिस्रो वपानां या-

ज्यानुवाक्याः ॥ १४६ ॥

भवन्ति ॥ १४६ ॥

प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयाम-

नूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा

याज्या ॥ १४७ ॥

सर्वाः पुरोनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्या इति श्रुतेः । तथा सर्वा. प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमा. सर्वा उत्तमा इति ॥ १४७ ॥

य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् ॥ १४८ ॥

पूर्वच्छब्देन प्रथमामनुच्येत्येवमादि लङ्ग्यते ॥ १४८ ॥

अश्विना गोभिरिति च हविषाम् ॥ १४९ ॥

अशब्दात्पूर्ववत्ताज्यानुवाक्याः ॥ १४९ ॥

ग्रहाणां युवः सुरामं पुत्रमिवेति ॥ १५० ॥

याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १५० ॥

पशुस्विष्टकृतो यस्विस्मिन्नश्वातो ऽहा-

व्यम इति ॥ १५१ ॥

याज्यानुवाक्ये ॥ १५१ ॥

होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां

त्रैषा यथालिङ्गम् ॥ १५२ ॥

त्रैषा भवन्ति ॥ १५२ ॥

ग्रहाणां चतुर्थः ॥ १५३ ॥

त्रैषो भवति ॥ १५३ ॥

हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् ॥ १५४ ॥

त्रैषा भवन्ति ॥ १५४ ॥

उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः ॥ १५५ ॥

यथालिङ्गमेव भवतः ॥ १५५ ॥

प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याह्वया-

श्वित्ना तेजसेत्यनुवाकः शः सति ॥ १५६ ॥

केचिदुपविष्ट ऽध्वर्याविति पठन्ति । तेषां सोऽसावित्येतावा-
नेयाहाव. अश्विना तेजसेत्येतमनुवाकः शसति ॥ १५६ ॥

त्रिःप्रथमान्त्ये ॥ १५७ ॥

प्रथमाख्ये च त्रिः शसति ॥ १५७ ॥

त्रिचादिप्वाहूय ॥ १५८ ॥

त्रिचस्य त्रिचस्यादौ आहावः पुर्याव ॥ १५८ ॥

उत्तमाः शिष्टा प्राङ्मनवस्या दशम्या वा त्रया
' देवा इति निवित्सप्तदशावसानोङ्कारः ॥ १५९ ॥

उत्तमाया ऋचः प्राक् नवम्या वा दशम्या वा निवित्सप्त-
दशावसाना वस्यते । अत्रसान ओङ्कारो भवन्ति ॥ १५९ ॥

ऋगन्तेऽन्त्येऽक्षरे स्वरप्रभृति प्रणवे लोपः ॥ १६० ॥

ऋचो यदन्त्यमक्षरं तस्य प्रणवे परचायस्थिते स्वरप्रभृति
लुप्यत इत्यर्थः । इन्द्राय दधुरिद्विष इत्यत्र शनित्यस्य लोपः ।
' पर्यं सर्वम् ॥ १६० ॥

तस्मिन्प्रणवान्तं चैके ॥ १६१ ॥

तस्मिन्नेव प्रणवे चैके ऽन्तमपि लुप्यन्ति । तत्र सकारो लुप्य-
ते । ओ इत्येतावानेव प्रणवो भवति ॥ १६१ ॥

अश्विना तेजसाश्विना पियतामिति याज्या-

नुवाक्ये सशस्त्रस्य ॥ १६२ ॥

सशस्त्रस्य ग्रहस्य अश्विना तेजसा अश्विना पियतामिति
याज्यानुवाक्यं भवति । अनयोऽथ ऋचोरपि निष्पत्त्याच्छस्त्रं अप्रयो-
गो मा भूदिति अनुवाकग्रहणमधस्तात्स्वतन्त्रम् ॥ १६२ ॥

१ अनुवाचनप्रैषौ समस्या ऽनुयाजप्रैषा देवं

बर्हिंरिति ॥ १६३ ॥

याज्याश्च ॥ १६४ ॥

त पथ ॥ १६५ ॥

अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः ॥ १६५ ॥

मद्यति ॥ १६५ ॥

प्राकृतं, सूक्तवाकप्रभृति प्रागवभृथेष्टेः ॥ १६६ ॥

अनुक्तं च ॥ १६७ ॥

रथचान्धयेन होतुः प्राप्नोति तदप्यत्रैव भवत्येष ॥ १६७ ॥

इमं मे तत्स्वेत्येककपालस्य ॥ १६८ ॥

याज्यानुयाक्ये भजनः ॥ १६८ ॥

अग्नीवरुणयोस्त्वन्नः स त्वमिति ॥ १६९ ॥

याज्यानुयाक्ये ॥ १६९ ॥

आदित्यस्य सुतामाणं महीमूषु मातरमिति ॥ १७० ॥

आ नः वाहवेति पयस्याया ॥ १७१ ॥

वाजिनस्य शन्नो वाजे वाज इति ॥ १७२ ॥

अथ तु विंशत्यः—

अनवानं याज्या ॥ १७३ ॥

१ अनुवाचनप्रैषौ समस्य कर्तव्यौ । अग्निवज्र्याः सरस्वत्या इन्द्रा-
य सुत्राग्नेऽनुग्रहीत्येवम् । देवं बर्हिः सरस्वती प्रियशोः ।

२ तथ प्रपथोपानुयाचनान्निमन्थनीयामनोतायूपाञ्जनोलूयणादि ।

वायोधसप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति ॥ १७४ ॥

वायोधसस्य षशोरप्रियः प्रयाजयाज्याः समिद्धो अग्निः
समिधेत्येता भवन्ति ॥ १७४ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वस-
न्तेन ऋतुनेति ॥ १७५ ॥

षष्ठ्याह्वायोधसस्यैव ॥ १७५ ॥

इति उपाध्यायकर्मविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
एकोनविंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

विंशोऽध्यायः ।

सौधामणीविधानसमनस्तरं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो ऽश्वमे-
धो ऽनुविधीयते ।

राजयज्ञो ऽश्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १ ॥

राजगृह्योभिषेकवति क्षत्रिये वर्तेत इत्युक्तम् प्रदेशान्तरे ।
तथा च क्षत्रिययज्ञ उ वा यय यदश्वमेधः तस्माद्वाष्ट्रपश्वमेधेन
यजनेति । राज्ञो यज्ञः राजयज्ञः । न ब्राह्मण्यैद्वयोरिति । अश्वमेध
इति त्रिरात्रस्य पक्षकतोर्नामधेयम् । स सर्वकामस्य भवति । सर्व-
कामावाप्तिश्च परमात्मास्य सर्ववाप्तिमन्तरेण न भवति यावच्छरो-
रकालमाविनो हि कामा इति । तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षोरित्ये-
तदुक्तं भवति । तथा चाह सर्वान्ह वै कामानामोति सर्वव्यष्टीर्यै-
भते योऽश्वमेधेन यजन इति ॥ १ ॥

अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य ॥ २ ॥

फाल्गुशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । सा यासौ फा-
ल्गुनी पौर्णमासी भवतीति प्रकृत्य तस्यै पुरस्तात्पण्डे वा सप्ताहे वा
श्रुतिवज्र उपसमायन्तीति धृतेः ॥ २ ॥

ग्रीष्म एके ॥ ३ ॥

भारम्भं कुर्वन्नि । धृतेरेव ॥ ३ ॥

ब्रह्मादनं पचति चतुर्णां पाताणामञ्जलिप्र-

सृतानां च ॥ ४ ॥

चतुरः पातांचतुरोऽङ्गुलीश्चतुरः प्रचुरानीति धृतेः ॥ ४ ॥

अकृत्यैनमाद्यत्विग्न्यः प्रयच्छति ॥ ५ ॥

अथैतमोदनमाद्यर्त्विज्यं समर्पयति ॥ ५ ॥

तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानांश्च

तावतः ॥ ६ ॥

चत्वारि गोसहस्राणि चत्वारि च सुवर्णरक्तिकाशतानि
श्रुत्विज्यो ददाति ॥ ६ ॥

अक्त्वाज्यशेषेण रक्षनां द्वादशारत्निं तयोद-

शारत्निं वा निदधाति ॥ ७ ॥

ब्रह्मोदनावसिकायाज्यशेषेण ॥ ७ ॥

आदानकाले वाञ्छनम् ॥ ८ ॥

कार्याधत्वात् । एव चाज्यशेषं स्थाप्यते । यागब्दो-
ऽवधारणार्थः ॥ ८ ॥

निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति ॥ ९ ॥

यत्तु सौवर्णिकं निष्कमामरणविशेषं यजमाने प्रतिमुञ्चन्वाच-
यति तेजोऽसीत्यमु मन्त्रम् ॥ ९ ॥

वाचं यच्छेति चाह ॥ १० ॥

अथवादानन्तरम् ॥ १० ॥

आ वरदानाद्वाग्यमनम् ॥ ११ ॥

भवति ॥ ११ ॥

पत्न्यश्वायन्त्यलङ्कृता निष्किण्यो महिषी

१वाग्राता २परिवृक्ता ३पालागली सानुचर्यः

शतेन शतेन ॥ १२ ॥

घतस्त्रो जाया उपप्लुता भवन्तीति प्रकृत्य धृतत्वात् । ताश्च
सहानुचरीभिराचन्ति घतेन घतेन ॥ १२ ॥

ता विशेषयति—

राजदुहितरः प्रथमायाः ॥ १३ ॥

अनुचर्यः ॥ १३ ॥

राजन्यानां द्वितीयायाः ॥ १४ ॥

पत्न्याः राजन्यदुहितरोऽनुचर्यः ॥ १४ ॥

सूतग्रामण्यां तृतीयायाः ॥ १५ ॥

सूतः सङ्करजातः ग्रामणीर्महत्तरः । तयोर्दुहितरस्तृतीयाया
अनुचर्यः ॥ १५ ॥

क्षात्रसंग्रहीतृणां चतुर्थ्याः ॥ १६ ॥

पत्न्याः अनुचर्यो भवन्ति । क्षत्रा प्रतीहारो दूतो वा, सङ्गृही-
ता च सारथिः ॥ १६ ॥

अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हुतेऽग्निहोत्रे परेण

गार्हपत्यमुदक्षिराः संविशति ॥ १७ ॥

आग्न्याधेयवदिति पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणा पत्न्य इ-
त्युक्तं भवति । हुते ऽग्निहोत्रे गार्हपत्यमपरेणोदक्षिराः संविशति
यजमानः ॥ १७ ॥

उर्ध्वन्तरे वावाताया ब्रह्मचारी ॥ १८ ॥

वावाताया उर्ध्वन्तरे ब्रह्मचारी भवति ॥ १८ ॥

इतराश्चान्वक् ॥ १९ ॥

इतराश्च पत्न्यो यजमानमनुसंधिषन्ति ॥ १९ ॥

प्रातराहुत्याहुतायां पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं

ब्रह्मणे ॥ २० ॥

प्रातराहुत्यन्ते पूर्णाहुत्याऽहुतायां ब्रह्मणे धरन्वदाति ॥ २० ॥

अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम् ॥ २१ ॥

चशब्दाद्दाति ॥ २१ ॥

पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते ॥ २२ ॥

कर्तव्यः । स चोपांशुमंचति ॥ २२ ॥

शतमानं दक्षिणा सौत्रिर्णम् ॥ २३ ॥

एनसंख्यामितं सुचर्याम् । तच्चायमया मात्रया मितं भवति ।
अयमा च मात्रा रक्तिका ॥ २३ ॥

हिरण्यपरिमाणेऽन्यत्तापि ॥ २४ ॥

हिरण्यपरिमाणे भुग्धेऽभ्यन्त्राणि दाक्षायणादौ एतन्मानमव
भवति । मये तु पर्ययन्ति । शतमाने भूपमाणो सौत्रिर्णो भवति
त राजतमिति ॥ २४ ॥

पौष्णं चरुं निर्वपति वासःशतं दक्षिणा ॥ २५ ॥

तस्य च वाससां शतं दक्षिणा । अयमप्युपांश्वेव ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं

भन्तस्यामीत्याह ॥ २६ ॥

प्रहोदनाज्यदोषेण रशनामकस्या दानम् । तेन रशनामभ्य-
व्यादत्त इति श्रुते ॥ २६ ॥

तं यधानेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽभिधा असीति

यज्ञात्यश्वं त्रिरूपम् ॥ २७ ॥

रूपसद्वो वर्णवाची । त्रिवर्णमित्यर्थः । त्रिरूप एवैषोऽश्वः
स्यादिति यचनात् ॥ २७ ॥

सर्वरूपं वा ॥ २८ ॥

वा विकल्पायः । यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्तीति श्रुतेः ॥ २८ ॥

शीघ्रम् ॥ २९ ॥

प्रसिद्धमेव ॥ २९ ॥

दक्षिणधुर्यतमम् ॥ ३० ॥

दक्षिणेन धुर्येण तुल्यमित्यर्थः । अथवा यो दक्षिणस्यां धुरि
भस्माग्नयेन तत उत्कृष्टतर इत्यर्थः ॥ ३० ॥

साहस्रम् ॥ ३१ ॥

गोसहस्राहम् ॥ ३१ ॥

ललामम् ॥ ३२ ॥

नीलीपौण्ड्रकम् ॥ ३२ ॥

कृतिकार्द्धि वा ॥ ३३ ॥

कृतिकाशकटमिव यस्य ललाटे पौण्ड्रानि । अत्र येषां वर्णाना-
मविरोधस्तं समुच्चीयन्ते । येषां विरोधस्ते आम्नातसामप्याद्य
विकल्पन्ते ॥ ३३ ॥

पूर्वकायकृष्णः शुक्लापरम् ॥ ३४ ॥

तस्य कृष्णः पूर्वायः शुक्लोऽपरार्धे इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

कृष्णसारङ्गं वा ॥ ३५ ॥

कृष्णवर्णसाहितान्यवर्णम् ॥ ३५ ॥

स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति

प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् ॥ ३६ ॥

याः न वहन्ति ता स्वावरा आप. ता गत्वा प्राजापतये
त्येति प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥ ३६ ॥

आयोगवमाह श्वानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेति ॥ ३७ ॥

आयोगवः सटुरजात. वैश्यायां छन्द्रेण जातः तमाह श्वानं च-
तुरक्षमभिमन्यस्वेत्येवम् । चतुरक्षश्वाभावाद्यस्याक्षिसमीपे पौण्ड्रा-
णि स गुणवृत्त्या चतुरक्षः ॥ ३७ ॥

पुंश्चलूमेके ॥ ३८ ॥

श्वानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेत्येवमाहुः । पुंश्चलू स्त्रीलोलुप
चक्षते ॥ ३८ ॥

सिधकमुसलेनैर्हन्ति ॥ ३९ ॥

एवं प्रेषितस्सन् सिधकमुसलेनैर्हन्ति श्वानं इति ॥ ३९ ॥

यो अर्धन्तमिति वाचयति ॥ ४० ॥

यो अर्धन्तमितिमुं मन्त्रं वाचयति ॥ ४० ॥

चेतैसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इति ॥ ४१ ॥

चेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ४१ ॥

अग्निसमीपमानीयाऽग्नये स्वाहेति जुहोत्य-

नुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ॥ ४२ ॥

अग्निसमीपमानीयाध्वं । अनुवाकेन जुहोति प्रतिमन्त्रम्
अग्नये स्वाहरेव ॥ ४२ ॥

सहस्रं चार्धत्तम् ॥ ४३ ॥

सहस्रे वा द्वितीयां जुहोत्यनुवाकमायत्तार्धत्वं । आयत्तार्धत्वं
मुदातीति यद्यनात् ॥ ४३ ॥

आश्वस्रवणविरमणाद्वा ॥ ४४ ॥

शुहोति । घाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४४ ॥

द्वादशकपालाग्निर्वपति भिन्नतन्त्राञ्छतमा-
नदक्षिणान्मध्यमस्य राजतः सविते प्रसवित्रे
सवित आसवित्रे सविते सत्यप्रसवायेति ॥ ४५ ॥

कालैकवात्तन्त्रैक्य मा भूदिति भिन्नतन्त्रानित्युक्तम् । मध्यम-
स्य राजतः शतमानो दक्षिणा इतरयोः सौवर्ण ॥ ४५ ॥

प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्मणो यजमानस्य
यज्ञदानयुक्ताः स्वय कृतास्तिस्रो गा-
यत्युत्तरमन्द्रायाम् ॥ ४६ ॥

उत्तरमन्द्रा ख गायनप्रसिद्धा । घीषासङ्गत ख गानम् ।
घीषागाधीति ध्रुते । प्रयाजेषु तावमानेषु दक्षिणतो व्यवस्थितो ब्रा-
ह्मणः, ब्राह्मणमण्डणादतिमन्यतिरिक्तः, यजमानस्य गायता गायत्युत्तरम-
न्द्रायाम् । यज्ञदानयुक्ता स्वय कृता एव तिस्रो गायता एव गापति
उत्तरमन्द्राया घीषागाधी स्वय कृता ॥ ४६ ॥

राजन्यो धृतिषु युद्धजपयुक्ताः ॥ ४७ ॥

गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् घीषागाधी स्वय कृता युद्धज-
पयुक्ता ॥ ४७ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो
विभूर्मात्रेति ॥ ४८ ॥

अमु मन्त्रम् ॥ ४८ ॥

पशुवदुत्सर्जनं निरष्टेऽश्वशते ॥ ४९ ॥

पशुपदित्युत्तरपूर्वा दिग्भ्यते । निरष्टे निरमणे वृद्धया
भ्यशते ॥ ४२ ॥

१ देवा आशापाला इति रक्षिणो ऽस्यादिश-
त्यनुचरीजतीयांस्तावतस्तावतः क्वचिनि-
पङ्क्तिक्लापिदण्डिनो यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

एवं हि ध्रुवते राजपुत्राः कञ्चिनः क्षणमित्येवमादि ॥ ५० ॥

वडवाम्यो वारणम् ॥ ५१ ॥

अभ्यस्य ॥ ५१ ॥

२ प्रस्नेयाच्चोदकात् ॥ ५२ ॥

इदानीं रक्षितृणां वृत्तिमाह—

ब्राह्मणोश्चमेध ऽविद्वान्कृत्तिः स च ॥ ५३ ॥

अभ्यमेधानभिज्ञो ब्राह्मणो धो वृत्तिः । तामेव हि प्रवृत्त्य ध्रुव-
ते स पान करयाथ आदन्निव पाषेति ॥ ५३ ॥

पक्कान्नं च सर्वेषु ॥ ५४ ॥

अभ्यमेधविग्रहस्थिति ॥ ५४ ॥

रथकारगृह्वासाश्च ॥ ५५ ॥

रथकारगृह्ण एव यो घसतिरिति ॥ ५५ ॥

अभिपेक्षया भविष्यत समाप्नुवन्तं इत्याह

१ उत्सष्टस्याभ्यस्य रक्षिणः पुरुषान् अभ्यर्च्युर्देवा आशापाला
इति मन्त्रेणादिसति एतं राजन्यपुत्रान्, सूतप्रामण्यां पुत्रान् एतं क्षा-
त्रसमहीनृणां पुत्रान् । सन्नादयन्तः क्वचिनः, यद्भ्यगधारिणो निप-
ङ्किनः, पराधपनमहायन्त फलापिनः, यज्ञादिधारिणो दण्डिनः ।

२ प्रस्नेया क्षानाहः ।

राजपुत्रान् ॥ ५६ ॥

नेतरान् ॥ ५६ ॥

दक्षिणतो वेदेर्हिरण्येषूपविशन्ति ॥ ५७ ॥

सप्तम्यभावाद्भूतकालीना वेदि ॥ ५७ ॥

तेषां विशेषमाह—

अध्वर्युयजमानौ १ कूर्चयोः ॥ ५८ ॥

सौवर्णयोः ॥ ५८ ॥

२ फलकयोर्वा ॥ ५९ ॥

होतृग्रहोद्गातारः कशिपुषु ॥ ६० ॥

कशिपुशब्देन मन्त्ररक्त उच्यते ॥ ६० ॥

होतृभूतान्याचक्ष्व भूतेश्विमं यजमानमध्यूहेति ॥ ६१ ॥

वारिष्ठ्वं प्रेष्यति ॥ ६२ ॥

पाणिप्लवमृग्वन्त्रमावधानं तस्मिन्नाव्यमाने ॥ ६२ ॥

हवै होतरिति प्रतिगृणाति तदन्ते प्रेष्यति

३ वीणागणगिनो राजर्षिर्भिर्यजमानः सङ्गा-

यतेति ॥ ६३ ॥

वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यती-
ति श्रुते ॥ ६३ ॥

१ सपादमामन कूर्चः ।

२ पादरहितमासन फलकम् ।

३ वीणातामलावुरीणा चित्रन्तिः मसतन्तिः इत्यादीन् गणो वी-
णागण, तन ये गायन्ति ते वीणागणगाः, तैः सन्ति शिष्या येषां गा-
यताचार्याणां ते वीणागणगिनः । राजर्षिभिरुपमानमूनेः सङ्घोपमेय-
भूत यजमानं सङ्गायतेति प्रेरार्थः ।

दक्षिणामौ जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति

प्रक्रमान् ॥ ६४ ॥

हिङ्गाराय स्वाहेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् प्रक्रमसंज्ञकान् हो-
मान् दक्षिणामौ जुहोति ॥ ६४ ॥

आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो घृतीरिह

रन्तिरिति ॥ ६५ ॥

जुहोतीत्यनुते । चतस्र इति ब्रह्म मन्त्राविवेकार्थम् । आ-
हवनीयप्रहणमधिकृतश्चिणार्ज्जुन्युदात्तार्थम् ॥ ६५ ॥

वाद्यातासम्बेशनसावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारि-

प्लवधृतीः सम्यत्सरम् ॥ ६६ ॥

वाद्यातासम्बेशनसपित्रीणां चान्द्रमसः सम्यत्सरः तेन हि
सर्गम् व्यवहारः । पारिप्लवधृतीनां तु सायनः । एष हि ध्रूयते
पारिप्लव प्रकृत्य पङ्क्तिः शतं दशाहानाद्यष्ट इति । वृत्तिषु च पौड्या-
नधृतीरेता वा भस्वस्य यन्धनमिति । इय च सत्या सायन एव स-
म्यत्सरे घटते न चान्द्रमस इति ॥ ६६ ॥

अर्धमासमासत्रैमास्यपण्मास्यानि चैके ॥ ६७ ॥

वाद्यातासम्बेशनदीनि कुर्वन्ति वायान्तरात् । आर्द्धमास पक्षे
मासापिरोधेनोपक्रमः कार्यः ॥ ६७ ॥

वीणागाधिभ्यां पृथक् शते ददाति ॥ ६८ ॥

शतं शतं ददातीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

राजर्षिभिः सङ्गायनमा दीक्षणीयायाः ॥ ६९ ॥

कर्तव्य ॥ ६९ ॥

दीक्षान्ते देवैरीपसथ्यात् ॥ ७० ॥

दीक्षणीयायाः संस्थितायाः सायं वाचि विसृष्टायामिति प्र-
कृत्याद् देवैरिमं यजमानं सद्भावेति ॥ ७० ॥

पश्वादौ प्रजापतिना सुत्यासु ॥ ७१ ॥

सुत्यासु पश्वादौ प्रजापतिनेमं यजमानं सद्भावे-
ति प्रैषः ॥ ७१ ॥

अन्ते च ॥ ७२ ॥

यवमेव प्रैषणम् । अन्तग्रहणेनोदवसानीयान्त उच्यते । उद-
वसानीयायामन्ततः संस्थितायामिति श्रुतेः । यवमेवाहरहः परिकु-
तास्त्रेव वसतीवरीभ्यः तदन्तग्रहणेन सूचितम् ॥ ७२ ॥

अश्वापदीज्या चरुमिः सावित्र्यन्ते ॥ ७३ ॥

तत्कालता मा भूदिनि सावित्र्यन्तग्रहणम् ॥ ७३ ॥

पौष्णः क्षामे ॥ ७४ ॥

क्षामः सिद्धाणक उच्यते ॥ ७४ ॥

सौर्यो ऽक्ष्यामये ॥ ७५ ॥

अक्षिरोगे ॥ ७५ ॥

वारुणोऽप्सु मृते ॥ ७६ ॥

यवप्रयो भवतीत्युक्तमेव ॥ ७६ ॥

भूमिकपालो वैश्वानरोऽरिष्टक्षामये ॥ ७७ ॥

अरिष्टरोगं द्रोण्यामये ॥ ७७ ॥

२लोष्टकपालं जातुकर्ण्यो भेदात् ॥ ७८ ॥

एवं हि भूयते वैश्वानर द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरांदा-

१ द्रोण्यामयो क्षामनामय उच्यते ।

२ लोष्टा एव कपालानि यस्यासौ ।

यमनुनिर्घपतीति । तत्पुनरनुपपन्नम् । येनात्र वैश्वानरो द्वादशकपालो नूयते । यो वैश्वानरो द्वादशकपालः स भूमिकपालः कर्तव्य इति । द्वादशकपालताया भूमिकपालतायाश्चासम्भवात् । लोएकपालत्वे च भूमिकपालतानुपपत्तिरेव । तस्माद्भूमिकपाल एवेति स-
म्प्रदायः ॥ ७८ ॥

नाशे तन्त्रेण चावापृथिव्यः पयो वाय-

व्यः सौर्यः ॥ ७९ ॥

तन्त्रशब्दस्तन्त्रैक्यार्थ इति कञ्चित् । तत्पुनरनुपपन्नम् । काला-
घमेदादिना प्राप्तत्वात् । तस्माद्वैश्वदेविकप्रश्नं तन्त्रं यथा स्यादिति ।
ननु च वैश्वदेविकप्रकृतित्वेन प्राप्नोत्येव सत् । नैत्युच्यते । वायव्य
सौर्याभ्यां न हि नवप्रयाजतादिविधिरुच्यते । अतस्तत्राप्यर्थं तन्त्रे-
णेति वचनम् ॥ ७९ ॥

अन्यत्तापि ॥ ८० ॥

अन्यस्मिन्नपि नष्टे द्रव्ये इयमिष्टिर्भगति । स यद्यस्याप्यन्यत्र-
इयेदेतथैव यजेतेति । अस्यति च ग्रहणात्प्रकरणाद्वह्निर्न भवति ॥ ८० ॥

प्रजापते वायव्यम् ॥ ८१ ॥

एषश्चो षड्याः स्कन्देष्टायव्यं पयांश्चुनिर्वपेदिति व-
चनात् ॥ ८१ ॥

मृतदर्शनयोरन्यस्य रशनादानादि करोत्य-

श्वयुक्तम् ॥ ८२ ॥

मृते चाऽदर्शनं च रशनादानाद्यन्यस्याश्वयुक्तं कर्तव्यम् ।
अदवहननं तु न भवत्यश्वयोगाभावात् । भग्नं स्नाहेति चानुवाकेन
होमः । प्रथमधृतहोमोपीति चेत् । नाश्वसम्पन्नात् । अभ्यमम्यन्धो
हि भवति । हिङ्गाराय स्नाहेत्येवमादिप्रक्रमार्थां धृतिहोमानामपि
षाडघनयतीरेता या अश्वस्य यन्धनमिति । अन्यरशनादानादि करो-
तीत्यर्थः । प्राप्तत्वाद्वाच्यमेतादिति चेत् । स्यात्प्रायश्चित्तानुदासार्थ-

स्यात् । तत्कुतः । अथान्यमान्नीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति
वचनात् ॥ ८२ ॥

पश्चालम्भनाद्याऽऽध्वरदीक्षणीयायाः कृत्वा

चत्वार्यौद्वभणानि जुहोत्यध्वरिकाणि ॥ ८३ ॥

एदपालम्भनं च पौर्णमास्यामेव । तदाध्वरदीक्षणीयायां च ।
यत्कारणं द्वादशाहचोदकानुग्रहेण पष्ठयामाग्निके च सप्तर्थां निर्व-
पतीति भवति ॥ ८३ ॥

काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि ॥ ८४ ॥

भौद्वभणानि जुहोतीति वर्तते ॥ ८४ ॥

कृष्णाजिनदीक्षातः ॥ ८५ ॥

भनोऽतन्तरे कृष्णाजिनदीक्षा ॥ ८५ ॥

अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि

चाश्वमेधिकानि कृष्णाजिनान्तमन्यहम् ॥ ८६ ॥

अध्वरदीक्षणीयाया आग्नावैष्णवस्य चत्वार्यौद्वभणानि त्री-
णि चाश्वमेधिकानि जुहुयात्परिपादया कृष्णाजिनान्तमन्यहं
कर्तव्यम् ॥ ८६ ॥

प्राकृतमेतो ऽकृतत्वात् ॥ ८७ ॥

सप्ताह दीक्षणीयाश्चत्वारि प्राकृतमेव वर्त भवति । कुत एतद-
कृतत्वादीक्षास्वरूपस्य । दण्डान्तेन हि दीक्षितो भवति ॥ ८७ ॥

आग्निके च सप्तर्थां निर्वपति ॥ ८८ ॥

आग्निके च हविषी सप्तम्यामिष्ट्यां निर्वपति । तै च वैश्वान-
रो घृते चरदादिलेभ्य इति ॥ ८८ ॥

अम्भजनप्रभृति करोति ॥ ८९ ॥

इदाम्यजनविधानात्पूर्वं न भवतीति गम्यते ॥ ८९ ॥

पडाग्निकानि चतुःस्थाने ॥ ९० ॥

चतुर्णामौद्वभेणानामाध्वरिकाणां स्थाने पडाग्निकानि जुहु-
याद श्रीणि आद्वमेधिकानि ॥ ९० ॥

दशमं विश्वो देवस्येति ॥ ९१ ॥

जुहोति ॥ ९१ ॥

कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात्कृत्वा ऽऽवस-

न्निति जपति ॥ ९२ ॥

उत्सर्गकाल एके ॥ ९३ ॥

आग्रह्यमिति अपमिच्छन्ति ततश्च विवर्त्यः ॥ ९३ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ ९४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अत्र हि पक्षे महायतमुत्तमं भवति । म-
हीनानां च यतघटां सर्वजिहीक्षात्यमुत्तम । तस्या भूदिति द्वादश-
दीक्षा प्रहणम् । ध्रुयते चात्र द्वादशदीक्षा द्वादशोपसदस्तिष्ठः जु-
ह्वन् इति ॥ ९४ ॥

नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात् ॥ ९५ ॥

नित्यं संवेदास्याप्युदकं यत्र तद्देवयजनमप्यवसेयम् ॥ ९५ ॥

आद्योदिर्द्दिगुणस्त्रिगुण एकविंशतिविधो वा ॥ ९६ ॥

शास्त्रान्तराद्विवर्त्यः ॥ ९६ ॥

एकादशिनीयदेकविंशतिर्यूपाः ॥ ९७ ॥

मपन्तीति शेषः । एकादशिनीयदिति किमर्थमुच्यते प्राप्त-
स्यानेव द्वे स्थैते एकादशिन्यायालभेतेति मा भूत्तद्वक्रियाप्यत्यासेन
च मानार्धमेकादशिनिति ॥ ९७ ॥

१ रज्जुदालो मध्ये ॥ ९८ ॥

मयति ॥ ९८ ॥

अभितः २ पैतुदारवौ ॥ ९९ ॥

भवत ॥ ९९ ॥

पट्टपट्टवैल्वस्वादिरपालाशाः ॥ १०० ॥

यूपा भवन्ति ॥ १०० ॥

त्रयस्त्रयोऽमितः ॥ १०१ ॥

अथ ह्यथा इति वचनात् ॥ १०१ ॥

प्रतियूपमग्नीषोमीयाः ॥ १०२ ॥

पेशवो नियुज्यन्ते । ते च दक्षिणयूपाकारस्य वचनात्साध्य-
त । अतश्चैकादशनीधपुक्तेषु सर्वेषामग्नौ यज्यन्ते ॥ १०२ ॥

प्रातरग्निष्टोमः ॥ १०३ ॥

भवति ॥ १०३ ॥

एकादशिन्यौ सवनीयाः पशवो भवन्ति ॥ १०४ ॥

ये त्वेवैते एकादशिन्यावालमेतेति श्रुते ॥ १०४ ॥

तत्र च—

मध्यम आग्नेयौ ॥ १०५ ॥

नियुज्येते श्रौता इत्यस्यात्तेन ॥ १०५ ॥

उत्तरयोश्च ॥ १०६ ॥

मन्दोरेकादशिन्यावालमेत ॥ १०६ ॥

१ रज्जुदाल स्तेष्मातका ।

२ पैतुदारवौ वदाम ।

उत्तमे गात्रो बहुरूपाः ॥ १०७ ॥

बालशयन्ते ॥ १०७ ॥

विजयमध्याह्नोतुः प्राची दिक् दक्षिणा ब्रह्म-

णोऽध्वर्योः प्रतीच्युद्रातुरुदीची ॥ १०८ ॥

विजयमध्याह्नोत्तमिदिशि यदुत्पन्नं ब्रह्म तद्वोतुर्द्विषते दक्षि-
णा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्रातुः ॥ १०८ ॥

तृतीयं तृतीयमन्त्रहं ददाति भूमिपुरुषप्रा-

ह्मणस्ववर्जम् ॥ १०९ ॥

आद्यस्थिकप्रतिपुरुषाणां च तत एव चोदफानुरूपो विभागः ।
अथातो दक्षिणानामिति प्रकृत्य सत्यमेवैतदेवं श्रूयत इति । प्राह्मणाद्यं
यद्व्याहुरपन्नं तन्न देवम् । तस्य हि प्राह्मणेष्वेव विनियोगः स्मृतौ
सिद्धिस्त इति ॥ १०९ ॥

तृतीयसवन उक्थ्यं गृहीत्वाऽऽग्निमारुतकाले

त्रैधं विगृह्णाति ॥ ११० ॥

तच्चमसाननुहोममक्षौ ॥ १११ ॥

आग्निमारुतचमसाननुहोममक्षौ मघतः ॥ १११ ॥

वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा प्रतिदिशः स-

मासिष्य परिहरति ॥ ११२ ॥

प्रतिदिशं वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा समासिष्य परिहर-
ति । स चापं मध्यमस्य धर्मो वचनात् । ततश्च सत्यमेधनाश्व-
मेधिके मध्यमेऽहनि पर्यमानं प्रतिदिशं वसतीपरिमहणं प्र-
यतेते ॥ ११२ ॥

आज्यसक्तुधानालाजानामैकं जुहोति प्रा-

णाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् ॥ ११३ ॥

आज्यादीनामेकैकेन द्रव्येण होममग्निनिर्वर्तयति प्राणाय स्वाहेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । आचर्त्याचर्त्यं सर्वरात्रम् । अत्र च रात्रे प्रतिद्रव्यं विभागः प्रहरमेकमाज्येन द्वितीयं सक्तुभिः सूनीयं धाताभिश्चतुर्थं लाजैः । इह च कर्मपरिमाणानवगमात्कालपरिमाणेन कर्मपरिमाणपरिच्छेदः । न ह्यत्र कर्मपरिमाणं भूयते । यथा एतद्विद्ये सन्ततहोमेपि सति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शनाभ्येतच्छतद्विषमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशदिति । नैयमिह यच्चतुर्भवनि । तेन याचन्तो होमाः प्रहरेण निर्वर्त्यन्ते तावन्ति त्रिंशद्द्रव्यं चतुर्मुष्टीकानि ग्राह्याणि द्धिर्हिहोमानां पौर्णमासद्यमत्वेन आज्यस्य तृपांशुयाजविध्यन्तत्येन परिमाणमेव । केचित्स्याज्यस्य पूर्णाहुतिकं विध्यन्तमिच्छन्ति । तदनुपपन्नम् । सप्तधाविमध्य आम्नानाशुस्य होमस्य । ततश्च द्धिर्हिहोमोयमुपांशुयाजविध्यन्तग्राहक इति । अतश्च धौवाश्चतुरवत्तेन होमः । इह चैकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्येवमादौ त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहेत्येवमादौ लुप्तः स्वाध्यापो द्रष्टव्यः । एवं ह्यत्र भूयते । अनुपूर्वं जुहोतीति एकोत्तरा-जुहोतीति तथा नैकयतमस्येतीति ॥ ११३ ॥

व्युष्ट्या इति व्युष्टायाम् ॥ ११४ ॥

रजन्वां जुहोति । तच्च लाजैरेवेति सम्प्रदायः ॥ ११४ ॥

स्वर्गायेत्युदिते ॥ ११५ ॥

जुहोति । पूर्णाहुतिवत्संस्कारपूर्वकमाज्येन । युक्तरूपता पुनरुभयोराज्येन । अत्र च कर्म विचरणा अनसंमित आदित्ये आज्यमागन्तं कर्तव्यम् तत आज्यादिमिहोमः । विरांचाद्यापररात्रिकं कर्म प्रतिप्रस्थाना करोति । अघ्वर्युर्हि अन्नहोमेषु व्यावृत्त इति । ननु वैपरीत्यं कस्माच्च भवति । न । अघ्वर्युर्कर्तृकताया अपररात्रिकेऽप्यत्र चरितार्थत्वात् । अन्नहोमेषु त्वचरितार्थतेनि । तस्मादघ्वर्युरेवान्नहोमेषु । तथा च लिङ्गमघ्वर्युरन्नहोमाञ्जुहोतीति । विधिरेवायमित्यपरे ॥ ११५ ॥

प्रातरुक्थ्यः ॥ ११६ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ११६ ॥

महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वं, हिरण्यगर्भ
इति द्वितीयः, राजतेन यः प्राणत इति ॥ ११७ ॥

महिमानाधितिमहयोनाम् । महिमानौ ग्रहौ गृह्णातीति सा-
मानाधिकरण्यात् ॥ ११७ ॥

वहिष्पवमानाय सर्पणमाश्वमालम्ब्य ॥ ११८ ॥

वहिष्पयमानं च घाचनिकमत्र बहगणे सूरसि विहितत्वात् ॥ ११८ ॥

वडवादर्शयत्यभिरसति तत्स्तोत्रम् ॥ ११९ ॥

अश्वस्य घडवा दर्शयति । दर्शनेन यद्विदूरोति तदेव
स्तोत्रम् ॥ ११९ ॥

स्तुवीरन्वा ॥ १२० ॥

उद्गतात्तर इति विमल्यः । शास्त्रतुल्यत्वात् ॥ १२० ॥

शतमानं ददाति ॥ १२१ ॥

स्तोत्रदक्षिणेति उद्गादभ्यः ॥ १२१ ॥

अश्वेनाक्रमयन्त्वास्तावम् ॥ १२२ ॥

भास्तावप्रदेशमश्वेनाक्रमयन्ति ॥ १२२ ॥

ऐकादशिनानुपाकृत्याश्वादींश्च ॥ १२३ ॥

उपाकरोतीति शेषः ॥ १२३ ॥

होतरश्चमभिष्टुहीति प्रेष्यति ॥ १२४ ॥

प्रैषार्थं च तमेपादयमिहोतामिष्टौति यद्वक्त्रः प्रथमं जात-
मान इति ॥ १२४ ॥

युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रह्ममिति ॥ १२५ ॥

यनमभ्यं रथं युञ्जन्ति ब्रह्ममित्यनेन मन्त्रेण ॥ १२५ ॥

इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति ॥ १२६ ॥

श्रीतभ्यान्युनक्ति ॥ १२६ ॥

अश्वाः सौवर्णालङ्काराः ॥ १२७ ॥

मयन्ति ॥ १२७ ॥

रथश्च ॥ १२८ ॥

सौवर्णालङ्कारः ॥ १२८ ॥

अपो यात्वाऽवगाढेषु वाचयति यद्वात इति ॥ १२९ ॥

अपः प्रति यात्वाऽवतीर्णेष्वक्षेपेण यद्वात इत्यमुं मन्त्रं वा-
चयति ॥ १२९ ॥

आयाय विमुक्तमश्वं महिषीवावातापरिवृ-

क्ताऽऽज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापेरकायान्य-

थादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

एतत् विमुक्तमश्वं महिष्याद्याऽभ्यञ्जन्ति सर्वकायमध्याप-
रकायान्यथादेशं इति । महिषी पूर्वकायं मध्यं यायाता ऽपरकायं
परिवृक्ता । वसवस्त्वेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

अम्रुदयमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं

केसरपुच्छेष्ववयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्र-

तिमाहान्याहति ॥ १३१ ॥

ब्रह्मण्यमानानिति यथा न धत्तन्ति सौवर्णान्मणीन्केसरयोः पु-
च्छे च प्रययन्ति । भूर्भुवः महिषी भुव इति यायाता स्वरिति प-
रिवृक्ता ॥ १३१ ॥

अनुचर्यश्च तूष्णीमेकेषाम् ॥ १३२ ॥

भा०यन्ति । पक्षेयां त्विति विकल्प ॥ १३२ ॥

अभ्वाय रातिद्रुतशेषं प्रयच्छति लाजी३-

ञ्छाची३निति ॥ १३३ ॥

अनेनमन्त्रेण ॥ १३३ ॥

अप्स्ववहरणमखादति ॥ १३४ ॥

मखादत्यध्वे अप्स्ववहरण सा चेय प्रतिपत्तिः ॥ १३४ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपममितः कः स्वि-

देकाकीति ॥ १३५ ॥

यूपममितो पदन इति घञ्चनात् ॥ १३५ ॥

सूर्य इत्याचष्टे ॥ १३६ ॥

होता ॥ १३६ ॥

होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति ॥ १३७ ॥

पृच्छतीत्यनुपसर्गः ॥ १३७ ॥

द्यौरिति प्रत्याह ॥ १३८ ॥

ब्रह्मा ॥ १३८ ॥

पशुपाकरणान्तमाद्यमेषिफमभिहितमद्यामिष्टवादि इदानीं
प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निमन्थनादि करोति ॥ १३९ ॥

अग्निष्टेश्वतूपरगोमृगाक्षियुनक्ति ॥ १४० ॥

यूप ॥ १४० ॥

यथोक्तमश्वदादौ देवताः ॥ १४१ ॥

यथाश्वस्तूपरोऽध्याय उक्तास्तथैव प्रतिपद्यन्त्याः । प्राश्नाद्यश्वमे-
दमिति ॥ १४१ ॥

पर्यङ्गयानते ॥ १४२ ॥

युनक्तीति पतते ॥ १४२ ॥

पञ्चदश पञ्चदश रोहितादीन्त्सौर्यान्तानितरेषु ॥ १४३ ॥

इतरेषु यूपेषु पञ्चदशरोहितादीन् सौर्यान्ताम्बियुगति । यू-
पोऽल्लूयणक्रमेण प्रवृत्तेः ॥ १४३ ॥

कपिञ्जलादीन्पृषतान्तांस्त्रयोदश त्रयोदश
पूपान्तरेषु ॥ १४४ ॥

त्रयोदश त्रयोदशारयानांकारेष्वालभत इति वचनात् । तां-
श्चाकाशोत्पत्तिक्रमेण । अपरे तु दक्षिणत आरभ्येच्छन्ति ॥ १४४ ॥

अश्वप्रोक्षणमद्भ्यस्त्वा वायुष्टेति ॥ १४५ ॥

आधरिकं यजुस्त्वनुत्वाश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यत इति समु-
द्यधवणात् ॥ १४५ ॥

उपशृङ्गात्पाम्पेरुरग्निः पशुरिति ॥ १४६ ॥

मन्त्रज्ञयेनाश्वस्य मुखे ॥ १४६ ॥

कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति पर्यमिकृतान् ॥ १४७ ॥

देवतामुद्दिश्योद्दिश्य नियोगक्रमेणोत्सर्गः ॥ १४७ ॥

हिरण्यवासोधीवासेष्वश्वसंज्ञपनम् ॥ १४८ ॥

प्रासोधीवासः । हिरण्यमित्यश्वयोपस्पृणन्तीति वचनात् । ए-
वमपि प्रवर्तते एवावष्टायत्वात् ॥ १४८ ॥

परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति

तिस्रोऽपराः ॥ १४९ ॥

भाष्यतीक्ष्णोति ॥ १४९ ॥

वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्ब इति ॥ १५० ॥

मन्त्रसमुच्चयः ॥ १५० ॥

अश्वं त्रिस्त्रिपरियन्ति पितृवन्मध्ये गणा-

नां प्रियाणां निधीनामिति ॥ १५१ ॥

गणानाम्भवेति त्रिः प्रदक्षिणम् । प्रियाणामिति त्रिरप्रदक्षिणम् ।
निधानान्भवेति च प्रदक्षिणम् । घसो ममेति च सर्वज्ञानुपङ्ग-
योगात् ॥ १५१ ॥

प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहम-

जानीति ॥ १५२ ॥

प्रक्षालितेषु पशुषु महिषी अश्वमुपसयिसत्याहमजानीत्यनेन
मन्त्रेण । निष्ठितेषु पशुषु महिषीमश्वयोपरि पातयन्तीति व-
चनत्वात् ॥ १५२ ॥

अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोके इति ॥ १५३ ॥

अश्वमहिष्योरुपरि वासो ददाति स्वर्गे लोके इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १५३ ॥

अश्वदिश्रमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति ॥ १५४ ॥

निरायत्याश्वस्य शिश्न महिष्युपस्थ निधत्त इति वचनात् ।
महिष्युपस्थ इति वचनेन समासोपम् । कुत एतत् । पुष्ट्यश्ववणा-
त् । ननु समासलक्षणेन लुप्ता पृष्ठी । नैतदेवम् । अथुतां फलपयित्वा
लोपो व्याघर्णयितव्यः । महिष्या एव पुनः कर्तृत्वे एव दोषो न
मपत्तिः ॥ १५४ ॥

उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥ १५५ ॥

अश्वयुर्मा भूदिति यजमानप्रह्वयम् ॥ १५६ ॥

अध्वर्युमहोद्गातृहोतृक्षचारः कुमारीपत्नीभिः

संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां

द्वाभ्यां ह्ये ह्ये ऽसावित्यामन्त्र्यामन्त्र्य ॥ १५६ ॥

अश्वर्योदयः कुमारीपत्नीभिर्ययासंवदेन सम्यदन्ते यकासका-
विति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां ह्ये ह्ये ऽसाविति पूर्वतर-
मामन्त्र्यामन्त्र्य ॥ १५६ ॥

सानुचर्यः प्रत्याहुः ॥ १५७ ॥

अनुचर्य एकेषाम् ॥ १५८ ॥

अतश्च पिकत्वः ॥ १५८ ॥

महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्य

इत्याहुः ॥ १५९ ॥

उत्थापनं च पत्न्या अनुचरीकर्तव्यम् । उत्थापयन्ति महिषीं
ततस्तान् यथेतं प्रतिपरायन्तीति श्रुतेः । अथेतरे सुरमिमतीमुचम-
न्त्रतोभ्याहुविति ॥ १५९ ॥

तिस्रः पत्न्यो ऽसिपथान्कल्पयन्त्यश्वस्य

सूचीभिर्लोहराजतसीवणीभिर्मणिसंख्याभि-

र्गायत्रीविष्टुविति द्वाभ्याम् ॥ १६० ॥

महिष्याद्यातिस्रः पत्न्यो ऽसिपथान्कल्पयन्ति अश्वस्य सू-
चीभिर्मणिसंख्याभिरेकयतनैकशतेन । तान् लोहराजतसीवणी-
भिरप्यप्यन्ति । गायत्रीविष्टुविति द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्याम् ॥ १६० ॥

रजतसुवर्णसीसाभिर्वा मन्त्राम्नानात् ॥ १६१ ॥

पाण्डः पक्षव्यावृत्तौ । न लोहरज्जतसौवर्ण्यो भवन्ति राज-
तमुवर्णसीसाभ्या भवन्ति । कुत एतत् । मन्त्राग्नात् । मन्त्रे हि
रजता हरिणीः सीसा इति च दृश्यते । तेन लोहसब्दस्य ताम्र-
माश्रयिष्यत्वात् मन्त्रवर्ण्येन व्यवस्थापनं युक्तमिति सीसादिमर्थो
भवन्ति ॥ १६१ ॥

सौवर्णासिरश्वः ॥ १६२ ॥

भवति ॥ १६२ ॥

लोहाः पर्यङ्ग्याणाम् ॥ १६३ ॥

अस्यो भवन्ति ॥ १६३ ॥

आयसा इतरेषाम् ॥ १६४ ॥

इतरेषां पशूनामायसा अस्यो भवन्ति ॥ १६४ ॥

अश्वं विशास्यनुवाकेन कस्त्वा छद्यतीति ॥ १६५ ॥

विशसनमघदानफालीनम् । विशसनशब्दस्य तत्र दृष्टार्थत्वात् ।
विशासि पशुमन्य इति शपाफालीनं वा तत्रापि हि विशसनशब्दो भ-
वति । शसिहित्सार्यः । तत्रापि हि हिंसा विद्यत इति । प्रायस्याश्व
शपाफालीनमेव ॥ १६५ ॥

मेदोऽस्योद्धरन्ति वपार्ये ॥ १६६ ॥

आत्माऽदस्य वपार्ये मेदो गृह्यते । कार्योपस्यो चात्र धर्म-
प्रवृत्तिः ॥ १६६ ॥

लोहितं चास्य श्रपयन्ति ॥ १६७ ॥

अस्येत्यदस्य ॥ १६७ ॥

प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपणु होमो

हविषश्च ॥ १६८ ॥

आहवनीयस्योत्तरतः श्रपणु होमश्च । तथा हविषः ॥ १६८ ॥

प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्युं च सदसि संवदेते

चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् ॥ १६९ ॥

यपाहोमात्पूर्वं स्वाहाकृत्युत्तरफालं होताध्वर्युं सदसि संवदेते कः स्विदेकाकीति चतसृभिर्ऋग्भिः । पूर्वथदित्युक्तिप्रत्युत्तया । ऋतासु यपासु स्वाहाकृतिभिश्चारित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि प्रहोथ यदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपथ यथा धिष्यथ श्युपविशन्ति स होताध्वर्युं पृच्छन्तीति श्रुतेः । यदत्र सूत्रेणामिहितं तच्चशब्देन लक्ष्यते प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्येवमादि ॥ १६९ ॥

ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति ॥ १७० ॥

अशब्दाद्यतसृभिर्ऋग्भिरुक्तिप्रत्युत्तया ॥ १७० ॥

पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदि का स्विदासीदिति ॥ १७१ ॥

संवदेते । पूर्वापिति होताध्वर्युं ॥ १७१ ॥

उत्तरौ च कत्यस्येति ॥ १७२ ॥

अशब्दाद्यतसंवदेते । चतसृभिरेव ॥ १७२ ॥

यजमानोध्वर्युं पृच्छामि त्वेति ॥ १७३ ॥

इयं वेदिरित्यध्वर्युः ॥ १७४ ॥

प्रत्याह ॥ १७४ ॥

सर्वहुतेन महिम्ना चरति यस्ते ऽहमिति

जुहोति ॥ १७५ ॥

महिम्नेति महस्य संज्ञा ॥ १७५ ॥

अत्र वा ग्रहणम् ॥ १७६ ॥

उदितं ब्रह्मोद्यं इति महस्य अध्वर्युः हिरण्यमेव यात्रेण प्रा-

जापथं महिमानं ग्रहं गृह्णातीति श्रुतेः । ततश्चात्रैव ग्रहणम् । पूर्वं सामान्यश्रुतेरव्यवसितम् ॥ १७६ ॥

वपाभिश्चरति ॥ १७७ ॥

वपाप्रचारे करोतीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

अथ कुक्ष्यतूपररोहितादिभिर्गुणशब्दैस्त्रोदितानां पशूनां द्रव्यं प्रतिसन्देहः किं जातीयाः पशव इति । जातिशब्देन नोपलक्षणं प्रकृतौ कृतमिहापि तद्वदेव कर्तव्यमित्यत इदमुच्यते । अन्यथाच्छागा एत इति । ततश्च तच्छब्देनोपलक्षणाभित्येवं प्राप्त आह—

छागोत्तमेपाः पश्वभिधानाद्यथालिङ्गम् ॥ १७८ ॥

छागोत्तमेपा एते पशवो यथालिङ्गम् । येन येन लिङ्गेन यो यः पशुर्लिङ्गयते अवगम्यते स स प्रत्येतव्यो न सर्वे छागा इति । तेन रोहितलिङ्गेन गौर्गृहीतव्यः तूपरत्वेन छागः कुक्ष्यलिङ्गेन मेघः । कृत एतत् । पश्वभिधानात् । एते हि विशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतगुणामिधायकाः न द्रव्यमात्रगतगुणामिधायका इति । ततश्चोत्तमिधायकानां नोपलक्षणं कर्तव्यमिति । यदि रोहितादयः शब्दाः पश्वभिधानाः ततस्तैरेषोपलक्षणं युक्तं नोक्तादिभिरिति । एवं च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव इति न्यायानुग्रहो भवति । कोसौ न्याय इति चेत् । मन्त्रस्य ह्यभिहितार्थप्रकाशकरमुदितम् । अभिधानश्च रोहितादिभिरित्येवं प्राप्त उच्यते । नैतद्युक्तम् ॥ १७८ ॥

कस्मात्—

गुणवचनाच्चोदनाशब्दस्य ॥ १७९ ॥

यस्माद्गुणवचनाच्चोदनाशब्दाः न च प्रकृतौ गुणशब्देनोपलक्षणं कृतम् । नन्यदानीमेवोक्तं यथालिङ्गं पश्वभिधानां रोहितादयः शब्दाः । इदानीं गुणवचना इति विरुद्धमुच्यते । नैतद्विरुद्धं रोहितादिशब्दा हि स्वार्थमभिधाय तद्वति द्रव्याविशेषे वर्तन्ते न शुक्लशब्दादिवद्व्यपमात्रे । कृत एतत् । गोद्रव्य एव प्रयोगात् प्रत्ययाच्च । तेन गुणवचनत्वेपि सति द्रव्याभिधायकत्वमविरुद्धम् । यथा फलम-
किसोरपफणशब्द-शब्दा ययो विशेषवचना अपि सन्तो विशिष्टजातिव्य-

यद्विभद्रव्यगतं ययोमिदधत्वेव सति छागोक्षमेपशब्दैरेवोपलक्षणं यु-
क्तामिति । ननु च रोहितादिशब्दानां जात्यभिधाकत्वे मोऽव्यजशब्दैर-
प्युपलक्षणं प्राप्नोतीति पि हि तज्जात्युपलक्षणं सामर्थ्ययुक्ता इति । ततः
किम् छागोक्षमेपशब्दानामुपलक्षणं सामर्थ्यमुपनीयते । एतैरेवोपलक्षण-
मिति न न्यागतः प्राप्नोति ॥ १७९ ॥

अत्रोच्यते—

प्रकृतौ वा वचनात् ॥ १८० ॥

प्राकृतार्थप्रियामीयं पशुमालमेति चोदनायां छागशब्देनोप-
लक्षणी इष्टम् । तथा गौरद्रव्य इति चोदनायामुक्तपदेन चा-
प्यन्तरे । तथा चरकसौत्रामण्यामृपभेज सह यिक्त्वरूपता पठ्य-
ते मेपस्य तत्र च मेपशब्देनोपलक्षणं इष्टम् । तेनेह चिन्त्यते
तज्जातीयद्रव्याणि किं तैरेव शब्दैरुपलक्षणं कियतामुत शब्दान्तरै-
रिति । तैरेवेति युक्तरूपतरम् । ते ह्यव्यज द्रव्याणामुपलक्षणं कुर्या-
णा इष्टाः । इहापि च तज्जातीयाभ्येव द्रव्याण्येति । तस्मा-
त्तैरेवोपलक्षयामिति । अत आचार्येण साधुक्तं छागोक्षमेपाः पश्व-
भिधानादिति । अपि चैष क्रियमाणे घैदिकमेवोपलक्षणी भवतीतर-
था लौकिकं स्यात् । तस्माच्छागोक्षमेपशब्दैरेवोपलक्षणम् । अपि
च निगमेरेव द्रव्येषु छागोक्षमेपशब्दाः प्रयुक्ता इदमन्ते । न च
निगमकारस्य कश्चिप्रतारणयिः । अतस्तस्मरणमपि समूलत्वाद्-
विरोधाच्च प्रमायमेवेति ॥ १८० ॥

एकविंशतिप्रदानानेकेऽन्वक्चातुर्मास्यदेवताः

पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जम् ॥ १८१ ॥

चातुर्मास्यदेवतानां इत्या इत्या देवतानामिति । एकपि
इति चातुर्मास्यदेवता अनुद्रव्यैकपि इतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति
भुते ॥ १८१ ॥

ऐन्द्राग्रवैश्वदेवकायानैके ॥ १८२ ॥

क्रमेणैन्द्राग्रस्य घणा इत्या इतपसां होमः । येषमपि हि

श्रूयते । पेन्द्राग्नस्य घपायाः हुतायां तदन्वितरां जुहुयुरिति । तथा
 वैश्वदेवस्य घपायाः हुतायां, तथा कायस्य घपायाः हुतायां तद-
 न्वितरा जुहुयुरिति ॥ १८२ ॥

देवता तन्त्रेण तु ॥ १८३ ॥

अत्र सद् प्रक्षेपे याः समानदेवतास्तासां तन्त्रेणोच्चारणं
 सकृत्प्रयोगोदेव कार्यसिद्धेः ॥ १८३ ॥

व्ययसितास्वपि तन्त्रेण प्राप्त आह—

न कालभेदात् ॥ १८४ ॥

मिश्रो हि तत्र कालः देवताम्लरूपययानात् ॥ १८४ ॥

वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति

जुहोति ॥ १८५ ॥

वपान्तोमान्ते द्वितीयेन महिम्ना चरति यस्ते रात्राविति जु-
 होति । पूर्वपच्छन्देन सर्वहोमो लभ्यते ॥ १८५ ॥

शूलेऽश्वशेषश्रपणम् ॥ १८६ ॥

पतङ्गमिति शेषः । शूलस्य चापूर्वस्यात्प्रोक्षणं न
 भवति ॥ १८६ ॥

सर्पणप्रभृत्या पश्चादासदनात् कृत्वा ॥ १८७ ॥

लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठाश्वशफयोर-

यस्म्ये चरौ ॥ १८८ ॥

मदयस्य लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठेऽश्वकण्ठे अयस्म-
 ये चरौ ॥ १८८ ॥

वेतसशाखासु प्राजापत्यानाम् ॥ १८९ ॥

वेतसशाखास्यवद्यति वेतसकण्ठे प्राजापत्यानां सञ्चिनोतीति य-
 चनात् ॥ १८९ ॥

अश्वस्य वा ॥ १९० ॥

चेतसशाखास्ववद्यति नान्वेषां पशूनाम् । एवं हि धूयते प्ल-
क्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यन्ति चेतसशाखास्वभ्यस्येति । यत्तु
शाखान्तरीयं वचनं चेतसफटे प्राजापत्यान्सञ्चिगोतीति । तदनेन
विशेषे स्वाच्यते अदवोपि हि प्राजापत्य एवेति ॥ १९० ॥

स्विष्टकृद्भनस्पत्यन्तरे शूल्यः हुत्वा देवताऽ-

श्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतः

शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यः ॥ १९१ ॥

स्विष्टकृद्भनस्पत्यन्तरे शूल्यः हुत्वा, शुभे अपितं शूल्यं, तद्वपुषा,
जुहोतिस्वाङ्गाभ्योपविष्टहोमः, प्राजापत्याऽदश्च इति च प्राजापतेर्देव-
तात्वम् । देवताभ्योऽभ्याङ्गेभ्यश्च जुहोति शादप्रभृतित्वगन्तेभ्य अ-
मुष्मै स्वाहेति चतुर्गृहीतमाज्यम् । आज्यमवदानात्कृत्या प्रत्या-
वयायं देवताभ्य आहुनीर्जुहोतीति वचनात् ॥ १९१ ॥

विमुखाच्च परेभ्यः ॥ १९२ ॥

विमुखोऽधेतृप्रांसदः श्रमश्च भीमश्चेत्ययम् । उतः परं ये देवता
विशेषास्तेभ्यश्च जुहोति अग्निः हृदयेनेत्येवमादिभ्यः ॥ १९२ ॥

मानो मित इति च प्रत्युचमनुवाकाभ्याम् ॥ १९३ ॥

जुहोति ॥ १९३ ॥

अन्त्यां घावापृथिवीयाम् ॥ १९४ ॥

घावापृथिव्यामुत्तमामाहुति जुहोतीति वचनात् ॥ १९४ ॥

स्विष्टकृदन्तेऽग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लो-

हितं जुहोति यथावत्तम् ॥ १९५ ॥

यस्मिन् यस्मिन्नवत्तन्तेनैव जुहोति मा भूज्जुद्धा होम इति
यथावत्तप्रहणम् ॥ १९५ ॥

अश्वशफेन वानुयाजान्ते ॥ १९६ ॥

जुहोति ॥ १९६ ॥

अयस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते ॥ १९७ ॥

इमानुकमिति च द्विपदाः ॥ १९८ ॥

द्विपदा उत्तमा जुहोतीति वचनात् ॥ १९८ ॥

अतिरात्र उत्तमः ॥ १९९ ॥

उत्तममहरतिरात्रसंख्यं भवति । ननु आहीनत्पादतिरात्रः प्रात एव किमर्थं पुनरुच्यते । गवादीनां नाम्ना ह्यसंख्या सा भूयन्निति पुनरुच्यते ॥ १९९ ॥

सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विष्वजिन्महा-
व्रतमसोर्यामो वा ॥ २०० ॥

एते आहर्षिकेषा भवन्ति । असोर्यामो वेति ॥ २०० ॥
असोर्यामे विशेषमाह—

असोर्यामे तिरोऽह्नीषेभ्यो रात्रिपर्याय
उत्तमः ॥ २०१ ॥

तिरोऽह्नीषेभ्यो वसितेभ्य उत्तमो रात्रिपर्यायस्तुस्तोमो भवति ॥ २०१ ॥

अग्निष्ठे प्राजापत्यौ च ॥ २०२ ॥

प्राजापत्यौ उत्तमाहः संयोगेन । उत्तममहः प्रकृत्य हि ध्रुवते । चतुर्दिशति वैधैतान् गव्यानालमेतेति वचनात् । एवं चान्यत्रासो-
र्यामस्यातिरात्रिका एव ऋतुपश्यस्तद्विकाररवात् ॥ २०२ ॥

अवभृथेष्टयन्ते ऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति-

विक्रिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय
स्याहेति ॥ २०३ ॥

अश्वभृथान्ते ऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य क्षलते, क्षलति. अन्धाट',
विषिलधो दन्तुर, शुक्लोतिगौरस्तस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय
स्याहेति ॥ २०३ ॥

उत्क्रान्ते यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्त्यक्षरि-
त्वा व्रतानि ॥ २०४ ॥

अश्वभृथावुत्तीर्णं यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्ति अक्षरित्वा
व्रतानि । प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य चैतद्भवति । अक्षरित्वा व्रतानीत्युक्त-
म् । पापद्वन्द्वद्वेनेन च प्रह्लाहा उच्यते ॥ २०४ ॥

अश्वमेधपूतास्यास्ते ॥ २०५ ॥

अश्वमेधपूता इत्याववास्तेषां पूता भवन्तीत्यर्थः । अपिचाश्व-
मेधाश्वभृथे स्नानाया पूता भवन्तीति स्मृते ॥ २०५ ॥

नानावभृथानि वा ॥ २०६ ॥

भवति । प्रत्यहमश्वभृथेन चरन्तीति यच्चनान् ॥ २०६ ॥

कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः ॥ २०७ ॥

अह्नेना भवति ॥ २०७ ॥

इति एतत्—

शेषे दीक्षाव्रताभावात् ॥ २०८ ॥

कर्मशेषे दीक्षाव्रतस्याभावात् । अश्वभृथस्नानेन उन्मुक्तदीक्षो
भवतीत्यभिप्रायः ॥ २०८ ॥

सर्वं वा श्रुतेः ॥ २०९ ॥

सर्वं वा स्नानाद्यपि भवति । प्रत्यहमश्वभृथेन चरन्तीति

धुतेः । यदुक्तं स्नानेनोन्मुक्तदीक्ष इति । तत्र वचनसामर्थ्यात् स-
र्वावभृथास्त उन्मुक्तदीक्षो भवन्ति । साभ्यासो ह्यवभृथां स्वभृथकार्ये
घतेते । यथा सप्ताहं दीक्षणीयया धरतीति साभ्यासा दीक्षणीया
दीक्षणीयाकार्ये घतेते ॥ २०९ ॥

एकविंशतिरनुबन्ध्यातः ॥ २१० ॥

भवन्तीति शेषः । मध्यस्तकूपमिदमेकं मर्म प्रकृतावेव इ-
त्यत्रात् ॥ २१० ॥

उदवसानीयान्ते भार्या ददाति यथासंवादः

अनुचरीः ॥ २११ ॥

उदवसानीयायाः सखितायां चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्च-
मी चावारि च शताम्यनुचरीणां यथा समुदिते दक्षिणा ददातीति
धुतेः ॥ २११ ॥

कुमारीं पालागलीं चाध्वर्यवे ॥ २१२ ॥

कुमारीं यजमानवृद्धिता । एते अध्वर्यवे ददाति ॥ २१२ ॥

अनुचरीर्वा फलाधिकारादितरासाम् ॥ २१३ ॥

याशब्दः पञ्चम्यावृत्तौ । न भार्या दवानि अनुचरीरेव दद्यात् ।
कुत एतत् । फलाधिकारान्धार्याणां यजमानतुल्या एवेता इति । मध्य-
मकं हि यजमानस्य पत्नीनां च द्रव्यं साधारणत्याद्योत्सर्गः सदैव
भवति नाभ्यघेति । तत्कार्यं तर्हि पेदधाकर्म नेषम् । चतस्रश्च जाया
यजमानस्य चावारि च शताम्यनुचरीणां कुमारीं पञ्चमीं यथा संपादं
दर्शनां ददाति ॥ २१३ ॥

अनारभ्यत्वाच्च ॥ २१४ ॥

अपि च यथा पत्न्यो यजमानदाने उत्तमर्थाः एवं यजमानेपि
पातीनाम् । तस्मादनारभ्योऽप्यमर्थः ॥ २१४ ॥

द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः ॥ २१५ ॥

शृतेषु कर्तव्यः । आग्नेय इति न्यायसूत्रम् ॥ २१५ ॥

ब्रह्मौदनो वा ॥ २१६ ॥

द्वादशग्रहोदनान्युत्थाय - निर्वपति द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजत इति
श्रुतेः ॥ २१६ ॥

प्रत्यूतुषशूनस्त्रभते पद् पद्मसन्ताद्याग्नेया-
नैद्रान्पार्जन्यान्मारुतान्वा मैत्रावरुणानैन्द्रावै-
ष्णवानैन्द्रावार्हस्पत्यान् ॥ २१७ ॥

यमपि हि श्रूयते ॥ २१७ ॥

इत्युपाध्यायकर्कटवौ कात्यायनसूत्रविचरणे
विंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

पुरुषमेधस्त्रयोविंशतिदीक्षोऽतिष्ठाकामस्य ॥ १ ॥

पुरुषमेध इति कर्मणो नामधेयम् । स च पञ्चरात्रः स्यात् । स
धा एव पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति श्रुतेः । त्रयोविंशति-
दीक्ष । तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षा इति वचनात् । अतिष्ठाकामस्येति ।
सर्वाणि भूतान्यतीत्य तिष्ठत इत्यतिष्ठेत्युच्यते तत्कामस्य ॥ १ ॥

ब्राह्मणराजन्ययोः ॥ २ ॥

मयति न वैश्यस्य ॥ २ ॥

अग्निष्टोमावन्तरेणातिरात्र उच्यपक्षः ॥ ३ ॥

पञ्चरात्रस्याद्यन्तयोराग्निष्टोमो मध्ये ऽतिरात्रः तमग्निं उच्यते ।
संख्यामात्रविधानाच्च सर्वे एते ऽपूर्वाः । अतश्च द्वादशाहिको वि-
ध्यन्तः प्रत्येकम् ॥ ३ ॥

यूपैकादशिनी भवति ॥ ४ ॥

अत्र ॥ ४ ॥

तावन्तोऽग्नीषोमीयाः ॥ ५ ॥

एकादशाग्नीषोमीया पञ्चव उपवसथ इति श्रुतेः । ते च म-
ध्यमे यूपे नियुज्यन्ते । न ह्यत्राभ्यमेधघराप्रतियूपध्वनम् ॥ ५ ॥

पशूनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे देवसवितरिति प्र-

त्यृचं तिस्रो जुहोति ॥ ६ ॥

स वै पशूनुपाकरिष्यन्निति प्रकृत्य यथास्तिस्रः सवित्रीरा-
हुतीर्जुहोतीति ध्वन्यात् ॥ ६ ॥

ऐकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्मणादींश्च ॥ ७ ॥

चशब्दावुपाकरोति । ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति शब्दे ब्राह्म-
णादयः ॥ ७ ॥

नियोजनकालेऽष्टाचत्वारिंशत्तमाद्यानग्निष्ठे ॥ ८ ॥

नियुज्यतीति शेषः ॥ ८ ॥

इतरेष्वेकादशैकादश ॥ ९ ॥

इतरेषु एकादशैकादश नियुज्यति ॥ ९ ॥

द्वितीयोच्छ्रिते शेषान् ॥ १० ॥

अग्रे मा भूदिति द्वितीयोच्छ्रितप्रहणम् ॥ १० ॥

नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन
सहस्रशीर्षेति ॥ ११ ॥

होतृवदिति सप्तवदभिष्टवः ॥ ११ ॥

कपिञ्जलादिवदुत्सृजन्ति ब्राह्मणादीन् ॥ १२ ॥

पथेऽग्निष्ठतानुत्सृज्यन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्विष्टकृद्दनस्यत्यन्तरे पुरुषदेवताभ्यो जुहोति ॥ १३ ॥

आग्नेन ॥ १३ ॥

सपुरुषमश्वमेधवदक्षिणा ॥ १४ ॥

शङ्कः ॥ १४ ॥

सर्वस्य ब्राह्मणस्य ॥ १५ ॥

अथ यदि ब्राह्मणो यजेत सर्वदेवसं वृथादिति भुजे. ॥ १५ ॥

प्रतिदेवतं तिस्रस्तिस्रोऽनुवन्ध्याः पञ्चोत्त-

मायाम् ॥ १६ ॥

तिष्ठो मैत्रावरुण्यः तिस्रो वैश्वदेव्यः पञ्च बार्हस्पत्यः ॥ १६ ॥

तैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्था-

याक्त्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोर-

ण्यं गत्वा न प्रत्येयात् ॥ १७ ॥

तैधातव्यन्तं आत्मन्नग्नी समारोह्य भद्रयः सम्भृत इत्यनु-
वाकेन सूर्यमुपस्थायारयामियात् अपुनर्युहाय । ततश्चाधमाग्न-
रप्रातिरिवमिति । यच्च स्मृतिपूज्यते प्रजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्वमेध-
सदक्षिणाय । आत्मन्नग्नी(१) समारोप्य प्राक्षणः प्रयजेद्वृद्धादिति। स
चायं पुरुषमेधात्वा सर्वमेधदक्षिणा प्रजापत्येष्टिस्तां निरूप्य पा-
रिवर्ग्यं प्राक्षणस्य । एवं च यायज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुति
रनया धूम्या चिकल्पते । अथ स्मार्सेष्टिः प्रजापत्या स्वात्तदानीं स्मृत्वा
श्रुतिर्वाधिता स्यात् । न चैतद्विध्यते । पुरुषमेध कथं प्राजापत्येष्टिरिति
चेद सन्ति ह्यत्र प्राजापत्याः पञ्चवस्तदुपलक्षिता प्रजापत्येष्टयुक्ताः ॥ १७ ॥

ग्रामे वा त्रिवत्सन्नरण्योः ॥ १८ ॥

अथ ग्रामे विपत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारायणेनैधा-
दित्यनुपस्थाय गृहेषु प्रत्यवतस्येदिति ॥ १८ ॥

सर्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १९ ॥

सर्वमेध इति कर्मनामधेयम् । विध्यर्थेयादमन्त्रत्वात्सम्भवात् ।
॥ सर्वकामस्य भवति ॥ १९ ॥

दशरात्रः ॥ २० ॥

उपक्रमाभात्सिद्धेर्वरात्रग्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियते च । त-
त्किमर्थम् । अग्निष्टुत्राय उच्यया इति पश्यति । तत्रेन्द्रस्तुदादिभ्यो-
धिका उच्यया मा भूवन्निति इन्द्रस्तुदादय एवोच्ययाः ॥ २० ॥

१ आत्मन्नग्नीति तु मनुस्मृतौ पाठः ।

अग्निरुत्तमः ॥ २१ ॥

एकशतविधोऽग्निरस्य ॥ २१ ॥

अग्निष्टुत्रय उक्थ्या इन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदे-
वस्तुद्वतं वाजपेयोऽसौर्यामः सर्वमस्मिन्नाल-
भते ॥ २२ ॥

अस्मिन्सौर्यामे सर्वमालङ्घ्यते । तस्मिन्सर्वमेधानालभत
इति ध्रुते । अथकथार्यो पदेष्ट इति चेत् । न हि भिरवग्रहः सूर्याल-
म्भः शक्यतं कर्तुम् । एवं चेद्येषामेवोपलम्भो दृष्टत्वेन सर्वतां उच्यते ।
ते च पुरयोऽभ्यो गौरविरज इति । अवि चाम्ने सर्वशब्दो दृश्यते ।
पुरयोऽभ्यो गौरविरज इति प्रकृत्य एतावन्तो वै सर्वे पशवस्त-
स्मात्सर्वशब्देन पञ्चपञ्चालम्भ उच्यते । अतिरात्रविकारयाश्चासौर्या-
मे तास्तोमायनदेयताभ्य आलङ्घ्यन्त एकैकस्य देयतायै पञ्च पञ्च
पञ्च आलङ्घ्यन्ते त्रिमागामाणां । लिङ्गाच्च अत्रपाकानां त्वचो जु-
होतीति यदि पञ्चैने पञ्च एते स्युस्ततोवपाकानां त्वचो जुहोतीति द-
बुवचनमुपपन्नम् । तस्मात्प्रतिदेयत पञ्च पञ्च पञ्चवः । सर्वे चैते
यूपे तिष्ठन्त्यन्त । त्तोमायनं ह्येतदिति सर्वत्र चात्र त्तोमायगद् । न
ह्येतादृशिनी विद्वता सम्भवति । न चैन्द्राग्रः क्वचिद्व्यपक्षवि-
धानाद् ॥ २२ ॥

अवपाकानां त्वचो जुहोति ॥ २३ ॥

पुरवाभ्यावपाका ॥ २३ ॥

असौर्याम एषा यमपय विशेषः—

ओषधिवनस्पतीनां संव्रथम् ॥ २४ ॥

प्रतिरतीति शेषः । संव्रथः कूट उच्यते ॥ २४ ॥

अन्नमन्नं जुहोति वपान्ते ॥ २५ ॥

तृतीयसत्रने च हुतेषु हविःषु ॥ २६ ॥

अयं च सर्वोऽर्धैर्द्विहोमः पूर्वतरमोपधिवनस्पतिसंयध्यं
प्रकीर्यं कर्तव्यः । एवमपि हि श्रूयते । संप्रसन्नमोपधिवनस्पतीनां प्र-
कीरन्ति शुष्काणां चाद्रोणां चाक्षसन्नं जुहोति ॥ २६ ॥

आश्वमेधिकं मध्यमं व्रतस्थाने ॥ २७ ॥

मध्यमपदं विकल्परूपतयोज्यते । यतस्थाने आश्वमेधिकं म-
ध्यममहर्मेयति ॥ २७ ॥

पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य ॥ २८ ॥

मध्यममहर्मेयति । अथ आश्वमेधिकायै धूपानामेकपितृति-
र्मेयति । तस्मात्पुनरेव तु यद्व्यामहं विरोधस्तस्मात्साक्षिणे भवति ।
प्रमायां श्वविरोधान्नयत्येव वाजपेयिकपक्षे सप्तद्वयारस्मिता ॥ २८ ॥

त्रिणवत्तयस्त्रिंश उक्थ्यौ ॥ २९ ॥

त्रिणवत्तयस्त्रिंशो कर्तु उक्थ्यसंख्यौ भवतः । तौ च पूर्वस्तोम-
स्यन्विधौ । तत्र द्वादशात् ॥ २९ ॥

अतिरात्रो विश्वजित् ॥ ३० ॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठोतिरात्रो द्वापमहर्मेयतीति श्रुतेः ॥ ३० ॥

पुरुषमेधवदक्षिणा सभूमि ॥ ३१ ॥

सर्वमेध उक्तः पितृमेध इदानीमभिधीयते—

पितृमेधः संवत्सराऽस्मृतौ ॥ ३२ ॥

पितृमेध इति कर्मणो नामधेयम् । अथ संवत्सराऽस्मृतौ म-
यति । यदा न स्मर्यन्ते संवत्सराः मृतस्य । यत्र समा नात्र ध-
नं हनरेपुपिति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

अयुग्मेपु वा ॥ ३३ ॥

अयुग्मेपु संवत्सरेषु कुर्यादिति श्रुतेः । अतश्च विकल्पो-
यम् ॥ ३३ ॥

एकनक्षत्रे ॥ ३४ ॥

एकनक्षत्रं हि पितृणामिति । एकनक्षत्रं च यत्रैका तारका
चिन्नास्त्रातिरेवतीत्यादि यथा ॥ ३४ ॥

अमावास्यायाम् ॥ ३५ ॥

वेति सामर्थ्यादहद्व्यस्य । समुच्चयः कस्मान्न भवति एक-
नक्षत्रेऽमावास्यायां चानेतदेवम् । अमावास्यायामेकनक्षत्रसंस्तवश्रव-
णात् । अमावास्या या एकनक्षत्रमिति । तच्च समुच्चये न
घटते ॥ ३५ ॥

निदाघशरन्माघेषु ॥ ३६ ॥

निदाघो घ्रीष्मः । शरच्छरदेव । माघोपि माघ एव । एवं हि
श्रूयते । निदाघे ॥ निनोद्यं घ्रीयाता इति शयदि कुर्यात्तथा वै शर-
त्त्वधा वै पितृणामर्घं माघे मागंध भूदिति च ॥ ३६ ॥

यावन्तो ध्रुविष्यन्तः स्युस्तावतः कुम्भा-
नादाय छत्राणि चापरिमितानि ॥ ३७ ॥

ध्रुविष्यन्तः पुत्रपौत्राः । वक्ष्यति क्षमात्मा ध्रुवतस्त्रिभिः प-
रिक्लामन्ति ॥ ३७ ॥

शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्य कुम्भेन तत्त्वे
कृत्वाहतपक्षेण परितत्यायसेषु बाधमानेषु
वीणायां वोद्धतायाममात्या स्त्रिभिः परिक्रा-
मन्त्युत्तरीयैरुपवाजनैर्वोपवाजयन्तः ॥ ३८ ॥

कुम्भेन शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्याहतस्य घातस्तः पक्षेण
परितत्य आयसेषु घादित्रेषु बाधमानेषु उद्धतायां वीणायां च
बाधमानायां अमात्या उत्तरीयैः उपवाजनैर्वोपवाजयन्तः त्रिभिः
परिक्लामन्ति ॥ ३८ ॥

स्त्रियो वा ॥ ३९ ॥

परिक्रामन्ति । वेति विकल्पः ॥ ३९ ॥

पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु च ॥ ४० ॥

अथवापरिक्रामन्ति ॥ ४० ॥

विफल्फालमहरेतत् ॥ ४१ ॥

फलकृद्दौ । बहुश्रमेतद्दहर्भवेति ॥ ४१ ॥

नृत्तगीतवादित्रवच्च ॥ ४२ ॥

भवति ॥ ४२ ॥

अन्नमस्मा उपसंहरन्त्येके ॥ ४३ ॥

अस्मा अस्मिन्कुम्भाय एके श्रोत्रहारं कुर्वन्ति ॥ ४३ ॥

उपव्युपसृ सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥ ४४ ॥

उपसि विगच्छन्त्यां सह शरीरेण दक्षिणा गच्छन्ति ॥ ४४ ॥

यथाकुर्वतो ऽभ्युदियात्सूर्यः ॥ ४५ ॥

तथा यत्न भाष्येय ॥ ४५ ॥

कक्षेऽवतापिनि ॥ ४६ ॥

शमदानं कर्तव्यम् । कक्षो गहनप्रदेशः । अथवापि यस्मिन्नु-
परि स्थितः सूर्यस्तपति न पाश्चस्यः ॥ ४६ ॥

ऊपर उदक्प्रवणे समे वा ॥ ४७ ॥

दक्षिणाप्रवण एके ॥ ४८ ॥

अदर्शनाद्ग्रामात् ॥ ४९ ॥

आरात्पथः ॥ ५० ॥

पृष्ठात्पथ इति ॥ ५० ॥

न्यग्रोधाश्रयतित्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीदक-
पापनामभ्यश्च ॥ ५१ ॥

दूरात्करोति ॥ ५१ ॥

चितित्रच्च ॥ ५२ ॥

देशो भवति । तद्गुणयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

शंवति कंवति वा ॥ ५३ ॥

शामिति सुखनीयः प्रदेशः । कमिति रमणीयः । तत्र करोति ।
याद्यब्दो चिकित्सायः ॥ ५३ ॥

चित्रं पश्चात् ॥ ५४ ॥

चित्रमनेकप्रकारं वर्णं यस्य प्रदेशस्य सोऽङ्गीकर्तव्यः ॥ ५४ ॥

तदभाव उदकम् ॥ ५५ ॥

उत्तरतो वा ॥ ५६ ॥

भपति ॥ ५६ ॥

कर्पूत्रीरिणवति ॥ ५७ ॥

कर्पूशाब्देन कुहसार उच्यते । धीरिणानि वृणानि । तद्वति
प्रदेशे करोति ॥ ५७ ॥

ग्रामतस्तेजनीमुच्छ्रित्य न न्यस्येदगृहेषू-

च्छ्रयेत् ॥ ५८ ॥

ताग्रन्यस्येदधुत्वा येनामूर्ध्यं वा गृहेषूच्छ्रयेदिति श्रुतेः ॥ ५८ ॥

दिक्क्षक्तिपुरुषमात्रं मिमीते ॥ ५९ ॥

तद्ग्रामानं दिक्क्षक्तिपुरुषमात्रं मेयम् ॥ ५९ ॥

उत्तरतः पृथु पश्चाच्च ॥ ६० ॥

कर्तव्यम् ॥ ६० ॥

विहृत्य स्रक्तिषु शङ्कूनाहन्ति ॥ ६१ ॥

विहृत्य मित्वा कोणेषु शङ्कूनाहन्ति ॥ ६१ ॥

पालाशं पुरस्ताच्छामीलवारणदेहशङ्कु-
नन्यासु ॥ ६२ ॥

स्रक्तिषु अप्रदक्षिणम् ॥ ६२ ॥

देहशङ्कुर्वृत्रशङ्कुः ॥ ६३ ॥

वृत्र पाषाण- । पृत्रशङ्कुर्दक्षिणत इति ध्रुते ॥ ६३ ॥

अपसलविस्मृष्टया रज्जा परित्यापेतो य-
न्त्विति पलाशशाखया व्युद्दहति ॥ ६४ ॥

अपसलविस्मृष्टा अप्रदक्षिणवलिता । तया परित्यक्त्या अपेतो य-
न्त्वित्यनेन मन्त्रेण पलाशशाखया व्युद्दहति मितप्रवेशम् ॥ ६४ ॥

दक्षिणा शाखां निरस्य परिश्रद्धिः परिश्रय-
ति पूर्ववदपरिमिताभिः ॥ ६५ ॥

गार्हपत्य(चिति)परिश्रद्धपेक्षया ब्रह्मपणिमितत्वम् । एष हि
धूयते । यजुषा ता परिश्रयन्ति तूष्णीमिमा इति । यजुषा च परि-
श्रयणं गार्हपत्यपरिश्रिताम् ॥ ६५ ॥

औदुम्बरसीर उत्तरतो वा पङ्गवे युज्यमाने
युक्तेति सम्प्रेष्य सविता त इति जपति ॥ ६६ ॥
सम्प्रेषणजपौ याजमानौ ॥ ६६ ॥

अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृपति वायुः पुंना-
त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६७ ॥

उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाम् ॥ ६८ ॥

अग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेति च्चात्र कृपाभीत्यध्याहारः सा-
पाह्वरात् ॥ ६८ ॥

अपरिमिता मध्ये तूष्णीम् ॥ ६९ ॥

सीताः कृपति ॥ ६९ ॥

अनङ्गुहो विमुष्य विमुष्यन्तामिति दक्षिणा
सीरं निरस्याश्वत्थेव इति सर्वोपधं वपति ॥ ७० ॥

सवितात इति शरीराणि निवपति मध्ये ॥ ७१ ॥

सविता त इत्यनेन मन्त्रेण कृष्टमध्ये शरीराणि निवपति ॥ ७१ ॥

तूष्णीमन्यः कुम्भमाक्षणीति दक्षिणाऽनवानं
सृत्वा ॥ ७२ ॥

अन्योऽप्ययुग्यतिरिक्तः तूष्णीमनवानं दक्षिणा गत्वा कुम्भमा-
क्षणीति क्षिपतीत्यर्थः । भिनत्तीत्यपरे ॥ ७२ ॥

प्रत्यागते परं मृत्यविति जपति ॥ ७३ ॥

प्रत्यागते क्षेप्तारि परं मृत्यविति जपति ॥ ७३ ॥

शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्त्वेष्टकां निद-
धाति मध्ये तूष्णीम् ॥ ७४ ॥

अथैनं यथाङ्गं कल्पयतीति श्रुतः । तूष्णीमिति लौकिकया-
वप्रतिषेधः ॥ ७४ ॥

प्रतिदिशमन्तेषु पराचीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो ऽलक्ष-

णाः पादमात्रीः ॥ ७५ ॥

परार्च्यरिति नाश्यात्मम् ॥ ७५ ॥

प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परिकृष्य वा सर्वतो

ऽपुरस्तात् ॥ ७६ ॥

पुरीषे प्रक्षिपति दमशाने ॥ ७६ ॥

शर्करा अनमिचितः ॥ ७७ ॥

शर्करा दृष्टका भवन्ति ॥ ७७ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणमास्थं ब्राह्मणस्य ॥ ७८ ॥

दमशाने भवति । ततश्च परिधितस्तायप्रमाणा भवन्ति ॥ ७८ ॥

उरः क्षतियस्य ॥ ७९ ॥

प्रमाणम् ॥ ७९ ॥

ऊर्ध्वबाहु वा ॥ ८० ॥

क्षति विकल्पः ॥ ८० ॥

उरु वैश्यस्य ॥ ८१ ॥

उपस्थः स्त्रियाः ॥ ८२ ॥

जानु शूद्रस्य ॥ ८३ ॥

प्रमाणम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषां वाऽधोजानु ॥ ८४ ॥

प्रमाणम् । वाच्यो विकल्पार्थः ॥ ८४ ॥

अत्रकाभिः कुशैश्च प्रच्छाद्य ॥ ८५ ॥

परिकृष्टं चेद्यवान्वपेत् ॥ ८६ ॥

यदि परिकृष्टात्पुरीषं ततश्च तत्र यद्यार्ता वापः श्रुति
क्रमेण ॥ ८६ ॥

दक्षिणतः कुटिले कर्पू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां

पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीरुदकस्य ॥ ८७ ॥

कर्पून्पूरयन्ति ॥ ८७ ॥

तीर्त्नीनावपत्यश्मनः ॥ ८८ ॥

अमात्याः कर्पूषु ॥ ८८ ॥

अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति ॥ ८९ ॥

अनेन मन्त्रेण कर्पूषु ॥ ८९ ॥

अपाघमित्यपामार्गैरपमृजते ॥ ९० ॥

अपाघमित्यनेन मन्त्रेण अपामार्गैरपमानममात्या अप-
मृजन्ति ॥ ९० ॥

सुमित्रिया न इति स्नात्वा ऽहृतवाससोऽन-

दुत्पुच्छमन्वारभ्यानद्वाहमित्युदयमित्याग-

च्छन्ति ॥ ९१ ॥

सुमित्रिया न इति स्नात्वा अहतानि वासांसि परिधाय अन-
द्व्यादमित्यनेन मन्त्रेणानदुत्पुच्छमन्वारभ्य उदयमित्यागच्छन्ति ॥ ९१ ॥

ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं

जीवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९२ ॥

मर्यादाया एव ओष्टमाहृत्येति यचनात् ॥ ९२ ॥

अक्षनाभ्यक्षने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वार-
णान्परिधीन्परिधाय वारणेन सूत्रेणैकामाहु-
तिं जुहोत्यग्न आयुःप्यायुष्मानग्न इति ॥ ९३ ॥

अक्षनाभ्यक्षणे २३-वक्षने च वाद्योः कृत्वौपासनं परिस्तीर्य
वारणान्परिधीन्परिधाय परिधायतापदेशाच्चत्वारः परिधायः । वा-
रणेन सूत्रेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न आयुःप्यायुष्मानग्न इति द्वाभ्यामु-
भ्याम् । औपासनञ्चाग्न कर्तुं सम्यग्धी न प्रेतसम्यग्धी । तेन
एतौ विहितकर्मानुष्ठानसाधनभावापादित इति । तत्परिधीनां च सं-
स्कारो न भवत्येवापूर्वत्वात् ॥ ९३ ॥

अथैषां परिदां वदति परीमे गामनेपतेति ॥ ९४ ॥

अथयद्वो मङ्गलार्थः । पित्र्यं कर्मनिवृत्तमिति । आनन्तर्यार्थ-
मेत्यपरे । तत्तद्व्यागन्तरमर्थलक्षणमपि न कर्तव्यम् । परिदां वाद-
॥ यज्ञमानविषयोऽमालविषयश्च । तेनैषामित्युक्तम् ॥ ९४ ॥

अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादामिति ॥ ९५ ॥

अनेन मन्त्रेण । औपासनञ्च यस्मिन्नाहुतिर्हुता स एव गृही-
तश्चो न प्रेतोपासनः तस्यैकदेशं निरस्यति । स एव द्वाभ्यान्तर्थास-
म्यप्यते । सदैकदेशं निरस्यति । तथा च मन्त्रवर्णः । इहैवायमित्यसौ
जातयेदा दंष्ट्रेभ्यो हव्यं बहव प्रजान्निमिति । जपमन्त्र एतद्भिधीयते ।
एकदेशो निरस्तः । एकदेश इतरशब्दो धर्तत इति ॥ ९५ ॥

इहैवायमिति जपति ॥ ९६ ॥

भूयसीवेच्छन् ॥ ९७ ॥

भूयसीश्च इच्छन् ॥ ९७ ॥

इत्युपाध्यायककीर्तिरचिते कात्यायनसूत्रपाध्ये
एकविंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथैकाहाः ॥ १ ॥

उक्तान्याधानादीन्यव्युत्पेदविहितानि पितृमेधान्तानि कर्मा-
णीवानी छान्दोग्यवेदविहितान्येकाहादीनि सत्त्राणि व्याचिरयासुरा-
चार्य इदमाह अथैकाहा इति । तत्रापमथशब्दोऽधिकारान्तग्रह-
त्यर्थः । वेदान्तरविहितानि कर्माणि व्याख्यातुमधिक्रियन्ते । अधि-
कारान्तग्रहणेः किं प्रयोजनमिति चेत् । इह ब्रह्मोदकपरिप्राप्ताद्भू-
दार्यव्यतिरेकेणोद्गातुः कर्तृत्वं यथा स्यादिति । कुत एतदिति चेत् ।
उद्गातृवेदसमधीतत्वात्समाख्ययोद्गातुरेव कर्तृत्वमिति । तनु च सर्वं
एवैते उद्भिदाद्य उद्गातृवेदसमधीताः । सत्यमेवं प्रधानेषु न समाख्य-
या कर्तृत्वम् । उद्भिदा यजेत पशुकाम इति सर्वं प्रत्युपवेशात् ।
ऋगेषु स्वपूर्वेषु समाख्यया कर्तृत्वमिष्यते । यानि पुनर्ब्रह्मोदकपरि-
प्रापितान्यपि गृहीतकर्तृकाण्येवेति । एकाहा व्याख्यास्यन्त इति
सूत्रपेयः । एकाहैर्ब्रह्मोपलक्षणमहीनसत्त्राणामपि ॥ १ ॥

अवचनेऽग्निष्टोमः ॥ २ ॥

संस्थान्तरस्यावचनेऽग्निष्टोमो भवति । न्यायसूत्रमेतत् । प्रा-
थम्यादपितोधाग्निस्तत्वाग्निष्टोम एव भवति ॥ २ ॥

भूर्धेनुदक्षिणः ॥ ३ ॥

भूर्गामैकाहस्त धेनुदक्षिणो भवति । दक्षिणासंयोगेन धेनुवि-
धानारसकालस्य दक्षिण्यस्य निर्वर्तिका धेनुः । अत्र च दक्षिणामि-
मन्त्रणे मन्त्रो विपरिणम्यते ॥ ३ ॥

उपोतिः ॥ ४ ॥

उपोतिर्गामैकाह एव तत्र कश्चिद्विशेषः ॥ ४ ॥

गो आयुषी उक्थ्यौ ॥ ५ ॥

एको योः अपर आयुः । तावुक्थ्यसंख्यौ मघतः ॥ ५ ॥

अभिजिद्विश्वजितौ ॥ ६ ॥

अपरायेकाहौ ॥ ६ ॥

सहस्रमभिजितो दक्षिणा ॥ ७ ॥

ततश्च यत्सहस्रसंख्यासंयोगेन भूयते तदत्र भवति । यथा-
भ्यदाक्ष्यग्रहणं तिस्रोऽनूयन्ध्यास्त्रैधातवीति ॥ ७ ॥

शताश्वं वा सहस्रम् ॥ ८ ॥

शतमश्वानां यस्मिन्सहस्रे तच्छताश्वं सहस्रम् । तद्वामि-
जिह्वक्षिणेति विह्वलः ॥ ८ ॥

सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः ॥ ९ ॥

सहस्रसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विह्वलः । सर्ववेदसपक्षे ह-
वमुच्यते ॥ ९ ॥

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगावि-

शेषात्सर्वेषाम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति । कुल एतस्म-
र्धमनुग्राह्यां हि भूम्या योगो ऽविशिष्टः । धारणं च दक्षमणद्वारेण
शूद्रस्य च शुभ्रपोषणततेति ॥ १० ॥

शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ॥ ११ ॥

यावदः पक्षम्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । दृश्यते हि
शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे स पुरुषं प्राचीदिग्योतुरिति । च विरोधो
गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव । अनेन च न्यायेन भू-
मेरप्येकदेशदाने नैव विरोधः । कश्चिच्च दृश्यते सभूमि सपु-
र्यमिति ॥ ११ ॥

द्रव्याभावाच्चदन्तः ॥ १२ ॥

वक्षिणादानान्तो विश्वजिह्ववनि । कुत पतत् । द्रव्याभावात् ।
सर्वस्वदाने सति द्रव्यमेव नास्तीति तदन्तं विश्वजित् ॥ १२ ॥

समाप्तिर्वा चोदितावभृथश्रुतेः ॥ १३ ॥

घाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । समाप्येत वा विद्वजित् । चोदितो ह्यसौ
विद्वजिता यजेतेत्यपवर्गपर्यन्त आख्यातार्थः । अयि चावभृथश्रुति-
भवति । अवभृथावुदेत्य वत्सर्चाय परिदधातीति वत्सर्चावपरिधा-
विधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति ॥ १३ ॥

दीक्षासु चापदेशात् ॥ १४ ॥

दीक्षासु च कर्त्तव्यमितिर्लक्ष्यं द्रव्यमपदिष्टम् । अतस्तद्वयति-
रित्तं सर्वस्यमिति ॥ १४ ॥

न समत्वात् ॥ १५ ॥

नैतद्वेधं युक्तं विश्वजित्समाप्येनेति । समं ह्येकमुभयं विश्व-
जिता यजेतेति । समाप्तिश्चोदिता सर्वस्यैव ददानीति च सर्वस्य-
दानम् । अतो विरोधादिकल्प एव युक्तकल्पः । एवं स्थित आधी-
तेन व्याख्यायते । सममेतदिति चेत् । नैतत्समम् । विश्वजिता यजे-
तेति पूर्वचोदना प्रधानचोदना च । सर्वस्य ददातीति गुणचोदना प-
श्चात्कालवाचिनी च । तेन विरोधे सति भयमेवाप्यो गृह्यतु न्या-
य्य इति । विकल्पश्च तुल्यारथे भवति न चेद् तुल्यत्वमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

विश्वजिति सहस्रसर्ववेदसयोर्यिकल्प उक्तः । तत्र सन्देहः
किं प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवत्युनोर्ध्वं सहस्रादिति । किं ताव
त्प्राप्तम् । सुवर्णेषोपक्रमः—

परिमाणे सर्वमविशेषात् ॥ १६ ॥

सर्वस्यपरिमाणे गृह्ये यस्य यावत्स्य तामस्य गृह्याने । सर्व
वेदः सर्ववेदसमिति । तेन प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति ॥ १६ ॥

एष प्राप्त आह—

अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात् ॥ १७ ॥

अधिकं वा सहस्रात्सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । प्रकृत्य हि सर्ववेद-
सं सहस्रेणानुग्रहं दर्शयति । बोधति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं त-
स्मात्सहस्रं देयमिति । एतच्च सहस्रादधिकं उपपद्यते नेतरया ॥१७॥

एवं तावदत्र सहस्राधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम् अग्यत्वापि प्र-
तिवर्त्तपच्छेदाद्वा सहस्राधिकं प्राप्तं आह—

नानित्यत्वात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम् सहस्रादधिकं सर्ववेदसमिति । न हि नित्ये कस्मिं-
श्चित्परिमाणयिशेषे सर्ववेदसशब्दः प्रसिद्धः । यद्वा यस्य वेदः सर्वं त-
त्सर्वस्यमिति ॥ १८ ॥

कर्मशब्दाच्च ॥ १९ ॥

अस्तिचापं लोकं व्यापारशब्दः सर्वमनेन दत्तमिति । तस्मा-
त्प्रागपि सहस्रात्सर्वस्यमिति । विभ्यजति तु लिङ्गेन व्ययस्या ॥१९॥

अथभृथादुदेत्य रोहिण्यौ वत्सछव्यौ सक-

र्णपुच्छाव्रजते परिदधाते ॥ २० ॥

अथभृथादुत्थाय रोहिण्यौ वत्सच्छव्यौ सकर्णपुच्छापच्छिन्ने
परिदधाते ॥ २० ॥

द्वादशरात्रं परिवसत्युखावर्द्धमि विभ्रत् ॥ २१ ॥

उखा घदिति घेणवीम् ॥ २१ ॥

औदुम्बरी वा ॥ २१ ॥

उष्णीषं च ॥ २३ ॥

तिस्रस्तिस्रः ॥ २४ ॥

द्वादशरात्रस्य विभागः ॥ २४ ॥

औदुम्बरे मूलफलमक्षः ॥ २५ ॥

औदुम्बरयहुले देशे मूलफलमक्षस्तिष्ठो रात्रीर्वसति ॥ २५ ॥

निषादे ॥ २६ ॥

निषादानां मध्ये अपरास्तिष्ठो घसति ॥ २६ ॥

जने ॥ २७ ॥

तिष्ठो रात्रीर्वसति ॥ २७ ॥

समाने जने ॥ २८ ॥

अपरास्तिष्ठ ॥ २८ ॥

अप्रसिद्धत्वात्स्वयमेवाह—

वैभ्यो जनो राजन्यः समानजनः श्रुतेः ॥ २९ ॥

ग्राम्यभोजनं निषादानां मृन्मयापानं च ॥ ३० ॥

निषादनामस्यैव नियम ॥ ३० ॥

संवत्सरं न याचेत् ॥ ३१ ॥

किं चिदपि ॥ ३१ ॥

दीयमानं न प्रत्याचक्षीत ॥ ३२ ॥

सत्परस्परमेव ॥ ३२ ॥

यमाभ्यां वा यजेत पूर्वापराभ्याम् ॥ ३३ ॥

यमाभ्यां वा अग्निजिह्विभ्वजिह्व्यां यजने । तत्र पूर्वे कृत्वा अ-
र. श्रियते । पौर्वापर्ये हि यमशब्दो लोके दृष्ट ॥ ३३ ॥

एव प्राप्त आह—

युगपद्वा ॥ ३४ ॥

पाशब्दं पक्षन्याश्रितौ । न पौर्वापर्येण किं तर्हि युगपदेव न हि
कर्मणोः पौर्वापर्ये यमशब्दो यत्तते । तस्मात्सदैव क्रिया । यत्तु लोक

पौर्वापर्येयि यमशब्दो दृश्यते । तत्रान्यथोपपद्यत इति यमस्यापक्षे क-
र्मानिरूप्यते ॥ ३४ ॥

दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥ ३५ ॥

भवति ॥ ३५ ॥

तत्र च—

दक्षिणमभिजितः ॥ ३६ ॥

भवति ॥ ३६ ॥

पत्नीशालमुत्तरे ॥ ३७ ॥

देवयजने भवति ॥ ३७ ॥

नानर्त्विजः ॥ ३८ ॥

नाना पृथक्पृथक्पृथक् भवन्ति देशमेवात् ॥ ३८ ॥

त एव वा प्रभूत्वात् ॥ ३९ ॥

॥ एष वा ऋत्विजो भवन्ति न पृथक्त्वेन । प्रभवन्ति हि ते
उभयोरपि देवयजनयोः । दक्षिणेऽध्ययुंताध्वयं करोति । विरोधादु-
त्तरं प्रतिप्रस्थाता । उक्तमाचार्येण यत्तद्विरोधाऽयामग्य इति । एह
च युगपत्प्रवृत्तौ षोडशसंख्यैव ऋत्विग्विषया भवति । क्रतुद्वयमि-
ति ह्यस्यैतत्तथा प्रज्ञा म्रियते तथोद्गात्रादयः । तस्मात्तेरेव क्रतुद्वयमपि
निर्बोद्धव्यमिति ॥ ३९ ॥

बहिर्वेदिकानि समानानि ॥ ४० ॥

बहिर्वेदिकानि शान्मद्भानि दीक्षणीयादीनि तानि समानानि
भवन्ति । भगृह्यमाणविशेषत्वात् ॥ ४० ॥

नानेतराणि ॥ ४१ ॥

यानि पुनरान्तर्वेदिकानि तानि पृथग्भवन्ति । यथाग्नीषोमी-
यादीनि गृह्यते एव हि विशेषस्तत्र ॥ ४१ ॥

कर्मसन्निपाते पूर्वं पूर्वमभिजितः ॥ ४२ ॥

कर्मभवति । यथा सयजमाना घिष्ण्यानुपतिष्ठन्त इति ॥ ४२ ॥

पृथक्सहस्रे दक्षिणा ॥ ४३ ॥

दक्षिणेपि देशयजने स्रद्धस्त्रमुत्तरेपीति । सहस्रयुक्तं चोमयो-
भवति । वैधातयो ऽप्यहिवेदिकीति तन्मेय ॥ ४३ ॥

सर्वजितस्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहा-

भिषवस्तिष्ठ उपसदः षड्वा ॥ ४४ ॥

सर्वजित्यामैकाहः स समहाव्रतो भवति । संवत्सरं दीक्षा
भवन्ति । सप्तसराद्दूर्ध्वं सप्ताहेऽतीते सुत्या भवति । तत्र च तिस्र
उपसदो भवन्ति चतस्रो दीक्षाः । षड्वा उपसदो भवन्ति ॥ ४४ ॥

एका दीक्षा ४५ ॥

अग्निवद्धा दीक्षाः ॥ ४६ ॥

भवन्ति । उपसदां ॥ विकल्पः स्थित एव ॥ ४६ ॥

शताश्वरथमध्वर्यवे ददात्यग्नौ चीयमाने ॥ ४७ ॥

शतं श्वामश्वरथं चैकमग्नौ चीयमाने अध्वर्यवे ददाति । तच्च
प्राग्निष्यत्यच्ययनात् । दीयमान इति अवगात् । तत्र चादधादुते-
रपकर्षः क्रियते ॥ ४७ ॥

उदगात्रे व्रतकाले ॥ ४८ ॥

शताश्वरथं ददाति ॥ ४८ ॥

होत्रे शस्त्रकाले ॥ ४९ ॥

प्रतसमनस्तर् यच्छस्त्रं तत्काले होत्रे ददाति ॥ ४९ ॥

ततो व्रक्षणे ॥ ५० ॥

तत्समनन्तरमेव च ग्रहणे ददाति । यताश्चरपमित्य-
नुवर्तते ॥ ५० ॥

दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रम् ॥ ५१ ॥

ददाति । ग्रहणेभ्य एव मा भूदिति सर्वग्रहणम् ॥ ५१ ॥

साहस्राश्चत्वारः सहस्रदक्षिणाः ॥ ५२ ॥

साहस्रा इति चतुर्णामपि सामान्यसंज्ञा । सहस्रदक्षिणास्तै
भवन्ति ॥ ५२ ॥

तेषां च—

तृतीय उक्थ्यः ॥ ५३ ॥

संज्ञो भवति । ग्राहणे हि सर्वज्योतिस्तृतीय उक्थ्यसंज्ञः
पट्यते ॥ ५३ ॥

संज्ञापिशेषमाह—

ज्योतिर्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिस्त्रिरात्रसम्मितः ॥ ५४ ॥

इति ॥ ५४ ॥

षट्सायन्काः ॥ ५५ ॥

सायन्कसंज्ञकाः षट्कतवो भवन्ति ॥ ५५ ॥

स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः ॥ ५६ ॥

सायन्कावयः ऋतुर्भवति ॥ ५६ ॥

रुक्मललाटोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ५७ ॥

अश्वभावेगौः ॥ ५८ ॥

दक्षिणा भवति ॥ ५८ ॥

तमुद्गात्रे ददाति ॥ ५९ ॥

तत्पर्यं गां चोद्गात्रे ददाति ॥ ५९ ॥

प्राकृतस्यानिवृत्तिरुद्गातृयोगात् ॥ ६० ॥

प्राकृतस्य दक्षिणा जातस्य च न निवृत्तिः । कुत एतत् ।
उद्गातृयोगादश्वस्य ॥ ६० ॥

यत्नं प्राप्त आह—

निवृत्तिः क्रतुयोगात् ॥ ६१ ॥

निवृत्तिः प्राकृतस्य भवति । कुत एतत् । क्रतुना हि युज्यते च
तस्याश्वः दधेतोदक्षिणेति । तेन यदक्षिणायुक्तं तन्निवर्तत इति ॥ ६१ ॥

वचनादेकस्य ॥ ६२ ॥

यत्क्रतुमुप्राप्ते ददातीति । तत्क्रतुयोगेऽपि वचनादित्यश्वस्य ॥ ६२ ॥

दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामान्नाद्यकामानां द्वितीयः ॥ ६३ ॥

सायण्यो भवति । ययामप्राधिकार इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अश्वैकत्रिंशदक्षिणा ऽश्वो वा ॥ ६४ ॥

तत्तस्य विकल्पः ॥ ६४ ॥

हीनस्यानुक्रीः ॥ ६५ ॥

अनुक्रीर्नाम सायण्यः स हीनस्य भवति । यः कर्मणा हीन
इय तस्यासौ भवति ॥ ६५ ॥

साश्च षडं दक्षिणाश्वो वा ॥ ६६ ॥

येति विकल्पः ॥ ६६ ॥

त्रिंशजिच्छिल्पः ॥ ६७ ॥

नामसायण्यः ॥ ६७ ॥

तस्य विशेषः—

यथाद्रव्ये जनपदे यजेत तेषां यथोत्साहं

दद्यात् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा. । यद्यद्द्रव्यं यस्मिन्पस्मिन् जनपदे प्रायोवृत्त्या तेषां
यथोत्साह दानम् ॥ ६८ ॥

यथा द्रव्यमाचष्टे—

आजानेयानपरजने ॥ ६९ ॥

आजानेयानभ्यानपरजने ददाति ॥ ६९ ॥

प्राच्येषु हस्तिनः ॥ ७० ॥

ददाति ॥ ७० ॥

अश्वत्तरीरथानुदीच्येषु ॥ ७१ ॥

पेसरीयुक्ताश्वानुदीच्येषु ददाति ॥ ७१ ॥

सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा ॥ ७२ ॥

दीयते ॥ ७२ ॥

अप्रसिद्धत्वाद्बुध्यते—

धेन्वदुनत्सीरधान्यपल्पदासमिथुनमहानसा-

रोहणत्रिमितशयनानि ॥ ७३ ॥

धेन्यादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि । महानसोपयोगिकं
द्रव्यं तान्नपर्षादि महानसशब्देनोच्यते । आरोहणं च युग्यम् । त्रिमि-
तशयने प्रसिद्ध एव त्रिमितं गृहम् ॥ ७३ ॥

श्येनो ऽभिचरतः ॥ ७४ ॥

श्येनो नाम साधकः पञ्चमः सां ऽभिचरतो भवति ॥ ७४ ॥

यत्रौषधयो न जायेरंस्तदेवयजनम् ॥ ७५ ॥

भवति ॥ ७५ ॥

विदाहि वा ॥ ७६ ॥

यत्र जात्रा औषधयो दहन्ते अग्न्यादिना ॥ ७६ ॥

वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ७७ ॥

यत्र वृक्षास्तम्बाश्च क्षिप्रास्तद्वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ७७ ॥

वा निर्वृक्कम् ॥ ७८ ॥

वा निर्वृक्कणमुला वृक्षा भवन्ति वा अनिर्वृक्कणमुलाः । अपरे तु
सुतद्वयमन्यथा वर्णयन्ति । वृक्षस्तम्बच्छिन्नं वा अच्छिन्नं वा पदा
छिन्नं तदा निर्वृक्कणमुला वृक्षा भवन्ति ॥ ७८ ॥

दक्षिणाप्रवणम् ॥ ७९ ॥

देवयजनं भवति ॥ ७९ ॥

अचपालो यूपः स्फ्याग्रः ॥ ८० ॥

स्फ्यस्येवाग्रं भवति ॥ ८० ॥

तैल्यको बाधको वा ॥ ८१ ॥

यूपो भवति । तैल्यकः प्रसिद्धः बाधको यः गिरिगालक इति
प्रसिद्धः ॥ ८१ ॥

इध्मो वैभीदकः ॥ ८२ ॥

भवति ॥ ८२ ॥

शरमयं बर्हिः ॥ ८३ ॥

अधिपवणे शवनग्नये ॥ ८४ ॥

शर्घं येनानसोढं तस्मैगन्धिनी अधिपवणे फलके ॥ ८४ ॥

रथौ हविर्घनि ॥ ८५ ॥

गान्ती ॥ ८५ ॥

लोहिनः सवनीयोऽग्नये रुद्रवते ॥ ८६ ॥

भवति ॥ ८६ ॥

लोहितवाससो लोहिताष्णीपाः प्रचरन्त्यृत्विजः ॥ ८७ ॥

लोहिते वाससी येषां ते लोहितवाससः लोहितोष्णीपाश्च
प्रचरन्त्यृत्विजः ॥ ८७ ॥

निवीताः ॥ ८८ ॥

कण्ठावसक्तयज्ञोपवीताः ॥ ८८ ॥

उज्ज्यधन्वानः ॥ ८९ ॥

उद्धता ज्या धनुषो येषां ते उज्ज्यधन्वानः । भारोपितधन्वान
इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

कलापिनः ॥ ९० ॥

कलापशब्देन भस्त्रोच्यते । तद्वन्त इत्यर्थः ॥ ९० ॥

काणखोरकूटवण्डां हृतमिश्रा नव नव द-
क्षिणा ददाति लिङ्गानाम् ॥ ९१ ॥

काणाः प्रसिद्धाः । खोरा लङ्गाः । कूटवण्डाः छिन्नपुच्छमग्नष्ट-
ङ्गाः । शुभानिधाः ज्वरगृहीतमिधा इत्यर्थः । नव काणाश्चरति । नव
खोराः नवस्येधमादिभयणात् ॥ ९१ ॥

पुरुषाणां वा दानाधिकारात् ॥ ९२ ॥

पुरुषाणां वा नवसंख्या सम्यग्धः । प्रतिपुरुषम् नव नव
ददातीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

प्राकृतस्य वा नयनं भेदेन ॥ ९३ ॥

प्राकृतस्य वा दक्षिणाजातस्य पतानि लिङ्गानि भवन्ति तेषां
स नयनं भेदेन । एवं प्रकृतिरनुगृहीता भवति । नव नव नयतीति च
यथा श्रुतम् ॥ ९३ ॥

दक्षिणाकाले कण्टकैरेना विरुजेयुः ॥ ९४ ॥

समारययोद्गातार ॥ ९४ ॥

उपतप्तास्त्रनुपतप्तानामाज्यम् ॥ ९५ ॥

उपतप्तास्तु या अनुपतप्ता तदीयमाज्यं भवति ॥ ९५ ॥

साद्यष्कधर्मा हिरण्यसूत्रतः ॥ ९६ ॥

साद्यष्कशब्देनात्र श्येनोभिधीयते । तस्य धर्मा लाहितोष्णी-
पादय हिरण्यसूत्रग्रन्थोपयुक्तं तत्तस्य भवति ॥ ९६ ॥

एकत्रिके दक्षिणा पष्ठिशतः पट्त्रय ॥ ९७ ॥

एकत्रिकं पष्ठं साद्यष्कं तत्र पट्पष्ठिशतं दक्षिणा ॥ ९७ ॥

साद्यष्कधर्माः ॥ ९८ ॥

व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेष ॥ ९८ ॥

दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते ॥ ९९ ॥

ऋतु ॥ ९९ ॥

सह पशूनालभते ॥ १०० ॥

अग्नीषोमीयसयनीयानूगृह्यान् । सद्यस्त्वेव सति सौख्येऽहनि
सर्वं कर्तव्यम् । तत्र स्नानित्यास्तयनीयकाल एव पशुनामालम्भ
तदीय एव स्नाने युक्तः । स्वस्नानं च सयनीयो न जहाति । अग्नी-
षोमीयस्तु स्नानान्नापुत्कालित परतो गच्छति ॥ १०० ॥

पुरोडाशो वाग्नीषोमीयस्थाने ॥ १०१ ॥

अग्नीषोमीयोऽत्र पशुरित्यत्राग्नीषोमीयः पुरोडाशो वा मरति ।
वा न वेति ॥ १०१ ॥

वपान्ते सुप्रक्षण्यानिवृत्तिः ॥ १०२ ॥

वपान्ते या सुप्रक्षण्या सा न भवति ॥ १०२ ॥

प्रतिदिशं वसन्त्युत्विजः ॥ १०३ ॥

अतश्च पूर्वस्मिन्नहनि ऋत्विग्वरणं कर्तव्यम् ॥ १०३ ॥

पुरस्ताद्योजने होता ॥ १०४ ॥

षसतीतिशेष ॥ १०४ ॥

इतरे क्रोशप्रत्यवायेन क्रोशप्रत्यवायेन ॥ १०५ ॥

इतर उद्गात्रादयः ॥ १०५ ॥

उद्गातोच्चरतः ॥ १०६ ॥

वसन्ति त्रिभिः क्रोशे ॥ १०६ ॥

अध्वर्युः पश्चाद् ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ १०७ ॥

वसन्ति ॥ १०७ ॥

चतुर्भिरश्वरथैः सक्षीरद्वतिभिरावहन्त्येनान् ॥ १०८ ॥

होत्रादीन् ॥ १०८ ॥

यथाक्रोशमश्वः ॥ १०९ ॥

यस्य यावन्तः क्रोशास्तस्य यावन्तोऽश्वः भवन्ति रथे ॥ १०९ ॥

ततो नवनीतमाज्यम् ॥ ११० ॥

ततो दत्तेर्धज्जातं नवनीतं तदाज्यं भवति ॥ ११० ॥

सोमक्रयणस्तिवत्सः साण्डः ॥ १११ ॥

त्रिवत्सः त्रिवर्य ॥ १११ ॥

वेदिर्ध्वरा ॥ ११२ ॥

शस्यमालिनी भवति ॥ ११२ ॥

व्रीहीन्यवान्वा पक्वानध्यवस्यति ॥ ११३ ॥

खल उत्तरवेदिः ॥ ११४ ॥

भवति ॥ ११४ ॥

धान्यखलः प्रत्ययात् ॥ ११५ ॥

प्रयोगप्रत्ययौ तत्रैव भवतः ॥ ११५ ॥

ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्भन्ति ॥ ११६ ॥

धान्यखले सति सन्निधानात् । वेदिमभितो ये सस्य विशेषा-
स्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्भन्ति ॥ ११६ ॥

पाऽसुखलो वा प्रत्ययाविशेषात् प्रकृत्य-

नुग्रहाच्च ॥ ११७ ॥

घाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । पाऽसु खले योत्तरवेदिर्भवति ।
तत्रापि हि पलशब्दप्रयोगप्रत्ययौक्त एव । अवि चैवं प्रकृतिरनुगृही-
ता भवति ॥ ११७ ॥

खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा ॥ ११८ ॥

धारण यया क्रियते सा खलेवाली यूपकार्ये भवति । सा च
पूर्यमेव निदिता इष्टव्या ॥ ११८ ॥

कलापी चपालार्थे ॥ ११९ ॥

कलापी च तृणपूलकः चपालार्थे भवति ॥ ११९ ॥

निर्वृत्तग्रहणात् प्राकृतनिवृत्तिः ॥ १२० ॥

निर्वृत्ता हि खलेवाली यूपकार्ये विधीयते । अतश्च प्राकृतानां
यूपधर्माणां निर्वृत्तिर्भवति । यूपशब्दो हि संस्कारनिमित्तः । छेद-
नादयश्च स्वयंवशूदनपर्यन्ताः यूपस्वरूपप्रयुक्ताः न कार्यप्रयुक्ताः ।
तस्मात्साधूकं निर्वृत्तग्रहणात्प्राकृतनिवृत्तिरिति ॥ १२० ॥

आवेशादनिवृत्तिः ॥ १२१ ॥

स्यादेतदेवं यदि कार्यं विविष्टा घर्मा भवेयुः । न चैते कार्यवि-
शिष्टाः । स्वरूपप्रयुक्ता पचैत इति । न हि यूपपद आकृतिवचनः ।
अलौकिकत्वात्संस्कारनिमित्तः । सत्सु संस्कारेषु प्रयोगात् ॥१२१॥

उर्वरादि वा द्वितीयस्य सन्निधेः ॥ १२२ ॥

उर्वरादिधर्मजातं द्वितीयस्य भवति । तत्सन्निधौ हि तत्प-
ठ्यत इति । पा सर्वेषां भवति । साधय्यान् प्रकृत्य ध्वयणात् । यस्तु
सन्निधानाद्द्वितीयस्येति । तत्रोच्यते । भवद्वयमेव पठ्यमानं कस्य चि-
देव सन्निहितं भवतीति ॥ १२२ ॥

ब्राह्मस्तोमाश्चत्वारः ॥ १२३ ॥

ब्राह्मस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः कतघो भवन्ति । मात्याः प्रसिद्धा
एव । त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः । प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिकेऽप्यौ
भवन्ति । न ह्येतौ धार्मिकं प्रयुज्यते । भतद्भूत्वात् । तदुक्तमाचार्येण
स्वपत्तीर्षि प्रकृत्य लौकिक इति ॥ १२३ ॥

द्वितीय उक्थ्यः ॥ १२४ ॥

भवति ॥ १२४ ॥

ब्राह्मगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन

यजेत ॥ १२५ ॥

सम्पादने च गायननर्तकादीनाम् । तेषां प्रथमे अधिकारः ॥ १२५ ॥

द्वितीयेन निन्दिता नृशृङ्गाः ॥ १२६ ॥

नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीये अधिकारः ॥ १२६ ॥

तृतीयेन कनिष्ठाः ॥ १२७ ॥

कनिष्ठा लघवः ॥ १२७ ॥

ज्येष्ठाश्चतुर्थेन ॥ १२८ ॥

अधिप्रीयन्ते ॥ १२८ ॥

ज्येष्ठपदार्थमाह—

अपेतप्रजनना स्थविरास्तदाख्यास्तेषां यो
नृशंसत्तमः स्याद्द्रव्यवत्तमो वानूचानतमो
वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन् ॥ १२९ ॥

स गृहपतिः कर्तव्य ॥ १२९ ॥

तस्य भक्षमनुभक्षयन्त आसीरन् ॥ १३० ॥

तस्य गृहपतेर्भक्षमन्वितरे भक्षयन्ति । अतश्च सम्पते उभ-
यस्यस्कारोऽयं द्रव्यस्य पुरुषस्य च ॥ १३० ॥

वात्यधनानि भवन्ति ॥ १३१ ॥

वक्ष्यमाणानि ॥ १३१ ॥

तिर्यङ्मनश्चमुष्णीपम् ॥ १३२ ॥

प्रतोद ॥ १३२ ॥

ज्याहोडोऽयोग्यं धनुस्तदाख्यम् ॥ १३३ ॥

ज्याहासेन षडयोग्यं धनुः तज्ज्याहोडाख्यम् ॥ १३३ ॥

वासः कृष्णदं कद्रु ॥ १३४ ॥

कृष्णमशित येन तत्करणे कृष्णमितिमुच्यते । कृष्णसूत्रोत-
मित्यर्थः । तत्कद्रुवाख्यम् ॥ १३४ ॥

अकृष्णं कृष्णदं वा तदाख्यम् ॥ १३५ ॥

या अकृष्णं कृष्णाभिर्दशमित्यस्तत्र कद्रुवाख्यम् । उभयत्र
हि कद्रुशब्दः प्रसिद्धः ॥ १३५ ॥

१ ज्यारहितः केवलो धनुर्दण्डो ज्याहोड उच्यते ।

फलकास्तीर्णो विपयः ॥ १३६ ॥

फलकैरास्तीर्णो विपयः यो वर्त्मना न गच्छति ॥ १३६ ॥

अश्वाश्चतराभ्यां कम्प्राभ्यां युक्तः स्यादित्येके ॥ १३७ ॥

एके आचार्याः कम्प्राभ्याम्युक्तं वयमिच्छन्ति । एकीयप्रद्वयं
विकल्पार्थम् ॥ १३७ ॥

निष्को राजतः ॥ १३८ ॥

निष्क आमरणविशेषः । स राजतो भवति ॥ १३८ ॥

अजिने पार्श्वसहिते कृष्णवलक्षे आविके ॥ १३९ ॥

आविके चर्मणी पार्श्वसंलग्ने । कृष्णसितवती ॥ १३९ ॥

तद्गृहपतेः ॥ १४० ॥

धनम् ॥ १४० ॥

एवमेवाजिनानीतरेषाम् ॥ १४१ ॥

इतरेषां ग्राह्यानामेवंवाजिनानि भवन्ति ॥ १४१ ॥

१ दामतूपाणि बलूकान्तानि द्विचूडान्यावि-
कानि वासांसि लोहितान्तानि कृष्णान्ता-
नि वा तदाख्यानि ॥ १४२ ॥

दामतूपाणि द्विचूडानि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि वा बलू-
कान्तानीत्यादि ॥ १४२ ॥

द्वे द्वे दामनी उपानाहौ च कर्णिन्यौ कृष्णे

१ तूपशब्देन घृष्टदशोच्यते । दामानीच दशा येषां तानि । बलूकः
कृष्णो लोहितो वा वर्णः, सोऽन्ते येषां तानि । द्वे चूडे येषां
तानीत्यादिः ।

स्यातामित्येके ॥ १४३ ॥

एके गृहण्ये इति ॥ १४३ ॥

मागधदेशीयाय ब्रह्मबन्धवे दक्षिणाकाले

व्रात्यधनानि दद्याः ॥ १४४ ॥

सर्प एव व्रात्याः मागधदेशनिवासी यः स ब्रह्मबन्धुमिर्जायते
स मागधदेशीयब्रह्मबन्धुः तस्मै दद्याः । अपरे तु मागधं गेयमाहुः ।
तत्र यो देशीयः ईपदसमाप्तौ देशीय इत्युच्यते तस्मै दद्याः ॥ १४४ ॥

अविरतेभ्यो वा व्रात्यचरणात् ॥ १४५ ॥

अथवा ये व्रात्यचरणादविरतास्तेभ्यो दद्याः । एवं हि ध्रूयते ॥ १४५ ॥

तेष्वेव मृजाना यन्तीति श्रुतेः ॥ १४६ ॥

तेष्वेव व्रात्येषु मृजाना आत्मानां शोधयन्तीति ॥ १४६ ॥

तयस्त्रिंशतं तयस्त्रिंशतं दक्षिणा दद्याः ॥ १४७ ॥

एकैकाः ॥ १४७ ॥

द्विगुणा गृहपतिरित्येके ॥ १४८ ॥

एके आचार्यो गृहपतिर्द्विगुणा ददातीतीच्छन्ति ॥ १४८ ॥

व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभावाद्द्विरमेयुः ॥ १४९ ॥

द्विरमतिरपरम उच्यते ॥ १४९ ॥

व्यवहार्या भवन्ति ॥ १५० ॥

अतः परम् ॥ १५० ॥

अग्निष्टुत ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां

यश्चापूत इव मन्येत ॥ १५१ ॥

अग्निपुत्रमैकाहः । स धीर्यान्मद्यद्वावर्चसप्रतिष्ठाकामानां
भवति । यथापूत इव मन्यते । यथात्मानं कर्मदोषादपूतमिव
मन्यते ॥ १५१ ॥

यज्ञविभ्रष्टस्य च ॥ १५२ ॥

अग्निपुत्रवति ॥ १५२ ॥

यस्माद्वा विभ्रष्टशेरन् ॥ १५३ ॥

नस्य ता मगतीति विकल्पः । प्रतिष्ठाकामानामग्निपुत्रां भेद
इत्युक्तमेव ॥ १५३ ॥

छान्दोग्ये विदोषो यथाकामम् ॥ १५४ ॥

भवति ॥ १५४ ॥

सुव्रह्मण्याग्नेयी ॥ १५५ ॥

अत्राग्निपुत्रस्तु सुव्रह्मण्याग्नेयी भवति ॥ १५५ ॥

एवं यथास्तुत् ॥ १५६ ॥

इन्द्रस्तुतिरेन्द्री सुव्रह्मण्या सूर्यस्तुतिः सौरी । इन्द्रस्तुदाद-
यस्तु सार्वभेधिकाः ॥ १५६ ॥

सर्वमेके ॥ १५७ ॥

अग्निपुत्राग्नेयमिच्छन्ति । प्रकृतौ यन्नेन्द्रपदं तत्राग्निपदप्रयोग
इति । एके तत्रेच्छन्ति । उक्तविशेषात् उक्तो हि विधिरत्र । तस्या-
ग्नेय्या महा भवत्प्राग्नेय्यः पुरोरुच इत्येवं ग्रहदेयतास्थाने अग्निपुत्र-
ग्निपदमूहाने । पुरोरुचस्तु मस्या जरासबन्धिनः । एवमिन्द्रस्तु-
दादिष्वपि उत्तरानुवाकपुरोरुचो भवन्ति ॥ १५७ ॥

यथोत्साहं दद्यात् आग्नेयानामनदुद्धिर-

ण्याश्वाजानाम् ॥ १५८ ॥

अग्निपुत्रि ॥ १५८ ॥

त्रिवृताश्चत्वारः ॥ १५९ ॥

कृतघो भवन्ति ॥ १५९ ॥

अनिरुक्तप्रातः सवनः प्रथमः ॥ १६० ॥

ईप्सुयज्ञः ॥ १६१ ॥

तस्येप्सु यज्ञ इति विशेषसंज्ञा ॥ १६१ ॥

ग्रामकामस्य वा ॥ १६२ ॥

भवति ॥ १६२ ॥

दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युक् श्यात्रोऽन्यतमः ॥ १६३ ॥

इथावः श्यामवर्णः ॥ १६३ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य बृहस्पतिसवः ॥ १६४ ॥

भवति बृहस्पतिसव इति विशेषसंज्ञास्य ॥ १६४ ॥

देवसूहवीऽपि निर्वपति ॥ १६५ ॥

अत्र ॥ १६५ ॥

अतिग्राह्यवदग्रहं गृह्णाति बृहस्पते अति यद-

र्य इति ॥ १६६ ॥

अतिग्राह्यवदिति अद्वयहोमकालौ लज्येते ॥ १६६ ॥

उपालम्भ्यो वार्हस्पत्यः ॥ १६७ ॥

द्वितीयः सवनीयो भवति ॥ १६७ ॥

निहितेषु नाराशुसेषु प्रातःसवनेऽनपाकु-

र्वन्नेकादश दक्षिणा व्यादिशति ॥ १६८ ॥

नाराशः सेषु चमसेषु प्रातः सवने स्थापितेषु अपृथक् कु-
धन्नेयैकादश दक्षिणा व्यादिशति ऋत्विग्न्यः ॥ १६८ ॥

अश्वद्वादशा माध्यन्दिने ॥ १६९ ॥

एतस्मिन्नेव काले व्यादिशति ॥ १६९ ॥

अपाकरोत्युभयीः ॥ १७० ॥

गोमयडलात् । मन्त्राश्चाश्वाहुतेत्यर्क्यः दास्यन्निर्युक्तत्वात् ॥ १७० ॥

एकादशतृतीयसवने ॥ १७१ ॥

व्यादिशत्येतस्मिन्नेव काले तृतीयसवने व्यादिशताम् ॥ १७१ ॥

अनूयन्ध्यवपाहोमान्ते ऽपाकरणम् ॥ १७२ ॥

कर्तव्यम् ॥ १७२ ॥

अतिक्रमणं च सर्वासाम् ॥ १७३ ॥

दक्षिणापथेन चयद्वास्तस्मिन्नेव काले ॥ १७३ ॥

एकादशैकादश वा शतानि स्युः ॥ १७४ ॥

सहस्राणि वा ॥ १७५ ॥

येति विकल्पः ॥ १७६ ॥

अश्वस्त्वेव माध्यन्दिनेऽधिकः ॥ १७६ ॥

भयति ॥ १७६ ॥

वाजपेयवदाज्येनाभिषिच्यते कृष्णाजिने ॥ १७७ ॥

वाजपेयवदिति माहेन्द्रात्पूर्वम् ॥ १७७ ॥

शुक्रामन्थिसृसवेण वा ॥ १७८ ॥

अभिषिच्यते ॥ १७८ ॥

अन्यतस्त्रभिवाद्यः ॥ १७९ ॥

अन्यत एवामिवाद्यो भवति ॥ १७९ ॥

प्रत्यवरोही स्यात् ॥ १८० ॥

अतश्च्युतायीत्यर्थः । अश्च्युत्येयस्यापि ॥ १८० ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ १८१ ॥

जनाः ॥ १८१ ॥

सराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कुर्वीरन्त्स एतेन
यजेत ॥ १८२ ॥

बृहस्पतिसपेन ॥ १८२ ॥

इषुःभ्येनवदसद्यः ॥ १८३ ॥

समानमितरञ्छेपनेति षष्पनाद । इयांस्तु पिशेपः । सद्यो न
भवति ॥ १८३ ॥

मरणकामस्य सर्वस्वारः कृतान्नदक्षिणः ॥ १८४ ॥

क्रतुर्भवति । तस्य च कृतान्नं दक्षिणा ॥ १८४ ॥

दीक्षायवजिघ्रत्येव भक्षान् ॥ १८५ ॥

भक्षयति ॥ १८५ ॥

अप्स्वहरणमसोमानाम् ॥ १८६ ॥

सोमवर्जितानामप्स्ववहरणम् ॥ १८६ ॥

आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृ-

ष्णाजिने संविशति दक्षिणाशिराः प्रावृतः ॥ १८७ ॥

आर्भवमिति तृतीयसघनपचमानमुच्यते । तस्मिंस्तूयमाने द-
क्षिणेनौदुम्बरीं दक्षिणाशिराः प्रावृतः संविशति ॥ १८७ ॥

तदेव म्रियते जीवेचेद्द्वैधश्रवसः स्वासु य-
ज्ञायज्ञियस्थाने कुर्युः ॥ १८८ ॥

जीवेति चेत् द्वैधश्रवसः साम स्वासु ओत्रियामु यज्ञायज्ञियस्थ-
ाने कार्यम् ॥ १८८ ॥

मृते तदन्तमर्थाभावात् ॥ १८९ ॥

मृते यजमाने तदन्तमेव कर्म भवति । कुत एतत् । कार्यो-
भावादिद्वयः ॥ १८९ ॥

यजमानपात्रजीपहवीऽप्याहवनीये प्रास्य
यथार्थं गच्छेयुः ॥ १९० ॥

आभ्यश्चैवमेव हि एतत्त्वादासवनाद्याहवनीय इति ॥ १९० ॥

समाप्तिर्वोभयचोदनात् ॥ १९१ ॥

वाशब्दः पक्षध्यावृत्तौ । समाप्तिः कर्त्तव्या न यजमानपात्र-
जीवादीनां प्रतिपत्तिः । उभयं हि चोदितम् । सर्वस्वारेण यजेतेति
प्राच्यः समाप्तिश्च । उपक्रमप्रभृत्यपधर्गपर्यन्तो ह्याववातायः ॥ १९१ ॥

समिष्टयजुरन्ते सं त्वा हिन्वन्तीति
दार्वाहरणम् ॥ १९२ ॥

समिष्टयजुषु हुतेषु सं त्वा हिन्वन्तीत्यनेन मन्त्रेण आसन्ध्य-
दार्वाहरणम् ॥ १९२ ॥

सं त्वा ततक्षुरिति तक्षणम् ॥ १९३ ॥

तस्यैव दारुणः ॥ १९३ ॥

सं त्वा रिणन्तीति प्रक्षालनम् ॥ १९४ ॥

आसन्ध्याः ॥ १९४ ॥

सं त्वा शिशन्तीत्यासन्दीविवानम् ॥ १९५ ॥

कर्तव्यम् ॥ १९५ ॥

आसन्दीनमवभृथः हत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनह-
नेन प्रच्छाद्यान्वन्ध्यवपाहोमान्ते दक्षिणस्यां
वेदिश्रोणौ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनम् ॥ १९६ ॥

अभ्युक्षणं च स्नानकार्यं ॥ १९६ ॥

मृताहितान्यावृच्च ॥ १९७ ॥

कर्तव्यम् ॥ १९७ ॥

अन्वन्ध्यान्तेऽग्नीनाहृत्य वेदिमध्यमाग्नीध्रा-
दक्षिणं दक्षिणाशिरसं चितावाहितमुद्राता
त्रिर्यामेन परिगायन्नाके सुपर्णमित्येतस्याम् ॥ १९८ ॥

अन्वन्ध्यान्ते वेदिमध्यमग्नीनाहृत्य आग्नीध्रादक्षिणतो दक्षि-
णाशिरसं चितावाहितमुद्राता त्रिर्यामेन साग्ना त्रि परिगायन्नाके
सुपर्णमित्येतस्यामृचि । प्रस्तोतुः परित्तामस्वाधिकार इत्युद्रावृ-
क्ष्यह ॥ १९८ ॥

धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति ॥ १९९ ॥

परिगायेत् ॥ १९९ ॥

अग्निप्राप्तमग्ने मृड महान् असीत्य-

न्यतरेण ॥ २०० ॥

परिगायेत् ॥ २०० ॥

उदवसानीयान्ते वा सर्वस्य समाप्तेः ॥ २०१ ॥

उदवसानीयान्ते वा वेदिमध्यमऽथग्न्याहरणादिकं कर्म कर्त-

एकाहेषु ऋत्विगपोहनीषवाचस्तोमपोर्निष्पणम् । ८९९

इयम् । कुत पतत् । अत्र सर्वं समाप्तं मयतीति । यत्तु पूर्वमुक्तं अनूय-
न्ध्वान्त इति । तद्वपामार्जतान्ते केशश्मश्रुलोमवपनं विहितम् । तत-
श्चोच्यत अन्धे चेदिमध्यमग्नीनाहयेति । प्रकृतत्वादनूयन्ध्वान्त
एवति गम्यते । अस्तु तद्यति चेत् । नान्तग्रहणस्य निरुपचरितवृत्त्या
सर्वान्तप्रतिपत्तेः । तस्मादुदवसानायान्त एव ॥ २०१ ॥

जीवेचेदेतेनैवारम्भेण मुमूर्षेत् ॥ २०२ ॥

भारब्धवात् ॥ २०२ ॥

जिजीविषेद्वा ॥ २०३ ॥

जीविषुमपि चेदिच्छेदिति ॥ २०३ ॥

ऋत्विगपोहनीयास्त्रयः ॥ २०४ ॥

ऋत्विगपोहनीया इति समागम्यस्तथा ॥ २०४ ॥

तत्रैक —

सर्वस्तोमः ॥ २०५ ॥

अहनी चोत्तमे छान्दोमिकं पृथक्

कृत्वा ॥ २०६ ॥

क्रियेते । तन्त्रेण वृष्ट्यात्तयो पृथग्ग्रहणम् ॥ २०६ ॥

वाचस्तोमाश्चत्वारः ॥ २०७ ॥

वाचस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति ॥ २०७ ॥

तत्र—

छान्दोग्ये विशेषः ॥ २०८ ॥

पृष्ठ्यस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशतिः

शक्तिणप्रत्यस्त्रिंशः ॥ २०९ ॥

पृष्ठ्यस्तोमसंज्ञका पदक्रतवो भवन्ति, त्रिवृत्पादयः ॥ २०९ ॥

चातुर्मास्याः सोमास्त्रिषु पर्वस्थानेषु पा-
ष्टिकानि पृष्ठयो विहृत इति श्रुतेः ॥ २१० ॥

चातुर्मास्याः सोमा पर्वस्थानेषु त्रिषु तत्तच्च पाष्टिकान्यहानि
च भवन्ति । चिष्टयो विहृतो भवतीति श्रुतेः ॥ २१० ॥

वैश्वदेवस्थाने प्रथमम् ॥ २११ ॥

अहर्भवति पाष्टिकम् २११ ॥

तद्य—

अधूपम् ॥ २१२ ॥

भवति ॥ २१२ ॥

उत्तरवेद्यकरणं च ॥ २१३ ॥

तत्रैव ॥ २१३ ॥

परिधौ पशुनियोजनम् ॥ २१४ ॥

द्वितीये द्विदिवाख्यो द्व्यहः ॥ २१५ ॥

द्वितीये पर्वस्थाने द्व्यहो भवति । द्विदिवेत्याख्या तस्य ॥ २१५ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ २१६ ॥

याप्रथममहरव्यसंस्तं तदग्निष्टोमसंस्तमेके ऽच्छन्ति एके उ-
व्यसंस्तम् । उव्यस्य च संस्तामात्रान्यसंस्तं च घर्मास्तुदीया
व्य ॥ २१६ ॥

तृतीये त्र्यहोऽतिरात्र उत्तमः ॥ २१७ ॥

तृतीयपर्वस्थाने पाष्टिकस्यहो भवति । तत्र चातिरात्र उत्तमो
भवति ॥ २१७ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ २१८ ॥

एके षोडशितमिच्छन्ति ॥ २१८ ॥

एकाहेषु चानुर्मास्यतोमनिरूपणम् ।

९०१

ज्योतिष्टोमः शुनासीरीयस्थाने ॥ २१९ ॥

भवति । पार्ष्टिकान्यहानि द्वादशदीक्षोपसदानि भवन्त्यति-
प्राह्वयन्ति । किं बहुना पृष्ठये यदूहयं तत्सर्वमत्र भवति ॥ २१९ ॥

पञ्चसु सवनीया वैश्वदेववारुणमारुताग्ने-

यैन्द्राग्नाः ॥ २२० ॥

षष्ठसहस्त्रसु पैश्वदेवाद्यो यथासंख्येन सवनीयाः ॥ २२० ॥

पष्ठे चैकादशिनाः ॥ २२१ ॥

भवन्ति ॥ २२१ ॥

वायव्यः सप्तमे ॥ २२२ ॥

सप्तमेहनि वायव्यः सवनीयः ॥ २२२ ॥

पञ्चाशतं पञ्चाशतं प्रत्यहं ददात्युत्तमे द्वा-

दशः शतम् ॥ २२३ ॥

भवति । हिरण्यादेश्च निवृत्तिरत्र ॥ २२३ ॥

वत्सा वा पञ्चाशतो यथर्तुजाः ॥ २२४ ॥

यथर्तुजा इति यो यो यस्मिन् यस्मिन् ऋनौ जातः स तत्र
तत्र दीयते ॥ २२४ ॥

प्रतिपर्वात्रभृथाः ॥ २२५ ॥

भवन्ति । पार्ष्टिकानां होत्रोषभृथो वृष्टः । स मा भूदिति प्र-
तिपर्वग्रहणम् । न्यायसूत्रमेतत् ॥ २२५ ॥

पर्वान्तरेष्वहृतं वस्ते ॥ २२६ ॥

घासः ॥ २२६ ॥

अस्त्युपायी ॥ २२७ ॥

स्त्रियं नोपगच्छेत् ॥ २२७ ॥

अमाहुसाशी ॥ २२८ ॥

माहुसं नादनीयात् ॥ २२८ ॥

अनूबन्ध्या बार्हस्पत्यामैत्रावरुणीसौर्याश्विन्यो

यथात्रभृत्यम् ॥ २२९ ॥

मयति ॥ २२९ ॥

प्रतिकर्म सोमाः ॥ २३० ॥

इयाण्यास्यन्त इति सूत्रेणः ॥ २३० ॥

अग्न्याधेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदा-

क्षायणाग्रायणाः ॥ २३१ ॥

पता पय संज्ञा पतेपास् ॥ २३१ ॥

उक्थ्यं पशुबन्धमेके ॥ २३२ ॥

पशुबन्धमेक उक्थ्यसंज्ञमिच्छन्त्येकेग्निहोत्रम् ॥ २३२ ॥

प्रातः सवनीयाननु हवीऽपि निर्वपति ॥ २३३ ॥

प्रतिकर्म सोमेषु विशेष उच्यते । प्रातः सवने सवनीयाननु हवीऽपि निर्वपति ॥ २३३ ॥

तत्र च—

पयसी अग्निहोत्रयोः ॥ २३४ ॥

अग्निहोत्रसोमयोः पयसी अनुनिरूप्येते ॥ २३४ ॥

अन्त्यदेवतानूबन्ध्याद्या सवनीया ॥ २३५ ॥

तेषु कर्मसु यान्त्यदेवता सानूबन्ध्यायां भवति आद्या च सवनीया ॥ २३५ ॥

एकदेवतेषुभयम् ॥ २३६ ॥

यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथा अग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयन्तदेवस्य भवति ॥ २३६ ॥

चातुर्मास्येषु चैके ॥ २३७ ॥

निर्घोषमिच्छति एके न । तत्र च सारुत्या न देशभेदः सो-
माङ्गागाथात् । अतिमणीन एव यागः । पितृपदे चैवमेष ॥ २३७ ॥

सप्तदशाः पञ्च ॥ २३८ ॥

सप्तदशसंज्ञकाः पञ्च कृतवो भवन्ति ॥ २३८ ॥

तार्क्ष्योपानाह—

उपहव्यो ऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य ॥ २३९ ॥

उपहव्य इति विशेषसंज्ञा स ग्रामकामस्य भवति अनि-
रुक्तश्च ॥ २३९ ॥

अनृतं वाभिषस्यमानस्य ॥ २४० ॥

अलीकेनाभिषस्यते यस्तस्याप्युपहव्यो भवति ॥ २४० ॥

श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति ॥ २४१ ॥

स्वर्गकामस्यर्तपेयः ॥ २४२ ॥

भृतपेय इति विशेषसंज्ञा सप्तदशस्यैव । स स्वर्गकामस्य
भवति ॥ २४२ ॥

दीक्षोपसदो द्वादश ॥ २४३ ॥

द्वादशदीक्षोपसदो भवन्तीति वचनात् ॥ २४३ ॥

तिस्र उपसदः ॥ २४४ ॥

भवन्ति । एकादशस्युपसदक इति । शेषा नवदीक्षाः । एवं
दीक्षोपसदां द्वादशसंख्या भवन्ति ॥ २४४ ॥

पङ्क्ता ॥ २४५ ॥

घातद पक्षव्यावृत्तौ । पङ्कपसदो भवन्ति पङ्का दीक्षा ।
दीक्षोपसदां द्वादशसख्या श्रूयतेसमविभागेनेति न्याय्यम् । स
स्यादश्रुतत्वादिति ॥ २४५ ॥

उभयत्र वा द्वादशता गुणत्वात् ॥ २४६ ॥

घातद पक्षान्तरपरिग्रहे । न दीक्षोपसद सख्यां प्रति श्रू-
यन्ते किं तर्हि दीक्षोपसद प्रति सख्या श्रूयते । कुत एतत् । गुण-
त्वात् सख्याया । दीक्षोपसदो द्वादश भवन्तीत्यत्र खख्या दीक्षोप-
सद प्रति विधीयते । गुणो हि सख्या । गुणस्य च प्रतिप्रधानमा-
वृत्तिर्न्याय्या । तस्मादीक्षासूपसदसु च द्वादश सख्येति ॥ २४६ ॥

घृतं व्रतयति ॥ २४७ ॥

यद्व्रतयति तद्घृतम् । तत्र च पयसो निवृत्तिः ॥ २४७ ॥
तत्परिमाणमाह—

चमस पूर्णमङ्गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः

प्रमितमाधायामुपसदि ॥ २४८ ॥

अङ्गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः प्रमित चमस घृतस्य पूर्णं प्र-
तयति प्रथमायामुपसदि ॥ २४८ ॥

द्वितीयेन द्वितीयायाम् ॥ २४९ ॥

द्वितीयेन पर्वणा प्रमित द्वितीयायामुपसदि ॥ २४९ ॥

तृतीयेन तृतीयायाम् ॥ २५० ॥

प्रमितम् ॥ २५० ॥

भक्षयिष्यन्तः सत्य जुयुः ॥ २५१ ॥

सोमान्मस्रयिष्यन्त सत्य वदेयु । उष्णोष्निः शीतमुदकमि-
त्येवमादि ॥ २५१ ॥

सदो वा सप्तस्यन्तः ॥ २५२ ॥

सत्त्वं मृगुः । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २५२ ॥

सोमचमसो दक्षिणौदुम्बरः सगोत्राय ब्रह्मणे
देयः ॥ २५३ ॥

मौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ॥ २५३ ॥

पूतभृतः सर्वार्थत्वात् ॥ २५४ ॥

पूतभृतः सोमो घृह्यते । कुत पतत । सर्वार्थत्वादतो हि देवे-
षु उक्तपन्थतो मनुष्येभ्योऽपि पितृभ्य इति । मनुष्यार्थमिदमेवोक्तम् ।
मित्यभिप्रायः ॥ २५४ ॥

अशुचमसमेके तेन स यजेतेति श्रुतेः ॥ २५५ ॥

सोमाशुचमसमेके इच्छन्ति । यत एव श्रूयते तेन स यजेते-
ति । यद्यं कैश्चिद्विकल्प इष्यते । तत्पुनर्नास्तीत्युक्तम् । भग्न्यायै-
पागे भग्न्यस्यान्यथागान्तरं विधीयत इत्येतत्समञ्जसं न । तस्मा-
त्प्रथम एव पक्षः पूतभृतः सर्वार्थत्वादिति । ननु च तेन यजेतेति
श्रुतिः । यद्यं तेन स यजेत तेन स जुहुयादित्यर्थः । यजतिशब्देन
लक्षणया होमो विधीयते ॥ २५५ ॥

अश्ववत् ॥ २५६ ॥

अधिष्ठातृणातिदेशोयत् तमुद्रात्रे ददातीत्यस्य । यद्येवं तेनैव
गतार्थत्वाद्वाच्यमेतत् । लिङ्गोपन्यासार्थं पुनर्वचनम् ॥ २५६ ॥
तमुच्यते—

पशूपवादाच्च ॥ २५७ ॥

इतरस्य सकलस्य वाक्षिप्यस्य निवृत्तिः । येन पशूपवादो
भवति । सत्त्वं वा ऽश्रुतपेयो ऽश्रुतं पथयो ऽश्रुतं कुर्याद्यश्रुतपेये पशून्
दद्यादिति ॥ २५७ ॥

दिनामोचरो बहुहिरण्यो दूणासश्च ॥ २५८ ॥

उत्तर ऋतुर्दिनामा बहुहिरण्यो दूणास इति च ॥ २५८ ॥

दीक्षणीयायाः हिरण्यं द्वादशमानं ददाति ॥ २५९ ॥

मानं च वृष्णालम् । लोके रक्तिकेति यत्प्रसिद्धम् । इयं च दक्षिणा न ऋतुदक्षिणाधिकार न चेष्टिदक्षिणा प्रतिप्रसव किं त-
द्येपूर्वतयादक्षिणान्तरमेव ततश्च दक्षिणाधर्मो नात्र भवति । अन्ते
च दानमागन्तुदक्षिणेति ॥ २५९ ॥

उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं पूर्वम् ॥ २६० ॥

दीयते ॥ २६० ॥

प्रायणीयातिथ्योपसत्सु ॥ २६१ ॥

पशुवपान्ते प्रतिसवनं निहितेषु सवन-

मुखीयेषु ॥ २६२ ॥

उदयनीयायामनूबन्ध्यायामुदवसानीयायाः

सूज चोद्राते ॥ २६३ ॥

हिरण्यमयीम् ॥ २६३ ॥

रुक्मः होत्रे ऽनदुच्छतं काले सर्वेभ्यः ॥ २६४ ॥

इयं च ऋतुदक्षिणा ततश्च तस्मिन् भवति । सर्वप्रदद्याच्च
इतरेषु हिरण्यादिदानेषु तत्कर्मयुक्ता प्रतिपत्तव्या ॥ २६४ ॥

वैश्यपशुकामयोर्वैश्यस्तामेः ॥ २६५ ॥

वैश्यस्यापशुकामस्य पशुकामस्य वा वैश्यस्य ॥ २६५ ॥

सवनान्याशीर्वन्ति ॥ २६६ ॥

भयन्ति ॥ २६६ ॥

प्रातः सवने प्रतिदुहा श्रयणम् ॥ २६७ ॥

मुग्धमात्रेण ॥ २६७ ॥

शूतेन माध्यन्दिने ॥ २६८ ॥

श्रयणम् ॥ २६८ ॥

तृतीयसवने दध्ना दक्षिणावत्सतराः पञ्च-

वर्षाः पृश्नयः ॥ २६९ ॥

पृश्नयो विचित्राः ॥ २६९ ॥

वत्सतर्यश्च तिहायण्योऽप्रवीताः पञ्चवर्णा

राजीवपृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशाङ्गयः

सारङ्गय इति ॥ २७० ॥

अप्रवीता अकामिताः । राजीवपृश्नयः पञ्चपृश्नयः । नवनीत-
पृश्नयो नवनीतसहस्रैश्चित्रैः । अरुणा. कपिलाः । पिशाङ्गयो मांसवर्णाः
सारङ्गयो वङ्गान्तरावध्यस्ताः ॥ २७० ॥

उभयस्य सहस्रं द्वादशं वा शतम् ॥ २७१ ॥

सहस्रपक्षे तद्युक्तं भवति ॥ २७१ ॥

सोमातिपूतस्य तीव्रसुदुक्थ्यः ॥ २७२ ॥

सोमातिपूतस्ताद्विरेचतः ॥ २७२ ॥

अपरुद्धराजन्यस्य ॥ २७३ ॥

भवति तीव्रसुत ॥ २७३ ॥

दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकामपशुकामानां वा ॥ २७४ ॥

यथा च तीव्रसुतभवति ॥ २७४ ॥

पूर्ववत्सोमाः ॥ २७५ ॥

अथ यन्मत्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २७५ ॥

धेनुशतमाशिरे दुहन्ति ॥ २७६ ॥

अत्र विशेषः—

तदेव दक्षिणाः ॥ २७७ ॥

मघति ॥ २७७ ॥

अच्छात्राकविग्रहेषु भक्षणम् ॥ २७८ ॥

अवघ्राणमितरेषु ॥ २७९ ॥

न भक्षणम् ॥ २७९ ॥

तेष्वेवोक्तयनमभ्यामि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः ॥ २८० ॥

अभ्यर्चयन्मसाध्वयं यश्च सर्वे प्रतिशृणुम्यच्छात्रावाकाय ॥ २८० ॥

द्वन्द्वानां प्रथमो राज्ञ्यस्य राज्य-

कामस्य ॥ २८१ ॥

द्वन्द्वानां यः प्रथमो राज्ञ्यस्य स राज्ञ्यस्य राज्यकामस्य
मघति ॥ २८१ ॥

यथाशक्त्येकविंशतिवर्गान्दद्यात् ॥ २८२ ॥

श्रुपभ ऐन्द्रः परियज्ञः ॥ २८३ ॥

परिषद्सामर्थ्यादधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च भवति । यजनीयेषु ॥ २८३ ॥

अन्नाद्यकामस्य विराट् ॥ २८४ ॥

सोसाद्यकामस्य मघति ॥ २८४ ॥

यथाशक्तिदशवर्गान्दद्यात् ॥ २८५ ॥

पशुराग्नेयः परियज्ञः ॥ २८६ ॥

भवति ॥ २८६ ॥

प्रजातिकामस्यौपसदः ॥ २८७ ॥

औपसदो नाम द्व्यङ्ग स प्रजातिकामस्य भवति ॥ २८७ ॥

दक्षिणाचतुर्विंशः शतम् ॥ २८८ ॥

पशुर्वैश्वदेवः परियज्ञः ॥ २८९ ॥

भवति ॥ २८९ ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव यो मन्येत तस्य

पुनस्तोम उक्थ्यः ॥ २९० ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगृहीतमिवात्मानं मन्यते तस्य पुनस्तोमसहस्रं
उक्थ्यस्तोमो भवति ॥ २९० ॥

दक्षिणा द्वादशमिथुना पुनर्वतां च यथाशक्ति ॥ २९१ ॥

पशुकामयज्ञौ चतुष्टोमौ ॥ २९२ ॥

चतुष्टोमसहस्रौ द्वौ यज्ञौ तौ पशुकामस्य भवत ॥ २९२ ॥

षोडश्युत्तरः पूर्वस्मिन्यथाशक्त्येकशफा-

न्दद्यादुभयानुत्तरस्मिन् ॥ २९३ ॥

एकशफान् द्विशफाभ्य ॥ २९३ ॥

उद्भिद्वलभिदौ बाहरतः संयुक्तौ ॥ २९४ ॥

अशब्दात्पशुकामयज्ञौ । बाहरतः संयुक्तौ इति । कां
स्वार्थ ॥ २९४ ॥

पूर्वेणेष्टोत्तरेणावश्यम् ॥ २९५ ॥

यष्ट्यमित्ययमर्थः ॥ २९५ ॥

इपुरिष्टिरन्तरेणैनावग्नेयः पुरोडाशः ॥ २९६ ॥

एनौ उद्भिद्वलभिक्षाघन्तरेणेपुरिष्टिसंश्लेष्टिर्भवति । आग्नेयः पुरोडाशः । आग्नेय इति न्यायसंस्तुचनम् ॥ २९६ ॥
तत्र विशेषः—

उद्बृढः प्रस्तरः ॥ २९७ ॥

बृहन्निष्कर्षे । ऊर्ध्वं निष्कृष्ट इत्यर्थः ॥ २९७ ॥

बाणवन्तः परिधयः ॥ २९८ ॥

बाणवच्छब्द एषौ हि इष्टः । श्रौ बाणवन्तौ सशतानिष्काधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदिति । एतच्च शरेषूपघते । यस्माद्बाणा एव परिधय इति ॥ २९८ ॥

अर्धमासं मासः संवत्सरं वा ॥ २९९ ॥

एपुरिष्टिर्भवति ॥ २९९ ॥

वक्षिणा गायत्री चतुर्विंशतिवर्गा यथाशक्ति ॥ ३०० ॥

इयमेव गायत्रीत्युच्यते ॥ ३०० ॥

अपचितिकामस्यापचिती ॥ ३०१ ॥

अपचिती श्रौ कर्तुं तत्रापचितिकामस्य भवतः । अपचितिः पूज्योच्यते ॥ ३०१ ॥

राजयज्ञावित्येके ॥ ३०२ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते राजयज्ञावेतापिति एके त्रैवर्णिकस्यापि ॥ ३०२ ॥

दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युगमयतः ॥ ३०३ ॥

उभयतश्चत्वार इत्यर्थं ३०३ ॥

काऽस्यकवचः ॥ ३०४ ॥

रथो भवति ॥ ३०४ ॥

शताहो अश्वः ॥ ३०५ ॥

अश्वः शताहो भवन्ति ॥ ३०५ ॥

साम्निचित्यावमेस्तोमौ सर्वजिदीक्षौ ॥ ३०६ ॥

अग्नेस्तोमसंस्तोमौ क्रतू साम्निचित्यौ भवतः ॥ ३०६ ॥

पूर्वः पक्ष्युत्तरो ज्योतिः ॥ ३०७ ॥

पूर्वस्य पक्षीति विशेषस्तथा उत्तरस्य च ज्योतिरिति ॥ ३०७ ॥

धान्यचितानि चत्वारि चत्वारि दक्षिणा ॥ ३०८ ॥

अग्नेस्तोमयोर्धान्यस्य पूर्णाग्न्यांस्ति चत्वारि दक्षिणा ॥ ३०८ ॥

पूर्वस्य पङ्गवान्युत्तरस्य चतुर्गवानि ॥ ३०९ ॥

पूर्वस्य पक्षिणः पङ्गवानि भवन्ति । उत्तरस्य ज्योतिरपक्ष्यु-
त्तराणि ॥ ३०९ ॥

ऋषभगोसवौ ॥ ३१० ॥

ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः ॥ ३१० ॥

पूर्वो राज्ञः ॥ ३११ ॥

पूर्वे ऋषभसंस्तोमो राज्ञः ॥ ३११ ॥

दक्षिण ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम् ॥ ३१२ ॥

यिकल्पेन ॥ ३१२ ॥

उक्थ्यो गोसवो ऽयुतदक्षिणः ॥ ३१३ ॥

गोसवसंज्ञकः ऋतुस्यसंज्ञो भवति अयुतदक्षिणश्च ॥ ३१३ ॥

वैश्वयज्ञ इत्येके ॥ ३१४ ॥

मय्यन्ते । सर्वेषामित्यपरे ॥ ३१४ ॥

सराजानो विशो यं पुरस्कुर्वीरन्त्स

एतेन यजेत ॥ ३१५ ॥

गोसवेन ॥ ३१५ ॥

स्थण्डिले भिषिष्यते ॥ ३१६ ॥

प्रतिदुहाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ ३१७ ॥

स्थितः आगन्तुत्वादन्ते ॥ ३१७ ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ ३१८ ॥

गोसवयाजिनं जनाः ॥ ३१८ ॥

वैश्वस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमो गणयज्ञो

भ्रान्तृणां सखीनां वा ॥ ३१९ ॥

वैश्वस्तोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि तान्यत्रापि भवन्ति
मरुत्स्तोम इति च संज्ञा । भ्रातृणां सखीनां वा सम्भवति ग-
णयज्ञः ॥ ३१९ ॥

प्रजाकामपशुकामयोरैन्द्रामकुलायः कुल-

दक्षिणः ॥ ३२० ॥

पेन्द्रामकुलाय इति संज्ञा । गोकुलत्रास्य दक्षिणा ॥ ३२० ॥

स च—

द्वियज्ञो भ्रात्रोः सख्यो वा ॥ ३२१ ॥

इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः सहस्रं दक्षिणा ॥ ३२२ ॥

सहस्रं चास्य दक्षिणा ३२२ ॥

उक्थ्यः ॥ ३२३ ॥

उक्थ्यसंस्थान्नासौ भवति ॥ ३२३ ॥

पुरोधाकामस्येन्द्राग्न्योस्तोमः ॥ ३२४ ॥

भवति । पौरोहित्यकामस्य ॥ ३२४ ॥

राजपुरोहितयोर्वा सह यजमानयोः ॥ ३२५ ॥

त प्रकृत्य द्वि भूयते यतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजे-
तामिति ॥ ३२५ ॥

पृथग्वा ॥ ३२६ ॥

सह वेति विकल्पः ॥ ३२६ ॥

दक्षिणा गायत्रीसम्पन्ना ब्राह्मणस्य ॥ ३२७ ॥

यष्टुर्भवति ॥ ३२७ ॥

जगत्या राज्ञः ॥ ३२८ ॥

जगत्यासम्पन्ना राज्ञः । सह पक्षे प्राकृतदक्षिणः ॥ ३२८ ॥

विघ्नौ पशुकामस्य ॥ ३२९ ॥

विघ्नसंघ्नकौ कर्तुं पशुकामस्य भवतः ॥ ३२९ ॥

अभिचरतो वा ॥ ३३० ॥

तौ भवतः ॥ ३३० ॥

बृहतीसम्पन्नाः पशुकामस्य ॥ ३३१ ॥

दक्षिणाः ॥ ३३१ ॥

अभिचरतः प्रज्ञाताः ॥ ३३२ ॥

प्राकृताः ॥ ३३२ ॥

सन्दृशवज्रावभिचरतः ॥ ३३३ ॥

सन्दृशश्च वज्रश्च तावभिचरतो भवतः ॥ ३३३ ॥

षोडशी वज्रः ॥ ३३४ ॥

षोडशीसंख्यो भवति वज्रः ॥ ३३४ ॥

शुण्ठाली लोहाकर्णी षोडशिनः सोमक्रयणी ॥ ३३५ ॥

भवति ॥ ३३५ ॥

अहर्गणेष्वविशेषात् ॥ ३३६ ॥

अहर्गणं गणेषु षोडशिनि उक्तलक्षणयैव सोमक्रयणं भव-
ति । कुन एतत् । अविशेषात् । अहर्गणगतोऽपि षोडशी षोडश्येष ।
न च संख्यान्तरैर्विशेषोक्तिः ॥ ३३६ ॥

विश्वजित्परिवासाश्च ॥ ३३७ ॥

अहर्गणगणेषु विश्वजिति परिवासा भवन्ति । तुल्यग्याय-
त्वात् ॥ ३३७ ॥

न वा स्वसम्बन्धात् ॥ ३३८ ॥

न चाहर्गणगते विश्वजिति परिवासा भवन्ति । सर्वस्वदान-
सम्बन्धेन हि तेषां अवयवमिति । अथवा स्वसम्बन्धादिति । विश्व-
जिघाजिसम्बन्धात् । न चाहर्गणयाजी । तस्माच्च भवति ॥ ३३८ ॥

एकराजमेव पूर्वेणाभिचरेत् ॥ ३३९ ॥

पुत्रेण सन्दंशेन राजानमेवैकमभिचरेत् । न जनपदम् ॥ ३३९ ॥

जनपदं वज्रेण ॥ ३४० ॥

व्यत्यासं वैनौ प्रयुञ्जीत ॥ ३४१ ॥

वज्रेण राजानम् । सज्जनपदं च सन्दंशेन ॥ ३४१ ॥

शमित्वा स्तृत्वा वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शा-

न्त्यर्थेन शान्त्यर्थेन ॥ ३४२ ॥

अभिचारादुपशम मावा मारयित्वा वा शत्रु ज्योतिष्टोमेन
शान्त्यर्थेन यजेत ॥ ३४२ ॥

इत्युपाध्यायकृत्कृतौ कात्यायनसूत्रविरागे

द्वाविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

द्वादशोपसत्का अहीना मासापवर्गाः ॥ १ ॥

ननु च द्वादशोपसत्कमवाक्यम् । अन्ययात्तत्प्राप्ते । अहीनात्मकस्य हि द्वादशाहस्य अहीनान्तरेषु सामान्याद्धर्मप्रवृत्तिरिष्यते । तेन द्वादशोपसत्क प्राप्तमेवात्रेति । अप्रोच्यते । दीक्षा सुत्योपसच्छेपेणेति वक्ष्यति । आमदग्न्ये चतुरात्रे दीक्षाया विंशतिरुक्ता । तत्र मासापवर्गत्वं सति किं आमदग्न्ये मासापवर्गता बाध्यतामुतोपसदा द्वादशस्थमिति । तेन मासापवर्गता बाधनाय द्वादशोपसत्त्वमुच्यते वचनात् मासापवर्गास्ते भवन्ति ॥ १ ॥

दीक्षाः सुत्योपसच्छेपेण ॥ २ ॥

सौत्यान्यहानि परिगणय्य औपसदानि च शेषा दीक्षा ॥ २ ॥

द्वयहप्रभृतयो द्वादशाहपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

द्विरात्रप्रभृतयो द्वादशरात्रपर्यन्ता अहीना ॥ ३ ॥

तत्राम्नानादतिरात्रांश्चैके ॥ ४ ॥

तन्मध्य आमनात् अतिरात्राश्च एके अहीनधर्मकानि च्छन्ति प्रयोगरचनन्यायात् । यथा कित्तमध्यस्योऽक्षितघोपि कित्तप इषानुमीयते साहचर्यादेव । एके तन्नेच्छन्ति । धर्मप्राप्तिरिदं वचनाद्भ्याति । न चेद्वयचनमस्ति प्रत्यक्षमात्रं चानुमानिकम् न च नामधेयम् । तस्मात् अहीनधर्मका अतिरात्रा । न च सन्निधायाम्नावमात्रेण धर्माणां प्रवृत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

दाशरात्रिकाण्यहानि द्वयहादिष्वेकोच्चयेन

तद्गुणदर्शनात् ॥ ५ ॥

आदराहे यो दशराजस्तदीयान्यहानि भवन्ति द्विरादित्रिषु । कुन
एतत् । तद्गुणदर्शनात्तद्गुणा हि ददयन्ते द्विरात्रं प्रहृत्य भवसंभयो
यै द्विरात्र इत्याहुः द्वे ह्यने कृन्सी गायत्रं च त्रैष्टुभं (च) अगतीमन्तर्पेन्ति
जगत्पत्र न भवतीति । त्रैष्टुभमेके (हनि) वैश्वानसविधिपरे वाक्ये चिह्नं
गायत्रं प्रथममहस्त्रैष्टुभं च द्वितीयं दर्शयति । यदि च दशरात्रिकाष्टय-
हानि द्व्यहदिषु तद्देतनुषपद्यनोपयात्रिकद्रुक्विधिपरे वाक्ये पृष्ठय-
मयस्तिनं दर्शयति । लिङ्गमात्रमुपदिष्टम् भ्यायोभिधीयते । द्विरात्रा-
दिष्वहर्गणेषु गुणरसामान्याद्वाद्वाहाहिको विध्यन्ते इष्यते ।
तत्र च प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ । सर्वत्र प्रत्यक्षोदशरात्र एव
प्रवृत्तिधर्मः । अपि च द्विरात्रस्त्रिरात्र इति च रात्रिसामान्याद्वापरा-
त्रिकी विध्यन्तप्रवृत्तिर्युक्तं । तस्मात्साधून्मात्रार्थेण दशरात्रिका-
ष्टयहानि द्व्यहदिधियात् ॥ ५ ॥

सहस्रदक्षिणाः ॥ ६ ॥

द्विरात्रादयो भवन्ति ॥ ६ ॥

चतुरात्रादिव्यधिकम् ॥ ७ ॥

चतुरात्रादिषु तु सहस्राधिका दक्षिणा ॥ ७ ॥

प्राकृतं वा प्रत्यहम् ॥ ८ ॥

वाशब्दो विषयवार्थः । प्राकृतं दक्षिणादानं द्विरात्रादिषु वा
भवति ॥ ८ ॥

पौण्डरीके ऽयुतम् ॥ ९ ॥

दक्षिणा ॥ ९ ॥

समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति ॥ १० ॥

प्रत्यहं समविभागेन दक्षिणादानम् ॥ १० ॥

अन्त्येऽह्न्यधिकाः ॥ ११ ॥

विभागाधिकानामन्त्येऽह्नि दानम् ॥ ११ ॥

तयोदशातिरात्राः ॥ १२ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेष ॥ १२ ॥

तेषाम्—

चत्वारोषोडशिकाः प्रथमाः ॥ १३ ॥

षोडपिम्बदरहिताश्चत्वारः प्रथमाः ॥ १३ ॥

प्रजितिकामस्य नवसप्तदशः ॥ १४ ॥

भवति ॥ १४ ॥

ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य त्रिपञ्चात् ॥ १५ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ १५ ॥

गौर्भ्रातृव्यवतः स्वर्गकामस्यायुरामयाविनो वा ॥ १६ ॥

भवति ॥ १६ ॥

उपोतिष्टोमत्रिभ्वजित्तिवृत्पञ्चदशसप्तदशकविः

शा यथासंख्यमृद्धिपशुब्रह्मवर्चसत्रीर्यान्ना-

द्यप्रतिष्ठाकामानां भवन्ति ॥ १७ ॥

असौर्यामः प्र प्रेव यस्मात्पशवो भ्रूशेरन् ॥ १८ ॥

प्राप्ता इव यस्मात्पशवो स्रवन्ते तस्यासौर्यामो भवति ॥ १८ ॥

अभिजिह्वरातृव्यवतः ॥ १९ ॥

सर्वस्तोमो वृभूपतः ॥ २० ॥

निमिच्छन् सर्वस्तोमो भवति ॥ २० ॥

यूपैकादशिनी चास्मिन् ॥ २१ ॥

मघति ॥ २१ ॥

द्व्यहास्तयः ॥ २२ ॥

मघति ॥ २२ ॥

अपोडशिकावतिरात्रा उत्तरयोः ॥ २३ ॥

द्विरात्रयोः ॥ २३ ॥

आद्विरसचैत्तरथकापित्रनाः ॥ २४ ॥

एतेषामेव संज्ञाः ॥ २४ ॥

द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके ॥ २५ ॥

द्वितीयं द्विरात्रमेके उक्थ्यपूर्वं कुर्वन्ति । पार्थिवकस्याग्निशेमस्य
स्थाने उक्थ्य कुर्वन्ति । संख्यामात्रान्यरवं धर्मास्तु तदीया एव ॥२५॥

प्रथमेन यजेत यः पौण्यो हीन इव स्यात् ॥२६॥

पुण्याहेः सम्पुण्यैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

द्वितीयेन प्रजाकामः ॥ २७ ॥

तृतीयेन स्वर्गकामः पशुकामोवा ॥ २८ ॥

ज्याहाः पञ्च गर्गवैदछन्दोमान्तर्वसु-

पराकाः ॥ २९ ॥

द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे राज्यकामस्य ॥३०॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अतिरात्राः राज्यकामस्य भवन्ति कृतवः ।
तत्रापि संख्यान्यत्रमात्रम् ॥ ३० ॥

अन्तर्वसुः पशुकामस्य ॥ ३१ ॥

मघति ॥ ३१ ॥

पराकः स्वर्गकामस्य ॥ ३२ ॥

चतुरहाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

अत्रिचतुर्वीर जामदग्नवसिष्ठसुतर्ष-
विश्वामिता ॥ ३४ ॥

सञ्ज्ञा एता ॥ ३४ ॥

जामदग्नो वि०शतिदीक्षः पुष्टिकामस्य ॥ ३५ ॥

भवति । ॥ ३५ ॥

तत्र च—

उपसद पुरोडाशिन्यः ॥ ३६ ॥

उपसद पुरोडाशिन्यो भवन्ति वचनात् ॥ ३६ ॥

अनूपसदं जुहोति ॥ ३७ ॥

उपसदुपसदि पुरोडाशात् जुहातीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदा चानूपसद पुरोडाशद्वेभ्यस्तदा चिन्त्यते । किमाज्यधर्मा
भवन्त्युत औषधधर्मा इति । किं तावदाप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः —

आज्यधर्मास्थानापत्तेः ॥ ३८ ॥

कार्यापत्तौ हि धर्मप्राप्तिर्युक्तेति ॥ ३८ ॥

एव प्राप्तमाह—

औषधधर्मा वा द्रव्यसामानात् ॥ ३९ ॥

औषधधर्मा वा भवन्ति आज्यधर्मा । सत्यामापि कार्यापत्तौ
पुरोडाशद्रव्य एव पर्युपस्थापक धर्मोणाम् । कार्यापत्तिरिति ह्यत्र
निहितमन्त्रः । न चेह कार्यापत्तिः ॥ ३९ ॥

अनुहोमाश्च पुरोडाशाः ४० ॥

अनुहोमा हि पुरोडाशा भूयन्त इति । अनूपसदं जुहोति ।
उपसदागमनु जुहोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रत्युपसदमेकोच्चयेन कपालान्येककपालप्र-
-भृतीनामाग्नेयाश्विनवैष्णवसौम्यसावित्रधात्र-
-मारुतबार्हस्पत्यमैत्रवरुणेन्द्रवैश्वदेवाः ॥ ४१ ॥

एतदेवत्याः पुरोडासाः तेषां चैकोच्चयेन कपालानि एकप्र-
-भृतीति भवन्ति । अनूपसद जुहोतीति च जुहोतिसशब्दनाञ्जुहोत-
-य एते ॥ ४१ ॥

तेषां होमः अग्ने वेहोत्रं वेरध्वरमा पितरं
वैश्वानरमवसे करिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता ह-
विः स्वाहा, देवावश्विनौ मधुकशयाद्येमं
यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतमिन्द्राय, देवेभ्यो
जुहुता हविः स्वाहा, देव विष्ण उर्वद्या-
स्मिन्यज्ञे यजमानयाधि त्रिक्रमस्वेन्द्राय दे-
वेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा, देव सोम रेतोधा
अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानयैधीन्द्राय देवेभ्यो जु-
हुता हविः स्वाहा, देव सवितः सुसावित्तम-
द्यास्मिन्यज्ञे यजमानायासुवस्वेन्द्राय जुहुता
हविः स्वाहा, देव धातः सुधाताद्यास्मिन्यज्ञे
यजमानायैधीन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा,
देवा ग्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे यज्ञसा-
नाय वाचं वदतेन्द्राय जुहुता हवि स्वाहा,
देव्यनुमते ऽन्वद्येमं यज्ञं यजमानाय मन्य-

स्वेन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, 'देव्यदिते
 स्वादित्यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानयासुवस्वेन्द्रा-
 य जुहुता हविः स्वाहा, देव्य आपो नन-
 म्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायेन्द्राय जुहु-
 ता हविः स्वाहा, सदः सदः प्रजावानृभुर्जु-
 पाण इन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, देव
 त्वष्टः सुरेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमाना-
 यैधीन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहेति ॥ ४२ ॥

इत्येवमादि निगृह्यारुप्यातम् ॥ ४२ ॥

द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेन ॥ ४३ ॥

एतदमेकैः पुरोडाशैः सुत्यान्ते सुत्यासंभिधौ द्वादशाहानि यजेत
 प्रतिलोम्येन । यजतेति संघट्टनाच्च यजतय एते न जुहोतयः ॥ ४३ ॥

पञ्चाहास्त्रयः ॥ ४४ ॥

मघन्ति ॥ ४४ ॥

देवानां प्रथमः ॥ ४५ ॥

प्रथमस्य देवपञ्चाह इतीय संज्ञा ॥ ४५ ॥

द्वितीयस्य पञ्चवारदीयः ॥ ४६ ॥

इतीय संज्ञा ॥ ४६ ॥

तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाण्याश्वयुजीशुक्लेषु
 चतुस्त्रिंशतं पशूनालभते मारुतान् ॥ ४७ ॥

तेनेति पञ्चवारदीयोपलक्षणम् ॥ ४७ ॥

वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गान् ॥ ४८ ॥

वैश्यस्तोमे दक्षिणायां यानि लिङ्गानि यजीवपृथग्य इत्येव
मादीनि तद्विद्वानालभते ॥ ४८ ॥

उक्ष्णो वत्सतरीर्वर्णानुपूर्वेण ॥ ४९ ॥

प्रतिवर्षेण ॥ ४९ ॥

अर्धावत्सतर्यः ॥ ५० ॥

तेषां च पशुनामर्धो वत्सतयो भवन्ति ॥ ५० ॥

पर्यभिकृतानुत्सृजन्त्युक्ष्णो वत्सतरीभिः

संस्थापयन्ति ॥ ५१ ॥

उक्ष्णां तद्वृत्तीति विधानम् । वत्सतरीभिः परिसमाप्ति ॥ ५१ ॥

एवं पञ्च वर्षाण्युक्ष्णो नियुज्यन्ति ॥ ५२ ॥

इति वचनात् तानेव । वत्सतयस्तु प्रतिवर्षे वर्णानुपूर्व्याभ्या-
ह्याभ्याश्च भवन्ति ॥ ५२ ॥

पष्ठे सवनीया भवन्ति तयस्त्रयोऽन्वहम् ॥ ५३ ॥

पष्ठे वर्षे त एवोक्षाण सवनीया भवन्त्यन्वह त्रयस्त्रय ॥ ५३ ॥

ऐन्द्रामारुतापञ्चोत्तमे ॥ ५४ ॥

उत्तमे ऽहनि पञ्च ॥ ५४ ॥

यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेत ॥ ५५ ॥

पञ्चशतदीपेन ॥ ५५ ॥

पश्चापदि चरवः ॥ ५६ ॥

एतेषामेव पशुनामापस्तु चरवो भवन्ति ॥ ५६ ॥

लम्बाख्यः ॥ ७३ ॥

द्वितीये पडहे पार्ष्टिकः पञ्चाह । उभयपृष्ठ पृष्ठत्रावलम्बाख्यो भवति । पृष्ठत्रावलम्बाख्याया इह च प्रयोजनाभावादन्यार्थता । वक्ष्य-
ति हि पृष्ठत्रावलम्बाख्यत्वारण्यन्दोमा इति ॥ ७३ ॥

तृतीये त्रिभ्यस्त्रिकट्टुकाः ॥ ७४ ॥

तृतीये पडहे त्रिभ्यः पार्ष्टिकेभ्योवसितेभ्यस्त्रिकट्टुका भ-
वन्ति ॥ ७४ ॥

सप्त सप्ताहाश्चत्वारो व्रतोत्तमाः प्रथमाः ॥ ७५ ॥

चतुर्णां महाघृतमुत्तमं भवति ॥ ७५ ॥

तृतीयः पशुकामस्य ॥ ७६ ॥

भवति ॥ ७६ ॥

इन्द्रस्य पञ्चमः ॥ ७७ ॥

पञ्चम इन्द्रसप्ताहसप्तकः ॥ ७७ ॥

द्वितीयप्रभृतिपडेकाहाः ॥ ७८ ॥

तत्र भवन्ति ॥ ७८ ॥

सर्वस्तोम उत्तमः ॥ ७९ ॥

जनकसप्तरात्रश्चतुर्भ्यो विश्वजिन्महाव्रतम् ॥ ८० ॥

चतुर्भ्यः पार्ष्टिकेभ्यो वसितेभ्य पदे विश्वजिन्महाव्रतच ॥ ८० ॥

उत्तमे पडहो बृहद्रथन्तरपृष्ठः पृष्ठयस्तो-

माख्यः ॥ ८१ ॥

उभयपृष्ठयस्य षट्दस्य पृष्ठस्तोम द्वितीयमास्या संभय-
द्वारायां ॥ ८१ ॥

विश्वजित्पशुकामस्य ॥ ८२ ॥

विश्वजिदतिरात्रो भवति । पशुकामस्य चायम् ॥ ८२ ॥

अष्टाहे षडहान्महाव्रतम् ॥ ८३ ॥

अष्टाहे षडहादयसिताम्महाव्रतं भवति । ततोऽतिरात्रः ॥ ८३ ॥

नवरात्रे त्रिकद्रुकाः ॥ ८४ ॥

षडहादेवावसिताङ्गवन्ति ॥ ८४ ॥

द्वितीयं त्रिकद्रुकेभ्यः पृष्ठयावलम्बः ॥ ८५ ॥

ततोऽतिरात्रः ॥ ८५ ॥

दशरात्राश्चत्वारः ॥ ८६ ॥

भवन्ति ॥ ८६ ॥

प्रथमस्त्रिकुप् ॥ ८७ ॥

प्रथमस्त्रिकुप् संज्ञो भवति ॥ ८७ ॥

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षस्त्रिरावृतः ॥ ८८ ॥

सर्वे चैते ऽपूर्वाः ॥ ८८ ॥

प्रतिष्ठाकामस्य कौसुरुबिन्दः ॥ ८९ ॥

कौसुरुबिन्द इति संज्ञा ॥ ८९ ॥

तत्राहान्याह—

अग्निष्टोमास्त्रिवृतस्त्रयः ॥ ९० ॥

त्रिवृतस्तोमयुक्ता. अग्निष्टोमास्त्रयो भवन्ति ॥ ९० ॥

पञ्चदशाश्चोक्थ्याः ॥ ९१ ॥

अथ एव ॥ ९१ ॥

सप्तदशाश्च ॥ ९२ ॥

अशब्दात्तुय उपस्थाः ॥ ९२ ॥

एकविंशोऽतिरात्रः ॥ ९३ ॥

योऽतिरात्रः स एकविंशस्तोमको भवति ॥ ९३ ॥

पूर्वशरात्रोऽभिचर्यमाणस्य ॥ ९४ ॥

पूर्वशरात्र इति सन्नेषा सोऽभिचर्यमाणस्य भवति ॥ ९४ ॥
तत्राहान्याह—

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः ॥ ९५ ॥

उक्थ्यस्योभयतोऽग्निष्टोमाविति ॥ ९५ ॥

गोपक्षोऽभिजित् ॥ ९६ ॥

अभिजिदेकाहः । तस्य गौरभयतो भवतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

आयुर्विश्वजित्पक्षः ॥ ९७ ॥

आयुरस्यश्चेकाहस्तस्य विश्वजित्पक्षस्तस्यानीयो भवति ॥ ९७ ॥

छन्दोमदशाहः पशुकामस्य ॥ ९८ ॥

छन्दोमदशाह इति संज्ञा । पशुकामस्य भवति ॥ ९८ ॥

तत्राहान्याह—

११०५

पृष्ठयात्रलम्बाच्चत्वारश्छन्दोमाः ॥ ९९ ॥

पौण्डरीकः सर्वर्द्धिकामस्य ॥ १०० ॥

पौण्डरीक इति संज्ञा स सर्वर्द्धिकामस्य भवति ।
र्द्धिर्द्वि. कामयते स सर्वर्द्धिकामः तस्य पौण्डरीको भवति । संख्या-
दशरात्रोऽसत्तोत्थानः ॥ १०१ ॥

दशरात्रो भवति सत्त्वेत्यानवर्जितः ॥ १०१ ॥

विश्वजिदतिरात्रः ॥ १०२ ॥

भवति ॥ १०२ ॥

तुल्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु विश्वजिद्वर्जम् ॥ १०३ ॥

अहीनेषु वेदतिरात्रास्तेषु समानमाध्वर्यवं भवति । विश्वजित्
वर्जयिषा । को विशेषस्तत्रेति चेत् । सर्वमेधे श्रूयते । विश्वजित्सर्व-
पृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवतीति सर्वपृष्ठता विशेषः । तेनोच्यते
विद्वज्जिद्वर्जमिति ॥ १०३ ॥

यथोक्तमुत्तमो यथोक्तमुत्तमः ॥ १०४ ॥

उत्तमो द्वादशरात्रो यथोक्त एव भवति ॥ १०४ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे
त्रयोविंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

उक्ता ऋणि । इदानीं सन्नायमिधीयन्ते ।

द्वादशरात्रादीनि रात्रिसन्नायि ॥ १ ॥

रात्रिसन्नायितीति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतनिमापूर्वपदप्रधानोऽयं बहुमीदि ॥ १ ॥

एकोचयेन चत्वारिंशदन्तानि ॥ २ ॥

एकोचयेनान्हां चत्वारिंशदन्तानि रात्रिसन्नायि ॥ २ ॥

यथोपदेशमहानि ॥ ३ ॥

येन प्रमेण धान्यहान्युपदिश्यन्ते तानि तथैव प्रतिपत्त-
यानि । धर्मार्थमिदमुच्यते । आवापिकानामन्य क्रम औपदशि-
कानां तु उपदेशक्रम एव । अथवा यथोपदेशमिति वेदिकानां नाम्ना
धर्मप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

आपूर्यमाणे दशरात्रः परः ॥ ४ ॥

आपूर्यमाणे सत्रे दशरात्रावापो भवति । स च भवन्परतो
भवति न पूर्वं । एद पार्थिवानि चत्वारि च्छान्दोमिकान्यहानि
दशरात्र उच्यते ॥ ४ ॥

प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तर

मेकाहार्थे ॥ ५ ॥

यानि प्रकृतिविहितानीत्याचार्येणामिधीयन्ते तत्रैकार्थं महा-
व्रतं भवति दशरात्रादुत्तरम् ॥ ५ ॥

पुरस्तादन्यत् ॥ ६ ॥

यदन्यदावापान्तरं न्याय्यास्यते तद्दशरात्रात्पूर्वं भवति ॥ ६ ॥

षडहार्थेऽभिप्लवः ॥ ७ ॥

यत्र षड्भिर्होमिर्न पूर्यते सत्त्वं तत्राभिप्लवः पूरणो भव-
ति । अभिप्लवार्थश्चोक्तो गंधामयने ॥ ७ ॥

तस्यादितः पञ्च पञ्चाहार्थे ॥ ८ ॥

तत्सैषाभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि गृह्यन्ते पञ्चाहार्थे ॥ ८ ॥

त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः ॥ ९ ॥

त्रिकद्रुका इति ज्योतिरादीनां समुदितानां सत्त्वं संदय-
हारार्थं ॥ ९ ॥

व्रतं च यथोक्तं चतुरहार्थे ॥ १० ॥

चतुर्हार्थे त्रिकद्रुकाश्च । यथाकप्रदणाश्च दशरात्रात्परं व्रतं
भवति ॥ १० ॥

आयुषी द्व्यहार्थे ॥ ११ ॥

भवतः ॥ ११ ॥

अतिरात्रान्तरमात्रापस्थानम् ॥ १२ ॥

सत्प्रसाद्यन्तयोरतिरात्रविधाता ॥ १२ ॥

आत्रापसमवेतानामल्पमल्पं पूर्वम् ॥ १३ ॥

यत्रावापानां समवायेन सत्त्वं पूर्यते तत्र यद्यदल्पं तत्तत्पूर्वं
भवति ॥ १३ ॥

हे त्रयोदशरात्रे पृष्ट्यात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ १४ ॥

पृष्ट्यादर्थस्तोमस्तोमसंस्कारातिरात्रो भवति । पूर्णमि-
दमेकम् ॥ १४ ॥

प्रकृतिविहितं द्वितीयम् ॥ १५ ॥

भवति । प्रकृति विहितप्रवृत्त्याच्च प्रतं दशरात्रादुत्तरं
भवति ॥ १५ ॥

सम्भार्य तृतीयम् ॥ १६ ॥

तृतीयं त्रयोदशरात्रमहोभिः सम्मिश्रयते ॥ १६ ॥

प्रायणीयाच्चतुर्विंशमहरभिजित्त्रयः स्वरसमा-
नो विपुवांस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिद्वृत्त-
मुदयनीयोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

यत्र चतुर्विंशमहरादिषु गावामयनिकेपूक्षात्रालम्भसप्ततान्त-
जपा भवन्ति गावामयनिकत्वादेव ॥ १७ ॥

चतुर्दशरात्राणि त्रीणि ॥ १८ ॥

तत्रैषास्मिन्—

द्वौ पृष्ठयौ ॥ १९ ॥

• भवतः ॥ १९ ॥

प्रतिलोमः परः ॥ २० ॥

भवति । प्रतिलोम्यं च त्रयस्त्रिंशत्सप्ततान्तेन ॥ २० ॥

मध्यमे विकट्टुकाः पृष्ठयमभितः ॥ २१ ॥

मध्यमे चतुर्दशरात्रे पृष्ठयमभितस्त्रिकट्टुका भवन्ति ॥ २१ ॥

प्रतिलोमाः परे ॥ २२ ॥

आयुर्गौज्योतिरित्येवम् ॥ २२ ॥

विवाहोदकतल्पसंश्रितानामेतत् ॥ २३ ॥

येषां विवाहे संश्रयो भवति किमस्माकं विवाहो भवति न

भवतीति संशयः । तथा उदकपाने शयने च तेषामेतत्सत्त्वं
भवति ॥ २३ ॥

प्रकृतिविहितं तृतीयम् ॥ २४ ॥

प्रकृतिविहितग्रहणाद्भोगायुषी भवतः ॥ २४ ॥

पञ्चदशरात्राणि चत्वारि ॥ २५ ॥

भवन्ति ॥ २५ ॥

उत्तरे प्रकृतिविहिते त्रिकद्रुकैः ॥ २६ ॥

पूर्यामित्येतदुक्तं भवति ॥ २६ ॥

चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वे व्याख्याते ॥ २७ ॥

पूर्वे पञ्चदशरात्रे चतुर्दशरात्राभ्यां व्याख्याते ॥ २७ ॥
इयंस्तु विशेषः—

पृथययोर्मध्ये महावृतम् ॥ २८ ॥

भवति ॥ २८ ॥

अतिरात्रादग्निष्टुद्वितीयस्य ॥ २९ ॥

अतिरात्रादवसिक्तादग्निष्टुद्वितीयस्य भवति ॥ २९ ॥

सप्रायणीयस्त्वृतीयस्य ॥ ३० ॥

स प्याग्निष्टुतृतीयस्य प्रायो भवति । नाम्ना च तदीये-
य संज्ञा ॥ ३० ॥

प्रकृतिविहितानि प्राग्विदुशतिरात्रात् ॥ ३१ ॥

षोडशरात्रादिषु चतुर्षु मासापेन हि पूरणम् । तत्र षोड-
शरात्रे प्रायणीया त्रिकद्रुकाः दशरात्रादुत्तरायतम् । सप्तदशरात्रे
प्रायणीयात्पश्चाद् अष्टदशरात्रे षडह पयोनविंशतिरात्रे षडहो
दशरात्रश्चोत्तरं यतम् ॥ ३१ ॥

विंशतिरात्रेऽभिप्लवोऽभिजिद्विध्वजितौ च ॥ ३२ ॥

ययोपदेशम् ॥ ३२ ॥

एकविंशतिरात्रयोरतिरात्रावषोडशिकौ ॥ ३३ ॥

अभिप्लवास्तयः प्रथमादातिरात्रः ॥ ३४ ॥

परिपूर्णमेवैतच्च ॥ ३४ ॥

निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामानम् ॥ ३५ ॥

निदाघो ग्रीष्म । तत्र द्वितीयमेकविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चस-
मानां भवति ॥ ३५ ॥

त्रयस्तयः स्वरसामानो विपुवन्तमभि-

तः पृष्ठयौ च ॥ ३६ ॥

उत्तरः प्रतिलोमः ॥ ३७ ॥

पृष्ठयो भवति ॥ ३७ ॥

मानव्यः सामिधेन्यः ॥ ३८ ॥

विपुवन्ति भवन्ति ॥ ३८ ॥

सौमापौष्णस्य उपालम्भ्यः ॥ ३९ ॥

विपुवलोचनम् ॥ ३९ ॥

प्रकृतिविहितान्या द्वाविंशद्रात्रात् ॥ ४० ॥

सह द्वाविंशद्रात्रेण । आहमिदौ कर्मविषयत्वात् ॥

द्वाविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानाम् ॥ ४१ ॥

त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥ ४२ ॥

पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुका-
मानां वा ॥ ४३ ॥

द्वाविंशतिरात्रे पूरणम् । प्रायणीयत्रिकद्रुकास्ततो ऽभिप्लव ।
द्वादशरात्राच्च परं व्रतम् । त्रयोविंशतिरात्रे प्रायणीयत्पञ्चादस्ततः
पडहः । पूर्वस्मिन्नत्रयविंशतिरात्रे ह्यो पडहौ ॥ ४३ ॥

द्वितीयः सः सदः ॥ ४४ ॥

द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं सः सदसंशकम् ॥ ४४ ॥

अत्र विशेषः—

अपोडशिकावतिरात्रौ विशालः ॥ ४५ ॥

पश्यमाणस्याहस्संघातस्य संज्ञा ॥ ४५ ॥

पार्ष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ ४६ ॥

पार्ष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि अहानि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ ४६ ॥

तमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ४७ ॥

तं विशालमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ४७ ॥

पृष्ठयस्तोमौ च ॥ ४८ ॥

अभितो मयतः ॥ ४८ ॥

तयोः—

उत्तरः प्रतिलोमः ॥ ४९ ॥

तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ५० ॥

पूर्णमेतत् ॥ ५० ॥

पञ्चविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानां पञ्चविंश-

तिरात्रं प्रतिष्ठाकामानां सप्तविंशतिरातमृ-
द्धिकामानामष्टाविंशतिरात्रं प्रजाकामानाम्
पशुकामानां वा ॥ ५१ ॥
द्वात्रिंशद्रात्रं च ॥ ५२ ॥

अशब्दात्प्रजाकामानां पशुकामानां वा द्वाविंशतिरात्रात्-
प्लव्यौ स्वस्थाने यतः च । पट्विंशतिरात्रे प्रायणीयाद्गोनापुयी ततो-
मिप्लव्यौ । सप्तविंशतिरात्रे प्रायणीयास्त्रिकटुकाः ततोमिप्लव्यौ ।
अष्टाविंशतिरात्रे प्रायणीयास्त्रिकटुकाः ततोमिप्लव्यौ । अश्वस्थाने च
यतः । एकोनविंशतिरात्रे प्रायणीयात्पञ्चादस्रतोमिप्लव्यौ । त्रिंशद्वा-
त्रे त्रयोमिप्लव्याः । एकविंशद्वात्रे यतमाधिकम् । द्वात्रिंशद्वात्रे प्रायणीयाद्गो-
नापुयी अभिप्लव्यास्त्रयः ॥ ५२ ॥

तयस्त्रिंशद्रात्राणि त्रीणि ॥ ५३ ॥

तत्र प्रथमे—

पञ्चाहाश्वत्वारः ॥ ५४ ॥

तिभ्योऽतिरातो विश्वजित् ॥ ५५ ॥

विश्यः पशादेभ्योऽपसितेभ्यो विभ्यजित्तिरात्रः ॥ ५६ ॥

वूतवद्वितीयं त्र्यभिष्टवम् ॥ ५७ ॥

तृतीये तयस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजितमभितः ॥ ५८ ॥

भयन्ति ॥ ५९ ॥

तत्र च—

प्रतिलोमाः परे ॥ ५८ ॥

प्रकृतिविहितान्या चत्वारिंशद्रात्र ॥ ५९ ॥

चतुस्त्रिंशद्रात्रमन्नाद्यकामानाम् पङ्क्तिः-
शद्रात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् सप्तत्रिंशद्रात्रमृ-
द्धिकानाम् अष्टात्रिंशद्रात्रं प्रजाकानाम् प-
शुकामानाम् वा ॥ ६० ॥

चत्वारिंशद्रात्रं च ॥ ६१ ॥

य शब्दाः प्रजाकामानामेव । अत्र पूर्णं प्रकृतिविहितायापेन
यथोक्तम् ॥ ६१ ॥

व्रतवन्त्युत्तराणि प्रथमवृत्तीयवर्जः सप्तैका-
न्नपञ्चाशद्रात्राणि ॥ ६२ ॥

प्रथमवृत्तीयवर्जम् यतश्चन्द्रि मयस्ति ॥ ६२ ॥

प्रथमो विधृतिः ॥ ६३ ॥

पुल्लिङ्गेन सप्तैकाभिधानम् ॥ ६३ ॥

अपोढशिकावतिरात्रौ ॥ ६४ ॥

कोसुरविन्दः प्रथमस्त्रयहः ॥ ६५ ॥

उक्थ्यौ तूत्तरी ॥ ६६ ॥

कोसुरविन्दः प्रथमस्त्रयहो त्रिंशोमात्रिंशस्तोमयुक्तास्त्रयः ।
तत्र विशेषः । उक्थ्यायुत्तरी मयतः ॥ ६६ ॥

पोडशिदशमा उक्थ्याः ॥ ६७ ॥

मयस्ति । यत् संख्यामात्रमेवोद्वृत्ते तत्राऽपूर्वस्यपदेयः । यत्
गौर्ज्योतिरायुयदिषनुपानम् तत्रैकादिकाः दशरात्रे पुनर्द्वादशादिका
इति । देवादिषु न नाम्ना धर्मप्रवृत्तिः । अपूर्वेषु तु द्वादशादिको
विध्यन्तः ॥ ६७ ॥

पृष्ठं चाभितो द्वादश द्वादश ॥ ६८ ॥

उक्थ्या भवन्ति ॥ ६८ ॥

वर्गान्तरेष्वतिरात्राः ॥ ६९ ॥

यमातिरात्रम् ॥ ७० ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ ७० ॥

अभिप्लवौ गोआयुपी अतिरात्रौ ॥ ७१ ॥

अभिप्लवावभिजिद्विश्चजितावतिरात्रौ ॥ ७२ ॥

अभिप्लवः सर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रौ ॥ ७३ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽभिप्लवाः पट् ॥ ७४ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयमिति संज्ञा ॥ ७४ ॥

तत्र—

चतुर्थ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ ७५ ॥

चतुर्थ्योऽभिप्लवेभ्यो ऽपसितेभ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो
भवति ॥ ७५ ॥

तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विपचेयुर्गार्हपत्ये गुल्गु-
लुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः ॥ ७६ ॥

तस्मिन्नाञ्जनाभ्यञ्जनीये उपसत्सु यत्तमानासु गुल्गुलुसुग-
न्धितेजनपीतुदारुभिः पृथक् पृथक् सर्पिर्विपचेयुः । पुरवार्यथाग्ना-
हंपत्ये न प्रमातीति वचनम् ॥ ७६ ॥

यथासवनन्तैः सवनेष्वञ्जनाभ्यञ्जने कुर्वी-
रन्नाग्नीध्रेऽहरहः ॥ ७७ ॥

प्रातः सत्रमान्ते गुल्गुलना घ्राघ्यन्दिने सुमग्निनेजनेन कृती-
यस्यने पैतृशरयेषु । आञ्जनमन्त्रोः अश्वज्वनं शरीरस्य । भागनीधे-
ऽहरहः ॥ ७७ ॥

पृष्ठये वा ॥ ७८ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ७८ ॥

सवनमुखीयेषु भक्षयिष्यन्तो वा ॥ ७९ ॥

वा सवनान्तेषु ॥ ७९ ॥

ये आत्मानं नैव जानीरंस्तेषामेतत् ॥ ८० ॥

य आत्मानं प्रसुप्तमिष मयन्ते तेषामाञ्जनाश्वज्वनीये-
धिकारः ॥ ८० ॥

संवत्सरसंमिते चतुर्विंशमहः ॥ ८१ ॥

संवासरसंमितमिति सत्रनाम । तत्र चतुर्विंशमह-
भवति ॥ ८१ ॥

अभिप्लवाश्चत्वारः ॥ ८२ ॥

गोआयुषी ॥ ८३ ॥

त्रिम्यो विपुवन्मध्यो नवरात्रः ॥ ८४ ॥

त्रिष्यो ऽश्वसितेष्ट्यो विपुवन्मध्यो गवामयनिको नवरात्रो
भवति ॥ ८४ ॥

एकपटिरात्रे पृष्ठयो नवरात्रमभितः ॥ ८५ ॥

अप्रतिष्ठातमप्येकपटिरात्रं द्वापविक्तेन सवाच्यैष्याभि-
दितम् ॥ ८५ ॥

प्रतिलोमः परः ॥ ८६ ॥

तपोः पृष्ठययोः प्रतिलोमः परो भवति ॥ ८६ ॥

सवितुः ककुभः ॥ ८७ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ ८७ ॥

नवरात्राश्चत्वारः ॥ ८८ ॥

तानाचष्टे—

अग्निष्टोमाः प्रथमसप्तमोत्तमा नववर्गाणामु-

क्या इतरे ॥ ८९ ॥

सर्वेचैते ऽपूर्वाः ॥ ८९ ॥

परे षडभिप्लवे ॥ ९० ॥

परे षे षे ते षडभिप्लवे ॥ ९० ॥

पूर्वस्य चतुर्भ्यो व्रतम् ॥ ९१ ॥

भवति ॥ ९१ ॥

प्रजातिकामानभेतत् ॥ ९२ ॥

प्रकृतिविहितं शतरात्रं चतुर्दशाभिप्लवं

चतुरहश्च ॥ ९३ ॥

ननु प्रकृतिविहितत्वेनैवैतत्प्राप्नोति । चतुर्दशाभिप्लवं चतुर-
हश्चेत्युच्यते च । तत्किमर्थम् । शतरात्रं यत्र प्रशापनाय
एवं प्रकृतिविहितं तत्र त्रिकटुकाः पूर्वमभिप्लवेभ्यो भवन्ति । इय-
रात्राय परं व्रतं भवति द्वितीये यथोपदेशमहनीत्यभिप्लवेभ्यः पर-
तश्चतुरहः ॥ ९३ ॥

सदो हविर्धानानि चक्रीवन्ति ॥ ९४ ॥

चक्रीवन्ति भवन्ति ॥ ९४ ॥

अभिप्रायमभिपुण्वन्ति देशानपरोधेन ॥ ९५ ॥

यात्वा यात्वामिपयं कुर्वन्ति देशानपरोधेन प्रतिनिवर्तन्ते ॥९५॥

अहरहरमिष्ट्वेषु त्रिकद्रुकेषु वा ॥ ९६ ॥

येति विकल्पः ॥ ९६ ॥

अभिष्टुवाभ्यासेनाभिपूरणम् ॥ ९७ ॥

सकृत्प्रयोगी दशरात्रः ॥ ९८ ॥

अपति । प्रकृतिविहितानामेव धर्मः ॥ ९८ ॥

व्रतवन्ति सर्वजिहीक्षाणि ॥ ९९ ॥

व्रतवन्ति सत्त्राणि यानि तानि सर्वजिहीक्षाणि ॥ ९९ ॥

सप्तदशरात्रादीनि त्रिंशदन्तान्येके ॥ १०० ॥

एकान्नपञ्चाशद्रात्रे चाष्टादशदीक्षाणि पौर्ण-

मासीप्रक्रमाणि ॥ १०१ ॥

सप्तदशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि त्रिंशदन्तानि । एकान्नपञ्चा-
शद्रात्रे च यानि व्रतवन्ति तावदाष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमा-
णि चैक इच्छन्ति । एके यथाप्राप्तम् व्रतवत्त्वमात्रं सर्वजिही-
क्षता च ॥ १०१ ॥

शतातिरात्रः सत्त्रमुपेयुरिति श्रूयते । तत्र सन्देहः । किं
शतरात्रिकाणामनन्हां संख्यात्वमात्रमुच्यते उत द्वादशाहस्य पदा-
धमहरतिरात्रसंख्यं तच्छतकृत्योऽभ्यसितत्त्वमुत दशरात्रस्यातिरात्र-
संख्यस्यैषोऽभ्यास व्याहोस्विच्छतसंख्यासंयुक्तानामतिरात्राणां वि-
धिरिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

शतातिरात्रेऽष्टानि शतरात्रसामान्यात् ॥ १०२ ॥

शतातिरात्रे शतमनन्हां श्रूयते । तच्छतरात्रिकाण्यहानि प्रय-
सन्ते । शतसंख्यायच्छिन्नस्य हि धर्मापेक्षायां सत्यां शतरात्रस्य पयु-

पस्थापकत्वमिति ॥ १०२ ॥

एवं प्राप्त आह—

द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः ॥ १०३ ॥

अत्र द्वादशाहिको यज्ञो गोप्याचष्टे द्वादशाहस्य यदार्थं प्रा-
णीयमहरतिरात्रसंस्थं तस्यैतच्छ्रुतसंख्याविधानमिति । एव चाति-
रात्रप्राप्तौ शतसंख्याविधानमिति । यत्पुनरुक्तं शतरात्रं प्रवर्त्तते इति
तद्व्युक्तम् । न हि शतातिरात्रस्य शतरात्रिकधर्ममवृत्तौ प्रमाणमस्ति ।
उभयत्र ह्यानुमानिकेन पक्षेनैव द्वादशाहविध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते ।
तस्मात् शतरात्रिको विध्यन्तः । यद्व्युक्तं द्वादशाहाद्यस्याह
इयं सपथा विधीयते इति तद्व्युक्तम् । पृथक्पृथक्निवेदिनी हि संख्या
भवति । न च प्रायणीवेश्वरस्य भागं पृथक्पृथक्निवेदिशिवसम्भवः । तस्मा-
देतद्व्युत्पन्नपक्षमेव । पितृभूमिराचार्यः सूत्रमन्यथा व्याचष्टे । द्वादशा-
हाद्यं वा तत्प्रकृतेरिति । द्वादशाहाद्यं प्रवृत्तिधर्माणां विजानीमः यः स-
त्तेषु प्रवर्त्तते इति कक्षासौ दशरात्रं स हि सर्वेसारेषु प्रवृत्तिधर्मेति ।
एतदपि भोषयते न हि दशरात्रिकेष्वन्यत्रातिष्वहस्तु संख्यायतयं
यत्संख्याविधानं भोषयते यावयमेवमसद्भावं । अत्रापि च पृथक्पृथ-
क्निवेदिन्यैव संख्या भवति दशरात्राभ्यासात् । तस्मादेतद-
प्यसद्वैद्यः । अत्र च दामः । द्वादशाह आद्यो मूलभूतो यस्य शता-
तिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम् । द्वादशाहमूलमित्यर्थः ।
हुत एतत् । तत्प्रकृतेः । द्वादशाहो हि प्रकृतिः सर्वसत्त्वानामियुक्त-
मेव । अपि च यत्राहर्विदोपो नाम्नायते तत्र दशरात्रप्रवृत्तिर्भवति ।
इह संख्याविशिष्टानामतिरात्रसंख्यानानाहर्विदोपाणामागताद्दश-
रात्रप्रवृत्तिर्न युक्ता इति । तस्माद्विद्यमेव व्याख्या द्वादशाह आद्यः प्रकृ-
तिभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रमिति पदु-
मीति ॥ १०३ ॥

शताभिष्टोमे शतोक्थ्ये च ॥ १०४ ॥

एव एव म्यायः ॥ १०४ ॥

शतातिरात्र एव कर्म विचारयति—

आश्विनस्याग्नेयान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युक्ताम-

तादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपा-
कृत्यान्तर्यामं हुत्वा प्रपीड्य पवित्रं द्रोण-
कलशे निदधाति ॥ १०५ ॥

आग्निनस्य सख्यस्य आग्नेयसूक्तान्ते प्रतिप्रस्थाता ध्युक्ता-
मतादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकरोति मन्तर्यं(मं) हुत्वा
प्रपीड्य पवित्रं द्रोणकलशे स्थापयति ॥ १०५ ॥

सशेषं होटुचमसम् ॥ १०६ ॥

स्थापयति ॥ १०६ ॥

तत —

तिरोन्ह्यादि करोति पूर्वस्यान्हः १०७ ॥

ग्रहग्रहणाद्या विप्रुद्धोमात्कृत्वा सवनसन्तर्नि-

जुहोत्यग्निः प्रातः सवन इति ॥ १०८ ॥

पैत्र्यापयग्रहणमाविप्रुद्धोमात्कृत्वा सवनसन्तर्निसप्तकं हो-
मं करोत्यग्निः प्रातः सवन इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०८ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि

तद्गुणदर्शनात् ॥ १०९ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि सत्त्वाणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भव-
न्ति संवत्सरसामान्यात् । तद्गुणदर्शनात् । दर्शयन्ते हि तेषु गवाम-
यनिका गुणाः । अथ यत्पृष्ठं, पङ्कहमुपयन्ति अथ यदभिप्लव्यं
पङ्कहमुपयन्तीति ॥ १०९ ॥

आदित्यानामयनेऽभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदश-

स्तोमाः ॥ ११० ॥

आदित्यानामयममिति सहा सत्त्वस्य । तत्राभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्च-
दशस्तोमा भवन्ति ॥ ११० ॥

मासाः पृष्ठयमध्याः ॥ १११ ॥

मवामयने हि पृष्ठचान्ता मासाः इह पृष्ठयमध्या भवन्ति ॥ १११ ॥

बृहस्पतिसवोऽभिजित्स्थाने ॥ ११२ ॥

भवति ॥ ११२ ॥

इन्द्रस्तोमो विश्वजितः ॥ ११३ ॥

स्थाने भवति ॥ ११३ ॥

विश्वजितः परे ऽये त्रयोभिप्लवास्तेषामुत्तर-
यो स्थाने त्रिवृतोऽग्निष्टोमा दश ॥ ११४ ॥

भवन्ति ॥ ११४ ॥

उद्भिद्वलभिदौ च ॥ ११५ ॥

षष्ठमासादौ मध्यमस्थाने पृष्ठयः ॥ ११६ ॥

षष्ठस्य मासस्य आदौ मध्यमस्याभिप्लवस्य स्थाने पृष्ठयो
भवति ॥ ११६ ॥

दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः ॥ ११७ ॥

भवति ॥ ११७ ॥

अङ्गिरसामयनमादित्यानामयनवत् ॥ ११८ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सप्तसप्ततित्वादिनामयनवद्भवति ॥ ११८ ॥
विशेषमाहुः—

अभिप्लवास्त्रिवृतः ॥ ११९ ॥

त्रिवृतस्तोमफा अभिप्लवा भवन्ति ॥ ११९ ॥

मासाः पृष्ठयादयः पूर्वपक्षे प्रतिलोमाः परे ॥ १२० ॥

भवन्ति ॥ १२० ॥

योऽभिप्लवमध्ये पृष्ठ्य उत्तमः सः ॥ १२१ ॥

भयति ॥ १२१ ॥

गोआयुपी प्रतिलोमे ॥ १२२ ॥

भयतः ॥ १२२ ॥

छन्दोमदशाहश्च ॥ १२३ ॥

प्रतिलोम एव ॥ १२३ ॥

इतिवातवतोरयनमेकैकेन पृष्ठ्यस्तो-

मेन मासं मासम् ॥ १२४ ॥

इतिवातवतोरयनमिति सत्स्य संज्ञा । तत्रैकैकेन पृष्ठ्य-
स्तोमेन मासं नयेत् । पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं ह्यत्र धूपते ।
त्रिवृता मास पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासं एकविंशेन मासं त्रि-
णवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासमिति । अतस्त्रिवृदादिभिरेकाद्विमासं
मास नयेदिति ॥ १२४ ॥

तदुक्तमाचार्येण—

एकाहास्तच्छब्दात् १२५ ॥

इति । तेषां शब्दस्तच्छब्दः सन्नाभिधायके उपलभ्यते । पृष्ठ्य-
स्तोमशब्दोपि च एकाहानामेव वाचक उपलभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दा-
स्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेभ्यपि हृदयते पृष्ठ्यस्य षडहस्य स्तोमाः
पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेभ्यपि भयति । नैतदेवम् । पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्र-
त्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽभ्यकर्णोदिघदेकाहानां वाचक इति ।
स्तोमेषु पुनः पृथुं कल्पयित्वा समासलक्षणेन तदलोपेन च स्तो-
मेन प्रवृत्तिः । ॥ ॥ च तन्म्याव्ययम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमशब्द एकाहानां
वाचक इति ॥ १२५ ॥

एवं प्राप्त आह—

नानाहानि वा संघातशब्दात् ॥ १२६ ॥

वाच्यः पक्षव्याघृत्तौ । नानाहानि वा यान्यन्यप्राप्तानि

तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मासं पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येव-
मादि । कुत एतत् । सङ्ख्यातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्-
भवति स च मासमिति चाक्ष्य भिद्यते । अथ पुनर्यो मासः ॥
त्रिवृता स्तोमेनेति नैव दोषो भवति ॥ १२६ ॥

मध्येवृतम् ॥ १२७ ॥

विषुवत्स्तोमे यत भवति ॥ १२७ ॥

उत्तरपक्षं प्रतिलोमम् ॥ १२८ ॥

उत्तरपक्षं पूर्वपक्षमातिलोम्येन ॥ १२८ ॥

कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम् ॥ १२९ ॥

कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा । तस्य पौर्णमास्यां
दीक्षा भवति ॥ १२९ ॥

चतुर्थ्या वा परपक्षस्य ॥ १३० ॥

इति विकल्पः ॥ १३० ॥

मासदीक्षाः ॥ १३१ ॥

तस्य भवन्ति ॥ १३१ ॥

सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमिहोत्रं

जुह्वति ॥ १३२ ॥

सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः ।
अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमा फले-
न्यासन्नेपोपक्रमितव्या । प्रधानस्य तु भेदः । चतुर्थ्यंहीतेनाग्नेर्या
सायमाहुतिं कृत्वा पुनश्चतुर्थ्यंहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति । तन्नेपो-
त्तरं जुहोति । गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालाकार्यं । ज्योति-
ष्टोमे हि तच्छ्रुत्वा न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमो न च तदङ्गमिति । भाह-
वर्गीपत्यमिति प्रणीत एव ॥ १३२ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम् ॥ १३३ ॥

नयेयु ॥ १३३ ॥

पक्षादौ यद्यद्वाविस्तत्सर्वमस्मिन् ॥ १३४ ॥

एक्षे कर्तव्यस्य अभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १३४ ॥

सारस्वते च प्रथमे ॥ १३५ ॥

यथमेव ॥ १३५ ॥

तन्त्रेण वा समस्तचेदितत्वात् ॥ १३६ ॥

याशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ । सम-
स्तयार्हि चादत्ता दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति । न ह्यत्र कालो भेदः ।
तस्मादग्निहोत्रयद्वयमपि तन्त्रमेव ॥ १३६ ॥

अग्निहोत्रं च ॥ १३७ ॥

अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः ॥ १३७ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः ॥ १३८ ॥

नीयन्ते । वैश्वदेवेन मासः षड्विंशत्यसौ साकमेधैर्मासं
सुतासीरीयेन मासमिति ध्रुते ॥ १३८ ॥

साकमेधा दर्शपूर्णमासवत् ॥ १३९ ॥

तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः ॥ १३९ ॥

सोमा वा सामान्यात् ॥ १४० ॥

सोमा वा एते मयन्यग्निहोत्रादयः । कुत एतत् । सामान्यात् ।
सत्तु हि सोमयागैः पूर्वते । अथ वा सामान्यादिति समात्तरदः । अ-
ग्निहोत्रादिषु प्रतिकर्म सोमेषु ॥ १४० ॥

न जुहोति शब्दात् ॥ १४१ ॥

नैतदेव सोमा एत इति । कुत एतत् । जुहोतिशब्दात् । मास-

प्रिहोत्र जुहोतीति जुहोति शब्दोऽत्र भवति । न चासौ सोमयागेषु
प्रसिद्ध । तस्मान्न सोमा इति ॥ १४१ ॥

काममितरे ॥ १४२ ॥

इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमा । न हितत्र
जुहोति शब्द इति । नेत्युच्यते । दर्शपूर्णमासादय शब्दा निरूप
दा एव । दर्शपूर्णमासादीन् प्रत्याययन्ति सोमोपपदा सोमा नि-
रूपपदाश्चेते मास दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्मादर्शपूर्णमासादयोपि
न सोमा एते ॥ १४२ ॥

द्वितीयातवतोरयनं पूर्वपक्षेण पण्मासात् ॥ १४३ ॥

द्वितीयातवतोरयनस्य पूर्वपक्षेण पण्मासान्नयेषु ॥ १४३ ॥

उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम् ॥ १४४ ॥

उत्तमे मासे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रत मरति ॥ १४४ ॥

उपरिष्ठादतिरात्रं भवति ॥ १४५ ॥

अनुग्रहयुते । यदन्यतरतोऽतिरात्रलोनाहीन इति ॥ १४५ ॥

उभयतो वा ॥ १४६ ॥

अतिरात्रो भवति सन्नृत्वात् । अनुग्रहयुतिस्तु अहीनत्वेन स-
त्तौति तत्कथम् हविर्यज्ञैर्व्याहितत्वात् ॥ १४६ ॥

। पञ्चविंशतीनि त्रीणि कर्माणि कुर्युः ॥ १४९ ॥

तान्याह—

होताध्वर्यवपोत्रीये च ॥ १५० ॥

यशब्दाद्धोत्रं च ॥ १५० ॥

उद्गाता नेष्टृच्छात्राकीये ॥ १५१ ॥

मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे ॥ १५२ ॥

प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छुसिग्रावस्तोत्रीये ॥ १५३ ॥

प्रतिप्रस्थाताग्नीधोन्नेत्रे ॥ १५४ ॥

होताध्वर्यवपोत्रीये षंति चकारः सर्वतानुषर्तते ॥ १५४ ॥

मुख्यासनेभ्योऽनुसृसर्पमितराणि ॥ १५५ ॥

भासनपदस्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनुसृत्वा परकीयाणि कर्माणि कुर्युः । स्वकर्मकर्तृत्वस्य चरितार्थत्वात् ॥ १५५ ॥

सर्पसत्त्वं व्यत्यासं विराट् कौसुमविन्द

द्वितीयं च ॥ १५६ ॥

सर्पसत्त्वेमिति नाम । तत्राहान्याह । विराडेकाहः । कौसुमविन्दस्य द्वितीयमहः षष्ठ्यसामर्थ्यात् ॥ १५६ ॥

गवामयनं वाभिगरश्रुतेः ॥ १५७ ॥

गवामयनमेव वा भवति । कुत यतत् । अभिगरश्रुत्यात् । षण्डकुपण्डावभिगरपगराविति श्रवणात् । अभिगरापगरो च गवामयने दृष्टौ । तेन गवामयनं भवति । अत्र वाशब्दं विकल्पार्थमेके दृच्छन्ति । नचैतद्युक्तम् । अभिगरापगरो हि लिङ्गमात्रम् । विराट्कौसुमविन्दद्वितीयमिति वचनात् । तस्मात्तद्वेषयुक्तरूप इति । लिङ्ग तु संस्तवार्थं भविष्यति ॥ १५७ ॥

तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा

सुत्याः ॥ १५८ ॥

तापश्चितमिति सत्त्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति ।
उपसदः सुत्याश्च ॥ १५८ ॥

इदानीमहान्याह—

गयामयने नेयुः ॥ १५९ ॥

गयामयनेन गच्छंयुः । गयामयनमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५९ ॥

अग्निष्टोमेन वा ॥ १६० ॥

इयुः । अपूर्वश्चायमग्निष्टोमो नैकादिको न द्वादशादिक सं-
स्यातमाग्नौपदेशात् ॥ १६० ॥

सर्वजिद्विधजितां वैकैकेन ॥ १६१ ॥

सर्वजिद्विध एकाहाः ॥ १६१ ॥

त्रिकद्रुकैर्वा ॥ १६२ ॥

एतेन्येकाहा एव ॥ १६२ ॥

महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसत्कम् ॥ १६३ ॥

भवति ॥ १६३ ॥

तुल्यमन्यत् ॥ १६४ ॥

तापश्चितेनैव १६४ ॥

क्षुल्लकतापश्चिते चतुर्मासशो दीक्षोपसत्सु-

त्यानि भवन्ति ॥ १६५ ॥

विप्रुपन्तमभितो गयामयनपक्षयोः प्रथमोऽथौ मासौ
भवतः ॥ १६५ ॥

सहस्रसाव्यमग्नेः ॥ १६६ ॥

सहस्रसाव्यं नामाग्नेः सत्त्वम् ॥ १६६ ॥

अभिप्लवानां चतुःषष्टिं शतं चतुरहश्च ॥ १६७ ॥

त्रिपञ्चत्सरं षष्टिदीक्षम् ॥ १६८ ॥

त्रिसंघात्सरं सत्त्वम् तच्च षष्टिदीक्षं भवति ॥ १६८ ॥

यथा शक्ति वा ॥ १६९ ॥

दीक्षा भवन्ति ॥ १६९ ॥

आदितस्त्रयः संवत्सराः सौत्याः ॥ १७० ॥

गवामयनादयो भवन्ति ॥ १७० ॥

महासत्त्वान्यतः ॥ १७१ ॥

अतः परं महासत्त्राणि व्याख्यायन्ते । महासत्त्वग्रहणं तुल्यधर्ममन्त्रप्लव्यम् ॥ १७१ ॥

चतुर्भागं चतुर्भागमेकैकस्य ज्योतिष्टोमि-

कैस्तोमैः ॥ १७२ ॥

नवेयुः ॥ १७२ ॥

तेष्वतिरात्रविपुवन्तः स्युर्वा न वा ॥ १७३ ॥

तेषु महासत्त्रेषु अतिरात्रविपुवन्तो भवेयुर्वा न वा भवेयुः । भवेयुरिति कुत्र एतत् । प्रतिसंवत्सरमादिमध्यावसानेष्वतिरात्रविपुवन्तां दृष्टवान्भवेयुरिति गम्यते । यदेवं न भवेयुः कथम् । सत्त्वसंयोगेन ह्यतिरात्रश्रवणात् । उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमिति न संवत्सरसंयोगेन । अतो ॥ प्रतिसंवत्सरमतिरात्रौ ॥ १७३ ॥

एवं सत्युपसंहरत्याचार्यः—

पक्षाधौ यद्यद्विस्तृतसर्वस्मिन्सारस्वते च प्रथमे इत्युक्तम्
तेन साक्षाद्व्यमत्र प्राप्नोति । अत उच्यते साक्षाम्ये च तस्मि-
न्निति ॥ १९० ॥

सःस्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाभ्यध्वः ।

शम्यां प्रास्थति तद्गार्हपत्यस्य स्थानम् ॥ १९१ ॥

यथोक्तमाहवनीयस्य ॥ १९२ ॥

यथास्थितं यज्ञाङ्गानि हरन्ति ॥ १९३ ॥

येषु स्थानेषु स्थितानि तत्समयेताम्येष हरन्ति ॥ १९३ ॥

पाःसूनादाय भौमानां यथादेशं निवपन्ति ॥ १९४ ॥

भौमानामङ्गानां पाःसून्गृहीत्वा यथा देशं न्युप्यस्य ॥ १९४ ॥

यजनीययोरन्होर्गोआयुपी ॥ १९५ ॥

भवतः ॥ १९५ ॥

पर्वान्तरेषु दर्शपूर्णमासी ॥ १९६ ॥

प्रथमे पर्वान्तरे दर्शः । द्वितीये पौर्णमासम् । एवं व्य-
त्यासेन ॥ १९६ ॥

शम्याप्रासे शम्याप्रासे वसन्तो यजमानाश्च

यन्ति दक्षिणेन तीरेण ॥ १९७ ॥

शम्याप्रास उपरिधा यानि कृत्वा ततो यन्ति दक्षिणेन तीरेण
सरस्वत्याः ॥ १९७ ॥

दृषद्वत्यप्ययेऽपोनप्त्रीयश्चरुः ॥ १९८ ॥

दृषद्वत्यप्यये प्रवेशे चरुर्भवति ॥ १९८ ॥

अग्नये कामायेष्टिः प्लक्षे प्रास्त्रवणे ॥ १९९ ॥

प्लक्षे प्रास्त्रवणप्रदेशे अग्नये कामायेष्टिर्भवति ॥ १९९ ॥

तस्यामश्वपुरुष्यौ धेनुके दधुः ॥ २०० ॥

इष्यते अश्वपुरीष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावत्त-
प्रसूनेश्च दानम् । दानं च प्राप्तर्पकेभ्यः ॥ २०० ॥

अवशिष्टं चैके यज्ञोपकरणमुदयनीयान्ते ॥ २०१ ॥

यदवशिष्टं यज्ञोपकरणं तदुदयनीयान्ते ददाति । तत्र समाप्ता-
वित्यर्थः ॥ २०१ ॥

अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारपचत्रं प्रति ॥ २०२ ॥

कारपचत्रप्रदेशं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति । अनेन च-
वभृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिर्लक्ष्यते ॥ २०२ ॥

पुरस्ताद्वावभृथादग्नये कामाय ॥ २०३ ॥

इष्टिर्भवति ॥ २०३ ॥

उदवसानीयान्ते वा ॥ २०४ ॥

वेति विकल्पः ॥ २०४ ॥

यथार्थं विप्रवृजेयुः ॥ २०५ ॥

अष्टष्टशमनानि सारस्वतानि ॥ २०६ ॥

अष्टष्टशमनानि हि सारस्वतसत्त्वाणि भूयन्ते ॥ २०६ ॥

तीप्थेयाः साम्युत्थानान्यतिरात्रैः ॥ २०७ ॥

एषां सारस्वतसत्त्वाणां मध्ये साम्युत्थानानि त्रीणि
मयन्ति ॥ २०७ ॥

सहस्रपूरणगृहपतिमरणसर्वज्यान्यः ॥ २०८ ॥

प्रथमं साम्युत्थानं गवां सहस्रपूरणे । द्वितीयं गृहपतिमरणे ।
तृतीयं सर्वज्याभ्याम् । सर्वज्यानिश्च सर्वहानिरुच्यते ॥ २०८ ॥

सहस्रपूरणेगौः ॥ २०९ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ २०९ ॥

तदेव दत्त्वा ॥ २१० ॥

साम्युचिष्ठेत् ॥ २१० ॥

आयुर्गृहपतिमरणे ॥ २११ ॥

अतिरात्रो भवतिः ॥ २११ ॥

सर्वज्यानां विश्वजित् ॥ २१२ ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः ॥ २१२ ॥

ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषाम् ॥ २१३ ॥

भवति ॥ २१३ ॥

नावभृथः सरस्वत्याम् ॥ २१४ ॥

सरस्वत्यामभृथं न भवति ॥ २१४ ॥

परिपार्श्वेषूदकेषु ॥ २१५ ॥

कर्तव्यः ॥ २१५ ॥

असत्सूदधृत्य ततः ॥ २१६ ॥

यदि नाम न सन्ति ततः सरस्वत्या एषोदकमुदधृत्यापमु-
द्यः कार्यः ॥ २१६ ॥

द्वितीये द्दतित्रातोऽर्यनस्याहनी त्रिवृत्प-

अदशस्तोमे पर्वान्तरेषु व्यत्यासम् ॥ २१७ ॥

द्वितीये सारस्वते सत्रे द्दतित्रातोऽर्यनस्य ये त्रिवृत्पञ्चद-
शस्तोमे द्दहनी तं पर्वान्तरेषु व्यत्यासेन क्रियते ॥ २१७ ॥

तयोश्चेदसमाप्तयोरगच्छेद्यजनीयकालस्तमु-
पेत्य शेषमनुसमापयेयुः ॥ २१८ ॥

तयोस्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमयोरसमाप्तयोर्यथागच्छेद्यजनीयकाल-
स्त यजनीयकालीन परिसमाप्य शप परिसमापयेयुः ॥ २१८ ॥

शुक्लपक्षश्चेत्त्रिवृदग्निष्टोम इत्येके ॥ २१९ ॥

एके शेषपरिसमाप्तिमिच्छन्ति ॥ २१९ ॥

पञ्चदशउक्थ्यः कृष्णे ॥ २२० ॥

अथतीत्येके ॥ २२० ॥

तृतीये यजनीययोरन्होरभिजिद्विध्वजितौ ॥ २२१ ॥

अथत ॥ २२१ ॥

पश्चान्तरेषु त्रिकद्रुकाः ॥ २२२ ॥

अथन्ति ॥ २२२ ॥

पूर्यवदनुसमापनम् ॥ २२३ ॥

अथति ॥ २२३ ॥

दार्पद्वमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्थ गा रक्षे-

त्सवत्सरम् ॥ २२४ ॥

दार्पद्वमृत्विगिति सत्त नामधेयम् । तत्र कर्म व्याख्यायते । ऋ-
त्विगाचार्ययोरन्यतरस्थ गारक्षेत्सवत्सर गवा रक्षणम् ॥ २२४ ॥

अपरं व्यर्णे नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत ॥ २२५ ॥

अपरं सवत्सर नैतन्धवप्रदेशे गत्वाद्वेऽग्नीन्धनं कुर्यात् ॥ २२५ ॥

कुरुक्षेत्रे परेणाहि स्थलेऽन्याधेयमन्वारम्भणी-

यान्तं भवति ॥ २२६ ॥

अग्न्यारम्भणीयान्तमिति कुत एतत् इष्टवद्भवादन्यारम्भणी-
यायाः ॥ २२६ ॥

दर्शपूर्णमासान्तं वा ॥ २२७ ॥

घाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । दर्शपूर्णमासान्तमेव भवति नार-
म्भणीयान्तम् । दर्शपूर्णमासस्य हीष्टयग्नये प्रवृत्तिर्वाच्येति ॥ २२७ ॥

अहिताग्निश्चेद्वयर्णेऽग्निहोतमेव जुहुयात् ॥ २२८ ॥

संवत्सरम् ॥ २२८ ॥

पुरोडाशोऽग्नये तेन यजमानः पूर्ववत् ॥ २२९ ॥

तेन घाग कुर्वन् पूर्ववच्छ्रम्याप्राप्ते ह्यपह्नीतीरेण दक्षिणेन
गच्छेत् ॥ २२९ ॥

एतद्य च ह्यपह्नीतीरेण ॥ २३० ॥

तद्वदेव ॥ २३० ॥

अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां त्रिप्लक्षावह-

रणं प्रति ॥ २३१ ॥

त्रिप्लक्षावहरणस्यार्जस्येन यमुनामवभृथमभ्युपैति ॥ २३१ ॥

तत्र च—

स्वयमेव सामगानम् ॥ २३२ ॥

भवति ॥ २३२ ॥

आप्लवनमात्रं वा ॥ २३३ ॥

भवति नापभृथ- । घाशब्दो विप्लवार्थः ॥ २३३ ॥

उदेत्यैतयैवेष्ट्या यजेत ॥ २३४ ॥

परिसमाप्य सत्रमेतयैवेष्ट्या यजेत ॥ २३४ ॥

पशुना वा तदेवतेन ॥ २३५ ॥

यजेत ॥ २३५ ॥

अग्निष्टोमेन वा ॥ २३६ ॥

यजतेति ॥ २३६ ॥

तुरायणं वैशाखीशुक्लस्य पञ्चम्याम् ॥ २३७ ॥

तुरायणमिति सत्तनाम् ॥ २३७ ॥

चैत्रस्य वा २३८ ॥

शुक्लपञ्चम्यां भवति ॥ २३८ ॥

प्रातराहुत्यन्ते ऽदीक्षितो दीक्षारूपाण्यास-

जते तूर्णान् कृष्णा जिनादीनि ॥ २३९ ॥

स्वयमेव ॥ २३९ ॥

हवीऽपि निर्वपत्याग्नेयमैद्रम् वैश्वदेवं चरुः

सवनकालेष्वेकैकम् ॥ २४० ॥

कुत पतत् । आग्नेयं प्रातस्सवनम् वेन्द्रं माध्यन्दिनम् वै-
श्वदेवं तुरीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ २४० ॥

तन्त्रेण वा ॥ २४१ ॥

वाचस्पः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेण वा करोति ॥ सवनकालेषु ।
कुत पतत् । फाल्गुन्यात् । तस्मात् तन्त्रेणैव ॥ २४१ ॥

अन्वहम् ॥ २४२ ॥

हवींऽपि निर्वपति ॥ २४२ ॥

वा हविःशेषभक्षः ॥ २४३ ॥

या प्रकृतायनः ॥ २४३ ॥

संवत्सरं यजते ॥ २४४ ॥

अन्वाधस्तनसूत्रे वाशब्दमन्यथा वर्णयन्ति । संवत्सरं यज-
तीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । ततश्चावधारणैषा ।
संवत्सरशब्देन हि सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । तत्रैव प्र-
योगदर्शनात् ॥ २४४ ॥

अनियतोदकं दार्षद्वतत्रदवभृथादि ॥ २४५ ॥

अनियतोदकोऽवभृथः कार्यः । आदिग्रहणाच्च उदेत्येतत्पेवे-
ष्टया यजेतेत्येवमादि लभ्यते ॥ २४५ ॥

द्वादशाहत्रिकल्पाः ॥ २४६ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः ॥ २४६ ॥

सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः ॥ २४७ ॥

भरतद्वादशाहे सर्वे पवाग्निष्टोमा भवन्ति प्रायणीषोदयमी-
षयजम् ॥ २४७ ॥

संक्रमद्वादशाहे दशरात्रस्य त्र्यहप्रथमानि
प्रथमस्त्र्यहस्त्र्यहद्वितीयानि द्वितीयस्त्र्यह-
स्त्र्यहस्तृतीयानि तृतीयस्त्र्यहः ॥ २४८ ॥

भवति ॥ २४८ ॥

प्रकृत्या दशमम् ॥ २४९ ॥

अविकृतरूपमेव दशमं भवति ॥ २४९ ॥

अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुतो
चैकैकेन ॥ २५० ॥

दशरात्रस्य पूरणम् ॥ २५० ॥

त्रिकद्रुकैर्वाऽहीनैकाहानातोयमिराजसूयवर्ज-
म् गोआयुर्भ्यां वा ॥ २५१ ॥

सर्वे यजेते विकल्पाः ॥ २५१ ॥

अभ्यासानुपपत्तौ ज्योतिष्टोमः पूरणः ॥ २५२ ॥

मयति । तद्येतद्गवपक्ष एव सम्मयति गैकाद्वपक्षे ॥ २५२ ॥

यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियं वर्चं वा साम

वा यजुर्वा हर्वाण्यत्कृत्वा यजेत ॥ २५३ ॥

सर्वे यजेते शास्त्रार्थप्रकाराः ॥ २५३ ॥

व्यत्यासमन्ततः ॥ २५४ ॥

स्तोत्रियादीनां व्यत्यासेनाप्यन्ततो मयति ॥ २५४ ॥

नास्त्येषामन्तः ॥ २५५ ॥

एषां विकल्पानामन्त एव नास्ति दिङ्मात्रं प्रदर्शितमाधा-
येण ॥ २५५ ॥

अथनमुत्सर्गिणां गवामयनविकल्पाः ॥ २५६ ॥

विकल्परूपमुत्सर्गिणामयनमुच्यते ॥ २५६ ॥

पञ्चोक्थ्यास्त्रीनभिप्लवानुपेत्य चतुर्थ

चतुरुक्थ्यमुपयन्ति ॥ २५७ ॥

इत्येको विकल्पः ॥ २५७ ॥

स्तोमोत्सर्गो वैकस्यान्हः ॥ २५८ ॥

एकस्मिन्नहनि स्तोम एव वा न भवति ॥ २५८ ॥

पशोर्वा सवनविधिक्रिया ॥ २५९ ॥

ततश्च प्रातः सवन एव परिसमाप्यते पशुः ॥ २५९ ॥

अनारम्भो वा ॥ २६० ॥

पशोः ॥ २६० ॥

तापश्चितविकल्पः ॥ २६१ ॥

व्याख्यायत इति सूत्रशेषः ॥ २६१ ॥

अयमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः सर्वः

सत्रः स्थाव ॥ २६२ ॥

यथोक्तपृष्ठः ॥ २६३ ॥

अथापरम् ॥ २६४ ॥

विकल्परूपम् ॥ २६४ ॥

उद्योतिष्टोमाश्चत्वारोऽभिजिच्चैः षण्मासान् ॥ २६५ ॥

नयेयुः ॥ २६५ ॥

व्रतम् विपुवत्स्थाने ॥ २६६ ॥

भषति ॥ २६६ ॥

विश्वजिज्योतिष्टोमाश्चत्वारस्तैरुत्तरान् ॥ २६७ ॥

यन्मासाग्रयेत् ॥ २६७ ॥

एतत्पुरुषस्य नारायणस्योत्तममैतत्पुरुषस्य
नारायणस्योत्तमम् ॥ २६८ ॥

नारायणसत्त्वमित्यस्य संज्ञा ॥ २६८ ॥

इत्युपाध्यायककृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ प्रायश्चित्तानि अध्वर्युर्वेदविहितान्युक्तानि साङ्गानि क-
र्माणि तत्समनन्तरं उद्गातृषेदविहितानि चोक्तानि । इदानीं तेषामेव
नैमित्तिकाङ्गव्याचिरयासयेदमाह—

कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम् ॥ १ ॥

कर्मण उपपातः कर्मोपपातः उपपातो विनाशो ज्ञेय इत्यनर्थान्त-
रम् । स च चतुः प्रकारो भवति । अकरणम् । न्यूनकरणम् । अति-
रिक्तकरणम् । अवधाकरणं चेति । यद्वा एक एव प्रकारः सूर्य-
मेवेदमवधाकरणम् यथैतद्विहितं तथा न भवतीति । प्रायश्चि-
त्तमिति नैमित्तिकस्य संज्ञा । तच्च तत्काले एव भवति यस्मिन्काल-
उपपातः । कुत एतत् । भिन्ने जुहोति स्कन्वे जुहोतीति निमित्तसप्त-
मीयं नाधिकरणसप्तम्येषा । अधिकरणसप्तम्यां आहवनीयापधादप्र-
सङ्गात् । नैमित्तिकस्य च निमित्तकालता न्यायेति ॥ १ ॥

एव प्राप्त आह—

चोदना वा कालशब्दात् ॥ २ ॥

धारब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैमित्तिकस्य चोदनाभावमेवैतत् न त-
त्कालता । कुत एतत् । अकालशब्दात् । न ह्यत्र कालप्रतिपादकः श-
ब्दोऽस्ति । तेनागन्तुत्यात् भग्नौ निवृत्तः प्राप्नोति ॥ २ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

कालो वा प्रत्ययात् ॥ ३ ॥

तत्कालतैव नैमित्तिकस्य स्यात् । प्रतीयते हि निमित्तकालता
नैमित्तिकस्य । प्राकृताचान्निमित्तान्नैमित्तिकं न भवति । निमित्त उप-
जाते नैमित्तिकं भवति । तेन तत्कालतास्य । तस्मात्साधूक्तं कर्मोप-
पाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति । कर्मग्रहणाच्च पुरुषसम्वन्धिन्युपपाते
तत्कालता न भवति । यथा नेहदाद्येऽनये क्षामवत् इति ॥ ३ ॥

महाव्याहृतिहोमोनादेशे ॥ ४ ॥

भूभुयः स्वरित्येता महाव्याहनयः प्रसिद्धाः । तामिहोमः क-
र्त्तव्यः । यत्र निमित्तमुपदिश्य नैमित्तिकस्थानादेशः तत्र भवति ।
यत्र पुनर्निमित्तोद्देशेन नैमित्तिकादेशस्तत्र तदेव । यथा प्रणीतास्कन्ता
अभिमृशेदिति । तत्र महाव्याहृतिहोमो न भवति । अनादेश इत्युक्त-
त्वात् ॥ ४ ॥

व्याहृतिहोमे विरोपार्थमिदमाह—

हौतिके भूरिति गार्हपत्ये ॥ ५ ॥

हौत्रिक उपपाते भूरिति गार्हपत्ये जुहोति । हौत्रिकं चार्ध-
दिकमुच्यते ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्रावाध्वर्यवे भुव इति ॥ ६ ॥

अश्वयुर्वेदविहितोपपाते दक्षिणाग्नौ भुव इति जुहोति ॥ ६ ॥

आग्नीध्रीये सोमे ॥ ७ ॥

सोमे वर्त्तमाने आध्वर्यवोपपाते आग्निध्रीये जुहोति । प्रागा-
ग्नीध्रयोपपत्ते दक्षिणाग्रावेव हवने । यतो न हविमहाहुतिराग्नीध्रीये
प्रयोजयति स्वकालमवात् । अस्याध्व नैमित्तिकत्वात् ॥ ७ ॥

स्वरित्याद्ग्राह आहवनीये ॥ ८ ॥

उद्राहवेदविहिते श्रेये स्वरित्याहवनीये जुहोति । यघृक्तो
भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृह्णत्वा गार्हपत्ये जुहवयेति उपक्रम्यैवे
भूयत इति । अत्र च ऋगादिप्रहणं वेदोपलक्षणाध्वम् । उपक्रमोपसं-
हारयोर्हि वेदाः भूयन्ते । उपक्रमे ताघघ्नयो वेदा गज्जायन्ताग्नेऋग्वेदो
घायोर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः स इमांस्त्रीन्वेदानमितताय तेऽय-
स्तस्मैऽयस्त्रीणि शुकाण्यजायन्त भूरित्येवमादीनि । तथोपसंहारे तत
ऋग्वेदेनैवाग्वेदं मियज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदमित्येवमादि । तस्मा-
द्ग्रादिप्रहणं वेदोपलक्षणाध्वम् । एवं होतव्यमवता भवति ॥ ८ ॥

चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्र ॥ ९ ॥

सर्वत्र ग्रहणमविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतीत्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः प्रत्यूचम् ॥ १० ॥

सर्वप्रायश्चित्तमिति संज्ञा संख्यवहारायां ॥ १० ॥

तदाह—

त्वनो अन्न इति द्वाभ्यामयाश्चाग्ने ऽस्पन-
मिशस्तिश्च सत्त्वमित्त्वमया असि अयानो
यज्ञं बहास्ययानो धेहि भेषजं स्वाहा, येते
शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशावितता
महान्तः तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे-
मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्का स्वाहोदुत्तममिति च ॥ ११ ॥

अथ द्वयोर्मन्त्रयोः परशास्त्रीयत्वात्पाठः । एतद् सर्वप्रायश्चि-
त्तं चशब्दात्सर्वत्र भवति । इषांस्तु विशेषः । सष्टद्वगृहीतेनेति ॥ ११ ॥

अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्यम् ॥ १२ ॥

अविज्ञातं स्मार्त्तमाभिधीयते । न हि तज्ज्ञायते किमार्थद्विकं या-
जुर्वेदिकं सामयैदिकमिति । अथ च वटं स्मरणं शुचिना कर्म कर्त्त-
व्यम् यज्ञोपयानिना कर्त्तव्यम् यज्ञशिन्नेनेत्येवमादि च । तदुपपत्ते
तदपचारे प्रतिमहाव्याहृति इत्या सर्वाभिश्चतुर्यं होमं करोमि ॥ १२ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च ॥ १३ ॥

अत्र गण्यते ॥ १३ ॥

अग्निहोत्री चेद्दुहानोपविशेद्यजुपोत्थापनमे-

क उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधादिन्द्रा-
य कृष्वती भागं भित्ताय वरुणाय चेति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रपक्षेन तत्साधनभूतं द्रव्यमुच्यते । तद्द्रव्यं यस्यां
विद्यते सैवमग्निहोत्रिणी मत्स्यर्गीयलोपेन अग्निहोत्रीत्युक्तं सा वेदु-
ष्टमामोदविशेत् तामेके यजुषोत्थापयन्त्युदसादिति ॥ १४ ॥

दुग्ध्वा ब्राह्मणायैनां दद्याद्यमनभ्याग-
मिष्यन्त्स्यात् ॥ १५ ॥

यं प्रत्यनभ्यागमिष्यन्त्यजमाम इति ॥ १५ ॥

दण्डेन वानुपिप्योत्थाप्य दोहनम् ॥ १६ ॥

याशब्दो विकल्पायः ॥ १६ ॥

अदानं च ॥ १७ ॥

तस्मिन्पक्षे ॥ १७ ॥

अदुहानायामन्याम् ॥ १८ ॥

प्राप्तमेवेदमुच्यते प्रायश्चित्तन्युदासार्थम् ॥ १८ ॥

वाश्येत चेत्तृणान्यालुप्य ग्रासयेत्सूयवसा-
भगवति हि भूया अथो वयं भगवन्तः
स्याम अद्धि तृणमन्ने विश्वदानो पिब शु-
द्धमुदकमाचरन्तीति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण यस्याग्निहोत्री दोहमाना वाश्येतायुद-
स्तस्यमाच्छिद्य ग्रासयेदिति श्रुतेः ॥ १९ ॥

तस्यै पयसा जुहोति ॥ २० ॥

यथा कालोपपाते तदेवते तदेवतः हुत्वा
तद्वातिदिश्यान्येन जुहुयात् ॥ २३ ॥

यस्मिन् यस्मिन्काले उपपातस्तदेवलं होमं कृत्वा तदुद्देशेन
वातिदिश्यान्येन जुहुयात् ॥ २३ ॥

स्कन्देचेदस्कन्नधित प्राजनीत्यभिमृश्य क्षेपेण
जुहुयात् ॥ २४ ॥

अथ यत्र स्कन्नः स्वाच्छदभिमृयेदस्कन्नधित प्राजनीनि
भुतेः ॥ २४ ॥

भिद्येत चेदवापद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभि-
मृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपा-
लानि भस्मोद्वापे कुर्यात् ॥ २५ ॥

यद्यु नीची खाली स्याद्यदि वा भिद्यते स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवा-
भिमृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्वापे करोति ।
यदि भिन्ना खाली भग्येन च द्रव्येण होममिति हंतिः ॥ २५ ॥

भुवपतय इति हाविर्यज्ञियम् ॥ २६ ॥

स्कन्नमभिमृशेत् ॥ २६ ॥

देवान्दिवमगन्निति सोमे ॥ २७ ॥

सोमे हाविर्यज्ञियं स्कन्नम् देवान्दिवमग्नित्वेन मन्त्रेण भ-
मिमृशेत् ॥ २७ ॥

ययोरोजसेति वोदकेनोपसिञ्चेत् ॥ २८ ॥

सोमं यव हाविर्यज्ञियं स्कन्नम् । वाज्यां विषदयः ॥ २८ ॥

उन्नीतसर्वसर्वस्कन्दनस्कन्मेदयोस्त्रैवात्मनम् ॥ २९ ॥

पशमस्य पूर्ववद्धोम इति । होमग्रहणादग्निहोतृविषयता गम्यते ।
अपरे तु सर्वविषयं मन्यन्ते ॥ ३४ ॥

आहवनीयजागरणे वा तत एवोद्धरणम् ॥ ३५ ॥

आहवनीयजागरणे गार्हपत्यानुपमने तत एवाहवनीयोद्धर-
णम् ऐवञ्च गार्हपत्यपार्थे ॥ ३५ ॥

आहृत्य वा ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यस्नानमाहवनीयम् । पुनरुद्धरणम् । शेषञ्च गार्ह-
पत्यः ॥ ३६ ॥

उलपराज्यागताद्वा ॥ ३७ ॥

उलपराजी एणवसिद्धव्यते । तथा वा उवलम्बा गार्हपत्य-
स्नानमागतात् पुनरुद्धरणं भवति ॥ ३७ ॥

निर्मध्य वा ॥ ३८ ॥

अथ हेकेऽग्न्यं गार्हपत्यं मन्यन्तीति धुनेः । अस्मिञ्च पक्षे व्याप-
प्राप्तमेवैतदिति नैमिषिकं भवति । प्राप्तस्य चोपादानमितरेः सह
विकल्पार्थम् ॥ ३८ ॥

समारोह्यासमारोह्य वा पूर्वमुपशमस्य पूर्व-

वद्धोमः ॥ ३९ ॥

समारोह्य पूर्ववदुद्धस्यानाभ्युपलित्य निर्मध्य सहदुद्धृते सायं प्रात-
होमः । असमारोह्य पूर्वस्योपशमं कृत्वा निर्मध्योद्धृतं यात्रैव होमः ।
एवं हि धूयते । अथ हेकेऽनुगमस्यान्यं मन्यन्ति । अथ हेके मरणयोः-
ग्नी समारोह्येति च ॥ ३९ ॥

त्रिराहतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेत्

अनाहरणमस्य तदहरेके ॥ ४० ॥

एके द्वातद्वयोप्युद्धर्यन्त । अनाहरणपक्षे च तद्वर्णमात्रं त-
स्मात्पक्षमलोच्यते ॥ ४० ॥

जाग्रतमाहवनीयमत्पुद्धरेच्चेत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

तदुक्तमिति ग्रहणमुत्तरविवक्षार्थम् ॥ ४१ ॥

पश्चान्निधाय पुरस्ताद्धोमयत्र होममेक ॥ ४२ ॥

पश्चादाहवनीयस्य स्थापयित्वा पुनरस्ताद्धा तमग्निं उभयत्र होममेके कुर्वन्ति । एके तदुक्तं गार्हपत्योऽसाधिति । उभयत्र च होमपक्षे चतुर्गुहीतेन हृत्येकस्मिन्मन्त्रे पुनश्चतुर्गुहीतेन द्वितीये जुह्वति । एके शेषमक्षादि मन्त्रेण । अन्ये स्वेयन्नेच्छन्ति । साध्यो होमः साधनमग्निः न च साधनमेवात्साध्यभेदो युक्तः तेनान्यथा वर्णयन्ति । एकैव समित् स्थापयतो अग्निहव्येषुपधीयते । तत्र प्रक्षिप्तं होमद्रव्यमग्निहव्येषुपाच्छन्ति । पयमुभयत्र होमः कृतो भवतीति सम्प्रदायः । युक्तरूपमिष चैतत् । न हि साधनावेक्षया साध्यावृत्तिर्भुकेति ॥ ४२ ॥

अभिनिधाने ऽग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः ॥ ४३ ॥

यदि पुनरुद्धृतोऽग्निरग्नावमिनिहित एव भवति तदाग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः कार्यः ॥ ४३ ॥

समितमिति वोपस्थानम् द्वाभ्याम् ॥ ४४ ॥

वाच्ये विकल्पार्थः ॥ ४४ ॥

शृहीतानुगमने चान्वभिरित्याहस्य ॥ ४५ ॥

अमात्र इत्यग्निं शृण्वतीति शृहीतस्यानुगमने अनदेय प्रायश्चित्तप्रपं विफल्येन भवति । अन्यभिरित्यनेन मन्त्रेण आहव्य पूर्वतरस् ॥ ४५ ॥

अनादेशे पुरोडाशः सर्वत्र ॥ ४६ ॥

पश्यत्युपरिष्ठादग्नये सूर्यपते च सूर्याय ज्योतिष्मते इति तत्र पुरोडाशो भवति । एतद्योक्तमाचार्येण यत्र वेद्याकथे द्रव्यस्य न विधानम् तद्विषयमग्निः । इतरथाग्नये ऽग्निमते पुरोडाश इत्यवाप्यं स्यात् ॥ ४६ ॥

अनुद्धृताभ्यस्तमये कुशबद्धे हिरण्ये पश्चाद्-
ध्रियमाण इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मणः ॥ ४७ ॥

यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽप्यस्तमियादिति प्रकृत्य सर्वमे-
तच्छ्रूयते । अथैवचनं तु नोपनिषद्माचार्येण ॥ ४७ ॥

वैष्णव्याहुतिः ॥ ४८ ॥

तत्र देवेति ॥ ४८ ॥

अग्नये च सूर्यवते ॥ ४९ ॥

पुरोडाशः ॥ ४९ ॥

अभ्युदये रजतधारणं पुरस्तात् वै-
श्वदेव्याहुतिः ॥ ५० ॥

सूर्याय च ज्योतिष्मते ॥ ५१ ॥

पुरोडाशः ॥ ५१ ॥

समानमुद्धरणम् ॥ ५२ ॥

इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मण इति ॥ ५२ ॥

वैश्वदेवी वोभयतापुरोडाशा ॥ ५३ ॥

उभयत्र वा वैश्वदेव्याहुतिर्भवत्यपुरोडाशा चतुर्गुदीतेन ॥ ५३ ॥

उभयानुगमने पुनराधेयं वा ॥ ५४ ॥

उभयोरनुगतयोः गार्हपत्याहवनीयोः यद्यप्यस्तमयो भवत्य-
भ्युदयो वा तदापुनराधेयं वा भवति । स्याप्राप्तमग्न्याधेयं वा । को-
स्याप इति चेत् । उभयग्नौ युगपदुत्थायै युगपदुत्पत्तिश्चाग्न्याधेयेन
भवति । यद्येयं पुनराधेयं वेति कुत पतत् । वाक्यात् । यस्यामावग्नी
अनुगतापमिनिम्लोचं दभ्युदियाद्वा सूर्यः पुनराधेयमेव तत्र प्रापश्चि-
त्तिः । एवं चेत् पुनराधेयमेव भवति नाग्न्याधेयमिति । न हि स्या-

यो वाक्येन विकल्प्यते । एतद्वानुगतपरिज्ञानोत्तरकालं यद्यभिनि-
म्लोचनं भवति न चाभिनिम्लोचनोत्तरकालमनुगमनपरिज्ञाने ॥५४॥

भेदेनाप्युपपातात् ॥ ५५ ॥

भेदेनाप्यनुगमाभिनिम्लोचने भवत्येव पुनराधेयम् । कुत
एतत् । उपपानात् । उपपातो हि भवति अग्न्यनुगमने अभिनिम्लो-
चनम् । तद्यद्युभयव्यदेन विगिन्यते ततो वाक्यं भिद्यते । तस्माद्भेदे-
नाप्यनुगतयोः पुनराधेयं इति ॥ ५५ ॥

एवं प्राप्त आह—

न सह प्रकृत्युत्तरेः ॥ ५६ ॥

नैतदेवमन्तरानुगमने पुनराधेयम् । सहैव हि प्रकल्पिता
गार्हपत्याहुयनीययोरुपपत्तिः । तत्रैको न शक्यत उत्पादयितुम् ।
तस्मात्सविशेषणमेवात्र निमित्तम् ॥ ५६ ॥

मध्यमानश्चेन्न जायेत यमदूरात्पश्येत्तमा-

हत्याभिजुहुयात् ॥ ५७ ॥

मध्यमानग्रहणं कालासम्भवप्रवृत्त्यर्थम् । न हि पश्चिम-
व्यमानो न जायते । यमेवास्ति केऽग्निपरिपृहीतं पश्येत्तमाहत्या-
भिजुहुयात् । स चायमस्यैकस्य प्रयोगस्य साधनीभूतः । ताव-
त्मात्रं भवणात् । पुनः स्वयोमेराहरणम् ॥ ५७ ॥

ग्राह्यणहस्ते वा ॥ ५८ ॥

जुहोमि । वाशब्दो विकल्पार्थः । अयं ग्राह्यनीयविकार-
त्वेन विधीयते । तन्मन्त्रोत्तरमग्निदाधानमन्त्रे विपरिणामः । सा
हारप्रार्थनायात् ग्राह्यणहस्तेऽपि दीयते । पूर्वा तु पृथगप्येवापि न
भवति ॥ ५८ ॥

तस्मिन्पक्षे यतमाह तस्य—

वास्तानपनोदथ ॥ ५९ ॥

यस्यैवमागमो ग्राह्यो गायत्रीयः ॥ ५९ ॥

अजर्णं वा दक्षिणे ॥ ६० ॥

ब्रूहोति ॥ ६० ॥

तस्मिन् पक्षे यतमाह—

अभोजनं तस्य ॥ ६१ ॥

अजर्णस्य ॥ ६१ ॥

कुशस्तन्त्रं वा ॥ ६२ ॥

ब्रूहोति । तत्र यतम् ॥ ६२ ॥

अनासनं तस्मिन् ॥ ६३ ॥

अप्सु वा ॥ ६४ ॥

ब्रूहोति । तत्र यतम् ॥ ६४ ॥

नाद्वयो बीभत्सेतेति श्रुतेः ॥ ६५ ॥

बीभत्सा परिवाद उच्यते । एवं भूयते । नापः परिचक्षीते-
ति । अपन्वाप्यस्यास्य श्रुतिग्रहणमत्र क्रियते ॥ ६५ ॥

अहुताभ्युदितउन्नीया तमितोरासीत् ॥ ६६ ॥

अहुत एव अहुताभ्युदयो भवति तदोद्रीया समनादासीत् ॥ ६६ ॥

हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् ॥ ६७ ॥

हुत्वा च भूरित्यनुमन्त्रणं कार्यम् ॥ ६७ ॥

वरदानं च ॥ ६८ ॥

सर्वनाशे हविषां दोषे वा तदुक्तम् ॥ ६९ ॥

तदुक्तग्रहणं यद्वाप्यन्तरेण सद् विप्रक्षार्यम् ॥ ६९ ॥

आज्येन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या ॥ ७० ॥

प्रतिसंख्यानविधिप्रवृत्त्याश्च तासामेव देवतानामित्या । किं वा
स्यात् । मा भूदुपांशुयाजविध्यन्नेन विष्णोरग्नीषोमयोर्वैज्येति । देव-
तामृणाच्चाङ्गाभावः ॥ ७० ॥

पुनः क्रिया च ॥ ७१ ॥

एवं हि ध्रुवने । यस्य सर्वाणि हवीर्ह्यपि नश्येयुर्वा ह्युपेयुर्वाप-
हरेयुर्वाज्येन ता देवताः स्रष्टव्याप्य पुनर्विनिर्धयेदिति ॥ ७१ ॥

भेदे त्रिप्रकृत्युपपाताभ्याम् ॥ ७२ ॥

सर्वविषयत्वेन अथवात्सर्वहविर्नाशे एवं प्राप्त इदमुच्यते
भेदेऽपि भवतीति । कुन एतत् । विप्रकृत्यः पृथक् पृथक् प्रकृतता-
नि होतानि हवीर्ह्यपि नाभ्युत्पत्तिर्यत्सहस्यप्रकृत्यः । अपि चो-
पपातो भवति यस्य हवीर्ह्यपि नश्येयुरिति । तत्र सर्वशब्देन वि-
विध्यमाने यावद्यमेव प्रसङ्गः । हवीर्ह्यपि नश्येयुः सर्वाणि च न-
श्येयुरिति । स चान्याद्यः । तस्मान्नाशमात्रं निमित्तम् । तत्र भेदे-
पि भवति चेत् भवेद्विधं नैमित्तिकमिति ॥ ७२ ॥

अन्तरा गमनेऽनाद्वियते ॥ ७३ ॥

गार्हपत्यादीनामन्तरा गमने अनाद्विस्तार्येनदग्निहोत्रविष-
यम् । तदेव प्रकृत्य ध्रुवने । कामं वा एषु लोकेषु ययासि युक्तं
च सश्रयस्तीति ॥ ७३ ॥

श्रैडवराहेपूदधारा प्राचीदं त्रिणुरिति ॥ ७४ ॥

देवा ॥ ७४ ॥

भस्मनो वा ॥ ७५ ॥

याशब्दो विफल्यार्थः । विफल्येन हि ध्रुवते । गार्हपत्याङ्ग-
स्मापहर्यादधनीयान्नियपन्तं यन्तीति ॥ ७५ ॥

चक्रीवत्यग्नये पथिकृते ॥ ७६ ॥

पुरोडाशं निर्वपेत् । चक्रीयान्तरामम उच्यते । तस्मिन्नन्तरा
गच्छतीत्यर्थः । एतच्च सर्वविषयमसंयुक्तविधानम् ॥ ७६ ॥

प्रज्ञातेष्ट्यतिपत्तौ च ॥ ७७ ॥

पथिहृद्भवति ॥ ७७ ॥

प्रज्ञातग्रहणमाचष्टे—

नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः ॥ ७८ ॥

अतिपत्तिर्हि नियतास्वेव भवति नानियतास्तु । इष्टिग्रहणाद्य
पश्चात्तिपत्तौ न भवति ॥ ७८ ॥

स्तोत्रमोहे शस्त्रस्य च ॥ ७९ ॥

पथिहृद्भवति ॥ ७९ ॥

जनमरणे च ॥ ८० ॥

पथिहृद् भवति ॥ ८० ॥

उपपातसामर्थ्यात्स्वजने ॥ ८१ ॥

सा च स्त्रीयजनमरणे न सार्वत्रिके । कुत एतत् । उपपात-
तसामर्थ्यात् । उपपातो हि कादाचित्को भवति ॥ ८१ ॥

नित्यस्याश्च ॥ ८२ ॥

अपि च नित्यं जनमरणमिति ॥ ८२ ॥

अमये व्रतपतये वृत्येऽहनि मैथुनमाहृत-

भोजनं चेत् ॥ ८३ ॥

प्रतमर्हतीति प्रत्यं तस्मिन्मैथुनमाहृतमोजनं चेद्भवति आगये
प्रतपतय इष्टिर्भवति ॥ ८३ ॥

आहिताग्नेरार्त्यश्रुकरणेऽनये वृतभृते ॥ ८४ ॥

आहिताग्निग्रहणं विद्वनाग्निग्रहण्ययम आर्तिग्रहणाद्य गान-
न्दाश्रुकरणे ॥ ८४ ॥

सःसर्गे न्नाद्रियेत ॥ ८५ ॥

अग्न्यन्तरसंसर्गेऽनादरः ॥ ८५ ॥

अनुक्रोशेऽग्नये सःसर्गायाहुतिर्वा ग्रामा-
ग्निना चेत् ॥ ८६ ॥

अथ यद्यनुक्रोशो भवति तदाग्नये संसर्गाय इष्टिर्भवति ।
आहुतिर्भवति विद्वपः । एतच्चग्रामाग्निना संसर्गे भवति ॥ ८६ ॥

अग्नये विविचये मिथश्चेत् ॥ ८७ ॥

मिथः परस्परतः । परस्परतो यदि संसर्गो भवति तदाग्नये
विविचयेष्टिर्भवति आहुतिरनादरो चेति । सर्वं ह्येतदत्र पठ्यते ।
हृदयविलेपे हृदयाहुत्योर्विद्वपः ॥ ८७ ॥

अग्नये संवर्गाय प्रदव्याचेत् ॥ ८८ ॥

प्रदव्यो दायाग्निः दायाग्निना चेद् संसर्गस्तदाप्यनादरः ।
हृदयविलेपे अग्नये संवर्गायेष्टिराहुतिर्वा ॥ ८८ ॥

अग्नयेऽप्सुमते वैद्युताच्चेत् ॥ ८९ ॥

वैद्युतेन चेद् अग्निसंसर्गः तदाप्यनादरः हृदयविलेपे अग्नये
प्सुमते इष्टिराहुतिर्वा ॥ ८९ ॥

अग्नये शुचयेऽशुव्यायतनाच्चेत् ॥ ९० ॥

अशुव्यायतनाग्निना चेद् संसर्गः अग्नये शुचये इष्टिराहु-
तिर्वा भवति । ॥ एतानादरः पठ्यते ॥ ९० ॥

भार्यागोपु यमजनने मारुतं त्रयोदशकपालं
निर्वपेत् ॥ ९१ ॥

यजनीयेऽष्टगव्याः समधीया पूषंश्च ॥ ९१ ॥

गेहदाहे ऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः ॥ ९२ ॥

पुरोडाशो भवति ॥ ९२ ॥

चन्द्रमसाम्बुदित आमावास्ये पुरस्तात्त-

द्वजतः स्यात् ॥ ९३ ॥

क्षामावास्ये प्रक्रमते यदि चन्द्रमा सम्बुदेति तदा तत् मत
यद्य भवति । नाम्बुद्वजतयति ॥ ९३ ॥

दधि हविरातश्चनं निदध्यात् ॥ ९४ ॥

उत्पाद्यमानस्य हविषः ॥ ९४ ॥

संस्तुज्य वत्सान्पुनरपाकरणम् ॥ ९५ ॥

कर्त्तव्यम् । एवं हि भ्यने । स यद्यद्विदुः हविरभ्युदिया-
त्प्रज्ञातमेव तदेवैव मतचर्या यत्पूर्वेष्टुर्गुणं दधि हविरातश्चनं तत्कु-
म्भे प्रतिप्रमुञ्चति यत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्तीति ॥ ९५ ॥

निरुते वृताशक्तौ वा तैर्धं तण्डुलान्विमज्ज्य

मध्यमानग्नये दाते स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदा-

ते दधनि चरुमणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय

शृते चरुम् ॥ ९६ ॥

निरुते चेत्त हविष्यभ्युदयपरिधाने भवति धूनस्य वा भश-
क्तिरनिरुतेपि तदा त्रैधं तण्डुलान्विमज्ज्य मध्यमानग्नये दाते पुरोडाशं
कुप्यात् स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदाते दधनि चरुं कुप्यात् अग्निष्ठा-
न्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । यद्य धूनचर्या वा नोदारात्मेन
गृहीतं वा हविरभ्युदियादिति प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयते इति ॥ ९६ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । किं तदेवं कर्म उत्तम्यत्कर्मोन्तरमिति ।
यिं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

संस्कारात्सान्नायम् ॥ ९७ ॥

तदेवेदं कर्मेति । कुत एतत् । संस्कारात्पूर्वं यागायोपकल्पितं
संस्कृतं द्रव्यं तदेवेदमिति । तत्साध्यत्वाच्च तदेव कर्मेति ॥ ९७ ॥

एवं प्राप्त आह—

अन्यद्देज्या योगात् ॥ ९८ ॥

अन्यद्देव वा कर्मान्तरमिदम् न तदेव । कुत एतत् । इज्यायो-
गात् । इज्यान्तरयोगो ह्यग्नौपलभ्यते । अग्निर्दाता इन्द्रः प्रदाता
विष्णुः शिपिविष्ट इति । तथा दधनि चरुं शृते चरुमिति । अन्यदे-
व यान्तरेन्नतोऽन्यदिति । एवं पक्षद्वयोऽप्यप्यसे किं कर्मान्तरता
युक्ता उत तस्यैव विकार इति । तस्यैव विकार इति युक्तकपला ।
तदेव हि प्रक्रान्तं कर्म प्रत्यभिज्ञायते । न चान्यत् कर्मान्तरमग्नार-
व्यस्य । तस्मात्तस्यैव कर्मणो विकार इति ॥ ९८ ॥

तण्डुलापनये वचनात् ॥ ९९ ॥

तण्डुलैरपलक्ष्यं दध्नः पयसश्च । पूर्वं देवताऽप्योपनीय देव-
तान्तरसम्बन्धो नैमित्तिक इति प्रयोजनात्वे सति कर्मणो गुणकामा-
नो प्रवृत्तिः । पुनरपि च तत्कर्मविहितमेव । अथ यदेव तोदिषादधो-
पयसेदिति ॥ ९९ ॥

प्रकृत्या पूर्वम् ॥ १०० ॥

असान्नाय्यगुणक प्रकृत्या स्वरूपेणैव भवति । वधिपयसोद-
भावात् ॥ १०० ॥

सर्वं वा निमित्तात् ॥ १०१ ॥

यावद्दः पक्षस्यावृत्तौ । सर्वं वा क्रियते पूर्वमपि हि निमित्तं
भवति प्रक्रान्तेऽप्युदय इति ॥ १०१ ॥

पश्चादभ्युद्गच्छेत् आत्रामास्थेनेष्ट्वा तदहर्वैव
श्रो वा ऽग्नये पविकृत इन्द्राय वृत्तम् एका-

दशकपालो वैश्वानरश्च ॥ १०२ ॥

सोद्यामावास्वेति मन्यमान उपवसत्यथैव पद्माददश इति प्र-
कृत्यैतच्छ्रुयते । तद्वर्णं च शास्त्रतः प्रतिपद्येव भवति । भ्रात्या प्र-
तिपद्युपवासोपक्रमे एतच्च ॥ १०२ ॥

त्रीपुर्कं धनुर्दक्षिणा ॥ १०३ ॥

त्रिभिर्पुभिरुपेतं धनुर्दक्षिणा ॥ १०३ ॥

दण्डो वा ॥ १०४ ॥

वेति विकल्पः ॥ १०४ ॥

प्राकृताश्चेच्छन् ॥ १०५ ॥

एतानेव हविर्विशेषाभ्यर्कस्य याः धूयन्ते ताश्चेच्छया ददाति ।
यथाभ्यर्केषु पाधिकृतः शतमात्रं वैश्वानराय कृष्णं वासः इन्द्राय वृत्र-
घ्ने चांशुकेनाभ्याहार्यः ॥ १०५ ॥

अनभ्युद्दृष्टस्यापि पशुकामस्य ॥ १०६ ॥

इयमिष्टिर्मेवति ॥ १०६ ॥

उद्वास्यमानं चेत्कशलं नदयेदाश्विनः ॥ १०७ ॥

उद्वास्यमानकपालनाशे आदिषतो द्विकालः पुरोडाशः क-
र्त्तव्यः । स च परतन्त्रमध्यपाती तद्भस्त्रेण भवति । अत्र पशुपुरो-
डाशभ्यायः । यान्यङ्गिनोद्गानि प्रयुक्तानि तानीहापि प्रसज्यन्ते ।
पात्राणि च यान्यनपवृत्तानि घञ्जादीनि तान्यप्यत्र प्रयुज्यन्ते । या-
नि पुनः कृष्णाजिगोलूखलमुसलादीनि निवृत्तप्रयोजनानि तेषां पुनः
प्रोक्षणादि संस्कारः कर्त्तव्यः । अपवृत्तत्वात् । श्रुतावधानं प्राग्विप्रह-
रणं इहापात्री च संस्कृतान्येव विद्यन्ते । अनसि प्रदणपक्षे मतोप्या-
साद्यते । धर्माश्वास्य घूरीपालम्भनादयः क्रियन्ते पूर्वधर्माणामपवृ-
त्तरथात् । तदपवर्गस्य तत्कार्याभिनिर्वृत्तेः । अस्मिन्धन्ते त्यङ्गप्रधानार्ध-
त्यादपहृष्यते । अङ्गप्रधानार्चता चास्याहपनीयसंस्कारत्वात् । यः

दाहवनीये जुहोतीत्यनेनाहवनीयस्याङ्गप्रधानार्थता । एवं च कृत्वोप-
धजानसम्मागोद्यपि फर्त्तव्यौ । अनेन प्रकारेणेदान्त आश्विनः सान्नि-
पातिभिरङ्गैः कार्यः । यानि पुनराराधुपकारकाण्याचारप्रपाज्ञान्यभा-
गादीनि तेषां च सकृदेव क्रिया । अन्ते ह्यवयवे तेषां प्रधानाभिस-
म्यन्ध इष्यते । न हि यद्यदङ्गं क्रियते तत्तदेव प्रधानेनाभिसम्य-
न्धमुपयाति । यदाङ्गं न तदा प्रधानम् यदा प्रधानं न तदाङ्ग-
मिति तस्मादन्त्येऽवयवेऽङ्गापूर्णसम्यन्धः । अन्तानसामर्थ्यात् । अतः
सकृत्क्रिया आचारादीनाम् तेन मुख्यसन्निधिन्यायादङ्गिसन्निधा-
येवानुष्ठानमिति । अनेन न्यायेन कर्ममध्ये या इष्टयः कृतपतीयाद्याश्च
आपतन्ति ता अनुष्ठेया इति ॥ १०७ ॥

सायं प्रातर्दोहार्त्तावैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं

निर्वपेत् पुरोडाशं वा ॥ १०८ ॥

एवं हि ध्रूयते । यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेद्वैन्द्रं पञ्चशराव-
मोदनं निर्वपेत् । सान्नाय्यं हि प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तेन न हवि-
र्मात्रार्त्तां पञ्चशराव मोदनः पुरोडाशो वेति विकल्पः ॥ १०८ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । किमुभयं चो पञ्चशराव उतान्यतरार्त्ताम्-
वेति । किं तावद्युक्तं उभयर्त्ताविति । उभयोर्हि ध्रूयते । यस्योभयं
हविरार्त्तिमाच्छेद्वैत्येवं प्राप्त आह—

भेदेनाप्युपपातात् ॥ १०९ ॥

अन्यतरार्त्तावपि भवति पञ्चशरावः । हविर्विशिष्टार्त्तिर्निर्मिष्टं
ततोभयशब्देन विशेष्यमाणे यावयं मिथेत । तस्मादन्यतरार्त्तावपि
भवति ॥ १०९ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । पञ्चशरावः किं प्रतिनिधिः उत नि-
मिष्ठे नैमित्तिकप्रायश्चित्तमिति । किं तावत्प्रातश्च सूत्रेणैव पक्षः—

तत्प्रतिनिधिः ॥ ११० ॥

तस्य सान्नाय्यस्य विष्टनस्य सतः प्रतिनिधिरयम् । द्रव्ये
नष्टे द्रव्यान्तरं विधीयमानं तत्कार्यं एव भवति । तस्मात्प्रतिनि-
धिरिति ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः ॥ १११ ॥

यावद्दः पक्षान्तरपरिमिते प्रायश्चित्तमेतन्न प्रतिनिधिः । कुत
पतत् । देवताश्रुतेः । देवताह्वय श्रूयते । पेन्द्रं पञ्चपराधमिति ।
देवतासम्यग्धातुविधानम् । नन्वेन्द्रमित्यनुवादः ततश्च द्रव्यमा-
त्रविधानम् । नेत्युच्यते । अनुवादमात्र ह्यनर्थकं भवति । अपि
चानुवादोऽसमञ्जस एव । पक्षे माहेन्द्रस्यापि सान्नाय्यदेवतात्वात् ।
तस्मात्प्रायश्चित्तमिति ॥ १११ ॥

चरु सान्नाय्यालामे ॥ ११२ ॥

भार्त्तौ सखां सान्नाय्यालामे सखि चरु भवति ॥ ११२ ॥

सायं दोहस्थाने वा पुरोडाशः ॥ ११३ ॥

चरुर्धेति विकल्पः ॥ ११३ ॥

असान्नाय्यवद्धा ॥ ११४ ॥

अथ वा यावद्वत्तसान्नाय्यवद्धामायासं तारणेयं कुर्यात् । या-
शब्दो विकल्पार्थः ॥ ११४ ॥

दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम् ॥ ११५ ॥

दुष्टं हविरप्स्ववहरेत् इति धृतिः ॥ ११५ ॥

उक्तौ वा भस्मनि ॥ ११६ ॥

अवहरणम् ॥ ११६ ॥

शिष्टमक्षप्रतिपिद्धं दुष्टम् ॥ ११७ ॥

मग्यादिभिर्यदमक्षमुक्तं तद्वदुष्टम् ॥ ११७ ॥

एकस्यानिष्टे तदुक्तम् ॥ ११८ ॥

हविर्गणे मानसादप्यचारात् यथेकेन धागो न कृतः स्यात्
यदा कर्त्तव्य इति तदुक्तम् ॥ ११८ ॥

सान्निपातिकानि वा तस्य ॥ ११९ ॥

सान्निपातिकान्यद्भानि कर्त्तव्यानि संस्पृशीनि ॥ ११९ ॥

इष्टं चेदाज्येन शेषम् ॥ १२० ॥

इष्टं चेद्विर्बुध्येत स्विष्टकृदाज्येन कर्त्तव्यम् ॥ १२० ॥

हविरन्तरणे प्राक्प्राधानेज्यायाः स्मृत्या-

न्वाहरेत् ॥ १२१ ॥

यदि नाम हविरन्तरितं न गृहीतमेव तदा प्राक्प्राधानेज्या
स्मृत्यान्वाहरेत् । यागक्रमानुग्रहात् ॥ १२१ ॥

प्रायश्चित्तानां निरूपणम् ।

१८५

सूच्ये दुष्टे पुनर्ग्रहणम् ॥ १२६ ॥

उत्तरार्थमिदमुच्यते ॥ १२६ ॥

ध्रुवाया वा ततो यज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥ १२७ ॥

ध्रुवाया वा ग्रहीतव्यम् । वायव्यो विकल्पार्थः । ततो यज्ञः प्रभवतीति वायव्यैकदेशोपन्यासः ॥ १२७ ॥

अदुष्टाद्वा नयनमेके ॥ १२८ ॥

एक आचार्याः सूच्योदेवावुष्टादानयनमिच्छन्ति ॥ १२८ ॥
तस्मिन् पक्षे—

नोपभृतो ध्रुवायाम् ॥ १२९ ॥

ग्रहीतव्यम् ॥ १२९ ॥

ऐतु राजावरुणो रेवतीभिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु
मोदमानः अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परा-
सेचि मत्पय इति प्रणीता स्कन्ना अभि-
मृशेत् ॥ १३४ ॥

भूमिर्भूमिमवागान्माता मातरमप्यगात् भू-
याम पुतः पशुर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामि-
ति मृन्मयं भिन्नमभिमृशेत् ॥ १३५ ॥
य ऋते चिदभिश्चिषः पुरा जतुभ्य आतृदः
सन्धाता सन्धि मघत्रा पुरुवसुरिष्कर्ता वि-
हुतं पुनरिति च धर्म्यम् ॥ १३६ ॥

धर्मे मृन्मयं धर्म्यं भिन्नमभिमृशेत् चतुर्धादधस्तनेन सम्प्रेण ।
धर्मभेद एषायमपरो विधेयः ॥ १३६ ॥

परमेष्ठ्यादींश्च चतुस्त्रिंशत् जुहोति ॥ १३७ ॥

परमेष्ठ्याभिधीयत इत्येवमादि व्याहृतीनां चतुस्त्रिंशत् जु-
होति । तस्याऽष्टयुंसादिष्ट्यात् । अनादेशेहि ब्रह्मणो विधानम् ब्रह्मा
प्रायश्चित्तानि क्षुद्रयादनादिष्टादीनीत्यनेन । अतश्च वक्ष्यमाणकालाहु-
तिरुपपन्नं भवति कर्तुंभेदादिति ॥ १३७ ॥

धर्मधुग्धाले चादोहे च ॥ १३८ ॥

धर्मधुग्धाले हलन चलनम् आत्यन्तिके चलने मरण इ-
त्यर्थः । तस्या एवादोहे च ॥ १३८ ॥

उदीच्या दोहस्थाने अन्यस्याः ॥ १३९ ॥

अन्यस्या दोहस्थाने उदीच्या गोव्यवसितायाः ॥ १३९ ॥

शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः ॥ १४० ॥

अवशिष्टायाः ॥ १४० ॥

पुच्छकाण्डादक्षिणेऽस्थनि हुत्वा दोहयेत् ॥ १४१ ॥

तामेवमां दोहयति । सा यदि घर्मदुग्धाद्वलेदित्युपक्रम्य सर्व-
मेतच्छृण्वते ॥ १४१ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने चैके ॥ १४२ ॥

चतुस्त्रिंशदोममिच्छन्ति । एकीयग्रहणाद्विकल्पः ॥ १४२ ॥

सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा य-

ज्ञस्य दोह इति वाचयति ॥ १४३ ॥

सोमेज्यायामुपातः सोमेज्योपपातः । न सोमयागोपपा-
तः । एवं यदि किं चिदापद्येतेति श्रूयते । तत्र यथा-
कालमेकैकामाहुतिं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयति । यथाकालग्र-
हणेन च अथ यदि पण्यमानः अथ यदि कषायोपोस्थित इत्येव
मादि गृह्यते । एवमेव हि श्रूयत इति । अत्र च ग्रहणः कर्तव्यम् ।
ता ग्रह्येव जुहुयादिति । ननु च सूत्रकारेण नैवेतदभिहितम् । यथा
कालमेकैकां ग्रह्या जुहोतीति । नैवेतन्नोक्तम् उक्तमेव ग्रह्या प्रा-
यश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानीति । कथमयमनादेश इति चेत् । यत्र
नाम निमित्तादेशपूर्वकं नैमित्तिकमादिश्यते यथा पृषदाज्यस्क-
न्दने जुहुयादया विष्टा जनयन्निनि पृषदाज्यस्कन्दनेभिर्मृशेदिति च
स आदेशः । इह पुनर्नैवं निमित्तादेशपूर्वको नैमित्तिकादेशः । इह
हि पण्यमानः किं चिदापद्येतेति अभिपूयमाणः किं चिदापद्येतेति
च अनिमित्तादेश पूर्वको नैमित्तिकादेशस्तस्मादनादिष्टसूत्रेण ए-
तान्यपि गृह्यन्ते । तथा चैकैकहोममेवाङ्गीकृत्य ता ग्रह्येव जुहुयादि-
त्युक्तम् । चतुस्त्रिंशदोमस्तु आदेश एवेत्यध्ययकर्तृकः ॥ १४३ ॥

आग्नीध्रीये सुत्यासु ॥ १४४ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु कालाहुतिः आग्नीध्रीये । आहवनीयाप-

घादोऽयम् । एवं हि श्रूयते यदि दीक्षोपसत्स्थाहवनीये यदि प्रसृत
आग्नीध्रे ॥ १४४ ॥

आ पवस्व हिरण्यवदित्युदगात् होमो ध्वाङ्क्षा-
रोहणे यूपस्य ॥ १४५ ॥

अ पवस्वेति काकारोहणे यूपस्य जुहुयादाहवनीये ॥ १४५ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने जुहुयादया विष्ठा जनयन्-
कर्पराणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः स
प्रत्युदैक्षरुणो मृध्वोऽग्रः स्वायां यत्तन्वां
तनूमैरयत स्वाहेति ॥ १४६ ॥

धर्मधुक् शार्दूलहना चेत स्पृतीर्जुहुया-
त् चन्द्राचे मन स्पृणोमि स्वाहा सूर्याचे
चक्षु स्पृणोमि स्वाहा वाताचे प्राणान् स्पृ-
णोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोतः स्पृणोमि
स्वाहा ऽद्भ्यस्ते लोहितः स्पृणोमि स्वाहा
पृथिव्यै ते शरीरः स्पृणामि स्वाहेति ॥ १४७ ॥

शार्दूलो ध्वाङ्गस्तघिपातने स्पृतीर्जुहुतीर्जुहोति चान्द्राक्ष
इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४७ ॥

हुत्वान्यामाजतेति ब्रूयात् ॥ १४८ ॥

अध्युरेव मर्याप्रत्ययोपदेशात् ॥ १४८ ॥

स्वयः होम्यशक्ता उपासीत ॥ १४९ ॥

स्वयं होमी यजमानः तदशक्तौ समीपं आसीत ॥ १४९ ॥

उपसर्पणाशक्तावासनमधः ॥ १५० ॥

यदि चंद्रमणेप्यशकस्तदासीताघः ॥ १५० ॥

सायमाहुत्याहुतायां चेदुर्बलः स्यात्त-

दैव प्रातराहुतिस्तत्सह्यश्रुतेरग्निहोत्रस्य ॥ १५१ ॥

यदि सायमाहुत्याहुतायां यजमानो दुर्बलो भवति प्रातराहुति
काल यावन्न जीयतीत्याशङ्कते तदास्मिन्नेव काले प्रातराहुतिर्देया ।
कृत एतत् । तत्सह्यश्रुतेरग्निहोत्रस्य । प्रातराहुत्याहुतिं सन्तिष्ठते-
ग्निहोत्रम् । तद्धि प्रकृत्य सायं जुहोति प्रातरहुतीतीत्युच्यते । आग्ने-
यी सायमाहुतिमाहुः सौरी प्रातराहुतिमिति । उमयोरप्यग्निहोत्रमंहा ।
नैने द्वे कर्मणी अग्निहोत्रं जुहोतीत्येकवचननिर्देशात् । न चैकमे-
कं कर्म शरदंसंताप्रयण्यत्पुनः प्रातरभ्यस्यते देवतान्यस्यात् ।
अन्या चान्या च देवतोमयप्रातः सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं
कर्मणि । एतदेव च ज्ञापयन्नग्निहोत्रं प्रकृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् कथं-
गंक्षाम इति श्रूयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति च । तस्माद्-
वयपद्वयस्याप्येक कार्यमित्येककर्मत्वम् । यद्येकमेव कर्म तत्र कि-
मिति न भवति । कालभेदादित्यदोषः । यथा दर्शपूर्णमासयोः का-
र्येकत्वेपि फालाभेदात् नामा तत्रैवं भवतीति । तदुक्तमाचार्येणाहु-
तिर्वा प्रधानकालायादिति । तथा चाह स यस्माद्यमस्तमिते जु-
होति गर्भमन्त्रेनस्तममग्निं जुहोति गर्भं सस्तममग्निं करोतीति । पुन-
श्च अथ याप्रातरहुतिं जुहोति प्रनयत्येवैनमेतत्सर्वं तेजो भूया
यिभ्राजमान उदेतीति कार्येकत्वमिष दर्शयति । तस्मात्ताभूत् तत्सं-
स्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्येति ॥ १५१ ॥

ज्विञ्चेत्पुनः काले ॥ १५२ ॥

यदि पुनर्जीयति यजमानः काले प्रातराहुतिर्देया । नित्यानां हि
निमित्तं काला निमित्तमन्तरेण च नैमित्तिकं हृतमप्यकृतसममित्य-
भिप्रायः ॥ १५२ ॥

एवं प्राप्त आह—

न वा कृतत्वात् ॥ १५३ ॥

नैव प्रातराहुतिर्देया ह्यत्र हि परित्यज्यमाप्तिस्त्येति । ननु कां

कालो निमित्तं भूत इति । न च निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकं कृतम-
प्यकृतमिव भवति । तस्मात्पुनः क्रियेति । अत्रोच्यते । न प्रातर्हो-
मस्य निमित्तं कालः । अन्यदेव हि तत्र निमित्तं सायारम्भः । अतः
प्रातर्होमस्य धूयमाणोपि कालो बलादङ्गी भवति । न हि निर्मित-
स्यानेकारवमिष्यते । तस्मात्कृतत्वात् पुनः प्रातश्चहुनिर्देयति ॥१५३॥

पौर्णमासान्ते चामात्रास्यमग्निहोत्रवत् ॥ १५४ ॥

तुल्यन्यायवात् । अधिकरणातिदेशश्चातुर्मासराजसूयादि-
ष्वपि प्रदर्शनार्थः ॥ १५४ ॥

हविष्येषु चेदाहियमाणेषु मरणं दक्षिणा-

भावेनान्तसन्दहेत् ॥ १५५ ॥

हविष्येषु चेदूहीहियषादिषु आहियमाणे पौर्णमासादौ यज-
मानस्य मरणं भवति दक्षिणाभावेनान्तसन्दहेत् हविष्यान् । एव हि
धूयते । यदधिश्चितेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेतेति प्रकृत्य न देवै-
नदमिपर्याधाय विध्यन्द्पेदिति । पुनश्चाह पलायतीति चै सर्वस्य
हविर्यहस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ १५५ ॥

न वाऽयुक्तत्वात् ॥ १५६ ॥

न वा दक्षिणाग्नी सन्देहत् अनुक्तो ह्याहरणकाले हविष्य-
ग्रहणेन तेषां योगः ॥ १५६ ॥

गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात् ॥ १५७ ॥

अयुक्तान्तसन्दहेत्सन्निधानात् ॥ १५७ ॥

आसादनाद्याहवनीये ॥ १५८ ॥

सन्दहेत्सन्निधानादेव ॥ १५८ ॥

मरणान्तं भवति ॥ १५९ ॥

फलं, फलं समाधात् ॥ १५९ ॥

संस्थाप्यं वा प्रकृतत्वात् ॥ १६० ॥

प्रवृत्तं हि तत्तस्यापरिसमाप्तौ दोषश्चवशात् । तदुक्तमाचार्ये-
णापि दोषश्चासमाप्तौ इत्यादिति । एवं पक्ष इषोपप्रदर्शने सति य
एव युक्ततरः पक्षः स एवाश्रयणीयः । कस्यासौ मरणान्तमेव भवती-
ति । न हि मृते यजमाने मिथ्यासङ्कल्पदोष आशङ्क्यत इति ॥१६०॥

हविष्यवक्ष्यम्यम् ॥ १६१ ॥

अग्निहोत्रहोमाद्यमपि हव्यं हविष्यवद्वैद्यम् । एतदुक्तं शा-
हंपत्ये ग्रहणादि प्रागासादगादित्येवमादि ॥ १६१ ॥

सन्दीपनवतीः प्रत्यग्न्यधिश्रयत्युखाः ॥ १६२ ॥

मृते यजमाने सन्दीपनवतीनामुखानां प्रत्यग्न्यधिश्रयणां स-
न्दीपनं च गोमयशुष्ककापांस्तादित्वा । यदुपचर्यं मन्त्रोच्चारणार्थम् ॥१६॥

सन्तापजानघ्नीनादाय सशरीरा दक्षिणा

गच्छन्ति ॥ १६३ ॥

सपिण्डाः ॥ १६३ ॥

अनसा ॥ १६४ ॥

शरीरमुद्धहन्ति । शास्त्रान्तरात् ॥ १६४ ॥

वितानं साधयित्वा समे बहुलवृणेऽन्तराग्नी

चिति चिनोति ॥ १६५ ॥

वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं कृत्वा समे वृणवहुले
देशेऽन्तराग्नीं काष्ठैश्चितिं चिनोति ॥ १६५ ॥

पूर्वतरम्-

उद्धृत्यक्षिरिणीः पुरुषाह्वतीः ॥ १६६ ॥

पुरुषमाह्वानं यासामोषधीनान्ता उद्धृत्य ॥ १६६ ॥

विशाखशारादमग्नं न्धापृश्निपर्ण्यध्याण्डाश्च ॥ १६७ ॥

उद्धृत्येति वसन्ते । विशाखा दूर्या शरो मुञ्जः पृश्निपर्णी-
मापपर्णी अध्याण्डा दण्डाण्डिका ॥ १६७ ॥

केशश्मश्रुनखलोमनिकृन्तनानि कृत्वा वि-
पुरीषं चेच्छन् ॥ १६८ ॥

केशादि निखाय सर्पिषान्तरक्त्वा चितावेन-
मादधाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसम् ॥ १६९ ॥

यजमानम् । सर्पिषा अभ्यञ्जनं प्रक्षालनं च विपुरी-
षपक्ष एव ॥ १६९ ॥

सप्तसु प्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशकलान्प्रा-
स्यति मुखे प्रथमम् ॥ १७० ॥

प्रक्षिपति ॥ १७० ॥

दक्षिणहस्ते जुहूः सादयति घृतपूर्णाम् ॥ १७१ ॥

अधिकारमुपजीयन्नाह—

स्वयं च ॥ १७२ ॥

दक्षिणहस्त एव पाठकमेण स्वयं पात्रयजनान्ते ॥ १७२ ॥

उपभृतः सव्ये ॥ १७३ ॥

सादयतीति वर्त्तते ॥ १७३ ॥

उरसि ध्रुवाम् ॥ १७४ ॥

मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ १७५ ॥

नासिकयोः रूचौ ॥ १७६ ॥

कपालानि चैके ॥ १७८ ॥

एके तच्छ्रेच्छन्ति । प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् । अप्यष्टहरणं हि तेषामुक्तम् ॥ १७८ ॥

पार्श्वयोः सूर्ये ॥ १७९ ॥

द्वितीय प्रतिप्रस्थासकम् । अष्टतयदणप्रयासस्य तु त्रितयै-
कं द्विधोपधीयते तैत्तिरीयपाठाच्चित्तवैधिमिति ॥ १७९ ॥

उदरे पात्नीः समवच्छधानीं पृषदाज्यवतीः

शिश्ने शम्यामरणी वृषणयोः ॥ १८० ॥

अन्तरोरु ज्ञापान्नाप्यन्यानि ॥ १८१ ॥

उपधीयन्ते ॥ १८१ ॥

अप्स्ववहरणं मृन्मयाभ्रमयानाम् ॥ १८२ ॥

अयस्मयानि वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १८३ ॥

यः एवमप्यप्स्ववहरणम् । विकल्पेन हि श्रुतौ पाठः ॥ १८३ ॥

अनुस्तरणीचेत्पश्चात्कर्णमाहृत्य हस्तयोर्वृक्षौ ॥ ८४ ॥

अङ्गेन्द्रज्ञानीति जातूकर्ण्यः ॥ १८५ ॥

आह । उपधीयन्ते ॥ १८५ ॥

न वास्थिसन्देहात् ॥ १८६ ॥

न वाङ्मन्यद्वेष्टोपधीयन्ते । मरुतां हि सन्देशो मा भूदिति ।
अथ उक्तस्य मांसान्युपधेयानि ॥ १८६ ॥

वपया मुखमृच्छाद्याग्निभिरादीपयन्ति ॥ १८७ ॥

वपया च मुखोच्छान्दनमनुस्तरणीपक्ष एव । अनुस्तर-
णी गौः ॥ १८७ ॥

आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणो
ऽस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ १८८ ॥

सकलपाठः पत्न्या मध्यजुह्वनस्यार्थः । ब्राह्मणप्रद्वर्णं च पु-
त्रस्योः क्षत्रियवैश्ययोर्भ्युदासार्थम् ॥ १८८ ॥

अनपेक्षमैत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ १८९ ॥

चित्तिमानपेक्षमाणा एत्थोपस्पृशन्त्यपः । अपामुपरस्पर्शतम
पृथोक्तम् ॥ १८९ ॥

सञ्चयनं चतुर्थ्यामियुग्मान् ब्राह्मणान्भोज-
यित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिव-
र्त्याङ्गुष्ठकानिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे
प्रास्पति ॥ १९० ॥

सञ्चयनमिति कर्मणो नामधेयम् । तत् चतुर्थेद्वि कर्तव्यम् ।
भयुग्मान् ब्राह्मणाभोजयित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिव-
र्त्याङ्गुष्ठकानिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्राक्षिपति ॥ १९० ॥

शम्यावकाः कर्दमं च श्मशाने ॥ १९१ ॥

यः शब्दप्रारब्धति । दमशानशब्देन अस्थिसञ्चयः कथ्यते
इति सप्रशङ्गः । अस्मकूट इत्यपरे । ते च शमीशब्दग शमीशापा-
मिच्छन्ति । इतरे ॥ तत्पर्यायानि ॥ १९१ ॥

अक्त्वास्थीनि सर्वसुरभिमिश्राणि दक्षिणपूर्वा-

- यतां कर्षू स्वात्वा कुशानास्तर्प्य चस्ताव-

फृतं च हारिद्रं वागिति निवर्त्यस्मिन् ॥ १९२ ॥

पुनः शम्यावकाः कर्दमं च श्मशाने ॥ १९३ ॥

तां फर्पुं खात्वा तत्र कुशानास्तीर्थं हरिर्द्रं च वस्त्रावकृतं वागिष्यनेन
मन्त्रेण नियपत्यस्थिति ॥ १९२ ॥

एतद्वाजसनेयकम् ॥ १९३ ॥

यद्यप्यमार्गं तु ब्राह्मन्तरात् ॥ १९३ ॥

अनेन वा ॥ १९४ ॥

मन्त्रेण नियपति ॥ १९४ ॥

त्वा मनसानार्त्तेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या वि-
धया पृथिव्यामक्षिकायामपांरसेन नियपा-
म्यसाविति ॥ १९५ ॥

भ्रमशान चिकीर्षितः कुम्भे सञ्चयनम् ॥ १९६ ॥

पितृमेघं फर्पुमिच्छन्ः कुम्भे सञ्चयनं कर्त्तव्यम् । तस्मिन्वा
पक्षे कुण्डारिद्वालरणमस्थिसंस्काराद्धर्ममाश्रत्वा च कुम्भ एव क-
र्त्तव्यम् ॥ १९६ ॥

निधानं च तूष्णीम् ॥ १९७ ॥

निघ्ननं च कुम्भस्य तूष्णीं कर्त्तव्यम् ॥ १९७ ॥

प्रोपितश्चेत्प्रेयात्प्राचीनाधीती निधान्यां
दुग्ध्वा दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्भासने ॥ १९८ ॥

कुर्यात् ॥ १९८ ॥

तत एव हरणम् ॥ १९९ ॥

दक्षिणत एव सद्यश्चर्य कर्त्तव्यम् ॥ १९९ ॥

अधस्तात्समिधे धारयन् ॥ २०० ॥

इदं च दहतीति शेषः ॥ २०० ॥

उदगग्रान् कुशान् दक्षिणाग्रान् कृत्वा ॥ २०१ ॥

तांश्च स्वाधसर एव ॥ २०१ ॥

सकृद्वा पितृवत्पर्यस्य ॥ २०२ ॥

सकृदेव पितृवदपसव्य पर्यस्येत् । तस्य वा यतस्याग्निहोत्र-
स्पोषचार इति प्रकृत्य सर्वं ह्येतदेव श्रूयत इति ॥ २०२ ॥

अतः परं कर्माचष्टे—

शरीण्याहत्य कृष्णाजिने पुरुषत्रिभिः त्रिधायो-
र्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिधार्य पूर्ववदाहः ॥ २०३ ॥

फलं न्यम ॥ २०३ ॥

शरीरनाशे स्त्रीणि पट्टिशतानि पलाशवृन्तानां
कृष्णाजिने पूर्ववत् ॥ २०४ ॥

पुरुषविष्णादि पूर्ववदाहान्तम् । तेषामेव सञ्चयनं पितृमोक्षश्च
तैरेवेति ॥ २०४ ॥

अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्याश्रीयापतितस्य भु-
क्त्वा प्रतिगृह्य त्रिद्विपाणयोर्त्राज्यं याजयि-
त्वात्रिं प्रतिगृह्योभयादह्ना यस्याग्निभिरन्य
याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्ऋते ॥ २०५ ॥

निगदन्त्याख्यात यैश्वानरो यजनीयेऽह्नि अन्वारम्भणीयापू-
र्वम् ॥ २०५ ॥

कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ २०६ ॥

पुरोडाशो क्षामे वशिष्टः समाप्य तदेव
पुनर्निर्ऋते ॥ २०७ ॥

क्षामे दग्धे पुरोडाशे ऽवशिष्टं कर्म समाप्य तस्यैव हविषो
निर्वापः कार्यः ॥ २०७ ॥

अत्रेदं विचार्यते । किमशेषदाहे पुनर्निर्वापः उक्तैकदेशदा-
हेपीति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

एकदेशदग्धेऽपि संयोगात् ॥ २०८ ॥

एकदेशदग्धेऽपि नैमित्तिकं प्रवर्त्तते । कुत एतत् । दाहसंयो-
गात् । दाहसंयोगोऽत्र निमित्तं एकदेशदाहोऽपि दाह एवेति ॥ २०८ ॥

दर्शनाच्च ॥ २०९ ॥

इदप्येव सायमर्थो यथैकदेशदाहेऽपि भवति । यदा तद्वि-
सन्तिष्ठतेऽथ पुनर्निर्वापेदिति तेनैव हविषा समाप्तिं कुर्यादिति । तथैक-
देशदाह उपपद्यत इति ॥ २०९ ॥

यथं प्राप्तं भाह—

न नित्यत्वात् ॥ २१० ॥

नैकदेशदग्धे नैमित्तिकं नित्यो ह्यग्निसंयोगात् पुरोडाशस्य
दाहो भवति । यत्र यस्य पुरोडाशो क्षायत इति निमित्तशब्दोपरो-
धः स्यात् । सर्वस्यैवाग्निसंयोगात् पुरोडाशक्षायत्वमापद्यत इति । त-
स्माद्यैकदेशदाहे नैमित्तिकम् ॥ २१० ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तत्परिह्रियते—

कर्मार्थं दर्शनम् ॥ २११ ॥

तद्विषयं सन्तिष्ठत इत्यत्र हविःशब्देन कर्म लभ्यते तदा तज-
विष्णं कर्म सन्तिष्ठत इति । अशेषस्य दग्धो सत्यां द्रव्यान्तरेण
परिसमाप्तिः ॥ २११ ॥

पशुश्चेदुपाकृतः पलायते वायवे तमनुदिश्या-

न्यं तद्वर्णं तद्वयसमाहृते ॥ २१२ ॥

यदि पशुरुपाकृतो नश्येत् वायवे तं पशुमर्थं वायवे इत्ये-
वमनुदेशं कृत्वा अन्यस्तद्वर्णस्तद्वय आहृष्यः ॥ २१२ ॥

उपलभ्य वायवे तम् ॥ २१३ ॥

पशुमुपलभ्य वायवे आलभेत मिथ्यासद्वृत्तवदोषपरिजि-
हीर्येया ॥ २१३ ॥

अनादरणं वा ॥ २१४ ॥

न वा पुनरालम्भ आर्त्तन्य । न ह्यत्र चोदनेति ॥ २१४ ॥

प्राक् प्रयाजेभ्यश्चेन्निपुक्तो म्रियेतान्य

मालभेत ॥ २१५ ॥

पशुनिपुंक्त सन् यदि प्राक्प्रयाजेभ्यो म्रियेतान्य भा-
ष्य ॥ २१५ ॥

पूर्वस्य वषां दक्षिणाग्नौ जुहुयान् ॥ २१६ ॥

तदा च पूर्वस्य वषा दक्षिणाग्नौ होतव्या ॥ २१६ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये ईजानाः पितरो ये पिता-

महा ये ऽनीजाना यज्ञियाः सोमपास्तेषामे-

षपशुरालव्वो ऽग्नौ स्वाहा देवेभ्यः सुहुतो

यमायेति ॥ २१७ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये वषाहोतव्या य ईजाना पितर इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ २१७ ॥

यश्च दानदानावनादार । एव हि भूयते । तस्माद्यदि किं
चिद्वदानं हीयेत न तदाद्रियतति ॥ २१९ ॥

हृदय नाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशु-

रिति श्रुतेः ॥ २२० ॥

एके भाषार्या हृदयनाशेऽन्य पशुमासुप्तऽने । तस्मादेष भूयते ।
हृदयमु हि वै पशुरिति । तथाच न सर्व एव पशुर्नष्ट स्यादिति ॥ २२० ॥

सर्वेषां वाज्यस्य यजेत् ॥ २२१ ॥

यद्यद्य सूत्रद्वयोपात्तपक्षव्यावर्तक । भाषाश्रितानावनादरो
न च हृदयनाशेऽन्य अलक्ष्यस्य परकारण यत्किञ्चिद्वदानं हीयते न
तदाद्रियतेऽर्थवाद । परिशेषोपपत्तिमर्थ इति चत् । स हृदयस्ये-
षामेव घनीत्याम्रताविधानार्थ । हृदय वै पशुरित्यथमप्येषवाशोभना-
विधानार्थ एव । तस्मात्सर्वेषामवदानानां प्रत्येक नाशे वाज्यस्य
यजेत् ॥ २२१ ॥

उक्तं व्याचार्थक—

अर्थवादमात्रं पशुवचनम् ॥ २२२ ॥

इति ॥ २२२ ॥

संज्ञप्यमानश्चेद्वाशयेताहुति जुहुया चत्प

शूर्मायुमकृतोरो वा पक्षिराहते अग्निर्मा त-

स्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वृ ईस इति ॥ २२३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२३ ॥

इमं मे वरुणेति प्रत्यृचं द्वाभ्याम् ॥ २२४ ॥

मन्त्राभ्यां जुहोति ॥ २२४ ॥

पशून्वाचेत्सवेत्सान्नाय्योखा वा तामभिमन्त्रये-

तोखाः स्रवन्तीमिगदामन्म त्वष्टा वायुः पृ-

थिव्यन्तरिक्षम् यतश्चुतद्भुतमग्नौ तदस्तु न
तत्प्राप्नोति निर्ऋतिः परस्तादिति ॥ २२५ ॥

अनेन मन्त्रेण । ननु च सान्नाय्योपासिमन्त्रणं पद्यावन्वयप्रा-
सङ्गादवाच्यम् । नैव दोषः । सान्नाय्योपायां हि प्रधानद्रव्यव्युतिः
पशून्तायां तूपसर्जनोदकस्य न प्राप्नोति तेनाप्राप्तत्वादुच्यते ॥ २२५ ॥

यूपविरोहणेऽन्तस्तन्त्रेऽसुस्थितेऽहनि ॥ २२६ ॥

त्वाष्ट्रं घनुरूपमालभेत ॥ २२७ ॥

यद्यहर्गणे तन्त्रमध्ये यूपविरोहणं भवति । तदा संस्थितेऽहनि
त्यष्ट्रदेवस्य पशुं घनुरूपं पादलमालभेत । सर्वाहः शेषमूर्धनो यूपस्तन्नि-
मित्तभाष्य पशुरपि सर्वाहः शेषभूत एवेति संस्थितेऽहनीत्युक्तम्
तत्कालता मा भूदिति । अथ च केचित्साग्निपातिकैरेयाङ्गैरेवेवं
स्याष्ट्रं कुर्यात् । आरादुपकारकाणि तु सयनीयसत्काम्येव सन्तीति
तानि प्रसज्यन्ते । अपरे त्वन्यथा घणयन्ति न ह्यथ प्रसज्जो पिपद्यते ।
प्रत्येकमहरहः सयनीयाद्यङ्गतन्त्रमेव विहितम् । ततश्च यद्यपि पक्षीसं-
याजाम्भता पदार्थपयंसान तद्याप्यहरहः पक्षीसंयाजाम्भतेरेयाङ्गैः
सम्बन्धमयदृष्टव्यम् । अन्यथा हि सयनीयपुरोडाशाद्विधिधाना-
नुपत्तिः स्यादिति । अप्रसङ्गोत्सवाङ्गोपेत एव त्वाष्ट्रः कर्त्तव्यः
अयमेव पक्षो वरतर इवाभाति ॥ २२७ ॥

अनूयन्ध्यायै वषामुत्तिद्यानुमर्शं गर्भमेष्ट्र्यै

घ्न्यात् ॥ २२८ ॥

अनेन च शमिता मेप्यते । ततश्चाप्ययुः प्रैषदाने ॥ २२८ ॥

दर्शने स्थालीं चवोष्णीपं चोपकल्पयित्तवै

घ्न्यात् ॥ २२९ ॥

अयं च शमितुः प्रणिप्रैषः । तदर्थोऽध्यपौरेव ॥ २२९ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्वां चोत्थाम्या-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना तुल्यभाषाभुद्रितामीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापका, पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टो विद्वांस, एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवंति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मकै-
वैद्य धार्मिकमभिमतं मुख्यम् मुद्रा. ७ भाषका. ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययं, पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुख्यभाषा ग्रन्था - मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कार.) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) त्रैलोक्यार्तिकम् । भट्टबुभारिलिखितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) भाष्योपप्लवितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ लिखितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्त.) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवलिखितः सम्पूर्णः. (व्योतिष.) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट लिखितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
लिखिता सम्पूर्णम् । } (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-चादरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विष्णा-
नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६

August.

1905

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 92.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARAKĀCHĀRYA,

DITTO BY

VYĀKARĀCHĀRYA PĀNDIT MADANMOHAN PĀTHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Ranabir Sanskrit Pāthashālā,

Central Hindu College, Benares.

VOLUME XL.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENTS -- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDIT JYĒSHTHARAMA MUKUNDA, BOMBAY.

Printed by Hari Dās Gupta Proprietor
AT THE VIDYA-VILASA PRESS.
BENARES.

Price Rupees One.

Registered According to Act XXV of 1867.

तथा च मन्त्रलिङ्गं विच्छिन्नं यङ्गं समिमं दधात्विति । तथा या एष
उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमीति ॥ २४८ ॥

सत्त्वायागूर्याशक्तौ विश्वजितातिरात्रेण

यजेत ॥ २४९ ॥

गूरी उच्यते । सत्त्वायागूर्यं सत्त्वायोद्यमं कृत्या सत्त्वाय सङ्कल्पे
सतीत्यर्थः । एष हि भूयते । सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः
सर्वेभ्यस्तोमेभ्य आत्मानमागुर्वते यः सत्त्वायागुर्वते विश्वजितातिरा-
त्रेण यजेतेति ॥ २४९ ॥

सत्त्वाङ्गं वागूर्णमात्रश्रुतेः ॥ २५० ॥

वाशब्दः पक्षान्तरप्रतिपक्षौ । सत्त्वाङ्गं वा विश्वजिज्ञवनि ।
ततश्च कृतेपि सत्त्रे प्रवर्त्तने । कुत एतत् । आगूरणमात्रधवणात् ।
न हि काश्चिदनागूर्यं करोति । आगूरणं च निमित्तं विश्वजितः । त-
स्मात्कृतेपि सत्त्रे प्रवर्त्तत इति । एवं पक्षद्वयोपप्रदर्शने सत्त्युच्यते ।
न कृते सत्त्रे प्रवर्त्तते अकृत एष प्रवर्त्तते । कुत एतत् । आगूरण-
निमित्तस्य तावत्कालमाधित्वात् । यावज्जीव्यते सत्त्वं तावदेव
सङ्कल्पमिति । अपि च निष्कयकार्यं भवति । विश्वजिद्वारं
हि प्रकृत्योच्यते सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यः स्तोमेभ्यः सर्वेभ्यदछन्दोभ्य
आत्मानं निष्क्रीणीत इति । निष्कयश्चाकृत एष भवति ॥ २५० ॥

दीक्षितानां चेतसाम्युत्थानं जायेत सोमं वि-

भज्य तेनैव सर्ववेदसेन यजेरन् ॥ २५१ ॥

अथ यदि सन्दीक्षिताः साम्युत्तिष्ठेरन्निति प्रकृत्यैयमेवं हि
भूयत इति । साम्युत्थानं धार्जसमाप्तं सत्त्रं उत्थानम् ॥ २५१ ॥

क्रीते विभागः श्रुतेः ॥ २५२ ॥

स च विश्वजित् क्रीते सोमे भवति नाक्रीते । कुत एतद्वि-
भागधवणात् । सोममपभज्येति । न चाक्रीतस्य विभागः सम्भव-
ति । तस्मात्क्रीते विश्वजित् ॥ २५२ ॥

उपपाताद्भोभयतः ॥ २५३ ॥

घातदः पक्षव्यावृत्तौ । उभयत्र क्रीते चाक्रीते च साम्युत्थाने विभ्यजिन्नयति । कुत एतत् । उपपातात् साम्युत्थानं हि निमित्तं तद्यदि विभागेन विद्येयते चाक्यं मिद्येत । तस्मात् उभयतो वि-
दधजित् ॥ २५३ ॥

तर्हि कथमुच्यते सोममपमज्येति विभागश्चक्ष्यते—

विभागः क्रियागुणत्वात् ॥ २५४ ॥

क्रियागुणभूतानां द्रव्याणां सामर्थ्यपरिप्राप्तौ विभागः सो-
ऽनूयते सोमशब्देन लक्षणया सोममपमज्येति ॥ २५४ ॥

अनीतासु चेदक्षिणासूद्रात्रपच्छेदो ऽदक्षिणः

सः स्थाप्य पुनराहारः ॥ २५५ ॥

यद्यनीतासु दक्षिणासूद्रातापच्छिद्यते तं क्रतुमदक्षिणं सः
स्थाप्य पुनराहरणम् ॥ २५५ ॥

प्रस्तोता चेदध्वक्षणे धरं दत्त्वा पुनर्वरणम् ॥ २५६ ॥

प्रस्तोता चेदध्वच्छिद्यते ध्वक्षणे धरं दत्त्वा पुनर्वरणं प्रस्तोतु ॥ २५६ ॥

प्रतिहर्त्ता चेत्सर्ववेदसं देयम् ॥ २५७ ॥

युगपच्चेद्विरोधादिकल्पः ॥ २५८ ॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदे विरोधादिकल्पो नैमित्तिक-
कल्पः ॥ २५८ ॥

पूर्वदौर्बल्यमानुपूर्व्ये प्रकृतिवत् ॥ २५९ ॥

- अनयोरेवानुपूर्व्यापच्छेदे पूर्वनिमित्तं पुर्वलमुत्तरं च यत्न-
म् । पूर्वविज्ञानानुपमर्दनेतोत्तरस्यानुत्पत्तेः । तद्यथा प्राकृतं कीशं
विज्ञानं विकृतौ चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षेण शरविज्ञानेन याप्यत
पथम् ॥ २५९ ॥

यस्मिन्नहन्त्युद्गात्रपच्छेदोऽहर्गणे तस्यावृत्तिः ॥ २६० ॥

भवति ॥ २६० ॥

पत्न्युदवसा दीक्षारूपाणि निधाय सिकता-

स्वासीतोपस्रवणात् ॥ २६१ ॥

पत्नी रजस्तत्रा दीक्षारूपाणि शङ्ककादीनि निधाय सिकताक्षा-
सीतारक्तचिरमात ॥ २६१ ॥

तिष्ठेत्सन्धिवेलयोः ॥ २६२ ॥

निष्ठुनिक्रिया नियम्यते ॥ २६२ ॥

वेदिसमीपे सुत्यासु ॥ २६३ ॥

सुत्यासु घर्त्तमानासु वेदिसमीपे तिष्ठेत् ॥ २६३ ॥

त्रिराघ्नान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा

परिधानादि करोति सान्निपातिकम् ॥ २६४ ॥

पदार्थज्ञानम् ॥ २६४ ॥

प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि ॥ २६५ ॥

कर्म गमयति ॥ २६५ ॥

न गर्भिणी दीक्षयोदित्येके ऽपज्ञिया गर्भा

इति श्रुतेः ॥ २६६ ॥

नानूयन्त्या प्रकरणात् ॥ २६७ ॥

अनूयन्त्यां हि ब्रह्म धूयने अपज्ञिया वै गर्भा इति न
साधं त्रिकम् । तत्रापि चायमर्थवादो मन्वस्तुत्यर्थः ॥ २६७ ॥

दीक्षितोऽमनोज्ञः स्वप्नं दृष्ट्वा जपेत्पर्यावर्त्ते

दुस्वप्नचात्पायः स्वप्नादभूत्यै ब्रह्माहमन्तरं

करवे परः स्वप्नमुखा कृधीति ॥ २६८ ॥

अमुं मन्त्रम् ॥ २६८ ॥

इन्द्रियं स्क्लमस्तिरूपसिञ्चेद्यामेव पयसो
रसः परि दोषादुदर्पितः अग्निहोत्रमिव सो-
मेन तमहं पुनरादद इति ॥ २६९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २६९ ॥

उदकं चेतरेत्तदभिमन्त्रयेतान्दर्ताविलं
धत्तौजो धत्त सहो धत्त मा मे दीक्षां मा तपो
निर्धधिष्टेति ॥ २७० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २७० ॥

अवदष्टश्च ॥ २७१ ॥

अवाद्यादनेनैव मन्त्रेणभिमन्त्रयेत् ॥ २७१ ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेत्तावद्धं मनो दरिद्रं
चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाः श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
हासीदिति ॥ २७२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २७२ ॥

शोणितं चेत्कुर्याद्बुद्धियाभ्योऽङ्गथः स्वाहेति
जुहुयात् ॥ २७३ ॥

निष्ठीवेच्चेत् वीमत्साभ्योऽङ्गथः स्वाहेति ॥ २७४ ॥

धावेच्चेद्वायवे स्वाहेति ॥ २७५ ॥

स्थिधाच्चेत्तपस्याभ्योऽङ्गथः स्वाहेति ॥ २७६ ॥

स्वप्याच्चेत्प्रजापतये स्वाहेति ॥ २७७ ॥

तद्यैताद्दिवा स्वापे भवति ॥ २७७ ॥

आर्त्यश्रुकरणे तृप्राभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥ २७८ ॥

छर्द्याविष्टः पयः पीत्वोदकं वा छर्दयीत नि-
ष्टुद्यतवद्भ्योमः ॥ २७९ ॥

वयसावप्रस्रुते चमसेऽन्तरिक्षेण पतति या-
तुधानप्रबोधितश्चमसं यमभ्यचुश्चुतदग्निष्ट-
च्छुन्धतादिह पुनः स्वाहेति ॥ २८० ॥

अभ्युपाकृतचमसमुपस्ये कृत्वाम्न आ यावी-
तये गृणातो हव्यदातयेनि होता सत्सि बर्हि
पि स्वाहेति ॥ २८१ ॥

जुहोति अधस्तनमनुप्राकृते द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

आग्नीध्रीये वा हिरण्यगर्म इत्यृचा ॥ २८२ ॥

आहवनीये वेति विकल्पः ॥ २८२ ॥

हुताहुतसःसर्गेऽङ्गारमन्तः परिधि निर्वर्त्य ॥ २८३ ॥

कुशतरुणेन जुहोति हुतस्य चाहुतस्य चा-
हुतस्य हुतस्य च पीतापीतस्य सोमस्येन्द्राग्नी
पिबतःसुतमिति ॥ २८४ ॥

शनेन मन्त्रेण ॥ २८४ ॥

वषट्कृते ॥ २८५ ॥

हुता हुतसःसर्गेऽङ्गारमन्तः चमस उध्रयनम् । एवं हि शाखा-
स्तरे भूयते । यस्यामक्षितं चमसमभ्युक्षयन्ति ॥ २८५ ॥

चुक्रते स्वाहेत्यनुवषट्कृते ॥ २८६ ॥

ब्रुहोति ॥ २८६ ॥

सुसृगकाले वोपपातसामर्थ्यात् ॥ २८७ ॥

मातब्दः पक्षान्तरपविशद्दे । न वा षषट्कारानुवषट्कारयोर्हो-
मः । उपपातो ह्ययं श्रूयते । नैमित्तिकस्य चोपपातकालता न्याय्ये-
त्युक्तम् । यत्पुनरुक्तं षषट्कृतेऽनुवषट्कृते चेति । तद्धोमद्वयविषय-
त्वनाशङ्कते ॥ २८७ ॥

तस्य भक्षणं मा यजमानं तमो विदन्मर्त्वि-
जो मा यः सोममिमं पिब्या सुसृष्टमभयं
क्रतुमिति ॥ २८८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८८ ॥

अत्रभृष्टभक्षणमिन्दुरिन्दुमवागात्तस्य त द्व-
न्द्रविन्द्रपीतस्येन्द्रियावतो गायत्रच्छन्दसः
सर्वगणस्य सर्वगण उपहृतस्योपहृतो भक्ष
यामीति ॥ २८९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८९ ॥

स्वकाल एव—

त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दस इति यथा
सवनम् ॥ २९० ॥

विशेषः ॥ २९० ॥

अच्छन्दसमेके ॥ २९१ ॥

एवम् शब्दमेके न कुर्वन्ति ॥ २९१ ॥

पातितं चमसमालभते ऽस्कन्पर्जन्यः पृथिवी-
मस्कन् गामृषभो युवा अस्कन्नेमा विश्वामू-
तानि प्रस्कन्नाज्जायतां हविरिति ॥ २९२ ॥

भनेन मग्नेन । चमसपदेन च द्रव्यं लक्ष्यते त-
स्मैस्कारात् ॥ २९२ ॥

उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे चमसं दुष्टे प्रजापतये
स्वाहेत्यथ येऽन्येऽनादिष्टास्तान्त्वरे जुहुयाद-
भये वैश्वानराय स्वाहेति नाराशः सश्चेदुप-
वायात्तदुक्तम् ॥ २९३ ॥

नाराशः सश्चेच्छुष्येत तदुक्तं पूतभृन्ममसामिति । उत्तरेण
सह विकल्पार्थमिदमुच्यते ॥ २९३ ॥

अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोकमासिच्य भक्षयेयुः ॥ २९४ ॥

अभिषणोऽग्नौ ग्रह उच्यते अन्तस्तन्मन्वात् ॥ २९४ ॥

कलशश्चेदुपवायात्क्षीरासेचनमेके ॥ २९५ ॥

प्राणकलशश्चेच्छुष्येत क्षीरासेचनमेके कुर्वन्ति ॥ २९५ ॥

एके—

हिरण्यवद्वादकम् ॥ २९६ ॥

उन्नयने च ॥ २९७ ॥

एतदेव भवति । उन्नयन्त्यस्मादित्युन्नयने पूतभृदुच्यते ॥ २९७ ॥

अद्रिभेदने मारुतेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीरन् ॥ २९८ ॥

अद्रौ मित्ते मरुलिङ्गास्त्वृक्षु ब्रह्मसाम क्रियते । ब्रह्मसाम च
माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छुस्तिविप्रहस्तोत्रम् ॥ २९८ ॥

चतुस्त्रिंशदोमध्य ॥ २९९ ॥

अदिभेदने भवति ॥ २९९ ॥

सोमापहरणे विधावतेच्छतेति म्रयात् ॥ ३०० ॥

अप्युपेयविषयत्वात्पेयस्य ॥ ३०० ॥

अदर्शनेऽरुणपुष्पाप्यर्जुनान्यभिपुणुयात् ॥ ३०१ ॥

अर्जुनशब्दश्चात्र तृणविषयः । अभिपवत्येव च यागस्वाध-
गारयोपलक्षणम् । श्रुतप्रतिनिधिरयम् । ततश्च सोमशब्देनोपल-
क्षणम् ॥ ३०१ ॥

इयेनहृतं पूतीकानादारानरुणदूर्वा हरितकु-
शान्पूर्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् ॥ ३०२ ॥

अभिपुणुयात् एषं ह्यज्ञं ध्रूयत इति ॥ ३०२ ॥

एकां गां दत्वा समाप्य पुनर्यज्ञः ॥ ३०३ ॥

अत्र च गोः सङ्ख्यासम्बन्धो यद्वाः तदेकामिति ततश्च द्वि-
रप्यादीनां भगिष्ठिः ॥ ३०३ ॥

अग्रभृथान्ते वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ३०४ ॥

अग्रभृथान्त एव वा पुनर्यज्ञो भवति । तथा अयाग्रभृथादेवो
देव्य पुनर्दक्षितेति श्रुतं ॥ ३०४ ॥

कलशभेदने वपट्कार निधनम् ब्रह्मसाम ॥ ३०५ ॥

वर्तव्यम् ॥ ३०५ ॥

अनुलिप्सध्वमिति प्रेष्यति ॥ ३०६ ॥

अप्युपेयः । अन्ये चानुलिप्सन्ते ॥ ३०६ ॥

यदनुलभेरस्तदेकधनैरभ्युन्नीय प्रभावयन्तः

प्रचरेयुः ॥ ३०७ ॥

आग्रायणाद्वाऽनुपलभमानेषु पूर्ववत् ॥ ३०८ ॥

अनुपलभमाने सोमे आग्रायणादादाय एकधनैरभ्युन्नीय पृ-
थगप्रभावयन्तः प्रचरेयुः ॥ ३०८ ॥

अनीतासु चेदक्षिणासु भेदनं पूर्ववद्वत्वा

तथैव यज्ञः ॥ ३०९ ॥

स यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्येत तत्राप्येकामेव गो-
वधावधावभृथावेचोदेत्य पुनर्दक्षिणेति वि धुर्तः ॥ ३०९ ॥

प्रातः सवनाच्चेत्सोमोतिरिच्येत तमुन्नीयोपा-

करणमस्ति सोमो अयमिति ॥ ३१० ॥

मन्त्राभ्युपविधानादितरो निवर्त्यते ॥ ३१० ॥

मरुत्वतीषु गायत्रेण स्तुवीरन् ॥ ३११ ॥

मरुहिङ्गासु ऋक्षु गायत्रेण साम्ना स्तुवीरन् ॥ ३११ ॥

ऐन्द्रवैष्णवः होता शंसति ॥ ३१२ ॥

ऐन्द्रवैष्णवं शक्नो होता शंसति ॥ ३१२ ॥

यस्मात्स्तोमादतिरिच्येत स एव कार्यः सर्वत्र ॥ ३१३ ॥

यस्तोमसमन्तरं सोमातिरेको भवति स एव कार्यः सर्वत्र ।
सर्पद्वयं प्रहणात्सवनान्तरपि ॥ ३१३ ॥

माध्यन्दिनाच्चेत्पूर्ववदुपाकरणम् ॥ ३१४ ॥

कर्तव्यम् ॥ ३१४ ॥

वप्महां असीति वृहतीप्वादित्यवतीपु गौ-
रीवितेन स्तुवीरन् ॥ ३१५ ॥

गौरीवितेन साम तेन स्तुवीरन् ॥ ३१५ ॥

एतत्कृत्वोक्थ्यं पूर्ववद्भोता ॥ ३१६ ॥

वेन्द्रावैष्णवः शः सती त्वेतदुक्तं भवति ॥ ३१६ ॥

तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः शिपिनिष्ठवतीपु

गौरीवितेन ॥ ३१७ ॥

तृतीयसवनाच्चेदतिरिच्येत शिपिनिष्ठवतीपु शिपिनिष्ठवतीपु
गौरीवितेन स्तुवीरन् ॥ ३१७ ॥

वा गृहीत्वा त्रिगुलीयात् ॥ ३१८ ॥

घातव्यादि पूर्वेषु न नि शेषितः सोमस्तन उक्थ्यं गृहीत्वा
त्रिगुलीयात् ॥ ३१८ ॥

उक्थ्याच्चेरपोडशी कार्यः ॥ ३१९ ॥

उक्थ्यसंख्याच्चेतृतीयस्तवने सोमोतिरिच्येत पोडशी क-
र्तव्यम् ॥ ३१९ ॥

पोडशिनश्चेदतिरातः ॥ ३२० ॥

कर्तव्य इति वचंते ॥ ३२० ॥

अतिरात्रच्चेदवृहत् ॥ ३२१ ॥

स्तोमः कर्तव्यः ॥ ३२१ ॥

महान्नतमेके यथोक्तम् ॥ ३२२ ॥

प्रदेशान्तरे ॥ ३२२ ॥

असौर्यामो वा अन्त्याच्चेत्तस्यैवावृत्तिः ॥ ३२३ ॥

१०१४ कात्यायनश्रौतसूत्रसंहितार्कभाष्ये

अन्यशब्देनाप्तोपांमोभिधीयते । ततश्चेदतिरिच्येत तस्यैवा-
पत्तिः कार्या ॥ ३२३ ॥

नातीरेकोऽस्तीति श्रुतेः ॥ ३२४ ॥

न ह्यतोऽभ्यधिकोतिरेकोऽस्तीति श्रुतं ॥ ३२४ ॥

पूर्वासवनादतिरिक्तस्योत्तरे सम्पादनमेके ॥ ३२५ ॥

एके शाचापाः पूर्वसवनातिरिक्तसोममुत्तरे सोमं सम्पादय-
न्ति । अस्य विधिरयंवादीयम् ॥ ३२५ ॥

तं निकामयमानोऽभ्यरितिष्यत इति श्रुतेः ॥ ३२६ ॥

तमुत्तरसवनसोमं निकामयमानः पूर्वसोमोऽभ्यतिरिच्यते य-
द्यहमुत्तरे सवनसोमं प्राप्स्यामीति ॥ ३२६ ॥

तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीयहोमः ॥ ३२७ ॥

अस्मृतावृजीपमिश्रस्याप्स्ववहरणम् ॥ ३२८ ॥

यदि धारियोजनकाले न स्मर्यते तदा वृजीपमिधमप्यु अ-
वहरेत ॥ ३२८ ॥

दीक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानां येनेच्छेत्तेन

चिकित्सेत् ॥ ३२९ ॥

उप्यानि च सर्वसुरभीणि तेषां येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् ॥ ३२९ ॥

आग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात् कृतं चेत् ॥ ३३० ॥

अर्घ्यधुर्यधुवचनात्तत्त्वादनेनेतारस्तथाग्नीध्रं यदि छनं सवति
तदेव ब्रूयादिति ॥ ३३० ॥

एवं प्राप्त आह—

अकृतेप्यविशेषात् ॥ ३३१ ॥

मरुतेष्वपि ग्रीष्मे ग्रीष्ममेव नयतेति वक्तव्यमेव । अविशेषेण हि धूयते । तस्माद्य वीक्षितानामवल्य विन्दवाग्रीष्ममेव नयतीति श्रूयदिति ॥ ३३१ ॥

तदा च—

तद्देशे वासः ॥ ३३२ ॥

वीक्षितस्य भवति ॥ ३३२ ॥

वासतीविरमुदकमाचामेदित्येके चात्वाल्-
गतान्यः ॥ ३३३ ॥

चात्तीवरीभ्य ॥ ३३३ ॥

तत्र मन्त्रमाह—

आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञस्य भेषजमसीति ॥ ३३४ ॥

अनुसव एनमालभेरन्वसव एतद्वः प्रातः
सवनं तद्रक्षध्वं तद्गोपायध्व तद्धोमा व्यव-
च्छेत्सीदिति ॥ ३३५ ॥

रुद्रा आदित्या इत्युत्तरयो सवनयोः ॥ ३३६ ॥

विशप ॥ ३३६ ॥

त्रियते चेर्निर्मन्थ्येन दग्ध्वा शामित्वाद्वास्थी-
न्युपनह्य नेदिष्ठिनमुपदीक्ष्य तेन सह
यजेरन् ॥ ३३७ ॥

मृत यनमान निर्मन्थ्येन शामित्रेण वा दग्ध्वास्थीन्युपनह्य
तस्य यो नेदिष्ठी स्वो भ्राता स्यात् त दीक्षयित्वा तेन सह
यजेरन् ॥ ३३७ ॥

सत्त्वगणयज्ञे सहत्वशब्दात् ॥ ३३८ ॥

एतच्च सारत्रे भवति गणयते च तेन सद्व्यजेरभिति सह
स्वयंप्रदात् ॥ ३३८ ॥

एकयज्ञे दर्शपूर्णमासवत् ॥ ३३९ ॥

मरणाभते भवतीत्येतदुक्तं भवति ॥ ३३९ ॥

एतत्कृत्वा राजानमभिपुत्यागृहीत्वा ग्रहान्-

दक्षिणपूर्वस्यां वेदिसक्त्यां यामेन स्तुवीरन् ॥ ३४० ॥

यथोपदेशमेतत्कृत्वा राजानमभिपुत्य ग्रहान्गृहीत्यैव दक्षिणा
पूर्वस्यां वेदिसक्त्यां यामेन साग्ना स्तुवीरन् ॥ ३४० ॥

तिसृषु पराक्षु सारंपराक्षीषु ॥ ३४१ ॥

तिसृषु पराक्षीषु अग्न्याश्रितास्तु सारंपराक्षीषु स्तुवीरभिति
बहुवचनादुद्गातारः ॥ ३४१ ॥

मार्जालीये वा ॥ ३४२ ॥

स्तुवीरीभिति विकल्पः ॥ ३४२ ॥

स्तुते मार्जालीयं त्रिः परियन्त्यपसव्यं स-

व्योरुनाघ्नाना स्तोत्रिया जपन्तः ॥ ३४३ ॥

स्तुते स्तोत्रे उद्गातारो मार्जालीयमपसव्यं त्रिः परित्यज्ति
सव्योरुनाघ्नाना स्तोत्रियाश्च जपन्तः ॥ ३४३ ॥

अग्न आयूःपि पवस इति प्रतिपन्नवति ॥ ३४४ ॥

पञ्चमानस्य प्रथमा ऋक्प्रतिपदुच्यते ॥ ३४४ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः ॥ ३४५ ॥

प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारे लक्ष्यते अस्थीनि याज-
येरभिति । यथा निपादस्यपति याजयेदिति ॥ ३४५ ॥

इदं विचार्यते किं मरणात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः उत कर्मोपव-
गोदिति । नियमकारिणास्त्राभावात् अनियमे प्राप्त आह—

कर्मापवर्गादसम्भवान्मरणस्य ॥ ३४६ ॥

कर्मापवर्गात्सत्संत्तस्थियश्च । न हि मरणं सवत्सरविशेष-
पणत्वेन सम्भवति कदाचित्सत्त्वमध्येऽपि संपत्सर इति । तस्मा-
त्कर्मापवर्गादेव सवत्सरेऽस्थियश्च ॥ ३४६ ॥

अपरिमितस्तोमेन यजेरन् ॥ ३४७ ॥

उपोतिष्ठोमे हि स्तोमपरिमाणमुक्तम् । इहापरिमितस्तोमोभि-
धीयते यद्यनाम् ॥ ३४७ ॥

तितृद्वह्विष्यमानेन वा ॥ ३४८ ॥

अस्मीनि यजेरन् ॥ ३४८ ॥

तदा च—

सप्तदशमन्यत् ॥ ३४९ ॥

सप्तदशस्तोमकमन्यद्भवति ॥ ३४९ ॥

मैत्रावरुणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् ॥ ३५० ॥

ऐन्द्रयायधात्पूर्वं मैत्रावरुणो गृह्यत इत्युक्तमेतत् । व्यूढछ-
न्दसि द्वादशाहे ॥ ३५० ॥

प्रातिनिधिको यजमानं कुर्यात् ॥ ३५१ ॥

मह्यरुन्धां कर्तुं सम्भवति ॥ ३५१ ॥

दीक्षणीयापुरुषसंस्काराशीर्बर्जम् ॥ ३५२ ॥

क्रियते ॥ ३५२ ॥

समाप्तेऽस्थीनि सपात्राण्यरण्ये निवपेयुः ॥ ३५३ ॥

प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् ॥ ३५३ ॥

पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम् ॥ ३५४ ॥

वाशब्द-पक्षान्तरपरिग्रहे । पुनर्दाहो भवति नारण्ये निवपः । कुत
एतत् । युक्तत्वात् पात्राणाम् । तानि हि प्रतिपत्त्या युज्यन्ते । द्वितीया

स्तनिर्देशात् दक्षिणहस्ते जुह्वं सादयतीत्येवमादि । अतस्तत्संस्कारात् पुनर्दाहः । यद्यपि चाहिताग्निमिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति कारण-
ता पात्राणां तथापि सावने प्रतिपत्तिस्तेषाम् द्वितीयान्तनिर्देशात् ।
तस्मात्साधूक्तं पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणामिति ॥ ३५४ ॥

ततः सञ्चयनादि ॥ ३५५ ॥

तत ऊर्ध्वं सञ्चयनादि कर्त्तव्यम् ॥ ३५५ ॥

उखां चेद्विभ्रन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्या-
वृतादग्ध्वा नेदिष्ठयार्धं चित्वा तमस्मा अ-
नुदिशेदित्येके ॥ ३५६ ॥

उखामरणेन साग्निको ऽहर्गणो लभ्यते । तत्र चेन्म्रियेत क-
श्चिद्यजमानः सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दहेत् । एवं ह्यत धूयते ।
यद्यु म्रियेत सैरेष तमग्निमिर्दहत्यशवाग्निरितार यजमाना आसत
इति तत्र च नेदिष्ठयार्धं चित्वा तस्मा अनुदिशेदित्येके । नेदिष्ठी
हि तत्कार्यं करोति एवं च तत्कार्यं कृतं भवति यदि तत्फलमनु-
दिशतीत्यभिप्रायः ॥ ३५६ ॥

न कर्म फलासम्भवात् ॥ ३५७ ॥

नैतदेवं फलानुदेशः कर्त्तव्य इति । न हि कर्म फलप्रदानं स-
म्भवति । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाणप्रसङ्गात् । तस्मात्तैवानुदेशः
कर्त्तव्यः ॥ ३५७ ॥

उपदीक्षी त्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तनाद्युद्धाद-

नान्तः सान्निपातिकम् ॥ ३५८ ॥

उपदीक्षी नेदिष्ठी स्नानग्नीन्विष्टस्य नखनिकृन्तनाद्युद्धातनाशतः
सान्निपातिकं कर्म करोति ॥ ३५८ ॥

तेषूपहवमिष्ट्याग्नी सःसृजेत ॥ ३५९ ॥

दीक्षिता उपहवन्ममित्येवमुपहवमिष्ट्याग्निसंसर्गं कुर्यात् ॥ ३५९ ॥

अनाहिताग्निश्चेत्तेष्वेवेत्येके वैश्वानरं निर्वपेत्

यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुरिति वचनात् ॥३६०॥

यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्ठी भवति तदा तेष्वेवाग्निषु नक्षत्रि-
कृतमादि करोति । ततश्च वैश्वानरनिर्घोषः कार्यः । एवं हि भूपते ।
यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्वपेदेति । तस्य
व्यायमेव विषय इत्यभिप्रायः ॥ ३६० ॥

एवं प्राप्त आह—

नाश्रुतेः ॥ ३६१ ॥

नैतदेवं तेष्वेवाग्निषु नेदिष्ठ्यपि करोतीति । त्वं ह्येषं भूपते
इति । वैश्वानरस्य तर्हि को विषयः ॥ ३६१ ॥

स उच्यते—

आपदि वैश्वानरः ॥ ३६२ ॥

सततसम्मोहे सति परकीयैरग्निभिर्यागे कृते वैश्वान-
र इति ॥ ३६२ ॥

समानजनपदसः सवे महारात्रे प्रातरनुवा-

कमुपाकृत्य पूर्वः पूर्वः कर्म प्रवर्त्तयेत् ॥ ३६३ ॥

राजन्य समानजन इत्युक्तम् । तेषां यदि सप्तमो भवति ।
समित्येकीभावे अग्न्यन्तरे ऽग्निर्यन्तरे वा सप्तमो भवति तत्र कर्म स-
हारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य इतरोपि इतरापेक्षया पूर्वः पूर्वः कर्म
प्रवर्त्तयेत् ॥ ३६३ ॥

सुसमिद्धहोमः ॥ ३६४ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ३६४ ॥

सः स्थोत्तरं च कुर्यात् ॥ ३६५ ॥

इतरापेक्षयैव ससोत्तर कर्त्तव्यम् ॥ ३६५ ॥

इच्छन्वृषण्वती प्रतिपत् ॥ ३६६ ॥

पयमानस्य प्रथमा स्तोत्रिया प्रतिपदुच्यते । सेच्छन्वृषण्वती-
ति इच्छयान्वयप्राप्तैव ॥ ३६६ ॥

अनुसवनं वा ॥ ३६७ ॥

अनुसवः प्रतिशब्दस्यार्थे प्रति सवनं वा वृषण्वती भवति न
बहिष्पयमान एवेति विकल्पः ॥ ३६७ ॥

बृहद्रथन्तरपृष्ठः ॥ ३६८ ॥

संसवस्त्रोमः कार्यः । पयं हि श्रूयते सऽस्य उभे कुर्यात्
शोसव उभे कुर्यात् अभिजितावप्येका द्वे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्या-
दिति ॥ ३६८ ॥

तौरश्चसे माध्यन्दिने पयमाने तदावपनश्रुतेः ॥ ३६९ ॥

तौरश्चसे सामनी माध्यन्दिने पयमाने प्रक्षेप्तव्ये । कुत एतत् ।
तदावपनश्रुतेः । तत्र ह्यावापः श्रूयते । तदेव प्रकृत्य अत्र ह्यावपन्ति
अत्रोद्वपन्तीति ॥ ३६९ ॥

आभीकमभिनिघनमाभीषवानि चैके ॥ ३७० ॥

एके आचार्या आभीकादीन्यपि सामान्यावपन्ति ॥ ३७० ॥

प्रातः सवने जुहोति संवेशायोपवेशाय गा-

यत्र्यै छन्दसे ऽभिभूत्यै स्वाहेति ॥ ३७१ ॥

धनेन प्रक्षेपेण आगन्तुत्यादन्ते ॥ ३७१ ॥

त्तिष्ठुभे जगत्या इत्युत्तरयोः ॥ ३७२ ॥

सवनयोर्विशेषः ॥ ३७२ ॥

विहन्वीयजनीयकयाशुभीयानि होताश ऽसति ॥ ३७३ ॥

सूक्तनामधेयान्येतानि बहिष्पयमानस्तोत्रसममन्तरं यच्छ्रद्धं
तजैतानि होताश ऽसति ॥ ३७३ ॥

साख्यमरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः ॥ ३७४ ॥

साख्यसम्यग्निं साख्यं तन्मरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा
जुहुयुः ॥ ३७४ ॥

प्रातः सवने ऽध्वर्युर्माध्यन्दिने होतोक्षाता वृ-
तीयसवने ॥ ३७५ ॥

जुहोति ॥ ३७५ ॥

अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च जुहुतः ॥ ३७६ ॥

सर्वमरणमिच्छन्तः सर्वेऽनुसवनम् ॥ ३७७ ॥

सर्वेषां प्रतिषेधनिहिस्तानां मरणमिच्छन्तः सर्व एवैतेऽनुसवनं
जुहोति ॥ ३७७ ॥

नद्यन्तरे ऽसृसवो गिरिभिच्चेत ॥ ३७८ ॥

गिरिं निर्या या नद्यागता तदन्तरे ससवो न भवति स-
पसोमनिमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥ ३७८ ॥

गिरौ ॥ ३७९ ॥

निर्यन्तरेऽप्यसंसवः ॥ ३७९ ॥

रथाह्ने च ॥ ३८० ॥

असंसवः । यावन्तं प्रदेवमह्ना रथो गच्छति तदन्तेऽप्य-
संसवः ॥ ३८० ॥

सर्वत्राऽविद्विषाणाम् ॥ ३८१ ॥

अविद्विषाणां तु सर्वत्रैवासंसवः ॥ ३८१ ॥

विद्वेषेऽप्ययं वायुर्महान्तसमुद्र इति श्रुतेः ॥ ३८२ ॥

मन्यतराविद्वेषेऽप्यसंसवो भवति । एवं हि ध्रूयते वायुः स-
मुद्रश्च विद्वेषेऽप्युत्तमपहरन्तीति ॥ ३८२ ॥

सोमदाहे यथास्वं वृत्तान्तान्धारयेयुः ॥ ३८३ ॥

धारणं स्वपदार्थानामनुस्मरणम् ॥ ३८३ ॥

प्रतिनिधाय यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥ ३८४ ॥

प्रतिनिधाय सोमद्रव्यं स्वपदार्थेभ्यः यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥ ३८४ ॥

पञ्च गा दत्त्वा प्राग्द्वादश्याः पुनर्यज्ञः ॥ ३८५ ॥

अत्र गोसूत्र्यासम्बन्धो या गास्ता पञ्च । ततश्च हिरण्ययादी-
नामनिवृत्तिं द्वादशाहः प्राक्पुनर्यज्ञः ॥ ३८५ ॥

तत्र तद्व्याघ्रपूर्वस्मिन्दास्यन्तस्यात्सत्त्रेऽप्य-
विशेषात् ॥ ३८६ ॥

सत्त्रेऽपि सोमदाहे भवत्येवैतत् । कुतः पतद्विशेषात् ॥ ३८६ ॥

दानं प्रायश्चित्तसयोगात् ॥ ३८७ ॥

न वा दक्षिणात्वात् ॥ ३८८ ॥

न वा दानं प्रवर्तते ऽदक्षिणानि हि सत्त्राणीति ॥ ३८८ ॥

तस्य त्वन्हः पुनराहारः ॥ ३८९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ३८९ ॥

ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि ॥ ३९० ॥

मान्यनादिष्टनिमित्तानि यथा यदि दीक्षासु किं चिदापद्ये-
तेति तन्निमित्तविशेषे आदिष्टानि तानि ब्रह्मा जुहोत । एव हि धूयते
ता ब्रह्मैव जुहुयादिति व्याहृत्यङ्गीकरणेन स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तता ।
तथा यद्युक्तो भूदिति चतुर्गुहीनमाज्यं शूदीत्येत्येवमादि महाव्याह-
तय एव प्रकृत्य धूयते यदेव प्रत्ये विधायै शुक्लं तनं प्र-
ह्वयमिति ॥ ३९० ॥

ब्रह्मा विलिष्टं सन्दधातीति श्रुतेः ॥ ३९१ ॥

विलिष्टं दुरिष्टं यत्तद्ब्रह्मा सन्दधाति यद्वै यत्तस्य दुरिष्टं त-
द्ब्रह्मा सन्दधातीति श्रुतेः ॥ ३९१ ॥

त्रिवेदसंयोगाच्च ॥ ३९२ ॥

अपिच येदत्रयविहितकर्मसंयोगो ब्रह्मण एवेति ॥ ३९२ ॥

इत्युपाध्यायकैर्विरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
पञ्चविंशोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

आधानादीनि पितृमेधान्तानि कर्माण्यभिधाय वेदान्तरविहि-
ताभ्येकाहादीन्युक्त्वा तेषामेव यानि नैमिस्तिकान्यङ्गानि भिन्ने जु-
होनीत्येषमादीनि यानि च नैमिस्तिकान्येष पुरुषार्थरूपाणि क्षाम-
घत्यादीनि ताभ्यप्यभिहितानि । इदानीमवसरमाप्तः प्रथमार्थोऽनुविधे-
यस्तदर्थं सूत्रमारभ्यते-

दीक्षासु महावीरान्तसम्भरति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दवाच्यः पदार्थो निरूपितः । तासु वर्त्तमानासु म-
हावीरान्तसम्भरति महावीरान्करेतीत्यर्थः । महावीरैश्चोपलक्षित-
मग्न्यदप्यत्र पिब्वनादि सम्म्रियत एवेति । प्रयोजनं तेषामग्न्यन्तराये
प्रयोक्तव्यम् ॥ १ ॥

अन्तःपात्यदेशे सम्भरान्निदधाति ॥ २ ॥

तानाह—

मृदं बल्मीकपां वराहविहतं पूतीकानजाप-
यो गवेधुकाः कृष्णाजिनमग्निं चोत्तरतः ॥ ३ ॥
देवस्य त्वेत्यग्निमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वार-
स्तिमातीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जप-
ति युञ्जत इति ॥ ३ ॥

सव्यहस्तस्त्रिताया एवालभ्य जपो यथा स्यादिति दक्षिण-
महणम् ॥ ३ ॥

मृदमादत्ते पिण्डवहेवी घात्राष्टिध्वी इति ॥ ४ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् । दक्षिणः सान्निरिति यतिना
निर्दिश्यते ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निदधात्युत्तरतः ॥ ६ ॥

मृदम् ॥ ६ ॥

देव्यो वस्त्रय इति वल्मीकवपाम् ॥ ७ ॥

भादृक्ष इति वस्त्रं ॥ ७ ॥

इयत्यग्र इति वराहविहृतम् ॥ ८ ॥

भादृक्षे ॥ ८ ॥

हन्द्रस्यौजस्थेति पूतिकान् ॥ ९ ॥

मखायेति पयः ॥ १० ॥

तूष्णीं गवेधुकाः ॥ ११ ॥

भादृक्ष इति सर्वत्रानुपद्मः ॥ ११ ॥

सम्भृतानभिमृशति मखायेति ॥ १२ ॥

तान्सम्भृतानभिमृशतीत्युपदेशाद्युपपत्तिमर्थानम् ॥ १२ ॥

कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृत्तं गच्छन्ति

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति ॥ १३ ॥

पट्टयच्चनोपदेशात्सर्वेषां मन्त्रः । परिप्लुतं च पूर्वं हृतमेव द्रष्ट-
व्यम् । तद्भूतोपदेशात्करणस्यासौदितत्वात् ॥ १३ ॥

परिवृत्ते निदधाति सम्भारान् ॥ १४ ॥

उद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे

मखायेति ॥ १५ ॥

भवेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

सम्भारैः सःसृजति मखायेति ॥ १६ ॥
 मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादे-
 शमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्य-
 संगृहीतमूर्ध्वं मेखलायास्त्रयङ्गुलम् ॥ १७ ॥

मृदादानं तूष्णीम् । मन्त्रेण महावीरकरणम् ॥ १७ ॥
 निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर ॥ १८ ॥
 अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

आदानमेके ॥ १९ ॥

कुर्यन्ति ॥ १९ ॥

एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् ॥ २० ॥

एवमितरौ महावीरौ प्रतिमन्त्रं करोति ॥ २० ॥
 रूक्मुष्कराकृती पिन्वने रोहिणकपाले प-
 रिमण्डले मृदमुपशयान्निदधाति ॥ २१ ॥
 पशार्घतया ॥ २१ ॥

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिम-
 न्त्रम् ॥ २२ ॥

श्लक्ष्णनं च मृगार्थिकरणम् । एतदेव तासां सम्मरणप्रयो-
 जनम् ॥ २२ ॥

अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३ ॥
 उखात्रदग्निः प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २४ ॥
 उखात्रदिति निर्मप्यो दक्षिणाग्निर्वा ॥ २४ ॥

पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २५ ॥

उद्धपामीति चाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ २५ ॥

अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २६ ॥

साकाङ्क्ष एवाऽतो वयार्थमध्याहारो युक्तरूप इति ॥ २६ ॥

तूर्णां पिन्वनादीनां करणामिमर्शनशृङ्गन-

धूपनप्रदहनोद्धरणव्रसेचनानि ॥ २७ ॥

उपसदा चरिष्यंश्चरिष्यन्प्रवर्ग्येण चरति

सप्रवर्ग्ये ॥ २८ ॥

मनु धैतयुक्तमेव प्रवर्ग्योपसदाघत इत्युक्तमत्र । सत्यमे-
वम् । तत्र समासनिर्देशात् इह क्रमाद्योऽपमारम्भः ॥ २८ ॥

अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् ॥ २९ ॥

विमिते ॥ २९ ॥

परन्यदर्शनम् ॥ ३० ॥

सक्तिधानेपि सति दर्शनमात्रप्रतिषेधः ॥ ३० ॥

अननूक्तिभिश्च ॥ ३१ ॥

अशब्दाददर्शनम् । नानूक्तिर्येषाम्ते ऽननूक्तयः ॥ ३१ ॥

यावदुक्तम् ॥ ३२ ॥

कर्मप्रत्यक्षविधानाद्यमाणां । अतोऽपूर्वः प्रवर्ग्यः । यथा पिण्ड-
पितृपुत्रः सत्यपि द्रव्यसामान्ये तद्वदयमपि ॥ ३२ ॥

परिघर्म्यमौदुम्बरम् ॥ ३३ ॥

भणति ॥ ३३ ॥

मौञ्जं त्रिवृद्रज्ज्वम् ॥ ३४ ॥

१०२८ कासायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

रज्जुजातं मौञ्जं त्रिवृद्भवति ॥ ३४ ॥

वाल्यजं विवानमासन्दौदुम्बर्यारकन्धमात्र्याः ॥ ३५ ॥

परिधर्म्यमौदुम्बरमित्युक्तेषु पुनरुच्यते अरक्षिमात्राद्गोप-
लक्षणायेम् । तथा शास्त्रान्तरात् । इष्टा ह्यौदुम्बरी ज्योतिष्टोमे ऽर-
क्षिमात्राङ्गी ॥ ३५ ॥

पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तीर्यं

पात्रास्तादनं द्वन्द्वम् ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तात्प्रागमेषु कुशेषु द्वन्द्वं पात्राययास्ता-
दयति ॥ ३६ ॥

तान्याह—

उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्वने रौहि-
णकपालौ रौहिणहवन्यौ च स्तुचावनुत्कीर्णे
स्थूणामयूखं धृष्टी शतमाने मुज्जप्रलवान्वि-
शतिं प्रादेशमात्रान् स्तुवं मुज्जवेदं धवि-
त्राणि परिधींश्च रज्जुसन्दानमासन्दौ कृष्णा-
जिनमग्निः सिकताः खरार्था अर्थवच ॥ ३७ ॥

अर्थवच यत्तदास्तादयति । पृथक्पाठकरणं कार्यकमो यथा स्या-
दिति । इतरेषां तु पाठक्रम एव ॥ ३७ ॥

प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्यम्योत्थापाह ब्रह्मन्प्रच-
चरिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोतः सामानि
गायेति ॥ ३८ ॥

प्रोक्षणी संस्कारो यथा इष्ट. प्रदेशान्तरे ॥ ३८ ॥

ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति ॥ ३९ ॥

ब्रह्मानुज्ञातप्रदण प्रागनुज्ञायाः सर्वमैषोऽप्यारण्यप्रदप्यर्थम् ॥ ३९ ॥

प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभेदात् ॥ ४० ॥

प्रतिमन्त्रमेव वा प्रोक्षणम् । कुन पतत् । वाक्यभेदात् । भिन्नानि
दि वाक्यानि यमाय स्वा मन्त्राय स्वा सूर्यस्य स्वा तपस इति । न च
समुद्ययो स्यात्पयः न च विचक्षणो दृष्टार्थत्वात्स्मात्प्रतिपापयमंश्च
प्रोक्षणम् ॥ ४० ॥

परिघर्म्य च तूर्णीम् ॥ ४१ ॥

परिघर्म्य च पदास्तादितं तच्च तूर्णीं प्रोक्षति ॥ ४१ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणामयूखं निर्हृत्य दक्षिणतो

निखनति होतुः सन्दर्शने ॥ ४२ ॥

स्थूणामयूखं पूर्वया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणतो निखनति स-
न्दर्शने होतुः ॥ ४२ ॥

गार्हपत्याहवनीया उत्तरेण खरौ निवपति

दक्षिणतोऽनुभित्युच्छिष्टखरम् ॥ ४३ ॥

परे उद्यताधोक्षिणे सिक्तो पक्षीणौ । संस्कारतिमिच्छो दि
शरयद् ॥ ४३ ॥

पूर्वेणाहवनीयः सम्राडासन्दी पर्याहृत्य दक्षि-

णतः प्राचीमासादयति राजासन्ध्या उत्तरतः

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति तस्मिन्नभ्युप-

शये निदधाति महावीरौ चावच्छादयेद्वा ॥ ४४ ॥

येति विचक्षणः ॥ ४४ ॥

अन्यो वा परिघर्म्ययोजनमध्वर्योः काल-
सम्पत्तेः ॥ ४५ ॥

अन्यो वा स्थूणामयूषनिर्दरणादि करोति । कुत एतत् । अध्वर्योः कालसम्पत्तिर्हि भवति । स यत्रैतां होताग्वाहाञ्जन्ति य प्रथमन्तो न विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनकीति । यदि हि परिघर्म्ययोजनमध्वर्युः कुर्यात् फलो न सम्भाष्येत । तस्मादूषद्विरङ्गत्वात्प्रतिप्रस्थाता परिघर्म्ययोजनं करोति ॥ ४५ ॥

अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महा-
वीरमाज्यं संस्कृत्य ॥ ४६ ॥

संस्कारश्च पूर्णाहुतिकः ॥ ४६ ॥

रजतशतमानं खर उपगूहति पृथिव्याः स-
स्पृश इति ॥ ४७ ॥

अनेन मन्त्रेण । शतमानं च रक्त्विक्काशतेन ॥ ४७ ॥

शुक्रं गायेति प्रेष्यति ॥ ४८ ॥

पत्नीरशिरः प्रोर्णुते ॥ ४९ ॥

स्त्रयमेव प्रथमान्तनिर्देशात् ॥ ४९ ॥

सःसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान् द्विगुणा-
नादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति ॥ ५० ॥

सःसीदस्वेति पदा होता पठति तदा मुञ्जप्रलवान् खरे परोति ॥ ५० ॥

तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति ॥ ५१ ॥

तेष्विति मुञ्जप्रलयेषु ॥ ५१ ॥

अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्येधिधा-

रयन्तम् ॥ ५२ ॥

याचनं च शाखान्तरात् ॥ ५२ ॥

प्रतिदिशमेके ॥ ५३ ॥

मन्त्रलिङ्गात् । अनाधृष्टा पुरस्तात्पुत्रयती दक्षिणत इत्येवमा-
दि । यद्येव तदा यचने सति लिङ्गादिभागो नायाम्यते । अथ तु
यचनमिदं तदा विकल्प इति ॥ ५३ ॥

विश्वाम्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं

निदधाति ॥ ५४ ॥

तथाधिकाराद्यजमान एव । अथास्यामाशित्वा आगत्य इति
प्रकृत्य छेपमुच्यते अथ दक्षिण वक्षानेन पाणिना निगृह्यत इति ॥ ५४ ॥

मनोरश्चेति प्रादेशमुत्तरतः ॥ ५५ ॥

निदधातीति चर्चते ॥ ५५ ॥

धृष्टिम्यां भरमना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्क-

तशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुद-

ग्भिः स्वाहा मरुद्भिरिति ॥ ५६ ॥

धृष्टिम्यामुपशेषाभ्यां महावीरं भरमना परिकीर्याङ्गारैश्च वि-
कङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्य-
नेन मन्त्रेण । द्वौ प्राश्नायुपदधाति शेषास्तूष्णीम् ॥ ५६ ॥

अधिकं दक्षिणतो ह्यौ मन्त्रेण सुवर्णशतमा-

नेनापिदधाति दिवः सःस्पृश इति ॥ ५७ ॥

महावीरम् ॥ ५७ ॥

चन्द्रद्वायेति च प्रेष्यति ॥ ५८ ॥

चशब्दादपि दधाति ॥ ५८ ॥

कृष्णाजिनावकुचैर्द्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभि-
र्दण्डवद्भिर्मधुमध्विति ॥ ५९ ॥

भनेन मन्त्रेण ॥ ५९ ॥

एकं प्रयञ्छति प्रतिप्रस्थात्रेऽपरं मग्नीधे धून्व-
न्तसिल्लिः परिक्रामन्ति पितृवदेव न च ॥ ६० ॥

पितृवत् अपसर्प्यम् । देववच्च धून्वन्तः प्रदक्षिणम् ॥ ६० ॥

रुचिते वोत्तरम् ॥ ६१ ॥

उत्तरं परिक्रमणं रुचिते वा घर्मे भवति चिकदण ॥ ६१ ॥

अर्चिषि प्राप्ते सुवर्णशतमानं निधायाज्येन

महाधीरं परिपिञ्चति स्रुवेण प्रतिप्रणवम् ॥ ६२ ॥

अर्चिषि प्राप्ते महाधीरं सुवर्णशतमानमपनीय महाधीरमाज्येन स्रु-
वेण परिपिञ्चति प्रणवे प्रणवे होतु ॥ ६२ ॥

रौहिणावधिश्रयति तूर्णीं ग्रामपिष्टानाम् ॥ ६३ ॥

रौहिणौ पुरोडाशायधिश्रयति । तूर्णीमिति लौकिकयागु-
च्चारणप्रतिषेधः । ग्रामपिष्टानामिति च न पेयमदित्या ॥ ६३ ॥

आज्यधर्मा स्थानापत्तेः ॥ ६४ ॥

रौहिणयोर्धेयं नाम माश्रिपातिषा धर्माग्ने आज्यसम्पन्निधनो
भवति । कुत्र पततु । स्थानापत्तेः । आज्यभागस्थानापत्तौ होतापि-
ति । यदाज्यभागान्वन्यत्र जुह्वत्यथ यस्मादत्र न जुहोतीति मृदस्य च-
क्षुषी वा पत्ने यद्वन्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिर्णा गेषक्षुषा चक्षु-
षावापेक्षयापत्तिरिति आगावत्तिमेतानाम् आज्यधर्मा स्थानापत्तिरिति ॥ ६४ ॥

औषधधर्मा वा संस्कारशब्दात् ॥ ६५ ॥

षाण्डः पक्षान्तरपरिग्रहे । औषधधर्मा वा भवन्ति नाज्यधर्माः ।
कुत एतत् । संस्कारशब्दात् । संस्कारो ह्ययं कपालयोः श्रवणम् ।
तेन पुरोडाशाघेताविति पुरोडाशिका धर्माः । यत्तु स्थानापत्तिरुक्ता
सोऽर्थवादः ॥ ६५ ॥

इडे द्यावापृथिवी इत्युच्यमाने परिधीन्परि-
धाय रौहिणौ उद्धास्य सुचोरासादयत्याहवः
नीयादक्षिणोत्तरौ ॥ ६६ ॥

अभ्रस्वतीमित्युच्यमाने रुचितो घर्म इत्या-
होपोत्तिष्ठन्धर्मस्य तन्वी गायेति श्रेष्यति ॥ ६७ ॥

अत्र च छान्दोग्ये कालश्रवणम् । अभीन्धने तु धर्मस्य तन्वी
गायेदिति । तथा च प्रागभीन्धनात्प्रेषदानम् ॥ ६७ ॥

परिक्रम्योपोत्तिष्ठन्ते ऽकृतं चेद्वर्भो देवानामिति ॥ ६८ ॥

पहुयचनोपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानम् । तथा च बहुपतिष्ठन्त
इति श्रुतिः ॥ ६८ ॥

अपोर्जौति पत्नीशिरः ॥ ६९ ॥

समासश्चायं न वाक्यं । तथा च श्रुतिः अथ पत्न्यै शिरोप-
हृत्य महावीरमीक्षमाणां वाचयति ॥ ६९ ॥

त्वष्टमन्त इत्येनां वाचयति महावीरमीक्ष-
माणाम् ॥ ७० ॥

अहः केतुनेति दक्षिणः रौहिणं जुहोति म-
न्त्रक्रमेणोत्तरः रात्रिरिति सायम् ॥ ७१ ॥

विशेषः ॥ ७१ ॥

देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति
 गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं
 गच्छन् ॥ ७२ ॥

देवस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण रज्जुसन्दानमादाय धर्मधुग्वन्धनापा-
 य पाशवती रज्जुः तस्या एव पश्चात्पादनियोजनार्थं सन्दानं त-
 दादाय जघनेन गार्हपत्यं गच्छति । इड एहीति गामाह्वयति नाम्ना
 त्रिरुच्चैराह्वानम् ॥ ७२ ॥

धेनुं गायेति प्रेष्यति ॥ ७३ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ७३ ॥

अदित्यै राक्षेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणा-
 यां बध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति ॥ ७४ ॥

तदीयमेव ॥ ७४ ॥

सन्दाय धर्माय दीप्वेति वत्समुन्नयति ॥ ७५ ॥

सन्दाय पश्चात्पादयोर्नियुज्य धर्माय दीप्वेत्यनेन मन्त्रेण
 वत्समुन्नयति ॥ ७५ ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि ॥ ७६ ॥

एताङ्गाम् ॥ ७६ ॥

स्वाहेन्द्रवदिति त्रिमुपोऽभिमन्त्रयते ॥ ७७ ॥

ये पिन्वने पतिताः ऋक्ष ॥ ७७ ॥

यस्ते स्तन इति स्तनमालभते ॥ ७८ ॥

पाण्यपाठे स्तनमालभत इति । तथा च सर्वेषामालम्बो यु-
 गपच्छ्रयस्त्वयाम् ॥ ७८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाताजां मयूखे तूष्णीम् ॥ ७९ ॥

दोग्धि ॥ ७९ ॥

पयो गायेति प्रेष्यति ॥ ८० ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ८० ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने उपोत्तिष्ठति ॥ ८१ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये होत्रोच्यमाने उत्तिष्ठत्युच्यते ॥ ८१ ॥

उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥ ८२ ॥

होत्रोपद्रव पयसेत्युच्यमाने विमिश्रं अति गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥ ८२ ॥

परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ८३ ॥

प्रस्तु ॥ ८३ ॥

वशिष्ठशर्षौ गायेति प्रेष्यति ॥ ८४ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ८४ ॥

ताभ्यां महावीरं प्रतिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां

एवा परिगृह्णामीति ॥ ८५ ॥

ताभ्यामिति परीशासाहुच्येते ॥ ८५ ॥

उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्त-

रिक्षेणोपयच्छामीति ॥ ८६ ॥

उद्यम्योदक्षिप्य परीशासाभ्यां महावीरम् मुञ्जवेदेनोपमृज्य उपयमन्याः स्वचोपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ ८६ ॥

अजापयसावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयती-

न्द्राश्विनेति ॥ ८७ ॥

अजापयसावसिच्य महावीरं शान्ते गो पयोऽवनयति इन्द्राश्विनेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

१०३६ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्कभाष्ये

मैत्रु ब्रह्मणस्पतिरिष्युच्यमाने समुद्राय त्वेति
वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ ८८ ॥

होवा मैत्रु ब्रह्मणस्पतिरित्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये उच्यमाने समुद्रा-
य त्वेति जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ ८८ ॥

स्वाहा धर्मायेत्युपयमन्यासिञ्चति धर्मे ॥ ८९ ॥

यदुपयमन्यां पतितं पयो घृतं वा धर्मे तदासिञ्चति ॥ ८९ ॥

स्वाहा धर्मः पितृ इति जपित्वातिक्रम्याश्रा-

व्याह धर्मस्य यजेति ॥ ९० ॥

मेप्सति ॥ ९० ॥

वपद्कृते जुहोति विश्वा आशा इति ॥ ९१ ॥

दिविषा इति तिरुत्कम्पयति ॥ ९२ ॥

महाधीर्य ॥ ९२ ॥

स्वाहामय इत्यनुवपद्कृते ॥ ९३ ॥

जुहोति ॥ ९३ ॥

अश्विना धर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते ॥ ९४ ॥

द्रुतं द्रव्यम् ॥ ९४ ॥

अपातामिति यजमानः ॥ ९५ ॥

तदेयानुमन्त्रयते ॥ ९५ ॥

इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते ॥ ९६ ॥

तदेय द्रव्यम् ॥ ९६ ॥

धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् ॥ ९७ ॥

धर्मासीत्यनेन मन्त्रेण उत्तरपूर्वाधेयमुक्तामिति ॥ ९७ ॥

अमेन्यस्मे इति खरे करोति ॥ ९८ ॥

महायोरम् ॥ ९८ ॥

विकङ्कतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यज्य न्यज्य स्वा-

हा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९९ ॥

विकङ्कतशकलैर्धर्मद्रव्ये न्यक्त्वा न्यक्त्वा तदेव जुहोति स्याहा
पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९९ ॥

हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधा उपश्रयति ॥ १०० ॥

विकङ्कतशकलान् ॥ १०० ॥

चतुर्थमहुतमुदङ्ङक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्यु-

पगूहति ॥ १०१ ॥

शकलम् ॥ १०१ ॥

सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेषमाणः प्रतिप्र-

स्थात्ते प्रयच्छति ॥ १०२ ॥

सर्वलेपाक्तमिति सर्वमभ्युक्तम् । चशब्दादहुतम् ॥ १०२ ॥

तृ त उचरतः शालाया उदङ्गं निरस्पति ॥ १०३ ॥

तमेव शकलम् ॥ १०३ ॥

स्याहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति धर्म्यम् ॥ १०४ ॥

धर्म्यशब्देन द्रव्यमुच्यते ॥ १०४ ॥

रीहिणं जुहोति ॥ १०५ ॥

द्वितीयम् ॥ १०५ ॥

उपश्रितानि च प्रहरति ॥ १०६ ॥

उपश्रितानि यानि शफलानि तानि प्रहरति । यशब्दादन-
न्तरमेव ॥ १०६ ॥

अभिहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति

मधु हुतमिति ॥ १०७ ॥

धर्मर्धिजो बहुधनोपदेशात् । भावच्छब्देन च होममात्रावृद्धो-
पदे । द्रव्यप्रधानत्वावृद्धोपदेशस्य । तत्रापि कंचिदेकामेवाहुतिमिच्छ-
न्ति । भावुतिद्वयमित्यपरे । वाजिनवदिति च समुपहाधं भक्षणम् ॥ १०७ ॥

उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्योपयमनीं निदधाति

अत वोपश्रितप्रहरणं साधमानायानु-

वाचयति ॥ १०८ ॥

स साधमानायानुमूहीषिषम् ॥ १०८ ॥

स साधमानेभ्य इत्येके ॥ १०९ ॥

अनुवाचनं कारयन्ति । स चार्थविकल्पः । शास्त्रस्य तुल्य-
त्वात् ॥ १०९ ॥

सूपवसाङ्गवतीत्युच्यमाने यत्रसोदके धेनवे

प्रयच्छन्त्येके ॥ ११० ॥

एके न प्रयच्छन्ति ॥ ११० ॥

सर्वमासन्ध्यां करोति ॥ १११ ॥

पात्रजातम् अनायासम् ॥ १११ ॥

अर्भामिति महावीरम् ॥ ११२ ॥

आसन्ध्यां करोति ॥ ११२ ॥

सकृदासादनप्रोक्षणे स्वरस्थूणामयूखकृष्णाजि-
नाभ्युपशयासन्दीनाम् ॥ ११३ ॥

भारावुपकारकत्वात् ॥ ११३ ॥

आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात् ॥ ११४ ॥

अथवा भावृत्तिर्मयति न सकृदासादनादि । कुत एतत् । प्र-
धानकालीनमासादय प्रोक्षणं च । प्रधानावृत्त्या च तदावृत्तिभ्यां-
व्यति ॥ ११४ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनम् ॥ ११५ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रेषः ॥ ११५ ॥

अन्तः पात्ये परिघर्म्य निधाय दक्षिणेन
निहत्योन्मिष्टस्वरम् ॥ ११६ ॥

निदधाति ॥ ११६ ॥

आहवनीये क्षीञ्जालाकान् प्रदीप्य प्रदी-
प्यामीध्रो धारयति शतरुद्रियवत्प्रतिलोमं
प्रमाणेषु चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म
दिव्या शुगिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११७ ॥

अथयुः । यस्तु धारयमाणो जुहोतीति । तद्वार्यमाणे द्रष्ट-
व्यम् ॥ ११७ ॥

प्रास्य तृतीयमुपविश्य ॥ ११८ ॥

जुहोति ॥ ११८ ॥

क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पक्षमिन्तर्धाय ॥ ११९ ॥

क्षत्रस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण निष्क्रमणम् पक्षमिन्तर्धाय । कृत्या ॥ ११९ ॥

साम प्रेष्यत्यवभृथवद्देशः ॥ १२० ॥

प्रतिपत्तव्याः ॥ १२० ॥

निधनं च ॥ १२१ ॥

अवभृथवद्देशः ॥ १२१ ॥

उत्सादनदेशं गच्छन्त्यनग्ना उत्तरवेदिम् ॥ १२२ ॥

अग्नौ तूक्तमेव ॥ १२२ ॥

त्रिः परिषिष्याचिक्रददिति ॥ १२३ ॥

तामेवोत्तरवेदिम् ॥ १२३ ॥

मन्त्रक्रमेण वा ॥ १२४ ॥

परिषेचनम् भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १२४ ॥

नाभिस्पृशं प्रवृज्जनीयं निदधाति चतुःस्र-

क्तिरिति ॥ १२५ ॥

भनेन मन्त्रेण ॥ १२५ ॥

प्राश्चात्रितरौ ॥ १२६ ॥

मन्त्रावृत्त्या महावीरौ ॥ १२६ ॥

उपशयां च तूष्णीम् ॥ १२७ ॥

अशब्दाभिधधाति ॥ १२७ ॥

परीक्षासावभितः ॥ १२८ ॥

स्थापयति ॥ १२८ ॥

रौहिणह्वयन्यौ चावकृष्टे वाह्ये ॥ १२९ ॥

अशब्दाभिधधाति ॥ १२९ ॥

अग्निमुत्तरत आसन्दी दक्षिणतः कृष्णाजि-

नमुत्तरतः सर्वतो धवित्राणि परिधींश्च र-

ज्जुसन्दानं वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात् ॥ १३० ॥

ग्रार्ची निदधाति ॥ १३० ॥

पश्चात्पिन्वने चाभितो दण्डम् ॥ १३१ ॥

दण्डमभितः पश्चाद्भागे पिन्वने निदधाति ॥ १३१ ॥

स्थूणामयूखम् ॥ १३२ ॥

पश्चात् । ऊरु संस्तपात् ॥ १३२ ॥

पश्चाद्द्रौहिणकपाले ॥ १३३ ॥

जानुसंस्तपात् ॥ १३३ ॥

तपोरेण—

धृष्टी च ॥ १३४ ॥

अथदास्योरेण पश्चात् पादसंस्तुतेः ॥ १३४ ॥

मध्येऽन्यत् ॥ १३५ ॥

धर्मोपयुक्तम् ॥ १३५ ॥

खरा उत्तरतो दक्षिणतो माजालीयदेशं व-

हिर्वेद्युच्छिष्टखरम् ॥ १३६ ॥

निदधातीत्यनुपसर्तते ॥ १३६ ॥

आसेचनवन्ति पयसः पूरयति धर्मतत्त इति ॥ १३७ ॥

मनेन मन्त्रेण आसेचनमग्निं मघन्ति ॥ १३७ ॥

दोषवतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥ १३८ ॥

पयः ॥ १३८ ॥

प्रत्तं चेत्केवलम् ॥ १३९ ॥

प्रत्तं चेद्वनं केवलमेव ग्रयच्छति ॥ १३९ ॥

अत वा परिषेचनम् ॥ १४० ॥

उत्तरवेदेः कार्यम् ॥ १४० ॥

वार्पाहरेष्टाहोत्रीये सामनी गायेति प्रैष्यति ॥ १४१ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका सुमित्रिया न
इति, उद्वयमित्युक्तामत्युत्तरपूर्वार्धमनपक्षमैत्यै-
धोऽसीति, समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति-
समिदसीति, पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम्, प्रवृ-
ज्जनीयौ शतमानौ ग्रहणे ददाति ॥ १४२ ॥

धर्मदुधामध्येर्यत्रै यजमानव्रतदुषाः, होत्रे प-
त्न्या उद्गात्रेऽग्नीध्रेऽजाम् ॥ १४३ ॥

ददातीति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ १४३ ॥

धर्मभेदे यथोक्तम् ॥ १४४ ॥

किं तनुक्तम् । पुनरिति च धर्ममिति । एतन्नामिधीयते विशेष-
णार्थम् तथाह ॥ १४४ ॥

उखावच्चान्यं कुर्यात् ॥ १४५ ॥

उखावचेति मन्त्ररदिताक्रिया । यत्रापि हि श्रूयते । आहूता
करोत्याहूता पचतीति । पुनः करोत्येवास्ते च अन्यत्पुनरावृद्धयं म-
न्त्रनिष्ठत्वं धर्मम् । अथ चोत्सादनाय क्रियते ॥ १४५ ॥

अभिज्ञेन चरेत् ॥ १४६ ॥

तथा च श्रुतिः । यद्य य उपशययोर्दंडः स्यात्तेन मन्त्र-
रेदिति ॥ १४६ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहु-
तिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति ॥ १४७ ॥

चशब्दात्पूयाहुतिमेव मध्ये सङ्गदृष्टीयादिति ॥ १४७ ॥

प्रजापतिः संभ्रियमाण इति च यथाकालम् ॥ १४८ ॥

होमः कर्त्तव्यः यस्मिन्काले विनाशः ॥ १४८ ॥

सविता प्रथमेहन्निति च प्रत्यहम् ॥ १४९ ॥

विनाशो होमः कर्त्तव्यः ॥ १४९ ॥

अन्नकाश्यस्य प्रवृञ्ज्यात् ॥ १५० ॥

ज्ञातप्रियानुचानानवकाशयेदिति सूत्रितम् । तुल्यं हि ब्राह्म-
णमुपमन्नम् ॥ १५० ॥

न प्रथमयज्ञे ॥ १५१ ॥

अवकाशस्यापि प्रथमप्रयोगे न प्रवृञ्ज्यात् । तथा च श्रुतिः ।
तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति ॥ १५१ ॥

यावती द्यावापृथिवी इति दधिघर्मग्रहणं म-

यि त्यदिति भक्षणम् ॥ १५२ ॥

तदधुनरोपस्य । अथ प्रयुते दधिघर्मेण चरन्तीति । तत्रैत-
दुक्तम् ॥ १५२ ॥

स्त्रियः संवृमिति महाव्रतस्थि ॥ १५३ ॥

स्त्रियः संवृगित्येव महाव्रतम् ॥ १५३ ॥

चात्वाले मार्जनम् ॥ १५४ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्ररोपः । तत्र पाणिनैव कर्त्तव्यम् । द्रव्यान्त-
रानुपदेशात् ॥ १५४ ॥

१०४४ कात्यायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

शान्तिकरणमाद्यन्तयोः ॥ १५५ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । स्मरन्ति हि । आदावन्ते च कर्मणः
शान्तिकरणम् । तत्प्रवर्ग्यापराद्धभूते कथमिव भवति ॥ १५५ ॥

तदुच्यते—

स्वाध्यायदर्शनात् ॥ १५६ ॥

अत्र भवति । दृष्टं हि शान्तिकरणम् । ऋचं घाचं प्रपद्य इत्ये-
वमादि तस्मादत्र भवति । एतच्च द्वारापिधानोत्तरकालात्पूर्वम् । पूर्व-
मासन्धां करोतित्यतः प्रागनयात्समाप्ते हि प्रवर्ग्ये पुनः क्रियते । तत्र
क्रियमाणमुत्तरार्थं भवति । स्वाध्यायदर्शनादिति ॥ १५६ ॥

इति कात्यायनसूत्रभाष्ये उपाध्यायकर्मकृतौ
पदविंशतिषोऽध्यायः समाप्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सभाष्यं कात्यायनसुल्बसूत्रम् ।

स जयत्युदयेनैषां चतसृष्वपि विंशु निवसतां तृणास् ।
मेरोः प्रातोदनमन्यामाशां विदधाते यः प्राचीस् ॥

रज्जुसमासं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यदाचार्येण प्राम्वंशसदो हविर्धानाद्यग्नि-
मानादीनि परमशमात्रेणैवोक्तानि तेषां तत्त्वनिर्णयार्थमिदमुच्यते ।
ननु चाचार्येणैव नेस्पष्टमभिहितं चेदं पुरस्कृत्य व्यासमार्त्तं पञ्चा-
शद्वर्तिनं प्राचीमिति । तथा महावेद्यां पञ्चविंशत्यक्रमां प्राचीं त्रिंशतं
पञ्चाच्चतुर्विंशतं पुरस्तादिति । सदसोप्यायामतिर्यङ्माने अभिहिते
आग्नाथप्युत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकशताविधादिति । तन्नोच्यते । सत्यमे-
तदुक्तम् । किं तु रज्जुसमासमन्तरेण दिग्विभागज्ञानमेतदिति न स्त-
म्भायितुं शक्यते । सत्स्वप्येतेषु प्रमाणेषु पुरुषापरधातप्राचीतो वेदिः
प्रच्ययते । न च सेप्यते रज्जुसमासमन्तरेण । रज्जुसमासेन तु दिशः
प्रच्युताः सर्वत्र समा भवन्तीति । अस्मावापि रज्जुसमासमन्तरेण पुरु-
षोच्चयेन कथं युद्धिः क्रियत इत्यत्रैवैतदुच्यते । अतश्चाचार्येण सूत्र-
शेषमेवैतदुच्यते रज्जुसमासं वक्ष्याम इति । प्रातिज्ञासूत्रमेतत् । रज्या-
यासमस्यतं स्मृप्यते स रज्जुसमासः । समासग्रहणं च व्यासोपल-
क्षणार्थमपि । यथात्र समास उच्यते समचतुरस्राणां सक्तः समासः
यथा नानाप्रमाणममास इति । एवं व्यासोऽपि चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जि-
हीर्षोऽस्ति । समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रमिति च । अतः समासग्रहणेन
व्यासोऽपि लक्ष्यते । इह प्राञ्चमाग्निमुद्धरतीति श्रूयते । तथा प्राम्वंशमि-
त्येवमादि दिगायत्तम् । अतो हि दिग्निरूपणायेदमाह ॥ १ ॥

समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसमिमतया रज्ज्वा म-

ण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः शङ्कग्रच्छाया

निप्रतति तत्र शङ्कुं निहन्ति सा प्राची ॥ २ ॥

समग्रहणं निम्नोन्नताऽग्रहणार्थम् । विषमे हि छायावैषम्यं तत्र दिग्स्पष्टं भवति । तत्र शङ्कुं निखाय तत्संमितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिखेत् । तत्र पूर्वापरयोर्लेखयोः शङ्कग्रच्छायानिपाते इतरौ शङ्कुं निखनेत् सा दिक् प्राची । दण्डसमासार्धलक्षणम् । इतरा प्रतीची इति । आदित्योदयो हि प्राच्युपलक्षणम् । न च तामन्तरेणोदयः दृश्यते साधयितुमतस्तच्छायोपन्यस्या दिग्ग्रहणार्थम् । ननु चादित्यश्चित्रास्वात्यन्तरालेऽन्यत्र चान्यत्रोदेति । तन्नानेकादः साध्ये कर्मणि प्राची न लभ्यते । दक्षिणायने तु चित्रां यावदादित्य उपसर्पति उदगयते स्वातीमिति । विषुवतीये त्वहनि चित्रास्वात्योर्मध्य एवोदयः । अतस्तन्मध्ये शङ्कुगतैव च्छाया भवति । एवं च सति अहरन्तरेषु सैव प्राची न भवतीत्यत्रोच्यते । तं प्राश्नुमुद्धरतीत्यनेन प्राच्युद्धरणे कृतेऽनेकादः साध्येपि कर्मणि तदेवोद्धरणमित्यहरन्तरे दोषो न भवति । अपि चाभियुक्तोपदेशश्चित्रास्वात्योरन्तरालं प्राचीति न तदन्तरालमादित्यो जहाति । तस्माद्येवोद्धरणकाले प्राची सैव सर्वत्रेति ॥ २ ॥

इदानीमुदीच्यादिदिशो ग्रहणायेदमाह—

तदन्तरः रज्ज्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा शङ्कोः

पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्ये शङ्कुरेव-

मुत्तरतः सोदीची ॥ ३ ॥

तयोः शङ्कोः प्राच्यमपरयोरन्तरालं रज्ज्वाभ्यस्य । अन्तरालाभ्याम्भो ॥ सम्भवतीति रज्जुरभ्यस्यते द्विगुणो विन्यत इत्यर्थः । ततः शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्यते प्रथमायामर्धादण्डरज्जुर्द्विगुणो विन्यते । द्विगुणोक्ततायाश्चान्तयोः पाशौ कर्तव्यौ या रज्जुस्तस्या अन्ते पाशः समामार्धनं लक्षणं दक्षिणायम्याकृत्य मध्यमे शङ्कुं निप्रनेत्सा दक्षिणा एवमुत्तरतः सोदीची दिगिति ॥ ३ ॥

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति ॥ ४ ॥

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति । न हान्यथा मानं सम्भवति ॥ ४ ॥

श्रोण्यः स निरञ्छनसंख्यासमासभङ्गेषु
लक्षणानि ॥ ५ ॥

श्रोण्यसंशब्देन तत्परिच्छेदिका रज्जुरभिधीयते । निरञ्छनमभ्या-
सचतुर्थं गृह्यते । वक्ष्यते हि चापरिष्टादभ्यासचतुर्थं लक्षणं करो-
तीति । संख्यासमासभङ्गो दण्डरज्ज्वाभ्यासरज्जुसंख्ययोः समासमङ्ग-
इत्यर्थः । तत्रापि च लक्षणम् ॥ ५ ॥

प्राच्यन्तयोः शङ्कू निहन्ति ॥ ६ ॥

न हान्यथा मितिर्भवति ॥ ६ ॥

श्रोण्यः स योश्च ॥ ७ ॥

मानोत्तरकालमिन्द्रक्षेत्रपरिच्छेदाय ॥ ७ ॥

शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा
दक्षिणपूर्वा दिशः हरन्ति ॥ ८ ॥

पूर्वापरान्तशङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा दक्षि-
णपूर्वा दिशः हरन्ति । तत्रासलक्षणे शङ्कुः ॥ ८ ॥

एवमुत्तरतः ॥ ९ ॥

अनेनैव प्रकारेण निरञ्छनेन गृहीत्वोत्तरपूर्वा दिशः हरन्ति ।
तत्राप्यसलक्षणशङ्कुरेव स्यात् । एवं दण्डरज्ज्वा अंशपाशाच्छोणेमा-
नार्थं लक्षणम् । पुनस्तार्त्तिर्यङ्मानमसंशब्देनोक्तम् । पश्चात्तिर्यङ्मा-
नं श्रोण्यशब्देनोच्यते ॥ ९ ॥

त्रिपर्यस्येतरतः ॥ १० ॥

इतरशब्देन पश्चाद्भाग उच्यते । तत्रापि निरञ्छनेन पश्चादक्षि-
णापरा दिशः हरेत् । पुनरेवमुत्तरतः श्रोण्यलक्षणयोः शङ्कू निह-
नेत् ॥ १० ॥

स समाधिः सर्वत्र ॥ ११ ॥

सर्वक्षेत्रेष्वयं प्रकारः ॥ ११ ॥

प्रमाणमभ्यस्याभ्यासचतुर्थं लक्षणं करोति

तन्निरञ्छनम् ॥ १२ ॥

रज्जुप्रमाणमभ्यस्य । अभ्यासां हि द्विगुणिकरणम् । तत्रैव
दण्डरज्जुभ्यासरज्जुः । तत्राभ्यासचतुर्थं लक्षणं क्रियते । सं-
ख्यासमासमङ्गाच्चतुर्थं लक्षणं गृह्यते नाभ्यासरज्ज्वन्ते । श्रोण्यसपरि-
च्छेदो हि ततो भयतीति । तस्य चतुर्थलक्षणस्य निरञ्छनसंज्ञा संप-
वहारार्था ॥ १२ ॥

अक्षय्या तिर्यङ्मानी शेषः ॥ १३ ॥

निरञ्छनेन गृहीत्वा या आकृष्यते साऽक्षय्या रज्जुरुच्यते । एवं
शुक्तं प्रदेशान्तरे । करणी तत्करणी तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यक्षणेति
रज्जुः । सा चाक्षय्या रज्जुस्तिर्यङ्मान्याः शेषो भवति । तिर्यङ्मानी
च श्रोण्यसपरिच्छेदिका । सा हि पूर्वोपरायामापेक्षया तिर्यङ्मनाति ।
अक्षय्या रज्जुश्च तच्छेषः । न हि तया विनातिर्यङ्मानी भवति । अ-
परा व्याप्या । प्रागायामश्रोण्यसमानव्यतिरिक्ताया रज्ज्वाः शेषव्यव-
देशः परिच्छेदस्तस्या पिभियोग वच्यते अक्षय्या भवति तिर्य-
ङ्मानी भवति । न हि तामन्तरेण श्रोण्यसपरिच्छेदो भवति ॥ १३ ॥

प्रमाणार्धं बाभ्यासपष्ठे लक्षणं करोति

तन्निरञ्छनम् ॥ १४ ॥

अयमपरो विशेषः । महावेदेरेव मानप्रकारः । प्रमाणार्धमभ्य-
स्येति । अष्टादशप्रक्रमोऽभ्यासः । तत्र सुलाल्यष्टे भागे लक्षणं क्रियते
तन्निरञ्छनं भवति । अर्धादसपरिच्छेद एतदेव । तदर्थं नु श्रोणेस्त-
दित्यसपरिच्छेदकनिरञ्छनार्थं निरञ्छनं भवति । श्रोणिपरिच्छेदकं च
तद्वर्णनं । पञ्चासिर्यङ् द्विशतप्रक्रमपक्षे धैतद्वर्णनं ॥ १४ ॥

अक्षया तिर्यङ्मानी शेषः ॥ १५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥ १५ ॥

प्रमाणार्धे समचतुरस्रस्य शङ्कुः ॥ १६ ॥

ततश्च ओष्यंसनिष्पान्तः ॥ १६ ॥

शास्त्रवर्धे दीर्घचतुरस्रस्य ॥ १७ ॥

दीर्घचतुरस्रस्य यच्छास्त्रेण तिर्यङ्मानमुक्तं तस्य मध्यमेन श-
ङ्कुः । यथा सदसि भवतिर्यागते । महावेदेऽनुर्विशतिं पुरस्तादित्ये-
तदुक्तम् ॥ १७ ॥

शकटमुखस्य चैवम् ॥ १८ ॥

एवमेव रज्जुः ॥ १८ ॥

एतेन प्राग्वांशवेदिमानानि व्याख्यातानि ॥ १९ ॥

एतेन अनेन प्रकारेण समचतुरस्रे प्रागुक्तं शकटमुखस्य
चैवम् ॥ १९ ॥

शालामानं च ॥ २० ॥

व्याख्यातम् ॥ २० ॥

ततोदीची प्राचीवत् ॥ २१ ॥

ततोदगायामवाहुदीची प्राचीवद्भवति । सदञ्च रज्जुन्यासं
कृत्वा मानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सदसश्चैवम् ॥ २२ ॥

मानं भवतीति शेषः । सदोऽपि ह्युदगायाममेव ॥ २२ ॥

अपरिमितं प्रमाणान्द्वयः ॥ २३ ॥

यत्रापरिमितशब्दः श्रूयते तत्रोक्तप्रमाणादधिकं गृहीतव्यम् ।

यद्भुत्वे हि रुद्धोऽपरिमितशब्दः । यद्भुत्वं चापेक्षिकमिति । यद्वा द्वाद-
शदीक्षा अपरिमिता वेति ॥ २३ ॥

• प्रमाणे शास्त्रं प्रमाणं निर्हासविवृद्धयोः ॥ २४ ॥

यत्र च प्रमाणं हासविवृद्धयोस्तत्र च प्रमाणविवृद्धौ शास्त्रतः
प्रमाणवशेन विवृद्धिः । यथा यूपेरत्निभिरिति हासोऽपि प्रमाणवशे-
नैव । तदेष हि श्रुतहासविवृद्ध्योरिति ॥ २४ ॥

योगश्च ॥ २५ ॥

यथा युज्यते घटते तथा हासवृद्धौ कर्तव्ये नातिरिक्तन्यूने ॥ २५ ॥

इतरस्य विवृत्तीये दक्षिणत इत्येतद्वक्ष्यामः ॥ २६ ॥

तदुक्तमाचार्येण इतरस्य विवृत्तीय इति । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य
तच्छेषत्वेनेदमुच्यते ॥ २६ ॥

गार्हपत्याहवर्नीययोरन्तरालः पट्ठा सप्तधा वा

गन्तुसमं त्रेधा विभज्यापरविवृत्तीयलक्षणेन

दक्षिणायम्य तस्मिन्नाग्निः ॥ २७ ॥

गार्हपत्याहवर्नीययोरन्तरालञ्जुं षड्विभागां सप्तविभागां वा
कृत्वा भागान्नुविभागसहिता त्रेधा विभज्यापरविवृत्तीयलक्षणेन दक्षि-
णायम्य तस्मिन्नाग्निः कार्यः ॥ २७ ॥

विपर्यस्योत्तरत उत्करः ॥ २८ ॥

तत्र चेदिप्रमाणं पट्ठा सप्तधा वा गन्तुसमं कृत्वा त्रेधा विभज्य
विपर्यस्य च पूर्वविवृत्तीयलक्षणेनोद्गायम्य पूर्वविवृत्तीये उत्करः । प-
ट्ठा सप्तधा येयुपप्रदर्शनमात्रम् । यथा येद्यन्तः सम्भाज्यते तथा कर-
णायम् । येद्यन्तं ह्युत्करो भवति । चत्वारिण्येन सहोच्चारणात् । चत्वारि-
ण्येन रात्रन्तरेण सञ्चर इति ॥ २८ ॥

अश्विान्तरतिभागोऽनया रज्या पूर्वार्धे सम-

चतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निः ॥ २९ ॥

अपि चेति पश्चान्तरार्धमुक्तम् । चत्वारिंशद्विभागेनोनात्तदन्तर-
रज्जुस्तया करण्या पूर्वार्धे पूर्वोर्ध्वे पूर्वोर्ध्वोक्तव्य समचतुरस्रं कार्यम् ।
तस्य दक्षिणश्रोण्यामग्निः ॥ २९ ॥

त्रिपर्यस्योत्तराङ्गस उत्करः ॥ ३० ॥

भवतीति साम्यशेषः । त्रिपर्यासाञ्चापराधे चतुरस्रं कार्यम् ।
कमचिच्छ्रुयते रयमाञ्ज्युत्तराधेदिर्मयतीति ॥ ३० ॥
तदर्थमिदमाह—

अङ्गुलैरथसमितायाः प्रमाणम् ॥ ३१ ॥

रथकृच्छ्रात्ते धैतद्वद्वत् ॥ ३१ ॥

तत्ताष्टाशीतिशतमीषा ॥ ३२ ॥

ईषाशब्देन पूर्वापरायामो लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

चतुः शतमक्षः ॥ ३३ ॥

अङ्गुलानां चतुः शतमक्षो भवति । अक्षशब्देन पश्चादक्षिणी-
सरायामो लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

षडशीतिर्युगम् ॥ ३४ ॥

द्विगुणस्तात् ॥ ३४ ॥

चत्वारोष्टकाः शम्या ॥ ३५ ॥

द्विगुणशङ्कुला शम्या भवतीति यावत् ॥ ३५ ॥

पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणी-

मध्ये शङ्कुवः स समाधिः ॥ ३६ ॥

दिक्कर्मिपुरुषमात्रं सिमल इति पितृमेघे ध्रुयते तदर्थमिदमु-
क्तम् ॥ ३६ ॥

करणी तत्करणी तीर्यङ्मानी पार्श्वमान्य-

क्षण्या चेति रज्जवा ॥ ३७ ॥

रज्जुनामेता संज्ञा । तत्र करणी नाम यया क्षेत्रं परिच्छिद्य-
ते । यया तच्चान्यच्च क्षेत्रं परिच्छिद्यते सा तत्करणी । तीर्यङ्मानी
या दार्घ्यचतुरस्रस्य ह्रस्वा पार्श्वमानी तस्यैव दीर्घा । अक्षण्या संज्ञा-
कर्णजरज्जुः कोणा तीर्यङ्कोणमुपगता साक्षण्या संज्ञा ॥ ३७ ॥

पदं तीर्यङ्मानी त्रिपदापार्श्वमानी तस्याक्षण-

या रज्जुर्दशकरणी ॥ ३८ ॥

तीर्यङ्क्षेत्रं तीर्यङ्पदप्रमाणम् । पार्श्वतश्च त्रिपदप्रमाणम् ।
तस्याक्षण्या रज्जुर्दशकरणी । दशपदात्तरा चेदिर्भवतीत्येतदुक्तम् ॥ ३८ ॥

एवं द्विपदा तीर्यङ्मानी पदपदा पार्श्वमानी

तस्याक्षण्या रज्जुश्चत्वारिंशत्करणी ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोत्तरा चेदिर्भवतीत्येतदुक्तम् । शम्याप्रमाणं च द-
र्शनात् ॥ ३९ ॥

उपदिष्टं युगप्रमाणम् शम्याप्रमाणं

च दर्शनात् ॥ ४० ॥

युगप्रमाणशम्याप्रमाणे उत्तरयेदिप्रमाणदर्शनात् उपदिष्टे
पय ॥ ४० ॥

चतुरस्रस्याक्षण्या रज्जुस्तीर्यङ्मानी पार्श्व-

मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करो-

तीति क्षेत्रज्ञानम् ॥ ४१ ॥

प्रमाणद्वयायामदार्घ्यचतुरस्रं यत्क्षेत्रं तस्याक्षण्या रज्जुस्तीर्यङ्-
मानी पार्श्वमानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयमपि साद्विपति उभय क्षेत्र-
द्वय क्षेत्रज्ञान भूषणेशोच्छेदकम् ॥ ४१ ॥

समचतुरस्रस्याक्षण्या रज्जुद्विकरणी ॥ ४२ ॥

द्वे क्षेत्रे करोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

करणीं तृतीयेन वर्धयेत्तच्च स्वचतुर्थेनात्म-
चतुस्त्रिंशोनेन स विशेषः ॥ ४३ ॥

तृतीयविभागाधिकां करणीं कुर्यात् । तच्च स्वतृतीयस्वचतुर्थेन सह । तच्चतुर्थं स्वतस्त्रिंशोनेन आत्मचतुस्त्रिंशविभागोनेन वर्धयेदय-
मपरो विशेषो द्विकरणी प्रमाणे सा तु द्विकरणी ॥ ४३ ॥

प्रमाणं तिर्यक् द्विकरण्यायामस्तस्याक्षण्या
रज्जुस्त्रिकरणी ॥ ४४ ॥

द्विकरण्युक्ता त्रिकरणी यत्तद्व्या सोच्यते । यत्प्रमाणं द्विगुणं
कर्तुमिच्छति तदैव प्रमाणं तिर्यग्भक्षण्यायामस्तु द्विकरण्याः । अस्य
क्षेत्रस्य साक्ष्णरज्जुस्त्रिकरणी । त्रीणि क्षेत्राणि संहृषतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
अस्याः प्रयोजनमाह—

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥ ४५ ॥

सौत्रामण्यामुक्तम् प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनेति । प्रक्रमतृतीयं च न
प्रक्रमाधिभागः किं तर्हि प्रक्रमतृतीयकरण्यं रज्जुरुच्यते तेषां तृतीय-
करण्यं यथा वदेस्तृतीयो विभागः सङ्क्षिप्यते । एवं हि श्रूयते । वि-
तृतीये यजेत चितृतीयो यज्ञस्य सौत्रामणीति । कथं धेयं चितृतीयकर-
णी भवतीति ॥ ४५ ॥

तदाह—

प्रमाणविभागस्तु नवधा ॥ ४६ ॥

प्रक्रमप्रमाणभागो नवधा ॥ ४६ ॥

करणी तृतीयं नवभागः ॥ ४७ ॥

करणीतृतीयेन नवमो भागः संहृष्यते ॥ ४७ ॥

नवभागास्त्रयस्तृतीयकरणी ॥ ४८ ॥

प्रक्रमक्षेत्रस्य त्रिभिन्नवभागैस्तृतीयो विभागः सङ्क्षिप्यते । अतश्च तृतीयकरणी ॥ ४८ ॥

सौत्रामण्यां प्रक्रमार्था तृतीयकरणी समासार्था ॥ ४९ ॥

त्रिकरणी पुनर्नवविभागास्त्रयः समासार्था । तैर्हि समासैः प्रक्रमपरिच्छिन्ने क्षेत्रस्य तृतीयो विभागो लभ्यते । अतश्चात्र प्रक्रमनवभागावयवकरण्येव प्रक्रमः ॥ ४९ ॥

तुल्यप्रमाणानां समचतुरस्राणामुक्तः समासः ॥ ५० ॥

काश्चित्तुल्यद्विकरणीप्रमाणेन समचतुरस्राणां तुल्यप्रमाणानां समासो विहितः । इदानीं अतुल्यप्रमाणानां समचतुरस्राणां समासोऽभिधीयते ॥ ५० ॥

नाना प्रमाणसमासे ह्यसीयसः करण्या वर्षी-
यसोपच्छिन्धात्तस्याक्षण्या रज्जुसोमे समस्य-
तीति समासः ॥ ५१ ॥

नानाप्रमाणसमासे कर्तव्ये यद्ग्रसीयसो लघुतरं प्रमाणं तदीयया करण्या वर्षीयसो महतः प्रमाणस्य परिच्छेदे कृते ततो महतः पार्श्वमान्यन्तं नीता तयाक्षण्या रज्जुः सोमे प्रमाणे समस्यतीति समासोऽयम् ॥ ५१ ॥

इदानीं द्वासकरण्यायोपन्यासः—

चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षिन्न्यावत्तिर्जिहीर्षे-
त्तावदुभयतोपच्छिद्य शङ्कुं निखाय पार्श्व-
मानीं कृत्वा पार्श्वमानीसम्मितामक्षण्या त-
तोपसृहरति स समासेऽपच्छेदः सा करण्येष

निर्हासः ॥ ५२ ॥

महत्प्रमाणान्चतुरस्रात्क्षेत्रात्क्षेत्रप्रमाणं निर्जिहीर्षन्निर्हन्तुमिच्छ-
न्निपतनं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः । यावन्निर्जिहीर्षन्निर्हन्तुमिच्छतावन्महतः
क्षेत्रस्योभयतोऽपच्छिद्य शब्दक निखनेच्छदुसस्मितां च पार्श्वमानी क-
त्थोत्तरपार्श्वं पार्श्वमानीता प्रत्यक्षण्या यथा भवति तथोपसंहरेत् स-
म्पातयेत् तत्रापच्छेदः कर्तव्यः । सा करणी यावत्क्षेत्रं परिच्छिद्यते
तत्रेतरं निर्हन्तं भवति एष निर्हासः ॥ ५१ ॥

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये तिर्य-
गपच्छिद्यान्यतरद्विभज्येतरत्पुरस्तादक्षिणतश्चो-
पदध्याच्छेषमागन्तुना पूरयेत्तस्योक्तो निर्हासः ॥ ५३ ॥

दीर्घचतुरस्रं प्रमाणद्वयपरिमाणे समचतुरस्रं कर्तुमिच्छन्मध्ये
तिर्यगपच्छिद्यान्यतरद्विभज्य पुरस्तादक्षिणतश्चोपदध्यात् । शेषमाग-
न्तुना पूरयेत्तस्य च निर्हास उक्तः । समचतुरस्रात्समचतुरस्रं निर्जिही-
र्षन्नित्यन्वयार्थः ॥ ५२ ॥

अतिदीर्घं चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्यै-
कसमासेन समस्य शेषं यथायोगमुपसंहरे-
दित्येकः समाप्तः ॥ ५४ ॥

अथ यदातिदीर्घं भवति ततस्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्य मा-
मा प्रमाणसमासेन समस्य शेषस्य च यथा योगमुपसंहारः कार्यः ॥ ५४ ॥

समचतुरस्रं चिकीर्षन् मध्येऽक्षण्यापच्छिद्य
तच्च विभज्यान्यतरत्पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्या-
द्विपमं चेद्यथायोगमुपसंहरेदिति व्यासः ॥ ५५ ॥

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं कर्तुमिच्छन्मध्ये चापरं भागमक्षण्या
विभक्तमपच्छिद्यान्यभागस्य विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्यात् । यदा

तु त्रियमं क्षेत्रं तदा स्वशिष्टं यथायोगस्य विमज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोप-
वृत्त्यात् । यदा तु विषमं क्षेत्रं तदा स्वशिष्टं यथायोगमुपसंहरेत् ॥५५॥

प्रमाणं चतुरस्रमा देशादन्यत् ॥ ५६ ॥

अनादेशे प्रमाणं चतुरस्रं भवति आदेशादन्यत् ॥ ५६ ॥

द्विः प्रमाणा चतुःकरणी त्रिः प्रमाणा न-

वकरणी चतुःप्रमाणा षोडशकरणी ॥ ५७ ॥

अरतिप्रमाणयोरज्ज्वा मितं क्षेत्रं चतुरस्रं चतुररतिर्भवति । एषं
अरतिप्रमाणया नचारतिक्षेत्रं भवति । चतुरस्रं चतुररतिश्चेत्षोड-
शरतिर्भवति ॥ ५७ ॥

किं चात्र गृह्णोक्तेन—

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावन्तस्तावन्तो

वर्गा भवन्ति तान्समस्येत् ॥ ५८ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतामेव वर्गाणां समासं करोति । वर्गश-
ब्देन च सा सा सद्व्यवस्था तद्व्युत्पत्तिर्बोध्यते । यथा पञ्चानां पञ्चविंश-
तीत्येवमादि ॥ ५८ ॥

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ ५९ ॥

अर्धप्रमाणया रज्ज्वा चतुर्भागः सद्भिष्यते विधीयते इति स-
द्वेपार्थः ॥ ५९ ॥

तृतीयेन नवमोशः ॥ ६० ॥

चरणीतृतीयादिभाग्येन नवमो भागः सद्भिष्यते ॥ ६० ॥

शतुर्थेन षोडशी कला ॥ ६१ ॥

चतुर्थ्येभागेन च षोडशो भागः ॥ ६१ ॥

एष निर्हासस्तस्य पुरस्तादुक्तं शास्त्रम् ॥ ६२ ॥

तस्य द्वासस्य शास्त्रं पुरस्तादुक्तम् । चतुरस्रान्चतुरस्रं निर्जिह्वी-
पाक्षित्यम् ॥ ६२ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवतीति त्रिवृद्धेर्द्वासो भवति ॥ ६३ ॥

अनेन क्षेत्राविवृद्धिरुक्ता । अर्धप्रमाणेन च पादप्रमाणमित्यनेन
द्वासः ॥ ६३ ॥

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन्मध्यादुत्से निपा-
त्य पार्श्वतः परिलिख्य तत्र यदतिरिक्तं भव-
ति तस्य तृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत्स
समाधिः ॥ ६४ ॥

चतुरस्रं क्षेत्रपरिमाणं मण्डलं घृताकारं कर्तुमिच्छन्मध्यादुत्से
रज्जुनिपातं कृत्वा पार्श्वतस्तेन मानेन परिलिखेत् । तत्र च यदतिरिक्तं
भवति तस्य तृतीयविभागेन सह मण्डलपरिलेखं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चद-
शभागान्कृत्वा द्वापुर्दरेच्छेपः करणी ॥ ६५ ॥

मण्डलमेव चतुरस्रं कर्तुमिच्छन् विष्कम्भमायाम् पञ्चदशधा
कुर्यात् तत्र च द्वापुर्दरेत् अपनयेत् शेषं चतुरस्रकरणी ॥ ६५ ॥

द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कीचित्प्रउगचिदुभयतः
प्रउगः समुह्य पुरीष इत्यग्नयः ॥ ६६ ॥

स्पष्टम् । एतेऽग्नयः ६६ ॥

द्रोणे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावच्च-
तुरस्रं कृत्वा द्रोणदशमविभागो घृतामित्येके
तदशमेनापञ्चिषायञ्चिधैकसमासेन समस्य

निर्हृत्य सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा पुरस्तात्प-
श्चाद्वोपदध्यात् ॥ ६७ ॥

द्रोणः समचतुरस्र- । स्वहस्तार्थोऽयमारम्भः । यावानग्निः सपक्षपु-
च्छविशेषो माना प्रमाणेन समस्य तावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणदशभागो
वृत्तमित्येकं इच्छन्ति । तस्मिन्पक्षे तस्यैव दशमेनापच्छिद्यापच्छिद्यैक-
समासेन समस्य शेषं सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा निर्हृतं वृत्तमग्नेः पु-
रस्तात्पश्चाद्वोपदध्यात् ॥ ६७ ॥

मण्डलेष्वेवम् ॥ ६८ ॥

इयांस्तु विशेषः । चतुरस्रीकृत्य मण्डलविधानेन मण्डलं कुर्यात्
वृत्तमग्निं च ॥ ६८ ॥

प्रउगे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावद्-
द्विगुणं चतुरस्रं कृत्वा यः पुरस्तात्करणीमध्ये
शङ्कुयौ च श्रोण्योः सोऽग्निः ॥ ६९ ॥

इति निगदव्याख्यातम् ॥ ६९ ॥

उभयतः प्रउगे तावदेव दीर्घचतुरस्रं कृत्वा
करणीमध्ये शङ्कवः स समाधिः ॥ ७० ॥

एतदपि निगदव्याख्यातम् ॥ ७० ॥

प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये प्राञ्चमपच्छि-
द्य विपर्यस्योत्तरत उपधाय दीर्घचतुरस्रसमा-
सेन समस्येत्स समाधिः ॥ ७१ ॥

पुनरपि दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्येत्स समाधिः ॥ ७१ ॥

उभयतः प्रउगं चेन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्य पु-

वैवत्समस्येत् ॥ ७२ ॥

प्रजुम् ॥ ७२ ॥

एतेनैव त्रिकर्णसमासो व्याख्यातः ॥ ७३ ॥

प्रकारेणेति शेषः ॥ ७३ ॥

पञ्चकर्णानां च प्रउगोऽप्यच्छिद्य ॥ ७४ ॥

पञ्चकर्णानां क्षेत्राणामेतेनैव प्रकारेण समासः । एक्यकर्णानां द्वि-
कर्णानां क्षेत्राणामप्युक्तप्रकारेण समचतुरर्क्षं कुर्यात् ॥ ७४ ॥

उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकशतविधादित्येतद्वक्ष्यामः ॥ ७५ ॥

उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनेति यदुक्तमाचार्येण ततोच्यते—

आधोभिर्द्विगुणस्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमासः ॥ ७६ ॥

आद्यमग्निं चतुरर्क्षीकृत्य द्विकर्णीसमासेन समस्येत् । त्रिपुरु-
षेऽप्येवं त्रिकर्णीसमासेनेति शेषः । उभयत्राग्निमानाय द्विपुरुषा रज्जु-
रुपादयितव्या ॥ ७६ ॥

एकविंशतिविधो भवतीति पुरुषोऽन्यासः ॥ ७७ ॥

पूर्वाग्निक्षेत्रप्रमाण एव पुरुषप्रमाणे क्षेत्राभ्यासः कार्यः ॥ ७७ ॥
तत्र प्रमाणमाह—

पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेष-
स्तावच्चतुरर्क्षं कृत्वा तस्मिन्पुरुषप्रमाणमु-
पदध्यात् ॥ ७८ ॥

सपक्षपुच्छेनौ चतुरर्क्षीकृते पुरुषप्रमाणं क्षेत्रमपदध्यात् ॥ ७८ ॥
क्षेत्राग्निप्रमाणाय पुरुषप्रमाणमाह—

समस्तं पञ्चदशभागान्कृत्वा द्वावेकसमा-

सेन समस्येत्स पुरुषः ॥ ७९ ॥

आद्योगिनरर्धाष्टमपुरुषप्रमाणः । पञ्चदशभागद्वयेन चार्धाष्टमविभागो भवति । आद्येपि चाग्नौ अर्धाष्टमविभाग एव पुरुषोर्धाष्टमविभाग एव भवति । इहापि पुरुषप्रमाण एव क्षेत्रे प्रक्षिप्ते अर्धाष्टमविभागेन पुरुषविवृद्धिर्मवति । एवमेकशतविधात्पुरुषाभ्यासः कार्यः । तस्य दशमविभागेन पादमात्री भवति ॥ ७९ ॥

पञ्चविभागेन बृहती पुरुषं वा पञ्चमेनोम-
यतोऽपच्छिद्य पञ्चविभागान्समस्य तृतीयं
निर्हृत्य तस्मिन्पुरुषप्रमाणेऽवदध्यादित्यपरम् ॥ ८० ॥

पुरुषस्य पञ्चविंशतिधा विभक्तस्य पञ्चसु भागेषु समस्तिष्ठेत्
तृतीये च निर्हृते षोडशाङ्गुलो भवति । तत्पुरुषप्रमाणेऽवदध्यादिति ।
अपरमार्गेण क्षेत्रे सममित पुरुषप्रमाणे च तत्रावाहिते प्रतिपुरुषमष्टाङ्गु-
लाभ्यधिकानि भवन्ति ॥ ८० ॥

पञ्चदशविभागोऽष्टाङ्गुलम् ॥ ८१ ॥

अष्टाङ्गुलं भवति । वक्तव्यमेतत् ॥ ८१ ॥

पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलः पु-
रुषो द्वादशाङ्गुलं पदं पुरुषमित्येतस्मात्पु-
रुषाद्विज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

एतदुक्तं भवति । अस्य विंशतिमो भागोऽष्टगुलम् । पञ्चमो
भागश्चारत्निः । स च चतुर्विंशत्यष्टगुलो भवति । दशभागश्च वित-
स्तिः । स च द्वादशाङ्गुलो भवति । एवं नवविधादिष्वपि ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

पुरुषं वा पञ्चमेनोमयतोऽपच्छिद्य सप्तभा-
गान्समस्य सप्तसप्तभागमङ्गुलं निर्हृत्य पु-

रूपप्रमाणेऽवदध्यादित्यपरम् ॥ ८३ ॥

एवं द्विविधादिष्वपि द्वेयम् ॥ ८३ ॥

नारत्निधितस्तीनाऽसमासो विद्यते संख्या-

योगादिति श्रुतेः ॥ ८४ ॥

तस्य दशमेन पादमात्री भवतीत्येवमादि समानम् । सङ्ख्या-
योगो ह्यत्र भवति पञ्चारत्निरित्येवमादि । तच्च प्रतिपुरुषं प्रतिपुरु-
षमङ्गुलीविष्टृद्धौष सिद्धम् ॥ ८४ ॥

यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणं वर्द्धत इत्येतद्वक्ष्यामः ॥ ८५ ॥

यथा पुरुषोच्चयादग्निमानं वर्द्धते एवं वेदीष्टकाप्रमाणमपि
वर्द्धते । न हि वेदीष्टकादिमन्तरेण पुरुषोच्चयादग्निमानं भवति । न
वेष्टकाविष्टृद्धा यिना पुरुषोच्चयक्षेत्रं पूर्यते इति । तेन यथा पुरुषो-
च्चयस्तथा वृद्धिः । प्रतिपुरुषं प्रक्रमसप्तमभागविष्टृद्धिस्तादिदं ग्रन्थका-
रेणोच्यते ॥ ८५ ॥

या करणी चतुर्दशप्रक्रमान्सङ्क्षिपति त्रींश्च

प्रक्रमसप्तमभागान्त्स एकशतविधे प्रक्रमः ॥ ८६ ॥

एवं प्रति पुरुषं प्रक्रमसप्तभागविष्टृद्धा वृद्धिर्भवति तथा य
सूत्रम् एकशतं प्रक्रमसप्तमभागाः प्रक्रमाः ॥ ८६ ॥

द्वितीये वा सप्तसु प्रक्रमेषु प्रक्रममवधाय

तस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः ॥ ८७ ॥

द्वितीयादियु वा सप्तसु प्रक्रमेषु प्रक्रममवधायानि तस्य सप्तम-
भागेन प्रक्रमार्थः ॥ ८७ ॥

प्रक्रमेण वा सप्तमभागेन ॥ ८८ ॥

प्रक्रमार्थः ॥ ८८ ॥

सुवर्णार्धं च माषाणां सुवर्णाश्च त्रिसप्तति ।
 र्वाणे चैव सहस्राणि दद्याद्वहसुवर्णके ॥ १८ ॥
 स्यः स्थपितो ज्ञात्वा संज्ञास्वन्यासु मानवित् ।
 स्वर्णकारो यथा ध्यासात्तथा भूयो विवर्धते ॥ २९ ॥
 हसते शोषपाकाभ्यां द्वाविंशद्भागमिष्टका ।
 तस्मादाद्रप्रमाणं ॥ कुर्यान्मानाधिकं बुधः ॥ ३० ॥
 अज्ञात्वा शुल्बसंज्ञां यज्ञे सौत्रामणांसुते ।
 घेदि ये कर्तुमिच्छन्ति गिरिं मिन्दन्ति ते नखैः ॥ ३१ ॥
 दण्डरज्ज्वर्धमभ्यस्य षष्ठे त्वर्धस्य लक्षणम् ।
 तथैव चैतरत्रापि त्रिर्यङ्मानं यदृच्छया ॥ ३२ ॥
 षावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् ।
 आगमार्धं भवेच्छङ्कुस्तदर्धं च निरञ्जनम् ॥ ३३ ॥
 आधाने षडिकं कुर्यात् द्विपदः सौमिकां भवेत् ।
 शग्नौ च त्रिपदं कुर्यात्प्रक्रमं यात्रिको बुधः ॥ ३४ ॥
 कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
 एतत्प्राच्या दिशो रूपं शुभमात्रोविते पुरः ॥ ३५ ॥
 पञ्चाशच्छर्कराः पञ्चात्पूर्वे देवास्त्रिसप्ततिः ।
 दक्षिणे तु प्रदातव्या दशपञ्च च सप्त च ॥ ३६ ॥
 शस्यश्चतुर्विंशतिपार्श्वभागश्चतुर्दशभिः परिलेप्यस्तु नयै ।
 तथैव चाष्टद्विगुणैरथर्वस्त्रिंशद्भिरायम्य हरेत्तृतीयम् ॥ ३७ ॥
 अग्रेऽदक्स्तार्धनवाङ्गुले मध्यं ततो लिखेत् ।
 घृत्तमेकोनविंशत्या प्राचीज्या मध्यमा भवेत् ॥ ३८ ॥
 सदर्धं विहायार्वाक् स्वरोर्गेऽक्षिणस्य तु ।
 स्वदोषदग्निद्रस्य गृहमन्त्रस्य घीमतः ॥ ३९ ॥
 समाप्तं क्रिया शैल्यै कालायनमहामनः ॥ ४० ॥

एतच्च रथाक्षान्तरालपञ्चे भवति । तेन वेदिद्वादशाङ्गुलं पुर-
 स्तादपच्छिद्येत्येवमादिर्भवति । न हि वेदियूपथोरङ्गाङ्गलक्षणः संयोग
 इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्कटकृतौ काशासनशुल्ब-
 भाष्यं सम्पूर्णम् ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
इष्टे तत्परिमाणम् ।	१९	२३
श्रुजो यजूंषि सामानि २०	५	
तेषां वाक्य निराकाङ्क्षम् २०	१८	
मिथ सम्बद्धम् ।	२१	५
तेषामारम्भे ऽर्घतो	२१	१०
मन्त्रान्ते कर्मोदिः	२१	१७
अनियमं वात्स्य ।	२१	२१
आदि त्वाचार्यो ।	२२	३
त आधुक्ता ।	२२	८
परादिना पूर्वोक्त ।	२२	११
उपोऽनुप्रयोग. धृतैः ।	२२	१६
न सम्प्रैषा ।	२३	५
कौश वर्हिः ।	२३	१३
अर्थात्परिमाणम् ।	२४	१
अयुग्धात्तु नूतानि ।	२४	६
प्रागमे दून उदगग्रम् २४	९	
उदगग्रं प्रागग्रमिधमम् २४	१०	
प्रत्यग्रग्रन्थीनवगृहति ।	२४	१२
अष्टादशधर्म परिधि-		
बुद्धाणाम् ।	२५	१
एकयुति वा ।	२५	४
तत् परिधीनके ।	२५	७
अवरिमित	२५	९
निरुप्याज्य वेदोसीति	२६	४
कुशमुष्टि सव्यावृत्त	२६	९
पशुग्रहावर्धसन्नाय-		
कामा	२६	१३
आमुष्मादिति कर्मसु		
तश्च ।	२६	१५
अन्तयचने च ।	२७	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रतिकर्मोद्धरणप्रसङ्गो	२७	६
अपवृत्तकर्मा लौकिको	२७	९
अकरणोत्पत्तिरना-		
रज्यवांश्च	२७	१४
प्रकरणे चाविशेषात् ।	२७	१३
दर्शनाच्च ।	२८	७
यैकद्रुतानि पात्राणि ।	२८	१९
आदिर स्वचः ।	२८	२१
स्फ्यश्च ।	२८	२३
पालाशी जुहू-	२८	२५
वारणाग्न्यहोमसंयु-		
क्तानि ।	२९	२
बाहुमाज्य स्वचः	२९	५
अग्निमात्र स्वयो-		
ऽनुष्ठपर्व	३०	४
स्फ्योऽस्याकृतिराद-		
शांकृति	३०	६
चात्वालोकैरावन्तरेण		
सञ्चरः ।	३०	९
प्रणीतोत्कराविष्टिषु ।	३०	११
आदितामावे	३१	४
नियते सामान्यत	३१	१०
आरम्भान्नियमः ।	३१	२४
दापश्चात्समाप्तौ	३२	२
दर्शनाच्च ।	३२	८
अन्यार्थ दर्शन	३२	१२
अन्यार्थ पुनर्ग्रहणम्	३३	१
मते प्रसङ्गो न निय-		
मग्रह्यात्	३३	९
शब्दे ऽविमतिपत्ति ।	३३	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रतिष्ठादौदृश्यान्मन्त्रे । १७	१७	६	स्रोमेन जायमावात् । ३४	३४	७
व्यपवृत्तकर्मा लौकिका १७	१७	९	आग्नेये चादर्शनात् । ३४	३४	१३
अप्रकरणोपतिरनार-			पथौ मन्त्रघर्णात् । ३५	३५	१
म्यवाद् २७	२७	१४	श्रुतेश्च । ३५	३५	५
प्रकरणे चापिशेषात् । २७	२७	२३	विवक्ष्ये प्रवृत्त वर्मा-		
दर्शनाच्च । २८	२८	७	न्तरस्यात् । ३५	३५	१३
वैकङ्कानि पात्राणि । २८	२८	१९	प्रतिनिधौ ताफालात् । ३५	३५	२२
आदिर स्तवः । २८	२८	११	अर्थद्रव्याविराधे ३६	३६	१०
स्वयश्च । २८	२८	१३	गुणद्रव्ययोर्द्रव्य ३६	३६	१७
पालाशी जुह २८	२८	१५	न समस्यात् । ३६	३६	२३
धारणान्यदोमसंसु-			गुणानुप्रहात् । ३७	३७	३
क्तानि । २९	२९	१	वर्मणामानुसूच्ये ३७	३७	१०
वाहुमाश्व स्तव २९	२९	५	अर्थनिर्घृतेश्च । ३७	३७	१५
अरतिनाम स्तवोऽनु-			स्यादानुपूर्यनिवम ३७	३७	१९
ष्टपर्व ३०	३०	४	प्राप्त्यर्थं विष्मता । ३८	३८	१०
स्वयोऽस्यास्तिराद-			विरोधेऽस्ति परस्यात् । ३८	३८	२८
शास्त्राति ३०	३०	६	श्रुति प्रमादानुमा-		
चात्वालोऽत्रावन्तरेण			विज्ञान । ३९	३९	४
सम्पद्य । ३०	३०	९	मन्त्रघोदनयोर्मन्त्रफल ३९	३९	१७
प्रणीतोऽपराभिष्टिषु ३०	३०	१३	न समस्यात् । ४०	४०	१
घोदिताभाये ३१	३१	४	गुणानां तु भूयस्यात् । ४०	४०	५
नियते सामान्यत ३१	३१	१०	तुन्यममयाये ४०	४०	१५
आरम्भाद्वियम । ३१	३१	२४	नैक्यमणि सङ्घात् ४१	४१	१७
वापश्चासैमासां ३१	३१	२	घट्टणमादनावदान-		
दर्शनाच्च । ३२	३२	८	प्रदानेषु ४१	४१	३
अन्यार्थ दर्शन ३२	३२	११	न द्रव्यभेदे ४१	४१	७
अन्यार्थ पुनर्महणम् ३३	३३	१	प्रवृत्ते नियम ४२	४२	१६
मने प्रमद्वा न निय-			पौडशान तु ४३	४३	७
मद्वा ३३	३३	९	अनियम वल्मयुक्तं पु ४३	४३	१५
शब्देऽपिप्रतिपत्ति । ३३	३३	२२	प्रमो विध्यर्थ ४३	४३	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अवस्तनाशे	४४	५	कर्मणां युगपद्भाव-		
न पूर्वज्ञोपात् ।	४४	१२	स्तन्नाम ।	५५	९
अर्चादितत्याञ्च ।	४४	१८	शम्यगुरपार्थक्यत	५५	१७
स्विष्टकृद्वदानुपूर्व-			फलकर्मदेशकाल	५६	१७
यागात् ।	४५	१	तद्भेदे भेदः ।	५७	८
गुणहानौ तु	४५	७	देशकालौ विरोधे	५७	११
न देवताप्रशब्दक्रियाः ४५		२०	महर्गणे सुप्रज्ञाप्याया	५८	२३
कामं देवताम् ।	४६	१०	तन्त्रकालकर्म-	५९	१
प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् । ४६		१५	एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ	५९	१९
स्वामी फलयोगात् ।	४७	१	न ग्रहणलवन-	६०	३
गुणेषु प्रतिनिधिः	४८	१	वचनादाज्ये ।	६०	९
सन्नेषु तु भुक्ते ।	४८	५	मुष्टौ चोत्तमे ।	६०	१३
स तद्धर्मा कर्मयोगात् । ४८		९	स्वप्नदी तरणाववर्षणा ६१		२
सूत्राणि प्राक्षपानां	४८	४७	न निमित्तमेवात् ।	६१	१२
एककल्पानामवैशुण्यात् ४९		११	अप्रधानकाल-	६१	१५
न परार्थत्वात् ।	४९	२९	यूपः ।	६१	२०
वैश्यराजन्ययोगोद्विषतां ५०		२	स्वरुद्र संस्थावचनात् ६२		१
सहस्रमन्वत्सरमम-			तन्निवृत्तेश्च ।	६२	६
दुव्याणां	५१	३	कर्मणि पुरुषाणाम् ।	६२	१२
स्वादेहानित्यत्वात् ।	५१	१०	प्रधान । स्वामी		
तस्य ॥ कार्यत्वात्	५१	१५	फलयोगात्	६२	१६
नामम्भत्वात् ।	५२	१	पुरुषयोगिमन्त्र	६३	२
शास्त्रमश्रमादिति	५२	४	वचनादन्यत्	६३	११
नादर्शनात् ।	५३	८	शेषमितरे यथासंख्यम् ६४		१
कुलसत्त्वमिति	५३	१२	उपवीतितः ।	६४	४
साम्युत्थानमिति	५३	१५	प्राञ्च्युदग्वा ।	६४	६
अन्हा वा शक्यत्वात् ५४		२	आवृत्तिसामन्तेषु	६४	८
धुनिसामध्यात् ।	५५	३	विषयस्य पित्र्येषु तु	६४	१०
प्रकृत्यनुमदाञ्च ।	५५	६	प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ	६५	३
			गुणानामेकार्थानां	६५	११

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
न कृतत्वात् ।	६५	१७	पश्चाद्यजमानो	७४	५
अनारभ्यत्वात् ।	६६	१	अध्वर्युः कर्मसु	७४	७
दर्शनाच्च ।	६६	४	वचनविरोधाभ्यामन्ये	७४	१२
भृत्यानर्थक्यमिति			हविष्यान्स्वाम्यु-		
चेत् ।	६६	९	त्विजां	७४	१५
कालान्तरेऽर्घ्यत्वं			पूर्वं पूर्वमन्तरम् ।	७४	१७
स्यात् ।	६६	१२	मृत्विजां च यथा-		
धर्ममात्रेषु समुच्चयो	६६	४	पूर्वम् ।	७५	१
होत्राधानयोः ।	६७	१४	न वा घोदितत्वात् ।	७५	४
न याज्यानुवाक्यासु	६७	२१	गार्हपत्यं संस्काराः ।	७५	९
दर्शनाच्च ।	६१	१	अपणं वाहयनीये ।	७५	११
प्रायश्चित्तेषु दोष-			घृतमाज्ये लिङ्गात् ।	७६	५
नाशात् ।	६८	८	तस्य होमो नावेशे	७६	१५
नाश्रुतेः ।	६९	२	चात्वालाः पुराणि ।	७६	१
प्रत्ययाच्च ।	६९	४	आहवनीयवज्रतयो		
स्याद्वा दर्शनात् ।	६९	८	घुषायाः ।	७७	३
नान्यार्थत्वात् ।	६९	१४	इहाप्राशिनाघारांश्चैके	७७	१७
मन्त्रे स्वरक्रिया	७०	७	प्राज्यानाघारौ ।	७८	१
भाषिकस्वरो	७६	१२	विदिशायै के ।	७८	३
तानां वा नित्यत्वात् ।	७१	३	आहवनीये होमाः	७८	५
एकश्रुतिद्विरासम्बुद्धौ	७१	७	जुष्टावचने ।	७८	८
संख्याविकल्पो	७२	२	सकृद्गृहार्थावाप्तेः ।	७८	१३
सयध्यवसाध्यूष्नीच-			अयवद्वारास्तिरेकाश्च ।	७९	१
निष्ठुसु	७२	१४	योहीन्यवान्वा हविषि ।	७९	९
घोदनागुणेषु च	७३	१	तस्या द्विरवद्यति ।	७९	११
गार्हपत्याहवनीयौ	७३	८	त्रिजन्मदग्नीनाम् ।	७९	१४
निवृत्यावृत्य	७३	१०	पश्चात्तृतीयम् ।	७९	१७
अतीत्य निष्क्रमणम् ।	७३	१३	सर्वेषां वोभयमवि-		
चत्तरत उपचारो यज्ञः	७३	१७	धानात् ।	८०	२
दक्षिणतो द्रव्य	७१	१	मध्यान्पूर्वार्वाद्या	८०	८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
मानवद्विपयसो ।	८०	१४	पाणिम्यां जुहं	८८	१
आद्यन्तयोराज्यम् ।	८०	१६	वाच्यफलेषु स्वर्गः	८८	८
एकप्रत्यवायः स्वि-			एककर्मणि	८८	१७
ष्टकृतः ।	८०	१९	वानवाचनाम्बारम्भेषां	८९	१
द्विश्वाभिधारणम् ।	८१	१	खातलूनछिन्नावहत	८९	५
अवदाय प्रत्यभिधारणं	८१	३	रौद्रः राक्षसमासुरमा	९०	१
सर्वहुत एककपालः ।	८१	६	द्वितीयोऽध्यायः ।		
अनुवाचनप्रैषो	८१	९	पूर्वा पौर्णमासी	९३	१८
आश्राव्यमैषे च ।	८१	११	अग्न्यन्वाधनमध्वर्युः	९६	९
असुं यजेति ।	८२	२	ममाग्ने वधां विह-		
प्रैषानुवाचने	८२	५	वेत्तस्तु	९६	१०
असाधित्यपनोदे ।	८२	९	तूर्णीं द्वितीयाम् ।	९८	५
सयवदकारास्तु	८२	१४	एवमितरयोरन्यो ।	९८	७
सह वा ।	८२	१८	महाव्याहृतीभेदा	९९	१४
उभयत आज्यद्विपयः	८३	३	तूर्णीं वा यथापूर्वम् ।	९९	२७
सह वा ।	८३	५	अहनि मासमैथुने		
धर्तमानोपदेशापोद-			वर्जयेत्	१००	२२
नाशब्दात्	८३	१८	केशश्मभ्रुवपते	१०१	३
भुत्वर्थाभावाच्च	८४	७	अपराह्णे व्रतोपायन	१०१	८
तयेवेति वचनात् ।	८४	१२	अन्तरेणापराग्नी		
निर्देशात् ।	८४	१७	गत्वा	१०२	११
कर्मचोदकः ।	८४	२१	सत्यवायतः ।	१०३	२१
मन्त्रो वा ममभिव्या-			कर्माद्गमुत्तरे सत्य-		
हारात् ।	८४	२५	यदनेमिति ।	१०३	१०
वर्षप्रसज्यया	८६	२०	वृक्षारण्यावैधीनाम-		
यर्माण्युत्तरलोमानि	८७	१	इनीयाद्वा ।	१०३	२१
अपरोक्तमुत्तरद्विपयि	८७	३	आहवनीयगृहशा-		
एकद्रुये साज्ये	८७	६	व्यधो	१०४	३
स्वयेनान्यम् ।	८७	९	सवो वा प्रातः ।	१०४	९
कुशैरमत्सु ।	८७	१२			

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्निहोत्रं हुत्वा			निदध्यात् वाऽसदेजोः	११२	७
ब्रह्मण	१०५	१	प्रसादय पात्र नाभिमा		
घृतो जपत्यहं	१०५	११	लभने	११२	१०
वाधस्वते यज्ञगोप-			एतं त इति समिद्धा	११२	१८
येत्याह ।	१०६	३	प्रतिष्ठेति यूयाद्वा ।	११२	२३
अपरेण वाहचनीय	१०६	२५	कर्मापवर्गे समिधमा-		
अडे वैधिपव्योक्त	१०७	१	व्याप्ति	११३	३
ब्रह्मसादनाचूर्ण	१०७	२	प्रतद्रक्षावमिति-		
इदमहं घृहस्वतेः	१०७	११	पञ्चां ।	११३	१४
ब्रह्मसदन आहव-			गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं-		
नीयमुख	१०७	१४	निधाय	११४	१
वाग्यत आनुयाज-			ब्रह्मजपः प्रवेप्यामि	११४	१३
प्रसवात् ।	१०८	१	अमुष्मात् उत्तरणा-		
भागपरिहरणादि वा	१०८	३	हवमीयः	११५	३
आवृताऽवपदकारासु	१०८	११	ज्ञानरेण गच्छेयुः ।	११५	१४
अत्र वा घृतोपायनम्	१०९	२५	काऽस्यवानस्पत्यामा-		
व्याहृत्य धेष्णयं	१०९	२७	निर्देर	११५	१२
अप्यर्चुश्च ।	११०	१	तृणैरग्निपरिस्तीर्य	११६	२२
प्रणय यज्ञं	११०	१०	यजमानो वा	११८	९
एवमामन्त्रित ओ३म्-			सुर्वाग्निहोत्रहव		
कारेण	११०	२०	वयसंघन्त्य ।	११८	११
घृहस्वते परिगृह्णाण	१११	१	अपणस्य यथादु-		
प्रजापतेनुग्रहि			त्तरतो वा ।	११०	१
यज्ञमिति	१११	६	कर्मणे वार्धमति-		
द्वयता यज्ञपरवमिति	१११	८	सुर्वाग्निहोत्र	११०	३
मित्रस्य ग्वा चक्षुषा	१११	१२	प्रतपन प्रत्युष्ट निष्टत		
देवस्वयंति			मिति वा ।	१२०	११
प्रगृह्णाति ।	१११	२४	गच्छन्त्युर्वन्नरिशमिति	१२०	१३
पृथिव्यास्त्वंनि सादय	१११	१६	धूरसीति धूरमिम-		
पुनरादाय दधस्व न्ये	११२	१	शंसम् ।	१२१	५

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
देवानामित्युपस्तम्भ-			तास्यान तयो ।	१२८	९
नस्य	१२१	२०	सन्य कृत्वा दक्षिणे-		
धिष्णुस्त्रेव्यारो-			नोदिङ्मयति	१२८	१२
हणम् ।	१२३	१३	प्रोक्षिता स्येति तासां		
मेक्षन उच्यतायेति-			प्रोक्षणम् ।	१२८	१८
हविष्यात् ।	१२३	३७	हविष्याग्नये स्वा	१२९	६
अपहतमिति निरुद्ध-			यथा देवतमन्यत् ।	१२९	१०
व्यन्यत् ।	१२३	२५	पान्नाणि दैव्यायेति ।	१२९	१३
अविद्यमाने ऽग्नि-			असञ्चरे प्रोक्षणी-		
मृशेत् ।	१२४	३	निधाय ।	१२९	२२
यच्छन्तामित्यारुप्रते	१२४	६	अर्घ्यासीति कृष्णा-		
देवस्य त्वेति गृह्णा-	१२४	१३	जिना	१३०	९
एवमग्नीषोमीयम् ।	१२४	३०	अपेत्वा पान्नाभौ	१३०	१६
यथा देवत मन्यत् ।	१२५	५	प्रत्यग्ग्नीषमास्तुणात्	१३१	१
भूताय त्वेति शेषा	१२५	१७	सव्याश्वस्ये निदधा-यु	१३१	३
स्वरिति प्राङ्दीक्षते ।	१२६	१	प्रतिवेत्युभया ।	१३१	७
एहन्तामित्यथ-			हविषावपत्यमेक्ष-		
रोहनि ।	१२६	६	नूरिति ।	१३१	१९
गच्छत्युर्ध्वतरि-			वाच विसृजते ।	१३२	६
क्षामति ।	१२६	८	यजमानश्च ।	१३२	९
पात्रया वा स्फयोप-			हविष्कृता वा ।	१३२	११
हितायाम् ।	१२६	१२	नानाधीजस्वन्ते-		
धूरिगारोद्व्यानि			सामर्थात् ।	१३२	१६
पात्री	१२६	१५	गृहद्रावेणि मुस्त-		
इहन्तामि यु			त्तमादत्ते ।	१३२	२४
त्थानम् ।	१२७	२	स इदमित्यवदधाति ।	१३२	२६
पुशौ समावप्रशीर्णाप्रा			हविष्ठादेहीति		
यननर	१२७	४	त्रिराहयति ।	१३३	४
धीन् वा ।	१२७	८	अत पन्थवहन्त्य-		
हविर्ग्रहण्यामप			न्मो वा ।	१३३	७
एत्वा ताभ्या	१२८	३			

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
आह्वयन्त्याहन्त्यान्यो			तूष्णीं वा ।	१३८	४
१ हयबुध १३३	१९		एवमेकादशाग्नीषो-		
धर्पयुज्यमसीति शूर्प-			मीयस्य ।	१३८	६
मादत्त ।	१३४	१०	अधिक दक्षिणत ।	१३९	१
प्रतिस्रोति हविरु-			भृगूणमित्यङ्गारे-		
द्वपति ।	१३४	१२	रश्मूहति ।	१३९	४
परापूतमिति निष्पु-			उपसर्जनीरधिभ-		
नाति ।	१३४	१४	यति ।	१३९	११
मपहनमिति तुषा-			कृष्णाजिनमादत्ते-		
निरस्यति ।	१३४	१५	पूर्वपत् ।	१४०	७
वायुर्ष इति विवि-			तस्मिन् हयद धिप-		
नक्ति ।	१३४	१८	णासीति ।	१४०	११
देषो वै इति पाड्या-			पञ्चाच्छम्यामुपोह-		
मोप्या	१३५	१	स्युदीची	१४०	१४
त्रि फलीकरोति-			हयबुधलां धिपणा-		
देवेष्वयः	१३५	४	सीति ।	१४०	२२
फलीकृत्य कणाग्नि-			घाम्यमसीनि तण्डु-		
दधाति ।	१३५	१०	लानोप्या	१४१	१
येषणोपधाने युगपत् ।	१३५	१३	दीर्घमिति कृष्णा-		
भृष्टिरसीत्यु पक्षेप-			जिने प्रोहति ।	१४१	१७
मादाया	१३५	१८	चक्षुषे त्वेतीक्षते ।	१४१	२०
आदेवयजमित्यङ्गा-			विध्यमाक्षेषु निर्वप-		
रमाहृत्य	१३६	१२	त्यग्यो	१४१	३३
ममुष्येति श्रियच्छब्दे	१३६	२३	पाड्याः सप्तविंश-		
अन्यत्रापि	१३६	२८	यां	१४२	१४
सन्धाहुव्याग्न्येङ्गारं	१३६	३	अपणस्य पञ्चाबुधवि	१४२	१९
धरुणमिति पञ्चात् ।	१३७	९	उपसर्जनीयान-		
पुरस्ताद्वर्त्रमिति ।	१३७	११	यस्यन्य ।	१४२	२१
विभ्याश्च इति-			पावित्र्याभ्यां प्रति-		
दक्षिणतः ।	१३७	१२	गृह्णाति	१४३	२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
संयौति जनयत्यै-			औपधीनां मूलान्युच्छे-		
त्वेति ।	१४३	७	सत्वे	१४२	२८
सम विभज्यास्तः	१४३	९	आहार्यपुरीषां पशुकाम-		
यथादेवतमभ्यस्तु ।	१४३	२१	स्य	१५०	१४
इये त्वेत्याज्यमधिधय-			वेदिं परिसमुद्य विट-		
त्यन्याः ।	१४३	२३	तीये	१५०	१७
अपत्नीकस्याहवनी-			देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय-		
ये तच्छूरा	१४४	१०	सत्तृणम्	१५०	२४
यमोसीति पुरोडासौ-			नोपस्पृशेत्पृथिव्या-		
युगपत् ।	१४४	१७	रामागौ	१५१	१३
उद्य प्रथा इति-			वेद्यां तृण निश्चात्यु	१५२	३
प्रथयेति	१४५	३	पृथिविद्वेषयजनीति-		
अग्निष्ट इत्यग्निरभिमृ-			तृणे	१५२	८
द्याति	१४५	१४	ब्रजं गच्छेति पुरीषमा-		
पर्यग्निकरोत्यन्तरितः-			इत्से ।	१५२	१६
रसो	१४५	१६	घर्पतु त इति वेदि-		
देउस्त्वेति अघातम् ।	१४६	३	मेक्षते ।	१५२	१८
मानेरित्यालभते ।	१४६	५	वधाते स्पृक्करे-		
अतमेक्षरिति गृताव	१४६	११	करोति	१५२	२०
पाद्वक्तुलिप्रक्षालनमा-			प्रहरणयोगो वा विशेष-		
सज्यो	१४६	९	योग	१५२	२२
अन्माहार्यं दक्षिणा-			अपारधमिति द्वितीयं	१५३	१४
मात्र	१४७	९	अभिग्नस्यस्यमोक्त-		
अन्न वा वनोपाय-			रम	१५३	५०
नम् ।	१४८	४	द्रप्सस्त इति तृती-		
अपरणाहवनीयं वेदि-			यम् ।	१५३	२७
क्षनति	१४८	६	तूर्ण्यं चतुर्थम्		
आमूलोच्छेदनादोषधी-			सत्तृणम् ।	१५४	१
नाम् ।	१४९	९	पूर्वं परिगृह परिगृ-		
			ह्णाति	१५४	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अथ वेदिकरय्यम् । १५५	१५५	१६	सम्भार्जानान्यपा-		
उत्तरं परिग्रहं परिगृ-			ह्यति । १६३	१६३	११
ह्नाति १५५	१५५	१७	आहवनीये प्राप्तन-		
पूराकूरस्येत्यनुमार्ष्टि १५६	१५६	३	मेके । १६३	१६३	१४
अपघि वेदिं प्रोक्षणी			पत्नीः सप्तह्यति		
धारयति । १५६	१५६	९	प्रत्यक् १६४	१६४	२
अन्योऽथ स्फयमुद्य-			वक्षिण्यां पाशमुत्तरे १६४	१६४	२०
ग्राह १५६	१५६	१३	न ग्रन्थिं करोति । १६५	१६५	१
यथा प्रेषितमन्य-			ऊर्जतेत्याज्यमुद्रास्य १६५	१६५	३
पराधिकारात् १५७	१५७	१५	वेद्यां करोत्यपर गो-		
स्य यथा भविरोधात् १५७	१५७	२७	क्षणीभ्य १६५	१६५	१२
प्रेषयचनाच्च । १५८	१५८	१२	आहवनीये वाहृत्या १६५	१६५	१४
आफ्लतरणाद्वेदिं			सवितुस्त्वेत्याज्य-		
नाधमृशेत् । १६०	१६०	२०	मुपुनाति १६६	१६६	१
भृतानि च दधीष्या १६०	१६०	२३	आज्यमवेक्षणे तेजो-		
भक्षुष्ठाहुलिभ्यां १६०	१६०	२६	सीति १६६	१६६	७
आपन्नं पृषा नि-			स्त्वेत्याज्यग्रहण		
रस्येत् । १६१	१६१	८	चतुर्हस्ता १६६	१६६	९
क्षिपतीं यथ इति १६१	१६१	१०	अष्टावुषभृत्यदधीषो-		
अवनिज्यपाणी			ऽनुयाजाश्चेत् १६७	१६७	१
अपरेण १६१	१६१	१३	चतुरन्यत्र प्रातेवि-		
इमाघर्हिभ्यः । १६१	१६१	१७	भागात् । १६७	१६७	८
पूर्वमिधमम् । १६१	१६१	१९	पश्वातिर्यादसैना १६७	१६७	१५
प्रणीता दक्षिणेन			न कृत्स्नोपदेशात् । १६७	१६७	२२
वाहृत्य । १६२	१६२	१	पश्वातिर्ययोर्वे-		
स्त्वय प्रतप्य १६२	१६२	३	चनात् । १६८	१६८	२
प्रतप्य प्रतप्य प्रय-			घृतायां च जुहवत् । १६८	१६८	१८
च्छति । १६२	१६२	१५	इधम प्रोक्षति वि-		
अनिशितेति स्त्वय । १६३	१६३	३	स्य १६८	१६८	२१
तूर्णो प्राशिन्नहरणः १६३	१६३	५			

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्यौः मूलेपूपसिञ्च-		
स्वदित्यै	१६९	११
परिधे निधाय प्र-		
णातासु	१६९	२१
अक्षणे प्रवाय सन्नहनं	१६९	२८
उपपत्त्या वा ।	१७०	७
यहुलम् ।	१७०	८
अधरमूलम् ।	१७०	१०
पश्चादपवर्गम् ।	१७०	१२
प्रवृत्त्या ।	१७१	३
अप्रोक्षासत्तमाह्वयि-		
यध्यापिणः ।	१७१	१०
इध्ना संनिधमाद्वा-		
याह्वयनीयं	१७१	१३
उत्सुके उत्सुह्वलु		
राजाक्षेत् ।	१७१	१८
परिधीपरिध्याख्या-		
द्वांगेकदृष्ट्यान्	१७२	११
प्रथम परिधिः समि-		
धापस्पृश्य	१७४	७
अनुपस्पृश्य द्वितीयाः		
समिद्धसीति	१७४	१३
सूर्यस्तवति जपस्या	१७४	१५
बुल्य वेदि वर्हि-		
स्वृणे	१७५	३
॥ ये वायुक्तत्वात् ।	१७५	१०
अन्यत्रापि तृथाये		
इति ।	१७६	१
युपाजने च सर्पिः ।	१७६	११
पुराजज्ञपयस्याधा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
नासु चेच्छन्	१७७	४
तयोः प्रस्तरः स्तृणा-		
त्यूर्णं मृदसमिति।	१७७	१२
गमिनिदधान्यात्वा		
यमव इति ।	१७७	१६
सस्याह्वये जुहु प्र-		
तिगृ प्र	१७८	३
एवार्मतं उच्यते	१७८	१२
पुरोडाशावभिघार्यो-		
द्वास्योपसर्जि निधा-		
यार्गकि यस्त प्राणः	१७९	१२
यथा देवतमग्नयत् ।	१८०	१
प्रत्यनक्ति कपालानि		
यानि	१८०	३
गूर्णी भाव	१८०	९
सकययोद्वासयति ।	१८०	११
प्रियेण धास्नेति		
वृषीर्वाप	१८०	२३
पाहि मामिह्याग्मा-		
नम् ।	१८१	५
अथवा प्रतोपायनम्।	१८१	९
तृतीयोऽध्यायः ।		
होत्पदग कृत्वा प-		
दे १ वेदिः	१८२	२
होतारित चैकं ।	१८३	१२
प्रथमस्थाने प्राक्क्षि-		
ष्टकत ।	१८३	१६
मध्यमगद्धायाः ।	१८३	१८
शेषमुत्तमेन ।	१८३	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
समन्वयजिघ्रसेऽनुष्ठ-			अस्तु औषदित्व-		
हीत्यह यजमानः १८४		३	प्रति । १९०		२१
अङ्गुष्ठान्मयो चाव-			वेदिर्बाहिरिष्मशक-		
याधते १८४		९	छमपच्छिद्येके १९०		२३
अभावे द्विपन्तं प्राव-			एव सर्वत्राद्युत्तम-		
सुखमिति वा । १८४		२४	त्वाद्युत्तेषु । १९१		१
याधरममिधेनी येदे-			अथ प्रवृत्तिनेत्रिदेशो १९१		८
दमहे १८५		८	अमुवदमुपदिति य-		
प्रतिपणवमाधानम् । १८५		२०	जमानार्थेयाव्याह १९२		१५
समिद्ध इति प्रागतः १८६		४	याधन्तो वा मग्ध-		
अनुपचनान्ते वेदेना-			कृतः । १९२		२०
हयनीयं १८६		१८	पुरोहिताप्येषेण वा । १९३		६
इष्मसप्तहनेरनुपरि-			क्षमिययैश्चयोश्च		
धितमाष्टयम्-			मित्यम् । १९३		८
वाजजिदिति १८७		११	मनुपदिति वा सर्व-		
सूनीमुपरि । १८७		२२	याम् १९३		११
अपरमाहयनीयाइ-			प्रक्षयवदाचयसद्व		
जलि करोति १८७		२८	प्राद्याया १९३		१२
अथ उपमृश्य सुयम-			उपाधुनु या । १९४		३
म इति १८८		७	सम्पृष्टा उपविशतः । १९४		६
परिधीनपरेण सञ्चरे			अग्निर्होतृति स्मृता-		
दोष्यतः । १८८		२४	यादन्तं १९४		९
सम्पेतो दक्षिणेना-			धृतयनीमित्युक्ते स्मृता-		
मुनः । १८९		३	वादाया १९४		१३
पशुमतीमित्यवस्था-			यज यजान् शेषम् । १९४		२०
यन् इन्द्र १८९		१६	धुपन्तिष्ठद् । १९५		१
वापायांसः स्वयं-			पूर्वं पूर्वयामिकामयः १९५		३
स्मृतायेत्य १९०		३	उपमृतां जुहामान-		
निधायिष्मसप्रहना-			यत् १९५		७
न्यादाय १९०		१३	यथं मृद्वौ । १९५		११

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वेऽन्वारमन्ते ।	२०६	१६	उदगुद्वासयति		
इदोपेहृत्युच्यमाने			हविष्य ।	२१२	९
आग्नेयं	२०६	२०	समस्यान्मुके समिध		
तं चतुर्थो कृत्वा ।	२०७	३	मादायाह	२१२	११
यर्हिषि श्रुत्यग्न्य			एषान इति होतानुम-		
आदिशति ।	२०७	८	न्त्रयते ।	२१३	१३
उभौ घाविशेषात् ।	२०७	११	अजानति यजमानः ।	२१३	१७
अत्र पितर इति			सम्मांष्टि पूर्ववदपरि-		
यजमानो जपति ।	२०८	१०	कामः	२१३	२०
विसृज्यामी मदन्तेति ।	२०८	१३	ब्रह्मनुवागोनुयाजै	२१४	१
एकैकमाहरति ।	२०८	१८	अतिक्रम्याध्याग्याह	२१४	१३
द्यावापृथिव्योरुपहा-			यज्ञ यजेत्युत्तरै ।	२१४	१८
नेऽग्नीधे	२०८	२२	देवान् देवानिति वा		
प्राश्नात्युपहृता पृथिवी			सर्वत्र	२१४	२१
इति ।	२०९	१	विकृति दर्शनाच्च ।	२१४	२७
आवासानेमयीदमिति ।	२०९	५	प्रतीचो जुहोति ।	२१५	६
उपहृतां प्राश्नन्ति			उपस्तसु च ।	२१५	८
युक्ताः ।	२०९	२३	ध्रुवः ।	२१५	१३
पवित्रयोर्माज्यन्ते			चतुर्थः समानीय		
परेण वेदिः	२०९	१६	प्राचीम् ।	२१५	१४
यजमानस्य प्राणा-			अभिचरन्ननुयाजानु-		
पानौ	२१०	९	मन्त्रण	२१६	७
तूर्णी वा ।	२१०	१५	एवं प्रवृद्धौ समं		
अत्र वा प्रक्षा प्राश्नाति ।	२१०	१७	विमज्जेत् ।	२१६	१९
भागमस्मै परिहरति ।	२१०	१९	खल्वानान्त्येन धोषा-		
यजमानमार्गं चाप्रो-			यित्वात् ।	२१६	१६
पिते ।	२१०	२१	पत्य जुह्वभृता ध्यू-		
अन्वाहार्यमभिघार्यो-			हत्यग्नीषोमयो-		
द्रास्यान्तरा	२११	२	रिति ।	२१७	१८
सा दक्षिणा ।	२१२	४	यथा देवतमन्यत् ।	२१८	१२

सूत्राणि	पृ०	पं	सूत्राणि	पृ०	पं०
अभ्ययुपांनूजयत्वयं २१८	२०		अध्ययुः पूर्वदीक्षणेन २२५	१	
अभ्युदय जुह्वां परि-			उपविश्य दक्षिणं		
धीनगति २१९	४		जान्याक्य । २२५	१०	
प्रथमे परिधिं गृहीत्वा २१९	१७		पष्ठं मर्धशोषविष्ट-		
पशौ प्रेष्येति । २२०	७		होमेषु । २२५	१३	
सक्षानाधामिति प्र-			उपांशु चरन्ति । २२५	१८	
क्षरादानम् । २२०	१०		चरणशब्दं सर्वं		
धिघृती स्थानं कृ-धा-			देवनाग्यत्र । २२५	२१	
नक्त्यनं २२०	१२		यजति सामं त्रघटं २२६	१	
धामं जुह्वामुपभृति २२०	१६		तृतीयेऽनघानं पुर-		
मरुतामिति गीधै			क्ष्णात् । २२६	५	
हृता २२०	१९		परम्यन्वारमतेऽथ-		
हृत्तेनाचरन्ति । २२०	२२		युग्म । २२६	८	
यजमानभागं ध-			क्षेत्र्यन्तं भवनीडा-		
प्रोपिने । २२१	४		न्ने पा । २२६	१२	
क्षत्रियैश्च यथोक्त-			शब्दगते वेदतृणमा-		
नित्यम् । २२१	७		दायानक्ति २२६	१८	
बाहं त्यदास्म मरुसि २२१	९		अग्नीदाहानु प्रहरति २२७	४	
सुक्तगाकान्तं । २२१	१३		प्रास्य तृणादि पूर्व-		
अग्नीदाहानुप्रहरति २२२	१४		वेत् । २२७	६	
प्रास्य तृणं चक्षुष्या २२३	५		शक्यन्ते स्तुक् स्तुक् २२७	८	
सम्पदस्वाभानग्नीद-			सञ्चेनाष्टस्य दक्षि-		
गन्तुमथ २२३	१०		णाग्नौ २२७	१४	
परिधीननुप्रहरति यं २२३	१७		उलूखले मुसले यथ-		
स्तुचौ मृगहानि मृ-			शृणं २२७	२४	
स्त्रवमाना इति २२३	२८		पक्षी वेदं प्रमुञ्चति २२८	२८	
घृताची इति घुरि २२४	९		स्तृणास्या वेदः । २२९	५	
रफये पादयां चेत । २२४	१९		धावः समिष्टयजु-		
पष्ठ गमय त इति २२४	२१		सुहोति २२९	१०	
वेदः होता २२४	२४		वर्हिः सम्बर्हिषेति । २३०	१	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
वेद्यां प्रणीता नि-			ततोऽसि तन्मुरस्वमुमा		
नयति २३०	४		तन्म २३३	६	
पुरोडाशकपालेन क-			आत्मनोऽविद्यमाने		
णानपास्यत्यध- २३०	८		सन्तवे त्वा २३३	१२	
पूर्णपात्र निनयति			आहवनीयमुपतिष्ठते		
परीय २३०	२६		तून्नीम् । २३३	१६	
मुष्ण । यमृष्टे । २३१	१५		मनं । यस्तु मते यनो-		
विष्णुक्रान्त् क्रमने			वेद्यात् । २३३	१८	
। दां विष्णुर्दानं २३१	१		स यद्वपनेराशेषेति		
यस्मात्प्रार्थिते माग-			भागे प्रादनाते । २३३	२०	
मयंशने । २३१	२१		प्राद्वपणं तर्प्येति		
अस्यै प्रातष्ठाया इति			द्वयात् । २३४	२	
भूमिम् । २३१	२५		चतुर्थोऽध्यायः ।		
अगम स्वरिति			अपरान्ते विंशतिपृथक्-		
प्राज्ञ । २३२	३		अग्न्यादशनं २३५	१	
संयोजितवेद्याहवनी-			वक्षिणाग्नी अयणः		
यम् । २३२	६		दोमश्च । २३५	१	
स्यमभूराति सूर्यम् २३२	११		परिस्तोत्रं तं पूर्ववत् २३५	३	
यद्योदा इति यथा			अपरंण गार्हपत्यं २३५	७	
कामं कामयने २३२	१३		महत्कृत्वाकरोति । २३५	१३	
सूर्यस्येवावसंते प्रद-			वारतण्डुलमपूर्णः		
क्षिणम् । २३२	१६		अपयिष्या २३५	१५	
प्रहमहणप्रतिगहो-			प्राप्य तद्वक्षिणेनास्ति-		
मेषु च तूष्णीम् २३२	२१		स्याप्यहता २३७	६	
गार्हपत्यमुपतिष्ठते अग्ने			तन्मुष्णं परम्नाग्रतोऽति ये		
गृहपते इति २३२	१		रूपाणां । २३७	९	
सूर्यस्येवावसंते प्रद-			उत्पात्रेणावनेऽवस्य-		
क्षिणम् । २३३	४		मध्यः २३७	१९	
गन्धाति प्राद्दुह			अग्रावनेनेष्टेति		
विष्णुर्दानं । २३३	५				

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यजमानस्य	२३७	१९	प्रकरणकाललिङ्गानु-		
उपमूलाऽसहृदाच्छि-			प्रद्वचनानाहिता-		
न्नानि	२३७	२३	ग्निश्रुतिभ्यः ।	२४१	१
ये च त्वामन्विति चैको	२३८	६	अङ्गं वा समभिव्या-		
अत्र पितर इत्युक्तयो-			हारात् ।	२४१	१३
दह्मडास्त	२३८	८	श्वोनोदंतेत्यदृष्टे वा		
आवृत्यामी मदन्तीति			पर्णशाखां	२४१	२४
जपति ।	२३८	११	छिनद्मीति वो भयोः		
अवनंज्य पूर्वयज्ञीर्षि	२३८	१४	साकाङ्क्षत्वात् ।	२४२	१
घतद्व इत्युपास्यति	२३९	१	सन्नमयामीति चोत्तरो	२४२	६
ऊर्णा दशा वा ।	२३९	३	बहुलपलाशामशु-		
घयस्युत्तरे यजमान-			ष्काप्रां	२४२	११
लोमानि वा	२३९	५	व्रतमुपैति ।	२४२	१५
ऊर्जमित्यपो निषि-			यथोक्तं वा ।	२४२	२०
ञ्चति ।	२३९	७	मातृभिर्वत्सान्ऽसृज्य		
अवधायावजिप्रति			वत्सः	२४३	१
यजमानः	२३९	९	उपायवस्थेति चैके ।	२४३	९
उल्मुकसहृदाच्छिन्ना-			देवो व इति मातृणामेकां		
न्यग्नौ	२३९	१४	व्याकृत्य ।	२४३	११
आपत्तेति मध्यमपिण्डं			पेन्द्रं भवति माहेन्द्रं		
पानी	२३९	१९	वा ।	२४३	१८
प्रतेभ्यो ददाति जीव-			यजमानस्य पशूनिर्वाय-		
पितृकां शिषे	२४०	३	ग्न्यगारम्याग्न्यतरस्य	२४३	२२
जीवत्पितृकस्य हो-			म्लादुपवेशं करोति ।	२४४	२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यथाग्वाग्निहोत्रे होमः । २४४		२१	निधाय वत्सापाक-		
हुत उपहृतां प्रसूनादि-			र्यां पूर्ववत् । २४७		१२
त्याह । २४५		१	प्रातराग्नेय पेन्द्राग्रश्च २४७		१४
प्रोक्ते चौरसीति स्था-			निरप्याज्यं प्रातर्दोह-		
ल्यादानम् । २४५		३	ममन्यस्मिन् २४७		१९
मातरिभ्यन इत्यधि-			परिक्षालनान्तं कृत्या		
भयति । २४५		८	सार्यं २४७		२२
वसोः पवित्रमिति प-			शृतस्याग्रे ऽवद्यतीति		
विप्रमस्यां २४५		१०	धृतेः । २४८		४
घाग्यतो दोहयत्य-			समस्य मार्जनम् । २४८		७
शूद्रेण । २४५		१४	इन्द्राग्न्योरिति ध्यू-		
स्यात्पश्वारग्ने वेध-			हन्त २४८		१०
स्वेत्यासिच्यमाने २४५		१७	सह शाख्यामस्तारानु-		
कामधुक्ष इति प्रश्नः । २४५		२०	प्रहरणम् । २४८		१५
प्रोक्ते सा विभ्यायुरि-			परिधिभिः सहोपयेवं		
त्याह ।			जुहोति २४८		१८
एवमितरे उत्तराश्यां			पौर्णमासवदन्यद्-		
प्रतिमन्त्रम् । २४६		१	सद्यः । २४८		२१
विस्तृष्टयागुत्तरा अन-			सोमयाजी सप्रयेत् । २४९		४
न्वारग्ने । २४६		४	कामादितरः । २४९		६
यावत्स्यमधिकारात् । २४६		८	त्रिंशत् वर्षाणि २४९		८
तिजो या नायन्वात् । २४६		११	पञ्चदश दाक्षायण-		
मादिसामध्यात् । २४६		१४	यज्ञी । २४९		१२
दर्शनाच्च । २४६		१७	अग्निहोत्रमेव वा जु-		
परिक्षालनमानयति			हुयात् । २४९		१५
सम्पूज्यध्वमिति २४६		२२	कर्मशब्दो द्रव्यदेव-		
उह्यास्यात्तनक्ति २४७		१	तायुक्तो यजति २५०		९
सोदकेनापिदधाल्य-			दर्शपूर्वमासधर्मा ।		
मृग्मयेन २४७		८	रष्टिष्युषु साम-		
			र्यात् । २५०		२८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
दर्शनाच्च ।	२५१	१२	दिति ।	२५७	९
• वैश्वदेवधर्मोच्चातु-			विकृतौ घञ्कार्यलो		
मोस्येषु	२५१	२२	परिवरोधेऽप्यो	२५७	१४
सोमाच्चावभृये सा-			परार्थोत्पत्तेस्तद-		
ममनिषेधात् ।	२५२	७	माघे ऽभावः ।	२५७	२०
कणयस्पर्शो न मन्त्रो			घोर्दित्वाद्वा भावः ।	२५८	२
पदेशात् ।	२५२	१३	न विपक्षे क्रियाः स्युः ।	२५८	८
विशये लौकिकमयु-			दाक्षायणयज्ञः प्रजा-		
कत्वात् ।	२५२	१९	पश्चन्ना	२५८	२१
विधिर्विशेषः कर्म-			नामफलगुणयोगा-		
ण्येक	२५३	३	स्कर्मान्तरम् ।	२५९	५
निधमो द्रव्यदेवता			गुणविधानं वा	२५९	१२
विटांश्च	२५४	३	अग्नीषोमीयः पौर्ण-		
भाभिधायामुमयो-			मास्या	२६०	१
स्तक्षिभृत्तेः ।	२५४	१२	सान्नाय्यवत्प्रातः ।	२६०	५
तैकघोदनात् ।	२५४	२५	तत्रैव दोहनः		
दधाः सङ्घातात् ।	२५४	१९	शृते वा	२६०	१४
पयस्तत्तद्भावात् ।	२५५	१	घाजिनं निविच्यो-		
• पशोः सान्नाय्यस्य			त्करे करोति ।	२६१	२
तदुक्तम् ।	२५५	६	अनाज्यलितं वा ।	२६१	७
प्रायश्चित्तश्रुतेऽथ ।	२५५	१४	प्रवृत्त्य दृष्ट्यां तेन		
पयसं कालानन्तर्य-			घरति	२६१	१०
धर्मानुग्रहेऽप्यः ।	२५५	२२	बर्हिर्वसिञ्चन् गु-		
• सपराधं काश-			ह्नाति	२६२	२
ह्नातिः ।	२५६	८	घाजिष्योनुषाचयति ।	२६२	६
अनुषाहः पूर्वस्येति	२५६	१२	प्रतिषेद्यन्कारः कृत्वा	२६२	८
क्षानापत्तेर्द्रव्येषु			उत्तमाभ्यां मध्य		
धर्मलामो	२५६	२१	पूर्वार्धे च ।	२६२	१३
यथाधर्ममुद्घोषिते ।	२५७	३	स्वाहाकारः सर्वत्र	२६२	१५
न प्रकृतावप्यंखा-			शेषमुपहृत्यस्तेत्याम-		
			न्यामन्यथ	२६२	१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
युक्तनाममिर्वैष्णवः । २६३		५	येन्द्रः सौत्रामण्यां		
सामे च । २६३		९	प्रथमः । २६६	११	
साधारणेषु वा सा-			वायोघसश्च । २६६	१२	
मदर्यात् । २६३	१२		आग्नेयं प्रतिकाममा-		
श्वदूनां स्वा घाजिनां २६३	१५		हरेत् । २६६	१४	
वाज्यहं वाजिनस्योप-			वर्षाथे पुनः प्रकृनौ वा २६६	१७	
हृतस्यो २६३	१८		अप्ययुं दूयापुशे		
वाजे वाजी भूयास-			घातं च २६६	१९	
मिति वा । २६३	२०		अस्त्राण्यग्नीधम् । २६७	५	
होत्रपुत्रमुपश्रामो-			स्तर्नापरनुश्च यथे		
घजमाना । २६४	१		चेति होतारम् २६७	६	
प्रथमो घोभयतस्तु			सर्वाण्येतानिति अ-		
यजमानः । २६४	४		ह्याणम् । २६७	७	
वाक्षायणं वा दक्षिणां २६४	८		अम्बार्त्तभक्षीयागता-		
सस्यनृत्सूत्रकृतया-			वैष्णव २६७	८	
सांति यजंयत् । २६४	१४		पट्टौही दक्षिणा		
उपांशु काम्यदेवता २६४	२२		मिथुनौ वा । २६७	१९	
आग्रयणे वैश्वदेवः । २६५	१०		इन्द्राय विमृश प्रका-		
एककपालाश्वाय-			द्वशकपालः २६७	२२	
दजाः । २६५	१२		आदिविकल्पः । २६८	३	
प्राजापत्यः । २६५	१४		आदित्येभ्यश्चरुतामा-		
सावित्रश्चातुर्मास्येषु २६५	१७		वास्यम् । २६८	५	
वैश्वदेवी । २६५	२०		आग्रयणमैन्द्राग्नय-		
वायव्यम् । २६५	२२		अपाकस्य २६८	७	
तनूदवीं वि । २६६	३		ग्रीहीणां यजानौ च २६८	१२	
दीक्षणीयाप्रायणी-			वैश्वदेवश्चरुः । २६८	१३	
यानिदपारेवतः २६६	४		पयसि वा । २६८	१८	
देवसूदेविकादवीं वि २६६	५		वावापुथिवीय एक		
वायव्योपौ । २६६	८		कपालः । २६९	६	
मैत्रावरुणी च । २६६	९				

सूत्राणि	पृ०	पं०
उद्गास्यान्ताश्छादये-		
दाज्येन ।	२६९	१५
वाज्यस्य वा यजेत ।	२६९	२७
पुराणानां वा चरुः ।	२६९	१९
प्रथमजो गौर्दक्षिणा ।	२६९	२३
बैभवेयस्य च ।	२७०	४
दर्शपूर्णमासामीजानोऽ७०		६
अग्निद्वित्रापाणिनो		
नवैः	२७०	१३
तदाशिताया वा		
पयसा ।	२७०	२२
दीक्षितव्रतं च ।	२७०	१
उपसत्सु रौहिण्यौ		
कुर्वीत ।	२७१	३
सुत्यासु सवनीयाः ।	२७१	५
सौम्य इयामाकक्ष-		
रुरारण्यस्य ।	२७१	१
बैणयो प्रीप्ते ।	२७१	१०
पुनः संस्कृतो रथो		
दक्षिणा ।	२७१	१३
अमावास्यायामग्न्या-		
धेयम् ।	२७१	१८
कृत्तिकारोहिणीमृग		
शिरः	२७२	२४
हस्तो लाभकामस्य ।	२७३	२
चित्रा च क्षत्रियस्य ।	२७३	६
वसन्तो ग्राह्यणव्रह्म-		
वर्चस	२७३	८
मीमं क्षत्रियश्रीका		
मयोः ।	२७३	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
वर्षाः प्रजापशुका-		
मवेदम्	२७३	१६
अग्न्यगारे कुर्वन्ति ।	२७३	२२
उद्गम्य शं वा परम् ।	२७३	२४
दक्षिणपूर्वे द्वारे ।	२७४	९
पौर्णमासवद्वयनम् ।	२७४	५
क्षौमे वस्ते ऽहते		
पत्नी च ।	२७४	८
सु स्थिते ऽध्वर्यवे		
वेये ।	२७४	११
अग्न्यगारे निर्मथ्याभ्या-		
दधाति ।	२७४	१३
वैश्यकुलाम्बरीषमहान-		
साद्रा ।	२७४	१४
दिवाश्नाति रात्रौ वा ।	२७४	१८
उपास्तमयं देवाः		
पितरः	२७५	९
पूर्वेण प्रविशति द-		
क्षिणेन पत्नी ।	२७५	३
पश्चादग्नेरुपविशतो	२७५	८
अश्वत्थशमीगर्भा-		
रणी	२७५	११
अभावे ऽगर्भस्य ।	२७५	१७
वाचं यच्छापूर्णा	२७५	१९
गार्हपत्यागारे ऽजं		
वघ्नाति	२७६	६
अस्तमिते रोहिते		
वर्मण्या	२७६	१३
उद्गास्यासेचनं मध्ये		
कृत्वा	२७६	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
उपत्वेति जपति । २७७	३		जाते वरदानम् । २८०	१०	
द्वितीयां वाध्ययुः । २७७	५		मतसौके । २८०	१२	
चाचारः ऋत्विजः			तस्याभिश्वासः प्राणम-		
प्रादुर्नन्ति । २७७	१२		मृते दध इति । २८०	१४	
राक्षस्ते ब्रह्मौदन			बृह्मसोमृतं प्राण आद-		
इत्यह । २७७	१४		ध इति । २८१	३	
घरं ददाति । २७७	१६		बाहुभिर्ज्वलन्तमाद-		
संघस्तरं वा पुरस्तात्कु-			धाति । २८१	१०	
र्वास्ततः २७७	२१		घरुणस्यत्वेति क्षत्रि-		
गार्हपत्ये ऽनुगते प्रा-			यस्य २८२	१	
मारितमाहस्य । २७८	१३		मन्त्राणां ग्रामण्य इति वै-		
शक्तिं जागरणधारणो २७८	१५		श्यस्य । २८२	७	
शकलैर्वा । २७८	१२		प्रसूणां त्वेति रथ-		
व्युष्टायामुपशय द-			क्तः । २८२	८	
क्षिणा २७८	२४		रथन्तरं गायेति		
स्थानमुल्लीप्या युक्त्या-			प्रेष्यति । २८२	११	
न्वारब्धे २७९	२		गानमध्ययोः । २८२	१४	
द्विरण्यमुपयैके । २७९	९		ग्रह्या वा वेद्योगात् । २८२	१८	
पथमितरणोः । २७९	११		युक्तत्वाद्याध्ययोः । २८२	२२	
पुरस्तादाहवनीयस्या-			रध्मेनोद्धरणमुपयम्य । २८३	३	
ष्टसु २७९	१४		यथैर्न हस्त वपेयात् । २८३	७	
इतरस्य त्रितृतीये			वामदेव्यामिति प्रेष्य-		
दाक्षिणतः । २७९	१७		त्यश्वः २८३	१०	
उत्सृष्टे ऽग्निमधनमनुसृष्ट			सम्भारानधिष्टाप्य २८३	१५	
पके । २७९	२०		वृहदिति प्रेष्यत्व-		
उदिते तूद्धरणम् । २७९	२२		ग्निना २८४	१	
अपरणे गार्हपत्याद-			पुरस्तान्पात्रिकम्यंजम		
तनम् । २८०	१		- पूर्वाह्ने २८४	७	
अश्वमानयेति श्रुत्वा २८०	४		आयं गौतिति चोप		
स्थिते ऽश्वे पुरस्तात् । २८०	८		तिष्ठते २८४	१६	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
दाक्षिणाग्निमादधाति । २८४	१७		अनृतातिथ्यपनोदपू-		
नश्य च निर्मथ्य । २८४	१८		तिदार्या २८८	२३	
भा दान्यध्वमित्याह । २८४	२२		ग्रहचार्यप्रनित्यधारी २८९	१३	
धारणोपस्थानमत			पुनराधेयमाधानाप्रतिष्ठा		
इति । २८५	६		तस्य । २८९	१८	
इयैतच्चारवन्तीययज्ञाय			राज्ययज्ञस्वामस्य		
क्षिपानीति च मे-			वा । २९०	६	
व्यति २८५	७		भिरात्रावरमग्नीनु		
दक्षिणेनाग्नीम्परीत्यो-			त्तुज्य । २९०	७	
गुत्सृजति । २८५	१२		सद्यो वा । २९०	११	
श्रुतुनक्षत्रमम्भार २८५	१५		पुनर्यज्ञो । २९०	१५	
अग्निहोत्र च तूष्णीं २८६	१५		वर्षासु मध्यन्दिने वा २९०	१५	
निरुपवाज्य गार्हपत्ये			कुशैराधानम् । २९१	६	
इधिभिन्व २८६	२८		मीहापूपमर्कपलाशयोः		
धरं ददामीति वाग्धि-			पक्ष २९१	३	
सर्जनम् । २८७	१७		आग्नेय पञ्चकपाल		
द्वादशाहान्ते तनूद्-			उपांशु २९१	११	
वींषि २८७	२४		तद्वर्जं वा । २९१	१५	
अग्नये यपमानाय			अग्नीमिति वा प्रथमे २९१	२१	
प्रथमा । २८८	२		आज्यभागो द्वितीयो		
अग्नये पाषकावाग्नये			इत्यथे २९२	३	
शुचये । २८८	५		हिरण्यं दक्षिणान-		
शदित्यै रुक्स्तुतीया २८८	७		इयान्वा २९२	६	
आग्नेय एव वा पुर			अग्न्याधेयधन्य-		
स्तात्रा २८८	१०		स्तद्यः । २९२	१२	
पङ्कदक्षिणाः प्रतिवि-			अपराह्णे मैत्रावरुणौ		
भजय २८८	१२		वशा २९२	१६	
भूपमीश्व यथाध-			सायमाहुः याहुनायां २९२	२४	
क्रम । २८८	१५		न वा । २९३	६	
धेनुरादित्यस्य । २८८	१७		तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तोऽस्य २९३	९	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सत्यमित्युपविश्य । २९३		१३	न दि०स्यादृष्ट्यान्का-		
गां गच्छत्यन्धस्थेति । २९३		१६	म०भ्वः । २९६		१२
स०हितेत्पालमत । २९३		१९	उद्धरेति यजमानो		
गार्हपत्यं गत्वोपति-			मूयान्सायं २९६		१६
ष्टने २९३		२१	प्रत्यङ्मुञ्चो वा सायं २९६		२२
गां गच्छतीड पक्षीति २९४		३	नित्यो दक्षिणाग्निः । २९७		४
काश्या एतेत्यालमत । २९४		५	सर्वे गताग्निः । २९७		७
सोमातमित्यनुवक्तृ मनो-			सदा वा हरणम् । २९७		११
पायनपत्र । २९४		६	पक्षेयामुपयस्ये । २९७		१४
पौरोमासवापुत्रनाम-			न यावसिते वा । २९७		१६
प्रहणम् । २९४		१०	तस्मिन्पक्षेयुरमा		
भूर्भुवः स्वारिति			सम् । २९७		१९
धामौ । २९४		१३	पाकयामावे गोः पयो-		
प्रयत्सन्सर्वाग्नेर्वेति २९४		१९	धिप्रयितवै २९८		१
गच्छति मत्वा धान्वि-			तदुप्राह्वर्णं पाययितवै		
सर्जन्तम् । २९४		२५	मत्वा । २९८		३
प्रयत्स्याजमानं			मन्तरेणापराग्नी		
कुर्या २९५		४	गत्वा २९८		६
पत्य च मत्वा धान्वि-			पत्नी च पूर्वघृतं । २९८		१२
ममम् । २९५		१८	अपरेणाहवनीये कूर्चे २९८		१६
समिपागिरनुपेय २९५		२०	परिस्तरणं वा सर्वेषां २९८		२०
समिपरिसमूहानि			आहवनीये पयुष्या-		
चोपविश्य । २९५		२५	वधार्थं २९९		८
सूणी चोपस्थानं पूर्व-			तं च । २९९		११
यत् । २९६		४	ततो दक्षिणाग्निम् । २९९		१२
गृहा मा विमीतेति			हुते च धारावज्रम् । २९९		१५
पत्य च । २९६		८	अग्निहोत्रो द्योहयति		
गृहानुपैति । २९६		९	पुषत्सा २९९		१८
क्षेमाय च इति प्र-			पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य ३००		९
विशति । २९६		१०	यवमग्न्यापि होमार्थ-		
			साहरणम् । ३००		२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणेन धौयधम । ३००	३००	११
तुणेनावज्याः स्योसि-		
द्यापः ३०१	३०१	१
अस्तमिते जुहोति । ३०१	३०१	१२
वैकङ्ककनः स्तृक्स्त्व		
प्रतप्य ३०१	३०१	१५
पुनः प्रतप्यो ज्ञेयामो-		
ष्याह । ३०१	३०१	१८
ओऽभुन्नयेति यजमा-		
नस्तिष्ठन् । ३०१	३०१	१९
चतुरः स्तृवानुन्नयति ३०१	३०१	२१
स्यान्वां परिशिनाष्टि ३०१	३०१	३
उपरि समिधं धारय		
न्वाक्षी ३०२	३०२	६
मध्ये निगृह्योपविश्य ३०२	३०२	११
प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्नि-		
ज्योतिरिति ३०२	३०२	१८
अग्निर्धैव इति ब्रह्मयज्ञ-		
सकामस्य । ३०२	३०२	२१
कूर्चे निधाय गार्हपत्य-		
मवेक्षते ३०२	३०२	२३
तूष्णीमुत्तरां भूय-		
सीम् । ३०३	३०३	५
भूयिष्ठः स्तृचि । ३०३	३०३	७
द्विः प्रक्षप्य निदधाति ३०३	३०३	११
उपमृज्य कूर्चे नि-		
मार्ष्टि ३०३	३०३	१३
नप उस्पृश्य । ३०३	३०३	१६
इतरयोश्च पुष्टिकामः		
स्यान्वाः		
तूष्णीं द्वितीयाम् । ३०४	३०४	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्नयेन्नादायाजपतये ३०४	३०४	६
तूष्णीं द्वितीयाम् । ३०४	३०४	८
अनाभिकया द्विः प्रा-		
प्ताति । ३०४	३०४	९
उत्सृज्य निर्लेख्याच-		
म्योस्त्रिञ्जति ३०४	३०४	११
चतुर्षां कूर्चंश्चानं चि-		
र्त्तिपिञ्जत्यग्नये ३०४	३०४	१२
स्तृक्स्त्वमाहुवनीये		
प्रतप्य निदधाति ३०५	३०५	२
समिधं आदधाति		
सर्वेषु ३०५	३०५	४
वाग्यतो दोहप्रभृत्या-		
होमाय ३०५	३०५	१०
प्रातर्जुहोत्यनुदिते । ३०५	३०५	१४
अन्तरणापराग्नी गत्वा		
दक्षिणेन ३०६	३०६	६
पत्नी च यथा देशम् ३०६	३०६	६
अप आचामति वृष्टिरसि		
वृक्ष ३०६	३०६	१२
वाचं विसृज्य पुनरा-		
चामति ३०६	३०६	१६
उज्यामीत्याहप्रातः ३०७	३०७	१
प्राक्सृज्यसमित्य-		
र्युक्षणं ३०७	३०७	७
अग्निशब्दे सूर्यः । ३०७	३०७	७
रात्र्युपसान्हेति वा । ३०७	३०७	११
ज्योतिः सूर्य इति वा		
प्रातः । ३०७	३०७	१३

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रथमास्तामिने पयु-		
दयं च	३०७	१९
तमोऽप्ये सायं जुहु-		
याद्वियति	३०७	२२
अन्तः पशौ पशुकामस्य		
सायं प्रातः ।	३०८	४
शायने धोकामस्य		
प्रातः ।	३०८	७
प्रथमस्तमिद्धे धूप्यमाने	३०८	९
सूयिष्ठाधिपे गृहीत्येव		
सहसा ।	३०८	१४
प्रहीतमे श्रीयशस्का-		
मस्य ।	३०८	१७
आधिः प्रत्यपाये मैत्रेणा-		
ग्रमास्थतः ।	३०८	२०
अद्भिरिषु चाकश्यमानेषु	३०९	१
पयसा स्वर्गकामः प-		
शुकामो वा ।	३०९	४
पवागवा भामकामः ।	३०९	६
तपहृलैर्वलकामस्य ।	३०९	७
दग्नेन्द्रिय कामः ।	३०९	८
अनधिप्रयणे च धुति-		
नामर्ध्यायाप ।	३०९	१०
गृहेन तेजरकामः ।	३०९	१४
संपासरे जुहुवाग्ने-		
यामेकैकेन	३०९	१६
सायं प्रातर्वा	३०९	२०
दाक्षिणेन प्रवेशनमग्नि-		
होत्रेष्टिषु ।	३०९	३
सायं प्रातर्वाद्यनीय-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
स्यासनापस्थाने ।	३१०	६
शय्यासनं वा गार्हपत्ये	३१०	१४
संव्रजन्मनसोऽश्मृत्य		
दाक्षिणाग्निम् ।	३१०	१७
अनागित्या प्रातर्मुहूर्ते	३१०	२०
मरमोद्धृतमुपेयात् ।	३१०	२४
स्यं वा जुहुयात् ।	३११	३
उपवसये नियमः ।	३१२	५

पञ्चमोऽध्यायः ।

चामुर्मास्यमधोमः		
फाल्गुन्याप ।	३१३	५
वैश्वानरवाज्जन्वो		
निरूप्येच्छन् ।	३१४	१
वैश्वानरो वादशकपा-		
लश्चरुत्तरः ।	३१४	१७
आग्नेयः सौम्यश्चरुः		
सावित्रो	३१४	२२
द्विदेवतोपि नियमस्ताम-		
ध्यात् ।	३१५	१
अर्धपिष्टं योभयमास-		
ध्यात् ।	३१५	५
सौमापौष्णदर्शनाच्छा	३१५	९
गभिष्ठो वा द्युतान्य-		
स्थान् ।	३१५	१२
सौमापौष्णे ययन् ।	३१५	१९
एतानि सर्वत्र ।	३१५	२२
मरुद्भ्यः स्वनश्रद्भ्यः		
मत्तकपाल ।	३१६	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
मरुतो वा ।	३१६	३	अग्नावग्निरिति जुहोति		
वैश्वदेवो पथस्या ।	३१६	४	स्थात्याः ।	३१८	१६
द्यावापृथिवीय एक-			नवप्रयार्जं नानालु-		
कपालः ।	३१६	१५	याजम् ।	३१८	२०
पतद्वैश्वदेवम् ।	३१६	१७	वरुणप्रधाता महाह-		
प्राचीनप्रघणे ।	३१६	२०	विश्व ।	३१९	१
अहतवाम्नाः पत्नी च ।	३१६	२३	त्रोणि सामेष्टयजूषि		
ते एष वरुणप्रघासे-			जुहोति	३१९	८
द्यपि ।	३१७	१	प्रशौ च ।	३१९	१३
मेधा वरिष्ठः सन्नह्य पु-			यां माचह इति वा		
नरंकथा ।	३१७	५	प्रशौ ।	३१९	१५
कुशप्रस्वः प्रस्तर			एकं वा वैश्वदेवे ।	३१९	१९
उपमन्नस्यः ।	३१७	७	पर्वस्युस्थास्तु वपर्म वा		
आमाद्याग्निमन्थनम् ।	३१७	९	प्रागन्त्यात् ।	३१९	२१
अग्नेर्जनिष्मामिनि राक्-			अपरेण वक्षिणाग्निं व-		
लमादाय	३१७	२७	क्षिर्णं गोदान	३२०	१
वृषणाविति कुशतरुग्रे			लेण्याश्लक्ष्णपाविनीय	३२०	६
तास्मिन् ।	३१७	१९	ज्यायुषमिति यजमानो		
दर्शदयसीव्यधरारणि			जनात ।	३२०	१०
तयो ।	३१७	२१	शिवो नामेति लोहक्षु-		
आपुरर्सा युत्तरमाज्य-			रमादाय	३२०	१२
स्यान्ती	३१७	२४	एवं पश्चादुत्तरतश्च ।	३२०	१६
अगतये मध्यमानायानु-			गृहेषु पौर्णमास्य ।	३२०	१९
धाचपाते ।	३१८	३	प्रजा कामस्यापि		
मन्थति गाग्रघ्नोति			वैश्वदेवम् ।	३२१	६
प्रतिमन्थम् ।	३१८	६	एकोधः प्राङ्शायी	३२१	८
जातं जातायेति ।	३१८	९२	अषाढचामयन्ते		
प्रह्वियपाणायेति			योनेरिति	३२१	१३
प्रास्थम् ।	३१८	१२	एवंपुर्वदक्षिणाग्नौ		
मदतन्न इति प्राभ्यनि ।	३१८	१४	निस्तुषाम	३२२	१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यावन्तो यजमानगृह्या			स्फ्येनान्तर्लिध्यति तप्ता-		
एकार्थाधिकानि । ३२२	८		यनीति ३२५	१६	
प्रजायां या जात-			विदेदग्निरोपति		
धृतेः । ३२२	११		चान्वाले ३२५	२०	
वीणि वा नित्यत्वात् । ३२२	२०		अग्ने आद्विर दति पु-		
मेयमिधुमं च । ३२२	२५		रीपु हति । ३२६	३	
अनेडकीरुणाः प्रक्षाल्या			हस्तेन च । ३२६	५	
इलेपयति ३२३	९		योस्यामिति नियपति । ३२६	७	
कुशोर्णवामावे । ३२३	१२		अग्नीहुकरयन्पूर्णा		
आहवनीयस्य पुरस्ताद्वे-			हृतम् । ३२६	९	
दी करोति । ३२३	१६		एवं द्विरपरं द्वितीय-		
प्रादेशोन्तरा पृथो वा । ३२३	२७		स्यात् । ३२६	१२	
रथमान्युत्तरा । ३२४	३		अनुव्योति चतुर्थं यथा-		
चतुररानिर्वा पश्चात्सप्त			धमाहृत्य ३२६	१७	
प्राची ३२४	६		शम्यानामी पितृनीया-		
तेषां मध्ये शङ्खुः । ३२४	९		मपारोमना ३२६	२१	
अपरिभिना वा । ३२४	१३		सोमे घोसरे व्यपहृत्त-		
स्फ्यादासगर्जनाक्क-			णधुते ३२७	५	
रोति । ३२४	१५		मध्ये नाभिं करोति ३२७	११	
हभयोरेक वायतः । ३२५	१		प्रोभ्युत्तरवेष्टं नि-		
अपरं वेदिं प्रतिप्रस्थातु-			यनाश्च ३२७	१५	
सऽवरः । ३२५	३		उक्ता वमति । ३२७	१८	
वत्तरवेदिं निष्पायुत्तर			पातः पञ्चगृहीमं गृ-		
स्यात् । ३२५	५		हीग्याग्नौ ३२८	१	
शम्यामादाय चाग्न्यालं			मर्त्यं वा विभज्य प्राह-		
मिमीते ३२५	७		तयान् । ३२८	९	
शम्यामुदीची निदधानि			प्रणयनः सोमाद्रान्य-		
पुग्म्याव्य । ३२५	१२		ग्याम् । ३२८	१३	
वक्षिणतः प्रायेमुत्त-			प्रहर्षां नामनम् । ३२८	१७	
रतश्च । ३२५	१४		महर्षं मुशार्थमुत्त-		
			रवेद्यति ३२८	१४	

सूत्राणि	पृ०	पं०
आज्यप्रोक्षणीरुच्यम्पा-		
ग्निय्यां	३२९	१
प्रियक्षायां यथावेदि		
हरणम् ।	३२९	६
प्रतिप्रस्थाता स्वपेन		
लिपत्वा	३२९	९
वेद्यन्तरे स्विष्योदङ्गु-		
त्तरवेदि	३३०	१
दक्षिणास्रसहितं य-		
द्विद्वेदिशेषं	३३०	५
गाभ्याः श्रोण्योत्सेपु		
पञ्चगृहीतं	३३०	१०
भूतेभ्यश्शयेति स्वयमु-		
पच्छति ।	३३०	१७
गाभिं पैतुदारवैः परि-		
दधाति	३३०	१९
गन्नेः पुरीषमिति		
निघपति	३३१	१
तेष्वग्निं निदधाति ।	३३१	६
उरुतापोक्षिते दक्षि-		
याम् ।	३३१	८
उपयमनीरुपनिघपति ।	३३१	१८
प्रयतिायतः ।	३३१	१९
प्रतोपायनं वा कृतं		
चेत् ।	३३२	११
नित्यं श्रयोधिकान्यैन्द्राभ्यां		
पयस्ये	३३२	२५
नानाज्यनिर्वापम् ।	३३२	२८
दाक्षिणं प्रतिप्रस्थानुः ।	३३३	३
ध्रुवायाः पुरस्तात्प्रप-		
दाज्यमाज्य	३३३	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
अनुयाजार्घ्यं सर्वत्र ।	३३३	१२
भोपभृता सादनम् ।	३३३	१७
प्रियेण घासोति वा मि-		
क्षयोपदेक्षान् ।	३३३	२०
उत्तरं वा परकाल-		
स्यात् ।	३३३	२४
प्रतिप्रस्थाता य ।	३३४	६
न वा ।	३३४	८
प्रणीतापक्षीनप्रदना-		
प्रिमन्यना	३३४	११
कृतानुकारोत्पन्न दक्षि-		
णस्यात् ।	३३५	१
याजिने निषिष्योभयोः	३३५	३
मेपमिशुनं च ।	३३५	१०
मादृत्यां मेपम् ।	३३५	१३
सर्वाणि हवींष्युत्तर-		
स्यामासावयति	३३५	२५
सम्माज्जवाय मेपिते		
सस्मृष्टे	३३६	८
संस्तुनानाचष्टे ।	३३६	१२
तृणानि चोदगृह्णाति		
भूतसंस्तुतम् ।	३३६	१४
अर्गस्थानमहितं स्ना-		
निभ्य इति ध्रुतेः ।	३३६	१५
गाव्यति प्रधासिन		
इत्येनां वाचयति	३३६	१६
करम्मपात्राणि जुहोति		
शूर्पेण	३३६	२२
गोपूष इति यजमानो		
जपति ।	३३७	७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अकन्कर्मैलेनो वाचयति . प्रतिनयन् । ३३७	८		तृष्णीमेत्याभ्यवेत्य म- ज्जयत्यमृथेति । ३३९	१४	
आगते सम्भाजंभाषान्य भागाभ्याम् । ३३७	११		जायापनी स्नातोऽम- ज्जन्तो । ३४०	१	
हृक्पाणिदास्ते प्रति- प्रस्थाता । ३३७	१४		अन्योन्यस्य पृष्ठं धावन. । ३४०	३	
हविर्भिश्चरति । ३३७	१६		अन्ये वाससी परि- दधाते । ३४०	५	
पयस्याप्रचरणकाले मेधौ व्यतिहरतः । ३३८	१		पूर्वे दद्यादधिकृतेऽथो यस्मा ३४०	७	
अभ्यतरेणावदानेन सह मेधम् । ३३८	४		यद्येतमेत्याहुवमीये समिधाधान ३४०	१०	
सहयेन सहचौ गृहीत्वा ३३८	६		पत्नीच गार्हपत्ये तृष्णीम् । ३४०	१५	
वाच्यायिद्वदानम् । ३३८	१०		धेनुर्दक्षिणाश्वः पशूवा वश वा । ३४०	१७	
हविर्भिश्चरित डमौ स्त्रिष्टकम् ३३८	१२		कार्तिक्या साकमेधा- द्वयहम् । ३४०	१९	
इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । ३३८	१५		पूर्वेषुः पूर्वाह्णेऽग्नये नी- कयते पुरोडाशः । ३४१	१०	
तत्र प्रतिस्थाता मादत्याः । ३३८	१६		मरुह्यः सान्नपनेऽयां मध्यन्दिने चरुः । ३४१	१४	
हृद्यौ व्यूहतोऽभ्यर्च्य ३३८	१८		समिष्टयजुरन्तं भधनि ३४१	१६	
समासिष्य याजिन- भक्षः । ३३८	२०		बर्हिर्नु प्रहरणवर्ज वा ३४१	१९	
अभ्यर्च्यविकारात्मनि- प्रस्थाता भक्षेषु । ३३९	१		इध्मास्थाने शकलपरि- धिनिष्ठाय ३४२	६	
मैत्राचरुणश्च होत्रध्वर्यु विकारात् । ३३९	४		साग्राभ्यवत् । ३४२	१७	
समिष्टयजूषि तृष्णीं दक्षिणस्याम् । ३३९	९		तृष्णीं वैकचोदनात् । ३४२	२४	
वाचयतिष्कायेणाव- भृथम् । ३३९	११		एकचोदनात् । ३४३	१	

सूत्राणि	पृ०	पं०
अपयित्वाभिघार्यो-		
दास्य	३४३	१४
आमेचने मध्ये कृत्वा	३४३	२५
यागदुक्तमतः ।	३४४	३
स्तरणपञ्चपा वेदिम		
भिमृश्य	३४४	८
शफलाग्न्याधाय मर्यादधृ		
ताघासादयति ।	३४४	१४
स्तरकृत्स्न च सम्माष्ट्रं		
लुक्कास्य	३४४	२१
आज्यभागार्ध्या चर		
स्यान्नेय	३४४	२४
शृद्धमेधिरिष्टपृक्तौ	३४५	१
अप्रत्यभिघारण च ।	३४५	४
अनुद्धृत्य वा नाह्नमा		
ज्वमविधयति ।	३४५	८
उद्गास्योभयमासा-		
दयति ।	३४५	१४
न प्राश्निन्नमिडातं		
भवति ।	३४५	१६
पूर्वं मार्जतमुपहृत्य ।	३४५	१८
प्राश्नन्ति युक्ताः ।	३४५	२०
यजमानशृङ्गा हविरु-		
च्छिष्टाशा	३४५	२२
भरिक्ताः स्थालीं निद-		
धाति ।	३४६	२
सान्तपनीयाः सः		
स्थाप्य ।	३४६	५
प्रतर्प्या शपभायात् ।	३४६	९
मातृभिर्धत्तान्स्त्रः सृज्य	३४६	१३
ययागानिहान्नाम ।	३४६	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रातर्हुत्वा शुद्धत्वा च		
स्थाल्या	३४६	१७
श्रुपभमाह्वयितवै धू		
यात् ।	३४७	१
रुने जुहोति ।	३४७	३
अन्वाहरति ग्रहा जुहु-		
धीत्याह ।	३४७	५
वेदि म इति जुहोत्यृपमो		
दक्षिणा ।	३४७	७
यस्तृण्य क्रीडिष्यः सप्त-		
कपाल	३४७	११
अदित्यै चरन्त्यतापि ।	३४७	१२
समानयर्हिषी वा काल-		
कर्मकारवात् ।	३४७	१३
महाहविरुद्वयसाय		
निर्गम्य ।	३४८	२
पूर्वशुर्गा ।	३४८	५
नित्येभ्योधिकान्यै-		
न्द्रागता	३४८	९
उत्तरवेद्यमिप्रणयनमन्य-		
नष्टपदाज्य	३४८	१२
श्रुपभोदक्षिणा ।	३४९	१
विष्टपञ्च तपाःशु		
चरणम् ।	३४९	२
पुरस्तादुपचारः ।	३४९	६
महायजमानयोश्च ।	३४९	१०
पूर्वधद्धा ।	३४९	१३
अपत्नीक ।	३४९	२१
दक्षिणाग्निराहयनी-		
यस्य ।	३५०	४

सूत्राणि	पृ०	प०	सूत्राणि	पृ०	प०
पूर्वेणाह्वनीय प्रणीता ३५०		७	प्रस्तरमात्रं शिष्टा		
पितृ-य सोमवद्भ्यः य			भाव्यमतिपर्येति । ३५३		५
दकपाल । ३५०	१०		तद्वस्तृणात्याग्धृतिम् ३५३		७
सोमस्य वा पितृमने । ३५०	१२		प्राक्पृथग् हविषासा-		
पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो			दनम् । ३५३		९
धाना । ३५०	१४		सामिधेयी प्रैषाद्यान्व		
पितृ-याऽग्निष्यात्तयो			भागाभ्यां ३५३	१२	
मध्य । ३५०	१६		यस्यात्परीनो ब्रह्मय-		
चतुर्वा ब्रह्मणम् । ३५०	१८		जमानौ ३५३	१५	
शाहंपत्यस्य वा पुरस्ता-			भाष्याय मीद होतरि-		
द्वह्ननमपेयणे । ३५०	२०		स्वेष द्याव । ३५३	१७	
दक्षिणाद्धे कपालोप-			मपयर्हिष मयाजा		
धानम् । ३५०	२२		अनुयाजाश्च । ३५३	२०	
धानाभर्जनं दक्षिणाग्नौ ३५१	३		असमानयनं वा बर्हि		
अपणपपणाविपर्यासे			सये गन्तु । ३५४	१	
ऽपि धर्मा । ३५१	५		प्रागतीत्य जुहाति । ३५४	६	
अभिमुद्रपार्थ्या पिष्टा ३५१	८		हविर्भिस्त्रात्पयन		
अब्रह्मण मध्यस्य ३५१	१५		प्रतिविपयन्ति । ३५४	१५	
ब्रह्मण वा चाद्रितस्यात् ३५१	१९		सर्वेभ्योययति यथा-		
दक्षिणन दक्षिणाग्नि ३५२	३		पर्वः ३५४	१८	
दक्षिणाग्नि मध्येऽस्या			द्विरभिघारणमनानि		
करोति । ३५२	९		क्रमण च । ३५४	२३	
प्रणीतानुहरण ब्रह्मपज-			सोमस्य वा पितृमत		
मानौ ३५२	११		इति । ३५५	१	
स्यादानादि वरानि ३५२	१५		पय बर्हिषद्भ्य		
यज्ञोपवी पाद्व्यप्रहण । ३५२	१६		उत्तरतो ३५५	२	
द्विर्वै प्रभृति । ३५२	१८		अभिप्रासेऽयो		
प्राग्मन्विषर्हि । ३५२	२१		दक्षिणत ३५५	५	
विद्युस्य यून चाग्रे			पुरस्तादग्रे वज्रय-		
गृहीत्या ३५३	१		हनाय ३५५	८	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ओ३ स्वप्नेत्यस्तु			उपस्पृश्य परिधीना-		
स्वधेति वा	३५५	१९	नुप्रहरति ।	३५८	१८
मन्यमुपहृत्य होताध्वर्यु-			पंथ्वन्तं भवति ।	३५८	२१
ग्रह्याप्रीदधघ्रायं	३५६	१	वर्हिः परिध्वशौ		
प्राशिप्रमचदायेहां			प्रास्पति ।	३५९	१
वा सर्वे	३५६	५	हविरुच्छिष्टं च ।	३५९	३
वेदिं जिः परिपिञ्चत्यु-			अप्सुप्राश्यं वा ।	३५९	५
दपात्रेणाध्वर्यु	३५६	११	तैयम्बकाग्निर्वपति		
स्नाक्तिषु पिप्रधनेजनं			रौद्रान्	३५९	८
परिपिच्य	३५६	१४	चतुरो वा ।	३५९	१४
सव्ये समघदाय			उदङ्मुखः सर्वम् ।	३५९	१६
सर्वेऽथो	३५६	१९	देशांश्च ।	३५९	२०
उत्तरपूर्वस्यां पाणी			जुहोतयोषपदकारान्	३६०	१
निमृष्टे	३५७	१	अकान्वा ।	३६०	११
यष्टोपधीतिनः सर्वे	३५७	४	पात्र्यां कृत्रा दाक्षिणा-		
मनोन्वाहामह इति			ग्न्युचमुक	३६०	१६
गार्हपत्यं	३५७	११	सर्वेषामवदानं सह-		
प्राचीनापीति प्रविश्या-			त्सकृद	३६०	२२
मीमदन्तंनि	३५७	१३	अक्तेषु मिथ्यणम् ।	३६१	१
अवतंस्य पूर्ववत्प्रद-			एष त इति जुहोति ।	३६१	३
क्षिणम् ।	३५७	१९	अतिरिक्तमावृत्कर		
नीर्वी विस्त्रांस्य नमो वो	३५७	२१	उपकिरत्येष	३६१	४

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ततः प्रतिगृह्णत्वैना-			धान्यात् ।	३६६	६
नशास्य	३६२	३	पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकमा	३६६	१२
भूतयोः कृत्वा वेणुय-			सद्यो वा ।	३६६	१६
ष्ट्या कुपे	३६२	५	वैश्वदसः पशुः ।	३६६	२१
कृतिवासा इति च ।	३६२	११	पशुपुरोडाशमनुहवींषि		
अनपेक्षमेत्योपरूपश-			निर्वपति ।	३६६	२३
नयप ।	३६२	१५	तेषां स्विष्टकदभ्य-		
शुनासीरोयमतः ।	३६३	३	स्वान् ।	३६७	६
पक्षेच्छेत् ।	३६३	६	ययोक्तमविरुद्धम् ।	३६७	४
पौर्णमासधर्मो धर्हि-			हव्यश्रुत्यान्ते वपनम् ।	३६७	७
र्घजम् ।	३६३	९	वरुणप्रघासेषु वारुण ।	३६७	९
नित्येभ्योधिकानि			महागयिषे माहेन्द्रः ।	३६७	११
शुनासीराभ्या	३६३	१८	शुनासीराभ्यां चतुर्थः ।	३६७	१३
वायव्य पयः ।	३६३	२१	पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्व-		
लौकिकम् ।	३६३	२३	येति वा ।	३६७	१६
मतिधुक् भुतेः ।	३६४	१	मिप्राविन्वाश्रीराप्पशु-		
मोषिराधात् ।	३६४	७	कामस्य ।	३६८	१
प्रकृतिदर्शनाच्च ।	३६४	१३	दशहवि ।	३६८	४
पषण्ण्यो ।	३६४	१७	आग्नेयः सौम्यश्चरु-		
सौर्य एककपालः ।	३६४	२०	र्घारुणो	३६८	८
सीरं षडयं गदक्षिणा	३६४	२२	समस्यानुवचनम् ।	३६८	१५
ओष्टासी वा ।	३६५	१	यजोति च ।	३६८	२१
श्वेतोश्च सौर्यस्य ।	३६५	३	प्रेषाश्च ।	३६८	२३
अभावे गौ ।	३६५	५	उत्तरे तिरामा यथैष्टं		
संघत्सरेत्सो फाल्गु-			जोषणाश्रुतेः ।	३६९	६
सुवृहस्पते	३६५	१०	अनुलोमा वा चोदना-		
आवृत्तिरर्नाजानस्य ।	३६५	२०	गृणात्वात् ।	३६९	११
फाल्गुपुष्यसथे शु-			पञ्चदशसामिधेन्य ।	३६९	१७
नासीरीय	३६५	२४	पुष्टिमन्तावाग्य मा-		
सपशुषु पशुनन्वे प्रा-			गावाग्निना	३६९	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
हविषोऽनुवास्या अग्निः		
सोमो	३६९	२३
याज्या त्वष्टा रूपाणि		
वदती	३७०	३
हुत्वा स्थाल्याः स्वधेणो-		
पञ्चहोत्य	३७०	६
विराजौ संयाज्ये ।	३७१	१
सहस्रयन्तौ चान्नोरास्वः	३७१	४
वशवाक्षिणा सहस्रं वा	३७१	८

षष्ठोऽध्यायः ।

पश्विज्या संवासरं		
प्रादुषि ।	३७४	६
आदृत्तिमुखयोर्गं ।	३७४	१३
गृहंषु ।	३७४	१८
युगार्हति जुहोति चतु-		
गृहति	३७५	५
आज्यशंभमादाय स-		
तक्षा गच्छति	३७५	१२
अभिमृशत्यल्पान्या-		
निति ।	३७५	१५
प्रादृतिपृष्ठमिमन्प्रथते		
वा ।	३७५	१७
पात्नाग्रे पशुलपणमनु-		
ष्काम	३७५	१९
शमापं सविबवित्वरी-		
दितरान् ।	३७६	४
पारिराभावे मांस		
मग्नम् ।	३७६	६
रुद्रेणापस्पृशति वि-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
णवे त्वेति ।	३७६	१०
ओषथ इति कुशतरुणं	३७६	१२
प्रथमशमलं निदधाति ।	३७६	१३
अनक्षस्वम्भं वश्नाति ।	३७६	३८
एकजम् ।	३७६	२०
द्यां मा लेखीरिति प-		
तन्तमभि	३७६	२२
न दक्षिणा पतेत् ।	३७७	३
अथ हि त्वेति शो-		
घनम् ।	३७७	४
अभिमन्त्रणशेषो वा		
विशेषोप	३७७	७
अतस्वमित्याम्रधने		
जुहोति ।	३७७	१२
यूपे वा तसस्कारान् ।	३७७	१५
स्थाणो भुतेश्च ।	३७७	१८
परिवाम्योच्छेदनं		
पुनः ।	३७८	१
द्व्यरक्षितश्रुतरक्षिवां ।	३७८	४
एकारानिप्रभृतीनेके ।	३७८	७
अष्टाश्रं करोत्युपर-		
वर्जम् ।	३७८	१३
अमाशयालं पृथमात्र-		
मष्टाश्रं	३७८	१७
ऊर्ध्वमग्रे प्रातिमुच्यति	३७८	२०
पञ्चारानि पञ्चदशप-		
र्यन्त-	३७९	२
सप्तदशवाजपेये ।	३७९	५
एषाणि दशतिरभ्यमंघ्रे ।	३७९	६
यथाकायः स्यात्तिमा ।	३७९	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
येदि कारित्यन् यदुदो-		
तारं	३७९	१०
येदि करानि ।	३७९	१८
यरणप्रयासवत्स्फयाद्या-		
ग्निनिधानात् ।	३८०	१
यकनिध्मेन प्रणयति ।	३८०	३
यतोपायनप्रणीताज्यभा-		
गायदान	३८०	९
यस्तिस्तरणपात्रसं सादन		
प्रोक्षणाज्यं	३८०	२४
सपुषदाज्यमान्य-		
ग्रहणम् ।	३८१	६
यर्हिपि लुभशाद्यास्तृ-		
णानि ।	३८१	८
देवस्य त्वत्सन्निमादाय		
यूपावटं	३८१	११
अपरसम्मिर्तं जनति ।	३८१	२१
प्राचः पातुद्विपति ।	३८१	२४
सवप्रणं यूपं प्राञ्चं नि-		
दधाति ।	३८१	२५
कुशमुष्टिमुपरि		
तस्मिन् ।	३८२	२
प्रथमं एकलं च ।	३८२	४
अप्रमुत्तरेण अपालम् ।	३८२	६
यधो सौत्यन्तु		
ययानोप्य	३८२	८
प्रोक्षामीनि सर्वत्र		
साफाह्वात् ।	३८२	१३
अघटे शेषमासिञ्चति		
शुग्धधामिति ।	३८२	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
यर्होपि प्राञ्चयुदधिच	३८२	१८
स्ववेणाघटं लुहोति		
तूष्णीम् ।	३८३	२
पुरस्तात्परिक्रमाध्वयु-		
यजमानो वा	३८३	४
यूपायाज्यमानायानुया-		
चयति ।	३८३	८
देवस्त्वेष्यनक्ति ।	३८३	११
अपालमुभयतः ।	३८३	२३
अकं प्रतिमुञ्चति सुपि-		
पलाभ्य इति ।	३८३	१६
सोपरमाग्निम्रादंशमकथो-		
परिव्ययणवेश	३८३	१९
उच्छ्रियमाणायानुया-		
चयति ।	३८४	३
यामप्रेणंयुच्छयति ।	३८४	५
यात इति मिनोत्पाग्नि-		
म्रासम्प्र	३८४	७
ग्रहयन्तिष्वेति पातुभिः		
पर्युहति ।	३८४	११
ग्रहा हृहति मैत्रावरुण-		
दण्डेन	३८४	१३
समं भूमिकृत्वाद्भिरुप-		
सिञ्च्य	३८४	१६
ताम्रिपङ्कोरिणि अपालमो-		
क्षमाणम् ।	३८४	२२
परिधीयमाणायानुयाचयति		
त्रिगुणाः	३८५	१
संसृज्यान्वतरस्यामन्तं		
प्रवेशयति ।	३८५	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
यूपशकलमस्यामघगूढय-		
त्युत्तरेणा	३८५	९
यहुषु यथास्वम् ।	३८५	१३
उपवीरसीति तृण		
मादाय	३८५	१५
छागं मन्त्रास्त्रानाह ।	३८५	१८
पक्षवमव्यङ्गम् ।	३८५	२२
यथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ।	३८६	३
गावोदितत्वात् ।	३८६	७
अग्निं मन्थत्याहोमा-		
त्करोति ।	३८६	१०
उपाकरणमन्धने वा ।	३८६	२३
द्विगुणरश्मया द्विव्या-		
मया	३८६	१६
वेपथ्यं स्येति यूपे ।	३८६	२०
वेन्द्राग्रः सौर्यः प्रजाप-		
त्यो वा	३८६	२२
अद्भ्यस्तवेपि पशुं प्रोक्षणीभिः		
प्रोक्षति ।	३८७	३
अर्षां वेरुतिरस्यास्य उप-		
गृह्णाति ।	३८७	६
आपो देवीरित्यथस्ना-		
द्वोक्षति ।	३८७	१०
इहमं प्रैवादि करोत्या		
प्रपाजेऽयः ।	३८७	१२
उत्तरापाः समाचार्यं पशुं		
पूयं	३८७	१५
प्रवृष्य होतारमाथाव्या-		
दाग्निदं	३८८	३
मैत्रावराणाम् दण्ड		

सूत्राणि	पृ०	पं०
-प्रयच्छति	३८८	१२
दीक्षितदण्डः सांमे ।	३८८	१७
क्षीते वा ।	३८८	१९
एकादशप्रयाजा अनुया-		
जाम्ब ।	३८८	२१
समैत्रायरुणे प्रेष्येत्याह		
यज्ञस्थाने	३८९	८
दशोष्ट्रा प्रयाजानाह शास-		
माहरेति ।	३८९	१९
स्वरुगादायाकन्यामौ जु-		
हमे ताभ्यां	३८९	१५
स्वरुमवगुह्यासिं प्रयच्छ-		
यार्हया	३८९	१९
सादयित्वा स्वयौ च्यात्वाल-		
मुत्तरेण	३८९	२२
पर्यग्नयेऽनुवाचयति ।	३९०	३
आहवनीपोलमुकमादा-		
याग्नीष्टि	३९०	१०
आज्यपशुयामित्राग्न्या ।	३९०	१४
प्रतिप्रास्योल्मुके तापत्र-		
तिपर्येति ।	३९०	१६
पुनरादायोऽदप्रतिप-		
द्यते ।	३९०	११
पशुध्याग्न्यम् ।	३९०	२१
प्रतिप्रस्थातान्वारभते		
एव	३९१	१
तमभ्यर्चयंजमानो		
भ्यर्च्यम् ।	३९१	४
वेदितुण्डच्चयुंरादाया-		
आव्याहोप	३९१	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
रेवति यजमान इति			पत्नी ।	३९३	२२
याचयति ।	३९१	९	मुखं नासिके चक्षुषी		
शामित्रं नातीयात् ।	३९१	११	कर्णौ	३९४	२
शामित्रे अग्निं निदधाति ।	३९१	१३	शेषेण यजमानश्च खिर	३९४	६
निर्मन्ध्यमेके ।	३९१	१६	यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ।	३९४	११
पश्चात्तृणमुपाकुर्याति			शमहांश्च इति पश्चात्प-		
यथावर्षाथ	३९१	१८	शोर्नि	३९४	१३
तस्मिन्नेतन्निघ्नन्ति			उत्तानं पशुं कृत्वामेण		
प्रत्यक्षिरस	३९१	२०	नाभि	३९४	१६
प्राक्क्षिरस वा ।	३९२	३	स्वधिनं हति प्रज्ञातया-		
सङ्गृह्य मुक्तं नमयन्त्य-			भिनिधाय	३९४	१९
वाह्यमानम् ।	३९२	६	निरस्तमित्यपाक्यति ।	३९५	४
वेष्टेण वा ।	३९२	८	इदमहमित्यभितिष्ठति		
यथावाहयनीयमावृ-			यजमानः ।	३९५	६
त्वासेत ।	३९२	१०	वपामुत्तं च यथाश्व-		
संहपयान्धरास्त्रिष्वेव			पशून्	३९५	९
धूयात् ।	३९२	१२	परिवाक्यं चात्वालेड्य-		
स्नादा देवेभ्य इति			सिच्य	३९५	१३
जुहोति ।	३९२	१७	शामित्रैकदेशमाहव-		
संहतः पशुरिति प्रोक्ते	३९२	१९	नीये	३९५	१६
देवेभ्यः स्वाहेति			पृथग्रे चाघ्वर्युर्वायो-		
जुहोति ।	३९३	१	रिति ।	३९५	२७
न वै तेन जुहुयात् ।	३९३	३	उत्तरतस्त्रिष्वन्तरप्य		
वपार्थपश्याभ्यां			वपामन्तरा	३९६	४
नियोजनी	३९३	७	वपाः स्तुवेणावधारत्यग्नि-		
प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदा-			राज्यस्येति ।	३९६	१३
मयेत्याह	३९३	७	स्तोकेभ्योऽनुवाचयति		
वाग्नेजनहस्तां			ऋतायाः	३९६	१६
याचयति	३९३	१७	हुत्वावपाममिधारयति	३९६	२०
पशोः प्राणाञ्चक्षुन्धति			गत्राज्यामागौ कुर्वन्	३९७	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
वपयाचरिष्यन्नुपस्तीर्य ३९७	४	
हिरण्यमयधाय हिरमि		
धारणः ३९७	११	
साध्यान्वाहेन्द्राग्निभ्यां		
च्छागस्य ३९७	१५	
प्रक्षितमिति च प्रतुने ३९७	१८	
हुत्वा वपाभयण्यावतु		
प्रास्थानि ३९७	२२	
चात्वाले मार्जयन्ते सप-		
त्तीका ३९८	२	
विशास्ति पशुमन्यः । ३९८	५	
प्रतरेजो वैको प्रपल-		
सत्वा ३९८	१०	
उपगावर्शनाथ । ३९८	१७	
विक्रयो त्वन्यः शूद्रसंयो		
गावः । ३९९	१६	
अङ्गान्यवपायमङ्गम् । ३९९	१८	
हुदयं जिह्वां प्रांसः ३९९	१८	
दक्षिणासकृधिपूर्वतद		
कम् । ३९९	२६	
गुदतृतीयाणिष्ठम् । ४००	३	
सध्या च श्राणरित्यौ		
पभृगानि । ४००	५	
परिष्ठमुपयङ्मयः । ४००	७	
अयदानवाले प्रमाय ४००	१०	
पाणिमुजायर्त्ता चाव-		
घाति । ४००	१२	
मैमर्गहाभ्यूभीपुरीतव		
चेच्छन् । ४००	१५	
दमेदावागृष्ट गुदे		

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रास्थति ४००	२१	
श्वस्र उवध्यमवधाय ४०१	१	
छले हृदयं प्रतृध		
शार्मिन्ने ४०१	६	
पशु चोक्षावाम । ४०१	९	
पशुदेवतायै पुरोडाश		
एककपालः । ४०१	१२	
अग्नीषोमीयो वा वि-		
पेयोपदेधात् । ४०१	१७	
अत्रैव हविष्कृदाङ्गान-		
मिन्यैकत्वात् । ४०१	२५	
अवघसाहेन्द्राग्निभ्यां ४०२	८	
वपभृति चावघति		
स्विष्टकृदत् । ४०२	१२	
इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाश		
मिति प्रेष्यति । ४०२	१६	
हुत्वा समानीयाम्रये		
प्रदाय । ४०२	१८	
सगुणस्थाने शुणः । ४०२	२०	
मर्षविकार एकत्वात् ४०२	२३	
यथाज्ञात वा वचिमे-		
दात् । ४०३	६	
इदामवघत्यक्रिया-		
न्यस्य ४०३	१०	
न चोदनाभेदात् । ४०३	१६	
कालगुणभेदाच्च । ४०४	२	
पशुदक्षिणा धेनुर्वरो वा		
मार्जिते । ४०४	१५	
नत क्षामनार ज्ञास्ति त्रिः		
प्रच्या ४०४	२६	

सूत्राणि	पृ०	पं०
मि. प्रच्युते हृदयं प्र-		
पृष्टांसमं ।	४०५	८
चल चाभूर्मा ।	४०५	११
जुहा पृथवाज्यस्यादायो-		
पनिष्क्रम्य	४०५	१३
प्रोक्ते तद्वैद्यानामित्याहो-		
प्राज्ञे ।	४०५	१७
सन्ते मम इति हृदय-		
मभिप्रायै	४०६	१
पथ्यसी पथाववृष्ट्या		
दक्षिणतः	४०६	५
जुहूपभृतीरुपस्त्वृणीते	४०६	१३
भागे ये शुद्धत्मीये ।	४०६	१६
पथाववृष्टिरथय ।	४०६	१८
रंजसीति यथा गृहीत्या	४०६	२१
क्षेपमिडापाश्यामा-		
स्तिष्ठय	४०७	१
ज घनीगुर् निधायादे-		
द्राग्निश्या ।	४०७	५
भाधाऽयादेन्द्राग्निश्या		
छागस्य	४०७	१०
प्रस्थितमिति च प्रसुते ।	४०७	१३
अर्धर्वाग्नये याज्यायै	४०७	१७
दैयतः कुर्या प्रदक्षिण-		
माध्याय	४०७	२०
भाधाऽयाद यनस्पतये		
प्रेष्येति ।	४०८	३
कुर्या नमामीय सौमि-		
ष्टुतम् ।	४०८	७
प्रथेय वा दिशो व्या-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
घाटयति	४०८	१२
सर्त्र जुहाति ।	४०८	१७
वेग्न- प्राग्य इति पशुः		
सम्पृणीतः ।	४०८	१८
अनवाप वेडां प्राज		
प्रदानात् ।	४०८	२४
इडामाहवाति ।	४०९	१
उपहृतां पनिष्ठमप्रीधो	४०९	४
मध्यूर्णाः होत्रे ।	४०९	६
अथान्नरंजः या ।	४०९	८
गार्जिने प्रथत्यप्रीदी		
पथय	४०९	१३
जामिनाद्वाराताहव्य	४०९	१८
आग्नीध्रीवाद्या सोमे		
होत्रधिषण्ये ।	४०९	२१
प्रतिगस्यातोपयजनि		
शुद्धत्मीयस्य	४१०	१
प्रतिषपदपारः कुर्या		
मनो म	४१०	६
अनुवाजागते स्वर्ध		
जुहोति	४१०	९
पशुदेवताघनस्प-		
तिश्या	४१०	१३
जाघन्या पानीसंया-		
जतम् ।	४१०	१६
उत्तानाया देवानां		
पानीश्या	४१०	१९
इडां च ।	४१०	२१
परिषर्वाभनये शुद्ध-		
पतये	४१०	२३

सूत्राणि	पृ०	पं०
आज्येन पूर्वे ।	४११	२
सर्वा वा जाघन्यावि-		
विशेषात् ।	४११	५
यदिहृत्वापो गच्छन्ति	४११	९
आहवनीय घोषस्याय	४११	१५
अङ्गवेत्युशुक्रार्द्र-		
सन्धौ	४११	१८
श्लायशुद्धपात्रं		
तिपिष्य	४११	२३
धाम्नां धाम्नः सुमि-		
त्रिपा न	४१२	३
उपगूहनशेषो वा पूर्वः	४१२	६
अमिमन्त्रणं घोत्तरेण	४१२	९
न सोमोऽनूयन्ध्या		
घर्जम् ।	४१२	१४
घरुणप्रघासपरस्मि-		
दाधानम् ।	४१२	२३
यत्ते पिबुज्यापराग्नीर्णां		
पूर्वे	४१२	२५
सविहारोतः ।	४१३	४
समारुढनिर्माधिते वा ।	४१३	१८
यधोरसाहं दद्यादस्याम्	४१३	२०
अग्निप्रणीय सश्वो	४१३	२२
न सोमार्घ्यात् ।	४१४	४
प्रसङ्गाद्दर्शनम् ।	४१४	८
दरिद्रोमाः घोर्यमा-		
सधर्माः	४१४	१२
शुद्धद्वन्द्वम् ।	४१४	२५
तूष्णीमवधेत्तुम् ।	४१५	६
पशामयः ।	४१५	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
अप्रयाजा अननुयाजा		
अस्तामिधे	४१५	११
अनिगदाः ।	४१५	१३
प्रतिनिगद्य होमः ।	४१५	१५
स्थाहाकारप्रदानाः ।	४१५	१८
परतन्मोत्पत्तयो जुहो-		
तिमात्राः ।	४१५	१९
पाकयज्ञेष्वयत्तस्या-		
सर्वहोमः ।	४१५	२४
हुत्वा च शेषप्रासनम्	४१६	१
अग्निहोत्रे तदस्य	४१६	३
अग्नीषोमीयात्पशुषु ।	४१६	८
शापानियोजनम् ।	४१६	१०
यथाऽहुरवाग्नीणि पशुः	४१६	१२
सर्वाभावे शेषात्		
स्विष्टकृतः ।	४१६	१४
स्थालीपाकेन सह		
प्रदानम् ।	४१६	१६
पूर्णपात्रो दक्षिणा		
परो वा ।	४१६	२०
सप्तमोऽध्यायः ।		
दर्शपूर्णमासाङ्गवा-		
मिष्टान्वेन	४१७	५
सोमेन घोषस्तुत-		
सोमः ।	४१७	१८
आधानस्य सोमप्राधा-		
न्यात् ।	४१८	१
नाविशेषात् ।	४१८	१२
यत्तन्तेऽग्निष्टोमः ।	४१८	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पेन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्ट-			प्रकमोत्थाने विरोधे । ४२४	५	
मालम्ब	४१९	२	न वा चोदितत्वात् । ४२४	८	
षोडशर्विजो ब्रह्मोद्-			दीक्षासु यूपच्छेदनं		
मावृद्धो न च्वर्यु	४१९	१८	यूपाहुति	४२४	१२
चतुरा वाचांस्तपुष्या			उच्छ्रयणकाले घोमयः ४२५	९	
इन्द्रे	४२०	७	समापेक्षानी शाला-		
ब्राह्मणावटुम्वग्नीरपो-			गतम्	४२५	१६
तारो ब्रह्मणः । ४२१	१		शालायाः राजानं		
देवयजनं जोषयन्ते । ४२१	३		निदध्या	४२६	३
उच्यतमः सममयि-			प्राक्प्रत्यादक्षमपह-		
भ्रूजि । ४२१	५		रत्यर्च्य	४२६	५
अमितो देवयजनमात्र-			अग्निं विद्वस्य समनु ४२६	७	
देशं	४२१	८	अपराह्णं दानात्पुत्र-		
प्राक्प्रयणमुदध्या	४२१	१०	पयश्च वा न वा । ४२६	१३	
उद्धर्तापधिमलं पान्ते			प्रत्यर्थमुपदेदयाम्य-		
धिमिति	४२१	१३	धाग्या	४२६	२५
प्राग्युधम् । ४२२	३		नापि न उपतिष्ठते		
पुरस्तादुच्यते । ४२२	५		नप्राणि	४२७	१
प्रतिदिग्द्वारम् । ४२२	७		दक्षिणं मोक्षानं पिता-		
उदग्यर्जं वा । ४२२	९		योनित्तमा	४२७	४
शालं वा । ४२२	१८		यूपयगुदानकणम् । ४२७	९	
परियुते चोत्तरापरे । ४२३	२		धुरेण चाभिनिधाय । ४२७	११	
दीक्षामभूतिशुक्लपक्षे			उत्थोदपावे प्राग्यति । ४२७	१३	
पश्यमी । ४२३	४		पयमुत्तरं कृणोम । ४२७	१५	
पालानिममं निषागिष्यः ४२३	१९		नापिनाय धुरं प्रय-		
न समवाप । ४२३	२०		गुनि । ४२७	१७	
द्वादशदीक्षा अग्निसि-			सेन वेददमयुषपते । ४२७	१८	
ता वा । ४२४	१		आपो अम्यानिनि म्ना-		
पुण्यादे दीक्षामय-			त्योददाम्य	४२८	२
प्रसय	४२४	३	क्षामं यग्ने निष्पेक्षै		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ध्यादहतम् ।	४२८	६	कुशपवित्रैश्चित्पातिर्मेति		
चेदद्भिरभ्युक्ष्य ।	४२८	९	पावयति	४३१	२२
स्तातवस्यं वामौघघौते	४२८	११	एकेन त्रिभिः सप्त-		
न नीविं कुहुने ।	४२८	१५	मिर्वा ।	४३२	७
एवं प्रतिप्रस्थातापर-			एकशतेन वा राजसूयो	४३२	१६
स्तिग्परि	४२८	१७	आयो देवास्त इति		
चपनं वा ।	४२९	२	वाचयति ।	४३२	१८
धेष्मन्बुहयोर्नाश्नीयात्	४२९	५	स्वाहा यश्मिन्यङ्गुली		
पुरुषधर्मो वा सम्म-			अचने	४३२	२०
वात् ।	४२९	९	एव शेषं प्रतिमन्त्रवा	४३२	२४
वात्सलभाजने वा ।	४२९	१५	उत्तमेन मुष्टौ कृत्वा		
प्रपाशाग्नयैष्णव			स्वाहे	४३३	१
एकादश	४२९	१८	अङ्गुष्ठी तत्सहिते चो-		
क्षादित्वेभ्यो वा			रञ्जाति ।	४३३	५
चर ।	४२९	२२	याग्यतं प्रवेशयत्याहव-		
प्राक्ममिष्टयजुषः			नीय	४३३	७
करोति ।	४३०	१	सोस्य सञ्चर आप्र-		
समिष्टयजुर्वजं वा ।	४३०	४	सपात् ।	४३३	१२
उपाङ्गु २ रन्ति प्रागग्नी-			एव प्रतिप्रस्थाता परानी-		
वामी	४३०	९	मभ्यञ्ज	४३३	१५
यागन्तेन वा दीक्षणीयां	४३०	१२	अपरेण वा प्रवेशयति	४३३	१८
उपाङ्गुपसद ।	४३०	१६	गौदमभणानि जुहोति		
शालं पूर्णेण तिष्ठन्न-			स्थात्पाः	४३३	२२
म्यङ्क्ते	४३१	३	तृतीयं जपत्येव ।	४३४	४
यृश्म्येत्यस्यावनक्ति	४३१	९	पञ्चम जुह्वां धौघमा-		
नभायेऽयत् ।	४३१	१३	मिच्य	४३४	७
द्विर्वाशिर्जं त्रयदत्तरं			पत्नामेव वा पूर्णो जु-		
पराक् ।	४३१	१५	हुयात् ।	४३४	१३
सहस्रहन्मन्त्रः ।	४३१	१७	आहवनीय दक्षिणेन		
शोर्षापया सामया ।	४३१	२०	हृष्णाजिने	४३४	१८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पक्षं चोपधाद्वि-			योपत्रेण वा ।	४३७	८
गुणम् ।	४३५	४	जाल वा चिरसि ति-		
दक्षिण जम्बाच्यास्ते			पर्यायम् ।	४३७	१३
पञ्चादेनयोः ।	४३५	७	पृथुमुद्यो यक्षियवृक्ष-		
शुक्लसन्धिमालमने			शङ्कुः	४३७	१५
आकृतामयोऽस्ति	४३५	१०	कृष्णाजिनादिचिह्न-		
दक्षिणजानुनापेहति			पडान्तम् ।	४३७	१८
शाम्नांसीति	४३५	१२	अन्यो दीक्षितोऽयं प्राज्ञ-		
मेखलाम्यभीते घेणि			ण इत्याह ।	४३९	१६
प्रिहृतः ।	४३५	१३	प्राज्ञेण इत्येव वैद्व-		
नीतिं कुरते सोमस्य			राज्यन्ययोः	४३९	१९
नीतिरिति ।	४३५	२२	आस्तमयाद्याचं		
तिरः प्रोक्तं	४३६	१	यच्छति ।	४३९	२२
कृष्णविषाणां तिषलि			अस्तमिने दीक्षितयाचं		
पञ्चयलि	४३६	३	विसृजस्तः	४३९	२४
तया कण्डूयनम् ।	४३६	६	अग्निमभ्यादृत्य प्रतं		
उपस्पृशत्येतया द-			कृणुतेति	४४०	१
क्षिणस्य	४३६	१०	भूर्भुव स्वरिति वा	४४०	६
भूगौ ब्योदिलक्षति			अथ ऊर्ध्वगामुष्टिमि-		
सुमस्या इति ।	४३६	१७	गोदनस्त	४४०	८
मुष्णसमिमतमैदुम्यर-			यथोक्तं विसर्जनम् ।	४४०	१६
दण्डप्रपच्छति ।	४३६	१९	अतदुद्ये दोहयति	४४०	१७
उच्छ्रयस्येऽयेनमु-			ततस्तीरमतौ भवतः ।	४४०	१९
च्छ्रयति	४३६	२०	प्रथमे अते मीहिषयो-		
से दक्षिणत उप-			रन्यतर	४४०	२३
धत्ते ।	४३६	२३	तद्वमतमदोहे ।	४४१	१
अत्र वा मुष्टिपरण-			सर्वोऽर्थः सर्वसुरामि		
पायमने ।	४३७	२	चैके ।	४४१	७
अये प्रतिप्रस्थाता			गार्हपत्ये दीक्षितस्व		
धर्मां तूष्णीं	४३७	५	अपणं	४४१	९

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यथागू राजन्यस्यामिक्षा			शालासनास्थमौ स-		
वैश्यस्य ।	४४१	११	न्धिबेलयोः ।	४४३	२१
मते प्रत्यच्छाद्युत्सिक्तम-			वेद्यां सुत्यासु ।	४४४	२
पररात्रे	४४१	१४	अप्रायश्चित्तमपराधे ।	४४४	४
द्वैर्घो धियमिति प्रतापो-			इतरेतरस्मिन्वोपहय-		
परस्पर्शतः	४४१	१८	मिच्छेत् ।	४४४	६
ये देवा इति मतयत्य-			पत्न्यामेकदाक्षी ।	४४४	८
सूत्रमये	४४२	६	दीक्षान्ते प्रायणीयमदित्यै		
पत्नी लौहे ।	४४२	७	चरं	४४४	१०
इयात्राः पीता इति			आज्यभागाविष्ठाज्येन	४४४	१५
नामिमालमते ।	४४२	१०	चरमेक्षणयर्हिनिद्धा-		
मेक्ष कृष्णाविषाणया			त्युदयं	४४४	२०
लोष्ट	४४२	१२	सलैषं चरं प्रमृष्टं		
अपो मुञ्चामीति मेहति	४४२	१७	मेक्षणम् ।	४४४	२२
मुथिष्या सन्मघेषात्			प्रक्षालयति ।	४४५	३
निद्धाति ।	४४२	१८	अनुमदरतीनरे ।	४४५	५
अग्ने त्वमित्युक्त्वा			त एवरिजः ।	४४५	७
रूपित्वभः	४४२	२०	विप्रेतेष्वभ्येवे ।	४४५	८
अग्निमभ्याष्टुत्तं धिनु-			शंरन्तं भषति ।	४४५	१०
क्षमस्यस्वस्तं	४४३	३	अभ्यवचने पूर्यमातेः ।	४४५	१३
रयमगा इत्याह कृत्वा			अधियेयधुनेः ।	४४५	१८
इत्यर्थं	४४३	७	उत्तरं वा प्रकृत्यनुमदा-		
लभ्यमालभ्य पाचयति			नुयाज	४४५	२१
राम्ये यदिति ।	४४३	९	ग्रहणाद्प्रवृत्तिः ।	४४६	७
अक्षयंऽभिमन्त्रणम् ।	४४३	१२	मनपराधुनेश्च ।	४४६	१०
शुद्रसम्प्रवेदसम्भावा-			नित्यानुयादोनुयाजप्र-		
प्रयुक्तानां	४४३	१४	निषेधः ।	४४६	१७
परितोले यदिति ।	४४३	१७	उपरचक्षेणे प्रातिप्र-		
विचक्षणयनासितयनी			स्थाना	४४६	२०
पाचय ।	४४३	१९	विप्रत्येनं विचिनाति		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
कौत्सः	४४६	१३	मागाय	४४९	१०
ब्राह्मण्य उपास्ते ।	४४६	२६	मे राय इति यजमानः	४४९	१६
उदकुम्भश्च पुरस्तात् ।	४४७	३	मा वयमित्यध्वर्यु रा-		
शालाद्वाराण्यविधाय			रमानः	४४९	१८
धौवं	४४७	६	हुत्वा पर्य्यै पदं प्रय-		
पर्विस्तृप्तेन हिरण्यं			च्छति ।	४४९	२०
यध्या	४४७	११	नेष्टा तोत इत्येनां वाच-		
जूरसीति जुहोति ।	४४७	१५	येति ।	४४९	२२
शुकमसीनि हिरण्यमु-			सोमकयण्या च समी-		
हृष्ट्व	४४७	१७	क्षमाणाः	४५०	१
सूत्रपदं हिरण्यं			प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं		
कुरुते ।	४४७	२१	यधीते	४५०	४
चतुर्गृहीतं गृहीत्याम्बा-			जाप्यायन्तामिपवाः श्वदा-		
रमस्व	४४८	२	भ्येषु च ।	४५०	९
धपावृत्तद्वारे निष्का-			मेष्यति च सोमोपनहन-		
मतः ।	४४८	४	माहर	४५०	११
दक्षिणेन द्वारं सोम-			भक्त वा निगपनम् ।	४५०	१४
कयणी	४४८	७	शोभनः सोमोपन-		
चिदसीत्येनामिम-			हनम् ।	४५०	१६
न्प्रयते ।	४४८	१५	उष्णीषाभावे सोमपर्या-		
उद्दीची नीयमानामनु-			हणना	४५०	१८
गच्छतो	४४८	१७	अध्वर्युर्यजमानो वा सो-		
पदपदाम्यतीत्य सप्तमं	४४८	२०	मोपनहनः	४५१	१
हिरण्यमभिनिधायामि-			सोमं गच्छन्त्येष त इति वा-		
जुहोत्य	४४९	१	चयति ।	४५१	६
स्फयेन पदं त्रिः परिलिख-			प्रादुपविद्यास्माकोसी-		
त्यस्मे	४४९	४	ति सोम	४५१	९
समुद्धृत्य पदं त्र्यव्या-			न विचिनोत्यतस्तृणाका-		
माधप	४४९	६	घ्रापासनमेके ।	४५१	१२
अपस्थाने निषिच्य यज-			सोमोपनहनं द्विगुणं चतु-		

सूत्राणि	पृ०	प०	सूत्राणि	पृ०	प०
शुण वा	४५१	१४	ते क्रीणामीत्यन्तत ।	४५४	४
तस्मिन्सोम मिमीते			प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते ।	४५४	५
दशकृत्वो	४५१	१८	क्रीत सोमो राजेत्यन्ते-		
सर्वाभि प्रथमम् ।	४५१	२१	घयासि	४५४	१०
अहुष्टप्रभृतिचैकोत्स			स आह चन्द्र ते य		
गम् ।	४५२	१	ख ते	४५४	१३
क्षि कनिष्ठिकया ।	४५२	३	शुक्र त्वति हिरययमाल		
पकोपचय च ।	४५२	५	इय वाच	४५४	१६
अश्रुलिगा दशमम् ।	४५२	८	सग्मेत इति सोमविक-		
अन्वदाध्यावापथुने ।	४५२	११	यिण	४५४	१८
अन्तासगृह्योभ्यापणय-			अस्म त इति यजमानस-		
ध्राति	४५२	१६	क्षिर्न	४५५	१
अङ्गुणया मध्ये वि-			सोमविक्रयेतदावत्तो	४५५	३
वृणोति	४५२	२०	अजा प्रत्यङ्मुष्टीमा-		
त विक्रियिणे प्रथ-			लभ्य	४५५	५
चञ्जनि ।	४५२	२३	सव्येनाजा प्रयच्छन्		
पञ्चष्ट य सोम पणने ।	४५३	२	मिप्रो न	४५५	९
स आह सोमविक्रियेन	४५३	४	दीक्षितोरो वक्षिणेन		
कट्य इत्याह सामवि-			प्रत्युह्य	४५५	१३
प्रधी ।	४५३	७	सन्वचनं पूषप्रक्षि ।		
ते क्रीणानीति ।	४५३	८	चैषेयधुने ।	४५५	१६
क्रीणीहीत्याह सोमवि-			अपोर्गुने दाक्ष्यनुप्रदा-		
प्रधी ।	४५३	१०	शिर ।	४५५	२०
फलया ते क्रीणानीनि	४५३	११	पक्षी च ।	४५५	२२
भूयो वा अग सोमो			हिरण्य सहसाच्छिद्य		
राजाहति	४५३	१५	पृथता	४५६	१
भूय पवेत्यत प्रभृतिचनु-			गृहीतसोम परिमाण इति		
रायगंवाति ।	४५४	१	वाचयति	४५६	५
एषैषनास्त पणते श-			उत्तरे च ।	४५६	७
का	४५४	३	उवायुपर्युषान्		

सूत्राणि	पृ०	पं०
शीर्षिण	४५६	९
प्रतिपन्ध्यामित्यनो-		
ऽपेति	४५६	१३
कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तु-		
णान्व	४५६	१७
तस्मिन्सोम निदधात्यदि-		
त्यै सद्	४५७	१
अस्तन्नाद्यामिति सोम-		
मालम्भ	४५७	३
घनेषु व्यतरिक्षमिति		
सामपर्या	४५७	६
एकं चेद्द्वीधा अथरुवा	४५७	१२
अगङ्गवानो पुनरन्युक्ताय-		
तमिति	४५७	१४
भेदेन मन्तावृत्तिः साञ्जि-		
प तित्याद्य ।	४५८	१
इषोत्तरे भूमिष्ठः सुप्र-		
क्षयः	४५८	७
पश्चात्परितीयापालम्भं		
गृहीत्वा	४५८	११
दीक्षितश्चान्वारयते ।	४५८	१८
त्रिरुक्तायां प्रारब्ध्यात्वा	४५८	२०
भद्रं म इति वाचयति	४५९	४
सुप्रक्षणां चाह्वयति सु-		
ग्रहा	४५९	६
शालां पूर्वेण प्रतिप्र-		
स्ताता	४५९	१४
नमो मित्रस्येत्येवमा-		
लम्भ्य	४५९	२०
धरति यशो वाच-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
नमेव	४६०	१
आहवनीयाच्चोल्लु-		
कमादापैके	४६०	३
समीपेऽन उपस्थाप्यो-		
त्तमनेनो	४६०	७
अग्न्ये चोद्गृह्णति यव-		
्यास्य	४६०	११
नौदुग्धरीमासन्दी-		
नाभिदग्धनागर	४६०	१४
अमिमृशत्येवां घ-		
रुणस्य	४६०	२०
कृष्णाजिनमस्यामा-		
स्तृणाति	४६१	१
तस्मिन्सोमं निदधाति		
वरुणस्य	४६१	१
शालां प्रवेद्यति वी-		
क्षितस्तश्चरेण	४६१	८
या त इति वाचयति ।	४६१	१०
आहवनीये दाक्षिणेन		
स्थापयन्ति ।	४६१	१२
उदपात्रमुपनिनय-		
स्येके ।	४६१	१४
अष्टमोऽध्यायः ।		
आतिथ्यं निर्वपति वै-		
ष्णावं नवक्षया	४६३	१
पत्न्यन्वारब्धस्तूर्णमे-		
काविमुक्तो वा	४६३	६
सावित्रनिवृत्तिः श्रुति-		
पिरोधाऽप्याद्य ।	४६३	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
शम्यन्वाधानवतो-		
पायनारण्य	४६४	१५
पत्नीसम्रहन् च सवो-		
क्रायाः ।	४६५	१६
यजमानभागश्च भक्ष्य-		
तिषेधात् ।	४६५	१८
न कर्मगुणत्वात् ।	४६५	२०
उपसर्जनीरक्षिष्यति		
मदन्तीश्च	४६५	२३
आमुष्टिषिस्तर्गोदुक्ता-		
र्यस्ततः ।	४६६	३
कार्प्यमग्न्याः परिषयः	४६६	६
एतदेवाग्नीषोमीयोप-		
सत्स्यपि	४६६	१०
आमाद्याग्निमन्थनमा-		
होमात्	४६६	१२
इष्टान्तं भगवि ।	४६६	१५
धौवं मनप्रदाने गृहा-		
त्वापतय	४६६	१७
द्विश्चस्त्वपाः स्वयेया	४६६	२०
गृह्णामीति सर्वत्र सा-		
काङ्क्षत्वात् ।	४६७	२
पूर्यशेवौ घोत्तरी ।	४६७	६
तानूनाग्ने तत् ।	४६७	१९
दक्षिणस्यां वेदि शोणी	४६७	२१
वाद्रोहस्तेऽथो न सता-		
नूनन्निषे	४६७	२४
पल्लवश्च निदध्यावि-		
धाया	४६८	३
अपण्डं व्रतमिभ्र क्षी-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
क्षिनाय	४६८	६
वहुषु गृहपतये ।	४६८	९
अग्ने व्रतपा इत्याह-		
घनीये	४६८	१३
पत्नी च गार्हपत्ये तु-		
ध्यामि ।	४६८	१८
मदन्तीरुपस्पृश्य यज-		
मानपृष्ठा	४६८	२१
आज्यमालङ्क्योपस्पृ-		
शेदपः	४६९	३
व्यूहनपरिध्वजने		
कृत्यैके ।	४६९	८
समुल्लुप्य प्रस्तरमकवा	४६९	१७
मदन्तीत्यग्नीत् ।	४६९	१७
तभिरेहीनि घुवन्नध्या-		
ह्वतीवं	४६९	१९
सुप्रक्षण्यां च प्रेष्यति	४७०	१
प्रवर्ग्योपस्तदावतः ।	४७०	४
उपस्तदेव वाप्रवर्ग्ये ।	४७०	७
प्रणीताद्युपमत् ।	४७०	१२
हविःकृतमाहुवानाह-		
ननपेयणे	४७०	१६
स्याठा धर्ममावत्वाद्	४७१	१
द्युतेश्च ।	४७१	६
परिस्तरणपात्रसः		
सादन	४७१	१६
वाहिपः प्रच्छेदः हरति	४७२	११
मदन्तीरिति वा प्रे-		
ष्यति ।	४७२	१४
मातावादिष्मावर्हिः ।	४७२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
रुचतृतीयास्वर्चः			स्नात्रिषु	४७६	८
सम्प्राप्ति ।	४७२	२१	तस्मात्पुरस्तात्पह्वि-		
मष्टगृहीतं जुह्वां चतु-			श्रुति ।	४७६	१६
रुपमृति	४७३	१०	दाक्षिण्योत्तरो च पञ्च-		
एकवृत्तरंगम ।	४७३	१८	दशसु	४७६	१८
आज्यस्थालोद्भवायै ।	४७३	२०	भर्ग्यसंभदणेषु वा ।	४७६	२१
स्वधाधारमाधार्य			पूर्वांशान् च द्वादशसु ।	४७६	२३
सम्पृष्ट	४७३	२२	पृष्ठधामायस्य स्फया-		
प्रसृतोत्तिकामन्नप्रये			द्विकरोति	४७७	३
श्रुवाचयति ।	४७४	१	उत्तराङ्गसारपश्चाद-		
अर्जः हुत्वा सोमाय	४७४	५	ध्ययै	४७७	१२
सादयित्वा स्वधौ	४७४	११	ययोक्तं वा ।	४७७	१७
अकत्या प्रस्तरमुपसदं			प्रातरुपसदौ समस्य	४७७	११
जुहोति	४७४	१५	सर्धं घाम्नौ ।	४७८	३
क्षिरकया चरति			उमाश्रवां चरिते		
सुसायः	४७४	१८	प्रवर्ग्यसु	४७८	५
एवमितरे अभ्यद्दुःस्वः	४७४	२१	अग्निं प्रणयत्यौपनिष-		
एकाहस्युपसाको			धनात्	४७८	९
द्वादश वा ।	४७५	४	तयोदुहदिरघ्यस्यति ।	४७८	२०
निलनं प्रथमायां क्षो-			मिति घामावे ।	४७८	२२
हपति ।	४७५	८	अन्यत्रापि ।	४७९	१
एकापचयेनात्तरयोः ।	४७५	१०	रदाट्यां पुरस्तादास-		
पिषयस्य घानाग्नि-			जयेयीकीभू ।	४७९	३
चित्ये ।	४७५	१२	उच्छ्रायाश्रयां परिवार्ये		
एवं प्रवृद्धौ समं वि-			छदिः	४७९	५
मजेत् ।	४७५	१६	चतुर्गृहीतं शालाद्वार्यै	४७९	७
स्वभानप्रिष्टुद्धिः ।	४७५	१९	स गार्हपत्योत्तः ।	४७९	१०
मौष्यस्यपारपूर्वैश्चानि			अपरं दक्षिणेन घामेनि	४८०	१
पौवा	४७६	१	दक्षिणया द्वातानील		
पूर्वांशान्त्तम्भारपुर-			पत्नी	४८०	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
मेवे मन्त्रावृत्तिः सा-		
श्रिपातिव्यात् ।	४८०	१२
इन्द्रावृत्तौ प्रतिगृह्य	४८०	१६
पत्नी चापरेणाग्निप-		
रिस्तीर्य	४८०	२०
हविर्दानाभ्यां प्रवर्त्य-		
मानाभ्याम्	४८१	१
त्रिदक्तायामुद्गृह्येव		
वर्तेतम् ।	४८१	३
प्राचीप्रेतामिति वा-		
चयति ।	४८१	३
इषद्गोष्ठमिति च		
यजति ।	४८१	८
पश्चादुत्तरपेदेऽस्त्रिषु		
प्रक्रमेण	४८१	१०
उत्तरेण परिक्रम्य	४८१	१३
दक्षिणतः स्थूणामुप-		
निहन्ति	४८१	१७
विद्यो वेत्युत्तरं प्रति-		
प्रस्थाता ।	४८१	२०
उत्तरनः स्थूर्णां पूर्व-		
वत् ।	४८२	२
उमे वा दक्षिणतः ।	४८२	५
इनरस्ततस्ततः ।	४८२	७
यदुच मानुष इति		
धृतः	४८२	९
प्रतग्निष्पूरिति वाच्य-		
ति मध्यमं	४८२	११
उत्तरे च ।	४८२	१५
विष्णो रराटमिति		
रराट्याम् ।	४८२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
विष्णोः अग्रेषा इत्यु-		
च्छ्राव्यौ ।	४८२	१९
उद्ग्राणि छदीदपि		
पश्चाच्छ्रुतेः ।	४८३	२
द्वार्याः परिपोष्यति ।	४८३	५
विष्णोर्ध्रुवोसीति प्रस्थि-		
करोति ।	४८३	९
उपक्रान्ते प्रमुञ्चति ।	४८३	१०
प्राग्गृह्य हविर्दा-		
नम् ।	४८३	१३
निष्ठाप्य वैष्णवमसी-		
त्यालगते ।	४८३	१५
मोजनभक्षणे चास्मि-		
न् कुर्वुः ।	४८३	१७
मद्यारेण सर्वो हवि-		
र्दाने प्रेक्षमाणं	४८३	१९
पृष्ठपाशुमयतो द्वार्ये ।	४८४	७
दक्षिणस्यानसोऽथः		
प्रदग्	४८४	९
शस्त्रादिकरोत्यावट-		
वदा	४८४	१२
चतुरः ।	४८४	१५
अक्षय्या व्याघारण		
वत् ।	४८४	१८
उत्तरापरं वा मथ-		
मम् ।	४८४	१९
सम्यग्वा ।	४८४	२१
उत्तरपूर्वन्तवन्तयम् ।	४८५	१
प्रादेशमात्रास्तदन्त-		
रान्	४८५	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
बृहन्नसीति यथापरि- लिखित	४८५	५	खरपुरस्तात्करोत्यु-		
इदमहमित्युक्तिरति			यतावोक्षित	४८७	१८
यथास्तातं	४८५	७	अस्त पातपातपदम्-		
डाक्षत्याङ्गुरामीनि			क्रमान्	४८७	२१
पद्मास्यंश्य	४८५	९	यूपवच्छने ।	४८८	२
पादुमात्रान्	४८५	११	अङ्ग्यादिकरोत्याघट-		
अवणया समिभन्धाद-			स्तरणात्	४८८	४
शक्तौ	४८५	१३	अद्विमित्युच्छ्रयति ।	४८८	६
स्वराद्विषयमशयति	४८५	१६	सुतान इति मिनाति ।	४८८	८
अध्ययुजयमानौ सम्भृ-			पर्युहणाघोषसञ्चना		
ज्ञेते	४८६	१	तृत्वा	४८८	१०
अध्ययुं प्रकृति य-			स्त्रोणविशेषे जुहोति	४८८	१४
जमान	४८६	४	अनाम्नाप्रतिपेद्यात् ।	४८८	१९
भद्रमित्वाह ।	४८६	५	नाभिद्वयं सप्त ।	४८९	१
तस्यै सहेत्यध्ययुंरुपा			मायया	४८९	४
ङ्गु ।	४८६	७	उदग्गुणम् ।	४८९	६
पुनर्दक्षिणापरेश्वयु-			अष्टादशारत्यकवि-		
पञ्चोत्तरे	४८६	११	शक्ति	४८९	८
प्रोक्ष्येमात् रक्षोहण			नव तिर्यगर्धायामो वा	४८९	१०
इति ।	४८६	१६	औदुन्वरीं मध्य पृ-		
भेदे च मन्त्रावृत्ति			ष्टपात्रेके	४८९	१२
सन्निपातित्वात्	४८६	१८	इन्द्रस्य च्छदिरिति		
अवनयनावस्तरणे			मध्यम	४८९	१८
चाघटवद्	४८६	२०	त्रिवर्गो चोत्तरत ।	४८९	२१
तनुनुपारिकुशान्क्या	४८७	३	परिव्येनि पारिवार्य		
तयाश्चमार्धियवण् च-			परिपीवण	४९०	१
रिक्तः	४८७	११	हविर्दानापरान्तमुत्त		
तस्मिन् प्राच्याः पञ्च-			रेणाग्नीध्र	४९०	५
वेणवा	४८७	१५	निष्ठाप्य वैश्वदवम-		
			सीत्यालमते	४९०	९

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
आसाद्याज्यानि दक्षि-			यूपाहुत्यन्नधानव-		
णेशनसि	४९६	२३	घावपनानि	४९९	३३
प्रतत्त्वमिति विस्तृत्यो-			भेदेनान्यत्सार्धपा-		
पतिष्ठते ।	४९७	९	तित्वात् ।	५००	२
स्वाहा निरिति निष्क-			मध्यम परिधिष्योत्तरं	५००	६
ग्यारते	४९७	१२	आयटहोमात्करोति ।	५००	७
पत्नी च गार्हपत्ये			अङ्गनाद्याचपाठस्त-		
तूर्णौ	४९७	१९	णात्	५००	९
चात्वाले मदन्ती;			इवो या दक्षिणोत्तरा-		
कृत्वा ।	४९७	२२	णामन्न	५००	१२
तामन्नवणमोजने			परिवीथ मध्यममव-		
नस्यात्;	४९७	२४	गृहनम् ।	५०१	१
प्रत्यगिष्टि ।	४९८	४	अग्निष्ठे चैवाऽ रयनाऽ	५०१	४
द्वयि द्योमस्तः ।	४९८	६	अभ्यञ्जनप्रभृति		
अग्नीषोमीयोतः पशु ।	४९८	१५	करानि ।	५०१	२
तदेवम् पशुपुरो-			यथाखातमुच्छ्रयति ।	५०१	११
डाश ।	४९८	२२	वर्णिष्ठा दक्षिणोत्तुपूर्वा		
अन्नपादि करोति ।	४९८	२५	इत्यरे ।	५०१	१३
दक्षिणेन हविर्द्वारं			तीव्रसुत्वस्तिष्ठः		
पश्चिडाऽ	४९९	२	प्राची च ।	५०१	२०
शदत्तनीय च ।	४९९	५	यथायूप वेदिवर्द्धनम् ।	५०१	२२
मार्जालीयं दक्षिणेन			वर्णिष्ठादक्षिण यितए	५०२	१
जाघनीम् ।	४९९	७	प्रोक्षणाद्यवगृहना-		
प्रपाटय वा सोमा-			त्करोत्य	५०२	७
हवनीय	४९९	१०	अनुच्छिन्नय योत्तरम् ।	५०२	२४
मुपेपादशिनीचेद्र-			यथोच्छिन्नसवनीया-		
धास्त	४९९	१५	नालमते	५०३	३
पूर्वाद् वा सम			यकयूषे पञ्चैकादश-		
विभज्य ।	४९९	१९	म्यामाप्रेय	५०३	६
पक्षसम्मिता वाग्री ।	४९९	२१	माप्रेयः प्रथमो गच्छाय	५०३	११

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वार्ये	५११	५	तदपरेण द्विदेवत्यानि		
आज्याभ्यादाय सोमं			प्रत्यञ्चि ।	५१४	१३
थार्थ	५११	१४	रास्नावमैन्द्रवायवम् ।	५१४	१६
अग्नीषोमीयवत्स्त-			अजकाव मैत्राव-		
रणम् ।	५१२	१	रुणम् ।	५१४	१८
आज्यासादनाङ्गुष्ठे-			औष्टमाश्विनम् ।	५१४	२२
धान्तरेणा	५१२	५	दक्षिणपूर्वाङ्गे शुक्राम-		
विश्वस्त्वामिति विसृ			न्धिना ।	५१४	२४
ज्योपतिष्ठते ।	५१२	१२	दक्षिण शुक्रस्याप्रय-		
एतेनहरणः सोमार्थ-			णस्थाली	५१५	१
स्यामि	५१२	१५	दक्षिणोक्थस्थाली		
नाद्धरण ततो वाहिर्या-			सपात्रा ।	५१५	४
भाधात् ।	५१२	१८	तथादित्यस्थाल्युत्तरा	५१५	५
अभिषुतस्य घानव-			श्रुतुपात्रे पूर्वे स्तू		
हरणं	५१२	२०	पुष्करा	५१५	८
प्राग्व्याचं प्रवदितो.			ऊर्ध्वानीतराणि प्रादे-		
प्रातरनु	५१२	२३	शमात्राणे	५१५	११
वैधेभ्य इत्यके ।	५१३	५	आमयणादपरं परि-		
सुग्रहण्या च प्रेष्यति ।	५१३	५	प्लवा	५१५	१३
प्रातरनुषार्कं जाग्रदुपा-			शुक्ल जीवोर्णानाम् ।	५१५	१०
सीताध्वर्यु ।	५१३	९	उभयतो दर्शं परेप्ल-		
स्यप्याद्वा ।	५१३	११	वाधाम् ।	५१६	२
अग्नादैन्द्रमेकादश-			पूर्वेणोपस्तम्भनमुत्तरं	५१६	४
कपालं	५१३	१३	धुरे प्रचरणीम् ।	५१६	८
इन्द्राय वा हरिष्णुसर-			पूर्वेणाक्षमुपारेपूत-		
स्वति	५१३	१८	भृतम् ।	५१६	११
उत्तेतु. पात्रयोजनम् ।	५१४	६	परेणाधवनीयम् ।	५१६	१४
खरात्तरपूर्वाङ्गे चपा-			प्रागक्षादशचमसान्त-		
श्वन्त	५१४	८	वृन्तानव-	५१६	१५
दक्षिणमुपाशो ।	५१४	११	अनर वृद्धीत्वाद्दक्ष-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
च्छन्नाद्याय	५१६	२२
प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य	५१७	३
अपो गत्वा देवीराप इति	५१७	९
कार्षिरसीति मैत्रावरु- णचममेना	५१७	११
समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति ।	५१७	१४
एकधनांश्चाजयन्ति ।	५१७	१६
पात्रेजनांश्च शुन्यो द्वौ द्वौ ।	५१७	१९
प्रयेय चात्वालस्यो परि	५१७	२२
इतरे तस्मिन्धानय- त्येके	५१८	५
पसतीपरी- कृत्वा	५१८	८
दोत्रा पृष्टः प्रत्याहो- तेपनं	५१८	१३
प्रचरणीसंज्ञवमग्नि- ष्टोमे	५१८	१६
वक्ष्ये प्रथम परिधि- मालमते ।	५१८	२१
प्रविशतेपान्धत्र ।	५१८	२३
रराट्पालम्भन वा पोडिति ।	५१९	३
उदिरनिरात्रे ।	५१९	५
अतीत्य दक्षिणेन होतार	५१९	८
तायश्चेकधनानाम् ।	५१९	१४
एकधनस्यान उभय-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
शेष	५१९	१७
उत्तरतो ऽध्वर्युयज- मानौ ।	५१९	२१
पूर्वोध्वर्युरपरेण परी- त्येतरे	५२०	१
वैवस्य त्वेत्यादिमादाय	५२०	५
स उपांशुसवनः ।	५२०	७
निग्राज्यास्तु पाचयत्यु- रस्येना	५२०	१०
उपांशुसवने सोमं मि- मीते	५२०	१३
यस्त इति मितालम्भो- नम् ।	५२०	१६
प्रतिप्रस्थातां शुन्यडा- दत्ते	५२०	१९
भ्वात्रास्थेत्पासिञ्चाति	५२०	२२
प्रहरिष्यन्तेष्व मनसा	५२१	१
अभावे तुल्यम् ।	५२१	५
मा भेरिति प्रहरति ।	५२१	८
एवं त्रिरभिषुयात्पा- सेचं	५२१	१०
अष्टकत्वं एकादशकृत्यो	५२१	१२
सर्वे पञ्चधर्माः पशुका- मस्या	५२१	१४
प्रतिधर्मं निग्रामं पा- चयति	५२१	१७
अद्रिणा चतुर्थम् ।	५२१	२१
तूर्णो वा ।	५२२	१
उपांशु च गृह्णाति	५२२	३
प्रतिप्रस्थातोपगृह्णाति पात्रम् ।	५२२	६

सुत्राणि	पृ०	पं०	सुत्राणि	पृ०	पं०
एतत्सर्पणम् ।	५३८	२०	चमसेष्वयति नवस्त्र	५४२	९
सदोमिमशेनादि धो-			शुक्रादुपस्तरणामि-		
त्तरयोः	५३९	५	धारणे ।	५४२	१२
पुरोडाशैश्चरति ।	५३९	७	होतृचमसे प्रथमम् ।	५४२	१५
एकं प्रदानम् ।	५३९	१०	शुक्रामन्यिष्यां		
एकपात्रयामासाद्य			चरतः ।	५४२	१८
मध्ये	५३९	१२	शुक्लेणाध्वर्युर्मन्यिना	५४२	२२
प्रातः प्रातस्वरूपे-			प्रोक्षितौ यूपशक्ला-		
द्राव्य	५३९	१८	वादाया	५४२	२५
आध्याग्याह प्रातः			देवस्त्वैति निष्क्रामतो	५४३	५
प्रातः	५३९	२१	अपरेणोत्तरयेदि-		
एवं यथासवनमनु-			मरत्सी	५४३	४
वाचन	५४०	१	सुवीर इति वक्षिणं		
उपभृति वाचयति	५४०	३	यूपदेश	५४३	१८
उभयं हुत्वा होतृ-			अपरेण यूपमरत्सी		
धिष्ये	५४०	५	सम्पत्तः	५४३	२१
निरवर्त्ता वेष्टाम् ।	५४०	११	पूर्वेणाशकौ ।	५४३	२३
द्विदेवत्वैश्चरति ।	५४०	१६	निरव्यतो निरस्तः		
यायव इन्द्रवायुभ्या-			शण्ड	५४४	१
मनु	५४०	१८	आहवनीये प्रोक्षितौ		
अनुषवद्गृहेऽपि ।	५४१	४	प्रास्यतः	५४४	४
आधुतप्रस्थाधुतप्रेषाश्च	५४१	७	अच्छिन्नस्येति ज-		
नातन्तर्वात् ।	५४१	१३	पित्वा	५४४	६
स्यादविरोधात् ।	५४१	१५	उभयतो यूपं प्रत्यक्ष-		
शेषः शेषमादित्य-			मुखौ	५४४	१०
स्थाल्यामा	५४१	२२	तमनु प्रतिप्रस्थाता ।	५४४	१३
समासिच्य तेनापि-			चमसाध्वर्यवश्च ।	५४४	१५
दधाति	५४२	१	प्रेष्यति च ।	५४४	१८
उप्रीयमानेभ्यो ऽनुवा-			प्रेतु होतुंश्चमस्तः प्र-		
चयति ।	५४२	५	ब्रह्मणः	५४४	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
धागम्य प्रतिप्र-			शेषः शेषः होतु-		
स्थाता.	५४५	७	चमसे	५४८	१८
तः स होतुचमसे ।	५४५	१०	पुरोडाशमात्रामैन्द्र-		
पञ्चसूत्रयन्ति ।	५४५	१२	वायवे	५४८	१७
तानाध्यास्याध्यास्य			तानि प्रतिप्रस्थाता		
प्रेष्यति	५४५	१५	दक्षिणस्य	५४८	२२
प्रह्वन्यजेति प्राह्वय्या-			इडामादधाति ।	५४९	३
च्छांसिनम् ।	५४५	१८	चमसां श्योघच्छन्ति ।	५४९	५
प्रथमं दुर्योत्तमं वा	५४५	२०	मार्जिते वाजिनेन		
होतारं प्रत्यङ्मुपसी-			चरन्ति	५४९	७
दयया	५४५	२२	यथोक्तं वा प्रसङ्गात् ।	५४९	२५
विदेवत्यान् भक्षयति			होतुचमसेन सोमं		
पूर्वः	५४६	२	भक्षयतः ।	५५०	२१
होता याचनमन्त्रप्रण-			दिन्य मे गात्राणि		
कारणेश्वरः ।	५४६	१०	हरिय	५५०	२३
मन्त्रवर्णांश ।	५४६	२०	आप्यायश्चेति द्वाभ्यां	५५१	८
नाश्वर्युः सममिव्या-			सोमं वा सिशन्ति	५५१	१०
हारात् ।	५४७	८	असर्वमस्तास्यान् ।	५५१	१३
मन्त्राणां चाविधाय-			दक्षिणस्य हविर्ज्ञां-		
कवात् ।	५४७	१५	मस्य	५५१	१५
कारणस्य च समत्वात् ।	५४७	२२	ते नाराशस्ता मा-	५५१	१८
मैन्द्रयायवं प्ररियु-			पुरोडाशकपालमाशाय	५५१	२१
पहारपैतु	५४७	२५	अच्छावाकायैतद्वय-		
याग्देधीहुपाणा			च्छत्राहा	५५१	२३
सोमस्य	५४८	३	आपो अस्मानिति		
पचतादन्यत् ।	५४८	६	मुञ्चति	५५२	१
भक्षे हि मेति वा यथा			उपहूत उन्नीयमा-		
लिद्रम् ।	५४८	८	नायानु	५५२	६
पथमितरै प्रति मन्त्र-			अच्छावाकचमसमु-		
मैतु	५४८	१२	स्रयति	५५२	८
			मा निधानात्तरथा ।	५५२	११

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पूर्वश्चाग्नीध्रादतः ।	५५२	१४	होति ।	५५४	१८
आग्नीध्रं हविष्यशक्तिं-			अन्यतरस्मिञ्छेगौ		
जा इडां	५५२	१६	कृत्वा	५५४	२०
पत्नी चान्यच्छाला-			आहरति. मक्षः होतृपो-		
याम ।	५५२	१९	सुनेष्ट	५५५	१
उपविष्टेच्छालावाके ।	५५२	२१	विपर्यस्य पात्रः होतृ-		
ऋतुमहेश्वरतो द्रोणा-			पोतुर्नष्ट	५५५	
कलशा	५५३	१	यावदुक्तः होतुर्यजमा-		
अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो			नयोगा	५५५	१
मन्त्रः	५५३	७	कारणाद्वा होतृमक्षः ।	५५५	१
उत्तर उत्तरः प्रति-			अप्राप्तैर्वरणम् ।	५५५	१
प्रस्तातुः ।	५५३	८	विपर्यस्य पात्रः		
युगपाप्रथमौ गृण्हीत			होतुर्हि	५५६	
उत्तमौ	५५३	१०	तावद्वा सर्वदुनत्वात्पू-		
निष्क्रामत्येकः पविश-			वैराम् ।	५५६	
तीतरः ।	५५३	१३	निहत्य पात्रः होतु	५५६	
उत्तर उत्तरः प्रतिप्र-			अग्निदुत शोः लावे-		
स्तात ।	५५३	१५	स्थावृत्यो	५५६	
उभयतोऽध्वर्यु पात्रेण	५५३	१८	ओमिति वा ।	५५६	
सर्वदुताः प्रागुत्तमा-			शस्त्रान्ते नित्यम् ।	५५६	
श्याम् ।	५५३	२०	वागन्तो वा पूर्वः ।	५५६	
ऋतुनेति पदप्रेष्यतः ।	५५३	२२	वेन्द्राग्रमादायाभाभ्या-		
ऋतुभिरिति चतुरः			होह्यश	५५६	
पात्रमुखे	५५४	२	एव त्रैव. सप्तस्त्राणाम् ।	५५७	
पङ्कयुत्तमौ ।	५५४	५	नाराशंसानां च क-		
यजमानः प्रेषितो होत	५५४	८	म्पनाः	५५७	
अध्वर्यु च ।	५५४	११	निहितेषु चेन्द्रोमः		
त्योदण गृहीत्यावि-			सशस्त्रस्य ।	५५७	
च्छनुप	५५४	१४	मक्षप्रभृत्वा निधाना-		
प्रतिप्रस्तातात्मनुज-			कृत्वा	५५७	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
शुकपात्रेण द्रोणक-			एकघनार्धं च ।	५६०	५
लशादन्वा	५५७	१४	चरिते सर्वैः प्रशस्तः		
शुकं पुनभृत्यासिच्य	५५७	१८	प्रसु	५६०	७
पशुपुरोडासप्रथमा-			प्रसूनानां सर्पणम् ।	५६०	९
स्त्वनीया	५५७	२२	दशमोऽध्यायः ।		
स्तोत्रमुपाकरोति			सपणादिमाध्यन्दि-		
तृणाश्रयां	५५८	४	नम् ।	५६१	१
एवं धुर्मेषु सर्वत्र ।	५५८	८	होतृचमसे वसनी-		
सर्वमक्षाममसाः ।	५५८	१२	वरीः कृत्वा	५६१	५
मार्जालीये पात्रमक्षा			नद्रद्यादान प्रभृतिविप-		
लनम् ।	५५८	१३	यांयान	५६१	९
उक्ष्य षट्पण्हाति			मात्तममिमिमीतं ।	५६१	१२
ः	५५८	१५	उपांशुसवनस्यानिङ्ग-		
मिक्षावरुणाश्रयां			नधुनेः ।	५६१	१५
त्वेति वा	५५८	१९	इहा३ इहा३ इति प्रथमः		
तूष्णीं सादनम् ।	५५८	२१	पर्यायः ।	५६१	१९
स्तोत्रमुपाकरोति ।	५५८	२३	अविलम्बितो द्वितीय-		
उक्ष्यशा यज सोमा-			स्तूर्णस्तृतीयः ।	५६२	१
नामिति	५५९	२	अविलम्बितस्यान		
यस्य विप्रवृत्तस्य			उत्तमे	५६२	१०
प्रथमं	५५९	५	अर्धं वा विशेषोपदे-		
ग्रहशेर्न चादिमक्षा			शात् ।	५६२	१३
सिञ्चति ।	५५९	७	शुकप्रभृतिचतुर्णां		
एवं प्रतिप्रस्तातोस्तय-			ग्रहणम् ।	५६२	२०
श्रयाम् ।	५५९	१०	आग्रयणः स्वतृती-		
इन्द्राय त्वेति प्राज्ञाणां	५५९	१३	याश्रयो	५६२	२२
प्रागच्छायाकाविप्र-			प्रागुक्ष्यान्मरुत्वती-		
हात्सोमो	५५९	२२	यमृतु	५६२	२५
वसतीवर्षं चामि-			उत्तरमेके ।	५६३	२
अस्याधवनीये	५५९	२४			

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
आध्वनीयावुचेतो-			तासु	५७९	१८
दशनेन	५७६	१७	स्यादुष्किलीयासु		
तत आग्रयणं गृह्णाति।	५७६	१९	चच्छन् ।	५८०	१
उक्षयं चोत्तरेष्वेकया।	५७६	२१	आ पातप्रक्षालनात्		
पूतभृत्या शिरमासिञ्च	५७७	१	कृत्वा	५८०	२
अदस्मै नर इत्येतामघे	५७७	६	आज्येनोमपतः परि-		
समन्वारदधनिष्क्रम			यजति ।	५८०	१
णादि	५७७	८	अन्यनरगो वा ।	५८०	८
पक्षौ संवदस्तेषुपचय	५७७	११	घृतस्य यजत्याह	५८०	१०
प्रातः सवनप्रभृत्या	५७७	१२	सौम्यस्य यतेति		
शमिभनुशासनप्रभृती-			सौम्येन	५८०	१४
हान्तं	५७७	१५	यावदुक्तं सौम्यस्य	५८०	१८
चमसैरेव ।	५७७	२२	आज्यमासिच्योद्गात्रे		
होतुचमसं गृहीत्वा-			सौम्यं	५८१	१
आव्याह	५७८	३	आग्नीध्राये पुनः पक्वा-		
प्राणिडामन्त्राद्विधाने	५७८	१०	दिक्तात्	५८१	९
यजमानपितृभ्यां वा			उपयाम गृहीतोसि		
तस्य	५७८	१७	गृहस्पतिस्तुन	५८१	१६
मर्क्षापरिवेडासुपाश्व			प्रचरयतिशेषेण श्रीणा-		
स्तर्पाम	५७८	२२	त्येन	५८१	१५
सावित्रप्रहणं वाम			अग्नीत्पञ्जीयनस्य		
मघेति	५७९	१	यज	५८१	१८
देवाय सवित्रे इनुवा-			अग्राह पत्नीवन्निस्तु-		
चयति ।	५७९	६	स्तरार्धे	५८१	२०
अभक्षिनेन महावै-			प्रैष्यति चाग्नीश्रेष्टु-		
श्वदेव	५७९	९	रुपस्य	५८१	२२
होता शंसति ।	५७९	११	प्रभावयेत्पुक्त्वादिषु	५८२	१०
एकया च दशभि-			आग्नीध्रे भक्ष्यं यपट्	५८२	१२
धेति	५७९	१४	मपात्र आसिदिति तेषु	५८२	१५
प्रया या यहेरित्ये-			अत्र वा भक्षण पात्र		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
हरण	५८२	१८	उन्नेतानुवाचयति		
अग्नीप्रक्षाल्य खरे	५८२	२२	मूर्धनि	५८६	४
यत्रायत्रियः स्तोत्रमुपा	५८३	१	अथान्याह धानासोमा	५८६	१४
प्रोणुत चेच्छनुद्वा-			भक्षः यदिच्छन् ।	५८६	१७
सुगत् ।	५८३	४	उत्तरवेदौ वा निधाय	५८६	१९
पत्नीः सद्ः प्रवेशया-			यस्ते अम्बसरिति प्रा-		
परे	५८३	६	णमक्ष	५८६	२२
राग्नेजनीभिरभि-			शाकलाधानं देवकृत-		
विद्यति	५८३	१२	स्येति	५८७	४
उद्वात्रानुवाता ग-			अपरेण चात्वालं य-		
च्छति	५८३	१६	याश्च	५८७	६
रयान इन्द्रो मधवेति	५८३	१८	मुपान्यालभन्ते दधि-		
अथतयामिस्थाने			काव्या	५८७	१३
गृह्णाभी	५८३	२२	पत्नीसंयाजा. पशुरन्ता	५८७	१६
धैभ्यातर यजमानस्य	५८४	१	समिन्द्रेण इति नय		
पात्रप्रक्षालनान्तेऽ-			समि	५८७	२२
नुयाजाः	५८४	३	आसन्धुदुग्धयो चा-		
इक्ष्वा विप्रहृणमु-			त्वालः	५८८	३
सरेष्वि	५८४	७	कृष्णविषाणामेरले	५८८	६
स्तुतपखे अधिके			प्रतिग्रन्थाता च शङ्कु	५८८	९
वोद्वशी	५८४	११	उद्वहोति वाचयति		
तृतीयसयने प्रसयः ।	५८४	१८	यज	५८८	११
स्यम्यूहनमग्नेन-			माम प्रेषयति गाय मू-		
स्वते	५८४	२३	हानि वा ।	५८८	११
पशुदेयतापनरुपाति			व्यघ्नोदकान्तपोष्य ।	५८८	१४
श्यां	५८५	७	सधे निधनमुपयन्ति ।	५८८	१६
सर्वा या सयनीय-			आहृतमाद्यायमृषम्	५८८	१८
सौम्य	५८५	१४	तश्मावेभ्या ।	५८९	१
विमुच्य स्यचौ द्रोणक-			ममो घट्णायेनि वाक्य	५८९	३
अशे	५८५	२२	प्रास्य समिधं घनुगुं-		

सूत्राणि	पृ०	शं०
हीने	५८९	६
अपरेण प्रयाजान्	५८९	१०
अप्सु जुहोति ।	५८९	१४
एककपालेनाघदायं	५८९	१७
अङ्गीपस्येच्छन्नवघे	५८९	२२
अङ्गीपस्य सकृत्	५९०	३
यश एतत्कुर्वान् ।	५९०	५
यजमानोऽन्तरावाज्व-		
भागो	५९०	९
अन्यतरकृत्वा समु-		
द्वैत	५९०	१२
वेधीराय इति विस्-		
ज्योष	५९०	१७
अवभृथेति मज्जयति ।	५९०	१९
कृष्णाजिनान्ते च मा	५९०	२१
पुत्रायेनाप्रदाय वरुण	५९१	४
सोमलितं प्रास्वति ।	५९१	९
अदानं पूर्वथीः ।	५९१	११
उद्वयमित्युग्नेषो-		
अति ।	५९१	१३
आलाक्षादपमपरेणात्ते	५९१	२०
कृष्णाजिनं निधायो-		
दय	५९२	३
पथ्यास्तितिश्च चतु-		
र्थीति ।	५९२	५
पात्रप्राक्षणाद्याज्यासा-		
दान	५९२	८
स्यैवगृहनादि वा कृत-		
त्वात् ।	५९२	१७
यशामाव उक्ता ।	५९२	२३
उभयाभावे यस्यस्या ।	५९२	२५

सूत्राणि	पृ०	शं०
आसायैनामाज्यभाग	५९३	९
उद्वयमानीयान्नेयः		
पञ्चकपालः	५९३	४
द्विरण्यं दक्षिणानङ्-		
धान्या	५९३	८
पशुवद्वाहुनिः ।	५९३	१०
तदन्ते सायमाहुनिः ।	५९३	१२
सांमाङ्गं सर्वाध	५९३	१३
नित्या वा प्रातराहुनिः	५९३	१७
नियतक्रियानः ।	५९३	२१
एष प्रथमः सोमः ।	५९४	१
आर्क्ष्यं प्रविशन्ति ।	५९४	४
पञ्चनरेऽर्घ्याप्रद्योम	५९४	८
तेषामुक्ष्योऽष्टावाक-		
मर्म	५९५	१२
वैश्वराज्ययोः सोमे-		
न्यप्रोध	५९५	२१
अमसोत्रयनकाले		
घाट्य	५९६	६
ह्यमानेषु कुशनरुणेन	५९६	९
एकादशोऽध्यायः ।		
ग्रह्यात्वमनः ।	५९७	१
वाग्यनः कर्मणि वर्त-		
माने	५९७	४
द्विरण्यवत्याः हुतायां	५९७	६
कृति प्राङ्नीत्य पूर्व-		
णानः	५९७	१०
दक्षिणार्धे वा परेण		
घर्मे ।	५९७	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
स्तन्ययजुर्हस्तिष्यत्या-			अपरेण विष्ण्यानि-		
हवनीय	५९७	१९	तरे ।	६००	१४
एव सर्वत्र प्रागग्नी-			नेष्टा च ।	६००	१६
योमी	५९८	४	विमर्शस्थितमञ्जरः प्रशास्तु-		
कर्मणः कर्मणो वा	५९८	७	विष्णवं	६००	१९
आहवनीये प्रवीय-			स्वर्गममिनरे ।	६०१	४
माने	५९८	१०	ज्योतिष्टोमधर्मा एकाह-		
सर्वत्रैके ।	५९८	१३	द्वादशाह	६०३	३
स्तीर्णायां यथाधमेत्या	५९८	१६	प्रथमस्य प्राग्वस्नोम-		
अग्नीषोमप्रवृत्तयो-			माघः	६०४	१३
क्षरेण	५९८	१८	अग्निष्टुतु च	६०४	१६
हुने च सोममादायाग्नि	५९८	२१	एकं ।	६०५	५
यजनमानो वा सोमः ह-			द्वादशाहः सप्तमही-		
रेत् ।	५९९	३	नञ्च ।	६०५	१२
अभ्यस्मै प्रदायानिहिते	५९९	५	आसत उपयन्तीति स-		
हुने च सोममादायाह-			त्त्रलिङ्गं	६०५	१४
वगीचं	५९९	९	उभयनोऽनिरात्रं सप्तमु-		
अपररात्रे अग्नीषोमप्र-			पति	६०५	२०
वपन	५९९	१२	यजमानाः सर्वे मरत्रेषु	५०५	२१
विष्टयाः होमः हुषा	५९९	१५	वादिक्षणामि च क्षामियो		
प्रज्जोत्रामग्निं च तं ते	५९९	१९	मात ।	६०६	३
देवतावितर्ततः पृह-			शृहपतिर्वाजमानमुक्-		
स्वने	६००	२	त्वात् ।	६०६	६
रश्मिना सखायेति वा	६००	४	वर्धनाच्च ।	६०६	९
येन प्रवेशने तस्मिन्स-			सर्वे संस्कारात् ।	६०६	१२
पंणम् ।	६००	७	दर्शने घघनात् ।	६०६	१५
पूर्वेण यूप परीत्याजरे-			अविमयनि शृहपत्यन्वा-		
ण घत् ।	६००	१०	रत्नः ।	६०६	१७
प्रशास्तुर्हस्तिणत			परार्थेभ्यः कः कृतवान्	६०६	२१
मास्ते ।	६००	१३	अग्निं विष्ण्याणः समा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
रात्रि	६०६	२४
गृहगङ्गादयनीयेऽद्वार-		
प्राप्तनमः ।	६०७	६
तत्र प्राजापत्यः पशु	६०७	७
आज्यन पत्नीसयाजा	६०७	११
नदहर्षीक्षा ।	६०७	१५
अशकौ नियताक्रिया स-		
माकट	६०७	१९
दक्षिणाल उद्वगच्छ-		
श्रायां	६०७	२४
गाहपाथे प्राप्तनमः ।	६०८	२
आहवनीयस्तन ।	६०८	४
तत्र दीक्षा ।	६०८	६
उपवसथप्रभृति प्राग-		
प्रांषाम	६०८	८
भुने ।	६०८	१३
ता यथोक्त गृहपते ।	६०८	१७
आग्नीध्रीय उद्यतऽद्वार		
मेकैकः	६०८	२१
प्राथमी सवनीयपुरो-		
डाशा	६०९	२
पत्नीसयाजाश्च पूर्व-		
वत् ।	६०९	६
गृहपति या पर्युपनिश्य	६०९	८
गृहपति. प्रथमः प्रथम	६०९	१०
जात जात गृहपतिर्गा-		
हंपत्ये	६०९	१२
उपवसथप्रभृति तुल्यः-		
सर्वेषु ।	६०९	१४
गरण्ययोर्षादुगृहपतेर्य		

सूत्राणि	पृ०	पं०
इतो	६०९	१८
यथास्वं घनरे ।	६१०	६
दीक्षाकाले संवादप्र-		
भूत	६१०	१०
एकादशद्वितीये शालागा-		
हंत्य	६१०	१४
एकपुगोडाशेषु मृत्यास-		
मया	६१०	१९
वाहस्पत्यमंक ।	६११	३
दीक्षा द्वादशोपसवत्त्वा	६११	५
मध्यगृहपति दीक्ष-		
यति	६११	७
अनुपति पक्षीचर		
उत्तरः ।	६११	११
त एवोभेतुः ।	६११	१२
दक्षिणाशाले कृष्णाजि-		
नानि	६११	१४
पृष्ठ. पदह. प्रथमो	६१२	३
तत्रातिमाह्यप्रहर्ष उपदे	६१२	८
उत्तरे वा ।	६१२	१२
उभयोर्वा ।	६१२	१५
माहेन्द्रमनुहोमः ।	६१२	१९
अग्ने वसन्तिभिन्दी-		
जिष्ठ	६१२	२१
पृष्ठकाले रघसः सारण	६१३	१
द्वितीये दुन्दुभिश्च-		
जोषा	६१३	४
तृतीय औपचाजनैः ।	६१३	६
चतुर्थेऽपिण्यां मन्थन	६१३	८
पञ्चमे सावकं योद-		

सुत्राणि	पृ०	पं०	सुत्राणि	पृ०	पं०
पाश्या ।	६१३	११	स्पृश्य	६१६	१
पष्ठे सांवाशिनेन ।	६१३	१३	शालाह्वयेन्वारब्धे-		
मातृभिर्यत्सन्सः			ष्विह ।	६१६	३
सुख्य सदः	६१३	१५	अपरामुपसृज्यिनि ।	६१६	५
स्थयसृनुपायेयथाश्वा-			उत्तरेण पश्चिम्भा-		
श्रमद्य	६१३	१७	परेण	६१६	७
होतृप्रत्ययः प्रतिगारः ।	६१४	५	उत्तरघोदधोऽर्वा		
प्राकृतं चान्वार्यत्वादि-			योत्तर	६१६	१३
तरेवाम् ।	६१४	७	युधं तमिति दक्षिणस्या-		
पडहस्तेन बहु घदे-			धोक्ष	६१६	१६
ज्ञान्य	६१४	११	ग्रहं गृह्णानि प्राजापत्यं	६१६	२१
मघी प्राणनं घृत्तस्य			चतुर्दंशस्यारूपान्		
वा ।	६१४	१६	होतुः ।	६१७	३
उक्त्यादृष्टम्होमाकृत्य			गृहपतिरजानति ।	६१७	५
उत्तरे ।	६१४	१८	प्रतिगृणात्परासुरिमे		
अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं			यजमाना	६१७	९
दशमम् ।	६१४	२०	ग्रहोपं यदन्ति ।	६१७	१२
पक्षीसयाजान्तान्पहा-			प्रजापतेरगुणारुणानम्	६१७	१४
न्यन्त्ययजंम् ।	६१५	१	अप्रतिमायां वा व-		
एकीको वाग्वतः			द्वादः ।	६१७	१६
सोमः	६१५	७	भाइवमेषिक वा नाम-		
यसनीवरिपरिहरणादि			धेयात् ।	६१७	१९
वा ।	६१५	१०	अनलमिते गृहीत्वा-		
इतरे विद्युश्वन्ने स-			दुम्भरीं	६१७	२२
याशयं	६१५	१२	अलमिते निष्कृत्या-		
तप्राप्यशनम् ।	६१५	१८	परेणो	६१८	१
दशमे वा सशियेः ।	६१५	२०	वाग्विसर्जनं सत्र-		
अलमिते समिदाधानं			कामेन ।	६१८	४
सर्वेषु ।	६१५	२४	प्रयक्कामेषु भूर्भुव		
दशमे ऽपराह्णे ऽप उप-			हति ।	६१८	७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सुग्रहाण्याह्वाने गृह-			शेषात् ।	६२०	१९
पनेर्ये	६१८	११	विप्रह्वान्द्रव्यप्रहप्रतिपे-		
अप उपस्पर्शनाद्येन-			धात्तु ।	६२१	२
सत्प्रो	६१८	१५	अनुष्ठुत इत्युक्त्वा		
अन्नगप्रयणोक्त्या			धूनांन्य	६२१	१९
वागन्तु	६१८	१९	अंशुत्सामे निव-		
प्रातः सघनेऽतिप्राह्या-			धान्यु	६२१	२२
गृहीत्वा	६१८	२१	अंशुवहक्षिणा ।	६२१	२५
माध्याह्निके वाप्रयणा-			उक्त्यान्ने पोडशिच-		
दुत्तरः ।	६१९	८	रणमु	६२१	२७
धाराप्रह्वाने धार्तिम-			तुणद्विरण्यैस्तोवोपाक-		
हान् ।	६१९	११	रण	६२२	४
पूतभृतो घोषाकरिष्य-			इन्द्रश्चसन्नादिति भक्ष-		
स्पृष्टम् ।	६१९	१३	गाम् ।	६२२	९
अपो निधायान्श्व-			आ पात्रप्रक्षालना-		
दाय	६१९	१८	रुक्त्वा	६२२	११
अंशोन्तूणीं मर्धम् ।	६१९	२१	अयः पर्यायाश्चमसैश्च-		
अनुक्तसञ्ज्ञेच्छन् ।	६१९	२३	तुस्तांश्चः	६२२	१८
अथादातांशुनि-			होतुः प्रथम प्रथममुक्-		
वपनो	६२०	१	य	६२२	२१
उद्यम्य वा प्रहरणम् ।	६२०	४	तदन्ते चममानुज्ञीय	६२२	२३
सत्प्रमहन्नमर्धवेद			हाता शंसत्यर्थाश्वनम् ।	६२३	३
सवाजपेय	६२०	६	शस्त्रान्त आश्वनेन		
द्वादशवत्सतयो म-			सर्व	६२३	५
भिषयो	६२०	७	आश्वन्यान्तिपे-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अथोदितत्वाच्च ।	६२५	२१	पृष्ठचक्ष	६३०	१
अग्निमघेति चलिङ्गात् ।	६२५	२४	एव चत्वार उत्तरे ।	६३०	२
प्रायणीयाहुत्तरमह-			पष्ठे त्रयोऽग्निप्लवाः		
भ्यः ।	६२६	६	पृष्ठथाः ।	६३०	४
न सम्पच्छकते ।	६२६	१३	अग्निजिदग्निष्टोमः ।	६३०	६
कालो वचनात् ।	६२६	१९	अथ स्वरसामानो		
त्रयोदशोऽध्यायः ।			अग्निष्टोमा	६३०	१०
द्वादशाहधर्मा सस्त्रेषु	६२७	४	अग्निष्टोमो विपुवान् ।	६३०	१२
गवामयनावैकाष्ट-			प्रातरनुवाकः सन्धिबे-		
कार्या	६२७	१०	लाया	६३०	१४
फास्युर्नापौर्णमासे ।	६२७	१२	सौर्यं उपालम्भ्यः ।	६३०	२०
चैड्याम् ।	६२७	१४	उत्पुलमिति ग्रहग्रहण-		
चतुरहे वा पुरस्ता-			मति	६३०	२२
त्प्राक्	६२७	१६	पूर्वपक्ष प्रतिलोमम् ।	६३१	१
चैड्यानन्तर्मान् ।	६२७	२०	अभिजिस्थाने विश्व-		
सर्वा वा विशेषात् ।	६२८	३	जिदग्नि	६३१	४
माघी वा क्रयधृतं ।	६२८	७	सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेऽति-		
लोकप्रत्ययान् ।	६२८	१३	प्राह्या ।	६३१	६
मघेवादाश्च ।	६२८	१६	पष्ठ मासे त्रयोऽग्नि-		
पवमानेपृष्टात्तारमन्वा-			प्लवा	६३१	११
रभेरन्	६२८	२२	प्राजापत्य उपालम्भ्य ।	६३१	१६
सर्वत्रैके ।	६२९	४	ग्रह गृह्णाति पितृ इन्द्र	६३१	१८
पजातशब्दात् ।	६२९	७	उपमा यन्तु मज्जय-		
न प्रकरणात् ।	६२९	१०	त्सनीडा	६३१	२१
अभिप्लव पडहोऽग्नि-			मौञ्जास्तन्वाधो वैतसं वा-		
ष्टोमौ	६२९	१४	दनम् ।	६३२	२
अतिरात्रास्तुर्विंश-			चक्षीपृषद्विशन्धि श्रेष्ठे		
महर	६२९	२०	होता	६३२	३
चत्वारोऽग्निप्लवा			उदूगातासन्धां प्रादे-		
			शपाद्याः	६३२	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
अतिगरापमरौ ।	६३२	९
आंकोशल्येकं प्रशंस-		
त्यपर ।	६३२	१२
पुंश्चलृपहाचारिणाव-		
न्योग्य	६३२	१३
शुद्रायां चर्मणि परिम-		
ण्डले	६३२	१५
जयन्यार्थः ।	६३३	२
मार्जालीयं दक्षिणेन		
परिवृत्ते	६३३	३
छात्रियं संभाहयति	६३३	५
मर्मांशो न इति कवचं	६३३	९
तूष्णीमवैधुयः ।	६३३	११
त्रि समन्तं परिप्यन्ति	६३३	१४
दक्षिणन चर्मयन्ति		
मिति	६३४	१
सद स्तुतिषु पुंशु-		
भेदे	६३४	४
अग्राध्रमपरेण श्वश्र	६३४	५
गो राधाणांका. काण्ड-		
वर्णाश्च	६३४	८
उपगार्यन्ति ।	६३४	१०
अग्याश्च शब्दान् कु-		
र्वन्ति ।	६३४	१२
उदकुन्माक्षु शिरस्तु		
कृत्वा	६३४	१४
वाचयत्यना पर्याया-		
दिषु ।	६३५	२
हैमहा३ हैमहा३ इति	६३५	४
गायो हार सुरमय इदं		

सूत्राणि	पृ०	पं०
मधु	६३५	६
अर्पसव्य प्रदक्षिणे		
चान्तोत्रा	६३५	१५
त्रिस्त्रिंशो ।	६३५	१७
निपिच्य मार्जालीये		
पूर्णौ	६३६	१
अमिगरादिस्तूपमाने	६३६	४
अतिरात्र श्व ।	६३६	१६
तिस्रोऽनूबन्ध्या मैत्राव-		
रुणी	६३६	२०
संपरस्तरावरंयु सत्त्वं-		
प्रसार	६३६	२३
अनूबन्ध्या वपाहो-		
मान्ते	६३७	२
पत्न्यश्च ।	६३७	५
त्रैघातव्युदवसानीया		
सर्वत्र ।	६३७	७
अधभूयादुद्वेत्यज्योति-		
तिष्टोमां	६३७	११
सहस्रदक्षिणो वा ।	६३७	१७
एकादमेकं ।	६३७	१९
सत्त्राहं प्रकरणात् ।	६३७	२१
फलाशुनेश्च ।	६३८	३
न फलं न्यायात् ।	६३८	५
बालप्राधान्याश्च ।	६३८	७
सहस्रदक्षिणे त्रयस्र	६३८	१४
आघेहन् प्रथमानय-		
दन्य	६३८	१९
हविर्धानाग्नीध्रान्तरे		
द्रोण	६३८	२२
इदं रत इति दक्षिणे		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
इत्याः	३३९	३	प्रतिलोममुपरि ।	६४२	४
घोचोरिति वान्ने ।	६३९	७	नानादीक्षा परियक्षाः	६४२	८
सधेतो नमसु दशमी	६३९	९	सप्तदशदीक्षाः ।	६४२	१२
उन्नेतारौ वा कृत्वान्ना-			देवसवितरिति जुहोति	६४२	१४
धायने	६३९	१२	सकृदक्षिरम्मे कर्म-		
दशदशामनेन दक्षि-			कृत्वात् ।	६४२	१६
णादधात् ।	६३९	१६	कयथावेद्यारम्भप्रव-		
भनूदभ्यवसाहमान्ते			र्योस्ता	६४३	४
दद्यादनाम् ।	६३९	१९	सोमात् क्रियमाणा-		
उव्वमानीयायां वा ।	६३९	२१	त्सदितं	६४३	११
अभ्यदिक्कन् ।	६४०	१	तद्व्यापां वा ।	६४३	१५
अहर्गणे द्युत्कामता-			पर्युह्यमाणे नुहरणम् ।	६४३	१७
द्यन्वहम् ।	६४०	३	दक्षिणेन प्रवेश्य द-		
कस्तौघरिप्रहर्षं च ।	६४०	५	क्षिणाग्नौ	६४३	१९
एके माध्यान्दिने ऽव-			खरं कृत्वा नाराशंस-		
नीय ।	६४०	७	स्थाने	६४४	१
चतुर्दशोऽध्याय ।			दक्षिणतः सन्धि-		
वाजपेयः शरघवै-			करोति	६४४	३
इयस्य ।	६४१	१	यूपवेदनः सप्तदशभि-		
उभयतः द्युत्कपक्षौ			र्वैद्यै	६४४	५
गृहस्पति	६४१	७	भ्यो वा स्वनीयेषु ।	६४४	१०
ज्योतिष्टोमेन वा ।	६४१	९	उत्कीर्णसमाग्नौ गार्धू-		
आदश वा ।	६४१	११	मचपातः ।	६४४	१४
पुरस्तादयुष्टु ज्योति-			मुत्पादौ हिरण्यम्रजो-		
ष्टोमः	६४१	१४	प्रपिनहन्ते	६४४	१८
प्रतिलोमं पार्ष्टिका-			सर्वप्रविशेषात् ।	६४५	१
ग्युपरि ।	६४१	१६	एकघनप्रवेशनकाले		
सर्वाग्निष्टामैर्वा राजसू-			सुरा	६४५	३
यसोमैः ।	६४२	२	प्रातः सवनेति प्राधान्य-		
			इतिवा	६४५	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
धुषसदमिति प्रतिम-		
न्त्रमति	६४५	१०
सप्तदशापयन् ।	६४५	१२
नेष्टा च ताधतः सौ-		
राद ।	६४५	१४
व्यत्यास प्रहणम् ।	६४५	१६
अक्षानतिकमणो महा-		
णाम् ।	६४५	१९
उपर्युपर्यक्षमभ्युर्थो-		
रयस्य	६४६	२
विपृचायित्वाहरतः ।	६४६	५
हिरण्येन मधुप्रह		
गृहीत्वा	६४६	८
अतिरात्रपशुनुपाकृत्य	६४६	१०
सदभावेऽपृश्निम् ।	६४६	१३
प्राज्ञापस्याश्च सप्तदश-		
स्यामत्प	६४६	१५
तद्व्युणामावे सर्वेषा-		
मेकदेशोऽपि ।	६४६	१७
घाच उत्तममेक ।	६४७	१
माहेन्द्रान्ते वद्यायपा-		
चरणम् ।	६४७	२२
अवदानैश्च द्वैधः		
श्रुते ।	६४७	२४
धूर्वेषो देवतास्त्रिष्ट-		
रुद्रस्या	६४८	१
धामदेव्यप्रहान्ते प्राज्ञा-		
पत्न्यानाम् ।	६४८	४
स्वप्न्युहनात्प्राग्ध-		
विपा ।	६४८	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
यथान्यायं धोमयोः ।	६४८	८
वशायाश्च ।	६४८	११
ऐक्यं च श्रवणम् ।	६४८	१४
गदानं च विशो ।	६४८	१६
माभ्यन्दिनीयै सह		
मैधारश्चरु	६४८	२०
सङ्गचामुष्टिनिवृत्तिः		
समान्यान् ।	६४९	३
न यजतिशब्दात् ।	६४९	८
सप्तदशसप्तदशशता-		
नि वृदाति	६४९	२७
सप्तदशवृषत्यो निष्क		
कण्ठ्य ।	६५०	१
हस्तिवह्नकमदान-		
सानाम् ।	६५०	३
जातेर्जातेश्च सप्तदशगण		
पूरणात् ।	६५०	५
द्रव्येषु वा सप्तदशता-		
सप्तदश	६५०	८
मरुत्वसीयान्त इन्द्रस्य		
वज्र	६५०	१३
दक्षिणेन चात्वालमा-		
वर्त्तयति	६५०	१७
अश्वान् प्रोक्षत्यपोष-		
नीयमानान्	६५१	१
समुद्ययो वा ।	६५१	४
दक्षिण युनक्ति वातो		
वेति ।	६५१	६
उत्तरं वोत्तरः हा		
इति ।	६५१	८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणाप्रदिं जवो यस्त			दुन्दुभीन्वादयन्ति ।	६५३	१७
इति ।	६५१	१०	एष स्व इति प्रत्युचं		
अयुक्तश्चतुर्षोऽनुग-			- अनुमन्त्रयने वा ।	६५३	२१
च्छति सर्वयन्त्रि	६५१	११	उत्तरेण च चित्रण ।	६५४	२
पादस्पर्शमेवानाघाप-			सुन्वद् जयति ।	६५४	६
यति	६५१	१४	शालां प्रदक्षिणं कृत्वा		
चतुर्युजो शुभकरोपरां-			यन्ति ।	६५४	८
स्तूर्णी	६५२	१	आगतेषु ग्रहावरोहति	६५४	१०
देवस्याहमिति ग्रहा			एषाह वा इति मन्त्राह-		
रयचक्र	६५२	४	तमेव	६५४	१३
देन्द्राः क्षत्रियस्य चक्र-			तूर्णीमितरान् ।	६५४	१५
दुन्दुभ्याः ।	६५२	७	अथरहा नैवारमालभते-		
सप्तदशदुन्दुभीनास-			तीर्थे	६५४	१७
जत्यनुवेदि	६५२	९	यजुर्वृक्तानाघापयति	६५४	२१
गृहस्पते वाजमित्येकं			चतुर्य युक्त्वाध्वयं		
दुन्दुभि	६५२	११	ये ददाति ।	६५५	३
क्षत्रियः सप्तदशेषु-			सर्वेभ्यः षोडश ।	६५५	५
व्याधानस्य	६५२	१४	अध्वयुपजमानौ मधु-		
मन्त्रे मितोत्थोदुम्बरीऽ			ग्रहः	६५५	७
शास्त्रम् ।	६५२	१८	मेषाच्च सौरान्पाश्चिमेन	६५५	१०
देवस्याहमिति यजुर्वृक्तमा-			ग्रहणे मधुग्रहं गृह्णाति	६५५	१४
रोहति	६५२	२०	तः स यथेष्टं कुरुते ।	६५५	१६
अध्वयोरध्व तूर्णी ग्रहा-			द्वादश स्वचाहुनीर्जुहोत्या-		
धार्यन्ते	६५३	१	पये	६५५	१८
इतरेषामेकस्मिन्राज्यो			नेष्टा पत्नीमानेष्यन्कौशं-		
चैश्यो वा	६५३	६	वासः	६५६	१
आजिऽशीर्घं यन्ति ।	६५३	१०	अन्तरं दीक्षितयच-		
वाजिन इति वाच-			गात् ।	६५६	६
यति ।	६५३	१३	निशयणीं यूप उच्छ-		
ग्रहाग्निः साम गायति	६५३	१५	यत्यु	६५६	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
मारोह्यन् जायामामन्त्र-		
यति	६५६	११
स्तरिति गोधूममाल-		
भते ।	६५६	१५
शिरसा यूपमुज्जिहीते		
मृताः	६५६	१७
अस्मे व प्रति द्विषो धी-		
क्षते ।	६५६	१९
सप्तदशाक्षरपञ्चो-		
पनञा	६५६	२१
प्रतिगृह्णत्येनान् ।	६५७	३
नमो माध इति धूमिमधे-		
क्षते	६५७	५
उत्तरयेदिमपरेणौदुम्ब-		
रीमा	६५७	८
सुन्वन्ममस्यामुपधे-		
धयति	६५७	११
निधारेण प्रचरति ।	६५७	१४
मास्त्रिष्टुक्त औषु-		
म्वरे	६५७	१६
सप्तदशाग्रान्याययति ।	६५७	१९
यावत्स्मृति या ।	६५७	२०
एकवर्जम् ।	६५८	२
अमोजनं तस्योच्छा-		
सात् ।	६५८	४
स्वयेण सम्प्रगाह्य-		
होति	६५८	६
शेषेणामिषिश्चति यज-		
मानं	६५८	११
सरस्वत्यै पाचस्याने	६५८	१३

सूत्राणि	पृ०	पं०
सरस्वत्यै त्वेनि धा ।	६५८	१५
सम्राट्पमसाविष्वाह		
नाम	६५८	१६
अग्निरेकाक्षरेणेत्यनु-		
वाकं	६५८	१८
अवच्छिन्नं गच्छति स्तो-		
त्राय	६५८	१९
उज्जितिभ्यो वोत्तरो मा	६५९	३
पोडरयन्ते स्तोत्रं चमसै-		
रेव ।	६५९	५
ऋतिवक्चमसेषु सप्त		
दशा	६५९	८
एकं नेष्टु ।	६५९	११
उदघसान्नीयान्ते यूपधे		
ष्टना	६५९	१३
यथापयुक्तं क्षिरव्य-		
स्वज ।	६५९	१६
पञ्चदशोऽध्यायः ।		
राज्ञो राजसूयः ।	६६१	३
गनिष्टिनो पाजयेयेन ।	६६१	२४
इष्टिसोमपणशो भिक्ष-		
तन्ना	६६२	२
परिग्रह्यनुर्दीक्षः ।	६६२	११
सहस्रदीक्षिणः ।	६६२	१३
माघीपक्षपञ्चमीये		
दीक्षा ।	६६२	१६
तदन्ते पूर्णाहुनिगृहे-		
ग्विच्छन्तो	६६२	१९
इय. प्रभृत्यम्बद पश्चो-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
त्तराणि	६६२	२२	चौद्वेष्ट भावेधुक् ।	६६५	१२
अष्टकपालोऽनुमत्तै ।	६६३	१	वह्निनि दध्येन्द्रम् ।	६६५	१४
शस्यायाः पश्चाद्गति			अषामार्गहोमः ।	६६५	१७
पञ्चशत्रुः	६६३	३	सुवे पालाशे वैकट्कते	६६५	२०
शनपेक्षमत्यावमतस्य			ऽप्यम्यकर्तृद्विगती ।	६६६	१
सच	६६३	११	प्राची या ।	६६६	३
घामो वेयम् ।	६६३	१३	अग्ने सहस्रेत्युल्लुका-		
हिरण्यमाग्नावेष्णाये ।	६६३	१५	दानम् ।	६६६	७
पुनरुत्पद्यो गौरभी-			देवस्य रेवेति जुहोति ।	६६६	९
पामीये ।	६६३	१६	रक्षसां रेवेति स्वयम-		
अगङ्गां साण्ड वे-			रपति ।	६६६	११
न्द्राये ।	६६३	१७	त्रिपंयुक्तेषु ।	६६६	१६
गौरामयणे ।	६६३	१९	आग्नावेष्णव येन्द्रा		
घातुमांस्यप्रयोग.			वेष्णवो	६६६	१८
फाल्गुन्याम् ।	६६४	१	लिङ्गप्रक्षणे गौः		
पौर्णमासेन कृष्णप-			सर्वत्र ।	६६६	२०
क्षान्त्या	६६४	५	आग्नावेष्णव येन्द्रा		
पवित्रदीक्षास्थाने			घौष्णः	६६७	१
शुक्लासीरीयम् ।	६६४	९	अग्नीषोमीय येन्द्रा-		
पञ्चवा-नीपमाहवनीय			सौर्यः	६६७	४
प्रतिदिश	६६४	११	एकादशकपालः		
उत्तरा भमस्य ये			प्रथमः	६६७	७
वेधा	६६४	१२	वेष्णवस्त्रिकपालो		
त्रियुक्ताऽध्वरयो			धा ।	६६७	९
दक्षिणा ।	६६५	१	द्वो यैश्चानरो द्वादश-		
स्याधितस्याप्येवम् ।	६६५	३	कपालः	६६७	१२
इन्द्रतुरीयम् ।	६६५	५	द्वो वैकः ।	६६७	१३
आग्नेयः ।	६६५	१८	ऋषभः पूर्वस्य द-		
घारुणो यैवमप्यश्चरः ।	६६५	१९	क्षिणा	६६७	१५
अन्यत्रापि ।	६६५	१०	द्वादशोत्तराणि रत्न-		

सुत्राणि	पृ०	पं०
हवीऽपि ।	६६७	१८
प्रतिगृहमेकैकः ।		
इव द्युः ।	६६८	१
समाकृदनिमंथिते		
अतये	६६८	३
यार्हस्पत्यश्च पुरो-		
हितस्य	६६८	५
येन्द्रो यजमानस्य ।	६६८	७
अदित्यै महिष्या ।	६६८	९
यारुणः सूतस्य ।	६६८	११
मादतो ग्रामण्यः ।	६६८	१३
सावित्रः क्षत्रुः ।	६६८	१५
आदिवनः सद्धम-		
हीतुः ।	६६८	१७
पौष्णो भागधुवस्य ।	६६८	१९
रौद्रो यजमानस्या	६६८	२१
चतुर्गृहीतं जुषाणो		
ऽध्वः ।	६६९	४
ययासंख्यं इक्षिणा		
द्विरययः	६६९	९
असिर्न सरः ।	६६९	११
यालदामयदमक्षा-		
वपणम् ।	६६९	१७
उत्तरस्याप्युष्णवेष्टित		
धनुः ।	६६९	१९
धर्मतूष्यः सेपुकाः ।	६६९	२१
लोहित उष्णीषः ।	६७०	३
कृष्णापरिमृष्यपक्षो-		
त्तमस्य ।	६७०	३
परिवृष्टिं चाह मा		

सुत्राणि	पृ०	पं०
ऽमेघ	६७०	५
सौमारोद्गोतश्चरुः शु-		
क्लापयसि	६७०	८
सैव दाक्षिणा ।	६७०	१०
अनूचानोप्ययशा		
यजेत ।	६७०	११
किलासायाधन्तु ।	६७०	१३
मितायाहस्पत्यश्चरुः ।	६७०	१६
यार्हस्पत्यमधिक्षित्वा-		
श्वत्थी ।	६७०	१८
विनाडाद्वयपर्य्युदा	६७१	१
उष्मन्ता शृगो मवति ।	६७१	८
मणिप्राणि तस्मिन्नेकं		
प्रदानम् ।	६७१	१०
गौर्दक्षिणा ।	६७१	१४
अभिपेक्षणीयदशवे-		
ययो	६७१	१५
दक्षिण्याभिपेक्षणीयस्य	६७१	१७
फाल्गुनीपक्षयजनीये	६७१	१९
भार्गवो होता ।	६७१	२२
पञ्चापवर्गः ।	६७२	३
सोमं कृत्या द्वैध-		
मुपनह्य	६७२	५
अग्नीषोमीयस्य पशुपु-		
रोदाश	६७२	८
श्राशुकानां सवित्रं		
सत्य	६७२	१३
आशुन्यमग्नये गृह-		
पतये ।	६७२	१५
उत्तरे चरयः ।	६७२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
इयामाकः सोमाय			अपयतीः ।	६७५	५
घनस्पतये ।	६७२	१८	मदीपतीः सूधाः ।	६७५	७
नैवारो बृहस्पतये			फाष्टं वोच्छ्रितोदम् ।	६७५	१०
वाचे ।	६७२	१९	निवेध्येन ।	६७५	१३
हायनानामिन्द्राय			स्पन्दमानानां स्वा-		
उपेष्टाय ।	६७२	२०	घराः ।	६७५	१५
रुद्राय वशुपतये ।	६७३	१	अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्या	६७५	१७
नाम्नो मित्राय स-			सरस्याः कृप्याः		
ख्याय ।	६७३	२	प्रध्या	६७५	१९
घरुणाय धर्मपतय			सरस्वतीगृण्हात्यपो		
इति ।	६७३	५	देवा इति ।	६७६	१
उत्तमेन चरित्रा			शुहोत्युत्तरास्तु चतुर्यु-		
सयिता	६७३	६	हीतानि	६७६	२
मातापित्रोश्च ।	६७३	११	आपः स्वराज इति		
यस्याश्च जाते राजा			मरीची	६७६	७
मवति ।	६७३	१५	औदुम्बरे पात्रे स-		
देशस्यानघस्त्रितवान् ।	६७३	१९	मासिच्य	६७६	१०
वशुपुरोडाशतन्त्रं मा-			मैत्रायणधियण्डस्य		
धान्यात् ।	६७३	२३	पुर	६७६	१६
इतरेषां याभूयस्यात् ।	६७४	४	उक्तयः इवः ।	६७६	१७
स्त्रिष्टकच्छ्रुतेश्च ।	६७४	९	यस्या मैत्रायणी	६७६	१९
इदन्तेऽपो गृह्णाति ।	६७४	१३	शतः सहस्राणि दक्षि		
यूपमुत्तरेण नैमिषि-			णा ।	६७७	१
कीरसम्भवात् ।	६७४	१७	मरुत्वतीयान्ते वा-		
गायेतराः पृथक्पात्रे-			त्राणि	६७७	२
त्र्यौ दुम्बरेषु	६७४	२१	अपरेऽन्ते सीसं निद-		
अवगाह्यावगाढा-			घाति ।	६७७	६
त्पशोः	६७४	२३	पार्षानामग्नये स्वा-		
स्पन्दमानाः ।	६७५	१	हेति	६७७	८
प्रतिलोमाः ।	६७५	३	पात्रे कृत्वा हिरण्य-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
मेनयोः	६७७	११	मस्य	६८२	२
अभिपेक्षनीयेष्वेना			रुक्ममघः पदं कुरुते		
व्यानयति	६७७	१६	मृत्यो	६८०	४
ताप्यं परिद्धाति ।	६७७	१८	विरसि च तद्यतदूर्मः		
सौमम् ।	६७७	२०	शत	६८०	७
विपाशां वा ।	६७८	१	वाहू उद्गृह्णाति हि-		
घृनोन्नमेके	६७८	३	रण्यक	६८०	७
यज्ञरूपस्युतम् ।	६७८	६	मित्रोसि कणांसीति		
पाण्डवं च निरस्ते ।	६७८	९	वा ।	६८०	११
अधोवासं प्रतिमुच्यो-			स्वितं प्राञ्चमभिपिञ्चति	६८०	१३
ष्णीपः	६७८	११	अभिपिञ्चामीति सर्वत्र	६८०	२१
ताप्येप्रभृतीनि क्षत्र-			हमममुष्येति च प्रथमो	६८१	१
स्येति	६७८	१६	पार्थानामिन्द्राय स्वा-		
क्षीक्षितयस्तनितृप्ति-			होते	६८१	३
विरो	६७८	१८	शौनः शेषञ्च प्रेष्यति	६८१	५
इन्द्रस्य वार्षप्रमिति			युतां ते वा ।	६८१	८
धनु	६७८	२१	ओ३मित्यृचां प्रतिग-		
मित्रस्य वरुणस्ये-			रस्त	६८१	१०
त्वस्य	६७९	१	होताप्ययं हिरण्य-		
धनुः प्रयच्छति त्वया-			व्योः	६८१	१२
यमिति ।	६७९	४	शौनः शोषान्ते पृषक्-		
इयासीति प्रतिमन्त्र-			शते	६८१	१४
मादाय	६७९	६	सहस्रे वा	६८१	१६
आविर्मया शत वा			आसने च ।	६८१	१८
चपति ।	६७९	९	कण्टूयन्यामिषेण		
अयेष्टा इति लोहाय			प्रलिम्पने	६८२	१
समा	६७९	११	चर्मणि त्रिर्विक्रमयति		
सुगन्तनाक्रमयन्दिष्टः	६७९	१५	विष्णो	६८२	४
आक्रम्य पादेन मीमं	६७९	२०	पालाशं शेषानासिच्य		
ध्यामचर्मारोहयति सौ-			पुत्राय	६८२	८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
शालाद्रायं जुहोति			रथवाहनस्य दक्षिणेन्ते ६८५	३	
पुत्रेन्वारब्धे ६८२	१२		अनुयत्नमौतुग्वरीः		
भास्त्रीध्रीयेन फलाशेन ६८२	१९		माया ६८५	६	
गयाः शतमधिकं वा			तौ प्रक्षालनं वस्त्रोर्गस्तीति ६८५	९	
स्वस्या ६८३	१		इन्द्रस्य धामिन्वय-		
पूर्वाग्निरहनं च सा-			हरते ६८५	११	
प्रिम । ६८३	४		सेपुकं धनुः प्रयच्छति ६८५	१५	
वाजपेयघट्टयमपहृत्य ६८३	७		उत्तरवेदिः हत्वा पय-		
दक्षिणापयेन यात्वा-			स्यया ६८५	१७	
परेण ६८३	१२		आदिरीमासन्दीः		
अव्ययायै वेति सुग्य-			रज्जुतां ६८५	१९	
क्रारोहति । ६८३	१५		अधीयासमस्यामास्तु-		
मरुतामिति दक्षिणधुर्यै			णाति ६६	१	
प्राजति । ६८३	१७		सुन्वन्तमस्यामुपये-		
गयां मध्ये आपयत्या-			शयति ६८६	३	
यामेति । ६८३	१९		निपस्तादेत्युपस्था-		
धनुरास्त्वोपस्पृशति गां ६८३	२१		लमते । ६८६	४	
जिनामीमाः कुर्य इमाः			अभिभूरित्यस्मै पश्चा-		
इति ६८४	३		क्षान् ६८६	८	
तावद्भूयो वा गो-			वाप्तामं ते ऽपहन्मी-		
धामिने ६८४	५		ति रथा ६८६	१३	
अग्नये गृहपतये इति			वर्द्वृत्ताः प्रद्वान्नित्याम-		
चर्यादि ६८४	९		ग्नयते ६८६	१५	
भूमिमवेक्षते पृथिवि			प्रत्याह स्वस्यासु		
मातरिति । ६८४	१३		सविता ६८६	१७	
अयरोदनि हंसः शु-			मादिनैवान्पयम् । ६८६	२१	
चिपविति । ६८४	१५		यदुकारेति च द्वयत्येवं ६८७	१	
विमुच्य सयन्तु फारथ-			स्वयमस्मै प्रयच्छति ६८७	५	
याहने ६८४	१७		जारा राजभाता सूत-		
अपप्रवते यन्ता । ६८५	१		क्षय ६८७	८	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रप्तेन सजातः प्रतिप-			हवींषि	६९०	९
ष्णाता	६८७	११	देवैयजनान्तरमेकैको-		
मन्थितो विमितम् ।	६८७	१५	नोत्सर्पति ।	६९०	१५
सूतभूमौ हिरण्यं मि-			शाखायामन्यम् ।	६९०	१७
धाया	६८७	१७	सावित्रस्तारस्त्रतत्याष्ट-		
अक्षार्क्षचपति स्या-			पौष्ण	६९०	२०
द्वाकृता	६८७	२०	प्रतीष्टिपुण्डरीकानि		
गां दीव्यध्वमित्याह ।	६८७	२२	प्रयच्छति ।	६९०	२३
कृताविद्या विदध्या-			हिरण्मयानि वा ।	६९१	१
ब्राज	६८८	२	उत्तमासु तिस्र्यु		
सजाताय कलिङ्गाम् ।	६८८	४	पञ्च ।	६९१	३
पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ।	६८८	७	तेपाङ्गस्रजः प्रतिमुञ्चते ।	६९१	५
पयस्यास्विष्टकृद्विडंक्-			तद्दीक्षो भवति ।	६९१	७
रोति	६८८	९	एकतम्रौ क्रयैक-		
अथरक्ष गच्छति स्तोत्राम् ।	६८८	१२	त्यात् ।	६९१	१०
अथभृथमेकेन तार्या-			नाना पाथभृथदीक्षा-		
दीनि	६८८	१५	श्रुतिभ्याम् ।	६९१	१४
उदैत्येकेन ।	६८८	१८	एकं त्वानुपूर्व्ययोगात् ।	६९२	६
दीक्षितवसनं च			अथभृथदीक्षाभ्यासो-		
प्रास्यति ।	६८८	२१	पचतादिति ।	६९२	१२
अनुयन्त्यवपाहोमान्ते	६८८	२३	सप्तर्षां प्रज्ञागारात्सो-		
उदयसानीयायां वा ।	६८९	१	ममा	६९२	१४
त्रैधातव्युदयसानीया	६८९	३	पितामहदशगणः		
सृतीयं यथानां मध्ये	६८९	६	सोमपानाः	६९२	१८
अभिध्रवणं च ।	६८९	८	सवित्रेति धानुकम-		
तिस्त्रिस्त्रिंशो दक्षिणा			पत्या ।	६९२	२१
ददाति	६८९	११	दश दशैकैकं धमस-		
अपत्यामिचारयो-			मनु	६९२	२३
रप्येया ।	६९०	७	यजमानस्य राजन्यः ।	६९३	२
दशोत्तराणि सप्तमृपा-			ब्राह्मणा वा श्रुतेः ।	६९३	८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
तुल्याः संख्यायोगात् । ६९३	१४		षण्णाः ६९६	१	
प्रहणे ददात्यनुवद- क्षिणा । ६९३	१७		अष्टापदीवत्पशुवन्धौ		
हिरण्ययीः राजमुद्- गात्रे ६९३	१९		गभिणी ६९६	११	
अभिषेचनीयान्ते केशव- पनाथे ६९४	४		इयेन्यादित्येभ्योदित्यै		
भूष्यनभिष्टानं च । ६९४	१०		या ६९६	१३	
अनुपातरक्तस्य यावज्जी- घम् । ६९४	११		वैश्वदेवीपृषती मारुती		
उत्तरे शुक्ले पञ्च- विलः । ६९४	१५		या । ६९६	१८	
आग्नेय वेद्मः सौम्यो या ६९४	१९		तदग्ने केशवपनीषोऽति-		
प्रतिदिनमासादनमा- ग्रेयं ६९५	१		रात्रः ६९६	२०	
पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा म- ध्यम ६९५	४		उत्तरे च मासान्तराः ६९६	२२	
आग्नेयो हिरण्यदक्षिणो- ऽग्निधे ६९५	७		व्युष्टिद्विरात्रः । ६९७	३	
अष्टादकामस्याप्येषा ६९५	१३		अग्निष्टोमानिरात्रौ । ६९७	४	
द्वादशोत्तराणि प्रयुग्धवी- दि । ६९५	१५		अत्रष्टुनि । ६९७	६	
मासान्तराणि । ६९५	१७		तमुभयत एके त्रिष्टोम ६९७	८	
बाह्यनीयात् पुरस्ता- च्छ्रम्या ६९५	२२		अभिषेचनीयाद्वा संव-		
पथमावृत्तस्य चरवः सा- रस्वत ६९६	४		त्सरा ६९७	१३	
षट् पद्मैकतन्त्रे । ६९६	७		उत्तरे शुक्ले सौमा-		
पूर्वाग्निवाहौ द्वौ द्वौ			मयी । ६९७	१७	
			ग्रीहीनिरुद्धाविरु-		
			दात् ६९७	१९	
			पक्त्वौदनं विरुद्धाद्यूणी-		
			कृत्या ६९७	२२	
			सिद्धवृकन्याग्रलो-		
			मानि ६९८	८	
			पशुषु वा । ६९८	५	
			पुरोडाश घर्मा द्रव्यसा-		
			मान्यात् । ६९८	७	
			यावदुक्तः सौमिका शु-		
			यात्वात् । ६९८	११	
			त्रिपशुवन्धश्चतुर्व्याम् । ६९८	१४	

सूत्राणि	पृ०	पं०
पकायाम् ।	६९८	१६
आदिष्वनोऽजः श्वेतः । ६९८	१८	
महाविः सभस्वतो । ६९८	२०	
श्रुपममिन्द्राय सु-		
श्राग्णे	६९९	१
प्रथमो लोहितः । ६९९	३	
त्रियूपो वैकाश्विनि लि-		
ङ्गात् । ६९९	५	
अग्नी वरुणप्रघासयत् । ६९९	१३	
अवेदिदक्षिणः । ६९९	१४	
घषामार्जनान्ते कुक्षौः ६९९	१६	
कुवलककन्धुवरन्धू-		
र्णानि ६९९	१९	
ग्रहं गृह्णाति कुविद-		
ङ्गेति ७००	१	
समस्यानुवाचनं यजे-		
ति च । ७००	४	
प्रथमस्यानुदोममितरौ । ७००	६	
परिस्वसोमो दक्षिणे-		
ऽग्नौ । ७००	८	
अक्षमाहृत्य परिस्वच्छे-		
यमा ७००	१०	
हवीऽपि निर्घपति सा-		
वित्र ७००	१६	
नपुंसको दक्षिणा रथ-		
वाही ७००	१९	
सोमातिपूतस्याप्येषा । ७००	२१	
अनुयाजान्ते पशुपुरो-		
डाशो ७०१	१	
हपिर्मिर्वा । ७०१	४	

सूत्राणि	पृ०	पं०
आश्विनामावस्तु । ७०१	६	
राजसुययाजिनः कर्मा-		
पधर्मो ७०१	९	
त्रैधानव्यानुपूर्वयो-		
गात् । ७०१	११	
षोडशोऽध्यायः ।		
अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्य-		
तिपङ्गात् । ७०३	३	
इच्छतः समहावते नि-		
यमः । ७०३	१३	
न प्रथमाहारे । ७०३	२०	
उत्तरवेष्टमिनिधानात् । ७०३	२३	
चिकीर्षमाण उत्तरस्यां		
फाल्गुन्यां ७०४	२५	
ग्रहणे वा दद्यात् । ७०५	१	
अमावास्यायामेके । ७०५	३	
अग्निऽयः कामाय पु-		
रुषा ७०५	६	
वर्हिष्ठदशनः पुरुषो ७०५	१०	
सर्वेषां वा तुह्याः । ७०५	१४	
समिध्यमानसमिद्धवर्य-		
न्तरे ७०५	१६	
आग्नेयो द्वादशोऽर्वा अ-		
स्वन्ति । ७०५	२०	
एकादशान्ते शसमैवादि-		
करोति । ७०५	२३	
परिखिने पुरुषसंख-		
पनाम् । ७०६	१	
अजस्य शुन्धति प्रच-		
रणयोगात् । ७०६	३	

सूत्राणि	पृ०	पं०
भानुपु ज्वलत्तु पिण्डं ७१२	१०	
दक्षिणतश्च पश्चो युग-		
पत । ७१२	१३	
अनन्दापुरुषमीक्षते ७१२	१६	
वल्मीकवपामादाय छि-		
द्रेया ७१२	१९	
हृष्टा निवधत्तेनाद् । ७१२	२२	
आजेत्यभिमन्त्रयते ७१३	१	
इक्षर । ७१३	१	
आक्रम्येत्येन विण्डमाधि-		
ष्टाय ७१३	२	
पौल इति पृष्ठस्योपरि ७१३	४	
उदक्रमीदित्यभिमन्त्र-		
यते । ७१३	७	
आहवनीपश्चत्स्यापयति ७१३	९	
उपविश्य मृदमभिजु-		
होत्या ७१३	११	
अश्यां पिण्डं त्रिः परि-		
लिजति ७१३	१५	
कृष्णाजितमालीयौत्त-		
रत ७१३	२०	
विमाष्टपेनद्विव इति । ७१४	२	
आलमत उमे शर्म च ७१४	४	
पिण्ड पुरोऽप्योक्षीति । ७१४	६	
पाणिभ्यां परिगृह्णात्येन ७१४	८	
अप. अग्नेऽनघरथ-		
पो देधी ७१४	१२	
स इति वा तमयक्षि-		
पति । ७१४	१४	
अनामिकाया सम्बपति ७१४	१६	

सूत्राणि	पृ०	पं०
आस्तीर्णयोरन्तानुद्-		
गृह्णाति ७१४	१९	
त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणो-		
पनहति ७१५	१	
उत्तिष्ठति विण्डमादा-		
योरु ७१५	४	
उर्ध्वबाहुः प्रार्क्ष प्र-		
गृह्णा ७१५	६	
अवहृत्योपरित्तामि		
धारयद् ७१५	८	
धारयत्येषामुपरि वि-		
ण्डमनुष ७१५	११	
अग्न आयाहीत्याहृत्य ७१५	१५	
आयन्त्याश्वै पश्चनज ७१५	१८	
अनन्दापुरुषमीक्षते		
पूर्वव ७१५	२१	
उत्तरत आहवनीपस्यो-		
दधृता ७१६	१	
विपाजसेति प्रमुच्येत-		
मज्जलोम ७१६	५	
आपो हि मेति पणोक-		
वायपक्व ७१६	९	
केन च त्स्यां ततः		
कृत्वा । ७१६	११	
मज्जलोममिः सःसु-		
जति ७१६	१४	
एकंरया रसाग्रमचूर्णैश्च ७१६	१८	
सःसृष्टमिति संयौति । ७१६	२२	
अपादां करोति महिषी ७१७	२	
यजमानपादमार्थो ज्ञा-		
. लिङ्गि ७१७	८	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यजमान उखां करोति ७१७	८		अपणमास्तीर्य यथा कृत-		
प्रादेशमार्थं तिषंगूष्वा			मव	७१९	१५
च । ७१७	१२		देवानां त्वेत्युखां न्युष्-		
पश्चाददेशमिषुमार्थं			जाम् । ७१९	१८	
वा ७१७	१४		अपणेनावच्छाद्य दक्षि-		
यस्यस्थेति प्रथयति ७१७	१६		णा ७२९	२०	
अस्तानुष्ठीय सवतः प्र			निर्मन्त्येन वा धूपनभ-		
थमं ७१७	१८		पणे । ७२०	१	
संलिप्य श्लक्ष्णां कृत्वो-			यकत्रीपुंतीक्ष्माणो जव-		
सर ७१७	२१		ति । ७२०	३	
विद्वेशेति समीकरो-			आचरति मित्रस्येति ७२०	५	
ति । ७१८	१		यावद्वाचरेत् । ७२०	७	
वितृतीय उच्छेदं वर्तिः			दिवेष प्रवहनोदरणे ७२०	९	
सवतः ७१८	४		उद्वपति अपणम । ७२०	११	
ऊर्ध्वास्तूष्णीं प्रति-			देवस्येत्युखाम् । ७२०	१३	
दिशं ७१८	७		उत्तानां करोत्यव्ययमा-		
स्तनानि प्राप्तेपूजयति ७१८	११		नेति । ७२०	१५	
द्विस्तनामष्टस्तनामेकं । ७१८	१३		उपच्छत्युत्थायेति । ७२०	१७	
पिठं गृह्णात्यदितिष्ट			परिगृह्य पात्रे करोति ७२०	१९	
इति ७१८	१६		भक्षाप्रयसावसिञ्चति		
कृत्वायेति निद्वपाति ७१८	१८		सबस्थेति ७२१	१	
तिष्ठ एके । ७१८	२०		इष्टकाक्रियातस्त्यालिखि-		
इष्टकास्तु तिस्रो विद्व-			तामाम् । ७२१	५	
ज्योतिषः ७१९	१		अपरिमितालिखितायो-		
मृदमुपशमां निदधा-			सरयोः । ७२१	७	
ति । ७१९	७		पूर्ववदग्निः पाके । ७२१	१७	
सप्तमिरद्वयशकृद्दिग्-			दीक्षामावास्यायामामा-		
खां ७१९	१०		वास्येने ७२१	१२	
मग्न्या श्वसं चतुरस्रं			आप्रावैष्णवधैश्वातरौ ७२१	१६	
स्त ७१९	१२		घृते चक्षणादित्येभ्यः ७२१	१७	

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्राकृतान्यादौदृग्गणानि		
हुत्वा	७२१	१२
दयडोच्छ्रयणान्तं कृत्वा-		
ऽध्वयुंयञ	७२२	१
रुक्मप्रतिगोचमविष्णुक-		
मवात्स	७२२	१०
अप्राघाकटे त्रयोदशा-		
स्यां	७२२	१२
अगारोहलङ्कारानो-		
प्यैक ।	७२२	१६
घृतोत्तां कार्मुकीं दृग्म		
इति	७२२	१९
चैकद्वितीं परस्या इति।	७२२	२२
औदुम्बरीं परमस्या		
इति ।	७२३	१
अपरशुद्धकणां यदग्र		
इति ।	७२३	१
अधः दद्यां यदक्षीति।	७२३	५
पालाशीः प्रयुचमहरह-		
गिति ।	७२३	७
उपोत्तमां क्षत्रियस्ये-		
च्छद् ।	७२३	११
उत्तमां पुरोहितस्य ।	७२३	१७
अन्यस्योभे ।	७२३	६९
स्वाहाकारः सर्वाभूता-		
याम् ।	७२३	२२
औदृग्गणानि दण्डान्त-		
मज्ञैकं ।	७२४	१
यजमानः कण्ठे रुक्मं		
प्रति	७२४	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
इगाद्वशिक्ष्यासन्दीपु		
मुञ्च	७२४	११
परिमण्डलाभ्यामिण्डवा-		
भ्यामुखां	७२४	१५
हरति घावा क्षामेति।	७२४	१८
आहवनीयस्य पुरस्ता	७२४	२०
शिक्ष्यपाश प्रतिमु-		
ञ्चन्ते	७२५	४
साक्षिकं प्राञ्च प्रभु-		
ह्नाति	७२५	५
धारणं च ।	७२५	११
पतया विकृत्याभिम-		
न्त्यैके	७२५	१३
समुह्य पुरीषे प्रतिदिशं	७२५	२०
विष्णुकमाद् क्रमते		
विष्णो	७२५	२२
अक्रमश्चतुर्थे ।	७२६	२
दिशो वीक्षते दिशोऽनु	७२६	४
पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्र-		
गृह्णा	७२६	६
अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्ति-		
न्निति ।	७२६	८
उपरिनामि धारयन्ना-		
त्वां	७२६	११
पाशा उन्मुच्योदुत्तम-		
मिति	७२६	१३
अवहरति ह्यंसः शुचि-		
पदिति ।	७२६	१६
वासन्धां करोति वृद-		
दिति ।	७२६	२७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
उपतिष्ठते सीद त्वं-			रतः	७३०	१९
मिति ।	७२६	६८	सासन्दीकमुद्यम्योदु		
घासप्रेण च दिवस्परी-			त्वंति	७३०	२३
त्वा	७२६	१९	स्यात्यां गार्हपत्यं व-		
अनुवाकैकैके ।	७२७	१	व्यात् ।	७३१	३
अत दीक्षितोऽयमिति ।	७२७	३	अतद्वाहो युक्ता प्रदप्र७३१		५
आवृत्तिरतः संवाप्त-			मारोहरपाभ्वतो वा य-		
रम् ।	७२७	६	च्छत् ।	७३१	८
उत्पायाः मस्मोद्वपन-			अश्वे यजंत्यकन्दरप्रि-		
मस्त	७२७	८	रिति	७३१	१०
घार्धं विस्तृत्य समिदा-			यासेऽवद्वयुद्धतायो-		
धा	७२७	११	क्षित	७३१	१२
पथमुदिते मस्मोद्वप-			वनी गहनमेगदीक्षासु		
मात्रि ।	७२८	१	यदी	७३१	१६
अहरहरित्याधानम् ।	७२८	४	अप्सुष्यमस्मापयनं		
विष्णुकमधास्तम्रं घा-			कय	७३२	१
ह्वर्य	७२८	५	अन्वप्र चेच्छन् ।	७३२	३
रुक्मप्रतिमोचनार्द्धि			ऊर्द्ध्वं वनीयादनात्	७३२	५
प्रागू	७२८	९	पलाशपुष्टं देवीरित्य-		
सोमाविरोधेन वा तत्प्रा-			कया ।	७३२	८
धा	७२८	१८	ततो द्वाभ्याम् ।	७३२	१२
व्यज्य समिधं ग्रने प्रसे७२९		७	आद्याभ्यां वा पूर्यम् ।	७३२	१३
संगत्सरप्रभृतिनोऽसं-			अनामिषया प्रास्नादा-		
यत्सर	७२९	१४	दत्ते	७३२	१६
संघत्सरं सोष्यतः ।	७२९	१७	प्रास्योपायामुपनिष्ठने	७३२	१९
सर्वत्सरदिताम्रं ।	७२९	२१	प्रायश्चित्तं समिधोप-		
जातस्य च ।	७३०	३	हृत्या	७३२	२१
पथमास्यमन्त्रम् ।	७३०	६	उत्पायादघाति समिध७३३		५
अचयन वा परस्मै ।	७३०	९	गार्हपत्येऽनुगने निर्म-		
प्रागनः कृत्योप्यस्योत्त-			व्य ।	७३३	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
सुत्यास्वाहवतीये		
साङ्गा	७३३	११
माग्रीध्रीयमुत्तरेण		
खदः ।	७३३	१५
प्रवृज्यादावृत्तोऽप्ये ।	७३३	१८
अक्षरप्रायश्चित्ति च स-		
धैर्य	७३३	२२
उत्तामेदने नवस्थास्यां	७३४	५
उत्तोपशये पिष्टा मुदा	७३४	११
पक्तायामावपति कपालं		
च ।	७३४	१६
उत्तोपशये पिष्टा सः-		
सुख्य	७३४	१८
अऽमात्रं चयनमुप-		
विश्य ।	७३४	२१
सव्यबाहुमन्तरं कृत्यो-		
त्तर	७३५	१
निले सादनसुदहो-		
हसा	७३५	३
अविशेषोपदेशात् ।	७३५	८
अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ।	७३५	१२
एकचोदनास्येकदेशानुसा-		
रेण	७३५	१७
आत्मनि बलुपमतीः ।	७३५	२२
लोकं पृष्ठास्तु दशसु		
दशसु	७३६	२
असादनं च ।	७३६	४
प्रतिषिचति द्वे द्वे उप-		
धाय	७३६	७
अयुग्मगणमध्यमा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
नूके ।	७३६	९
यका च ।	७३६	१०
अमितो युग्माः ।	७३६	१३
उदञ्चो घर्गाः पूर्वोपरो	७३६	१६
प्राञ्चो दक्षिणोत्तरे ।	७३६	१९
मिश्रकृष्णयोरचयनम्	७३६	२१
दीक्षायां मुत्तमेऽनि	७३७	२
उत्तरार्ध्यानेऽर्धव्यामेन	७३७	४
मण्डलाद्या प्रक्रमण-		
मन्तः	७३७	६
पश्चाद्युपावष्टयात्पाद-		
मात्रे	७३७	१०
यजमानेनोदूर्ध्वबाहुप्र-		
पक्षे	७३७	१२
त्रिपुरपादं रज्जुं मित्या	७३७	१८
सप्तदशोऽध्यायः ।		
श्वोऽथवहरयादिप्राय-		
श्चित्त्वन्तं	७४१	१
वात्सप्रं कृत्योपस्थेयं		
चैत ।	७४१	१३
पलाशशाखया गार्ह-		
पत्य	७४१	१८
उदीचीः शायतामुदस्यो-		
क्षां	७४१	२२
मण्डलं छादयति ।	७४२	४
सिक्ताभ्यामेर्मसोत्यूप-		
यत् ।	७४२	६
परिभिन्निः परिधयति	७४२	८
मध्येऽर्धवृद्धनीभ्यतस्त्रौ	७४२	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सकृन्निषे ।	७४२	१७	न्तरा	७४५	१३
पश्चात्साहिते पादमा-			अनपेक्षमस्य शालाद्या-		
ज्यो	७४३	८	द्वौप	७४५	१७
अपरेण परिक्रम्य परि-			प्रायणीय हविष्कृदग्ने		
कल्प	७४३	११	महा	७४५	२०
विदसीति पूर्वै दक्षि-			प्रायणीयान्ते सीरं		
णतः	७४३	१५	युन	७४६	३
नित्ये प्रतीष्टकं तिर-			मौञ्जं त्रिशूद्रजम्बवम् ।	७४६	५
ब्धीषु ।	७४३	१९	पद्मादशचतुर्विं-		
स्रक्पु पादमाग्नी ।	७४३	२१	शक्ति	७४६	७
पूर्वैदक्षिणस्यामधंपद्योः	७४३	२४	पूर्वयोत्तरासं द-		
शोयोऽष्टा वकाः ।	७४४	१	क्षिणा	७४६	९
तिष्ठपु लोकम्पूणास्तु	७४४	३	आत्मनि कृष्यत्यनुप-		
धात्वालदेशात्पुरीयं			रिधि	७४६	१४
निवपती	७४६	६	दक्षिणतः प्राचीम् ।	७४६	१७
समं विलां कृत्वोक्त्यं नि-			प्रदक्षिणामितराः ।	७४६	१९
वपती	७४४	६	तूर्णो तिस्रस्त्रिंश-		
रिकां नावेक्षेतोन्नाम् ।	७४४	१२	प्रदक्षिणम् ।	७४६	२१
सिक्तताभिः समं विलां			तिर्यगनूके ।	७४७	१
कृत्वा	७४४	१४	अक्षयाधोण्युमयोः ।	७४७	३
त्रिचितमेके ।	७४४	१९	अनूके ।	७४७	४
नैऋतीः कृष्णास्तुप			शोण्युमयो ।	७४७	६
पका	७४४	२२	दीर्घप्रयुक्तेषु वा		
असुन्यन्तमिति प्रत्यृचं			पुरुषाः	७४७	७
पराचीः ।	७४५	३	अनडुहो विमुच्य		
अऽपात्ममेके ।	७४५	६	विमुच्य	७४७	१०
नित्याभावः ।	७४५	८	पशुवस्तुसृज्य दक्षिणा-		
शिकपक्षकनपाशेषद्वा-			काले	७४७	१२
सन्दीः	७४५	१०	सीरमुत्करे कृत्वा कु-		
उदपात्र निविच्या-			शस्तम्	७४७	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पञ्चमहीतेनोद्गृह्णन्मि			अग्निः प्रोक्तः प्राहुः प्राहुः-		
लुहोति	७४७	२०	अग्निः	७५०	१७
चतसृषु चतसृषु श्री-			त्रिरुक्तायामभ्युपार्थ		
स्त्रीनुद्	७४८	१	चित्तिः	७५०	१९
श्रीः कृष्टाः ।	७४८	७	तीर्थेनाह्वमारोहयत्यु-		
कृष्टमात्रे वा ।	७४८	११	स्तरपक्ष	७५१	३
तस्मिन्स्वर्योपधमाय-			पुरस्तात्पक्षाद्वैके ।	७५१	६
पत्येक	७४८	१५	अनुयजुः कृष्टं परिणय-		
या ओषधीरिति विचै-			त्युत्तरतः	७५१	८
पेपक्ष	७४८	१९	प्रत्यञ्चमागतं चित्तिम-		
सोमनिषपनाद्याति-			वद्राप्य	७५१	१०
त्यह्विष्कृतः ।	७४८	२४	उत्तरवेदिमोक्षणाद्या-		
सप्त सप्त च ।	७४९	७	सम्भार	७५१	१४
लोकदृष्टा स्फुट्येना-			सत्यसाम गायति ।	७५१	२२
हृत्य	७४९	९	पुरुषरपणंमुपदधाति		
उत्तरपरस्याः पञ्चादौ	७४९	१३	साम्ये	७५१	२३
उत्तरस्याः सिकताः			तस्मिन्स्वर्यमधः पिण्डं		
प्रमार्ष्टि	७४९	१६	ग्रह्य	७५२	२
उत्तरवेदि निषपति			उत्तानं प्राञ्चः हिरण्य-		
चत्वारिंश	७४९	१८	पुरुष	७५२	४
अग्ने तथेति सिकता-			पुरुषे चित्रे साम		
न्युप्य	७४९	२१	गायति ।	७५२	८
आन्वायस्त्रेति सिकता-			पूर्वेणापरित्योऽतः ।	७५२	१०
रुम्भम	७५०	१	उपतिष्ठते यजमानो		
नार्तिशोषाद्योपसदः			तमोस्त्रिषणि ।	७५२	१२
हृत्वा	७५०	३	उपविश्य पञ्चमहोतं		
इत्यस्मां च	७५०	९	लुहति	७५२	१४
अधमात्पणामित्या च	७५०	११	प्रत्येक दक्षिणतः ।	७५२	१८
आग्ने श्वज्य शुक्ला-			पञ्चात्प्रथमान्त्ये ।	७५२	२०
मानि	७५०	१३	पुरुषमवच्छाद्योरस्ता	७५३	१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
तत्र स्वरूपधानं			क्षिणे	८५५	१०
प्राच्योः ।	७५३	५	घट्टयति मध्यमया ।	७५५	१५
कार्त्तिकमयी दक्षि-			उलूखलमुसले स्वयमा-		
णतः ।	७५३	७	दृष्ट्वा	१५५	१७
एषमौदुम्बरीमुत्तरतो			वनूलसल उक्षां कृत्योप-		
दक्षि	७५३	१६	शयां	७५६	१
तिरश्चावेके ।	७५३	१८	अग्ने युक्त्वा हीति प्र-		
स्वयमादृष्णां पुरुषं श-			त्यृचः	७५६	८
कैरां	७५३	२१	उपस्थानं यासम्बत्सर-		
भूरित्येनस्याः साम गा-			भूतिनः ।	७५६	९
यति ।	७५३	२४	प्रतिशिरः सप्त सप्त हि-		
अन्यत्रापि व्याहृतिषु	७५४	२	रचय	७५६	१३
मूलाप्रवर्ती दूर्वा तस्यां	७५४	६	उत्तरं द्वौ द्वौ ।	७५६	१८
पूर्वा पूर्वमुत्तराः ।	७५४	१०	नासिकयोर्मुञ्चे		
यास्त इति द्विपञ्चमं द्वि-			त्वेति ।	७५६	२०
तीये ।	७५४	११	अश्वणोर्मासे त्वेति ।	७५६	२२
उलूखलस्य रेतःसिग्बेला-			श्रोत्रयोरभूदिदमिति ।	७५७	१
या	७५३	१५	सर्वांनप्येकस्मिन्नेके ।	७५७	२
विराद् खराडिति रेतः-			उक्षायां प्रत्यक्षि ।	७५७	३
सिचौ	७५४	२०	सहस्रवा इति पुरुषपरि	७५७	१०
प्रजापतिरिति विश्वज्यो-			अभ्याष्योत्तरतः पूर्वा-		
तिपम् ।	७५४	२२	परे ।	७५७	१३
ऋतव्ये मधुश्च माधव-			गोज्योश्च दक्षिणतः	७५७	१५
द्येति ।	७५५	१	मादित्यं गर्भमिति प्राति-		
अयादासीत्ययादाम् ।	७५५	३	मन्त्रं	७५७	१७
स्वयमादृष्णारेतःसि-			चिन्नं देवानामित्यर्ध-		
ग्निलाभ्य	७५५	५	र्चशः	७५७	१९
कूर्मं दधिमधुघृतैर-			यद्विधैर्गुदद् तिष्ठन्नुप-		
मक्ति	७५५	८	तिष्ठति	७५८	१
अराक्षिमात्रेऽयादां द-			उक्षां परिक्रामयेके ।	७५८	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वमन्त्रानप्येकास्मि-		
न्नेके ।	७५८	१२
उपधानमन्त्रान्विपरिह-		
रज्ञ	७५८	१५
एत्य च । ये यद्यिष्टेनि		
क्षित्यो	७५८	१२
अपरेण स्वयमावृण्णा-		
मेत्या	७५८	२२
द्याधारणप्रत्याणभृतः		
कर्ण	७५९	४
द्वितीयमव्यवस्था-		
दिति ।	७५९	१४
लोकमृणाक्षिणा-		
स्ता	७५९	२२
प्रत्येत्य शेषम् ।	७५९	२५
पक्षपुच्छानि परागिरन्त्य-		
येष्योऽभि	७६०	१
पक्ष मर्वत्र ।	७६०	४
मध्ये पुरीषं नियपति		
पूर्ववत् ।	७६०	६
पूर्वमर्धानूकं द्यादयति ।	७६०	६
प्रदक्षिणमागमागम् ।	७६०	१०
प्रक्षपुच्छानि च ।	७६०	१२
धिति पुरीषवतीमुपति		
ष्ठे	७६०	१६
अष्टाभिरंके दन्त्रमि		
र्षा ।	७६०	१८
उपमास्तु योषां द्विज्या-		
परार्द्ध	७६०	२१
त्रिरर्थं परिणीयोशस्त		

सूत्राणि	पृ०	पं०
मयं	७६१	२
परिणयनमाप्तिनिधा-		
नात् ।	७६१	६
ऽयुपसत्के द्वे प्रथमायां		
तिष्ठो	७६१	१०
पञ्चगृहीताद्युत्तमा ।	७६१	१३
उत्तरास्तु च ।	७६१	१७
सपुरीषास्तु पदस्यै-		
का ।	७६१	१९
द्वादशोपसत्के व्य-		
त्पार्श्व	७६१	२१
विकर्षाद्येकादश्याम् ।	७६२	१
चतुर्मासोपसत्के द्वाद-		
शाद्	७६२	३
पद्विंशद्विंशः पद-		
त्रिंश	७६२	६
तापक्षिते मासद्यक्षि-		
तिपुरीषे	७६२	११
पञ्चम्यामपदा । वि-		
राजः	७६२	१४
सौममाणा अग्न्यहम् ।	७६२	१६
मार्सं पुरीषं तूष्णीम् ।	७६२	१८
नाकमप्रभृतमासम् ।	७६२	२०
पुरीषश्च ।	७६३	१
उत्तमधोरन्तोर्पिकर्षादि		
पूर्वे ।	७६३	३
त्रिसादस्त्री प्रथमा		
लोक	७६३	६
उत्तराद्य ।	७६३	९
त्रिसादस्युत्तमा ।	७६३	११

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
यकालिखितानां दग्नि-			पूर्ववत्पञ्चम्य' सर्वा		
जोत्तर	७६३	१३	माम् ।	७६५	१४
पद्मिः शस्त्राया या तु-			आश्विनी भूवक्षिति-		
नीया	७६३	१८	गिति प्रति	७६५	१७
गार्हपत्यलोकपृष्ठाः			शुक्रश्च शुचिश्चे-		
प्रथमायाम् ।	७६३	२१	स्युतये	७६५	१९
धिर्नीया उत्तमायाम् ।	७६४	१	उत्तराश्व ।	७६६	१
अपरिमितेषुकां या ।	७६४	२	वैश्वदेवी मजुर्भुत-		
प्रथमोत्तमयोः शब्दमा-			मिरिति	७६६	३
त्रीरिति	७६४	५	उत्तराश्व ।	७६६	६
यज्ञमणाशिका भित्तो-			प्राणभृतः प्राणं म		
त्करं	७६४	८	इति ।	७६६	७
हिनीयायामाश्विनी			अप' विन्वेत्यपस्याः ।	७६६	९
प्रतिदिशम् ।	७६४	११	अपस्या' पञ्च पञ्चा-		
रेन-मिग्मलायामनूक-			नूक्तास्तेषु	७६६	११
मुत्तरेण	७६४	१४	अतस्त्र पुरस्तात् ।	७६६	१३
दक्षिणापूर्वेण ।	७६४	१६	दक्षिणत उत्तरतः		
दक्षिणा पूर्वेण ।	७६४	१८	पञ्चात् ।	७६६	१६
अपरा दक्षिणेन ।	७६४	२०	दक्षिणाधारेरधि लो-		
उत्तरापरं ।	७६४	२१	कम्पृष्ठाः	७६६	१८
दक्षिणामुत्तरेण प-			तुनीयायाः स्वयमात-		
ञ्जमी ।	७६५	१	पणाया	७६६	२०
वैश्वदेवीः ।	७६५	२	अनूक्तेषु पञ्च दिश्या		
पूर्वा दक्षिणेन ।	७६५	६	यैश्वदेवी	७६७	४
दक्षिणापरं ।	७६५	७	विद्वन्कर्मोति विद्वन्		
अपरा मुत्तरं ।	७६५	८	० ज्यानिपमुपरि	७६७	८
उत्तरा पूर्वेण	७६५	९	उत्तमायां च ऋतये		
एवं वैश्वदेवीष्य- प्रा-			नभश्च	७६७	१०
णभृतः ।	७६५	१०	अवकाः कूर्मवत् ।	७६७	१३
प्राणभृदृष्योपस्याः ।	७६५	१२	इपञ्चोर्जश्चेत्यपरं ।	७६७	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पूर्वाधे प्राणभृतो			चतुर्दश प्रतिमन्त्रं		
दशायुमं	७६७	१७	प्रतूर्तिरष्टा ।	७६९	१३
छन्दस्या द्वादश द्वाद-			दक्षिणां पूर्वयोरग्रेभाग		
शाप्य	७६७	१९	र्हति ।	७७०	१
पालखित्यालोकं			उत्तरापरयोर्मित्रस्य		
पश्चाच्छिष्टा ।	७६८	१	भाग	७७०	२
पालखित्याः सप्त			उत्तरां दक्षिणयोरुत्त-		
पुरस्तात् ।	७६८	४	क्षसां	७७०	३
प्राणभृद्भ्यो वापरा ।	७६८	६	उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य		
द्वादशभ्यो ऽपरास्तु ।	७६८	८	भाग	७७०	४
मूर्धांसि रादिति प्रति-			पट्टप्रतिमन्त्रं वसूनां		
मन्त्रम् ।	७६८	१०	भाग	७७०	५
यजुष्मतीश्च जानन् ।	७६८	१२	ऋतव्ये सहस्र सहस्य-		
उत्तराधोणेरधि लोक-			धेति ।	७७०	७
ऋणाः	७६८	१५	रेतः सिन्धेलायां च सप्त-		
चतुर्व्यामनूकान्तेषु			दश	७७०	९
दक्षिणां चरे	७६८	१७	उत्तराङ्गनादधि लोक-		
पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश ।	७६८	२०	ऋणाः	७७०	१३
ताभ्यः पद ।	७६९	१	पश्चाभ्यामन्तेष्वाश्विनी-		
पूर्वदक्षिणे ऽवान्तर-			वदस	७७०	१४
देश पके ।	७६९	३	दक्षिणयोररन्ध-		
उत्तरा वा दक्षिणा-			न्तरम् ।	७७१	१
भ्याम् ।	७६९	५	अग्रे जातानिति प्रतिम-		
उत्तरां पूर्वयोरानुशि-			म्लम् ।	७७१	४
वृद्धिति ।	७६९	८	पश्चिमा द्वितीया ।	७७१	६
दक्षिणामपरयोर्ध-			विराजो दश वय प्रति-		
रण एक	७६९	१०	दिशं	७७१	८
दक्षिणां दक्षिणयो-			गायत्र्यसपत्ना गण-		
मांस्तः	७६९	११	मध्ये	७७१	१२
दक्षिणामुत्तरयोर्धो-			उष्णिग्भ्यो वा परा अर्धे	७७१	१४
मा सप्तदश	७६९	१२			

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
भसपत्ना स्पृशोऽन्यतो-			च्छन् ।	७७४	६
न्तराः ।	७७१	१७	अपरा गायत्रीऽय		
सर्वेनाऽपादावेत्यायाः	७७१	१९	उष्णिहो	७७४	१८
पञ्चदश दक्षिणेनानू-			अनूकान्ते दक्षिणे		
फल् ।	७७२	१	पङ्क्तीरग्नि	७७४	२१
वेपथ्रीः क्षत्राय क्षत्रं जि-			उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने		
र्वति	७७२	३	तमयेति ।	७७४	२३
पुरीषमास्वावर्षति म-			पुरीषवत्याः पूर्वमति-		
ग्नेण	७७२	६	च्छन्दसं	७७४	२५
नाफलदांऽनूकंपु			अग्ने त्वमित्यनूकाग्ने		
पूर्ववर्जं	७७२	१७	परं	७७५	७
पुरीषमाग्न्यापयंयं			मध्येऽष्टेष्टकं गार्ह		
पुर इति	७७२	२२	पत्यम् ।	७७५	१०
प्रतिदिशं यथा लि-			पुनश्चिति चांपरित-		
ङ्गा ।	७७३	४	द्वयेन	७७५	१५
पश्चिमोत्तमा ।	७७३	६	पुच्छमग्धावेकं ।	७७५	२०
छन्दस्यास्तिछ-			पूर्वाभिं वा ।	७७५	२३
स्तिस्रो	७७३	८	गार्हपत्यं पुच्छसर्ग्यौ		
उत्तराध ।	७७३	१२	हर्षा ।	७७६	२
पुरस्तात्तिष्टुमो रेतःसि-			श्रुतव्ये तपश्च तप		
ग्धलायां	७७३	१४	स्पर्धेति ।	७७६	५
जगतीश्च पञ्चादय			विश्वज्योतिषं परमे-		
मिहोति ।	७७३	१७	ष्टी त्वेति ।	७७६	६
अपरास्ताऽयोनुष्टुम-			दक्षिणाऽमात्रत्यग-		
सत्यायः	७७३	१९	र्यानि	७७६	७
अपादावेत्यायाः पुर-			प्रच्छाद्यपुरीषेण		
स्ताद्वृहानि	७७३	२१	विकर्षाय	७७६	१०
मद्रो न इति ककुम-			सकृन्निव्ये ।	७७६	१६
स्ताऽयो	७७३	१	पुण्याभिदोमवाति-		
उद्भूतान्यपश्वे			ष्टप्रग्नि	७७७	१

सूत्राणि	पृ०	प०	सूत्राणि	पृ०	प०
अष्टादशोऽध्यायः ।			पक्षपुच्छानिचाश्या-		
शतश्रियहोम उत्तर-			त्ममग्ने	७८२	१
पक्षस्या	७७९	१	अन्त्यमुत्तमम् ।	७८२	४
न्यानुगकान्ते स्त्रा-			नेणुमुत्करेण कृत्वा		
हाकारो	७७९	१९	चित्थ	७८२	६
पञ्चान्ते च सामि-			पुरस्ताद्वायव्यम् ।	७८२	१२
मात्रे ।	७७९	२१	दक्षिणे पक्षे रथन्तर-		
प्राक्च प्रत्यघरोद्देश्यो			मुत्तरे	७८२	१४
मुखमात्रे ।	७८०	१	गौपयसध्य विधु-		
प्रतिलोम प्रत्यघरोद्वाह			एत्राचिं	७८२	१८
जुहोति	७८०	३	दधिमधुघृत पात्र्या	७८२	२२
हयने प्रास्पति चा-			स्त्रयमातृणामां पञ्च		
स्त्राले ।	७८०	७	गृहीतं	७८३	५
चित्थ परिपञ्चत्यग्नी-			सर्मासकान्कुशै		
दक्षिणे	७८०	९	प्रक्षति	७८३	१०
अश्मस्ते धुदित्यद्वौ			प्राणदा रत्नचरोद्वाति ।	७८३	१४
कुम्भ	७८०	१३	पचमारोहणाचराह-		
चात्रप्रतिपद्येति ।	७८०	१६	णमत ।	७८३	१५
कुम्भेऽग्निं कृत्वा द-			उपसदन्त प्रवर्ग्यो-		
क्षिणस्या	७८०	१८	त्सादन	७८३	१७
अग्निं भेत्तवै धूयात्ता	७८०	२१	स्त्रयमातृणास्पष्टं		
कुम्भे भेदनं सा-			प्रथमम् ।	७८३	२१
मध्यात् ।	७८१	५	पञ्चगृहीत जुहोत्यग्नि-		
अश्मनि चापवादात् ।	७८१	१०	स्तिग्मने	७८४	३
वाच्यत्वाच्च ।	७८१	१५	आर्द्धदुग्धरीघृतोवि-		
अग्नपक्षमलोदह			ताप्तिस्त्र	७८४	९
प्राह	७८१	१८	वाग्निं प्रणयान् ।	७८४	१४
मण्डूकधन्वावेगम-			प्रेष्य युचच्छधामुप		
शाखा वेणी	७८१	२१	यच्छा	७८४	१६
			अग्नय प्रक्षिपमा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
णायातु	७८४	१९	धिष्ण्यान्था चिरां-		
त्रिरुकायामुद्यम्योबु-			त्तमा	७८७	१
त्वंति ।	७८४	२१	आमिमृशदिच्छन्त-		
चिन्त्य गच्छन्ति पञ्च			म्वात्मरा	७८७	५
दिश इति ।	७८४	२२	एवं यथाचिन्ति ।	७८७	७
आग्नीध्रदेवाहक्षिण			वैश्वानरमादतां नि-		
पृष्ठया	७८५	१	यंपति	७८७	१०
न निरय ।	७८५	४	वैश्वानरमाधिधित्व		
निधायैनमतिप्र-			दाक्ष	७८७	१२
मतीन्द्र	७८५	७	पश्चाच्च संकृष्टतरो ।	७८७	२१
क्रमधरमांश्चनति			एवमपथं ।	७८७	२३
चित्त्व	७८५	९	पश्चादरण्येऽनूचयम् ।	७८८	१
स्वयमावृणाम-			होमामादनयोश्च ।	७८८	३
ध्यग्नि	७८५	११	पुच्छादपराद् कुशागा	७८८	५
पैतृदारवाद्यत्रै के ।	७८५	१२	धैश्यावरेण प्रचयं नय-		
तस्यामग्निं निदधानि			हुतेन	७८८	१३
सुपणो	७८६	१	विमुपनारयये ऽयू-		
नित्ये च	७८६	५	चयम् ।	७८८	१७
समिदाधानं षामीली	७८६	७	इन्द्रं देवीरिति जपति	७८८	२०
कर्णकामावे दधिद्र-			इमंलनामिति वाचय-		
यमान्ताः ।	७८६	११	ति वा ।	७८८	२२
स्वयाहुती जुहोत्यग्ने-			यमोर्धारां जुहोत्यौदु-		
तम	७८६	१२	श्वयो	७८९	३
पूर्णाहुतिं च सप्त त			हुत्या स्वकृग्रामनम् ।	७८९	१४
इति ।	७८६	१४	अग्नय आहन्ति पद्		
तिष्ठन्ममिधः संवेष्ट			पार्थानि	७८९	१७
मये	७८६	१५	वाजप्रमथीयानि		
अन्तेऽवाहुनीदपयिरवा	७८६	१९	वपायत्	७८९	२०
अत पश्मथां सप्त-			आग्निर्कानं च वाजस्य		
चोप	७८६	२१	तिरिति ।	७९०	५
			स्वयं प्रत्य परिश्रि-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
स्फुटं	७९०	८	दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे		
अभिषेकमामर्श्यात् ।	७९०	१३	ददाति ।	७९३	५
क्षीरोदके वाजपयिका-			अभ्वस्य ।	७९३	७
नीति	७९०	१५	नय जुहोति यास्त इति		
तत्राभिषिच्यते ब्रह्म-			प्रति	७९३	९
वर्चस	७९०	१८	ज्ञानब्राह्मणोका जुहु-		
तिष्ठन् बुभूषुः ।	७९०	२३	याद्वा ।	७९३	११
भुन उपविष्टः ।	७९१	१	हविर्धानप्रक्षालनाद्य-		
पलचर्मणि पुष्टी-			ग्रीष्मा	७९३	१५
चक्षुः ।	७९१	३	पृथ्व्यश्मा चाग्नीध्रीयो	७९३	१३
उभयेकजुहमयोः ।	७९१	५	सहन्मन्त्रवचनम् ।	७९४	१
एके दक्षिणतश्चित्रे			होत्रीये द्विरेकाविं		
या ।	७९१	८	शस्या ।	७९४	२
प्रास्य चमसमिन्द्राय			ब्राह्मणाच्छ्रित्ये द्विरेका-		
स्राहेति	७९१	११	दशसु	७९४	५
द्रावशगृहीतं विप्राहं			याचादिष्टकं परिधितः		
जुहो	७९१	१६	परि	७९४	७
पशगृहीतं च रथशिं-			पुरीषं च तूष्णीम् ।	७९४	११
रस्य	७९२	७	अनुपदेशाद्या पुरो-		
प्रदक्षिणं रपनीडप-			दाश	७९४	१४
रिहारः ।	७९२	१२	अग्नियोजनमप्रातरनु-		
पुरुषाहुनिवद्वा ।	७९२	१४	धाफ	७९४	१९
अप्यग्नुरभिमुखां रथ-			आग्निमारुतमग्ने-		
शिरः ।	७९२	१७	पुरस्तात्	७९५	१
घातहंभान् जुहोति			प्रायणीयेऽनिरात्रे यु-		
अज्ज	७९२	१९	कृत्योदय	७९५	५
योऽग्नपरिहरणं च			अध्वरसमिष्टयजुरन्त		
मयंत्र ।	७९३	१	इष्टो	७९५	७
प्रगृह्याध्वर्योरायसघट-			अनूयन्धस्य देविका-		
रणस ।	७९३	३	दधीवि	७९५	१०

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अनुमतिराकासिनीवा-			राश्वोपकृद्ध्य च ।	८०१	४
लीकुहूभ्य	७९५	१५	अलम्पशोरपरोश्च ।	८०१	८
हृदयशुलान्तेरुवाहु-			आदित्यश्चरु ।	८०१	११
तीजुहोति	७९५	१८	अन्ते च ।	८०१	१३
चित्रोसीति चित्यनाम			आभिज्ञाया वा पुनः ।	८०१	१४
कृत्वोप	७९५	२२	धेनुर्दक्षिणा ।	८०१	२०
पयस्या मैत्रावरुणी-			घरसः पूर्वे ।	८०१	२३
तूपर	७९६	३	मातोत्तरे ।	८०१	२५
वर्षस्यसरणमतः ।	७९६	७	अथादधामीति प्र-		
पक्ष्यभोजनम् ।	७९६	९	त्यृच	८०२	१
सवर्णोपाधी ।	७९६	११	सत्यवादी ।	८०२	४
द्वितीये स्वामेव ।	७९६	१५	हुतोच्छिष्टभक्षः ।	८०२	१५
तृतीये न कांचन ।	७९६	१८	चतुराश्रम्	८०२	१७
पावज्जीव प्रतान्यधि-			आग्नहोत्र जुहोति ।	८०२	२०
शेषान्त ।	७९६	२०	येन्द्रः पशुः ।	८०२	२२
सम्भारसरं वा कालस्या-			चरपश्वोर्विपर्यासमेको	८०२	२४
नघ	७९७	४	अन्तः पात्यन्ते च-		
तद्ग्रनश्चनेश्च ।	७९७	८	र्मणि	८०३	६
चित्यापकौ पुनः सो-			कलं गदेको ।	८०३	१९
मज्यार्या	७९७	१७	दक्षिणेन हृत्वातगतहु-		
पुनश्चिन्तिम् ।	७९७	२२	चूर्णानि	८०३	२१
अचयन वा ।	७९७	२४	मोदना चूर्णमासरै-		
चित्यस्याहवनीयामिस-			सः	८०४	५
स्पृष्टेः ।	७९८	१	परुषाः पयसाऽवाहु-		
एकोनविंशोऽध्यायः ।			तेना	८०४	९
प्राक्ष्णयज्ञः सौत्राम-			शुष्पचूर्णानि चाव-		
पृथ्दि	७९९	३	पानि ।	८०४	१६
अग्निचित्सोमयाजिसो			सारस्वतेन द्वयोः		
माति	७९९	२१	प्रातः ।	८०४	१८
			तोषमचूर्णानि च ।	८०४	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
पेन्द्रं गत्तमे निरु-			स्वाकीभिः सौराज्याहि	८०८	११
णाम् ।	८०४	२४	पयो प्रदान्वा भूयम् ।	८०८	१६
साजचूर्णानि च ।	८०५	१	सुराप्रहाञ्छीणात्योजो-		
घेर्दीर्गमीने चरुणप्र-			सीति	८०८	१८
घासयत् ।	८०५	४	पक्वे यथासक्यम् ।	८०८	२२
प्रक्रमदुःशेनादृतेनो-			सामोगजेत्यनुवाकेन		
सराः	८०५	७	प्रहा	८०९	१
तयोः पश्चात्तरौ क-			चतुर्निर्वापवांप्रहाञ्छे-		
रोति ।	८०५	२०	पंथा	८०९	३
श्वः प्रययसीवाधाना-			दीक्षावत्पाण्यनोऽन्तः		
दि करो	८०५	२३	पात्वे	८०९	५
सौरमेवास्याम् ।	८०६	४	अग्निमंक्षयति यदावि-		
श्वं चारवा खरम-			पेवेति ।	८०९	१०
परेण	८०६	१७	पयोप्रहसंमर्शनं स-		
सते पुनाति गोऽश्व-			शृच	८०९	१३
याल	८०७	१	निपृचस्येति सौरा-		
घायोः पूत इति सो-			णाम् ।	८०९	१४
माति	८०७	६	शङ्खादकरोति ।	८०९	१८
प्रालिनि नहामिनः ।	८०७	८	आदिष्वनोऽजं धूम्रः ।	८०९	१९
उत्तरस्यां पयो घैनसे	८०७	१०	सारस्यतो मेघ पेन्द्र	८०९	२१
प्रदानुमन्त्रणमप्ययो	८०७	१३	घवामाजंनान्ते प्रदाना-		
पयो प्रहान् गृह्णाति	८०७	१५	दाय	८१०	१
पृथगुपयामयोमी ।	८०७	१७	सप्रैव तुः ।	८१०	८
गरवाः सादनम् ।	८०७	१९	प्रसिनमिति च ।	८१०	१०
आश्रितमाश्रयेन ।	८०७	२१	त्रिपशोः मयम् ।	८१०	१३
गाधूमकुचलचूर्णानि			सुपधन्मिति जु-		
घाय	८०८	२	होति ।	८१०	२०
सारस्यतमौदुम्बरेणोप	८०८	४	पालाशः सौराज्य		
पेन्द्रं नैयम्राधेन ।	८०८	७	मृन्मय	८१०	२२
यपयः चतुर्चूर्णानि च	८०८	९	अप्ययुः प्रतिप्रसा-		
			ताप्री	८११	५

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
होतृप्रत्ययैत्राचरुणाः			लीका	८१३	५
सार	८११	९	पशुपुरोडाशाभिव्यं-		
शेषः शेषमासिञ्चन्त्यु-			त्येन्द्रः	८१३	६
क्षरे	८११	११	एककपालं चाधभृयाया-	८१३	१३
येन्द्रं यजमानः ।	८११	१३	भासाघेनानाज्यमागो		
यदत्रेति सौराभमक्षय-			यज	८१३	१८
मिति	८११	१५	यद्योक्तं वा मन्त्राद्याम-		
प्राणमक्षणमेके ।	८११	२०	विधानात् ।	८१३	२२
परिकीनो वा वैश्यराज-			अपस्त्रिंशतं वसिष्ठाद-		
न्ययो	८११	२२	वात्यनु	८१४	५
अङ्गारकपु वा यद्विध-			एकादशनिधमाः पशु-		
रिधि	८१२	१	गणेषु ।	८१४	१२
अक्षन् पितर इति प्र-			शमित्रनुशासनप्रभृति		
क्षाल	८१२	५	वचन	८१४	१४
पितरः शुग्धध्वमिति			कृष्णाजिनमस्यामास्तु-		
अपति ।	८१२	७	णाति	८१४	२१
शुग्मीमासज्य शुग्म-			तस्मिन्नास्ते यजमानो		
वत्	८१२	८	निय	८१४	२३
सोमघर्मा बर्हिगदामाग्नि-	८१२	१३	पादयोऽहमा उपास्यति	८१५	१
पूर्ववत् सोमातिपूतयो-			सौवर्णः पिरस्येके विधो-		
त् ।	८१२	१५	दिति ।	८१५	४
ये समाना इति यज-			सुरैवसाप्रदानं होत्रिः		
मानो	८१२	१८	शतं	८१५	७
वक्षते च यद्योपधीत्युच-			द्वौ द्वौ हुत्या शेषामस्तं		
रवा	८१२	१९	करोति ।	८१५	१०
अग्नारब्धेषु ययो जु-			सर्वसुरभ्युन्मृदितः शेष-		
होति	८१३	१	रमि	८१५	१२
शेषं यजमानो मक्षय-			सर्वाभिश्चतुर्धम ।	८१५	२०
तीक्ष्णः	८१३	३	महाध्याहृतिमिरंके ।	८१६	१
धारपालं माजंयन्ते सप-			उत्तमेन वा ।	८१६	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
उन्मर्दनमभिषेके ऽवनी- येके ।	८१६	१०
यजमानमालभते फोऽ- मीति ।	८१६	१२
शुक्लशोकेत्यालम्घ्यो ह- यति ।	८१६	१४
अङ्गानि चालभते यथा- लिङ्गः	८१६	१६
एषच्छ्रव्यं नः शतकाद्रि- यत्	८१६	२१
कुष्णाजिनेऽधरोहति प्रति- क्षत्र	८१७	१
अथस्त्रिः पञ्चसाग्रहं शृ- हति	८१७	३
आन्यग्रहमाश्वरथेनैकं ।	८१७	५
साम प्रेष्यति ।	८१७	८
पेन्द्र्यां वृद्धत्वा ना- यति ।	८१७	१०
सऽध्वसे विध्वसे सत्य	८१७	१२
सजित्वै विजित्वै सत्य- जित्वै	८१७	१७
सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्य- पुष्ट्यै	८१७	१९
यगाम्नातं वा सर्वे- याम ।	८१७	२२
भास्ते प्रतिगच्छिन् ।	८१८	३
अथा देवा इति शस्त्रा- गते	८१८	५
शेवशृङ्गजः प्राणमस्तं	८१८	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रत्यक्षमक्षं यजमानो	८१८	१३
स्विष्टकृतप्रभृत्या यर्हि- होमा	८१८	१५
भा शस्त्रामिमन्त्रणा- रकृत्वा	८१८	२०
भासरकुम्भं श्लाघयति यद्दे- वा इति ।	८१९	१
पूर्वध्वजजनन ।	८१९	३
सुमित्रिया न इत्यपोऽ- लिनादाय	८१९	५
अवभृथयस्त्याया या- सोऽपासनं	८१९	११
सोमययुक्तमणमागमनं च ।	८१९	१४
आहवनीयमुपतिष्ठते ऽपो	८१९	१६
पथोसीति समिधमा- दाया	८१९	१८
ब्रुहोति च सोमोवध- सीति ।	८२०	१
उदयसाय पयस्या मैत्रा- घरुणी ।	८२०	३
तदग्ने पशुरिन्द्राय च- योधसे ।	८२०	५
सौतामण्यामिष्टिपशवो- मित्र	८२०	९
सप्तदशसामिधेन्यः ।	८२१	१
वात्रंघ्रापाज्यमागौ ।	८२१	४
वृधन्वन्तो वा पशुसा- त्राय	८२१	६

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
आमिक्षायां च ।	८२१	९	स्मिन्नभ्वासो	८२३	९
उपाधुदेवतेष्टिषु ।	८२१	१२	होत्र यक्षदाभ्यनाविनि		
विराजो संयाज्ये आवि-			त्रयो	८२३	१२
शेषो	८२१	१४	ग्रहानां चतुर्थः ।	८२३	१५
पश्चिष्ठशुनकानां गारा-			हविषामुत्तरं यथा-		
शामः ।	८२१	१८	लिङ्गम् ।	८२३	१७
अत्रीणां चैके ।	८२१	२१	उत्तमौ वनस्पतिस्त्रि-		
प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः			दृष्टयोः ।	८२३	१९
प्रयाजा	८२१	२३	प्रतिगत्स्त्रिष्यत्पुष्विष्टे		
देन्द्रानेके प्रथमस्य या-			ऽप्यर्थी	८२३	२१
योधस्ता	८२२	२	त्रिः प्रथमामन्त्रे ।	८२४	४
समिद्ध इन्द्र इत्यामिषः			त्रिधादिष्व्याहूय ।	८२४	६
प्रथमस्य ।	८२२	६	उत्तमाह शिष्टा प्राक्		
याज्यानुयाक्याश्च वषा-			नयस्या ।	८२४	८
पुरोडाद्य	८२२	९	श्रुगान्तेऽन्त्रेऽक्षरे		
होता यक्षस्तमिषाग्नि-			स्वरप्रभृति	८२४	१२
मिति	८२२	१२	तस्मिन्प्रणयाम्तं		
आप्रियद्य समिद्धो			चैके ।	८२४	१६
अग्निर	८२२	१५	अभिना तेजसादिवना		
आभ्यिना हविरिति			विषम	८२४	१९
तिष्ठो	८२२	१७	अनुवाचनप्रेषे समस्या		
प्रथमामनूच्य द्वितीया			अनुवाज	८२५	१
याज्या	८२२	२०	याज्याश्च ।	८२५	३
य इन्द्र इति पुरोडा			आग्निमयेति मूकवा-		
धानां	८२३	३	कप्रेयः ।	८२५	५
आभ्यिना गोभिरिति			प्राकृतः मूकवाक्य-		
हविषाम् ।	८२३	६	भूनि प्राग	८२५	७
ग्रहानां पुष्य सुरार्च			इमं मे तस्ये त्यक्तकपा-		
पुत्रमियेति ।	८२३	७	हस्य ।	८२५	१०
पनुष्टिदृष्टो यद्यि-			आप्रियद्वययोस्त्यक्त		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सत्त्वमिति ।	८२५	१२	वाचं यच्छेति चाह ।	८२८	१५
आदित्यस्य सुश्रामाणं			आ वरदानादृवाग्य		
महीमूषु	८२५	१४	मनम् ।	८२८	१७
आनः घाद्वेति प-			पत्न्यभ्यायन्त्यल-		
यस्यायाः ।	८२५	१५	ङ्कना निष्किणयो	८२८	१९
घाजिनस्य शन्नो वाजे			राजतुहितरः प्रप-		
वाज इति ।	८२५	१६	मायाः ।	८२९	४
अनवानं याज्या ।	८२५	१८	राजन्यानां द्वितीया-		
वायोघसामियः स-			याः ।	८२९	६
मिदो भाभिः	८२६	२	सुतग्रामययानां तु-		
पाज्यानुवाकवाञ्च			सीयायाः ।	८२९	८
यपापुरोडाण	८२६	४	क्षात्रसङ्घदीतृणां		
विंशो ऽध्यायः ।			चतुर्थाः ।	८२९	११
राजघ्नो ऽश्वमेधः			अग्न्याधेयवत्प्रविद्य		
सर्वकामस्य ।	८२७	३	हुते	८२९	१४
अष्टम्यां नयम्यां वा			उर्वन्तरे धायानाया		
फाल्गुनी	८२७	१२	प्रक्षारि ।	८२९	१९
ग्रीष्म पके ।	८२७	१६	इतराभ्याम्यक् ।	८२९	२१
प्रह्लादं पचति चतु-			प्रातराहुत्यां हुनार्या		
र्णा पात्राणा	८२७	१८	पूरांहु	८२९	२३
अश्विनमाघशिविग्नयः			अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं		
प्रयच्छति ।	८२७	२१	निष्कम् ।	८३०	३
तेऽप्यह्यारि सहस्रा-			पुरोडाषोऽग्नये पयि-		
णि वधाति	८२८	२	हुते ।	८३०	५
अकृत्याज्यशेवेण रक्षानां			शतमानं दक्षिणा		
दादया	८२८	६	सौवर्णम् ।	८३०	७
आदानकाले याजनमा-	८२८	९	दिरण्यपरिमाणे		
निष्कं प्रतिमुशम्याचरति			ऽन्यत्रापि ।	८३०	१०
तेजो	८२८	१२	शौण्या चरति		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
वासः शतं	८३०	१४	द्वादशकपालाग्निर्वपति		
देवस्य त्वेति रशना-			भिन्न	८३३	३
माधाय	८३०	१६	प्रयाजेषु दक्षिणतो		
तं वधानेति ब्रह्मणा-			ब्राह्मणो	८३३	८
नुष्ठातो	८३०	२०	राजन्म्यो धृतिषु युद्ध-		
सर्वरूपं वा ।	८३१	३	जययुक्ताः ।	८३३	१६
शीघ्रम् ।	८३१	५	अभ्यर्च्यजमानौ दक्षि-		
दक्षिणधुपंतमम् ।	८३१	७	या इत्यर्क्यो	८३३	१९
साहस्रम् ।	८३१	१०	पशुपशुस्सर्जनं निरये		
ललामम् ।	८३१	१२	इत्युच्यते ।	८३३	२२
कृतिकाग्निं वा ।	८३१	१४	देवा आशापाला इति		
पूर्वकायकृष्णः शुक्ला-			दक्षिणां	८३४	३
परम् ।	८३१	१८	वह्मवाङ्मो धारणम् ।		
कृष्णसारङ्गं वा ।	८३१	२०	प्रस्थेयाऽश्वात्कात् ।	८३४	७
आधरा भयो गावा			ब्राह्मणोऽहवमेधे ऽग्नि-		
प्रजापत	८३१	२२	ब्राह्मर्क्षः	८३४	११
आयोगधमाह इयानं			पक्वानं च सर्वेषु ।	८३४	१४
चतुरक्ष	८३२	३	रथकारयुद्वासाश्च ।	८३४	१६
पूर्वकूलमेके ।	८३२	७	अभियेक्या अभिष्वत		
सिध्दकमुमलेनैव			समाप्नु	८३४	१८
दन्ति ।	८३२	१०	दक्षिणतो वेदेर्हिरणा-		
यो भर्पन्तमिति वा-			वेयूप	८३५	२
चर्यात ।	८३२	१२	अभ्यर्च्यजमानौ कृ-		
येतसकटेनाधोऽश्व			धेयोः ।	८३५	६
प्लाययति	८३२	१४	फलकयोर्वा ।	८३५	८
अग्निसमीपमानीया-			होतृप्रज्ञां प्रानारः ।	८३५	९
ऽग्नये स्वाहेति	८३२	१७	होतृभूतान्याचदथ		
सहस्रं वापतम् ।	८३२	२१	भूतेष्विदं	८३५	११
आदयस्त्रयणाविरम-			पारिप्लवं श्रेयति ।	८३५	१२
याज्ञा ।	८३३	१			

सूत्राणि	पृ०	पं०
हव्ये होतरिनि प्रनिमृ- णानि ।	८३५	१४
दक्षिण्याभौ जुहोति		
द्विङ्काराय	८३६	१
आहवनाय ऽस्तमिते		
चनस्रो	८३६	५
षावातासम्बेशनसा-		
विष्णु	८३६	९
अधेमासमासत्रैमास्य-		
पयसा	८३६	१६
धीणागाधिष्ठां पृथक्		
शत	८३६	१९
राजर्विभि सङ्गावमाना		
दीक्ष	८३६	२१
दीक्षान्ते दैवरोपस-		
ध्यात् ।	८३६	२३
पञ्चादौ प्रजापतिना		
सुखासु ।	८३७	३
मन्ते च ।	८३७	६
अभ्यापदीज्या चरुभि		
सावि	८३७	१०
पौष्ण स्नामे ।	८३७	१२
सौर्यो ऽव्यामये ।	८३७	१४
यारुणोऽप्सु मृते ।	८३७	१६
भूमिकपालो वैश्वानरोऽ३७	१८	
लोष्टकपाल जातूकण्वो		
मेदात् ।	८३७	२०
नादो न-त्रण धायापृ-		
धिष्य	८३८	६
अन्यत्रापि ।	८३८	१३

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रजापते वायव्यम् ।	८३८	१६
मृतदर्शनयोरन्यस्य		
रशना	८३८	१९
षड्वालम्भनाद्याऽऽध्व		
रदीक्षणीया	८३९	३
काय स्वाहेनि स्वाह्व-		
मेधिकानि	८३९	८
कृष्णाजिनदीक्षात ।	८३९	१०
अध्वरदीक्षणीयायाश्च		
त्वारि	८३९	१२
प्राकृतमन्तो ऽकृत-		
त्वात् ।	८३९	१७
नाग्निके च सप्तम्यां		
निवर्पन्ति	८३९	२०
अभ्यञ्जनप्रभृति		
करोति ।	८३९	२३
षडाग्निकानि चतु-		
स्नाने ।	८४०	२
दशम विष्टो वैश्वस्ये-		
ति ।	८४०	५
कृष्णाजिनाया समि-		
दाधा	८४०	७
उन्मगंकाल एके ।	८४०	९
दीक्षा द्वादशोपस-		
दध् ।	८४०	११
नित्योदक देययजन		
पुग्स्तात् ।	८४०	१६
आघोर्गार्ह्यगुणस्त्रिगुण		
एक	८४०	१८
एकादशिनीवदेकाधि-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
शतिर्युपाः ।	८४०	२०	प्रातरुक्त्यः ।	८४४	१
रज्जुदाला मध्ये ।	८४१	१	महिमानौ गृह्णाति		
अभिनः पैतुदारवौ ।	८४१	३	सौघर्णेन	८४४	३
पदयद्भैरव्यादिरपा-			यद्दृश्यमानाय सर्प-		
लाशाः ।	८४१	५	याम	८४४	७
मयस्त्रयोऽमितः ।	८४१	७	यदयादर्शयस्यामि-		
प्रतिदूषमानीयो-			सरति	८४४	९
मीयाः ।	८४१	९	स्तुयोरन्या ।	८४४	१२
प्रातरग्निष्टामः ।	८४१	१२	शनमानं ददाति ।	८४४	१४
एकादशिन्यौ स्वघ-			मथ्येनाकमयन्त्यास्ता-		
नीयाः ।	८४१	१४	यम ।	८४४	१६
मध्यम भागेयौ ।	८४१	१७	येकादशिनानुपाकृत्या-		
उत्तरयोश्च ।	८४१	१९	इयार्दीक्ष ।	८४४	१८
उत्तमे गावो बह्व-			होतरभ्यमभिपुहीति		
रूपाः ।	८४२	१	प्रेष्यति ।	८४४	२०
धिजयमप्याद्योतुः			युनत्तेनं युज्जति प्र-		
प्राची दिक्	८४२	३	धमिति ।	८४५	१
तृतीयं तृतीयमभ्यहं			इतरांश्च युज्जत्यस्येति ।	८४५	३
ददाति	८४२	७	अद्याः सौघर्णोक्त-		
तृतीयसवत उक्त्यं			द्वाराः ।	८४५	५
गृहीत्वौ	८४२	१३	रथश्च ।	८४५	७
तथ्यमसाननुहोम-			अपो यास्यान्मगादेपु	८४५	९
मक्षौ ।	८४२	१५	भावाय विमुक्तमभ्यं		
वसतीवरीगृहीत्वा			महिषी	८४५	१२
गृहीत्वा	८४२	१७	मन्त्रादयमानान्मणीन्सौ-		
भाज्यसवतुधानाला-			वर्णानेक	८४५	१८
जानामकैक	८४२	२३	अनुचवंश्च तृणीमेक-		
व्युष्टा इति व्युष्टा-			याम् ।	८४६	१
याम् ।	८४३	१८	अद्याय रात्रिदुनशेषं		
स्वर्गावेत्युदिते ।	८४३	२०	प्रयच्छति	८४६	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
अष्टात्रहरणमन्त्रादिति।	८४६	६
ब्रह्मा पृच्छान होतार		
यूप	८४६	८
सूर्य इत्याचष्टे ।	८४६	११
होता ब्रह्माणं का द्वि-		
दासीदिति ।	८४६	१३
द्यौरिति प्रत्याह ।	८४६	१५
अग्निमन्थनादि		
करोति ।	८४६	१८
अग्निष्टवत्परगोभृगा		
अयुनक्ति ।	८४६	१९
यथोक्तमन्वाद्दौ		
देवता ।	८४७	१
पर्यङ्गघानते ।	८४७	४
पञ्चदश पञ्चदश रां-		
हितानीन्	८४७	६
कपिञ्जलादीन्पृथगन्तां		
स्त्रयादय	८४७	९
अश्वप्रोक्षणमद्भ्य-		
स्त्रया वायु	८४७	१३
उपगृह्णात्यपांषेहराग्नि-		
पशुरिति ।	८४७	१६
कपिञ्जलात्रीनुत्सृजति		
पर्याग्न	८४७	१८
हिरण्यवामांघीवासे		
पञ्चमज्ञपनम् ।	८४७	२०
पाम्पिण्ये हुत्वा प्राणाय		
स्वाहेति	८४८	१
घानयति पत्नीर्नयन्-		
मस्तेऽभ्य इति ।	८४८	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
अश्व त्रिभिः परियन्ति		
पितृयन्	८४८	६
प्रक्षालितेषु महिष्यश्च		
मुपसविश	८४८	११
मधीवामेन प्रच्छाद-		
यति स्त्र्यै	८४८	१६
मन्वाशिदन्मुपसे कु-		
रुते वृषा	८४८	१९
उत्सक्थ्या इत्यर्ध		
यजमानो	८४९	१
अभ्यर्च्युग्रहोद्गातृहो-		
तृप्तसारः कुमारी	८४९	३
सानुचर्यः प्रत्याह ।	८४९	९
अनुचर्यैकयाम् ।	८४९	१०
महिषीमुत्थाप्य पुरुषा		
दधि	८४९	१२
तिष्ठ पत्न्योऽभिप-		
थान्कल्पय	८४९	१७
रजतसुवर्णमीसा-		
मिषा मन्त्रा	८४९	२३
सौवर्णास्तिरश्व ।	८५०	६
लोहाः पर्यङ्गघाणाम् ।	८५०	८
आवसा इतरेषाम् ।	८५०	१०
अश्व विशास्यनुवाकेन		
कस्त्या	८५०	१२
मेदोऽस्योद्धरन्ति च		
पामे ।	८५०	१७
लोहिन् चास्य अप-		
यन्ति ।	८५०	२०
प्राज्ञापत्यवपानामुत्त-		
रतः अपण	८५०	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
लोहितं चास्य अप- यन्ति ।	८५०	२०	श्लेष्मशेषभक्षणम् ।	८५४	१४
प्राजापत्यवपानामुक्त-			सर्पणप्रभृत्या पश्वासा-		
रतः भक्षण	८५०	२२	दनात्	८५४	१७
प्रावपाद्दोमादोताध्वयं			लोहितमवपाति गोमूत्र-		
च सदमि	८५१	२	कण्ठा	८५४	१८
प्रद्वोद्गातारौ च पृच्छामि			वेतसशास्तासु प्राजाप-		
त्वेति ।	८५१	९	त्यानाम् ।	८५४	२२
पुनः पूर्वावपरेषोत्तरवे-			स्त्रिष्टकद्वन्द्वस्वत्यन्तरे		
दि का	८५१	११	शृत्वा	८५५	५
उत्तरौ कत्यस्येति ।	८५१	१३	विमुखाश्च परेभ्यः ।	८५५	१३
यजमानोऽध्वर्युं पृच्छा-			मन्त्र्यां चावापृधिषी-		
मि त्वेति ।	८५१	१५	याम् ।	८५५	१८
इयं वेदितव्यध्वर्युः ।	८५१	१६	स्त्रिष्टकद्वन्द्वेऽग्निभ्यः		
सर्वहुतेन मर्हिम्ना			स्विष्ट	८५५	२०
चरति	८५१	१८	अद्वयशक्तेन धानुषा-		
अत्र वा ग्रहणम् ।	८५१	२१	जान्ते ।	८५६	१
वपामिश्चरति ।	८५२	३	अयस्मयेन पत्नीसंया-		
छागोक्षमंषाः पश्चमि-			जान्ते ।	८५६	३
धाना	८५२	९	हमानुक्रमिति च		
गुणयधनाच्चोदनाश-			त्रिपदाः ।	८५६	४
ब्दस्य ।	८५२	२१	अतिरात्र उत्तमः ।	८५६	६
प्रकृतौ वा वचनात् ।	८५३	७	सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौरा-		
एकविंशतिप्रदानानंके	८५३	११	धुरामे	८५६	१०
पेन्द्राग्नवैभवेवकाया-			अतोयामे तिरोऽन्धीवे-		
मंके ।	८५३	१६	भ्योरात्रि	८५६	१४
देयता तन्त्रेण तु ।	८५४	४	अग्निष्ठे प्राजापत्यौ चा	८५६	१८
न फालमेदनात् ।	८५४	८	अवमृष्टेष्टयन्तेऽप्यु		
वपान्ते द्वितीयेन पूर्वव-			मगतस्य	८५६	२२
चलं	८५४	१०	उत्क्रान्ते यजमाने पा-		
			पठतां	८५७	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
अश्वमेधपूनाख्यातो १	८५७	११
नानावधूयानि वा १	८५७	१४
कुम्भोपमरणान्तं		
पूर्वयोः १	८५७	१६
शेषे वीक्षाप्रतामा-		
धात् १	८५७	१९
सर्वे वा द्युतः १	८५७	२२
पर्कावशात्तन्मूक-		
ध्यातः १	८५८	५
व्यवसन्निधानं आयां		
ददानि	८५८	८
कुमारिं प्रालागलीं		
चाश्वयंघ १	८५८	१३
गानुवदीर्घा फलाधि-		
कारादि	८५८	१५
अनाख्यावाक्य १	८५८	१९
द्वात्रिंशद्वाप्रेयः पुरो-		
डावाः १	८५८	२५
प्रज्ञोदो वा १	८५९	२
आयुतुपशुनालभते		
पद	८५९	५

एकविंशोऽध्यायः १

पुरुषमेधस्त्रयो विंश-		
तिदीक्षां	८६१	१
प्राक्षणाजन्मयोः १	८६१	६
आम्रष्टामावन्तरेणा-		
तिरात्रः	८६१	८
पूषेतादक्षिणी सवति १	८६१	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
तावन्तोऽग्निषो-		
मीयाः १	८६१	१४
पशुनुपाकारिष्यन्न-		
तिरात्रे	८६१	१७
वेकादशिनानुपाकृत्य		
प्राक्षणा	८६२	१
नियोजनकालेऽष्टाश्व-		
त्वाष्टिशत	८६२	४
इतरेष्वैकादशैकादशा	८६२	६
द्वितीयोक्तिते शेषान्	८६२	८
नियुक्तान् प्रक्षामि-		
द्यौति	८६२	१०
कपिशलादिवदुत्सु-		
अन्ति	८६२	१२
स्त्रिष्टकृतनस्पत्यन्तरे		
पुरुष	८६२	१५
सपुरुषमभ्यमेधव-		
इक्षिणा १	८६२	१७
सर्वेष्टं प्राक्षणस्य १	८६२	१९
मतिवेचतं तिस्रस्त्रिंशो-		
नूय-ध्याः	८६२	२१
त्रैधातव्यन्ते समारो-		
हात्मध्यानी	८६३	३
ग्रामे वा विचरसन्न-		
रणयोः १	८६३	१५
सर्वमेध सर्वकामस्या	८६३	१८
दशरात्रः १	८६३	२१
अग्निरुत्तमः १	८६४	१
अग्निवपुस्तथ उक्थ्या		
इन्द्रस्तुत	८६४	३

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अथपाकानां त्वचो			विफलफात्रमाहरेत् ।	८६७	६
जुहोति ।	८६४	१९	नृसगीनवाविप्रवच ॥	८६७	७
भोषधिघनस्पतीनाः			मन्त्रमस्या उपसहर-		
संमध्यम् ।	८६४	२२	मयेके ।	८६७	९
अन्नमन्त्रं जुहोति			उपव्युपसङ्गं नशरीय		
वयान्ते ।	८६४	२४	दक्षिणा	८६७	११
हनीयसवने च ॥			यथाकुर्वतोऽप्युदिवा-		
तेषु हविःषु	८६४	२५	सूर्यः ।	८६७	१३
आश्वमेधिकं मध्यमं			कक्षे प्रनापिमि ।	८६७	१५
प्रतरुयान्ते ।	८६५	४	उपर उदक्प्रवणे स्तमे		
पौरुषमेधि कं नाजये-			वा ।	८६७	१८
यस्य ।	८६५	७	दक्षिणाप्रवण एके ।	८६७	१९
त्रिणवक्त्रयद्विजुषा			भद्रं नाद्रमासात् ।	८६७	२०
उक्तृष्वौ ।	८६५	११	आरात्प्रया ।	८६७	२१
नितराक्षौ विश्वजिताः	८६५	१४	न्यमोधाभ्यस्तित्वक-		
पुरुषमेधवद्वक्षिणा			हरिद्रु	८६८	१
सभूमि ।	८६५	१६	चितिवच ॥	८६८	४
पितृमेधः संघासरा-			शायति क्षयनि वा ।	८६८	६
ऽश्मनौ ।	८६५	१८	विभ्रं पश्चात् ।	८६८	९
अयुग्मेषु वा ।	८६५	२२	तदभावाद्दृक्कम् ।	८६८	११
एकनक्षत्रे ।	८६६	१	उत्तरतो वा ।	८६८	१२
अमावास्यायाम् ।	८६६	४	कर्पूवीरिण्यवति ।	८६८	१४
निदाघशरमायेषु ।	८६६	९	ग्रामतस्तजमीमुच्छिस्त	८६८	१७
यावन्तो धुविष्यन्तः			दिक्क्षान्तिपुरुषमात्र		
स्युस्ता	८६६	१३	मिमान्ते ।	८६८	२०
शरीराणि ग्रामसमीप-			उत्तरत पृथु पश्चात् ॥	८६९	१
माहृत्य	८६६	१७	विहृत्य क्षत्रिषु शकूना-		
स्त्रियो वा ।	८६७	१	हन्ति ।	८६९	३
पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु			पालाश पुरस्ताच्छामी-		
च ।	८६७	३	लघारण	८६९	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
देहशङ्कुर्वृत्रशङ्कुः ।	८६९	८
अपसलनिसृष्ट्या		
रज्वा	८६९	१०
दक्षिणां शाखां निरस्य	८६९	१४
मौमुन्मयरसीर उत्तरतो		
वा ।	८६९	१९
मनुरज्जु चतस्र सीताः		
कृपति	८७०	१
उत्तरतः प्रतीचीं प्रप-		
माम् ।	८७०	३
अपरिमिता मध्ये तू-		
णीम् ।	८७०	६
अनहुदो विमुच्य वि-		
मुच्यन्ता	८७०	८
सविता त इति शरी-		
राणि	८७०	१०
तूष्णीमन्यः कुम्भमा-		
हणौति	८७०	१२
प्रत्यागते परं मृत्युविति		
जपति ।	८७०	१६
यं यात इति यथाङ्गं		
कल्प	८७०	१८
प्रतिदिशमन्त्रेषु परा-		
चीस्तिस्	८७१	१
प्रदत्तपुरीषमाहृत्य परि-		
कृत्य	८७१	४
शफेरा अनभिचितः ।	८७१	७
ऊर्ध्वप्रमाणमाखं ग्राह्य-		
णस्य ।	८७१	९
उरः क्षान्तिपथः ।	८७१	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
ऊर्ध्ववाहु वा ।	८७१	१३
उरु वैश्यस्य ।	८७१	१५
उपस्थः स्त्रिया ।	८७१	१६
जानू शूद्रस्य ।	८७१	१७
सधेयां वाऽधोजानु ।	८७१	१९
भावकामि कुशेश्व प्र-		
च्छाद्य ।	८७२	१
परिकुष्टं चेद्यवान्वयेत् ।	८७२	२
दक्षिणतः कुटिलं कर्पू-		
स्मरत्वा	८७२	५
त्रैल्लोनावपातयद्मनः ।	८७२	८
मध्यधिगच्छन्त्यहमन्व-		
तीरिति ।	८७२	१०
अपायमित्यपामार्गेरप-		
मृजते ।	८७२	१२
सुमित्तिया न इति		
स्मरत्वा	८७२	१५
ग्रामहमशानाम्भरे		
मर्पादालोष्टं	८७२	२०
भञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौ-		
पासनं	८७३	१
अथैषां परिदां भवति		
परिमे	८७३	१०
अक्षरेणौपासनं नि-		
निरस्यति	८७३	१४
इहै वायमिति जपति	८७३	२०
भूयसीञ्चेच्छन् ।	८७३	२१
द्वाविंशोऽध्यायः ।		
अथैकाहाः ।	८७४	१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
मन्त्रचनेऽग्निष्टोमः ।	८७४	१४	मौदुग्धरीं वा :	८७७	१०
भूर्भुवःक्षिणः ।	८७४	१७	उष्णीषं च ।	८७७	२१
उयानिः ।	८७४	२१	निष्प्रमिष्टः :	८७७	२२
गोमायुषी इष्ट्यौ ।	८७५	१	मौदुग्धरे मूलफल-		
अभिजिद्विभ्वजितौ ।	८७५	३	मक्षः :	८७८	१
स ह ह्यमभिजितो			निषादे ।	८७८	३
दक्षिणा ।	८७५	५	जने ।	८७८	५
शतार्धं वा सह-			समाने जने ।	८७८	७
ह्यम् ।	८७५	८	वैश्यो जनो राज्ञ्यः		
सहस्रं सर्वेष्वेदसं			समान	८७८	१०
विभ्वजितः ।	८७५	११	प्राग्यमांजनं निषा-		
ज्येष्ठं पुत्रमपमज्य			दानां	८७८	११
भूमिद्वद्	८७५	१४	संवत्सरं न याचेत् ।	८७८	१३
ह्यद्वानं वा दर्शनावि-			हीयमानं न प्रत्याच-		
राधाऽयाम् ।	८७५	१९	क्षीत ।	८७८	१५
द्रव्याभावात्तदन्तः ।	८७६	१	यमाऽर्वा वा यजेत पू-		
समस्तिर्वा चादितार-			वां१रा१याम् ।	८७८	१७
भृगुभुतेः ।	८७६	४	युगपद्वा ।	८७८	२१
दीक्षास्तु चापदेशात् ।	८७६	९	दक्षिणोत्तरे देव		
न ममायात् ।	८७६	१२	यजते ।	८७९	३
परिमाणे सर्वमवि-			दक्षिणमभिजितः ।	८७९	६
शेयात् ।	८७६	२३	पत्नीशालमुत्तरे ।	८७९	८
आधिकं वा प्रकृत्यनु-			नानर्त्विजः ।	८७९	१०
प्रहात् ।	८७७	१	त एव वा प्रमृत्वात् ।	८७९	१२
नानित्यत्वात् :	८७७	७	यद्विषेदिकानि समा-		
कर्मशब्दाच्च :	८७७	११	नानि ।	८७९	१९
अथभृगुपुत्रेण रो-			मानेतराणि ।	८७९	२२
हिण्यौ	८७७	१४	कर्मसंनिधाने पूर्व		
प्रादशरात्रं पवि-			पूषमभि	८८०	१
सत्युपा	८७७	१८	पृथक्सहस्रे दक्षिणा	८८०	६

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वाजितसमहायनः			इषोषा ।	८८२	१२
सर्वासरदीक्षः	८८०	९	दीमस्यानुश्रीः ।	८८२	१४
पक्षा दीक्षा ।	८८०	११	साद्वर्गं शत दक्षिणा-		
आग्नेयमा दीक्षाः ।	८८०	१२	इदंवा ।	८८२	१७
शताद्वरपमपर्यवे			विद्वर्जजिह्वित्वा ।	८८२	१९
वदाति	८८०	१४	यथाह्वये जनपदे		
उदुगात्र मनकाले ।	८८०	१८	यजेत	८८२	२४
होत्रे यज्ञकाले ।	८८०	२०	माजानेयानपरजने ।	८८३	४
तता ग्रहण ।	८८०	२२	प्राचयेषु हस्तिग ।	८८३	६
दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः			महवतरीरथानुदी-		
सहजम् ।	८८१	३	रूपेषु ।	८८३	८
साहस्राभ्यार सहस्र-			मर्चस्वप्रतिनिधिर्यो ।	८८३	१०
दक्षिणा ।	८८१	५	धेन्वनहुत्सीरथान्यप-		
तृतीय उक्थ्य ।	८८१	९	रूपदास	८८३	१३
पयोतिर्विष्वज्योति-			इयेनोऽमिचरन् ।	८८३	१८
सर्वज्याति	८८१	१३	यत्रोपपयो न जायरत्न-		
पदसाधका ।	८८१	१५	देव	८८३	२०
स्वर्गकामपशुकामभ्रा-			विदाहि वा ।	८८३	२२
तृणवर्ता	८८१	१७	वृक्षलम्बच्छिन्नम् ।	८८४	१
रुक्मललाटाऽम्ब इवेतो			वा निर्मेस्कम् ।	८८४	३
दक्षिणा ।	८८१	१९	दक्षिणाप्रवण्य ।	८८४	७
अश्वामावे गौ ।	८८१	२०	अचषालो रूप रफ्या-		
तमुदगात्रे वदाति ।	८८१	२२	ग्र ।	८८४	९
प्राकृतस्यानिवृत्तकृद्गा-			तैत्त्वको वाधको वा ।	८८४	११
तृणोगात् ।	८८२	१	इदमो धैमीदिक् ।	८८४	१४
निवृत्ति' क्रतुयोगात् ।	८८२	५	शरमयं धर्हि ।	८८४	१६
यचनादेकस्य ।	८८२	८	अग्निवधेन शवनभ्यः ।	८८४	१७
दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामा-			रथौ हविर्धाने ।	८८४	१९
ज्ञाय	८८२	१०	लोहत सवनीयोऽ-		
साद्वैकविद्यादक्षिणाऽ-			ग्रये	८८४	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
लोहितधामसो लोहि-			हनरे कोशप्रत्यवायेन		
तोष्णी	८८५	१	कोश	८८७	५
निधीनाः ।	८८५	३	उद्गानोत्तरनः ।	८८७	७
उत्तरपथस्थानः ।	८८५	६	सप्तयुः पञ्चाङ्गदा द-		
कलापिन १.	८८५	९	क्षिणनः ।	८८७	९
काणसोरकूटपर्यादां			चतुर्भिरम्बरधै. सक्षीर-		
हुनमिधा	८८५	११	हतिमि	८८७	११
पुरुषाणां वा दामाप्रिका-			यथाकोशमश्याः ।	८८७	१३
रात ।	८८५	१६	तना नवनीतमाज्यम् ।	८८७	१५
प्राकृतस्य वा नयन			सामकयणपरसः सा-		
मेवेन ।	८८५	१९	ण्ड ।	८८७	१७
दक्षिणाकाले कण्टकैरेना			पेट्रिकर्वरा ।	८८७	१९
विचित्रेषु ।	८८५	२३	प्राहीन्मवान्ना विपक्रान-		
उत्तनास्वनुपतप्तानामा-			भवत्यति ।	८८७	२१
जम्बू ।	८८५	२	खल उत्तरवादिः ।	८८८	१
साद्यकधर्मा हिरण्य-			घाम्यखलः प्रत्ययात् ।	८८८	३
क्षायत् ।	८८५	४	ये वेदिमभिनस्तानुत्तर-		
एकत्रिक दक्षिणा प-			त्रेदिदेशे	८८८	५
प्रिशन	८८५	७	पासुखलो वा प्रत्यया-		
साद्यकधर्मा ।	८८५	९	विशेषात्	८८८	८
दीक्षादि सद्यः सर्व			खलवासी यूपोलाङ्ग-		
क्रियते ।	८८५	११	लेपा ।	८८८	१३
सह पशुनालमने ।	८८५	१३	कलापी चपालायै ।	८८८	१५
पुराडाशो वाग्रीपोमीय-			निवृत्तप्रह्वारप्राकृतानि-		
स्थाने ।	८८५	१८	वृत्तिः ।	८८८	१८
वपान्तं सुवस्त्रययानि-			आवेशादनिवृत्तिः ।	८८८	२३
वृत्तिः ।	८८५	२१	उर्ध्वरादि वा द्वितीयस्य		
प्रतिदिश वसन्त्य			सन्निधेः ।	८८९	४
त्पिज ।	८८७	१	प्रात्यस्तोमाश्चत्वारः ।	८८९	९
पुरस्ताद्योजने होता ।	८८७	३	द्वितीय उक्त्यः ।	८८९	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ब्राह्मणार्थस्य ये सखाद-			मागधदेशीयाय ब्रह्मव		
येयुस्त	८८९	१६	न्धवे	८९२	३
द्वितीयेन निन्दितानुष्ठा-			भविस्तेभ्यो वा ब्राह्मचर-		
साः ।	८८९	१९	णात् ।	८९२	८
तृतीयेन कनिष्ठाः ।	८८९	२१	तेष्वेव मृजाना यन्तीति		
ज्येष्ठाभ्यनुष्ठेन ।	८८९	२३	सुनेः ।	८९२	१०
अपेतप्रजनना स्थि-			त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत्		
रास्त	८९०	३	दक्षिणा	८९२	१२
तस्य भक्षमनुभक्षयन्त			द्विगुणा नृदपतिरि-		
भासीरन् ।	८९०	८	त्येके ।	८९२	१४
ब्राह्मधनानि भवन्ति ।	८९०	१०	ब्राह्मसौमेनेष्टा ब्राह्ममा-		
तिथिर्जनजमुष्णीपम् ।	८९०	१२	वाद्भिरम्युः ।	८९२	१६
उपाहोहोयोऽयं धनुस्तदा-			व्यवहार्या भवन्ति ।	८९२	१८
दाययम् ।	८९०	१४	शांभुद्वद्ब्रह्मचर्यसंवी-		
घासः कृष्णशं कट्टु ।	८९०	१६	यश्चाद्य	८९२	२०
अकृष्ण कृष्णशं वा त-			यन्नविमृष्टस्य च ।	८९३	४
दाययम् ।	८९०	१९	यस्माद्वा विमृष्टं शरदा	८९३	६
फलकास्तीर्थो विषयः ।	८९१	१	छात्रोऽप्ये विशेषो यथा-		
अश्वाश्चतस्राभ्यां क-			कामम् ।	८९३	९
म्प्राभ्यां	८९१	३	सुब्रह्मयपाम्नेयी ।	८९३	११
निष्को राजतः ।	८९१	६	एवं यथास्तुत् ।	८९३	१३
अजिते पाद्वैसर्हिने			सर्धमेके ।	८९३	१६
कृष्णल	८९१	८	यथोऽसाहं दद्यादाग्ने-		
तद्गृहपतेः ।	८९१	१०	याना	८९३	२२
एवमेवाजितानीतरे-			त्रिष्टुताश्चत्वारः ।	८९४	१
पाम् ।	८९१	१२	अनिरुक्तप्रातः सवनः		
दामदूगणि धलूका-			प्रथमः ।	८९४	३
न्तानि	८९१	१४	इंप्सुयज्ञः ।	८९४	४
दे दे दामनी उपानहौ			ग्रामकामस्य वा ।	८९४	६
च ।	८९१	१९			

(१२१)

सूत्राणि	पृ०	पं०
वक्षिणाश्चर्यंश्चतुर्गुणं		
इयाधो	८९४	८
तेजो ब्रह्मवच्चंसप्तपुरो-		
धाफामस्य	८९४	१०
वेधसुहयोऽपि नि-		
र्यपति ।	८९४	१२
भतिब्राह्मणवृद्ध		
पृच्छति	८९४	१४
उपालम्भ्यो याहं-		
स्वरयः ।	८९४	१७
निहितेषु नारायण-		
सेषु मातः	८९४	१९
अद्वयब्रह्मो माध्य-		
न्विने ।	८९५	३
अपाकरोऽयुभयीः ।	८९५	५
प्रकाशप्रतीत्यसत्त्वे ।	८९५	७
अनूयन्त्याधवाहीमा-		
न्तेऽपाकरणम् ।	८९५	९
भतिकर्मणं च सर्वो		
साम् ।	८९५	११
प्रकाशैकादश या श-		
तानि स्युः ।	८९५	१३
सहस्राणि या ।	८९५	१४
अद्वयस्येव माध्यन्दि-		
नेऽधिकः ।	८९५	१६
वाजपेय्यदाज्येना-		
मिषिच्यते	८९५	१८
शुक्रामन्त्रिसंज्ञ-		
घेण या ।	८९५	२०
अन्यतस्तथमिच्छाः ।	८९६	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रत्यक्षरोही स्यात् ।	८९६	३
अपतिरित्येनं द्रुमुः ।	८९६	५
सराजानो ब्राह्मणाः		
सं पुर	८९६	७
इष्टुः श्वेनयद्वसद्यः ।	८९६	१०
मरणकामस्य सर्व-		
स्वातः कृता	८९६	१३
दीक्षाद्यवशिष्टायेव		
ममूनात् ।	८९६	१५
अण्डव्यहरणमसो-		
मानाम् ।	८९६	१७
भार्गवे स्तुयमाने		
वक्षिणेनौ	८९६	१९
तदेव श्रियते जीवेच्छे-		
हयेभ्यस्तः ।	८९७	१
मृते तदन्तमर्षामा-		
यात् ।	८९७	५
यजमानपात्रजीवद्वयी-		
प्याद्वनीये	८९७	८
समातिर्वीषयचोद		
नात् ।	८९७	११
समिष्टयशुन्ते सं त्वा		
हिम्ब	८९७	१५
सं त्वा ततश्चुरिति त		
क्षणम् ।	८९७	१९
सं त्वा रिणन्तीति प्र-		
क्षालनम् ।	८९७	२१
सं त्वा मिशन्तीत्या-		
सन्दीधियानम् ।	८९८	१
आसन्न्यैनवमवभृथः		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
हृत्था	८९८	३	द्वितीये द्विविधाभ्यो		
मृताहिनाभ्यावृष्य ।	८९८	७	अचदः ।	९००	१३
अनूपग्यान्तेऽग्नीना-			अग्निष्टोम प्रथममेके ।	९००	१५
हस्य घेदि	७९८	९	तृतीये व्यहोऽतिरात्र		
धूमप्राप्तं धेयस्ते धूम-			उत्तमः ।	९००	१९
ध्रुवतीनि ।	८९८	१५	अग्निष्टोमं प्रथममेके ।	९००	२२
अग्निप्राप्तमग्रे मृद्व			ज्योतिष्टोमः शुनासा-		
महांश्च मसी	८९८	१७	रीयस्याते ।	९०१	१
उद्वयसानीत्यान्ते वा			पञ्चसु सयनीया वैश्व		
सर्वस्य समाप्तेः ।	८९८	२०	देवधारुण	९०१	४
जीयेकचेवेतेनैवारम्भे-			यष्टे चैकादशिनाः ।	९०१	७
ण मुनूयैव ।	८९९	६	वायव्यः सप्तमे ।	९०१	९
जिजीविषेद्वा ।	८९९	८	पञ्चाशत पञ्चाशतं		
ध्रुविगपाहनीया-			प्रत्यह	९०१	११
रूपः ।	८९९	१०	वत्सा वा पञ्चाशतो		
सर्वस्तोमः ।	८९९	१३	यधर्तुजाः ।	९०१	१४
अहनी चोत्तमे छा-			प्रतिपदांश्चभृथाः ।	९०१	१७
न्वामिकं	८९९	१४	पर्वान्तरं पृथक्तं वस्ते ।	९०१	२०
वाचस्तोमाश्चत्वारः ।	८९९	१७	अस्त्युपायी ।	९०१	२२
छान्दोग्ये विशेष ।	८९९	२०	अमाऽसाशी ।	९०२	२
पृष्ठयस्तोमास्त्रिवृत्पञ्च-			अनूप-११ वा यार्हस्प-		
दशमसदशौ	८९९	२१	त्यामैत्रा	९०२	४
चातुर्मास्याः सोमा-			प्रतिकर्म सोमाः ।	९०२	७
स्त्रिपु पर्वसानेषु	९००	१	अग्न्याधेयपुनराधेया-		
पैश्वदेयस्यां प्रथ-			ग्निहोत्र	९०२	९
मम् ।	९००	५	सकृद्य पशुधन्ध-		
अपूपम् ।	९००	८	मेके ।	९०२	१२
उत्तरवेद्यकरणं च ।	९००	१०	मातः सवनीयाननु		
मरिधौ पशुनिधौ-			हवीऽपि	९०२	१४
जनम् ।	९००	१२	पयसी अग्निहोत्रयोः ।	९०२	१८

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
अन्त्यदेवतानूपगन्ध्या-			अशुचमसमंके तेन		
या सघनीया । ९०२	२०		यजेनेति ९०५	१०	
एकदेवतेष्टमयम् । ९०३	१		अद्वचत् । ९०५	१७	
चातुर्मास्येषु चैकं । ९०३	४		पशुपवादाच्च । ९०५	२१	
सप्तदशाः पञ्च । ९०३	७		द्विनामोत्तरं बहुहिर-		
उपहव्योऽतिरुक्तो ग्राम-			व्यां दूणास्तथ । ९०६	१	
कामस्य । ९०३	१०		दीक्षणीयायाऽद्विरपयं		
भनृते वामिशस्यमा-			द्वादश ९०६	३	
नस्य । ९०३	१३		उत्तरेषु च द्विगुणं		
इयाधोऽध्वो दक्षिणा तं			पूर्वं पूर्वम् । ९०६	८	
प्रद्वाने ददाति । ९०३	१५		प्रायणीयातिथ्योप-		
स्त्रांगकामरूपतंयेयः । ९०३	१६		साम्बु । ९०६	१०	
दीक्षोपसदो द्वादश । ९०३	१९		पशुपयान्ते प्रतिस्वने		
तिष्ठ उपसदः । ९०३	२१		विहितेषु ९०६	१२	
पट्या । ९०४	१		उपपनीयायामनूप-		
उभयत्र वा द्वादशता			ग्यायामुद ९०६	१४	
गुणत्वात् । ९०४	५		रुक्मऽहोत्रेऽनहुच्छ-		
घृते प्रतपति । ९०४	११		तं काले सर्वेऽप्यः ९०६	१६	
चमस्तं पूर्णमहुतिपर्येणा			धैश्वपशुकामयोर्वे-		
भौवेन ९०४	१४		इत्यस्मिन् । ९०६	१९	
द्वितीयेन द्वितीया-			सघनाग्याशोर्वेनि । ९०६	२१	
याम् । ९०४	१८		प्रातः स्वने प्रतिबुद्धा		
तृतीयेन तृतीयायाम् । ९०४	२०		अयणम् । ९०७	२	
भक्षयिष्यन्तः सस्य			भृतेन माध्यन्दिने । ९०७	३	
मूदुः । ९०४	२२		तृतीयमयने दद्या		
सदो वा स्रप्स्यन्तः । ९०५	१		दक्षिणा ९०७	५	
सामचमसो दक्षिणौषु-			यस्मत्तर्पणं त्रिदायण्यो		
म्परः समोत्राय ९०५	३		अधीताः ९०७	८	
पूगभृतः सर्वायं-			उभयस्य महर्धं		
त्वात् । ९०५	६		द्वादशं वा शतम् ९०७	१४	

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सोमातिपूतस्य तीव्रमु-			बहुप्रतिगृह्य गरगीरिव		
बुद्धयः ।	९०७	१६	यो	९०९	९
अपहृद्धराजन्यस्य ।	९०७	१८	दक्षिणा द्वावशमिथुना		
दीर्घव्याधिप्रामकाम-			पुनर्वतां -	९०९	१३
प्रजाकाम	९०७	२०	पशुकामयज्ञौ चतु-		
पूर्ववत्सोमाः ।	९०८	१	द्योमौ ।	९०९	१४
धेनुशतमाशिरे बु-			षोडश्युत्तरः पूर्वस्मि-		
हन्ति ।	९०८	३	न्ययाशत्तेक	९०९	१६
तदेव दक्षिणा ।	९०८	५	उद्भिद्वलभिदौ आह-		
अच्छायाकाविप्रहेषु			रत संयुक्तौ ।	९०९	१९
मक्षयाम् ।	९०८	७	पूर्वेण्योत्तरेणाव-		
अपघ्राणमितरेषु ।	९०८	८	श्यम् ।	९१०	१
तेष्वेवोन्नयनमभ्यभि			इपुरिष्टिरन्तरेणैवाग्नेयः		
सोमानुभ	९०८	१०	पुरोडाशः ।	९१०	३
अग्नानां प्रथमो वाङ्मरा-			उद्बुद्धः प्रस्तरः ।	९१०	७
जन्यस्य	९०८	१२	याणवन्तः परिधय ।	९१०	९
ययाशत्तेकविंशतिध-			अर्धमासे मासः संवत्सर		
गान्ध्यात् ।	९०८	१६	वा ।	९१०	१३
अष्टयमयेन्द्रः परिधयः ।	९०८	१७	दक्षिणा गायत्री चतु-		
अज्ञाद्यकामस्य वि-			र्विंशतिवर्गा	९१०	१५
राट् ।	९०८	१९	अपचितिकामस्याप-		
यथाशक्ति दशवर्गान्द-			चित्ति ।	९१०	१७
द्यात् ।	९०९	१	राज्यशक्तित्येके ।	९१०	२०
पशुराग्नेयः परिधयः ।	९०९	२	दक्षिणाभ्वरयश्चतुर्गुण-		
प्रजातिकामस्यौप-			मयतः ।	९११	१
सदः ।	९०९	४	काऽस्यकवचः ।	९११	३
दक्षिणा चतुर्विंशः			शताह्वा अश्व्याः ।	९११	५
शतम् ।	९०९	६	साग्निचित्यावग्नेस्त्रोमी		
पशुर्वैश्वदेवः परि-			सर्वजि	९११	७
यज्ञः ।	९०९	७	पूर्वः पशुत्तरो		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
ज्योतिः ।	९११	९	यजमान	९१३	९
घान्यचितानि चत्वारि			पृथग्वा ।	९१३	१२
चत्वारि	९११	११	दक्षिणा गायत्रीसम्प-		
पूर्वस्य पङ्कगवान्युक्त-			व्यामहणस्य ।	९१३	१४
रस्य चतु	९११	१३	अगत्या राज्ञः ।	९१३	१६
श्रुयमगोसवौ ।	९११	१६	विधनौ पशुकामस्य ।	९१३	१८
पूर्वो राज्ञः ।	९११	१८	अभिचरतो वा ।	९१३	२०
दक्षिणर्षमसहस्रं			बृहतीसम्पन्नाः पशु-		
द्वादशं वा	९११	२०	कामस्य ।	९१४	१
वृक्ष्यो गोसवोभ्युतद-			अभिचरतः प्रज्ञाताः ।	९१४	३
क्षिणः ।	९१२	१	सन्दःशयज्ञावभिच-		
वैश्ययज्ञ इत्येके ।	९१२	३	रतः ।	९१४	५
सराजातो यिषो पं			षोडशी यज्ञः ।	९१४	७
पुरस्कृर्धिरत् ।	९१२	५	शुण्ठाली साहकर्णी		
स्वयिदले अभिषिञ्जते ।	९१२	८	षोडशिता	९१४	९
प्रतिपुहाहवनीयस्य			अहराण्यप्यविशेषात् ।	९१४	११
दक्षिणतः ।	९१२	९	विश्वजिपरिवासात् ।	९१४	१५
व्यपतिरत्वेनं प्रयुः ।	९१२	११	न वा स्वसम्बन्धात् ।	९१४	१८
वैदपस्तोमदक्षिणाति-			एकराजमेव पूर्वेषा-		
द्रोमस्तोमो	९१२	१३	मिचरेत् ।	९१४	२२
प्रजाकामपशुकामयो-			जनपदं यजेत् ।	९१५	२
रैन्द्रागकुलाय	९१२	१८	व्यत्यासं धेनौ प्रयु-		
द्विपशो घ्रात्रोः सव्यो			ज्जीत ।	९१५	३
वा ।	९१३	१	शमित्वा स्तृया वा		
इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः			ज्योतिष्टोमेन	९१५	५
सहस्रं दक्षिणा ।	९१३	३	त्रयोविंशो ऽध्यायः ।		
उक्त्पः ।	९१३	५			
पुरोधाकामस्येन्द्रा-			द्वादशोपसत्का अहीना		
न्योस्तोमः ।	९१३	७	भासापवर्गः ।	९१६	१
राजपुरोहितयोर्वा सह			दीक्षाः शुक्लोपसच्छे-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
षेण ।	९१६	९
अथहप्रभृतयो द्वादशा-		
हपर्यन्ताः ।	९१६	११
तत्राभ्यानादतिरात्रा-		
श्लोके ।	९१६	१३
द्वाशरात्रिकाण्यहानि		
अथहादिष्वे	९१६	२०
सहस्रदक्षिणाः ।	९१७	१४
चतुरात्रादिष्वधि-		
कम् ।	९१७	१६
प्राकृतं वा प्रत्यहम् ।	९१७	१८
पौण्डरीकेऽयुतम् ।	९१७	२१
समविभक्ताः प्रत्यहं		
ददाति ।	९१७	२३
अन्त्येऽह्न्यधिकाः ।	९१८	१
अयोदशतिरात्रः ।	९१८	३
अःवारः षोडशिकाः		
प्रथमाः ।	९१८	६
प्रजातिकामस्य नव-		
सप्तदशः ।	९१८	८
ज्येष्ठस्य ज्येष्ठिनेयस्य		
विपुयान् ।	९१८	१०
गौर्भ्रातृव्ययतः स्वर्गका-		
मस्या	९१८	१२
ज्योतिष्टोमविश्वजित्त्रि-		
वृत्पञ्चदश	९१८	१४
असौर्धामः प्रमेय यस्मा-		
त्पञ्चवो	९१८	१७
अभिजिद्भानृज्य-		
यतः ।	९१८	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वास्तोमो धुमृयतः ।	९१८	२०
यूपैकादशिनी चा-		
स्मिन् ।	९१९	१
अथहास्त्रयः ।	९१९	३
अषोडशिकायतिरात्रा		
उत्तरयोः ।	९१९	५
आङ्गिरसचैतरयका-		
पियताः ।	९१९	७
द्वितीयमुक्यपूर्वमेके	९१९	९
प्रथमेन यजेत यः पौ-		
ण्वोहीत	९१९	१२
द्वितीयेन प्रजाकामः ।	९१९	१४
तृतीयेन स्वर्गकामः		
पशुकामो वा ।	९१९	१५
अथहाः पञ्च गर्गवेदज्ञ-		
न्धोमा ।	९१९	१६
द्वितीये त्रिष्टुतोऽतिरात्राः		
सर्वे	९१९	१८
अन्तर्वसुः पशुका-		
मस्य	९१९	२१
पराकः स्वर्गकामस्या	९२०	१
अतुरहास्त्रवारः ।	९२०	२
अत्रिचतुर्वीरजामदग्नाव-		
शिष्ट	९२०	३
जामदग्नाविष्टुतिदीक्षः		
पुष्टि	९२०	६
उपसदः पुरोडाशिन्यः	९२०	९
अनूपसदं जुहोति ।	९२०	११
आज्यधर्मा स्थानापत्तेः	९२०	१५
औपधधर्मा वा द्रव्य-		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
सामान्यात् ।	९२०	१८	अपोनग्नियोऽप्सु		
मनुहोमाश्च पुरो-			मृते	९२४	१
डाशाः ।	९२०	२२	वायव्यः पलायिते ।	९२४	५
प्रायुपसदमेकोऽथ्येन			वाहस्पत्यः श्रवणाकू-		
फपालाभ्येक	९२१	२	टकाणश्चेत् ।	९२४	७
तेषां होमः अग्नवेर्होत्र			नैर्धृतोऽवसन्ने ।	९२४	१०
वेध्वरमा	९२१	७	पुरोडाशाः परे रुद्रा-		
ह्रादशाह यजते प्रति-			मिमानेऽनये	९२४	१२
लोममेकैकेन ।	९२२	१०	संशीर्षाद्येदेककपालो		
पञ्चाहास्त्रयः ।	९२२	१३	भौमः ।	९२४	१४
देवानां प्रथमः ।	९२२	१५	प्रासहा हतश्चेद्दिन्द्राय		
द्वितीयस्य पञ्चवार-			प्रसहते ।	९२४	१६
दीपः ।	९२२	१७	मोजनीयमृते प्राजापत्यो		
तेन यस्यमाणः पञ्च-			ह्रादश	९२४	१८
पाण्या	९२२	१९	मृतं घ्राह्यपान् मो-		
घैह्यस्तोमदक्षिणालि-			जयेत् ।	९२४	२०
ङ्गान् ।	९२३	१	अप्सु प्रासन निधानं		
उरुणो वसततरीर्वणानु-			वा दुष्टत्वात् ।	९२५	१
पूर्वेण ।	९२३	४	अन्यत्रापि दोषसं-		
अर्वा वसततयः ।	९२३	६	योगात् ।	९२५	८
पर्येग्निकृतानुत्सृजन्त्यु-			न प्रकरणात् ।	९२५	१२
रुणो वसततरी	९२३	८	व्रतवानुत्तमः	९२५	१५
यद्यं पञ्चवर्षायुरुणो			ज्योतिर्गोमंहाव्रतं		
नियुञ्जति ।	९२३	११	गौरायुः	९२५	१८
पष्ठे सयनीया भवन्ति			अहीना व्रतवन्तः सर्वे-		
अयस्त्रयो	९२३	१४	जिहीक्षाः ।	९२५	१९
पेन्द्रामारुतापञ्चोत्तमो	९२३	१६	पट्टहास्त्रय ऋतूनां		
यः कामपेत बहु			प्रथमः	९२५	२२
स्यामिति स एतेन	९२३	१८	द्वितीये वृहद्रथन्त-		
पश्चापदि चरयः ।	९२३	२०	रपृष्ठः पञ्चाहः	९२५	२४

सूत्राणि	पृ०	पं०
तृतीये त्रिःपञ्चिका		
• द्रुकाः ।	९२६	५
सप्त सप्तादाश्चत्वारो		
अतोऽष्टमाः	९२६	८
तृतीयः पञ्चकामस्य ।	९२६	३०
इन्द्रस्य पञ्चमः ।	९२६	१९
द्वितीयप्रभृतिषडे-		
काहाः ।	९२६	१४
सर्वलोम उत्तमः ।	९२६	१६
जनकसत्तरात्रधनु-		
र्ष्यो विभ्वजि	९२६	१७
उत्तम पद्धदो पृष्ठद्वय-		
न्तरं पृष्ठः	९२६	१९
विद्वजित्पञ्चका-		
मस्य ।	९२७	१
अष्टाद्वे पद्धदाम्हा-		
ग्रतम् ।	९२७	३
नयरात्रे त्रिकद्रुकाः ।	९२७	५
द्वितीय त्रिकद्रुकेभ्यः		
पृष्ठमात्र	९२७	७
दशरात्राश्चत्वारः ।	९२७	९
मथमल्लिककुण्ड ।	९२७	११
उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्ष-		
हिरावृतः ।	७२७	१३
प्रतिष्ठाकामस्य कौमु-		
रुचिन्दः	९२७	१५
अग्निष्टोमास्त्रिवृत-		
स्यः ।	९२७	१८
पञ्चदशाश्वोक्त्याः ।	९२७	२०
सप्तदशम् ।	९२८	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
एकाविंशोऽनिरात्रः ।	९२८	३
पूर्वशरात्रो अभिचर्यमा-		
णस्य ।	९२८	५
उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः ।	९२८	८
गोपक्षोऽभिजित् ।	९२८	१०
आयुर्विश्वजित्पक्षः ।	९२८	१२
छन्दोमदशाहः पञ्च-		
कामस्य	९२८	१४
पृष्ठपायलम्बाश्चत्वा-		
रद्वन्द्वोमाः ।	९२८	१७
घोषट्ठीकः सर्वार्द्ध-		
कामस्य ।	९२८	१९
दशरात्रोऽस्त्यो-		
रयानः ।	९२८	२१
विभ्वजित्तरात्रः ।	९२९	२
तुल्यमार्घ्ययवमतिरा-		
त्रेषु विभ्वजि	९२९	४
यथोक्तमुत्तमो यथोक्त-		
मुत्तमः ।	९२९	९
चतुर्विंशोऽध्यायः ।		
द्वादशरात्रादीनि रात्रि-		
सत्त्राणि ।	९३०	१
एकोन्येन चत्वारिं-		
शदन्तानि ।	९३०	५
यथोपदेशमहानि ।	९३०	७
आपूर्यमाणे दशरात्रः		
परः ।	९३०	१२
प्रकृतिविहितेषु महाग्रतं		
दशरात्रा	९३०	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
पुरस्तादन्यत्र ।	९३०	२०
पट्टहार्ये अभिप्रायः ।	९३१	२
तस्यादितः पञ्च पञ्चा- हार्ये ।	९३१	५
अपहार्ये ज्योतिर्गौराद्यु- रिति	९३१	७
व्रतं च यथोक्तं चतुर- हार्ये ।	९३१	१०
आयुषी द्व्यपहार्ये ।	९३१	१३
अतिरात्रान्तरमावाप- स्यातम् ।	९३१	१५
आवापसमवेतानाम- ल्पमल्प पूर्वम् ।	९३१	१७
दे त्रयोदशरात्रे पृष्ठया- स्सर्वलोभो	९३१	२०
प्रकृतिविहितं द्विती- यम् ।	९३२	१
सम्भावे तृतीयम् ।	९३२	४
प्रायणीषाश्चतुर्विंशम- हरमि	९३२	६
चतुर्दशरात्राणि त्राणि ।	९३२	११
द्वौ पृष्ठयौ ।	९३२	१३
प्रतिलोमः परः ।	९३२	१५
मध्यमे त्रिकटुकः पृष्ठमभिमः ।	९३२	१७
प्रतिलोमाः परः ।	९३२	१९
विवाहोदकतत्त्वसंश- यिताना	९३२	२१
प्रकृतिविहितं तृतीयम् ।	९३३	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
पञ्चदशरात्राणि च- त्वारि ।	९३३	५
उत्तरे प्रकृतिविहिते त्रिकटुकेः ।	९३३	७
चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वै- र्याव्याप्ते ।	९३३	९
पृष्ठमध्यं महाम- तम् ।	९३३	१२
अतिरात्रादभिप्रायं द्विती- यस्य ।	९३३	१४
सप्रायणीयस्तृती- यस्य ।	९३३	१६
प्रकृतिविहितानि प्रा- ग्व्युत्ति	९३३	१९
विंशतिरात्रे अभिजित- त्त्वयो अभिजि	९३४	१
एकविंशतिरात्रयो- रनिरात्रा	९३४	३
अभिप्रायः प्रथमा- दतिरात्रः ।	९३४	४
निर्वाचे द्वितीये प्रष्ट- वर्चमका	९३४	६
त्रयस्यः स्वरसामानो- विधु	९३४	९
उत्तर प्रतिलोमः ।	९३४	११
मानव्यः सामिधेन्यः ।	९३४	१३
सौमार्पाणस्य उपा- स्य ।	९३४	१५
प्रकृतिविहितान्या प्रम- यदात्रात् ।	९३४	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्व्यभिषातिरात्रमश्रायका-		
मानाम् ।	९३४	१९
अयोविंशतिरात्रं प्रनि-		
ष्टाकामानाम् ।	९३४	२०
पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजा-		
कामानाम् ।	९३५	१
द्वितीयं सप्तमम् ।	९३५	६
अयोदशिकावतिरात्रौ		
विशालं ।	९३५	९
षोडशिकावतिरात्रौ		
प्रतिलोमा	९३५	११
सप्तमिती उद्ग्रहोमावति-		
रात्रौ ।	९३५	१३
पृष्ठपक्षीमौ च ।	९३५	१५
उत्तर प्रतिलोम ।	९३५	१८
तस्मादुद्ग्रहोमावति-		
रक्षौ ।	९३५	१९
पञ्चविंशतिरात्रमश्रा-		
यकामाना	९३५	२१
द्व्यभिषाद्वारां च ।	९३६	४
नवविंशद्वारां विंश-		
तीणि ।	९३६	१२
पञ्चाहास्रत्योदः ।	९३६	१४
त्रिंशोऽतिरात्रो विश्व-		
जित् ।	९३६	१५
सप्तविंशतिरात्रं ज्यमि-		
तुनम् ।	९३६	१७
सप्तविंशतिरात्रं पञ्चाहा-		
विश्व	९३६	१८
प्रतिलोमा परे ।	९३६	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रकृतिविहितान्या चत्वारि		
विंशद्वारात्रात् ।	९३६	२२
चतुस्त्रिंशद्वारात्रमश्राय		
कामानाम्	९३७	१
चत्वारिंशद्वारात्रं च ।	९३७	५
यनवन्त्युत्तराणि प्रथ-		
मतृतीपयजं ।	९३७	८
प्रथमो विधृतः ।	९३७	११
अयोदशिकावतिरात्रौ	९३७	१३
कौस्तुभ्यम्ः प्रथम-		
रूपम् ।	९३७	१४
उक्तयो तूत्तरौ ।	९३७	१५
षोडशिकावतिरात्रौ उक्-		
त्वा ।	९३७	२८
पृष्ठपक्षीमतो द्व्यभिषा-		
द्वारात्रात् ।	९३८	१
पञ्चाहास्रत्योदः ।	९३८	३
यमातिरात्रम् ।	९३८	४
अभिषुगो गोआयुषी		
अतिरात्रौ ।	९३८	५
अभिषुगावामाजिद्विभ-		
जितायति	९३८	७
अभिषुग सप्तलोमन-		
सप्तदशा	९३८	८
आजुनाऽऽजुनीये प्रमि-		
तुषा यद् ।	९३८	९
चतुर्भ्यं सर्वलोमो		
तिरात्रः ।	९३८	१२
तस्मिन्नुपसंसृ सप्त-		
विपचेयुर्गोदं पक्षे	९३८	५१

सूत्राणि	पृ०	पं०
यथा सवने तैः सवने-		
ध्वाञ्जनाभ्यञ्जने	९३८	२१
पृष्ठेन वा ।	९३९	४
सवतमुख्येषु भक्षयि-		
ष्यन्ते वा ।	९३९	६
ये आत्मानं नैव जा-		
नीरंस्तेषां	९३९	८
संवत्सरमभिमते च-		
तुर्बिंशमहः ।	९३९	११
अभिपूजाध्यापारः ।	९३९	१४
तोभायुषी ।	९३९	१५
त्रिषो विप्रवभभ्यो-		
नवरात्रः ।	९३९	१६
प्रकपष्टिरात्रे पृष्ठ्यो		
नवरात्र	९३९	१९
प्रतिष्ठेऽम. परः ।	९३९	२१
सवितुः ककुभः ।	९४०	१
नवरात्राभ्युत्थारः ।	९४०	३
अग्निष्टोमाः प्रथमसप्त-		
मीतमा	९४०	५
परे पञ्चभिर्गवे ।	९४०	८
पूर्वस्य चतुर्थ्यो म-		
तम् ।	९४०	१०
प्रजातिकामानामे-		
तम् ।	९४०	१२
प्रकृतिविहितं शत्रु		
रात्र चतुर्दशा	९४०	१३
सदो हविर्धानानि-		
चक्रीवन्ति ।	९४०	२०
अभिप्राप्तमभिपुण्वन्ति		

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वेष्टानुपरोधेन ।	९४०	२२
अहरहरमग्न्यं		
त्रिकहुकेषु वा ।	९४१	२
अभिपूजाभ्यासेना-		
मिगृह्यम् ।	९४१	४
सकृत्प्रयोगी द्वा-		
रात्रः ।	९४१	५
प्रतर्गमन् मयंजिदी-		
क्षाणि ।	९४१	७
सप्तदशरात्रादिनि त्रि-		
शान्नाभ्युत्थे ।	९४१	९
एकाक्षपञ्चाशद्वात्रे		
चाष्टादशदीक्षाणि	९४१	१०
शान्तितरात्र-शान्ति यत्-		
रात्रसामाभ्यासौ	९४१	२१
द्वादशाहाद्ये आ स		
त्प्रकृते ।	९४२	३
शतप्रतिष्ठेमे शत्रो-		
कपये च ।	९४२	२६
आश्विनत्वाग्नेयाग्ने		
प्रतिप्रस्थाना	९४२	२९
सशेषं होतृममसम् ।	९४३	७
तिरोन्मार्गं कराति		
पूर्वस्याहः ।	९४३	१०
प्रहप्रहणाग्निप्रदो-		
मात्कृत्य	९४३	११
संवत्सरप्रभृतीनि य-		
वामयनेप्रकृतानि	९४३	१५
आदित्यानामयने अभि-		
प्लवाग्निहोत्र	९४३	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
मासाः पृष्ठमध्या । ९४४	१	
वृहस्पतिमघोऽभिजि- त्यने । ९४४	३	
इन्द्रलोमा विश्व- जित् । ९४४	५	
विश्वोऽजित् परेऽथे त्रयोऽभिप्लवा ९४४	७	
अद्विष्यलमिदौ । ९४४	१०	
पष्ठमोऽसादौ मध्यम- स्थाने पृष्ठप । ९४४	११	
दशरात्रस्य कुन्दोमद- शाहः । ९४४	१४	
अङ्गिरसानपनमादि- त्यानामपनवत् । ९४४	१३	
अभिप्लवास्त्रिवृतः । ९४४	१९	
मासाः पृष्ठपादवः पूर्व- पक्षे ९४४	२१	
घोऽभिप्लवमध्यं पृष्ठप उत्तमः सः । ९४५	१	
गोत्रायुर्वी प्रातिलोमे । ९४५	३	
कुन्दोमदशाहश्च । ९४५	५	
इति यातवतोरयनमेकै- केन पृष्ठप ९४५	७	
यकादोस्तच्छब्दात् । ९४५	१५	
नानाहानि वा सङ्घात- शब्दात् । ९४५	२५	
मध्ये व्रतम् । ९४६	५	
उत्तरपक्षं प्रतिलोमम् । ९४६	७	
कुण्डपायिनामयनं पौ- र्यमासदीक्षम् । ९४६	९	

सूत्राणि	पृ०	पं०
चतुर्थ्यो वा परपक्षस्या ९४६	१२	
मासदीक्षाः । ९४६	१४	
सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासः ९४६	१६	
दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम् । ९४७	१	
पक्षादौ यद्यद्विलसत्त- वमास्मिन् । ९४७	३	
सारस्वते च प्रथमे । ९४७	५	
तन्मेण वा समस्तघो- दितायात् । ९४७	७	
अग्निहोत्रं च । ९४७	११	
पृथग्मासाश्चातुर्मा- स्यपर्वभिः । ९४७	१३	
साकमेधा दर्शपूर्णमा- सवत् । ९४७	१६	
सोमा वा सामान्यात् । ९४७	१८	
न जुहोतिशब्दात् । ९४७	२१	
काममितरे । ९४८	३	
इति यातवतोरयनं पूर्व- पक्षेण ९४८	९	
उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो ९४८	११	
उपारिष्टद्वितीयां भयति । ९४८	१३	
उभयतो वा । ९४८	१५	
हविर्यज्ञेभ्योऽतिपन्नमेके सोमान ९४८	१८	
अत्सकेताः कुण्डप्रति- कषाभ्यमसाः । ९४८	२३	

- १ अस्यां चौलम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरे
सीसकाक्षररुक्तमेधु पक्षेपु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाभुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, वैद्वेदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैः,
द्वयं वार्षिकमग्रिमं मुख्यम् मुद्राः ७ भाजकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवक " " १ " ७
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रत मुद्र्यमाणा ग्रन्था - मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) सस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता । (सस्कारः) २
- (१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः । (व्याकरणम्) १०
- (१) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (१) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमद्भोक्ताचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (१) करणप्रकाशः । श्रीप्रह्लादेवविरचितः सम्पूर्णः (श्रुतितयः) १
- (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीनागभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (१) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । } (मीमांसा) २
- (१) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाङ्मयक प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विष्णु-
नमिस्तु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । } (वेदान्तः) ६
- (१) स्वात्वादमञ्जरी-मल्लिपणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
'यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) १

- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमहा-
रकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमु-
त्तविरचितव्याख्यापेतः । (वेदान्तः) ३
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः । (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीमप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसी-
मेश्वरविरचिता । (मीमांसा) ११
- (१५) शिबस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसावाङ्मयप्रकाशः (जैमिनीयब्राह्मण-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वद्व्यासप्रमा-
णपाराचारीणाधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणरामजगद्गुरु-
विरचितः । (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसाद्वैतम्) महा-
महोपाध्यायश्रीशालिकर्णधर्मविरचितम् । श्रीशङ्करभट्ट-
कृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) भट्टैतिसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तुतव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्तः) ३
- (१९) कार्यायतनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकौ-
त्त्यायविरचितभाष्यसहितम् । ११
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतम् छण्डनछण्डब्राह्मणम् आनन्दपूर्ण-
विरचितम् । छण्डनफकिकाविभक्त्याख्या व्या-
ख्या (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १
- (२२) ज्ञानपातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-धालषोधिनीव्याख्या
उद्यतरणिकया च सहितम् । ४
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता
श्रीमदाचार्य श्रीचल्लभाधीश्वरशुद्धद्वैतसंप्रदाय-
विदुषा रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता । (वेदान्तः) २
- (२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचि-
तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्यायः प्रत्यक्षानु-
मानमाध्यायः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्त्यादस्य शब्द-
शक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेष्व क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यरिचित भाष्यसहितम् ।

KĀTYĀYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRĪ KARKACHĀRYA
EDITED BY

VIJAYACHĀRYA PANDIT MADANMOHAN PĀTHAK,

Professor of Mimāṃsā and Dharmashāstra,

Banābir Sanskrit Pathshālā,

Central Hindu College, Benares

PASCICULE III

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK DEPOT,

BENARES

AGENT—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By Hari Dās Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILĀS PRESS.

BENARES

1903

Registered According to Act XXV of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दयनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितमन्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौसभ्या-संस्कृतप्रग्यमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सत्यक-७२

प्रत्याश्रावितेध्वर्युराहोतृप्रैषात् ॥ ५८ ॥

यजेति होतृप्रैष, आ ततो नापव्याहरेदिति ॥ ५८ ॥

होता वपट्कारात् ॥ ५९ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । सोनुगृहीत्वयोक्त्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रकम्प्यैतच्छ्रूयते ॥ ५९ ॥

सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् ॥ ६० ॥

सोमे चाध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वा नापव्याहरेदास्तोत्रोपाकरणात् ॥ ६० ॥

उपाकृत उद्गातार आ होतृप्रैषात् ॥ ६१ ॥

उपाकृते स्तोत्रे उद्गातारो नापव्याहरेद्युराहोतृप्रैषात् । होतृप्रैष उत्तमस्तोत्रीयाया प्रस्तावसमनन्तरं पयोक्षमेति येन होता सम्बोध्यते ॥ ६१ ॥

१ होता वपट्कारात् ॥ ६२ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । फिषन्तं पालम् । आ ग्रहस्तम्ब-होमवपट्कारात् । अथ सौम्येध्वरे स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रष्टव्यैतदपि हि भूयते ॥ ६२ ॥

आग्नेयमुत्तरापूर्वाङ्गे दक्षिणपूर्वाङ्गे सौम्यम् ॥ ६३ ॥

आग्नेयमाज्यभागमुत्तरपूर्वाङ्गे जुहाति । दक्षिणपूर्वाङ्गे सौम्यम् ॥ ६३ ॥

समिद्धतमे वा ॥ ६४ ॥

उत्तरादूर्वाङ्गे द्वैकं आग्नेयमाज्यभागं जुहतीति प्रकम्प्यैतच्छ्रूयते ॥ ६४ ॥

हविर्ग्या च ६५ ॥

१ सूत्रे होतृग्रहणं सकलयज्ञकर्तृणामुपलक्षकम्, तेन प्रशाखाद्योपि पयोक्षमेति प्रयोक्तार शस्त्रव्यतिरिक्तं किमपि न भूयुः ।

चरतीति वाक्यशेषः । समिद्धतम इति च । समिद्धहोमेन
ह्येय समृद्धा आहुतय इति श्रूयते ॥ ६५ ॥

पुरोडाशावन्तरेणाम्नीपोमा उपाऽश्वाज्यस्य ॥ ६६ ॥

पुरोडाशायागयोर्मध्ये उपाऽश्वाज्यस्याग्नीपोमौ यजति । अथ
पुरोडाशविति द्वितीयोपपदविभक्तिः ॥ ६६ ॥

विष्णुर्वामावास्यायाऽहौत्राम्नानात् ॥ ६७ ॥

अमावास्यायां विष्णुर्वैज्यते अग्नीपोमौ वा । एवं हि होत्रे आ-
म्नायते । वैष्णवश्चेदिदं विष्णुरिति ॥ ६७ ॥

यावद्धविरुत्तरार्द्धास्विष्टकृत् ॥ ६८ ॥

यावन्ति हवीऽपि सर्वेषामुत्तरार्द्धास्विष्टकृद्विज्यते । सम्प्र-
तिपत्रदेवतैकवाक्य सक्तप्रक्षेपः । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतदुत्तरार्द्धात्
प्रतिपाद्यते । यागश्च निर्धेयते । अत एव च यावदुक्तेऽपि प्रवर्तते ॥ ६८ ॥

तत एव होमः ॥ ६९ ॥

१ अयं क्रमः, आग्नेय आज्यभागौ ध्रुवातश्चतुर्गृहीतेन, सौम्य
आज्यभागोऽपि, आग्नेयेन पुरोडाशेन यागः तन्नामये ऽनुगृहीत्यनु-
वाचनम् जुह्वां ध्रुवाया स्तुवेणाज्यं गृहीत्वोपस्तारः, आज्यस्याह्या
सकाशाद्भ्रुवाया अभिघारणम् पुरोडाशमध्यादहुप्रपर्वमात्रं तिरस्त्री-
नमयदानं प्राप्तम् द्वितीयं पूर्वार्धात् पञ्चावचिनस्वृतीयं पश्चार्धात्
ध्रौवेणोपर्वभिघारः पुनर्ध्रुवाया आप्यायनम् आज्यस्याह्याज्येताव-
त्तस्य हविषोऽयदानयोः प्रत्यभिघारः अतिक्रम्याह्याग्नौ यजेत्सु-
क्त्वा षपदकृते सह वा स्तुक्पाश्वेनहोमः, आज्यभागवत् ध्रुवात-
श्चतुः पञ्चकृत्वो वावदार्यापांशुयागः, आग्नेययागवत् द्वितीयेन पु-
रोडाशेनाग्नीपोमीययागः स्विष्टकृदिति देवमाष्ये ।

२ व्यस्थितोऽयं विकल्पः सनयतोऽग्नीपोमौ असंनयतो वि-
ष्णुरिति, शाङ्खायनः 'ऐन्द्रं सान्नाय सनयतो माहेन्द्रं वा ; वैष्णवं
स्वसंनयन्नुपांशुयाजम्, इति ।

उत्तरत एव होमो भवति । शेषास्त्विष्टकृते समपद्यती-
त्येतदुक्तम् ॥ ६९ ॥

उपांशुयाजशेषादपि धौघास्त्विष्टकृद्वचने प्रात आह—

नाज्यादशेषात् ॥ ७० ॥

न स्त्विष्टकृदर्थमवधानं धौघादाज्यादप्रहीतभ्यम् । कुत एतत् ।
अशेषत्वात् । न ह्येतच्छेषभूतम् । ननुपांशुयाजनिर्घृत्युत्तरकालं
शेषस्यपदेशोऽस्वेति । नेति घृमः । न ह्यननुपांशुयाजादेव गृह्यते ।
मघंस्मे वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यदधुवायामाग्यमिति । न च सर्वा-
यंस्वैकदेशे निवृत्ते शेषस्यपदेशोऽस्ति १ ॥ ७० ॥

असः सृष्टामाहुतिभिः ॥ ७१ ॥

स्त्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीति वाच्यशेषः । स वा मघपदं ह्येन-
राज्य आहुतिभ्यां जुहोतीति प्रक्रम्याह रुद्रियः स्त्विष्टकृद्रुद्रियेण
ह पशून्प्रसज्येपदितराभिराहुतिभिः सः सृजति ॥ ७१ ॥

निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशिन्नमवद्यति

यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत आज्यमु-

भयतो वाग्नेयात् ॥ ७२ ॥

सुमित्रिधानं वाचनिकम् । ते एतस्त्विष्टकृति विमोचनमागच्छन्
इति । सञ्चरश्च परिधीनपरेण सञ्चरंभिप्रेतः । तस्य चाऽयुक्तम् ।

१ अपरा व्याख्या । न ह्यज्य शेषरूपमस्ति शेषस्य हि कृतार्थस्य
प्रतिपत्त्यपेक्षस्य स्थितस्य प्रतिपत्त्यर्थानि शेषकार्याणि । न चाऽपमे-
घं विधमस्ति । न ह्युपांशुयाजार्यं पूर्वं पृथक् प्रकल्पितमस्ति यस्य
देशो भवति । अतः साधारणादेव धौघाद्वचनेनोपांशुयाजार्यं
गृह्यते । यत्तद्यदधुवायामुपांशुयाजार्यं गृहीतेऽप्यष्टमाग्यम् तत्प-
श्चाद्वाग्युपस्तरयाभिधारणाद्युपयोगीत्यलुतार्थं न प्रतिपत्त्यर्थम् । न-
यान्ते च तेन नि शेषेण समिष्टवज्रहृत्यत इति न तत् शेषकार्यम् ।
यज्जुहोतिं चतुर्गृहीतं तन्न शेष इति मतिः यथामाणादेव तत्सम्यग्निश्च य-
यंश्यामाय इत्यनन्तदेशाः ।

मनुयाजार्थम् । स्विष्टकृत ऊर्ध्वमनुयाजार्थं ह्यनेन सञ्चरेण सञ्चरणम् । ननु प्राशिन्नसमर्पणार्थं कस्माज् भवति । न, तस्य पाक्षिकमनेन समर्पणम् । अपाक्षिकं चाभ्युक्षणम् । तेन करिभ्यमाणप्रयोजनत्वादनुयाजार्थतैव न्याय्या । प्रयोजनं तदभावेऽभाव इति । पशौ च त्र्यङ्गस्विष्टकृतसुत्तरकालमभ्युक्षणं न पुरोडाशस्विष्टकृतीति । ज्योतिष्टोमे च तृतीयसवने सौम्ययागसमनन्तरमभ्युक्षणम् । नेतरयो सवनयोरनुयाजाभावात् । केचित्तु तृतीयसवनेऽपि स्विष्टकृत्पागसमनन्तरमेवाभ्युक्षणमिच्छन्ति न सौम्यसमनन्तरम् । तदनन्तरमेव दृष्टत्वात् । युक्तरूपतरमिवचैतदिति । प्राशिन्नमिति ब्रह्मणो भागस्तद्वधति । अवधति शब्दोपादानसामर्थ्याद्विरिति प्रतिपत्तव्यम् । अवधतेर्हिद्विरवदानसम्यन्धो दृष्टः । त्रित्वसम्यन्धोपीति चेत् । न, त्रिषेपसंयोगात् । त्रिर्जमद्विज्ञातमिति । तथा च प्राशिन्नं प्रकृत्य पठ्यते । द्विहंविषोवदायेति । तेन यद्वधति तद्यवमात्रं पिप्पलमात्रं वेति । शापिनां पठ्यते । द्वे शफलेवधति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति । पिप्पलमात्रमिति च पिप्पलफलमभिप्रेतम् । न पिप्पलमात्रेण सहोच्चारणात् । कचिच्च दर्शनाद्यष्टात्रं योनुम्यरेषा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येतेति फलपिपय एव पिप्पलशब्दः । आज्यं चान्यतरतो भवत्युभयतो वा अन्यतरत आज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्ठादिति वचनात् । तथा स आज्यस्यापस्तीर्यं द्विहंविषोवदायावोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति । तद्ययैव यज्ञस्यावदानमेवमेवतदिति । आग्नेयान्मस्तर्कं विश्रज्य द्वे शफलेवधति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति । यवनमद्विहृत्वाग्नेवादित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

भार्गाश्च ॥ ७३ ॥

गृहातीति सूत्रशेषः । तांश्चाग्नेयादेव प्राशिन्नसह चरतया । स चापमुपदेशः । कमस्तूपरिष्ठाद्वस्यते । स्थित तावत्पर्यवसितमन्तरान्यत्प्रक्रियते । तत्किमर्थं चतुर्दांकरणसिद्धान्तसमानन्यायतयेति निरवधम् ॥ ७३ ॥

अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वोक्ते

ऽप उपस्पृश्येडां पञ्चावत्तां दक्षिणतो म-

ध्याच यावद्धविस्विष्टकृद्ददाज्यम् ॥ ७४ ॥

प्रक्रान्तं प्राणितमध्वर्युसञ्चरेण समर्प्य पूर्वेण वाह्वनीयं त-
तोप उपस्पृशति । रुद्रियः प्राणिश्रमिति । ततश्च तदभावे न भवति ।
तत इडां पञ्चावत्तां गृह्णाति । यावद्धविरिति । प्रतिपत्तिन्यात् । ननु च
दक्षिणातो मध्याच्च स्विष्टकृद्ददाज्यमिति चोक्ते पञ्चावत्तग्रहणमवा-
च्यम् । सर्वेषां तुल्यत्वप्रज्ञापनायेति कंचित् । तदेतदसत्तन्म हि पुरोडा-
शाज्यस्य च तुल्यता शक्याभ्युपगन्तुम् । प्रतिपाद्यते ह्यत्र पुरोडा-
शो नाज्यमसंयुक्तविधानात् । तेन पत्नीसयाज्जैडायामपि पञ्चावत्तता
यथा स्यादिति पञ्चावत्तग्रहणम् । ननु चानुक्तेषु पञ्चावत्तमेवेदम् ।
ततश्च तत्रापि भविष्यत्येव । नेह पुरोडाशप्राधान्यात्तत्कार्यं च पत्नी-
सयाज्जैडायज्यप्रसङ्गाद्धिरेवाज्यं प्राप्नोति । नोपस्तरण्याभिधारणप्राप्ति-
रिति । तेन सुष्ठूच्यते पञ्चावत्तामिति ॥ ७४ ॥

यजमानभागं पूर्वार्द्धार्द्धौ प्रशीर्य पुरस्ता-

द्ध्रुवायाः करोति ॥ ७५ ॥

पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधातीति धृत-
त्वात् । अर्थे च भागानामवमरः । ततश्च विनियोगक्रमेण पूर्वमग्नीध-
स्ततो ब्रह्मणस्ततो यजमानस्येति । ध्रुवायाः पुरस्तादिति व्यतिरिक्ते दं-
शे करोति ॥ ७५ ॥

इडां होत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणाति-

क्रामति ॥ ७६ ॥

मागैर्यंघहितत्वादिडाग्रहणं क्रियते । तां होत्रे प्रदायाविसृ-
जं दक्षिणातिक्रामति ॥ ७६ ॥

इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ ७७ ॥

प्रकृतत्वादिडाग्रहणमकार्यं क्रियते च पर्वोद्भवं यथा ततः क्रि-
येतत्येवमपमं । तथा च द्रव्यंति । स होतुरिह निलिम्पति तद्वतो-
ष्ठयोर्निलिम्पत इति प्रकृत्याह एतद्वै मनुर्विमयाश्चकारेदं ये मे तनिष्ठं

यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म इह रक्षांसि यज्ञं न हिंस्यु-
रिति तमेतत्पुरा रक्षोभ्य पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयत तथो पर्वनाम-
प एतत्पुरा रक्षोभ्य, पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयते ऽथ यत्प्रत्यक्षत्र प्रा-
श्नाति तिनेदनुपहूतां प्राश्नातीत्येतदेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पत
इति इडाया अङ्गुलिपर्वाञ्जन दर्शयति । नेन प्रकृतायामपीडायां पु-
नरिडाग्रहणम् । पर्वणश्च सन्धिवचनो लिङ्गात् । काण्डात्काण्डात्प्ररोह-
न्ती परप परुषम्परीति । तथा काण्डात्काण्डाद्वाया पर्वणः पर्वणः
प्रराहतीति दूर्वाञ्ज्यते । तत्र पर्वणश्च सन्धिवचन दर्शयति ॥ ७७ ॥

अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत् ॥ ७८ ॥

अवान्तरेडामिडाया एव होतुः पाणौ समवधनि । अथ होतुः
पाणौ समवधनि समवत्तामेव सर्ती तदेनां प्रत्यक्षः होगरि धपती-
ति धूयते । पर्वणद्वहणाच्च पञ्चावत्तामिति । पुणेडाशावदातादेव प-
ञ्चावत्ता । न ह्यज्य ससृष्टरूपस्याद्विप्रेकेन गृहीतुं शक्यते इति ॥ ७८ ॥

इडाञ्च ॥ ७९ ॥

१मादधातीति वर्त्तते ॥ ७९ ॥

सर्वे ऽन्वारमन्ते ॥ ८० ॥

प्रकृतत्वादिडामिति कचित् । अपरे तु जाययसामर्प्यादोत्तर-
न्वारममिच्छन्ति स्वर्गस्य लोकस्यैतद्वार यज्ञात्ता नस्माद्योत्तरम-
न्वारमन्तेति ॥ ८० ॥

इडोपहृतेत्येवमुच्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति प्रध्वपिन्धस्त्रे-
त्यनेन मन्त्रेण । विपरिणम्यने चासावनेकयजमानको कर्मणि ॥ ८१ ॥

तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ ८२ ॥

तन्निर्देशाद्यनुर्द्धा कृतं बर्हिषदं करोति । आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति
वचनादान्तेषामभ्युक्तम् । चतुर्द्धाकरणस्य च ष्यादेशार्थत्वात्तस्य च
यजमानकर्तृकत्वात् कस्याप्रत्ययसामर्थ्याच्च यजमानश्चतुर्द्धा करणे ।
स्तत्रेषु च ष्यादेशाभावाद्भावश्चतुर्द्धा करणस्य ॥ ८२ ॥

बर्हिषि ऋत्विग्न्य आदिशति ॥ ८३ ॥

बर्हिषीति नियमार्यमुच्यते । आदेशश्च वाचनिको न समर्पणं
लाघवम् । तेनेदं प्रह्वण, इदं हंतुर्लित्येवमाद्यादेशः ॥ ८३ ॥

उभौ वाविशेषात् ॥ ८४ ॥

उभौ वा चतुर्द्धा क्रियेते नाग्नेय एव । कुतोऽविशेषात् । अथ
यत्र प्रतिपद्यते तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्या बर्हिषदं करोतीत्यविशेष-
श्रवणात् । किं च चरितार्थत्वाविशेषात्संस्कारार्थत्वाविशेषाच्च । तथा
प्रतिपत्तिसम्यपेक्षयादिति यातिकाः । अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं
यद्यविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः । आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति ।
यद्यपि ■ माध्यन्दिनीयायां पुरोडाशमात्रश्रवणम् । तथापि त्वाग्ने-
यमिति वचनाद्विशेषनिष्ठतैव न्याय्या । न चाग्नीषोमीय आग्नेयः ।
यत्र हि निरपेक्षादग्निपदात्तद्धित उत्पद्यते स आग्नेयः । न च
सोमसम्यपेक्षस्याग्निपदस्य सामर्थ्यमस्ति । सापेक्षं चासमर्थं गयती-
ति समर्थानां प्रथमाद्वेति ह्यधिष्ठत्य तद्धिताम्नानम् । तेनाग्नीषोमीय-
स्यानाग्नेयत्वाद्यनुर्द्धा करणमाद्य दृश्यते । यद्येयमुभौ याविशे-
षादिति सूत्रं किमर्थम् । आशङ्कानिष्ठत्यर्थम् । अपि च प्राणित्रमा-
गानां आग्नेयादित सूत्रितम् । आग्नेवाद्वागोमेति । तस्मिन्वा-
न्तार्थे धत्तव्यमुभौ याविशेषादिति । तत्कुतो वचनात् । दधिमात्रस्य
हि प्राणित्रं धूयते । द्विर्द्विविधोवद्यतीति । भागानां च । पूर्वार्द्धं पु-
रोडाशस्य प्रतीयेति पुरोडाशमेवांगः । यद्येवं किमर्थं सूत्रमाग्ने-
यादिति । आग्नेयान्मन्त्रं विरुज्येत्सतोवचनादस्तु तदर्थमेति चेत् ।

न, प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात्सर्वत्र प्राशिन्नग्रहणं न्या-
य्यम् । भागास्तु पुरोडाशसंयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्तन्ते । दाहिक-
सिद्धान्तेऽपि न चतुर्द्धा करणं सान्नाय्यस्यापुरोडाशत्वात् । तस्य
च पुरोडाशसंयोगात् । प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः । सान्नाय्यधि-
कारे च पशौ चतुर्द्धाकरणाभावात् । अथ पशुः सम्मृशन्तीति हि
प्रकृत्याहैतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इम उप-
तिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमथनात्न शङ्केताश्चैव
सम्मृशेदिति चतुर्द्धा करणाभावो विमथनाशङ्कायां सम्मर्शनवि-
धिसंस्तव इति ॥ ८४ ॥

अत्र पितर इति यजमानो जपति ॥ ८५ ॥

चतुर्द्धाकृतं पुरोडाशमालभ्य उत्तरत विंसर्गोपदेयात् । अत्र
पितर इति जपमानो जपेत् ॥ ८५ ॥

विसृज्यामी मदन्तेति ॥ ८६ ॥

जपतीति वृत्तंते । अयं च कैश्चित्प्रोपितस्यापि यजमानस्ये-
ष्यतेऽन्तार्धतयात् । तत्पुनरनुपपन्नम् । आलम्भपूर्वकत्वाद्विसर्गस्य ।
सेन यथापूर्वेऽथयुरेवमुत्तरेपीति । चतुर्द्धा करणे च सत्यनयोः
प्रवृत्तिस्तत्र चितृणां भोजनेनेति वाक्यशेषात् ॥ ८६ ॥

एकैकमाहरति ॥ ८७ ॥

माग्निने भागमिति वाक्यशेषः । तच्च पक्षाक्षोपहारतादृश्या-
न्लक्षणार्थं हरणम् । द्रव्यसंस्कारवाच्य । अन्वाहार्येऽपि तथेति चेत् ।
न, परिक्रयार्थत्वादद्रव्यसंस्कारवाच्येति ॥ ८७ ॥

धावापृथिव्योरुपन्हानेग्नीध्रे पडवत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ यन्नाहोपहृते धावापृथिवी इति तदग्नीध्र आदधातीति
हि श्रूयते । तत्र कैश्चिद्भागद्वयं उपस्तरणाभिधारणोपेतं पडवत्त-
मिष्यते । अन्यथा पडवत्ताभावात्तत्पुनर्नोपपद्येत । न ह्यत्रोपस्तर-
णाभिधारणो विहितः । कथं तर्हि पडवत्तमुच्यते । मल्यस्तमिताद्य-
घाथेवृत्तितया पडवत्तशब्दोऽग्नीध्राय उपचरित उपलभ्यते । अद्य-
पर्णादिरुद्धवत् ॥ ८८ ॥

प्रादनात्युपहूता पृथिवी इति ॥ ८९ ॥

तत्पद्वत्तमग्नीत्प्रादनात्युपहूता पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण । अथ
द्वितीयमुपहूतो घौरिति श्रुतमपि सूत्ररुता नोपनिबद्धम् । वाक्यभेदा-
देव तदर्थोपलब्धेः ॥ ८९ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ ९० ॥

भूयसि हविष्करण उपहूत इत्येवमाद्याशीः प्रार्थनमाशासनम् ।
एषा या आशीरिति घचनात् । अत्र मयीदमिति यजमानो जपति ।
अत्र यजमानमहणं शक्यमकर्तुम् । पुण्ययोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे
सामर्प्यादिति परिभाषितत्वात् । एवं तर्हि पक्षीसंयाजेद्यायामपि
यजमानो यथाजपेदिति । तत्र हि पत्न्युपहृत्यः कचिद्विद्वान्तः । उप-
हूतेयं पक्षीति । आशीर्यजनेनैकवाक्यत्वात्तस्या एव अपो मा भूदिति
यजमानमहणम् ॥ ९० ॥

उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ ९१ ॥

उपहूतामिदामृषिजः प्राश्नन्तीत्यर्थः । यजमानस्य । सा धैया
इहा प्राश्नित्रभागाद्य वायुपुक्तं च वसन्ते । द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ ९१ ॥

१ पवित्रयोर्मार्जयन्ते परेण वेदिः सुमित्रि-
या न इति ॥ ९२ ॥

सूनीयार्थे सममी । न हात्र समम्यर्थमस्मयः । करणानां तु
सममपति मार्जनं प्रति । सुषां हि व्यन्ति सुषः उद्गसि भवन्तीति । उ-
द्गोवात्सूत्राणि धति स्मर्यते । तेनात्र सममी सूनीयार्थे । लिङ्गाच्च ।
पवित्रपूता यदत ऊर्ध्वमिति । केचिद्यात्रोदकेन मार्जनामिच्छन्ति ।
मन्त्रलिङ्गात् । सुमित्रिया न आप इति । तत्पुनरपि धायकस्यान्मन्त्रा-
णामनुपपन्नम् । उदकानुपदेशाच्च । न चान्यदत्र मृज्यर्थे करणं गानि ।
यथा पशुगणने । न च पवित्राभ्यां मृज्यर्थो न सममपति । लि-

१ वेदिमशरेणोपविष्टः पवित्राभ्यामात्मनः मार्जयन्ते शोधयन्त
इत्यर्थः ।

ज्ञाच्च । पवित्रेण पूताः पवित्रपूता इति । यदि चोदकमपि सा-
धन स्यात् । पवित्रपूता इति समासो न स्यादसामर्थ्यात् । यच्च श्रू-
यते पवित्रवति मार्जयन्त इति । तत्रापि पवित्रवद्वस्तुनिर्देशादन-
ध्यवसाय एवेत्यन्यथानयमिति । मन्त्रश्च सुमित्रिया न आप आपघ-
यः सन्निवलेचमन्तः स्यात्परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य । न च दुर्मित्रिया
इति प्रदेशान्तरे न विनियुक्तः । न च परादिना पूर्वान्तन्यायोत्र स-
म्भात्यप्रकरणसमर्थात्त्वात्तस्य । प्रकरणान्तरसमधीते तु यत्नाद्वा-
क्यसमुच्चयो भवति । यथा ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ ९२ ॥

यजमानस्य प्राणापानौ पातमिति प्रस्तरे ते

करोति ॥ ९३ ॥

प्रकृतत्वात्पवित्रप्राप्तौ ते इत्यवाक्यम् । उच्यते च । तेन शाखाप-
वित्रश्लुदासार्धमिति । तस्यापि समस्य मार्जनात्प्राप्तिरतस्ते इति य-
त्नः क्रियते । अनेकयजमानके च विपरिणामो मन्त्रस्य । मार्जेन चे-
दाभक्षनिमित्तत्वात्तदभावे न भवति । पवित्रप्रतिपत्तिस्तु भवति प्र-
तिपत्तरेव ॥ ९३ ॥

तूर्णौ वा ॥ ९४ ॥

पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् ॥ ९४ ॥

अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥ ९५ ॥

तुल्यश्रुतित्वादत्र वा प्राशिन्नभक्षणम् ॥ ९५ ॥

१भागमस्मै परिन्तिहरति ॥ ९६ ॥

अस्मै ब्रह्मणे पूर्वेणाहवनीयं मागं समर्प्यतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

यजमानभागं चाप्रोषिते ॥ ९७ ॥

१ अथ च चतुर्धाकरणभागव्यतिरिक्तः, तेषां दानस्य पूर्वमेव वि-
दितत्वात् ।

अपोपिते यजमानमागं च परिहरति ॥ ९७ ॥

२ अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ
हत्वा वेद्यां निधायालमते प्रजापतेर्भागो
ऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि
समानव्यानी मे पाह्युदानव्यानी मे पाह्यूर्ग-
स्यूर्ज मे धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अमुत्रा-
मुप्मिन् लोक इह चेति ॥ ९८ ॥

सत्राग्रेत्याख्याह्येनाभिघारणम् । आलम्भो यजमानस्य स्यात् ।
मन्त्रलिङ्गात् । दाने च तस्याधिकारात् । अभ्यर्च्योर्घा करणस्यात् । कर-
णमन्त्रविषयाधिषां च यजमानयोगित्यं न्यायात् । तत्कार्यं भाष्यस्यैव
पदार्थः । मन्त्रोपि । लिङ्गेन यजमान आशङ्कोत । प्रधानभूतस्य पदार्थः ।
गुणभूतस्य मन्त्रः । तेनाभ्यर्च्योर्घात् अभिघारो युज्यते । तन्मन्त्रेपि ल-
क्षणया यजमानाभिघानमित्यदोषः । तथा च लिङ्गं यां धे पाश यक्षे
श्रुतिवज्र भाशिपमाशासते यजमानस्यैव सति । उर्गमीत्यस्यास्यवि-
षयत्वाद्भाशौ विपरिणामः । ऊर्जे मयि धेहीत्यत्रापि केचिदिच्छ-
न्ति । तत्पुनर्विचारयितव्यम् । न हि प्रकृतोर्विषयतेष्यते । तेना-
न्यदेवोर्जोन्तरं प्रार्थ्यते । ततश्चाविपरिणाम इष्यते । मयि धहीति ग-
णयस्य विपरिणम्यते । अभिघारणं तु गवादेरनुपकारकत्वात् प्रय-

१ यदि तु यजमानः प्रोचितो भवति तदाऽऽभ्यर्चुणा इत्थं यजमा-
नभागं प्रक्ष्वा भृष्टत्वा प्राज्ञेने निदधाति, प्रत्यहंभोत्तरं तु न ह-
यत इत्यर्थः ।

२ भागपरिहरणानन्तरमभ्यर्च्युद्वाह्यमभिघार्यं स्वाग्नीमन्त्रादे-
भोपरि निक्ष्वा उत्तरत उद्वाह्य दक्षिणाम्नेरुपरिष्टादुपायं गार्हपत्य-
दक्षिणाम्नेरन्तरालेन प्रत्यहं नीत्वा दक्षिणाम्नेर्दक्षिणेन अन्तरा प्रक्ष्वा-
यमानौ हत्वा प्रक्ष्वायजमानयोरन्तरालेन नीत्वा तत्रापि यजमानं द-
क्षिणेन प्रक्ष्वायमुत्तरेण पूर्वोपाद्वर्त्तयि प्रणीतोत्तरायन्तरा हत्वा पेदि
मज्ये भासाद्यालमतेऽभ्यर्चुमित्यर्थः ।

संते । स्वादिग्ने ह्योदनाभिघार्यते । न च गोः स्वादिग्ना प्रयोजनम् ।
ग्रहयजमानयोस्तु अन्तराहरणं गोर्न भवति । वाससस्तु प्रवर्त्तते
ऽविरोधादिति ॥ ९८ ॥

१सा दक्षिणा ॥ ९९ ॥

स दक्षिणेति षक्तव्ये दक्षिणागतलिङ्गान्तर्भावेन संयुक्तम् ।
अयं च परिश्रयार्थः । ततश्च पक्षाश्रोपहारतादर्थ्येपि दानसमनन्तरं
भक्षणं न भवति । चतुर्द्धाकरणे तु द्रव्यसंस्कारात्यक्षाश्रोपहारता-
दर्थ्याधानान्तरमेव भक्षणम् ॥ ९९ ॥

उदगुद्धासयति हविश्च ॥ १०० ॥

उदगुद्धासनमन्वहार्यस्य हविषश्च पुरांडाशादेः ॥ १०० ॥

१समस्योल्मुके समिधमादायाह ब्रह्मन्प्रस्था-

स्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृद्हीति ॥ १०१ ॥

समास आहवनीय एव प्रतिश्लेषः । ते धुनरनुसंस्पर्शयन्तीति
हि श्रूयते । समिधं या साधनुयाजार्थं परिशेषिता तामादायाह ब्रह्म-
न्प्रस्थास्यामीत्येवमादि । ग्रैपद्वयं चैतत् । तत्रैकोनुयाजार्थं ततश्च तद-
भावे आतिथ्यादौ न भवति । सम्मार्गग्रैपस्तु सम्मृजिह्वारेण सर्वापे-
षात्प्रतिपत्त्यर्थकमन्वाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकरत्वेनानुयाजा-
भावेपि प्रवर्त्तते एव । तथा च सम्मार्गं प्रकृत्याह युक्तो यदत ऊर्ध्व-
मसंस्थितं यज्ञस्य तद्वहादिति । अत्र केचित्पूर्वं समिदादानमिच्छ-
न्ति । तत उल्मुकसमासः । कुत पतत् । एवं विकृतौ क्षानुप्रवृत्तिर्दृश्य
ते । पात्रप्रक्षालनान्तेनुयाजाः समिदादीनि । तदेतदनुपपन्नमिव । न
ह्यत्र सूत्रमङ्गं किञ्चित्कारणमस्ति । तदभावे च यथाव्यवस्थितसूत-
व्याल्लेपेव युज्येत । यस्तु समिदादीत्युक्तम् । तन्न्यायपूर्वकत्वादेक-

१ य एवोऽन्याहार्य उक्तः सा दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा भवति ।

२ अर्धयुल्मुक आहवनीये प्रक्षिप्य प्राक् परिशेषितां समिध-
मादाय ' ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि ' इति ब्रह्माणं प्रति ब्रवीति; अग्नीधं
चानिमग्नीत्सम्मृद्हीति ब्रवीतीत्यर्थः ।

स्यादिशब्दस्य लोपेन समिध आदौ यत्तदादीति द्रष्टव्यम् । समि-
दादानं च त्रैषाङ्गं केचिदिच्छन्ति । तदुत्तरकालीनत्रैयविधानात् ।
न चाध्यर्थोः समिदाधानं येन दृष्टार्थता स्यात् । अत आदानस्य त्रै-
षार्थतेति । तन्मानुषपञ्चमदृष्टार्थप्रसङ्गात् । दृष्टार्थश्चात्र आधानं त-
तश्च तादर्थ्ये नादृष्टपरिकल्पनं भवति । नन्वाधानमग्नीधां नाध्यर्थो-
रिति कथं दृष्टार्थता स्यात् । उच्यते । अर्थादग्नीधः समर्पयिष्यत्येष
दृष्टार्थता सम्भवति । तस्मादाधानार्थमथ । एवं च सत्यवभृथनुया-
जसद्भाषादाधानाभाषादनादानमिति । उल्मुकसमासश्चानुयाजायै
आहवनीयसंस्कारः । तथाच्चाऽस्तुनाधनुयाजनिर्द्दुत्तरकाले पुनर-
समासः । स्त्राययधेनोपचयस्य संस्कारत्वादवभृथेष्ट्यामपि प्रच-
सते । भग्निमग्नीस्समृद्हीति वाक्यस्य विपरिणामाद्विज्ञायांभि-
धानात् ॥ १०१ ॥

एषात इति होतानुमन्त्रयते ॥ १०२ ॥

अनुमन्त्रणं च समिधः स्यात् । तां होतानुमन्त्रयन् इति यच्च-
नात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । ततश्च घरुणप्रघासधु विपरिणामः । एते ते
समिधौ ताभ्यामिति ॥ १०२ ॥

१अजानति यजमानः ॥ १०३ ॥

स यदि मग्येत न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रये-
तेति वचनात् ॥ १०३ ॥

समार्ष्टि पर्व्वदपरिक्रामः सकृत्सकृत्ससृवाः
समिति ॥ १०४ ॥

पूयंवदग्निं सममार्ष्टि अपरिक्रम्य सष्ट्यसकृत् । त्रिस्त्रिः परि-
क्राम्येति भा भूत् । सष्ट्याऽसमिति च विशेषमन्त्रस्य व्यावभृथे
परिणामः ॥ १०४ ॥

१ अनुमन्त्रणं कर्तुं होतरि अजानति यजमानः एषात इति सं-
मिधमनुमन्त्रयते इत्यर्थः ।

ब्रह्मानुज्ञातोनुयाजैस्त्रिभिश्चरत्यौपभृतः

समानीय ॥ १०५ ॥

ब्रह्मानुज्ञात इत्यवाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः । उक्तं च ॥
एते त इति समिदामन्विनः प्रसौतीनि । वाच्यं वा तदनुज्ञोत्तरकालं
प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । अथवा प्रैषसमनन्तरं तदर्थप्रवृत्तिर्गाभूत्
न्यायतो हि प्रैषसमनन्तरं प्रैषार्थः प्राप्नोति तन्मामूदित्यत इदमुच्य-
ते । ब्रह्मानुज्ञात इति । तत्रयानुज्ञात उत्तरणादवधीयः सप्रति नि-
दधातीति । त्रिभिरिति चानुयाजत्रित्वप्रज्ञापनायोक्यते । अथवा च-
तुर्यस्यानुयाजाभावप्रज्ञापनार्थम् । यद्येवमनुयाजान्ते स्वर जुहोतीति
प्राक् ततः स्वरुद्धोमः प्राप्नोति । नैतदेवम् । अनुयाजाङ्गं ह्यसौ तद-
न्त एव निरुपचरितान्तस्तस्माददोषः । औपभृतः समानीय
जुह्वाम् ॥ १०५ ॥

अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

अतिक्रम्याश्रावणवचनमनुयाक्यानि यस्तार्थम् । याज्यापुरे-
नुवाक्यावन्तो यजतय इत्यनेन प्राप्तत्वात् । अथ यदपुरेनुवाक्यका-
ननुयाजा भवन्तीति विशेषवचनात् तन्निरासः । तस्मात्साध्वमि-
दितमतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

यज यजेत्युत्तरौ ॥ १०७ ॥

उत्तरौ द्वापनुयाजौ प्रति यज यजेत्येवं प्रकथ्यम् । एवं हि
भूयते ॥ १०७ ॥

देवान् देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दात् ॥ १०८ ॥

सर्वत्र देवान्यजेत्येवं प्रयोगः । कुत एतन् नियमशब्दात् । दे-
वान्यजेत्येषाऽप्युग्राह, देवं देयमिति सर्वेषु होतेति । अथ यज यजे-
त्युत्तरयोरभिधीयते तत्रैवकाये न समर्पितः स्यादेवान्यजेत्येषाभ्य-
ुग्राहेति ॥ १०८ ॥

किञ्च—

विकृतिदर्शनाच्च ॥ १०९ ॥

विकृतौ हि दर्शनं भवति । अतिक्रम्याध्याव्याह देवान्यजेति ।
सोऽप्यर्हियौ द्वावनुयाजौ यजतीति । तेन नियमशब्दाद्देवान् देवानिति
या मर्थम् । यजेति चोत्तरयोरिति तु याखास्तयत् । एवं च सति घ-
टणप्रधासादौ यत्र यज यजेति पुनर्वचनम् तत्र नियम एवेत्यत इति
सम्प्रदायः ॥ १०९ ॥

१ प्रतीचो जुहोति ॥ ११० ॥

प्रत्यधोनुयाजास्तदपानमिति यचनात् ॥ ११० ॥

उपसत्सु च ॥ १११ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह । उपसत्सु च प्रत्यधो होमाः । तुल्यं
हि शास्त्रमत्रापि ॥ १११ ॥

प्रतीचां जुहोतीति यचनात्कर्तुंरपि प्रत्यगपसरणे प्राप्ते ऽनि-
यमे वा नियमार्थमाह—

२ ध्रुवः ॥ ११२ ॥

चतुर्थः समानीय प्राचीम् ॥ ११३ ॥

चतुर्थं होमं प्रति औपभृतं समानीय प्राचीमाहुतिं जुहोति ।
तद्य यजति स्थानादेत्य । यजतीर्णं हि स्थानं परिभाषितम् । तिष्ठन्नुद्-
ङ्गं प्राडिति । तथाचाकं परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यत इति । मनु च
होममात्राभिसम्बन्धात्सर्वत्रैवं प्राप्नोति । नाध्रावणमभिसम्बन्धात्
आध्रावयिष्वन् सध्येनातिक्रामति दक्षिणेनाध्राव्येति । तन्वाध्राव-
णातिक्रमणविशेषे इदं वचनं अनाध्राव्याहोमे त्वनियम इति । उच्य-
ते । एतन्मूलमेवेतत्सुत्रं यचनान्तराभावात् । तस्मादाश्रयणसम्बन्धे-
ष्वेवातिक्रमणं नेतरवेति । इतरहोमस्तुत्तरत एव व्यवस्थितेन क-
र्त्तव्यः । तद्योक्तमुत्तरत उपचारो यज्ञ इति । चतुर्थं ग्रहणं चा-
नुयाजाङ्गत्वप्रशङ्कानार्थम् । इतरथा ह्यनुयाजप्रयत्नवतिरेके-

१ इतर्धर्मानुयाजाजन्त्ययुः प्रत्यक् संस्थां जुहोतीत्यर्थः ।

२ अध्वयुरेकत्र स्थित एव त्रीननुयाजान् प्रत्यक् संस्थान् जुहोति
न प्रत्यनुयाजं प्रत्यगपसरतीत्यर्थः ।

ण दक्षिणेन हस्तेन जुहु प्राचीं व्यूहतीति । अग्नीषोमौ तमितीतरेण सव्येन इतरामुपभृत नीचा प्रतीचीं व्यूहति । अत्र प्रतीचीमिति प्र व्यडमुखीमुपभृत कृत्वा प्रतीचीमेव केचित्प्रेरयन्ति । तदेतन्नोपपद्यते । यत्कारणा प्रतीचीमित्येक शब्दः स यदि वा प्रेरणान् सम्प्रध्यत स्पर्चावेति । तत्र प्रेरणाभिसम्बन्धो युज्यत । यत उपभृत प्रतीचीं सव्येनैवैष मुफत्याह अपाञ्च तमपोहति योऽस्मा अरातीयतीति । अथ कस्मात्प्रतीचीमित्यस्य प्रेरणसम्बन्धः सक्तः सम्बन्धश्च नैष्यते । अस्ति किल शास्त्रिणा यच्चन नानाविपूची नौ व्यूहतीति । नैतदेव यच्चनमस्ति नास्तीति सन्दिग्धम् । अथाप्यस्ति तथापि माध्यन्दिनपाठार्थ एव तस्यापि यच्चनस्य नानाविपूची नौ व्यूहतीति । विष्णुव्यासौ । उचीसमन्वाये । नानाव्याप्तिसमन्वायेनौ व्यूहतीत्यर्थः । तेन प्राचीं प्रतीचीमित्येतदेषोक्तं भवति । ततश्च प्राच्येष प्रतीचीं प्रर्यते ॥ ११७ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ११८ ॥

प्रकृत्यर्थ एवायमारम्भः । विष्णुतौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । यथार्थमूहत्वादित इति । तेन प्रकृतावेवाग्नीन्द्रमिषावरणाद्यर्थं वचनम् । तनुं चैष सति इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनमवाच्यम् । समान्नायप्रदर्शनायैतत्वादयोः । तत्पुनर्वचनं परादिना पूर्वान्त इत्यनेन इन्द्राग्न्योर्बलजितमित्यस्यापि प्राप्तिर्मा भूदिति प्रकृत्यर्थम् । उपाशुयाजपु रोडाशान्नीषोमयोस्तु तन्त्रेणोच्चारणं गुणभेदाभावात् ॥ ११८ ॥

अध्वर्युर्वानूजयत्वयं यजमानो वाजस्यैन-
मिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं
द्वेष्टीत्युत्तरे ॥ ११९ ॥

अध्वर्युर्वा स्त्वी व्यूहति । कुत्पशास्तत्वात् । यदि स्रय यजमानो यद्वा अध्वर्युरिति । तदा मन्त्रे विशेषमाह । अनूजयत्वयं यजमानो वाजस्यैनमिति पूर्वे । यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्युत्तर इति । यजमानपदस्य चात्र समवायादनेकयजमानके सविशेषणस्य विपरिणामः । व्यूहनस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्तनार्थतया कृतप्रयोजनस्यस्तस्कारद्वारेण ज्ञान्वापच्छिन्नेषु प्रयोगः । यथङ्कान्तातिव्यास-

न्तिष्ठत इति । तत्रापि हि देवतासङ्कीर्तनमिष्यते । इष्टत्वादेवतायाः
कृतप्रयोजनकत्वात्सूचाम् । तथाच सूत्रप्रस्थानं व्यूहनपरिध्यजने
कृत्यैक इति ॥ ११९ ॥

अभ्युक्ष्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसु-
भ्य इति प्रति मन्त्रम् ॥ १२० ॥

अभ्युक्षणं च जौहयः स्यात् । कार्याभिसम्पन्नात् । जुहेति जौ-
हयेनेत्यर्थः । यथापूर्वमिति न्यायात् । अथ वा प्रदक्षिणोपचारोद-
कसंस्पर्शसम्पत्त्या दक्षिणस्य प्रथमं भा भूदिति । अस्तु तथेति
चेत् । न, तस्य स्मारत्वेत्वात् । एतत्तु याचनिकमिति । वसुभ्य
इत्यनेन मन्त्रेण प्रति मन्त्रम् । अत्र रुद्रेभ्यस्त्वेति चतुर्थ्यन्तनिर्देशा-
द्रीद्रोपमिति केचित् । ततश्च तदन्त उदकोपस्पर्शनमिति । तद्यु-
क्तम् । परार्थत्वाद्गुद्वपदस्य । नात्र रुद्रस्य देवतात्वम् । हविर्मांसा
देवतास्यात्सूक्तभाष्या । न चान्न रुद्रो हविर्भजते, न च सूक्तम् ।
परिधिपरस्यान्मन्त्रस्य । रुद्रेभ्यस्त्वाभनर्मीत्यज्यमानपरिद्धमभिधानम् ।
अतस्तत्प्रशंसार्थं वस्वाधुंधारणम् । एवं प्रशस्तमिदमजने यत्क्रियमा-
णं वसुभ्यो रुद्रेभ्यश्च कियत इति । तस्माद्रौद्रत्वाच्चोदकोपस्पर्शनम-
त्रेति ॥ १२० ॥

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याहेपिता दैव्या
होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सू-
क्त्वाकाय सूक्ता ब्रूहीति ॥ १२१ ॥

प्रथमग्रहणमनियमव्युदासार्थम् । अन्यथा हि यः कश्चिद्गृ-
ह्येत । परिधिग्रहणं च परिधिसंस्कारार्थम्, ग्रहणक्रियाकर्ममायानर्ह-
त्वात् । परिधिर्मभिपद्याथावयतीति । तथा परिधिभ्यो ह्येनदाधाय-
यतीति आधावणस्य तादर्थ्यं दर्शयति । तथा आध्याव्याहेपिता दैव्या
होतार इति प्रकृत्याह । दैव्या वा पते होतारो यत्परिध्य इति परि-
ध्यर्थतां मन्त्रस्य दर्शयति । सूक्त्वाकप्रेषणक्रियोपग्रहार्थं वा । तदा-
गमे विधानाद्विद्वान् । इपिता दैव्या होतार इति दैव्या वा पते हो-
तारो यत्परिध्योऽग्नयो हीष्ठा दैव्या होतार इति । दैव्या होतारः

प्रेषिता इदानीं मद्रवाच्याय मद्रवदनाय मानुषं होतारं सूक्तवाका-
य प्रसौतीत्येकवाक्यतासामर्थ्यात्तादर्थ्यमवगम्यते । अन्यथा हाकश-
क्यता समधिगता मिश्रवाक्यता अन्याय्यापद्यते । तत्रैतदुक्तं भवति ।
एते परिधयः प्रेषिता इदानीं मानुषो होता प्रेष्यत इति । ग्रहणक्रि-
याकर्मभावे प्रैषार्थत्वेऽप्यविरुद्धं । प्रयोजनं प्रैषाभावे परिध्यनाल-
म्भो यथा दधिहोमेषु ॥ १२१ ॥

पशौ प्रैष्येति ॥ १२२ ॥

घृहीत्यस्य स्थाने पशौ प्रैष्येति यत्कन्यम् । तत्र हि मैत्रावरुणस्य
प्रैषात्मानम् ॥ १२२ ॥

संज्ञानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥ १२३ ॥

कर्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ १२३ ॥

विधृती स्थाने कृत्वानक्त्येनं व्यन्तु

वय इति ॥ १२४ ॥

विधृत्योत्थानमाहवनीय । सर्वहविषां तदधिकरणत्वात् । अन-
क्त्येन प्रस्तरं व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२४ ॥

कथम्—

अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ १२५ ॥

ध्रुवायाम् । प्रस्तरसंस्कारध्यायम् । तथा चोपभृदाद्यभावेऽपि
प्रस्तरोऽप्यत एवेति ॥ १२५ ॥

मरुतामिति नीचैर्हत्वा तृणमादायानु-

प्रहरति ॥ १२६ ॥

मरुतामित्यनेन मन्त्रेण प्रस्तरस्य नीचैर्हत्वा नतस्तृणमा-
दायानुप्रहरति ॥ १२६ ॥

हस्तेनाचरति ॥ १२७ ॥

आचरणमुपसमूहनम् । तस्य सामर्थ्यात्काष्ठादीनां प्राप्तं च-

घनसामर्थ्याहस्तेनैवाच्यते । तमद्भुलिभिरेव योयुष्येरन्न काष्ठै-
रिति ॥ १२७ ॥

हस्ताचरणाधिकारमुपजीयन्नाह—

यजमानभागं च प्रोषिते ॥ १२८ ॥

प्रोषिते यजमाने तद्भागं च हस्तेनैवाचरति । तद्यच्च स्याद्य-
सर एव, गुणपरत्वाद्बचनस्य ॥ १२८ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १२९ ॥

क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नित्यमेव हस्तेन मागो होतव्यः ॥ १२९ ॥

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव

योनिरस्मि ममैव सन्दिद्वि देवेष्वाधि पुत्रः पि-

त्र्ये लोककृजातवेदः स्वाहेति ॥ १३० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १३० ॥

सूक्तवाकान्ते ॥ १३१ ॥

इत्यस्य तृणमादायानुप्रहरतीत्यनेन सम्यग्धः । एवं ह्यामनसित
सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । तन्नैतत्सन्दिह्यते । किं सूक्तवाकप्र-
स्तरद्वयपोरङ्गाङ्गिलक्षणः संयोगः । उत कालार्थ इति ? । किं ता-
वत्प्रतिभाति । अङ्गाङ्गिलक्षण इति । कुत एतत् । सूक्तवाकेनेति
करणविभक्त्या निर्देशात् । प्रस्तरमिति च कर्मविभक्त्या । सूक्त-
वाके एव याज्या प्रस्तरमाहुतिरिति चामनन्ति । तत्राय यागः प्रस्तर-
द्रव्यकः । अग्न्यादिदेवभाक्श्च । अग्न्यादयो ह्यत्र सूक्तवाके सङ्की-
र्त्यन्ते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितम् । तेनात्र प्र-
स्तरद्रव्यस्याग्न्यादयो देवता इति गम्यते । स्पष्टतरं चैतदभिधीयते ।
अग्निरिदं हविरनुपताधीवृधतेति । इदमिति सन्निहितं प्रस्तरद्रव्यं
निर्दिशति । अपि च । फलसङ्कीर्तनं भवति । आयुराशास्त इत्ये-
वमादि । तेन प्रस्तरद्रव्यकः सूक्तवाकमन्त्रकश्चाग्न्यादिदेवताफ-
लायुरादिफलो होम इति । तदेतदपरे नेच्छन्ति । उभयोः
परार्थत्वात् । प्रस्तरस्य हि सुगन्धारणार्थता शाता । प्रस्तरे जुहोति

सादयतीति । सूक्तवाक्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तने ह्यर्थ इति तद-
र्थोऽध्यवसानं युक्तम् । अतो निर्वातार्थं यथैः संयोगः स कालार्थं
एव भवति । यथेधमप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनयोरिति । तदन्ते प्रक्षि-
प्यमाणः प्रस्तरः सूक्तवाक्येनैव प्रहृतो भवतीति वचनं सूक्तवाक्येन
प्रस्तरं प्रहरतीति । सूक्तवाक्य एव याज्या प्रस्तरं आहुरिति चैवमेव
दृष्टव्यम् । यथाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनं तत्प्रधानयोगेष्टदेवताभिधानपर-
म् । कर्मेनिर्घृत्युत्तरकालमपि हि कृताकृतप्रज्ञप्त्या देवतास्मरणं ह्यु-
च्यमेव भवति । अतो न प्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनमिति । न
हि प्रस्तरस्य चाग्न्यादीनां च सम्यग्बोधो ज्ञातः । यं न प्रस्तरदेवता-
सङ्कीर्त्तनं भवेदिति । यथाग्निरिदं हविरिति सन्निहितप्रस्तराभिनि-
र्देशक इति । तदपि प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यस्य हविर्गुणानुपपत्तेः त-
त्प्रतिनिर्देशाभावात्पुरुषाशादिविषयमेव । यथायुरादिफलसङ्कीर्त्तनं
तदपि स्तुतिमात्रपरम् । न ह्यायुरादिफलता प्रस्तरप्रहरणस्य चा-
ग्न्यादवगता । न च मन्त्रे सङ्कीर्त्तनमात्रादेव निर्वातप्रधानसम्यग्बो-
धस्य फलवत्त्वा शक्याभ्युपगन्तुम् । न चाफलवत् फलवतोर्द्धं भवति
वचनमन्तरेण । तस्मान्नाद्विलक्षणः संयोग इति । प्रयोजनं प्रस्तरप्र-
हरणाभावेऽप्यातिथ्याहौ सूक्तवाक्यं प्रयुज्यत एव ॥ १३१ ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १३२ ॥

अग्नीद्वचनं न कर्त्तव्यम् । प्रैषार्थे ध्वयुः प्रैषेचाग्नीदित्युक्तत्वा-
त्स्वयं चाविरोधादित्यत्र । तेन धरुणप्रघासादिष्वविपरिणामार्थमि-
ति केचित् । तत्कथम् । वचनात् । वचनं हि तत्र भवति । अथाग्नी-
दाहानुप्रहरेति ता उमावेद्यानुप्रहरत इति । तदेतदसत् । न हि
धरुणप्रघासेऽनुप्रहरेत्यस्य विपरिणामो न युज्यते । प्रकृतौ प्रहरण-
क्रियाकर्तुरेकस्य प्रैषणम् । विकृतौ द्वयोः कर्त्तारिति । न च भेदेन प्रै-
षदानं प्रयोगवचनो मा वाधीति । तस्माद्युक्तरूप ऊहः । न च तत्राग्नी-
दाहानुप्रहरेति विधानम् । प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । अतो यथामाप्तस्या-
नुपादोयम् । अन्तेः शुल्यनुकरणमेव । अथवा ऽप्यर्थः प्रैषार्थकर्तृत्वे
सति य. कश्चिदध्वेपणावां स्यात्तत्राध्वमुपस्थासत्तेरग्नीधया स्यादि-
त्येवमर्थमग्नीदुप्रहणम् । न्यायतः प्राप्त एव चाग्नीदिभिधीयते अन्य-
त्रापि स एव यथा स्यादिति । यथा ह्यन्यन्यो ह्यनुपपत्ते इति । यथा

चातः पत्न्यवहन्यन्यो वेति । एवं च सत्यनेनैव न्यायेन उपोतिष्टोमे प्रतिप्रस्यातुं प्रपे ऽधिकारः । अपि चाह—

उक्तत्वात्पेषणेन्यस्य तद्विशेषो वसीयते ।

तेन सूत्रकृता प्रोक्तमग्नीदूग्रहणमत्र तु ॥ १३२ ॥

प्रास्य तृणं चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते ॥ १३३ ॥

प्रस्तरसम्यग् तृणमाहवनीये प्रास्य चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते । स चायं तृणग्रहणे सति भवति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्तीति लिङ्गात् । परिरिभ्यमाणप्रयोजनात्मसत्कार इत्यपरे । तथा च स्वयं प्रवृत्तिः ॥ १३३ ॥

सन्वदस्त्रागानग्नीदग्ज्झावय श्रौपट् स्वगा-
दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्व्रू-
हीत्येतेषां सन्वदस्त्रागज्झौपडित्यग्नीच्छेप-
मितरो व्यत्यासं ब्रूतः ॥ १३४ ॥

सम्यदस्त्रेस्त्रेवमादीनां सम्यदस्त्रागज्झौपडित्यग्नीदिह शेषं चावयुर्ध्वं त्याजेत । तस्य चास्य शंयोर्वाकार्यत्वात्तदभावे तिष्ठति । शंयोर्वाकश्चार्थकर्मत्वाद्याद्युक्ते निवर्तते ॥ १३४ ॥

परिधीननुग्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ
च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥ १३५ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । ततश्च चावयुक्तान्तापच्छिद्रयोरपि प्रवृत्तिः । ग्रहरणमन्त्रवोद्याभ्यामिधायकत्वादवभृषे विपरि-
श्यामः ॥ १३५ ॥

रुचौ प्रगृह्णाति सः स्रवभागा इति सः
स्रवां जुहोति ॥ १३६ ॥

प्रग्रहणे मन्त्रः स्यात् । स सम्यग्रुह्णाति सः स्रवभागा इति पच-
नात् । होमे वा स्वाहाकारवपदकारयोस्तदर्थत्वात् । तयोश्च तत्र मा-

यालिङ्गाश्च । तद्यथावपद्रुतं हुतमेवमस्यैतद्भवतीति । यत्पुनर्वचनं तद्वोमोपलक्षणार्थम् । प्रतिपत्यर्थकम् चैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्नेषु प्रयत्तते । अविशेषितत्वाच्च संस्रवाणां नाज्यसाधनयागशेषभूतता । अतश्च सर्वत्र प्रवृत्तिः । विश्वे देवाश्चात्र देवता । इमां वाचमभिविश्वे शृणन्त इति मन्त्रलिङ्गात् । वाक्यशेषाच्च । स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णातीति । एवं च सति दर्विहंगमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्त्राहेति होमः । अथ जुहं चौपभूतं च सम्प्रगृह्णातीति द्वयोः प्रग्रहणविधानसामर्थ्यात् उभाभ्यामपि होमः ॥ १३६ ॥

धृताची इति धुरि निदधात्यनसि-

वदग्रहणम् ॥ १३७ ॥

धृताची इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्मृतौ निदधाति । अरितार्थत्वाद्द्विषसंस्कारः । अतश्चान्तापच्छिन्नेषु प्रवृत्तिः । अयं धुर्यराक्षःकैश्चि-
त् पत्नीयजमानविषयतया घर्ष्यते । धुर्याविषधुर्या । यथा धुर्यायनङ्-
वादावनसः प्रणेतासौ एवं वृषपती अपि वज्रस्येति । एवं च सति पि-
तृपक्षे धुर्य पाद्वीति विपरिणामः । पत्न्यभावात् । सम्प्रदाये तु नेष्यते ।
धुर्यशब्दस्यानद्विषयत्वात् । यद्यपि च सायन नस्त एष तथापि
रयनसानङ्गसम्बन्धास्तीति । तत्र निर्धायमानाभ्यां स्मृश्यां तद्धिस्ता
मा भूदिति धुर्यां पातमिति स्मृगभिधानं युक्तरूपम् ॥ १३७ ॥

स्फ्ये पात्र्यां चेत् ॥ १३८ ॥

पात्र्यां वेदद्वर्ण स्फ्ये सादयति ॥ १३८ ॥

यज्ञं नमश्च त इति वेदिमालभते ॥ १३९ ॥

स आर्यं वेदिसंस्कारः समिष्टपशुः साधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः ।
ततश्च तदभावे ऽभाव इति ॥ १३९ ॥

वेदः होता स्वस्वमध्वर्युराज्यस्थली-

मग्नीदादाय पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं

गच्छन्ति ॥ १४० ॥

तेषु पत्नीः सयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृत्य जुह्वं च
स्वयं चाश्वयुंरादत्ते वेदः होताज्यचित्तापनीमग्नीदिति ह्यामनन्ति ।
प्रतिपरायन्तीति घञनाद्गार्हपत्यो गम्यते । विहृत्यनुप्रवृत्तिर्दर्शनाय ।
गृहपतेरेव गार्हपत्यं जायन्त्या पत्नीः सयाजयन्तीति । स्वयंप्रदणं च
उपभृद्व्युदासार्थम् । उपमरणार्थं न हि तत्प्राप्तिरिति ॥ १४० ॥

अश्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्व-
णापरेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेणाहपनीयम् । अपरेण चा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्त-
रेण घाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ १४१ ॥

१ उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥ १४२ ॥

सोमादीन्यजति ॥ १४२ ॥

अधिकारमुपजीवशाह—

एवः सर्वतोपविष्टहोमेषु ॥ १४३ ॥

उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य । यजतित्वात्तिष्ठति क्रियायां प्रा-
तायां उपविश्येत्युच्यते । जान्वाच्येन च भूमौ पातनं समाचाराद्विद्वा-
य । ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपवीर्षा-
दिति ॥ १४३ ॥

उपांशु चरन्ति ॥ १४४ ॥

पत्नी सयाजैरिति ॥ १४४ ॥

अधिकारमुपजीवशाह—

चरणशब्दे सर्वं देवतान्यत्र ॥ १४५ ॥

यत्र चरणशब्दनत्र सर्वमुपांशु भवति । तथा पित्र्यस्य उपांशु-
चरन्तीति । देवतान्यत्र, चरणशब्दादभ्यग्नोपांशुत्वधरणं देवता-
मात्रमुपांशु ॥ १४५ ॥

१ यजतित्वात्तिष्ठहोमे प्राप्ते आह उपविश्येति ।

यजति सोमं त्वष्टारं देवनां पत्नीरग्निं

गृहपतिमिति ॥ १४६ ॥

स्वान्त्येनाज्येन सोमादीन्यजति । चनस्रो देवतायजतीति प्र-
कृत्याह ता या आज्यहविषा भवन्तीति ॥ १४६ ॥

तृतीयेऽन्तर्द्धानं पुरस्तात् ॥ १४७ ॥

तृतीये पत्नीसंयाजे पुरस्तात्कदादिनान्तर्द्धानं, स यत्र देवानां
पत्नीर्यजति तत्पुरस्तात्तिरः करोतीति श्रुतेः ॥ १४७ ॥

पत्न्यन्वारभतेध्वर्युम् ॥ १४८ ॥

अधिकाशतृतीय एव पत्नीसंयाजेन्यारम्भः । अध्वर्युप्रवृत्त्या-
च्च न द्रव्यान्वारम्भः । स चायमध्वर्युसंस्कारो द्वितीयानिर्दिष्टात् ।
ततश्च पत्न्यमाधेपि धैः कर्त्तव्यकरोति ॥ १४८ ॥

शंख्यन्तं भवतीडान्तं वा ॥ १४९ ॥

यदेतत्पत्नीसंयाजकर्म तच्छंख्यन्तमिडान्तं भवति । न चात्र
विकल्पः । शंखुरिडा वान्ते भवति, किं तर्हि इडाभवत्येव । शंखोर्ध्व-
रूपः । कुत एतद्यत इदमामनन्ति । तदिडान्तं भवतीति कृत्य उतो
प्रस्तरत्वेय रूपं क्रियते न यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् वेदस्यैकं
तृणमाच्छिद्येत्येवमादि यावच्छेयोर्ध्वीति ॥ १४९ ॥

शंख्यन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्सू-

चि स्तुवे स्थास्यां च ॥ १५० ॥

१ गृहपतियामानन्तरं पूर्ववदिडां पञ्चावक्ष्यामादायेडां होत्रे प्र-
दायापिच्छजन्दक्षिणातिक्रामतीडां प्रतिगृह्य होतुरकुलिपर्यणी अन-
त्यवान्तरं दामात्रधाति पूर्ववदिडां च सर्वेन्यारमन्ते मयीदमिति
यजमानो जपरपुपूतां प्रादन्ति युक्ता यजमानश्च पवित्रपोर-
भायाहर्भर्माज्यन्ते उपरेण वेदि सुमित्रियाव इत्येतापादिदान्तं मय-
शीत्यभिप्रायः ।

शंख्यन्ते कर्मणि घेदतृणं गृहीत्वा प्रस्तरयदनक्ति धर्मं जुह्वां
मध्यं स्रुवे वृध्ने१ ख्यात्यां व्यन्तु घय इत्यनेन मन्त्रेण भनक्ति । प्रस्त-
रयदित्युपदेशात् ॥ १५० ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १५१ ॥

कृतं व्याख्यानम् ॥ १५१ ॥

प्रास्य तृणादि पूर्ववत् ॥ १५२ ॥

प्रास्यतृण तदादि पूर्ववत्कर्म भवति ॥ १५२ ॥

शंख्यन्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णात्यग्ने दध्वा-

यविति ॥ १५३ ॥

शंयोर्धाकान्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णाति अग्नेदध्वायविति जुहो-
ति । अधिकाराद्गार्हपत्ये । प्रतिपरत्पर्यकर्म चैतत् । पत्नीसंयाजशो-
पवाद्य तदभावे निवृत्तिः । न च पशो भवति । प्रतिपाद्यद्रव्या-
भावात् । पत्नीसंयाजानां चार्थकर्मत्वाद्यायदुक्ते निवृत्तिः ॥ १५३ ॥

सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोत्यमप इति

सरस्वत्या इति च ॥ १५४ ॥

सव्याग्रसंनविधानशास्त्रामायादतीत्य निष्क्रमणप्रतापनार्थम् ।
ततश्च यदि पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यं प्रविष्टस्तदेतद्भवति नेतरम् । त-
त्रापि केचित्सव्येनावृत्य इडां करोतीति सूत्रमभिसम्बन्धयन्ति ।
होमार्थायातप्रवेशनस्य । तदयुक्तम् । अव्यवहितसम्बन्धेपि तदर्थोप-
पत्तेः । न च होमायैव प्रवेशनम् । विशेषानवगतेः । अतः साङ्गपत्नी-
संयाजनिवृत्त्युत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् । तेन सव्येनावृत्य दक्षि-
णाग्नौ जुहोतीति एवमभिसम्बन्धः । तच्चैतदर्थकर्म ततश्च यायदुक्ता-
न्तापच्छिन्नादौ निवृत्तिः ॥ १५४ ॥

उलूखले मुसले यच्च शूर्प आशिष्ठेष दप-

दि यत् कपाले उत्पुपो विपुपः सत्याः सन्तु

यजमानस्य कामाः स्वाहेति पिष्टलेपां

जुहोति ॥ १५५ ॥

अधिकारादक्षिणाग्नावेव । पिष्टलेपसाधनत्वाच्च तच्छब्देना-
हुत्यभिधानम् । अथवा पिष्टसम्यन्धिनो लेपास्तैराहुतिरिति । एवं
च सति प्रतिपत्तिरेषा ततश्चेदन्तेऽपि कर्मणि प्रवर्त्तते । यच्च कैश्चि-
द्भिधीयते । आज्याहुतिरेवेति । तदपि पिष्टलेपग्रहणादयसश्चम् ।
प्रतिपाद्यमानेऽपि हि द्रव्ये जुहोति संशब्दनादत्र देयतया भवितव्यम् ।
देयतोद्देशेन हि परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपे जुहोति शब्दो घर्त्तने । न
चात्र देयता गम्यते । तद्धितेन चतुर्थ्या चा । मन्त्रोऽपि चानिर्दिष्टदेव-
ता लिङ्ग एव । उलूखलादीनां चात्रोपादानमाश्लिष्टविधेयत्वात्वेन न
देयतात्वेन । यदुलूखलादिष्वान्निष्ठं तज्जुहोतीति सम्यन्धो न तेऽय-
मिति । कामानामपि चात्र सत्यता प्राच्यते । ततश्च तेषामपि न देय-
तात्वम् । एवञ्चानवगतदेयताको होम इत्यनुपपन्नम् । अत्रोच्यते ।
अनादिष्टदेयतालिङ्गेऽपि मन्त्रेषु देयतापेक्षायां सत्यां किं यत्कि-
ञ्चिद्देयतान्तरं परिकल्प्यतामुत प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृतप-
रिग्रहोऽन्यायः । सन्निधानात् । अप्रकृतोपदाने पुनरसन्निधानात्सन्दे-
ह इति । तथा च नैरुक्ताः । तपोनादिष्टदेयतामन्त्रास्तेषु देयतोपपरी-
क्षा यद्देयतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देयता भवतीति । तत्राप्या-
ग्नेयोपांशुयाजामीषोमीयसन्निधाने पुरोडाशसम्यन्धिनः पिष्टलेपा
इति सन्निधानविशेषादाग्नेयामीषोमीयदेयतापरिकल्पनं श्वाभ्यतर-
म् । तदुद्देशेन हि तद्द्रव्यं गृहीतं यच्छेषोयमिति । उपांशु याजस्ता-
त्राप्यदेयतानामसम्यन्धादतद्देयतात्वम् । केचित्तु सम्यन्धाविशेषे
सत्यप्येकयैव देयतया कार्यभिनिर्गृत्तेर्मुण्डत्वाद्वाग्निमेव प्रकल्पयन्ति ।
विकारेतर्हि कथम् । तत्रापि वैकृतदेयताभिसम्यन्धात् तद्देयत्वत्य-
रिक्त्वने प्राप्त उच्यते । प्रकृतदेयताभिस्तद्वाग्नेय मन्त्रो विवृतिमुपा-
हंतीति न वैकृतदेयता घटने । न ह्यस्य विवृतौ पाठ इति । त-
स्माद्विवृतापि प्रकृतदेयताकत्वमेवेति ॥ १५५ ॥

पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोसीति योऽङ्गं च

प्रभामुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन मा वधा-

त्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य
लोकेऽरिष्टां मा सह पत्या दधात्विति ॥१५६॥

य शब्दात्पत्न्येव, कृतप्रयोजनत्वात्प्रातिपत्तिरूपता । ततश्चान्ता
पच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

स्तृणात्यावेदेः ॥ १५७ ॥

तु होता आपेदेस्तृणातीत्येतच्छ्रूयते । द्रव्यविषयोयमाश्
शब्दप्रयोग इति मर्यादा प्रतिपत्तया । कर्मविषये त्वमिविधिरिति
परिभाषितम् । आमुष्मादिति कर्मसु तद्यति । अथ हौत्रे स्पष्टतरं
यद्यन्तं ततोऽप्यभिषिधिरस्तु ॥ १५७ ॥

ध्रौवः समिष्टयजुर्जुहोति देवागातु विद इति ॥१५८॥

समिष्टयजुरिति कर्मणः संज्ञा । समिष्टयजुरन्तं भवतीत्येवमा-
द्यर्थः । जुह्वा यचन इति जुहोत्य होमः । जुहोतित्याद्यांस्विष्टस्य । ति-
ष्ठद् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोतीति तु नोपनिषद्भ्यः । अर्थकर्मचैतत् । त-
तश्चान्तापच्छिन्ने निवृत्तिः । यातध्वाग्र देवता । म्याहा यातेषा इति
लिङ्गात् । ननु च देवागातु विद इति सम्युद्धिनिर्दिष्टानां देवानां दे-
यतात्पर्यमस्तु । नेत्युच्यते । न हि तं हविः सम्यन्धितया सम्योष्यन्ते ।
किं तर्हि विसर्गाय देवागातु विदोगातु यज्ञं वित्या गातुं यन्तव्यमिति
गच्छनेति । तथा च लिङ्गम् । तदेतेन यथायथं स्पष्टयजुर्जुहोतीति । तेन
विसर्गाय सम्यन्धनम् । मनसस्पतेस्तर्हि देवतात्पर्यमस्तु । तस्य हि स-
म्योधनं मनसस्पत इमं देवयज्ञमिति देवयज्ञसम्यन्धनत्वात्संयत
इति । नैतदेवम् । तस्यापि हाग्र वाराय्येनैव ध्रुवणम् । मनसस्पतिरु-
च्यते इमं यज्ञं यातं धेहीति । न यज्ञसम्यन्धो मनसस्पतेः । गनेषु
देवेषु मनसस्पतिरिमं यज्ञं याते स्थापयत्वित्याशास्यते । एवं सप्तमी
निर्दिष्टस्यापि तस्यैव देवतात्वमनुरूपतरम् । यज्ञशब्देन चात्र लक्षणया
द्रव्यं बोध्यते, कर्मया । द्रव्ययचनन्ये द्रव्यस्य येनि स्थापनं तदुद्दे-
शांशेनैवोपपद्यते, नान्यथा । कर्मयचनेपि च कर्मणोपि तस्माधन-
भावाभ्युपगमने याते ऽव्ययानमुपपद्यते । तस्मादात एवात्र देयते-
ति । प्रयोजनं जुहोतौ याताय स्यादिति प्रयोगः ॥ १५८ ॥

वर्हिः सम्बर्हिरिति ॥ १५९ ॥

जुहोतीति वर्त्तते । सम्बर्हिरित्यनेन मन्त्रेण वर्हिर्जुहोति ।
प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । तद्व्यान्तापच्छिन्नेप्यनिवृत्तिः ॥ १५९ ॥

वेद्यां प्रणीतानिनयति परीत्य कस्त्वेति ॥ १६० ॥

परिगमनं कर्तुरेव न प्रणीतानाम् । तत्परिगमने हि प्रणीये-
त्येवमवश्यत् । प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वादिति । प्रणीतासम्बन्धादाह-
वनीयं परीत्येति ॥ १६० ॥

पुरोडाशकपालेन कणानपास्पत्यधः कृष्णा-
जिनं रक्षसामिनि ॥ १६१ ॥

पुरोडाशकपालयोर्भूतपूर्वगत्वा सम्बन्धविवक्षेयम् । न हि व-
र्त्तमानः कपालस्य पुरोडाशेन सम्बन्धोक्तिः । तस्य करणत्वेन निर्दे-
शाद्यद्यपि पुरोडाशो नास्ति यथा चर्विष्टया तत्रापि कपालमात्रमुपादे-
यम् । तच्चैतद्देवताभिसम्बन्धात्प्रतिपत्त्यर्थकर्म कैश्चिदिष्यते । देवता-
मित्यन्यथैव मन्त्रवर्णाद्रक्षसा भागोसीति । वाक्ययोवाद्य । ततो
वेद्यां सर्वं यद्ध सृज्येति प्रकृत्य । अथ यत्पापिष्ठ यज्ञस्य भागधेय-
मासीत्तनैना निरभजन्नस्नापयोः फलीकरणैर्हविर्विष्टादिति रक्षोसि
फलीकरणैर्निर्मक्तानीत्याह । ततश्च तेषां देवतात्वमिति । नैतदेवमि-
त्यपरे । न ह्यत्र देवता चोद्यते । नात्र चतुर्थतिष्ठितो वा । येन देवता-
गम्यते । मन्त्रवर्णादपि देवताकरप्यत यन्न जुहोति चोदना । तत्र हि
देवतोद्देशेन परिरक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपो गुज्यते । तत्रावश्यम्भावि-
न्या देवतायां मन्त्रवर्णस्य च क्रियासाधनाभिधायित्वसामर्थ्यात्ततो
देवतापरिकल्प्यते । न चेह होमश्चोद्यते । तस्मात्त देवता प-
रिकल्प्यते । मन्त्रवर्णवाक्यशेषो त्वर्थवादप्रायः प्रयोजनं न देवता-
भिधानमत्र । न चाय रक्षोमिधायकः । द्रव्यपरत्वाच्चिर्देशस्य । ततश्च
गोदकोपस्पर्शनमत्र ॥ १६१ ॥

पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानो-

अलिना प्रति गृह्णाति संवर्च्ये सेति ॥ १६२ ॥

आहवनीयं परित्य पूर्णपात्रं निनयति । संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परित्य पूर्णपात्रं निनयतीति घचनात् । सन्ततमित्यव्ययच्छिन्नम् । यजमानश्च तदअलिना प्रतिगृह्णाति स्वर्ग्यसमित्यनेन मन्त्रेण । पदार्थश्चायं ततश्चान्तापच्छिन्ने निवर्त्तते । तत्रैतद्विचार्यते । किं नयनं प्रधानमुत ग्रहणमिति । किं घातः । यदि निनयनस्य प्राधान्यम् । प्रापितेपि यजमान इदं कर्त्तव्यम् । अथ ग्रहणस्य प्राधान्यम् । यत्र यजमानस्तत्र पूर्णपात्रो निनेयः । पूर्णपात्रं निनयतीति घचनात् निनयनस्य प्रधानताग्रहणस्य तु सादर्यमातदअलिना प्रतिगृह्णातीति ग्रहणार्थता या निनयनस्य । चोदितत्वाविशेषात् । दृष्टोपकाराभिनिर्वृत्तेश्च । सज्जनयति हि निनयनं ग्रहणस्य दृष्टमुपकारम् । अन्यथा ग्रहणानभिनिर्वृत्तिः । न तु ग्रहणं निनयनस्य दृष्टोपकारोपजनकम् । तदभावेपि निनयनोपपत्तेः । तस्माद्ग्रहणार्थं निनयनमिति द्वादशाहं सर्वग्राह्यः ॥ १६२ ॥

मुखं विमृष्टे ॥ १६३ ॥

अधिकाराद्यजमान एव ॥ १६३ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रति मन्त्रं

पृथिव्यामितीत ऊर्ध्वो वा ॥ ६४ ॥

पृथिव्यामिति इतो मन्त्रपदादूर्ध्वो वा । क्रमणं तु प्रागुद्गवाऽप्यपि पदार्थ एव ॥ १६४ ॥

अस्मादक्षादिति भागमवेक्षते ॥ १६५ ॥

साक्षाद्दृष्ट्वाग्निर्भक्त इत्यनुपद्व. । भागसंस्काराच्चातल्लुप्तेपि प्रवृत्तिः । एतस्मादेव बहुयजमानकेप्येकः करोति । स्वांशावेक्षणमित्यपरे । एककर्तृकत्वं चान्वारम्भः ॥ १६५ ॥

अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥ १६६ ॥

अवेक्षत इति क्रियापदानुषङ्गः । 'मन्त्रे च ततोनिर्भक्त इत्ये-
षमादि । स चायं पदार्थोऽर्थकर्मत्वादन्तर्लुप्ते निवर्त्तते ॥ १६६ ॥

अगन्मस्वरिति ग्राङ् ॥ १६७ ॥

ईक्षत इति वर्त्तते । एतदप्यर्थकर्मैव । नात्र प्रतिप-
त्तिरूपतेति ॥ १६७ ॥

संज्योतिपेत्याहवनीयम् ॥ १६८ ॥

ईक्षत इति च वर्त्तते । अप्रतिपत्तिरूपत्वादेतदप्यर्थकर्म । उपो-
तिपा हि सम्भयनमवग्राह्यते । तेन यागसाधनभूताहवनीय इत्य-
संभ्यन्धेऽपि सति न तत्संस्कारपरिकल्पनम् । एवं च्याग्रलोपे
निवृत्तिः ॥ १६८ ॥

स्वयन्भूरिति सूर्यम् ॥ १६९ ॥

स्वयन्भूरित्यनेन मन्त्रेण सूर्यमवेक्षते ॥ १६९ ॥

वर्चोदा इति यं वा कामं कामयते ॥ १७० ॥

वर्चोदा मसीत्यत्र मन्त्रप्रयोगः । यं वा कामं कामयते त-
द्वाचि पदप्रयोगो वा । सूर्यवेक्षणमपि अर्थकर्म एव ॥ १७० ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणग्रहणादितरथावृत्तिव्युदासः । अथवा श्रौतमेतदिति ।
आवृत्तिसामान्येषु प्रदक्षिणमिति तस्मात्तन्म । श्रौते सति कोचिशेष
इति चेत् । श्रौत प्रायश्चित्त तदपचारे यथा स्यादिति ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणाधिकारमुपजीवन्नाह—

ग्रहग्रहणप्रतिगारहोमेपु च तूष्णीम् ॥ १७२ ॥

ग्रहग्रहणादिषु तूष्णीं प्रदक्षिणावर्त्तनम् ॥ १७२ ॥

१ कर्त्तव्यमिति शेषः । इदमभानुसन्धेयम्, सशस्त्रग्रहेष्वे-
षायं धर्मः न शस्त्रमास्ते प्रतीगम्यं न ग्रहग्रहणमात्रे न होममा-
त्रे इति । प्रदक्षिणक्रियाशेषत्वान्मन्त्रोऽपि प्राप्तस्तूष्णीमित्यनेन
व्याख्यत इति ।

गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति शतः
हि मा इति ब्रूयाद्वा ॥ १७३ ॥

मयेति मन्त्रे विशेष । एतद्व्यर्थकम् ॥ १७३ ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७४ ॥

गच्छति प्राङ्मुखं विष्णविति ॥ १७५ ॥

ततोऽसि तन्तुरस्यनुमा तनुह्यस्मिन्यज्ञेऽस्याः
साधुकृत्यायामस्मिन्नन्नेऽस्मिन्नल्लोक इदं मे
कमेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोऽस्तिविति पुत्रस्य
नाम गृह्णाति ॥ १७६ ॥

पुत्रस्याशी प्रार्थनार्थं त्रयादृष्टादृष्टादे प्रतिपद्यमाने पुत्रना-
म प्रदणम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥

आत्मनोऽविद्यमाने तन्तवे त्वा ज्यो-
तिषे त्वेति वा ॥ १७७ ॥

अविद्यमाने पुत्रे आत्मनो नाम गृह्णीयात् । तत्त्वानि तन्तवे त्वा-
ज्योतिषेति पश्येति वा प्रयोगः ॥ १७७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् ॥ १७८ ॥

मन्त्राभावात्तूष्णीमिति कथागुच्यारण्यप्रतिषेधः ॥ १७८ ॥

वृतं विसृजते येनोपेयात् ॥ १७९ ॥

येन मन्त्रेणोपेयात्तेनैवोत्सर्गः ॥ १७९ ॥

संयज्ञपतिराशिपेति भागं प्राश्नाति ॥ १८० ॥

साकाङ्क्षत्वात् पुन्यतामित्यध्याहारः । मतविसर्गेमात्रप्राशन-

तयोस्तत्तापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः प्रतिपत्तिरूपत्वात् ॥ १८० ॥

ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्पयतीति

श्रुतेः ॥ १८१ ॥

श्रुत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानं यथा स्यात् त्रैपयचनमात्र-
मेव ना भूदिति ॥ १८१ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्राविवरणे

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शने ऽभावा-
स्यायाम् ॥ १ ॥

धृत्यर्थमनुविधित्तुना चोर्ध्वं षौण्मासमनुविहितमिदानी-
मवसरमासं दर्शयानुविधानं कर्तव्यम्, तत्र च प्राकालीनः पिण्ड-
पितृयज्ञः सोऽनुविधेय इत्यत आह । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अन्हो-
परोमास अपराह्णः । तृतीयो मास इत्यपरं वाक्यशेषात् । पूर्वाह्णे
च देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितृणामिति । पिण्डपितृयज्ञ इति
पिण्डदानकर्मनाम् । अर्थाऽनुगमासंज्ञेयम् यौगिकी पिण्डैः पितृणां यज्ञः
पिण्डपितृयज्ञ इति । होमस्य च तादृश्यदर्शनात् । स देवैः
प्रसूतोऽथैतरेष्वेभ्यो ददानीति । मासि मासि योशनमिति च प्रह-
स्य यदैवैव न पुरस्तात् पश्चाद्दर्शयेभ्यो ददातीत्याह पिण्डदानमे-
वामिधीयते । न अपहोमादि । प्रयोजनं तदकरणेऽप्रावृत्तिः । च-
न्द्रादर्शनमभ्रादिनापि भवति, तन्माभूदित्यभावात्स्याविशेष्यते ।
तदेवोच्यतामिति चेत्, न अभावात्स्या शब्दस्य कर्मविषयतापि ह-
ृष्यते । चतुर्होत्रा षौण्मासीममिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामितिनित्त फो-
होषः । चतुर्ह्युपवासपक्षेपि प्राप्नोति । अस्तुतयेति चेत् । न भु-
तिविरोधात् । यदैवैव न पुरस्तात् पश्चाद्दर्श इति । अनेन च
हृष्यो लक्ष्यते तस्मिन् क्षीणे ददातीति ध्रूयते । स च परमः स्यात् । अ-
स्तु प्रत्यहमेव भवति । एवं च सति परमस्य विविध एव पालं-
पिण्डपितृयज्ञो नाग्यमेति । ययाराज्यसूये पक्षमग्न्य अभावात्स्ये दास्या-
यगोच । दार्षिकामावास्यायां हरेपि चन्द्रमस्यपराह्णे परमभय इति
क्रियते एव पालं पिण्डपितृयज्ञः । यदैवैव न पुरस्तात् पश्चाद्दर्श इति
हयोपलक्ष्यार्थत्वात् । तस्मिन्क्षीणे ददानीत्यय यदक्षीणे दद्या-
त्समदः इ कुर्वादेवेऽप्यस्य पितृयज्ञमेति ॥ १ ॥

दक्षिणाग्नौ श्रपणं होमश्च ॥ २ ॥

गार्हपत्याहवनीयापवादायं घचनात् ॥ २ ॥

परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥ ३ ॥

तमित्यवाच्यमाने न क्षायते फस्य परित्स्तरणमिति तद्विद्वेषः ।
पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चार्यवयेति । द्व्यङ्गता मा भू-
वेकश इति ॥ ३ ॥

अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं श्रुवं वा तूर्णीं
गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यमिति घचनात् । अपूर्णता चरीः स्तुच-
श्च । अपूर्णं पितृणामिति । तूर्णीमिति च लौकिकवागुच्चारणप्रति-
षेधो, न ह्यत्र मन्त्रप्राप्तिरस्त्यपूर्णत्वात् । उत्तरेण दक्षिणाग्निं तिष्ठन्नव-
हन्तीति घचनात् ॥ ४ ॥

सकृत्फलीकरोति ॥ ५ ॥

फलीकरणं पुन पुनर्लोकं प्राप्तं सकृदुच्यते ॥ ५ ॥

सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मे-
क्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च ॥ ६ ॥

सारशब्दः सकलतण्डुलवाची । प्रसिद्धे । ईषद्विषयता वा
घात्रयशेषात् । श्रुताश्रुतं पितृणामिति । प्रसिद्धिरनेकान्तिफी । गु-
ह्यपि सारशब्दप्रयोगात् । पूर्णं चै देवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामु-
पर्यर्द्धं पितृणामित्यपूर्णग्रहणम् । श्रपयित्वाभिघारयत्यज्येन । तत्कु-
शोन्यत्रापि दर्शनात् । आज्येनाभिघार्येति । तच्च यथाकथं चिदभि-
घारणमात्रं नियमाभावात् । उद्वासनं दक्षिणतः पिब्यत्वात् । पूर्वेणा-
नीय मेक्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च । तच्च येकद्वयमाहु-
तिसम्बन्धात् । होमश्च यद्योपवीतिना प्राङ्मुखेनैव दैश्रत्वात् ।
उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति । न वा पिब्यकर्मा-

ङ्गत्वात् । प्रधानोपचारन्यायाच्चाङ्गानाम् । महापितृयज्ञे च
देवाऽयग्रहणेऽयज्ञोपवीतित्वविधानात् । स यज्ञोपवीती भूत्वाऽया-
नि गृह्णातीति । प्राप्तानुवाद इति चेत् । नानन्यपरत्वाद्वाक्यस्य ।
मन्त्रलिङ्गाच्च । कव्यवहनाय पितृमत इति कव्यवाहनः पितृणामि-
ति पितृसम्यग्धात् । तस्मात्पिण्डयवदेव होमः ॥ ७ ॥

प्रास्य तदक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ॥ ७ ॥

अग्नौ भक्षणमभ्यादधातीति । दक्षिणेनापरेण वाग्निरेव स्फ्ये-
नेति शास्त्रान्तरात् ॥ ८ ॥

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥ ८ ॥

लेखाया ॥ ८ ॥

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यऽसव्येन वोद्धर-

णसामर्थ्यात् ॥ ९ ॥

अत्रामिनये श्रुतिरुद्धादितोद्धरणसामर्थ्यादिति । इतीष्ये
देवेष्वं जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येष्वंधेयं पितृणामिति । पाणौ द्वितीयं-
चतुष्टयम् । अग्रे देवतीर्थम् । भूले मनुष्याणामिति । अपैवमित्य-
हुष्टमूलं वा कनिष्ठिकाग्रदेशो वा । तत्राहुष्टमूलः पितृतीर्थं स्मर्यत
इत्यपसव्यमिति । कनिष्ठिकोद्देशे हि सव्यता भवति । सा च पिण्ड-
नुचितेति ॥ ९ ॥

असाववनेनिकेति यजमानस्य पितृप्रभृ-

तित्रीन् ॥ १० ॥

असाविति नामादेशपूर्वकं यजमानस्य पितृप्रभृतिश्चानवने-
जयति ॥ १० ॥

उपमूलऽसकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा

यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतच्च इति ॥ ११ ॥

अश्रमिति चाध्याहार । उपरवमूलमित्यन्यपदविग्रहो नित्य
समाप्त । मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तान्युपमूलं दितानि
षर्हिस्तृणानि अन्यत्रापि तृणार्थं इत्युक्तत्वात् लेखाया कृत्वा य
थाचनिकं यद्य यत्राचनेजनं कृतं तत्र तत्र पिष्टान् दद्यात्सर्वतः
त इति पितृप्रभृति ॥ ११ ॥

१ये चत्वामन्विति चैके ॥ १२ ॥

मन्त्रशेषं कुर्यन्ति ॥ १२ ॥

अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनात् ॥ १३ ॥

विपदानामाभिमुख्येनोक्त्वाऽप्रदक्षिणं गत्वादङ्ङास्ते शतमना-
दयोक् ॥ १३ ॥

आवृत्यामीमदन्तेति जपति ॥ १४ ॥

आयत्तनस्तेनैव मार्गेण । अथोपपद्यय्य जपतरियुपदे-
शात् ॥ १४ ॥

अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विसृष्ट्य नमो व

इत्यञ्जलिं करोति ॥ १५ ॥

विस्मयनोपदेशात्पूर्वमेव नीविमपरिधानम् । प्रति नमस्कार
याञ्जलिकारणम् । पट्टकृत्वा नमस्करोतीति घञनात् । पट्टकृत्वा नम-
स्करोतीति सूत्रकारानुपदेशाच्चेति चेत् । स्यान्महाविध्यपक्षे उक्त-
त्वात् । पट्टा नमस्कारमिति श्रुतेः । तुल्यत्वात् पट्ट कृत्वा नम-
स्करोतीति ॥ १५ ॥

१ यदि द्विपितृक स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वाबुपलक्षयेदिति
विशेष । शौनक 'नामान्यविद्वान् पितरः पितामहः प्रपितामहः' इति ।
व्याघ्रपात् 'गोधाक्षान् काश्यपः' इति ।

२ तमनं ग्लानि, आ ग्लानिपर्यन्तमित्यर्थः । विष्णु 'यथाशक्ति
प्राणनिरोधं कृत्वासीत्' इति ।

एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रति पिण्डम् ॥ १६ ॥

यद्वयचनोपदेशात् त्रिणि त्रीणि ॥ १६ ॥

ऊर्णा दशा वा ॥ १७ ॥

येति विकल्पः ॥ १७ ॥

वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा ॥ १८ ॥

उत्तरमहणादेव यवसी अभिमेते । ततश्चोर्ध्वं पञ्चाशतः ॥ १८ ॥

ऊर्जमित्यपो निपिञ्चति ॥ १९ ॥

पिण्डमूलेषु । तर्पयत मेपितृनिति सिङ्गात् ॥ १९ ॥

अवधायावजिघ्रति यजमानः ॥ २० ॥

स श्रावं यजमानसंस्कारः । स यजमान माग इति वचनात् । ततश्च माध्युर्यजिघ्रति । अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति । प्रतिप्रयोगसामर्थ्याद्ध्वर्युरेव । प्रत्यवधाने स्वप् प्रयोगाच्चेति चेत् । स्वात्कायार्थत्वात् । निरुप्याज्यं प्रातर्द्धोदनमिति यथा ॥ २० ॥

उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ ॥ २१ ॥

अभ्यादधातीति वाक्य शेषः । तत्र च पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि तत उल्मुकम् । अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यग्नावभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि यजतीति वचनात् । अजादित्वाद्वाक्षाक्षरत्वाच्च पूर्वनिपातः ॥ २१ ॥

१ आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति

पुलकामा ॥ २२ ॥

१ पुत्र कामा यजमानपत्ति 'आधत्तगर्भम्' इत्यनेन मन्त्रेण मध्यमपिण्डं प्राश्नाति, भुनक्तीति यावत् ।

प्रसवसमर्थेति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

पिण्डपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह—

प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोपि जीवान्त-
हितेपि ॥ २३ ॥

दानं प्रथमेत एव । पितृशब्दस्यापिशेषविषयत्वात् ॥ २३ ॥

जीवतृपितृकस्य होमान्तम् ॥ २४ ॥

कर्म स्यात् ॥ २४ ॥

व्यवेते जातूकर्ण्यः ॥ २५ ॥

कुतः । यस्मान्न जीवेन व्यवहेते दानं मेने जातूकर्ण्यः ॥ २५ ॥
किमिति न व्यवहेते—

न जीवन्तमतीत्य ददातीति ॥ २६ ॥

शास्त्रान्तरेषु भवणात् । अतो होमान्तं कर्म
स्यात् । यद्येवमनारम्भ एव धेयान् । कुतः । दान-
स्य प्रधानभूतत्वात् । न च प्रधानाभायेद्दानं प्रवृत्तिरिति । अ-
तो नारम्भ एवेत्यवधार्यते । अतुर्दृश्युपवासपक्षे ऽमावास्यायां पूर्वाह्णे
दर्शयागः । तत्र चापराह्णे पश्चात्पिण्डपितृयज्ञः । अमावास्योपवासे
पूर्वः प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तत्रानियमे प्राप्त आह—

पूर्वो वाङ्मत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥ २७ ॥

पूर्वं एव दर्शात्पिण्डपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः । एतदङ्गत्वमतिपा-
दकवाक्यात् । पूर्वद्युः पितृयज्ञो यज्ञ निष्पृणीय प्रातर्द्वेधेभ्यः प्रत-
नुत इति । अमावास्यायामेव पूर्वो भवति ॥ २७ ॥

इदमेव विचार्यते । किं पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमुतानङ्गमिति ।
किं तावत्प्रातम । अनङ्गमिति धूमः—

प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनाहिताग्नि-
श्रुतिभ्यो नाङ्गम् ॥ २८ ॥

प्रकरणभेदात् । प्रकरणपाठितमङ्गं भवति, न चार्थं तत्प्रकरणे
पठ्यते । किं च कालभेदात् । पूर्वाह्णे पराह्णे इत्यङ्गानां चैककालता
भवति । अपि च लिङ्गं भवति । यहमणा गृहीतः पौर्णमासेन
यजत । पिण्डपितृयज्ञेन वामावास्यामवसन्धे आमावस्यमन्तरेणापि
पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तच्चानङ्गं उपपद्यते । अनुग्रहवचनं च
पृथग्दर्शयति । कथमेवां पितृयज्ञो नन्तरितो भवतीति । अथाङ्गं
स्यात् । कथमेवामावास्यः हविरनन्तरितं भवतीत्युक्ते दत्ता चेत्य-
मावास्यानुग्रहेणैवानुगृहीतः पितृयज्ञो अनुग्रहवचनं पृथक् नोपप-
द्यत । अपि चानाहिताग्निप्रसूतिर्भवति । अथ नाहिताग्निना कार्यं इति
अङ्गत्वे हि दर्शो असति न क्रियेत । ततोऽप्यनङ्गमिति ॥ २८ ॥

अङ्गं वा समभिष्याहारात् ॥ २९ ॥

अथानङ्गं पिण्डपितृयज्ञः । कुत एतत् । समभिष्याहारात् ।
समित्येकीभावेनाभिष्याहारो वाक्यं वाक्यादित्यर्थः । पूर्वेषुः पितृ-
यज्ञो निष्क्रयं कृत्वा प्रातर्देवेभ्यः प्रतननम् । यच्च येन विना न भवति
तत्तदर्थं, तादर्थ्यलक्षणं तु तेष्वर्थं, तस्मादङ्गमिति । यत्तु प्रकरणभे-
दादनङ्गमिति । प्रकरणान्तरसमधीतमप्यङ्गं भवत्येव । यथा प्रत्यर्थः
सौत्रामणी चेति । मिश्रकालमप्यङ्गं भवति । यथाग्निहोतार्थमुत्तरण-
लिङ्गं वचनं द्रष्टव्यम् । अनुग्रहवचनमर्थवादोक्तत्वेऽप्युपपद्यते । अप्य-
नाहिताग्निना कार्यं इति वचनम् । तस्मादङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ॥ २९ ॥

पिण्डपितृयज्ञः प्राक्कालत्वादनुविहित इदानीमावास्यमनुवि-
धीयते—

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां स्थिन्नमिति

शाल्मलीं वेपेत्येत्यूर्जित्वेति ॥ ३० ॥

श्वः न उदेता चन्द्रमा इति स्मृत्वा पर्णशाखां स्थिन्नमिति । कुत
एतत् । तर्दके दृष्टे उपवसन्तीति वचनात् । अदृष्टे वा । तत्कुतः । अ-
मावास्यायां अमावास्यया यजतेति स्मृत्यात् । पर्याः पलाशः । पा-

मीलीं वा । अमीमयम् धेत्यर्थः । इपेत्येत्यूजैत्वेति वा तामाच्छिनत्ती-
पेत्योर्जैत्वेति हि धूयते । न चानयोर्मन्त्रयोः करणत्वात्समुच्चयः ॥ ३० ॥

छिनदमीति वोमयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥ ३१ ॥

छिनदमीति उभाभ्यां सम्बध्यते । कुत साकाङ्क्षत्वात् । उभायां दक्ष-
मे धिनियुक्तत्वात् । तामाच्छिनत्तीपेत्योर्जैत्वेति ॥ ३१ ॥

सन्नमयामीति वोत्तरे ॥ ३२ ॥

तत्कुतः । ऊर्जे त्पेत्वनुमार्ष्टििति वचनात् । अनुमार्ष्टिनि च प्र-
शुणीकरणस्य तस्य मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तमाचार्येण नाभिहितम् । एव च
सति द्वात्रिंशति मन्त्रौ माध्यन्दिने पाठाच्छेदने धिनियुज्येते विकल्पेन ।
उत्तरस्त्वनुमार्जन एव फलवत्पाठात् ॥ ३२ ॥

बहुलपलाशमशुष्काग्रां प्रागुदीची-

मन्यतमां वा ॥ ३३ ॥

अन्यतमामिति वचनं न सर्वदिविषयम् । प्राचीमाहुरति उ-
दीचीमाहुरति प्रागुदीचीमाहुरतीति वचनात् ॥ ३३ ॥

वृतमुपैति ॥ ३४ ॥

अनिर्ज्ञातकालस्य शाखाच्छेदनस्यावसरविषयवेदमुक्तम् ।
ततश्च प्रतोपायनीयाशनोत्तरकाले छेदनमिति । तत्प्रातिश्च प्रकर-
णाभिभागात् । सूत्रकारापदेशाच्च । पौर्णमासवदन्यादिति ॥ ३४ ॥

अतप्रणे नियमो माभूदित्याह—

इयथोक्तं वा ॥ ६५ ॥

१ शम्भा अयवय एमीली ताम्, 'शम्भा घृन्, टिङ्गायाञ्' इति
पाणिनिसूत्राभ्यां घृन्डोप्प्रत्ययाभ्यां रूपम् ।

२ नद्याचापस्तम्बः 'ऊर्जैत्वति सन्नमयत्यनुमार्ष्टि वा' इति । स-
न्नमनमृज्जकरणम् ।

३ यस्मिन् काले वैकल्पिकमुक्तम् तत्र काले वा भवति इह धेति
सुत्रार्थः ।

मातृभिर्वत्सान्सृज्य वत्सः शाखयो

पस्पृशति वायव स्थेति ॥ ६६ ॥

संसर्गश्च भेदापकः । यस्मिन् स्याद्विद्यमानस्यात्यन्तियममु-
पस्पृशनेन । लिङ्गं चाविचक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव । क्विप्पो-
पदेशाः पुंस्त्वस्त्वामिति । यदि यत्संशब्दः स्त्रीविषयोऽपि तदेतदुपपद्यते ।
तथा च पार्श्वनि । प्राप्स्यपशुसङ्घेयतरुणेषु स्त्री इति । स्त्री शब्दः
साधुर्भवति तरुणेषु पुंशब्द इति । एवं च सति स्त्रीवत्ता भवि-
ष्यामीत्युच्यते ॥ ३६ ॥

उपायव स्थेति चैके ॥ ३७ ॥

मन्त्रस्य कुर्वन्ति उपस्पृशन् च पृथक्करणार्थं उत्तरसूत्रात् ॥ ३७ ॥

देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥ ३८ ॥

शाखयोपस्पृशति । यस्मिन् व्याकृत्येति यचनात् । एकस्याधो-
पस्पृशने सर्वासां संस्कार इति । घृत एतन्मन्त्रं बहुवचनोपदेशात् ।
भाष्यायप्रमत्त्या इति । ततश्च वाहनी दध्यैन्द्रमित्यत्र मन्त्रो विप-
रित्युच्यते इति मन्त्रदायः । अपरे तु भाष्यनिगदयत्तद्विपरिणाम-
मिच्छन्ति । यैवोपस्पृशने तस्या एव संस्कार इति । बहुवचनं पूज-
यम् । एता उत्या उपस्रः केतुमन्नेति घत् ॥ ३८ ॥

ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥ ३९ ॥

मन्त्रे हीन्द्रशब्द एव वदयते स एव मा भूदित्यत आह मा-
हेन्द्रं वेति । अतश्च विचक्षणः । तथा यचनात् । नर्त्तकं महेंद्राये-
ति कुर्यान्ति ॥ ३९ ॥

यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य

पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥ ४० ॥

इह ह्यग्न्यगारे तयोऽन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनम् । यजमान-
प्रदणं च पशुविषयपणस्याद्वयजमानकोऽपि नोद्यते । पशुतां ॥ ४० ॥

अभूतानां पालनमिदृश्यते । ततश्च यद्दिनीद्धनि विपरिणाम ॥ ४० ॥

मूलादुपवेपं करोति ॥ ४१ ॥

वेपोऽस्युपवेप इति । मूलतः शाखां परिणामोपवेपं करोतीति वचनात् । उपवेपनिष्पत्तौ च मन्त्रः । शाखायाश्च परिवासनं संस्कारः । ततश्च केचलायामभिक्षायां तूष्णीमेव शाखापरिवासनम् । परिवासितया हि पयसोपाकरणमिति ॥ ४१ ॥

सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ ४२ ॥

सान्नाय्येष्वोपवेपं । कुतः । शाखासंयोगात् । शाखां परिवासोपवेपं करोतीति ॥ ४२ ॥

उपधानाद्बोभयोः ॥ ४३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उपधानार्थत्वादुपवेपस्योभयत्र प्रवृत्तिः । ततश्च शाखामाधे वाय्वो भवति ॥ ४३ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वध्नाति कुशौ ॥ ४४ ॥

वसोः पवित्रमित्यनेन मन्त्रेण कुशायेरपवित्रं वध्नाति शाखायाम् । ते चैते परिवासनपवित्रमन्त्रेण शाखोपगूहनात्पूर्वं कर्तव्यम् । अर्थादि पाठो बाध्यत इत्युक्तं विराधेर्धेस्तत्परत्वादिति । पश्चाच्च परिवासनादौ क्रियमाणेऽस्ति उपगूहनमदृष्टार्थं स्यात् । इदार्थं तां शाखां शाखायां भनाश इति । इष्टे च सति वादृष्टपरिकल्पना साध्या । अतः पश्चादुपगूहनमिति ॥ ४४ ॥

त्रिवृद्धा ॥ ४५ ॥

त्रिवृद्धं वेण्यभिधीयते । तां वध्नाति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४५ ॥

यवाग्वाग्निहोतहोमः सन्नयतस्तां रातिम् ॥ ४६ ॥

तां रात्रिमिति वचनात् पक्षमध्ये आमावासे न यत्राग्नौ निधमः ॥ ४६ ॥

मापस्तम्य, त्रिवृद्धमय पवित्रं शाखायां शिथिलमयसज्जाति इति ।

हुत उपसृष्टां प्रभूतादित्याह ॥ ४७ ॥

हुतेऽग्निहोत्रे दोग्धारमाहोपसृष्टां प्रभूतादिति ॥ ४७ ॥

प्रोक्ते द्यौरसीति स्थात्यादानम् ॥ ४८ ॥

उपसृष्टेति प्रोक्ते दोग्धा प्रति प्रक्षेपे द्यौरसीति स्थात्यादानम् ।
तथाधिश्रयणार्थमतश्च धापये चर्यति अधिश्रयणाभावाद्भादान-
म् । एवं कार्यापस्या च धपाश्रयणयोरादाने विपरिणामः । द्यौः सः
पृथिवी स इति ॥ ४८ ॥

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ॥ ४९ ॥

स्नात्रीम् ॥ ४९ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥ ५० ॥

प्राग्नेति विफट्टवः । तथैतच्छ्रौतं प्रागुदग्ग्रहणम् । स्मार्त्तं
हि पचनमन्तरणापि प्राप्नोत्येष । प्रयोजनं तदपचारे श्रौतं प्रा-
गध्विस्तम् ॥ ५० ॥

वाग्यतो दोहयत्यश्रूद्रेण ॥ ५१ ॥

दोहयतीति कारितर्यादौघश्या गां द्रुषेति । द्रुष्युदासा-
श्च क्षत्रियवैश्वपराऽश्वनुक्ता ॥ ५१ ॥

स्थात्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥ ५२ ॥

स्थात्यन्वारब्धे यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपत्य-
व्ययुः ॥ ५२ ॥

कामधुक्ष इति प्रश्नः ॥ ५३ ॥

सां युग्यवानसीति दोग्धारं पृच्छति ॥ ५३ ॥

प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥ ५४ ॥

अमूर्मिति प्रोक्ते गोनाम्नि सा विश्वायुरिति आह ॥ ५४ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥ ५५ ॥

एवमितरे द्वे दोहयति । एवं शब्दाच्च समस्तः क्रियोपदेशः ।
अयं तु विशेषः । उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमभिदधाति ॥ ५५ ॥

विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥ ५६ ॥

दोहयतीति वाक्यशेषः । अनन्वारम्भवाग्यमयोश्च प्रतिषेधात्-
षोर्भयत्वेन । उत्तरा दोहयतीत्येनावन्युक्ते न जायते ॥ ५६ ॥
कियत्सो दुह्यन्त इत्यत आह—

यावत्स्वमधिकारात् ॥ ५७ ॥

यावत्स्वमधिकारात् ॥ ५७ ॥
यावत्स्वमधिकारात् ॥ ५७ ॥
अपरिहाने सत्यधिकारो व्यवच्छेदकः ॥ ५७ ॥

तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥ ५८ ॥

तिस्रो वा दुह्यन्ते । त्रित्वे हि नित्यं बहुवचनं व्यवस्थितम् ।
तनु चतुर्धादावपि भवत्येव । सत्यमेव ॥ ५८ ॥

आदिसामर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

त्रित्वगतमेव बहुत्वमाश्रियते । उक्ते हि बहुत्वे कृतः शास्त्रार्थः
इति किमित्युत्तरं गम्यत ॥ ५९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा बहुवचनश्रवणे त्रित्वगतमेवो-
पादीयते । कृष्णा मौष्ठा चूष्मा आन्तरिक्षाः ब्रह्मन्ते दिव्याः शरत्ता
घैद्युनाः सिन्धुमास्तारका इति । पञ्चबहुवचनान्यनुक्रम्य पञ्चदशद-
शेयति । अर्द्धमासानां वा पक्षद्रूपं यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन-
मालमत इति ॥ ६० ॥

परिक्षालनमानयति सम्पृच्यध्वमिति ॥ ६१ ॥

तथाप्ययुरागयति दोहमाने अन्यस्य श्रुतत्वात् ॥ ६१ ॥

उद्धास्यातनवित प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥ ६२ ॥

प्रातर्हुतशेषेणेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे । तदा प्रातर्हुतशेषेणेत्ये-
वाच्यम् । अतः प्राग् शब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात्पूर्वं यद्घुतशेषं
प्रायं होमशेषमित्यर्थः । आगतनीति आनञ्जनतत्पर्वसूत्रोचनार्थः ।
सूत्रोचः काठिन्यं तत्सायं होमशेषेण सुकरमिति । इन्द्रस्येति
स्योपलक्षणम् । महेन्द्रस्यापि भावात् । तत्रैकेन्द्रायति कुर्य-
तीति ॥ ६२ ॥

सोदकेनापिदधाल्यमृन्मयेन १विष्णो

हव्यमिति ॥ ६३ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधातीति वचनात् ॥ ६३ ॥

निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ६४ ॥

निधाय तत्पयो वत्सापाकरणं पूर्ववत् । तस्य पयस्य पेद्रं पयो
ऽभावाद्यायामिति ॥ ६४ ॥

प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्रश्च द्वादशकपालो

ऽसन्नयतः ॥ ६५ ॥

स एव उभयप्राच्युतः आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेयग्रहणम् ।
अमा ये गोघ यत्सुर्यसर्गस्युपक्रम्य तस्मादैन्द्राग्रो द्वादशकपालः पु-
रं द्वादशो भवतीत्याह । तथैतद्भूमधयतः ॥ ६५ ॥

निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन् ॥ ६६ ॥

आज्यनिर्यागे कृते प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्वाग्ने कर्त्तव्यम् । अ-
न्यस्मिन्निति ग्रहणात्सायं दोहस्य तत्रैवान्तर्धानम् ॥ ६६ ॥

परिक्षालनान्तं कृत्वा सायं दोहमाहृत्य प्रातर्दो-

हः श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्योमात्रनक्ति ॥ ६७ ॥

१ यदि मृन्मयं स्यात्पूर्णं दारुं यावत्तद्व्याति ।

प्रातर्दोहं श्रपयित्वा सायं दोहाहरणम् । यथासुप्ते दृष्टयता
भयानि । आभिघारणं च पयसः । उभावनर्कानि प्राणदानं त-
दुभयोः ॥ ६७ ॥

शृतस्याग्रेवद्यतीति श्रुतेः ॥ ६८ ॥

अपन्यायश्चाच्छ्रुतप्रहरणम् । दध्नां हि पूर्वं क्रम इति । यद्-
यद्यति तच्छ्रुतस्य प्रथमम् ॥ ६८ ॥

समस्य मार्जनम् ॥ ६९ ॥

शाखाषीवप्रेण सह मार्जनम् । तच्च पुनः शाखायामेव क-
र्तव्यम् । मार्जनमात्रं एव श्रवणात् ॥ ६९ ॥

इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनम् ॥ ७० ॥

ननु च यथा देवतमभ्यदित्युक्त्वा दद्यादप्यमेतत् । न समाम्ना-
यज्ञापनाधेरात् । अज्ञाप्यमाने हि समाम्नाये वयद्विना पूर्वगतस्या-
येन इन्द्राग्न्योरित्यस्य पूर्णव्यूहनशेषतैव प्राप्नोति । तस्मात्साधूक्तमि-
न्द्राग्न्योरिति व्यूहनमिति ॥ ७० ॥

सह शाखायां प्रस्तरानुप्रहरणम् ॥ ७१ ॥

प्रस्तरप्रहरणस्य निष्कान्तकालत्वात् शाखाप्रहरणस्य चानि-
ष्कान्तकालत्वात् प्रस्तरं सह शाखां प्रहरतीति वाक्यार्थः ॥ ७१ ॥

परिधिभिः सहोपवेपं जहोति जोहोमि त्वा

सुभगसौभगाय पुरुत्तमं पुरुहूतश्रवस्यन्निति ॥ ७२ ॥

मन्त्रभेदाच्च कर्तुंभेदस्तत्राग्नीदुपवेपं जुहोति ॥ ७२ ॥

पौर्णमासवदन्यदसद्यः ॥ ७३ ॥

१ प्रतिपत्तिरियम्, चरितार्थत्वात् । अतो नाशदापादौ तच्छ्रु-
द्गीतेनाज्यं होमः ।

न चायमतिदेशः । प्रकरणसाधारण्यात् । साधारणत्वाद्दर्मा-
णाम् । एवं धोमयत्र गुणकामप्रवृत्तिर्यविरुद्धा । १ इयंस्तु विशेषः ।
अमघः ॥ ७३ ॥

सोमयाजी सन्नयेत् ॥ ७४ ॥

सोमयाजिनो नियमः ॥ ७४ ॥

कामादितरः ॥ ७५ ॥

तस्मादप्यसोमयाजी समवनयेदिति ॥ ७५ ॥

त्रिंशत् वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥ ७६ ॥

तस्मादु त्रिंशत् शतमेव वर्षाणि यजंतेति श्रुतत्वात् । दर्शपूर्णमा-
सप्रवृत्तिं न कर्त्तव्यम् । उपक्रमादेतत्सिद्धेः । कर्त्तव्यं वा । आनन्त-
यात्सामान्यस्य तद्गुणकविषयतैव मा भूदिति ॥ ७६ ॥

पञ्चदशदाक्षायणयज्ञी ॥ ७७ ॥

यद्युदाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजे-
तेति ॥ ७७ ॥

अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥ ७८ ॥

एव एव इवार्थः । यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं एवं दर्शपूर्णमासाय-
चीनि । उभयोन्मुखशास्त्रस्यात् २ । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । या-
वज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंतेति । दर्शपूर्णमासयोः सामान्य-
सोम्यानुविधानं कृतम् । इदानीं दाक्षायणगुणकयोः कर्त्तव्यम् । तत्र
च पयस्या विद्यते । सा च दधिपयोऽभ्यां साम्यते । विफारतया च ध-
र्मातिदेशं प्रत्यपेक्ष्य किमत्र दग्धो धर्मा उत पयस इति । अनेनाति-

१ अत्र ' उक्तादन्यत् सर्वे दर्शपूर्णमासयद्भवति ' इति शेषः ।

२ अतश्च विषयः, तथाचापस्तस्यः स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाये-
षाकामः सपेकामो वा युगपत् कामयेनाहारपृथक्त्वे वा यावज्जीवं
यजेत त्रिंशत् वर्षाणि वा जीर्णो वा विरमेत् इति ।

देशप्रसङ्गेन याधानतिदेशः स सधोमिधीयते । तत्पूर्वकत्वाच्च वि-
शेषातिदेश ऊहो याधद्येति ॥ ७८ ॥

तत्र तावदतिदेशविचारः क्रियते । यावद्वैकृतीषु चादेनासु या-
गत्यं नच प्रतिपाद्यते सौर्ये चरु निर्वपेत् प्रह्ववचंस कामः ऐन्द्रा-
ग्रमकादशकपाल निर्वपेत् प्रजाकामः अग्नीषोमीयमजमालमेतेति
चैवमाद्यासु किं याद्युक्तं निर्वपमात्रं आलम्बमात्रं च उत
यागा एत इति ? यद्वलक्षणत्वात्कर्मणो याद्युक्तान्येतानीति प्राप्तं
उच्यते—

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥ ७९ ॥

कर्मशब्द आख्यातशब्दो व्यापारशब्दो यो द्रव्यदेवतायुक्तः
स यजतिः प्रत्येतद्व्यः । यागः प्रत्येतद्व्य इत्यर्थः । यद्यपि यज-
तिर्दजिदिति च धातोर्निर्देशकस्तथापि तस्य द्रव्यदेवतासयोगाभा-
वात् तदर्थं एव गृह्यते । द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो याग इति ।
कुत एतत् । द्रव्यदेवतासयोगात् । यच्च द्रव्यस्य देवतोद्देशेन
त्यागः स याग इति । द्रव्यदेवतायुक्तं च कर्मशब्दे याग इत्य-
यति । मैत्रावाहस्वरथ चरुं निर्वपतीत्यभिधाय तयोक्तमयोरध-
यन्नाह मित्रावृहस्पतिभ्यामनुग्रहीत्याध्याप्याह मित्रावृहस्पती यजेति
यपद् कृते जुहोतीति सहानुवाचनविधिपरे वाक्ये याग इत्य-
यति । तथा पसावग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति यपद् कृते
जुहोतीति प्रेषविशेषाभिधिपरे वाक्ये याग इत्ययति । एकदेवस्थितमपि
च लिङ्गं स्थालीपुलाकवत् सर्वत्रगमकम्भवति व्यायस्य तुल्य-
त्वात् । तस्माद्यागा एत इति ॥ ७९ ॥

यागेषु सत्सु किं यागमात्रं भवत्युत धर्मो अपि सन्ती-
ति ? । यदा च सन्ति तदा किं पूर्णाहुतिका, उताग्निहोतिका, उतद-
र्शपूर्णमासिका, उत उपोतिष्ठेमिका इति, अथ दर्शपूर्णमासि-
का एवेति । किं तावत्प्राप्तं धर्मोणामनाम्नानादधर्मका इति, एव
प्राप्तमिधीयते—

दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥ ८० ॥

सामर्थ्यादित्ययं हेतुधर्मसत्तायां तद्विशेषे च । साधारणधर्मः ।

सत्तायां तावत् एवमेतादृशोदनाः समर्था भवन्त्यर्थवन्त्यो भवन्ती-
त्यर्थः । इतरथा सापेक्षाः सत्योनर्थिकाः स्युः । तत्कथम् । सौख्ययोगेन
प्राप्त्यर्थं सम्भावयोर्द्वयपरिपूर्णं वाक्यम्, यच्च तामापरिपूर्णं तद्व्या-
हारेण वानुपद्वेण वा पूरयितव्यम् । न हि पदे मात्रामात्रस्याप्या-
नर्थक्यमिष्यते । तेनात्र विध्यन्तानुपकथ्यो वाक्यपूरणापानर्थक्यं
मा भूदिति । स च दार्ष्टान्तीयमात्रिकः सामर्थ्यादेव । स एवात्र देशी-
मवित्तुं समर्थः । व्यक्तचोदनाचोदितत्वेन निर्वपति संपद्यतेन च
प्रतीयमानत्वात् । नान्य इति । विध्यन्तानुपद्वेण च धर्माणां अनुपद्व-
इति दर्शयौषमास धर्मा इति सूत्रनम् । इष्टिपशुमिति च इष्टिपु-
पशौ चेति द्रष्टव्यम् । पदवन्तरेषु ह्यग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिं पश्यत्य-
ग्नीषोमीयदर्शनादिति ॥ ८० ॥

दर्शनाच्च ॥ ८१ ॥

हरयेते चायमर्थो यथा दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु प्रयत्न-
न्त इति । साधित्रीमिष्टि निर्वपतीति प्रकृत्याह । तस्यै प्रयाजेषु
तायमानेषु प्राहणो धीणामार्या दक्षिणत उत्तरमन्त्रामुदापनं स्त्रियः
स्त्रियः सम्भृता गाधायामयतीति गाधायानां धीपरे वाक्ये प्रया-
जान्दर्शयति । तथा पशौ स उत्तग्माधारमाधायाम् रूपशब्द-
दुधौ पशौ च जुह्वा पशुः समजकुमिति पशुसमज्जनार्थिधपरे वाक्ये
उत्तराधारं दर्शयति ॥ ८१ ॥

एव सर्वेष्टिष्वानुमानिकवचनेन धर्मप्राप्तिरभिहितम् । इदानीं
तदपवादत्वेन प्रत्यक्षिष्टेन धर्मप्राप्तिरभिधीयते—

वैश्वदेवधर्माश्चातुमास्येषु वचनप्रवृ-

त्तिभ्याम् ॥ ८२ ॥

वैश्वदेवधर्ममिति आतुर्मास्यानां प्रथमं पर्वं, तस्य धर्मा उत्तरेषु-
पर्वेषु प्रयत्नं ते, कुतो, वचनात् । वचनादिति हेतुध्यायमुपदेशश्च ।
ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः । प्रतिपद्ये वचनं भवति, एतान्दध

१ किम्, केन, कथम्, इत्यंशत्रयेषु कथमंशमायादपरिपूर्णता
वाक्यस्य ।

पञ्च हवींषि भवन्तीति । तानि चाग्नेयादीनि वैश्वदेविकानि पञ्च-
धोचन्ते । तेषां चोपक्षीणत्वात्तद्धर्मकाणीति गम्यते । धर्मप्रशर्ते
च दर्शयति शुनासीरीये । आद्येनान्येव पञ्च हवींषि भवन्ती-
त्यभिधाय तस्यावृशोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृथदाज्य न मय-
स्याग्निमिति प्रतिषेधति । प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति । अप्राप्तत्वा-
च्चोत्तरवेदिप्रतिषेधोनुवादकः ॥ ८२ ॥

सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात् ॥ ८३ ॥

सोमिकाद्वभृथाद्वारुणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः । कुतो यच्चना-
त् । अशब्देन यच्चनमनुगृह्यते । उच्यते अनेनशब्देनेति यच्चन नाम-
धेयमवभृथ इति । सामप्रतिषेधाच्च । सोमिकाद्वभृथाज्जाम सामा-
न्येन सामगान प्राप्तम् । तत्प्रतिषेधो विधीयते । नाप्राप्तं प्रतिषेधति ।
तत्र न सामगीयत इति ॥ ८३ ॥

कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात् ॥ ८४ ॥

कणापासनाक्रियाश्च कणिरापासनाक्रिया तथो एवाष्टकपशो-
रिति यच्चनेन प्राप्तोति । सा च प्रतिषिध्यते । न मन्त्रोपदेशादिति ।
यद्यप्येवक्रियाप्राप्तिः स्यात् न मन्त्रे उपदिश्येत उपदिश्यते च रक्ष-
सां भागोसीति तस्मात्तावन्मात्रमेव भवति । अशेषक्रियाविषय य-
च्चतमित्याण्डुनिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ ८४ ॥

विशये लौकिकमयुक्तत्वात् ॥ ८५ ॥

विशयः सशय उच्यते । यथा आज्यदीहेषु सामसु अग्निमु-
पधाप्य स्तुवन्तीति, किं लौकिकं अग्निद्रव्यं उत वैदिकमिति । अत्र
लौकिकं ग्रहीतव्यम् । अयुक्तत्वात् । इतरस्य च विधिप्रकार्यसयो-
गादिति । ननु अन्ये वायुक्तगादित्यभिहित एवायं न्यायः । न प्र-
करणसमर्थाविषयता तस्येति । अस्य पुनरप्रकरणसमर्थाविवक्षित-
त्वेति योगान्तरारम्भः ॥ ८५ ॥

दर्शपौर्णमासधर्माः सौर्यादिष्वपि भवन्तीत्येतदुक्तम् ।
दर्शपौर्णमासयोश्च पद प्रधानानि । तत्रैतच्चिन्त्यते किं य-
स्मिन्कस्मिन्विद्यैकते प्रधाने यतः कुनश्चिद्धर्मपरिप्राप्तिरत नि-

पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुयाजविध्यन्त इति । तत्र त्रियम्-
कारिकारणाभावादनियमे प्राप्त आह—

नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य

समवायात् ॥ ८७ ॥

अत्र नानियमो द्रव्यस्य सामान्येन पौरोडाशिको विध्यन्ते
ओपांशुयाजकस्य । द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विध्यन्तर्पणपस्थापकस्य
द्रव्यमेव यत्कीयः । कुत एतत् । समवायात् । द्रव्य हि याग समवे-
ति । तद्धि स्वय्यमान यागमभिनिरुचयति । देवतातूहशंभोपकाराणि ।
तेनासौ विप्रकृष्टेति सांभ्रकृष्टं सम्प्रत्ययः । अथवा समवायादिनि द्र-
व्यमेव विशेष्यत्वेन हृदि सम्प्रति । देवताविशेषणत्वेन । विशेषणार्थ-
शेष्यपोक्ष विशेष्ये सम्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

१ आमिक्षायामुभयोस्तन्निवृत्तेः ॥ ८८ ॥

आमिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्धर्मप्राप्तिस्ताभ्यां हानौ नि-
वृत्तंते ॥ ८८ ॥

नैकचोदनात् ॥ ८९ ॥

नैतदस्ति यदुक्तमुभयोर्धर्मप्राप्तिरिति । किं कारणम् । एकचो-
दनात् । एकस्मिन् चोदना मित्रावरुण्यामिक्षेति । सा नैकासती
भोमे विकर्तुमर्हति । अतान्यतरस्य विध्यन्त इति ॥ ८९ ॥

२ दध्नः संघातात् ॥ ९० ॥

दध्नो हि विध्यन्तः प्रयच्छन्ते । सङ्घातस्य सामान्यात् ॥ ९० ॥

१ 'दाक्षायणे श्रूयते' 'मित्रावरुणी पयस्या' इति, चातुर्मास्येषु
'पैश्वदेयी पयस्या' इति, पयस्या घोरुणी मारुणी च । सा च पयस्या
दधिपयोभ्यां निष्पाद्यते । तत्र भन्नेहः, किमस्यामुभयोर्धर्मा, उत
दध्नः, उत पयसोभ्याम् ? । तत्राद्य पक्षमुज्जाययति 'इति देव भाष्ये ।
२ प्रीतिर्धे पक्षमनुवदति ।

पयसस्तद्भावात् ॥ ९१ ॥

पयसो वा तत्र विध्यन्तेः प्रवर्तते । कुनस्तद्भावात् । अतो क्षा-
मिक्षा भवति घनीभावापितुं दध्यानीयते । अथवा तद्भावादिति
तद्रसस्य भावादात्मिकायां अधुर पयो अधुरा क्षामिक्षा ॥ ९१ ॥

पशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयावध्यन्ते प्राप्त आह—

पशोः साम्राज्यस्य तदुक्तम् ॥ ९२ ॥

पशौ साम्राज्यस्य विध्यन्तः । तदुक्तम् । द्रव्यदेवताविरोधे द्र-
व्यस्य समवायादिति । ननु मैवात्र द्रव्यदेवतयोर्विरोधो विद्यते ।
पशुद्रव्यस्य चादितत्वात् । इतरेतरप्रमयत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सा-
म्राज्ये प्रतीतिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्ध इष्यते । साम्राज्यध-
र्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकम् । देवतापौरुडाशिकानाम् । अतो द्र-
व्यदेवताविरोध एवायम् । ननु तेनैव मनार्थत्वादवाच्यमेतत् । न,
तत्राव्यवहितं द्रव्य, इह पशुद्रव्येण व्यवधानादारम्भः ॥ ९२ ॥

प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥ ९३ ॥

पशुखा चरकवैद्यसाम्राज्योखा वा तामभिमन्त्रयतेति पशाव-
व्युखां दर्शयति । सा च साम्राज्यस्य विध्यन्ते घटने । ननु विपरी-
तमेतल्लिङ्गम् । साम्राज्यस्य विध्यन्ते हि सति तदुखा धुम्यभिम-
न्त्रण पशुखायां प्राप्नोत्येव । विधाने तु सुनरामप्राप्तिर्भवति । सत्यम् ।
साम्राज्ये च प्रथमस्य धृतिः पशुधुपसर्जनभूतस्यादकस्येति । तेन
द्रव्यान्तरवात्पुनरुच्यते ॥ ९३ ॥

सङ्गान्तरसामान्यात्पशौ दध्ने विध्यन्ते प्राप्त आह—

पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥ ९४ ॥

पयसो वा विध्यन्ते प्रवर्तते । एककालता पयसः पशोश्च ।
यदा वै योषा रंतो घत्तय ययो घत्त इति । तथा यदा पशुजायते ऽथ

पयो जायत इति । अथवा सद्यः कालः पशुः पशोपि सद्यः कालमे-
व । अनन्तरं च पशोः पयः । दाधि तु पयोवस्त्राया व्यवहितम् । अतः
आनन्तर्यात्पयो विध्यन्ते । घनुर्मानुग्रहश्च भवति । पयः पात्राणां
प्राक्षणादया धर्माः प्रवर्तन्ते न दध्नः । तेषां चानुग्रहः कृतो
भवति ॥ ९४ ॥

प्राकृतं धर्मज्ञानं विकृतिषु चोदकेन प्राप्तातीत्युक्तम् । ततो
ब्रह्मकालतायामपि प्राप्तायामिदमाह—

सद्यस्त्वं काशकृत्स्निः ॥ ९५ ॥

काशकृत्स्निः सद्यस्त्वम् मम विकृतीनाम् । य इष्टया सोमेन
पशुनाग्रयणन वा यस्यमाद्यः स यौर्णमास्याममाचक्ष्यायां वा यजेते-
ति पद्यतान् ॥ ९५ ॥

अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यवादरी ॥ ९६ ॥

वात्स्यश्च वादरश्च वात्स्यवादरी तावाहतुः । विकृतिविषय-
त्वेन यौर्णमासी धामाद्यास्या वाच्यते । तस्य प्रकृतितापि चोदकेन
प्राप्तं यदानानुवादावर्णमिति ॥ ९६ ॥

स्वित्तायदपयस्यसितमन्यदन्तरा चिन्त्यते । यन्नाम प्राकृत-
स्य द्रव्यस्य कार्यं यैरुनमन्यद्द्रव्यान्तरं विधीयते । यथा मीढं यदं
निर्धर्पाच्छर्पं धीकाम इति । किं तत्प्राकृतद्रव्यधर्मान् लभते उत न ल-
भते इति । किं तादाप्रामम् । ग्रीहीनवान्तोति ग्रीहिसंयोगेन धृता
धर्माः कथमिव मुद्रेषु भविष्यन्तीत्यत आह—

स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभो विप्रतिपिदः ॥ ९७ ॥

यदैकतं द्रव्यं प्राकृतस्य कार्यापत्ते भवति । तद्यद्दर्मान् लभते ।
पुनः । कार्यापत्तेः । प्राकृतस्य हि द्रव्यस्य धर्मसम्यग्धोऽपूर्वप्रयुक्तो
न स्वरूपप्रयुक्तः । आनर्गक्यात् । अपूर्वसाधनविशेषकारितो ह्यसी
एवं च यैकतपि सोप्तीति प्रवर्तत एव ॥ ९७ ॥

यैरुनद्रव्यं प्राकृतकार्यापत्ते तद्यद्दर्मेयुज्यन इत्युक्तम् । तेन त-
न्नाममिधानमपि लभते । इदं तु सन्दिह्यं, किमूहितेनामिधानं क-

चेभ्यमुतानूहितेनेति । किं तावत्प्राप्तं अर्थवाच्यो मा भूदित्यनूहितेने-
ति प्राप्त आह—

यथार्थमुहश्चोदिते ॥ ९८ ॥

ओदिते वैकृत्ये प्रधाने द्रव्ये यथार्थमुहः कर्त्तव्यः । यथा तमर्थं
प्रकाशयति तथा तपोह्यते । यत्कारणम् । प्रकृतौ तेन मन्त्रेण याग-
साधन द्रव्यमभिहितं विकारेपि हि तेन तत्रैव कर्त्तव्यम् । न चापिप-
रिणतरूपः शङ्कोति कर्तुमित्यर्थाद्विपरिणश्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतावनेकपक्षीके यागे पक्षीशब्दस्य विपरिणामे प्राप्त आह—

न प्रकृतावपूर्वत्वादिति ॥ ९९ ॥

न प्रकृतौ विपरिणामोस्ति, अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । न हि प्रकृते-
रग्न्या प्रकृतिरस्ति यद्विक्रियते । विकृतौ तु प्रकृतिवद्भावाविप-
रिणामः ॥ ९९ ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्यनेनाहोपचर्मपरिप्राप्ताविदमाह—

विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो

ऽप्रवृत्तिः ॥ १०० ॥

विकृतौ वचनादप्रवृत्तिर्भवति । यथा पितृवत्त्वे न होताहं वृ-
त्तान्ते नार्थेयमिति । अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवति । यथा मुक्त्येवधधात-
स्य । पितृभ्रादपि निवर्त्तते । यथा शरीरेपणमिति ॥ १०० ॥

किमेतावद्वय विकृतौ न प्रवर्त्तते नेत्याह—

परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥ १०१ ॥

परस्परार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य परस्परभावे तस्याऽप्यभा-
वो भवति । यथा साक्षाद्येष्टार्था कणापासनस्य ॥ १०१ ॥

१ यथा प्रकृतौ 'अग्नीषोमाङ्ग्यां छागस्य ध्यायै मेदस' इति म-
न्त्रग्रन्थकलागपदस्थाने 'मेदस्य' इति भवत्यैन्द्रमेपादौ । तदुक्तम्
'शब्दे अधिप्रतिपत्तिः' इति ।

पराधोत्पन्नस्य परामाघे ऽभावे प्राप्त आह—

चोदितत्वाद्वा भावः ॥ १०२ ॥

पराधोत्पत्तावपि भवत्ययम् । यत्र यथा चोदना भवति । यथा यूपशक्तेन ग्रहं सम्मार्ष्टीति, यूपामाघेपि शकलमार्तं गृह्णते ग्रहसम्मृज्यर्थम् ॥ १०२ ॥

स्थानानुत्तरमुच्यते । पौर्णमास्याममायास्यायां वा यजेतेत्यनुपादोपमित्युक्तम् । तत्र प्राणि विधीयते—

न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्याहारात् ॥ १०३ ॥

किं चिद्विगतं पक्षं स्येति विपक्षः प्रतिपद्युच्यते । तत्र च घैकृत्यः क्रिया न स्युः । क तर्हि । पक्षान्त एव स्युः । कुतः । पौर्णमास्याममायास्यायां वा यजेतेति यच्चनात् । ननूक्तमयमनुवाद इति । नानुवादः । अनुवादे हि पौर्णमासीशब्देन गौरव्या वृत्त्या प्राप्तपक्षकृत्यते । तत्र धृतिः परित्यक्ता भवति । न चैतद्युक्तं पक्षभ्रशानुत्प्रेषेन धृतिषोष्यते । अपि चानुवादो ऽप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थक एव भवति । सोमस्य चैतदेव कालविधानं य इष्टयासोमेन पठना ऽऽप्रयणेन पश्यमाणः स पौर्णमास्याममायास्यायां वा यजेतेति । न ह्यत्र सोमस्य पौर्णमास्यामायास्ये विहिते अतोपि नानुवाद २, ॥ १०३ ॥

दशंपौर्णमासयोः साध्याभ्यपतोरसाध्याभ्यपतोभ्यानुविधानं कृत्वा मित्राग्नी दाक्षायणयज्ञानुविधीयते—

दाक्षायणयज्ञः प्रजापश्वन्नयशस्कामस्य ॥ १०४ ॥

१ यत्र तु क्रिया द्रव्यार्था तत्र साधनभूतद्रव्याभावे तद्वशात्, यथा पौष्णचरो कण्वहनस्य ।

२ य इष्टयैत्यनेष्टिग्रहणेनैवाप्रयणग्रहयो प्राप्ते पुनस्तदनुपादानं पौर्णमास्यामायास्यकालग्रहणार्थम् । अतः । "दशं पूर्णमासानां ज्ञान इत्यादावनिष्टायप्ययं कालः सिद्धो भवतीति भावः ।

दाक्षायणयज्ञनिरूपण कालक्रमवेदेन दशपौर्णमासी निरूपणं च २५९

दाक्षायणयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । द्रव्यगुणसंस्कारे-
भ्यर्पणमन्त्रत्वात् । तस्मादाक्षायणयज्ञो नामति यच्चनत् । स च प्र-
जापश्चन्नयश्चस्कामस्य भवति । पर्यायेण च योगासजिः । न हि
कामातां युगपदुत्पात्तसम्भवः ॥ १०४ ॥

नामफलगुणयोगात्कर्मन्तरम् ॥ १०५ ॥

तथैतन्कर्मन्तरं न दशपौर्णमासाश्चिति । कुतः । नामान्य-
त्वात् । अन्यसि नाम दाक्षायण इति । नामान्यत्वे चान्यथा प्रतीति-
र्भेदात् । यथा ह्येवमुक्तादभ्या यज्ञदत्त इति । फलान्यत्वाच्च । अ-
न्यसि फलं भूयते । प्रजादिफलान्यत्वे च फलितान्यत्वं भवति ।
गुणान्यत्वाच्च । गुणान्यत्वं च दृश्यते । मैत्रावरुण्यमिक्षेत्प्रेषमादि ।
गुणान्यत्वे च गुणितान्यत्वं गम्यते । अतः कर्मन्तरमिति ॥ १०५ ॥

गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद्वचनाभ्याम् ॥ १०६ ॥

अथवा न कर्मन्तरम् । तावेव गुणविकृतौ दशपौर्णमासा-
विति । कुत एतत् । सन्निधेः । दशपौर्णमासौ हि प्रकृत्याह त-
स्मादु त्रिंशत्तमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय यजुर्दाक्षायणयज्ञी ऋ-
द्धो अपि यज्ञदशौव वर्षाणि यजेतेति । सन्निहिते च तत्प्रतीतिर्भव-
ति । तथा च सम्पद्वचनं भग्नं होय सा सम्पत्सम्पद्यत इति । अदि
तद्वच कर्म तदा साध्यासैर्यागैस्त्रिंशत्सम्पत्पञ्चदशभिर्धैः सम्पा-
द्यते । यजुर्नामान्तरत्वादिति । भवत्येकस्यापि नामान्तरं हस्तः करः
पाणिरिति । धर्मन्तरस्यापि नामान्यत्वं ब्राह्मणपरिव्राजकवत् ।
फलं गुणान्यम् । गुणा न्यत्वेपि च न गुणितान्यत्वात् । न हि देव-
दत्तभ्योन्मादादिनान्यत्वं भवति । तस्मात्तदेवेष्ट कर्म गुणविकृत-
मिति । प्रयोजनं दशपौर्णमासयोरक्रिया ॥ १०६ ॥

१ अभ्यामे 'दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपक्षे' इति शेषः । अत एव 'अ-
ज्ञसा ह वा अस्य दशपौर्णमासाभ्यामिष्टं भवति' इति शुभावापि
दाक्षायणानुष्ठानोत्तरं दशपौर्णमाससमाप्तिरुक्ता ।

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोमावास्या-

याम् ॥ १०७ ॥

क्रियते इति वाक्यस्योपः । एवं हि श्रूयते पूर्वोद्युग्मीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम् । तथैन्द्राग्नेन यजते अमावास्यायामिति ॥ १०७ ॥

सान्नाय्यवत्प्रातः ॥ १०८ ॥

सान्नाय्यशब्दो यागार्थे वृधनि पयसि च वर्तते । तच्च नोभयमुभयत्र भवति । अमावास्यायां हि पयस्योच्यते । पौर्णमास्यां पुनराग्नेयः पुरोडाशो भवत्येष्टं सान्नाय्यमित्येतावदेव । उभयरूपेण भयत्र प्रवर्त्तमाने सत्यथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मित्रावरुणीपयस्यानेद्यज्ञावद्यामीति त्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽप्येतथैव मित्रावरुणौ द्वे देवते इति देवताद्वित्वं नोपपद्यते । उभयरूपे हीन्द्रोपि प्राप्नुयात् । तस्माद्विभागेन सान्नाय्यवत्प्रातरं चोपांशुयाजो न भवति ॥ १०८ ॥

अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी २ ॥ १०९ ॥

१ अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मापवर्गान्तमग्नीषोमीयं सद्य एव प्रातः परिसमाप्य पुनरुद्धृत्याभ्यन्याधानप्रत्याधानशान्ताच्छेददध्ययवत्सापाकरणोपवेपकरणपवित्रवन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायं होमानन्तरं दोहयित्वा निधानान्तं कृत्वा प्रातर्दोहार्थं वत्सापाकरणं शापोपगूहनं च कुर्यादिति देवभाष्ये ।

२ अत्र मुख्यायाममावास्यायां प्रातः काले सद्य एवोद्धरणादिकर्मापवर्गान्तं कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याभ्यन्याधानपिण्डपितृयज्ञप्रत्याशनशान्ताच्छेदनसधमनोपवेपकरणपवित्रवन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायं होमानन्तरं मित्रावरुणपयस्यार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात् । अत्र 'मित्रावरुणाभ्यां भागमिति' गोरुपस्पर्शने विशेषः शापोदगूहने चेति देवभाष्ये ।

१तत्रैव दोहनं शृते वा दध्यानयति ॥ ११० ॥

दधनि वा दोहनम् ॥ ११० ॥

वाजिनं निषिच्योत्करे करोति ॥ १११ ॥

वाजिनमथसेधमनुच्यते । तस्य च यागसम्यग्वाधागधर्माः प्रवर्तन्ते । वेधाभासादने प्राप्ते उत्कर इत्युच्यते । ॥ चात्र वेदिध-
माः प्रवर्तन्ते । स्वरूपप्रयुक्तत्वात् ॥ १११ ॥

अनाज्यलिप्तं वा ॥ ११२ ॥

तत्रस्याभिघारस्य विकल्पः । अनाज्यलिप्तं निषिच्येति वचना-
त् । ततश्च प्राणदानं भयलंघनम् ॥ ११२ ॥

ग्रहस्य तृणं तेन चरति विमुच्य वा

स्वचौ ॥ ११३ ॥

१ तत्रैव तस्मिन् लौकिकदधन्येवाज्यनिर्वापान्तरं पयस्यार्थं दो-
हनं कर्तव्यम्, प्रथममुच्चायां लौकिक घर्माभूतं दध्यामिच्येत्यर्थः । अ-
थवा पयसि शृते तस्मिन् पश्चाद्दध्यानयति न प्रथमम् । अत्र देव-
वाहिकमाप्ये व्याख्यातयं दृश्यते, तत्र 'तत्रैव दोहनम्' इत्यत्र 'सां-
न्नायपयत्' इत्यनेन सायन्प्रातश्च दोहे प्राप्ते प्रातरेवेति नियमः, एवं
'शृते वा दध्यानयति' इत्यत्र वाशब्दो पादानादशृते पयसि लौकि-
कदध्यातयनमित्याद्या । द्वितीया तु उभयत्र दधिपयसोर्धियमानांघन
तत्रैव दोहने प्राप्ते पयो विकारत्वात्पयस्यावा प्रातर्दोहनं कर्तव्यम्,
अथवा शृते प्राप्ते पयसि दोहदधि आनयनीति । यस्तु नरस्तु स्वरा-
ज्यायां नृपदेशात् शाद्यान्तर्येक प्रचारस्य ज्याय-
ति । अत्रार्थे 'तस्मिन् प्रातर्दोहे सायन्दोहमा-
नं मूलम् ।
यत्नेन न कार्य इत्यर्थः । अत्र पाजिनस्य
न भवन्ति ।

नैतदेवम् । तन्त्रमेदस्तु तत्र । एकतन्त्रे चोपांशुत्वमित्याद्यापामिमा-
 ष. येनैन्द्रवायोधस्योरुपांशुत्वं विदधातीत्यु च । एवं च राजसू-
 येत्यनुमत्यादिषु नैवोपांशुत्व तन्त्रमेदात् । प्रजाकामवैश्वदेवे तद्यस्तु
 उपांशुत्वं व्यक्तत्वादेकतन्त्रत्वाद्योदनैकत्वात् काम्यत्वाच्च । तथा प-
 ऋषिले । नैतदेवम् । न हि तत्र काम्यतयैवोत्पत्ति स्तेन यत्र व्यक्तार्थं
 योदनैकत्वं चैकतन्त्र्यं च कामार्यं चोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशुत्वम् । पया
 मित्राविन्दायाम् । आह च ।

व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैष्ये यत्र कामना ।

सादृष्येनेव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता ॥ १३१ ॥

आग्रयणे वैश्वदेवः ॥ १३२ ॥

उपांशुर्भवति ॥ १३२ ॥

एककपालाश्चावरुणाः ॥ १३३ ॥

पापप्रवर्जम् ॥ १३३ ॥

प्राजापत्यः ॥ १३४ ॥

उपांशुर्भवति । तस्मात्पत्किञ्च प्राजापत्य यज्ञे क्रियत उपांश्वेष
 यत्क्रियत इति वचनात् ॥ १३४ ॥

सावित्रश्चातुर्मास्येषु ॥ १३५ ॥

उपांशु ॥ १३५ ॥

तत्रैव—

वैश्वदेवी ॥ १३६ ॥

पयस्या ॥ १३६ ॥

वायव्यं ॥ १३७ ॥

पय , नपुंसकलिङ्गोपवेशात् । यवागर्वा तर्हि ॥ अग्रोति । प्राप्स्यति
 चागधर्मेत्वात् । न हि द्रव्यधर्मोऽयं अपूर्वप्रयुक्तत्वात् । दर्शयति च
 पर्वणि प्रकृत्य तेषां वै चतुर्णां ह्यपोरुषीणि श्रीणि हवींश्च निरुक्तानि

भवन्ति ये द्वे द्वयोरेति वैश्वदेवशुनासीरीषयोरुवाणामनिरुक्तां
दर्शयति । तस्मात्तवाग्वामप्युपांशुत्वम् ॥ १३७ ॥

१तनूहवींषि ॥ १३८ ॥

दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्यादेवताः ॥ १३९ ॥

देवसूदेविकाहवींषि ॥ १४० ॥

उपांशुभवन्ति । दीक्षणीयादिषु वेद्यताग्रहणं वागन्तपक्षाय-
म् । सहप्रधानेन दीक्षणीयादौ वागन्तेन मा भूदिति ॥ १४० ॥

वायव्योमौ ॥ १४१ ॥

मैतावरुणी च ॥ १४२ ॥

अग्राघेय ॥ १४२ ॥

ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥ १४३ ॥

वायोधसश्च ॥ १४४ ॥

उपांशु ॥ १४४ ॥

आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १४५ ॥

आग्नेयं प्रकृत्य ध्रूयते । सोस्मै काम. समृध्यते एस्मै कामा-
घेष्टि निर्वपतीति ॥ १४५ ॥

वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ वा ब्रूयाद्दृष्टिकामो-

स्मीति ॥ १४६ ॥

अध्वर्यु ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मन-

साध्यायेति ॥ १४७ ॥

वर्षपूर्णमासपोसारम्भनिमित्ताङ्गनिरूपणम् । २६७

एषमादि निगद्व्याख्यातम् । सर्वाण्येतानीति चार्धनिर्देशो न
शब्दनिर्देशः । यत्कारणम् । न होतानीत्येतावता नैरसमुक्त्यं भवति ।
अतः प्रतिपदमुच्चारणमिति ॥ १४७ ॥

इदानीं दशपूर्णमासयोरैवारम्भनिमित्तमङ्गमाह—

अभ्राण्यग्नीधम् ॥ १४८ ॥

स्तनयितुं च वर्षं चेति होतारम् ॥ १४९ ॥

सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥ १५० ॥

अन्वारम्भणीयाम्नावैष्णव एकादशकपालः

सरस्वत्यै १चरुः सरस्वते द्वादशकपालो

दर्शपूर्णमासारम्भे ॥ १५१ ॥

एकादशकपालब्रह्मणं न कर्त्तव्यम् । अग्नीषोमीयधिकारवा-
देव तस्मात्तेः । कर्त्तव्यं वा, कपालानां प्रत्यक्षविधानं यथा स्यादिति ।
ततश्च तद्गतगुणकामप्रवृत्तिरिति केचित् । दशपूर्णमासारम्भ इति
भुतरवाग्नयमप्रयोग एव भवति । एवं हि धूयते । दशपूर्णमासाया-
त्ययमाग्नौच्चारम्भणीयया यजेतेति । आरम्भस्य च विद्यमानया-
द्विपार्श्वेपि प्रवृत्तिः । यथाप्रवर्णदृष्ट्यां चानुमांस्येषु आरम्भस्य ए-
वात्मानमहोदय भवति । क्षामयत्यादिषु त्वात्मानमेदारपुनः पुनः
प्रयोगः ॥ १५१ ॥

पृष्ठाही दक्षिणा मिथुनी वा ॥ १५२ ॥

पृष्ठेनवा योदुमग्र्यां दृग्भे सा पृष्ठाही । मिथुनोवेति । मिथुनी-
ग्रौ द्वौ दक्षिणौ ॥ १५२ ॥

इन्द्राय विमृध एकादशकपालः

पूर्णमासमनु ॥ १५३ ॥

१ चरुदक्षिणं छन्दोगपरिशिष्टे 'अदाग्नौचरु शुभ्रिन्नां द्वादशो
ऽवठितः शुभः न पार्तिविधिलः पाप्मो न चरुधारसमया' इति ।

पौर्णमासेनेष्टेन्द्राय विन्धुर्धेनुनिर्घपतीति वचनान्त ॥ १५३ ॥

सधायम्—

१ आदिविकल्पः ॥ १५४ ॥

शास्त्रान्तराद्विदित एवारज्यान्ताद्विकल्पः ॥ १५४ ॥

आदित्येभ्यश्चरामान्नास्यम् ॥ १५५ ॥

अनुभवतीति सूत्रशेषः ॥ १५५ ॥

आग्रयणमैन्द्राग्रमग्रपाकस्य ॥ १५६ ॥

आग्रयणमिति कर्मणो नामधेयं वक्ष्यमाणस्य । तत्र च प्रथमं हविरैन्द्राग्रम् । तस्मादैन्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीति । अग्रपाकग्रहणने च शरद्वसन्तौ लक्ष्येते । तत्कर्ममग्रे पाक्षाग्रपाकः प्रथमपाक इत्यर्थः । स च शरद्वसन्तयोर्मवति । शरद्वसन्तयोः आग्रयणमिति शास्त्रान्तरान्त ॥ १५६ ॥

ग्रीहीणां यवानां च ॥ १५७ ॥

चरुरपि यावो यथा स्यादिति यवग्रहणम् । तेषामेव नियमो ग्राह्यमिति ग्रीहिग्रहणम् । ग्रीहिकाले ग्रीहीणां यवकाले यवानाम् । अत एव च यावश्चरुर्मवति ॥ १५७ ॥

वैश्वदेवश्चरुः ॥ १५८ ॥

तस्मादेव वैश्वदेवश्चरुर्मवतीति ॥ १५८ ॥

पयसि वा ॥ १५९ ॥

स च वा पयसि भवति । पयः पसे जघ्नं प्रणीता धर्माः कार्याः ॥ १५९ ॥

१ आवायारम्भ एव विकल्पो यस्य सः । आरज्यते न वेति, यद्यारज्यते तदाऽप्यवर्ज्यं क्रियत एव । तदुक्तम् 'रूपं कालोऽनुनिर्वापो देयता अर्पणं हविः, आदौ ये विष्टुताः पक्षास्त इमे सर्वदा मताः, इति ।

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १६० ॥

अस्य च वैश्वदेविकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वम् लिङ्गदर्शनात् ।
तस्य हि सर्वं द्रुत करोति अपर्यावर्त्तं जुहोतीति चास्मायते । ते चैतं स-
र्वं होमापरिदृष्टी आज्ययागाविधिपरे वाक्ये अनुवदति । तस्य परिच-
क्षा यस्यै वै कस्यै च देयताये हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्निग्धदन्वामक्तोपै-
॥ सर्वमेव जुहोति न स्निग्धकृतेययति सा च परिचक्षोतो हृतः प-
र्यावर्त्त इति सा द्वितीया परिचक्षा । तच्चैतन्नुभयमव्यनिर्ग्राम्या-
ज्यस्यैव यागः कर्त्तव्य इति । तस्माद्देवदेविकैककपालप्रकृति-
त्वमिति । एवं च सति त्रेधा बहिर्ब्रह्मवास परिधानं चेहापि भवति ।
नवप्रयाजाद्यपीति चेत् । नैन्द्राग्रवेद्यदेवविरोधात् । आज्ययागेपि
यासः परिधानादि भवत्स्थिति चेत् । नैतदेवम् । पुरोडाशेन हि तत्पथे-
पस्माप्यते । न चाज्यस्यासौ धर्मः । तस्मादप्रवृत्तिरिति । यच्च वापये
पयसि द्रव्यान्यत्वेऽप्युपांशुत्वं भवति । युक्तं तत्र प्रत्यक्षो ह्यसौ धर्मः ।
इह पुनश्चोदकत इति ॥ १६० ॥

१ उद्धास्यान्ताश्छादयेदाज्येन ॥ १६१ ॥

तच्चैतदाज्यं लौकिकमपूर्वत्वात् ॥ १६१ ॥

आज्यस्य वा यजेत् ॥ १६२ ॥

तस्मादाज्यस्यैव यजेदिति वचनात् ॥ १६२ ॥

पुराणानां वा चरुः ॥ १६३ ॥

वैद्यदेवधरुर्धो पुराणानां कर्त्तव्यम् । त वै पुराणानां कुर्यादि-
त्याहुतिरिति वचनात् । वा नवानाम् । तौ वा उभाभय नवानां स्याता-
मिति ॥ १६३ ॥

प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ १६४ ॥

२ द्यावापृथिवीयमुद्धास्य प्राणदानानन्तरमस्यान्ताश्छादयेत् लौ-
किकघृतेनाच्छादयेदित्यर्थः ।

प्रथमजज्ञ गौर्न गोकुलस्याप्रतीतिस्थात् । गोश्च जग्मता सम-
न्धोनः प्रतीतित्वात्प्रायस्य तदपेक्षम् ॥ १६४ ॥
प्रसङ्गमुपजीवन्नाह—

वैश्वदेवस्य च ॥ १६५ ॥

प्रथमाज्ञा गौर्दक्षिणा ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्वं चानु-

प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्किञ्चिद्दद्यात् ॥ १६६ ॥

आहिताग्निः सन्वायदर्शपूर्णमासौ न करोति अथ चाग्रयण-
कालातिपत्तिर्भङ्गति तन्नाग्रयणे विरोधः कथ्यते । नवानां दक्षिणा-
ग्निपक्वं चानुप्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयित्वा किञ्चिद्दद्यात् । ततो यच्छ-
क्नुयात्तद्दद्यादिति वचनात् । अस्य चाग्रयणस्यात् वैर्णमासमा-
घास्या वा काल इति ॥ १६६ ॥

अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रातरग्निहो-

त्रहोमः ॥ १६७ ॥

अग्निहोत्रेणैव यो नामापनं गमनं कर्तुमिच्छति अग्निहोत्रेणै-
वाग्रयणं गमयतीत्यर्थः । स न वैः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात् ।
यः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमः स न वै कर्त्तव्यः । न होत्रवाग्रयणं
सायं प्रातर्ग्रहणादेवात्राग्रयणा स्वाप्तिरिति । तथा च दर्शपूर्णमासा-
नीजानस्य चानुप्राश्यविधिपरे वाक्ये अग्निहोमं प्रतिषेधनि । ना-
ग्निहोत्रे जुहुयादन्यत्रा आग्रयणमन्यद्ग्निरहोत्रमिति । अत्रात्रात्र
न यजनीयकालनियम इति ॥ १६७ ॥

१तदाशिताया वा पयसा ॥ १६८ ॥

नवाशिताया वा गोः पयसा जुहोति ॥ १६८ ॥

१ तक्षयाज्ञमाशिता तदाशिता तस्याः, नवानां आशिताया वा गोः
पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रहोम इत्यर्थः ।

अनेकेषु यागेष्वनेकेषां पदार्थानां निरूपणम् । २७१

दीक्षितव्रतं च ॥ १६९ ॥

तत्कालातिपाते नवाशिताया गो पयसा कर्तव्यम् ॥ १६९ ॥

उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥ १७० ॥

उपसत्सु पक्षमातासु नवद्वयेण रौहिणौ कर्तव्यौ ॥ १७० ॥

सुत्यासु सवनीयाः ॥ १७१ ॥

कर्तव्या ॥ १७१ ॥

सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥ १७२ ॥

आरण्याप्रयणं श्यामाकलीयारदि । आरण्याग्रहणाच्च सौम्ये
छते तत्र भक्ष्यते इति ॥ १७२ ॥

वैणवो ग्रीष्मे ॥ १७३ ॥

सौम्य कर्तव्यः । श्यामाकचरोश्च कालागिर्देशात् शरदं व
भवति ॥ १७३ ॥

पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को

वर्षाघृतं वा वासः ॥ १७४ ॥

क्षौममातस्य मुख्यते । वर्षासु यत्परिहितं उत्तमित्युक्ते । तत्र
धृतशब्दा नाश्रयो भवति । तस्माद्वर्षासु यदुद्धृतं परिहितं तदेव मही-
तस्यमिति ॥ १७४ ॥

अमावास्यायामग्न्याधेयम् ॥ १७५ ॥

अग्न्याधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्च समुदायस्य तेन ह्य-
साधग्निराधीयते उरपाद्यते निष्पाद्यते । न मन्थनमात्रं स्थापनमात्रं

१ वैणव्ये येषु मघश्चरित्यर्थः । तथाचापस्तम्भ — 'येषु यवा-
नामिष्टिमेके समामनन्ति' इति ।

या । आहवनीयशब्दो हि संस्कारनिमित्तः न जातिनिमित्तो योगनि-
मित्तो वा । तेषु सत्सु षड्प्रयोगदर्शनात् । अतश्च यावान्कश्चिदुपशायो
अवश्यायौ वा तत्संस्कारायास्त्रायते स सर्वोऽग्न्याधेयशब्दवाच्यः ।
एवं च सति संस्कारैकदेशाभावेऽपि अनाहवनीयता । अतश्च सद्य-
लकर्मसमुदायाभ्यावृत्तिरिति सम्प्रदायः । अत्र च दामः । कश्चित्सं-
स्काराङ्गान्भवति । यथा पूर्णाहुत्यामात्रायाधिभयणाद्यङ्गसूक्ष्मी-
म् । अग्निहोत्रं च परितरणादि । इष्टिषु चाग्न्याध्यानादि । यस्यैवा-
ह्नोर्द्वापचारस्तत्स्यैवाहुतिर्युक्तकृपा न सकलस्याधानत्वेति । न
चेद्वाह्नापचारेऽपि प्रायश्चित्तं भवत्याहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात् । ननु
च विद्यन्त एवाहवनीयादयस्त्रिमिरक्षरैर्गांर्हंपत्यमावृधाति एवमि-
राहवनीयमावृधातीति प्रयोगदर्शनात् । नैत्युच्यते । 'यदीयतैवाह-
वनीयाद्युत्पत्तिः स्यात् शेषं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मात्पश्चमिष-
हवनीयमावृधातीति भाविनीवृत्तिः । अतो नैमित्तिकहोमस्यामा-
यः । यद्येवं पूर्णाहुत्यादि होमोप्यत्र न भवति । उच्यते । आ-
हव्याहवनीयसंस्कारावैव विधानादित्यदोषः । तस्मादिह विहिता-
नां भाविनीवृत्तिर्युक्ता न तु नैमित्तिकहोमानां । ते हि सत्याहवनीये
विधीयन्ते । पूर्णाहुत्यादयस्तु तदुत्पत्त्यर्थं तयेति विशेषः । अमा-
यास्या शब्दश्चात्र गोप्या इत्या प्रतिपद्विषयः । एवम् हि भूयते
आधानं प्रकृत्य षडहरेष्वेव न पुरस्तात् पश्चादहस्येत तदहवपवसे-
दिति । उपवासाशब्दश्च यमनियमापेक्षः । षडहस्याग्न्याधेयं
स्याद्वैयाहनीयादित्येवमाक्षि विधानात् । तस्मादमायास्यायामुपक-
म्य प्रतिपद्याधानम् । कृत्तिकादिषु तु नैव, न हि तत्रैवं वचनं
मस्तीति ॥ १७५ ॥

कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीषु ॥ १७६ ॥

■ चार्थं विकल्पः । कृत्तिकास्यग्नी आवृधीतेति तिरपेक्ष-
विधानात् । ननु चामायास्यायां कृत्तिकास्त्विति च किमिति न
भयति । नैतदेवम् । एवं हि समागम्यति स योमायास्यायामग्नी
आधत्ते यथा विहृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत ॥ तत एव स्वर्गो
लोकमिषादेवं तदित्यमायास्यायां विधाय नक्षत्रनिवेधेन संस्तौति ।
अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा विहृतायां द्वारं द्वारं पुरं प्रतिपि-

१२० सैःसजिह्वा पुरः श्वादेघन्तविति । तस्मादत्रापि नक्षत्रधिकत्वम् ॥ १७६ ॥

१२१
१२२
१२३

हस्तो लाभकामस्य ॥ १७७ ॥

१२४
१२५
१२६

स धार्यं विशिष्टो लाभ उच्यते । न लाभमार्थं य इच्छेत्पुन-
रीयेतेति यचनात् । तस्मात्प्रतिग्रहलाभः । अतश्च ग्राह्यमधिपय ए-
वायम् ॥ १७७ ॥

१२७
१२८
१२९

चित्रा च क्षत्रियस्य ॥ १७८ ॥

अथ शब्दास्तन्नामकामस्य ॥ १७८ ॥

वसन्तो ग्राह्यगवर्द्धवर्चसकामयोः ॥ १७९ ॥

तस्माद्ग्राह्यगो घत्सन्त आदधीतेति यचनात् । गवर्द्धवर्च-
सकामो वसन्त आदधीतेति । गवर्द्धवर्चसं च ग्राह्यस्यैवाङ्घ्रितम् । त-
स्मात्तन्नामनिष्कामयोर्ग्राह्यगवोरिति ॥ १७९ ॥

प्रीप्सः क्षत्रियश्रीकामयोः ॥ १८० ॥

प्रीप्सः क्षत्रियस्याधानकालो भवति । तस्मात् क्षत्रियो प्रीप्स-
आदधीतेति यचनात् । श्रीकामो प्रीप्सआदधीतेति हि भूयते ।
सर्वविषये क्षितत् । विशेषान्नगमात् ॥ १८० ॥

वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकृताम् ॥ १८१ ॥

आधानस्य कालो भवति प्रजाकामपशुकामवैश्यर-
थकृताम् । कामभयगवर्द्ध सर्वविषयः । न वैश्य विषय एव । वैश्यो प-
र्वाश्चादधीतेति च निष्कामस्यापि वैश्यस्य । वर्षास्तु रथकार-
आदधीतेति च रथकारस्य वर्षा ॥ १८१ ॥

इदानीं पूर्वेषु उपक्रममाह—

अग्न्यगारे कुर्वन्ति ॥ १८२ ॥

यद्वयचनोपदेशादप्रकृतः ॥ १८२ ॥

उदस्वः शं वा परम् ॥ १८३ ॥

या ग्राह्यगवर्द्धं तु ग्राह्यगवर्द्धम् ॥ १८३ ॥

दक्षिणपूर्वे द्वारे ॥ १८४ ॥

अपरस्य दक्षिणम् पूर्वस्य पूर्वम् । न होकेकस्य द्वारद्वय
विधानमुपपद्यत । यस्मादपरस्य पूर्वं सामर्प्यपटिमाप्तम् ॥ १८४ ॥

पौर्णमासवह्नपनम् ॥ १८५ ॥

भवति । यनिना च अविशेषमतिदिश्यते । विकल्पस्य तु
सूत्रान्तराभिहितत्वात् । अतुलक्षत्रसम्भारसामवपनादीन् वा कु-
र्यादिति ॥ १८५ ॥

क्षौमे वस्ते ऽहते पत्नी च ॥ १८६ ॥

क्षौमे आतसे अहते अर्धते पत्नी च । क्षौमे यस्तानाद्यग्नी भा-
वधीयातामिति यचनात् ॥ १८६ ॥

संस्थिते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

ते च परित्तमाप्ते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति ॥ १८८ ॥

मन्थनसंनिधाना प्रकृताभ्यामेवाराणभ्या, अनयोर्हि सन्नि-
धानात् ॥ १८८ ॥

वैश्यकुलाम्बरीपसहानसाह्य ॥ १८९ ॥

पैश्यकुलादपरिगृहीतो दुतोच्छिद्यो वा परिगृह्यते । अम्बरीयो
स्राष्ट्रं कन्दुरित य मसिद्ध । महानसो यत्राक्षीणाप्रियंथा लौकि-
केषु सन्नु ॥ १८९ ॥

दिवाभ्नाति रात्री वा ॥ १९० ॥

पशवस्य भोग्याधेयस्यादिवैवाशनीवादिति । न चाय
विषमनियम । किं तर्हि रात्र्यशनविकल्पार्थमिदमुक्तम् । तद्वि-
षयमय मज्जमभीयादिति ॥ १९० ॥

उपास्तमयं देवाः पितरः पितरो देवा योऽह-
मस्मि स सन्यजे यस्याहमस्मि न तमन्तरयामि
श्वं म इष्टः स्वः श्रान्तः स्वः हुतमस्त्विति ॥ १९१ ॥

इत्याहवति । तत्कुलः । स यो द्वेष्टं विद्वान् देवाः पितर इति
हृषतीत्याह्वाने विनियोगात् ॥ १९१ ॥

पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पूर्वेण द्वारेण यजमानो दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी ॥ १९३ ॥

गार्हपत्यागारनिहितस्थाग्रेः पश्चादक्षिणतः पत्नीमनुय-
यनात् ॥ १९३ ॥

अभ्यर्च्यशमीगर्भारणी प्रयच्छति ॥ १९४ ॥

अभ्यर्च्यशमीगर्भारणी अभ्यर्च्यशमीगर्भस्तस्मिन्निधायो
भरणी प्रयच्छति यजमानाय । ते चाग्न्युत्पत्यये परिगृह्येते ।
एवं च सति ते एव द्व्यङ्गी सखेवा भवतः । अग्ने च प्रतिपत्तिर्दृष्टो-
मात् । भरणी वृषणयोरिति । तथा च सत्यनयोदभाये गार्हपत्यस्तदा-
नुपादानं एवमे कर्तुं शक्तिरिति ॥ १९४ ॥

अभावे ऽगर्भस्य ॥ १९५ ॥

शमीगर्भाभावे ऽभ्यर्च्यमात्रादगृह्येते ॥ १९५ ॥

वाचं यच्छापूर्णा हुतेरित्याहास्तमिते निशायां

पर्युदयं वा प्रधान कालत्वात् ॥ १९६ ॥

अस्तमित आदित्ये रात्रौ यजमानमादेति शायान्तरभरणा-
त् । अस्तमित इति शुक्लयादस्तमितग्रहणाय । रात्रार्धेति वा भू-
तः प्रातिपद्यग्रहणम् । पर्युदयमिति च यजमानस्य पश्चादगर्भस्यात् ।

तेषां च पर्युदयकालता दृष्ट्य यतवाक्त्वेन हि पदार्थाः सुप्तेनाहुष्ठी-
यन्त इति दृष्टार्थता भवति । इतरथा ऽदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्पर्यु-
दयमेवेति । यत्तु अस्तमिते आदित्ये रात्राविति च श्रूयते तदुदय-
समीपेपि भवत्येव । प्रागुदयादि रात्रिरेव भवतीति । अपरे तु विक-
ल्पमेवेच्छन्ति ॥ १९६ ॥

गार्हपत्यागारे ऽजं बध्नाति न वा विद्य-

मानं प्रातरग्नीध्रे दद्यात् ॥ १९७ ॥

तद्वैके ऽजमुपयजन्तीति प्रकृत्याह । तदु तथा न कुर्वाद्य-
स्याजः स्यादग्नीध्रपथेन प्रातर्ह्यात्तेनैव तं काममाप्नोतीति । तेन
यद्यजो नास्ति ततो नियोगतो यज्यते । अधिद्यमाने प्रातरग्नीध्रे
संस्थिते कर्मणि दानं संस्थित इति काण्वपाठात् । यतः रात्रिमजं ब-
ध्नातीति आस्तमितप्रदणन ॥ १९७ ॥

१ अस्तमिते रोहिते चर्मप्यानहुहे चत्वारि हविष्य-
पात्राणि मिमीते तं चातुष्प्राश्यं पचति ॥ १९८ ॥

हविष्याश्च ग्रीहयो न यवाः । भोजननिर्देशात् । यद्य चातुष्प्रा-
श्यमोदनं पचन्तीति । तं चातुष्प्राश्यं पचतीति तस्मिन्नि-
र्देशात्तण्डुला यद्य ग्रीयन्ते न ग्रीहयः । कण्डनस्याभ्युन-
त्यात् । पात्राणि च प्रवृत्तिपरिमाणान् भोक्तृवृत्तिपरिमाणं ह्यन्न-
व्ययच्छदकम् ॥ १९८ ॥

उद्धास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्या-

श्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति

समिधाग्निमिति प्रत्यूचम् ॥ १९९ ॥

१ सूत्रे ऽनमुपगते रक्तपृषभचर्मणि ग्रीहिपूर्णाणि चत्वारि पा-
त्राणि स्थापयति । चातुर्णां श्रद्धाविजां वृत्तिपर्याप्तं तं चातुष्प्राश्यं गार्ह-
पत्येऽग्नौ पचति इत्यर्थः ।

चातुष्पादयस्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिष्य तेनात्मानि-
घ्नः समिधं व्याधधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ॥ १९९ ॥

उपत्वेति जपति ॥ २०० ॥

अभिराध्यात्येकं जपतीति हि श्रूयते ॥ २०० ॥

१ द्वितीयां वाच्यर्युः ॥ २०१ ॥

द्वितीयां वा जपति । येनैवं ध्यायेत् । समिद्धनीभिर्घृतयन्त्री-
भिर्घृगिभिरध्याधनीति समिच्छदयतीभिर्घृतशब्दयतीभिर्धेति ।
द्वितीया न समिच्छदयती अतो द्वितीयामेव जपतीति । पा-
ठक्रमस्तु लिङ्गेन बाध्यते । अत्रयुंमहर्षं च पाठक्रमस्युदात्तार्थम् ।
अतश्च समिदाधानान्ते जपः । अतरे तु अर्पं याजमानमिच्छ-
ति । मन्त्राध्याकर्मकरणा इति सूत्रितस्याजनाद्ययुंतिर्युच्यते ॥ २०१ ॥

चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ॥ २०२ ॥

तमोदनम् ॥ २०२ ॥

राक्षस्ते ब्रह्मीदन इत्याह ॥ २०३ ॥

अध्वर्यु ॥ २०३ ॥

वरं ददाति ॥ २०४ ॥

अग्निमन्त्रो यजमानः । चातुष्पादयेन आननेर्निर्घर्षादि-
ष्टिषु प्राप्तवदन ॥ अर्पणं । अमनि चातुष्पादय भवतिरिति चत् । न-
ध्वर्युणादेयप्रवृत्तयाम् । अग्निवाधय ब्रह्मा सामानि याजनीनि प्रह-
र्षाक्रिय एवास्तीति ॥ २०४ ॥

संवरसरं वापुरस्तात्कुर्यात्तनः सर्वानादधीत ॥ २०५ ॥

१ अथवा न उपप्रेति ऋचं जपत्यपि तु शुभमिन्द्रायंतीमां ज-
पतीत्यर्थः ।

इदमन्यत्पश्चान्तरम् । पुरस्तादाधानस्य संवत्सरं यावत्
मानादियरदानान्तमांदनं कुर्यादिति । अस्मिन् पक्षे उत्तमपत्तिसं-
योगेन चत्वारः पदार्था भवन्ति । अग्नानियमः । अजयन्धनम् ।
जागरणम् । घाग्वन्धश्चेति । उत्तमसंयोगेन ह्येते श्रूयन्ते ।
पदहरस्य श्रोग्न्याघेयः स्याद्वैवा इनीयादिति अग्नानिय-
मः । तथा एताः रात्रिमजं यध्नन्तीति अजयन्धनम् ।
तथा जाग्रति देवा इति प्रकृत्याह । स स देवतरः आ-
स्ततरस्तपस्वित्रतोनी आघक्त इत्याधानकालता भवति । वा-
ग्वन्धस्य प्रधानकालत्वादित्युक्तमचेति । ततः सर्वाणादधीत । ततः
पयाग्नेः सकाशात् सर्वेभ्य आधीयन्ते । सर्वोपि तत्र एव सर्व-
प्रहणात् । तस्य हि मन्थनं विहितम् । सभ्य च निर्मथ्येति ॥ २०५ ॥

अत्राधानोत्तरकाल कर्मविरूपते—

गार्हपत्येनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं
पक्वा विहरेत् ॥ २०६ ॥

विहरणोपदेशादग्निहोतृकाले गार्हपत्यानुगमने लौकिकम-
ग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्वा चतुर्भ्यो दत्वा तमेव विहृत्याग्निहो-
तृहोमं कुर्यात् । पुनः स्तयोनेराहरणम् । गुणविग्रिस्थाच्च नाम मानादि
भवति ॥ २०६ ॥

रात्रिं जागरणधारणे ॥ २०७ ॥

जागरणं यजमानस्य धारणमग्नेः ॥ २०७ ॥

शकलैर्वा ॥ २०८ ॥

प्रसिद्धैः । गोमयादिमिर्वा । ननु चैतदवाच्यम् । भामर्येस्ति-
श्रवात् । वाच्यं वान्यतरनियमो यथा स्यादिति ॥ २०८ ॥

व्युष्टायामुपशमय्य दक्षिणा वा सः हरेदन्वा-
हार्यपचनश्चेत् ॥ २०९ ॥

व्युष्टायां यज्ञाद्युपशमय्यतमग्निं दक्षिणा वा संहरेत् । पच-

स्वाहायेपचतो नित्योभिप्रेतः स एव भवति ॥ २०९ ॥

स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धे हिरण्यं निधायो-
पासूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः ॥ २१० ॥

उपशमितस्वान्तेः स्थानमुल्लिख्यान्वारब्धेभ्युक्ष्य हिरण्यं
निधायोपासूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः । अन्तप्रक्षणाच्च उपा-
सूत्करैर्बुध्वाकारः कर्त्तव्यः । ततोन्तेषु शर्करा इति । अत्र चोष्ठेज-
नोपलक्षिता. स्मात्तांभेवि एवायाः परिस्रमूहनादयः पूर्वं कर्त्तव्याः ।
अभ्युक्षण ॥ तन्प्रेणैव भवति ॥ २१० ॥

हिरण्यमुपर्येके ॥ २११ ॥

उपरिष्ठादेके हिरण्यमिच्छति । एवमपि हि श्रुतत्वात् ॥ २११ ॥

एवमितरयोः ॥ २१२ ॥

आहवनीयदक्षिणाग्नां. स्थाने कर्त्तव्ये ॥ २१२ ॥

अथ तु विशेषः—

पुरस्तादाहवनीयरपाष्टासु प्रक्रमेण्येकादशसु

मत्या वा ॥ २१३ ॥

त वा अष्टासु विक्रमेण्वादधीतेत्येवमादि यचनात् ॥ २१३ ॥

द्वितरस्य त्रितृतीये दक्षिणतः ॥ २१४ ॥

द्वितरस्य दक्षिणाग्नेः त्रितृतीये वेद्ये दक्षिणतः स्थानं
कर्त्तव्यम् ॥ २१४ ॥

उत्तृप्तेभिर्मथनमनुसृत एके ॥ २१५ ॥

उदितेनुदितं याग्निसम्बन्धन भवति ॥ २१५ ॥

उदिते तूद्धरणम् ॥ २१६ ॥

उद्धरणं नूदित एव कर्त्तव्यम् ॥ २१६ ॥

अपरेण गार्हपत्यायतनम् ॥ २१७ ॥

मन्थनं भवतीति चाक्षय्योपः ॥ २१७ ॥

तत्र च—

अश्वमानयेति ब्रूयात् ॥ २१८ ॥

तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यंस्यात्तद्व्यमानेत्यै मूपादिति । अतश्च यो मन्थिष्यन् स ग्रैयं ददाति । स चाक्षय्युः शाखान्तरे विहितः । तस्मादक्षय्युः प्रत्यद्मुखोभग्न्यतीति । अग्नीमनुग्रैपार्थं करोति ॥ २१८ ॥

स्थितेऽश्वे पुरस्तात् ॥ २१९ ॥

मन्थनं भवति ॥ २१९ ॥

जाते वरदानम् ॥ २२० ॥

जातेनौ वरदानं कर्त्तव्यम् ॥ २२० ॥

मनसैके ॥ २२१ ॥

अतसा वा सङ्कुलपमात्रं कृत्वा पश्चाददाति ॥ २२१ ॥

तस्याभिश्वासः प्राणममृते दध इति ॥ २२२ ॥

१ तत्र च प्रथममधराणिमुत्तराग्रां निधाय उत्तरारण्या ईशान-
दिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्रवङ्गुलविपुलं प्रमन्थं कृत्वा तस्य मूलं चात्र-
सुप्ते प्रवेदय अभ्ररारण्या मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अप्राश्च द्वादशाङ्गुलं
त्यक्त्वा तदन्तराले अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वेऽरण्यन्ते मन्थनस्थाने
कृत्वा चात्रबुधप्रोतस्य प्रमन्थस्याग्रं तत्र निधाय चात्राग्रफीलकस्यो-
पर्युदगग्रामौविलीं निधाय यन्त्रं धारयित्वा चात्रं नेत्रेण प्रदक्षिण
त्रिवेष्टयित्वा तथा मन्थनं कुर्याद्यथा जातोअग्निः प्राच्यां पतति । तत्र
यज्ञमानः प्रादमुखो यन्त्रधारणं करोति, पत्नी चात्रं नेत्रेण त्रिवेष्ट-
यित्वा मन्थनं करोति । ततः शाखान्तरादक्षय्युश्च । 'तस्मादक्षय्युः
प्रत्यद्मुखो ऽभिमन्थति' इति । चात्रादीनां लक्षणमन्यत्र स्पष्टम् ।

अभिश्वासेन च प्राण्यने अग्निः समर्थः क्रियते । ततश्च मु-
येनाभिश्वासः क्रियते ॥ २२२ ॥

उच्छ्वासोमृतं प्राण आदध इति ॥ २२३ ॥

वायुपादानं उच्छ्वासः । सैव आधाननक्रिया । स पुनरुपानिति
सदेनमन्तरात्मनाधत्त इति । तदेनमग्निमन्तरात्मनाधत्त इति । यज्ञ-
मानसस्कारोयमिति तत्कर्तृकः । अतश्च पुनराधेये न भवत्यग्निसं-
स्काररथात् । अभिश्वासस्तु भवत्येव । ह्यापि चैतायेककर्तृकौ । सपु-
नरुपानितीति यचनात् । अभिश्वासः पुनर्जातसर्वाभासतः सर्वाभा-
सधीतेत्यत्र न भवति । उच्छ्वासस्त्वात्मसंस्काराद्व्यत्ययेति ॥ २२३ ॥

१दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति
सम्भारेष्वमुष्य त्वा व्रतपते व्रतेनादध
इति यथर्षि ॥ २२४ ॥

यथर्षि प्रत्ययेन आधानतरपरिपठितमार्गेण गृह्यते । यद्यद्विरा भ-
द्विरसां स्या देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । यदि भृगवः भृगू-
णां स्या देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । मार्गेणाद्विरासव्यनिरिकानां
आदित्यानां स्या देवानामिति । यथै हि आध्यागते पठ्यते ॥ २२४ ॥

१ तं जातमग्निं दारुभिर्ज्वलीयहृत्सवाष्टैर्ज्वलन्तं दीप्यमानं सम्भा-
रेषु सम्भारणां द्विरपादीनामुपरि भूर्भुव इति मन्त्रेण अनुष्यत्येति
मन्त्रेण च व्यापयति, यथर्षि यस्य य ऋषिर्भवेति तस्यामुष्यति स्वा-
मे तद्विषाचि पद् पशुपत प्रयोऽपमित्यर्थः ।

२ तथा व्यापयन् 'भृगूणां स्या देवानामिति यो मार्गेण स्या-
द्विरसां स्या देवानामिति यो प्राह्मण आद्विरास स्यादादित्यानां
स्या देवानामित्यग्यासां प्रजानां, यस्यास्य स्या राजा मनपत इति
राज्ञ इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण मनपत इति राज्ञस्य मनोद्वा प्राप्नोष्यो म-
नपत इति चैदवानां आदित्यानां त्वेति रथवारस्येति यथर्षाधा-
नमिति ।

वरुणस्य त्वेति क्षतियस्येन्द्रस्य त्वेति

राजन्यस्य ॥ २२५ ॥

घनपते घनेनादध इत्युभयत्र सम्यध्यते । राजन्यग्रहणेन च कैश्चिदनभिषिक्तो गृह्याने । अनभिषिक्त क्षत्रिय इति । एतच्चायुक्तम-
यकारण क्षत्रियायां ग्राह्याजातां राजन्य इति स्मर्यते । तस्मात्स
एव गृहीतव्यः ॥ २२५ ॥

मनोघ्ना ग्रामण्य इति वैश्यस्य ॥ २२६ ॥

ऋभूणां त्वेति रथकृतः ॥ २२७ ॥

आदधति । देवानामित्यत्रापि हि पठ्यते । रथकारशब्दः स्वजा-
तिनिमित्त इत्युक्तम् ॥ २२७ ॥

रथन्तरं गायेति प्रेष्यति ॥ २२८ ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः कर्तृभेदाच्च ज्ञायते क प्रेषे को वा प्रैवार्थ
इत्यत आह—

गानमध्वर्योः ॥ २२९ ॥

समाख्यानात् । अध्वर्युवेदविहित हि सामगानम् । उप-
पत्तिमात्र हि सामवेदे । प्रैवार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् ॥ २२९ ॥
एव प्राप्त आह—

ब्रह्मा वा वेदयोगात् ॥ २३० ॥

ब्रह्मा वा सामगायति । कुत एतत् । ब्रह्मणोपि ह्यध्वर्युवेदवि-
हितकर्मयोगोऽस्ति । वेदत्रयविहित हि ब्रह्मत्वमतः । समाख्यातस्तत्रापि
घटते ॥ २३० ॥

युक्तत्वाच्चाध्वर्योः ॥ २३१ ॥

अपि च युक्तोऽध्वर्युः पदार्थान्तरेषु । तथा च सूत्रान्तरम् ।

प्रसोता परित्तामानि गायति अग्न्याघेये सौत्रामण्यां च ब्रह्मेति ।
तस्माद् ब्रह्मेव सामगाने ॥ २३१ ॥

इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ॥ २३२ ॥

परिधिर्वृक्षसम्पन्निधेनेध्मेनाहवनीयोद्धरणम् । उपयमनीमि-
मृद्भिर्गृहीत्वा विश्रस्तत्वाच्च मृद्भिर्ग्रहणानुपपत्तिरतस्तत्प्रादोपणमाधे-
नैषोपयमनम् । तत्र चेध्माग्रमारोप्यते । बुध्ना. पुनरप्रापति ॥ २३२ ॥

यथैनं धूम उपेयात् ॥ २३३ ॥

तथा चोद्धरणं कर्तव्यम् । यथा यजमानं धूम उपगच्छेत् ।
भतेन च प्रकारेण यजमानस्य धूमानुगमनं विधीयते ॥ २३३ ॥

वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः पुरस्ताद्युवा तदभावे

ऽयुवाश्वाभावे ऽनड्वान् ॥ २३४ ॥

तं यत्र प्राञ्चः हवग्निं तत्पुरस्तादर्थं गयन्तीति ध्ययनात् । म-
न्थनफालादृत एवायमश्वो नाभ्यान्तरं तदभायं घानड्वान्मयति । म-
हिमश्च पक्षे अग्निसिधायकत्वादभ्यमानयेति प्रेष्याभाय ॥ २३४ ॥

१ सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्च-

नीत्वावर्त्य स्थापयति ॥ २३५ ॥

दक्षिणपूर्वपादेनेति मन्त्रिधानात्मस्मारानुसारेण प्राञ्चं नीत्वा-
घार्यं स्थापने क्रियमाणे मन्त्रिदिनो दक्षिणपूर्वपादः । एष च स्व-
प्नौ सन्नेनाममणम् ॥ २३५ ॥

१ एवं प्रादं मुखे ऽध्वं अघ्नतो नीयमाने भाहवनीयग्रन्थमोक्षे
प्राप्य प्रादं मुखस्यैवाभ्यस्य दक्षिणपूर्वपादेनाग्रमर्दाक्षिणचरणनाहव-
नीयग्रन्थान्द्विरुप्यादिसम्भारानधिष्ठाप्य अभ्यपादेनावगम्य तमद-
प्राञ्चं नीत्वा तत्र आपत्ये प्रदक्षिणावर्तनेन प्रत्यद् मुखं कृत्वा समुत्तरे
स्थापयतीत्यर्थः ।

वृहदिति प्रेष्यत्यग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य
तृतीयेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् ॥ २३६ ॥

अग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनोपस्पृशनेनादधाति द्वि-
तीयेन वा भूर्भुवः स्वरित्यनेन भग्नेना । पूर्ववच्छब्देन च यथर्षी
ति लक्ष्यते ॥ २३६ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वाद्धं गृहीत्वा चौरिव
भूमेत्याह ॥ २३७ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्येध्मं इध्मपूर्वाद्धं गृहीत्वा चौरिव भूमेति म-
न्त्रं जपति । तच्छ्वेतद्यजमानः करानि । इध्मपूर्वाद्धं न्वास्मिन् इति
आचारम्भोपदेशात् । तस्य च याजमानत्वात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । अ-
थ्यग्निमन्त्रादमन्त्राद्यायादध इति ॥ २३७ ॥

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सारपराज्ञीभिः ॥ २३८ ॥

आयं यजमानोऽन्युपस्थाने । सारपराज्ञी ग्रहणं च सव्यवहारा-
द्यम् । सारपराज्ञीनं वा कुर्यादिति ॥ २३८ ॥

दक्षिणाग्निमादधाति ॥ २३९ ॥

गार्हपत्यात् । नित्यपक्षे योस्तौ दक्षिणाहुतस्तमादधाति ॥ २३९ ॥

सम्यं च निर्मथ्य ॥ २४० ॥

अशब्दादादधातीति । तं च सभास्थाने । अथ न एव सभा-
थार्माग्निरिति चचनात् । समा च यत्र स्विनोध्यापयति
स्यान्वये वा ॥ २४० ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २४१ ॥

दीव्यति ऋग्वेदार्थः । गां पणं कृत्वा घृतं रभध्वमित्यर्थः । य-
द्व्यवचनापदेशात्प्रकृतत्वाच्च ऋत्विजोभिधीयन्ते घृतस्य कर्तृत्वन ।

तथैतद्युतं सभ्याङ्गम् । सभ्यस्य प्रकृतत्वात् । उपरितमसूत्रे च त-
दमोपदेशात् ॥ २४१ ॥

धारणोपस्थानमत इति ॥ २४२ ॥

सभ्याङ्गत्वे च पुनराधेये न अवस्येव विद्यमानत्वादेव सभ्य-
स्य । यद्यपि च तन्मूर्धापि कालान्तरे क्रियन्ते तथापि तु सभासत-
मत एवास्म्य कर्त्तव्यमिति ॥ २४२ ॥

इयैतवारवन्तीययज्ञायज्ञियानीति च

प्रेष्यति ॥ २४३ ॥

यं शब्दः सभ्यान्तर्यप्रसक्तार्थः । इयैतादीनां चैककालं प्रै-
ष्येष्टारणमिति सम्प्रदायः । प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्याङ्गत्वे नन्त्यपरे । त-
तश्च इयैतगानां सरकालीनो वारवन्तीयप्रेषः । वारवन्तीयो सरका-
लीनश्च यज्ञायज्ञियस्य ॥ २४३ ॥

दक्षिणेनानीन्परीत्योदगुत्सृजति ॥ २४४ ॥

प्रदक्षिणमग्निपरिगमनं कृत्वा उदगुत्सृजत्यश्वम् । दक्षिणग्रह-
णाद्य नेतरयावृत्तिर्भवति ॥ २४४ ॥

श्रुतुनक्षत्रसम्भारसामवपनचातुष्प्राश्य-

जागरणेध्मपूर्वाहान्वारम्भणसार्पराज्ञीर्न

वा कुर्यात् ॥ २४५ ॥

श्रुत्यादिविषयार्थमिदमुक्तम् । श्रुतौ सायत् । ते वा एन
श्रुतय उभय पक्षपक्षतपाप्मान इति प्रकृत्याह तस्माच्चर्चयेनं कदाच
यत्त उपनमंश्चाग्नीमादधीतेति । तथा यदैवेनं श्रद्धोपनमंश्चाध्यानी-
ति श्रुत्यनादरः । तस्माच्च नक्षत्र आदधीतेति नक्षत्रविषयोनादरः ।
नक्षत्रानादरे चामावास्यायां नियम इति सम्प्रदायः ।
तत्पुनर्नातीष शुलरूपम् । यत्कारणं अमावास्या नक्ष-
त्रं च भेदेन विहिते । छत्तिकादिष्व्यादधीतेति नक्षत्रविधानम् । तद-

नादरे चापृत्तिकादिप्रापीति गम्यते । तथा चाह यद्यु नक्षत्रका
म स्यादेतद्वा अनपराद्धं नक्षत्र यत्सूर्य स एतेनैव पुण्याहेन यदे-
तेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेक्षेदिति । एव सत्यमात्रात्यागाम-
कृत्तिकादिप्राप्त्याधानं भवत्येव । सम्मारेषु विहितप्रतिषेधाद्विक-
ल्पः । न वै कञ्चन सम्मारः सम्मरेदिति वचनात् । सामस्यपि
षालोप्रित्तेजोऽग्नौ सामानि तस्मान्न गेयानीति । यपनेपि शाखा-
न्तराद्विकल्पः । चातुष्पादयेषि चातुष्पादयमोदनं पञ्चमीति विधा-
याह यद्वा अस्मिन् प्राक्षणा कुले च सत्यृत्विजश्चात्र जज्ञश्च तेनैव त-
काममामोतोति विकल्पः । जागरणमपि विधायोच्यते । तदपि का-
ममेव स्तूप्यादिति । इहमपूर्वाङ्गं-चारम्भणं च पूर्वाङ्गं मुमुक्षुनाममि-
पथ उपनीत्युस्त्वाह स यदि कामयेत उपेक्षेत यद्यु कामयेतापि
माद्रियेतेति । सर्पराष्ट्रपश्वानमपि सर्पराक्षा ऋग्भिरुपनि-
ष्ठेतीति विधायान्न तस्मान्न सप्येराक्षा ऋग्भिरुपनिष्ठेतीति ॥ २४५ ॥

विकल्पप्रसङ्गेनेदमपरमुच्यते—

अग्निहोत्रं च तृष्णीं श्रुतेः पूर्णाहुत्यन्ते ॥ २४६ ॥

अग्निहोत्रशब्दोत्र धर्मवर्षेयमिवाग्निहोत्रधर्मातिवैद्यार्थः । न
जुहुयाद्वा न जुहुयादिति । कुत एतत् । एत हि शाखान्तरे पठ्यते ।
होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रं विधिप्रतिषेधायाश्चङ्काग्निहोत्र-
चोपयुक्तम् । तत्पुनरुपयुक्तम् । न ह्यतो विधिप्रतिषेधौ । तृष्णीं हो-
मप्रशस्येव । यदि जुहोत्यथवाकुर्यादथ न जुहात्यग्निं परापतत्त-
स्मान्पूर्णां जुहुयादिति । अतो न विकल्पः । तच्चैतदग्निहोत्रसाधारम्भ-
प्रातरपवर्गं प्रयोगद्वयपरिन्माणम् । आग्नेयी सायमाहुतिं सौरी-
प्रातराहुतिं प्रधानभूते । अत्र चैककालत्वाद्द्वानि तन्त्रेण । प्रधानाहुती-
स्तु चतुर्गृहीतेनाग्न्यां हुता पात्रान्तरं तदुन्नीय चतुर्गृहीतान्तरेण
सौरीम् शेषमेकीकृत्योत्तराहुतिरिति । तच्चैतत्पूर्णाहुत्यन्ते
मवति ॥ २४६ ॥

पूर्णाहुतिविधानायाह—

निरुप्याज्यं गार्हपत्येधिश्चित्यं स्तृक् स्तृक्
च सम्मृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वान्तर-

अथ एव सर्वत्र स्वाहेति ॥ २४७ ॥

पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयम् । अग्नयेऽर्घ्यं चैव । तेन पूर्णं ह्येतत् । तां च पूर्णा जुहोतीति वचनात् । निरुप्यार्घ्यं गार्हपत्येऽर्घ्येत् । गार्हपत्यमहणं च गार्हपत्यनीयपुनरासाधनम् । तत्राविहिधयण विहितं भवणं गार्हपत्यनीय इति । अग्रे तु मग्नये । अविधयणं संस्कारमाश्रमेवेत्यतः । न ह्येनमग्नयेन धापाक इति धात्यर्थः । पाकनेयं स्वाज्यं संवृत्तं तस्माद्गार्हपत्यनीयपुनरासाधनं गार्हपत्यमहणम् । कस्तुतश्च समाधिः । गार्हपत्यमहणस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तदमाश्रय माविन्या वृत्त्या गार्हपत्यावाप्यारोपणार्थं गार्हपत्यमहणम् । एवं च सत्याहवनीयेऽवयवे न्यायः । स्वयं स्वयन्मृगते । होमसम्यग्धातैककृती स्वयं । स्वयश्च विशेषितपात्वादिरेव । तथा च अग्निहोत्रे विधानसामर्थ्यात् । वैकर्म्यः स्वयो भवति । उद्वाहोत्प्रायेऽह्यं स्वयेण प्रहस्यम् । स्वयस्य सम्मार्जनविधानात् । महणाधेना सम्मार्जनात्पक्षे च धर्मैवेन कश्चित्प्राणिना सम्मार्जित्याह । अन्वयस्य जुहोति स्वाहेति । एवं सर्वत्र । यत्राग्निका जुहोति चोदना तत्राभिधयणादि प्रयत्नैः । कुत एतत् । जुहोति शब्दान् । अग्निकता सामान्याथ ॥ २४७ ॥

घरं ददामीति वाग्विसर्जनम् ॥ २४८ ॥

घरदानं च पूर्णाहुत्यङ्गम् । तस्यां घरं ददतीति वचनात् । पूर्णाहुतिधर्माश्चानुद्धृताऽवस्तमयाहुतौ विहिता गार्हपत्य आहुतौ मघिधिर्योद्वाहोत्प्रायेऽह्येऽवयवमार्गः । इयं विधिहिताधर्मका तेन चादनासाकष्येण ततो धर्मान् गृह्णाति । अत आचार्येण तदीया धर्मा इहापदिष्टाः । तत्रान्वारम्भणघरदाने च विहिते । अतन्मयोस्ततिदेशः । वाग्विमोषि चेह्येति नार्तदिश्यते ॥ २४८ ॥

द्वादशाहान्ते तनूहवीऽपि निर्वपति मासे
द्वितीये तृतीये पण्मास्ये संवत्सरे सद्यो वा
न वेति ॥ २४९ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ २४९ ॥

तनूहवीक्ष्युच्यन्ते—

अग्नये पवमानाय प्रथमा ॥ २५० ॥

इष्टिर्भवति ॥ २५० ॥

अग्नये पात्रकायाग्नये शुचये ॥ २५१ ॥

द्वितीया ॥ २५१ ॥

अदित्यै चरुस्तृतीया ॥ २५२ ॥

न चेयं तनूहविषां मध्ये पठ्यते । तेनास्या उपांशुत्वं न भव-
तीति सम्प्रदायः । शाङ्खायनशाखायां तूर्पांशुत्वमस्याः पठ्यते ॥ २५२ ॥

आग्नेय एव वा पुरस्तादादित्यस्य ॥ २५३ ॥

माग्नेयो वा प्रागादित्यात् अथादित्यै चरुर्गर्वांशु ॥ २५३ ॥

षड्दक्षिणाः प्रतिविभज्य ददाति द्वादशचतु-

र्विंशति वा ॥ २५४ ॥

प्रतीष्टिभिर्भागेन दक्षिणादानम् ॥ २५४ ॥

भूयसीश्च यथा श्रद्धम् ॥ २५५ ॥

उक्तसंख्याव्यतिरेकेण यथा श्रद्धं भूयसीश्च ददाति ॥ २५५ ॥

धेनुरादित्यस्य ॥ २५६ ॥

ताक्षेता दक्षिणा इष्टिसम्यन्धादिष्ट्यङ्गं न सफलत्वाधानस्य ।
तगानोक्तम् । उलूपलमुसलाभ्यां हवतुपलाभ्यां हविषं प्रतिगृहीति
प्रवृत्त्य स एव यथा हतो न ददक्षेते देवा दक्षिणाभिरदक्षयमिति
तस्मादिष्टिनामेव दक्षिणा इति । प्रयोजनं इष्ट्यभावे त-
दभाषः ॥ २५६ ॥

अनृतातिथ्यपनोदपूतिदार्वाधानर्वासपकना-

यजमानस्य वज्र्यसेव्यपदार्थानिरूपणं
पुनराधानानामचक्यत्वं च ।

२८९

व्युदकानि वर्जयेत् ॥ २५७ ॥

अनृतातिथ्यपतोदः स्मृतिप्राप्त एवानूयते । नानृतं वदेदिति
स्मृतिः । अग्रणोद्योतिधिरिति च । तदनुवादोपम । न वा आहिता-
ग्निनानृतं वदितव्यमिति । तत्रेतन्नातीव युक्तरूपम् । यतोनुषादमा-
ग्रजनयेकम् । विधौ च प्रवृत्तिविशेषकरत्वेन । तस्माच्छ्रौत एवायं
सत्यवदननियमः । एवं च तदपचारे और्त स्मार्त्तं च प्रापश्चित्त-
म् । एतिशब्दो बुगन्धिद्रव्यघाची प्रसिद्धेः । ऋषीसपके यत्पृथि-
व्या गच्छेत् तिन्हुकादि वाचितम् । ऋषीसपकश्च पृथिवीवचनो, नैद-
कामिमायात् । यौदमृषीसे पृथिव्यामग्निरिति । नाप्युदकं च ।
अग्निहोत्रार्थमुद्भूते अनावुदकदानप्रतिषेधः । स यदुद्भूतेप्राय-
श्चापागताय नोदकं वाच्यन्त इति । नौशब्दश्चात्राग्निहोत्रविषयो नौ-
र्हवा यथा स्वायं यदग्निहोत्रमिति ॥ २५७ ॥

१ ब्रह्मचार्यमिनित्यधारीक्षीरहोम्यग्निमुपशायी-

द्वादशरात्रः पङ्कान्नं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २५८ ॥

निगदव्याख्यातम् । पुरुषधर्मधायम् । ततश्च सौमाधाने
समारोपस्य क्रतुधर्मत्वात् पुरुषधर्मोऽग्निनित्यधारित्वं वाच्यते ॥ २५८ ॥
अग्न्याधेयमनुविहितमयसरप्राप्तमिदानीं पुनराधेयमुच्यते—

२ पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य ॥ २५९ ॥

१ यजमान आधानानन्तरं द्वादशरात्रम् अथवा पङ्कान्नम्, अथ-
वा अन्ततः अग्निमपक्षे त्रिरात्रं ब्रह्मचारी भवेत् । अग्निनित्यधारी
गार्हपत्याहवनीयहस्तिषाग्निस्त्रयाश्रित्य धारयेत् । क्षीरहोमी दुग्धे-
नैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निमुपशायी अग्निस्समीप एव भूमौ शयी-
तेत्याद्यर्थः ।

२ सूर्यावस्तु योधनवृत्ताध्ययनादिमन्त्रयातिप्रसिद्धः पुरुषः स
प्रतिज्ञात इत्युच्यते, न प्रतिज्ञातोऽप्रतिज्ञातः, आधानलक्षणेन तन्मि-
त्रेनाप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः यः प्रागाधानात्तुल्यप्रतिष्ठां ऽपि अ-
ग्न्याधानसमनन्तरं सवत्सपदवर्षागेव वित्तमानादिहानेर्लोभाभावा-
द्वाप्रतिष्ठितोऽप्रसिद्ध इव स्यात् अप्रतिष्ठ इव भवेत् तत्स्वेदं पुष्टान्यु-

पुनराधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्चाधानाप्रतिज्ञात-
स्य भवति । यस्याधानसमनन्तरमेव प्रतिज्ञातमवगतं स आधा-
नाप्रतिज्ञातः । एवं हि श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स
पुनरादधीत । तथा योग्नी आधाय सर्वज्याग्निं जायते स पु-
नरादधीत ॥ २६९ ॥

राज्ययशस्कामस्य वा ॥ २६० ॥

त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य ॥ २६१ ॥

त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य स त्रिरात्रावरः । अतश्च त्रिरा-
त्राद्यपि भवति । अग्नीर्निति यदुच्यते तदेवाह स्रय एषोत्सृज्यन्ते ।
अतश्च स्रयस्यानुत्सर्गः ॥ २६१ ॥

सद्योवा ॥ २६२ ॥

तत्र यिद्येवं पश्यति । सद्यमेदिति ॥ २६२ ॥

पुनर्वस्वोः ॥ २६३ ॥ ..

पुनराधेयमादधीतेति यच्चनात् ॥ २६३ ॥

वर्षासु मध्यन्दिने वा ॥ २६४ ॥

स ये वर्षास्यादधीतेति यच्चनात् । तस्मादु मध्यन्दिन एवा-
दधीतेति वा । स ध्यायं विकल्पः । मध्यन्दिने वर्षाकालसम्पत्तेः । यो-
यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा इति प्रकृत्य तस्मादु मध्यन्दिन एवादधी-
तेत्याह ॥ २६४ ॥

त्सर्गपूर्वकमनुष्ठान्युत्पादकं पुनराधेयसंज्ञकं कर्म भवतीत्यर्थः ।
तथाप्येवं पश्यते 'आधानात् वृद्धिर्दानेऽद्वयं संपत्सराद्रोहि-
ष्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वस्वोः पुनरादधीत' इति । यादृशायनो
ऽपि 'काम्यं पुनराधेयमजानानस्य' इति पठितयान् । अथवा प्रति-
ज्ञातं प्रियं न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियम् आधानसमनन्तरमेव सर्वस्व-
दानिपुत्रमरणादिदानिदण्डनादाधानमेव यस्याप्रियम्भवति तस्य पुन-
राधेयमिति । 'यतस्तस्य प्रियतमं धाम' इत्यादि वृत्त्येनाप्रतिज्ञात-
शब्दस्य प्रीतौ शक्तः ।

कुशैराधानम् ॥ २६५ ॥

उभयोरन्योः । तं वै दमैकश्चरतीति हि श्रूयते ॥ २६५ ॥

घ्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने

निदधात्येवमाहवनीयस्य यावः सद्यश्चेत् ॥ २६६ ॥

स चायमपूपः ग्राह्यः सम्भारेभ्यः स्थाप्यते । सम्भारेषु ह्यग्नि-
निधानं विहितं भूमिंश्च इति सम्भारेष्विति । न चापूपस्य सम्भारेः
सह विकल्पो धर्ममाश्रयः । अतः परिसमूहमादीन्यश्च पदार्थान्
कृत्वा अपूपस्यापनम् । सद्यः पक्षे चापूपौ भवतः । न रात्र्यन्तरपक्षे ।
अपूर्णं प्रकृत्याह पूर्वाभ्यामेव नायेतदग्निभ्यामन्तर्द्वयम् इति । पुनस्त
भिराकरणायाह रात्रिभिर्होवान्तर्हितौ भवत इति ॥ २६६ ॥

आग्नेयः पञ्च कपाल उपाशु प्रागुत्तमादनु

याजात् ॥ २६७ ॥

तेनोपाशुश्चरतीति प्रकृत्याह उच्चैरुत्तममनुयाजं यजतीति ।
अतः प्रागित्युक्तम् ॥ २६७ ॥

तद्वर्जं वा ॥ २६८ ॥

उत्तमानुयाजवर्जं दोपाशु भवति । उच्चैरुत्तममनुयाजं यज-
तीति । यतावानेव हि विधिः । आग्नेयं प्रकृत्याह तेनोपाशु चरती-
ति । चरणशब्दे च सर्वस्योपाशुतात्पार्वणोक्ता चरणशब्दे सर्वमिति ।
पञ्च कपाल एवैको भवति । शान्त्या इष्टयः । व्यवहारकरणात् । आ-
ग्नेयमेव पञ्च कपालं पुरोडाशं निधेयतीति ॥ २६८ ॥

अग्नीनिति वा प्रथमे प्रयाजे ऽनुयाजे च ॥ २६९ ॥

वा समिधो यजेति देवान् यजेति वा । एवं श्रूयते प्रयाजान्प्रकृ-
त्य स आभास्याह समिधो यजेति अग्नीन् यजेति शेषं श्रूयतेन वि-
कल्पान् श्रूय अग्नीनिति वेत्युक्तम् । यद्येवमग्नीनित्येवेत्यवधारयित-

व्ययं समिधो यजेति हि तस्यैव संस्तवायोच्यते । अतोऽग्नीनिवे-
त्यवधार्यते ॥ २६९ ॥

अज्यभागो द्वितीयो ऽग्नये पवमानायेन्दु-

मते वा ॥ २७० ॥

सचायं पाचनिको देवता विकल्पः ॥ २७० ॥

हिरण्यं दक्षिणानङ्गान्वाग्न्याधेयिकीश्चे-

च्छञ्छ्रुतेः ॥ २७१ ॥

श्रुतिप्रद्वणं समुषयधिधानार्थमिति फेचित । तदयुक्तम् । अ-
ग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्दत्तात्ययमनुवाद एव । अग्न्याधेयि-
क्यां हि पूर्वं दत्ताततः पुनराधेयिक्यः । श्रुतिप्रद्वणं च विध्याशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ॥ २७१ ॥

अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः ॥ २७२ ॥

उक्तव्यतिरेकेणान्यदग्न्याधेयवद्वपति । इयांस्तु विशेषः ।
सद्यः । अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः । अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः । अग्न्याधेयव-
दन्यत्सद्यः ॥ २७२ ॥

अपराह्णे मैत्रावरुणी वशानस्तमिते पुरोडा-

शेडान्तं कृत्वा रातिशृतया प्रातश्चरन्ति तत

आधानम् ॥ २७३ ॥

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पूर्वेपुरपराह्णे मैत्रावरुणी वशानस्तमिते
रात्रौ अवधित्वा प्रातः प्रचारस्तत आदर्धीत । पुनर्धेयोरैव नान्यत् । न
त्रिरात्रापरमुत्सर्गो नापूषधिति ॥ २७३ ॥

पुनराधेयमनुयिहितमिदानीमग्निहोत्रस्यायसरस्ते प्रोत्सायं
शाप्रान्तरायगनकमेण तद्द्रुभूतमुपस्थानमनुयिधीयते—

सायमाहुत्याः हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठ-

ते वात्सप्रेण ॥ २७४ ॥

सायमुपतिष्ठेत सायः । दि देवा उपातिष्ठन्तेति वचनात् ।
वात्सप्रेमिति चोपस्थानक्रियानाम् । यद्यपि च हुतायामित्युक्तम् त-
थापि तु समिदाधानमन्त्रकर्मानन्तर्याप्तदन्तरमेव कर्तव्यम् । हु-
तशब्दश्च हुतप्रापविषयः यथा हुने च धारावर्जमिति ॥ २७४ ॥

न वा ॥ २७५ ॥

न चोपतिष्ठेत । अथ यस्मादुपैवतिष्ठेताय यस्मान्नोपतिष्ठेतेति ।
विहितप्रतिषिद्धत्वात्किञ्चनः ॥ २७५ ॥

१ तिस्तस्त्रिरुपप्रयन्तोस्य प्रतनां परितो चित्रा-

वसविति च ॥ २७६ ॥

प्रक्रमादेव त्रिष्वसिद्धेस्त्रि इति ग्रहणात् स्वस्थानस्थिताना-
मेव त्रिरावृत्तिः । चित्रावसविति च त्रिरेव ॥ २७६ ॥

सन्त्यमित्युपविश्य ॥ २७७ ॥

अपतीति वाक्यगोचः । एतावन्नुतिष्ठन् अपत्ययासीनः सगव-
मिति वचनात् ॥ २७७ ॥

गां गच्छत्यन्धस्थेति ॥ २७८ ॥

एतच्च सन्निधानात् कर्माद्भूतां गां प्रति गमने सन्निहितप्र-
त्ययस्यायात् । एवं च सति गोपक्ष एवेतदुपस्थानं नाम्यत्रेति ॥ २७८ ॥

संहितेत्यालभते ॥ २७९ ॥

गामेव ॥ २७९ ॥

गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्वेति ॥ २८० ॥

१ अत्रोपप्रयन्तो ऽध्ययमित्यारभ्य परिते दूढम इत्यन्तं वात्स-
प्रोपस्थानं स्वमाग्नायकमेवैव कर्तव्यम् । तत्र विशेषमाह—

२९४ काशायनश्रौतसूत्रसहितकर्मभाष्ये

अग्नी उपतिष्ठत इति द्विवचनोपेक्षया अधस्तनमाहवनी-
यस्य ॥ २८० ॥

गां गच्छतीड एहीति ॥ २८१ ॥

तामेव ॥ २८१ ॥

काम्या एतेत्यालभते ॥ २८२ ॥

सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ॥ २८३ ॥

अधस्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राद्वत्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणी
जपति सोमानमिति वचनात् । उदकसंस्पर्शनाविधानाच्चानुदक-
मिति ॥ २८३ ॥

पौर्णमासवत्पुत्रनाम ग्रहणम् ॥ २८४ ॥

पायुपदेशाच्च तत्तथे स्वेत्यादिसर्वे प्रवर्त्तते । नाम ग्रहणान्त
पात्सप्तमिति ॥ २८४ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वोमौः ॥ २८५ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मन्त्राणोभाष्यपग्नी उपतिष्ठते । क्रमस्तु
स्त एव । क्रमान्तराविधानात् । अस्य च पात्सप्तमेण सह विकल्पः ।
यदा वा अदो दीर्घमग्न्युपस्नानमिति प्रकृत्य यत् आह तस्मादेतेनै-
वोपतिष्ठेतेति । एतन्नागोपक्षेपि प्रवर्त्तते । न ह्यत्र गां प्रतिगमनं स्पर्श-
नं चास्तीति ॥ २८५ ॥

प्रवत्स्यन्सर्वार्थेति प्रति मन्त्रम् ॥ २८६ ॥

अधस्तनोपस्नानसमनन्तरमस्य पाठ इति प्रवत्सतो यजमान-
स्याग्न्युपस्नानमभिधीयते । प्रवत्सन्त्यजमानः सर्वानग्नीनुपतिष्ठते । नयै-
ति प्रति मन्त्रम् । नयं प्रजां मे पाहीति च । गार्हपत्यं प्रथममुत्पत्तिक्रमा-
त्तत आहवनीयं पुनर्दीक्षिष्यामिम् । मन्त्राणां तु लैङ्गिको विनियोगः ।
नृभ्यो हितो मयो गार्हपत्यः ॥ २८६ ॥

गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ॥ २८७ ॥

गमन सामर्थ्यपरिप्राप्तमेव धाग्विसर्गावसरविधित्सयो-
ह्यते । धाम्यमस्तूपस्थानसमनन्तरमेव भवत्यवसरान्तरावि-
धानात् ॥ २८७ ॥

प्रवसत्याजमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्का-
राद्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्च ॥ २८८ ॥

प्रोपितोपि याजमान करोति यथा कालमिति । अग्निहोत्र-
काले अग्निहोत्र याजमान धौर्णमासकाले धौर्णमास एव सर्वत्र ।
कुत यतः । आत्मसंस्कारादनुध्यायमुपदेशश्च । यदात्मसं-
स्कारकं तत्कर्तव्यम् । यथा यतग्रहणपायनमुण्डनादि । यजमानस्य
ह्यसौ संस्कारः । प्रोपितोपि च यजमानो यजमान एव । यच्च-
धर्ममात्रं तत्कर्तव्यम् । यथा विष्णुक्रमादि । कुत यतः । धर्म-
मात्रत्वादेव । न ह्येतत्कर्मणि सन्निरपत्तिरित्यतः । श्रुतेश्च । श्रुतिरप्य-
मुमर्षं ज्ञापयति । यथा प्रोपितेनापि याजमान कर्तव्यम् । य-
त्सर्वं परेत्याद्य तत्र प्रमाद्यति कस्मिंस्तास्य हुताहुतिपृष्ठे यामस्य
जुह्वनीनि प्रकृत्याह यो जघिष्ठो भुवनेऽस्येवमाद्यभिधाय मन एवै-
तदाह मनसैवाभ्यानयप्रोपितं भवतीति मनसैवानुचिन्तनेन प्रत्यक्ष
इव भवतीत्यमुमर्षं ज्ञापयति ॥ २८८ ॥

एत्य च मत्या वाग्यमनम् ॥ २८९ ॥

पुनरेत्य मत्या वाग्यमन करोति ॥ २८९ ॥

समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठतं आहवनीयगा-
र्हपत्यदाक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रति मन्त्रम् ॥ २९० ॥

समिद्भिर्गृहीतामिरागच्छति । गुर्वाविकमप्यनुपेत्य कं चिदाह-
वनीयादीनुपतिष्ठते अगन्मेति प्रति मन्त्रम् । समासे च सत्ययमेव
क्रमः । स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठतेति श्रुतत्वात् ॥ २९० ॥

समित्परिसमूहनानि चोपविदय ॥ २९१ ॥

च शब्दादनन्तरमेव । तिष्ठत्समिधः सर्वत्रेत्युक्ते
 यत्नं धाद्यनिकम् । परिसमूहनानामपलुं पनमपनयः ।
 न्यपचिनोतीति शापान्तरात् । तृणप्रक्षेप इत्यपरं ॥ २९१ ॥

तूर्णी वोपस्थानं पूर्ववत् ॥ २९२ ॥

येन क्रमेण गच्छता कृतं तेनैव क्रमेण । स वै अलु तूर्ण
 मेयोपतिष्ठेतेति प्रकृत्य यत् आह स वेद गार्हपत्यः परिवर्ग-
 मुपागादिति स वेदाहवनीय इति च ॥ २९२ ॥

गृहा माविभीतेति एत्य च ॥ २९३ ॥

गृहानुपैति ॥ २९४ ॥

क्षेमाय व इति प्रविशति ॥ २९५ ॥

पूर्वपक्षे । येन क्रमेणागच्छता कृतम् ॥ २९५ ॥

नहिऽस्याद् गृह्यान्कामऽश्वः ॥ २९६ ॥

गृह्यानेव । अत ऊर्ध्वे स्मार्त्तं पुनश्चोन्नयनजपादि मपर्यन्ते ॥ २९६ ॥
 शापान्तरपाठकमात् प्रातस्प्रोपस्थानमुक्तमिदानीमयसर-
 मात्तमग्निहोत्रमनुविधीयते—

उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायं प्रातरग्निहोत्रे ॥ २९७ ॥

एतच्छास्त्रयुद्धोमपक्षे । स्वयं होमपक्षे तु स्वयमेवोद्धरणमि-
 ति प्रेषामाद्यः । अग्निहोत्रग्रहणाच्च सत्यप्युद्धरणे पौर्णमासादिषु
 ॥ मयति । सायारम्भं प्रातरपयर्गमग्निहोत्रमिति सायमभिदिनार्या-
 म्मा भूमेतः प्रेषामाद्य इति प्रातर्ग्रहणम् । तत्पुनः । आचार्यामि-
 मावादावृत्तिर्वा प्रधानकालादिति ॥ २९७ ॥

भूतत्वात् । अनस्तमितानुदितयोरिति शास्त्रात् । उदितहोमिनामपि भ-
वुदित एवोद्धरणम् तस्मिन्प्रत्यङ्मुखविहिते एके सायं प्रातर्होमं कु-
र्वन्ति । एके विषकल्पेन धृतत्वात् ॥ २९८ ॥

नित्यो दक्षिणाग्निः ॥ २९९ ॥

स च दक्षिणा वा सऽहरेदित्यस्मिन्पक्षे ॥ २९९ ॥
नित्याधिकारोपजिजीविषयेदमाह—

सर्वे गतश्रियः ॥ ३०० ॥

नित्याभवन्ति । धार्यां गतश्रिय इति वचनात् । गतधीश्च
प्राप्तधीः । य प्रति गता श्रीः एवं हि धूयते त्रयोद वै गतश्रियः
प्राप्तपणः शुभ्रत्वात् क्षत्रियो घिजयी राजा वैश्यो प्रामणीरिति ॥ ३०० ॥

सदा वा हरणम् ॥ ३०१ ॥

दक्षिणाग्रंरधिकारात् । दक्षिणाग्निं कृत्याह महर्हरेयैतमाह-
रेयुरिति ॥ ३०१ ॥

एकेषामुपवसथे ॥ ३०२ ॥

उपवसथ एवैतमाहरेयुरिति वचनात् ॥ ३०२ ॥

नवावसिते वा ॥ ३०३ ॥

नवावसिते धेनमाहरेयुरिति वचनात् नवावसिते ये-
र्युक्ता ॥ ३०३ ॥

तस्मिन्पचेयुरमासम् ॥ ३०४ ॥

तस्मिन्नवावसिताहते पचेयुरमासम् । तस्मिन्पचेयुस्तद्मा-
साया भक्षयुरिति वचनात् ॥ ३०४ ॥

१ नवावसिते नवपूदं इत्यर्थः ।

नात् । तस्मादस्य पुवत्साग्निहोत्री स्यादिति । अशुद्धेणति घचनात् । दाहयतीति कारितः । तेन गां धुक्ष्वेति प्रैषदानम् । स्यात्पामा यकृत्याम् । आर्यशब्देन त्रैवर्णिक उच्यते । स्यात्पामिति लिङ्गात् । यधुनीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्यतेति । ऊर्ध्वकपालायाम् । न तिर्यक्पालयां दक्षिणतो व्यवस्थितां प्राचीं दोहयति उद्गीचीं वेति तुल्यस्यात्त्रयात् । ननु परिभाषितत्वादवाच्यमेतत्प्राचीमुद्गीचीं वेति । कर्तृधर्मः स इत्यर्थात् । एव च सान्ताप्ये गवां न दिदनिषमः ॥ ३१५ ॥

पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येधिभ्रयत्युत्तर-
तो निरुह्याङ्गारान् ॥ ३१६ ॥

पूर्वेणाहवनीयमिति घचनात् । गार्हपत्यग्रहणं च नियमा-
र्थम् । उत्तरतो निरुह्याङ्गारानित्यङ्गारनिरुहणमत्रैवावसरे स्यात् ।
घायुपदेष्टात् । आहृत्याङ्गारानिति भ्रयतीति । न वा धुनिविरोधा-
त् । य एतेनङ्गारानिरुह्या यस्मिन्निभ्रयिष्यन् भवतीति । अतः पूर्वं
तर निरुहणं तत आहरणमिति । अधिभ्रयणं च भ्रयणार्थम् । सुष्टु-
तेन जुहातीति घचनात् । लिङ्गाच्च उदन्तपौष्ण निष्यन्दमान मा-
वतमित्येवमादि । एतच्चाचार्येण प्रायश्चित्तेषूपनिषद् इह पुनर-
धिभ्रयैव जुहुयादिति । अतश्च विकल्पः ॥ ३१६ ॥

एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणम् ॥ ३१७ ॥

एवमेव पूर्वेणाहवनीयं पञ्चधातीपादौ होमार्थस्याहरणं
न चैवम् ॥ ३१७ ॥

दक्षिणेन औपधम् ॥ ३१८ ॥

औपधं प्रीतिर्यादि । तदाहवनीयं दक्षिणेन वा नीयते । त-
स्मिन्प्रतियोगानुत्तरणं वा । अनश्च प्रागुद्धारनियमो गम्यत । नस्मिन्दि-
सति दाक्षिणनाहवनीयमुत्तरणं वा नयनं सम्भवति । तत्र दक्षिणेना-
नयनं प्रदक्षिणोपचारात् स्मृत्यनुग्रहः । उत्तरत उपचारो वै य-
द्वाहवनीयमुत्तरणाहरणे युक्त्यनुग्रहः । यत्नीयस्याहवनीयस्यैवैतदय-
मर्थः ॥ ३१८ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ शब्दां चौरम्या-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवकां मुद्रयित्वा प्रकाशयते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुख्यते ।
- ३ प्राचीना बुलेभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुख्यन्ते ।
- ४ काश्चिद्विद्वत्प्राधान्यसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीय, ग्रंथोद्देशीय, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्माहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मुख्यम् मुद्राः ७ भाषकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवक " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुख्यभाषा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) सत्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टवृत्ता (संस्कारः) २
- (१) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितवृत्तः (व्याकरणम्) १०
- (१) श्लोकवार्तिकम् । भट्टवृत्तमरितलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रवृत्त-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (१) भाष्योपबृंहितं तत्त्वप्रथम् विशिष्टाष्टतन्त्रदर्शनप्र-
करणम् धर्मलोकाचार्यप्रणीतम् । धर्मनाराय-
णतीर्थे विरचितं माहभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) २
- (१) करणप्रकाशः । श्रीमद्भदेयविरचितं सम्पूर्णम् । (ज्योतिषः) १
- (१) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-
श्रीगामाभट्टविरचितं । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (१) न्यायरत्नमाला-धर्मपार्थसारथिमिश्र-
विरचिता सम्पूर्णम् । } (मीमांसा) १
- (१) प्रह्लादस्य भाष्यम्-वाङ्मयस्य प्रणीतं
वेदान्तं मुद्रस्य यतीन्द्र धर्मविज्ञा-
नविधुवृत्तव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६

(८) स्वाहादमञ्जरी-मल्लिपेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)

(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-
परम्-श्रीभाष्यकृता परमगुरुभि श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तम्)

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुरामु-
निविरचितव्याख्योपते । (वेदान्तम्)

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णय न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीनिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णम् । (न्यायम्)

(१३) त्रिधिरसायनम् श्रीभण्णयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । (वेदान्तम्)

(१५) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तम्)

(१६) मीमांसायालप्रकाश (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायायसंग्रह) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्ना
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणाभजभट्टशङ्कर-
विरचिता । (मीमांसा)

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिङ्कनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)

(१८) अद्वैतमिश्रसिद्धान्तसार । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तुतव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्तम्)

(१९) कार्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकल्या-
न्चार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तम्)

पञ्चादिप्रेषणञ्चातम् }

हरिदामगुप्त,
श्रीधर-नारायणसाम्ना
बनारस गिरि